

UNIVERSITAT DE VALÈNCIA
FACULTAT DE FILOLOGIA, TRADUCCIÓ I COMUNICACIÓ

Departament de Teoria dels Llenguatges

**LA REVISTA SAÓ (1976-1987): LA CONSTRUCCIÓ
DE LA PREMSA DEMOCRÀTICA VALENCIANISTA
I DE LA IDENTITAT VALENCIANA PROGRESSISTA**

TESI DOCTORAL PRESENTADA PER
Francesc Tomàs Martínez Sanchis

Domicili: c/Torrent, 20-4^a. 46470 Albal

Telèfons: 96 127 34 48 i 679 55 10 41

Correus electrònics: francesc.t.martinez@uv.es

DIRECTORS DE LA TESI

Josep Lluís Gómez Mompert

Francesc Andreu Martínez Gallego

València, 2013

ÍNDIX

PRIMERA PART

1. PRESENTACIÓ I OBJECTIUS DE LA INVESTIGACIÓ	
1.1. PRESENTACIÓ	13
1.1.1. Situacions històriques i comunicatives que determinen la trajectòria de <i>Saó</i> .	14
1.1.2. Processos històrics immediatament anteriors i coetanis a <i>Saó</i> .	18
1.1.3. Evolució professional investigadora.	19
1.1.4. Parts de la tesi doctoral.	22
1.2. OBJECTIUS I HIPÒTESIS.	
1.2.1. Objectius de la tesi doctoral.	25
1.2.2. Hipòtesis.	27
1.3. AGRAÏMENTS	31
2. MARC TEÒRIC I METODOLOGIA	33
2.1. EL MARC TEÒRIC I MODELS D'ESTUDI.	
2.1.1. El marc teòric. Aportacions i limitacions de les teories de la comunicació.	33
2.1.2. Models d'estudi de la premsa utilitzats en la tesi.	42
2.2. METODOLOGIES D'INVESTIGACIÓ.	
2.2.1. Identificació de les fonts disponibles.	45
2.2.2. Consulta de bibliografia sobre l'objecte d'estudi.	47
2.2.3. El mètode hemerogràfic utilitzat en la recerca.	47
2.2.3.1. Descripció i catalogació de la premsa escrita mitjançant l'elaboració de fitxes hemerogràfiques.	48
2.2.3.2. Estudi dels continguts de <i>Saó</i> per mitjà de l'anàlisi dels textos periodístics.	51
2.2.4. Entrevistes en profunditat a persones representatives que participaren en la fundació de <i>Saó</i> .	53
2.2.5. Realització d'una enquesta a subscriptors de <i>Saó</i> que es van donar d'alta en a revista en el període 1976-1987 i que continuen subscrits actualment	56
2.2.6. Recopilació de documentació gràfica sobre fets i persones vinculades a <i>Saó</i> durant la seua primera etapa.	63
2.2.7. Internet com a font. Consulta de pàgines webs relacionades amb els temes d'investigació de la tesi.	64

2.3. APORTACIONS DELS ESTUDIS SOBRE COMUNICACIÓ DEL PAÍS VALENCIÀ. ANÀLISI I ESTAT DE LA QÜESTIÓ DE LA BIBLIOGRAFIA.	65
2.3.1. Bibliografia sobre metodologies en teories de la comunicació i història de la premsa.	66
2.3.2. Bibliografia sobre història general de l'estat espanyol i el País Valencià, principalment del franquisme i la transició.	67
2.3.3. Bibliografia sobre història de la comunicació i la premsa d'Espanya i el País Valencià, principalment del tardofranquisme i la Transició.	70
2.3.4. Bibliografia sobre història de l'Església valenciana, el Concili Vaticà II i moviments catòlics del País Valencià.	84
2.3.5. Bibliografia sobre nacionalisme valencià i llengua, principalment de l'època franquista i la Transició a la democràcia.	91
2.3.6. Bibliografia i articles de premsa que proporcionen informació sobre <i>Saó</i> i col·laboradors de la revista.	97

SEGONA PART

3. INTRODUCCIÓ. SAÓ, REVISTA DE GANA DE LA PREMSA EN CATALÀ DE LA DEMOCRÀCIA	101
3.1. LA REVISTA SAÓ, FILLA DEL CONCILI VATICÀ II I DE <i>NOSALTRES ELS VALENCIANS</i> .	101
3.2. SAÓ EN EL CONTEXT DEL CATOLICISME PROGRESSISTA ESPANYOL I ELS MOVIMENTS NACIONALISTES DE LA PERIFÈRIA DE L'ESTAT.	103
3.3. SAÓ, ESPAI DE TROBADA DEL VALENCIANISME D'INSPIRACIÓ CRISTIANA I EL NOU VALENCIANISME BASAT EN LES TESIS DE JOAN FUSTER.	105
3.4. SAÓ EN EL CONTEXT HISTÒRIC I COMUNICATIU DE LA TRANSICIÓ VALENCIANA.	110
4. UNA PREMSA EN TRANSICIÓ. EL CONTEXT HISTÒRIC DE LA CAIGUDA DE LA DICTADURA A LA CONSOLIDACIÓ DE LA DEMOCRÀCIA	113
4.1. . PROVINCIALISME INFORMATIU I ANTIREGIONALISME	113
4.2. CULTURA DE RESISTÈNCIA. NAIXEMENT DEL NOU VALENCIANISME BASAT EN LES IDEES DE JOAN FUSTER	121
4.3. ENTRE LA CLANDESTINITAT I LA RECUPERACIÓ CULTURAL (1958-1972). LA PREMSA VALENCIANISTA ANTERIOR A SAÓ: LES REVISTES <i>SICANIA</i> , <i>VALENCIA CULTURAL</i> , <i>AL VENT</i> I <i>GORG</i> INFLUÈNCIES D'AQUESTES PUBLICACIONS PERIÒDIQUES EN SAÓ	125
4.3.1. <i>Sicània</i> (1958-1959), una revista valencianista de transició	126

4.3.2. <i>Valencia Cultural</i> (1960-1964), cultura valenciana en castellà	135
4.3.3. La revista <i>Al Vent</i> (1964-1969), un cant de llibertat	142
4.3.4. <i>Gorg</i> (1969-1971), un oasi de cultura a la València franquista	144
4.3.4.1. Seccions i col·laboradors de <i>Gorg</i> .	148
4.3.4.2. El tàndem Enric Valor-Josep Maria Soriano Bessó.	150
4.3.4.3. El primer focus periodístic-cultural del nou valencianisme basat en el plantejament nacional de Joan Fuster.	152
4.3.4.4. L'Estat contra <i>Gorg</i> . Tancament de la revista per tenir un "marcado caràcter valencianista, más bien catalanista".	155
4.3.4.5. Influències de <i>Gorg</i> en <i>Saó</i> .	160
4.4. TRANSFORMACIONS DE LA PREMSA REGIONAL DURANT 1976-1987 I EL SEU DISCURS EN EL CONFLICTE IDENTITARI VALENCIÀ.	163
5. L'ALTRA PREMSA IDENTITÀRIA COETÀNIA A SAÓ.	169
5.1. ANTECEDENTS. SÍNTESI HISTÒRICA DE LA PREMSA EN CATALÀ AL PAÍS VALENCIÀ (1813-1975)	173
5.2. NAIXEMENT D'UNA NOVA PREMSA VALENCIANISTA. LA PREMSA VALENCIANA EN CATALÀ COETÀNIA A SAÓ (1976)	181
5.2.1. Expansió d'una nova premsa vinculada al valencianisme polític i cultural: 112 publicacions periòdiques alternatives al model dominant de premsa en castellà.	181
5.2.2. Un model valencià de periodisme popular. Tipologia i característiques de la premsa valencianista coetània a <i>Saó</i>.	189
5.2.2.1. Una nova premsa. Ecllosió de la premsa valencianista.	190
5.2.2.2. Models i fórmules de gestió econòmica de la premsa valencianista.	192
5.2.2.3 Una premsa efímera, fluctuant i precària.	197
5.3. ALGUNES REVISTES EMBLEMÀTIQUES DE LA PREMSA IDENTITÀRIA VALENCIANA DEL PERÍODE 1976-1987.	205
5.3.1. Els setmanaris d'informació general i política valenciana: «Dos y Dos», «Valencia Semanal» i «El Temps».	207
5.3.2. La premsa d'una nova renaixença literària: «Cairell», «Lletres de canvi», «Daina», «El conte del diumenge», «L'Aiguadolç» i «Passadís».	215
5.3.3. Revistes de recerca i pensament: «Arguments de l'Estel», «Trellat», «L'Espill», «Batllia» i «Afers».	221
5.3.4. Els intents frustrats de recuperar la tradició de la premsa satírica valenciana: «El Corcó», «El Dàtil» i «El Pardalot engabiats».	232
5.3.5. Cultura de proximitat: revistes culturals locals i d'estudis comarcals.	237
5.3.6. El nacionalisme polític en la premsa periòdica de partit.	245
5.3.7. Revistes d'altres temàtiques: «Agricultura Jove», «Camp Valencià», «Allioli», «La Casa Verda», «Camacuc» i «Caplletra».	251

5.3.8. La premsa del blaverisme: «Murta» «Som» i «El Crit del Palleter».	261
5.4. CONCLUSIONS. UNA PREMSA QUE NO HA ACONSEGUIT LA NORMALITZACIÓ EN EL MERCAT COMUNICATIU VALENCIÀ.	264
5.5. LA PREMSA DE PROXIMITAT AL PAÍS VALENCIÀ DEL FRANQUISME A LA DEMOCRÀCIA	268
5.5.1. Antecedents. La premsa local abans de 1939.	268
5.5.2. Feixisme informatiu en comarques: la premsa falangista.	272
5.5.3. La premsa comarcal comercial: <i>Ciudad de Alcoy, Canfali i La Marina.</i>	277
5.5.4. El fet comarcal com a element d'identitat. La premsa local i comarcal democràtica. Ressorgiment de la premsa de proximitat (1976-1987).	291
5.5.5. Característiques de la premsa local i comarcal valenciana de la democràcia. Les dificultats per consolidar un mercat homogeni.	296
5.5.6. La premsa local i comarcal valencianista. Algunes publicacions representatives: <i>L'Horta, Generalitat, Benicadell, La Veu de Xàtiva, El Poble de la Marina Alta i Crònica de la Vall d'Albaida.</i>	309
5.5.6.1. <i>Generalitat</i> , la revista de les comarques valencianes.	309
5.5.6.2. Els primers intents de fer una premsa comarcal en català: <i>L'Horta, Benicadell i La Veu de Xàtiva.</i>	319
5.5.6.3. La manca d'un mercat de lectors en català: <i>El Poble i Crònica.</i>	327

TERCERA PART

6. ELS INICIS DE LA PREMSA DEMOCRÀTICA VALENCIANISTA. LA REVISTA SAÓ, UN ESPAI DE TROBADA DELS MOVIMENTS CRISTIANS PROGRESSISTES I NACIONALISTES D'ESQUERRA	333
--	-----

I. ANTECEDENTS I NAIXEMENT DE SAÓ

6.1. ELS ARRELS CRISTIANS DE SAÓ. LA INFLUÈNCIA DEL CONCILI VATICÀ II (1962-1965).	333
6.1.1. Síntesi doctrinal de Joan XXIII.	334
6.1.2. El Vaticà II, una finestra d'aire fresc en el catolicisme.	338
6.1.2.1. Una Església encarnada en la realitat cultural de cada poble.	341
6.1.2.2. Una Església missionera no tancada i oberta al món.	345
6.1.2.3. Una Església que propícia l'ecumenisme i la llibertat religiosa.	347
6.1.3. Les repercussions del Vaticà II a Espanya.	349

6.1.3.1. L'aparició d'un periodisme plural d'inspiració cristiana: <i>Cuadernos para el Diálogo</i> .	354
6.1.3.2. Llaços de germanor. Punts de confluència ideològica i connexió entre <i>Saó</i> i les revistes de pensament cristià difusores dels principis conciliars	357
6.1.3.2.1. <i>Herria Eliza 2000</i> i <i>Zeruko Argia</i> del País Basc.	365
6.1.3.2.2. <i>Serra d'Or</i> i <i>Qüestions de Vida Cristiana</i> de Catalunya.	368
6.1.3.2.3. <i>Oriflama</i> del bisbat de Vic.	393
6.1.3.2.4. <i>Quaderns de Pastoral</i> , revista de les diòcesis de Catalunya.	374
6.1.3.2.5. <i>Lluc</i> de Mallorca.	375
6.1.3.2.6. <i>El Ciervo</i> i <i>Foc Nou</i> de Barcelona.	376
6.1.3.2.7. <i>Encreucillada</i> de Galícia.	380
6.1.3.2.8. Revistes conciliars en castellà: <i>Pastoral Missionera</i> , <i>Frontera</i> , <i>Juventud Obrera</i> i <i>Iglesia Viva</i> .	382
6.2. UNA ESGLÉSIA COMPROMESA AMB EL POBLE. EL CATOLICISME PROGRESSISTA DE LA JOC I LA JARC I LA SEUA INFLUÈNCIA EN SAÓ.	388
6.2.1. La influència dels moviments especialitzats d'Acció Catòlica en la configuració del progressisme catòlic.	389
6.2.2. El cristianisme de compromís social de la JOC i la JARC al País Valencià.	398
6.2.3. Consiliaris i militants de la JOC i la JARC fundadors de <i>Saó</i>: Josep Antoni Comes, Josep Maria Soriano, Josep Alba i Emili Tortosa Cosme.	401
6.2.3.1. Josep Antoni Comes, el compromís obrer.	404
6.2.3.2. Josep Alba i Alba, el "Joan XXIII de l'Horta".	410
6.2.3.3. Josep María Soriano, «anima mater» del cooperativisme valencià.	413
6.2.3.4. Emili Tortosa Cosme, una veu en la banca valenciana.	418
6.3. EL PAPER DELS RECTORS RENOVADORS EN LES PARRÒQUIES OBRERES.	420
6.3.1. Les comunitats cristianes de base de l'Arxidiòcesi de València.	425
6.3.2. Joaquim García Roca, líder d'«Iglesia Universitaria».	426
6.3.3. Josep Fornés, militant actiu de «Misión Obrera».	428
6.3.4. La influència del Grup Sacerdotal d'Orientació Renovadora en <i>Saó</i>.	428
6.3.5. La relació del Grup de Rectors del Dissabte amb <i>Saó</i>.	430
6.3.6. Fòrum Cristianisme i Món d'Avui, altaveu de vida segons el Vaticà II.	431

6.4. LA PARTICIPACIÓ DE CAPELLANS SECULARITZATS EN SAÓ.	432
6.4.1. Ramón Gascó, vicerrector del Seminari de València.	437
6.4.2. Josep Antoni Ferrer, un poeta en les parròquies d'Algímia d'Alfara, Torres Torres i Beniparrell.	440
6.4.3. Ernest Nabàs, impulsor de la revista nacionalista <i>Dos i Dos</i>.	441
6.4.4. Lluçia Romero: la veu de l'opinió en Radio Popular de València.	442
6.4.5. Ximo Adell, redactor de les revistes <i>Iglesia Viva</i> i <i>Frontera</i>.	444
6.4.6. Avel·lí Flors, traductor de textos litúrgics en llengua vernacla.	444
6.4.7. Antoni Signes, Antoni Duato i Onofre Vento: el magisteri en el món obrer i el camp.	445
6.5. CAPELLANS VALENCIANISTES FORMATS AL SEMINARI DIOCESÀ DE VALÈNCIA. LA TASCA D'EMILI MARIN I VICENT CARDONA EN L'ARRANCADA DE SAÓ.	446
6.5.1. Emili Marin, la influència de Josep Espasa i Joan Fuster en <i>Saó</i>.	449
6.5.2. Vicent Cardona, la pastoral de la infància i joventut en el món de l'escoltisme.	455
6.5.3. Josep Manuel Iborra Lerma, historiador de l'Horta i el Camp de Morvedre.	458
6.6. L'ASSEMBLEA CONJUNTA DE BISBES I RECTORS DE 1971, UNA ESPERANÇA FRUSTRADA PER AL CLERGAT VALENCIÀ PROGRESSISTA	459
6.7. L'EMPENTA DEL CATOLICISME VALENCIANISTA. LA LLUITA PER INTRODUIR EL CATALÀ EN LA LITÚRGIA. DE L'EUCOLOGI-MISSAL AL LLIBRE DEL POBLE DE DÉU. EL PAPER DE L'ASSOCIACIÓ PARAULA CRISTIANA I LA SEUA RELACIÓ AMB SAÓ (1950-1975).	466
6.7.1. Ús del català en l'Església valenciana abans del règim de Franco.	466
6.7.2. El tortuós camí cap a la normalitat litúrgica del català (1950-1975).	467
6.7.3. La litúrgia oficial en llengua vernacla: El <i>Llibre del Poble de Deu</i> de Pere Riutort Mestre (1975).	476
6.7.4. La tasca reivindicativa de l'Associació la Paraula Cristiana. Joan Lluís Sanxis i Ramon Haro, la lluita per la valencianització de l'Església.	478
6.8. L'ENTRADA EN ESCENA DE LA UNIÓ DEMOCRÀTICA DEL PAÍS VALENCIÀ. LA PARTICIPACIÓ DELS DEMÒCRATES-CRISTIANS EN SAÓ	482
6.8.1. Ernest Sena: D'<i>El Correo Catalán</i> a <i>Saó</i>.	485
6.8.2. Vicent Miquel i Diego, líder de la UDPV.	486
6.8.3. Josep Ferrís March, director de la Caixa d'Estalvis de Torrent i dinamitzador social de l'Horta Sud.	486
6.8.4. Lluís Alpera, un poeta valencià en Harvard.	487

6.8.5. Francesc Pérez Moragon, assagista fusterià.	488
6.8.6. Francesc Fayos Vidal, representant de «Justícia i Pau» a València.	489
6.9. LA COL·LABORACIÓ DE SEGLARS CRISTIANS EN SAÓ VINCULATS A LA PREMSA VALENCIANISTA.	490
6.9.1. Vicent Badia Marín, l'herència de <i>Sicània</i> i <i>Valencia Cultural</i>.	490
6.9.2 Cristòfor Aguado, docent, historiador i activista cultural de l'Horta.	
6.10. LA PARTICIPACIÓ D'ALTRES CRISTIANS PROCEDENTS D'ÀMBITS CULTURALS I UNIVERSITARIS: ANTONI QUILES, ALFONS ROIG, AUGUST MONZÓ, JOSEP VIDAL TALENS, NOBERT ALCOVER I EMILI BOÏLS.	494
6.11. A MODE DE CONCLUSIÓ: CORRENTS DEL PROGRESSISME CATÒLIC QUE CONFLUEIXEN EN SAÓ DURANT EL PERÍODE 1976-1987.	501

II. NAIXEMENT DE SAÓ

6.12. GESTACIÓ I FUNDACIÓ DE SAÓ (1974-1976).	502
6.13. L'ENTRADA DEL CORRENT FUSTERIÀ EN SAÓ: VICENT VENTURA I JOAN FUSTER.	512
6.14. CONSOLIDACIÓ DEL PROJECTE EDITORIAL DE SAÓ.	519
6.14.1. Els consells de redacció i els col·laboradors de la revista.	519
6.14.2. Organització de l'empresa. Comercialització, manteniment econòmic i difusió de la publicació.	534
6.14.3. La comunicació bidireccional entre <i>Saó</i> i els subscriptors.	545
6.14.4. Les seccions de la revista. El "Quadern" monogràfic.	547
6.14.4.1. Evolució de les seccions i subseccions.	547
6.14.4.2. El "Quadern" monogràfic de <i>Saó</i> .	555
6.15. AUTORS PER A UN PAÍS. INTEL·LECTUALS I ESCRITORS VALENCIANISTES EN SAÓ.	561
6.15.1. La presència de la Universitat de València en <i>Saó</i>: Vicent Rosselló, Josep Maria Jordan Galduf, Víctor Fuentes, Trini Simó, Lluís Aguiló Lúcia, Vicent Franch, Josep Lluís Blasco i Antoni Arinyo.	563
6.15.2. Periodistes per la democràcia: Toni Mestre, Francesc de Paula Burguera, Tomàs Escuder, Rosa Solbes, Emília Bolinches i Manuel S. Jardí.	574
6.15.3. Els humoristes gràfics de Saó: Harca i Quique.	591

6.15.4. Filòlegs per la normalització de la llengua: Antoni Ferrando, Josep Giner, Abelard Saragossà, Josep Lluís Pitarch, Ferran Fabregat i Vicent Pitarch i Almela.	593
6.15.5. Escriptors i poetes d'una "nova Renaixença" valenciana: Joan Francesc Mira, Josep Piera, Josep Lluís Sirera, Manuel Joan Arinyó, Alfons Cervera, Marc Adell i Rosa Serrano.	598
6.15.6. El ressorgiment de la memòria. Col·laboradors historiadors en <i>Saó</i>: Ricard Blasco, Vicent S. Olmos, Recared Agulló i Francesc Xavier Blai.	608
6.15.7. El moviment ecologista i les lluites ciutadanes en <i>Saó</i>: Just Ramírez, Carles Dolç i Miquel Gil Corell.	612
6.15.8. Crítics literaris i d'arts escèniques i plàstiques: Josep Iborra, Rafael Esteve Casanova, Rafael Prats, Empar Ferrer, Lluís Fornés (el Sifoner) i Josep Domènech Part.	617
6.15.9. Dos polítics de la Transició: Emèrit Bono i Vicent Àlvarez.	624
6.15.10. Francesc Asensi Botet, especialista en malalties infantils infeccioses.	627
6.15.11. A mode de conclusió. Intel·lectuals i escriptors valencianistes que conflueixen en <i>Saó</i> durant 1976-1987.	630
6.16. ELS LECTORS DE SAÓ EN EL PERÍODE 1976-1987.	631
6.16.1. Perfil del lector de <i>Saó</i>.	632
6.16.2. Anàlisi dels continguts de la revista.	638
6.16.3. Els discursos de <i>Saó</i>.	644
6.16.4. Influència de <i>Saó</i> en l'opinió pública.	652
III. L'IDEARI DE SAÓ	
6.17. LA REIVINDICACIÓ DEL CONCILI VATICÀ II EN SAÓ.	655
6.17.1. Una revista eclesial però no eclesiàstica. Les diferències de <i>Saó</i> amb el setmanari <i>Aleluya</i> de l'arquebisbat de València.	659
6.17.2. Blaverisme, anticatalanisme i conflicte lingüístic en l'Església valenciana (1976-1987).	663
6.17.2.1. La croada conservadora contra el <i>Llibre del Poble de Déu</i> .	668
6.17.2.2. La "guerra de les misses" a València.	681
6.17.2.3. Polèmica al voltant de l'edició de textos litúrgics en normativa secessionista.	684
6. 17.3. L'Església pobra i dels pobres. El compromís de <i>Saó</i> amb les classes socials més necessitades.	696
6.16.4. Una Església oberta i en diàleg amb el món. Llibertats, democràcia i ecumenisme.	702

6.18. LA IDENTITAT, LA TERRA I LA GENT. LES REIVINDICACIONS VALENCIANISTES DE SAÓ. EL PAÍS VALENCIÀ VIST PER SAÓ.	717
6.18.1. El valencianisme de Saó, un model fusterià contrari al blaverisme.	717
6.18.1.1. El paradigma fusterià en Saó.	718
6.18.1.2. El rebuig de Saó al blaverisme anticatalanista.	723
6.18.1.3. Les reivindicacions valencianistes de Saó.	732
6.18.2 València, un país per fer. Saó en la lluita per l'autonomia valenciana	750
6.18.2.1. Volem l'Estatut! L'Estatut com a un espai d'autogovern per a "fer País".	755
6.18.2.2. Estatut sense "nacionalitat històrica". La via frustrada del 151.	758
6.18.2.3. L'Estatut de Benicàssim: Quan l'autonomia de Madrid a tots alcança.	770
6.18.2.4. L'estatut de la "Comunitat Valenciana". La derrota del valencianisme nacionalista.	783
6.18.2.5. Saó en contra de la violència blavera.	793
6.18.2.6. I després de l'autonomia què? Repensar el nacionalisme, enfortir l'autonomia.	801
6.18.3. La defensa de la unitat de la llengua i la seua normalització.	829
6.18.3.1. Context sociolingüístic valencià en la primera època de Saó.	829
6.18.3.2. Contra el secessionisme idiomàtic. Del Decret de Bilingüisme de la UCD a la Llei d'Ús i Ensenyament del Valencià del PSPV-PSOE.	837
6.18.3.2. 1. Explicació del conflicte lingüístic (1976-1978).	838
6.18.3.2.2. Polèmica al voltant del Decret de Bilingüisme i el secessionisme lingüístic (1979-1982).	840
6.18.3.2.3. Aprovació de la Llei d'Ús i Ensenyament del Valencià de 1983 i els seus efectes immediats.	870
6.18.3.3. Usar el valencià: un dret però no un deure. Saó reivindica els drets lingüístics del poble valencià.	880
6.18.3.3.1. Suport a la introducció de la llengua en l'escola.	881
6.18.3.3.2. En defensa del dret dels valencians a rebre i veure TV3.	884
6.18.3.3.3. Lluita per la creació d'una ràdio i televisió valenciana pública íntegrament en català.	888
6.18.3.3.4. Recolzament a la Universitat de València en la seua defensa de la unitat de la llengua i el dret a usar-la en les aules.	891
6.18.4. La participació de Saó en el II Congrés Internacional de la Llengua Catalana i el suport a esdeveniments culturals fidels a la unitat de l'idioma	900
6.18.5. Estimem la nostra terra. La construcció de la identitat mitjançant el foment del coneixement de la cultura valenciana.	913
6.18.5.1. La història com a mestra del present. Les fites històriques reivindicatives del valencianisme (9 d'Octubre i 25 d'Abril).	913
6.18.5.2. Senyeres amb blau. La guerra dels símbols en Saó.	921
6.18.5.2.1. Saó davant la "guerra de les banderes" (1978-1980).	921

6.18.5.2.2. <i>Saó</i> demana la inclusió del Penó de la Conquesta en la Llei de Símbols de 1984.	929
6.18.5.3. Estimar és conèixer. Impuls del coneixement del País Valencià mitjançant estudis de totes les disciplines del saber.	934
6.18.6. Un país invertebrat. El fet comarcal en <i>Saó</i>.	940
6.18.7. Conclusió. El “nacionalisme responsable” de <i>Saó</i>.	945
7. CONCLUSIONS	953
8. FONTS DOCUMENTALS i BIBLIOGRAFIA	969-989
ANNEXOS: DOCUMENTS, QUADRES ESTADÍSTICS, FITXES ANALÍTIQUES I ENTREVISTES EN PROFUNDITAT	1-163

SIGLES I ACRÒNIMS UTILITZATS EN LA TESI

AEORMA-PV: Asociación Española para la Ordenación del Territorio y el Medio Ambiente del País Valenciano	JDPV: Junta Democràtica del País Valencià
AC: Acción Católica	LUEV: Llei d'Ús i Ensenyament del Valencià
ACE: Acción Católica Española	MIT: Ministerio de Información y Turismo
AE-A: Acció Ecologista-Agró	MO: Misión Obrera
ACPV: Acció Cultural del País Valencià	MCSE: Medios de Comunicación Social del Estado
ABC: Agrupació Borriana de Cultura	MCPV: Moviment Comunista del País Valencià
AIAPV: Assembla d'Intel·lectuals, Artistes i Professionals del País Valencià	MDM: Movimiento Democrático de Mujeres
AP: Alianza Popular	MSCC: Moviment Social Cristià de Catalunya
APV: Asociación de la Prensa Valenciana	OCPV: Organització d'Esquerra Comunista del País Valencià
AU: Alternativa Universitaria	OIC: Organización de Izquierda Comunista
AVIAT: Associació Valenciana d'Iniciatives i Accions en Defensa del Territori	PCE: Partido Comunista de España
BNV: Bloc Nacionalista Valencià	PCPV-PCE: Partit Comunista del País Valencià-PCE
CEE: Conferencia Episcopal Española.	PCPV: Partit Carlí del País Valencià
CDPV: Consell Democràtic del País Valencià	PDLPV: Partit Demòcrata Liberal del País Valencià
CEIC Alfons el Vell: Centre d'Estudis i Investigacions Comarcals Alfons el Vell	PSAN: Partit Socialista d'Alliberament Nacional
CPS: Cristianos por el Socialismo	PNPV: Partit Nacionalista del País Valencià
CCOO: Comisiones Obreras	PSOE: Partido Socialista Obrero Español
CiU: Convergencia i Unió	PSPV-PSOE: Partit Socialista del País Valencià-PSOE
COVIPO: Cooperativa de Vivendes Populars	PSV: Partit Socialista Valencià
DPV: Diputació Provincial de València	RNE: Radio Nacional de España
EDICA: Editorial Católica	RTVV: Ràdio Televisió Valenciana
EUPV: Ezquerra Unida del País Valencià	RACV: Real Academia de Cultura Valenciana
FET-JONS: Falange Española Tradicionalista y de las Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista	SEI: Secretaria d'Estat per a la Informació
GARS: Grups d'Acció i Reflexió Socialista	SDEUV: Sindicat d'Estudiants de la Universitat de València
GAV: Grup d'Acció Valencianista	STEPV: Sindicat de Treballadors de l'Ensenyament del País Valencià
HOAC: Hermandad Obrera d'Acción Católica	SCC: Societat Castellonenca de Cultura
ICE: Institut de Ciències de l'Educació de la Universitat de València	TVV: Televisió Valenciana
IDECO de l'Horta Sud: Institut d'estudis Comarcals de l'Horta Sud	TOP: Tribunal de Orden Público
JACE: Juventud Obrera de Acción Católica Española	UCD: Unión de Centro Democrático
JARC: Juventudes Agraria Rural Católica	UDPV: Unió Democràtica del País Valencià
JEC: Joventut Estudiant Catòlica	UGT.: Unión General de Trabajadores
JIC: Joventut Independent Catòlica	UPPV: Unió de Periodistes del País Valencià
JOC: Juventud Obrera Catòlica/ Juventud Obrera Cristiana	UPV: Unitat del Poble Valencià
	URV: Unió Regionalista Valenciana
	USO: Unión Sindical Obrera
	UV: Unió Valenciana

1. PRESENTACIÓ, OBJECTIUS I HIPÒTESIS DE LA INVESTIGACIÓ

1.1. PRESENTACIÓ

Saó és la revista degana de la premsa en català al País Valencià en l'actual període democràtic, fonamentat en la Constitució de 1978. El primer número de *Saó* va eixir el juliol de 1976 i en l'actualitat la revista continua publicant-se amb periodicitat mensual. La singularitat de *Saó* radica, sobretot, en què és una revista valencianista fundada per sectors progressistes catòlics de l'Església valenciana, inspirats en els principis renovadors i d'obertura del Concili Vaticà II i fermament compromesos amb el redreçament cultural i lingüístic del País Valencià en la línia del nacionalisme progressista inspirat en els plantejaments teòrics de Joan Fuster, recollits principalment en el llibre *Nosaltres els valencians*. Per tant, *Saó* és una revista cristiana progressista i nacionalista. No hi ha cap antecedent semblant en la història de la premsa valenciana.

Aquesta tesi doctoral analitza la història de *Saó* durant el període que abraça els anys 1976-1987. La investigació se centra en la primera etapa de la revista, segurament la més decisiva, perquè és precisament en aquesta fase quan la publicació assenta els pilars ideològics de la seua línia editorial (cristianisme, valencianisme i socialisme humanista). La primera etapa de *Saó* es correspon amb un període històric de profunds canvis polítics i socials a l'Estat espanyol i al País Valencià. Són els anys de la transició de la dictadura a la democràcia, de l'articulació d'un Estat descentralitzat organitzat en comunitats autònomes, de la creació del sistema comunicatiu valencià democràtic, i de la conformació d'una nova premsa valencianista d'inspiració fusteriana en la que *Saó* ocupa un lloc capdavanter. Per tant, 1976-1987 és un període històric decisiu en l'expansió del valencianisme d'esquerres d'arrel fusteriana, però també de construcció o reafirmació d'altres models identitaris contraposats i enfrontats al paradigma de Joan Fuster. Aquesta lluita de models d'identitat valenciana té la seua manifestació més conflictiva en la Batalla de València (1978-1982), on *Saó* és una de les poques veus periodístiques del nacionalisme valencià.

La Batalla de València va ser un conflicte social i polític sobre la identitat valenciana que tingué lloc durant la transició. Es van enfrontar dos concepcions diferents sobre el

nom de la llengua dels valencians (català/valencià), la bandera (senyera amb franja blava de la ciutat de València/senyera quatribarrada de l'antiga Corona d'Aragó) i la denominació del territori (Regne de València/País Valencià). Unes o altres denominacions havien de ser recollides en l'Estatut d'Autonomia. Els moments de major tensió es van produir durant el període 1978-1982, els anys del règim preautonòmic del País Valencià, en el que es va constituir un govern de la Generalitat provisional, el president de la qual va ser el socialista Josep Lluís Albinyana.

1.1.1. Situacions històriques i comunicatives que determinen la trajectòria de *Saó*.

L'elecció de la cronologia que abraça aquesta tesi doctoral, anys 1976-1987, obeeix a criteris de metodologia històrica i té relació amb esdeveniments històrics i comunicatius relacionats amb *Saó*. L'any 1976 és la data de naixement de *Saó*, i és també l'inici de diversos camins que conduiran a la democràcia i l'autonomia valenciana, a l'articulació d'un nou sistema comunicatiu valencià, a l'afirmació dels models d'identitat valenciana vigents avui i a l'acomodació (sense perdre vells atavismes) de Església valenciana als nou temps democràtics. I 1987 és un any on alguns d'aquests camins esmentats ja estan construïts i assentats. En el període 1976-1987 tenen lloc sis fites i situacions històriques i comunicatives que determinen la trajectòria de *Saó*.

1. Aquesta etapa coincideix amb els anys que estigué al front de la revista com a director Josep Antoni Comes. Un període de dotze anys on *Saó* es consolida com un producte informatiu nacionalista cultural alternatiu, bastant diferenciat de la resta de la premsa existent aleshores al País Valencià, la qual està escrita majoritàriament en castellà i manté uns plantejaments tímidament regionalistes i en alguns casos d'hostilitat vers la recuperació i la normalització de la llengua i la cultura valencianes.

2. El dia 10 de juny de 1987 el PSPV-PSOE guanya les eleccions autonòmiques per segona vegada i accedeix al govern de la Generalitat. Els socialistes governaran el País Valencià entre 1983 i 1995. El Consell de Joan Lerma fixa els fonaments de l'autonomia valenciana i de la normalització de la llengua pròpia per mitjà de la Llei d'Ús i Ensenyament en Valencià (LUEV) aprovada per les Corts Valencianes el 1983 a Alacant.

3. L'any 1987 ja estaven assentats alguns pilars de la premsa en català de la democràcia. Durant 1976-1987 la premsa en llengua pròpia renaix de les seues cendres després de dècades de prohibicions i persecució per part de la dictadura franquista. En aquest període apareixen almenys 65 revistes en català, dotze de les quals continuen publicant-se actualment. El 1987 estaven consolidades revistes tan emblemàtiques com *L'Espill*, *All-i-Oli* i *Camacuc*, alhora que començava a arrancar el setmanari *El Temps*, fundat el 1984. Per altra banda, el PSPV-PSOE enceta des de la Generalitat unes línies de subvencions per al foment de la premsa en català que es mantindran fins al 1995, any que guanya les eleccions el Partit Popular. El suport institucional a la premsa en llengua autòctona, encara que no és comparable al cas de Catalunya i el País Basc, contribuirà a la consolidació d'alguns projectes periodístics, entre altres *Saó* i alguns periòdics comarcals. L'any 1987 marca també l'inici de la premsa comarcal en català d'una forma regular. Després d'algunes experiències fallides en les comarques valencianes, i passats ja els anys de virulència del conflicte lingüístic de la Batalla de València, el 1987 naix el setmanari comarcal en català més emblemàtic: *Crònica* d'Ontinyent i la Vall d'Albaida, que aconseguirà sobreviure fins al 2009. A partir de *Crònica*, al llarg dels anys noranta del segle XX i la primera dècada del XXI, han anat apareixent periòdics locals i comarcals en català d'una manera usual, encara que ocupen un lloc secundari respecte a la premsa en castellà.

4. L'any 1987 té lloc una fita important en la premsa provincial en castellà pel que fa a la informació de proximitat. Es tracta del naixement de la primera edició comarcal de *Levante-EMV* a la comarca de la Safor. Amb aquesta fita comença un procés de creació d'edicions comarcals que es prolongarà fins a les primeries del segle XXI. Un model d'edicialització comarcal que assumiran també altres capçaleres provincials. Aprofitant les febleses de la premsa comarcal, els diaris en castellà *Levante-EMV*, *Las Provincias*, *Información*, *Mediterráneo* i *La Verdad* acabaran dominant el mercat de la premsa de proximitat mitjançant la creació (en el període 1987-2004) d'una àmplia xarxa d'edicions locals i comarcals per tot arreu del territori valencià. Naix un nou model comunicatiu que ven municipalisme, comarcalisme i provincialisme com a elements d'identitat subsidiaris i alhora complementaris del feble sentiment regional.

5. L'any 1987 suposa també un punt d'inflexió en el debat sobre la identitat valenciana. Aquell any començava a parlar-se amb profusió de la "tercera via" en

l'anomenada qüestió nacional valenciana, partint de la publicació a finals de 1986 del llibre *De impura natione* d'Eduard Mira i Damià Mollà. Entrava així en escena un nou model identitari alternatiu al fusterianisme clàssic i al blaverisme, corrent que ja tenia presència en les institucions valencianes per mitjà de la Unió Valenciana de Vicente González Lizondo. En el curt termini d'anys que va de 1976 fins a 1987 dóna temps suficient per a l'articulació teòrica i política de cinc models identitaris diferents. Seguint la classificació d'Ismael Vallés, aquests models són els següents:¹

- Fusterianisme clàssic. El País Valencià com a part de la “nació catalana” integrat en el projecte polític dels Països Catalans.
- Blaverisme. El Regne de València/Comunitat Valenciana com a projecte regional propi dins d'Espanya amb una llengua diferent a la catalana.
- Tercera via. El País Valencià és un projecte nacional propi, però reconeix el valencià com a part de la llengua catalana. Aquest model assumeix el fusterianisme sols en la part cultural i lingüística, però no en la vessant política.
- Estatuari estricta. Segueix l'Estatut d'Autonomia. El País Valencià/Comunitat Valenciana és una comunitat autònoma espanyola, caracteritzada per una història institucional diferenciada amb llengua pròpia, però no secessionista respecte a la llengua catalana.
- Espanyolisme uniformista. La Regió Valenciana o Levante com a regió de la nació espanyola, una regió que participa essencialment de la cultura castellana amb una cultura valenciana secundària.

6. En aquesta etapa de 1976 a 1987 té lloc també la renúncia de Església valenciana a la normalització de la llengua autòctona en àmbits eclesiàstics i en la litúrgia, i l'acceptació del castellà com a llengua de culte. L'Arquebisbat de València, fent cas omís a la doctrina del Concili Vaticà II d'introduir les llengües vernacles en la litúrgia, rebutja el català i opta per continuar usant el castellà com a llengua de culte, alhora que manté una posició ambigua respecte a l'edició dels textos litúrgics en llengua pròpia. Prova d'açò és que l'arquebisbat, per una banda autoritza l'edició del *Llibre del Poble de Deu. Missal dominical i festiu. Textos*

¹ VALLÉS SANCHIS, I. (2000). “Nacionalismes al País Valencià: una proposta de tipologies des de la geografia política”, en *Cuadernos de Geografía*, núm.67/68. pp. 219-239.

litúrgics oficials (1975) amb una normativa catalana unitarista; i per altra, permet l'edició no oficial de l'*Ordinari de la missa en llengua valenciana. Missal romà* (1978) amb una normativa secessionista. Mentre que la Generalitat Valenciana inicia el procés de normalització de la llengua per mitjà de la LUEV, l'Església s'inhibeix i es renta les mans com Pilatos en la qüestió lingüística. Una de les conseqüències d'aquesta actitud de l'arquebisbat és que l'editorial *Saó* (pel seu compte i risc econòmic i amb el suport del bisbe de Castelló-Sogorb, Josep Maria Cases, i l'autorització del Vaticà) edita la *Bíblia Valenciana Interconfessional* (1996), que és totalment respectuosa amb la unitat de la llengua catalana.

Feta aquesta acotació cronològica, amb l'objectiu de situar *Saó* en el context històric del debat de la identitat valenciana, pensem que la nostra investigació representa una important aportació a la reconstrucció de la història de la premsa valenciana, tant per la proposta metodològica utilitzada com per les hipòtesis extretes. La principal contribució d'aquesta tesi doctoral és haver concretat el paper de la premsa valencianista progressista -partint del cas de *Saó*- en la construcció del model d'identitat valenciana d'inspiració fusteriana durant la convulsa transició i els primer anys de la democràcia. Les premisses dels fundadors de *Saó* (sacerdots i seglars de moviments catòlics progressistes) es poden resumir en tres objectius fonamentals. En primer lloc, i sota els principis renovadors del Concili Vaticà II, *Saó* pretenia donar veu a les diferents sensibilitats pastorals renovadores del País Valencià. En segon lloc, buscava el diàleg de l'Església valenciana amb la cultura laica, la política i la societat. I en tercer lloc, volia contribuir a la normalització de la cultura i llengua pròpia dels valencians. Es pot afirmar, fruit de la investigació d'aquesta tesi doctoral i que explicarem més endavant, que els objectius primer i tercer s'han aconseguit amb cert èxit, mentre que el segon ha fracassat parcialment ja que el diàleg de *Saó* entre fe i cultura sols s'ha produït amb el sector nacionalista d'esquerres, alhora ha estat pràcticament nul·la la comunicació i col·laboració de la revista amb l'Església oficial. Amb el pas dels anys ha anat guanyant terreny en *Saó* el corrent nacionalista sobre el cristià, tant pel que fa als continguts informatius com pel tipus de lectors. Donarem algunes dades per a corroborar aquesta afirmació. Tal com explicarem amb amplitud en aquesta tesi doctoral, en el període 1976-1987 la temàtica religiosa ocupa el 18,10 per cent de l'espai redaccional de *Saó*, mentre que el 81,90 per cent són articles de temàtica cultural, política, social i econòmica, majoritàriament referents al País Valencià i amb plantejaments clarament nacionalitaris fusterians. Així mateix, mentre els lectors no cristians han anat creixent

progressivament, el lectorat d'extracte social religiós (rectors i capellans de centres catòlics) ha anat minvat, tot passant de ser el 31 per cent l'any 1977 a un ínfim 4,5 per cent el 2010. Encara que sembla paradoxal, *Saó* ha tingut més acceptació i influència entre l'elit il·lustrada nacionalista laica que no al si de la pròpia Església, on la revista ha estat un corrent minoritari i marginat. En canvi, la singularitat de *Saó* radica en la seua capacitat d'aglutinar la intel·lectualitat més activa i compromesa de l'anomenat corrent valencianista fusterià.

1.1.2. Processos històrics anteriors i coetanis a *Saó*.

Això no obstant, no descuidem en aquesta tesi doctoral el paper de *Saó* en la defensa dels principis del Vaticà II i d'un catolicisme no tan ritual i folklòric i sí més pròxim a les necessitats del poble, principalment els pobres i marginats. No oblidem tampoc la lluita de *Saó* per aconseguir la normalització lingüística de l'Església valenciana i l'edició de la litúrgia catòlica i els textos sagrats en català. Els plantejaments cristians progressistes de *Saó* topen de ple amb el conservadorisme, l'immobilisme i l'antivalencianisme de la jerarquia eclesiàstica, més pròxima a la dreta valenciana, cosa que explica l'ostracisme continuat que pateix *Saó* per part de l'Arquebisbat de València.

Per tot açò dit, entendre *Saó* implica endinsar-se i comprendre cinc processos històrics fonamentals anteriors i coetanis a la primera etapa de la revista:

- Els canvis socials, polítics i econòmics que es produeixen en el tardofranquisme, la transició de la dictadura a la democràcia i les dos primeres legislatures de la democràcia.
- Les transformacions de l'Església espanyola i valenciana a partir del Concili Vaticà II (1962-1965) i l'Assemblea Conjunta de Bisbes-Sacerdots de 1971, així com l'activisme social dels moviments cristians d'Acció Catòlica i la seua lluita antifranquista.
- El paper i la influència de les revistes valencianistes *Sicània*, *València Cultural* i *Gorg* (editades a València entre els anys 1958 fins a 1972) en la creació de consciència identitària en els anys de la dictadura.
- Els corrents del valencianisme polític i cultural sorgits en la dictadura franquista i els models teòrics i polítics sobre la identitat valenciana que, partint del

Nosaltres els Valencians de Joan Fuster, es van anar expandint en la societat durant la transició i la primera democràcia.

- La desaparició del sistema comunicatiu franquista i la configuració d'un sistema mediàtic democràtic que dóna lloc a l'aparició de nous mitjans, a la reconversió d'altres ja existents i a l'arrancada dels mitjans en català.

1.1.3. Evolució professional i investigadora.

Per altra banda, aquesta tesi doctoral és el resultat de meua història personal i trajectòria professional, que compta amb punts de partida, replantejaments i canvis. El meu interès per l'estudi dels mitjans de comunicació parteix dels anys quan treballava com a periodista en els diaris *Levante-EMV* de València i la delegació valenciana d'*El País*. En el primer vaig treballar en la secció “Comarcas” durant els anys 1989-1994, i en el segon durant 1995-1997. La meua tasca periodística, centrada fonamentalment en l'actualitat informativa de l'àrea metropolitana de València, em va despertar un gran interès per la història dels mitjans de proximitat d'aquesta comarca, que a diferència de la premsa de la ciutat de València no havien estat investigats en profunditat i d'una manera contextualitzada. Així, juntament amb el mestre i escriptor Alfred Ramos González, vaig enllestir la recerca de la història de la premsa de l'Horta Sud, el territori situat al sud de València format per vint municipis amb Torrent com a ciutat principal. Aquesta tasca investigadora va quallar amb l'edició de dos llibres que abraçaven un període llarg de temps des de la dictadura franquista fins a la democràcia. Es tracta de les obres *La premsa local i comarcal de l'Horta Sud, 1976-1996* (Torrent, 1997) i *Temps de foscor. La premsa de l'Horta Sud en el franquisme, 1939-1975* (Catarroja, 2003). Els models metodològics i històrics que inspiraren la nostra recerca foren els estudis sobre la premsa valenciana realitzats per Ricard Blasco, Antonio Laguna Platero i Francesc Andreu Martínez Gallego.² En els treballs d'aquests autors vaig comprendre la importància dels mitjans de comunicació en els processos històrics, i en particular el paper de la premsa com a subjecte i objecte de la història. D'aquesta manera, com a periodista m'interessava pels esdeveniments presents que materialitzava en la notícia escrita, i com a historiador pels periòdics del passat i com aquests interpretaven els

² Es tracta de *La premsa del País Valencià 1790-1983* de Ricard Blasco (València, 1983), *Historia del periodismo valenciano. 200 años en primera plana* d'Antonio Laguna (València, 1990), i *Historia de Levante. El Mercantil Valenciano* d'Antonio Laguna i Francesc Martínez Gallego (València, 1992).

esdeveniments del seu temps. L'estudi dels periòdics de l'Horta Sud em va fer descobrir la rica xarxa comunicativa de la premsa local, no sols pel nombre de publicacions que arribarem a catalogar (72 en la dictadura franquista i 245 en la democràcia), sinó també per veure els periòdics de proximitat com agents de vertebració social però amb compromisos ideològics que tenen certa influència en la societat. Aquestes investigacions també em van fer conèixer la premsa en català de comarques, que començava a despuntar en democràcia.

Amb aquests antecedents, l'any 2004 vaig entrar a la Universitat de València-Estudi General com a professor associat en la Llicenciatura de Periodisme, que enlairava el curs 2000-2001 sota la direcció del catedràtic Josep Lluís Gómez Mompert. A la universitat vaig començar impartint l'assignatura Periodisme Local i Comarcal, tot compaginant l'activitat docent amb la investigadora. Així, en els últims anys, he anat eixamplant els camps d'investigació, he adquirit nous enfocaments metodològics i he ampliat els meus coneixements sobre el sistema comunicatiu del País Valencià i del món. La tasca docent m'ha permés col·laborar en estudis de recerca amb reconeguts investigadors de la comunicació de l'àrea de Periodisme, com són els professors Josep Lluís Gómez Mompert, Francesc Andreu Martínez Gallego, Enrique Bordería Ortiz, Guillermo López García, Dolors Palau, Rafael Xambó, Toni Mollà i Martí Domínguez, entre altres. Fruit d'aquesta col·laboració són les obres col·lectives *La recerca en comunicació en el País Valencià* (Barcelona, 2007), coordinada per Josep Lluís Gómez Mompert; *El Ecosistema comunicativo valenciano. Características y tendencias de la primera década del siglo XXI* (València, 2010), coordinada per Guillermo López; i *Sociologia dels mitjans al País Valencià* (València, 2011), monogràfic de la revista *Arxius de Ciències Socials* coordinat per Rafael Xambó. La meua aportació en aquests llibres ha estat la confecció d'alguns capítols referents a la comunicació local i comarcal, la premsa valenciana i la situació dels mitjans en català al País Valencià.

Treballar a la Universitat de València m'ha donat també l'oportunitat de participar en obres col·lectives amb investigadors d'altres llocs d'Espanya. Vull destacar especialment dos llibres que em van introduir en el camp de recerca dels mitjans de comunicació en llengües minoritàries. Són les obres *Un país de revistes. Història dels magazins en català* (Barcelona, 2007), coordinada per Carme Ferré, professora de la Universitat Autònoma de Barcelona; i *Kazetaritza hizkuntza minorizatuetan: Espainiako kasua (El periodisme en llengües minoritzades: el cas d'Espanya)* (Leioa-Biscaia, 2009), coordinada per Javier Díaz Noci, professor de la Universitat del País Basc. La meua

col·laboració en el primer llibre es va centrar en la història de les revistes en català des del segle XIX fins la Guerra Civil de 1936-1939, mentre que en la segona obra vaig elaborar un capítol sobre el periodisme valencià en llengua catalana. El meu interès per la recerca dels mitjans de comunicació identitaris el vaig ampliar amb la publicació de dos llibres que venen a sintetitzar les línies d'investigació abans indicades: *Periodisme contra les cordes. El valencià en els mitjans de comunicació* (2010), i *Periodisme local i comarcal. La comunicació valenciana de proximitat* (2010).

Evolució, nous plantejaments, especialització, més experiència i maduració en la meua tasca investigadora. Així es poden resumir aquests anys a la universitat. Aquest procés ha tingut un moment decisiu en la realització del Doctorat Interdisciplinar en Comunicació de la Universitat de València, al que em vaig matricular l'any 2008 i que m'ha conduït a l'elaboració de la present tesi doctoral, sota la direcció dels professors Josep Lluís Gómez Mompart i Francesc Andreu Martínez Gallego, als qui he d'agrair els seus savis consells, l'aportació d'idees, les orientacions metodològiques i el saber conduir les meues inquietuds en la direcció correcta. Una part important del doctorat ha estat la realització del treball d'investigació intitulat «*Nacionalisme i cristianisme progressista. Saó, revista valencianista de combat cultural. Antecedents, influències i naixement de la publicació (1945-1976)*». En aquest estudi (presentat i llegit davant el tribunal l'any 2010) trobem l'antecedent més immediat d'aquesta tesi doctoral. Les conclusions del treball d'investigació permeteren construir unes primeres hipòtesis que la tesi ha completat i ampliat.

Comptat i debatut, la realització d'una tesi doctoral sobre *Saó* està lligada a experiències pràctiques d'investigació realitzades en el passat i també a compromisos socials concrets. De fet, aquesta tesi té molt a veure amb la meua concepció del periodisme i els meus compromisos a favor del redreçament cultural i lingüístic del País Valencià i dels mitjans de comunicació en català. Crec en un periodisme cívic, ètic, de qualitat i de servei a la ciutadania. Crec en els valors progressistes del periodisme, és a dir, en un periodisme que lluite contra la injustícia, la corrupció i la demagògia, i que defense els drets humans i la dignitat de les persones. Crec també en un periodisme que ha d'usar amb normalitat la llengua autòctona del País Valencià i que ajude a conèixer els problemes d'aquesta terra. Són precisament aquests valors els que he defensat i defense, tant en els mitjans on he treballat com en les organitzacions professionals o culturals en les que estic vinculat com a soci en actiu, com ara la Unió de Periodistes Valencians, l'Institut d'Estudis Comarcals de l'Horta Sud i l'Associació de Publicacions

Periòdiques Valencianes. Aquestes premisses les he defensat també en periòdics escrits en català amb els que guarde certa vinculació, com és el cas de la pròpia revista *Saó*, de la que sóc membre del consell de redacció des d'octubre de 2001 i cap de redacció des de gener de 2010. Per tant, abordar en la tesi doctoral la història de *Saó* (relacionant aquesta història amb els orígens de la premsa valencianista de la democràcia i la identitat valenciana progressista) s'afegia la meua pròpia història personal com a periodista vinculat a *Saó*. Aquesta relació, però, lluny de caure en la temptació de fer una història acrítica i apològica de la revista, m'ha obligat a ser més rigorós i crític, seguint un procediment científic d'investigació, deslligant el tema de la ideologia i adquirint un distanciament amb el temps. Perquè, al cap i a la fi, l'objectiu final de la tesi és presentar elements de verificació i refutació de les hipòtesis que presenta.

1.1.4. Parts de la tesi doctoral.

La tesi està organitzada en dues parts principals. Una primera, eminentment teòrica (capítols 1 i 2), seguida de la part central i més important, en la que s'exposen els resultats de la investigació realitzada i les conclusions (capítols, 3, 4, 5, 6 i 7). En total consta de set capítols principals.

Capítol 1. Presentació i objectius de la investigació. Es realitza una descripció del punt de partida d'aquesta tesi i es fa una reflexió on s'exposa la justificació, els objectius i les hipòtesis.

Capítol 2. Marc teòric i metodologia. Consta de dos blocs principals. El primer bloc fa referència a la metodologia utilitzada, que ha suposat una part important del procés de recerca d'aquesta tesi. En el segon s'analitza críticament l'evolució teòrica, bibliogràfica, conceptual i metodològica relacionada amb les temàtiques concretes que tracta aquesta tesi, prestant especial atenció a l'evolució dels sistema comunicatiu valencià de la transició i primera democràcia, els models teòrics sobre la identitat valenciana (sobretot el paradigma fusterià que inspira a *Saó*), i els moviments renovadors de l'Església valenciana influenciats pel Concili Vaticà II.

Capítol 3. Introducció. *Saó*, revista degana de la premsa en català de la democràcia. En aquest capítol es presenta un resum o síntesi del contingut de la tesi. S'exposa una perspectiva general i s'expliquen circumstàncies importants i claus crítiques que es desenvolupen en els capítols següents.

Capítol 4. Una premsa en transició. El context històric de la transició de la dictadura a la consolidació de democràcia. El capítol consta de quatre apartats o subcapítols principals amb l'objectiu de veure els antecedents de *Saó* i situar la revista en el context dels canvis polítics, socials, econòmics i comunicatius que tingueren lloc en el franquisme, la transició i els primers anys de la democràcia.

El primer apartat analitza les transformacions econòmiques, socials i culturals del tardofranquisme, un període de crisi que anuncia la fi del règim on hi ha certa mobilització contra la dictadura d'alguns sectors de la societat. El segon apartat repassa l'organització del sistema comunicatiu de la dictadura franquista, prestant especial atenció als mitjans de la Cadena del Movimiento i les escaletxes informatives que obri l'anomenada Llei Fraga de 1966. El tercer subcapítol entra de ple en els antecedents periodístics de *Saó*. S'anàlitz el paper de la recuperació cultural de la premsa valencianista (les revistes *Sicània*, *Valencia Cultural* i *Gorg*) durant els anys 1958-1972), una premsa que podem considerar antecessora de *Saó*, tant pels continguts sobre la identitat valenciana que tracten aquests periòdics com per la participació de col·laboradors que anys després escriuran en *Saó*. Finalment, en el quart apartat es fa un recorregut dels canvis i transformacions que es donen en la premsa diària en castellà del País Valencià durant 1976-1987 i el seu discurs en el conflicte identitari valencià..

Capítol 5. L'altra premsa identitària coetània a *Saó*. Aquest capítol complementa l'anterior i se centra principalment en l'anàlisi dels periòdics escrits en català que, igualment que *Saó*, tenen com a principal raó de ser la defensa de la identitat valenciana. Es recullen 112 publicacions escrites en català, bastants de les quals han desaparegut. Ens referim als altres periòdics contemporanis a *Saó* que des de perspectives diverses reivindiquen la recuperació cultural i lingüística del País Valencià. Els dos sectors estudiats són la premsa especialitzada i la premsa local i comarcal de la democràcia. El primer sector fonamenta la identitat valenciana centrant-se principalment en temes de cultura, història, llengua, art i literatura, mentre que el principal ingredient identitari que defineix el segon sector és el fet municipal i el fet comarcal.

Capítol 6. Els inicis de la premsa democràtica valencianista. La revista *Saó*, un espai de trobada dels moviments cristians progressistes i nacionalistes d'esquerra. És el capítol principal de la tesi i en ell s'exposen els resultats empírics de la investigació. Està dividit en divuit apartats. En els primers subcapítols s'anàlitz el primer pilar que defineix la revista: el substrat catòlic progressista dels fundadors de

Saó. Es presta especial atenció als corrents cristians valencianistes (cívics i polítics) que sorgeixen en la dictadura franquista al caliu del Concili Vaticà II i que ja reivindiquen l'ús del català en la litúrgia. Són sectors cristians minoritaris en l'Església que es defineixen per la seua fidelitat lingüística amb el català.

Igualment s'explica la història del naixement i consolidació de *Saó* des de perspectives d'anàlisi diverses, com ara les dimensions estructural, lingüística, social i jurídica i legal. I també des de les dimensions organitzativa i de funcionament, econòmica i de consum, així com les seues relacions amb el poder polític. Tots aquests elements ajuden a comprendre la consolidació de *Saó*.

Així mateix, també esbrinem al voltant del segon pilar fonamental de *Saó* que amb el temps arribarà a ser hegemònic: la participació de periodistes i intel·lectuals del corrent nacionalista d'arrel fusterià.

En els apartats finals del capítol es fa una exposició àmplia i acurada dels continguts de *Saó* i del seus discurs nacionalista que defineix la seua línia editorial i la seua contribució a la defensa del valencianisme progressista d'arrel fusterià. Però el model identitari de *Saó*, tot i beure de Fuster, s'aproxima als patrons de l'anomenada tercera via que reivindica un País Valencià amb un projecte polític nacional propi però conscient i connectat cultural i idiomàticament a la resta de països de llengua catalana. I per a reafirmar aquest valencianisme *Saó* difon, defensa i reivindica la llengua, la cultura i la història autòctones, alhora que fomenta el coneixement del País Valencià. De fet, malgrat ser una revista cristiana, la major part dels continguts de *Saó* (el 81,90 per cent) no són de tipus religiós sinó de temàtica relacionada amb la identitat valenciana. Aquestes conclusions quedaran degudament demostrades i explicades en el capítol.

Capítol 7. Conclusions. Consta d'una introducció amb la comprovació de les hipòtesis i la valoració dels objectius. S'exposen les aportacions i els resultats de l'anàlisi de la revista en funció dels criteris metodològics seguits en la tesi.

Capítol 8. Fonts i bibliografia. Inclou les fonts (documentals, hemerogràfiques i orals) i la bibliografia utilitzades en aquesta tesi doctoral.

Capítol 9. Annexos. Aquest capítol incorpora un petit catàleg de les revistes valencianistes antecessores de *Saó*, i també la pròpia *Saó*, descrites a través de fitxes hemerogràfiques que parteixen del mètode hemerogràfic de Jacques Kayser. En total es recullen 16 revistes representatives d'informació general, especialitzades i locals-

comarcals. A més, inclou articles editorials de *Saó* que tenen relació amb els dos elements que defineixen la ideologia de la revista: el catolicisme progressista i la defensa de la identitat valenciana. També un arxiu fotogràfic dels personatges i esdeveniments destacats relacionats amb *Saó*. I per últim, s'incorporen la reproducció de les entrevistes realitzades als tres directors de *Saó* (Josep Antoni Comes, Emili Marin Soriano i Vicent Cardona Puig) i tots els quadres d'explotació estadística de la tesi, entre els quals figuren els resultats d'una enquesta sobre *Saó* enviada a subscriptors del període 1976-1987 que encara continuen abonats a la revista.. Els objectius de l'enquesta han estat recollir informació sobre el perfil de l'audiència, els continguts, els discursos ideològics i la influència de *Saó* en un període històric decisiu en la construcció de la identitat valenciana.

1.2. OBJECTIUS I HIPÒTESIS

1.2.1. Objectius de la tesi doctoral.

Els periòdics constitueixen una de les fonts principals per a l'estudi de la història contemporània. La premsa, segons Ricard Blasco, és un objecte comunicatiu privilegiat per a estudiar i entendre una societat. Els mitjans de comunicació escrits, no solament recullen la versió coetània dels fets sinó que també reflecteixen l'estat d'ànim d'una col·lectivitat, els seus corrents d'opinió i les forces polítiques, socials i econòmiques actuant en cada moment.³ Ara bé, la manera com s'ensenya la influència social d'un periòdic no es tal com ha succeït, sinó que és el resultat d'un procés complex de construcció mediàtica de la realitat social a través del discurs periodístic i derivat d'unes rutines productives en el marc d'una institució amb interessos. A més d'esdevenir font per a l'anàlisi d'objectes d'estudi històrics, els periòdics són susceptibles de convertir-se en objectes d'estudi *per se*. Precisament perquè no només són espills que es col·loquen en el camí dels fets històrics, sinó també actors que pretenen mediatitzar i influir en el sentit dels esdeveniments, els periòdics mereixen la qualificació de «subjectes» de la història.

L'objectiu general d'aquesta tesi és fer una aproximació a la història de *Saó* durant 1976-1987, tenint en compte aqueixa doble vessant del periòdic com «objecte» i «subjecte» de la història. Aquesta tesi representa un salt qualitatiu i quantitatiu respecte

³ Ob.cit. *La premsa del País Valencià 1790-1983*.

al treball d'investigació del Doctorat Interdisciplinar en Comunicació. Si el treball d'investigació tenia com a objectiu analitzar els antecedents i el naixement de *Saó*, en la tesi doctoral es pretén explicar com *Saó* posa els basaments de la premsa valencianista progressista de la democràcia entre 1976 i 1987 i com construeix un discurs identitari inspirat en el paradigma fusterià. Per això, com a **objectius específics**, la tesi doctoral vol aprofundir en els elements que més diferencien *Saó* de la resta de la premsa valenciana, que s'expliquen tot seguit. A grans trets, aquests són els elements que marquen la línia editorial de *Saó* i sobre els quals s'ha orientat la investigació de la tesi:

- ***Saó*, revista cristiana progressista escrita íntegrament en català normatiu.** Objectiu: esbrinar el sotrac produït pel Concili Vaticà II a l'església valenciana i copsar, en termes quantitius i qualitius, la importància dels sectors cristians progressistes i el perquè dels seus vincles amb el valencianisme d'arrel fusterià.
- **Revista eclesial però no eclesiàstica, oberta al diàleg entre la fe cristiana i cultura laica, fidel als principis renovadors del Concili Vaticà II i a un missatge evangèlic arrelat al poble.** Objectiu: investigar els vincles entre laïcisme i confessionalitat en les propostes sorgides d'àmbits institucionals religiosos que deriven en oposició al franquisme i en la creació de plataformes prodemocràtiques. De manera que la revista *Saó* es lligue, en termes potencialment explicatius, a altres iniciatives dels sectors eclesiàstics progressistes en el món laboral-sindical o en el món polític.
- **Revista nacionalista cultural d'encuny fusterià.** *Saó* dona espai als elements identitaris que conformen la personalitat cultural, històrica i lingüística del País Valencià dins del marc general de la llengua i cultura catalana. Objectiu: esbrinar per què l'opció fusteriana i no cap altra va arrelar en el sector eclesiàstic fundador de *Saó* i analitzar els trets distintius assignats per la revista a la identitat valenciana des de la perspectiva fusteriana. Ens preguntarem si la proximitat entre fe i nacionalisme va equivaler a trasbals entre un sistema de creences i l'altre.
- **Revista democràtica i reivindicativa dels drets nacionals del poble valencià.** Objectiu: analitzar els discursos de *Saó* en defensa de la democràcia i l'autogovern del País Valencià, del redreçament cultural del poble valencià i de la normalització de la llengua vernacla en tots els àmbits de la societat, incloent

l'Església catòlica. Veure, finalment, quin model de valencianisme i d'identitat valenciana defensa *Saó*.

Per altra banda, l'estudi sobre la revista *Saó* no s'ha fet mirant la revista com una publicació aïllada de la resta dels mitjans de comunicació, sinó dins del context històric i sociocomunicatiu de l'època. És vital per entendre el naixement i l'esdevenir de la revista veure les influències ideològiques i periodístiques que ha rebut del passat. Aquesta part abraça el període 1945-1976. Aquestes influències venen de diversos sectors cívics de la societat valenciana, començant per la tasca valencianista de Vicent Sorribes, Agustí Alamar i Josep Espasa per la introducció del català en la litúrgia, passant per la recuperació de la tradició valencianista de les revistes culturals com *Sicània*, *Valencia Cultural*, *Gorg*, *Al Vent* i *Raons*, fins arribar al Concili Vaticà II i la seua influència en els moviments especialitzats d'Acció Catòlica com la JOC, la JARC i l'HOAC, a més del paper de la Unió Democràtica del País Valencià, les influències del socialisme nacionalista sorgit a la Universitat de València i el gran impacte intel·lectual del nou valencianisme de Joan Fuster. Aquests pilars fan que es barregen en *Saó* el comunitarisme cristià, el nacionalisme cultural d'encuny fusterià i el socialisme heterodox, característiques que han convertit *Saó* en un espai de confluència dels sectors progressistes i renovadors de l'Església valenciana i la intel·lectualitat valencianista més compromesa amb la qüestió identitària valenciana.

1.2.2. Hipòtesis.

Precisament l'anàlisi dels elements de la identitat valenciana, vistos a través de *Saó*, ha representat una part important de la tesi. El principal problema ha estat comprendre com s'han construït els relats nacionalitaris o identitaris en *Saó*. Per això, l'objecte d'estudi específic de la investigació s'ha centrat fonamentalment en l'anàlisi dels textos periodístics de la revista elaborats pels redactors i col·laboradors, i en recollir el testimoni d'un bon nombre de persones que van ser fundadores o subscriptores de la revista en el període 1976-1987. Això ens pot permetre verificar, i fins i tot matisar o revisar, les hipòtesis que plantejem en aquesta tesi sobre el discurs nacionalista progressista de *Saó*. Així doncs, l'anàlisi dels articles s'ha fet explotant a fons els 102 números de *Saó* que s'editaren des de juliol 1976 fins a desembre de 1987. Això, com s'ha dit, s'ha complementat amb una sèrie d'entrevistes en profunditat realitzades a alguns fundadors de *Saó* i en l'elaboració d'una acurada enquesta amb 33 preguntes

enviada a 115 lectors actuals de *Saó* que es van subscriure en la primera etapa de la revista. Aquests aspectes de la recerca s'explicaran i ampliaran en el capítol següent corresponent a la metodologia.

Per tant, les hipòtesis de la tesi giren al voltant del fet identitari, se centren principalment en definir quins elements de la identitat valenciana i quins símbols i fites del valencianisme defensa *Saó*. Aquests es tradueixen en sis idees fonamentals. Les quatre primeres hipòtesis fan referència al posicionament nacionalitari de *Saó* i els seus plantejaments valencianistes, alguns d'ells històrics la formulació teòrica dels quals té el seu origen en el valencianisme de principis del segle XX i la Segona República, mentre que altres són noves reivindicacions que enllacen amb el neovalencianisme fusterià que es difon en el tardofranquisme i la transició. La cinquena hipòtesi avalua l'impacte del Vaticà II i el fet diferencial valencià en l'Església. I per últim, la sisena s'endinsa en el paper de l'altra premsa identitària escrita en català coetània a *Saó*. Enunciem tot seguit les sis hipòtesis que ens ajuden a problematitzar el nostre objecte d'estudi:

- **PRIMERA HIPÒTESI.** *Saó* assumeix l'herència del valencianisme de tradició cristiana forjat en la lluita antifranquista sota la influència del Concili Vaticà II, així com els plantejaments ideològics, dialògics i d'anàlisi social de les teories de Joan Fuster, que dona lloc a un nou valencianisme d'esquerres diferent al de la Segona República, i diferent també al blaverisme nascut en la transició. La singularitat de *Saó* radica precisament en aquesta doble ideologia (cristianisme progressista i nacionalisme fusterià), que la fa ser la primera i única revista valenciana que assumeix aquests plantejaments.

- **SEGONA HIPÒTESI.** El model d'identitat valenciana de *Saó*, tot i beure principalment de Fuster, és un nacionalisme cultural progressista a cavall entre el fusterianisme clàssic i l'anomenada tercera via. Per a *Saó*, el País Valencià forma part culturalment de la "nació catalana", però això no implica que s'haja d'integrar necessàriament a un hipotètic Estat anomenat "Països Catalans". *Saó*, malgrat que admet i defensa el valencià com a part de la llengua catalana, reconeix que el País Valencià ha tingut una història institucional diferenciada com a Regne de València dins de l'antiga Corona d'Aragó. Així mateix, *Saó* respecta el marc de l'Estatut d'Autonomia però crítica la simbologia blavera que assumeix la Generalitat Valenciana (la bandera amb franja blava, l'himne regional...) i els límits polítics del sistema estatuari, sense renunciar en el futur a

un projecte nacional propi del País Valencià si el poble vol encetar aqueix camí. En definitiva, *Saó* assumeix el fusterianisme fonamentalment en la part cultural i lingüística, però no la part política, alhora que rebutja sense embuts les tesis regionalistes del blaverisme i de l'espanyolisme uniformista i manté un posicionament crític enfront les ambigüitats dels partits polítics autonomistes pel que fa a la identitat valenciana. Per tant, el model identitari que defensa *Saó* es fonamenta en elements racionals i cultes (la llengua, la història i la cultura) enfront un valencianisme blaver que enarbola elements identitaris més sentimentals i simples (la paella, les falles...) que ja estan assumits en el inconscient col·lectiu del poble valencià.

• **TERCERA HIPÒTESI.** *Saó* ha contribuït a la construcció del valencianisme progressista de la democràcia. És una publicació pionera que ha construït una narrativa identitària ideològicament d'esquerres, que combina i actualitza algunes de les reivindicacions del valencianisme històric amb algunes tesis del neovalencianisme fusterià. Aquesta línia editorial es materialitza en cinc plantejaments valencianistes concrets:

1. *Saó* defensa la revalencianització de la societat i la normalització de la llengua pròpia en tots els àmbits socials i estaments públics.

2. *Saó* defensa la unitat de la llengua catalana enfront el secessionisme lingüístic del blaverisme, alhora que manté certa relació amb els esdeveniments culturals de la resta del domini lingüístic català.

3. En referència a la qüestió de noms i els senyals d'identitat, *Saó* empra i defensa el nom de País Valencià enfront el de Regne de València, el nom de català/valencià enfront el concepte secessionista "llengua valenciana", la senyera de les quatre barres de l'antiga Corona d'Aragó enfront la bandera amb franja blava de la ciutat de València.

4. En l'àmbit de la història del País Valencià, *Saó* adopta una narrativa històrica nacionalista, no exempta de cert discurs victimista, enfront un discurs històric predominantment espanyol que ha ocultat la història de la Corona d'Aragó i l'ha subordinada a la història imperial de Castella. Per això, *Saó* recorda regularment les fites històriques del valencianisme: el Dia 9 d'Octubre (celebració de la conquesta de València per Jaume I l'any 1238) i el Dia 25 d'Abril (commemoració de la desfeta d'Almansa del 1707 que suposà l'abolició

dels Furs de València i l'assimilació de l'antic Regne de València a les Illes Castella).

5. *Saó* reivindica el fet comarcal: les comarques i la comarcalització enfront l'organització territorial en províncies.

Totes aquestes idees, no resoltes encara en democràcia, són qüestions centrals en *Saó* per a l'articulació d'un País Valencià d'acord a la seua història i identitat.

- **QUARTA HIPÒTESI.** *Saó* contribueix a la divulgació del patrimoni sociocultural valencià. Practica un periodisme d'anàlisi i interpretació en temes valencians. Especialistes de reconegut prestigi tracten de forma acurada i documentada temes d'història, llengua, art, geografia, literatura, economia, pensament, comarques, política, moviments socials... del passat i present del País Valencià. Aquests continguts específics apareixen sobretot en el «Quadern» o plec central, un monogràfic on diversos experts en la matèria tractada exposen les seues recerques. El «Quadern» s'edita ininterrompudament des de 1976 en cada número de la revista. L'objectiu de *Saó* en aquesta tasca de divulgació és ajudar a entendre els trets identitaris valencians i adquirir consciència de poble diferenciat.

- **CINQUENA HIPÒTESI.** *Saó* és una revista cristiana progressista que defensa les tesis renovadores del Concili Vaticà II i la normalització lingüística de l'Església valenciana. El catolicisme de *Saó* està arrelat al poble, principalment als més necessitats. *Saó* defensa una Església dels pobres enfront la històrica aliança de la jerarquia eclesiàstica amb les classes socials adinerades i la dreta política. Així mateix, la qüestió de la llengua en l'Església és important en *Saó*, és innata als orígens de la revista. *Saó* defensa una Església en català enfront una Església valenciana castellanitzada i castellanitzadora. Per això, una constant de *Saó* és la reivindicació de la litúrgia en llengua pròpia.

- **SISENA HIPÒTESI.** *Saó* és pionera en emprar el català després de la mort de Franco, però no és l'única publicació que ho fa. En aquesta tesi hem catalogat 112 publicacions periòdiques (inclosa *Saó*) que configuren la primera premsa en català de la democràcia. Hi ha premsa especialitzada, com és el cas de *Dos i Dos*, *All-i-Oli*, *L'Espill*, *Camacuc* o *El Temps*, que conviu amb una incipient premsa local i comarcal que en bastants casos empra les dues llengües oficials. Pel que fa a la premsa comarcal escrita totalment o en bona part en

català sobreïxen *L'Horta*, *Generalitat*, *Crònica* de la Vall d'Albaida, *El Corcó* i *El Dàtil* de Sueca, les quals representen un sector minoritari enfront la premsa comarcal en castellà amb capçaleres com *La Veu de Xàtiva*, *Set Dies de la Comarca* de Torrent, *Ribera Alta* i *Ecos de la Ribera* d'Alzira, *Bajo Vinalopó* d'Elx, *El Tossal* de la Marina Baixa, *El Comarcal* de la Foia de Bunyol i *Comarca* d'Utiel, entre altres. En aquest període es produeix el fracàs de la premsa comarcal valenciana en català, que no aconsegueix donar el gran salt que sí fa la premsa de proximitat a Catalunya, on es configura una rica xarxa de premsa comarcal en llengua autòctona amb capçaleres sòlides de llarga durada. Un dels objectius de la tesi és que explicar les causes de la feblesa de la premsa comarcal valenciana en el període 1976-1987, que impedeixen l'arrancada de la premsa comarcal en llengua autòctona amb certa normalitat.

1.3. AGRAÏMENTS

Per a finalitzar aquesta presentació vull reconèixer la col·laboració d'algunes persones en la realització d'aquesta tesi doctoral. En primer lloc, vull mostrar el meu agraïment als directors de la tesi, els professors Josep Lluís Gómez Mompart i Francesc Andreu Martínez Gallego, per la seua ajuda constant en tots els àmbits. Tots dos són mestres integrals, autèntics *magister*, segons l'accepció llatina del terme. Conjuguen coneixement científic, virtuts intel·lectuals, sentit humanista i una visió prospectiva, creadora i transformadora, així com el cultiu dels valors ètics i el compromís permanent d'educar per a la llibertat. La seua capacitat de compartir els seus coneixements i valors han estat un gran estímul per a mi i m'han permés concloure amb èxit aquesta tesi.

També vull agrair el suport d'un bon nombre de persones vinculades a *Saó*, les aportacions dels quals han estat decisives per a dur a bon port aquesta recerca. Especial menció vull fer als quatre directors que ha tingut la revista (Josep Antoni Comes Ballester, Emili Marín Soriano, Vicent Cardona Puig i Vicent Boscà Perelló), així com els redactors i membres del consell de redacció Josep Antoni Ferrer, Joan Lluís Sanxis i Rafael Roca Ricart. També a la secretària de la revista, Sari Martínez, pel seu suport logístic, així com a Agustí Colomer Ferrandis i Alfred Ramos González, investigadors que m'han facilitat informació sobre la premsa valencianista anterior a *Saó*. I finalment el meu reconeixement al poeta Ramon Guillem, el qual m'ha facilitat la consulta d'un

bon nombre de revistes valencianes de la Transició en la Biblioteca Enric Valor de Catarroja, així com un bon grapat de periodistes col·laboradors de *Saó* i membres del consell de redacció dels anys 1976-1987 que m'han proporcionat informació per a reconstruir la història de la publicació, com ara Francesc X. Blai (Paco Blai), Emilia Bolinches, Josep Ferrís March, Ramon Haro, Vicent S. Olmos Tamarit, Josep Lluís Pitarch, Lluçia Romero, Juli Sanchis (Harca), Enric Arenós (Quique) i Rosa Solbes. I com no, el meu agraïment a tots aquells subscriptors de *Saó* que han tingut l'amabilitat i la paciència de respondre i enviar-me l'enquesta sobre la revista. I també a l'actual director de *Saó* des de l'any 2012, Vicent Boscà Perelló, per donar-me totes les facilitats d'accés a l'arxiu i fons bibliogràfic i hemerogràfic de *Saó*.

Per últim, el meu agraïment especial a la meua dona, Loles Carretero Mongort, pel seu suport permanent, per la seua companyia en arxius i viatges relacionats amb aquesta investigació, i pel seu tremp i interès en les meues llargues absències mentre escrivia la tesi. Sense el seu ànim i estima aquest viatge a Itaca no haguera estat possible.

2. MARC TEÒRIC I METODOLOGIA

2.1. EL MARC TEÒRIC I MODELS D'ESTUDI

Historiadors de la comunicació com Jesús Timoteo Álvarez, Carmelo Garitaonandía, Josep Lluís Gómez Mompart, Miquel de Moragas i Joan Manuel Treserras, entre altres, destaquen la necessitat d'incorporar en la història de les societats les dimensions interpretatives que ofereixen els mitjans de comunicació. Timoteo Álvarez ho explica amb claredat amb aquestes paraules:

«Es necesario una revisión de toda la Historia reciente, de los análisis de la sociedad del siglo XX, que incluya, entre los elementos y variables interpretativas, la de la información-comunicación-propaganda».⁴

Paral·lelament, aquests historiadors també remarquen que la història d'un mitjà de comunicació, siga premsa, ràdio o televisió, no ha de fer-se com quelcom aïllat del marc social que l'envolta sinó que ha de contemplar altres paràmetres històrics que influeixen en els mitjans. Per tant, una història d'un mitjà ha d'elaborar-se dins del seu context social, polític, econòmic i cultural. Sols així es podrà comprendre el seu vertader paper en el desenvolupament de la societat. A més, es parteix també de la premissa de la premsa com a subjecte i objecte de la història. Com a subjecte d'un moment històric, la premsa dóna informació i una visió d'una societat en un moment determinat, i crea opinió pública. I com a objecte, la premsa es mostra com una entitat empresarial que fabrica el producte i té un funcionament productiu (tirades, publicitat, resultats econòmics).

Aquests plantejaments metodològics esmentats estan clarament definits en l'obra coordinada per Jesús Timoteo Álvarez: *Historia de los medios de comunicación en España: Periodismo, imagen y publicidad (1990-1990)*. El llibre recull les investigacions de 27 historiadors de la comunicació, els quals, per a interpretar la història de la comunicació espanyola introdueixen els models teòrics aportats des de les ciències socials, principalment la ciència històrica, així com les teories sobre les funcions dels mitjans de comunicació elaborades pel funcionalisme anglosaxó de la

⁴ TIMOTEO ÁLVAREZ, J. (1988). *Historia y modelos de la comunicación en el siglo XX*. Barcelona: Circulo Universidad. pp.14.

Mass Communication Research, el model marxista heterodox de l'Escola de Frankfurt, l'estructuralisme, els estudis culturals de l'escola situacionista francesa i l'Escola de Birmingham, la història de les mentalitats i altres. Nous enfocaments d'anàlisi que aquests autors començaren a desenvolupar en les dècades dels setanta i vuitanta del segle XX i que creen escola. Es tracta d'una obra de referència obligada, és un punt d'arribada i d'arrancada en la recerca de comunicació a Espanya. D'arribada, perquè recull l'estat de la qüestió en aquell moment, cada capítol té al darrere un llibre, una tesi doctoral o una investigació coneguda. I de partida, perquè aquests investigadors marcaran les línies mestres que assumiran les recerques posteriors sobre el periodisme i la comunicació a Espanya.⁵ De fet, en el cas valencià, els primers estudis sobre la història de la comunicació al País Valencià partiren d'un grup conformat al voltant del Departament d'Història de la Comunicació Social de la Facultat del CEU San Pablo de València, el nucli central del qual està format per Antonio Laguna Platero, Francesc Andreu Martínez Gallego, Immaculada Rius i Enrique Bordería. Del seu treball docent i les seues recerques eixirà la producció bibliogràfica que ha marcat bona part de la moderna història de la comunicació valenciana. Aquest grup d'historiadors, que es reconeix en l'espill teòric creat per Pierre Vilar, agafà com a referent per a historiar la comunicació l'experiència catalana. De tal manera que les aportacions dels professors Joan Manuel Tresserras, Josep Grifeu, Josep Lluís Gómez Mompert, Enric Marin Otto i Miquel de Moragas, entre altres, es convertiren en els models de partida de la nova generació valenciana.⁶

Les premisses esmentades (incorporar a la història les dimensions interpretatives dels mitjans de comunicació, elaborar la història dels mitjans en el seu context històric del seu moment i estudiar la premsa com a subjecte i objecte històric) estan presents en aquesta tesi sobre la història de *Saó*, vista des de la seua contribució a la construcció de la premsa democràtica valencianista i de la identitat valenciana progressista.

⁵ TIMOTEO ÁLVAREZ, J. (1989). *Historia de los medios de comunicación en España: Periodismo, imagen y publicidad (1990-1990)*. Barcelona, Ariel, 1989. En aquesta, Timoteo Álvarez és coautor i compta en la realització dels diversos capítols del llibre amb la participació de César Aguilera, Enrique Bustamante, Mª Rosa Cal Martínez, Miguel de Aguilera Moyano, Bernardo Díaz Nosty, F. Espinet, Rosa Franquet, Emilio C. García Fernández, Carmelo Garitaonandía, Ramiro Gómez B. De Castro, Josep Lluís Gómez Mompert, Joan A. González Martín, Francisco Iglesias, Emilio Lera, Enric Marín i Otto, Agustín Martínez de las Heras, Gilles Multigner, Mirta Núñez Díaz-Balart, Mª Antoni Paz, José Ramón Pérez Ornia, Miguel Ángel Pérez, Alejandro Pizarroso Quintero, Justino Sinova, Joan Manuel Tresserras, Begoña Zabildea i Ramón Zallo.

⁶ Aquestes influències les constaten Antonio Laguna i Enrique Bordería en l'article «Història en comunicació i periodisme», dins de l'obra coordinada per Josep Lluís Gómez Mompert titulada *La recerca en comunicació en el País Valencià*, editada en 2007 per l'Institut d'Estudis Catalans.

2.1.1. El marc teòric. Aportacions i limitacions de les teories de la comunicació.

Pel que fa al marc teòric, aquesta tesi s'emmarca dins de la metodologia marxista d'anàlisi de la història basada en el materialisme històric, però sense caure en l'ortodòxia economicista d'aquesta interpretació. La proposta marxista tradicional aplicada a la història dels mitjans de comunicació, tal com explica Josep Lluís Gómez Mompart, contempla els mitjans de comunicació com aparells ideològics (situats en l'àmbit de la superestructura), i d'acord amb això, com a formes d'expressió de grups, classes o blocs socials, defensant preferentment els interessos de la burgesia o classe dominant. I com a resultat d'açò els mitjans serveixen per subjugar i alinear les classes dominades. Aquest plantejament, però, és qüestionat per Gómez Mompart, qui posa sobre la taula la possibilitat de fer una història social de la premsa des del materialisme històric. De fet, el plantejament marxista tradicional oblida que alguns mitjans són mitjans d'expressió de les classes subalternes o de sectors crítics amb el poder que ofereixen discursos alternatius als dels mitjans hegemònics. Enquadrada en aquest marc teòric, la història de la premsa és concebuda com una història social de la premsa. I des d'aquesta perspectiva, la premsa alternativa permet conèixer a l'investigador, per exemple, com s'elabora la consciència de les classes subalternes, quines són les seues ideologies o quin llenguatge o símbols conformen el seu utilitatge mental.⁷ Aquesta interpretació pot aplicar-se amb tots els matisos que calga al cas de *Saó*, una revista de tirada reduïda que és un mitjà d'expressió d'uns sectors catòlics i nacionalistes progressistes minoritaris (però influents en àmbits universitaris i intel·lectuals) i molt crítics amb l'Església oficial i el poder polític autonòmic i estatal.

Tanmateix, per a entendre el paper de *Saó* en la seua primera etapa, el materialisme històric clàssic presenta certes limitacions, per la qual cosa ha estat necessari veure altres models teòrics que han complementat l'anàlisi marxista. En la tesi també m'han sigut útils algunes aportacions teòriques del corrent funcionalista de la comunicació, el pensament de la teoria crítica de l'Escola de Frankfurt i els *culturals estudies* de l'Escola de Birmingham.

Un dels problemes que em vaig trobar en la fase d'investigació de la tesi era explicar per què el discurs nacionalista de *Saó* perd la batalla mediàtica sobre la identitat

⁷ GÓMEZ MOMPART, J. LL.(2008): «Historia de la Comunicación e historia del periodismo: enfoques teóricos y metodologías para la investigación», en Manuel Martínez Nicolás (coord): *Para investigar la comunicación. Propuestas teórico-metodológicas*. Madrid: Tecnos. pp.111-112.

valenciana enfront el blaverisme. O dit d'altra manera, per què *Saó* (i l'altra premsa valencianista de signe fusterià) no pot contrarestar el discurs blaver anicatalanista i antifusterià de *Las Provincias* y els diaris de la cadena Prensa del Movimiento. Necessitava trobar respostes a aquesta qüestió des del punt de vista de les teories de la comunicació. Una part de les respostes les vaig obtenir en alguns plantejaments de la teoria funcionalista de la comunicació. M'ha servit de gran profit entendre les idees claus com la teoria hipodèrmica, el model telègraf de la comunicació, la teoria dels efectes limitats, l'espiral del silenci, la teoria matemàtica de la informació o la teoria dels usos gratificants.⁸

El corrent funcionalista de la comunicació irromp a mitjan segle XX. Té la seua màxima implantació a Estats Units i el seu objectiu primordial és analitzar els efectes socials, culturals i psicològics dels missatges que transmeten els mitjans de comunicació i quines reaccions generen entre el públic, amb l'objectiu d'obtenir les claus per conduir el comportament de les masses. En línies generals, el paradigma funcionalista (visualitzat en figures com Harold Lasswell, Talcot Parson, Robert Merton, Paul Lazarfeld, Josep Thomas Klapper o Walter Weis, entre altres) considera els mitjans de comunicació com instruments per a mantenir l'estabilitat del sistema econòmic i institucional. En la teoria funcionalista, els mitjans de comunicació tenen efectes sobre les masses, ja que el procés comunicatiu és més propagandístic que no dialògic i trobem receptors passius davant els missatges que venen d'uns mitjans de comunicació que no controlen.

Dins d'aquesta tradició funcionalista, té especial rellevància la teoria de l'*agenda setting*, formulada el 1972 per Maxwell MacComb i Donald Shaww. Ambdós parteixen de la idea que els mitjans de comunicació influeixen i condicionen els nivells d'atenció del públic respecte a certs temes com a resultat de la selecció prèvia que fan d'aquests temes. Per tant, una de les funcions bàsiques dels mitjans seria seleccionar els temes que consideren més importants en l'esfera pública, encara que realment no siguin els més importants però que per interessos determinats convé seleccionar. De la mateixa manera decideixen quins temes exclouen de l'agenda. Segons aquesta teoria, les persones que

⁸ MÉNDEZ RUBIO, A. (2010). *Perspectivas sobre comunicación y sociedad*. València: Publicacions de la Universitat de València. La lectura d'aquesta obra m'ha mostrat la conceptualització teòrica dels principals corrents moderns de la teoria de la comunicació. Aquesta obra fa un repàs a les teories de la comunicació més importants del segle XX, tot incidint en l'anàlisi de quatre corrents de pensament fonamentals: la sociologia funcionalista, l'Escola de Frankfurt, la postmodernitat i els estudis culturals de l'Escola de Birmingham.

han estat exposades a una cobertura mediàtica constant amb determinats temes creuen prioritari aquests assumptes, encara que no tinguen relació amb la seua experiència directa. I per més activa que siga la gent en la busca d'informació, les seues possibilitats es restringeixen a les dades que els proporcionen els mitjans massius. Per tant, els lectors o receptors difícilment podran reflexionar, discutir o analitzar els temes omesos pels mitjans.⁹ Partint d'aquest enfocament teòric, en la Batalla de València el que més li arriba al públic són els missatges del blaverisme per mitjà de *Las Provincias*, principalment, però també a través de la premsa del Movimiento (*Levante, Información i Mediterráneo*), diaris que adopten l'estratègia informativa de donar rellevància a les tesis blaveres i arraconar el nacionalisme fusterià. Els mitjans de comunicació acaben imposant com a discurs majoritari la simbologia blavera. Així, les crítiques al model identitari del blaverisme queden aïllades pels grans mitjans de comunicació, tot imposant una espècie d'espiral del silenci on la ciutadania acaba adoptant i acceptant el discurs dominant.¹⁰

Seguint aquesta línia interpretativa, però des d'altres enfocaments teòrics i metodològics, Rafael Xambó, Vicent Flor i Francesc Viadel afirmen que *Las Provincias* és el principal agent d'instrumentalització mediàtica de la identitat valenciana i de l'exitosa penetració que ha tingut el blaverisme i de la desactivació del fusterianisme, principalment en les comarques que formen l'àrea metropolitana de València.¹¹

Comptat i debatut, aquest discurs majoritari blaver guanya la Batalla de València. Sols així es pot entendre, en part, per què una modesta revista mensual com *Saó*, que no supera els 2.000 exemplars, no pot erosionar en l'àmbit social el discurs blaver dels quatre diaris majoritaris, els quals tenien una difusió més gran i per tant més influència. De fet, l'any 1983 *Las Provincias* i els diaris del Movimiento *Levante, Mediterráneo* i

⁹ McCOMBS, M. (1985), (v. o. 1975): «La comunicación de masas en las campañas políticas: información, gratificación y persuasión», en MORAGAS, M. de (eds). *Sociología de la Comunicación de Masas. Estructura, funciones y efectos*. Barcelona: Gustavo Gili, S.A.

¹⁰ La teoria de l'espiral del silenci fou formulada per Elisabeth Noelle-Neuman. El 1995 es publicà en castellà la seua obra titulada *La espiral del silencio. Opinión pública: nuestra piel social* (Barcelona: Editorial Paidós). Noelle-Neuman afirma que la necessitat de les persones de sentir-se integrades en la seua comunitat produeix que aquestes arriben fins al punt de silenciar o canviar les seues opinions per a no ser aïllades de la resta. Aquest temor a l'aïllament porta a la gent a manifestar públicament les opinions millor vistes per la societat. Finalment, aquest procés en espiral acaba determinant que les persones que pensen de forma diferent a l'opinió majoritària tenen la tendència a silenciar les seues opinions, mentre que els que no tenen cap punt de vista adopten la posició dominant.

¹¹ Aquesta interpretació la plantegen els autors esmentats en les següents obres: XAMBÓ OLMOS, R. (2001). *Comunicació, política i societat. El cas valencià*. València: Edicions Tres i Quatre; FLOR MORENO, V. (2011). *Noves glòries a Espanya*. Catarroja: Editorial Afers; VIADEL, F. (2009). *No mos fareu catalans. Història inacabada del blaverisme*. València: Publicacions de la Universitat de València.

Información sumaven una tirada mitjana de 100.938 exemplars.¹² I dic en part perquè en aquesta tesi he confeccionat una enquesta adreçada als subscriptors de *Saó* amb l'objectiu d'esbrinar per què aquesta revista arriba sols a una elit intel·lectual minoritària i a penes té influència en el poble corrent. Els continguts i objectius de l'enquesta seran explicats en l'apartat corresponent a la metodologia. Les respostes que han donat els enquestats proporcionen algunes claus a aquesta pregunta.

En la nostra investigació partim també de les aportacions de l'Escola de Frankfurt, que han servit per delimitar i comprendre millor i conceptualitzar les preferències informatives i els discursos de *Saó*, és a dir, les concepcions que hi ha darrere del seu discurs periodístic. Aquest corrent ha estat format per grups de filòsofs i estudiosos de les ciències socials, que han aspirat a una transformació social i política de la societat i que han sigut inconformistes amb els plantejaments convencionals de la sociologia funcionalista i el marxisme ortodox. La investigació actual organitza els representants de l'Escola de Frankfurt en tres generacions: en la primera destaca Friederich Pollock, Felix Weil, Kurt Albert Gerlach i Carl Grumberg. En la segona generació estan Max Horkheimer, Theodor Adorno, Heber Marcuse, Erich Fromm i Walter Benjamin, entre altres; i a la tercera i més recent generació pertanyen Jurgen Habermas, Alfred Schmidt i Albrecht Wellmer. Aquests elaboren la denominada Teoria Crítica, que adopta la metodologia del materialisme històric marxista però d'una forma heterodoxa. Esdeveniments com les dues guerres mundials, el feixisme, la revolució russa, l'estalinisme, la guerra civil espanyola, l'enfortiment del capitalisme, la guerra de Vietnam i els grans avanços tecnològics, van influir de manera decisiva en l'orientació filosòfica i científica dels seus treballs i els temes del mateix: la raó, la llibertat, la subjectivitat, la indústria cultural, l'autoritarisme, el caràcter social, l'acció política, la comunicació, l'estètica, l'art i l'ètica. La Teoria Crítica, com assenyala Antonio Méndez¹³, reacciona contra la cultura massiva de l'economia capitalista de consum, que pretén convertir els subjectes en objectes. L'interès de l'Escola de Frankfurt per les dinàmiques socials es veu reflectit en el principi de negativitat i la connexió entre teoria i pràctica social. Els fets no són una cosa natural, com apunta la sociologia funcionalista, sinó el resultat d'una situació social que es pot canviar, i per a transformar

¹² Dades de l'OJD de 1983. Extret de IGLESIAS, F. (1989). «Las transformaciones de la prensa diaria», en TIMOTEO ÁLVAREZ, J. (eds): *Historia de los medios de comunicación en España: Periodismo, imagen y publicidad (1990-1990)*. Barcelona, Ariel, 1989. p.442

¹³ ANTONIO MÉNDEZ, op.cit.pp. 57-100. En el capítol segon, titolat "Teoria social como teoria crítica", l'autor fa una anàlisi crítica dels plantejaments de l'Escola de Frankfurt. pp. 57-100.

la societat cal que la tasca teòrica assumisca la seua participació en eixa transformació. O parafrasejant Marx: “El pensament s'ha limitat fins ara a interpretar el món, ha arribat el moment que contribuïska a transformar-lo”. *Saó* participa d'eixa idea, els fundadors de la revista la conceben com un espai on la teoria analítica dels continguts informatius (nacionalisme i cristianisme progressista) pot servir d'eina de transformació social. *Saó* no comparteix la visió del paradigma funcionalista que veu els mitjans de comunicació com instruments per mantenir el *status quo* del sistema. *Saó* està més pròxim als plantejaments de l'Escola de Frankfurt, la qual reivindica el potencial crític del mètode dialèctic i el valor del diàleg social en la comunicació d'una societat democràtica.

Antonio Méndez destaca eixa polèmica entre empirisme funcionalista i la Teoria Crítica. Adorno, Marcuse i Horkheimer denuncien el positivisme de la teoria funcionalista, que la consideren subordinada als objectius administratius i de negoci del capitalisme, protegint el sistema contra qualsevol visió crítica de la realitat. Horkheimer ho diu així: la ceguesa empirista és una autoliquidació de la raó. L'Escola de Frankfurt creu en els valors de la raó, la dialèctica i el progrés. I assumeix la investigació social a partir d'una perspectiva optimista de la societat humana presuposant en ella les potencialitats per a desenvolupar una vida col·lectiva més harmoniosa i plena de sentit. En això, els pensadors de Frankfurt són hereus de la tradició humanística d'Occident i en particular de la filosofia de la Il·lustració. Els representants d'aquest corrent assumeixen la teoria marxista com a orientació filosòfica per a la realització d'un canvi social. Horkheimer planteja que el canvi social té sentit dins d'una perspectiva d'una teoria i pràctica totalitzant orientada a millorar la vida. Marcarà així una exigència ètica, que ha sigut una constant en la Teoria Crítica.

Horkheimer, Adorno, Fromm i Marcuse reivindicaran la necessitat del benestar, el plaer i la felicitat personal. “L'ordre és llibertat només si està fundat i és mantingut per la lliure gratificació dels individus”, afirmava Marcuse. Però la Teoria Crítica també manté una crítica profunda al marxisme ortodox. Rebutja el determinisme economicista marxista i dóna importància predominant a la consciència social en la societat i la cultura. L'Escola de Frankfurt va centrar les seues energies en l'estudi de la superestructura cultural de la societat moderna, quelcom que els marxistes ortodoxos havien deixat de costat. Així mateix, els investigadors frankfurtians rebutgen l'acceptació acrítica de la tesi de Marx que la religió “és l'opi dels pobles”. Per a ells, la religió és un fenomen cultural i psicològic de gran complexitat, que requereix d'un estudi

i interpretació interdisciplinari, on han de confluïr la història, la filosofia, l'ètica i la psicologia.

Enfront del positivisme funcionalista, Méndez ressalta també com a idees clau de l'Escola de Frankfurt la importància del mètode interpretatiu, la relació teoria-pràxis social i la defensa de la interdisciplinarietat. La Teoria Crítica va postular que la investigació social no podia ser avalorativa, havia d'expressar valors, una ètica i uns judicis de valor en els seus estudis. Les ciències socials no són neutrals i no estan separades de la història ni de la societat, estan estretament relacionades amb els processos socials, econòmics i culturals. La Teoria Crítica col·locarà el coneixement històric, en la seua orientació marxista i les seues arrels hegelianes, com a eix central de les investigacions socials.

Eixa filosofia es veu en *L'Home unidimensional* de Marcuse, on aplica la Teoria Crítica a les polítiques i aspiracions dels moviments d'emancipació de la segona meitat del segle XX, com per exemple els moviments estudiantils, el feminisme o els moviments democràtics del Tercer Món. Marcuse és un dels portaveus de l'anomenada Nova Esquerra. L'home unidimensional que denuncia Marcuse és un home alineat, conformista i seduït per la cultura massiva de l'oci i dels mitjans de comunicació, un home sense dimensió per a gaudir del progrés de l'esperit. Enfront a eixa opressió persuasiva del sistema capitalista, l'alternativa de canvi resideix en l'interior de l'individu. Habermas és també crític amb els mitjans de comunicació de masses, als quals presenta amb un potencial autoritari de control en la mesura que instauren relacions jeràrquiques entre emissors i receptors, ocupant els emissors dels massmèdia una posició de privilegi.

Saó es mou en eixa línia interpretativa crítica i interdisciplinària frankfurtiana per a comprendre la realitat i intentar canviar-la, vol un home amb dimensió per a gaudir del progrés de l'esperit. La revista, no sols dóna veu a la cultura d'una llengua minoritzada com és la nostra, també es fa ressò de les reivindicacions dels moviments d'emancipació, alhora que denuncia els elements d'alineació i d'injustícia social del neoliberalisme. Els continguts de *Saó* estan en funció d'eixos plantejaments. Per això, ocupen l'interès de la revista temes que suposen una reflexió profunda i una implicació del ésser humà per a millorar les coses. I això es veu fent una ullada als temes del suplement *Quadern*: drets humans, dona i feminisme, l'avortament, el neofeixisme, fe cristiana i tolerància, el multiculturalisme, ciència i religió, l'ecumenisme, la pau i

conflictes bèl·lics, l'Estat del Benestar, el nou ordre mundial, els moviments socials alternatius, la lluita contra la pobresa, el paper de l'Educació en la societat, medi ambient i salut, la xenofòbia, la immigració o la sexualitat més enllà de les prohibicions, entre altres.

Per altra banda, els plantejaments teòrics de l'Escola de Birmingham també ajuden a entendre, penetrar i interpretar els continguts de *Saó* per mitjà dels textos periodístics. Seguint Antonio Méndez, l'Escola de Birmingham aspira a comprendre i explicar l'articulació entre classe social i pràctica cultural amb una mirada que transcendeix l'àmbit socioeconòmic. Aquest corrent es forma a l'entorn del Center for Contemporary Cultural Studies de Birmingham, fundat en 1964 per Richard Hoggart. Entre els pares fundadors, a més d'Hoggart, es troben Stuart Hall, Edward P. Thompson, Paddy Whannel i Raymond Williams, tots provinents de les classes més baixes de la societat, raó per la qual estudien principalment aquests sectors. De fet, Hoggart fa una revisió crítica de la cultura de la classe treballadora com una cultura de resistència davant la influència dels mitjans de comunicació. Per la seua banda Thompson fa una revisió crítica de la categoria de classe social (afirma que les classes no són categories estables sinó el resultat de processos econòmics i culturals) mentre que Stuart Hall aposta per no fer guetos amb la diferència entre *alta* i *baixa* cultura, sinó que cal relacionar els dos nivells. Desenvolupen les idees de contracultura i subcultura, ambdós van en sentit oposat a la cultura l'hegemònica.

De fet, com apunta Méndez, els de Birmingham s'interessen especialment per la investigació de les dimensions no explorades de la cultura popular contemporània des d'una perspectiva marxista heterodoxa on hi ha una combinació lliure entre la història social, el psicoanàlisi, la semiòtica i l'estructuralisme. Es distancien de l'absolutització del sistema institucional dels funcionalistes, de la concepció elitista de la cultura i l'aristocratisme estètic de l'Escola de Frankfurt i del relativisme asèptic i autocomplaent dels postmodernistes. Però coincideixen amb els de Frankfurt amb la necessitat del compromís de l'intel·lectual amb la transformació social. Per a l'Escola Birmingham, el treball de l'intel·lectual consisteix no sols en investigar, analitzar i traure conclusions, sinó també en recollir impressions per a poder ajudar a la transformació social.

Raymond Williams aplica aquesta teoria als mitjans de comunicació. Defensa que la comunicació ha d'integrar-se en una política social que transforme els individus i les institucions. Aposta per un model de mitjans de comunicació que anteposen el que és

necessari (allò social i públic) enfront al que és rendible (allò institucional i privat). Enfront uns models comunicatius paternalistes, autoritaris o comercials, Williams planteja la urgència de defensar un model més democràtic en els mitjans i que aquests es convertisquen en mitjans d'educació en valors socials i democràtics. Aquest plantejament, ara per ara, sembla utòpic, sobretot per la influència socialitzadora dels grans mitjans de masses (especialment el mitjà hegemònic: la televisió), on predomina una òptica mercantilista i economicista per damunt dels valors socials. Això no obstant, la visió de Williams és possible en mitjans petits alternatius com *Saó*. La revista creu en la idea del mitjà de comunicació com a agitador cívic, com a transmissor de valors de racionalitat, de democràcia, de convivència, de llibertat i de justícia. *Saó* comparteix també amb l'Escola de Birmingham la necessitat de treballar els “estudis culturals”, i ho posa en pràctica sobretot en els articles especialitzats del suplement «Quadern», que són d'un gran valor bibliogràfic en les ciències socials i humanes del País Valencià.

2.1.2. Models d'estudi de la premsa i utilitzats en la tesi.

Pel que fa als mètodes d'estudi seguits en aquesta tesi, he seguit fonamentalment els models de Joan Manuel Tresserras i Àngel Guimerà Orts. Estudiar un mitjà, el seu discurs i el seu protagonisme simbòlic i social en relació amb el context històric, com afirma Gómez Mompart, requereix avaluar les formes històriques de produir informació seriada. Això implica anar més enllà de la mera història descriptiva de catalogació (com nasqueren els mitjans i a qui pertanyen) i analitzar el periodisme en termes de producció cultural dins de cada època concreta, atés que els mitjans de comunicació són més eficaços que altres agents culturals en la construcció del discurs històric del present.¹⁴ Partint d'aquesta reflexió, a l'hora d'elaborar una història d'un mitjà de comunicació, Gómez Mompart recomana com a punt de partida contemplar quatre aspectes principals definits per Joan Manuel Tresserras. Són els següents:

1. Una evolució històrica del moment de la producció. Les característiques del suport material, dels oficis implicats, de la qualificació tècnica, de l'organització empresarial, de la importància relativa del mitjà, de les pressions i del control del poder polític, el règim jurídic i el marge de decisió.

¹⁴ GÓMEZ MOMPART, *op.cit.* pp. 99-100.

2. Una evolució històrica de l'objecte i del producte premsa. Les rutines del treball periodístic, el tractament de la informació, les característiques morfosintàctiques de la comunicació, els continguts, la tematització, les maneres de presentar la informació.

3. Una evolució històrica del moment de la distribució. La incidència de la distribució poblacional sobre la situació dels centres editors de premsa, la identificació de les estructures comunitàries constituents d'un sistema de comunicació, l'evolució general de la xarxa de vies de comunicació que possibiliten el transport, els punts de venda especialitzats i si es tracta d'un mitjà que cal pagar per a obtenir-lo.

4. Una evolució històrica del moment de la recepció. La determinació de la correspondència entre classes i grups socials i el consum de les modalitats de premsa diferent, la determinació del grau de culturalització i alfabetització, i el paper que ha jugat.¹⁵

Finalment, aquests aspectes d'anàlisi de Tresserras els he complementat amb el model d'estudi de mitjans locals i comarcals que utilitza Àngel Guimerà, el qual proporciona diversos elements d'investigació dels mitjans aplicats al camp de la premsa escrita, i que serveixen per estudiar tant *Saó* com la premsa del seu temps.¹⁶ Les dimensions utilitzades són les següents:

- Dimensió estructural. Inclou la quantitat de capçaleres existents, les tipologies i la distribució territorial.
- Dimensió organitzativa i de funcionament. Models d'organització interna i sistema de funcionament. Inclou la producció i difusió de continguts.
- Dimensió lingüística. Les llengües utilitzades en els diversos periòdics, amb especial interès a la presència del català i el paper de la premsa en la recuperació i normalització lingüística i cultural.
- Dimensió social. La relació entre la premsa i la comunitat de referència, incidint especialment en la posada en marxa d'iniciatives de periòdics.

¹⁵ GÓMEZ MOMPART. *Ibidem*. pp.102.

¹⁶ GUIMERÀ ORTS, J.A. (2003). «La descripció de l'objecte d'estudi a la recerca sobre la comunicació local a Catalunya», en *Treballs de Comunicació* (Societat Catalana de Comunicació), núm. 18 (desembre 2003).pp.107-115.

- Dimensió jurídica i legal. Especialment tractada en la modalitat de creació de premsa per part dels editors: fórmula societària i fórmula associativa.
- Dimensió de consum. Especialment considerat en els tiratges i difusió.
- Dimensió de política comunicativa. Existència o inexistència de polítiques comunicatives i el seu impacte en la configuració de la premsa.
- Dimensió econòmica. Vies de finançament i polítiques de despeses d'aquesta premsa.
- Dimensió de continguts. Es refereix a allò que difonen els periòdics, el seu origen i la seua tipologia
- Dimensió tecnològica. Se centra en els recursos tècnics que disposen els periòdics per a produir i difondre.
- Dimensió industrial i de mercat. Atén la importància que adquireix la premsa en les indústries de comunicació.

2.2. METODOLOGIES D'INVESTIGACIÓ

La metodologia d'investigació utilitzada combina tècniques de recopilació i anàlisi documental (investigació d'arxiu i anàlisi hemerogràfic de la premsa escrita), tècniques quantitatives (la producció de dades i anàlisi de dades secundàries) i tècniques qualitatives d'història oral (entrevistes en profunditat a testimonis i realització d'una enquesta a subscriptors de *Saó*).

D'acord a aquests criteris metodològics, les tasques de recerca de la tesi les he dividit en set fases fonamentals. Són les següents:

- Identificació de les fonts disponibles.
- Consulta de la bibliografia existent sobre l'objecte d'estudi de la tesi.
- El mètode hemerogràfic: elaboració de fitxes hemerogràfiques de publicacions periòdiques i estudi dels continguts de *Saó*.
- Entrevistes en profunditat a persones representatives que participaren en la fundació i consolidació de *Saó* durant els anys 1976-1987.

- Realització d'un qüestionari a lectors actuals de *Saó* que es van subscriure a la revista en el període 1976-1987.
- Recopilació de documentació gràfica sobre fets i persones vinculades a aquesta etapa de *Saó* i el seu temps.
- Informació obtinguda en Internet per mitjà de la consulta de pàgines web.

2.2.1. Identificació de les fonts disponibles.

La història del periodisme i dels mitjans de comunicació, segons Josep Lluís Gómez Mompart, ha de partir de criteris específics i teoria que unisquen història i comunicació, per la qual cosa ha d'ocupar-se d'avaluar les formes històriques de producció d'informació seriada. No pot entendre's la producció periodística aliena a la resta de producció social. Aquesta premissa l'he aplicada en aquesta tesi. És a dir, la investigació no s'ha cenyit únicament a descriure l'evolució de *Saó* com una cosa separada de la resta dels mitjans i dels fenòmens socials, sinó que més bé ha s'ha vist en relació al context històric del seu temps, sempre en relació amb la societat, el poder polític i econòmic i la resta de producció mediàtica i cultural. Per tant, en aquesta investigació no m'he limitat a avaluar sols la documentació referent exclusivament a *Saó*, he anat més lluny i he analitzat també documents d'altra producció periodística per comprendre millor el paper de *Saó* en aquesta època i dins del sistema comunicatiu valencià.

Per aconseguir aquest objectiu he identificat en primer lloc la documentació existent sobre *Saó*, tant l'escripta trobada en diversos arxius com la de testimonis personals mitjançant tècniques d'història oral. Pel que fa a la documentació escrita, el primer pas ha estat la consulta de l'arxiu administratiu de *Saó*, el qual malauradament presenta moltes llacunes, ja que a penes conserva documentació dels moments fundacionals de la revista ni tampoc de l'evolució del nombre de subscriptors, vendes, ingressos publicitaris, correspondència amb els poders polítics, evolució d'ingressos publicitaris i despeses. El trasllat de la redacció de *Saó* a tres pisos diferents al llarg de la seua història ha suposat una pèrdua de documentació, segurament per no pensar que en el futur podria fer-se pública la història de la revista.¹⁷ Sols a partir de 1994 conserva alguna informació seriada sobre aquests aspectes. Davant d'aquesta dificultat, els arxius

¹⁷ La redacció de *Saó* ha estat ubicada al llarg de la seua història en tres llocs diferents de València. Concretament en pisos situats als carrers Juan Ramón Jiménez, Les Garrigues i Àngel de l'Alcàsser, que és on s'ubica actualment la redacció.

personals de gent vinculada a *Saó* han estat d'una gran utilitat, concretament els del primer director, Josep Antoni Comes, i els membres del consell de redacció Joan Lluís Sanxis i Rafael Roca.

Amb tot, aquestes fonts documentals escrites, seguint el mètode d'Àngel Guimerà descrit abans, m'ha permés centrar-me sobretot en les dimensions d'anàlisi de l'organització i funcionament de *Saó*, així com en els elements jurídic i legal, de consum, econòmic i tecnològic. És a dir, aspectes que m'han permés veure *Saó* com a objecte històric.

Per altra banda, en segon lloc, he utilitzat la pròpia revista *Saó* com a font històrica, cosa que m'ha permés comprendre-la com a subjecte històric, és a dir, com explica el context social, polític i econòmic de la seua època i com repercuteix en la societat. En aquest sentit, he usat com a font tant *Saó* com altres periòdics escrits en català anteriors o coetànis a la nostra revista, els quals tenen en comú el seu discurs valencianista. I ací, lògicament, l'hemeroteca es converteix en el principal fons de consulta. L'anàlisi de la premsa com a font, utilitzant el mètode hemerogràfic, ha suposat poder estudiar *Saó* des de les dimensions social, lingüística, de continguts, de política comunicativa i d'indústria i mercat, cosa que ha permés entendre el paper de *Saó* dins de l'ecosistema comunicatiu del País Valencià.

En la recerca de fonts escrites he consultat documentació en els següents arxius, biblioteques i centres hemerogràfics descrits tot seguit:

Arxiu administratiu de l'Editorial Saó SL.

Hemeroteca Municipal de València.

Hemeroteca de la Biblioteca Valenciana (Fons Nicolau Primitiu).

Biblioteca d'Humanitats Joan Reglà de la Universitat de València.

Arxiu de l'Arquebisbat de València.

Arxiu de l'Institut d'Estudis Comarcals de l'Horta Sud.

Arxiu particular d'Agustí Colomer Ferrandis.

Arxiu particular de Josep Antoni Comes i Ballester.

Arxiu particular de Rafael Roca Ricart.

Arxiu particular de Joan Lluís Sanxis.

Arxiu particular d'Alfred Ramos González.

Centre d'Estudis i Documentació (Biblioteca Municipal d'Elx).

Fons Local de la Biblioteca Municipal de Catarroja.

Aquestes fonts s'han complementat amb l'opinió que tenen els lectors de *Saó* de la pròpia revista. Això s'ha fet mitjançant la realització d'una enquesta a un grup selecte de subscriptors, la qual serà explicada en altre apartat d'aquest capítol.

2.2.2. Consulta de la bibliografia sobre l'objecte d'estudi de la tesi.

Aquesta fase de la investigació ha consistit en la lectura de nous títols o relectura d'altres llegits en el passat que tenen relació amb l'objecte d'estudi de la tesi. Això m'ha dut a ampliar, matisar, madurar i sistematitzar idees que vagaven disperses per altres textos variats. Cal afegir que aquest procés investigador ha representat un salt qualitatiu i quantitatiu respecte al treball d'investigació del doctorat, el qual estava més limitat pel que fa al nombre de títols de la bibliogràfica utilitzada. Així doncs, en la tesi, a més d'augmentar les obres llegides, he fet una revisió crítica d'allò llegit anteriorment, tornant a examinar el tema partint de zero a la llum de noves propostes interpretatives i teòriques recollides. En un pròxim apartat explicaré l'estat de la qüestió amb una visió crítica de les aportacions i limitacions de la bibliografia consultada.

2.2.3. El mètode hemerogràfic utilitzat en la recerca.

Per als investigadors de la història de la premsa, el mètode hemerogràfic segueix essent un instrument metodològic adequat per analitzar la premsa des de dues línies d'estudi. A través d'aquesta metodologia, assenyala Fernando Pintos, es poden fer dues coses: una descripció i catalogació de les publicacions periòdiques i una descripció i història del material periodístic.¹⁸ El mètode hemerogràfic té els seus orígens en els estudis del periodista i investigador francès Jacques Kayser (1900-1963). Kayser va plantejar una metodologia d'anàlisi de la identitat dels mitjans impresos. Va basar el seu mètode en els graus de preeminència que donaven distints periòdics a les mateixes informacions. Per a establir aquestes diferències, analitzà elements tals com l'emplaçament, presentació i titulació de les informacions. Al mateix temps, integrava a l'anàlisi aspectes com ara les característiques fonamentals del mitjà, els percentatges existents entre espais publicitaris i textos periodístics, la major o menor quantitat d'il·lustració gràfica, la quantitat de columnes, les tipografies de la lletra, la utilització o no del color... Kayser també es dedicà a la tasca de distingir els diversos gèneres

¹⁸ PINTOS, F. (2006). «Hemerografía y el método hemerográfico según Kayser», en *Informe Uruguay*, núm. 207. Dia 10 de novembre de 2006.

periodístics amb les seues respectives funcions, així com determinar l'origen dels textos per categories, per àmbits geogràfics, pels objectius del mitjà i pels continguts segons les seccions del mitjà. Aquest mètode, que respon bàsicament a tècniques qualitatives, va permetre classificar la premsa escrita com un producte cultural i com un mitjà específic difusor d'informació.¹⁹

El mètode de Kaiser fou matisat, millorat i ampliat per investigadors posteriors, però ens ha deixat uns criteris d'anàlisi bàsics i indiscutibles per a l'estudi i descripció de la premsa que no es poden desdenyar. En aquesta tesi doctoral he utilitzat el mètode hemerogràfic en dues línies d'investigació:

- 1a. Descripció i catalogació de premsa escrita (*Saó* i altres periòdics) mitjançant l'elaboració de fitxes analítiques hemerogràfiques.
- 2a. Estudi dels continguts de *Saó* mitjançant la lectura i anàlisi dels textos periodístics.

2.2.3.1. Descripció i catalogació de premsa escrita mitjançant l'elaboració de fitxes analítiques hemerogràfiques.

Aquest mètode té com a objectiu enregistrar les dades bàsiques de *Saó* i altres periòdics anteriors i coetanis a la nostra revista. Ha servit per a identificar les publicacions, catalogar-les formalment, analitzar els seus continguts i veure l'organització de la seua producció. En la tesi hem catalogat amb la seua corresponent fitxa hemerogràfica 16 revistes representatives relacionades amb el nostre objecte d'estudi. Es tracta d'una selecció de 16 feta d'entre les 112 publicacions periòdiques referenciades en la tesi, algunes de les quals continuen publicant-se. Són revistes representatives en el seus sectors respectius. Els criteris d'elecció són bàsicament dos. En primer lloc hi trobem periòdics anterior a *Saó* que guarden certa relació quant a les influències que ha rebut la revista. En segon lloc publicacions representatives d'altra premsa identitària (informativa i especialitzada) coetània a *Saó* i que comparteixen el discurs progressista sobre la identitat valenciana. La selecció és la següent:

- Revistes valencianistes nascudes en el franquisme. Són *Sicania* (1958-1959), *Valencia Cultural* (1960-1964) i *Gorg* (1969-1972). En aquestes publicacions trobem bastants reivindicacions valencianistes que després cultivarà *Saó*.

¹⁹ KAISER, J. (1966). *El periódico. Estudios de morfología, de metodología y de prensa*

- La pròpia revista *Saó*. Primera època (1976-1987).
- Revistes d'informatives valencianistes progressistes de la Transició d'`mbit regional on col·laboren persones vinculades a *Saó*. Les més representatives són *Dos y Dos* (1976-1977), *Valencia Semanal* (1977-1980) i *El Temps* (1984-continua) .
- Premsa local i comarcal en català. *L'Horta* (1978-1982), *Generalitat* (1980-1984) i *Crònica d'Ontinyent i la Vall d'Albaida* (1987-2009).
- Premsa especialitzada en català de temàtica diversa. He seleccionat les següents. De cultura i pensament *L'Espill* (1979-continua), *Batlia* (1985-1989) i *Trellat* (1980-1982); d'ensenyament *All-i-Oli* (1979-continua), satírica *El Pardalot engabiati* (1983-1984) i crítica literària *Cairell* (1979-1981).

El nostre esforç ha anat adreçat en tot moment a presentar les fitxes de la manera més fàcil i entenedora. Cada fitxa del catàleg, a més de la reproducció de la portada de la publicació, té els següents apartats que emmarquen i fixen les seues característiques:

1. Identificació de la publicació

Títol. Nom de la publicació que figura en la portada, coberta o bé en els crèdits interiors i que serveix per fixar cada publicació en el catàleg.

Subtítol. El subtítol indica el contingut o les intencionalitats, o bé remarca o amplia els referents ideològics de la publicació.

Lloc d'edició. El municipi on s'edita, a vegades és una mera referència a l'espai físic on naix, i d'altres simplement és el lloc on resideix l'empresa editora.

Època. Algunes publicacions són en esperit continuadores d'altres anteriors i en canviar el format desitja identificar-se amb les intencions que la van fer nàixer. Els criteris que seguits per a definir les diferents èpoques d'una publicació es basen en els canvis de direcció, de format o de disseny, que de vegades suposen modificacions en la línia editorial o el tractament dels continguts.

Inici i fi de la publicació. Mes i any, tant del naixement com de la fi.

Periodicitat. Si aquesta és mensual, trimestral... o bé de periodicitat irregular.

Establiment tipogràfic. L'empresa que imprimeix, que a sovint no manté cap lligam social ni compromís polític amb l'empresa editora.

Establiment periodístic. El lloc on està ubicada la redacció.

Director. El nom de la persona responsable de la direcció de la publicació.

Redactors. Sempre que ha estat possible hem esmentat el nom de totes les persones que treballen de forma directa.

Col·laboradors. Persones no integrades en la redacció del periòdic però que col·laboren regularment fent articles especialitzats en matèries concretes.

Fotografia. Cada vegada es dóna més importància a aquest camp, i en molts crèdits ja s'anomena el nom dels fotògrafs.

Maquetació i disseny. Nom de la persona o equip responsable.

Fons hemerogràfic de localització. Lloc on els investigadors poden trobar l'objecte del seu estudi per tal de fer la consulta directa.

2. Catalogació formal de la publicació

Format. Mida en centímetres, s'indiquen els canvis esdevinguts en l'edició al llarg del temps de moltes publicacions.

Nombre de planes. S'especifica, sempre que siga possible, malgrat les modificacions que les publicacions presenten.

Nombre de columnes. S'atén a la configuració més usual.

Il·lustracions. S'anoten el tipus d'il·lustració (fotografia, dibuix, infografia, vinyetes d'humor, gràfics, etc.), com l'espai en percentatge que ocupa del total.

Distribució del missatge per planes. Almenys, per limitacions d'espai, pel que fa a les quatre primeres planes i com es distribueix al llarg d'aquestes.

Idioma. Ús del català i del castellà que es fa en les seues pàgines. Aquest apartat s'ha procurat donar-lo amb percentatges sempre que ha estat possible, atesa la irregularitat en el tractament vehicular del català.

3. Anàlisi de continguts de la publicació

Informació. Es fa constar els temes predominants, el tipus d'informació que edita, la classe d'articles, les seccions que té, els temes que tracta...

Editorial. Igual que a l'apartat anterior s'ha precisat els temes predominants i si és possible la ideologia que sustenta la publicació.

Publicitat. Es detalla la ubicació i la proporció en percentatge que té la publicitat.

Principals esdeveniments contats. Els fets contats en els diversos articles.

Compromisos. Amb els partits polítics, els sindicats, els grups religiosos, econòmics, socials i d'altres que la publicació ha assumit.

4. Organització de la producció

Titularitat de l'empresa. El propietari de la publicació.

Plantilla laboral. S'especifiquen el nombre de persones que treballen en la redacció, els aparells de la redacció i l'existència d'altres departaments.

Mitjans de producció (Capacitat de producció). És difícil de precisar el tiratge a causa de no constar en la majoria de les publicacions. S'ha fet un treball de camp que ha facilitat dades fiables, tot i la reserva de l'informant.

Finançament i ingressos. S'anoten el preu de venda, els preus dels anuncis, així com si existeix algun tipus de subvenció.

Distribució. Es detalla la modalitat de distribució i l'àmbit de la seua difusió.

Dipòsit legal. És interessant el referent a causa de l'obligació que té l'impressor d'inscriure la publicació i dipositar uns exemplars d'aquesta en l'organisme responsable. El dipòsit legal permet saber l'any d'inici del periòdic.

2.2.3.2. Estudi dels continguts de *Saó* mitjançant l'anàlisi dels textos periodístics.

Un dels majors reptes de la tesi ha estat interrelacionar les persones que escriuen en *Saó* amb les ideologies que transmeten i els esdeveniments polítics, socials i culturals que tenen lloc en la societat valenciana del moment. No oblidem que la premsa és generadora de discurs polític i articuladora d'opinió pública. També és cert que els mitjans de comunicació influeixen i condicionen els nivells d'atenció del seu públic mitjançant la selecció prèvia de certs temes. Per tant, per a entendre realment la línia ideològica de *Saó* i la seua protagonisme simbòlic i social, calia estudiar a fons els continguts informatius. Aquesta proposta metodològica significava realitzar una lectura i anàlisi minuciosa dels textos de la revista en tots els números editats durant 1976-1987

per tal de trobar respostes que explicaren l'atípica combinació periodística entre cristianisme i nacionalisme d'esquerres.

Concretament són 103 números analitzats, que sumen un total de 3.236 pàgines. En aquesta anàlisi del discurs periodístic, la meua opció no ha consistit en llegir i interpretar únicament els articles de l'editorial, ja que això hauria deixat l'anàlisi viciada des del principi. Per això vaig decidir llegir tots els articles, inclosos les cartes dels lectors al director. Per tant, ha estat un treball laboriós que m'ha dut a esbrinar les seccions de la revista (dinou en total), els autors que hi escriuen en aquest període (78 habituals i 62 ocasionals), els temes predominants, les reivindicacions, els debats polítics i socials en què s'implica la revista, els discursos ideològics, el model identitari que defensa i altres. En definitiva, aquesta tasca m'ha permés analitzar l'articulació entre els textos periodístics i els contextos històrics en què aquests es produeixen, valorar l'impacte dels dos discursos predominants en *Saó* (cristianisme i nacionalisme) i donar visibilitat al conjunt de persones que escriuen en la publicació.

El resultat d'aquesta anàlisi ha permés comprovar les hipòtesis plantejades en la tesi. A títol d'exemple, fent un repàs als continguts dels 103 Quaderns de *Saó* editats en aquesta etapa, veiem la proporció que apareix en el quadre següent. Les dades aportades constaten que el 55,35 % dels Quaderns tracten temes relacionats amb la identitat valenciana, el 28,15% temes no identitaris i el 16,50% temàtica religiosa.

Aquesta proposta metodològica suposa una anàlisi dels textos periodístics de *Saó*, en el context històric en el que tingueren lloc, i veure fins a quin punt els textos expliquen aquest context i si repercuteixen en ell. L'anàlisi dels continguts em va portar a replantejar-me alguns dels esquemes previs que havia tractat en el Treball d'Investigació del doctorat. Calia, doncs, llegir tots els textos si volia saber com mostrava la revista tota la seua diversitat. Per tant, aquesta anàlisi va ser fonamental per adaptar els criteris i les categories a les necessitats de la tesi. De fet, aplicant aquesta metodologia he passat per un procés de desaprendre allò après, és a dir, he revisat críticament els meus plantejaments inicials. Posaré un exemple. En el Treball d'Investigació del doctorat, en el qual solament vaig analitzar els textos dels deu primers números de *Saó* (anys 1976-1978), afirmava que la revista assumia sense matisos les tesis fusterians. Ara, després d'analitzar els dotze anys que van de 1976 fins al 1987, he pogut comprovar que el model d'identitat valenciana que planteja *Saó* -sense abandonar els arrels fusterians- està més pròxim a les tesis de l'anomenada tercera via del nacionalisme valencià.

Continguts dels Quaderns de Saó. Anys 1977-1987			
TEMES RELACIONATS AMB LA IDENTITAT VALENCIANA			
Temàtica	Nombre de quaderns	Temàtica	Nombre de quaderns
Nacionalisme i autonomia	13	Festes i tradicions	4
Economia valenciana	10	Comarques valencianes	2
Llengua catalana	9	Ensenyament en valencià	1
Art, cinema, teatre i música	6	Gastronomia valenciana	1
Història valenciana	5	Saó	1
Literatura valenciana	5		
Total		57 (55,35%)	
TEMES SOCIALS GENERALS			
Temàtica	Nombre de quaderns	Temàtica	Nombre de quaderns
Universitat	4	Turisme	2
Dona, feminisme i família	4	Sanitat	2
Ecologia	4	Joventut	1
Pacifisme	3	Urbanisme	1
Mitjans de comunicació	2	Esport	1
Democràcia	2	Anarquisme	1
Marginació	2		
Total		29 (28,15%)	
CRISTIANISME, RELIGIONS			
Temàtica	Nombre		
Total	17 (16,50%)		
Total Quaderns	103		
Font. Saó, núm. 1 -103. Elaboració pròpia.			

2.2.4. Entrevistes en profunditat a persones representatives que participaren en la fundació i consolidació de Saó.

La història oral és l'especialitat dins de la ciència històrica que utilitza com a font per a la reconstrucció del passat els testimonis orals. La construcció de la història de Saó es reforça també en aquesta tesi amb la història testimonial, testimonis presencials que contenen la seua experiència, és a dir amb la incorporació d'informació obtinguda mitjançant declaracions de persones que visqueren la gestació i evolució de la revista.

Això ha estat més necessari encara davant la dificultat metodològica de l'escassetat de fonts administratives escrites. Els testimonis orals han adquirit més tard que altres fonts històriques vàlides i categoria de documents per a investigar la història contemporània. L'entrevista d'història oral, l'aplicació pràctica de la font oral com a complement a les fonts oficials, és el recurs per mitjà del qual l'investigador recupera experiències emmagatzemades en la memòria dels entrevistats i les enregistra en una gravació.²⁰

La història oral es va estendre a Europa en la dècada dels seixanta del segle XX. Partia dels corrents de la historiografia britànica i italiana en els estudis d'història social i sobre el feixisme. A Espanya, la història oral va iniciar el seu camí després de la mort de Franco amb la recopilació de testimonis sobre la Segona República i la Guerra Civil a fi de recuperar la memòria històrica. En aquest sentit, va ser emblemàtica l'obra «*Recuérdalo tu y recuérdaselo a otros. Historia oral de la Guerra Civil española*» de l'historiador britànic Roland Fraser.²¹ A partir d'aquest llibre han proliferat a Espanya un bon grapat d'estudis històrics del passat recent, principalment del franquisme i la transició, que han utilitzat la història oral com a font juntament amb la documentació escrita. Perquè, de fet, les fonts orals han d'entendre's com un complement dels documents escrits, amb els quals s'han de contrastar. És lògic que qualsevol entrevistat tinga tendència a contar les coses des de la seua pròpia experiència personal subjectiva i que siga acrític amb les seues accions. Per això l'historiador ha de posar un filtre. La tasca pròpiament interpretativa dels fets que correspon a l'historiador ha de ser posterior, després d'haver reunit suficient material (oral i escrit) que degudament contrastat ha d'utilitzar amb respecte i sense renunciar a la crítica. I no oblidem tampoc la part de subjectivitat de l'historiador. La implicació seua amb el tema i les persones que són les seues fonts li pot restar objectivitat, i això ha d'intentar compensar-ho prenent una actitud científica sotmetent els testimonis orals a la crítica documental. He d'admetre que aquesta part, a causa de la meua vinculació amb Saó, m'ha obligat a prendre certes

²⁰ Per a l'ús d'aquesta font han estat molt útils les següents obres: ALTED, A. (1988). «El testimonio oral como fuente histórica. Aproximación metodológica», en *Perspectiva Contemporánea*, vol 1, núm.1; FOLGUERA, C. (1994). *Cómo se hace historia oral*. Madrid: Editorial Eudema.; FRASER, R. (1993). «La historia oral como historia desde abajo», en *Ayer*, núm. 12. pp.79-93.; GABARDA, V. (1995). «La aplicación práctica de la fuente oral como complemento a las fuentes oficiales en el estudio de la represión franquista», en ALTEDA, A. (ed.). *Entre el pasado y presente. Historia y memoria*. Madrid: UNED. pp.135-143.

²¹ FRASER, R. (1979): *Recuérdalo tu y recuérdaselo a otros. Historia oral de la Guerra Civil española*. Barcelona, Editorial Critica. En aquesta obra Fraser dóna una visió ampla de la guerra partint d'entrevistes realitzades a nombrosos testimonis dels dos bàndols del conflicte bèl·lic. Entre altres temes, Fraser mostra la violència en la rera guarda republicana i el genocidi franquista contra els republicans, així com les lluites polítiques i socials entre els sindicats i partits de la República i el drama de l'exili republicà.

precaucions metodològiques que han consistit en aplicar els compromisos ètics del rigor de l'historiador i del periodisme basats en el respecte a la veritat i el deure de fonamentar les informacions i contrastar les fonts.

Fetes aquestes precisions, he realitzat entrevistes en profunditat seguint els mètodes de la història oral a set membres representatius de *Saó*.

- Josep Antoni Comes Ballester, director de *Saó* de juliol 1977 fins al novembre de 1987.
- Josep Maria Soriano Bessó, impulsor de la fundació de *Saó*.
- Emili Marin Soriano, director de *Saó* de desembre 1988 fins a desembre de 1994 i de novembre 1998 fins a desembre 2009.
- Vicent Cardona Puig, Director de *Saó*: 1995-1998.
- Josep Antoni Ferrer Perales, redactor i membre del consell de redacció de *Saó* des de 1976 fins l'actualitat.
- Joan Lluís Sanxis, membre del consell de redacció de *Saó* des de 1976 fins l'actualitat i soci de l'Associació Paraula Cristiana.
- Rafael Roca Ricart, redactor i membre del consell de redacció de *Saó* des de 1998 fins a l'actualitat.

La informació facilitada pels quatre primers entrevistats m'ha permès esbrinar amb major precisió els antecedents, naixement i evolució de *Saó*. Així mateix, el testimoni de Joan Lluís Sanxis ha donat llum sobre la lluita dels sectors cristians progressistes per l'oficialització de la litúrgia catòlica en català, una de les reivindicacions més permanents de *Saó*. Finalment, l'entrevista al filòleg Rafael Roca ha permès conèixer la tasca desenvolupa en *Saó* per nombrosos col·laboradors del ram de la filologia i la lingüística en les diverses seccions filològiques que ha tingut *Saó*.

Per altra banda, he realitzat també petites entrevistes personals a col·laboradors representatius de la revista del període 1976-1987. Aquestes entrevistes han consistit bàsicament en esbrinar quines eren les funcions d'aquests col·laboradors en *Saó*, quins tipus d'articles escrivien i per què, i quant de temps estigueren vinculats a la revista. Això ha anat acompanyat de la recopilació de la carrera professional de cadascú, tot contextualitzant aquestes tasques amb el conjunt d'experiències personals que visqueren en aquella època. Els entrevistats són Francesc X. Blai, Emilia Bolinches, Rosa Solbes, Josep Lluís Pitarch, Ramon Haro, Lluçà Romero i Josep M. Jordan Galduf.

2.2.5. Realització d'un qüestionari a lectors actuals de *Saó* que es van subscriure a la revista en el període 1976-1987.

L'enquesta és un instrument de la investigació que consisteix en obtindre informació d'una mostra representativa de persones, per mitjà de l'ús d'un qüestionari dissenyat prèviament per a l'obtenció d'una informació específica. En aquest sentit, l'investigador ha de seleccionar la mostra de persones i les preguntes més convenients d'acord amb la naturalesa de la investigació.

En el cas d'aquesta tesi, he realitzat una enquesta a 62 subscriptors antics de *Saó*. És a dir, a persones que es van subscriure a la revista en algun any del període 1976-1987 i que encara continuaven subscrites l'any 2010. Són persones que coneixen els inicis de *Saó* i que visqueren els anys convulsos del conflicte identitari valencià. Pense que és una mostra representativa per a una revista de tirada limitada com *Saó*, que rarament ha superat els 2.000.²² Dins d'aquesta mostra hi ha un petit grup de subscriptors que en el passat van ser col·laboradors de *Saó*, cosa que fa doblement valuós el seu testimoni ja que donen la seua opinió com a lectors i com a participants que contribuïren a la consolidació de *Saó*. L'enquesta consta de 33 preguntes i l'he dividida en quatre blocs atenent els objectius de la tesi.

1r bloc. Perfil del lector de *Saó*. L'objectiu ha estat esbrinar el perfil de l'audiència de *Saó* durant 1976-1987. És a dir, el conjunt de trets peculiars que caracteritzen el lector d'una revista catòlica nacionalista. Les preguntes formulades són les que segueixen.

²² No ha estat possible saber amb exactitud la tirada i el nombre de subscriptors de *Saó* al llarg de la seua història, atés les llacunes documentals existents en l'arxiu de la publicació, per la qual cosa sols disposem de dades disperses que ens donen una aproximació de la situació. Sabem que el 1977 hi havia 1.027 subscriptors, el 91,1 per cent dels quals eren particulars i la resta institucions i associacions. Coneguem també que el 1987 la tirada era de 2.000 exemplars, però no sabem quants exemplars es venien en llibreries i quina quantitat entre subscriptors. A més, sabem que durant la segona direcció d'Emili Marin (1998-2009) la revista tenia una tirada de 3.500 exemplars i que aproximadament la meitat de la seua producció es distribuïa a institucions públiques fruit d'un conveni signat amb la Generalitat Valenciana pel qual *Saó* arribava a les biblioteques públiques del País Valencià. I finalment coneguem les dades de 2010 on trobem 989 subscriptors, dels quals sols el 67,6% són lectors particulars i la resta institucions i entitats. En qualsevol cas, estem parlant d'una publicació que en el millor dels casos ha pogut arribar als 1.500 subscriptors particulars.

Nom i cognoms		Edat	
Lloc de naixement		Lloc de residència actual	
Formació acadèmica (poseu sols una X)			
Estudis universitaris		Primària	
Secundària		Cap estudi	
Classe social (poseu sols una X)			
Alta		Mitjana-alta	
Mitjana-baixa		Baixa-alta	
Professió			

Ha col·laborat alguna vegada en Saó? (poseu sols una X)				Sí		No	
Si ha col·laborat, de quina manera? (poseu X, pot seleccionar més d'una opció)							
Redacció d'articles		Tasques d'administració		Publicitat		Il·lustració Vinyeta d'humor	
Arxiu de la revista		Difusió de la revista		Fotografia		Disseny gràfic	
Com es va subscriure vosté a Saó? (poseu sols una X)							
Per mitjà d'altre subscriptor					Per mitjà de la compra de la revista en una llibreria		
Per mitjà del director o d'algun membre del consell de redacció					Altres		
En quin any es va subscriure a Saó? (indíque l'any si ho recorda, o aproximadament)							
Per tal d'aproximar-nos millor a l'audiència real de Saó, li preguem responga la següent pregunta							
Passa vosté Saó a familiars, amics i alumnes per a la seua lectura? (poseu sols una X)					Sí		No
Si és així, indique el número de persones							
Quines altres publicacions acostumava a llegir entre 1976-1987 habitualment? (no citeu més de quatre a cada subapartat)							
Diaris				Revistes			

2n bloc. Anàlisi dels continguts de la revista. L'objectiu ha estat veure l'opinió que tenen els lectors de la revista quant a la línia editorial i les seues preferències pel que fa als continguts informatius. Les preguntes són les següents.

Indique de l'1 al 10 què és allò que més valora o li interessa de Saó? (enumereu per ordre d'importància)			
La informació religiosa		Les persones entrevistades	
Estar escrita en valencià		La col·laboració d'intel·lectuals i periodistes de reconegut prestigi	
Els seu nacionalisme		Explica i fomenta el coneixement de la història valenciana	
Les vinyetes gràfiques		La fotografia	
Explica i fomenta el patrimoni sociocultural valencià		La informació cultural (llibres, música, art, teatre, etc)	
Com avalua vosté la qualitat de la revista? (poseu sols una X)			
Excel·lent		Bona	
		Regular	
		Mala	

Nivell de satisfacció que té de la revista en el període 1976-1987 (poseu sols una X)			
Totalment satisfet		Satisfet	
Insatisfet		Totalment insatisfet	

Quines eren les seccions més llegides per vosté durant el període 1976-1987? (poseu X, pot seleccionar més d'una opció)		
Nom de la secció	Continguts	
Editorial	Identitat del poble valencià, Església i món	
En Punta	Articles d'opinió diversos	
Parle vosté	Cartes i articles d'opinió dels lectors	
Articles de fons	Articles d'anàlisi de tipus històric, cultural, etc	
Racó polític	Opinió política d'actualitat	
Cap a l'autonomia	Opinió sobre el procés preautonòmic valencià	
El món i el regne	Cristianisme, Església, teologia, religions	
Cada més un personatge	Entrevista a personatges significatius	
El paper de J. M. Mira	Columna d'opinió de Joan Francesc Mira	
La plana del Fuster	Columna d'opinió de Joan Fuster	
X ♀ X	Drets de la dona i feminisme. Columna d'opinió de Rosa Solbes i Emilia Bolinches	
Les obres i els manobres	Reportatges sobre valencians emergents	
Sense futur?	Ecologia, medi ambient i pacifisme	
País	Informació dels pobles i comarques	
Pels carrers de les comarques del nord	Informació de les comarques de Castelló	
Pels carrers de les comarques del sud	Informació de les comarques d'Alacant	
Terres i gent	Articles divulgatius sobre les comarques, geografia, personatges històrics valencians	
Art i Cultura	Cultura, llibres, música, arts, literatura, teatre, cinema, gastronomia, gramàtica valenciana	
Quadern o plec central	Suplement monogràfic escrit per diversos especialistes en la matèria	

Com definiria vosté la revista Saó en els anys 1976-1987? (poseu una X, pot seleccionar més d'una opció)			
Cristiana progressista		Submisa al poder polític i eclesiàstic	
Nacionalista radical		Vinculada a l'arquebisbat de València	
Nacionalista moderada		Independent de l'Església oficial	
Crítica amb el poder polític i eclesiàstic		Inclinada al govern autonòmic de torn	
Si no li satisfà cap de les definicions, poseu vosté la que crega oportuna			

Saó, en els anys 1976-1987, li diu coses noves o reforça les seues idees prèvies? (poseu una X)				
Em diu coses noves	Sí		No	
Reforça les meues idees prèvies	Sí		No	

Per favor, pel que fa al període 1976-1987, avalue les següents àrees de la revista de l'1 al 5, essent 1 la nota més baixa i 5 la més alta,	
Disseny i maquetació	
Impressió en blanc i negre	
Fotografies	
Humor gràfic	
Redacció d'articles	

3r bloc. Discursos de Saó. La revista *Saó* s'autodefineix en alguns articles editorials com una publicació cristiana renovadora, socialista i nacionalista. L'objectiu és esbrinar si compleix aquests principis i quin dels tres axiomes predomina més en la publicació. També es pretén explorar en els elements de la identitat valenciana que defensa *Saó* i si ha contribuït o no a la construcció del valencianisme progressista. Les preguntes són les que figuren tot seguit.

Com creu vosté que ha explicat Saó el sentit renovador del Concili Vaticà II i el significat d'un Evangeli arrelat al poble? (poseu sols una X)							
Molt bé		Bé		Regular		Malament	

La proximitat en Saó entre fe i nacionalisme, ha generat un transvasament entre un sistema de creences i l'altre? (poseu sols una X)			
Sí		No	

Quins elements ideològics creu vosté que defineixen millor la línia editorial de Saó? (poseu X, pot seleccionar més d'una opció)			
Catolicisme renovador del Concili Vaticà II		Democràcia cristiana	
Catolicisme tradicionalista		Liberalisme conservador	
Socialisme humanista		Centre dreta liberal	
Socialisme marxista		Nacionalisme progressista moderat	
Espanyolisme centralista		Nacionalisme progressista radical	
Comunisme marxista-leninista		Nacionalisme autonomista	
Blaverisme regionalista		Socialdemocràcia	
Si no li satisfà cap de les definicions, poseu vosté la que crega oportuna			

Creu vosté que Saó ha aconseguit el diàleg entre la fe cristiana i la cultura laica? (poseu sols una X)							
Sí totalment		Sí parcialment		Molt poc		Gens	

Com es pronuncia i explica Saó en la defensa de... (poseu sols una X en cada pregunta)				
	Molt bé	Bé	Regular	Mal
La democràcia i l'autogovern del País Valencià				
El redreçament cultural del poble valencià				
La normalització de la llengua vernaclea en tots els àmbits de la societat valenciana, incloent l'Església				
La traducció al valencià dels textos litúrgics catòlics				

En relació a la identitat valenciana, vista a través de Saó, la revista ha sabut defensar i reivindicar les senyes i símbols identitaris en la línia del valencianisme progressista? (poseu sols una X en cada pregunta)				
	Molt bé	Bé	Regular	Mal
El nom de País Valencià enfront de Regne de València				
El nom de català/valencià enfront "llengua valenciana"				
La senyera de les quatre barres enfront la de la franja blava				
La unitat de la llengua catalana enfront el secessionisme lingüístic				
Les comarques i la comarcalització enfront l'organització territorial en províncies				
Les fites històriques reivindicatives del valencianisme (9 d'Octubre i 25 d'Abril)				

Quin model d'identitat valenciana considera vosté que està més aproximat a la línia editorial de Saó? (poseu sols una X)	
Fusterianisme clàssic. El País Valencià com a part de la “nació catalana” integrat en el projecte polític dels Països Catalans.	
Blaverisme. El Regne de València/Comunitat Valenciana com a projecte regional propi dins d'Espanya amb una llengua diferent a la catalana.	
Tercera via. El País Valencià és un projecte nacional propi, però reconeix el valencià com a part de la llengua catalana. Assumeix el fusterianisme sols en la part cultural i lingüística, però no en la part política.	
Estatuari estricte. Segueix l'Estatut d'Autonomia. El País Valencià/Comunitat Valenciana és una comunitat autònoma espanyola, caracteritzada per una història institucional diferenciada amb llengua pròpia, però no secessionista respecte a la llengua catalana.	
Espanyolisme uniformista. La Región Valenciana i/o Levante com a regió de la nació espanyola, una regió que participa essencialment de la cultura castellana amb una cultura valenciana secundària.	

La relació de Saó amb els esdeveniments culturals de la resta del domini lingüístic català ha sigut... (poseu sols una X)				
Molt activa		Regular		Escassa

Saó contribueix a refermar la consciència nacional del poble valencià? (poseu sols una X)			
Sí		No	

Saó contribueix a la construcció del valencianisme progressista? (poseu sols una X)			
Sí		No	

Saó a llarg termini ha contribuït a una major obertura de l'Església catòlica valenciana? (poseu sols una X)			
Sí		No	

Saó contribueix a la construcció de la premsa democràtica valencianista en el període 1976-1987? (poseu sols una X)			
Sí		No	

4t bloc. Influència de Saó en l'opinió pública. L'objectiu d'aquesta part de l'enquesta ha estat investigar quina influència va tenir *Saó* en l'opinió pública en un període històric decisiu en la construcció de la identitat valenciana com fou la transició, la preautonomia i els primers anys de l'autonomia (1976-1987). Segons les observacions realitzades, *Saó* es venia principalment entre subscriptors i una part reduïda de la tirada

en llibreries. En els dos casos els lectors pertanyen a elits il·lustrades i destinataris convençuts.

Saó és una publicació de tirada reduïda que no pot competir amb les tirades massives de *Las Provincias* i la premsa del Movimiento, operativa a València en la transició i favorable a les tesis del blaverisme. La finalitat de les preguntes d'aquest bloc va precisament encaminada a trobar respostes (esbrinar les causes) de per què *Saó* arriba sols a una minoria nacionalista i no té capacitat per a influir en el poble corrent. I per a tal fi es fan les preguntes següents.

Saó té influència principalment en una elit valencianista il·lustrada i presenta més dificultats per arribar al poble corrent. Indique de l'1 al 12 quines són per a vosté les causes que expliquen aquesta situació. (enumereu per ordre d'importància)	
És un revista molt densa i excessivament culturalista	
És una revista que manca de recursos econòmics i no pot fer una política comercial expansiva (augment del tiratge, pla de marqueting, redacció professionalitzada, impressió en color, etc)	
És una revista considerada massa catalanista	
És una revista considerada massa catòlica	
La situació minoritària dels partits nacionalistes d'esquerra impedeix tenir un públic lector potencial més ampli	
La forta influència que té el discurs tímidament regionalista de la premsa editada en castellà	
La manca de subvencions econòmiques de la Generalitat Valenciana per al foment del valencià en els mitjans de comunicació	
La virulència del blaverisme anticatalanista	
La feble consciència identitària del poble valencià	
La manca d'una política de normalització lingüística de la Generalitat per fomentar l'ús social del valencià i fer-lo sentir una llengua útil	
El conflicte polític sobre el nom de la llengua	
La baixa alfabetització lectora en valencià provoca un baix nivell de lectura de premsa en llengua pròpia.	

Comptat i debatut, l'enquesta ha estat orientada a trobar respostes a les preguntes plantejades per les hipòtesis de la tesi, i complementa la resta de fonts documentals orals i escrites que han fet possible la reconstrucció de la història de *Saó* en el marc de la transició i el conflicte identitària valencià.

2.2.6. Recopilació de documentació gràfica sobre fets i persones vinculades a *Saó* durant la seua primera etapa.

Un dels valors més àmpliament acceptats de la fotografia és el seu valor documental, la fotografia com a objecte històric. És clar que la fotografia pot servir per a presentar i exposar alguns resultats de qualsevol investigació en un pla d'igualtat formal respecte a la informació escrita. La funció que compleix la fotografia de premsa és la d'informar, documentar i notificar un fet, se centra principalment en els esdeveniments i en tots els instants importants de la societat en cada moment. Per tant, la fotografia com a document en la premsa periòdica es presenta com una font primordial de la que els historiadors podem traure molt de profit, ja que la història de la segona meitat del segle XIX i la de tot el segle XX es troba en les fotografies. A més, l'adequada contextualització de les imatges, poden contribuir a una comprensió més global i menys parcial de la història.

Aquests valors documental i descriptiu de la fotografia l'he intentat plasmar en la tesi. He aprofitat el fons fotogràfic recopilat en el procés de recerca per complementar la informació escrita i contribuir a una comprensió més global de l'objecte d'estudi. He aconseguit reunir un material gràfic format principalment per fotografies, portades de premsa i vinyetes d'humor. Aquest fons gràfic l'he obtingut principalment de l'arxiu d'Edicions *Saó* i centres hemerogràfics. També hi ha fotografies realitzades per mi fruit a les persones entrevistades. La selecció d'imatges figura en l'annex de la tesi. Les imatges són explicades amb text a mode de fotonotícies. He seleccionat el material en cinc grups:

- Fundadors i col·laboradors representatius de *Saó*.
- Personatges de la transició, la preautonomia, la cultura valenciana i l'Església vistos a través de les pàgines de *Saó*.
- Premsa valencianista escrita en català anterior i coetània a *Saó*.
- Vinyetes d'humor d'Harca i Quique, els humoristes gràfics de *Saó*. El conflicte identitari valencià vists en clau d'humor.

La majoria d'aquest material gràfic es troba a l'arxiu de *Saó*. Està format en gran part per fotografies publicades en la revista realitzades per Luís Vidal, José Vicente Rodríguez, Alex Ricós i Paco Narváez, tots ells fotoperiodistes col·laboradors de *Saó* que treballen en altres periòdics de València. També hi trobem un bon nombre de fotografies no

signades que han estat realitzades per redactors de *Saó* en la realització de la seua tasca periodística.

2.2.7. Internet com a font. Consulta de pàgines webs relacionades amb els temes investigats en la tesi.

Una de les fonts relativament noves per a investigar la comunicació és la informació en Internet. He obtingut informació per mitjà de la consulta de diverses pàgines web sobre alguns dels temes investigats en la tesi. L'ús principal que hi fet ha és el següent:

- Informació biogràfica sobre col·laboradors habituals de *Saó*, bona part d'ells reconeguts intel·lectuals, escriptors, professors universitaris i periodistes.
- Informació sobre associacions cíviqves valencianistes, les webs de les quals contenen dades sobre el fet identitari valencià i personalitats del món nacionalista.
- Articles digitalitzats especialitzats en periodisme i comunicació.
- Informació sobre l'Església oficial i moviments cristians de base.
- Fons documentals existents en hemeroteques, biblioteques i arxius.
- Conceptes, definicions i fites històriques i de comunicació.

En aquest sentit, han estat útils les pàgines webs de les associacions enumerades tot seguit: Associació Cristians pel Valencianisme, Associació d'Escriptors en Llengua Catalana, Bloc Jaume I de l'Alcúdia, Arxidiòcesi de València, Hemeroteca de la Biblioteca Valenciana, Fundació Valencianista Demòcrata Josep Lluís Blasco, Acadèmia Valenciana de la Llengua, Real Academia de Cultura Valenciana, Unió de Periodistes Valencians, Centre d'Actuació Valencianista Faustí Barberà, Associació d'Actors i Actrius Professionals dels País Valencià, Anti Blavers i Valencians pel Canvi. No obstant això, he seguit les recomanacions de Gómez Mompart, que afirma que les fonts de la xarxa no han d'usar-se de manera exclusiva per a l'estudi o la investigació, sinó únicament com a complement, atés que no han passat una selecció editorial i que són prou parcials en tractar-se de webs corporatives amb uns interessos concrets, per la qual cosa han d'estar contrastades contínuament amb la resta de fonts escrites i orals.²³

²³ MOMPART. *Ibíd.* pp.117-119.

2.3. APORTACIONS DELS ESTUDIS SOBRE COMUNICACIÓ DEL PAÍS VALENCIÀ. ANÀLISI I ESTAT DE LA QÜESTIÓ DE LA BIBLIOGRAFIA.

Totes les fonts del coneixement històric són elements que ens permeten obtenir informació per a elaborar una història de la premsa. Per això, a més de les fonts tradicionals d'arxiu, història oral i l'ús del periòdic com a font històrica, és bàsic i necessari per desenvolupar la tesi la consulta de bibliografia específica. Per a comprendre globalment el paper de *Saó*, i més concretament en el context de la batalla política i mediàtica sobre la identitat valenciana i el conflicte dins de l'Església per la normalització de la llengua, calia fer una lectura de llibres, tesis doctorals finalitzades i articles especialitzats que aportaren certa informació sobre la temàtica investigada en la nostra tesi. La lectura de títols nous i la relectura i revisió crítica d'altres llegits en el passat, m'ha permès adquirir informació, sistematitzar conceptes i idees, així com veure línies interpretatives i hipòtesis de diversos autors sobre determinats esdeveniments polítics, socials i mediàtics que envolten *Saó* i el seu temps. A més del context històric, la lectura de bibliografia m'ha ensenyat nous enfocaments metodològics i m'ha facilitat poder fer una periodització per a historiar *Saó* dins de l'ecosistema comunicatiu valencià de l'època.

He dividit en sis blocs l'estudi i anàlisi de la bibliografia.²⁴

- Bibliografia sobre metodologies en teories de la comunicació i història de la premsa.
- Bibliografia sobre història general de l'Estat espanyol i el País Valencià, principalment del franquisme i la transició.
- Bibliografia sobre història de la comunicació i la premsa d'Espanya i el País Valencià, principalment del tardofranquisme i la transició.
- Bibliografia sobre història de l'Església valenciana, el Concili Vaticà II i moviments catòlics de base del País Valencià.
- Bibliografia sobre nacionalisme valencià i llengua, principalment de l'època franquista i la transició a la democràcia.
- Bibliografia i articles de premsa que proporcionen informació sobre *Saó* i col·laboradors de la revista.

2.3.1. Bibliografia sobre metodologies en teories de la comunicació i història de la premsa.

En aquest apartat m'ha servit de gran ajuda la realització del curs del Doctorat Interdisciplinar en Comunicació de la Universitat de València titulat “Metodologia de la investigació comunicativa”, impartit pels professors Josep Lluís Gómez Mompart i Jenaro Talens en el curs 2007-2008. Tot i que jo ja tenia en el passat alguna experiència extra-acadèmica quant a la recerca de la premsa valenciana, principalment la de l'àmbit local i comarcal (investigació que va derivar en la publicació de dos treballs),²⁵ volia en aquest curs ampliar coneixements, adquirir noves tècniques d'investigació i posar-me al dia en les novetats metodològiques de recerca en periodisme i comunicació. Entenia que l'adquisició de més competències metodològiques m'ajudaria a abordar la tesi doctoral amb més coherència i rigor acadèmics. Al mateix temps, la realització d'aquest curs de doctorat em va motivar a la lectura de bibliografia específica sobre la matèria. Llibres clàssics com *Cómo se hace una tesis*, d'Umberto Eco, o *La investigación científica de los medios de comunicación. Una introducción a sus métodos*, de R. D. Wimer i J.R. Dominick, em van donar unes nocions bàsiques i eines útils per a iniciar el projecte de la tesi.

De la mateix manera, m'ha estat molt profitosa la lectura del llibre *Perspectivas sobre comunicación y sociedad*, l'autor del qual és el professor de la Universitat de València Antonio Méndez. Aquesta obra m'ha servit per a repassar des d'una perspectiva de la sociologia de la comunicació quatre corrents de teoria de la comunicació fonamentals en el segle XX, com són el corrent de la Mass Communication Research, l'Escola de Frankfurt, la proposta de la postmodernitat i els estudis culturals de l'Escola de Birmingham.

²⁴ Totes les referències bibliogràfiques d'aquesta classificació figuren en el capítol vuité de la tesi referent a les fonts i bibliografia utilitzades.

²⁵ Ens referim als llibres de MARTÍNEZ SANCHIS, F. i RAMOS GONZÁLEZ, A. *Temps de foscor. La premsa de l'Horta Sud en el franquisme (1939-1975)* i *La premsa local i comarcal de l'Horta Sud (1976-1996)*. En aquests dos treballs vam utilitzar el mètode hemeogràfic per a l'anàlisi i catalogació de periòdics. Una metodologia que partia dels estudis de Jacques Kaisser i que fou ampliada per investigadors posteriors. L'aleshores professor de la Universitat CEU San Pablo de València, Antonio Laguna Platero, ens va introduir i facilitar informació sobre l'aplicació d'aquest mètode. Així mateix, per a l'elaboració del dos llibres esmentats, vam agafar alguns models teòrics i interpretatius de les obres *Historia del periodismo valenciano. 200 años en primera plana* d'Antonio Laguna, així com *Historia de Levante. El Mercantil Valenciano* realitzada per Laguna i Francesc A. Martínez Gallego.

Posteriorment, una vegada enllestida la tesi, em resultaren molt útils les recomanacions metodològiques i enfocaments interpretatius que em suggerir els directors d'aquesta tesi, Josep Lluís Gómez Mompart i Francesc A. Martínez Gallego. De la mateixa manera, en aquesta fase de la recerca em van resultar molt apropiats el llibre de Jesús Timoteo Álvarez titulat *Historia y modelos de la comunicación en el siglo XX*, així com el capítol “Historia de la comunicación e historia del periodismo: enfoques teóricos y metodologías para la investigación”, elaborat per Josep Lluís Gómez Mompart dins de l'obra coordinada per Manuel Martínez Nicolás: *Para investigar la comunicación. Propuestas teorico-metodológicas*. Els textos d'aquests autors m'han proporcionat més tècniques i mètodes científics aplicats a la recerca del periodisme i la comunicació, i molt especialment la segona obra pel que fa a la investigació de història de la premsa.

2.3.2. Bibliografia sobre història general de l'estat espanyol i el País Valencià, principalment del franquisme i la transició.

Dins de la tasca de sistematització de la bibliografia, aquest bloc compleix la finalitat de comprendre els contextos històrics que marcaren els antecedents de *Saó* i el naixement i consolidació de la revista, mitjançant la consulta d'obres d'història general d'Espanya i del País Valencià, prestant especial atenció als estudis realitzats sobre la dictadura franquista i la transició. En aquesta línia hi ha obres ja clàssiques d'historiadors que han investigat amb profunditat aquests períodes històrics. Per a Espanya, estudis clàssics com els de Manuel Tuñón de Lara, Juan Pablo Fusi, Ángel Viñas, Javier Paniagua i Javier Tussell, se sumen a monografies específiques sobre el franquisme com les elaborades per Stanley George Payne, Paul Preston o Julián Casanova.²⁶

²⁶ Concretament son les obres de FUSI, J.P., VILAR, S. i PRESTON, P. (1976). *De la dictadura a la democracia. Desarrollismo, crisis i transición (1959-1977)*. Historia de España, 13. Madrid: Grupo 16; TUSELL, J. I PANIAGUA, J. (2007). *La España democrática. La transición a la democracia. Consolidación de la democracia: el gobierno socialista. El turno de la derecha. La nueva etapa socialista*. Madrid: El País, SL. Obra dirigida per John Lynch; PANIAGUA FUENTES, F. J. i PIQUERAS ARENAS, J. A. (2006). *Diccionario biográfico de políticos valencianos (1810-2005)*. Valencia: UNED Centro Francisco Tomás y Valiente; PAYNE, S. (1986). *Falange. Historia del fascismo español*. Madrid: Biblioteca de la Historia de España.; PAYNE, S. (1992). *Franco, el perfil de la historia*. Madrid: Espasa Calpe; PRESTON, P. (1998). *Franco, Caudillo de España*. Barcelona: Grijalbo Mondadori; CASANOVA, J. (2002). *Morir, matar i sobreviure. La violencia en la dictadura de Franco*. Crítica, Barcelona, 2002; MARTÍNEZ INGLÉS, A. (1994). *La transición vigilada: del sábado santo rojo al 23-f*. Madrid: Ediciones Temas de Hoy; TUÑÓN DE LARA, M. i VIÑAS, A. (1982). *La España de la Cruzada. Guerra Civil y primer franquismo (1936-1959)*. En *Historia de España*, 12. Madrid: Grupo 16.

Pel que fa al País Valencià, aquesta part de la història ha estat tractada per un bon nombre d'historiadors, per la qual cosa he hagut de seleccionar obres fonamentals. En aquest sentit, cal destacar les històries generals del País Valencià més clàssiques com les elaborades per Joan Reglà, Ricard Pérez Casado, Antoni Furió i Manuel Ardit, que ens donen una visió general dels processos històrics del nostre territori. O algunes monografies més concretes que analitzen la part més obscura de la dictadura, com per exemple el feixisme polític de la dictadura o la repressió franquista, temes estudiats respectivament per Ismael Saz i Vicent Gabarda.²⁷ I també obres més recents com *Roig i blau. La transició democràtica valenciana* d'Alfons Cucó, i *La gran historia de la Comunitat Valenciana* dirigida per Antonio Laguna i Francesc A. Martínez Gallego.²⁸

Finalment, per a entendre els canvis socioeconòmics que es donen en els últims vint anys de la dictadura franquista, ha estat convenient veure algunes obres emblemàtiques d'història econòmica, entre les que destaquen els estudis d'Ernest Lluch i Miguel Ángel Fabra.²⁹ Ernest Lluch en la *La Via Valenciana*, planteja una visió alternativa a la visió hegemònica de l'economia valenciana d'estos temps, l'agrarisme, i descobreix la industrialització autòctona: la de les petites i mitjanes empreses. Per a Lluch, els grans canvis estructurals que es produeixen en l'economia durant la dècada dels 60 no hagueren sigut possibles sense una base preindustrial preexistent. Sosté que la diversificació de l'economia valenciana des de principis del segle XIX era major del que s'havia pensat. Per la seua banda, Miguel Ángel Fabra fa un estudi fonamentalment analític i descriptiu sobre el període autàrquic del franquisme i les bases del Pla d'Estabilització de 1959 que suposa l'arrancada de la industrialització valenciana contemporània.

²⁷ Destaquen les obres següents: ARDIT, M., BALCELLS, A. i SALES, N. (1980). *Història dels Països Catalans. De 1714 a 1975*. Barcelona: Edhasa; FURIÓ, A. (2001). *Història del País Valencià*. València: Tres i Quatre; REGLÀ CAMPISTOL, J. (1978). *Aproximació a la història del País Valencià*. Barcelona: Edicions 62; PÉREZ CASADO, R. (1970). *País Valencià. Geografia i història*. València: Tres i Quatre; FABRA, M.A. (2000). *El País Valencià (1939-1959): autarquia i industrialització*. Publicacions de la Universitat de València; GABARDA CEBELLÁN, V. (2007). *Els afusellaments al País Valencià (1936-1956)*. València: Publicacions de la Universitat de València; SANZ, J. (1982). *La cara secreta de la política valenciana. De la predemocràcia al Estatuto de Benicàssim*. València: Fernando Torres; SAZ CAMPOS, I. (2004). *Fascismo y franquismo*. València: Publicacions de la Universitat de València.

²⁸ Són les obres següents: CUCÓ, A. (2002). *Roig i blau. La transició democràtica valenciana*. València: Editorial Tàndem; LAGUNA PLATERO, A. i MARTÍNEZ GALLEGO, F. (eds.). *La gran historia de la Comunidad Valenciana*. València: Editorial Prensa Ibérica. Vol. VII;

²⁹ Es tracta dels llibres: LLUCH, E. (1976). *La via valenciana*. València: Tres i Quatre. Reeditat en 2003 per l'Editorial Afers; FABRA, M.A. (2000). *El País Valencià (1939-1959): autarquia i industrialització*. València: Publicacions de la Universitat de València.

A més, en aquesta selecció bibliogràfica hi ha tres obres fonamentals, molt actualitzades i documentades, que s'endinsen en les transformacions polítiques, socials, econòmiques i culturals que va viure el País Valencià a partir de la dècada dels seixanta del segle XX fins a la consecució de la democràcia. La primera és *Roig i blau* d'Alfons Cucó. Aquest llibre trenca amb les consideracions tòpiques que se sol donar al cas valencià en les visions generals de la transició. Cucó analitza la transició valenciana des del punt de vista del factor nacional identitari. La seua tesi, que han avalat altres investigacions, és que la dreta va promoure un nativisme xenòfob anticatalanista (el blaverisme) que es va imposar amb el suport de *Las Provincias* i nombrosos episodis de violència al carrer, mentre que l'esquerra impulsà elements favorables a la reconstrucció nacional del País Valencià com ara l'autogovern o la normalització de la llengua i cultura pròpies. Aquest llibre té un gran valor no sols historiogràfic sinó també testimonial, ja que Cucó va viure alguns episodis de la transició en primera persona. Ell fou un dels fundadors del nacionalista Partit Socialista Valencià, que assumeix el fusterianisme, i posteriorment senador del PSPV-PSOE en tres legislatures (1979-1996). En les files del PSPV, Cucó tractà que el primer Estatut d'Autonomia valencià reconeguera la condició de nacionalitat històrica, però fracassà.

La segona obra és *La construcción política de la Comunitat Valenciana, 1962-1982*, de Benito Sanz i Josep Maria Felip.³⁰ Els autors fan un acurat repàs a diversos temes que interessen en aquesta tesi, com per exemple el declivi del franquisme i el naixement de grups opositors a la dictadura, l'aparició del nou valencianisme fonamentat en les tesis de Joan Fuster, les iniciatives culturals de recuperació de la llengua i cultura dels valencians, el paper de l'Església oficial i el despertar de la consciència democràtica d'alguns grups d'Acció Catòlica com la JOC o la JARC amb els que s'identifica *Saó*, el conflicte identitari de la Batalla de València, el conflictiu camí de la preautonomia valenciana i finalment el consens estatuari que defineix oficialment el model d'identitat valenciana que assumeix la simbologia del blaverisme i que, evidentment, no comparteix *Saó*. Es tracta d'una obra de síntesi, la qual, a més d'investigació pròpia, recull les principals aportacions de recerca en el camp de la història del País Valencià. Una obra que interpreta els esdeviments, superant els estudis merament descriptius.

³⁰ SANZ DÍAZ, B. i FELIP SARDÀ, J.M. (2006). *La construcción política de la Comunitat Valenciana, 1962-1982*. València: Institució Alfons el Magnànim-Diputació de València.

La tercera obra és el volum *La democracia reconquistada. De la Transición a la normalización democrática (1975-2008)*, coordinat per Francesc A. Martínez Gallego,³¹ on diversos autors analitzen els principals canvis que es desenvoluparen en la política, l'economia, la cultura i el sistema comunicatiu valencià d'aquest període.³² El volum fa un repàs acurat dels conflictes polítics de la Transició, el naixement i consolidació de l'autogovern valencià, passant pels anys dels governs del PSPV-PSOE fins arribar al PP, sense oblidar les transformacions econòmiques i els canvis produïts en el sistema comunicatiu valencià. A més, el llibre recull, de la mà de José Reig, dues completes biografies de Josep Lluís Albinyana i Manuel Broseta, dos polítics claus en la transició que encarnaren les dos posicions identitàries enfrontades en la Batalla de València, el nacionalisme d'esquerres i el blaverisme, respectivament.

2.3.3. Bibliografia sobre història de la comunicació i la premsa d'Espanya i el País Valencià, principalment del tardofranquisme i la Transició.

Aquest bloc d'anàlisi bibliogràfic respon també als objectius de la tesi doctoral. Recull les aportacions i limitacions de la recerca en periodisme i comunicació, especialment els estudis referits a la premsa del País Valencià, tot mirant en quina mesura ajuden a respondre a algunes qüestions plantejades en aquesta tesi. Però en tot cas, és una bibliografia que es complementa amb les altres fonts descrites abans i que està subordinada als interessos metodològics i analítics d'aquesta tesi doctoral. És l'apartat més extens, per la qual cosa l'he dividit en cinc parts diferenciades però interrelacionades: Comunicació i premsa a l'estat espanyol, comunicació i premsa al País Valencià, premsa local i comarcal del País Valencià, premsa dels Països Catalans, i mitjans de comunicació valencians en català.

2.3.3.1. Comunicació i premsa a l'estat espanyol.

Seguint el mètode d'anar d'allò general al més particular, he buscat obres que donaren una visió global i integral del periodisme espanyol, tant en clau internacional en comparació a altres periodismes del món com des d'una òptica estrictament estatal. Per

³¹ Aquest historiador també ha fet una important aportació historiogràfica del període de la transició en l'obra següent: MARTÍNEZ GALLEGO, F. (2007). «La Transició política al País Valencià (1975-1982)», en *Historia del País Valencià. Transició, democràcia i autonomia*. Barcelona: Edicions 62. pp. 29-132;

³² Aquest volum compta amb estudis de José Miguel Santacreu, Benito Sanz, Vicent Sanz, Joaquín Azagra, Josep Lluís Gómez Mompert, Josep Lluís Sirera, Remei Miralles i Gil-Manuel Hernández.

tant, he recorregut a manuals clàssics com les històries universals del periodisme de l'obra col·lectiva elaborada per J. LL. Gómez Mompart, Enric Marín Otto i A. Barraojos Garrido, així com i la individual realitzada per Jaume Guillamet.³³ I en clau de recerca estatal, una obra fonamental ja comentada abans és *La historia de los medios de comunicación en España* coordinada per Jesús Timoteo Álvarez. En aquest llibre és dóna una visió panoràmica de tots els sectors relacionats en la comunicació de masses a l'estat espanyol.³⁴ Cal destacar la tercera i quarta part d'aquesta obra, titulades “Un sistema informativo personalista: 1939-1975” i “Transición y nuevo sistema: 1975-1990”, en les que es fa un acurat recorregut repàs pel sistema informatiu espanyol del franquisme a la democràcia.

Per altra part, pel que fa a monografies específiques d'aquests períodes, cal subratllar les obres de Carlos Barreda i Juan Montalves Pereira, que donen llum a la comprensió dels sistemes comunicatius del franquisme i la transició, respectivament, així com els estudis Joan Macià sobre la configuració de la premsa provincial i regional en l'Espanya democràtica.³⁵ I també les actes del «III Congreso Internacional Historia de la Transición: El papel de los medios de comunicación», celebrat el 2007 i coordinat pels professors de la Universitat d'Almería, Rafael Quiroga-Cheyrouze, Luís Carlos Navarro i Carmen R. García.³⁶ En aquest congrés presentaren comunicacions vora 60 estudiosos d'Espanya i altres països. S'analitzà el paper dels mitjans massius de premsa diària, ràdio, televisió, revistes, cinema i fotografia. A més de donar una visió general de la funció dels mitjans de difusió estatal en aquest període, s'analitzaren també bastants casos de mitjans locals, provincials i regionals d'Andalusia, País Basc, Catalunya, La Rioja, Extremadura, Castilla-La Mancha, Castilla-León, cosa que permet fer algunes comparacions amb la premsa d'aleshores del País Valencià. A més, aquest congrés també

³³ Es tracta de les obres: GÓMEZ MOMPART, J.LL., MARTÍN OTTO, E. i BRAOJOS GARRIDO, A. (1999). *Historia del periodismo universal*. Madrid: Editorial Síntesis; i GUILLAMET, J. (2003). *Història del periodisme. Notícies, periodistes i mitjans de comunicació*. Universitat Autònoma de Barcelona, Jaume I de Castelló, Pompeu Fabra i València.

³⁴ Jesús Timoteo Álvarez, op.cit. pp.221-499.

³⁵ Vegeu BARRERA, C. (1995). *Periodismo y franquismo. De la censura a la apertura*. Barcelona: Ediciones Internacionales Universitarias; MONTALBES PEREIRA, J. (1989). *La prensa de Estado durante la Transición política española*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas; MACIÀ MERCADÉ, J. (1993) *La comunicación regional y local. Dinámica de la estructura de la información en la España de las autonomías*. Madrid: Editorial Ciencia 3.

³⁶ QUIROSA-CHEYROUZE, R., NAVARRO PÉREZ, L.C. I GARCÍA RUIZ, C.R. (coord.). (2007). *III Congreso Internacional Historia de la Transición: El papel de los medios de comunicación*. Almería: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Almeria.

recull diverses investigacions sobre la transició espanyola vista per la premsa estrangera d'Amèrica Llatina i països europeus com Alemanya, França, Itàlia i Portugal.

2.3.3.2. Comunicació i premsa al País Valencià.

Des de finals dels anys vuitanta del segle passat han proliferat els treballs sobre la història de la premsa valenciana, tant pel que fa a la catalogació de capçaleres com en la vessant estrictament d'historiar periòdics amb les metodologies modernes de les ciències socials.³⁷ No es pot comprendre la premsa del franquisme i la transició, i més concretament *Saó* i l'altra premsa valencianista de la democràcia, sense conèixer abans els orígens i l'evolució històrica del periodisme valencià des del seu naixement amb el *Diario de Valencia* l'any 1790 fins a l'actualitat. En aquest sentit, tornar a rellegir *La premsa del País Valencià 1790-1983* de Ricard Blasco, o llibres tan emblemàtics com *Historia del periodismo valenciano*, *La comunicació en los 90*, *Dos-cents anys de premsa valenciana* i *Història de la comunicació* d'Antonio Laguna, no sols és un necessari exercici didàctic de tornar a les fonts sinó també un intent de redescobrir fets i dades que en lectures anteriors se m'havien pogut passar inadvertides, però que ara, amb una lectura més focalitzada vers l'interés per la premsa escrita en català, podien fer-me replantejar algunes interpretacions anteriors. Hi ha també estudis importants que ens donen una visió molt completa i documentada de la premsa valenciana en el franquista. Algunes obres clàssiques com les de J. Altabella sobre *Las Provincias*, Francesc Pérez Moragon sobre la premsa clandestina i la completa història del *Levante-EMV* d'Antonio Laguna i Francesc Martínez Gallego, s'uneixen a latres publicades a principis del segle XXI com la història de l'Associació de Premsa de València d'Immaculada Rius o la història de la premsa valenciana durant el franquisme d'Enric Bordería. Aquests llibres són referents que han assentat els fonaments de la recerca moderna de la premsa valenciana.³⁸

³⁷ En referència a l'estat de la recerca en història de la premsa valenciana, destaquen les investigacions de MARTÍNEZ GALLEGO, F., LAGUNA, A. i VALLÉS, A. (1995). "Evolució dels estudis d'història de la premsa al País Valencià", en *Anàlisi*, núm. 18. pp.109-130; MARTÍNEZ GALLEGO, F. i RIUS, I. "Estudis pioners en comunicació", en GÓMÉZ MOMPART, J. LL. (eds.). (2007). *La recerca en comunicació en el País Valencià*. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, pp.11-28.; i LAGUNA, A. i BORDERÍA, E. "Història de la comunicació i del periodisme", en GÓMÉZ MOMPART, J. LL. (eds.). (2007). *La recerca en comunicació en el País Valencià*. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans. pp.87-116.

³⁸ La obres són BLASCO, R. (1983). *La premsa del País Valencià 1790-1983*. València: Institució Alfons el Magnànim-Diputació de València; LAGUNA PLATERO, A. (1990). *Historia del periodismo valenciano. 200 años en primera plana*. València: Generalitat Valenciana; LAGUNA PLATERO, A. i LÓPEZ, A. (1992). *Dos-cents anys de premsa valenciana. Actes del I Congrés del Periodisme Valencià*.

Les investigacions sobre la comunicació en la dictadura franquista han assolit un grau de maduresa que han permés el diàleg acadèmic i avançar en el coneixement de la realitat comunicativa d'aquest temps. Prova d'açò és el IV Encuentro de la Asociación de Historiadores de la Comunicación, sota el títol “La comunicación social durante el franquismo”, celebrat a l'abril de 2000 a la Universitat de Màlaga. Al País Valencià, una de les obres més representatives és *La prensa durante el franquismo: represión, censura y negocio* d'Enrique Bordería Ortiz. En aquesta obra l'autor aporta una explicació global al model periodístic del franquisme analitzant sobretot els diaris *Levante* i *Jornada* de la cadena del Movimiento i *Las Provincias*. Una de les singularitats del llibre és que detalla el funcionament del sistema de censura i consignes imposades pel règim als mitjans. Altre aspecte destacable és l'atenció als periodistes des de la repressió de postguerra fins a la renovació generacional dels primers anys setanta, així com l'atenció que fa l'autor a la figura del periodista Martí Domínguez Barberá, director de *Las Provincias* en 1949-1958, cessat per les pressions de l'alcalde Adolfo Racó d'Arellano, a causa de les seues crítiques a la nefasta l'actuació del règim franquista després de la riuada de 1957.

Per altra banda, un dels objectes d'estudi de la tesi tracta el paper de Saó en la configuració de la identitat valenciana progressista, per la qual cosa ha estat profitós repassar dues obres ja clàssiques del professor de la Universitat de València, Rafael Xambó, que analitzen la creació del sistema comunicatiu valencià de la democràcia tenint com a teló de fons el conflicte identitari. Em referisc als llibres *Dies de premsa i Comunicació, política i societat*.³⁹ El primer és un recull d'entrevistes en profunditat

Generalitat Valenciana; i LAGUNA PLATERO, A. (eds.) (2000). *La comunicación en los 90. El mercado valenciano*. València: Universitat Cardenal Herrera-CEU. Aquests llibres són referents que assentaren els fonaments de la recerca moderna de la premsa valenciana. La importància d'aquests llibres ha estat explicada en l'obra GÓMEZ MOMPART, J. LL. (eds.). (2007). *La recerca en comunicació en el País Valencià*. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans. Així mateix, tenim altres obres emblemàtiques bàsiques i fonamentals per entendre la premsa del País Valencià, com són les d'ALTABELLA, J. (1970). *Las Provincias, eje histórico del periodismo valenciano, 1866-1969*. Madrid: Alianza Editorial; PÉREZ MORAGÓN, F. (1980). “Premsa clandestina al País Valencià. 1962-1977”. València: Centre d'Estudis i Documentació; DD AA (1987). *La informació a Comunitat Valenciana*. València: Generalitat Valenciana; LAGUNA PLATERO, A. i MARTÍNEZ GALLEGRO, F. (eds.) (1992). *Historia de Levante. El Mercantil Valenciano*. València: Editorial Prensa Valenciana; BORDERÍA ORTIZ, E. (2000). *La prensa durante el franquismo: represión, censura y negocio: Valencia (1939-1975)*. València: Fundación Universitaria CEU San Pablo; DD AA. (1987); RIUS SANCHIS, I. (2000). *El periodista entre la organización y la represión, 1899-1940. Para una historia de la Asociación de la Prensa Valenciana*. València: Fundación Universitaria San Pablo-CEU; LAGUNA PLATERO, A. (2001). *Hitòria de la comunicació: València, 1790-1898*. Universitats de València, Barcelona, Castelló i Pompeu Fabra.

³⁹ Vegeu XAMBÓ OLMOS, R. (1995). *Dies de premsa. La comunicació al País Valencià des de la transició política*. Tavernes Blanques: L'Eixam; i XAMBÓ OLMOS, R. (2001). *Comunicació, política i societat. El cas valencià*. València: Edicions Tres i Quatre.

realitzades per l'autor a dotze periodistes que durant la transició i primers anys de l'autonomia dirigiren mitjans de comunicació valencians emblemàtics, i expliquen alguns amagatalls del món mediàtic d'aquell temps. Aquests són Salvador Barber, Ferran Belda, Enrique Cerdán Tato, Amadeu Fabregat, José Manuel Gironés, Toni Mestre, J.J. Pérez Benlloch, Francesc Pérez Moragon, María Consuelo Reina, Eduard Sancho, Rosa Solbes i Vicent Ventura.

La segona obra esmentada de Xambó (*Comunicació, política i societat*) és el resum de la seua tesi doctoral, que he consultat en la Biblioteca Joan Reglà de la Universitat de València.⁴⁰ Aquesta obra analitza la construcció i disfuncions de l'espai sociocomunicatiu valencià des del franquisme ençà, i els conflictes polítics associats sobretot el debat sobre els símbols, la llengua i el nom del territori. I ho fa interrelacionant els mitjans de Madrid ubicats al País Valencià, els mitjans autonòmics públics creats per la Generalitat, la premsa provincial privada (especialment *Las Provincias* en el seu paper d'agitador del blaverisme), els mitjans locals i comarcals, i per últim els mitjans en català. Tots són actors en un mateix escenari comú, i a tots analitza. La tesi de Xambó és reveladora. El País Valencià ha desenvolupat en democràcia un sistema comunicatiu (sistema de mitjans) parcialment autònom i posterior al procés de l'autonomia política, donant lloc a un sistema comunicatiu infradesenvolupat, feble, dependent i majoritàriament en castellà que es consolida amb aquestes característiques en el període 1982-1994. A més, des del poder autonòmic no s'ha contrarestat aquesta situació. El País Valencià no ha desenvolupat polítiques nacionals de comunicació pròpies que afavorisquen l'enfortiment de mitjans autòctons i neutralitzen el poder empresarial dels grans grups mediàtics forans.

Deu anys després de la publicació d'aquest llibre, Rafael Xambó ha tornat a reflexionar sobre el sistema comunicatiu en relació a la identitat valenciana, però també afegint altres elements sociològics i comunicatius identitaris que van més enllà del vell conflicte sobre la llengua i les banderes. L'any 2010, sota la coordinació de Xambó, va eixir a la llum un número monogràfic de la revista d'investigació *Arxius de Ciències Socials* de la Universitat de València, titulat «Sociologia dels mitjans al País Valencià». En ell, setze investigadors de diverses universitats aporten diverses visions sobre el

⁴⁰ XAMBÓ OLMOS, R. (1996) *El sistema comunicatiu valencià*. Volums I i II. Tesi Doctoral. Facultat de Ciències Econòmiques i Empresarials de la Universitat de València. Tesi dirigida per Manuel García Ferrando i Miguel de Moraguas Spà.

paper dels mitjans en la primera dècada del segle XXI.⁴¹ Si bé es tracta la vigència encara de l'anticatalanisme en la premsa covat en la Batalla de València (tema que analitzen Francesc Viadel i Vicent Flor), el monogràfic s'endinsa en altres identitats que tenen a veure amb sectors de la comunicació, els periodistes i grups socials en relació als mèdia. Així doncs, s'analitzen la cultura professional dels periodistes valencians, la manipulació informativa de TVV, la premsa satírica que és un dels sectors més genuïns de la premsa valenciana, els cibermitjans, el tractament de la immigració i la violència de gènere en els mitjans, la comunicació alternativa vinculada a grups socials i els mitjans locals i comarcals als territoris de llengua catalana, entre altres qüestions.

2.3.3.3. Premsa local i comarcal del País Valencià.

Un dels objectius d'aquesta tesi és analitzar les característiques i influència de l'altra premsa identitària immediatament anterior i coetània a *Saó*, entre la que figura la premsa local i comarcal que fa ús de la llengua vernacle. I una de les hipòtesis és explicar per què aquesta premsa no ha consolidat un mercat propi en la democràcia. Aquesta premsa és la produïda fora de les tres capitals de província del País Valencià (Castelló, València i Alacant)⁴² i es caracteritza per la proximitat i la identitat. Proximitat perquè els continguts informatius i el públic receptor s'identifiquen per pertànyer a una comunitat local o comarcal, i identitat perquè fomenta el sentiment identitàri i de pertinença a un lloc. I dins d'aquesta identitat es troba l'ús de la llengua autòctona i els elements culturals que conformen la història, les tradicions i els costums dels pobles i comarques.

⁴¹ XAMBÓ OLMOS, R. (eds.) (2010). *Sociologia dels mèdia al País Valencià*. Monogràfic de la revista *Arxius* (Arxius de Ciències Socials), núm.23. València: Facultat de Ciències Socials de la Universitat de València. Participen en el monogràfic Rafael Xambó, Josep Lluís Gómez Mompert, Francesc Martínez Gallego, Toni Mollà, Guillermo López García, Martí Domínguez, Francesc Viadel, Francesc Martínez Sanchis, Vicent Flor Moreno, Andreu Casero, Yolanda Verdú, Juan Pecourt, Inmaculada Verdeguer Aracil, Enma Gómez Nicolau, Xavier Ginés i Ignasi Duart.

⁴² La història de la premsa de València, que també és local, està estudiada en les obres ja citades d'Antonio Laguna, Francesc Martínez Gallego, Enrique Bordería i Inmaculada Rius. Per altra banda, sobre la premsa d'Alacant destaquen els sis volums de Francisco Moreno de la història de la premsa de la província d'Alacant des dels seus orígens fins 1939. Mentre que a Castelló destaquen les obres de ROMEU, LLORACH, J. (1985). "La premsa en el País Valencià: el caso de Castellón (1900-1931)", en *Estudis d'Història Contemporània*, núm. 1; i VILLORA, M.LL. "Las publicaciones periódicas de Castellón de la Plana -hasta 1900- existentes en la Biblioteca Pública de la ciudad", en *Estudis d'Història Contemporània*, núm. 3. Pel que fa a les tres ciutats amb una visió global del territori valencià hi ha bastants referències generals en els llibres coordinats per LAGUNA, A (eds). *La comunicació en los 90. El mercado valenciano*. Valencia, Universidad Cardenal Herrera-CEU San Pablo, 2000. pp.115-126; i LÓPEZ GARCÍA, G. (eds): *El ecosistema comunicativo valenciano. Características y tendencias de la primera década del siglo XXI*. Valencia: Tirant lo Blanch, 2010. pp.137-180.

Per això ha calgut fer un repàs a la història de la premsa de proximitat, veure l'estat de la qüestió pel que fa a la bibliografia i fer un rastreig de capçaleres escrites en català.

En aquest sentit, cal dir que està per fer la història de la premsa local i comarcal del País Valencià. No tenim un estudi semblant al de Jaume Guillamet per a Catalunya o el de Xose López García per a Galícia.⁴³ El panorama valencià de recerca en comunicació local està marcat per la heterogeneïtat i la dispersió analítica, ja que no s'han format corrents ni grups d'investigació, i no ha hagut tampoc una continuïtat investigadora en profunditat en totes les comarques. Actualment hi ha poc més d'una trentena d'obres que analitzen el fenomen de la premsa de proximitat, però fragmentant la investigació en pobles i comarques. Pel que fa a estudis que abracen comarques senceres individualment o comarques agrupades destaca el compendi realitzat per Francisco Moreno Sáez per a la premsa de la província d'Alacant,⁴⁴ així com les obres de Vicent Soriano per a la Costera, Gabriel García Frasquet per a la Safor, Francesc Blai i Àngel Beneito per a l'Alcoià i el Comtat; Vicent Comes Iglesia, Francesc Martínez i Alfred Ramos per a l'Horta Sud; i T. Ballester, A. Espinós i F. Moreno per a la Marina Alta.⁴⁵ Per altra banda, hi ha pocs municipis del País Valencià que tinguen estudis sobre la seua premsa. Destaquen les recerques d'Aureliano Liron i Salvador Vercher per a Alzira, Vicente Beguer per a Torrent; J. M. Santacreu Soler i José Blanquer per a Alcoi, Jesús Monzó per a Catarroja, A. Carrasquer per a Sueca, A. Navarro Pastor per a Elda, Vicent Soriano per a Xàtiva, A. Martínez Albiach per a Cullera, Jordi Romeu per a Vinaròs i

⁴³ Es tracta de les següents obres: GUILLAMET, J. (1984). *La premsa comarcal. Un model català de periodisme popular*. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.; i LÓPEZ GARCÍA, X. (1995) *A premsa local e comarcal en Galicia*. Santiago de Compostela: Ediciones Lea.

⁴⁴ Aquest autor ha recollit les seues recerques en en sis volums, que recullen la història de la premsa des dels seus orígens fins 1936. Aquestes obres han estat publicades durant 1994 i 1995 per Institut de Cultura Juan Gil Albert. Diputació d'Alacant. Són les següents obres: MORENO SÁEZ, F. *La premsa en la provincia de Alicante desde sus orígenes hasta 1874*, *La premsa en la provincia de Alicante durante la Restauración, 1874-1898*, *La premsa en la provincia de Alicante durante la Dictadura de Primo de Rivera, 1923-1931*, *La premsa en la provincia de Alicante durante la Segunda República, 1931-1936*, i *La premsa en la provincia de Alicante durante la Guerra Civil, 1936-1939*.

⁴⁵ Es tracta de les obres següents: BALLESTER ARTIGUES, T., ESPINÓS QUERO, A. i MORENO SÁEZ, F. (eds.) (1993): *La premsa a la Marina Alta (1840-1990)*. Institut de Cultura Juan Gil-Albert i ajuntaments de Dénia i Xàbia.; GARCÍA FRASQUET, G. (1988). *Catàleg de la premsa comarcal de la Safor, 1880-1982*. Oliva: IEC Alfons el Vell; BENEITO, A. i BLAY, F. (coord) (2004). *La premsa en les comarques de l'Alcoià-Comtat (1837-1939)*. Alacant: Institut de Cultura Juan Gil Albert; COMES IGLESIA, V. (1986). "Una introducció al estudio de la premsa en l'Horta Sud", en *Annals*, núm.4. Catarroja: Institut d'Estudis Comarcals de l'Horta Sud.pp.69-119; MARTÍNEZ SANCHIS, F. i RAMOS GONZÁLEZ, A. (2003). *Temps de foscor. La premsa de l'Horta Sud en el franquisme (1939-1975)*. Ajuntament de Catarroja; i *La premsa local i comarcal de l'Horta Sud (1976-1996)*. Torrent: Institut d'Estudis Comarcals de l'Horta Sud.

Miquel Ors Montenegro i José Luís González per a Elx.⁴⁶ Aquestes obres tenen el mèrit d'haver catalogat la premsa en aquests territoris, però sols algunes d'elles van més enllà de la mera catalogació i s'endinsen en el camp teòric i de la interpretació.

Tanmateix, ja s'han donat els primers intents de sintetitzar la premsa comarcal en la seua globalitat valenciana. Darrerament ha aparegut l'obra *Periodisme local i comarcal. La comunicació valenciana de proximitat*, en la que s'analitza la premsa local i comarcal. En aquest llibre es donen uns apunts generals sobre l'evolució històrica d'aquesta premsa des de l'aparició de *La Glorieta* d'Alcoi (1837) fins al 2010, i s'analitza sobretot la premsa de la democràcia actual, agrupant-la per tipologies i separant dos models clarament diferenciats: un primer format per la premsa provincial amb edicions comarcals propietat de grans grups de comunicació forans, editada principalment a les tres capitals de província, i que domina el mercat de la comunicació local; i un segon compost per la petita premsa autòctona nascuda a les comarques, la qual és més efímera i fluctuant i presenta més dificultats per a consolidar un mercat propi.⁴⁷

Comptat i debatut, malgrat aquesta producció bibliogràfica, resta per investigar la major part del territori i cal fer una història global en profunditat de la premsa de proximitat valenciana que analitze aquest sector de la comunicació per èpoques històriques, tipologies de premsa, sistemes informatius locals, la seua contribució a la recuperació i ús del català i de quina manera contribueix a la descentralització del sistema comunicatiu. Algunes d'aquestes qüestions les abordarem en aquesta tesi.

⁴⁶ Són els següents llibres: CARRASQUER, A. i altres. (1984). "Catàleg de la premsa periòdica a Sueca, 1868-1984". En *Quaderns de Sueca*, juny de 1984.; R LLETÍ, S. (2004). *Catàleg de publicacions periòdiques d'Alzira* (1856-1976). Ajuntament d'Alzira.; NAVARRO PASTOR, A. (1997). *La premsa periòdica de Elda, 1866-1992*. Alacant: Institut de Cultura Juan Gil Albert. Diputació d'Alacant.; SORIANO GINÉS, V. (2002). *La premsa de Xàtiva. Les publicacions xativines des de "La Fortuna" (1844)*. Xàtiva: Ajuntament de Xàtiva.; ROMEU LLORACH, J. (1981). "La premsa en el País Valencià (el caso de Vinaròs, 1864-1982)". En *Estudis d'Història Contemporània del País Valencià*, núm. 2. Facultat de Geografia i Història de la Universitat de València. pp.409-432.; SANTACREU SOLER, J.M. (1986). *150 anys de premsa a Alcoi*. Alcoi: CAEHA; MONZÓ CUBILLOS, J. (2001). *Catarroja: Un segle de publicacions i mitjans de comunicació (1900-2000)*. Ajuntament de Catarroja.; SORIANO GINÉS, V. (2006). *Historia de la premsa. De la Font de la Figuera a Vallada, de Xàtiva a Canals, de l'Alcúdia a Moixent*. Xàtiva: Mateu Impresores. ORS MONTENEGRO, M. (1984). *La premsa il·licitana: 1836-1980*. Alacant: Caixa d'Estalvis Provincial; GONZÁLEZ, J.L. (eds.) (2009). *El estado de la comunicació en Elche*. Elx: Universitat Miguel Hernández.; BLANQUER GARCÍA, J. (1977). *La premsa alcoyana a finals del segle XIX*. Alcoi: Imprenta La Victoria BEGUER ESTEVE, V. (1985). "La premsa torrentina hasta 1939", en *Torrens*, núm.4. pp.185-208.; MARTÍNEZ ALBIACH, A. (1989). *Cullera, 53 años de periodismo (1883-1936)*. Ajuntament de Cullera.

⁴⁷ Es tracta del llibre de MARTÍNEZ SANCHIS, F. (2010). *Periodisme local i comarcal. La comunicació valenciana de proximitat*. València: Publicacions de la Universitat de València. Aquest treball analitza també la comunicació de proximitat en els sectors de la ràdio, la televisió i els mitjans digitals.

2.3.3.4. Premsa dels Països Catalans.

Aquest apartat complementa l'anterior. Tot i que la producció en estudis de premsa a Catalunya és àmplia, m'he centrat sobretot en algunes obres generals que ofereixen una visió històrica per etapes al voltant de la premsa local-comarcal, provincial i regional per veure com ha evolucionat el sector en aquests territoris, sobretot en la transició i l'actual període democràtic, i veure les similituds i diferències amb el cas valencià. En aquest a línia sobreixen els estudis realitzats sobre la premsa de Catalunya pels professors Salvador Cardús, J. LL. Gómez Mompert, Jaume Guillamet, Josep Grifeu, Joan Corbella, Carme Ferré i Rosario Mateo, entre altres.⁴⁸ Es tracta d'estudis acadèmics que analitzen la premsa amb enfocaments metodològics moderns de les ciències socials i les teories de la comunicació. Per altra banda, també són interessants els estudis i informes del sector realitzats per les associacions d'editors de premsa de proximitat, les quals donen una visió més empresarial, fent sobretot una anàlisi quantitativa i estructural, organitzativa i de funcionament, consums, mercat publicitari, llengua, tecnologia i continguts d'aquesta premsa. En aquesta línia, sobretot perquè ofereixen una informació del sector més actualitzada des de la Transició fins a l'actualitat, són molt complets els llibres i informes editats per l'Associació de Premsa Forana de Mallorca, l'Associació de Premsa Local de Menorca, l'Associació Catalana de la Premsa Comarcal i l'Associació de Publicacions Periòdiques en Català.⁴⁹

⁴⁸ Vegeu CARDÚS, S. (1998). *La premsa diària a les Illes Balears, el País Valencià i Catalunya*. Barcelona: Fundació Jaume Bofill.; GÓMEZ MOMPART, J.LL. (1992). *La gènesi de la premsa de masses a Catalunya (1902-1923)*. Barcelona. Editorial Pòrtic.; GUILLAMET, J. (1984). *La premsa comarcal. Un model català de periodisme popular*. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.; GRIFEU, J. (dir) (1991). *Construir l'espai català de comunicació*. Barcelona: centre d'Investigació de la Comunicació.; CO R B E L L A, J. (1988). *La comunicació social a Catalunya: Panorama general als anys vuitanta*. Barcelona: CEDIC; CO R B E L L A, J (1991, *La comunicació social a Catalunya, 1981-1991: Una dècada de canvis*. Barcelona: CEDIC.; MATEO, R. (1989). *La premsa a Catalunya als anys 80*. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat, Barcelona, 1989. FERRÉ, C. (coord): *Un país de revistes. història dels magazines en català*. APPEC, Barcelona.

⁴⁹ Vegeu DD AA. (1995). *L'Associació de Premsa Forana de Mallorca (1978-1995). 17 anys de premsa local*. Sant Joan: Associació de Premsa Forana de Mallorca. DD AA. (2005). *Reflexions sobre el paper de la premsa local a Menorca*. Alaior: Associació de Premsa Local de Menorca. DD AA. (2010). *Llibre blanc de la premsa comarcal. Premsa comarcal i local catalana d'informació general i amb difusió de pagament*. Barcelona: Associació Catalana de la Premsa Comarcal; i DD AA (2009). *L'anuari de l'espai català de comunicació. Crisi i transformació*. Barcelona: Associació de Publicacions Periòdiques en Català.

2.3.3.5. Mitjans de comunicació valencians en català.

Una tesi sobre la història d'un mitjà de comunicació escrit en català com *Saó* exigeix veure l'evolució i l'estat de la qüestió dels estudis de mitjans en aquesta llengua, és a dir, veure quines han estat les principals aportacions de la línia d'investigació lingüístico-cultural de la premsa del País Valencià. Cal fer això per tal d'analitzar quina premsa en llengua pròpia s'ha produït abans de *Saó* i quines influències ha pogut rebre d'aquesta premsa. L'origen del qual he partit són quatre obres de referència -catàlegs de premsa bàsicament- publicades en la primera meitat del segle XX, que han estat una eina útil important per a la investigació posterior en premsa. La primera és *Premsa valenciana* de José Navarro Cabanes, publicada el 1928 per l'editorial del *Diario de Valencia*. Aquest llibre recull més de 250 publicacions periòdiques en català publicades des de 1586 fins a 1927, de les quals no totes es poden considerar premsa en el sentit modern del terme. Una de les parts més interessants de l'obra de Cabanes és la selecció que fa de la premsa satírica, carlina i valencianista dels segles XIX i XX.⁵⁰ El segon títol és *Els primers periòdics valencians*, d'Enric Soler i Godes, publicat a València el 1961. Aquesta publicació, segons destaquen Antonio Laguna, Francesc Martínez Gallego i Antonio Vallés, va marcar un gir en el valencianisme, ja que si al llarg de les tres primeres dècades del segle XX aquest moviment havia situat els seus referents en l'àmbit de la literatura culta, a partir d'ara es fixarà més en la literatura popular, i en particular en un dels seus principals suports, la premsa, molt especialment la premsa satírica.⁵¹ La tercera obra és el catàleg ja citat de Ricard Blasco *La premsa del País Valencià, 1790-1983*. Aquest llibre, que recull més de set mil fitxes de premsa en castellà i en català, marca un punt d'inflexió en la història de la premsa, ja que permet saber amb més exactitud quanta premsa tenim, qui la va editar i on es guarda. Destaca també la *Història de la premsa catalana* de Joan Torrent i Rafael Tasis, publicada a Barcelona el 1966. Aquesta magna obra de dos volums és una primera aproximació a la història de la premsa en català. Fonamentalment analitza (per períodes històrics i tipologies de premsa) la producció de Catalunya, però també hi reserva capítols per a la premsa en

⁵⁰ L'obra consultada en aquesta tesi és la de la primera edició: NAVARRO CABANES; J. (1928). *Premsa Valenciana*. València: Editorial Diario de Valencia. Més de mig segle després, l'any 1988, l'Associació de la Premsa de València rendia homenatge a Cabanes amb la reedició del catàleg, però ara comentat i analitzat per Antonio Laguna. També Acció Cultural del País Valencià va reeditar l'any 1982 part d'aquest catàleg amb una exposició i una guia sobre la premsa en valencià coordinada per Francesc Pérez Moragon.

⁵¹ MARTÍNEZ GALLEGO, F., LAGUNA PLATERO, A. i VALLÉS COPEIRO DEL VILLAR, A. (1995). "Evolució dels estudis d'història de la premsa al País Valencià", en *Anàlisi*, núm. 18. pp.109-130.

català editada a les Illes Balears i el País Valencià. En aquest llibre apareixen també un bon nombre de periòdics valencians del XIX i el XX.⁵²

Aquestes obres han estat el punt de partida de recerques posteriors de la premsa valenciana, estudis que traspassaran la fase de la taxonomia per assolir línies interpretatives i teòriques. Per tant, les històries de la comunicació elaborades després inclouran ja una explicació del fenomen de la premsa en llengua autòctona. D'aquesta manera, en *La Historia del Periodismo valenciano* d'Antonio Laguna trobem contínues referències a la premsa satírica en català dels segles XIX i XX i la premsa valencianista de les tres primeres dècades del XX. Igualment passa en l'obra «La premsa clandestina al País Valencià. 1962-1977» de Francesc Pérez Moragon i en *El sistema comunicatiu valencià* de Rafael Xambó. En aquestes tres obres la premsa en català apareix inserida com un sector marginal i secundari dins d'un sistema de mitjans dominat per la premsa en castellà.

Per altra banda, alguns professors de la Universitat Autònoma de Barcelona han contribuït a l'ampliació d'aquesta línia d'investigació. Tres exemples els tenim en els treballs de Mavi Dolz Gastaldo, «La premsa política i independent valencianista» a *Dos-cents anys de premsa valenciana*; «El Camí, setmanari valencianista. Ciutat de València (1932-1934)» de la mateixa autora publicat en *Treballs de Comunicació*, núm. 5 (Barcelona, 1994); i l'estudi de J. LL. Gómez Mompart, «L'Hora: l'únic diari valencià en català», també en *Dos-cents anys de premsa valenciana*. Així mateix, un gran avanç en la línia de recerca lingüístico-cultural de la premsa valenciana és la tesi doctoral inèdita de Mavi Dolz, titulada *Prensa i llengua. Ciutat de València 1837-1936*.⁵³ Dolz fa una anàlisi de la premsa satírica, política i literària en català des de la vessant sociolingüística. Com a teló de fons de la investigació està la dificultat d'aquesta premsa per adoptar un model estable de llengua literària, cosa que sols serà possible a partir del consens de les Normes de Castelló de 1932. La premsa valenciana en català arranca al segle XIX amb els entrebancs d'emprar una llengua sense estat, que no té encara una normativa ortogràfica-gramatical oficial, i amb el pes de tenir per davant unes quantes dècades de mitjans de comunicació en castellà. Mavi Dolz analitza la premsa satírica des de l'aparició d'*El Mole* el 1837 fins el tancament de *La Traca* el 1936, així com la

⁵² TORRENT, J. i TESIS, R. (1966) *Història de la premsa catalana*. Barcelona: Editorial Burguera.

⁵³ DOLZ I GASTALDO, M. (1992). *Prensa i llengua. Ciutat de València 1837-1936*. Tesi doctoral inèdita. Universitat Autònoma de Barcelona. Versió en microfitxa a la Biblioteca de Humanitats Joan Reglà de la Universitat de València.

premsa popular i literària de la Renaixença, la premsa valencianista, les primeres polèmiques lingüístiques entre secessionistes i unitaristes que tingueren lloc durant la primera dècada del XX, els models ortogràfics i gramaticals usats per aquesta premsa, la lluita de les forces polítiques i culturals valencianistes per la normalització lingüística en el bienni 1930-1932, i finalment el guany d'haver aconseguit en el trienni 1933-1936 un model de llengua literària fonamentat en les Normes de Castelló. La normativa del 32 fou acceptada per la gran majoria d'escriptors valencians, perviurà amb entrebancs en el franquisme i arribarà a la democràcia essent acceptada per la Generalitat Valenciana i les universitats del País Valencià.

En els últims anys han hagut alguns intents d'explicar el paper dels mitjans de comunicació en català en el sistema democràtic actual. Calia analitzar com s'havien desenvolupat aquests en un règim polític de llibertats, d'oficialitat de la llengua en l'Estatut d'Autonomia el 1982 i amb un model de llengua literària vigent i acceptat. Aquestes circumstàncies eren aparentment bones per al desenvolupament de la premsa en llengua pròpia, ja que es donava una situació molt diferent al passat (especialment en la dictadura franquista) on la llengua i la cultura dels valencians havien patit prohibicions, restriccions i persecució. Els estudis més significatius d'aquest període són els realitzats per Rafael Xambó i Francesc Martínez Sanchis. Xambó fou el pioner en aquesta línia de recerca. Els seus treballs «El cas del País Valencià» (dins de l'obra *El català en els mitjans de comunicació. Situació actual i perspectives*),⁵⁴ així com el ja comentat llibre *Comunicació, política i societat*, donen una visió lúcida de les disfuncions i marginació que pateix la comunicació en català en democràcia a causa d'unes circumstàncies històriques que han provocat un gran dèficit identitari entre els valencians, agreujat pel conflicte civil de la Batalla de València.

Per la seua banda, Martínez Sanchis ha continuat aquesta línia d'investigació en els treballs «El periodisme valencià en llengua catalana»⁵⁵ i *Periodisme contra les cordes*.⁵⁶

⁵⁴ XAMBÓ OLMOS, R. (2002). «El cas del País Valencià», en *El català en els mitjans de comunicació. Situació actual i perspectives*. Barcelona: Societat Catalana de Comunicació de l'IEC. pp.189-220.

⁵⁵ Aquest treball és un capítol del llibre coordinat per Javier Díaz Noci, professor de la Universitat del País Basc, en una obra on diversos autors analitzen la situació de la comunicació en les llengües minoritàries d'Espanya. El llibre en qüestió és DÍAZ NOCI, J. (eds.) (2009). *Kazetaritza hizkuntza: Espainiako kasua (El periodisme en llengües minoritzades: el cas d'Espanya)*. Universitat del País Basc. Una particularitat d'aquesta obra (un volum de 622 pàgines) és que cada autor escriu el seu respectiu capítol amb la llengua autòctona del seu territori. Els autors que hi participen són Javier Díaz Noci per al País Basc (el professor fa una ampla i documentada història dels mitjans de comunicació en èuskar en la llengua d'Euskadi i després presenta un resum en castellà); Rosa Aneiros, Xose López, Marita Otero i María Dolores Calvo per a Galícia; Próspero Manuel Morán López per al periodisme en llengua asturiana; Asier Barandiaran Amarika per al periodisme de Navarra en llengua basca; Fernando Sabes Turmo per als

Aquesta última obra fa un repàs a l'estat de la comunicació en català al País Valencià en el període 1982-2010. Partint com a prèvia d'una sintètica història dels mitjans de comunicació en llengua vernacle, fa una anàlisi quantitativa de l'ús de la llengua en la premsa, la ràdio, la televisió i Internet. Repassa també les audiències en comparació amb els mitjans en castellà, alhora que fa una comparança dels mitjans valencians amb els produïts en altres territoris de l'estat amb llengua pròpia diferent al castellà, com ara Catalunya, el País Basc, Galícia i Balears. L'obra també aporta una guia que inclou les fitxes de 170 mitjans en català que s'editaven el 2010. Una de les conclusions d'aquest estudi és que, quasi trenta anys després de l'aprovació de l'Estatut d'Autonomia (1982) i la LUEV (1983) que portaren l'oficialitat de la llengua autòctona i assentaren els bases de la seua normalització, la comunicació en català és encara minoritària i marginal enfront els mitjans en castellà que dominen de forma aclaparadora el mercat i les audiències. Una situació que no ha mitigat RTVV ni tampoc la Generalitat, que enlloc d'aplicar polítiques públiques de suport als mitjans en llengua pròpia ha afavorit la castellanització de l'espai comunicatiu valencià. L'autor explica les causes d'aquesta marginació i aporta un decàleg de propostes i accions per superar aquest estancament i assegurar la pervivència del sector.⁵⁷

Fet i fet, aquests estudis citats, malgrat la seua importància, són una mena de manuals que citen molts mitjans de premsa sense aprofundir massa en cap capçalera. Són aproximacions a la història de la premsa en llengua vernacle i no analitzen en profunditat aquest sector per períodes, models de periòdics i el seu paper en el sistema comunicatiu, ni tampoc es posen exemples ampliats de la història d'algunes publicacions representatives. Encara no tenim una història global de la premsa valenciana en català. Aquest dèficit se suma a l'escassetat de monografies que historien periòdics de manera individual. Tenim dos casos interessants que pagaria la pena estendre a més mitjans. El

mitjans en català i aragonés a Aragó; Bernat López per a Catalunya i Francesc Martínez Sanchis per al País Valencià.

⁵⁶ MARTÍNEZ SANCHIS, F. (2010). *Periodisme contra les cordes. El valencià en els mitjans de comunicació*. Paiporta: Denes Editorial. L'edició d'aquesta obra va comptar amb el suport dels periodistes valencians i diverses associacions de premsa i ràdio en català de Catalunya i el País Valencià. Van col·laborar en l'edició del llibre l'Associació Catalana de Premsa Comarcal, l'Associació de Publicacions Periòdiques en Català, la Unió de Periodistes Valencians, l'Associació de Publicacions Periòdiques Valencianes, l'Associació Ciutadania i Comunicació i la Xarxa d'Emissores Municipals Valencianes.

⁵⁷ El mateix autor, seguint el mateix plantejament metodològic, ha escrit en la revista *Arxius de Ciències Socials* un petit estudi comparatiu dels mitjans de proximitat en català de tots els territoris de llengua catalana. Es tracta de MARTÍNEZ SANCHIS, F. (2010). "La informació de proximitat del País Valencià en l'àmbit dels territoris de llengua catalana", en *Arxius de Ciències Socials*, núm. 23. Universitat de València. pp.37-58.

primer és la història de la revista *Al Vent* (publicada a Castelló els anys 1964-1969) analitzada per Albert Sánchez i Vicent Pitarch en l'obra *Combat per la premsa*. La revista, que agafava el títol de la popular cançó de Raimon reivindicant nous vents de llibertat, recull les col·laboracions de destacats valencianistes vinculats al clandestí partit nacionalista Unió Democràtica del País Valencià.⁵⁸ I la segona és la història de la revista *Acció Valenciana* de Santi Vallés Casanoves.⁵⁹ Aquest llibre, molt complet i documentat, fa una radiografia d'aquesta publicació, editada en 1930 i 1931 per Acció Cultural Valenciana, plataforma valencianista que va encapçalar el primer nacionalisme universitari, amb figures com Joan Beneito, Manuel Sanchis Guarner, Vicent Genovés i Francesc Carreres de Calatayud. La recerca de Vallés és segurament l'estudi més complet que s'ha fet sobre la història d'un periòdic valencià en català. L'autor fa una acurada anàlisi estructural de la publicació, situant-la en el marc històric del valencianisme dels anys trenta, tot endinsant-se en el seu ideari nacionalista i els debats ideològics que prengué part la revista, així com les seues reivindicacions nacionalitàries, la relació amb Catalunya i la lluita per aconseguir una llengua culta escrita que culminà amb les Normes de Castelló.

Poc s'ha escrit amb tanta amplitud més enllà de les històries d'*Al Vent* i *Acció Valenciana*. La resta de treballs publicats són petits opuscles, com per exemple la introducció a l'edició facsímil de *Gorg* de Pérez Moragon.⁶⁰ També es dona el cas d'estudis on la premsa valencianista apareix com a agent secundari i subordinat als moviments polítics i culturals nacionalistes. En aquesta línia metodològica es mou Agustí Colomer en els llibres *Temps d'acció* (sobre la història del partit Acció Nacionalista Valenciana, que edita la revista *Acció*) i *Retrobar la tradició* (sobre el valencianisme cristià del franquisme i la transició, on trobem breus referències en *Sicània*, *Gorg* i *València Cultural*).⁶¹

⁵⁸ Vegeu SÁNCHEZ PANTOJA, A. i PITARCH, V. (2009). *El combat per la premsa. Al Vent i Nosaltres els valencians*. Castelló: Universitat Jaume I.

⁵⁹ VALLÉS CASANOVES, S. (2008). *Acció Valenciana. La consciència desvetlada*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua.

⁶⁰ Vegeu PÉREZ MORAGON, F. (2006). "Gorg, una possibilitat decapitada". Introducció a l'edició facsímil de *Gorg*. València: Faximil Edicions Digitals. Per altra banda, Joan Senent, el fundador de *Gorg*, ha narrat en el procés judicial que va viure la revista després del seu tancament pel règim franquista en SENENT ANAYA, J. (1976). *En defensa del regionalismo. Proceso contra la revista Gorg*. València: Editorial Gorg.

⁶¹ COLOMER FERRÀNDIZ, A. (1996). *Retrobar la tradició. El valencianisme d'inspiració cristiana de la postguerra a la transició*. València: Editorial Saó. Aquest autor amplia més el paper de la premsa en aquest moviment en COLOMER FERRÀNDIZ, A. (1994). "El fet religiós en les revistes valencianistes

2.3.4. Bibliografia sobre història de l'Església valenciana, el Concili Vaticà II i moviments catòlics del País Valencià.

Una de les constants de *Saó* en el període 1976-1987 és la seua demanda a l'Església valenciana per a que aplique la doctrina renovadora del Concili Vaticà II, principalment en dues qüestions que el concili va deixar ben definides. La primera reafirma que les esglésies del món han d'obrir-se i solidaritzar-se amb els problemes dels més necessitats. I la segona constata el diàleg de les esglésies amb els pobles de la Terra i les seues realitats (la cultura i la llengua), premissa que aplicada al nostre territori hauria de dur implícita la valencianització de l'Església autòctona. Per tant, per a entendre aquestes dues línies de *Saó* (la social i la nacionalitària), cal endinsar-se en el significat i influència del Vaticà II, per a la qual cosa han estat vitals consultar les obres sobre aquest esdeveniment històric escrites per autors com Antoni M. Oriol i Tàtaret o els mateixos documents oficials sobre el concili editats per la pròpia Església.⁶² L'obra d'Oriol i Tàtaret, densa i molt documentada, recull l'opinió de l'Església sobre el fenomen del nacionalisme al món. El llibre recopila encíclicues i discursos papals, degudament comentats i contextualitzats històricament, relacionats amb el drets nacionals dels pobles, des del papat de Pius XI (1922-1939) fins al de Joan Pau II (1978-2005). En aquest llibre trobem les claus del catolicisme renovador del Concili Vaticà II iniciat per Joan XXIII i finalitzat per Pau VI.

Tampoc no hem d'oblidar que la Conferència Episcopal Espanyola durant el concili era franquista i nacionalcatòlica, que es va enfrontar a Pau VI i que va posar molts entrebancs als moviments catòlics modernitzadors. Un intent frustrat d'obrir l'Església als nous aires del Vaticà II fou l'Assemblea Conjunta de Bisbes i Sacerdots, celebrada a Madrid el 1971. Les conclusions d'aquest esdeveniment es van editar en una obra que

Sicània, Valencia Cultural i Gorg", en *Qüestions de Vida Cristiana*, núm.171. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. pp.49-68.

⁶² Vegeu ORIOL I TATARET, M. (2008). *Nació i Magisteri Pontifici*. Barcelona: Editorial Proa. Capítol: "Concili Vaticà II (1962-1965)". pp.129-183. Així mateix, dins de les obres publicades per l'Església espanyola destaca l'editada per la Biblioteca de Autores Cristianos titulada *Concilio Vaticano II. Constituciones, Decretos, Declaraciones*. Madrid: Editorial Católica, 1965. El primer llibre està prologat pel cardenal Paul Poupard (un home considerat obert i renovador dins del catolicisme) i el segon per Casimiro Morcillo González, arquebisbe de Madrid-Alcalá durant el franquisme, un home i d'idees molt conservadores dins de la línia del nacionalcatolicisme que va obstaculitzar els moviments progressistes d'Acció Catòlica.

recull totes les ponències i conclusions.⁶³ Aquesta assemblea, com veurem en aquesta tesi, va posar el dit en la nafra a molts dels problemes que patia l'Església i el país (com per exemple la crisi de fe, l'onada de rectors secularitzats o les desigualtats econòmiques i socials existents). Va suposar també una fita de la pretransició on l'Església intentava desmarcar-se tímidament del franquisme. No obstant això, segons Josep Antoni Comes, aquesta assemblea, malgrat que va suposar una revisió del nacionalcatolicisme, no va canviar les estructures organitzatives anquilosades de l'Església, la por a les reformes va fer perdre una gran oportunitat per obrir-se de veritat al Concili Vaticà II. Pesava molt encara el poder polític i la premsa oficial del règim, la qual va manipular i ridiculitzar aquelles conclusions de l'assemblea que suposaven obertura i llibertat. Així ho constata Josep Antoni Comes en el seua tesina inèdita *La Asamblea Conjunta y determinada prensa española*.⁶⁴

És evident, i així ho demostren un bon nombre d'estudis, que l'Església va col·laborar amb el franquisme, va avalar la repressió del règim contra els republicans i es va beneficiar d'aquesta col·laboració. Julian Casanova, entre altres historiadors, subratlla en la seua obra *La Iglesia de Franco* la connivència de la jerarquia eclesiàstica amb el genocidi franquista que va dur milers d'espanyols a la presó i a l'escamot d'afusellament.⁶⁵ Altres autors que han investigat el paper de l'Església en la dictadura són José Andrés Gallego i Feliciano Blázquez, els quals analitzen els amagatalls ideològics, socials i polítics que portaren a bona part del clergat espanyol a traïr el missatge del perdó de Jesucrist davant la massacre que estava cometent l'estat feixista.⁶⁶ I veure les repercussions d'aquest col·laboracionisme de l'Església és important en aquesta tesi ja els moviments cristians renovadors que hi ha darrere de *Saó* s'oposen radicalment al nacionalcatolicisme de l'Església oficial i a la seua aliança tradicional amb les classes dominants en detreniment de les classes populars. En aquesta línia interpretativa és molt il·lustrativa l'obra *El catolicismo español* d'Stanley G. Payne, on l'hispanista fa una anàlisi magistral de l'Església espanyola des de la Reconquesta fins

⁶³ Es tracta de l'obra editada per la Biblioteca de Autores Cristianos titulada *Asamblea Conjunta Obispos-Sacerdotes*. Madrid: Editorial Católica, SA, 1971.

⁶⁴ COMES BALLESTER, J.A. (1972). *La asamblea conjunta i determinada prensa española*. Tesina inèdita. Escuela de Periodismo de Madrid. DD AA.

⁶⁵ CASANOVA, J. (2001). *La Iglesia de Franco*. Madrid: Ediciones Temas de Hoy.

⁶⁶ Dos obres representatives en aquesta línia d'investigació són les obres d'ANDRÉS-GALLEGO, J. (1997). *¿Fascismo o Estado católico? Ideología, religión y censura en la España de Franco, 1937-1941*. Madrid: Ediciones Encuentro; BLÁZQUEZ, F. (1991). *La traición de los clérigos en la España de Franco. Crónica de una intolerancia (1936-1975)*. Madrid: Edi. Trotta.

els nostres dies, mostrant-nos com ha anat adaptant la seua doctrina al llarg dels segles segons els règims polítics, circumstàncies socials i conflictes, sempre adoptant posicions d'aliança amb els poders polítics conservadors. Des de la lluita contra l'Islam, passant per l'expulsió dels jueus, la Inquisició, l'època del floriment escolàstic, el regalisme borbònic i el liberalisme, fins arribar a l'aparició de l'anticlericalisme, les pugnes de la Segona República, el nacionalcatolicisme franquista i els anys del Vaticà II i els enfrontaments amb Pau VI, Payne traça un completíssim panorama d'una evolució que és forçós conèixer a fons per a entendre la postura tancada i atàvica de sectors amplis de l'Església espanyola enfront allò que suposava de renovador el Vaticà II.⁶⁷

Aquesta capacitat de l'Església per adaptar-se a les situacions polítiques més diverses aliant-se a les elits dirigents, explica en part el suport que hi donà la jerarquia episcopal a la transició. Un dels autors que millor ha estudiat aquest període és Feliciano Montero García, catedràtic d'història contemporània de la Universitat d'Alcalà de Henares. Montero afirma que el suport de la jerarquia a la Transició anà disminuint progressivament. Primer manté una postura d'identificació i ple suport al procés fins a les eleccions generals de juny de 1977, i després adopta un posició distant i crítica en algunes qüestions com la família, l'ensenyament i el matrimoni, claus en el debat de les Corts que elaboren la Constitució, encara que sense arribar a qüestionar la Transició. La posició l'Església està marcada per quatre criteris bàsics: defensa de l'ideal democràtic, pluralisme legítim, neutralitat i rebuig al confessionalisme, tot i que de vegades es desmarquen d'aquesta línia oficial sectors catòlics radicals situats a la dreta.⁶⁸

I per a comprendre la història de l'Església al País Valencià en aquest període hem d'entrar inevitablement en la lectura de *Feixistes, rojos i capellans* de Ramir Reig i Josep Picó.⁶⁹ Una mirada molt crítica a l'actitud de l'Església valenciana del franquisme i la transició. Aquesta visió es fa des del rigor de la investigació i des de la vivència de la història viscuda en primera persona, ja que un dels autors, Ramir Reig, fou un rector obrer secularitzat que participà activament en la lluita antifranquista en les files CC OO

⁶⁷ Vegeu PAYNE, S.G. (2004). *El catolicismo español*. Barcelona: Planeta.

⁶⁸ D'aquest autor, cal destacar les obres: MONTERO GARCÍA, F. (2009) *La Iglesia: de la colaboración a la disidencia (1956-1975). La oposición durante el franquismo* Madrid: Editorial Ecuentro; MONTERO GARCÍA, F. (ed.) (2010). (2010). *Laicismo i catolicismo*. Madrid: Editorial Universidad de Alcalà de Henares; MONTERO GARCÍA, F. (1994). "La Iglesia y la Transición", en *Ayer*, 15. Madrid. pp.224-241; MONTERO GARCÍA, F., MATEOS LÓPEZ, A. i MORADIELLOS GARCÍA, E. (2007). *El despegue de la Iglesia*. Madrid: Ediciones Eneida.

⁶⁹ Vegeu REIG, R. i PICÓ, J. (2004). *Feixistes, rojos i capellans*. València: Publicacions de la Universitat de València.

i el PCE. Ramir Reig ha estat col·laborador de *Saó* i es professor de la Facultat d'Econòmiques de la Universitat de València. Reig i Picó analitzen el sorgiment i la lluita del catolicisme progressista durant el franquisme. Nombrosos rectors i catòlics seglars lluitaren contra el franquisme i l'Església oficial en partits d'esquerra, sindicats de classe, comunitats cristianes de bases o grups d'Acció Catòlica com la JARC, l'HOAC o la JOC. Els autors associen aquest conflicte a una lluita de classes al si de l'Església, ja que s'enfronten la jerarquia dominant i anquilosada de l'Arquebisbat de València contra sectors catòlics progressistes sorgits de les classes populars, entre els que es troben bona part dels fundadors de *Saó*.

Altres interpretacions crítiques, i per tant incòmodes per al palau arquebisbal, són les obres de Xavier Corrales i d'Antoni Signes. El primer analitza en *De la misa al tajo* l'experiència dels rectors obrers al País Valencià i els seus enfrontaments continuats amb la jerarquia eclesiàstica i la policia franquista, precisament per desenvolupar aquesta la doble condició de sacerdot i treballador i estar vinculats molts d'ells a sindicats clandestins.⁷⁰ Per la seua banda, Antoni Signes, un dels fundadors i col·laborador de *Saó*, coordina el llibre *¿Por que nos salimos?*, una anàlisi vivencial dels problemes de marginació que patiren els rectors secularitzats.⁷¹ Aquesta obra recull el testimoni personal de 14 exrectors que penjaren la sotana davant la impossibilitat de poder compaginar el seu sacerdoci amb la vida en parella i de posar en pràctica un Evangeli pròxim a les necessitats del poble i no dels poderosos, dues qüestions que l'Església oficial no va tolerar. Tres dels autors del llibre (Raimon Gascó, Francisco Gramage i Antoni Signes) foren col·laboradors habituals de *Saó* els seus primers anys.

Contrasta, però, aquesta visió crítica de Reig-Picó, Corrales i Signes, amb la interpretació apologetica, providencialista i desarrelada de la llengua dels valencians que dona Vicente Cárcel Ortí en dos dels seus llibres sobre a història de l'Església valenciana, editats no per casualitat per l'Arquebisbat i la Generalitat Valenciana

⁷⁰ Vegeu CORRALES ORTEGA, X. (2005). *De la misa al tajo. La experiencia de los curas obreros*. València: Publicacions Universitat de València.

⁷¹ SIGNES MULET, A. (2008)(Coord.). *¿Por qué nos salimos? Los secularizados*. València: Carena Editors SL. En aquest llibre escriuen la seua vivència com a secularitzats d'Antoni Signes Mulet, Vicente Conejero Martínez, José Palau Guillem, Francisco Tró Barber, Ramón Gascó Molina, Antonio Vicedo Calatayud, Antonio Duato Gómez, José Pellicer Calatayud, Manuel Palomar Palomar, Lluís Francisco Marco Benlloch, Enrique Herrero Morant, Carlos Pinazo Calatrava, Onofre Vento Sancho y Francisco Gramage Pla.

governada pel Partit Popular.⁷² Això no obstant, cal afegir que cap de les obres esmentades són objectivament neutrals, la diferència d'enfocament de cadascun dels autors està en la posició de poder que ocupa cada sector eclesiàstic. Els tres primers llibres contenen la història de sectors de l'Església apartats, perseguits i marginats, tot aplicant una metodologia analítica pròpia del materialisme històric, mentre que les obres oficialistes de Vicente Cárceles narren la història dels prohoms, jerarques i sants de l'Església valenciana amb un estil historicista.

Aquestes visions històriques tan divergents revelen que l'Església del franquisme no era precisament una bassa d'oli beneït. En la dictadura sorgeixen també sectors catòlics renovadors que exigeixen la valencianització de l'Església, lluita que es canalitza en un primer moment en la petició a la jerarquia de la litúrgia en valencià, demanda mai satisfeta. Per a entendre aquests moviments tenim l'excel·lent obra d'Agustí Colomer *Retrobar la tradició*, que investiga els moviments valencianistes cristians des de la postguerra fins a la transició.⁷³ L'autor fa una anàlisi exhaustiva d'aquests sectors, que s'aglutinen al voltant primer de l'editorial Torre i després en les revistes *Sicània*, *València Cultural* i *Gorg*, així com la lluita de cristians d'Acció Catòlica (AC) i l'Associació Paraula Cristiana per aconseguir la litúrgia en valencià. Altre llibre de referència d'aquest període és la història de la JARC valenciana d'Òscar Pérez Silvestre.⁷⁴ Es tracta d'una acurada obra molt documentada on l'autor narra el naixement i evolució de les Joventuts d'Acció Rural Catòlica (JARC), d'on sorgiran un bon nombre de líders democràtics de la transició i alguns dels fundadors i col·laboradors de *Saó*, com Josep Maria Soriano Bessó, Josep Alba i Josep Ferrís March, entre altres. La JARC liderada per Josep Alba i la JOC (Joventut Obrera Catòlica) dirigida per Josep Antoni Comes, foren els moviments d'apostolat seclar més actius d'AC que evolucionen cap a un catolicisme progressista que uneix el compromís social amb els més necessitats i el valencianisme cultural.

⁷² Vegeu les obres de CÀRCELES ORTÍ, V. (1986). *Historia de la Iglesia en Valencia*. Arquebisbat de València; i CÀRCELES ORTÍ, V. (2001). *Historia de las tres diócesis valencianas*. València. Generalitat Valenciana.

⁷³ Es tracta de l'obra de COLOMER FERRÀNDIZ, A. (1996). *Retrobar la tradició. El valencianisme d'inspiració cristiana de la postguerra a la transició*. València: Editorial Saó. Vegeu també COLOMER FERRÀNDIZ, A. (1994). "El fet religiós en les revistes valencianistes *Sicània*, *València Cultural* i *Gorg*". En *Qüestions de Vida Cristiana*, núm.171. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. pp.49-68.

⁷⁴ PÉREZ SILVESTRE, O. (1999). *Una veu en el camp valencià. Aproximació a la història de la JARC (1957-1981)*. València: Editorial Saó.

Tanmateix, tant l'obra d'Agustí Colomer com la d'Òscar Pérez obvien la influència del nacionalisme fusterià en aquests sectors catòlics progressistes i no entren a analitzar les connexions personals i ideològiques que mantenen en el franquisme i la transició els corrents nacionalista catòlic i agnòstic fusterià que l'any 1976 conflueixen en *Saó*, investigació que sí abordem en aquesta tesi doctoral.

Per altra banda, cal remarcar també que el progressisme catòlic nascut dels grups especialitzats d'AC no és exclusiu del País Valencià. En altres territoris de l'estat espanyol es donen situacions semblants. Tal és el cas de la Hermandad Obrera de Acción Católica (HOAC) de Castella-Lleó, que capitaneja la lluita antifranquista dins de l'Església, segons Enrique Berzal de la Rosa, investigador que en la seua tesi doctoral analitza la lluita per la democràcia, el compromís social i el paper en la reconstrucció del moviment obrer que desenvolupa l'HOAC castellana, així com els conflictes que té amb la jerarquia eclesiàstica, enfrontaments que s'aguditzen sobretot en el període 1956-1966.⁷⁵ També a Catalunya es dona el mateix fenomen, però ací protagonitzat pel la JOC i l'HOAC amb un ingredient nacionalista reivindicatiu de fons. Joan Casañas, en la seua obra *El progressisme catòlic a Catalunya (1940-1980)*, fa el primer intent de sistematitzar la història del cristianisme progressista que a Catalunya té dues vessants principals: la de la justícia social i la de la identitat nacional. El cas català té doble interès per a la nostra tesi doctoral. En primer lloc, per les similituds d'alguns sector d'AC de Catalunya i el País Valencià d'unir el tema social i la qüestió nacional. I en segon lloc, per l'agermanament que es produirà entre *Saó* i les revistes catalanes *El Ciervo* i *Foc Nou* (sorgides igual que *Saó* de moviments cristians progressistes) a través de la periodista catalana Roser Bofill (Barcelona, 1931-2011), que mantindrà el nexa entre les tres revistes. Segons Casañas, *El Ciervo* (naix en castellà el 1951 i continua publicant-se) va integrar a partir de 1954-55 una nova generació de cristians procedents de l'HOAC, la JOC i l'editorial Terra Nova, que comencen a donar-li la línia editorial cristiana progressista que mantindrà fins als nostres dies. Roser Bofill va començar el 1956 en *El Ciervo*, on va ser redactora cap fins a 1990. Eixe any va passar a compartir la direcció amb el seu marit, el periodista Lorenzo Gomis. Des de 2006, després de la mort de Gomis, va ser la directora única. L'any 1973 l'empresa editora d'*El Ciervo*, integrà la revista en català *Foc Nou*, fundada i dirigida per Roser Bofill fins l'any 2000. *Foc Nou*

⁷⁵ BERZAL DE LA ROSA, E. (1999). *Del nacionalcatolicismo a lucha antifranquista. La HOAC de Castilla i León, 1946 y 1975*. Tesis Doctoral dirigida por Pedro Carasa Soto. Universidad de Valladolid, Facultad de Filosofía i Letras.

continua publicant-se, és considerada un mitjà de referència per als sectors més renovadors de l'Església de Catalunya. Més endavant l'empresa va crear també en català la revista divulgativa de diàleg interreligiós *Dialogal*. La vinculació entre *Saó* i aquestes revistes és periodística i editorial. Roser Bofill ha col·laborat puntualment cada mes en *Saó* des de 1989 fins a poc abans de la seua mort el 19 d'octubre de 2011. Per altra banda, *Saó* ha estat distribuint *Dialogal* als seus subscriptors del País Valencià durant els anys 2003 fins al 2007.

Saó també ha mantingut contactes amb Catalunya a través de l'Abadia de Montserrat i la seua revista en català *Serra d'Or*; fundada el 1959. *Saó* ha comptat des de la fundació fins l'actualitat amb la col·laboració mensual d'un monjo de Montserrat vinculat a *Serra d'Or*. Conèixer, doncs, la trajectòria d'aquesta publicació ha estat també un dels objectius de la tesi. Aquesta revista ha estat magistralment estudiada per la professora de la Universitat Autònoma de Barcelona, Carme Ferré Pavia, en la seua obra *Intel·lectualitat i cultura resistents*.⁷⁶ Per a Ferré un dels valors més destacats de *Serra d'Or* ha estat ser una empresa de resistència cultural durant el franquisme, ja que ha aglutinat la intel·lectualitat nacionalista més activa. En les seues planes han escrit prestigiosos escriptors, periodistes i intel·lectuals de la cultura catalana, incloent valencians com Joan Fuster o Josep Maria Soriano Bessó, un dels fundadors de *Saó*. Tal com exposarem en aquesta tesi, les semblances entre *Saó* i *Serra d'Or* (igual que amb *Foc Nou* i *Dialogal*) radiquen en el seu nacionalisme, el seu cristianisme progressista i la participació de reconeguts periodistes i intel·lectuals, creients i no creients.

Dins d'aquest apartat bibliogràfic també aporten informació parcial diversos assaigs que tracten la castellanització de l'Església i els entrebancs que han impedit fins ara la normalització lingüística del clergat valencià. Destaquen en aquesta línia d'investigació els treballs de Vicent Miquel i Diego (un dels fundadors de la Unió Democràtica del País Valencià), Cristòfor Aguado i Medina, Vicent Canet i Josep Antoni Comes.⁷⁷

⁷⁶ FERRÉ PAVIA, C. (2000). *Intel·lectualitat i cultura resistents. Serra d'Or, 1959-1977*. Cabrera de Mar (el Maresme). Editorial Galerada.

⁷⁷ Les obres indicades són les següents: MIQUEL DIEGO, V. (1965). *L'Església valentina i l'ús de la llengua vernaclea*. València: Editorial L'Estel; AGUADO MEDINA, C. (1979). "A la recerca de l'Església perduda". En *Saó*, núm. 22 (novembre 1979). pp.13-15; AGUADO MEDINA, C. (1976). "La repriminició de l'Església valenciana". En *Oriflama*, núm. 162 abril 1976. Barcelona.; CANET LLIDÓ, V. (2007). "El valencià en l'església: 1707-2007", a *l'Anuari de l'Agrupació Borriana de Cultura*, núm. 18. pp.93-110. Borriana, 2007.; COMES BALLESTER, J.A. (1985). "La normalització de la llengua catalana a l'Església valenciana", en *Quaderns Partorals* (núm.91-92). Barcelona: Centre d'Estudis Pastorals. pp.50-60. Així mateix, cal destacar un dels primers documents que reivindiquen la litúrgia en català: *L'ús de la llengua vernaclea en les diòcesis de la província eclesiàstica valentina-País*

2.3.5. Bibliografia sobre nacionalisme valencià i llengua, principalment de l'època franquista i la Transició a la democràcia.

Fer una recerca d'una revista nacionalista com *Saó* em constrenyia a realitzar una lectura acurada (o relectura en alguns casos) de les aportacions de les principals obres teòriques que analitzen la qüestió nacional valenciana. Des de la transició fins als nostres s'han editat un bon nombre d'assaigs que estudien el fenomen nacionalitari valencià des de diverses mirades. Les editorials Tres i Quatre, Denes, Saó i Afers han estat especialment prolífiques en la publicació d'obres d'aquestes característiques. En aquesta tesi, però, he limitat el camp d'anàlisi a les recerques més importants o de referència, principalment aquelles on les formulacions nacionalitàries estan situades en tres models teòrics concrets: el fusterianisme o nou valencianisme, el regionalisme secessionista o blaverisme i l'anomenada tercera via del nacionalisme valencià, atès que són precisament aquestes tres formulacions de la identitat valenciana (i més les dues primeres) les que més presents estan en *Saó*. No obstant, no he defugit d'anar més cap arrere en la història i veure les obres sobre el tema identitari escrites en la Segona República i la postguerra, algunes d'elles reeditades en democràcia, per tal d'analitzar els antecedents del conflicte identitari valencià.

Feta aquesta introducció, aquest apartat bibliogràfic l'he dividit en quatre blocs. El primer bloc agrupa les principals obres del paradigma fusterià, on s'inclouen les escrites pel mateix Joan Fuster, que són la base teòrica nacionalitària d'altres autors posteriors i de bona part dels partits d'esquerra de la transició. El 1962 apareixen diverses obres de Fuster decisives en el tractament de les qüestions valencianes: *Qüestió de noms*, *Nosaltres els valencians* i *El País Valencià*. L'obra més influent serà *Nosaltres els valencians*, primera reflexió sobre el conjunt de les realitats històriques, socials, polítiques i culturals que constitueixen la identitat del País Valencià, que serà pres per diversos partits clandestins d'esquerra per reformular el valencianisme polític i cultural, el qual trenca amb la tradició del valencianisme de preguerra. En *Nosaltres els valencians*, Fuster proposa la "reconstrucció nacional" del País Valencià dins d'un marc compost pels territoris de parla catalana, els Països Catalans, terme que ell mateix va

Valencià, Illes Balears. Circular núm.3 de la Comissió pro "Litúrgia en llengua vernacle". Junta Diocesana d'Acció Catòlica. València, 9 d'octubre de 1972. I també l'obra col·lectiva: DD AA. (1994). *L'Església en la cultura valenciana*, número especial de *Qüestions de Vida Cristiana* (núm. 71, maig de 1994). Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. .

popularitzar. Jaume Pérez Montaner, estudiós de l'obra de Fuster, diu en referir-se a *Nosaltres els valencians*, que es pot parlar d'un abans i un després d'aquesta obra en qualsevol referència a la cultura i la consciència nacional del País Valencià. El paradigma fusterià, també anomenat per alguns teòrics “valencianisme catalanista”, és denominat pel propi Joan Fuster “nou valencianisme”, per la seua ruptura amb el valencianisme tradicional d'abans de la Guerra Civil.

L'obra de Fuster va esdevenir polèmica pel fet que reafirma històricament la catalanitat lingüística i cultural del País Valencià, alhora que reivindica una unió i projecció de futur dels territoris de llengua catalana que no descarta la independència d'Espanya. I això Fuster ho justifica, entre altres arguments, en el passat històric comú compartit per Catalunya, el País Valencià i les Illes Balears dins de l'antiga Corona d'Aragó independent. Això no obstant, Fuster va evolucionar, revisant o matisant alguns dels seus plantejaments inicials durant la Transició, a causa de la violència que estava adquirint el conflicte identitari i també pel fet que s'havia encetat una nova etapa d'autogovern amb la consecució de l'Estatut d'Autonomia.

Fuster tindrà molts seguidors entre la intel·lectualitat valenciana, sobretot en l'àmbit de la Universitat de València. Hi ha un bon nombre d'historiadors, sociòlegs, filòlegs, economistes, periodistes... que defensen els plantejaments teòrics de Joan Fuster, alguns d'ells amb matisos i partint de la realitat que suposa la reacció del blaverisme i el marc estatuari iniciat a partir de 1982. Tot i que la bibliografia sobre el tema és àmplia, en aquesta tesi hem fet una selecció d'autors que podríem catalogar de postfusterians que han realitzat estudis que sintetitzen els elements fonamentals del conflicte identitari, entre les que destaquen els treballs de Francesc Pérez Moragon, Francesc de Paula Burguera, Joan Francesc Mira, Ferran Archilés, Adolf Beltran, Vicent Pitarch, Manuel Sanchis Guarner, Juan Martín Cubas, Ismael Vallés, Sebastià Balfour i Vicent Pitarch.⁷⁸

⁷⁸ Vegeu les obres de PÉREZ MORAGON, F. (1981). *Contra l'Himno regional*. València: Edicions 3 i 4.; BURGUERA, Francesc de Paula (1990). *És més senzill encara: digueu-li Espanya*. València: Tres i Quatre. MIRA, J.F. (1997). *Sobre la nació dels valencians*. València: Tres i Quatre. ARCHILÉS, F. (coord) (2010). *Transició política i qüestió nacional al País Valencià*. Catarroja: Editorial Afers.; BELTRAN, A. (2002). *Els temps moderns. Societat valenciana i cultura de masses al segle XX*. València: Tàndem.; BELTRAN, A. (1995). *Un País possible. La identitat valenciana i modernització*. Tavernes Blanques: L'Eixam.; BENET, J., FUSTER, J., GARCIA, A., PITARCH, V., TERMES, J. I VILAR, P. (1983). *Els valencians davant la qüestió nacional*. València: Edicions Tres i Quatre.; BALFOUR, S. (2009). «Nació i identitat a Espanya. Algunes reflexions». En *Segle XX Revista Catalana d'Història*, núm.2. Barcelona, Editorial Afers. pp.13-23.; CORTÉS CARRERES, S. (1995). *València sota el règim franquista (1939-1951)*. València-Barcelona: Institut de Filologia Valenciana/Publicacions de l'Abadia de Montserrat.; DD AA. (2010). *Transició política i qüestió nacional al País Valencià*. Afers, 67. Catarroja: Editorial Afers.; MARTÍN CUBAS, J. (2007). «La polémica identidad de los valencianos: a propósito de las reformas de los Estatutos de Autonomía». En *Working Papers*, núm. 258. pp. 1-46. Barcelona: Institut

Alguns d'aquests autors, partint de Fuster i sense renunciar als eu corpus teòric bàsic, ja entren a analitzar la possibilitat de la la tercera via.

Les tesis de Fuster han sigut agafades de diferent manera segons autors i partits polítics. Un dels autors que ha dut al límit els plantejaments fusterians és Josep Guia, assagista i professor de matemàtiques de la Universitat de València i dirigent del PSAN al País Valencià, qui adopta posicionament polític independentistes. Guia va publicar l'any 1985 *Es molt senzill, digueu-li Catalunya*, una obra que va fer bombolles tant en el blaverisme exaltat com en el nacionalisme moderat d'esquerres. En aquest assaig Guia va més lluny que Fuster. Renuncia a la denominació cultural-lingüística de “Països Catalans” i parla d'un estat federal anomenat “Catalunya”, on estaria integrat el País Valencià juntament a les Balears i la pròpia Catalunya. I va més enllà encara, utilitza el gentilici “català” per a referir-se als habitants de tota la nació, mentre que a nivell regional el gentilicis utilitzats són els de catalunesos, valencians i de balears. Per tant, el nacionalisme polític que hi proposa per als valencians són seccions federals o delegacions territorials adscrites a partits nacionals catalans, com és el cas del PSAN.⁷⁹

En altra línia identitària se situa el corrent blaver. En el segon bloc s'inclouen obres bàsiques que han contribuït a la construcció teòrica del blaverisme. Es tracta d'una ideologia que defensa la denominació Regne de València i la seua inclusió com una regió dins de l'estat, sense reclamar la completa independència. El blaverisme es secessionista, anticatalanista i espanyolista. Postula el valencià com a llengua pròpia dels valencians i diferenciada del català, valencià que s'estandarditzaria segons les Normes del Puig, impulsades per Miquel Adlert i Xavier Casp. El blaverisme va ser el primer tipus de valencianisme de l'actual democràcia que va aconseguir representació en les Corts Valencianes, els sis escons d'Unió Valenciana el 1987, i que va poder accedir al govern autonòmic el 1995 pactant amb el Partit Popular. La seua seua formulació teòrica es va quallar en la Transició com una reacció furibunda al nacionalisme fusterià. Van contribuir a la seua ideologia polític com José María Adán,

de Ciències Polítiques i Socials.; SANCHIS GUARNER, M. (1980). *La llengua dels valencians*. València: Edicions 3 i 4.; VALLÉS SANCHIS, I. (2000). «Nacionalismes al País Valencià: una proposta de tipologies des de la geografia política». En *Cuadernos de Geografía*, núm.67/68. pp. 219-239. València: Universitat de València.

⁷⁹ Es tracta de l'obra GUIA MARIN, J. (1985). *És molt senzill: digueu-li Catalunya*. Barcelona: El Llamp. Però aquesta no és l'únic llibre on Guia ha posa damunt la taula el nacionalisme independentista, també ho ha fet anteriorment en GUIA, J. (1983). *Països Catalans i llibertat*. Sant Boi de Llobregat: Lluita; i posteriorment en GUIA, J. (1987). *Des de la Catalunya del sud*. Sant Boi de Llobregat: Lluita; i GUIA, J. (1988). *València, 750 anys de nació catalana*. València: Tres i Quatre.

considerat un dels “reformistas azules” del franquisme, així com Manuel Broseta, Vicente González Lizondo i Ramón Izquierdo, últim alcalde franquista de València. Però els vertaders autors intel·lectuals foren la directora de *Las Provincias*, María Consuelo Reina, el mateix Broseta, Miquel Adlert, Xavier Casp, l'alacantí Vicente Ramos i ideòlegs vinculats a la secessionista Real Academia de Cultura Valenciana.⁸⁰

En aquesta anàlisi de la bibliografia valencianista, incorporem un tercer bloc que engloba les teories de l'anomenada tercera via del nacionalisme valencià. Com hem dit en el capítol anterior, aquest corrent, tot i que admet la unitat de la llengua catalana, reivindica un model nacionalista valencià propi deslligat del que aquests autors anomenen entelèquia dels Països Catalans. Josep Guia no tarda en ser contestat. En certa manera provocà una reacció del nacionalisme moderat que veia el pancatalanisme un model impossible d'encaixar dins de l'estat autonòmic, ja que la Constitució de 1978 prohibeix la federació de comunitats autònomes. En la segona meitat dels anys vuitanta comença a prendre cos la tercera via, sobretot en dues obres cabdals que són *De impura natione* d'Eduard Mira i Damià Mollà, llibre revisionista de les tesis fusterianes, i *Document 88* de Vicent Franch Ferrer, Rafa Company, Miquel Nadal Tàrrega i Agustí Colomer, obra que pretén construir un valencianisme de consens prenent com a referent el valencianisme de preguerra.⁸¹ *Document 88* és una revisió de Joan Fuster i una contestació Josep Guia, i proposa un nacionalisme valencià d'esquerres autòcton no adscrit a Catalunya. Aquestes dues obres suposaren un important punt d'inflexió en el debat identitari valencià, van ser capaces d'obrir un gran debat polític i mediàtic a la societat valenciana. El principal desig del terciarisme ha estat sempre acabar amb la divisió que es va obrir en la Batalla de València entre els anomenats catalanistes i blavers, tot intentant assolir un consens entre els dos corrents. Debat que va ser reforçat en les famoses tertúlies de l'Hotel Inglés a partir de 1987, dirigides pel professor Vicent

⁸⁰ Les principals obres del blaverisme consultades en aquesta investigació són les elaborades per ADLERT, M. (1977). *En defensa de la llengua valenciana. Perqué i com s'ha d'escriure*. València: Del Cenia al Segura.; RAMOS, V. (1978). *Pancatalanismo entre valencianos*. València: Edició de l'autor.; BROSETA, M. (1979). *Som valencians. Selección de colaboraciones periodísticas publicadas entre 1994 hasta 1979 en el periódico Las Provincias*: València: LP.; DD AA. (2004). *Manifest dels ciutadans i ciutadanes sobre la llengua valenciana*. València. Real Academia de Cultura Valenciana (www.racv.es); ADÁN, J.M. (2005). *Al servicio de Valencia. Apuntes para la historia, 1967-1978*. Albal: Fòrum de la Concòrdia.;

⁸¹ Es tracta dels llibres d'MIRA, E. i MOLLÀ, D. (1986). *De impura natione. El valencianisme, un joc de poder*. València: Edicions Tres i Quatre. COLOMER, A., CAMPANY, R., FRANCH FERRER, V. i NADAL, M. (1988). *Document 88. Destinat (sobretot) a nacionalistes*. València: Edicions 3 i 4.

Franch, on s'intenta apropar i fer dialogar aquests corrents fins ara irreconciliables. Per aquell escenari passaren personatges ben dispars, com Josep Guia i González Lizondo, però també altres dirigents polítics, rectors universitaris, empresaris, editors i intel·lectuals, tots de l'òrbita del valencianisme.

Altres autors que plantegen també tesis tercerviistes, però que estan més pròxims a Fuster i deixen oberta la porta en el futur a l'opció d'una unió amb Catalunya si el poble valencià vol, són Francesc de Paula Burguera i Joan Francesc Mira.⁸² Ambdós critiquen la irracionalitat del blaverisme, i malgrat que es manifesten més partidaris de la nació pura que no de la impura, accepten vies de consens tercervistes, ja que segons afirmen el vertader obstacle a la plena identitat valenciana és el nacionalisme espanyol. Per la seua banda, l'Editorial Saó també ha contribuït al debat identitari ja no sols en la pròpia revista, sinó també amb l'edició de l'obra *El Valencianisme que ve*. Aquest llibre es mou en les tesis de la tercera via i compta amb articles d'Agustí Colomer, Josep Espar Ticó, Miquel Nadal Tàrrega, Antoni Martínez Bernat i Vicent Josep Escartí.⁸³ El fet que no apareguen en aquesta obra autors defensors d'una opció nacional vinculada als Països Catalans no vol dir que Saó els excloga, tot el contrari Josep Guia ha escrit en la revista, mentre que Eliseu Climent ha rebut un llibre-homentage de Saó.

Finalment, incloem en un quart bloc obres de referència que suposen una crítica ferma a tot allò que ha suposat de negatiu el blaverisme per a la identitat valenciana. Ens referim a les obres *No mos fareu catalans de Francesc Viadel*, i *Noves glòries a Espanya* de Vicent Flor.⁸⁴ L'assaig de Francesc Viadel repassa com el blaverisme ha sigut la divisa de la dreta valenciana des de la transició fins als nostres dies. El títol del

Aquestes dues obres van guanyar, en convocatòries diferents, el Premi d'Assaig Joan Fuster, concedit per l'editor Eliseu Climent en els Premis Octubre.

⁸² Les formulacions teòriques sobre la identitat valenciana d'aquests dos autors es recullen principalment en les obres següents: BURGUERA, Francesc de Paula. (1989). *És més senzill encara: digueu-li Espanya*. València: Tres i Quatre; MIRA CASTERÀ, J.F. (1997). *Sobre la nació dels valencians*. València: Tres i Quatre, que tracta sobre l'evolució del nacionalisme valencià en els darrers trenta anys; MIRA CASTERÀ, J.F. (1985). *Crítica de la nació pura*. València: Tres i Quatre (Premi d'Assaig Joan Fuster 1984), que és una aproximació al concepte de nació des de l'òptica de l'antropologia.

⁸³ Vegeu DD AA. (1996). *El valencianisme que ve*. València: Editorial Saó.

⁸⁴ Les tesis d'aquests autors es troben en els assaigs: VIADEL, F. (2009). *No mos fareu catalans. Història inacabada del blaverisme*. València: Publicacions de la Universitat de València. Aquesta obra va ser editada per primera vegada l'any 2006 en L'Esfera dels Llibres, 2006), reeditada més tard per la Universitat de València. Vegeu també VIADEL, F. (2011). "Premsa, poder i anticatalanisme. La vigència de Las Provincias", en XAMBÓ, R. (eds). *Sociologia dels mèdia al País Valencià*. Revista Arxius (Arxius de Ciències Socials), núm.23. València: Facultat de Ciències Socials de la Universitat de València. pp.103-112.; i FLOR MORENO, V. (2011). *Noves glòries a Espanya*. Catarroja: Editorial Afers.; FLOR MORENO, V. (2011).

llibre agafa el lema “No mos fareu catalans” creat per l’organització blavera Grup d’Acció Valencianista. En la reedició ampliada a càrrec de la Universitat de València, el periodista valencià retrata un moviment blaver agressiu i virulent, que va prendre el nom de la franja blava de la bandera municipal de València i que nega el vincle cultural i lingüístic amb Catalunya. Per a Viadel, el blaverisme naix en la Transició com a un instrument polític de la dreta de reacció contra el valencianisme democràtic i l’esquerra de línia fusteriana, i és xenòfob contra Catalunya i nacionalista espanyol. Els blavers apel·len en castellà per a salvar el valencià. Passada la Transició, Viadel apunta que el blaverisme anticatalanista s’ha consolidat i s’ha convertit en el model identitari dominant capitalitzat ara pel Partit Popular. Més recentment, Viadel ha publicat l’obra *Valencianisme, l’aportació positiva. Cultura i política al País Valencià (1962-2012)*, on fa un balanç del llegat desenvolupat per les entitats, institucions i associacions del nacionalisme d’arrel fusteriana. Viadel explica com, malgrat les dificultats, el valencianisme nacionalista ha estat capaç de generar una producció cultural, cívica, musical, educativa, artística i literària.. d’innegable potència i dinamisme. Tot això malgrat la marginació que han sofert moltes d’aquestes entitats pels poders públics, sobretot durant el govern del PP en la Generalitat, i a pesar dels fracassos electorals dels partits nacionalistes. La Federació Escola Valenciana, Acció Cultural del País Valencià, les revistes *Saó* i *El Temps*, els instituts d’estudis comarcals i una àmplia nòmina d’escriptors, poetes, músics i artistes, són alguns dels nombrosos exemples aportats per Viadel per descriure com al marge i en oposició al blaverisme ha estat capaç de florir al País Valencià una aportació positiva a la cultura valenciana.⁸⁵

Per la seua banda, el sociòleg Vicent Flor analitza en *Noves glòries a Espanya* com el blaverisme, vencedor de la Batalla de València, és avui la ideologia hegemònica i ha condicionat els principals partits polítics pel que fa al sentiment de ser valencians. L’autor reflexiona sobre les claus d’aquest procés i analitza els principals trets del discurs populista, conservador, regionalista, anticatalanista i espanyolista del blaverisme. Per a Flor, el blaverisme, gràcies a influents mitjans de comunicació, a una particular estructura associativa, a la instrumentalització de símbols, festes, rituals, gastronomia i identitats prèvies, així com també al regionalisme banal fomentat per la Generalitat Valenciana, s’ha convertit en la ideologia dominant de la identitat

⁸⁵ Vegeu VIADEL, F. (2012). *Valencianisme, l’aportació positiva. Cultura i política al País Valencià (1962-2012)*. València: Publicacions de la Universitat de València.

valenciana, tot impregnant la realitat del País Valencià. Per al blaverisme, ser valencià és ser no català, i inclús ser anticatalanista, segons Flor. Aquest assaig, resultat de la tesi doctoral de l'autor, ofereix didàcticament un panorama des de les ciències socials per fer entendre les complexes relacions entre el València i Catalunya i entre els mateixos valencians. Una de les conclusions de Vicent Flor és que el blaverisme, al que anomena populisme regionalista, s'ha nodrit de la intransigència, el victimisme, l'agressivitat i la manipulació per anul·lar l'element modernitzador i progressista implícit en el fusterianisme. I amb aquestes armes ha aconseguit instal·lar-se en la centralitat de la identitat valenciana.

2.3.6. Bibliografia i articles de premsa que proporcionen informació sobre *Saó* i col·laboradors de la revista.

Una de les fonts utilitzades per a reconstruir la història de *Saó* ha estat la recopilació d'aquella informació dispersa publicada en la premsa o publicacions especialitzades que parlen de la revista. Aquesta documentació l'he obtinguda de l'Arxiu de *Saó*. Així, he trobat informació (molt fragmentada, parcial i dispersa) en articles informatius sobre *Saó* publicats en els diaris *Levante-EMV*, *El País* (edició valenciana), *Avui*, *Las Provincias* i *El Temps*. També en revistes especialitzades de tendència cristiana progressista editades a Catalunya, com ara *Serra d'Or*, *Qüestions de Vida Cristiana* i *Catalunya Cristiana*, o de recerca periodística com *Treballs de Comunicació*, que edita la Societat Catalana de Comunicació de l'Institut d'Estudis Catalans.

Per altra banda, la qualitat de *Saó* radica en les persones que hi participen en el projecte i els textos que escriuen. I en aquest sentit *Saó* ha comptat amb la col·laboració de destacades personalitats del món del periodisme, la cultura, la teologia i la universitat, la majoria d'ells valencianistes, els quals han proporcionat conjuntament un gran prestigi a la publicació. Calia doncs, compondre la història de la revista donant una ullada biogràfica als seus principals col·laboradors. Els anys 1976-1987 *Saó* arriba a tenir més de 380 col·laboradors. Però en aquesta tesi he fet una selecció sols de 75 persones, que són els principals artífexs i col·laboradors habituals de la revista. Tots ells reconeguts periodistes, escriptors, religiosos, professors universitaris i polítics. Una de les aportacions d'aquesta tesi ha estat incorporar a la història de *Saó* les biografies parcials d'aquests 75 personatges claus en la història de la revista, aquells que més han escrit en ella i que d'alguna manera han contribuït a consolidar-la en el temps. En el relat

expositiu de cada personatge ha buscat fonamentalment explicar la seua trajectòria professional i les obres realitzades d'acord amb el context social, cultural i polític de l'època, tot intentant reconstruir documentalment el seu pensament i figura.

La recerca biogràfica s'ha realitzat de diverses maneres. Sols en 14 personatges he trobat la seua biografia publicada en algun llibre. Es tracta de Joan Fuster,⁸⁶ Vicent Ventura, Josep Iborra, Josep Antoni Comes, Vicenç Rosselló, Josep Maria Soriano Bessó, Lluís Aguiló Lúcia, Josep Alba, Josep Iborra, Francesc de Paula Burguera, Josep Giner i Marco, Vicent Sorribes, Emili Tortosa i Cristòfor Aguado.⁸⁷

Així mateix, per a reconstruir la biografia dels 51 personatges restants ha estat necessari utilitzar fonts diverses, com ara la recerca d'entrevistes realitzades en premsa, la consulta de pàgines webs especialitzades (per exemple, les de l'Associació d'Escriptors en Llengua Catalana, la Fundació Valencianista Demòcrata Josep Lluís Blasco i Valencians pel Canvi), la realització d'entrevistes personals o simplement la petició del currículum d'alguns d'ells. D'aquesta manera, he aconseguit reconstruir la trajectòria personal dels quatre directors de *Saó* (Josep Antoni Comes⁸⁸, Emili Marín, Vicent Cardona i Vicent Boscà), així com els membres del consell de redacció Josep Antoni Ferrer, Joan Lluís Sanxis, Francesc Xavier Blai, Ramon Haro, Josep Ferris March i Lluçà Romero. També dels dos dibuixants gràfics de la revista: Juli Sanchis Aguado (Harca) i _Enrique Arenós (Quique). I a més d'aquests, un bon nombre de col·laboradors habituals durant el període 1976-1987. Es tracta de Joan Francesc Mira,

⁸⁶ La figura de Joan Fuster ha estat analitzada per un bon nombre d'estudiosos. No obstant, entre totes les obres publicades sobre la seua vida i obra, destaquen les següents: BALLESTER, J. i FURIÓ, A. (2002). *Joan Fuster (1922-1992). 10 anys després*. Barcelona: Institució de les Lletres Catalanes.; FURIÓ, A. (1994). *Àlbum Fuster*. València: IVEI.; IBORRA, J. (1992). *Fuster portàtil*. València: Tres i Quatre.; MOLLÀ, T. (1992). *Joan Fuster. Converses inacabades*. València: Tàndem; PÉREZ MORAGÓN, F. (1992). *Joan Fuster: notes per a una semblança*. València: Universitat de València.; OLMOS TAMARIT, V.S. (coord.) (2002). *Joan Fuster*. Catarroja: Editorial Afers.

⁸⁷ Les obres consultades són les següents: AGUADO MEDINA, C. (2000). *Cristòfor Aguado, escrits*. València: Editorial Saó.; BELTRAN, A. (2009). *Emili Tortosa, converses amb un directiu compromés*. Paiporta: Denes Editorial.; CASANOVA, E. (eds) (2010). *Josep Giner, precursor de la romanística valenciana*. Paiporta: Editorial Denes.; DD AA (2005). *Francesc de Paula Burguera. Un valencià de veritat*. València: Editorial Saó.; ESTRELA, J. E. (1998). *La fe en la paraula. L'obra de mossén Vicent Sorribes (1903-1986)*. València: Editorial Saó.; FERRANDO, A. I CORTÉS, S. (1997). *Josep Giner i Marco, Obra filològica (1931-1991)*, Paiporta: Editorial Denes.; FRASQUET, R. i PÉREZ MORAGÓN, F. (2000). *Vicent Ventura: Un Home De Combat*. València: Publicacions de la Universitat de València.; ROCA RICART, R. (2000). *L'alba d'un poble. Biografia de mossén Josep Alba (1913-1998)*. Paiporta: Editorial Denes.; SERRA, X. (2009). *Biografies parcials (1). Els 70 al País Valencià*. Catarroja: Editorial Afers. El llibre inclou les biografies de Josep Maria Soriano Bessó i Lluís Aguiló Lúcia.; SERRA, X. (2010). *Biografies parcials (2). Nascuts abans de la guerra*. Catarroja: Editorial Afers. El llibre inclou les biografies de Josep Antoni Comes, Josep Iborra i Vicenç Rosselló i Verger.

⁸⁸ La biografia de Josep Antoni Comes l'he completada amb l'estudi *Biografies parcials (1)* de Xavier Serra i les dues entrevistes en profunditat que li he realitzat a Comes els dies 4 -I-2010 i 19 -VII-2011.

Josep Espasa, Josep Maria Jordan Galduf, Vicent Badia Marin, Emèrit Bono, Antoni Ferrando, Rosa Solbes, Emília Bolinches, Vicent Franch Ferrer, Josep Lluís Pitarch, Manuel S. Jardí, Víctor Fuentes, Vicent Miquel i Diego, Vicent Pitarch i Almela, Francesc Pérez Moragon, Vicent Soler, Trini Simó, Pere Riutort, Josep Lluís Blasco, Antoni Signes, Recared Agulló, Pasqual Alapont, Nobert Alcover, Víctor Alonso, Vicent Álvarez, Antoni Ariño, Francesc Asensi Botet, Ricard Blasco, Bernat Capó, Alfons Cervera, Rafael Esteve Casanova, Ferran Fabregat Cosme, Empar Ferrer, Francesc Fayos Vidal, Avel·lí Flors Botet, Lluís Forner (el Sifoner), Joaquín García Roca, Miquel Gil Corell, Manuel Joan Arinyó, Toni Mestre, Josep Piera, Just Ramírez, Josep Doménech Part, Abelard Saragossà Alba, Rafael Prats Rivelles, Josep Lluís Sirera, Lluís Font de Mora, Ernest Sena Calabuig, Josep Vila López, Marcial Martínez, Josep Manuel Iborra Lerma, Antonio Díaz Tortajada, Ernest Nabàs Orega.

3. INTRODUCCIÓ. SAÓ, REVISTA DEGANA DE LA PREMSA EN VALENCIÀ DE LA DEMOCRÀCIA

3.1. LA REVISTA SÁO, FILLA DEL CONCILI VATICÀ II I DE NOSALTRES ELS VALENCIANS.

La revista *Saó* va ser fundada el juliol de 1976, però realment la seua acta de naixement va començar a escriure's el 1962. L'any 1962 succeïren a Europa dos esdeveniments de singular importància que van canviar l'esdevenir de la història en alguns pobles del món. El primer fou l'inici de les sessions del Concili Vaticà II, impulsat pel Papa Joan XXIII. El segon fou la publicació del llibre *Nosaltres els valencians* de Joan Fuster. El primer fou un esdeveniment religiós que marcà el segle XX, ja que tingué amplitud quasi planetària perquè va tenir repercussions en el tot món catòlic. El concili pretenia aconseguir una renovació moral de la vida cristiana dels fidels i adaptar l'Església catòlica a les necessitats del nostre temps. El segon esdeveniment fou una obra teòrica de fons nacionalista que afectà fonamentalment un àmbit geogràfic més reduït, el País Valencià, i que provocà una presa de consciència identitària d'un poble immers aleshores en la fosca dictadura franquista ^{que desconeixia els seus orígens històrics i lingüístics}. L'obra de Fuster va originar un autèntic terratrèmol identitàri en la transició democràtica pel fet que reafirmava la catalanitat lingüística i cultural del País Valencià, fonaments històrics que es van configurar al si de la Corona d'Aragó durant els segles XIII, XIV i XV, i que en l'últim terç del segle XX no van comprendre ni acceptar bona part dels valencians.

Aquestes dues doctrines, modernes i renovadores en aquell temps, conformen el substrat ideològic de *Saó*. De fet, la singularitat de *Saó* radica en què és una revista escrita íntegrament en català fundada per sectors progressistes de l'Església valenciana, fermament compromesos amb el Concili Vaticà II i el valencianisme cultural i la normalització de la llengua en la línia del nacionalisme cultural fusterià.

Actualment la revista continua publicant-se, el 2011 *Saó* complia 35 anys d'existència. És, per tant, la revista valenciana degana de la premsa en català de la democràcia. *Saó* va començar com un projecte que pretenia agrupar, vincular i vertebrar la cultura i societat valencianes. Els objectius principals de la revista eren, en primer lloc i sota les premisses del Concili Vaticà II, coordinar les diferents sensibilitats pastorals

renovadores del País Valencià i, en segon lloc, cercar la col·laboració i el diàleg de l'Església valenciana amb la cultura, la política i la societat. Però a banda d'aquesta particularitat, *Saó* ha tingut el mèrit d'aglutinar la intel·lectualitat més activa i compromesa de l'anomenat corrent valencianista fusterià. A més, juntament als elements renovadors del Vaticà II i el nacionalisme fusterià, *Saó* afegeix com a tercer factor característic una ideologia política clarament d'esquerres que abraça el socialisme humanista i el catolicisme social inspirat en el personalisme comunitari cristià d'Emmanuel Mounier. Així ho reafirma la revista en el seu primer número, *Saó* es defineix com una revista "democràtica, socialista i comunitària".⁸⁹

El projecte de *Saó* s'ha consolidat. La revista continua publicant-se, l'any 2012 ha complert 36 anys fidel als seus principis fundacionals. Els artífexs d'aquest èxit són el *triumvirat* format pels tres directors de *Saó* de les últimes tres dècades, els quals han comptat en el consell de redacció amb el treball altruista d'un bon nombre de persones del món de la cultura i del periodisme. Es tracta dels capellans Josep Antoni Comes, Emili Marin i Vicent Cardona. Les etapes de direcció de *Saó* són les següents:

- 1a.** Josep Antoni Comes Ballester. Del número 1 de juliol-agost de 1976 fins al número 102 en novembre de 1987.
- 2a.** Emili Marin Soriano. Del número 103 en desembre de 1987 fins al número 180 en desembre de 1994.
- 3a.** Vicent Cardona Puig. Del número 181 en gener de 1995 fins al número 222 en octubre de 1998.
- 4a.** Emili Marín Soriano. Del número 223 en novembre de 1998 fins al número 344 de desembre de 2009.
- 5a.** Vicent Boscà Perelló, a partir del número 345 en 2010. És el primer seglar que ocupa la direcció de la revista.⁹⁰

⁸⁹ *Saó*, núm 1. Article editorial "Temps de Saó". p.3.

⁹⁰ Document "Etapas en la direcció de la revista Saó". Arxiu Saó Edicions.

3.2. SAÓ EN EL CONTEXT DEL CATOLICISME PROGRESSISTA ESPANYOL I ELS MOVIMENTS NACIONALISTES DE LA PERIFÈRIA DE L'ESTAT.

Per altra banda, el projecte periodístic de *Sáo*, que és únic en el seu gènere en la història de la premsa valenciana, enllaça i participa en dos corrents sociopolítics i religiosos peculiars que es desenvolupen a Espanya durant el franquisme i que tindran influència en la transició. Ens referim al catolicisme progressista i als nacionalismes sorgits als territoris de l'estat amb llengua pròpia diferent al castellà. Ambdós moviments aconseguixen transmetre les seues idees i propostes per mitjà de revistes específiques.

El primer d'aquests corrents, com explicarem més endavant, s'aglutina principalment al voltant de grups cristians de base i organitzacions apostòliques d'Acció Catòlica com l'HOAC, la JOC i la JARC. Aquest corrent, antifranquista i enfrontat obertament a la jerarquia de l'Església espanyola, es fa visible davant l'opinió pública a través de revistes de difusió estatal tan representatives com *El Ciervo* (1954) editada a Barcelona o *Iglesia Viva* (1966) editada a Madrid. Però aquests moviment va molt més enllà en les nacionalitats de l'estat amb llengua vernacle. En aquests territoris el cristianisme progressista recupera la tradició catòlica autòctona i assumeix (i en alguns casos participa activament) els plantejaments identitaris de partits i associacions cíviues i culturals nacionalistes. Aquests sectors eclesiàstics nacionalistes també editen revistes en les llengües vernacles. En tenim algunes publicacions singulars, com ara *Qüestions de Vida Cristiana* (1958) i *Serra d'Or* (1959), ambdues editades per l'Abadia de Montserrat de Catalunya, així com *Foc Nou* (1974) publicada a Barcelona per la mateixa empresa editora d'*El Ciervo*. I també les revistes *Lluc* (1974) a les Illes Balears, *Sáo* al País Valencià i *Encrucillada* (1977) a Galícia.

Quan al corrent dels nacionalismes perifèrics, aquests estan formats per partits, associacions culturals i plataformes cíviues diverses que contribueixen a la recuperació de la consciència nacional en alguns territoris de la perifèria de l'estat. Aquests moviments, tot i que ja actuen de forma clandestina en el franquisme, assoleixen la seua màxima influència ideològica en la transició i els primers anys posteriors a l'aprovació dels estatuts d'autonomia. I això es reflecteix en la premsa. El nou panorama polític autonòmic afavoreix (inclús abans de l'aprovació de la Constitució de 1978) l'aparició de premsa nacionalista d'informació general escrita en llengua autòctona, com és el cas

dels diaris *Avui* (1976) de Catalunya i *Deia* i *Egin* (1977) del País Basc, o els periòdics *A Nosa Terra* (1977) de Galícia i *Saó* (1976) i *El Temps* (1984) del País Valencià.

Saó participa d'aquests dos moviments esmentats, però fa un producte comunicatiu propi i original. A més de la seua temàtica religiosa en la línia renovadora del Concili Vaticà II, la revista tracta temes d'informació general de temàtica cultural, política i social del País Valencià i d'arreu del món. Precisament aquests continguts no religiosos ocupen la major part de l'espai redaccional. La revista ha experimentat una evolució en aquest sentit. Inicialment els articles de reflexió religiosa ocupaven una bona part de l'espai de la revista. Durant els anys 1976-1980 la temàtica religiosa representava el 34,93% de l'espai de la publicació enfront un 65,03% de continguts de temes polítics, culturals, socials i econòmics. Això ha canviat amb el pas del temps. De fet, en els anys 1985-1987 els continguts religiosos baixen a un 14,51%.⁹¹ I a mesura que ens aïllem d'aquesta primera etapa de *Saó*, van minvant encara més els articles sobre religió. Si fem una anàlisi detinguda del "Quadern" (suplement monogràfic de *Saó*), veiem que en els 153 quaderns editats en el període 1987-2001 sols el 12,40% dels articles publicats fan referència a l'Església i a qüestions religioses, mentre que el 87,6% restant se n'ocupa de temes generals no religiosos tant del País Valencià com d'altres llocs del món.⁹² Però *Saó*, a causa de la seua periodicitat mensual i els seus objectius editorials, no és pot considerar una revista d'informació general pròpiament dita, és una publicació d'informació, anàlisi i reflexió especialitzada en temàtica valenciana que practica un periodisme de qualitat i d'aprofundiment. *Saó* cultiva principalment els gèneres periodístics de l'opinió, l'anàlisi, el reportatge i l'entrevista en profunditat.

Saó s'aproxima més en l'estil de revistes com *Serra d'Or*, *Foc Nou* o *Lluc*, en les quals trobem reflexió religiosa juntament a informació cultural, social i política relacionada amb la qüestió nacional. En paraules del Catedràtic d'Economia Aplicada de la Universitat de València, Josep Maria Jordan Galduf, la trajectòria de *Saó* es resumeix en "*una tasca ben seriosa, oferint debat obert sobre temes socials, culturals i religiosos, que li han fet guanyar un prestigi innegable*".⁹³

⁹¹ *Saó*, núm. 1-12 (juliol de 1976-juny 1978).

⁹² "25 anys fent *Saó*", núm. 257, p.32-34, desembre 2001. Número especial commemoratiu del vint-i-cinquè aniversari de la revista.

⁹³ Josep Maria Jordán Galduf: "Saó". En *Levante-EMV*, p.3 (21 d'abril de 2009).

3.3. SAÓ, ESPAI DE TROBADA DEL VALENCIANISME D'INSPIRACIÓ CRISTIANA I EL NOU VALENCIANISME BASAT EN LES TESIS DE JOAN FUSTER.

Contat i debatut, tal com explicarem en el capítol sisé, *Saó* va nàixer com un espai de trobada de moviments cristians progressistes (el valencianisme d'inspiració cristiana sorgit en la dictadura inspirat en el Concili Vaticà II) i el nacionalisme d'esquerres (el nou valencianisme cultural basat en les tesis de Joan Fuster), sobretot del socialisme valencianista. La procedència i ideologia dels fundadors de *Saó* i dels seus col·laboradors revela clarament que ha hagut una convergència d'aquests dos corrents cívics i ideològics en els orígens de la revista. Són els pilars fundacionals de *Saó*, la columna vertebral que ha marcat la seua línia editorial des de 1976 fins l'actualitat.

1. El valencianisme progressista cristià inspirat en el Concili Vaticà II. El Vaticà II (1962-1965), promogut pel Papa Joan XXIII fou un concili ecumènic de l'Església catòlica. El seu objectiu era renovar l'Església i obrir-la al món, tot establint un diàleg amb el món modern. Joan XXIII volia amb aquest concili la renovació moral de la vida cristiana i dels fidels, l'adaptació de la litúrgia cristiana a les necessitats dels nous temps i aconseguir una major diàleg amb les altres religions.⁹⁴ Foren promulgats onze documents en el concili: constitucions sobre la revelació divina, i sobre l'Església en el món actual; decret sobre bisbes, vida religiosa, formació sacerdotal, apostolat dels laics, missions, el paper dels sacerdots en el món actual; declaracions sobre religions no cristianes, educació cristiana, llibertat religiosa i l'ús de la litúrgia en llengües vernacles, que obri el camí a les reivindicacions nacionalistes en diversos llocs del món amb llengües minoritàries, com és cas d'Espanya.

El Vaticà II fou assumit a Espanya per sectors progressistes de l'Església, que assumiran idees democràtiques i nacionalistes i que participen en la lluita antifranquista. Al País Valencià el Vaticà II inspirà les accions del valencianisme cristià progressista, un moviment cívic-social i religiós en el qual conflueixen quatre corrents principals, els quals estan connectats entre sí, i que seran la base de *Saó*. El primer està marcat per l'obra dels sacerdots Vicent Sorribes Gramatge i Josep Espasa Signes. Mossén Sorribes inicia en els anys quaranta la traducció dels textos litúrgics al valencià, publicant *l'Eucologi-Missal Valencià* (1951) i *La Missa del poble* (1959), avançant-se al Concili Vaticà II que autoritza l'ús de les llengües vernacles en la litúrgia. Per la seua banda,

⁹⁴ Els documents del Vaticà II estan compilats i publicats íntegrament en l'obra: *Concili Vaticà II, Constitucions, Decrets, Declaracions*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. 2003.

Josep Espasa, canonge de la catedral de València i gran amic de Joan Fuster i Vicent Ventura, recolzava plenament l'ús del català en la litúrgia, alhora que des del Col·legi Major Sant Tomàs de Villanueva del qual fou rector va transmetre als futurs sacerdots un tarannà obert al valencianisme i al diàleg entre la fe i la cultura.

El segon corrent es forja en les revistes valencianistes *Sicània* (1958-1959), *Valencia Cultural* (1960-1964) i *Gorg* (1969-1972), on col·laboren destacades figures del valencianisme cristià i fusterià. Aquestes revistes són les predecessores de *Saó*. Alguns dels promotors i col·laboradors d'aquestes tres publicacions confluiran en 1976 en *Saó*. Són Josep Maria Soriano Bessó, Vicent Badia Marín, Josep Espasa, Ernest Nabàs, Vicent Sorribes, Trinitat Simó, Pere Riutort i Xavier Ribera, entre altres.

El tercer corrent cristià prové dels grups especialitzats d'Acció Catòlica, principalment de la Joventut d'Agrària Rural Catòlica (JARC) i la Joventut Obrera Catòlica (JOC). Es tracta d'un sector de sacerdots i seglars fortament influenciats pel Concili Vaticà II, així com pel personalisme comunitari de Mounier. El concili accepta la substitució del llatí per les llengües vernacles en la litúrgia, fet que marca una forta influència en la JARC i la JOC. Molts membres d'aquestes organitzacions assumeixen consciència valencianista imbuïts per aqueix oberturisme conciliar, i també pels contactes personals que mantenen amb el sector nacionalista fusterià a la Universitat de València i tertúlies clandestines. Persones decisives en *Saó* procedents d'aquests moviments són Josep Antoni Comes, Emili Tortosa, Jesús Marqués, Marcial Martínez, Josep Alba, Antoni Signes, Hilari Gramatge, Josep Fornés, Manolo Ferrer, Josep Vila, Joan Manuel Llopis, Juli Sanchis (Harca), Vicent Torres, Sebastià Velasco, Guillem Badenes, Joaquin Adell i Joan Gavilán. Així mateix, hi ha altres persones decisives en el naixement de *Saó* que no provenen de la JARC i la JOC però que van adquirir ideologia valencianista a través de contactes personals que mantingueren amb gent d'AC i intel·lectuals del corrent fusterià. Aquest és el cas dels sacerdots Emili Marin, Raimon Gascó, Vicent Cardona, Josep Antoni Ferrer i Josep M. Iborra.

Finalment, el quart corrent cristià vingué de la política, i més concretament de la Unió Democràtica del País Valencià (UDPV), partit nacionalista democratacristià nascut en 1965 en l'àmbit estudiantil de la Universitat de València sota el lideratge de Vicent Miquel i Diego, autor del llibre *L'Església valentina i l'ús de la llengua vernacla* (1965), una obra que va tenir un gran impacte i influència en el moviment valencianista cristià. Aquest sector cristià adquireix un bagatge doctrinal en la línia del moviment

personalista francès, un corrent filosòfic d'inspiració cristiana fundat als anys trenta pel filòsof Emmanuel Mounier, caracteritzat per constituir un seriós intent de superar l'individualisme alié a la comunitat. Alguns militants destacats de la UDPV col·laboraren en les revistes *Al Vent* (1964-1969) de Castelló, així com en *Sicània*, *València Cultural* i *Gorg*. Dos d'ells, Vicent Miquel i Diego i Ernest Sena, els trobarem anys després escrivint regularment en *Saó*.

2. El nou valencianisme cultural basat en les tesis de Joan Fuster. A partir dels anys cinquanta del segle XX comença a configurar-se un nou valencianisme diferent al de la Segona República. S'inicia en els anys obscurs de la dictadura un camí de recuperació de la llengua vernacle. Moviments clandestins (sorgits especialment del món universitari, intel·lectual i sindical) lluiten per la recuperació de la democràcia i creen plataformes culturals de foment del valencià. Apareixen iniciatives que seran transcendents per al futur: inici en 1949 dels cursos de valencià de Lo Rat Penat, publicació en 1950 de la *Gramàtica Valenciana* de Manuel Sanchis Guarner; la represa de l'edició dels darrers vuit volums del *Diccionari Català-Valencià-Balear* entre 1950-1962, l'aparició de les editorials Torre (1945), Sicania (1958), Lletres Valencianes i Tres i Quatre (1968) i Gorg (1969), les quals impulsen l'edició de llibres en català. Paral·lelament sorgeix una nova generació de literats que tindran gran influència en la transició a la democràcia. La literatura es va recuperar lentament, però amb passos fermes, de la mà de Joan Fuster, Enric Valor, Xavier Casp, Vicent Andrés Estellés, Manuel Sanchis Guarner, Beatriu Civera, Joan Valls, Lluís Alpera, Miquel Adlert i Rodolf Sirera, entre altres.

La figura clau del nou valencianisme sorgit en els anys seixanta és Joan Fuster i Ortells (Sueca, 1922-1992). La seua obra més influent és *Nosaltres, els valencians* (1962), encara que la seua labor investigadora i editorial comprén diferents facetes i camps de coneixement, incloent la lingüística, la història i la filosofia. Fuster està considerat l'assagista més important en català del segle XX. En 1954 el filòleg i editor Francesc de Borja i Moll li editava a Mallorca l'assaig d'estètica *El descrèdit de la realitat*, amb el que iniciava una brillant carrera d'assagista de vasta amplitud temàtica. Una part molt considerable de l'obra de Fuster tracta de temes relacionats amb el País Valencià i, més concretament, amb les seues peculiaritats socials, polítiques i culturals. Al llarg de la seua trajectòria intel·lectual va haver de véncer diverses adversitats: censura, hostilitats oficials i oficioses, falta de mitjans, absència d'ambient cultural propici. En 1962 apareixen diverses obres de Fuster decisives en el tractament de les

qüestions valencianes: *Qüestió de noms* i *Nosaltres els valencians*, primera reflexió sobre el conjunt de les realitats històriques, socials, polítiques i culturals que constitueixen el País Valencià, que serà pres per diversos partits clandestins d'esquerres per reformular el valencianisme polític i cultural. En 1962 publica *Nosaltres els valencians*, llibre en què proposa la "reconstrucció nacional" del País Valencià dins d'un marc compost pels territoris de parla catalana, els Països Catalans, terme que ell mateix va popularitzar. Aquest llibre, suposa una visió alternativa al provincialisme folklòric imperant, ja que reivindica la catalanitat de la llengua i cultura del País Valencià enfront un procés històric de castellanització i despersonalització del poble valencià. La influència de Fuster ha estat decisiva.

Jaume Pérez Montaner, estudiós de l'obra de Fuster, diu en referir-se a *Nosaltres els valencians* que es pot parlar d'un abans i un després d'esta obra en qualsevol referència a la cultura i la consciència nacional del País Valencià. Joan Fuster, en la seua obra, reafirma històricament la catalanitat lingüística i cultural del País Valencià i reivindica una unió i projecció de futur dels territoris de llengua catalana. Hi ha una frase d'ell en *Nosaltres els valencians* que resumeix tot el seu missatge: "O ens recobrem en la nostra unitat, o serem destruïts com a poble".

L'obra de Fuster tingué un gran impacte social, sobretot en l'àmbit universitari. Va tenir el resultat d'orientar la naixent presa de consciència del poble valencià cap a una nova formulació nacionalista d'esquerres. En paraules de Benito Sanz i Josep Maria Felip, a partir de *Nosaltres els valencians* assistim a una agonia del valencianisme històric que venia de la República i a l'aparició d'un nou nacionalisme que assumeix la nova esquerra antifranquista. El nou valencianisme serà fusterià i d'esquerres, amb un component catalanista, i es cobra principalment en la Universitat de València, el lloc on coincidien la majoria d'activistes demòcrates. Aquest valencianisme es diferencia del de la República en tres coses fonamentalment: és predominantment universitari, és políticament radical i democràtic, i tendeix a manifestar-se de manera predominant, encara que no exclusiva, en el socialisme.⁹⁵ Serà precisament aquesta intel·lectualitat progressista fusteriana la que nodrirà anys després *Saó*.

Amb Fuster (i una fornada de professors demòcrates de la Universitat de València) va sorgir la necessitat d'investigar i interpretar la realitat valenciana. S'escriuen gran

⁹⁵ BENITO SANZ i JOSEP M. FELIP (2006). *La construcción política de la Comunitat Valenciana (1962-1982)*. pp.31-39.

quantitat d'obres que des de les perspectives filològica, històrica, geogràfica, econòmica i sociològica, donaran a conèixer a un públic encara minoritari la realitat del País Valencià. L'òptica predominant d'aquests treballs era el racionalisme il·lustrat, volterià i escèptic, herència directa de Fuster. Així mateix, el catalanisme és la visió moderna dels Països Catalans que dóna Fuster on subratlla sense complexos que el català és la llengua dels valencians, fruit d'una història comuna en l'antiga Corona d'Aragó que compartim els valencians amb Catalunya, Balears, el Rosselló francès, la Franja d'Aragó i la ciutat italiana d'Alguer. Políticament és Joan Fuster, des de Sueca i en l'ombra, qui està darrere de moltes iniciatives cíviques i polítiques dels anys seixanta i setanta, com per exemple la creació del Partit Socialista Valencià (PSV) i els contactes per a la creació de la UDPV, dos partits alguns dels militants dels quals trobarem després en *Saó*.

El principal representant de *Saó* del corrent fusterià és Emili Marin Soriano, membre del consell de redacció de la revista des de 1976 i director en els períodes que van de desembre de 1987 fins a desembre de 1994, i novembre de 1998 fins a desembre de 2009. Emili Marin fou un gran amic de Josep Espasa, qui el posà en contacte amb Joan Fuster i Vicent Ventura. Am tots tres Emili Marin va compartir també una profunda amistat. És d'aquesta relació personal, que comença en els anys seixanta del segle XX, on Emili Marin adquireix consciència valencianista dins de la línia fusteriana. El fusterianisme està present en *Saó*, no sols en la figura d'Emili Marin i en el sectors procedents dels moviments especialitzats d'AC i la UDPV, sinó també amb el creador de la idea, el mateix Joan Fuster, qui col·laborarà en la revista entre 1977 i 1992, així com una nombrosa plèiade de destacats professors, escriptors, artistes, polítics i activistes culturals i socials nacionalistes.

La revista ha estat dirigida durant 1976-2009 pel *triumvirat* format pels sacerdots Josep Antoni Comes, Emili Marin i Vicent Cardona, els quals han anat alternant-se en la direcció. A partir de gener de 2010 exerceix com a director el mestre i periodista Vicent Boscà Perelló, el primer seglar que n'està al front de la publicació.

3.4. SAÓ EN EL CONTEXT COMUNICATIU DE LA TRANSICIÓ VALENCIANA.

La transició a la democràcia suposa un canvi de cicle comunicatiu en el que *Saó* es veu immers com un infant envoltat de gegants mediàtics que trepitgen sense mirar a terra. El sistema de mitjans del franquisme és desmantellat, però això no es produeix de la nit al matí. El pas d'uns mitjans franquistes a un sistema comunicatiu democràtic es desenvolupa entre 1976 i 1984. En aquest període de vuit anys hi ha una espècie de *interregno* comunicatiu on perviuen estructures d'informació franquistes amb els nous mitjans democràtics que van sorgint. La reorganització general del sistema informatiu comença a produir-se a partir del primer govern d'Adolfo Suárez l'any 1976. El seu ministre d'informació, Andrés Reguera Guajardo, promou el Reial Decret Llei 24/1977 d'1 de abril sobre la llibertat d'expressió, el qual suprimeix el polèmic article segon de la llei Fraga de 1966, que subordina la llibertat d'expressió a l'acatament dels principis i lleis fonamentals del Movimiento Nacional.⁹⁶ A partir d'aleshores comença el desmantellament irreversible del sistema franquista de comunicació. Diversos governs d'Adolfo Suárez i Felipe González treballen aquest canvi.

Els canvis són ràpids i van encadenats. Desapareix l'anacrònic Ministeri d'Informació i el monopoli informatiu de TVE i RNE, es posa a la venda l'espai radiolèctric a través de plans de radiodifusió sonora que provoquen l'expansió de les emissores de ràdio FM i el seu control per empreses privades; les *Hojas del Lunes* dependents de les associacions de premsa van perdent el privilegi informatiu dels matins del dilluns, es posen a la venda els diaris de la cadena Prensa del Movimiento, apareix una nova premsa democràtica de gran difusió (*El País, Diario 16, Egin, Avui...*) i comencen a configurar-se grups estatals de comunicació (Prisa, Editorial Prensa Ibérica, Grupo Zeta...) que afavoriran l'expansió de la premsa regional.

És una etapa històrica de grans transformacions en la premsa. La desaparició dels diaris del Movimiento produeix canvis de propietat. Entre 1974 i 1989 tanquen 60 periòdics, el 42% dels quals són de la cadena del Movimiento. L'UCD decideix liquidar la premsa estatal. El decliu de la premsa franquista comença el 1977 amb la creació de l'organisme autònom Medios de Comunicación Social del Estado (MCSE) que agrupa la premsa del Movimiento. El 26 d'abril de 1982 el Govern publica en el BOE la Llei

⁹⁶ BARRERA, C. (1995). *Periodismo y franquismo. De la censura a la apertura*. Barcelona: Ediciones Internacionales Universitarias.

11/1982 de 13 d'abril de supressió del MCSE, que havia de quedar dissolt definitivament el maig de 1984. Dels 40 diaris que abans publicava Prensa del Movimiento, 13 d'ells havien desaparegut ja entre 1975 i 1982, entre ells *Jornada de València*, cinc més foren clausurats el 1983 i sols 22 foren subhastats a empreses privades de comunicació. L'any 1984 *Levante* i *Información* foren comprats per Editorial Prensa Ibérica i *Mediterráneo* per PECSA, conservant els tres en democràcia els noms de les capçaleres que els havia assignat el franquisme.

La premsa valenciana de la democràcia es crea i consolida durant el període 1982-1994. És una premsa que es caracteritza per ser infradesenvolupada, feble, depenent en gran part d'empreses foranes, de difusió provincial, feblement identitaria i majoritàriament en castellà.⁹⁷ Aquest model és el resultat del procés traumàtic en què es mouen els mitjans valencians entre 1976 i 1982. En aquest període, els anys de la Batalla de València, es produeix una pugna ideològica sobre la identitat valenciana entre un nou periodisme democràtic emergent (agrupat principalment al voltant de les revistes *Saó*, *Dos i Dos*, *Valencia Semanal* i els diaris *Noticias al Día*) i el vell periodisme conservador franquista atrinxerat en *Las Provincias* i els diaris del Movimiento *Levante*, *Información* i *Mediterráneo*. El primer grup defensa un valencianisme progressista enfront el regionalisme blaver espanyolista del segon. Al final del procés perd el sector mediàtic nacionalista, la majoria d'aquests periòdics esmentats tanquen, el 1984 l'únic que sobreviu d'aquest grup és *Saó*. La desaparició de la premsa del Movimiento i la l'aparició d'*El Temps* el 1984 no canvia la relació de forces entre els mitjans ni el model identitari vencedor en la Batalla de València. Els nous *Levante-EMV*, *Información* i *Mediterráneo* continuen publicant-se en castellà, no creen una premsa regional (són diaris de difusió majoritàriament provincial) i assumeixen el model estatuari estricte pel que fa al fet nacional valencià, tot deixant en la marginalitat el fusterianisme. La creació d'edicions locals comarcals per part d'aquests tres diaris a partir de 1987 tampoc canviarà gaire la percepció sobre el fet nacional valencià. Paradoxalment, l'edició valenciana d'*El País* creada l'any 1980 és l'únic diari en castellà que tindrà difusió regional i que utilitzarà el terme País Valencià per a referir-se al territori, mantenint també una línia editorial pròxima al nacionalisme progressista.

Això no obstant, paral·lelament a aquest model majoritari de premsa en castellà,

⁹⁷ XAMBÓ OLMOS, R. (1996). *El sistema comunicatiu valencià*. Volums I i II. Tesi Doctoral. Facultat de Ciències Econòmiques i Empresariales de la Universitat de València.

estrictament estatuària i que empra un discurs provincial tímidament regionalista, va sorgint al llarg del període 1976-1987 una premsa alternativa valencianista progressista impulsada per la societat civil i petites empreses autòctones. Es tracta d'un sector de premsa minifundista que, tot i no ser el model hegemònic en l'ecosistema comunicatiu valencià, tindrà bastant influència en àmbits universitaris i de la cultura, així com partits polítics d'esquerra, sindicats i el món de l'ensenyament. Ens referim a tot un seguici de revistes escrites en català (publicacions especialitzades majoritàriament culturals i premsa local i comarcal) de tirades reduïdes que es caracteritzen per configurar un model comunicatiu no provincial (estan arrelades al fet comarcal), per la reivindicació de la llengua i cultura autòctones dins de la unitat de la llengua catalana i pel foment del coneixement del País Valencià mitjançant la difusió d'autors i estudis de diverses disciplines de temàtica valenciana.

En aquesta investigació hem catalogat 112 publicacions periòdiques que responen a aquestes característiques. Estem davant un fenomen nou en la premsa valenciana. Es tracta d'una nova premsa identitària basada en la difusió de la cultura pròpia i en el valor de la informació de proximitat, que contribueix a la normalització de la llengua i a la descentralització informativa. La configuració político-administrativa del País Valencià en una comunitat autònoma, la recuperació de les comarques com a àmbit d'estudi i l'entrada en escena del municipalisme després de la constitució dels primers ajuntaments democràtics l'any 1979, estimulen a institucions, empreses i col·lectius cívics valencianistes a crear mitjans de comunicació propis. Aquestes revistes en català tenen en comú amb *Saó* el seu valencianisme progressista. Això no obstant, estem davant d'una premsa efímera i fluctuant que no va consolidar durant 1976-1987 un mercat propi (estable i permanent en el temps) com sí ha fet la premsa diària estatal i provincial en castellà. Tal com explicarem en el capítol cinqué, una de les causes de la feblesa d'aquesta premsa, que ha provocat el tancament de bastants capçaleres, resideix en el fet que la burgesia valenciana no ha apostat per la premsa en català, cosa que ha fet que estiga gestionada majoritàriament per associacions cíviqes i institucions públiques, circumstància que l'ha fet mancar de recursos econòmics suficients per poder desenvolupar una política comercial expansiva i fidelitzar lectors. La conseqüència d'açò ha estat un goteig continu de tancament de capçaleres. El cas de *Saó* amb més de 30 anys d'història, és excepcional.

4. UNA PREMSA EN TRANSICIÓ. EL CONTEXT HISTÒRIC DE LA CAIGUDA DE LA DICTADURA A LA CONSOLIDACIÓ DE LA DEMOCRÀCIA

4.1. PROVINCIALISME INFORMATIU I ANTIREGIONALISME.

El sistema informatiu del primer franquisme s'articula al voltant de la Llei de Premsa de 22 d'abril de 1938. Aquesta llei suposa la negació de les llibertats d'informació i d'expressió i el control absolut de l'activitat periodística pel Govern al més pur estil totalitari. L'esmentada llei legalitza la censura prèvia, que serà exercida per la Direcció General de Premsa i les seues delegacions provincials. Aquest organisme autoritza quins periòdics es poden publicar. Sols les publicacions de l'Església queden exemptes del llapis roig de la censura prèvia a partir de 1945. L'element que completa el sistema de la censura seran les consignes, que marquen les directius polítiques del règim a l'hora de triar i elaborar els continguts del mitjans.⁹⁸

La competència de la informació a Espanya la exerceix a partir de 1951 el Ministeri d'Informació i Turisme (MIT), que té com a primer titular al falangista Gabriel Arias-Salgado. Els mitjans de comunicació sols contenen el que el règim vol, no hi ha opinió pública. La censura actua en tots els camps. En política internacional no caben comentaris propis, excepte les campanyes autoritzades. Es veta l'aparició de noms significatius d'anteriors règims, especialment el republicà, i se silencia la qüestió monàrquica i els regionalismes. Pel que fa a l'organització dels mitjans, el franquisme rebutjà la premsa pluralista. I per a garantir la uniformitat informativa es crea Radio Nacional de España (gener de 1937), l'agència Efe (1939) per a controlar les fonts internacionals i la Cadena de Prensa y Radio del Movimiento (lleï de 13 de juliol de 1940), controlada per FET-JONS. Aquesta cadena estava formada majoritàriament per mitjans de comunicació incautats pel govern de Franco per la seua significació republicana. Aquesta xarxa es converteix en el major editor de premsa d'Espanya. El 1944 era propietària de 30 diaris del matí i set diaris de la vesprada amb un tiratge de

⁹⁸ Vegeu BARRERA, C.: *Periodismo y franquismo. De la censura a la apertura*. pp.41-90.

més d'un milió d'exemplars. Aquesta xarxa de diaris controlats per l'Estat es converteix en un important instrument d'adoctrinament ideològic.

Al País Valencià la Cadena del Movimiento reconverteix els republicans *Diario de Castellón en Mediterráneo* (1938) i *El Mercantil Valenciano* de València en *Levante* (1939). I dos anys després FET-JONS funda el vespertí *Jornada* de València i *Información* d'Alacant, que substitueix al republicà *La Gaceta de Alicante*. Aquests quatre diaris, juntament a *Las Provincias* (propietat de la família Zarranz Doménech i tradicional defensor dels interessos de la burgesia local) i *La Verdad* de Múrcia (propietat de l'Editorial Católica-EDICA) que es difon per terres alacantines a partir de 1963, seran l'única oferta periodística diària al País Valencià que se n'ocupe de la informació local fins al final del franquisme.⁹⁹

La premsa franquista és una premsa ultraconservadora de lloança al Caudillo i al règim i exalçadora del nacionalcatolicisme. “Una premsa agenollada i sotmesa”, com la va definir Vicent Ventura.¹⁰⁰ I és per damunt de tot, provincial. L'àmbit de difusió dels sis diaris esmentats és la seua província de referència. *Las Provincias*, *Levante* i *Jornada* a València; *Información* i *La Verdad* a Alacant, i *Mediterráneo* a Castelló. No hi ha premsa regional valenciana, cap diari dona una visió de conjunt del País Valencià, fet que contribueix a diluir més encara el ja feble sentiment identitari. El territori roman esquartrat per un provincialisme informatiu espanyolista que evapora qualsevol indici de valencianitat. La dissipació de la personalitat valenciana per la provincialització informativa i l'aculturació castellana adquireix el seu caràcter més grotesc amb *La Verdad*. Aquest diari naix el 1903 a Múrcia fundat per sectors catòlics de la ciutat.

⁹⁹ Les obres detallades a continuació ofereixen una visió en profunditat de la premsa i la professió periodística en el franquisme al País Valencià. Són obres de referència per a comprendre el sistema comunicatiu valencià d'aquest període.

- BORDERÍA ORTIZ, E.: *Periodismo y franquismo. De la censura a la apertura*. Aquesta obra ofereix una visió ampla i acurada de la creació, funcionament i model de negoci dels diaris del franquisme, alhora que s'endinsa en els mecanismes de control i repressió que exerceix el MIT en terres valencianes per configurar una premsa totalment controlada pel Govern.

- GONZÁLEZ ESTEBAN, J.L.: (1999). *Prensa del Sureste: La Verdad, modelo de periódico interregional*. Tesi doctoral inèdita. Universidad Complutense de Madrid. Facultad de Ciencias de la Información. Tesi dirigida per José Antonio Martín Aguado.

- LAGUNA PLATERO, A.: *Historia del periodismo valenciano. 200 años en primera plana*. (capítol XIV: “La prensa de un solo signo”. pp.315-336).

- LAGUNA, A. i MARTÍNEZ GALLEGU, F.: (eds.): *Historia de Levante. El Mercantil Valenciano*.

- RIUS SANCHIS, I.: *El periodista entre la organización y la represión, 1899-1940. Para una historia de la Asociación de la Prensa Valenciana*.

¹⁰⁰ XAMBÓ, R.: *Dies de premsa*. “Vicent Ventura. 10 de març de 1993”. pp.257-279.

Després de diversos alts i baixos durant la II República i la Guerra Civil, el 1958 l'Editorial Católica (EDICA) es fa amb el control total del diari, que comença la seua expansió interregional per Andalusia, el País Valencià i Castella. El 1963 obri delegació local a Alacant i en els anys posteriors a Elx, Oriola i Elda. A mitjans dels anys seixanta *La Verdad* s'autoproclama el "Decano de la Prensa del Sureste" i explota la idea d'una regió amb interessos socioeconòmics comuns formada per Almería, Alacant, Albacete i Múrcia.¹⁰¹ Però realment aquest territori es configura com una marca mediterrània de Castella i una zona d'expansió dels interessos econòmics de Madrid per la Costa Blanca i Múrcia, prenent Albacete com a centre nodal de comunicacions d'aquest territori. La idea del "Sureste español" alimenta més encara l'històric alicantinisme enfrontat a València, i lluny de desaparèixer amb l'Estat de les autonomies aquest sentiment pren força en els anys vuitanta i noranta, fins al punt que el 1994 es crea el Consorcio para la Promoción Socioeconómica del Sureste, organisme fundat a Mojácar (Almeria) per les associacions d'empresaris i cambres de comerç d'aquestes quatre províncies.

Evidentment aquests diaris controlen el mercat valencià de lectors. L'any 1960 els tres diaris que s'editen a València sumaven una difusió mitjana diària de 73.333 exemplars distribuïts de la següent manera: *Levante* 46.880, *Las Provincias* 20.752 i *Jornada* 5.752. La premsa del Movimiento ostenta l'hegemonia.¹⁰² Enfront d'aquesta audiència a penes feia mossa una revista valencianista mensual com *Valencia Cultural* que el mateix any eixia amb tiratge de 4.000 exemplars (154 de mitjana diària).

L'objectiu de la dictadura és esborrar o difuminar en la premsa qualsevol indici d'identitat regional de base cultural catalana, i fins i tot d'identitat local. Els títols de les capçaleres dels diaris provincials no porten el nom de les ciutat on s'editen, com sí figurava en la premsa republicana. La premsa sota el règim de Franco tampoc porta ni al títol ni en al subtítol el gentilici regional "valenciano". Els noms despersonalitzadors de *Mediterráneo*, *Levante* i *Información* ho diuen tot. Però no acaba ací la cosa. L'obsessió castellanitzadora de FET-JONS porta a l'anacronisme històric de subtitular *Levante* amb el fals topònim de "Valencia del Cid". Cap referència a Jaume I.¹⁰³

¹⁰¹ Sobre la història d'aquest periòdic i la configuració de la idea del "Sureste espanyol" en la premsa alacantina, vegeu, GONZÁLEZ ESTEBAN, J.L. (1999). *Prensa del Sureste: La Verdad, modelo de periódico interregional*. Tesis doctoral inèdita. Universidad Complutense de Madrid.

¹⁰² BORDERÍA ORTIZ. *Periodismo y franquismo... op.cit.* pp.228-229.

¹⁰³ Aquest subtítol tan marcadament espanyolista serà substituït més endavant pel text "Diario regional del Movimiento" i finalment en 1973 pel de "Diario regional de Valencia".

En la premsa diària franquista sols té cabuda el "sano regionalismo", és a dir, una visió folkloritzant dels elements identitaris (més els locals que no els regionals) i amb total subordinació a la cultura castellana, que adquireix rang superior. La premsa del franquisme es caracteritza pel seu antiregionalisme doctrinal. El regionalisme estava associat en aquell temps a la idea errònia d'un nacionalisme perifèric disgregador i separatista. S'imposa l'espanyolisme més acèrrim i excloent, i es persegueix qualsevol manifestació cultural i lingüística que destaque la qüestió nacional valenciana. Malgrat la permissivitat del franquisme a determinats cercles valencianistes, com per exemple Lo Rat Penat i les falles, tolerats per la seua innocuïtat i el seu conservadorisme, el règim vetarà i prohibirà el valencià en la premsa. Enrique Bordería constata aquesta situació de repressió. El règim no permetrà articles escrits en llengua autòctona, i molt menys aquells que parlen dels antics drets forals, de gramàtica valenciana per aprendre l'idioma vernacle o d'història que faça recordar a la població el fet diferencial valencià. El 1952 el Director General de Premsa, Juan Aparicio López, dona l'ordre de no autoritzar notes sobre gramàtica i ortografia en valencià. També es veta la difusió en premsa del *Diccionari Català-Valencià-Balear*, malgrat que aquesta obra es presenta a València el 1951 en un acte públic al que assisteix l'alcalde de la ciutat. La delegació provincial del MIT persegueix de forma implacable qualsevol intent d'editar premsa en valencià. I fins i tot ordena eliminar la paraula "Reino de Valencia" i posar "antiguo Reino" en els escrits valencianistes de *Las Provincias*.¹⁰⁴ Aquesta negació i ocultació de la identitat valenciana serà la situació dominant, almenys durant les dues primeres dècades del franquisme.

La dictadura es perpetua gràcies al suport dels Estats Units. La Guerra Freda modifica l'actitud de rebuig a l'Espanya franquista de les potències democràtiques que havien derrotat a Hitler i Mussolini. Els Estats Units necessitaven a Espanya com aliat al sud d'Europa per a contenir l'amenaça soviètica. Aquesta aliança fa que Franco supere l'aïllament exterior. El 4 novembre de 1950 (després d'un temps de boicot internacional) l'ONU vota a favor de què els ambaixadors tornen a Madrid, el mateix any Espanya és admesa en la FAO, el 17 novembre de 1952 entra en la UNESCO i el 26 d'agost de 1953 firma el pacte amb EEUU per a instal·lar bases a Rota i Morón. Poc després, en desembre de 1955, Espanya és admesa en l'ONU. El Vaticà també donà el seu suport al dictador. El 21 de desembre de 1951, Franco rep del Papa Pius XII la

¹⁰⁴ BORDERÍA ORTIZ. *ibídem*. pp.149-155.

distinció més alta de l'Església: la Súprema Orde de Crist. I el 27 d'agost de 1953 el Govern signa el Concordat amb la Santa Seu que suposa el reconeixement oficial del règim per l'Església. Amb aquests suports internacionals els tres pilars del franquisme (l'exèrcit, l'Església i la Falange) tenien el futur assegurat.

La manca de llibertats té la seua manifestació més cruenta en la repressió política. Aquesta s'articula en les lleis de Sancions i Responsabilitats Polítiques (1939), Contra la Maçoneria i el Comunisme (1940), i de Seguretat de l'Estat (1941). Aquestes normatives declaren il·legals tots els partits i sindicats, llevat de Falange Española i els seus sindicats verticals, alhora que legalitzen les depuracions massives i permeten jutjar en tribunals militars qualsevol activitat d'oposició al règim. Al País Valencià, segons Vicent Gabarda, durant 1938-1956 foren executats 4.714 republicans, a més de 1.165 que van morir en camps de concentració o presons per malalties o tortures.¹⁰⁵ Tot aquest aparat es complementa amb una dura repressió sobre els periodistes, que es materialitza en afusellaments, empresonaments i depuració de periodistes desafectes, així com la implantació d'un registre oficial de periodistes amb la finalitat que sols puguin exercir els professionals acceptats pel règim.

En l'àmbit de la cultura autòctona, el franquisme, a més de reprimir el català en la premsa, retira aquesta llengua de tots els àmbits oficials i la redueix a un ús purament folklòric. El deure de parlar castellà, l'única llengua oficial de l'Estat i per tant de prestigi, es barreja amb l'apologia dels escriptors del Segle d'Or castellà i la glorificació d'herois castellans com El Cid, Isabel la Catòlica, el Gran Capitán i els reis imperials Carlos V i Felip II. La història valenciana al si de l'antiga Corona d'Aragó s'oculta i la que ix a la llum es manipula descaradament per a justificar l'espanyolitat valenciana (la figura del Cid) o comparar personatges èpics com Jaume I amb Franco. Com diu Santi Cortés, la instrumentalització franquista de la nostra història i cultura forja un absurd regionalisme espanyolista despersonalitzador alhora que sotmet el català a l'abandó més absolut. La llengua autòctona queda reduïda a la parla familiar i al folklore. Molts valencianistes republicans progressistes són depurats o empresonats (Maximilià Thous, Manuel Sanchis Guarner, Enric Soler i Godes, Joan Valls i altres més). Juntament a açò, es fomenta una falsa personalitat valenciana basada en l'exaltació folklòrica dels valors locals, sobretot els tòpics de l'horta de València, les falles i el mite del "Levante feliz", així com un provincialisme tradicionalista disgregat de la resta del territori de parla

¹⁰⁵ Vegeu GABARDA, V: *Els afusellaments al País Valencià (1936-1956)*. València, 1993. (reeditat en 2007 per la Universitat de València).

catalana i submís a l'espanyolisme castellà.¹⁰⁶ El mateix Franco no oculta el seu nacionalisme fonamentat en les essències castellanques: “*La verdadera España, la España inmortal, salió de estos pueblos viejos de Castilla*”.¹⁰⁷

Per altra banda, la dictadura comença a trencar l'hegemonia històrica del català en la zona catalanoparlant del País Valencià. L'escolarització generalitzada de la població, la quarta generació de mitjans de comunicació de masses en castellà, la marginació del valencià en els àmbits oficials i l'arribada massiva d'immigrants castellanoparlants principalment d'Andalusia, Extremadura i Castella-la Manxa, que no s'integren parlant valencià, dona pas a una castellanització progressiva que deriva en un procés de substitució lingüística del qual encara avui patim les conseqüències.

Aquesta forta onada migratòria cal situar-la en el context de les transformacions que experimenta en els anys seixanta l'economia i la societat a l'Estat espanyol. Durant el període 1959-1966 assistim a la fase autoritària del “desarrollismo”. L'aprovació del decret-lleí d'Ordenació Econòmica del 21 de juliol de 1959, conegut popularment com el Pla d'Estabilització, suposa un tall transversal en la política econòmica del règim. Aquest pla és aprovat amb les reticències de Franco i Carrero Blanco. És un pla de liberalització de l'economia dissenyat segons les indicacions del Fons Monetari Internacional, al que Espanya havia ingressat en 1958. Els objectius del pla foren la reducció dràstica del dèficit i l'acumulació de capitals, tot això aconseguit a costa dels salaris baixos de les classes treballadores. És l'època de les grans migracions internes (Madrid, Barcelona, Bilbao i València reben 750.000 treballadors camperols arribats sobretot de Castella, Andalusia, Aragó i Extremadura) i de les emigracions a Europa a la recerca de treball. Amb tot, l'economia espanyola creix a un ritme altíssim. Aquesta modernització econòmica repercuteix en els canvis de mentalitat de la societat: creix l'agitació social i l'oposició a la dictadura, un sector de l'Església comença a distanciar-se del règim a partir del Concili Vaticà II, i es forja dins del Movimiento un corrent minoritari “aperturista” –els anomenats “reformistas azules”– partidari d'adaptar gradualment el règim al sistema parlamentari democràtic.

El Pla d'Estabilització conduirà a la industrialització accelerada en algunes parts del País Valencià, amb una necessitat creixent de mà d'obra que comença a lluitar per reivindicar augmentos salarials i millores laborals. El turisme esdevé ara una

¹⁰⁶ CORTÉS CARRERES, S.: *València sota el règim franquista (1939-1975)*. pp.44-78.

importantíssima font de divises. Al País Valencià assistim durant el període 1959-1975 al pas d'una economia agrària a altra industrial i de serveis, que tindrà un elevat cost social per a la major part de la població. Un índex revelador dels canvis econòmics que s'estan produint ho constitueix la reducció del pes de l'activitat agrària com a font de col·locació. Mentre el 1955 l'agricultura representava el 48% d'ocupació dels treballadors del País Valencià, en 1975 el seu pes s'havia reduït al 18%.¹⁰⁸

La principal conseqüència d'aquestes transformacions és l'aparició d'un proletariat que cerca un lloc de treball en les ciutats industrials del litoral, especialment l'àrea metropolitana de València, on es creen nous barris atapeïts urbanísticament i mancats de serveis, on hi ha especulació urbana i dolentes condicions de vida. Això impulsa el reviscolament del moviment obrer. Aquest nou moviment està protagonitzat per joves que no van participar en la Guerra Civil, que creen noves organitzacions que se sumen als sindicats històrics. Les noves estratègies sindicals s'anomenen CCOO i USO. La negociació col·lectiva dels convenis laborals va ser la clau del ressorgiment sindical d'aquells anys, estructurat a partir dels representants obrers, és a dir, dels jurats d'empresa i enllaços sindicals".¹⁰⁹ La lluita pels convenis col·lectius, les vagues, les demandes de salaris mínims, les protestes i la solidaritat amb les lluites, són accions que aniran succeint-se en el moviment obrer valencià. Macosa l'any 1958, Alts Forns de Sagunt el 1961, Treballadors d'Alumini del Mediterráneo d'Alacant el 1964, Alcoi el 1974... representen diferents dates d'aquests conflictes obrers.

Assistim també la participació dels col·lectius de base catòlica (HOAC, JOC i JARC) en el moviment obrer, així com l'aparició de grups d'esquerra antifranquistes a la Universitat de València, fet que contribueixen a fomentar una major consciència de la classe treballadora, així com una major consciència democràtica i identitària. L'anàlisi i la denúncia de les injustícies socials és ben important en aquesta època en el món obrer i en àmbits universitaris, i això es converteix en praxis amb la creació de partits clandestins, com la UDPV, el PSV, el PCPV, el FRAP, l'UCE o el PSAN, entre altres. El Partit Comunista va ser en els anys cinquanta i seixanta la principal força d'oposició al règim franquista, però les detencions massives de comunistes en 1962 desarticulen el

¹⁰⁷ Paraules de Franco en Cobaleda (Sòria). *Jornada*, 24 d'agost de 1948. Hemeroteca Municipal de València.

¹⁰⁸ Vegeu REIG, E. i PICAZO TADEO, A.: *Capitalización y crecimiento de la economía valenciana 1955-1995*. Fundación BBV, Madrid, 1997, p. 20.

¹⁰⁹ Vegeu IBARZ GELABERT, J.: "El moviment obrer contra el franquisme (1960-1975)", en *Història del moviment obrer*. Fascicle 14 d'*El Temps*, núm. 894.

PCE a València i enderroquen la seua organització universitària. Aquest serà un fet decisiu per a que els joves valencianistes socialistes ocupen posicions en la Universitat de València durant els anys 1962 al 1975. Com veurem més endavant, serà del corrent socialista nacionalista d'on eixiran molts dels col·laboradors de revistes valencianistes aparegudes en el tardofranquisme i la Transició.

Tots aquests moviments donen també una important producció de premsa clandestina, com ha subratllat Francesc Pérez Moragon.¹¹⁰ Publicacions impreses en vietnamites i editades en ciclostil. En tenim bastants periòdics clandestins, com per exemple *Diàleg* (1961-1962) editada pels estudiants de la Facultat de Dret de la Universitat de València, *Al Vent* (1964-1969) de Castelló, *La Veu del Camp* (1972) de Benetússer i *Parlem* (1971) d'Alaquàs. Un dels redactors i impulsors de *Parlem* fou Josep Maria Soriano, un jove periodista militant de la JARC que es farà càrrec de la coordinació periodística de *Gorg* i serà en 1976 un dels fundadors de *Saó*. Aquesta premsa clandestina constata que hi hagueren homes i dones que en uns anys molts difícils lluitaren per conquistar la llibertat i la justícia social.

La situació comença a canviar tímidament a finals dels anys cinquanta, amb la fi de l'autarquia econòmica, i sobretot després de l'aprovació de la Llei de Premsa i Impremta de 1966 que inicia cert oberturisme informatiu. L'anomenada Llei Fraga, però, no acaba amb el sistema de repressió institucionalitzada contra els mitjans de comunicació. Aquesta llei, tot i que elimina la censura i relaxa la tramitació per a poder inscriure premsa en el Registre d'Empreses Periodístiques, fet que permet l'aparició de més periòdics i amb temàtiques més diverses, alhora que permet una major marge d'actuació dels periodistes en suprimir bastants instruments de control recollits en la llei anterior, imposa l'obligació del dipòsit previ de les publicacions en les delegacions provincials del MIT la qual cosa generarà nombroses sancions i segrests de publicacions a tot Espanya, i fins i tot el tancament d'aquelles més crítiques amb el règim. Les dificultats que imposa aquesta llei augmenten més encara amb la reforma del Codi Penal el 1967 i amb la Llei de Secrets Oficials de 1968, que imposen més limitacions a la llibertat d'expressió amb sancions administratives i penals als periodistes.

Pel que fa a la premsa en llengua vernacla, l'any 1958 apareix la revista *Sicània* (1958), que suposa un punt inflexió. A aquesta publicació, escrita parcialment en català, la seguiran *Valencia Cultural* (1960) i *Gorg* (1969), en les quals és possible llegir escrits

¹¹⁰ PÉREZ MORAGON, F.: "Premsa clandestina al País Valencià. 1962-1977". *L'Espill*, núm. 5. (1980).

d'anàlisi i reflexió sobre la qüestió identitària valenciana. Són publicacions que malgrat estar autoritzades pel MIT, patiran censura i estrictes limitacions a l'ús de la llengua com li ocorre a *Sicània* i *Valencia Cultural*, i fins i tot expedients de tancament com el cas de *Gorg*, clausurada per la seua orientació nacionalista d'esquerres.

4.2. CULTURA DE RESISTÈNCIA. NAIXEMENT DEL NOU VALENCIANISME BASAT EN LES IDEES DE JOAN FUSTER

La Segona República suposa una eclosió de la cultura valenciana i el primer intent d'aprovar un Estatut d'Autonomia. Tanmateix, malgrat els avanços, el valencianisme cultural i polític és minoritari i a penes té incidència en la societat, no arrela entre els valencians una forta consciència nacional. La dictadura franquista avorta aquest valencianisme incipient i talla de soc a arrel els primers intents de recuperació lingüística. Tanmateix, malgrat la marginalitat de la cultura valenciana, s'inicia un lent camí de recuperació. En els anys quaranta i cinquanta es desenvolupen algunes iniciatives que precedeixen el nou valencianisme articulat en base a l'obra de Joan Fuster. L'any 1949 comencen els cursos de valencià de Lo Rat Penat amb normativa lingüística unitària, el 1950 es publica la *Gramàtica Valenciana* de Manuel Sanchis Guarner, i entre 1950-1962 es reprén l'edició dels darrers vuit volums del *Diccionari Català-Valencià-Balear*. En aquest context apareixen les editorials Torre (1945) i Sicània (1958), les quals impulsen l'edició de llibres en català, ja que la literatura es va recuperant lentament, però amb passos fermes, de la mà de Joan Fuster, Enric Valor, Xavier Casp, Vicent Andrés Estellés, Manuel Sanchis Guarner, Beatriu Civera, Joan Valls, Lluís Alpera, Miquel Adlert i Rodolf Sirera.

En els anys seixanta comença una nova etapa de redefinició del valencianisme. La figura clau és Joan Fuster i Ortells (Sueca, 1922-1992). La seua obra més influent és *Nosaltres, els valencians* (1962), encara que la seua labor investigadora i editorial comprén diferents facetes i camps de coneixement, incloent la lingüística, la història i la filosofia. Fuster està considerat l'assagista més important en català del segle XX. En 1954 el filòleg i editor Francesc de Borja i Moll li edita a Mallorca l'assaig d'estètica *El descrèdit de la realitat*, a partir del qual inicia una brillant carrera d'assagista de vasta amplitud temàtica. Una part molt considerable de l'obra de Fuster tracta temes relacionats amb el País Valencià i, més concretament, amb les seues peculiaritats socials, polítiques i culturals. Al llarg de la seua trajectòria intel·lectual va haver de

véncer diverses adversitats: censura, hostilitats oficials i oficioses, falta de mitjans i absència d'ambient cultural propici. *Nosaltres els valencians* és la primera reflexió sobre el conjunt de les realitats històriques, polítiques, socials, lingüístiques i culturals que constitueixen el País Valencià, que serà pres per diversos partits clandestins d'esquerres com a base teòrica per a la reformulació del valencianisme polític i cultural. En aquest llibre Fuster proposa la "reconstrucció nacional" del País Valencià dins del marc dels territoris de parla catalana, els Països Catalans, terme que ell mateix popularitza. Jaume Pérez Montaner, estudiós de l'obra de Fuster, diu en referir-se a *Nosaltres els valencians* que es pot parlar d'un abans i un després d'aquesta obra en qualsevol referència a la cultura i la consciència nacional del País Valencià. També en 1962 publica *El País Valencià*, que va donar lloc a una gran controvèrsia en la premsa valenciana. En el conjunt de la seua obra, Joan Fuster reafirma històricament la catalanitat lingüística i cultural del País Valencià i reivindica una unió i projecció de futur dels territoris de llengua catalana per a fer front a un procés històric de castellanització que posa en perill la supervivència de la llengua catalana.¹¹¹

L'obra de Fuster tindrà aviat un gran impacte social, sobretot en l'àmbit universitari. Orienta la presa de consciència d'una part del poble valencià cap a una nova formulació nacionalista d'esquerres. En paraules de Benito Sanz i Josep Maria Felip, a partir de *Nosaltres els valencians* assistim a una agonia del valencianisme històric que venia de la República i a l'aparició d'un nou nacionalisme que és assumit per la nova esquerra antifranquista. El nou valencianisme serà fusterià i d'esquerres, amb un component catalanista, i es cobra principalment en la Universitat de València, el lloc on coincideixen en aquesta època la majoria d'activistes demòcrates. Aquest valencianisme es diferencia del de la República fonamentalment en tres coses: és predominantment universitari, és políticament radical i democràtic, i tendeix a manifestar-se de manera predominant, encara que no exclusiva, en el socialisme.¹¹² Serà precisament aquesta intel·lectualitat progressista fusteriana la que nodrirà *Gorg* i anys després *Saó*.

Els orígens d'aquest nacionalisme d'esquerres es remunten al Partit Socialista Valencià (PSV), fundat el 1964 i desaparegut el 1970. El PSV, que es defineix com a socialista i nacionalista, té una implantació bàsicament universitària. A la Universitat de

¹¹¹ Sobre la figura i obra de Joan Fuster donarem una informació més ampliada en els epígrafs 6.16 i 6.18.1 d'aquesta tesi, ja que el nou valencianisme fusterià és un dels fonaments ideològics de la revista *Saó*. I també pel fet que Fuster va ser col·laborador habitual d'aquesta publicació.

¹¹² SANZ, B. i FELIP, J.M.: *La construcció política de la Comunitat Valenciana, 1962-1982*.pp.31-39.

València el PSV controla el sindicat Agrupació Democràtica d'Estudiants, on participa el grup motor del nou valencianisme, format per Eliseu Climent, Ferran Zurriaga, Vicent Álvarez i Joan Francesc Mira. Al nucli inicial se n'apunten altres estudiants com Ricard Pérez Casado, Valerià Miralles, Ferran Martínez Navarro, Josep Vicent Marqués, Enric Jordà, Èlia Navarro, José Rodrigo Huerta, Maria del Carme Mira, Alfons Cucó, Manuel García García, Tomàs Ribera, Vicent Ventura, Joan J. Pérez Benlloch i Josep Lluís Blasco. Aquest valencianisme, segons Benito Sanz i Miquel Nadal, és una nova tradició valencianista que difereix del valencianisme republicà. És un nou nacionalisme sorgit de l'esquerra que ha rebut les influències teòriques de Joan Fuster i l'experiència pràctica de la resistència cultural de Catalunya, que té com a símbols l'abadia de Montserrat i la revista *Serra d'Or*.¹¹³ De fet, un pas decisiu per al nucli de joves universitaris del PSV és un viatge realitzat a Catalunya el 17 d'abril de 1960. Es tracta d'una excursió cívicopatriòtica organitzada per Joan Fuster i Max Cahner (un dels promotors de *Serra d'Or*) en la qual participen 13 estudiants de la Universitat de València acompanyats per l'assagista de Sueca. En aquest viatge es fa una visita als principals emplaçaments mítics del nacionalisme català. Serà Fuster l'encarregat de seleccionar el petit grup que visitarà Catalunya. Aquest el formen Eliseu Climent, Lluís Aracil, Marius García Bonafé, Ferran Martínez Navarro, Lluís Alpera, Josep Lluís Viciano, Rafael Ballester Ramos, Josep Palàcios, Antoni Bargues, Lluís Monferrer, Rafael Martínez Valero, Miquel Mestre Navarro i Josep Raga. Al llarg d'una setmana visiten Barcelona, Montserrat i Queralt, i escolten xerrades de l'equip de *Serra d'Or*, així com d'Oriol Bohiges, Jordi Pujol, Joan Fuster i d'altres. Parlen d'història, d'art, de literatura, de llengua, de la societat catalana... Fou un alliçonament concentrat.¹¹⁴

Aquest viatge inicia una tradició d'excursions patriòtiques valencianistes a l'abadia de Montserrat durant els anys seixanta i setanta, experiència cultural que reforçarà la idea de la recuperació nacional del País Valencià, allò que es coneixia col·loquialment com "fer país". Pel monestir de Montserrat passen tots els patums de la resistència catalana que col·laboren en *Serra d'Or*. Aquests viatges reforcen la vinculació amb Catalunya del nou valencianisme. Aquesta vinculació es farà principalment de dues maneres: la col·laboració de valencianistes en *Serra d'Or* i el manteniment de contactes en la clandestinitat entre representants de partits nacionalistes de Catalunya i del País Valencià. Alguns dels col·laboradors de *Serra d'Or* d'aquests anys ho faran més tard en

¹¹³ Vegeu SANZ, B. i NADAL, M.: *Tradició i modernitat en el valencianisme (1939-1983)*. pp.88-104.

¹¹⁴ SANZ, B. i NADAL. *op.cit.* pp.88-104.

Saó, com és el cas de Joan Fuster, Josep Maria Soriano, Rafael Lluís Ninyoles i Ricard Blasco. Però no foren els únics, bona part de la intel·lectualitat valencianista del moment va deixar també la seua firma en *Serra d'Or*.

La vinculació amb *Serra d'Or* s'inicia a través de Joan Fuster, el qual roman vinculat a la revista des del seu naixement a l'octubre de 1959. És per mediació de Fuster com arriben molts valencians a col·laborar en la publicació. *Serra d'Or*, que encara continua editant-se, destaca per haver estat un referent de la premsa en català en el franquisme. La professora de la Universitat Autònoma de Barcelona, Carme Ferré Pavia, la defineix com una revista de resistència cultural: un espai de confluència de la intel·lectualitat catalana i de famílies polítiques de diverses sensibilitats que tenien un objectiu comú: lluitar contra el genocidi cultural que assetja la cultura catalana.¹¹⁵ En *Serra d'Or* han escrit un gran nombre de valencians, i bastants d'ells vinculats les revistes *Gorg* i *Saó*. Una data significativa és el número que dedicà *Serra d'Or* al País Valencià en juny de 1968, coordinat per Andreu Alfaro amb il·lustracions de l'Equip Crònica, i on col·laboraren Joan Fuster, Amadeu Fabregat i Josep Maria Soriano Bessó.

La influència de *Serra d'Or* i de l'ambient cultural de Montserrat ha estat determinant en l'adquisició de la consciència identitària valenciana, així com en l'articulació de les plataformes culturals i polítiques que anirà creant el nacionalisme valencià en el tardofranquisme i la Transició. Una mostra d'aquesta conscienciació són les dues campanyes valencianistes que lidera el PSV en ple franquisme i que romanen en la memòria col·lectiva del valencianisme. Aquestes es concreten en dos missatges: "Parlem valencià" i "Valencians unim-nos", repetits en parets i murs de València la

¹¹⁵ Vegeu FERRÉ PAVIA, C. (2000). *Intel·lectualitat i cultura resistent. Serra d'Or: 1959-1997*. Barcelona: Galerada SCGL.

Els orígens de *Serra d'Or* es remunten a 1946. En ocasió de les festes d'entronització de la Mare de Déu de Montserrat es va produir una trobada entre intel·lectuals catalans i l'abadia de Montserrat que tractava de fusionar les dos publicacions que es trobaven a l'emparrat de Montserrat i que havien sorgit per separat: *Germinàbit* i *Serra d'Or*, que editaven els treballadors del monestir. A finals de 1959, les dues revistes es van fusionar, integrant-se l'equip de *Germinàbit* (Enric Bastardes i Max Cahner, que s'havien incorporat a través de Josep Benet) en *Serra d'Or*. La protecció de l'aleshores abat de Montserrat, Aureli Maria Escarré, va ser determinant per a la supervivència i manteniment econòmic de la revista. Carme Ferré afirma que la revista es va convertir immediatament en una plataforma per als intel·lectuals catalans dins de les possibilitats d'activisme cultural que oferia el franquisme, arribant també a altres territoris de llengua catalana. De fet, en 1968 *Serra d'Or* tenia 12.335 subscriptors en tots els Països Catalans, el 65% concentrats a la ciutat de Barcelona. Des de 1964 fins a 1995 va estar dirigida pel sacerdot Maur Maria Boix, a qui va succeir Josep Massot i Muntaner. Com indica Carme Ferré, entre els membres del seu consell editor han figurat noms de la talla d'Antoni M. Badia i Margarit, Oriol Bohigas, Ramon Bastardes, Sebastià Benet, Josep M. Bricall, Max Cahner, Jordi Carbonell, Josep M. Castellet, Alexandre Cirici, Joan Colomines, Xavier Fàbregas, Joaquim Moles, Miquel Porter i Moix, Antoni de Rosselló, Josep Tèrmit, Francesc Vallverdú i Jordi Ventura, entre altres.

primera i del País Valencià la segona. La primera campanya es feu coincidint amb el 9 d'octubre de 1965 i la segona el 7 de març de 1966.

Amb aquests precedents s'entén la influència que causa aquesta revista de Catalunya en la intel·lectualitat nacionalista valenciana del moment. I no sols entre els socialistes nacionalistes, sinó també entre els demòcrata-cristians de la Unió Democràtica del País Valencià (UDPV) i els mateixos preveres i seglars fundadors de *Saó*. De fet, en el tardofranquisme el nucli fundador de *Saó* també realitzà excursions patriòtiques a l'abadia de Montserrat, a mode de convivències i retirs espirituals, fet que ha creat uns vincles permanents entre el monestir i *Saó* que continuen avui en dia.

A més del paper ideològic de Fuster, també resulta determinant en l'adquisició de consciència nacionalista per part del PSV la influència de professors de Catalunya que imparteixen docència en aquell temps a la Universitat de València, com ara Joan Reglà, Miquel Tarradell, Emili Giralt, Miquel Dolç, Josep Fontana i Ernest Lluch. Cal destacar el fet que després de la dissolució el PSV, molts dels seus militants foren l'embrió de noves formacions nacionalistes, com ara el PSPV, Germania Socialista i el PSAN, partits que tindran gran protagonisme en la Transició valenciana de 1977 a 1982.¹¹⁶

4.3. ENTRE LA CLANDESTINITAT I LA RECUPERACIÓ CULTURAL (1958-1972). LA PREMSA VALENCIANISTA ANTERIOR A SAÓ: LES REVISTES SICANIA, VALENCIA CULTURAL, AL VENT I GORG INFLUÈNCIES D'AQUESTES PUBLICACIONS PERIÒDIQUES EN SAÓ.

Malgrat la repressió i el menyspreu que pateix la cultura valenciana en la dictadura, enmig d'aquest desert sorgeixen a València alguns crepuscles valencianistes al voltant d'unes revistes que empren la llengua vernacla, no sense entrebancs per part del MIT. Un primer intent efímer fou *Esclat*, revista literària i cultural fundada l'any 1948 pels conservadors Xavier Casp i Miquel Adlert. Posteriorment, passats els durs anys de l'autarquia, apareixen tres iniciatives de premsa que al llarg d'una dècada aglutinaran les inquietuds d'un feble valencianisme que comença a reviscolar. Es tracta de les revistes *Sicània* (1958-1959), *Valencia Cultural* (1960-1964) i *Gorg* (1969-1971). Són tres publicacions alternatives que aconsegueixen obrir una petita escletxa de cultura valenciana en el petrificat sistema informatiu franquista, però finalment acaben tancant,

¹¹⁶ SANZ i FELIP. *op.cit.* pp.36-39.

bé per ordre ministerial com *Gorg* o per decisió dels seus editors cansats de la pressió del règim, com en el cas de *Sicània* i *València Cultural*.¹¹⁷

4.3.1. *Sicània* (1958-1959), un revista valencianista de transició.

Sicània (1958-1959) és una revista fundada a València per Nicolau Primitiu Gómez Serrano. Escrita en castellà, però empra el valencià aproximadament en un 33% dels seus continguts. *Sicània* edità 18 números, publicats entre juliol de 1958 i desembre de 1959. La revista rep el nom de l'editorial fundada el 1954 per Nicolau Primitiu. Aquesta editorial publicà obres d'autors valencians d'una notable amplitud temàtica: cultura, història, art, novel·la i literatura infantil. Autors ja coneguts abans de 1939 com Francesc Almela i Vives, Carles Salvador, Igual Úbeda i Lluís Guarner, així com altres de nous que comencen a publicar per primera vegada com Beatriu Civera, Frederic Moscardó, Vicent Sorribes, Leopold Martínez Vidal i Josep Mascarell Gosp.¹¹⁸

La revista *Sicània* és fruit de la combinació del tàndem de dos persones excepcionals: l'empresari i escriptor Nicolau Primitiu i el periodista Vicent Badia Marín. *Sicània* la crea el primer a suggeriment del segon. Tot i que tenien ideologies diferents, coincidien en la necessitat d'aglutinar les diverses corrents del valencianisme que afloraven en aquells temps a València, malgrat el rebuig del règim als "regionalismos". Ambdós eren persones molt integradores.

Nicolau Primitiu era un nacionalista demòcrata-cristià. Va patir en la seua família les conseqüències de la Guerra Civil. El seu germà Eliseu, director de l'Escola Normal d'Alacant i membre d'Izquierda Republicana, fou un dels primers assassinats pels franquistes el 1939. I el seu germanastre, Emili Gómez Nadal, fou militant del PCE i es va exiliar a França en acabar la guerra. Per la seua banda, Badia Marín era un franquista

¹¹⁷ He fet una petita aproximació a la història de *Sicània*, *València Cultural* i *Gorg* en el treball d'investigació del Doctorat Interdisciplinar en Comunicació de la Universitat de València. El títol del treball és el següent: "Nacionalisme i cristianisme progressista. *Saó*, revista valencianista de combat cultural. Antecedents, influències i naixement de la publicació (1946-1976)". Departament de Teoria dels Llenguatges de la Facultat de Filologia i Comunicació. València, 2011. El tutor del treball ha estat Francesc Martínez Gallego, professor titular d'història del periodisme de la Universitat de València. Això no obstant, en la present tesi doctoral he matisat i enriquit la informació d'aquests periòdics, atès que arran del treball d'investigació vaig poder esbrinar que es tracta de tres publicacions en les quals escrigueren un bon nombre de persones que anys després col·laboraran en *Saó*. Podem considerar aquestes tres revistes com les antecessores més immediates de *Saó*, les quals li aporten algunes influències, tot i que la nostra revista té característiques singulars (catolicisme progressista i valencianisme fusteria) que la diferencien substancialment de les esmentades publicacions.

¹¹⁸ Sobre l'Editorial *Sicània*, la revista del mateix nom i la figura de Nicolau Primitiu, vegeu l'obra *Retrobar la tradició*, d'Agustí Colomer, en les pàgines 11-126.

que evolucionà progressivament cap a idees democràtiques per influència de Nicolau Primitiu. Utilitzà el seu prestigi dins del règim per a promocionar la nostra cultura. Segurament per això Nicolau li confià la direcció de la revista. En definitiva, dos homes heterodoxes que van estar allà on hi havia una espurna de valencianisme.

Nicolau Primitiu Gómez Serrano (Sueca 1877-València 1971), empresari, escriptor i bibliòfil, dedicà la seua vida als estudis i donar a conèixer als valencians les seues arrels, la seua història i la seua terra.¹¹⁹ Nicolau Primitiu fou un autèntic patrici. Industrial destacat, amb un interès especial per la justícia social i amb inquietuds culturals àmplies i mecenes de bastants projectes culturals. Nicolau-Primitiu es va dedicar a partir de 1911 al negoci familiar, un petit taller de construcció de maquinària per al treball de l'arròs. No obstant això, la seua dedicació a la indústria li va deixar temps per a altres inquietuds intel·lectuals. A partir de 1928 comença a publicar els seus treballs d'investigació històrica. Va ser un dels signataris de les Normes de Castelló de 1932. L'any 1936, com a director de l'entitat Proa, creada per Gaetà Huguet, va instar els partits valencianistes a accelerar els treballs per a aconseguir l'Estatut d'Autonomia del País Valencià. En la República va col·laborar també en *Poble Valencià*, *El Camí*, *La República de les Lletres* i *Acció*. En el franquisme fou president de Lo Rat Penat durant 1951-1961 (ja ho havia sigut també en la República els anys 1932-1935) i director degà del Centre de Cultura Valenciana (1943), entitats valencianistes que van tenir un ampli tractament informatiu en *Sicània*. Nicolau Primitiu revitalitza aquestes institucions, sobretot el Centre de Cultura Valenciana on també té un paper important Vicent Badia, el qual crearà la secció de Cronistes del Regne.

Després de la seua mort, la família va cedir a la Generalitat la seua magna biblioteca, que serà la base de la Biblioteca Valenciana. La col·lecció inclou incunables, manuscrits, edicions dels segles XVI, XVII y XVIII, publicacions periòdiques, obres valencianes dels segles XIX i XX, fins a superar els 40.000 volums. És més que evident la passió de Nicolau Primitiu per la premsa i els llibres.

Nicolau Primitiu és el creador i difusor del terme *bacavès*, nom amb el qual pretenia designar la parla comuna de les Illes Balears (ba), Catalunya (ca) el País Valencià (vés). Aquest terme el va promoure en *Sicània*, en una sèrie d'articles al diari *Las Provincias* i en l'opuscle «Una llengua sense nom», conscient de la dificultat que els valencians

¹¹⁹ La biografia de Nicolau Primitiu la resumeix d'una forma bastant completa Francesc Pérez Moragon en l'article "Nicolau Primitiu Gómez, el pare de la Biblioteca Valenciana", publicat a l'edició valenciana d'*El País* (Quadern, núm. 116, 4 de maig de 2000, p.16).

acceptaren el nom de català per designar la llengua comuna, El terme *bacavés* va ser rebutjat per Joan Fuster i Manuel Sanchis Guarner.

Vicent Badia i Marín (València, 1919-1995) fou advocat, articulista, cronista i escriptor.¹²⁰ Des de ben jove estigué molt en contacte amb el món periodístic. A més de dirigir *Sicània* i *Valencia Cultural*, va ser col·laborador de *Levante*, *Jornada*, *Valencia Fruits*, *Valencia Semanal*, *Diario de Valencia*, *Noticias al Dia*, *Saó*, *Rent*, *Túria*, *Avui* i *Canigó*. Badia ingressà al Centre de Cultura Valenciana com a director numerari, des d'on crea el 1955 la Secció de Cronistes del Regne. També fou vicepresident de Lo Rat Penat en la directiva presidida per Nicolau Primitiu. Badia, sempre cregué en la unitat de la llengua catalana, encara que defensà fervorosament denominació Regne de València. Vicent Badia, des d'un valencianisme conservador hereu dels plantejaments valencianistes demòcrata-cristians d'abans de la guerra, evolucionà vers a postures nacionalistes situades en la línia del nou valencianisme de Joan Fuster, encara que mantenint sempre un posicionament dins del que anomenem “tercera via”. Defensà l'adopció del valencià per l'Ésglésia com a forma d'acostar-se al poble, posició que manté fermament tant en *Sicània* com posteriorment en *Valencia Cultural*. Vicent Badia acollirà molt bé el projecte de *Saó*, on col·laborà des de 1977 fins a 1994.¹²¹

Dit açò, entrem en *Sicània*. Publicada a València entre juliol de 1958 i desembre de 1959), i impresa per Josep Marí Montañana, ix amb el subtítol “Sumario y Guía de Cultura Valenciana”. El nom de la revista feia al·lusió al territori situat entre l'Albufera de València i la desembocadura del Xúquer, on se suposa habitaven els ibers anomenats sicans. Ben segur que Nicolau Primitiu s'inspirà per al nom de *Sicània* en seu estudi *La protohistoria mítica de los Íbero-Sicanos*, publicat en 1957. La revista fou la primera experiència valencianista en l'àmbit de la premsa després de la guerra. La publicació, segons apunten Agustí Colomer i Francesc Pérez Moragon, parteix d'unes limitacions adverses per part de la censura franquista, que imposa a Nicolau Primitiu un percentatge màxim d'ús del català del 20% i un percentatge del 10% en la publicitat, amb l'objectiu d'ofegar econòmicament la revista. Tanmateix, Nicolau Primitiu i Vicent Badia aconseguiren que la llengua pròpia arribés a un terç de l'espai redaccional. *Sicània* ix

¹²⁰ Vegeu COLOMER FERRANDIS, A. “El pensament valencianista de Vicent Badia Marín” a *Saó*, núm.177 (1994). p.32-38.

¹²¹ La trajectòria professional de Vicent Badi Marín, sobretot durant la Transició i el període democràtic, l'ampliarem en l'epígraf 6.9.1 d'aquesta investigació, que tracta sobre la participació en *Saó* de catòlics progressistes procedents de la premsa valencianista produïda en el franquisme.

amb força amb un tiratge de 5.000 exemplars, però a causa de l'acció repressora de la censura passa a 2.000 l'any 1959.¹²²

Sicània compta amb una llarga llista de col·laboradors. Bastants d'ells són destacats valencianistes coneguts, alguns formats en la Segona República i acollits per Nicolau Primitiu. En aquest sector destaquen Emili Beüt i Belenguer, Carles Salvador, Francesc Almela i Vives, Xavier Casp, Lluís Guarner, Antoni Igual Úbeda i Bernat Capó. Altres comencen ara a aflorar, com Santiago Bru i Vidal, Beatriu Civera, Josep Escrivà, Frederic Moscardó, Guillem Renart, Josep Mascarell i Gosp, Josep Albaida i Francesc Puig i Espert, així com Bernat García i Aparici, Vicent Perales Monchó, Baltasar Rull Villar i Guillermo Andreu Valls. I també Fina Medina, Jordi Pineda, Maria Beneito Tomás Galant, Fermín Cortés Muñoz, Carmelina Sánchez, Ángel Jiménez Torres, Josep J. Sanchis Zabalza, Amadeu Pitarch i Maria Antonia Franco, així com Enric Soler i Godes, Vicent Sorribes Gramatge, Josep Giner i Bernat Capó.¹²³ Aquests quatre últims anys després es convertiran en col·laboradors actius de *Saó*.

Aquest ampli ventall de persones respon a la manera que tenia Nicolau Primitiu d'entendre el valencianisme. En la seua activitat nacionalista té com a propòsit aglutinar tots els grups existents. Ho deixa clar amb la integració a la revista de d'autors que havien estat repressaliats pel franquisme, com és el cas d'Enric Soler i Godes i Antoni Igual Úbeda (fa comentaris d'art i signa amb el pseudònim de Càndid, ja usat en *El Camí*), o autors que vivien en l'exili com Francesc Puig Espert. I això comportava certs perills. Segons Pérez Moragon, per a garantir *Sicània* la seua supervivència en el franquisme, va combinar articles afalagadors del règim amb textos identificats amb la reivindicació valencianista embolcallats amb informacions històriques i culturals amb l'objectiu que aquests articles pogueren arribar als lectors.¹²⁴ Evidentment no es podia fer més en un règim feixista. *Sicània*, a diferència de *Serra d'Or* que comptava amb l'aixopluc de l'Abadia de Montserrat, no tenia cap poder fàctic protector. Els articles de Nicolau Primitiu i Vicent Badia estan impregnats d'aquesta estratègia de supervivència, en la qual el valencianisme queda disfressat entre arguments afalagadors al règim, eufemismes i metàfores. Mirem si no com es presenta la revista.

¹²² COLOMER, *op.cit.* p. 115.

¹²³ Hem fet un anàlisi profund de *Sicània* (núm. 1 fins al 18, col·lecció completa), que ens ha permès saber quines persones col·laboraren en la publicació, l'organització d'aquesta i la temàtica predominant. La revista ha estat prestada per a aquesta recerca per Rafael Roca Ricart.

¹²⁴ Edició facsímil de la *Sicània*. Vegei la *Introducció* de Francesc Pérez Moragon.

«Sicània ha nacido para ofrendar nuevas glorias a España, pero glorias de cuño valenciano, frutos de la tierra sazonados con la savia vigorosa de un pueblo que no quiere diluirse y desvanecerse en gestaciones o procesos despersonalizadores que desconozcan o nieguen nuestras esencias fundamentales».¹²⁵

«Sicània, s'apartarà de les algoleges sempre amenaçadores per les violències de rius i seguirà per séquies i rius per a donar el rec mesurat i rialler que fecunde les Terres Valencianes i eleve llur Cultura i Economia».¹²⁶

A la informació aportada per Agustí Colomer i Pérez Moragon sobre *Sicània*, volem afegir en aquesta investigació una descripció detallada dels continguts de la revista a través de les seues seccions. Fent una ullada acurada als continguts, podem observar aqueix dualisme entre informació d'afalac al règim i valencianisme.

Seccions de <i>Sicània</i> (1958-1959)	
Seccions d'afalac al règim franquista escrites en castellà	Seccions valencianistes, escrites majoritàriament en català
Per a ofrenar noves glòries a Espanya	Missatges
Tots a una veu	Temes valencians
La capital día a día	Estudis de toponímia
Diatario cultural	Terres valencianes
Valencia en el BOE	Lletres valencianes
Alacant. Al peu del Benacantil	Terra nostra: Bacàvia
Comarcas valencianes	Crítica de llibres, Teatre
Castellón. Resumen informativo del mes	Terra nostra: València
Crónica regional del mes	Qüestions de llengua literària i llengua popular
Hombres al Servicio de Valencia	Notes lexicals
Cosmos valenciano. Valencià en España y en el mundo	Els nostres escriptors
Nuestros reportajes	Excursionisme
Cada mes una película	Pàgina de la dona
	Activitats de la societat Lo Rat Penat
Font: <i>Sicània</i> (núm. 1 fins al 18). Elaboració pròpia.	

Les concessions al règim es deixen veure clarament en l'article editorial, secció que rep els noms de “Per a ofrenar noves glories a Espanya” i “Tots a una veu”, dos frases extretes de l'Himne de l'Exposició de Joaquín Serrano gens sospitoses d'antiespanyolisme. Les editorials, escrites per Vicent Badia, es mouen en un subtil estil de terres movedisses on l'autor intenta plantejar reivindicacions valencianistes però

¹²⁵ BADIA, V: “Sicània ha salido”. *Sicània*, núm. 1 (agost 1958). p. 1.

¹²⁶ NICOLAU PRIMITIU: “Tràgic jovent”. *Sicània*, núm. 1. (agost 1958). pp.1-2.

afalagant al mateix temps Espanya i les virtuts pàtries per a no irritar les autoritats franquistes. Així mateix, hi ha diverses seccions on es publiquen (en clau provincialista) informacions oficials del règim, algunes del BOE, així com activitats polítiques, socials i religioses que estan dins de l'òrbita benpensant del nacionalcatolicisme. El nom d'aquestes seccions parla per si mateix: “La capital día a día”, “Dietario cultural”, “Alacant. Al peu del Benacantil” (secció escrita en castellà), “Valencia en el B.O.E”, “Castellón. Resumen informativo del mes”, “Crónica regional del mes”, “Hombres al servicio de Valencia” i “Cosmos valenciano. Valencia en España y en el mundo”. Aquestes seccions ocupen la major part de l'espai informatiu de la revista.

En l'altra vessant trobem les seccions valencianistes, on hi ha una defensa de la cultura, la llengua autòctona i la identitat del País Valencià. Són seccions amb un clar compromís per la revalencianització del poble. Destaquen les seccions de Nicolau Primitiu, que en ocasions signa amb els pseudònims Erix de Sicània, Prometheus o Jaume el Tenaç, com per exemple “Missatges” (reflexions sobre el fet nacional valencià) o “Terra nostra: Bacàvia” (articles d'història dels territoris de llengua catalana). Hi ha també seccions com “Estudis de toponímia”, “Lletres valencianes”, “Notes lexicals”, “Teatre”, “Els nostres escriptors”, “Temes valencians” o “Activitats de la societat valencianista Lo Rat Penat”, les quals tracten temes d'història, literatura, geografia, llengua i tradicions festives i populars del País Valencià. En aquestes seccions el lector s'introdueix en personatges històrics valencians com Jaume I, Ausiàs March, Sant Vicent Ferrer o Joanot Martorell des del punt de vista de la catalanitat lingüística del País Valencià. Un enfocament de la història que, evidentment, no s'ensenyava en l'escola franquista. Destaca també “Excursionisme”, una secció que dóna a conèixer els espais naturals, coordinada per Emili Beüt, qui signa amb el pseudònim Drac-Alat. Beüt fou també el corrector lingüístic de *Sicània*.

La defensa de la unitat de la llengua catalana està present en *Sicània* de diverses maneres. Una d'elles de forma subtil en la secció “Lletres nostrades”, on es reproduïxen a doble pàgina tres poesies d'autors dels tres grans territoris del domini lingüístic (Catalunya, País Valencià i Balears), donant a conèixer sobretot grans poetes contemporanis de la llengua catalana. Altra forma més directa i més atrevida és la publicació en alguns números del “Mapa idiomàtic”, on apareix un mapa comarcal dels Països Catalans, sense divisions provincials, amb la lectura següent: “Ací teniu el nostre mapa idiomàtic: les comarques peninsulars on la nostra llengua és parlada i enlairada”. No obstant, Nicolau Primitiu i Vicent Badia fan bastants referències en els seus articles

a la llengua comuna compartida amb Catalunya i Balears. En el cas de Nicolau Primitiu, com s'ha comentat, en *Sicània* trobem els termes *Bacàvia* per a denominar els Països Catalans i *bacavés* per al nom de la llengua catalana. La secció “Terra nostra: Bacàvia” n’és ben exemplificadora. Així mateix, els dos impulsors de *Sicània* mostren gran preocupació per la identitat territorial del País Valencià enfront concepcions disgregadores. En aquest sentit és paradigmàtic l'article editorial de Badia “Los alicantinos son también valencianos”, on el periodista es manifesta en contra de l'allicantinisme amb arguments històrics on deixa clara l'adscripció d'Alacant a l'antic Regne de València, tot puntualitzant el següent: ”Ahora bien, ningún alicantino que se precie de patriota podrá renegar de su condición de valenciano, a pesar de la zizaña que de vez en cuando se vierte entre pueblos hermanos con una finalidad que ciertamente no acertamos a comprender”.¹²⁷

La preocupació pel reconeixement de la unitat de la llengua va acompanyada també de seccions que ajuden a conèixer la seua història i que ensenyen a escriure-la millor. Tal és el cas de “Qüestions de la llengua literària i llengua popular”, secció coordinada pel filòleg Josep Giner que signa amb el pseudònim Guillem Renart Ferrís.

La reivindicació valencianista es veu no sols en els articles, sinó també en una sèrie de clams que apareixen inserits com a mòduls publicitaris però que realment són vertaderes crides de caràcter patriòtic. Són missatges que intenten transmetre a la ciutadania l'estima pel País Valencià i la llengua pròpia. Veiem tres exemples:

“Valencians! Llegiu llibres en la nostra llengua, perquè d'eixa manera conservareu i augmentareu l'esperit necessari per a defensar la nostra economia i entendre la cultura nostrada”.

“Sicània espera i desitja per a vos Bons Nadals i Ninou 1958-1959. I prega als simpatitzants que ens ajuden al recobriment de la terra nostra: València”.

“En cap església devia mancar un retaule de Santa Maria del Puig”.

Altra característica significativa de *Sicània* és la defensa de la litúrgia en valencià, avançant-se uns anys de forma molt intuïtiva al Concili Vaticà II. Es veia com una necessitat bàsica per aconseguir la normalització de la llengua. Una mostra evident és la breu biografia que es fa de Joan XXIII, on s'assenyala la sensibilitat del Papa per transmetre l'Evangelí en les llengües vernacles. El text acaba amb el següent paràgraf: “El Papa Joan XXIII aprengué el dialecte venecià per acostar-se i dialogar amb el poble.

¹²⁷ BADIA MARIN, V: “Los alicantinos son también valencianos”. *Sicània*, núm.14 (agost 1959). p.3.

Sacerdots valencians: parleu al poble en la llengua segons diu Sant Pau”.¹²⁸ Es pretén amb aquesta crida apel·lar a la legitimitat espiritual de l'Església per a justificar el que hauria de ser una cosa normal: l'ús de la llengua autòctona en els actes religiosos.

L'element religiós està molt present en *Sicània*. El cristianisme és també per a la revista una manera de ser fidel a la identitat valenciana, ja que és Jaume I el fundador del Regne de València qui du la religió cristiana a aquestes terres. En aquest sentit, apareixen nombrosos escrits de temàtica religiosa, com ara pregàries, poesies, estudis històrics, reflexions espirituals i notícies religioses. La secció on més abunda aquesta informació és “Per a xiquets i grans”, en la qual es publiquen poesies religioses i pregàries d'ús freqüent com el Pare Nostre, l'Avé Maria o l'Angelus. Els autors d'aquesta secció són mossén Vicent Sorribes Gramatge i Ricard Sanmartí, director aleshores de la revista *Pensat i Fet*, amic de Carles Salvador i fundador de l'editorial Lletres Valencianes. També hi trobem articles de reflexió moral escrits per Beatriu Civera i Francesc Almela i Vives, així com estudis religiosos de Nicolau Primitiu, mossén Sorribes i Bernat Garcia i Aparici.¹²⁹ Amb aquest criteri de dignificar el valencià en la religió, *Sicània* es distancia totalment del nacionalcatolicisme castellà de la revista *Aleluya* de l'arquebisbat.

Però la publicació també és innovadora en altres aspectes. *Sicània* introdueix seccions d'informació local i comarcal que donen a conèixer les comarques valencianes en sentint ample: la història local, la llengua, la geografia humana i les tradicions i festes. Es tracta de les seccions “Comarcas valencianes” (escrita en castellà) i “Terres valencianes” (escrita en valencià). I per arribar a tot el territori valencià *Sicània* compta amb corresponents locals, com són Domingo Carratalá (Alacant), Jordi Valor (Alcoi) o Salvador Borràs i Renart (Cullera). Cal assenyalar que l'enfocament d'aquestes seccions comarcals de *Sicània* és valencianista, pretén “fer país” donant a conèixer els pobles i comarques fugint del provincialisme i de la informació oficialista que hi donen les seccions de noticiari local dels diaris de València: “Noticias de nuestra región” de *Las Provincias* i “Levante al Día” de *Levante*. Per a *Sicània* no és prioritari saber esdeveniments d'actualitat de les comarques, sinó conèixer les comarques i els pobles, i en tot cas donar només els temes d'actualitat relacionats amb la cultura valenciana.

¹²⁸ *Sicània*, núm. 5 (novembre 1958). p.26.

¹²⁹ Vegeu Agustí Colomer: “El fet religiós en les revistes valencianistes Sicània, Valencia Cultural i Gorg”, a *Qüestions de Vida Cristiana*, núm.171 (1994). p.49-68. Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Aquest criteri informatiu tindrà continuïtat després en les seccions comarcals de *Valencia Cultural*, *Gorg* i *Saó*.

Altres aspectes interessants de la revista és l'ús que fa de la il·lustració. *Sicània* introdueix dibuixos i vinyetes d'humor gràfic d'Albert Peris. Aquest és també l'autor de les portades, les quals, a partir del número set i fins al final de la publicació, són dibuixos de reproduccions històriques on apareixen personalitats o edificis emblemàtics que rememoren la conquesta de València per Jaume I i l'època d'esplendor medieval del Regne de València. Les portades són també una manera subtil de fer valencianisme mitjançant la reivindicació d'un passat il·lustre i independent. Per tant, en les portades apareixen reproduccions dels jardins del Parterre amb l'estàtua eqüestre del rei Jaume I, el Palau Reial de València (desaparegut arran la invasió francesa), la reproducció del quadre de Cebrián Mezquita que representa Ausiàs March, el Palau de la Generalitat, la reproducció del quadre de Constantino Gómez que representa Jaume I, la rendició de Peníscola a Jaume I durant la conquesta, el Rei Pere I el Gran de València iniciador de l'expansió mediterrània, el Misteri d'Elx o la Llotja de València, entre altres.

És evident que tanta evocació patriòtica valenciana molesta finalment al poder franquista. La censura, segon destaca Agustí Colomer en el seu llibre i el mateix Vicent Badia anys després en *Saó*, acaba amb la vida de *Sicània* i també de *Valencia Cultural* de la que ell fou director. I també posa fi a la revista *Gorg*. Totes tres foren víctimes de la censura franquista. Ho explica així Vicent Badia:

“Si que han canviat les coses del franquisme ençà. I Tant! D'altra manera no tindria el lector entre les mans una revista com *Saó*, de periodicitat mensual, totalment escrita en la nostra llengua i que estimem, absolutament i relativa, de un nivell no superat fins ara al llarg de la història del País Valencià.

Cal, doncs, retrocedir en el temps de *Sicània* mensual, de *Valencia Cultural*, de *Gorg*, víctimes totes tres de la malaltia que patíem al territori de l'Estat en general, i del País Valencià en particular”.¹³⁰

El censor que va assetjar *Sicània* fou Manuel A. Zabala Díaz, delegat provincial de premsa del Ministeri d'Informació i Turisme. Aquest no parà de fer escrits de requeriments a Nicolau Primitiu per a limitar l'ús del valencià a un 20%, i per eliminar determinats termes i conceptes que denotaven un sospitós “regionalismo”. Badia Marin

¹³⁰ BADIA MARIN, V.: “De com la dictadura tractava els brots de nacionalisme valencià”. *Saó*, núm. 25 (1980). p.9-10.

reproduceix en *Saó* algunes limitacions d'aquesta censura. Per exemple, el Regne és Espanya, quan es tracte de Regne de València caldrà precedir-lo amb els mots “antiguo” o “histórico”. La llengua castellana havia de ser objecte d'honra, exaltació i respecte, i no era convenient fomentar la idea que València era postergada pel Govern. A més, no es devia utilitzar el concepte “provincias hermanas” per a referir-se a Alacant i Castelló, ja que per al règim totes les províncies són germanes sota la comuna maternitat d'Espanya. Això ho corrobora Nicolau Primitiu, en una carta adreçada a Vicent Badia signada el 5 de juny de 1959, en la qual es mostra massa cansat per l'acció sinistra i repressora de la censura. Ho explica així:

“Per ço que respecta a *Sicània* mensual estem en un moment culminant de crisi a causa d'una galleguitis llapisrogitis [al·lusió a Franco i el llapis roig de la censura] que ens ha deixat per a l'arrastre; puix ha tatxat tots els clams, tots els titulars, el Missatge, els anuncis de llibres... part de la plana de Lo Rat Penat i més coses [...] Si hem de continuar hi ha que refer la revista per acoblar-la a les circumstàncies, ço és difícil, car l'ofensiva no és sobre'l contingut ans sobre la cultura valenciana i especialment la seua llengua com es veu clarament [...]. Estic atordit i desorientat puix aquesta política és capaç de descarregar a qualsevol i obra contra els seus propis interessos fabricant-se els seus propis enemics. Mireu que pretendre que posem títols castellans a articles valencians! A la llegua coneixerà tothom que és una imposició de la censura. I no volen que es diga que hi ha censura”.¹³¹

Nicolau Primitiu es refereix a la censura imposada en el número 12, on va decidir al final reproduir en el seu “Missatge” un fragment en castellà del Quixot. A final l'editor, cansat de tant de control, decidí tancar una revista i continuar amb l'editorial de llibres. I amb més motiu encara pel fet que la publicació resultava onerosa econòmicament, ja que no se sustentava de la publicitat que no arriba a superar el 5% de l'espai. Nicolau Primitiu considerava que sense llibertat d'expressió no podia transmetre de forma clara i contundent els ideals valencianistes. La revista desapareix el desembre de 1959.

4.3.2. *Valencia Cultural* (1960-1964): cultura valenciana en castellà.

La revista mensual *Valencia Cultural*, dirigida per Vicent Badia amb el suport empresarial de Josep Marí Montañana, continua la tasca de divulgació de *Sicània*. I això

¹³¹ COLOMER. *Ibidem*. Es tracta d'un fragment de carta reproduïda en el text mecanografiat de la conferència “Nicolau Primitiu i la Renaixença” pronunciada per Vicent Badia el 17 de maig de 1994.

ho admet amb orgull Badia. De fet, bona part dels col·laboradors són els mateixos, i bastants seccions reben el mateix nom que en *Sicània*. En *Valencia Cultural* hi són Marí Montañana com a editor i impressor, i Emili Beüt com a corrector lingüístic i coordinador de la secció “Excursionisme”, que ara escriu en castellà. Trobem també el filòleg Josep Giner en la seua secció “Qüestions de llengua literària i llengua popular” i Vicent Sorribes que du les seccions “Un poc de religió” i “Del meu rebost”, en les que escriu pregaries litúrgiques i poesies en valencià. Hi és també l'alcoià Jordi Valor amb les seues reflexions sobre la cultura valenciana en la secció “Talaia de les arts i de les lletres”. *Valencia Cultural* arriba a un tiratge de 4.000 exemplars, n'eixiren 52 números entre maig de 1960 i agost de 1964.

Per altra banda, seguint els passos de *Sicània*, la revista dóna cobertura a la informació local i comarcal, la qual ara està escrita majoritàriament en castellà i que ve recollida de forma dispersa en les seccions “Comarcas valencianas”, “Escudos valencianos”, “Empresas valencianas”, “Reportatges de Valencia Cultural” i “Ciudades valencianas”. En l'àmbit de la informació de proximitat, *Valencia Cultural* potencia molt la informació de tipus geogràfic i històric elaborada per membres de l'Associació de Cronistes del Regne. Sovint apareixen articles de cronistes oficials dels pobles, cosa que contribueix a reforçar la percepció d'un territori més enllà de les províncies. La faceta cronística es veu reforçada mitjançant pàgines especials dedicades als pobles castellanoparlants de la comarca dels Serrans. Tanmateix, no hem d'oblidar que els cronistes en ser nomenats pels alcaldes franquistes són persones adeptes al règim. Els cronistes són, en definitiva, els intel·lectuals orgànics del règim als pobles. Cultiven la crònica periodística local i practiquen una forma de fer història conservadora, gens crítica amb la documentació històrica que analitzen.

Les novetats en l'equip de col·laboradors de *Valencia Cultural* són Josep Mascarell, que viu a Coppet on escriu la secció “Des de Suïssa”; Josep Albero i García, Andreu Baldó, Adrià Espí i el poeta Enric Duran i Tortajada, que coordina les seccions literàries “De los tiempos idos” (relats literaris breus escrits en castellà) i “Full líric” (poesies en valencià). A més, també hi és Leandro de Saralegui i l'arquitecte municipal de València, Josep Albert Mijavila, i Josep Albert, els quals escriuen sobre temes d'art. Igualment col·laboren Josep Ramon Costa Altur, Rafael Ràfols Camí i Josep Maria Soler.¹³²

¹³² COLOMER. *op. cit.* pp.128-129.

A més, *Valencia Cultural* compta amb alguns col·laboradors esporàdics, entre els que destaquen Joan Fuster, qui fa crítica literària, i Enric Soler i Godes, el qual enceta la secció “Els mesos de l'any” en la que s'analitza cada mes des del punt de vista agrícola i festiu, tot introduint un recull de dites populars pròpies del mes. Un apartat original que anys després imitarà *Levante-EMV* en la secció “Panorama”..

Tot i que *Valencia Cultural* segueix els passos de *Sicània*, l'ús del català és menor. El MIT, vista l'experiència de *Sicània*, imposa a *València Cultural* un percentatge màxim de textos en català d'un deu per cent, segons consta en l'escrit d'autorització de la revista de 20 de febrer de 1960. I tot això malgrat que el nombre de seccions en valencià és major.¹³³ Fent un recorregut per les seccions de la revista, tal com es pot observar en el quadre següent, les més importants estan escrites en castellà, algunes de les quals paradoxalment en *Sicània* s'escriuen en català.

El subtítol de *Valencia Cultural*, “Economía, Historia, Literatura, Geografía”, delata amb exactitud els temes predominants de la revista, els quals bàsicament són d'actualitat cultura valenciana, literatura en català, estudis de caràcter històric i lingüístic del País Valencià, cròniques de tradicions, festes i història local i comarcal, temàtica religiosa, poesia i excursionisme. I tot açò distribuït en trenta-quatre seccions.

Seccions d'ela revista Valencia Cultural (1960-1964)	
Castellà	Català
Comarcas valencianas	Lo Rat penat
Escudos valencianos	Ens diuen (cartes de lectors)
Empresas valencianas	Reportatges de Valencia Cultural
Correo de cordialidad (notícies culturals)	Diàlegs de la llengua
Temas económicos	Malcuinats (poesies satíriques)
Temas de pintura valenciana	Mesos de l'any
Ciudades valencianas	Entitats (associacions culturals valencianistes)
Desde la capital del Reino	Temes de filologia
Recibimos	Temes sobre llengua
De los tiempos idos (relats literaris breus)	Full líric (secció de poesia)
Biografías de cronistas y escritores	Efemèrides (poetes i escriptors)
Centro de Cultura Valenciana	Talaia de les arts i les lletres (lèxic valencià)
Excursionismo	Qüestions de llengua literària i llengua popular
Nuestra Región	Parlen els presidents de falla
	Temes de sociologia
	Dissabtes literaris dels cronistes

Font: *Valencia Cultural* (núm 1-52, col·lecció completa). Elaboració pròpia.

¹³³ Article ja citat de Vicent Badia en *Saó*, núm 25 (1980).

De totes les temàtiques, la religiosa assoleix especial significat en la revista, ja que la publicació coincideix amb el Concili Vaticà II.¹³⁴ A més de les ja comentades pregàries de Vicent Sorribes i notícies locals de caràcter religiós, la novetat ara és que apareixen bastants escrits tant del director com dels col·laboradors i lectors demanant el culte en llengua vernacle. En aquest sentit, cal destacar dos interessants que intenten pressionar a la jerarquia eclesiàstica perquè aprovava l'ús oficial del valencià en la litúrgia d'acord amb les premisses del Concili Vaticà II. El primer és un escrit de Lo Rat Penat. Aquesta associació publica un model d'instància per a demanar a l'Arquebisbe Marcelino Olaechea l'adopció del valencià en els actes de culte. Es tracta d'una campanya de recollida de signatures que posa en marxa l'entitat ratpenatista per fer força davant l'arquebisbat, el qual no tenia cap interès en l'assumpte. La companya va mobilitzar unes vint-mil persones, va plantar una pal que servirà en el futur de bandera reivindicativa per a la UDPV i les revistes *Gorg* i *Saó*.¹³⁵

El segon escrit és de 1964, deu anys abans de l'aparició del *Llibre del Poble de Deu* de Pere Riutort (llibre oficial de la missa en valencià). Vicent Badia denuncia la política antivalenciana de l'Església en l'editorial "Diumenge en missa". Acusa a la jerarquia eclesiàstica d'incomplir el mandat del Vaticà II d'adaptar la litúrgia a les llengües vernacles. Afirmar Badia: "El clergat valencià ha entès que el castellà és la llengua del poble i, consegüentment, ensenya al poble a resar en castellà. Està clar com l'aigua clara: l'Església Valentina va substituint el llatí pel castellà". I reivindica: "Que en pobles de llengua valenciana es faça en valencià la missa i la predicació".¹³⁶ Badia posa el dit en la nafra, però no canvia les coses. Cinquanta anys després de la publicació d'aquest article la ferida continua oberta, l'Església segueix ancorada en un espanyolisme ranci que contrasta amb la realitat de l'Estat de les autonomies i els processos de normalització lingüística en l'Administració autonòmica. O dit d'altra manera, l'Església no ha fet una tasca semblant a la que ha realitzat la Generalitat en el camp de la normalització de la llengua en l'escola partint de la Llei d'Ús i Ensenyament del Valencià. Fer missa en valencià avui depèn de l'actitud voluntària de cada rector. Ni Marcelino Olaechea, que posa l'Església al servei de l'Estat franquista, ni els seus successors fins arribar a Agustín

¹³⁴ Vegeu l'obra citada d'Agustí Colomer: "El fet religiós en les revistes valencianistes...".

¹³⁵ Lo Rat Penat. Model d'instància per a demanar al Senyor Arquebisbe l'adopció de la llengua valenciana per als actes del culte. *Valencia Cultural*, núm. 45-46 (1964). p.18.

¹³⁶ Vicent Badia Marin. "Diumenge en missa" a *Valencia Cultural*, núm. 51-52 (agost 1964). p.3. El mateix article va ser reproduït en castellà en la contraportada de la mateixa revista.

Garcia Gasco, han fet una política de valencianització de l'Església, estem en el mateix punt que en la transició a la democràcia.¹³⁷

A més de la litúrgia catòlica, la reivindicació valencianista en *Valencia Cultural* s'amplia a altres camps. La reducció del percentatge del català no impedeix que la revista mantinga en castellà una línia valencianista. Tanmateix, *Valencia Cultural* fa més concessions al franquisme que *Sicània*. Altra opció hagués estat suïcida. El rebuig del franquisme a la llengua catalana portava aquestes contradiccions. Els temes tractats en l'editorial, signat per Vicent Badia, no deixen lloc a dubtes. El seu punt fort és la reivindicació de la cultura, la llengua i la identitat del País Valencià, així com la revalencianització de la societat, això sí, fent una barreja retòrica on la valenciania anava unida a l'espanyolisme com manaven els cànons del règim. Tanmateix, s'aprofita la revista per a inserir aquelles idees del “regionalismo bien entendido” que podia suportar el règim. *Valencia Cultural* es proclama al “servei dels interessos de la nostra terra” i té el desig de “servir al Reialme i a la llengua i cultura afins”.¹³⁸ Així mateix, la revista continua donant informació de les activitats de Lo Rat Penat i el Centre de Cultura Valenciana. Per tant, *Valencia Cultural* segueix aglutinant els pocs crepuscles valencianistes que s'atrevien a dir alguna cosa en la València franquista.

De la mateixa manera que *Sicània*, però ara en castellà, *Valencia Cultural* continua publicant clams en defensa dels senyals d'identitat del País Valencià, malgrat que aquestes crides eren una de les coses que més irritava els censors franquistes. No oblidem que en aquests clams hi ha un transfons subliminal de cert malcontentament per la situació d'opressió que vivia la nostra cultura. Heus ací alguns exemples:

- “La Señera es símbolo de amor a Valencia, no dejes de colocarla en tu despacho, en el vestíbulo de tu casa, en la ventanilla trasera de tu coche”.
- “Valencià: no sigues indiferent als problemes de la terra. Valencia Cultural demana la teua ajuda”.
- “Valenciano: de la abundancia de corazón habla la llengua. ¿Te ocupas mucho de Valencia? Aquí tienes una revista a su servicio. Hazla tuya”.

¹³⁷ Entrevista a Emili Marin Soriano (València, 5-VIII-2010).

¹³⁸ Vicent Badia i Marin: “Un any de València Cultural”. *Valencia Cultural*, núm. 12 (abril 1961). p.3.

- “Poseu a València en el lloc que li pertany. *Valencià Cultural* vos ajudarà”. “En tota llar devia haure una Senyera, un Vicent Ferrer i una Maria del Puig. Són la màxima representació del Reialme, la Pàtria Valenciana”.
- “La llengua és a la Pàtria lo que a la terra als arbres, l'arrelam que l'apreta, els trocs que l'ennobleixen. Les branques que s'eixamplen per donar-li son ombra i a la volta son fruit”.
- “València, Catalunya i Mallorca tenen a l'ordit nacional una indiscutible afinitat cultural. *Valencia Cultural* no perd d'esment eixa idea”.¹³⁹

Vicent Badia era una home avançat per al seu temps. Davant les polèmiques suscidades per l'edició dels llibres *Nosaltres els valencians* i *El País Valenciano* de Joan Fuster, amic personal d'ell des de la universitat, Badia adoptà una posició moderada, fent pública una sèrie de crítiques al plantejament de les obres, però deixant clar que Fuster és un patriota que mereix el respecte dels seus conciutadans.¹⁴⁰ Els llibres de Fuster creen polèmica en la premsa de la capital sobre al nom de la llengua, que l'assagista denomina “català” sense embuts. Tot i que els cercles valencianistes oficials de l'època usen “llengua valenciana”, Badia no qüestiona mai la unitat de la llengua. Ho deixa clar en un comunicat de *València Cultural* publicat en juliol 1961 en la contraportada de la revista. Diu així: “La lengua es una. Sus manifestaciones regionales son de una rica variedad que ha sido estudiada y sistematizada por la obra no superada hasta hoy del *Diccionario Català-Valencià-Balear*”. Però vol ser conciliador i afegeix el següent: “Atribuyéndolo sólo una importancia adjetiva a la denominación de la lengua, consideramos legítimo y conveniente hablar de lengua valenciana”.¹⁴¹

I ho constata una vegada més en l'article “Homenatge a mossén Antoni Maria Alcover”, publicat en 1962 amb motiu del 50é aniversari del naixement de l'iniciador del *Diccionario Català-Valencià-Balear* i l'acabament de l'obra aqueix mateix any. Ho manifesta així: “Potser que el *Diccionario Català-Valencià-Balear* haja estat el miracle de salvaguardar la permanència de la nostra llengua malgrat el decaïment en què ha viscut fins ara [...] Plenament identificats amb l'obra immensa, fonamental, dels hòmens del *Diccionario Català-Valencià-Balear*, Valencia Cultural palesa la seua satisfacció i

¹³⁹ Recull de *Valencia Cultural*, núm. 1-52 (1960-1964).

¹⁴⁰ Sobre l'actitud de Badia en la polèmica dels llibres de Joan Fuster, vegeu Agustí Colomer: *Retrobar la tradició*.pp.131-133.

¹⁴¹ BADIA MARIN, V: “Versión castellana de la posición ideológica de Valencia Cultural en torno a la polémica sobre la denominación de nuestra lengua”. *Valencia Cultural*, núm.15 (juliol 1961) p.28.

adhesió incondicional a l'estimable patrici En Francesc de Borja Moll, i al caríssim filòleg valencià, col·laborador de l'obra, En Manuel Sanchis Guarner".¹⁴²

També és significatiu la reproducció en *València Cultural* en febrer de 1964 de l'article de Carles Salvador titulat "Necessitat d'una ensenyança valenciana", publicat també en el *Butlletí de l'Associació Protectora de l'Ensenyança Valenciana* editat per Lo Rat Penat. Es tracta d'un text que reivindica l'ensenyament en valencià deu anys abans de l'aparició de les primeres escoles en valencià (Trautana, Gavina i la Nostra Escola Comarcal) i 19 abans de l'aprovació de la LUEV. L'article s'explica el següent:

"És una aberració pedagògica l'educar i l'instruir amb un mateix idioma infants de llengües diferents. L'aberració, o si voleu absurd, no és una conquesta moderna, sinó de la governació del primer Borbó que reduí tot l'Estat espanyol "a las mismas leyes de Castilla" i "L'Estat, però, no ens resoldrà el problema, ara per ara. És precís que el País Valencià òbriga els ulls i el cor i que organitze el seu ensenyament per als seus fills".¹⁴³

És de suposar que amb aquests plantejaments esmentats la pressió de la censura s'accentués més. De fet, *València Cultural* tanca l'agost de 1964. El seu últim número és on Badia escriu el seu article polèmic article "Un diumenge en missa". Pura casualitat, o és que la revista ja havia arribat al límit del que podia suportar tant econòmicament com de pressió dels poders franquistes?

Amb la desaparició de *València Cultural* haurem d'esperar cinc anys més per veure nàixer una nova revista valencianista, *Gorg*, que ix el juny de 1969. El panorama informatiu en català era pobre. En els anys seixanta hi havia unes poques revistes locals, festives i culturals que empren el català en les seues plantes, com per exemple la revista fallera *Pensat i fet*, *Buris-Ana* de l'Associació Borrianenca de Cultura, *La Terreta* de Massanassa, *Vallivana* de Morella, *El Pouet*, *Marjal*, *Raons* de Picassent i la clandestina *Diàleg* de la Universitat de València.

Sicània i *València Cultural*, encara que accepten la unitat de la llengua catalana i aporten un balanç positiu en la recuperació de la consciència valenciana, encarnen un valencianisme tradicional de preguerra on el País Valencià –aquests valencianistes prefereixen la denominació Regne de València– està adscrit a Espanya i sols pot

¹⁴² BADIA, V. "Homenatge a mossén Antoni Maria Alcover". *València Cultural*, núm.24 (abril 1962). p.3

¹⁴³SALVADOR, C.: "Necessitat d'una ensenyança valenciana". *València Cultural*, núm. 45-46 (febrer 1964). p.20.

mantenir llaços d'unió amb Catalunya i Balears sols en allò referent a la cultura i la llengua. Es tracta d'un valencianisme que no assumeix el nacionalisme modern fusterià que propugna sense ambigüitats el nom de “català” per a la llengua i una adscripció nacional del País Valencià en els Països Catalans on cap la possibilitat d'una unió política. Aquest pas cap al nacionalisme fusterià sí el donaran sense por *Gorg*, *Saó* i *El Temps*. Segurament les coses no hagueren pogut ser d'altra manera. Cal tenir en compte que *Sicània* i *Valencia Cultural*, tot i que Nicolau Primitiu i Vicent Badia eren dos homes avançats per la seua època, topen amb les limitacions d'una dictadura inflexible i xenòfoba contra la cultura catalana.

No oblidem tampoc que el franquisme permet l'activitat de dos entitats valencianistes conservadores com Lo Rat Penat i el Centre de Cultura Valenciana (avui Acadèmia de Cultura Valenciana), on hi havia gent adepta al règim defensora d'un regionalisme valencià folkloritzant indiscutiblement fidel a la sagrada unitat d'Espanya. I no és tampoc casualitat que aquestes dues entitats en democràcia s'inclinen per les tesis blaveres anticatalanes i el secessionisme idiomàtic. No oblidem tampoc allò més evident: *Gorg*, *Saó* i *Els Temps* són revistes creades per persones que majoritàriament s'han format intel·lectualment en els aires oberturistes dels anys seixanta i setanta que corren per la Universitat de València i que han assimilat sense embuts les tesis nacionalistes de Joan Fuster.

4.3.3. La revista *Al Vent* (1964-1969), un cant de llibertat.

A Castelló de la Plana apareix altra iniciativa singular d'informació en la nostra llengua. Es tracta de la revista *Al Vent* en la confecció de la qual participen destacats membres de la UDPV. *Al Vent* estarà dirigida en diverses etapes pels militants Frederic Rivas, Albert Sánchez-Pantoja i Vicent Miquel. Isqueren disset números durant 1964-1969. La història d'aquesta singular publicació escrita íntegrament en català la recullen Albert Sánchez-Pantoja i Vicent Pitarch en el seu il·lustratiu llibre *El Combat per la premsa*.¹⁴⁴ *Al Vent* havia sorgit de la iniciativa d'un grup de joves del Club d'Estudiants de l'Institut Francesc Ribalta i el Grup Castellonenc d'Estudis, que organitzaven activitats culturals, excursions i obres socials. Per mediació de mossén Joaquim Amorós, rector de la parròquia de la Santíssima Trinitat, la revista aconsegueix la

¹⁴⁴ Vegeu Vicent Pitarch i Albert Sánchez-Pantoja: *El Combat per la premsa. Al Vent i Nosaltres els valencians*. Universitat Jaime I, Castelló: 2009.

protecció del bisbe de Sogorb-Castelló, Josep Pont i Gol, defensor de la normalització del vernacle en la litúrgia. De fet, *Al Vent* s'editava en ciclostil en una vietnamita en els baixos del Palau Bisbal. Tan evident era la protecció eclesial que mossén Amorós aconsellà que en la portada figurara el domicili de la redacció en la llar parroquial de la Trinitat i el de la impressió als Tallers Gràfics del Palau Bisbal.

La revista agafava el títol de la popular cançó de Raimon “Al vent” reivindicant nous vents de llibertat. Els seus continguts foren fonamentalment culturals i religiosos. Dels seus 300 exemplars inicials de tirada del primer número va arribar a 1.200 exemplars en un monogràfic especial dedicat al Concili Vaticà II. Aquest número comptà amb una editorial signada pel bisbe Josep Pont i les col·laboracions de destacats valencianistes, com Vicent Miquel, Josep Espasa, Robert Moròder i Albert Sánchez-Pantoja, entre altres. Cal subratllar, seguint a Sánchez-Pantoja i Pitarch, que entre els joves estudiants que estaven darrere de la revista hi havia certa imprecisió ideològica a nivell polític, si bé tenien clar que volien la plenitud dels drets nacionals del País Valencià i que aquesta reivindicació havia de ser prioritària al debat entre partits. Frederic Rivas sintetitzà molt bé aquesta estratègia amb una frase molt descriptiva: “Primer, cal que fem un país que mai no hem fet. Després, ja discutirem de quin color el pintem”.¹⁴⁵

Tanmateix, des de València vingueren les influències de gent vinculada a la UDPV, que al final impregnà a la revista la seua visió demòcrata-cristiana. De fet, els principals col·laboradors foren Ernest Sena, Rafael-Lluís Ninyoles, Màrius Viadel i Francesc Pérez Moragon, persones que anys després aterran en *Saó*. Tanmateix, el cercle de col·laboradors de *Al Vent* ultrapassa la UDPV, ja que trobem gent que no milita en aquests partit com Lluís-Vicent Aracil i els rectors Vicent Sorribes i Josep Espasa.

Hi hagué la idea entre els col·laboradors de la revista, d'acord amb Joan Senent, de prolongar la durada de *Al Vent* passant-la a impremta i donar-li més abast, segons conta Francesc Pérez Moragon a Rafael Xambó en el llibre *Dies de Premsa*. Però això no va prosperar i finalment Senent va llançar pel seu compte *Gorg*.¹⁴⁶

¹⁴⁵ PITARCH i SÁNCHEZ-PANTOJA. *op.cit.* p.53.

¹⁴⁶ Vegeu Rafael Xambó: *Dies de premsa. La comunicació al País Valencià des de la Transició política*. L'Eixam, Tavernes Blanques: 1995. Capítol “F. Pérez Moragon, setembre 1994”.pp.171-186.

4.3.4. *Gorg* (1969-1972), un oasi de cultura en la València franquista.¹⁴⁷

La revista *Gorg*, fundada a València per Joan Senent Anaya, és una publicació valencianista escrita íntegrament en català. Es publiquen 29 números entre juny de 1969 i abril de 1972. *Gorg* afavoreix la normalització cultural valenciana en el marc de la llengua catalana i una relació fluida amb la cultura europea del moment, ja que dona a conèixer les obres d'autors destacats del pensament europeu i de la cultura catalana mitjançant comentaris, fragments i crítiques de novetats bibliogràfiques. *Gorg* és una revista de resistència cultural, en la que participen una generació de literats i humanistes d'allò més selecte. En *Gorg* escriuen importants escriptors de llengua catalana nascuts abans de la guerra, com Enric Valor, Josep Maria Capdevila, Josep Maria Llompart i Joan Fuster, així com joves periodistes, escriptors i professors de la Universitat de València que comencen a publicar les seues obres i que, anys després, adquiriran lideratge en la Transició i la democràcia, com és el cas de Josep Maria Soriano, Amadeu Fabregat, Valerià Miralles, Josep Vicent Marqués, Vicent Soler, Rodolf Sirera, Ernest Lluch, Rafael Lluís Ninyoles, Trinitat Simó o Tomàs Llorens.

Malgrat la seua curta durada, tres anys, *Gorg* ocupa un lloc meritori en la història de la premsa en català al País Valencià. Té el mèrit d'haver posat en contacte els seus lectors amb la cultura catalana i europea del moment. Aquesta línia editorial arriba a molestar evidentment al poder franquista, fins al punt que Senent es veu obligat a tancar la revista l'abril de 1972 per ordre del MIT, aleshores dirigit per Alfredo Sánchez Bella, el ministre que tancà també el diari *Madrid*. A *Gorg* li toca viure el tardofranquisme, un temps on el règim fa crisi per tots els costats però manté encara intactes els seus òrgans repressius. Un temps de mobilització estudiantil i de ressorgiment del sentiment identitari, un temps de profunds canvis socials i econòmics. Són els anys en què

¹⁴⁷ Les fonts documentals que he utilitzat per a l'anàlisi de *Gorg* són les següents. M'he basat en tres fonts principals. La primera és la col·lecció completa de la revista (29 números), on he fet un seguiment dels continguts, seccions i col·laboradors. La revista com a element d'estudi i com a font d'informació. La segona font, el llibre *En defensa del regionalismo. El proceso a la revista Gorg*, obra pòstuma de Joan Senent editada per l'Editorial Gorg en 1976 i reeditada en 2006 per Faximil Edicions Digitals. Aquest llibre compta amb una introducció de Manuel Sanchis Guarner. En aquesta obra Joan Senent dona informació i dades sobre la revista, alhora que explica el contenciós administratiu i judicial que va mantenir contra el Ministeri d'Informació i Turisme per evitar el tancament de la revista. En l'edició de Faximil Edicions Digitals apareix reproduïda tota la revista, a més d'una breu introducció de Francesc Pérez Moragon titulada "Gorg, una possibilitat decapitada". Així mateix, Faximil Edicions Digitals ha publicat també *Index. Gorg, revista bibliogràfica*. València, 1969-1972 d'Alfonso Moreira i Lola Miñano, document que m'ha servit per fer acurar els gran nombre de col·laboradors de la revista. Finalment, la tercera font és la bibliogràfica, principalment les referències que donen Francesc Pérez Moragon i Agustí Colomer, que han servit com a punt de partida per a aquesta publicació..

comença a expandir-se en àmbits universitaris i cercles culturals l'obra de Joan Fuster. Aquest ambient fa pensar a Joan Senent que el projecte de *Gorg* tindria eixida.

“Clot pregon en el llit d'un corrent d'aigua, on aquesta s'estolla o alenteix el seu curs”. Aquests és el significat de la paraula gorg, segons el Diccionari de l'Enciclopèdia Catalana, un mot que en castellà significa “remanso”. Amb aquest nom tan suggerent inicia Joan Senent l'aventura de *Gorg*. La idea de Senent és fer una revista d'acollida d'un corrent, el valencianisme, per a alentir-lo i fer-lo reflexionar per esbrinar cap on pot anar. La revista, de periodicitat bimestral i amb 48 pàgines, es ven en quioscos i llibreries a un preu de 10 pessetes. La seua difusió arriba a bastants indrets de tot l'àmbit lingüístic català, mitjançant la fórmula de subscripció, com ho demostren les nombroses cartes al director felicitant la iniciativa d'aquesta revista.

Gorg arribà a tenir una tirada de 8.000 exemplars.¹⁴⁸ De fet, segons Joan Senent, la revista tingué un gran èxit d'eixida, encara que era conscient que s'enfrontava a un doble problema. Per una banda, un poble analfabet en la seua llengua, cosa que du al rebuig de la llengua culta: el català. I per altra, l'apatia vers la cultura valenciana que mostraven les forces vives del règim. Ho explica així: “En cuanto a los de derechas demostraron, una vez más, que estaban más muertos que vivos, sin ninguna aspiración real, a no ser que se considere aspiración no hacer nada en ningún sentido”.¹⁴⁹

La idea de crear la revista *Gorg* defineix bastant els ideals del seu fundador. Joan Senent Anaya (València, 1916-1975) era un home que creia que la cultura pot canviar i millorar la societat de forma pacífica. “La cultura es progreso pacífico, la mejor vía para una efectiva evolución social”, afirmava.¹⁵⁰ Manuel Sanchis Guarner el defineix com “una gran persona en l'orde moral –molt entranyablement addicta als familiars i als amics i molt generosament liberal–, però sobretot fou un idealista ben altruista”.¹⁵¹ L'ideal valencianista li ve de nissaga. Son pare, Joan Senent Ibanyes, era un valencianista de preguerra, notable arqueòleg i col·leccionista, i creà en vida els premis literaris que duen el seu nom, que atorgava la Caixa d'Estalvis de València. Aquests premis tindran un seguiment informatiu en *Gorg*. I el seu oncle, Nicolau Primitiu, és un

¹⁴⁸ Segons figura en el catàleg de l'exposició “Premsa valenciana del segle XX” realitzada per Acció Cultural del País Valencià en 1982.

¹⁴⁹ SENENT. *op.cit.* p.70.

¹⁵⁰ *Ibidem.* p.70.

¹⁵¹ SENENT ANAYA: *En defensa del regionalismo. Proceso contra la revista Gorg*. EditorialGorg, 1976. pp.7-9. Pròleg de Manuel Sanchis Guarner.

il·lustre pròcer que –com s'ha dit– crea l'editorial i la revista *Sicània*. Joan Senent, seguint els passos de son pare, recolza la cultura valenciana, no sols fundant *Gorg*, sinó també promovent la fundació de llibreries. Els locals de Can Boïls, Concret i Tres i Quatre eren propietat de Senent, que en cedia l'ús en condicions enormement favorables. Senent dona també suport a Brot, una petita distribuïdora de llibres en català.¹⁵²

Segons Sanchis Guarner, l'objectiu de Joan Senent, jurista de titulació i propietari de l'Autoescola Senent i de l'Editorial Gorg, era crear una revista literària de divulgació perquè els joves escriptors i estudiosos que escrivien en valencià començaren a comunicar-se i que els seus llibres arribaren al gran públic. Traure una revista en català en aquell temps era una aventura difícil, i més tenint en compte els antecedents de *Sicània* i *València Cultural*, però Joan Senent va aconseguir el permís oficial del MIT inscrivint la revista com a butlletí bibliogràfic, una fórmula que tenia també com a objectiu garantir la supervivència de la publicació de les urpes del règim. Senent va sol·licitar l'autorització el 25 de febrer de 1968 i el 19 de desembre del mateix any el MIT li la concedia. La novetat estriba en què la revista ix totalment en català sense les limitacions que havien estat imposades a *Sicània* i *València Cultural*.

La idea de Senent era mantenir *Gorg* com a revista bibliogràfica uns quatre anys per a guanyar i consolidar un lectorat, i després donar el salt cap a una revista d'informació general. *Gorg* comença a fer camí en juny de 1969 com a única revista de la seua especialitat als territoris de llengua catalana, ja que les revistes en català més representatives del moment, *Serra d'Or* i *Orifloma* de Catalunya i *Lluc* de les Illes Balears, si bé eren també culturals no estaven tan limitades com *Gorg* exclusivament a l'anàlisi bibliogràfic. *Gorg* es construeix sobretot de reproduccions de fragments de llibres, ressenyes d'obres i informació de novetats editorials, acompanyades de breus comentaris sobre els autors, a més d'entrevistes i cròniques culturals diverses, tot abraçant principalment el camp de la literatura, la història, la lingüística, la filosofia, la sociologia i l'art. *Gorg* defugia del localisme. De fet, les obres ressenyades no sols eren d'autors valencians sinó també de Catalunya i Balears, així com escriptors significatius del pensament europeu i nord-americà. Com hem dit, *Gorg* té el mèrit d'haver posat en contacte els seus lectors amb la cultura catalana i europea del moment.

¹⁵² Pròleg de Manuel Sanchis Guarner. *ibídem*.pp.7-9.
146

Quantitat d'informació de la revista <i>Gorg</i> (números 1 fins al 26)		
Tipus d'informació	Núm. articles	% informació
Comentaris de llibres realitzats per diversos autors	564	47,1%
Notícies de literatura, art i ciència	283	23,6%
Reproducció de fragments de llibres	141	1,7%
Cartes al director	116	9,6%
Ressenyes de periòdics	91	7,6%
Font: Joan Senent: <i>En defensa del regionalismo. Proceso contra la revista Gorg</i> . Elaboració pròpia		

Pel que fa a la cultura europea, *Gorg* es fa ressò d'obres d'autors de l'Escola de Frankfurt, l'existencialisme i l'estructuralisme, entre altres corrents. En aquest cas, les obres ressenyades són obres traduïdes al català de l'anglès, alemany, francès i italià publicades per editorials de Barcelona, principalment Edicions 62. L'existència de la revista coincidia amb un reviscolament per les noves obres del marxisme, que arribaven a les llibreries valencianes com Tres i Quatre, Can Boïls, Concret i Dávila, entre altres. Així, la revista va comentar o reproduir fragments d'autors del marxisme heterodox frankfurtià com *La por a la llibertat* i *L'art d'estimar* d'Erich Fromm, la *Crítica de la tolerància pura* de Robert Paul Wolf, Barrington More i Herbert Marcuse, o *Lenin i la filosofia* de Louis Althusser. I llibres clàssics del marxisme ortodox com les obres de Friedrich Engels: *Fuerbach i la fi de la filosofia clàssica alemanya* i *Aportacions a la història del moviment obrer*. O una de les obres cabdals de l'estructuralisme lingüístic: *La llengua en la humanitat, la nació i l'individu* d'Otto Jespersen.

Així mateix, *Gorg* fa un ampli seguiment de llibres que tracten conflictes lingüístics o nacionalistes en l'àmbit internacional, com per exemple *Sobre federalisme a Europa* de Guy Héraud, *Per una teoria de la nació* de Robert Lafont, que analitza el fet plurinacional francès, o *El conflicte àrab-israelita* de Jean Paul Sartre, M. Rodinson i R. Misrahi. D'aquestes dues últimes obres *Gorg* reproduïx alguns fragments. Finalment, cal subratllar els comentaris d'obres d'altres intel·lectuals de primera línia a Europa com *Misticisme i lògica* de Beltran Rausell, *La personalitat neuròtica del nostre temps* de Karen Horney, *L'evolució de la física* d'Albert Einstein i Leopold Infeld, *Entre l'autoritarisme i l'explotació* d'Alexander Soljenitsin, i *Aproximación a la historia del movimiento obrero* de l'espanyol Manuel Tuñón de Lara.

4.3.4.1. Seccions i col·laboradors de *Gorg*.

Per altra banda, *Gorg* informa d'obres que fan referència a la història, llengua i cultura del País Valencià d'autors ja coneguts i d'altres emergents, sense oblidar les novetats d'autors de Catalunya i Balears. Entre altres obres significatives, en el camp de la lingüística *Gorg* ressenya o publica fragments de *La llengua dels valencians* de Manuel Sanchis Guaner, *L'Església valentina i l'ús de la llengua vernacle* de Vicent Miquel i Diego, *El conflicte lingüístic valencià* de Rafael Lluís Ninyoles, *Consciència i normalització lingüística en el País Valencià* de Lluís Alpera; el *Vocabulari valencià-castellà* de Francesc Ferrer Pastor, *Informe sobre la llengua catalana* de Josep Melià i *Millorem el llenguatge* d'Enric Valor. A més, la revista també es fa ressò d'obres cabdals per entendre la història, geografia i economia valenciana, com per exemple *Aproximació a la història del País Valencià* de Joan Reglà, *Els fonaments del País Valencià modern* de Sebastià García Martínez, *El litoral valencià* de Vicenç Rosselló, el *Nomènclator geogràfic del País Valencià*, *La inquisició al País Valencià* de Manuel Ardit, i *Blasco Ibáñez: política i periodisme* de F. León Roca, entre altres. I com no, les obres de Joan Fuster tan decisives en la configuració del nou valencianisme. De la mateixa manera, *Gorg* dona gran cobertura a l'obra col·lectiva *L'Estructura econòmica del País Valencià*, coordinada per Ernest Lluch, Ricard Pérez Casado i Manuel Pérez Montiel, i en la que participaren 19 destacats especialistes en història i economia. "Un llibre eina", com el defineix *Gorg* en editorial del número 14. Finalment, la revista també informa de la celebració del I Congrés d'Història del País Valencià celebrat a València del 14 al 18 d'abril de 1971, organitzat per la Universitat de València.

Darrere de reflexions tan intel·lectuals estaven algunes de les primeres plomes de la cultura valenciana del moment. *Gorg* es converteix en una plataforma de construcció de lideratge. Bona part dels seus promotors i col·laboradors seran líders socials en el futur, és a dir, tindran gran protagonisme intel·lectual, polític i cívic durant la Transició i la democràcia. La revista arribà a sumar 121 col·laboradors. En els quadres següents vénen descrites les seccions i els col·laboradors que hi escriuen.

1. Seccions, continguts i col·laboradors de <i>Gorg</i> (1969-1972)
Editorial. Anàlisi i reflexió sobre llengua, història, cultura i identitat del País Valencià. Escriuen: Rafael Lluís Ninyoles, Santiago Ninet, Alfons Cucó, Ricard Blasco, Vicent Soler, Josep Giner, Serafí Ríos Mingarro, Josep Lluís Fos Martí i Joan A. Icardo.
Amenitats literàries. Reproducció de fragments d'obres de la literatura catalana. Hi ha fragments dels llibres <i>Diccionari per a ociosos</i> i <i>Qüestió de noms</i> de Joan Fuster.
Art. Arts plàstiques, patrimoni i arquitectura. Escriuen: Trinitat Simó, Tomàs Llorenç, Gonçal Castelló, Josep L. Ros i Vicent González
Cartes al director. Opinions de lectors.
Comentaris i fragments. Ressenyes d'autors i llibres, fragments de llibres. Escriuen: Enric Valor, Josep Maria Soriano, Josep Maria Capdevila, Joan Fuster, Josep Maria Llompart, Manuel Sanchis Guarnier, Emilia Giralt, Evarist Olcina, Ferran Vidal, Lluís Font de Mora, Rafael Lluís Ninyoles, Amadeu Fabregat, Josep Vicent Marqués, Jordi Montllor, Antoni Ròdenas, Tomàs Ribera, Valerià Miralles, Xavier Ribera, Rodolf Sirera, Lluís Alpera, J.A. Sanchis, Josep Llorca, Miquel Tarradell, Miquel Costa, Roures Marçà, Doménech Valls i Massip, Rafael Villar, Celia Amorós, Ricard Pérez Casado i Ernest Lluch.
Cultura i societat. Vicent Badia, Josep M. Capdevila, Rafael L. Ninyoles, Pere Riutort, Albert Sánchez-Pantoja, Manuel Sanchis Guarnier, Vicent Soler, Vicent Sorribes i Rafael Ventura.
D'un temps d'un país. Reflexions sobre la llengua i cultura del País Valencià. Escriu: Rafael Lluís Ninyoles.
Diàleg. Secció d'entrevistes. Escriuen: Rafael Ventura Melià, Josep Maria Soriano, Valerià Miralles, María Dolores Cortell, Emili Cortés, V. Vives i Rafael Esteve Casanova.
Economia. Novetats d'economia. Escriuen: Ferran Vidal, Josep Lluís Torró, Lluís Bardissa, Ricard Pérez Casado, Josep Maria Soriano Bessó i Jacint Roures.
Pedagògiques. Pedagogia i ensenyament. Escriuen: Carme Miquel i Diego i Josep Maria Capdevila.
Els premis i els concursos. Convocatòries de premis literaris i d'investigació dels Catalans.
Història Novetats historiogràfiques. Escriuen: Gaetà Huguet Segarra, Pilar López Sourroca, A.Ventura i Josep V. Marqués.
La veu dels altres. Recopilació de continguts publicats en altres periòdics.
Lletres (subsecció El món de la lectura i de les lletres). Crítica literària i informació del món editorial valencià. Escriuen: Amadeu Fabregat, Lluís Alpera, Antoni i Bru, Francesc Candel, Josep Maria Capdevila, Enric Valor, Joan Fuster, Jesús Huguet, Roures Marçà, Rafael Villa, Beatriu Civera, María Teresa Mas, Enric Centelles, Vicent Faus Beltran, Josep Melià, Josep Llorca i J.R. Marçà.
Noticiari. Notícies culturals d'àmbit local i comarcal dels territoris de llengua catalana. En aquesta secció es fa un seguiment acurat de la Nova Cançó. Escriuen: Vicent Soler, Francesc Signes, Rafael Sena, Vicent Sorribes, Rafael Esteve, Maria Dolores Cortell, Ricard Cerrada, Vicent Vila, Antoni Bru, Jesús Huguet, Josep Silvestre, Rafael Sala i Ricard Avellan.

2. Seccions, continguts i col·laboradors de <i>Gorg</i> (1969-1972)
Lletres (subsecció El món de la lectura i de les lletres). Crítica literària i informació del món editorial valencià. Escriuen: Amadeu Fabregat, Lluís Alpera, Antoni i Bru, Francesc Candel, Josep Maria Capdevila, Enric Valor, Joan Fuster, Jesús Huguet, Roures Marçà, Rafael Villa, Beatriu Civera, M ^a Teresa Mas, Enric Centelles, Vicent Faus Beltran, Josep Melià, Josep Llorca i J.R. Marçà.
Taula de novetats . Ressenyes breus de novetats editorials. Escriuen: Enric Valor, Josep Maria Capdevila, Rafael Esteve Casanova, Carme Miquel, Amadeu Fabregat, Vicent Escrivà, Vicent Sorribes, Rafael Aracil, Josep Lluís Fos Martí, Gonçal Castelló, Miquel Tarradell, Emili Casademont i Comas, Josep Llorca, Carme Miquel, Vicent Faus Beltran, Valerià Miralles, Jordi Montllor, Rafael Ventura i Vicent Soler.
Teatre . Actualitat i crítica teatral. Escriuen: Rodolf Sirera i Amadeu Fabregat.
Terres i gents . Lingüística i descripció històrica i geogràfica de les comarques de l'àmbit lingüístic català. Inclou la subsecció de biografies de personatges il·lustres valencians "Vides d'ahir i d'avui". Escriuen: Enric Valor, Joan Fuster, Josep Giner, Miquel Tarradell, Josep Lluís Fos Martí, Manuel Sanchis Guarner, G.E. Mira, Roser Latorre i Santiago Bru i Vidal.
Lletres (subsecció El món de la lectura i de les lletres). Crítica literària i informació del món editorial valencià. Escriuen: Amadeu Fabregat, Lluís Alpera, Antoni i Bru, Francesc Candel, Josep Maria Capdevila, Enric Valor, Joan Fuster, Jesús Huguet, Roures Marçà, Rafael Villa, Beatriu Civera, Maria Teresa Mas, Enric Centelles, Vicent Faus Beltran, Josep Melià, Josep Llorca i J.R. Marçà.
Font: <i>Índex. Gorg, revista bibliogràfica</i> . València, 1969-1972 d'Alfonso Moreira i Lola Miñano. Faximil Edicions Digitals. València, 2006. Elaboració pròpia

4.3.4.2. *El tàndem Enric Valor-Josep Maria Soriano Bessó.*

L'editor i director oficial és Joan Senent, però la coordinació la exerceixen el tàndem format per Enric Valor i Josep Maria Soriano Bessó. Enric Valor s'encarrega fonamentalment de la correcció de la revista i de la coordinació de les seccions "Terres i gents" i "Millorem el llenguatge". Per la seua banda, Soriano Bessó (un jove periodista provinent de la JARC que arriba a *Gorg* recomanat per Vicent Ventura) és el director real, ell s'encarrega de donar a la revista una estructura periodística per seccions, alhora que escriu en els apartats "Editorial", "Comentaris i Fragments" i "Diàleg" on signa amb el pseudònim de Josep Puig-Alt.¹⁵³

Enric Valor (Castalla 1919-València 2000) quan entra en *Gorg* ja és un narrador notable i un gran difusor de la normativa gramatical. En la República col·laborà en les revistes *El Tio Cuc*, *El Camí*, *El País Valencià* i *La República de les Lletres*. En la postguerra es fa un assidu de la biblioteca de l'Ateneu Mercantil de València, on coneix

¹⁵³ El pseudònim l'agafa del segon cognom del seu avi patern, que li deien Josep Soriano Puig-Alt.

Joan Senent. En 1949 forma part de la Secció de Literatura i Filologia de Lo Rat Penat, juntament amb Carles Salvador, Ferrer i Pastor, Soler i Godes i Josep Giner. Sota la direcció de Carles Salvador, va donar el primer curs de gramàtica valenciana. Entre 1950 i 1958 publica tres volums de les *Rondalles valencianes* a l'Editorial Torre i en 1960 la primera edició de *L'ambició d'Aleix*. La col·laboració de Valor en *Gorg* dona a la revista una qualitat lingüística no aconseguida en revistes valencianistes anteriors. A més d'això, l'escriptor du la secció "Terres i gents", la qual agrupa tres subseccions: una sobre temes de llengua, altra dedicada a les comarques (descripció històrica i geogràfica de cada comarca) i altra titulada "Vides d'ahir i d'avui", que consisteix en petites biografies de literats i personatges històrics valencians. Enric Valor també du la secció "Millorem el llenguatge", que rep el nom del seu llibre publicat per l'Editorial Gorg. Aquesta secció és una mena de curset de llengua per entregues per aprendre i escriure valencià. Valor signa també bastants articles de crítica literària i de divulgació lingüística en les seccions "Comentaris i fragments" i "Taula de novetats".

Pel que fa a Josep Maria Soriano (Alaquàs 1944), llicenciat en dret i periodista, és un home lligat a les plataformes de la JARC. Ideològicament, clarament antifranquista. En el moment d'entrar en *Gorg*, Soriano Bessó col·laborava com a corresponsal del País Valencià en diverses publicacions de Catalunya, com *Serra d'Or*, *Tele-eXprés*, *Oriflama* i *La Vanguardia*. En *Tele-eXprés* du la corresponsalia juntament amb Ferran Vidal, qui col·labora també en *Gorg* en la secció "Economia". Soriano Bessó entrà en contacte amb el món valencianista a la Universitat de València. Els valencianistes editaven llavors les revistes *Diàleg* (febrer 1961-juny 1962) i *Concret* (gener-maig de 1963) i organitzaven excursions civicipatriòtiques a l'Abadia de Montserrat. És en aquest ambient on entra en contacte amb militants de la UDPV i coneix Vicent Miquel i Diego. Amb aquest bagatge cívic i periodístic, Soriano es fa càrrec de la coordinació periodística de *Gorg*.¹⁵⁴ Dona a la revista un caire modern. Incorpora seccions, les tres columnes en la distribució del text i aporta nous col·laboradors. Soriano, a més de les tasques tècniques de maquetació, escriu en les secció "Diàleg", "Comentaris i fragments", "Economia" i "Taula de novetats".

Gorg, a més, té altres millores que la diferencien bastant de les seues predecessores *Sicània* i *Valencia Cultural*. Es tracta de les portades, dissenyades en una línia marcadament avantguardista per l'Equip Crònica, un grup de pintors format per Manolo

¹⁵⁴ La dilatada trajectòria cívica i professional de Soriano Bessó, un dels fundadors de *Saó*, serà ampliada en l'epígraf 6.2.3.3: "Josep Maria Soriano, «anima mater» del cooperativisme valencià".

Valdés, Rafael Solbes i Juan Antonio Toledo, que va estar actiu entre 1963 i 1981, data aquesta última en què va morir Rafael Solbes. En *Gorg* trobem també portades d'Andreu Alfaro, Viñes Alonso i l'equip artístic de Publipres, empresa de publicitat dirigida per Vicent Ventura en la qual participava el fotògraf Francesc Jarque.

4.3.4.3. *El primer focus periodístic-cultural del nou valencianisme basat en el plantejament nacional de Joan Fuster.*

Com s'ha dit, *Gorg* és una experiència de resistència cultural. Malgrat la seua curta durada, en la revista col·laboraren escriptors veterans i joves que comencen a despuntar en les lletres catalanes. *Gorg* compta amb destacats homenots del valencianisme cultural, alguns d'ells nascuts abans de la Guerra Civil que havien représ l'activisme cultural en la postguerra, com és el cas d'Enric Valor, Joan Fuster, Manuel Sanchis Guarner i Josep Giner Marco.¹⁵⁵ I també el gran estudiós de la literatura catalana i crític literari Josep Maria Capdevila¹⁵⁶, el qual fa crítica literària en les seccions “Comentaris i fragments”, “Taula de novetats” i “Lletres”. Especialment interessants en *Gorg* són les seues reflexions sobre Tirant lo Blanc i l'obra poètica de Maragall, Verdaguer i Guasch. Igualment col·labora el poeta i assagista mallorquí Josep Maria Llompart, el qual analitza en profunditat la primera obra poètica de Lluís Alpera en la secció “Comentaris i fragments”.¹⁵⁷

De tots ells, volem resaltar la figura de Manuel Sanchis Guarner (València, 1911-1981), filòleg, historiador i escriptor, que tanta estima i prestigi havia guanyat entre el

¹⁵⁵ Sobre la figura del filòleg Josep Marco, en tractar-se d'uns dels col·laboradors més prolífics de *Saó*, donarem àmplia informació en l'apartat 6.15.4: “Filòlegs per la normalització de la llengua”.

¹⁵⁶ Josep Maria Capdevila (Olot, 1892-Banyoles 1975), poeta i gran estudiós de la literatura catalana, especialment l'època del clàssics del segle XV. Amic de Pompeu Fabra, Capdevila forma part de la generació d'intel·lectuals que treballaren en l'obra cultural de la Mancomunitat de Catalunya, primer al costat d'Eugeni d'Ors i després amb altres homes imminents que saberen conjugar la disciplina tècnica amb acció cultural. Forma part de la resistència cultural catalana contra les dictadures de Primo de Rivera i Franco. Fou periodista entre 1925 i 1934 en *Paraula Cristiana*, el diari *El Matí* i *La Nova Revista*, així com membre de l'Institut de Lletres Catalanes, institució creada pel president de la Generalitat Lluís Companys. En acabar la Guerra Civil es va exiliar a França i Colòmbia, on va romandre fins 1965. Quan torna a Barcelona l'any 1965, i fins la seua mort, comença la represa del periodisme i escriu nombrosos articles en *Serra d'Or*, *Canigó* i *Gorg*, *Presència* de Girona i *Lluc* de Mallorca. Es va establir a Banyoles, des d'on va escriure els últims anys de la seua vida. Els estudis literaris de Capdevila se centren principalment en les clàssics medievals, posant especial accent en Tirant lo Blanc, i successivament en la Decadència, el Romanticisme i la Renaixença.

¹⁵⁷ Josep Maria Llompart (Palma de Mallorca, 1925-1993), autor de diverses obres poètiques, com *Poemes de Mondragó* (1961) o *La Terra d'Argensa* (1972), entre altres. Llompart destacà també en el camp de la crítica literària i l'assaig de temàtica cultural, branca on el poeta dedicà una vasta atenció que comprén obres tan significatives com *La literatura moderna a les Balears* (1964) i ja en democràcia *Països Catalans i altres reflexions* (1991) i *La narrativa a les Illes Balears* (1992).

món valencianista per la seua ingent obra filològica i històrica i pel seu talant conciliador. En *Gorg* Sanchis Guarnier escriu en les seccions “Comentaris i fragments” i “Terres i gents” sobre temes de llengua i cultura. Com és sabut, va ser un dels col·laboradors de la revista valencianista *El Camí* en la República i un dels participants en l'elaboració de les Normes de Castelló de 1932 i signant de les mateixes. Va participar en la Guerra Civil defensant la legalitat republicana. Per això serà repressaliat durant el franquisme en un camp de concentració de presoners polítics a Salamanca, fins a complir la seua condemna en un penal de Madrid (1939-1943). A més, va romandre desterrat a Mallorca entre 1943 i 1959, període en què es produeix la seua col·laboració amb Francesc Borja de Moll en l'elaboració del *Diccionari Català-Valencià-Balear*. En 1959 torna a València i en 1960 és anomenat professor en la Universitat de València. En els primers anys seixanta ingressa en l'Institut d'Estudis Catalans. Més endavant serà expulsat de la societat cultural Lo Rat Penat per posicionar-se a favor de la unitat lingüística entre valencià i català. D'entre les seues obres conegudes en el temps que col·labora en *Gorg* cal destacar *La llengua dels valencians*, publicada en 1933, i la *Gramàtica valenciana* (1950).

El pas de Joan Fuster per *Gorg* és també interessant. El plantejament teòric nacional de Fuster gravita en *Gorg*. La seua empremta està present tant en els articles que hi escriu com en la influència ideològica que impregna en bastants dels col·laboradors a través de les seues obres. Fuster escriu en les seccions “Comentaris i fragments”, “Lletres” i “Terres i gents”. En alguns casos són crítiques literàries àmplies, però la majoria de les seues col·laboracions són petits fragments d'algunes de les seues reflexions i aforismes extrets d'obres tan significatives com *Diccionari per a Ociosos*, *Qüestió de noms*, *Consells, proverbis i insolències* i *Combustible per a falles*.

L'obra de Fuster, com s'ha explicat abans, inspira i mobilitza en l'àmbit cultural i polític una jove generació d'estudiants, escriptors i professors que assumiran amb tots els matisos que calga els plantejaments nacionalistes fusterians. En *Gorg* conflueixen diverses sensibilitats polítiques valencianistes que ja parlen amb un llenguatge fusterià. *Gorg* és el primer focus periodístic-cultural visible on conflueixen molts dels promotors del nou valencianisme fonamentat en l'obra de Fuster. Es tracta de joves vinculats al PSPV i a la UDPV, que troben en *Gorg* un espai de llibertat per expressar les seues idees. Molts d'ells, anys després, en la Transició i la democràcia, brillaran en el camp de la cultura, la política o el periodisme.

La vida de *Gorg* coincideix amb el naixement del socialisme valencianista, d'on provenen bastants dels seus col·laboradors. Són persones que treballen clandestinament en la lluita antifranquista en partits nacionalistes que han assumit el fusterianisme. Les formacions d'esquerres presents en *Gorg* a través dels seus col·laboradors són el Partit Socialista Valencià (PSV), el Partit Socialista d'Alliberament dels Països Catalans (PSAN) i Germania Socialista. Els col·laboradors que deixen més petja en *Gorg* són Vicent Soler (aleshores pròxim al PSAN), així com els antics militants del PSV Josep Vicent Marqués, Ricard Pérez Casado, Tomàs Ribera, Amadeu Fabregat, Valerià Miralles, Cèlia Amorós, Alfons Cucó i Santiago Ninet Casanova.

En *Gorg* estan també presents militans de la UDPV com Rafael Lluís Ninyoles, Luís Alpera i Vicent Miquel i Diego, dirigent del partit i autor de *L'Església valentina i l'ús de la llengua vernacla*, llibre del qual *Gorg* va reproduir algunes parts en la secció "Comentaris i fragments". La revista compta també amb destacats col·laboradors professors de la Universitat de València com Ernest Lluch i Miquel Tarradell; o mestres d'escola com Carme Miquel i Diego, Ferran Zurriaga, Adela Costa i Joan Tortajada, formats en la Secció Pedagògica de lo Rat Penat, que editava la revista *Escola* escrita en català. Carme Miquel introdueix en la secció "Pedagògiques" la pedagogia moderna de l'occità Celestin Freinet i la defensa de polítiques públiques de normalització del valencià en l'ensenyament. Igualment col·laboren els escriptors Beatriu Civera, Jesús Huguet i Gaetà Huguet. Els historiadors de l'art Tomàs Llorens i Trinitat Simó. El dramaturg Rodolf Sirera i el crític musical Rafael Esteve-Casanova. Els periodistes Xavier Ribera, Pilar López Sourroca i Rafael Ventura. Els estudiosos Ricard Blasco, Santiago Bru i Vidal, Albert Sánchez-Pantoja, Lluís Font de Mora i Gonçal Castelló. I per últim, col·laboradors procedents del valencianisme cristià com mossén Vicent Sorribes, Pere Riutort, Vicent Faus i Beltran. Faus fa crítica de llibres religiosos en la secció "Taula de novetats". Tots tres col·laboraran posteriorment en *Saó*.

El fet religiós té un ampli tractament en *Gorg*, sobretot la reivindicació de la missa en valencià. Són els anys postconciliars del Vaticà II i les esperances d'oficialitzar la litúrgia en valencià des de l'Arquebisbat de València quedaren truncades. En *Gorg* ja no trobem les pregàries i poesies religioses que hi havia a *Sicània* i *Valencia Cultural*, sinó l'horari de misses en valencià en aquelles parròquies que les oficiaven i articles d'aquells col·lectius que demanaven missa en valencià. Un exemple és l'escrit de la Comissió d'Acció Catòlica Litúrgia en Llengua Vernacla titulat "A tots els cristians que tenen responsabilitats educatives", en el qual es recorda la doctrina de l'Església del Concili

Vaticà II pel que fa a l'ús de les llengües autòctones en la litúrgia.¹⁵⁸ *Gorg* participa d'una autèntica mentalitat conciliar, marca una línia editorial clara en defensa de la litúrgia en vernacle i dona veu a tots aquells que defensen aquesta idea. De fet, la revista entrevista en la secció "Diàleg" a tres grans defensors d'aquesta reivindicació: els sacerdots Vicent Sorribes i Josep Espasa i el líder de la UDPV Vicent Miquel i Diego. *Gorg* es fa ressò de les obres escrites per aquests, les quals comentarem més avant.

Finalment, volem ressaltar altre tret singular d'aquesta revista. *Gorg* és la primera publicació valenciana especialitzada que fa un acurat seguiment del moviment de la Nova Cançó, una manifestació moderna musical que rep la influència dels cantautors de la *chanson* francesa (Jacques Brel, Georges Brassens, Georges Moustaki i altres) i que suposa anar més enllà de les músiques folklòriques tradicionals. La Nova Cançó té amb Raimon, Lluís Llach i Maria del Mar Bonet els màxims exponents. Un cançó de protesta contra l'opressió de la dictadura i de reivindicació de la llengua. En definitiva *Gorg*, amb tots els seus continguts, és un "Diguem no" contra "L'estaca" de la dictadura.

4.3.4.4. *L'Estat contra Gorg. Tancament de la revista per tenir un "marcado carácter valencianista, más bien catalanista"*.

"Gorg, defensora del patrimonio cultural de los valencianos, se editaba en la lengua literaria de Valencia (catalán). Este aspecto de la lengua en la que estava escrita era, al parecer, el punto sensible que preocupaba a la Administración, la cual estimó que el carácter "regionalista" que esto suponía y de que no se hubiere declarado explícitamente, era motivo suficiente para cancelarla, iniciándose, en consecuencia, un expediente administrativo".¹⁵⁹ Amb aquestes paraules explica Joan Senent els motius reals que van moure al MIT a cancel·lar la llicència de *Gorg*, fet administratiu que aboca la publicació al tancament indefugible. La llengua utilitzada i el caràcter valencianista de la revista, que l'administració franquista associa amb "regionalismo", no agradà els guardians de l'ortodòxia del règim. La fórmula utilitzada fou un expedient sancionador per no haver declarat Senent el caràcter "regionalista" de la revista en el moment de demanar la llicència. No deixa de ser cínic aquest argument quan el règim considerava el regionalisme una ideologia separatista que atacava la unitat d'Espanya.

¹⁵⁸ COLOMER. *ibídem*. pp.62-67

¹⁵⁹ SENENT ANAYA. *ibídem*. p.13.

En juny de 1971 el ministeri obri l'expedient contra *Gorg*, però Senent no es resigna i inicia un contenciós-administratiu per evitar el tancament. Un procés que es prolongarà per la via judicial fins al 15 de març de 1975, tres anys després de la desaparició de la revista. *Gorg* no tenia l'empara eclesiàstica que gaudien a Catalunya algunes publicacions coetànies com *Serra d'Or* i *Oriflama*, i hagué de tancar. Joan Senent perd la batalla contra el franquisme però ha deixat escrit en la història un capítol de dignitat, valentia i lluita pels drets nacionals del poble valencià. Veiem tot seguit com es desenvolupa aquesta història, que té com a protagonistes Joan Senent, el delegat provincial a València del MIT, Adrián Sancho Borja (un gelós guardià de la ideologia del règim), el ministre Alfredo Sánchez Bella i el Tribunal Suprem. Cal parar un moment l'atenció en la figura ultraconservadora del falangista Sánchez Bella, ministre d'Informació i Turisme des d'octubre de 1969 fins a juny de 1973. Aquest va ordenar el tancament del diari *Madrid*, va intensificar la censura de llibres i va rebre del seu predecessor, Manuel Fraga, la tasca de coordinar el Gabinet d'Enllaç, òrgan interministerial que centralitzava la informació del que en la dictadura anomenaven "elements subversius" dins i fora d'Espanya.

És evident que el caràcter nacionalista de *Gorg* no es podia ocultar, i a mesura que la revista guanyava popularitat el règim clava els seus ulls inquisidors en ella. L'estratègia del Ministeri d'Informació consistia en posar traves legals per abocar la revista al tancament. El primer incident es produeix en gener de 1971. La delegació provincial ordena canviar la portada del número 15 de *Gorg*, que amb el titular "La Inquisició al País Valencià" feia al·lusió al llibre ja publicat de l'historiador Manuel Ardit. Aquest títol s'interpreta com una al·lusió al règim i Joan Senent hagué d'afegir al titular "de 1482 a 1834" per deixar clar de quina Inquisició s'estava parlant.¹⁶⁰

Però el pitjor estava per arribar. En juny de 1971 Senent és advertit per la delegació provincial que *Gorg* s'excedia dels requisits establerts en la llicència i que havia de cenyir-se estrictament al contingut bibliogràfic: llistes i comentaris de llibres. Davant d'açò Senent, per sortejar el problema, sol·licita llicència com a revista d'informació general el 2 de juliol de 1971, però lluny d'arregar-ho això s'interpreta com un desafiament al règim i complica més la cosa. És aleshores quan el MIT decideix iniciar el procés per a tancar la revista. Així les coses, el 18 de gener de 1972, Joan Senent rep

¹⁶⁰ SENENT. *Ibíd.*, p.72.

un expedient de la Direcció General de Premsa del MIT. Se li denega la petició de fer una revista d'informació general i s'acusa a l'editor d'incomplir els articles 27 i 29 de la Llei de Premsa. Concretament hi ha dos acusacions contra la revista. La primera diu que la publicació ha de cenyir-se estrictament a ser bibliogràfica sense adoptar una línia regionalista. I la segona que *Gorg*, en el moment de la seua sol·licitud en el Registre d'Empreses Periodístiques, no proporcionà totes les dades corresponents, concretament va fer omissió de l'orientació regionalista de la revista. En l'esmentat escrit de gener es presenta un ampli informe on apareixen extractes d'articles dels 26 primers números de la revista editats fins al moment, articles que son qualificats pel ministeri d'un "acentuado carácter regionalista", alhora que qualifica *Gorg* com com "un órgano de información tendenciosa y de gran peligrosidad" i de "marcado carácter valencianista, más bien catalanista". L'argumentació del ministeri no deixa de ser insidiosa i constata el genocidi del règim contra la cultura catalana.

Fent una anàlisi detallada dels articles subratllats pel ministeri com a prova del "marcado carácter valencianista, más bien catalanista" de la revista, s'observa que allò que més irrita al règim és tot allò que fa referència a la recuperació dels elements identitaris del poble valencià en l'àmbit comú de la cultura catalana. És a dir, articles que fan una defensa de la llengua i cultura valencianes en el marc de la unitat de la llengua catalana, articles que denuncien l'uniformisme castellà cap als altres pobles d'Espanya; articles que veuen la castellanització com una forma d'opressió cultural històrica imposada per l'Estat espanyol, articles que demanen la normalització de la llengua en l'ensenyament, la toponímia, els noms de les persones i els mitjans de comunicació; i articles que ressalten els llaços de germanor històrica i lingüística entre el País Valencià, Catalunya, les Illes Balears, el Rosselló francès i l'Alguer italià.

Tot seguit s'exposen alguns exemples de fragments que figuren en l'escrit de 18 de gener de 1972 del MIT, on es veuen els textos que el règim aporta com a prova acusatòria del "marcado carácter valencianista, más bien catalanista" de *Gorg*.¹⁶¹

***Gorg*, número 1 (juny 1969).** Article "La llengua dels valencians", títol del llibre de Manuel Sanchis Guarner en el que entre altres coses es diu: "Som valencians i el nostre idioma és el valencià; en ell hem de parlar i en ell hem d'escriure. Qui

¹⁶¹ SENENT. *Ibidem*. pp, 71-99.

renuncia a la seua llengua, renuncia a la seua pàtria, i el que renegua de la seua pàtria és com el que renegua de sa mare”.

Gorg, 2 (juliol-agost 1969). Article “L'església valentina i l'ús de la llengua vernacla”, títol del llibre de Vicent Miquel i Diego, on apareix una foto amb una pancarta que diu: “Volem missa en valencià”.

Gorg, 4 (novembre-desembre 1969). Article “El conflicte lingüístic valencià”. Ressenya del llibre de Rafael Lluís Ninyoles, on s'afirma que “el bilingüisme constitueix una fal·làcia mantinguda pels sectors castellanitzats de la societat valenciana, per a controlar la maquinària ideològica del país”.

Gorg 5 (gener 1970). L'article editorial “Responsabilitat”. Es reivindica l'ensenyament en valencià a tots els nivells educatius, i en particular als xiquets.

Gorg, 7 (abril 1970). Editorial: “Adhesió a una reforma autèntica”. Defensa l'ensenyament del valencià i recorda al Govern que signà la Declaració de l'ONU de 1960 contra la discriminació dels ciutadans per raons lingüístiques.

Gorg, 8 (maig 1970). Apareix un clam amb el següent text: “ No priveu als vostres fills d'un coneixement perfecte de la nostra llengua”.

Gorg, 12 (octubre 1970). Article “La normalització lingüística: procés i meta” de Rafael Ninyoles. Assenyala que l'objectiu de la normalització “és posar a nivell normal una llengua: situar-la en peu d'igualtat amb altres en un mateix pla”.

Gorg, 12 (octubre 1970). Article “Cultura catalana: perspectiva 70”, títol del llibre de diversos autors entre altres Sanchis Guarnier i Baltasar Porcel, on es diu: “El fenomen cultural català comença, per fi, a ser un problema de ressonàncies peninsulars. La cultura catalana comença a perdre el caràcter de "ghetto" i lentament, molt més lentament d'allò desitjable, la situació es modifica en un sentit normalitzador”.

Gorg, 12 (octubre 1970). Article “La llengua valenciana en els seminaris del nostre país”, on es demana la implantació de la llengua autòctona en la litúrgia.

Gorg, 17 (març 1971). Article “I Congrés d'Història del País Valencià”. Es pot llegir: “L'esmentat congrés pot contribuir a una pressa de consciència de la personalitat històrica. Ja que no dubte que sense consciència històrica ha de ser difícil que existisca una consciència de país”.

Gorg, 24 (octubre 1971). Editorial: “Lletra de batalla d'un valencià frisós. De l'exemple de la mata de jonc de la *Crònica* de Muntaner a *El Valencianisme polític* d'Alfons Cucó”. S'analitza l'obra d'alguns autors contemporanis que han influït en el pensament valencianista: Joan Fuster, Sanchis Guarner, Alfons Cucó i Ernest Lluch. El MIT subratlla com altre “pecat” de *Gorg* el següent: “En *Nosaltres els valencians*, Fuster ha demostrat que encara hi ha moltíssims valencians –i aquests darrers anys ho han confirmat– que estem decidits a no rendir les armes del recobriment cultural, que no ens conformem en perdre la nostra peculiaritat, el nostre estil de vida, la nostra llengua, la nostra catalanitat – que ens ve de nissaga–, el nostre passat històric, que som un país perfectament definit, culturalment fet”.

Era massa del que podia suportar la dictadura nacionalcatòlica, fonamentada nacionalment, com deia Franco”, “en los viejos pueblos de Castilla”. Davant d'aquest document del MIT, Joan Senent afirma: “Para mi queda fuera de duda que los motivos de clausurar la revista eran puramente políticos y no jurídicos. No obstante, como por motivos políticos la ley no autoriza la clausura, se hubo de buscar motivos legales, aunque fueran puramente instrumentales”.

Això no obstant, Senent no es rendeix. El 5 de febrer de 1972 presenta un escrit d'al·legacions. Argumenta que la revista és efectivament bibliogràfica, i que durant dos anys i mig de vida de *Gorg* l'Administració ha tingut ple coneixement de la seua orientació i “nunca ha sido objeto de la más mínima advertencia”. Però els franquistes tenien clar el que volien, hi havia la intenció de tancar *Gorg*. El 5 d'abril de 1972 el Ministeri d'Informació rebutja en una resolució les al·legacions de Joan Senent i resol finalment cancel·lar la revista del Registre d'Empreses Periodístiques. *Gorg* desapareix en abril de 1972. Tanmateix, Senent continua la lluita i presenta un recurs d'alçada davant el Consell de Ministres en el que demana la revocació de l'ordre de cancel·lació. Però el 7 de juliol de 1972 un acord del Govern ratifica l'ordre de suspensió de *Gorg*. Arribat a aquest punt, Senent decideix recórrer a la via judicial: el 14 de desembre de 1972 presenta un recurs contenciós-administratiu davant el Tribunal Suprem contra la resolució del Consell de Ministres. Des d'aleshores transcorren dos anys i tres mesos fins al moment que el Suprem dicta sentència. En aquest interval, el 9 de juny de 1973 el Tribunal Suprem demana a Senent que aporte les conclusions de proves, però l'Advocat de l'Estat rebutja de nou els arguments de l'editor i insta al Suprem a dictar sentència. En aquest escrit, l'Advocat de l'Estat afirma que en *Gorg* “se encuentra una

exteriorización de un radicalismo separatista, que constituye un claro ataque a los principios que muestran toda la savia sociológica del régimen vigente”. Finalmente, el 15 de marzo de 1975, una sentencia de la Sala Tercera del Tribunal Supremo falla desestimar el recurso de Joan Senent. El máximo tribunal de l'Estat, com no podia ser d'altra manera, dona la raó al MIT i al Govern dient que les seues resolucions s'ajusten a dret. Res es pot fer enfront d'un règim que emmascarant-se en la legislació és una dictadura de fet. Afortunadament, ja consumada la desfeta de *Gorg*, el Supremo no imposa condemna de costes a Senent. Signaren aquesta ignominiosa sentencia els magistrats Francisco Pera Verdeguer, Isidro Pérez Frade, Fernando Roldán Martínez, Rafael de Mendizabal Allende i Jerónimo Arozamena Sierra.¹⁶² La sentencia del Tribunal Supremo eliminava qualsevol possibilitat de recuperar la revista.

Com hem pogut comprovar, l'idioma utilitzat i el seua línia nacionalista esquerrana oberta als territoris de llengua catalana no va agradar gens ni mica els franquistes. El règim no s'havia relaxat en la seua política de repressió a “los regionalismos” i les llengües de l'Estat diferents del castellà. Una política fortament devastadora per a la llengua i la cultura dels valencians. El mateix general Franco no deixava lloc per a cap dubte quan afirmava en 1938: “España se organiza en un amplio concepto totalitario, por medio de instituciones nacionales que aseguren su totalidad, su unidad y continuidad. El carácter de cada región será respetado, pero sin perjuicio para la unidad nacional, que la queremos absoluta, con una sola lengua, el castellano, y una sola personalidad, la española”.¹⁶³ S'entén així el perquè no prosperaren iniciatives de premsa valencianista com *Sicània* i *Valencia Cultural* i *Gorg*.

4.3.3.5. Influències de *Gorg* en *Saó*.

Gorg va ser un òrgan d'alta volada intel·lectual, l'única plataforma possible durant un breu període temps on es troba el valencianisme modern progressista en la soledat de ser l'única revista en català a València. *Gorg* realment va ser un experiment comunicatiu novedós, modern i atrevit per a l'època. Si en *Nosaltres els valencians* hi ha una abans i un després en el mode de concebre els valencians la consciència identitària, amb *Gorg* hi ha també un abans en la manera de fer premsa valencianista. *Gorg* fou un espai d'exteriorització del discurs nacionalista valencià que tenia com a projecte col·lectiu el

¹⁶² SENENT. *Ibidem*.p. 209

¹⁶³ Sobre la ideologia del dictador, vegeu FRANCO, F.:*Palabras del Caudillo*. Barcelona: Ediciones Fe. 1939.

redreçament cultural del País Valencià en la línia fusteriana. *Gorg*, igual que *Serra d'Or* però amb menys durada i més modestament, fou una publicació de resistència cultural en la llarga nit del franquisme. Veiem quines són les reivindicacions valencianistes més significatives de *Gorg*, demandes nacionalitàries que cinc anys després del seu tancament assumirà i recuperarà amb nova empenta *Saó*.

1. En un ambient de dictadura *Gorg*, a través de comentaris de llibres, planteja certes reivindicacions nacionals del País Valencià com no havia fet abans d'una manera tan clara i insistent cap altra revista valencianista del franquisme. En un règim de genocidi vers la cultura catalana, *Gorg* te la gosadia de reivindicar sense embuts la normalització del català a l'ensenyament, l'Església, la toponímia, els noms de les persones i els mitjans de comunicació. La normalització de la llengua en tots aquest camps serà una reivindicació constant en *Saó*.

2. En un sistema ideològic nacionalcatòlic castellà anticatalanista, *Gorg* defensa la unitat de la llengua catalana i la vinculació cultural i lingüística del País Valencià amb Catalunya, Balears, Catalunya Nord, la Franja d'Aragó i l'Alguer. Els comentaris i reproduccions de llibres es fan quasi sempre en clau nacionalista, fan una defensa sense ambigüitats d'aquests plantejaments nacionals. Un dels signes d'aquesta línia editorial és el fet que estiga escrita totalment en català. *Saó* recollirà la torxa de l'unitarisme lingüístic, s'escriurà íntegrament en català i mantindrà connexió amb esdeveniments culturals fidels a la unitat de l'idioma.

3. La revista *Gorg* contribueix al prestigi i difusió de la literatura en català. *Gorg* afavoreix la normalització cultural valenciana en el marc de la llengua catalana i una relació fluida amb la cultura europea del moment, ja que donà a conèixer les obres d'autors destacats del pensament europeu i de la cultura catalana. El paper que fa *Gorg* al País Valencià es pot comparar, encara que més modestament, a la plataforma cultural que va significar *Serra d'Or* a Catalunya. Aquesta filosofia d'interrelacionar i obrir la cultura valenciana-catalana amb la resta d'Europa i del món serà una de les línies més perseverants de *Saó*.

4. *Gorg* és la primera revista nacionalista valenciana professional d'encuny fusterià al País Valencià. La revista es fa ressò de les novetats bibliogràfiques de la cultura catalana i europea des d'una òptica valencianista d'esquerres. *Sicània* i *Valencia Cultural* representen un valencianisme sentimental o folklòric, en certa manera ancorat encara a la tradició valencianista de preguerra, un valencianisme

d'exaltació d'un costumisme passatista que no planteja cap projecte polític nacional de futur del País Valencià. En canvi *Gorg*, representa el valencianisme modern que accepta la catalanitat del País Valencià i la seua participació en una comunitat nacional anomenada Països Catalans. Després de *Gorg* apareixen altres revistes informatives o especialitzades escrites íntegrament en la nostra llengua que mantenen aquest posicionament i la difusió de la cultura catalana en totes les seues manifestacions. Les més representatives que es continuen publicant són *Saó* (1976), *L'Espill* (1979), *El Temps* (1984) i *Caràcters* (1997).

5. *Gorg* reivindica d'una forma clara la litúrgia en llengua vernacle, participa de la mentalitat del Concili Vaticà II. *Sicània* s'inscriu en l'etapa anterior al Vaticà II, *Valencia Cultural* és coetània al concili i *Gorg* apareix quatre anys després de la finalització de l'esdeveniment eclesiàstic i assumeix el pensament conciliar, el qual heretarà *Saó* i que es convertirà en un dels *leitmotiv* de la revista.

Totes aquestes idees, no resoltes encara en democràcia, són qüestions centrals del valencianisme per a l'articulació d'un País Valencià d'acord a la seua història i identitat cultural. Cal puntualitzar que, desaparegudes *Sicània*, *Valencia Cultural* i *Gorg*, serà *Saó* qui agafarà la torxa reivindicativa d'aquestes idees valencianistes, les quals continuen marcant la línia editorial de la revista en les primeries del segle XXI. Una de les tesis d'aquest treball és que *Saó* recull l'esperit valencianista cultural i cristià que van estar presents en *Sicània*, *Valencia Cultural* i *Gorg*. En aquestes revistes trobem una part important dels antecedents de *Saó*, tot i que *Saó* –ja en democràcia– ampliarà el camp reivindicatiu dels drets nacionals dels valencians. I és més, alguns dels promotors i col·laboradors de *Sicània*, *Valencia Cultural* i *Gorg* confluiran l'any 1976 en *Saó*.

Gorg ha deixat una estela brillant de col·laboradors en les revistes posteriors aparegudes en la Transició i la democràcia. Bona part dels escriptors, periodistes i intel·lectuals que escriuen en *Gorg* els trobarem anys després en *Saó*, *El Temps* i altres revistes valencianistes. *Saó* és en part hereva d'aquesta llavor que sembrà *Gorg*. *Saó* recupera i amplia la línia nacionalista fusteriana de *Gorg* i rep un gran nombre de col·laboradors de la desapareguda revista. Fent una anàlisi comparativa dels índexs d'autors i temàtics de *Gorg* elaborat per Lola Miñano i Alfonso Moreira, així com l'índex de *Saó* realitzat per Sergi Pérez Silvestre en el període 1976-2001, hem pogut comprovar que almenys 25 col·laboradors de *Gorg* escriuran posteriorment en *Saó*. Especialment fructífera en *Saó* ha estat la participació dels *exgorgians* Josep Giner,

Rafael Esteve-Casanova, Joan Fuster, Pere Riutort, Xavier Ribera, Josep Maria Soriano Vicent Rosselló, Lluís Alpera i Trinitat Simó, per citar alguns exemples.

Col·laboradors de <i>Gorg</i> que escriuen després en <i>Saó</i>	
Ricard Avellan (1980)	Rafael Lluís Ninyoles (1980)
Lluís Alpera (1995-2000)	Ricard Pérez Casado (1985-1998)
Vicent Badia i Marin (1976-1994)	Xavier Ribera (1977-1996)
Ricard Blasco (1982-1993)	Pere Riutort Mestre (1977-1986)
Gonçal Castelló (1990-1995)	Vicent Rosselló Verger (1977-1986)
Carme Miquel i Diego (1989-1996)	Salvador Salcedo (1985-1990)
Vicent Miquel i Diego (1978-1997)	Rodolf Sirera (1989-1990)
Vicent Escrivà (1987-1997)	Manuel Sanchis Guarner (1977-1981)
Rafael Esteve-Casanova (1982-1991)	Vicent Soler Marco (1978-2000)
Joan Fuster (1977-1992)	Josep Maria Soriano Bessó (1976-1985)
Sebastià García Martínez (1993)	Trinitat Simó (1977-1999)
Josep Giner Marco (1982-1984)	Enric Valor (1982-1993)
Josep Vicent Marqués (1980-1983)	
En la llista figura el nom del col·laborador i el període de temps que col·labora en <i>Saó</i> . Fonts: Alonso Moreira i Lola Miñano: <i>Índexs Gorg. Revista bibliogràfica</i> . València, 1969-1972. Sergi Pérez Silvestre: <i>Índex general de Saó (1976-2001)</i> . Elaboració pròpia.	

4.4. TRANSFORMACIONS DE LA PREMSA REGIONAL DURANT 1976-1987 I EL SEU DISCURS EN EL CONFLICTE IDENTITARI VALENCIÀ.

Entre 1965 i 1975 es produeix un ressorgiment de la premsa cap a posicions oberturistes. L'impacte de Llei Fraga i la incorporació a les redaccions d'una nova generació de periodistes diferent a la de postguerra, determinen l'aparició de nous mitjans que es fan ressò dels canvis econòmics i de mentalitats que s'estaven produint, alhora que assumeixen reivindicacions socials i les aspiracions democràtiques d'una part de la població, això sí, dins d'una línia moderadament progressista per a evitar la repressió del règim. Nous mitjans entren en escena com els diaris *Madrid* i *Tele/eXprés* de Barcelona, o els periòdics no diaris *Triunfo*, *Cuadernos para el Diálogo*, *Cambio 16* i *La Calle*, en els quals s'integren periodistes democrates que preparen el camí de la renovació i la democratització de la premsa que tindrà lloc en la Transició.

La premsa diària valenciana, escrita en castellà, entra en aquest corrent de reestructuracions i transformacions. El preludi d'aquests canvis es produeix a Alacant amb la creació de la delegació de *La Verdad* el 1963 i l'aparició del nou diari *Primera Pàgina* (1968), els quals entren en competència amb *Información del Movimiento*. A València, el mateix any de l'entrada en vigor de la Llei de Premsa de 1966, apareixen la

Cartelera Túria i el diari *Al Día*, una experiència de curta durada en la que trobem els periodistes Martí Domínguez, Vicent Ventura i Joan Josep Pérez Benlloch. Poc de temps després s'inaugura el centre regional de TVE a València (1971) i naix el setmanari *La Marina* (1973) d'orientació progressista en una primera etapa on trobem les firmes de Vicent Ventura, Enrique Cerdán Tato i J.J. Pérez Benlloch. Per altra banda, en els primers anys setanta, *Información* d'Alacant, sota la direcció de Jesús Prado, respon a la competència de *La Verdad* mitjançant el reforçament i ampliació de les corresponalsies comarcals i adoptant una línia més oberta. I juntament a açò, a l'octubre de 1974 es posa en marxa el primer informatiu regional "Aitana" de TVE i el programa radiofònic en valencià "De dalt a baix" en Radio Peninsular conduït per Toni Mestre, que havia tingut un precedent reïxit amb el programa "Nosaltres els valencians" de Radio Popular de la Plana (Vila-real) que començà a emetre el 1969.

L'entrada d'aquests nous mitjans de premsa, però, no trenca l'hegemonia dels diaris provincials com a líders d'opinió en la societat valenciana. Aquests també avancen cap a postures oberturistes a finals del franquisme. A València, *Las Provincias* i *Levante* comencen a partir de 1973 un procés de renovació de plantilla (incorporació de joves redactors) i reestructuració de continguts que deriven en un major oberturisme i la incorporació de col·laboradors de l'oposició democràtica. En *Levante* aquests canvis els promou José Molina Plata, director entre 1973 i 1980, mentre que en *Las Provincias* és María Consuelo Reina, la qual és nomenada subdirectora el 1973, càrrec que ostentarà fins a 1978 en què assumirà la direcció del diari. Entre 1973 i 1978 té lloc l'anomenada "Primavera de *Las Provincias*", en la qual es dona la combinació d'una redacció jove compromesa amb la democràcia (Francisco Pérez Puche, José Miguel García, Salvador Barber, José Manuel Dasí, Ricard Triviño, Ricardo Bellveser i Antonio Luque, entre altres) i firmes d'opinió de gent vinculada als moviments d'oposició al franquisme de diverses ideologies, alguns d'ells valencianistes (Joan Francesc Mira, Rafael Ventura Melià, Ernest Sena, Amadeu Fabregat, Ovidi Montllor i Manuel Sanchis Guarnier). Això sense oblidar el fet que en aquest període Vicent Andrés Estellés ocupa el càrrec de redactor cap del diari degà.

En aquesta curta etapa dels tres últims anys de la dictadura és possible llegir tant en *Las Provincias* com en *Levante* articles d'opinió i reflexió sobre la qüestió nacional valenciana sense esgarrar-se les vestidures. Amador Iranzo ha analitzat amb profunditat en la seua tesi doctoral el paper que juga la premsa diària de la capital en la Batalla de

València.¹⁶⁴ Iranzo completa els estudis realitzats per Rafael Xambó, Alfons Cucó, i Francesc Viadel i Vicent Flor (aquests autors atribueixen a *Las Provincias* la màxima responsabilitat en el conflicte identitari) i esbrina el posicionament editorial que al voltant de la batalla de la llengua i dels símbols adopten no sols *Las Provincias* sinó també *Levante* i els nous diaris democràtics sorgits en la Transició. En aquest sentit Iranzo aporta informació addicional fonamental per a entendre amb amplitud com va viure la premsa aquest conflicte civil sobre la identitat. La tesi d'Iranzo és il·lustrativa. Revela que el recurs a les qüestions identitàries i a l'anticatalanisme que utilitza el franquisme en els anys anteriors i immediatament posteriors a la mort de Franco no és secundat per *Levante* i *Las Provincias*. Les esclatxes s'obren a partir de 1978 quan la UCD instrumentalitza políticament la identitat valenciana. Entre els anys 1973 i 1977 els partits d'extrema dreta i les institucions controlades encara pels franquistes (Ajuntament i Diputació de València) utilitzen els símbols i la llengua com a estratègia política, sempre des d'una perspectiva anticatalanista, com a resposta a les plataformes de l'oposició democràtica que començaven a aflorar. Però *Las Provincias* i *Levante* eviten entrar en l'estratègia anticatalanista. Si ho fa en canvi el vespertí *Jornada*, dirigit per José Barberà Armelles, un periodista molt vinculat al règim.

Això no obstant, seguint a Iranzo, al llarg de 1978 i principis de 1979 es produeixen alguns canvis que acabaran fent entrar a *Las Provincias* i *Levante* en el debat identitari a favor de les tesis del blaverisme i aïllant mediàticament el valencianisme nacionalista. *Las Provincias* abandona la fase oberturista iniciada el 1973 i assumeix les posicions blaveres. Després la victòria del PSPV-PSOE al País Valencià en les eleccions generals de 1977, la UDC agafa la bandera de l'anticatalanisme com a estratègia per guanyar terreny electoral i estreta el control sobre els mitjans per aconseguir recuperar l'hegemonia electoral enfront l'esquerra. UCD busca una aliat en la premsa i prioritza la relació amb *Las Provincias*, tradicional defensor dels interessos de la burgesia valenciana. I en aquesta estratègia –segons Amador Iranzo– és determinant l'estreta relació que mantenen Manuel Broseta, Fernando Abril Martorell i María Consuelo Reyna. Tanmateix és Broseta el nexa d'unió entre la UCD i el diari degà, la figura que acabarà facilitant la confluència del discurs identitari d'UCD amb la línia editorial de *Las Provincias*, de tal forma que des de 1978 fins a 1982 aquest periòdic es convertirà

¹⁶⁴ IRANZO MONTES, L.A: *El papel de la prensa diaria durante la Transición a la democracia en Valencia (1976-1982)*. Tesis doctoral inédita. Dirigida per Francesc-Andreu Martínez Gallego i Xavier Giró Martí. Universitat de València, 2011

en el portaveu de les tesis centristes a propòsit de la identitat valenciana i el model polític de l'autogovern valencià que s'estava debatint en l'etapa preautonòmica.

L'evolució de *Levante* cap al blaverisme obeeix a altres factors, vénen marcats fonamentalment pel comportament dels directors i la situació de replegament i reestructuració que estava vivint aleshores la premsa del Movimiento. El 1977 el Govern d'Adolfo Suárez integra els diaris de la Cadena del Movimiento en nou organisme autònom Medios de Comunicación Social del Estado (MCSE) amb la finalitat de promoure la privatització d'aquests mitjans. Al País Valencià aquest fet té lloc durant 1984 amb la compra de *Mediterráneo* per la societat PECSA (Promociones y Ediciones Culturales, SA) i de *Levante* i *Información* per Editorial Prensa Valenciana, filial del grup estatal Editorial Prensa Ibérica, SA. Tanmateix, entre 1977 i 1984 el discurs de *Levante* sobre la qüestió identitària canvia. Durant la direcció de José Molina Plana (1973-1980) i José Manuel Gironés (1981) *Levante* manté una posició de defensa de l'autonomia sense entrar en la polèmica de la identitat, demanant la unitat dels valencians i sense prendre partit per cap dels dos bàndols enfrontats. El gir radical vers el blaverisme es produeix durant la direcció de José Barberà (1981-1983), visible especialment a partir de finals de 1981 quan el director s'assenta en el càrrec, segons constata Iranzo. Si fins aleshores l'autonomia i la unitat dels valencians marcaven el discurs del diari, a partir d'aquest moment ho faran els símbols i la llengua.¹⁶⁵ La situació canvia amb la privatització del diari el 1984. A partir d'aleshores *Levante* queda fora de l'òrbita de la dreta i mantindrà un públic predominantment progressista.

Quant als altres diaris provincials històrics, el panorama és variable a mesura que ens aïllem de València. Vicent Franch ha fet una primera aproximació al comportament d'aquesta premsa davant el nou valencianisme fusterià. Arriba a següents conclusions que descrivim tot seguit. *Información* i *Mediterráneo* (pot ser per la delicada situació de desmantellament de la premsa del Movimiento) mantenen una línia de suport a l'autonomia i informen d'una manera més neutral sobre la qüestió dels símbols i la llengua. En canvi *La Verdad* s'arregla cap a la dreta i comença a projectar un secessionisme alicantinista on barreja un vague antivalencianisme (contra València) amb el projecte del "Sureste espanyol".¹⁶⁶ Per altra banda, la postura dels nous diaris

¹⁶⁵ IRANZO. *ob.cit.* 529-530.

¹⁶⁶ Vegeu FRANCH FERRER, V.: "Premsa i nacionalisme valencià", en LAGUNA PLATERO, A. i LÓPEZ, A. (1992). *Dos-cents anys de premsa valenciana. Actes del I Congrés del Periodisme Valencià*. pp.753-772.

democràtics creats en la Transició s'insereix més en el model estatuari estricte. *Diario de Valencia* (1980-1982) i *Noticias al Día* (1982-1984), creats ambdós per sectors progressistes, apareixen quan la instrumentalització de la identitat valenciana estava en el seu punt més alt i ja s'havia desenvolupat un gran moviment detractor del valencianisme nacionalista, que per altra banda havia recollit uns quants fracassos electorals, per la qual cosa difícilment podien oferir un contrapés mediàtic a *Las Provincias*, que protagonitza tot sol la lluita contra el valencianisme d'arrel fusteriana. Per tant, aquests dos diaris, tot i que són crítics amb el blaverisme, assumeixen un discurs autonomista amb un contacte no conflictiu amb el nacionalisme fusterià i el corrent valencianista partidari de la tercera via, als quals donen cobertura informativa. En canvi *Castellón Diario*, fundat en 1982 per Castellón Editorial SA, manté una posició provincialista castellanista crítica amb la classe política de València però desvinculant-se de les vel·leïtats anticatalanistes. Per altra banda, tots aquests diaris esmentats –incloent *Las Provincias* i *Levante*– perpetuaran en democràcia el model informatiu provincial i no donaran el salt cap a una premsa autènticament regional capaç de vertebrar informativament el País Valencià.

Finalment, pel que fa als diaris d'àmbit nacionals que en aquell temps fan un major seguiment a la polèmica identitària, com *El País* i *l'Avui*, aquests aposten clarament pel valencianisme progressista i mostren una actitud molt crítica contra el blaverisme. En el cas d'*El País* aquest diari s'adscriu a una línia oberta i progressista dins de l'autonomisme però visualitzant sense hostilitat el valencianisme nacionalista.

Això no obstant, no hi ha un debat periodístic real i honest sobre el fet identitàri. En això coincideixen els autors que han analitzat el fenomen (Alfons Cucó, Rafael Xambó, Vicent Franch, Francesc Viadel i Amador Iranzo), l'únic debat existent és el discurs maniqueïsta i manipulador imposat per *Las Provincias* segons el qual ser un “vertader valencià” i no un “catalanista traïdor” suposava assumir la simbologia blavera.

En aquest context mediàtic tan desfavorable per a la cultura autòctona (una premsa aclaparadorament escrita en castellà amb alguns diaris ancorats en un espanyolisme ranci hostil a la recuperació nacional del País Valencià), *Saó* i la resta de premsa en valencià que apareix entre 1976 i 1987 patiran una dura travessia en el desert. En els capítols següents analitzem les característiques i la lluita d'aquesta premsa per aconseguir la normalització en el mercat comunicatiu valencià. Intentarem donar la visió que sobre la identitat valenciana articula la premsa escrita en català (hem catalogat 112

capçaleres), un sectors dispers i minoritari dins del sistema comunicatiu valencià de l'època, centrant-nos principalment en la revista *Saó* motiu d'estudi principal d'aquesta tesi. Ens referim a una premsa que, llevat d'escasses excepcions, assumeix majoritàriament plantejaments nacionalitaris que beuen de les idees de Joan Fuster, amb matisos i variants, és clar. Aquesta premsa s'emmarca dins del moviment cultural i polític anomenat valencianisme democràtic o valencianisme nacionalista, el qual es caracteritza fonamentalment per defensar un model d'identitat col·lectiva que incloga la plena cooficialitat i normalització de la llengua vernacle del País Valencià.

5. L'ALTRA PREMSA IDENTITÀRIA COETÀNIA A SAÓ.

Coetàniament a *Saó* es desenvolupen un conjunt de projectes periodístics que intenten aglutinar corrents democràtics i iniciatives culturals on el valencianisme nacionalista està present. Hem convingut anomenar aquest sector “premsa identitària”, és a dir, la premsa escrita totalment o en bona part en català que dóna importància a través de la informació, l’anàlisi o la opinió a la qüestió de la identitat valenciana en un sentit ampli i obert. Entenem per identitat no sols els elements de la història i la llengua que defineixen la personalitat d’un territori, en aquest cas el País Valencià, sinó també aquella que abraça altres aspectes no menys importants que conformen la cultura d’un poble com són les tradicions populars o les identitats locals. La primera representaria la identitat col·lectiva global, la identitat com a projecte polític que té la llengua –el català o valencià– com a principal factor d’adscripció identitària. La segona, en canvi, s’endinsa en el heterogeni microespai de les identitats locals existents al País Valencià. És precisament en la comunitat local on els marcadors identitàris estan més definits per la força de la tradició i són menys qüestionats per la població.

De fet, alguns autors no parlen d’una identitat valenciana sinó de múltiples identitats. Ja hem vist en un apartat anterior el model d’Ismael Vallés. Aquest investigador afirma que al País Valencià s’han configurat en els anys de la Transició i primers anys de l’autonomia sis maneres d’entendre teòrica i políticament la identitat valenciana.¹⁶⁷ Per altra banda, Andrés Piqueras parla del “complejo juego de identidades existentes en el País Valenciano” en referir-se a la difícil construcció de la identitat col·lectiva del poble valencià. Planteja la següent hipòtesi. Hi ha una identitat valenciana col·lectiva que té una noció de certa “autenticitat” més o menys consensuada la qual està localitzada a València i les comarques catalanoparlants situades entre la Plana Alta i la Marina Alta. Aquest territori identifica la llengua catalana, el valencià, com el principal element que defineix la valenciania, encara que també agafa com a paràmetres identitàris les festes, el folklore i inclús la pròpia gastronomia. És el que Piqueras anomena “identitat central”, la qual perd la seua capacitat de convicció a mesura que ens apropem a les

¹⁶⁷ En el capítol 1.1. hem descrit la formulació teòrica d’Ismael Vallés Sanchis, el qual planteja sis tipologies identitàries segons que conviuen al si de la societat valenciana: el fusterianisme clàssic, el blaverisme, la tercera via, el model estatuari estricte i l’espanyolisme uniformista.

àrees perifèriques del País Valencià. La “identitat central” és sobretot contestada per les comarques castellanoparlants de l’interior, inclús també per les catalanoparlants del nord, tot configurant el que ell anomena la “identitat de muntanya”, la qual es fonamenta en un fort sentiment d’abandó respecte de la capital del país. I a més, la “valenciana central” es difumina fins al rebuig més absolut en les comarques del sud i oest d’Alacant on s’ha instal·lat una mena d’alicantinisme cantonalista que mira de reüll a València i amb simpatia el projecte del “Sureste español”, com hem vist en el cas de *La Verdad*. Hi ha encara més. Segons l’autor, entre els valencians està molt arrelada la “identitat de província”. La província és un centre d’autoidentificació identitària que actua amb caràcter autoinclusiu en perjudici de la valenciana col·lectiva.¹⁶⁸ I la premsa, sense dubte, és un reflex d’aquest embolic identitàri.

Fet aquest concís aclariment, hem inclòs en la categoria de “premsa identitària” dos models de premsa especialitzats en continguts que podríem anomenar identitàris.

1r model. Premsa valencianista escrita en català. Abraça un nombre heterogeni de publicacions d’informació general i especialitzades de temàtica diversa que tenen en comú el tractament de la identitat valenciana atenent fonamentalment principis d’història i de llengua. Aquesta premsa conrea la llengua catalana i defensa la seua normalització, considera la llengua el més important factor de cohesió identitària i el motor indestruïble del redreçament cultural del poble valencià. Aquest model es desenvolupa en les comarques catalanoparlants i no entra a analitzar –ni tampoc rebutja ni qüestiona– les altres identitats valencianes conformades en les comarques castellanoparlants de l’interior i del sud. En aquest grup hem catalogat 112 publicacions periòdiques les quals es caracteritzen per assumir consciència real del fet diferencial valencià. Són 112 publicacions coetànies a la primera època de *Saó*, 1976-1987, que abasten el període de la Transició i la primera legislatura de l’autonomia. Totes aquestes revistes –algunes d’una forma més explícita que altres– plasmen la qüestió nacional valenciana com a punt principal de reflexió, anàlisi, reivindicació o projecte de país. El fet diferencial valencià en les 112 publicacions inventariades –tornant a la classificació d’Ismael Vallés– adopta quatre models identitàris diferents segons es tracte d’unes revistes o altres: el fusterianisme clàssic, la tercera via, l’estatuari estricte i el blaverisme, aquest últim molt minoritari. En tot cas, els tres primers

¹⁶⁸ Vegeu PIQUERAS INFANTE, A: *La identidad valenciana. La difícil construcción de la identidad colectiva*. pp.153-240.

models beuen o accepten premisses de Fuster. La particularitat d'aquesta premsa és que la immensa majoria de les publicacions catalogades (109, el 97,3%) adopten en la seua línia editorial la defensa de la identitat valenciana partint dels supòsits del nou valencianisme d'arrel fusteriana, sobretot allò que fa referència la normalització social i unitat de la llengua catalana. I diem "partint" del fusterianisme i no "d'acord totalment" amb ell perquè no trobem en aquestes revistes un projecte nacionalitari únic. Per altra banda, hi ha tres revistes (el 2,7%) que assumeixen les premisses antifusterianes i anticatalanistes del blaverisme.

2n model. Prensa local i comarcal, també anomenada de proximitat. És una premsa que s'estén per tot el territori valencià, escrita tant en castellà com en català o bé amb les dues llengües alhora, però amb un clar predomini d'una sobre l'altra segons casos. Estudiosos de la comunicació que han analitzat el periodisme de proximitat destaquen que el valor de la identitat és una de les característiques que millor defineix els mitjans locals i comarcals. Josep Lluís Gómez Mompарт, Jaume Guillaumet, Antonio Laguna i Xose López afirmen que els mitjans de proximitat, a diferència dels altres, van units estretament al concepte d'identitat cultural en un espai territorial més pròxim, és a dir, expressen el sentiment de pertinença a un lloc, a una època i a una comunitat. O dit d'altra manera, participen de manera activa en l'elaboració de l'espai i del temps social local, en la forma d'establir les relacions culturals i les formes de representar-les.¹⁶⁹ En aquests sentit, i partint d'aquesta definició, la premsa de proximitat enforteix la identitat local o comarcal mitjançant cinc maneres fonamentals:

1. Informa dels esdeveniments i manifestacions locals. Els periòdics locals són una mena de notaris de la història dels pobles.
2. Conformen la identitat col·lectiva local a través d'un cúmul d'elements compartits per aquesta comunitat humana local: el paisatge físic, la memòria

¹⁶⁹ Vegeu GÓMEZ MOMPART, J.LL: (1992). *La gènesi de la premsa de masses a Catalunya (1902-1923)*. Barcelona: Editorial Pòrtic. I també del mateix autor: (2002): "La informació glocal: una alternativa al benestar comunicatiu", en *L'Espill*. València:PUV.pp.117-124. Vegeu també LAGUNA PLATERO, A: "La comunicació local-comarcal al País Valencià", en CASANOVA, E. (eds). *L'aportació de les comarques i patrimoni valencià*. València: FIECOV.pp.45-59.; GUILLAMET, J. (1984). *La premsa comarcal. Un model català de periodisme popular*. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.; LÓPEZ GARCÍA, X.(1999): "La informació de proximitat en la societat global. Estratègies de comunicació local en la era global o como mantener la identidad en un mundo glocal". *Revista Latina de Comunicación Social* (13 enero 1999). Tenerife: Universidaad de la Laguna.

històrica tant escrita com oral, les tradicions, la llengua, el patrimoni cultural i el sentiment de pertinença al lloc.

3. Contribueix a la recuperació i legitimació de trets identitaris autòctons enfront elements d'aculturació al·lòctons. En el cas del País Valencià, contribueix a la normalització de la llengua catalana.

4. Contribueix a la vertebració i cohesió d'una societat local o comarcal.

5. Ofereix un model comunicatiu descentralitzat fonamentat en el territori de proximitat (el municipi o la comarca), que configura com sistema diferent i alternatiu a la premsa diària central de Madrid i a la d'abast provincial editada a Castelló, València i Alacant.¹⁷⁰

En aquest grup analitzem 46 de periòdics locals i comarcals informatius representatius (escrits tant en català com en castellà) que s'editen entre 1976 i 1987 i que van posar els fonaments de la premsa de proximitat valenciana de la democràcia.¹⁷¹

Amb tot, i com a conclusió d'aquesta introducció, creiem que una de les aportacions d'aquesta tesi ha estat esbrinar, definir i acotar el naixement, evolució i característiques principals dels dos models esmentats de “premsa identitària” apareguda en un període de canvis polítics, socials i culturals tan determinant com és la Transició i començaments de la democràcia. Una premsa –en total hem catalogat 142 publicacions– que s'analitza amb visió de conjunt de País Valencià per primera vegada en aquesta investigació. Una premsa que si bé no va ser en aquest període –tampoc ho és avui– el sector hegemònic dins del sistema comunicatiu valencià, manté una audiència fidel entre els sectors més sensibilitzats per la qüestió nacional valenciana i les identitats locals.

¹⁷⁰ En aquesta investigació hem seguit la toponímia comarcal del mapa de les comarques del País Valencià elaborat per Joan Soler i Riber el 1970. La proposta de Soler és la que té més difusió i popularitat i ha estat acceptada per la Generalitat Valenciana, que la fa servir com a base per la conformació de partits judicials, publicacions estadístiques oficials, àrees de salut, mapa escolar, etc. El mapa de Soler inclou 32 comarques. de les quals 21 són catalanoparlants i 11 castellanoparlants. Les comarques de parla catalana són: Els Ports, l'Alt Maestrat, el Baix Maestrat, la Plana Alta, la Plana Baixa, l'Alcalatén, el Camp de Morvedre, el Camp de Túria, l'Horta, la Ribera Alta, la Ribera Baixa, la Costera, la Vall d'Albaida, la Safor, el Comtat, l'Alcoià, la Marina Alta, la Marina Baixa, l'Alacantí, el Baix Vinalopó i les Valls del Vinalopó. Les comarques de parla castellana són: Els Alts Millars, l'Alt Palància, Racó d'Ademús, els Serrans, la Plana d'Utiel, la Foia de Bunyol, la Vall de Cofrents, la Canal de Navarrés, Vinalopó Mitjà, Alt Vinalopó i Baix Segura

¹⁷¹ Hem catalogat la premsa identitària en dos grups. El primer aglutina 112 revistes valencianistes (informatives i especialitzades de temàtica diversa) escrites preferentment en català. I el segon grup 46 publicacions de difusió estrictament local i comarcal (premsa informativa de proximitat), de les quals hi ha 16 amb una presència notable d'ús del català que figuren també en el catàleg de les 112 revistes valencianistes. Per tant, fent la corresponent resta, la xifra total de publicacions inventariades és de 142.

5.1. ANTECEDENTS. SÍNTESE HISTÒRICA DE LA PREMSA EN CATALÀ AL PAÍS VALENCIÀ (1813-1975).

La premsa valenciana naix en castellà. Els primers periòdics són el *Diario de València* (1790) i *La Gaceta de Alicante* (1793). Al llarg del segle XIX, en les ciutats amb un fort contingent burgés i mercantil naixen bastants setmanaris locals en castellà, com ara *La Glorieta de Alcoy* (1837), *La Fortuna* (Xàtiva, 1844), *El Eco de Castellón* (1851), *El Eco del Júcar* (Alzira, 1856), *Revista de la Marina* (Dénia, 1861), *La Chicharra* (Sueca, 1868) o *La Crònica* (Torrent, 1897), entre altres. És una premsa de partit, amb una tradició combinada de periodisme polític i informatiu.

La primera premsa en valencià naix després de la Constitució de Cadis de 1812. És una premsa satírica defensora o detractora de la revolució liberal, la qual usa una ortografia castellanitzada. El valencianisme periodístic naixia com un subgènere en el que la informació era substituïda per la descripció sardònica de la realitat. (Laguna, 1990: 49). El primer periòdic valencià en català fou *Saro Perrengue y el Doctor Cudol* (1813), on apareixen converses entre un advocat de València que explica a un llaurador els principis constitucionals del liberalisme. Posteriorment sorgeix el setmanari *La Ronda del Butoni* (1820), escrit en vers amb les ironies pròpies del liberalisme exaltat. Més endavant naix *El Mole* (1837), fundat per José Maria Bonilla, periòdic republicà humorístic que té un fort component neoforalista. És a dir, defensa un sistema polític articulat en base als Furs de l'antic Regne de València, una proposta que enllaça amb el republicanisme federal descentralitzador que comença a sorgir. Bonilla posa el primer pilar de la premsa satírica valenciana del vuit-cents. *El Mole* és una publicació de gran impacte social. Defensa els principis de les constitucions de 1812 i 1837, però també critica amb duresa les limitacions del nou ordre burgés. L'alternativa de Bonilla fou la defensa nostàlgica del règim foral aniquilat per Felip V.¹⁷²

La premsa satírica perviurà durant tota la centúria. La continuïtat d'*El Mole* vindrà de la ploma de Josep Bernat i Baldoví, la figura clau de la premsa satírica valenciana de la segona meitat del XIX. Aquest va dirigir diverses revistes satíriques, com *La Donsayna* (1844) i *El Tabalet* (1847). Bernat i Baldoví, considerat el pioner del teatre popular valencià contemporani, inicia una tradició periodística satírica on disfressa la crítica política mitjançant una barreja de divertiment festiu i costumisme. Sorgiran també altres

¹⁷² Vegeu ANTONIO LAGUNA. *Historia del periodismo valenciano*, pp.49-50 i 70-71.

periòdics com el conservador *El Salmartí* (1860) i *El Tio Nelo* (1862), defensor dels interessos arrossers valencians.¹⁷³

La Renaixença no aportarà cap canvi significatiu quan a l'ús del valencià en la premsa, continua dominant el gènere satíric, que serà el gènere més emprat. A Catalunya, en canvi, la llavor de la Renaixença actua com una ona expansiva del conreu de la llengua més enllà dels àmbits estrictament cultural i polític. El resultat és la creació d'una ampla xarxa de premsa política, informativa, associativa, cultural i corporativa, la qual se suma al gènere satíric. Una explicació de les diferències territorials en la producció de premsa en català cal trobar-la en la Renaixença. A València, la Renaixença fou apolítica. El seu líder, Teodor Llorente, renuncia al valencianisme polític. La burgesia comercial i agrarista valenciana s'alinea als partits dinàstics de la Restauració i adopta el castellà com a llengua de prestigi, accepta la situació de disglòssia com una cosa natural. En canvi, a Catalunya serà decisiu el paper de la burgesia industrial en la recuperació del català. La Renaixença es projecta en àmplies capes de la societat catalana, tot configurant una forta consciència identitària que es tradueix en l'ús del català en tots els àmbits possibles, incloent-hi la premsa. Aquesta tendència es consolida en el Modernisme. A Catalunya es produeix una forta eclosió de revistes en català de tot tipus, fins i tot la premsa republicana federalista, socialista i comunista, la qual al País Valencià s'escriu en castellà, com per exemple el diari *El Pueblo* de Vicente Blasco Ibáñez. L'existència d'un òrgan aglutinador dels autors renaixentistes marca també diferències entre Catalunya i València. Els renaixentistes catalans s'agrupen al voltant de la revista *Renaixensa* (1876), que es convertirà en diari el 1881. Aquesta publicació encoratja també les reivindicacions polítiques de Catalunya i inspirarà nombroses revistes del futur. A València, però, no sorgeix cap periòdic capaç d'unir col·lectivament autors i ideals renaixentistes. Teodor Llorente no ho feu, la seva tasca periodística fou en castellà com a director de *Las Provincias*. El pas més decisiu el fa Constantí Llombart mitjançant la creació de la revista *Lo Rat Penat* el 1884, que s'anomena igual que l'associació del mateix nom fundada per l'escriptor el 1878. La finalitat d'aquesta associació i la seua revista és la promoció, defensa, ensenyament i difusió de la llengua. Tanmateix el exemple de *Lo Rat Penat* no va ser emulat per altres col·lectius. A Catalunya, en canvi, sorgeixen un

¹⁷³ LAGUNA. *Ob.cit.* pp.100-104 i 121-123 i 161-172.

bon nombre de revistes culturals i diversos diaris en la llengua vernacle de gran abast, com el *Diari Català*, *La Veu de Catalunya* i *La Publicitat*.¹⁷⁴

En la Restauració, pràcticament cada any apareix una nova capçalera satírica, però aquests periòdics tenen una vida curta per l'acció repressora de la justícia. Entre 1877 i 1895 hi ha una nova eclosió de premsa satírica. Apareixen una vintena de revistes. Dos de les més destacades foren les republicanes *El Pare Mulet* i *El Bou Solt*, dirigides per Constantí Llombart, màxim representant del sector progressista de la Renaixença valenciana. Però la revista de més èxit popular fou *La Traca* (1884-1938), dirigida per Manuel Lluch Soler. Fou un dels setmanaris més llegits a València: 12.000 exemplars en els seus inicis. *La Traca* segueix utilitzant les claus d'*El Mole*: antimonarquisme, anticlericalisme i una visió descentralitzadora federal. Totes aquestes publicacions són hereves del periodisme crític i irònic de Bonilla i Bernat i Baldoví. *La Traca*, amb 12.000 exemplars, fou una de les publicacions més llegides de València. Practica un periodisme agressiu, antimonàrquic i anticlerical.¹⁷⁵

La premsa satírica perviurà fins a la II República, amb capçaleres com *L'Agüelo Cuc*, *El Micalet*, *La Barraca* i la revista fallera *Pensat i Fet* (1912), que s'edita fins a 1972, de la qual hem parlat en el capítol anterior. Juntament a aquestes, editades majoritàriament a la ciutat de València, n'apareixen bastants satíriques i festives a Castelló (*El Blua* en 1892, *Frare* en 1894 i *Marchaler* en 1895), així com en comarques, entre les que destaquen *El Borinot* (Alzira, 1889), *El Cudol* (Xàtiva, 1989), *La fulla de col* (Vinaròs, 1896), *El Tio Cuc* (Sant Vicent del Raspeig, 1914).

El 1912 la premsa en català arriba a 12 capçaleres, però ara amb la incorporació de premsa cultural, que començà a aflorar a partir de la generació d'escriptors de 1909. En aquesta línia valencianista es mouen *Lo Rat Penat* (1911), *El Crit Valensià* (1912), *Joventut Valencianista* i *València*, aquestes dos últimes editades a Barcelona en 1913. I també *El Poble Valencià* (1917), *Pàtria Nova* (1921) i *El Crit de la Muntanya* (1922).

A finals de la dictadura de Primo de Rivera i durant la II República la premsa en valencià resorgeix amb força i experimenta una nova empenta. El més significatiu és la reaparició en 1931 del setmanari *La Traca*, que es converteix en la primera i única

¹⁷⁴ Vegeu MARTÍNEZ, F. "La preguerra: el periòdic com a agitador col·lectiu", en FERRÉ, C. (eds.). *Un país de revistes. Història dels magazims en català*.pp.21-30.

¹⁷⁵ LAGUNA. *Ibidem*.pp.196-201. Cal destacar dins de la història de la premsa satírica la següent obra sobre la figura de Bernat i Baldoví: BORDERÍA ORTIZ, E, MARTÍNEZ GALLEGU, F. i RIUS, I. (2004). *Política, cultura y sátira en la España isabelina: Bernat y Baldoví*, Valencia: Institució Alfons el Magnànim.

publicació de masses que tindrà el periodisme en català a València. Aquest periòdic arribarà en 1933 a 500.000 exemplars setmanals, ja que es venia també en altres ciutats espanyoles amb una versió traduïda al castellà. L'èxit de la *La Traca* radica en el format tabloide de la publicació, la incorporació de la vinyeta d'humor gràfic i la combinació satírica d'erotisme, anticlericalisme i antimonarquisme.¹⁷⁶

Així mateix, també ressorgeix la premsa valencianista cultural amb capçaleres com el *Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura* (1920), *Taula de Lletres Valencianes* (1927-1930), *Avant* (1930-1931), *El Poble Valencià*, *El Camí* (1932-1934), *Acció Valenciana* (1930-1931) i *Acció* (1934), el *Butlletí de l'Associació Protectora de l'Ensenyança Valenciana* (1935), *Proa* (1935), *El País Valencià* (1935), *Timó* (1935). *El Popular* (1936). Totes aquestes revistes assumeixen ja la normativa de Pompeu Fabra, les quals s'oficialitzen amb les Normes de Castelló de 1932.

Aquesta premsa, destaca Ricard Blasco, naix sota l'empara d'una nova generació d'escriptors –l'anomenada generació de 1930 prenent la fita de la publicació de *L'Antologia de la poesia valenciana*– que mostra una clara voluntat de normalitzar la llengua en l'àmbit de la cultura. I també de normativitzar l'ortografia valenciana per traure-la de l'estat caòtic ortogràfic en què es trobava. La primera iniciativa en aquesta línia correspon a *Taula de Lletres Valencianes* (1927-1930).¹⁷⁷ L'esforç d'aquesta publicació, continuat després de la seua desaparició per la Societat Castellonenca de Culturà, dona lloc com és sabut a la signatura de les Normes de Castelló. Els homes de Taula són exactament Adolf Pizcueta, Francesc Almela i Vives, Enric Navarro i Borràs, Artur Perucho, Carles Salvador, Thous Llorens i Bernat Artola. Res no es pot comprendre del valencianisme cultural de la II República sense l'esforç acomplert per la generació de la *Taula*. Aquests –sense trencar amb la generació d'escriptors de 1909 ni tampoc amb Lo Rat Penat– pretenien dotar la cultura valenciana d'un instrument normal d'expressió i modernitzar la literatura fent-la marxar d'acord amb les tendències vigents de la literatura europea.¹⁷⁸

Aquesta voluntat de normalització tingué immediates conseqüències en ambients aliens. Per exemple, en la colla que fundà el 8 de març de 1930 Acció Cultural Valenciana, constituïda per universitaris, que van publicar el setmanari *Acció*

¹⁷⁶ *Ibidem*. p.294.

¹⁷⁷ RICARD BLASCO: "Unes notes sobre el valencianisme cultural en temps de la II República", en *Saó*, núm.53 (desembre 1982), pp.15-17.

¹⁷⁸ BLASCO: "Unes notes... *Ob.cit.* pp.15-17.

Valenciana (1930-1931). El fenomen és nou. Per primera vegada una generació universitària proclamava les seues conviccions valencianistes. En aquest grup es troben Emili Gómez Nadal, Iluís Querol i Rosó, Felip Mateu i Llopis, Manuel Sanchis Guarner, Joan Beneyto, Francesc Carreres i Calatayud, Antoni Igual Úbeda i altres.¹⁷⁹ Mentrestant, la crisi de la monarquia d'Alfons XIII, propiciaren l'aparició el 15 de setembre de 1930 del setmanari republicà *Avant*, de curta durada però molt actiu. Ací trobem antics col·laboradors de *Taula* com Adolf Pizcueta, Almela i Vives, Carles Salvador i Navarro Borràs, entre altres.

L'evolució del valencianisme polític (estudiada per Alfons Cucó) i de la premsa valenciana en català del llarg període 1837-1936 (analitzada per Mavi Dolz) marxen paral·leles a l'evolució literària valenciana del període 1931-1936 i és obra, en gran part d'intel·lectuals.¹⁸⁰ L'acceptació de les reivindicacions autonomistes pels partits de la II República abans no sensibilitzats en aquest sentit és una conseqüència de la tasca cultural –prèvia a la política– desenvolupada per aquests intel·lectuals. Aquest fet significa un notable avanç en la història del valencianisme. En això estan també d'acord altres estudiosos que han analitzat aquest període com Sanchis Guarner i Rafael Roca.¹⁸¹ Una gran contribució a l'esperit normalitzador, tant en la cultura com en la política, fou el setmanari *El Camí* (1932-1934), aparegut el mateix any que s'aproven les Normes de Castelló. La redacció d'aquesta revista la formaven antics col·laboradors de *Taula* com Pizcueta, Asins, Caballero, Navarro Borràs i també el director, Joaquim Reig, que havia col·laborat en aquella publicació pionera. En *El Camí* trobem igualment firmes conegudes en *Taula* i *Acció Valenciana*, però també de noves procedent sobretot de l'àmbit universitari.

No hem d'oblidar tampoc que des de 1929 l'editorial L'Estel venia desenvolupant una activitat continuada de publicació d'obres literàries en català d'autors valencians, a més de quaderns d'orientació, alguns dels quals assoliran una gran influència en el món

¹⁷⁹ Sobre ACV i el periòdic *Acció Valenciana* hi ha l'excel·lent de VALLÉS CASANOVES, S. (2008). *Acció Valenciana. La consciència desvetlada*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua. En les pp.75-170 l'autor fa una acurada anàlisi del discurs ideològic de l'òrgan d'expressió d'ACV.

¹⁸⁰ Llengua, premsa i partits valencianistes formen una trilogia indestriable en la història del valencianisme polític i cultural. Hi ha dos excel·lents treballs que aborden aquestes qüestions: CUCÓ, A. (1977). *El valencianisme polític*. Barcelona: Editorial Ariel. I també DOLZ I GASTALDO, M. (1992). *Premsa i llengua. Ciutat de València 1837-1936*. Tesi doctoral inèdita. Universitat Autònoma de Barcelona. Versió en microfitxa a la Biblioteca de Humanitats Joan Reglà de la Universitat de València.

¹⁸¹ SANCHIS GUARNER, M. (1980). *La llengua dels valencians*. València: Edicions 3 i 4; ROCA RICART, R. (2007). *Teodor Llorente, líder de la Renaixença valenciana*. València: PUV; i BURGUERA, Francesc de Paula. (1989). *És més senzill encara: digueu-li Espanya*. València: Tres i Quatre.

valencianista com *El País Valencià* de Felip Mateu i Llopis i *La Llengua dels Valencians* de Manuel Sanchis Guarner, o la sèrie d'iniciacions gramaticals de Carles Salvador. Hem de tenir en compte també la tasca editorial de la Societat Castellonenca de Cultura, que donava difusió en el seu butlletí a les obres de poetes i narradors valencians. O el Centre d'Actuació Valencianista creat el 1931 que pretenia aglutinar tots els valencianistes –més enllà de les seues ideologies polítiques– en setmanes culturals. Tanmateix, els avatars polítics de l'època van radicalitzar l'ambient i separà políticament els valencianistes. Per exemple, Emili Gómez nadal es decantava per posicions marxistes, mentre que Joan Beneyto declarava la seua admiració pel corporativisme feixista.

Després del bienni republicà-socialista es produeix una proliferació de periòdics polítics escrits en la nostra llengua, la major abraçant les Normes de Castelló. Es tracta en la seua majoria de publicacions efímeres però que defineixen clarament la divisió política del valencianisme. La dreta nacionalista catòlica aplegada en Acció Nacionalista Valenciana (ANV), que funda el setmanari *Acció* (1934), mentre que l'esquerra nacionalista agnòstica *El País Valencià* (1935) i *El Popular* (1936). L'única excepció a les Normes de Castelló fou *Els Vers Valencià* (1934) dirigit per Josep Maria Bayarri, creador pel seu compte d'una arbitrària ortografia sense base científica. Els projectes periodístics sorgits poca abans de la Guerra Civil no quallaren, en part per la inestabilitat política, en part pel cost econòmic que suposava mantenir aquestes revistes i sobretot per la manca d'un públic lector que llegeix majoritàriament premsa en castellà. Publicacions com *Protectora de l'Ensenyança Valenciana*, *Proa* i *Timó*, així com tantes altres culturals i satíriques que sorgeixen en l'àmbit local, a penes assoleixen un any de vida, malgrat comptar en molts casos –sobretot aquestes tres últimes– amb el suport dels escriptors valencianistes.

La mateixa experiència efímera va seguir *L'Hora*, l'únic diari valencià d'informació general escrit català en tota la història de la premsa valenciana. *L'Hora* va sortir només tres dies de juny de 1936. El rotatiu va tancarà –segons apunta Josep Lluís Gómez Mompart– a causa de l'escassa consciència nacional-cultural de la societat valenciana, especialment els sectors que tenien possibilitats econòmiques de muntar un periòdic, i la impossibilitat de supervivència d'un diari fet sense mitjans suficients per a competir,

justament en el moment més àlgid del desenvolupament dels diaris moderns industrials de masses.¹⁸²

Parem l'atenció en el setmanari *Acció*, l'òrgan d'ANV, un partit d'inspiració demòcrata cristiana fundat el 6 d'agost de 1933 i desaparegut el 18 de juliol de 1936.¹⁸³ *Acció* és una revista nacionalista cristiana, se'n publicaren 112 números. Recull l'ideari d'ANV, una organització que promogué celebracions com la “Diada de dol nacional” pel 25 d'abril, cita clau en el valencianisme que ha arribat viva fins als nostres dies. ANV reivindicà també l'ús del valencià en la universitat i l'ensenyament, alhora que fou un dels principals impulsors de la campanya a favor de l'Estatut d'Autonomia en la Segona República. En aquest partit, agermanat amb Unió Democràtica de Catalunya i el Partit Nacionalista Basc, militaren noms significatius com ara Xavier Casp, Robert Moròder, Ricard Sanmartín, Francesc Soriano Bueso, Bayarri, Miquel Adlert o Josep Maria Esteve Victòria. Alguns d'aquests valencianistes cristians els trobarem en la postguerra impulsant llibres i revistes en valencià, així com en la creació de la Unió Democràtica del País Valencià (UDPV), un partit fundat en la dictadura franquista que es presenta a les primeres eleccions democràtiques de 1977. ANV fou un antecessor de la UDPV de Vicent Miquel i Diego. Com veurem més endavant, destacats dirigents d'ANV participen en la creació de la UDPV, formació política d'on eixirà gent que després col·laborarà en *Saó*.

En els mesos immediats a la guerra, la iniciativa intel·lectual més interessant del període comparable a *Taula* i *El Camí*, fou *La República de les Lletres* (1934-1936), dirigida per Miquel Duran de València. Aquesta publicació mensual, apunta Blasco, aglutina a l'esquerra valencianista i crea paral·lelament una editorial. Suposa una passa decisiva en el procés de normalització cultural iniciat set anys abans per *Taula*. La guerra, però, acabaria amb aquest procés de retrobament que no sabem com hagués pogut evolucionar cas que la democràcia haguera sobreviscut.

En aquest període la consciència de ser “valencianista” equivalia a ser “catalanista”, ja que llevat d'escasses i pintoresques excepcions, els valencianistes de l'època acceptaven sense complexos la unitat de la llengua catalana. I més encara, tampoc faltaven escriptors –com Carles Salvador o Miquel Duran, per exemple– que admeten que ser

¹⁸² JOSEP LLUÍS GÓMEZ MOMPART: “*L’Hora*: l’únic diari valencià en català”. En A. LAGUNA i A. LÓPEZ (editors): *Dos-cents anys de premsa valenciana*. pp.975-983.

¹⁸³ Vegeu AGUSTÍ COLOMER: *Temps d’acció. Acció Nacionalista Valenciana (1933-1936)*. Paiporta: Denes Editorial

“valencià” és una manera de ser “català”. Com veurem més endavant, el nou valencianisme articulat per Joan Fuster sobre unes bases “catalanistes”, tot i anar més enllà del valencianisme republicà, té uns antecedents molt clars en el moviment cultural valencianista de la II República.

Per altra banda, en aquesta època apareix un nou mitjà de masses, la ràdio, que assolirà una forta expansió en la Segona República. L'any 1931 comencen les emissions de Radio Valencia EAJ3 i *Radio Alcoy WAJ12*, la segona emissora espanyola concedida a una ciutat no capital de província. Les principals ciutats valencianes comptaran amb alguna emissora de ràdio. L'any 1936 hi havia 69 emissores locals al País Valencià. Tanmateix, la ràdio valenciana naix també en castellà, encara que algunes emissores incorporen el valencià en entrevistes i programes de contingut cultural. És el cas de Radio Alcoi, emissora que emprà el valencià en el programa “Radioteatre”, on un grup d'actors representava obres de caràcter festiu i popular majoritàriament en la nostra llengua, així com en les xerrades que feien Joaquín Aracil i Rafael Coloma.¹⁸⁴

La guerra civil i el franquisme aturen la premsa en valencià, que sofreix una dura repressió i marginació. La repressió contra els periodistes també és cruenta. Foren afusellats a Paterna els directors de *La Traca*, Vicent Miquel Carceller; del periòdic socialista *Adelante*, Isidro Escandell,¹⁸⁵ i de Radio Torrente, Francisco Cano.¹⁸⁶ I foren depurats nombrosos membres de l'Asociación de Prensa Valenciana per les seues idees democràtiques,¹⁸⁷ i destacats valencianistes, com Sanchis Guarner, estigueren tancats una temporada a la presó o desterrats fora del País Valencià.¹⁸⁸ La premsa en la nostra llengua comença a recuperar-se tímidament i amb molta precarietat a finals dels anys quaranta amb periòdics com *Esclat*, revista literària i cultural fundada el 1948 per Xavier Casp i Miquel Adlert, o periòdics clandestins com *Lluita*, *La Veu Popular*,

¹⁸⁴ Vegeu BENEITO LLORIS, A (2010): EAJ 12 Radio Alcoy: 75 años de historia. Aloi. Editorial Marfil.

¹⁸⁵ Vegeu. DOLORS PALAU: “Consell de guerra al periodista i diputat Isidre Escandell Úbeda (1895-1940)”, en *Construir Espanya al segle XIX*. Catarroja: *Afers*, núm. 28 (2004).pp.385-404.

¹⁸⁶ Sobre la trajectòria de Francisco Cano Alcaraz i la repressió que va patir, vegeu MARTÍNEZ, M. i RAMOS, A. *Temps de foscor. La premsa de l'Horta Sud durant el franquisme*. pp. 109-128

¹⁸⁷ Sobre el sistema de depuració que van patir els periodistes valencians durant el franquisme, vegeu RIUS SANCHIS, I. (2000). *El periodista entre la organización y la represión, 1899-1940. Para una historia de la Asociación de la Prensa Valenciana*. València: Fundación Universitaria San Pablo-CEU (Madrid).

¹⁸⁸ Vegeu SANTI CORTÉS CORTÉS CARRERES, S. (1994). *València sota el règim franquista (1939-1951). Repressió, instrumentalització i resistència cultural*. València: Publicacions de la Universitat de València i Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Parlem o *La Veu del Camp*,¹⁸⁹ revistes alternatives com *Al Vent* (1964) de Castelló¹⁹⁰ o periòdics locals com *Escala* (Ontinyent, 1963) i *Raons* de Picassent (1966-1992).¹⁹¹ Tanmateix, com hem explicat en el capítol 4, de totes les revistes valencianistes sorgides en el franquisme les més significatives són *Sicània*, *Valencia Cultural*, *Gorg*, editades a València. Però aquestes revistes foren reprimides pel règim i no donaren lloc a un moviment més ampli de premsa en català. No obstant, en aquestes tres publicacions trobem una part important dels antecedents de *Saó*. De fet, com veurem en el capítol sisé, alguns dels promotors i col·laboradors d'aquestes revistes confluiran entre 1976 i 1978 en el projecte de *Saó*.

5.2. NAIXEMENT D'UNA NOVA PREMSA VALENCIANISTA. LA PREMSA INFORMATIVA I ESPECIALITZADA EN CATALÀ COETÀNIA A SAÓ (1976-1987)

5.2.1. Expansió d'una nova premsa vinculada al valencianisme polític i cultural: 112 publicacions periòdiques alternatives al model dominant de premsa en castellà.

La mort del dictador enceta una nova etapa de recuperació de la llengua en els mitjans de comunicació. Recuperació que va estretament lligada a l'efervescència social, política i cultural dels anys de la Transició i primers anys de la democràcia. El desmantellament del sistema repressor franquista contra la cultura catalana crea un ambient més favorable per al desenvolupament de la premsa en català. Juntament a açò, el valencianisme nacionalista d'arrel fusteriana forjat a partir dels anys seixanta conflueix en la Transició amb tres noves forces de vertebració identitària que comencen a adquirir protagonisme: el moviment autonomista, el comarcalisme i el municipalisme.

En aquest context la premsa en català reprèn una tradició històrica interrompuda per la guerra i el franquisme i sorgeix amb força renovada. Es produeix una expansió dels mitjans en llengua pròpia que no té cap precedent en etapes històriques anteriors pel que fa a la diversitat de models. Durant la primera etapa de *Saó* apareixen un bon nombre de publicacions valencianistes. En aquesta recerca hem catalogat 112 periòdics representatius, els quals estan adscrits majoritàriament –com hem dit– al nou

¹⁸⁹ Sobre la premsa valenciana en la lluita antifranquista, vegeu PÉREZ MORAGÓN, F. (1980). "Premsa clandestina al País Valencià. 1962-1977", en *L'Espill*, 5 (1980). València: Tres i Quatre. pp. 55-96.

¹⁹⁰ Sobre aquesta publicació vegeu, SÁNCHEZ-PANTOJA, A. i PITARCH, VA (2009). *El combat per la premsa. Al vent i Nosaltres els valencians*. Castelló: UJI.

¹⁹¹ La història de *Raons* està recollida en MARTÍNEZ, M. i RAMOS, A. *Temps de foscor. Ob.cit.* pp. 219-223

valencianisme sorgit de les idees de Joan Fuster. I a més és una premsa que presenta més diversitat de tipologies que en períodes anteriors. Es tracta d'una nova premsa diferent a la de la II República (on predominen els models de premsa cultural, política i satírica), i també diferent a l'escassa que havia sorgit en el franquisme (on trobem els models de premsa cultural i política clandestina). En la Transició i primera legislatura autonòmica, si bé hi ha algunes capçaleres que imiten models de la República, i inclús de la premsa satírica d'abans de la guerra i del ratpenatisme de la postguerra, estem davant d'un fenomen totalment nou ja que hem pogut constatar l'aparició almenys de 18 tipus diferents de revistes atenent els seus continguts. Una nova premsa on conflueixen la generació d'escriptors valencianistes dels anys 50 i 60 i una nova generació de periodistes, lletraferits i intel·lectuals forjats en la lluita antifranquista del tardofranquisme i en les plataformes democràtiques de la Transició. Són persones que tenen un projecte de País Valencià que supera els plantejaments valencianistes de la República. Estem davant d'un fenomen singular en la història de la premsa valenciana. Ni en temps de la República s'havia produït tal efervescència i diversitat de premsa escrita en la nostra llengua.

Hem seleccionat 112 capçaleres –insistim–promogudes per sectors valencianistes durant els anys de la primera època de *Saó*. En la selecció d'aquesta premsa hem tingut en compte dos elements determinants de la realitat sociolingüística valenciana bilingüe d'aquest període. El primer és l'existència de 21 comarques de llengua catalana i 11 de parla castellana. I el segon, el procés de substitució lingüística del català a favor del castellà en les comarques catalanoparlants, sobretot en ciutats i conurbacions urbanes de forta immigració castellana. Per tant, estem davant una premsa que malgrat usar el català com a llengua preferent i mantenir una línia editorial valencianista, introdueix també el castellà en un bon nombre d'articles per arribar a un major nombre de lectors. Així doncs, pel que fa a l'ús del català, en aquestes 112 publicacions trobem premsa escrita en català (70-100%) i premsa valenciana bilingüe (45-69% català). Fem només tres excepcions, les revistes *Dos y Dos*, *Valencia Semanal* i *Generalitat*, les quals, malgrat que la llengua vehicular és el castellà, empenen el català entre un 30%-40% aproximadament i mantenen una línia editorial de suport al valencianisme, ja que difonen activitats polítiques i culturals nacionalistes i comptem amb col·laboradors militants o simpatitzants d'aquesta ideologia. Atés que ens trobem amb una premsa variada, complexa i de difícil unificació, per tal d'esbrinar les seues característiques, hem adoptat sis criteris de classificació. El desenvolupament d'aquests camps d'anàlisi,

en un afany de sistematització màxima, ens ha permés realitzar un petit estudi bibliomètric a fi d'aprofundir més encara en els trets d'aquesta premsa dins del sistema comunicatiu valencià. Els criteris de classificació seguits són els següents:

1. Tipus de publicació segons el seu contingut. Això ens ha permés descobrir 15 grups diferents de publicacions: d'informació general, cultural, política, sindical, literària, satírica, religiosa, recerca i pensament, agricultura, ensenyament, filologia, ecologia i excursionisme, còmic infantil, economia i legislació, etnologia i energia.
2. Tipus de publicació segons la seua periodicitat. Aquest criteri permet conèixer l'impacte social de les publicacions, a menor periodicitat més impacte. La premsa en català d'aquest període no compta amb cap diari, però sí amb publicacions d'eixida setmanal, quinzenal, mensual, trimestral, semestral anual i irregular.
3. Tipus de publicació segons el seu àmbit territorial de difusió. Inclou dues possibilitats diferents i complementàries: a) el lloc d'edició i b) l'abast de difusió (local, comarcal, regional, etc). Aquest criteri permet conèixer la distribució de publicacions per poblacions i comarques.
4. Tipus de publicació segons la titularitat de l'empresa editora. Ens aproxima al coneixement del propietari: empresa privada, associació, Administració pública, partits, Església, sindicats i altres. Hem exclòs del catàleg els butlletins d'informació municipal d'ajuntaments, i pel que fa a butlletins de partits polítics i sindicals hem inclòs els de difusió regional i uns pocs locals que hi fan un ús alt de la llengua.
5. Tipus de publicació segons el seu finançament. Aquest criteri ajuda a conèixer les formules de gestió econòmica de cada revista (ingressos i formes de venda i distribució), donant informació sobre la viabilitat econòmica del projecte periodístic.
6. Tipus de publicació segons la seua duració. L'inici i el final de la publicació (dada que es complementa amb la seua situació l'any 2010) aporta informació sobre la solidesa o feblesa del projecte periodístic.

A continuació exposem en sis quadres la relació completa de les revistes catalogades.¹⁹²

¹⁹² Les fonts utilitzades per a la confecció del catàleg són els següents. Hemeroteca de la Biblioteca Valenciana, Arxiu de l'Institut d'Estudis Comarcals de l'Horta Sud, Arxiu de Saó, Fons Local de la Biblioteca Municipal de Catarroja Enric Valor i Biblioteca del MUVIM de la Diputació de València. També hem consultat el llibre *La Informació a la Comunitat Valenciana* (València, 1987) i els catàlegs de Faximil Edicions de València i obres d'història de premsa local elaborades per Ricard Blasco, Francesc Xavier Blai, Teresa Ballester Artigues, Antoni Espinós Quero, Gabriel García Franquet, Antonio Laguna, Francesc Martínez Sanchis, Francisco Moreno Sáez i Alfred Ramos. I finalment he consultat algunes col·leccions de revistes facilitades per Vicent S. Olmos, Gustau Muñoz, Joan Lluís Sanxis i Ramon Guillem.

1. Premsa en català coetània a la primera època de *Saó* (anys 1976-1987)

Títol de la capçalera	Inici i fi de la revista	Continguts	Lloc d'edició	Periodicitat	Titularitat de l'empresa	Finançament	Situació en 2010
<i>Buris-ana</i>	1956	Informació cultural, tradicions locals	Borriana	Trimestral	Agrupació Borriana de Cultura	Quotes socis Publicitat Subscriptors	Continua publicant-se
<i>Raons</i>	1968-1993	Informació local i cultura	Picassent	Irregular	Club Cultural de Picassent	Subscriptors Quotes socis	Desapareguda
<i>La Veu del Camp</i>	1972-1976	Política	Benetússer	Irregular	PCE	Militants	Desapareguda
<i>Intent</i>	1973-1975	Cultura	Oliva	Irregular	INEM Gregori Maïans	INEM Gregori Maïans	Desapareguda
<i>Arguments l'estel</i>	1974-1979	Pensament sobre el País Valencià	València	Irregular	Editorial l'Estel	Venda i subscripció	Desapareguda
<i>Millars</i>	1974	Estudis comarcals	Castelló	Anyal	Col·legi Universitari de Castelló	UJI Castelló	Continua publicant-se
<i>Butlletí d'Informació de l'Ateneu</i>	1974-1975	Cultura	Gandia	Trimestral	L'Ateneu de Gandia	L'Ateneu	Desapareguda
<i>El Diariet de Traiguera</i>	1975	Informació local i cultura	Traiguera	Mensual	Centre Cultural Traiguera	Subscriptors Publicitat Venda	Continua publicant-se
<i>La Causa del Poble</i>	1975-1980	Política	València	Mensual	MCPV	Quotes militants	Desapareguda
<i>El Poble Valencià</i>	1975-1978	Política	València	Quinzenal	PSPV	Quotes militants	Desapareguda
<i>Dos i Dos</i>	1976-1978	Informació general, política	València	Quinzenal	Juan Gabriel Cort Climent-Vila	Subscriptors Publicitat Venda	Desapareguda
<i>Saó</i>	1976	Informació general	València	Mensual	Editorial Saó	Subscriptors Publicitat Venda	Continua publicant-se
<i>Quaderns de Pego</i>	1976-1986	Estudis locals	Pego	Irregular	Ferran Sanchis Eliseu Climent	Venda Subscriptors	Desapareguda
<i>Del Racó de la Ferradura</i>	1976-1980	Informació cultural, tradicions locals	Xeresa	Bimestral	Associació Joves Units/Associació de Veïns	Quotes socis	Desapareguda
<i>Agricultura Jove</i>	1976-1982	Agricultura	Catarroja	Irregular	Cooperativa Escola Agrícola Comercial	Escoles Agrícoles de l'Horta, Safor i els Serrans	Desapareguda
<i>Valencia Semanal</i>	1977-1980	Informació general	València	Setmanal	Publicaciones Valencianas, SA.	Publicitat Venda quiosc subscripció	Desapareguda
<i>Els Ports</i>	1977-1979	Cultura	Morella	Irregular	Associació Cultural dels Ports	Subscriptors i socis	Desapareguda
<i>La Paraula Cristiana</i>	1977-1978	Catolicisme progressista	València	Irregular	Associació Paraula Cristiana	Subscriptors	Desapareguda

2. Premsa en català coetània a la primera època de *Saó* (anys 1976-1987)

Títol de la capçalera	Inici i fi de la revista	Continguts	Lloc d'edició	Periodicitat	Titularitat de l'empresa	Finançament	Situació en 2010
<i>L'Andana</i>	1977-1982	Cultura, llengua educació	L'Alcúdia	Irregular	Consell Popular de Cultura Catalana	Quota socis	Desapareguda
<i>Camp Valencià</i>	1977	Agricultura	València	Mensual	Unió de Llauradors i Ramaders del País Valencià	Unió de Llauradors	Continua publicant-se
<i>Eines</i>	1977	Informació política	València	Irregular	PSAN de l'Horta	PSAN	Desapareguda
<i>L'Ovella Negra</i>	1977	Informació política	La Marina Alta	Irregular	Nuclis Llibertaris de la Marina Alta	Quota socis	Desapareguda
<i>La Nostra Veu</i>	1977-1979	Informació política	Gata	Irregular	PCPV	PCPV	Desapareguda
<i>Cal Dir</i>	1977-1979	Informació política	València	Mensual	PCPV	Venda PCPV	Desapareguda
<i>Unitat</i>	1977	Informació sindical	Sueca	Mensual	CC OO	Quotes militants	Desapareguda
<i>La Safor</i>	1977	Informació política	Gandia	Irregular	Grups d'esquerra valencianista	Venda	Desapareguda
<i>Murta</i>	1978-1981	Cultura, política	València	Irregular	Carles Sentí Miquel Adlert i Xavier Casp	Publicitat Subvencions	Desapareguda
<i>Som</i>	1978	Cultura	València	Irregular	Grup d'Acció Valencianista	Subscriptors Publicitat Venda	Continua publicant-se
<i>Cascall</i>	1978-1979	Ecologia i natura	Pedreguer	Bimestral	Centre Excursionista de Pedreguer	Quotes socis	Desapareguda
<i>La Veu de Lliria</i>	1978-1983	Informació local	Lliria	Irregular	Associació de Veïns de Lliria	Subscriptors Publicitat Venda	Desapareguda
<i>Xixona Jove</i>	1978	Cultural	Xixona	Irregular	Club Joventut Xixona	Quotes socis	Desapareguda
<i>Cairell</i>	1978-1980	Literària	València	Bimestral	Almudín, SA	Publicitat Venda	Desapareguda
<i>L'Horta</i>	1978-1981	Informació comarcal de l'Horta Sud	Catarroja	Irregular	Josep Maria Soriano Bessó	Subscriptors Publicitat Venda	Desapareguda
<i>La Closa</i>	1978-1981	Cultura, llengua, nacionalisme	Xirivella	Irregular	Cercle Ramon Muntaner	Subscriptors Quotes socis	Desapareguda
<i>El Butlletí</i>	1978	Cultura i llengua	València	Trimestral	Acció Cultural del País Valencià	Subscriptors Quota socis	Continua publicant-se
<i>El Cresol</i>	1978-1980	Política	Xeraco	Irregular	PCPV	Quotes militants	Desapareguda
<i>El Dàtil</i>	1978-1979	Satírica	Gandia	Irregular	Ignasi Mora	Venda Subscriptors	Desapareguda
<i>Esquerra Unida</i>	1979-1980	Política, cultura, ecologia, barris	Gandia	Irregular	PCPV i Col·lectiu Ecològic de la Safor	Venda Quotes socis	Desapareguda
<i>All-i-Oli</i>	1979	Ensenyament	València	Quinzenal	STE-PV	Subscriptors Subvencions	Continua publicant-se

3. Premsa en català coetània a la primera època de *Saó* (anys 1976-1987)

Títol de la capçalera	Inici i fi de la revista	Continguts	Lloc d'edició	Periodicitat	Titularitat de l'empresa	Finançament	Situació en 2010
<i>L'Espill</i>	1979	Pensament, cultura, assaig	València	Trimestral	Eliseu Climent	Venda Publicitat	Continua publicant-se
<i>Lluita</i>	1979	Informació política	València	Mensual	PSAN	Venda Subscriptors	Continua publicant-se
<i>El Corcó</i>	1979-1981	Satírica	Sueca	Irregular	Salvador Teodoro Campos	Publicitat Venda	Desapareguda
<i>Rent</i>	1979	Catolicisme progressista	València	Irregular	Associació La Paraula Cristiana	Quotes socis	Desapareguda
<i>El Dàtil</i>	1979-1980	Satírica	Sollana	Mensual	Gràfiques Sollana	Venda	Desapareguda
<i>Manoll</i>	1979	Estudis locals	Sueca	Irregular	Ajuntament de Sueca	Ajuntament de Sueca	Desapareguda
<i>Llabor</i>	1979-1980	Cultura, informació local	Carcaixent	Irregular	Associació Cultural Llavors	Quotes socis	Desapareguda
<i>Aladre</i>	1979-1980	Ensenyament	Castelló	Irregular	Associació Cultural Aladre	Escola d'Espai de Castelló	Desapareguda
<i>Rella</i>	1979	Política	Tavernes de la Vallidigna	Irregular	PNPV	Quotes militants	Desapareguda
<i>Vinaròs-El Diariet</i>	1979	Informació local	Vinaròs	Setmanal	Ajuntament de Vinaròs	Ajuntament Publicitat Venda	Continua publicant-se
<i>Generalitat</i>	1980-1984	Informació comarcal	València	Quinzenal	Diputació de València	Diputació de València	Desapareguda
<i>L'Alcora avui</i>	1980-2003	Informació local i cultural	L'Alcora	Mensual 550	Associació Cultural l'Alcora Avui	Quotes socis i subvenció ajuntament	Desapareguda
<i>L'Ullal</i>	1980-1982	Cultural	Xeraco	Irregular	CEP Joanot Martorell Consistori Xeraco	Ajuntament de Xeraco	Desapareguda
<i>Parròquia de Sant Josep</i>	1980-1982	Catolicisme progressista	Tavernes de la Vallidigna	Irregular	Parròquia	Parròquia	Desapareguda
<i>Quaderns de Sueca</i>	1980	Estudis locals	Sueca	Irregular	Ajuntament de Sueca	Ajuntament	Continua publicant-se
<i>Lletres de canvi</i>	1980-1983	Literatura	València	Irregular	Almudin, SA	Venda Subscriptors	Desapareguda
<i>Ullal</i>	1980-1988	Estudis comarcals de la Safor	Gandia	Semestral	CEIC Alfons el Vell	CEIC Vendes	Desapareguda
<i>Celobert</i>	1980-1981	Cultura, informació local	Bétera	Irregular			Desapareguda
<i>Papers de la Costera</i>	1980	Estudis comarcals	Xàtiva	Irregular	Associació Amics de la Costera	Subvencions Quota socis	Continua publicant-se
<i>Trenc d'Alba</i>	1980-1981	Informació local	Sueca	Irregular	Associació de Veïns de Sueca	Quota socis	Desapareguda
<i>La Safor</i>	1980-1981	Política	Gandia	Irregular	PNPV	Quotes militants	Desapareguda

4. Premsa en català coetània a la primera època de *Saó* (anys 1976-1987)

Títol de la capçalera	Inici i fi de la revista	Continguts	Lloc d'edició	Periodicitat	Titularitat de l'empresa	Finançament	Situació en 2010
<i>Benicadell</i>	1981	Informació comarcal de la Vall d'Albaida	Albaida	Mensual	Valerià Miralles	Subscriptors Venda	Desapareguda
<i>El conte del diumenge</i>	1981	Literatura narrativa curta	València	Setmanal	Editorial Prometeo	Venda	Desapareguda
<i>Quaderns d'Investigació d'Alaquàs</i>	1981	Estudis locals	Alaquàs	Annual	Col·lectiu Quaderns d'Investigació d'Alaquàs	Vendes Subvencions	Continua publicant-se
<i>El Crit del Palleter</i>	1981-1996	Cultura i llengua	Catarroja	Irregular	Associació Cultural el Crit del Palleter	Quotes socis Subscriptors	Desapareguda
<i>Pregó</i>	1981	Cultura i llengua	Gata	Irregular	Aula Cultural de Gata	Quotes socis	Desapareguda
<i>Cadafal</i>	1981-2008	Cultura i festes	Vila-real	Irregular	Associació Ateneu XXI	Quotes socis Vendes	Desapareguda
<i>La Veu de Xàtiva</i>	1982-1984	Informació local i comarcal	Xàtiva	Setmanal 1.000	Antonio Martínez Reverte	Publicitat Vendes	Desapareguda
<i>Annals</i>	1982	Estudis comarcals de l'Horta Sud	Torrent	Irregular	Institut d'Estudis Comarcals de l'Horta Sud	Subvencions	Continua publicant-se
<i>Torrens</i>	1982	Estudis locals	Torrent	Irregular	Ajuntament de Torrent	Ajuntament	Continua publicant-se
<i>Arnera</i>	1982	Arts, cultural, literatura	Castelló	Semestral	Associació Cultural del Col·legi Universitari de Castelló (CUC)	CUC Vendes Subvenció de la Diputació	Continua publicant-se
<i>Guaita</i>	1982-1984	Estudis comarcals de la Safor	Gandia	Irregular	CEIC Alfons el Vell	CEIC Vendes	Desapareguda
<i>Esquerra</i>	1982	Política	València	Irregular	Agrupament d'Esquerra del País Valencià	Quotes socis	Desapareguda
<i>La Rella</i>	1983-2009	Estudis comarcals	Santa Pola	Trimestral	Institut d'Estudis Comarcals del Baix Vinalopó	Subscripció Vendes Subvencions	Desapareguda
<i>Indicadors de Conjuntura (indústria)</i>	1983	Indústria	València	Mensual	Conselleria d'Indústria, Comerç i Turisme	Generalitat Valenciana Subscripció	Desapareguda
<i>Indicadors de Conjuntura (energia)</i>	1983	Energia	València	Bimestral	Conselleria d'Indústria, Comerç i Turisme	Generalitat Valenciana Subscripció	Desapareguda
<i>La Milotxa</i>	1983	Cultura	L'Atzúvia	Irregular	Grup Excursionista l'Atzúvia	Quotes socis	Desapareguda
<i>El Pardalot Engbiat</i>	1983-1984	Satírica	València	Mensual	Ramon Galiana	Venda Publicitat Subscripció	Desapareguda

5. Premsa en català coetània a la primera època de *Saó* (anys 1976-1987)

Títol de la capçalera	Inici i fi de la revista	Continguts	Lloc d'edició	Periodicitat	Titularitat de l'empresa	Finançament	Situació en 2010
<i>El Temps</i>	1984	Informació general	València	Setmanal	Eliseu Climent	Publicitat Vendes Subscripció	Continua publicant-se
<i>Camacuc</i>	1984	Infantil, còmic	València	Mensual	Camacuc SA	Subscripció Vendes Publicitat	Continua publicant-se
<i>Bresca</i>	1984	Informació local i cultura	Vilallonga	Irregular	Associació Cultural Bresca	Subscriptors Publicitat	Continua publicant-se
<i>La Riba</i>	1984	Cultura	Riba-roja de Túria	Trimestral	Ajuntament de Riba-roja	Ajuntament	Desapareguda
<i>Butlletí de la Casa Verda</i>	1984-2007	Ecologia i medi ambient	València	Irregular	Acció Ecologista Agró	Quotes socis i subscripció	Desapareguda
<i>Lauro</i>	1984-2002	Estudis comarcals	Llíria	Semestral	Ajuntament de Llíria	Ajuntament	Continua publicant-se
<i>Bèrnia</i>	1984	Cultura	Benissa	Irregular	Centre Municipal de Cultura	Publicitat Venda Ajuntament	Desapareguda
<i>Penyagolosa</i>	1984	Informació comarcal	Castelló	Trimestral	Diputació de Castelló	Diputació Vendes Subscripció	Continua publicant-se
<i>Evos</i>	1984-1987	Cultura	Vall d'Ebo	Bimestral	Associació Cultural de la Vall d'Ebo	Venda Subscriptors Quotes socis	Desapareguda
<i>Afers</i>	1985	Recerca històrica i pensament	Catarroja	Quadrimestral	Editorial Afers	Vendes Subscripció Publicitat	Continua publicant-se
<i>La Fulla de l'Olivar</i>	1985	Religió i cultura	Alaquàs	Setmanal	Parròquia Mare de Déu de l'Olivar	Parròquia de l'Olivar	Continua publicant-se
<i>El-lipsi</i>	1985-1987	Literatura	Gandia	Semestral	CEIC Alfons el Vell	CEIC Alfons el Vell Vendes	Desapareguda
<i>Batlia</i>	1985-1989	Cultura i història	València	Trimestral	Diputació de València	Diputació de València Vendes	Desapareguda
<i>Revista Valenciana d'Estudis Autònoms</i>	1985	Economia, legislació	València	Quadrimestral	Presidència de la Generalitat Valenciana	Generalitat Valenciana Subscripció	Continua publicant-se
<i>Plaça Major</i>	1985	Informació comarcal	València	Mensual	Diputació de València	Diputació de València	Desapareguda
<i>Sueca Viva</i>	1985	Informació local, cultura, esports	Sueca	Setmanal	Associació de Veïns de Sueca	Subscripció Vendes Publicitat	Desapareguda
<i>El Bou</i>	1985-1986	Satírica	Elx	Setmanal	Manuel Pastor		Desapareguda
<i>Al-Gezira</i>	1985	Estudis comarcals	Alzira	Irregular	Ajuntament d'Alzira	Ajuntament	Continua publicant-se
<i>Alba</i>	1985-2008	Estudis comarcals	Ontinyent	Anual	Institut d'Estudis Comarcals de la Vall d'Albaida	Ajuntament d'Ontinyent	Desapareguda

6. Premsa en català coetània a la primera època de *Saó* (anys 1976-1987)

Títol de la capçalera	Inici i fi de la revista	Continguts	Lloc d'edició	Periodicitat	Editor	Finançament	Situació en 2010
<i>L'Aiguadolç</i>	1985	Literatura	Pedreguer	Quadrimstral	Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta	Venda Subvencions	Continua publicant-se
<i>La Belluerna</i>	1985-1987	Cultura, llengua	Teulada	Irregular	Associació Cultural Amics de Teulada	Quotes socis Venda	Desapareguda
<i>Papers d'Educació</i>	1985-1991	Educació i cultura	València	Mensual	Generalitat Valenciana	Generalitat Subscripció	Desapareguda
<i>Benicarló Crònica</i>	1985-1988	Cultura, tradicions, informació local	Benicarló	Setmanal	Associació Cultural Alambor	Publicitat Vendes Subscripció	Desapareguda
<i>Xàbiga</i>	1986-1989	Estudis locals	Xàbia	Irregular	Ajuntament de Xàbia	Ajuntament	Desapareguda
<i>La Terra</i>	1986	Agricultura, Opinió, grafisme	Alginet	Trimestral	Tomaca Rècords Editors	Quotes socis Vendes	Desapareguda
<i>Recull</i>	1986-1989	Cultura	Xàbia	Irregular	Ateneu Cultural de Xàbia	Venda Publicitat Subvencions	Desapareguda
<i>El Poble</i>	1986-1990	Informació comarcal de la Marina Alta	Benissa	Setmanal	Bernat Capó	Subvenció de 5 consistoris Vendes Publicitat	Desapareguda
<i>Caplletra</i>	1986	Filologia, lingüística	València	Semestral	Institut de Filologia Valenciana de la Universitat de València.	Universitat de València	Continua publicant-se
<i>Daina</i>	1986-1991	Creació literària i crítics	València	Quadrimstral	Eliseu Ciment	Publicitat Vendes	Desapareguda
<i>La memòria d'abans</i>	1986-1990	Etnologia	València	Irregular	Museu d'Etnologia de València	Diputació de València	Desapareguda
<i>Crònica</i>	1987-2009	Informació comarcal de la Vall d'Albaida	Ontinyent	Setmanal	Joaquim Ureña Montes	Publicitat Vendes Subscripció	Desapareguda
<i>Tramoia</i>	1987	Teatre	Elx	Semestral	Produccions Teatral la Magrana	Subvenció Generalitat	Desapareguda
<i>Passadís</i>	1987	Creació literària, crítica	Benicarló	Irregular	Associació Cultural Alambor	Subscripció Venda	Continua publicant-se
<i>Au!</i>	1987	Cultura i informació comarcal dels Ports	Morella	Trimestral	Centre d'Estudis dels Ports	Subscripció Venda Publicitat	Continua publicant-se
<i>La Veu de la Marina</i>	1987	Informació local	Ondara	Mensual	Vicent Hernández García	Venda Publicitat Subscripció	Desapareguda

5.2.2. Un model valencià de periodisme popular. Tipologia i característiques de la premsa valencianista coetània a *Saó*.

Aquestes 112 revistes configuren un sector periodístic alternatiu al model dominant de premsa en castellà, que gaudeix d'audiències més aclaparadores. Totes aquestes publicacions tenen en comú la preocupació per la cultura, la llengua i el retrobament i normalització de la cultura pròpia. La qüestió nacional valenciana es plasma d'una

manera molt rica i diversa en aquesta “premsa identitària”. Es tracta d’un conjunt heterogeni de premsa informativa, cultural, política i especialitzada de temàtica diversa, la qual utilitza en la seua immensa majoria (el 97,3%) l’ortogràfica unitària de les Normes de Castelló, llevat de tres revistes vinculades al blaverisme (2,7%) que assumeixen el secessionisme lingüístic. En definitiva, estem davant una premsa formada per un conjunt de revistes disperses, la majoria d’elles efímeres i allunyades entre sí territorialment, amb una gran diversitat de temàtiques i poca uniformitat a l’hora de plasmar el model identitari valencià.

5.2.2.1. Una nova premsa. Ecllosió de la premsa valencianista.

L’ecllosió d’aquesta premsa coincideix amb una explosió de productes culturals alternatius, així com la revitalització de la literatura valenciana en llengua catalana i la recerca en ciències socials sobre el País Valencià. La generació poètica dels setanta, l’apogeu de la cançó, les experiències del teatre independent, noves dreceres creatives sorgides en el camp de l’art, així com la publicació d’un bon nombre d’estudis d’història, geografia i economia valenciana a càrrec de professors de la Universitat de València, són algunes mostres de l’ebullició cultural de la València dels anys setanta i vuitanta. Escriptors i professors, però també periodistes, editors, religiosos, polítics i ciutadans de a peu, s’emboliquen en un bon grapat d’iniciatives de creació de revistes que no responen tant a un objectiu de model de negoci sinó a un ideal de “fer país”, com es deia en l’època. És a dir, a un ideal de contribuir a través de la premsa al redreçament cultural i lingüístic del poble valencià. Tota aquesta ebullició cultural la sabrà plasmar *Saó* en les seues planes, convertint-se aquesta revista en part activa d’aquest moviment i alhora en testimoni directe d’un dels moments històrics més creatius de la cultura valenciana.

El primer aspecte que ens ajuda a aproximar-nos i comprendre aquesta premsa és la **data d’aparició per períodes**. Observem que el context polític i social influeix en la creació de noves capçaleres. L’any de l’aparició de *Saó*, el 1976, tenim constància de l’existència de 10 revistes valencianistes aparegudes en plena dictadura franquista les quals aconsegueixen sobreviure a la persecució sistemàtica del règim contra la cultura catalana. Es tracta de revistes clandestines antifranquistes, com *La causa del poble* del MCPV o *El Poble Valencià* del PSPV, que se salven de les urpes repressores de l’implacable Ministeri d’Informació. I en altres casos són revistes locals on predominen

els continguts culturals (*Buris-ana* de Burriana, *Raons* de Picassent, *Pelagus* de Pego, el *Butlletí d'Informació de l'Ateneu* de Gandia o el *Diariet de Traiguera*), les quals, malgrat ser valencianistes, no despertaren suspicàcies entre les autoritats franquistes perquè empen també el castellà i no fan una crítica política oberta contra la dictadura. Hi ha també la revista de recerca i pensament *Arguments de l'estel*, apareguda en 1974, on trobem destacats intel·lectuals d'esquerres i nacionalistes com Alfons Cucó, Ernest Lluch, Josep Vicent Marqués i Josep Iborra. Aquesta publicació se centra exclusivament en temes d'investigació de ciències socials sobre el País Valencià i no corre el mateix camí que la revista *Gorg*.

La situació canvia després de la mort de Franco. Comença ara un camí de progressió de la premsa valencianista. En els dos anys immediatament posteriors a la desaparició del dictador, 1976-1977, on encara està vigent la política repressora de la Llei de Premsa de 1966, apareixen 14 publicacions que configuren un primer embrió de premsa democràtica alternativa que lluita contra les estructures franquistes encara imperants. En aquest grup primigeni es troben les revistes *Saó*, *Dos y Dos* i *Valencia Semanal*, així com els butlletins polítics *Eines* del PSAN de l'Horta i *Cal Dir* del PCPV-PCE. Igualment apareixen en aquest bienni algunes revistes culturals locals promogudes per col·lectius obertament nacionalistes (*L'Andana* de l'Alcúdia, *Quaderns de Pego*, *Els Ports* de Morella i *El racó de la ferradura* de Xeresa) i les primeres publicacions del sindicalisme agrari democràtic com *Agricultura Jove* i *Camp Valencià*, aquesta última de la Unió de Llauradors i Ramaders del País Valencià. Aquestes revistes es mouen en un ambient de desconfiança i hostilitat per part del franquisme en uns anys on encara era possible l'involucionisme.

1. Data d'aparició per períodes de la premsa valencianista coetània a Saó (1976-1987)		
Anys d'aparició	Nombre de publicacions	%
Abans de 1976 (dictadura franquista).	9	8
1976-1977 (primera Transició, predemocràcia)	14	12,5
1978-1982 (preautonomia, conflicte identitari conegut com Batalla de València)	48	42,8
1983-1987 (primera legislatura autonòmica)	41	36,6
Total	112	100%

La tendència canvia en els anys de la preautonomia valenciana, 1978-1982, ja vigent la Constitució però amb el conflicte civil de la Batalla de València com a teló de fons.

Hi ha altra situació política amb noves perspectives. Són anys d'efervescència democràtica, autonomista, municipalista i cultural. La marxa cap a la democratització i l'autonomia política del País Valencià sembla imparable, malgrat el fracàs electoral dels partits nacionalistes i el dur enfrontament que mantenen la UCD i el PSPV-PSOE al voltant de l'Estatut d'Autonomia. En aquest quinquenni apareixen 47 noves revistes que empren la llengua pròpia com a instrument recuperador de la identitat. Hi ha bastant diversitat. Naixen les primeres revistes literàries de la Transició –*Cairell* i *Lletres de Canvi*–, que aglutinen el moviment de poetes de l'anomenada generació dels setanta. Comencen el seu camí els Quatre primers periòdics comarcals en català –*L'Horta*, *La Veu de Lliria*, *Benicadell* de la Vall d'Albaida i *La de Xàtiva* – i modestes revistes d'informació local –*Trenc d'Alba* de Sueca, *Vinaròs-El Diariet* i *L'Alcora avui*– que van omplint l'espai comunicatiu més proper. Dins d'aquest sector destaca la revista *Generalitat*, editada per la Diputació de València, que inclou seccions dedicades a les comarques valencianes.

Altra novetat rellevant en aquests anys de conflicte identitari és l'aparició de les revistes de cultura i pensament *Trellat* i *L'Espill*, aquesta última fundada per Joan Fuster, al voltant de les quals s'apleguen reconeguts polítics, escriptors i intel·lectuals nacionalistes. Assistim també a l'arrancada de les primeres revistes de recerca local –*La Closa* de Xirivella, *Manoll* de Sueca, *Papers de la Costera* de Xàtiva, *Quaderns de Sueca* i *Ullal* de Gandia– que seran pioneres de l'embranchida que iniciaran les revistes dels centres d'estudis locals i comarcals. De fet, en poc de temps fan acta d'aparició les revistes d'investigació *Annals* de l'institut d'Estudis Comarcals de l'Horta Sud, *Torrens* de l'Ajuntament de Torrent i *Quaderns d'Investigació* d'Alaquàs. D'aquest període és també l'aparició de l'emblemàtica *Guaita* de la Safor, revista del Centre d'Estudis i Investigacions Comarcals Alfons el Vell de Gandia, que compta amb el suport econòmic de l'Ajuntament de la ciutat.

Per altra banda, els grups nacionalistes que treballen al voltant d'Eliseu Climent i l'editorial Tres i Quatre donen un pas decisiu amb l'edició d'*El Butlletí Acció Cultural* del País Valencià, òrgan de l'entitat del mateix nom que actua de catalitzador del nou valencianisme en els aplecs del 9 d'Octubre i el 25 d'Abril. Així mateix, hi ha un lloable intent de recuperar l'antany popular premsa satírica valenciana amb capçaleres com *El Dàtil* de Gandia i *El Corcó* de Sueca, aquesta última editada en el poble natal de Bernat i Baldoví. Assistim també a l'aparició de la primera premsa de l'ensenyament de la democràcia –les revistes *Aladre* de Castelló i *Allioli* del Sindicat de Treballadors de

l'Ensenyament del País Valencià (STE-PV)– i la principal revista del moviment ecologista valencià, el *Butlletí de la Casa Verda* d'Acció Ecologista-Agró. Juntament a això, i com a contrapunt cultural, apareix la primera premsa del blaverisme, les revistes *Murta*, *Som* i *El Crit del Palleter*, les quals es difonen principalment per València i l'Horta i manifesten un virulent anticatalanisme i hostilitat contra el valencianisme nacionalista. I juntament a això continuen apareixent revistes culturals locals com *Xixona Jove*, *Cascall* de Pedreguer, *Celobert* de Bétera, *Arnera* de Castelló, *Cadafal* de Vila-real, *Llavor* de Carcaixent i *Pregó* de Gata. I també els butlletins polítics de difusió regional com ara *Esquerra Unida* d'EUPV, *Lluita* del PSAN i *Esquerra*, revista de l'Agrupació d'Esquerres del País Valencià (AEPV), partit format el febrer de 1982 per una escissió dels nacionalistes del PCPV-PCE. Aquestes competeixen en la comarca de Gandia amb les revistes *La Safor* i *Rella* del PNPV i *El Cresol* del PCPV-PCE.

Hem de remarcar igualment l'aparició de quatre revistes editades per gent vinculada al catolicisme progressista que conformen juntament amb *Saó* una petita xarxa de premsa religiosa valencianista alternativa a la revista *Aleluya* de l'Arquebisbat de València. Ens referim a *La Paraula Cristiana*, *Rent* –ambdues de València–, *Parròquia de Sant Josep* de Tavernes de Valldigna i la *Fulla de l'Olivar* d'Alaquàs, on trobem en totes elles promotors i col·laboradors de *Saó*, com veurem més endavant.

L'aprovació de l'Estatut inicia una nova etapa. La primera legislatura autonòmica, 1983-1987, correspon a un moment de creixement i consolidació de publicacions. Hi ha una continuïtat respecte als models de premsa sorgits en la Transició amb l'afegit ara de publicacions especialitzades editades per la recent constituïda Generalitat Valenciana, com ara *Papers d'Educació*, *Indicadors de Conjuntura* (energia i indústria) i la *Revista d'Estudis Autonòmics*, les quals empen les dues llengües oficials amb un ús notable del català. Això no obstant, la principal novetat d'aquest període és l'aparició el 1984 del setmanari d'informació general *El Temps*, editat per Eliseu Climent i que aviat es difondrà en tots els territoris de llengua catalana. *Saó* i *El Temps* aconseguiran superar molts entrebancs i sobreviure en un sistema comunicatiu dominat pels mitjans en castellà fins a convertir-se en les revistes nacionalistes més representatives.

Durant aquests anys naix també altre referent de la premsa en català de la democràcia, la revista de còmic infantil *Camacuc*, que continua editant-se avui. Altre projecte que es consolida és la revista de recerca històrica *Afers*, la qual recull treballs dels historiadors més rellevants del domini lingüístic català. *Camacuc* i *Afers* –igual que

L'Espill i *El Temps*— superen a les fronteres del País Valencià i es difonen igualment per Catalunya, les Illes Balears i Catalunya Nord. Així mateix, en aquesta etapa és també significativa l'empenta que assolixen les revistes de recerca local i comarcal amb noves capçaleres com *La Rella* de Sant Pola, *Lauro* de Lliria, *Alba* de l'Institut d'Estudis Comarcals de la Vall d'Albaida i *Al-Gezira* d'Alzira. Aquestes se sumen a *La memòria d'abans*, revista editada pel Museu d'Etnologia de la Diputació de València que serà la precursora de la *Revista Valenciana d'Etnologia* apareguda el 2005.

Cal destacar en aquests primers anys de l'autonomia valenciana l'aparició de nous periòdics d'informació de proximitat que aconseguixen sobreviure gràcies al suport del petit comerç i de l'administració pública. Apareixen *Plaça Major* de la Diputació de València i les revistes *Sueca Viva*, *Benicarló Crònica*, *La Veu de la Marina*, *Au!* dels Ports i el setmanari *Crònica* d'Ontinyent i la Vall d'Albaida. Aquest últim es convertirà en la capçalera més important de la premsa comarcal en català de la democràcia.

De la mateixa manera, hem de fer esment a la continuïtat de la premsa local de temàtica cultural i tradicions populars amb revistes noves com *La Milotxa* de l'Atzúvia, *Penyagolosa* de Castelló, *La Riba* de Riba-roja de Túria, *Bèrnia* de Benissa, *Evos* de la Vall d'Ebo, *Bresca* de Villalonga i *La Belluerna* de Teulada. Llevat de *Penyagolosa*, que l'edita la Diputació de Castelló, la resta de publicacions es mantenen per l'esforç d'associacions culturals locals que treballen per la recuperació i difusió de la història, el patrimoni i el folklore i les tradicions locals.

Així mateix, com a conseqüència de la recuperació de la literatura en català, sorgeixen noves revistes de creació i crítica literària promogudes per grups d'escriptors i col·lectius culturals com ara *Cairell* i *Daina* de València, *L'Aiguadolç* de l'Institut d'Estudis de la Marina Alta, *Passadís* de Benicarló, *El-lipsi* de Gandia i *Tramoia* d'Elx. Aquestes publicacions transcendeixen l'àmbit local on són editades i es difonen per tots els territoris del domini lingüístic, donant a conèixer joves escriptors novells que comencen a triomfar en el món literari. I juntament a aquestes veuen la llum la revista de filologia *Caplletra* de la Universitat de València, *La Terra* (especialitzada en temes agrícoles) i la revista de cultura i història *Batllia*, editada per la Diputació de València.

5.2.2.2. *Models predominants i fórmules de gestió econòmica de la premsa valencianista.*

Crida l'atenció d'aquesta premsa l'**extracte social** i la **ideologia** dels seus promotors, fet que determina no sols els continguts o temàtica preferent d'aquestes revistes sinó

també la titularitat de les mateixes. Darrere d'aquestes publicacions no hi ha empresaris de la comunicació ni burgesia industrial o comercial que aposte per una nova premsa alternativa amb llengua pròpia. El que predomina són persones vinculades majoritàriament a grups democràtics valencianistes d'esquerra on trobem escriptors, periodistes, intel·lectuals, treballadors, professors, artistes i petits editors, molts dels quals són protagonistes actius del moviment cultural de redreçament nacional que enlaira amb força en les dècades dels setanta i vuitanta. El motiu central d'aquestes publicacions és el coneixement, difusió i normalització de la cultura i llengua catalana al País Valencià, d'ací que els **models de revistes predominants** siguin les culturals (23,2%), d'informació de proximitat (15,1%), estudis locals i comarcals (12,5%), informació política (11,6%) i literàries (8%). La qüestió nacional també està present en revistes d'informació general d'abast regional (3,5%) i de recerca i pensament (3,5%), i fins i tot de temàtica religiosa (3,5%), sindical (2,6%), ensenyament (1,7%) i ecologia i excursionisme (1,7%).

2. Models de la premsa en català coetània a Saó (1976-1987)					
Tipus de revista	Nombre de capçaleres	%	Tipus de revista	Nombre de capçaleres	%
Cultura i arts	25	22,3	Agricultura	3	2,6
Informació local i/o comarcal	17	15,1	Recerca i pensament	4	3,5
Estudis locals i comarcals	14	12,5	Ensenyament	2	1,7
Informació política	13	11,6	Economia i legislació	3	2,6
Literatura, crítica literària, teatre	9	8	Ecologia i excursionisme	2	1,7
Satírica	5	4,4	Filologia	1	0,9
Religió/catolicisme progressista	4	3,5	Còmic infantil	1	0,9
Informació general d'àmbit regional	4	3,5	Energia	1	0,9
Sindical	3	2,6	Etnologia	1	0,9
Total revistes			112		100%
Premsa especialitzada	92	82,2%	Premsa informativa	20	17,8
Elaboració pròpia a partir de l'anàlisi de 112 publicacions periòdiques.					

Ideologia, classe social i línia editorial de les publicacions condicionen la **titularitat de les capçaleres** i les **fórmules de gestió econòmica** de les mateixes. En la premsa valencianista de 1976 fins a 1987 es donen uns trets semblants al periodisme popular que Jaume Guillamet atribueix a la premsa local i comarcal de Catalunya. Aquest

estudiós afirma que la premsa de proximitat catalana creada des de la primera meitat del segle XIX fins a la dècada dels vuitanta del XX es caracteritza per estar constituïda per sistemes reduïts d'organització empresarial on predomina un model de pràctica no professional del periodisme.¹⁹³ En el cas valencià trobem idèntiques formes d'organització. La premsa valencianista és un sector format per petites revistes que en la majoria dels casos no disposen de recursos econòmics sòlids i estables. Són publicacions amb un capital social feble, poc professionalitzades (predomina el voluntarisme periodístic) i amb uns costos de producció baixos que es tradueixen en tiratges i sistemes de distribució reduïts on el lector-subscriptor és decisiu per al manteniment de la publicació. De fet, un bon nombre d'aquestes publicacions són creades mitjançant la fórmula d'accionariat popular, donacions particulars, cooperatives o l'aportació de quotes de socis i subscriptors on hi hi una forta dosi de militància. I en el millor dels casos mitjançant la inversió de capital individual d'algun editor militant que arrisca part dels seus estalvis en tirar endavant una publicació d'incert futur en un mercat de lectors encara per construir. Per tant, com es pot observar en el quadre següent, trobem que sols el 22,3% de les revistes són gestionades per societats mercantils, mentre que el 52,7% són administrades econòmicament mitjançant la fórmula associativa i un 23,2% per mitjà d'organismes públics.

Si fem una ullada als models de publicacions de gestió associativa, observem que el major nombre de revistes pertany a col·lectius culturals i ciutadans (35,7%) i partits polítics (11,6%). Hi ha també unes quantes revistes editades per sindicats (2,7%), centres parroquials de l'Església (1,8%) i cooperatives (0,9%). Per altra banda, com hem indicat adés, existeix també un sector intermedi de publicacions que tampoc són privades i que representen el 23,2% les quals són gestionades per administracions i organismes públics (ajuntaments, diputacions, Generalitat i universitats) amb sensibilitat valencianista. En conclusió, és minoritari el model de gestió per societat mercantil, i quan es dóna aquest cas la fórmula predominant és la microempresa que en la majoria dels casos no es pot permetre contractar més d'un o dos redactors. En la premsa

¹⁹³ Guillaumet anomena aquest model "periodisme popular" i l'atribueix sols a Catalunya. Subratlla a més que la poca professionalització de la premsa de proximitat no és sinònim de mala qualitat del producte premsa, sinó que es deu al fet que en aquestes publicacions treballen pocs periodistes professionals percebent salari i que el més habitual són els col·laboradors voluntaris que no cobren cap honorari, molts dels quals són periodistes o escriptors de reconegut prestigi que treballen en altres llocs. Vegeu GUILLAMET, J. (1983). *La premsa comarcal. Un model català de periodisme popular*. Barcelona. Generalitat de Catalunya.

valencianista de l'època allò que més predomina és la figura del col·laborador no lligat contractualment a l'empresa.

3. Titularitat i gestió econòmica de la premsa en català coetània a Saó (1976-1987)		
Titularitat de la publicació	Número de capçaleres	%
Model de gestió econòmica associativa		
Titularitat de la publicació	Número de capçaleres	%
Associacions culturals i ciutadanes	40	35,7
Partits polítics	13	11,6
Sindicats	3	2,7
Centres parroquials de l'Església	2	1,8
Cooperatives	1	0,9
	60	52,7
Model de gestió per mitjà d'organismes públics		
Administració local, autonòmica i provincial	24	21,4
Universitats valencianes	2	1,8
	26	23,2
Model de gestió per societat mercantil		
Empreses privades	25	22,3
Altres models de gestió		
Sense dades	2	1,8%
Total	112	100%

Finalment, cal subratllar que la preponderància dels sistemes de gestió associativa i a través d'institucions públiques explica que la tipologia dominant siga la premsa especialitzada de temàtica diversa (91 revistes, el 81,2%) enfront la premsa informativa (21 publicacions, el 18,8%), atés que aquesta sol anar associada en la majoria de casos a empreses periodístiques privades ja que requereixen d'una major inversió econòmica en recursos humans, sobretot en periodistes.

5.2.2.3. Una premsa efímera, fluctuant i precària.

Els factors explicats revelen la fragilitat d'aquesta premsa. Una feblesa que es reflecteix també en altres cinc elements: periodicitat no diària i irregular, tirades baixes, sistemes de finançament i ingressos molt dependents dels subscriptors i institucions públiques, duració efímera i una distribució majoritàriament local i comarcal

L'estructura minifundista d'aquesta premsa, impulsada en gran part per la societat civil i petites empreses, unida a la inexistència d'un mercat de lectors per manca tradició històrica, fa que aquestes publicacions tinguen una vida extremadament precària. Llevat d'aquelles finançades íntegrament per institucions públiques o unes poques editades per empreses solvents econòmicament (*El Temps*, per exemple), la gran majoria no disposen de suficient potencial de creixement ni guanys per a capitalitzar-se i invertir en millores

en la producció i renovació tecnològica. És a dir, manquen d'instruments per a seguir les tendències del mercat. Tot això fa que siguin efímeres, fluctuants i precàries.

El primer element que delata aquesta feblesa és la **periodicitat no diària i majoritàriament irregular** de les publicacions. No hi ha cap publicació diària. En l'actual període democràtic el País Valencià no aconseguí editar un diari amb llengua pròpia. Allò més destacable –com podem veure en el quadre adjunt– és que pràcticament la meitat de les revistes, el 49,1%, tenen una eixida irregular, mentre que un reduït 8,9% són setmanals, un 6,3% quinzenals i un 15,2% mensuals. El 21,4 % restant són revistes d'una periodicitat molt distanciada en el temps (trimestrals, quadrimestrals, semestrals i anuals), fet que sense dubte redueix considerablement el seu impacte i influència social.

4. Periodicitat de la premsa en català coetània a de Saó (1976-1987)					
Periodicitat	Nombre de capçaleres	%	Periodicitat	Nombre de capçaleres	%
Irregular	55	49,1	Semestral	6	5,3
Mensual	17	15,2	Quadrimestral	4	3,5
Trimestral	9	8	Anual	3	2,6
Setmanal	10	8,9	Bimestral	1	0,9
Quinzenal	7	6,3			
Total		112			100%

Aquest fet se suma a la **baixa capacitat productiva** (tirades reduïdes) d'aquestes publicacions. La majoria d'aquestes revistes no arriba als 2.000 exemplars. Tal és el cas de la premsa informativa local i comarcal i les revistes culturals, de recerca i literàries. Només unes poques –aquelles que comptem amb certa infraestructura empresarial i un lectorat fidel de subscriptors– superen els 5.000 exemplars. Però són l'excepció. En aquest grup reduït s'hi troben revistes venals com *El Temps*, *Camacuc* i *Cal Dir* del PCPV-PCE, o la gratuïta *Allioli* del sindicat STE-PV. En el quadre adjunt mostrem les tirades (aquelles que hem pogut esbrinar) d'algunes de les revistes més representatives de l'època.

5. Difusió de 34 publicacions periòdiques valencianes representatives escrites en català que s'editen l'any 1987

Títol	Tirada	Títol	Tirada
<i>Penyagolosa</i>	2.000	<i>Batlia</i>	3.000
<i>Indicadors de conjuntura</i>	2.000	<i>Revista Valenciana d'Estudis Autònomic</i>	1.500
<i>El Poble</i>	1.000	<i>Ullal</i>	800
<i>Crònica</i>	1.000	<i>L'Aiguadolç</i>	650
<i>Saó</i>	2.000	<i>Camacuc</i>	5.000
<i>El Temps</i>	10.636	<i>Daina</i>	2.000
<i>Benicarló Crònica</i>	1.000	<i>El-ipsi</i>	1.000
<i>Sueca Viva</i>	650	<i>L'Espill</i>	2.000
<i>La Riba</i>	2.000	<i>Tramoia</i>	1.000
<i>La Terra</i>	500	<i>Annals</i>	1.000
<i>La Rella</i>	1.500	<i>Quaderns d'Alaquàs</i>	1.000
<i>La Fulla de l'Olivar</i>	250	<i>Bresca</i>	700
<i>Buris-ana</i>	850	<i>Evos</i>	160
<i>Afers</i>	1.500	<i>Allioli</i>	12.000 ²
<i>El Crit del Palleter</i>	1.000	<i>Trellat</i>	800
<i>Plaça Major</i>	2.000	<i>Cal Dir</i>	5.000
<i>El Dàtil</i>	2.000	<i>El Cresol</i>	400
Total		69.896 exemplars	

1. Dades de tiratge de 1990.

Fonts: Biblioteca Valenciana, Arxiu de l'Institut d'Estudis Comarcals de l'Horta Sud, Arxiu de Saó i Fons Local de la Biblioteca Municipal de Catarroja. Obres *La Informació a la Comunitat Valenciana* (1987) i catàlegs d'història de premsa de la Marina Alta, la Safor i l'Horta Sud, així com col·leccions de revistes facilitades per Vicent S. Olmos, Gustau Muñoz i Ramon Guillem. Elaboració pròpia.

Altra característica que revela la feble estructura organitzativa d'aquestes publicacions és la **duració efímera** de la majoria d'elles. El 22,3% de les revistes no dura més d'un any i el 33,9% oscil·la entre els dos i tres anys. O dit d'altra manera, poc més de la meitat de les publicacions (el 56,8%) no supera el llindar de tres anys, desapareixen mentre donen els seus primers passos sense arribar a consolidar-se. Si bé és cert que hi ha una elevada mortalitat de capçaleres també ho és que en sobreviuen bastants. El voluntarisme (manca de professionals percebent un salari regular) que caracteritza moltes d'aquestes revistes fa que bastants d'elles es puguin mantenir un període relativament llarg. De fet, el 3,6% aconsegueix durar entre 6 i 10 anys, el 2,6% entre 10 i 20 anys i un 31,3% més de vint anys. I el que és més rellevant encara, 29 publicacions (el 25,9%) han pogut sobreviure fins al moment present, no sense entrebancs ni situacions límit d'amenaça real de tancament.

6. Duració i actualitat de la premsa valenciana en català valencià coetània a Saó (1976 i 1987)					
Duració de la publicació		Nombre de publicacions		%	
Un any o menys d'un any		25		22,3	
Entre 2 i 3 anys		38		33,9	
Entre 4 i 5 anys		7		6,3	
Entre 6 i 10 anys		4		3,6	
Entre 10 i 20 anys		3		2,6	
Més de 20 anys		35		31,3	
Total		112		100%	
Actualitat de les publicacions en 2010					
Desaparegudes	83	74,1%	Continuen publicant-se	29	25,9%

La trajectòria de *Saó* és un cas entre tants de carrera d'obstacles on la manca de diners per cobrir les mínimes despeses de producció (impressió i distribució de la revista) és suplida pel treball no pagat de membres del consell de redacció i col·laboradors, alguns dels quals aporten fins i tot capital de la seua butxaca per mantenir la publicació. L'any 1979 *Saó* tancà l'exercici amb un deute de 286.750 pessetes.¹⁹⁴ No serà fins a 1984 (nou anys després del seu naixement) quan la revista aconseguirà superar per primera vegada el seu dèficit econòmic i tancarà amb un balanç positiu.¹⁹⁵ Però no és l'únic cas de supervivència al límit. Altres no ho han pogut contar. El mensual comarcal *L'Horta* (1978-1981) no va aconseguir mai beneficis nets i quan va tancar el deute acumulat el va cobrir el director de la publicació, Josep Maria Soriano Bessó.¹⁹⁶ Una situació semblant va viure la revista *Trellat* (1980-1982), la qual va poder tirar endavant amb dificultats no pels ingressos obtinguts de la publicitat i les vendes sinó per les aportacions econòmiques de Doro Balaguer, el promotor de la publicació. El cas de *L'Horta* i *Trellat* serà el destí d'un bon nombre de revistes que van haver de tancar pel cansament dels seus editors davant la impossibilitat de consolidar un projecte de negoci.¹⁹⁷

El cert és que aquelles publicacions que han aconseguit sobreviure ho han fer gràcies a la tossuderia dels seus promotors, el voluntariat altruista de nombrosos col·laboradors i la perseverància de molts periodistes. El nivell de professionalització dels equips de

¹⁹⁴ Circular enviada per Josep Antoni Comes als subscriptors en gener de 1980. Arxiu Saó Edicions.

¹⁹⁵ Entrevista amb Josep Antoni Comes (València, 4-I-2010).

¹⁹⁶ Testimoni de Josep Maria Soriano Bessó.

¹⁹⁷ Testimoni de Gustau Muñoz, director de *Trellat*.

redacció ofereix un ampli ventall de possibilitats d'existència de relacions laborals. El que predomina és un model de periodisme popular que es configura com un dels trets més destacables de la premsa valencianista d'aquest període. La precarietat econòmica d'aquestes petites revistes determina la pràctica d'un periodisme no professional en la majoria dels casos. Poques publicacions poden contractar professionals fixos amb un salari més o menys digne. Ho fan *El Temps*, *Saó* (a partir de 1988), *Crònica* de la Vall d'Albaida i unes poques publicacions dependents de les universitats, administració pública i sindicats. Són l'excepció de la regla, en la immensa majoria predomina el més desinteressat voluntarisme. Bona part de les persones que col·laboren en aquesta premsa ho fan com una activitat a temps parcial poc renumerada (i en bastants casos gratuïtament), sobretot perquè les seues fonts principals d'ingressos provenen d'altres llocs de treball o activitats professionals. I quan trobem una pràctica de periodisme professional, els periodistes es guanyen la vida saltant d'una revista a altra en busca d'estabilitat o en la majoria dels casos col·laborant en diverses publicacions, incloent també la premsa en castellà. Tot això genera una sensació permanent d'inseguretat que es tradueix en una elevada mobilitat de col·laboradors i inclús de grups promotors, afegint així més elements de feblesa i inestabilitat a aquestes revistes.

El perfil del redactor de la premsa valencianista d'aquest temps és el d'un periodista o escriptor sense contracte laboral que col·labora en diverses publicacions, tot combinant aquesta tasca amb altres activitats professionals com ara la docència, mitjans de comunicació en castellà, l'advocacia, el món editorial, el cooperativisme o l'empresa privada. És per descomptat un professional amb fermes idees democràtiques i valencianistes. Figures tan rellevants com Vicent Ventura, Josep Maria Soriano Bessó, Ernest Sena, Joan Fuster, Joan Francesc Mira, Manuel S. Jardí, Vicent Badia, Cristòfor Aguado, Lluís Aguiló Lucia, Josep Iborra, Carles Dolç, Trinidad Simó, Toni Mestre, Rosa Solbes, Josep Lluís Sirera, Julián Torres, Ferran Torrent, Josep Lluís Pitarch, Emilia Bolinches, Gustau Muñoz, Ramir Reig, Vicenç Rosselló, Vicent Franch, Vicent Pitarch, Francesc de Paula Burguera, Ricard Blasco i tants altres, els trobem col·laborant regularment (en moments diferents) en *Saó*, *Dos y Dos*, *Valencia Semanal*, *El Temps*, *Allioli*, *L'Espill*, *Trellat*, *L'Horta*, *Cal Dir*, *El Pardalot Engabiati*, entre altres. Aquest periodisme militant desenvolupat per personalitats rellevants del periodisme i la cultura valenciana ha contribuït, sense dubte, a configurar un model de premsa singular que tot i viure en la precarietat econòmica destaca per la seua qualitat de continguts.

Malgrat tot, fora com siga, el cert és que avui encara sobreviuen 30 revistes valencianistes nascudes entre 1976 i 1987, fruit –com hem dit– d’una llarga i sostinguda insistència per part de les entitats, periodistes, editors i institucions que n’estan al front. En el moment present continuen publicant-se *Saó*, *El Temps*, *L’Espill*, *Lluita*, *Allioli*, *Camp Valencià*, *Camacuc*, *Penyagolosa*, *Bresca*, *Afers*, *Annals*, *Torrens*, *Guaita*, *Quaderns d’Investigació* d’Alaquàs, *El Diariet de Traiguera*, *La Fulla de l’Olivar*, *Papers de la Costera* i la *Casa Verda* (aquesta última ara solament en versió digital), entre altres.

5.2.2.4. *Finançament, ingressos i àmbit de difusió de la premsa identitària.*

Però això no ens ha de fer perdre de vista que han desaparegut el 73,2% de les revistes nascudes en aquest període. A més dels factors citats anteriorment, l’estructura jurídic-financera d’aquesta premsa (fórmules de finançament i ingressos i sistemes de distribució) explica també la feblesa i fracàs de moltes d’aquestes publicacions. Pel que fa al **finançament i ingressos**, si bé hi ha un nombre elevat de revistes que es financen en part a través de la publicitat (el 30,3%) i la venda en quioscs o llibreries (43,7%), fórmules més pròpies d’empreses periodístiques convencionals, trobem que el 66% sols poden sobreviure totalment o en part amb diners que provenen fonamentalment de la societat civil (quotes socis un 27,6%) o bé d’institucions públiques (un 26,7% finançades totalment per l’Administració i un 10,7% reben subvencions).

El que predomina són les fórmules mixtes. Les revistes d’empreses privades, com *Saó*, *El Temps*, *Trellat*, *Dos y Dos*, *Daina*, *Valencia Semanal*, *Afers*, *L’Horta*, *El Pardalot engabiat*, *Camacuc*, *Crònica* i *Lletres de canvi*, per exemple, se sustenten fonamentalment mitjançant la publicitat i la venda per subscripció i quiosc o llibreries. En el cas de *Saó* la fórmula principal d’ingressos és la subscripció, que representa més del 90% del tiratge de la publicació. En molts casos, l’aportació dels subscriptors i donacions particulars (i no la publicitat estrictament) seran les fonts principals que mantindran aquestes revistes. Vist açò, és evident que la premsa valencianista no ha aconseguit la normalització en el mercat publicitari. I això és més inqüestionable encara quan veiem que els ingressos procedents de la publicitat no provenen d’empreses industrials, comercials i de serveis convencionals, les quals es publiciten en la premsa en castellà, sinó que són aportats per editorials, llibreries o petits comerços els propietaris dels quals són valencianistes. I també una part procedent de partits polítics d’esquerra (en campanyes electorals), la Universitat de València i administracions

governades pel PSPV-PSOE o coalicions d'esquerra amb dirigents amb sensibilitat valencianista, com és el cas de la Diputació de València presidida per Manuel Girona o l'Ajuntament de València dirigit per Ricard Pérez Casado. Aquesta tendència l'hem pogut constatar fent un repàs acurat de la publicitat publicada en *Saó*, *Dos y Dos*, *L'Horta*, *Cairell*, *El Pardalot*, *Engabiati* i *Trellat*. En totes aquestes revistes observem aquest comportament publicitari que hem descrit. És una publicitat diguem-ne amiga o militant, bastant modesta i gens comparable al volum de diners que ingressa la premsa en castellà de les empreses convencionals. Creiem que la Batalla de València també influeix en aquesta tendència. La burgesia valenciana que es publicita en la premsa és més favorable a les postures identitàries conservadores del blaverisme. Hi ha una clara opció política de l'empresari a l'hora d'insertar publicitat en els mitjans.

7. Fórmules principals de finançament i ingressos de la premsa valencianista coetània a Saó (1976-1987)		
Sistema de finançament	Núm. capçaleres	% de 112 publicacions
Venda en quiosc o llibreries	49	43,7
Subscripció	41	36,6
Publicitat	34	30,3
Institució pública	30	26,7
Quotes socis de les associacions editores	31	27,6
Subvencions públiques	12	10,7
Sense dades	5	4,4

Per altra banda, com hem dit més amunt, bastants d'aquestes publicacions sobreviuen sobretot gràcies a les quotes dels socis de les entitats editores. Tal és el cas de les revistes culturals (*Acció Cultural*, *La Paraula Cristiana*, *L'Andana*, *Pregó*, *Bresca*, *La Belluerna*, *La Milotxa*, *La Closa*, *La Finestreta* i d'altres), les publicacions sindicats professionals i ecologistes (*Allioli* del STE-PV, *Camp Valencià* de la Unió de Llauradors i *La Casa Verda* d'AE-Agró) i butlletins de partits polítics (*Lluita* del PSAN, *Cal Dir* del PCPV-PCE, *Esquerra* d'EUPV, *El Poble Valencià* del PSPV o *La causa del poble* del MCPV, entre altres). Així mateix, hi ha un bon nombre de publicacions que es mantenen amb el suport exclusiu d'institucions públiques que treballen per la normalització de la llengua en alguns àmbits, com és el cas de les revistes *Generalitat*, *Batllia* i *La memòria d'abans* editades per la Diputació de València, *Penyagolosa* de la Diputació de Castelló, *Caplletra* de la Universitat de València o les publicacions de la

Generalitat Valenciana *Revista d'Estudis Autonòmics, Papers d'Educació i Indicadors de Conjuntura*.

Igualment cal destacar un sector de revistes que, tot i que se sostenen mitjançant quotes de socis, subscripció i venda en llibreries, es financen en una part molt important a través de subvencions de l'administració pública. Aquest és el cas sobretot de les revistes dels instituts d'estudis comarcals, les quals són patrocinades per caixes d'estalvis locals i ajuntaments i mancomunitats governats pel PSPV-PSOE o coalicions d'esquerra. En aquest grup es troben les revistes *Annals, Alba, Ullal, Papers de la Costera, Torrens, Xàbiga, Quaderns de Sueca* o *Al-Gezira*, entre altres. Igualment trobem unes poques publicacions que barregen la gestió mixta privada i pública. Tal és el cas del setmanari comarcal *El Poble*, impulsat per Bernat Capó, que a més de tenir ingressos publicitaris i per subscripció rep una subvenció regular de cinc ajuntaments de la Marina Alta. O el cas del setmanari *Vinaròs-El Diariet*, el qual és editat per l'Ajuntament de Vinaròs però no respon al model clàssic de butlletí d'informació municipal ja que es financia en gran part per mitjà de publicitat privada. Altres publicacions que comptem amb l'ajut de l'administracions públiques són *Tramoia* d'Elx i *L'Alcora avui*.

L'**àmbit territorial de difusió** de la premsa valencianista també revela el model de periodisme popular al qual ens estem referint. Són majoria les publicacions de difusió local (50%) i comarcal (24,1%), les quals en suma representen el 74% del total. Sols un 17,8 tenen difusió regional mentre que un minoritari 8% es distribueix als territoris de llengua catalana. En aquests dos últims grups trobem precisament les revistes més sòlides.

Pel que fa a les publicacions que el seu àmbit de difusió és el País Valencià, destaquen les revistes d'informació general com *Saó, Dos y Dos, Valencia Semanal*, la d'informació política *Cal Dir* o les sindicats professionals *Allioli* i *Camp Valencià*, entre altres. Les publicacions d'informació general tenen una distribució comercial, que es basa en la combinació de la venda per subscripció i en quioscos o llibreries, per la qual cosa comptem amb empreses distribuïdores. Així mateix, la distribució de les sindicals i polítiques és interna mitjançant el correu franquejat. D'altra banda, en el grup de revistes que arriben a altres els territoris del domini lingüístic, a més d'*El Temps*, trobem publicacions de cultura, literatura, llengua, recerca i pensament que tenen gran acceptació en àmbits culturals, universitaris i polítics del País Valencià, Catalunya i les

Illes Balears. Entre altres destaquen *L'Espill*, *Daina*, *Cairell*, *Camacuc*, *Lluita*, *Lletres de canvi*, *Afers* i *Caplletra*, entre altres. Igualment hi ha publicacions regionals que distribueixen una part molt mínima del seu tiratge a Catalunya i les Illes per mitjà de la subscripció. Tal és el cas de *Saó*, *Arguments de l'estel* o *Trellat*, per exemple.

8. Àmbit territorial de difusió de la premsa en català coetània a la primera època de Saó		
Difusió	Núm.	%
Local	56	50
Comarcal	27	24,1
País Valencià	20	17,8
Països Catalans	9	8
Total	112	100%

El fet que la majoria de publicacions tinguen una difusió local o comarcal –recordem, el 74%– revela no sols que es tracta de petites publicacions, com ja hem vingut assenyalant, sinó que l'ús de la llengua vernacle està més arrelat fora de les capitals de província on hi ha majors nivells de població catalanoparlant. Si mirem el lloc d'edició de les publicacions per comarques observem un gran desfasament per territoris. La majoria de les revistes es publiquen a València (el 32,1%), cosa normal en tractar-se de la capital del país i la ciutat més poblada i amb major potencial econòmic. Malgrat l'elevat grau de castellanització de València, són precisament les publicacions editades ací les de major duració en el temps i aquelles que tenen una difusió territorial més ampla. De fet, de les 36 revistes editades a València en aquest període, 22 són de difusió regional, 9 es distribueixen arreu dels països de llengua catalana i sols 5 tenen una difusió comarcal. En aquest últim grup hi trobem *Eines* del PSAN de l'Horta, les blaveres *Som* i *Murta* que es distribueixen per l'àrea metropolitana de València, així com les revistes *Generalitat* i *Plaça Major* de la Diputació de València que arriben a les comarques de la província.

En eixir de València les desproporcions són majors. De les 22 comarques catalanoparlants, sols 16 editen premsa en llengua pròpia. Destaquen en primer lloc les comarques de la Marina Alta i Baixa amb 15 publicacions, la Safor amb 14, l'Horta amb 11, la Ribera Alta i Baixa amb 10 i la Plana Alta i Baixa amb 7 revistes. Aquestes són les comarques amb més premsa en llengua autòctona. En la resta de comarques la presència de capçaleres en català és testimonial. Oscil·len entre les tres revistes que s'editen en cadascuna de les comarques del Baix Vinalopó i la Vall d'Albaida, les dues

en cadascuna de l'Alcoià, el Baix Maestrat i els Ports, i una única publicació a l'Alcalatén i la Costera. Crida l'atenció que no s'edite premsa en llengua vernaclea en comarques amb un ús oral alt de la llengua com el Comtat, l'Alt Maestrat i el Camp de Morvedre, o en comarques com l'Alacantí on malgrat la castellanització de la ciutat d'Alacant hi ha una alt contingent poblacional i desenvolupament econòmic.

9. Llocs d'edició de la premsa en català coetània a Saó (1976-1987)					
Comarca	Nombre capçaleres	%	Comarca	Nombre capçaleres	%
València	36	32,1	La Vall d'Albaida	3	2,6
La Safor	14	12,5	Plana Baixa	3	2,6
Marina Alta	13	11,6	Baix Maestrat	2	1,7
L'Horta	11	9,8	L'Alcoià	2	1,7
Ribera Baixa	6	5,3	Els Ports	2	1,7
Ribera Alta	5	4,4	Marina Baixa	2	1,7
Plana Alta	4	3,5	L'Alcalatén	1	0,8
Camp de Túria	4	3,5	La Costera	1	0,8
Baix Vinalopó	3	2,6	Total	112	100%

5.3. ALGUNES REVISTES EMBLEMÀTIQUES DE LA PREMSA IDENTITÀRIA VALENCIANA DEL PERÍODE 1976-1987.

En aquest epígraf, i sense ànim de ser exhaustiu, oferim una aproximació històrica de 40 revistes representatives de les 112 catalogades de les quals hem pogut recollir informació. Aquesta recerca és una de les aportacions d'aquesta tesi que considerem pot donar una visió més ampla de les característiques de la premsa valencianista d'aquest període. En l'anàlisi d'aquestes 40 capçaleres seleccionades se centrarem sobretot en les tipologies i dimensió social d'aquestes revistes, així com en els continguts predominants, promotors de les mateixes, consums, organització, finançament, ingressos i àmbits territorials de difusió.

5.3.1. Els setmanaris d'informació general i política valenciana: «Dos y Dos», «Valencia Semanal» i «El Temps».

El franquisme havia estat una rèmorà cruenta per a la premsa valencianista. El tancament de *Gorg* per ordre governativa n'és la prova més evident. Però la mort del dictador encetava un temps d'esperança i obria una possibilitat real de crear premsa en català. De fet, al llarg de 1976 i 1977 van nàixer 18 revistes en llengua autòctona –la majoria d'elles culturals i de partits polítics– que assumien bastants postulats del valencianisme progressista, malgrat que encara era vigent la Llei de de Premsa de 1966. Des dels primers moments de la Transició el valencianisme albergarà la idea d'anar més enllà de les típiques publicacions culturals i crear premsa informativa en la que es pogués parlar amb llibertat dels problemes polítics, socials i econòmics del País Valencià, i per descomptat del fet nacional. El valencianisme vol una nova premsa amb veu pròpia i deslligada dels corrents d'opinió de Madrid i de l'antivanlencianisme dels sectors més reaccionaris del franquisme.¹⁹⁸ Aquest repte serà assumit aviat per les revistes *Saó*, *Dos y Dos* i *Valencia Semanal*. Totes tres formen el tercet de revistes imprescindibles per conèixer la realitat política, cultural i eclesial valenciana de la Transició des del punt de mira del valencianisme democràtic. La diferència entre elles, a més de la periodicitat, estriba en el caràcter religiós i l'ús preferent del català de la primera i la condició laica i el bilingüisme de les altres dues. També es diferencien en la manera d'entendre el valencianisme, el qual és perceput més fidel als plantejaments fusterians en *Saó*, mentre que *Dos y Dos* i *Valencia Semanal* romanen obertes a altres corrents democràtics no nacionalistes.

El cert és que enfront d'una premsa aclaparadorament escrita en castellà, dotada de poderosos recursos econòmics i humans, i ancorada en el discurs del “regionalismo bien entendido” heretat del franquisme, aquestes tres publicacions aporten en la Batalla de València la visió modernitzadora del nou valencianisme nacionalista. I ho fan amb molta precarietat econòmica (parteixen de zero davant la indiferència i rebuig de la burgesia local), molta pressió política (assetjament i violència per part del blaverisme) i la inexistència d'un mercat de lectors en llengua pròpia acaparat per la premsa tradicional espanyolista a força de dècades de consum. Però aquestes revistes compten amb un element nou a favor –que ja havia començat a forjar-se en *Gorg*– que els dona prestigi entre els sectors socials de l'esquerra. Es referim a la participació de la

¹⁹⁸ Dirigents nacionalistes com Josep Lluís Blasco (PSAN) i Carles Dolç (MCPV) es manifesten sense embuts en aquest sentit en *Dos y dos*. Vegeu: “Què pensen els polítics valencians?”. *Dos y dos*, núm. 33 i 34 (7-14 març 1977), p.18-19.

intel·lectualitat valenciana d'esquerres més dinàmica i oberta als corrents de pensament europeu.

La primera en aparèixer és *Dos y Dos*, revista quinzenal d'informació general amb 36 pàgines que es publica a València entre maig de 1976 i agost de 1977. En poc més d'un any *Dos y Dos* arriba a publicar 56 números, si bé la majoria figuren com a números dobles, el que ens indica que la seua vocació era ja de setmanari i l'assenyala com l'antecessora de *València Setmanal*. La direcció recau en un principi en Rosa Solbes per a posteriorment ser assumida per Ernest Nabàs, qui fou també un dels promotors de *Saó*, com veurem més endavant. En aqueix moment Nabàs és el responsable de relacions exteriors del demòcrata-cristià Unió Democràtica del País Valencià (UDPV) i amb el pas dels anys arribarà a ser de l'Institut Català de Finances en els governs de CiU. Entre els seus col·laboradors més destacats figuren Vicent Ventura, Enrique Cerdán Tato, J. J. Pérez Benlloch, Alfons Cucó, Amadeu Fabregat, Josep Vicent Marqués, Pilar López, Marisa Ortega, Ernest Reig, Jordi Bigas, Javier Valenzuela, Fernando Cardona, Horacio Fernández i Rafael Esteve Casanova. I també Joan Fuster, Tomàs Escuder, Lluís Aguiló, Josep Iborra, Carles Dolç, Joan Francesc Mira i Ricard Blasco. Aquests set últims –i també Vicent Ventura– són igualment col·laboradors habituals de *Saó*. La llengua de *Dos y Dos* és el castellà, però inclou el suplement *Quatre* d'informació cultural i política escrit íntegrament en català, que oscil·la entre les vuit i setze pàgines, el qual és coordinat per Amadeu Fabregat.

Dos y Dos té una clara orientació democràtica, progressista i nacionalista. S'eregeix com a portaveu de les lluites i reivindicacions democràtiques i valencianistes des del pluralisme d'idees, ja que recull principalment les demandes de la Unió Democràtica del País Valencià (UDPV) i del PSPV, que són els partits que controlen el periòdic. El setmanari fa un acurat seguiment de les accions dels partits integrats en la Taula de Forces Polítiques i Sindicals del País Valencià, alguns d'ells en construcció com el PSPV, formació que celebra el seu congrés constituent entre el 2 de febrer al 3 d'abril de 1977 el qual culmina amb la publicació del *Manifest Socialista del País Valencià* que proposa la lluita per l'autogovern i l'Estatut d'Autonomia i la recuperació de la Generalitat.¹⁹⁹ *Dos y Dos* assumeix també les reivindicacions dels col·lectius feministes

¹⁹⁹ El PSPV va celebrar el 23 de febrer de 1977 un míting de presentació a València on van actuar com a oradors principals a Alfons Cucó, Joan Francesc Mira, Vicent Garcés, Vicent Pitarch i Joan Romero. Vegeu. "Per un futur socialista. Míting del PSPV". *Dos y dos*, núm. 33 i 34 (7-14 març 1977), p.36.

i del camp valencià, alhora que es fa ressò de la vaga dels professors PNN de la Universitat de València i de les lluites obreres en les grans empreses valencianes del moment com Ford, Elcano, Macosa o el sector de la construcció. Les seccions «Dona» i «Laboral» donen compte d'aquestes preocupacions.

El setmanari ix a la llum sota el paraigües de l'empresari Joan Gabriel Cort Climent-Vila, actuant com a responsable de publicitat Ramon Galiana, periodista que anys després assumirà la direcció de la revista satírica *El Pardalot engabiat*. Ubicada la redacció en un pis del carrer Cerrajeros, des del principi *Dos y Dos* té cura del disseny i la il·lustració, ja que compta amb joves promeses de les arts plàstiques com Manolo Boix, Arthur Heras i Toni Paricio, els fotògrafs José Luis Forteza i Fernando Sevilla, així com l'humorista gràfic Juli Sanchis (Harca), qui trobem també col·laborant en *Saó*. L'aposta de *Dos y Dos* és arriscada, vol tenir una difusió regional i compta per a tal fi amb les empreses distribuïdores Sociedad Española de Librería que reparteix per les demarcacions de València i Castelló, i per la zona d'Alacant la Distribuïdora Costa Blanca. L'eslògan que usa la revista com a reclam publicitari (amb la senyera de les quatre barres com a fons) resumeix clarament la seua ideologia: «Anunciar-se al *Dos y Dos* és anunciar-se al País Valencià».²⁰⁰ Però la revista no sobreviu per la publicitat. El suport econòmic del PSPV i la UDPV, i fins i tot del Partit Carlí del País Valencià, va tirar endavant el projecte encara que amb molta precarietat, ja que no es pagava als col·laboradors.²⁰¹

Aquesta línia editorial ocasionarà bastants maldecaps a la revista. Tenim constància almenys de dos segrests perpetrats contra la publicació per ordre judicial. El primer té lloc al poc de temps d'eixir, concretament en la segona quinzena de setembre de 1976. El motiu és la publicació en el suplement *Quatre* del document íntegre de la Taula de Forces Polítiques i Sindicals del País Valencià mitjançant el qual es convoca a la població valenciana a un acte de masses per a commemorar el 9 d'Octubre com a Dia Nacional del País Valencià, acte que fou també prohibit pel Governador Civil.²⁰² El suplement incloïa també una enquesta política sobre la significació i abast del 9

²⁰⁰ Inserció publicitària de *Dos y dos*, núm. 33 i 34 (7-14 març 1977), p.35.

²⁰¹ Declaracions de Vicent Ventura en XAMBÓ, R: *Dies de premsa. La comunicació al País Valencià des de la Transició política*.p.263.

²⁰² Entrevista a Lluís Sanxis (Godella, 11-VII-201). Sanxis també ens ha facilitat el suplement segrestat, el qual va fotocopiar temps després mitjançant una sol·licitud que va formular al jutge instructor del cas. El document en qüestió és el següent: *Quatre* (suplement): "9 d'Octubre, dissabte, Dia Nacional del País Valencià". *Dos i dos* (setembre de 1976). Consta de 16 pàgines.

d'Octubre, en la qual es manifesten els líders democràtics Carles Dolç (MCPV), Josep M. Rivero (UDPV), Joaquim Pérez Santamaria del Partit Demòcrata Liberal del País Valencià (PDLPV), Doro Balaguer (PCE), Joan Francesc Mira (PSPV), Laura Pastor (PCV), Josep Guia (PSAN), i fins i tot un valencianista Manuel Broseta que encara no abraçava la UCD ni el blaverisme. I juntament a aquestes opinions *Quatre* compta amb articles de figures significatives del valencianime cultural i periodístiques de la Transició, com ara Joan Francesc Mira, Ricard Blasco, Amadeu Fabregat, Emili Piera i Joan Lluís Sanxis, aquest últim membre del consell de redacció de *Saó*.

El segon segrest de *Dos i Dos* va ocórrer en la primera quinzena de maig de 1977 (el número doble 41-42) a causa de la publicació de l'article "El franquisme i els funcionaris dels Països Catalans". Ernest Nabàs hagué de prestar declaració davant el jutge i finalment la revista fou distribuïda amb una pàgina menys, la de l'esmentat article, que fou arrancada d'arrel per ordre judicial.²⁰³ Tres mesos després, l'agost de 1977, *Dos y Dos* tanca assetjat per les pèrdues econòmiques a causa de la manca d'ingressos publicitaris i les despeses que hagué d'assumir per fer front als plets judicials. L'editorial de maig de 1977 fou la crònica d'una mort anunciada. «Las cortapisas legales –aseguren els responsables de la revista– han pesado mucho en el plató de los déficits. Se han sumado, de alguna manera, a las muchas dificultades que atraviesa la revista. ¿Hace falta decir que DOS Y DOS es un producto altamente deficitario? Pensamos que no. Y sin embargo seguimos».²⁰⁴ Les peripècies de *Dos y Dos* anuncien quina serà la dinàmica d'assetjament continu que patirà en els anys posteriors la premsa democràtica alternativa, sobretot aquella que difon idees i reivindicacions del nacionalisme valencià.

Quatre mesos després del tancament de *Dos y Dos* naix *Valencia Semanal* per iniciativa d'Ernest Sena. El seu camí tampoc serà gens fàcil. El setmanari va publicar 120 números entre desembre de 1977 i juliol de 1980. *Valencia Semanal* repeteix l'estranya aliança entre PSPV i UDPV que havia existit en *Dos y Dos*, partits que havien estat derrotats en les eleccions generals de juny de 1977 i cercaven àmbits d'influència en els mitjans de comunicació. Aquest setmanari, segons Vicente Navarro de Luján, porta el germen d'un nacionalisme moderat, molt en consonància amb la procedència política dels seus fundadors, que són Ernest Sena, Amadeu Fabregat, Luís Guardiola i

²⁰³ "Secuestro de Dos y Dos". *Dos y dos*, núm. 43-44 (18 y 25 de maig de 1977). p.3

²⁰⁴ "Primer aniversario, último secuestro". *Dos y dos*, núm. 43-44 (18 y 25 de maig de 1977). p.3

Francisco Carrasco. Però la pretensió inicial era la de ser un periòdic plural en la que s'integren firmes periodístiques de diversa significació política.²⁰⁵ De fet, en la revista trobem configurant el nucli central figures com Salvador Barber, Ferran Belda, Emilia Bolinches, José Manuel Gironés, Pere Miquel Campos, Vicent Ventura, Rafael Ventura Melià, Miguel Ángel Villena, Jaime Millás, Francisco Pérez Puche, Josep Vicent Marqués, Manuel Peris, Toni Mestre, Jesús Sanz, Antonio Sevilla, Rosa Solbes, Emili Piera, Josep Lluís Sirera, Francisco Pérez Puche, Julián Torres, Mari Carmen Raneda, José luís Torró, Josep Vicent Marqués, Rodolf Sirera, Josep Lluís Seguí, Enrique Cerdán Tato, Jesús Sanz, Manuel García, García, Julián Torres i Rafael Ninyoles. En *Valencia Semanal* escriuen les figures més representatives del periodisme democràtic de la Transició valenciana, professionals que anys després ocuparan càrrecs directius en importants mitjans de comunicació.

El setmanari adopta la forma empresarial de societat anònima –el nom de l'empresa és Publicaciones Valencianas, SA– amb un consell d'administració en el cim del qual se situava Pedro Soler Vicent en qualitat de president, Ernest Sena com a conseller delegat, Francisco Carrasco com a gerent i Luis Guardiola com a responsable de l'administració. *Valencià Semanal* tirava entre 3.000 i 4.000 exemplars i tenia difusió regional. La publicació comptava també amb els serveis d'empreses distribuïdores que la feien arribar a les principals ciutats del País Valencià.

La publicació va estar dirigida per José Luis Torró, actuant Amadeu Fabregat com a director de publicacions i Pilar López Surroca com a cap de redacció. Però seran aquests dos últims els vertaders conductors informatius del setmanari. *Valencia Semanal*, revista progressista i nacionalista moderada, manté una línia de defensa la democratització i autonomia política del País Valencià. Precisament per això el setmanari va ser molt crític amb l'extrema dreta franquista encara present i el blaverisme anticatalanista durant la Batalla de València. És una revista valenta que denuncia sense por el feixisme local. Els reportatges d'investigació dels periodistes Pilar López, Emília Bolinches, Ferran Belda, Miguel Ángel Villena, Rosa Solbes, Jesús Sanz, Jordi Pérez Boix i Emili Piera ajudaren a aclarir i definir el panorama polític valencià. Alguns d'aquests professionals foren denunciats per advocats ultradretans i hagueren de trepitjar els jutjats de València. Per aquesta tasca de defensa de la informació i les llibertats democràtiques, aquest col·lectiu de periodistes va rebre el Premi Llibertat d'Expressió 1984 de la Unió de

²⁰⁵ VICENTE NAVARRO DE LUJÁN: “Valencia Semanal, la revista del País Valencià. Notas a la edición digital”. València: Faximils Edicions Digitals.

Periodistes Valencians.²⁰⁶ *València Setmanal* no va aconseguir tampoc convertir-se en una alternativa periodística en una ciutat on els diaris més llegits eren *Las Provincias* i *Levante*. El setmanari no va superar mai la influència d'aquests dos diaris, ni tampoc la dels setmanaris en castellà més influents del moment, *Tiempo* i *Cambio 16*, però si va ser un mitjà de referència per a les elits polítiques, econòmiques i culturals de València, perquè arreplegava firmes de gent considerada líder d'opinió i proporcionava una informació prou professional per al que es feia en l'època.²⁰⁷

La llengua vehicular del setmanari és el castellà, però a mesura que va consolidant-se va creixent l'ús del català, que en ocasions arriba al 20 i 30 per cent de l'espai redaccional. La llengua autòctona és usada sobretot per Josep Vicent Marqués, Rafael Ninyoles, Vicent Ventura, Toni Mestre i els germans Rodolf i Josep Lluís Sirera.

Valencia Semanal va travessar diverses èpoques amb diversos canvis de propietat on pugnaren les opcions polítiques fundadores, la UDPV i el PSPV-PSOE. El partit socialista aportarà recursos econòmics per a salvar la publicació i marcarà finalment la línia ideològica i informativa. De fet, en el consell d'administració hi havia destacats socialistes, entre ells el mateix Josep Lluís Albinyana, president del govern preautonòmic. *Valencia Semanal* tancà finalment per extenuació econòmica deixant com a millor bagatge la millor escola dels periodistes valencians de la Transició.

Quatre anys després de la desaparició de *Valencia Semanal* naix el setmanari *El Temps*, fundat per Eliseu Climent (propietari de Tres i Quatre i artífex d'Acció Cultural del País Valencià), que es convertirà juntament amb *Saó* en referent de la premsa valenciana en català de la democràcia. El nacionalisme valencià entra en l'autonomia sense haver aconseguit ni poder polític en el Congrés i les Corts Valencianes ni haver consolidat un mitjà de comunicació normalitzat en el mercat de la premsa valenciana. En el camí de la preautonomia cauen *Dos y Dos* i *Valencia Semanal* i enmig de la desfeta continua a empentes i rodolons la cristiana *Saó*, la qual té una difusió modesta i una periodicitat mensual que la fa assolir una influència limitada. Les experiències fracassades en la Transició fan madurar en el sector del valencianisme cultural vinculat a Eliseu Climent la idea d'un periòdic diferent al que s'havia fet fins ara. Es pretenia fer un periòdic d'informació general de major impacte que *Saó* –un diari resultava

²⁰⁶ ADOLF BELTRAN i ÀNGEL MARTÍNEZ: *Periodistes per la democràcia*, p.133.

²⁰⁷ Aquestes apreciacions les fan Rosa Solbes i Vicent Ventura en *Dies de premsa*.ob.cit, pp.243-244 i 264.

impossible, tot apuntava a un setmanal—, que fóra totalment laic, allunyat del bilingüe de *Dos i Dos* i *Valencia Semanal* —és a dir, escrit totalment en català— i que fos capaç d’aglutinar informativament els territoris de llengua catalana. Amb aquests propòsits naix *El Temps*, que compta amb el suport d’un grup d’intel·lectuals, entre els que hi figuraven Joan Fuster i Joan Francesc Mira, que col·laboren econòmicament a mena d’accionariat popular per llançar la revista. *El Temps* va arrancar amb un capital social de cinc milions de pessetes sota el paraigües d’Edicions del País Valencià, SA. El primer president del consell d’administració és Rafael Mansanet. Després d’editar dos números de prova (el 0 i el 00) el primer número ix en la setmana del 28 maig al 4 juny 1984. Els seus compromisos són el redreçament democràtic i cultural del País Valencià i la resta de territoris de llengua catalana. Revista democràtica, progressista i nacionalista, el seu primer director és Francesc Pérez Moragon, que ve de la revista *L’Espill* i que havia estat col·laborador en altres publicacions com *Saó* i *Generalitat*. Més endavant, en aquests primers anys, es farà càrrec de la direcció Vicent Sanchis. La primera redacció del setmanari està formada per periodistes forjats en la premsa de la Transició, com ara Adolf Beltran, l’escriptor Ferran Torrent, Nadal Escrig, Josep Ramon Lluch i Vicent Partal. Des dels inicis *El Temps* té clar arribar a tot el territori lingüístic i crea diverses delegacions: Xavier Andrés a Castelló, Miquel Martínez a Alacant; Mercé Ibarz a Barcelona, Josep Rosselló a Mallorca i M. Carme Grau-Ribot a Andorra. I fins i tot crea corresponsalia a Madrid, duta en un primer moment J.M. Sanmartí.

Des del primer moment *El Temps* s’envolta d’una àmplia nòmina de col·laboradors formada principalment per escriptors i periodistes rellevants de la cultura catalana de tot l’àmbit lingüístic, fet que el fa guanyar prestigi i fidelitzar lectors dins i fora del País Valencià. Entre els col·laboradors dels anys 1984 a 1987 hi són Joan Fuster, Vicent Ventura, Joan Francesc Mira, Julià Garcia Candau, Manuel Vicent, Ramon Barnils, Manuel Vázquez Montalbán, Quim Monzó, Amadeu Fabregat, Ignasi Riera, Josep Iborra, Francesc de Paula Burguera, Jaume Fuster, Manuel de Pedrolo i Ricard Blasco. Igualment escriuen Josep M. Llombart, Oriol Domingo, Llorenç Capella, Joan B. Mengual, Jordi Bigas, Josep Vicent Marqués, Enric A. Llobregat, Manuel Pérez Montiel, Jordi Bigas, Alfons Llorenç, Vicent Aleixandre, M. Àngels Ull, Isabel Clara Simó, Antoni Serra, M. Aurèlia Companys, Josep Fèlix Escudero, Josep M. Espinàs, Manuel Costa, Vicent Aleixandre i Manuel Muñoz. Tots ells són actors del renaixement cultural i literari que experimenten el País Valencià, Catalunya i Balears en els ñultims anys del franquisme i la Transició. Així mateix, el setmanari compta amb

l'humorista gràfic Vicente de Gracia (Gracia) que dona els primers tocs de crítica satírica a la publicació, mentre que del disseny de la portada es fa càrrec el Col·lectiu Voramar.²⁰⁸

El Temps s'adscriu en un línia nacionalitària del fusterianisme clàssic, és bel·ligerant amb el blaverisme i mai perd de vista els nexes d'unió lingüística i cultural del País Valencià amb Catalunya i Balears, donant difusió a l'activitat política, cultural i econòmica d'aquestes territoris. El seu posicionament editorial pel que fa a la problemàtica política del País Valencià és clarament crític contra l'espanyolisme, especialment el blaverisme, i els partits sucursalistes estatals, tant de dreta com de l'esquerra, fet que l'ha fet guanyar-se no pocs detractors. Malgrat que des del principi el setmanari ha volgut finançar-se amb publicitat, àrea de la qual es fa càrrec inicialment Albert Peiró i Ortiz, la seua supervivència ha estat possible gràcies a les subvencions aportades pel govern autonòmic valencià del socialista Joan Lerma –ajuts que s'acaben després de la victòria del PP d'Eduardo Zaplana en els eleccions autonòmiques de 1995– i molt especialment de l'executiu de Catalunya presidit per Jordi Pujol. Fora com siga el cert és que *El Temps* va aconseguir superar aviat els deu mil exemplars mitjançant la venda als quioscos i subscripció. De fet, l'any 1986 tenia una tirada de 10.636 exemplars, xifra que va anar en augment fins arribar als 20.000 l'any 2008. Això no obstant, la difusió d'*El Temps* és major a Catalunya, on consumeix el 55% del seu tiratge, seguit del País Valencià amb el 36%, les Illes Balears amb el 7%, mentre que Andorra i Catalunya Nord es difon un ínfim 1%.²⁰⁹

L'acció d'*El Temps* ha comptat amb un aliat que reforça la militància valencianista dels lectors potencials del setmanari. Ens referim a *El Butlletí* d'Acció Cultural del País Valencià (ACPV), creat el 1978 per l'entitat del mateix nom fundada per Eliseu Climent i amb redacció en la mateixa seu social que *El Temps*. L'esmentat butlletí es una publicació nacionalista cultural de periodicitat trimestral que es distribueix entre els socis d'ACPV. La revista és el reflex del moviment cultural i cívic nacionalista. És un espai informatiu i de reflexió que recull les iniciatives que ha encapçalat ACPV per la normalització de la cultura i llengua catalanes en terres valencianes. Activitats tan

²⁰⁸ Per a l'obtenció d'aquesta informació referent a *El Temps* m'he basat en l'anàlisi dels números del setmanari dels anys 1984-1987, elaborant la corresponent fitxa hemerogràfica de catalogació. Igualment aporta dades sobre la trajectòria del setmanari el número especial editat en 2009 en commemoració del seu 25 aniversari. Vegeu *El Temps*, núm. 1.303 (26 de maig de 2009): "El Temps 1984-2009. 25 anys".

²⁰⁹ Dades corresponents a 2008 facilitades per *El Temps* i publicades en MARTÍNEZ, F: *Periodisme contra els cordes*. p.39.

significatives com la creació de la xarxa de repetidors de TV3 al País Valencià, les manifestacions del 25 d'Abril, el Correllengua i més recentment del Tirant de Rock o els casals Jaume I.

Comptat i debatut, després d'haver analitzat aquesta premsa d'informació general i política, ens aventurem a afirmar que l'única revista purament nacionalista és *El Temps*. Les altres dues, *Dos y Dos* (amb el suplement *Quatre*) y *Valencia Semanal*, incorporen continguts, temes i reivindicacions propis del nacionalisme valencià, fins i tot defensen la recuperació de l'autogovern i la normalització de la llengua vernacle, però dins d'una línia editorial pluralista en la qual l'idioma predominant és el castellà i es dona difusió igualment a plantejaments de forces polítiques no estrictament valencianistes.

5.3.2. La premsa d'una nova renaixença literària valenciana: «Cairell», «Lletres de canvi», «Daina», «El conte del diumenge», «L'Aiguadolç» i «Passadís».

L'efervescència democràtica dels anys de la Transició es va traduir en una autèntica explosió i revitalització de la literatura catalana al País Valencia. Juntament a noms ja consagrats com el poeta Vicent Andrés Estellés o Enric Valor, s'exploten noves dreceres literàries de la mà de la generació poètica dels setanta amb noms com Josep Piera, Marc Granell, Joan Navarro, Salvador Jàfer, Gaspar Jaén i Urban, Josep Lluís Bonet, Vicent Salvador, Jaume Pérez Muntaner o Eduard J. Verger, entre altres. Amb aquesta generació la poesia es consagra com gènere modern i innovador. Aquest corrent conviu amb poetes que cultiven propostes més formalistes com Lluís Alpera (en la seua primera etapa), Doménec Canet, Jesús Huguet o Josep Lluís Fos. I també amb autors que innoven en la creació d'un teatre independent com Rodolf Sirera i Manuel Molins, que recuperen la dramaturgia en un país on quasi havia desaparegut. D'igual manera, en el camp de la narrativa podem parlar, com afirma Adolf Beltran, de la resurrecció d'un gènere que pràcticament s'havia extingit.²¹⁰ En aquesta nova renaixença literària destaquen autors com Josep-Lluís Seguí, Ferran Cremades i Arlandis, Josep Gandia Casimiro, Joan Francesc Mira, Isa Tròlec, Josep Piera, Rafael Ferrando, Rafael Ventura Melià i Josep Lozano. És el germen d'una normalització que s'amplia amb noms com Josep Franco, Joan Oleza, Ferran Torrent, Josep Gregori, Boro Miralles, Vicent-Josep

²¹⁰ Vegeu *Els Temps moderns*, *ob.cit.* pp.199-207. Adolf Beltran fa un excel·lent resum en aquest llibre de l'efervescència cultural valenciana de la Transició i els anys vuitanta, tant en català com en castellà, en el capítol «Una nova cultura».

Escartí, Enric Soria, Martí Domínguez, Josep Palomero, Albert Hernández Xulvi i d'altres més.

Tota aquesta ebullició literària necessitava comptar amb una premsa que li donés difusió, normalitat i excel·lència. És així com a finals dels setanta i al llarg de la dècada dels vuitanta, sorgeixen diverses revistes de crítica i creació literària que apleguen joves escriptors innovadors. L'empenta primera la dona la lírica amb la creació de les revistes venals editades a València *Cairell* (1978-1980), *Lletres de canvi* (1980-1983) i *Daina* (1986-1991), gestionades totes tres per empreses privades. Igualment apareixen altres produïdes en comarques com *L'Aiguadolç* (Pedreguer, 1985-continua), *El·lipsi* (Gandia, 1985-1987), *Passadís* (Benicarló, 1987-continua) i *Tramoia* (Elx, 1987), aquesta última especialitzada en teatre i editada per Produccions Teatral la Magrana. Així mateix, en el camp de la prosa destaca *El conte del diumenge* (València, 1981), revista literària dedicada a la potenciació de la narrativa curta. Totes aquestes revistes són tot un símptoma del camí de normalitat cultural que anava adquirint la literatura catalana al País Valencià.

La primera publicació en aparèixer és *Cairell*, que aglutina la generació poètica dels setanta. Joan Fuster la defineix de la següent manera: «La revista *Cairell* és una temptativa inèdita. En caldrien més, i diferents. *Cairell* és una generació que s'aferma amb confiança estètica –i política? – respecte a la de la “generació” anterior. En la precària continuïtat del “vernacle”, ara convindrien dues o tres revistes discrepans del *Cairell*. I alguna que, al marge de les edats, fos l'*underground* municipal. Però *Cairell* és un pas important. El més important fins ara, entre els poetes».²¹¹ Els fundadors de la publicació són Josep Piera, Marc Granell, Adolf Beltran i Eduard J. Verger, el qual es fa càrrec de la direcció. A aquests quatre aviat se n'afegeixen altres poetes que juntament a Piera, Granell i Beltran, formen el consell de redacció de la revista com ara Josep-Lluís Bonet, Josep-Lluís Seguí, Arnau Carpi, Jaume Pont, Rafael Ventura Melià i Àlex Broch. La revista, constituïda amb el segell empresarial Almudín, SA, durà prop de dos anys i se'n publiquen 8 números amb un preu de venda que varia de 175 a 250 pessetes i un tiratge de 2.000 exemplars. La difusió de *Cairell* transcendeix el territori valencià i arriba també a llibreries i cercles literaris de Catalunya i Balears. *Cairell* es divideix en dos seccions úniques. Una de creació literària en la qual es publiquen poemes d'Antoni Serra, Cristòfor Aguado, Josep Piera, Josep Albertí, Rafael Matoses, Vicent Escrivà, Joan Brossa, Pere Gomila, Josep Lluís Seguí, Emili X. Jaqués i Ferran Cremades i

²¹¹ JOAN FUSTER: “Cairell, una aventura”. En *Notes d'un desficiós*, València, 1980.

Arlandis. I altra de crítica literària que compta amb les firmes de Rodolf Piera, Ricard Blasco, Josep Iborra i Enric Ferrer Solivares, quatre autors que també trobem col·laborant en *Saó*. Altra singularitat de *Cairell* radica en el disseny original de seua portada, que compta amb els il·lustradors més rellevants dels moments de tot el territori lingüístic, com ara Manuel Boix, Albert Ràfols Casamada, Joan Polou, Francisla Francés, Cristina Navarro, Maria Montes i Joan-Pere Viladecans. Tota aquesta riquesa d'autors és qualificada per *Saó* com una “garantia de solvència intel·lectual dintre de la diversitat de preferències literàries” i com “una via directa d'accés per a la coneixença d'autors més o menys consagrats i d'altres més novells”.²¹²

El mateix any del tancament de *Cairell* aviat arriba el relleu amb la revista, *Lletres de canvi*, que continua la tasca de la primera. En aquesta trobem el nucli originari dels poetes de la generació dels setanta citats abans, a més d'altres afegits com Jaume Pérez Muntaner, Antoni M. Revert, Gaspar J. Urban, Jaume Guillem, Vicent Valla, Isabel Robles, Vicent Salvador i Montserrat Roig. *Lletres de canvi* incorpora, a més d'obra dels seus col·laboradors, estudis històrics sobre literatura valenciana, crítica literària i traduccions al català de poetes estrangers. La revista presta també atenció a la nova narrativa en català.²¹³

Durant la dècada dels vuitanta es van incorporant a la poesia una nova generació d'autors que continuen la línia d'innovació dels poetes dels setanta, alguns dels quals com Josep Piera i Ferran Cremades s'endinsen en el camp de la narrativa i se centren ara més en aquest camp. Aquests joves poetes s'aglutinen al voltant de la revista *Daina*, la qual es publica de forma irregular entre juny de 1986 i maig de 1991.²¹⁴ La publicació està coordinada pels poetes Ramon Guillem, Enric Soria i Pasqual Alapont, aquest últim col·laborador habitual de *Saó*. *Daina* publica obres de nous creadors com Ferranda Martí, Jaume Fuster, Josep Palàcios, Francesc Collado, Juli Alandes i Josep M. Calleja, sense oblidar altres ja consagrats com Lluís Alpera, Jaume Pérez Muntaner, Vicent Alonso, Marc Granell i Alex Broch. *Daina* inclou creació literària, història de la literatura catalana i crítica literària estricta en una ampla secció de ressenyes bibliogràfiques. Una novetat important que diferencia *Daina* de les revistes anteriors és la seua preocupació per altres literatures de la Mediterrània, presta especial atenció a la

²¹² MANUEL CABALLERO: “Cairell”. *Saó*, núm.23 (novembre 1979),p.27.

²¹³ Una descripció d'aquesta revista com a signe de normalització cultural la trobem en CREU COSTA: “Lletres de canvi”. *Saó*, núm.41 (octubre 1981),p.34.

²¹⁴ Informació sobre *Daina* ha estat obtinguda de l'anàlisi de col·lecció completa de la revista i dades aportades pel poeta Ramon Guillem (Catarroja, l'Horta, 1959).

italiana i la francesa. Per això incorpora poemes o articles d'anàlisi de novetats literàries d'aquests països a càrrec de Giorgio Bassani, Edoardo Sanguineti, Isabella Vincentini, Romano Costa, Philippe Jaccottet i Jean-Charles Huchet. I fins i tot la visió que des de fora donen sobre la literatura catalana autors com el nord-americà David Rosenthal o visions personals al voltant de la literatura d'autors supervendes com la nord-americana Erica Jong.

Cal afegir que *Daina* va estar editada durant un temps per l'Editorial Tres i Quatre, i fins i tot la seua redacció va estar ubicada al carrer Moratín, 15 de València, seu de l'entramat editorial i cultural d'Eliseu Climent. La revista tenia un tiratge de 2.000 exemplars i un preu de subscripció anual de 2.800 pessetes. Però a causa de la manca de rendibilitat econòmica, tot i que incorporara publicitat d'editorials valencianes, finalment l'edició fou assumida pel Col·lectiu Jordi de Sant Jordi, amb seu a Picassent (l'Horta), i va durar uns anys més amb subvencions de la Conselleria de Cultura, Educació i Ciència.

La recuperació de la democràcia suposa un relleu de la narrativa. En aquest camp destaca la revista col·lecció literària *El conte del diumenge* (1981), dirigida per Vicent Franch Ferrer. Es tracta d'un col·leccionable de narracions curtes en català que posa en marxa l'Editorial Prometeo de València. Aquesta publicació va eixir a la venda la primera setmana de març de 1981 amb periodicitat setmanal, al llarg de l'any n'aparegueren 21 números. Malgrat la seua duració efimera, *El conte del diumenge* suposa una fita important vers la lluita per la normalització de la llengua, ja que la revista, a més de les llibreries, es posa a la venda en quioscos cosa que permet fer arribar la narrativa valenciana del segle XX a un públic més ampli. En aquesta col·lecció, ideada per Joan de Dios Leal i Vicent Franch, col·laboren Enric Valor com a assessor lingüístic, Joan M. Monjo en el servei de documentació, M. Muñoz Ibáñez com a coordinador de la il·lustració, i Josep Hortolà fent-se càrrec de la maqueta i disseny de la col·lecció. La revista, segons destaca Vicent Franch en la presentació de la col·lecció, inclou autors valencians, catalans i mallorquins, tant clàssics com contemporanis, amb un intent de donar una visió de conjunt de la continuïtat, canvis i ruptures de la literatura catalana més actual.²¹⁵ De fet, *El conte del diumenge* comença amb la publicació de l'obra *La paret blanca* de l'autor noucentista valencià Jesús Ernest Martínez Ferrando, al qual li van seguir contes i narracions curtes de Josep Piera, Gonçal Castelló, Manuel

²¹⁵ VICENT FRANCH: "A mode de presentació". *El conte del diumenge*, vol.I. Editorial Prometeo.pp.7-8.

Pedrolo, Enric Valor, Vicent Franch, Pere Calders, Joan Perucho, Josep Lluís Seguí, Vicent Escrivà, Bariel Janer Manila, Rosa Fabregat, Xavier Benguerel, Bernat García Aparici i Joaquim Soler. Igualment escriuen en *El conte del diumenge* els escriptors Vicent Riera Llorca, Antoni Serra, Joan M. Monjo, Joan Pla, Ángel Sánchez Gozalbo, Jordi Valor Serra, Jordi Arbonès, Isidre Grau, Carles Salvador, Josep Raussell, Joan Bonet Nadal i Víctor Mora (guionista del còmic d'aventures *El Capitán Trueno*), el qual tanca la col·lecció. Altra singularitat d'aquesta col·lecció és que compta amb la col·laboració d'artistes plàstics més reixits del moment que s'encarreguen d'il·lustrar els contes amb dibuixos. Aquests són Andreu Alfaro, Cristina Navarro, Carles Barranco, Antoni Miró, Maria Montes, Amat Bellés, Marc Benguerel, Antònia Soler Vicent, Francesc Alberola, Pilar Dolz Mestre i Vicent Traver.²¹⁶

Cal tenir en compte que *El conte del diumenge* no és una idea nova. Segons destaca Vicent Simbor, arplega una rica tradició de col·leccionables de narrativa curta que naix vuitanta anys abans amb el *Cuento del Dumenche* (51 números setmanals durant 1908 i 1909) dirigit per Lluís Bernat. A aquesta col·lecció li'n succeeixen altres posteriors, com ara *El cuento Valencià* (12 números setmanals al llarg de 1910) dirigit per Bernat Morales San Martín, *El Cuento del Dumenche* (336 números publicats de 1914 a 1921) dirigit per Vicent Miquel Carceller, *El Cuento Valencià* (1930) a càrrec de Josep M. Esteve Victòria, *Lletres Valencianes* (1933-1934) dirigida per Jesús Morante Borràs, i finalment *Nostres Faulelles* (8 números publicats de 1961 a 1966) sota la direcció de Nicolau Primitiu. La principal novetat d'*El conte del diumenge* de 1981, a diferència de les col·leccions anteriors, és que incorpora per primera vegada no sols escriptors valencians sinó també de Catalunya i Balears. Altra qüestió que el distingeix de les sèries anteriors és el fet usa una normativa culta que respecta la unitat de la llengua catalana.²¹⁷ *El conte del diumenge* actua de catalitzador d'una narrativa que comença a recuperar-se en democràcia, davant del fet preocupant que el gènere de novel·la en català havia pràcticament desaparegut en terres valencianes. Des de la Renaixença fins a la Transició els escriptors valencians a penes se n'havien escrit una dotzena novel·les en català.

²¹⁶ Font consultada: *El conte del diumenge* (col·lecció completa). Biblioteca Pública Municipal Enric Valor de Catarroja. Vegeu també R. GLUCK: "El conte del diumenge". En *Generalitat*, núm. (primera quinzena de març de 1981).p.29. I també l'article: "Benvingut *El conte del diumenge*". *Saó*, núm.36 (abril 1981).p.2.

²¹⁷ Vegeu VICENT SIMBOR: "De *El Cuento del Dumenche* a *El Conte del Diumenge*: 80 anys en cerca la narrativa valenciana". *Afers*, núm. 10 (any 1990).pp.474-488.

A més d'aquestes revistes sorgides a València, ciutat que es configura com centre editor per excel·lència del moviment cultural valencianista, en comarques se n'editen algunes revistes literàries de gran qualitat que trenquen l'aïllament dels lletraferits que viuen lluny dels grans nuclis culturals i els connecten literàriament amb la resta dels territoris de llengua catalana. Revistes com *L'Aiguadolç* de la Marina Alta, *Passadís* de Benicarló o *El·lipsi* de Gandia, combinen la important tasca de donar a conèixer novells autors locals amb col·laboracions de poetes i narradors ja coneguts que aporten mestratge i experiència.

La primera en sorgir és *L'Aiguadolç*, editada per l'Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta. Aquesta publicació té un plantejament ambiciós i ben estructurat, segons Josep Iborra. Cada número té una part monogràfica dedicada a un escriptor actual. Aquests dossier està format per una llarga entrevista amb l'autor en qüestió –Enric Valor i Rodolf Sirera foren els primers–, un estudi i una bibliografia. Una segona part està dedicada a la creació literària, tant en vers com en prosa. La tercera secció introdueix recerca i crítica literària a través de ressenyes bibliogràfiques.²¹⁸ Des del seu primer número publicat en la tardor de 1985, aquesta publicació dedica una part de l'espai a glossar algun tema literari català –sovint d'àmbit valencià– encara poc tractat per la crítica. El primer consell de redacció el van formar els autors de la comarca Vicent Balaguer, Lluís Fornés (el Sifoner), Tomàs Llopis, Carles Mulet i Antoni Prats, el director de la publicació. Però *L'Aiguadolç* també ha donat pas a altres escriptors de l'àmbit lingüístic català. Fet i fet, l'aventura que inicialment va suposar per a una colla d'amics lletraferits treure una revista literària, amb un tiratge modest (650 exemplars) i les inevitables pàgines de creació del propi grup i escriptors més pròxims, ha esdevingut una font de materials crítics –sobretot des del número 26, quan desapareix l'apartat de «Creació»– per conèixer la realitat literària, valenciana. La revista ha publicat també quaderns especials que han versat sobre Isabel-Clara Simó, Joan Valls, poetes valencians dels setanta, Vicent Andrés Estellés, el conte contemporani al País Valencià, Emili Rodríguez-Bernabeu, Martí Domínguez Barberá, Bernat Capó i Josep Piera, amb la col·laboració dels millors coneixedors de cada tema. D'altra banda, cal fer referència a la publicació de traduccions de textos o autors poc coneguts entre els lectors, a més d'alguns dossiers sobre els contactes amb altres literatures. Malgrat ser i nàixer en l'àmbit comarcal, *L'Aiguadolç* ha obtingut un ressò destacable als territoris de llengua catalana. La revista continua publicant-se.

En les comarques del nord sorgeix *Passadís* a l'hivern de 1987 per iniciativa de l'Associació Cultural Alambor de Benicarló. El consell de redacció inicial el formen els escriptors Lleonard Furió, Joan Renales, Lluís Messeguer, Josep Manuel San Abdon i Josep Igual, el director de la publicació. L'estructura dels primers números és la mateixa: poemes, narracions curtes, petits assaigs i ressenyes de llibres. A partir del tercer número –apunta Josep Manuel San Abdon– apareix un dossier monogràfic dedicat a traduccions d'autors estrangers i anàlisis d'altres literatures de l'Estat espanyol. Els poetes que s'estrenen en la primera època de la revista, a més de la redacció originària citada abans, són Manuel Joan i Arinyó, Enric Giner, Ferran Cremades, Lluís Roda i Josep Antoni Ferrer, membre del consell de redacció de *Saó*. *Passadís* es distribueix per llibreries de les comarques de Castelló i compta amb vora un centenar de subscriptors d'altres indrets del domini lingüístic. En l'actualitat es continua publicant.

El camí solcat per les revistes literàries dels anys vuitanta s'ha diluït. En el moment present són precisament dos revistes nascudes en comarques, *L'Aiguadolç* i *Passadís*, les úniques escrites en català especialitzades en crítica i creació literària. El signe de normalitat cultural en la literatura vernacla, tan reivindicat per Joan Fuster i Josep Iborra, ha quedat bastant afeblit. Actualment no hi ha cap revista literària valenciana en català de gran abast que aglutine escriptors i poetes.

5.3.3. Revistes de recerca i pensament: «Arguments de l'Estel», «L'Espill», «Trellat», «Batlia» i «Afers».

A la ciutat de València el valencianisme cultural s'agrupa al voltant de diverses revistes de recerca i pensament en les quals predominen els articles d'idees i assaigs breus. Són publicacions recuperadores de la identitat a través de les ciències socials i humanístiques. Aquestes publicacions inclouen estudis i anàlisis sobre el País Valencià que abracen camps diversos com la història, la sociologia, la lingüística, l'antropologia i la política, així com la geografia, la literatura i l'etnologia, i fins i tot la filosofia, l'economia i la geografia. En totes elles està present el debat sobre la qüestió nacional valenciana. Les publicacions més representatives d'aquest grup són *Arguments l'estel*, *L'Espill*, *Trellat*, *Batlia* i *Afers*. No hi ha una revista única que agrupe en un mateix projecte els intel·lectuals nacionalistes. La tendència inicial és la dispersió analítica sense que es creen grups homogenis d'investigació de llarga continuïtat, excepte els

²¹⁸ JOSEP IBORRA: "Una nova revista literària". *Saó*, núm.89 (juny 1986).p.32.

casos de *L'Espill* i *Afers*, els únics projectes que s'han perpetuat gràcies al suport de la Universitat de València. En aquest conjunt de publicacions (llevat de *Batlia* que edita la Diputació de València) s'aplica una espècie de lliurecanvisme cultural on es fuig de la intervenció dels poders polítics, es cerca la independència de l'intel·lectual i la llibertat de pensament per damunt de tot. En les cinc revistes esmentades col·laboren els intel·lectuals i estudiosos més rellevant del moment, adscrits bastants d'ells al nou valencianisme democràtic d'arrel fusteriana.

Arguments l'estel (1974-1979) és una revista d'investigació de curta durada (només se'n publiquen quatre números) però que inclou treballs de gran qualitat, elaborats per professors principalment de la Universitat de València. Els autors que hi col·laboren són referents indiscutibles en les disciplines de la història, l'economia, la lingüística, la filosofia i la sociologia als territoris de llengua catalana. En el seu consell assessor hi són Josep Lluís Blasco, Tomàs Llorens, Joan Fuster (aquests tres col·laboradors de *Saó*), Alfons Cucó, Xavier Paniagua, Ricard Pérez Casado, Ernest Lluch i Josep Vicent Marqués. La revista la imprimeix Fermar, establiment tipogràfic de Francesc Ferrer Pastor ubicat al carrer de Sant Josep de la Muntanya València, que també estampa altres publicacions valencianistes com la mateixa *Saó*. Durant la seua curta però intensa vida editorial *Arguments l'estel* publica quatre monogràfics dedicats al País Valencià sobre la II República, crisi i modernització al llarg dels segles XIX i XX, teories del nacionalisme i el fet nacional valencià. A més dels autors citats anteriorment, trobem estudis de Rafael Aracil, Marius García Bonafé, A. Álvarez, Isidre Molas Josep Iborra, Francesc Pérez Moragon i Joan Francesc Mira, aquests tres últims col·laboradors de *Saó*. I també Manuel Ardit, Joan Romero, Clementina Ródenas, Josep Sorribes, Manuel Sanchis Guarner, Rafael Joan Fenollar, Damià Mollà i Carme Barceló Torres, entre altres. I fins i tot alguns coneguts historiadors del corrent historiogràfic marxista com Eric Hobsbawn, Victor Kiernan i Lucio Levi.

El debat nacionalitari també està molt vigent en *Trellat* (1980-1982), revista de cultura i pensament impulsada per Doro Balaguer. És una publicació amb una llavor fructífera, malgrat que només s'editen cinc números. *Trellat* és una revista de crítica cultural i política que té com a aspiració bàsica contribuir a la renovació del pensament d'esquerra des del marc nacional concret en el qual s'insereix: el País Valencià. Va nàixer, segons s'afirma en l'editorial del primer número, com a resposta davant d'unes perplexitats polítiques molt determinades: el conflicte identitari i la violència de la dreta. Tanmateix, *Trellat* es va obrir progressivament a un ventall ample de

preocupacions. Centres de la seua atenció han estat la reflexió al voltant de la política valenciana, la qüestió nacional, els problemes del moviment obrer i del socialisme, el debat al voltant del pensament marxista i els moviments d'avantguarda artística i literària del seu temps. El director de *Trellat* és Gustau Muñoz, economista, assagista i traductor, el qual ha estat també professor de la Facultat de Ciències Econòmiques de la Universitat de València. Gustau Muñoz, destacat dirigent del PCPV-PCE, va coordinar en la Transició altres revistes emblemàtiques de l'esquerra i del nacionalisme valencià. De fet, a més de *Trellat*, Muñoz fou cap de redacció de *Debats* (revista editada per la Diputació de València) i membre del consell de redacció de *Cal Dir*.²¹⁹ En *Trellat* col·laboren alguns dels intel·lectuals més actius del valencianisme d'esquerra situats en les coordenades del marxisme, sobretot vinculats al PCPV-PCE, com Joan Álvarez, Ramir Reig, Rafael Solbes de l'Equip Crònica, Joan A. Toledo, Doro Balaguer, Josep Lluís Sirera, Manuel Colomina, Ernest García, Frederic García Herraiz, Josep Renau, Manuel Peris, J.J. López Hernando, Carles Mulet, Valerià Miralles, Enric Muntaner, Adolf Beltran, Joan Oleza, J. Pérez Boix, Rosa Solbes, Emilia Noguera, Carles Mulet, Vicent Ventura, Remei Miralles, Francesc Pérez Moragon i Frederic Domingo.

Editada per Eliseu Climent, *Trellat* naix amb precarietat econòmica, com totes les publicacions en català de l'època. El finançament de la revista és privat (venda en quioscos i llibreries, subscripcions i publicitat) i sobretot a càrrec de Doro Balaguer, probablement la partida més important. La tirada de *Trellat* arribà als 800 exemplars. La distribució es feia al País Valencià i s'enviaven també alguns exemplars a Catalunya. L'obstinació personal de Balaguer, que inverteix en el projecte, i un mínim suport publicitari per part d'empreses, administracions públiques i entitats valencianistes, fan

²¹⁹ La informació sobre *Trellat* m'ha estat facilitada per Gustau Muñoz, el qual també m'ha proporcionat una col·lecció completa d'aquesta emblemàtica publicació i un breu resum de la seua biografia professional. La col·lecció completa de *Trellat* està disponible en versió digital en Faximil Edicions de València.

Gustau Muñoz i Veiga (València, 1951) en l'actualitat és editor i director tècnic de publicacions de la Universitat de València, on exerceix com a cap de redacció de *L'Espill* i *Caràcters*. És també el secretari de redacció de la revista de la Universitat de València, *Pasajes*, i juntament amb Marc Dueñas, coordinador de la revista en anglès, coeditada per PUV i l'Institut Ramon Llull, *Transfer*. Igualment Gustau Muñoz és autor dels llibres *Intervencions. Entre cultura i política* (Tàndem, 1998), *Un dietari de reflexions* (Tres i Quatre, 2002) i *Herència d'una època* (Tàndem, 2006).. Així mateix és editor dels volums *Joan Fuster i l'anàlisi de la realitat social* (PUV, 2009) i els *Reaccionaris valencians. La tradició amagada* (Afers, 2010). Així mateix, Gustau Muñoz és, i té cura de col·leccions com ara *Assaig i Breviaris*. És fundador i director de les col·leccions d'assaig *Sagitari* (editorial Germania) i *Arguments* (Tàndem edicions). Muñoz col·labora regularment en periòdics i revistes com ara *El Temps* o *L'Avenç* (de la qual és corresponsal al País Valencià) i ha publicat estudis d'història del pensament sobre figures com Marx, Rosa Luxemburg, Rudolf Hilferding, Max Stirner i Joan Fuster. Durant deu anys ha estat coordinador dels Congressos de Pensament dels Premis Octubre a València. Ha publicat nombrosos articles en diaris i revistes, entre elles *Saó*.

possible que la revista dure almenys dos anys.²²⁰ Entre les entitats que li donen suport publicitari hi figuren les llibreries Grama, Dàvila i Tirant lo Blanc, la Sala Parpalló, les cartelleres *Turia* i *Qué y Donde*, la Diputació de València, les revistes *Saó* i *Cairell*, Amnistia Internacional, Edicions del Círcle, el Gremi de Llibrers del País Valencià, la Universitat de València i ACPV.

Trellat va contribuir en els durs anys de la Batalla de València a posar les bases d'una renovació cultural i nacional. Entre les aportacions més importants d'aquesta publicació al debat identitari valencià voldríem destacar les següents:

- 1a. Haver posat en valor l'eclosió de la literatura en català, les arts plàstiques, la recerca i la revitalització cultural valenciana de la Transició.
- 2a. Fer una reflexió seriosa i profunda sobre l'encaix del valencianisme nacionalista en l'esquerra marxista (especialment el PCPV-PCE) històricament internacionalista.
- 3a. Difondre les reivindicacions del nacionalisme cultural d'arrel fusteriana aglutinat en l'Assemblea d'Intel·lectuals, Artistes i Professionals del País Valencià.
- 4a. Analitzar el conflicte polític sobre el nom de la llengua fent una reprovació raonada i científica contra el secessionisme lingüístic del blaverisme.
- 5a. Reflexionar sobre les dues identitats històriques valencianes, és a dir, el dualisme territorial i lingüístic català-castellà existent al País Valencià des dels temps de la conquesta de Jaume I.
- 6a. Analitzar la problemàtica i reivindicacions del moviment obrer valencià com a conseqüència del procés industrialitzador dels anys seixanta i setanta, així com l'impacte de la crisi econòmica del petroli de 1973 en les classes treballadores.
- 7a. La recuperació del pensament polític d'intel·lectuals valencians de la República i la postguerra postergats pel franquisme –i menysvalorats i atacats per la dreta valenciana de la Transició– com Carles Salvador, Josep Renau, Emili Gómez Nadal o Manuel Sanchis Guarner.

²²⁰ Informació facilitada per Gustau Muñoz, el qual també m'ha donat la col·lecció completa de *Trellat* que m'ha permès analitzar en profunditat aquesta publicació i catalogar-la amb la fitxa hemerogràfica corresponent que hi incorporem en l'annex d'aquesta tesi.

En definitiva, *Trellat* reflecteix majorment el pensament del corrent nacionalista del PCPV al voltant del fet diferencial valencià. El PCPV (nom que van prendre els comunistes valencians integrats en el PCE el 1976) és un partit d'ideologia socialista, republicana i federalista, el qual, a més d'assumir la tradicional lluita de classes, accepta com a programa la teorització fusteriana sobre la qüestió nacional valenciana.²²¹ Un dels ideòlegs del partit, Ernest García, resumeix d'aquesta forma tan explícita aquesta idea on s'uneixen la defensa de les classes treballadores i la lluita pel redreçament nacional valencià:

«Valencianisme democràtic és un corrent d'opinió caracteritzat, més o menys, pel que segueix: defensa de la denominació de País Valencià, la històrica senyera quadribarrada, la plena cooficialitat i la unitat lingüística entre el País Valencià, Catalunya i les Illes, la comarcalització, la integració dels treballadors immigrants, la solució democràtica de la dualitat territorial, els Països Catalans com a realitat lingüística, cultural i històrica i, eventualment, com a aspiració política. Resoldre la qüestió d'identitat, la qüestió nacional, és, doncs, donar una resposta democràtica i coherent —és a dir, capaç de superar les contradiccions que hi són presents mitjançant el recurs a la voluntat lliurement expressada dels ciutadans i ciutadanes— a tot aqueix conjunt de problemes».²²²

Un dels intents més seriosos de normalització de la cultura catalana al País Valencià és la revista *L'Espill*, fundada el 1979 per Joan Fuster. La publicació s'inspira en l'obra *Espill* del metge i escriptor valencià del segle XV Jaume Roig, que pertany al Segle d'Or de les lletres catalanes. En la seua primera època, que abasta de 1979 a 1991, *L'Espill* arriba a publicar 29 números. Acull en les seves pàgines materials informatius i de reflexió sobre l'entorn polític, social i cultural valencià d'aquells anys. La revista s'omplí de col·laboracions procedents de disciplines com l'arqueologia, la sociologia, la història de les idees i les institucions, l'economia, la geografia i més ciències humanes. *L'Espill* l'edita durant aquesta etapa l'Eliseu Climent. La seua redacció s'ubica

²²¹ A principis dels vuitanta una crisi interna va suposar la sortida del PCPV dels sectors anomenats renovadors i nacionalistes d'una banda i dels anomenats "prosoviètics" per un altra. Alguns dels primers van fluir a l'Agrupament d'Esquerra del País Valencià (AEPV) i altres van fundar el Partit Comunista dels Valencians (PCV), organitzacions que posteriorment van desaparèixer. Altres van confluïr en la Unitat del Poble Valencià (UPV). Quant al segon grup, alguns van fluir al Partit Comunista dels Pobles d'Espanya (PCPE). El 1987 el PCPV és va integrar en la coalició Esquerra Unida del País Valencià (EUPV).

²²² ERNEST GARCÍA: "Tres notes sobre la qüestió nacional al País Valencià". *Trellat*, núm.5 (primavera 1982).pp.7-13,

inicialment en la seu social d'ACPV i l'editorial Tres i Quatre al carrer Moratín de València, però posteriorment passa a l'avinguda Baró de Càrcer on comparteix un anys l'espai amb *El Temps*. En aquest període *L'Espill* arriba a tenir una tirada de 2.000 exemplars.

Sota la direcció literària de Joan Fuster, *L'Espill* aborda qüestions específiques dels Països Catalans pràcticament en tots els camps del pensament. La revista es divideix en tres seccions principals. Una primera titulada «Estudis i assaigs» que inclou treballs de recerca històrica de tots els àmbits. Una segona de «Textos literaris» que recull obra poètica i narrativa curta d'autors del territori lingüístic català. I finalment un apartat de «Cròniques i notes» dedicat específicament a les arts plàstiques i escèniques. La publicació també incorpora en cada número una crònica cultural del moment i un conjunt de ressenyes bibliogràfiques amb les principals novetats editorials en català. *L'Espill* va editar dos números monogràfics especials a dos valencians il·lustres impulsors de la normalització de la llengua. Un dedicat a la figura de Manuel Sanchis Guarner (*L'Espill*, núm.17-18, estiu de 1983) i altre en homenatge a Adolf Pizcueta (*L'Espill*, núm.20, març de 1985).²²³

Des del primer moment Joan Fuster s'envolta dels autors en català més reeixits del moment per a dur endavant el projecte. Entre ells hi ha historiadors, periodistes, literats i artistes. Compta amb l'estreta col·laboració de Francesc Pérez Moragon com a secretari de redacció i de Vicent Salvador en qualitat de director adjunt a partir d'octubre de 1987. I amb un consell assessor format per Romà de la Calle, Julià Esteban Chapapria, Sebastià García Martínez i Gustau Muñoz, Antoni Rico, Antoni Tordera, Víctor Navarro, Antoni Furió, Rafael Alemanys i Miquel de Renzi. Tots aquests escriuen en *L'Espill* i a ells se sumen una àmplia nòmina d'autors en diverses disciplines humanístiques. Hi col·laboren en aquesta primera època Tomàs Llorens, Joan Francesc Mira, Vicent M. Rosselló, Joan Oleza, Manuel Ardit, Isabel Morant, Pedro Ruiz, Josep Iborra, Vicent Franch, Josep Lluís Bonet i Gaspar Jaén Urbán. Igualment aporten estudis o creació literària Josep Lluís Seguí, Arcadi García, Josep Piera, Alan Yates, Isa Tròlec, Vicent Pitarch, Maria Aurèlia Company, Vicent Andrés Estellés, Vicent Guilera Cerni, Robert Burn, Ricard Pérez Casado, Josep Renau, Enric M. Llobregat, Alfred Giner, Empar de Lanuza, Vicent Escrivà, Antoni Seva, Arnau Puig, Lluís V. Aracil, Lluís Alpera, Ferran Cremades Arlandis, Vicent Salvador, Vicent Abad, Albert Girona,

²²³ *L'Espill* (1a època, núm. 1 al 29. Anys 1979-1990). Faxímils Edicions Digitals SL de València (col·lecció completa en versió digital).

Manuel Joan Arinyó, Ana Aguado, Vicent Escartí, Estrella Garrido, M. Dolors Ramos, Pasqual Patuel, Antoni López Quiles, Joan Garí, Lluís Roda, Miquel Gil Corell, Manuel Pérez Saldanya, Josep Lluís Pitarch i Arcadi García.²²⁴

Altra particularitat de *L'Espill*, que trobem també en publicacions literàries com *Cairell* i *Daina*, és la cura del disseny de la portada, tasca que desenvolupen els artistes plàstics més dinàmics d'aquell temps. Estampen el seu segell il·lustradors gràfics de la talla de Joan Genovés, Miquel Navarro, Antoni Tàpies, Eusebi Sampere, Antoni Ballester Vilaseca, Carme Calvo i Rafael Solbes. I també Joaquim Michavila, José Iranzo, Albert Ràfols Casamada, Andreu Alfaro, Manuel Boix, Jordi Teixidor, Antoni Miró, Rafael Armengol, Joan Pere Viladecans, Jordi Teixidor, Jordi Ballester i Josep Díaz Azorín.

Assistim –com hem remarcat– a un moment d'explosió de la cultura valenciana en la literatura, la recerca i les arts sense precedents en la història contemporània del País Valencià. Un temps de gran compromís cívic i cultural per part de la intel·lectualitat valencianista més activa i emprenedora. És bastant habitual trobar en aquest temps escriptors, periodistes i intel·lectuals col·laborant alhora en diversos projectes editorials. Bona part dels col·laboradors que hem esmentat en *L'Espill* participen habitualment en altres revistes en català del moment, com *Saó*, *Trellat*, *El Temps*, *Cairell*, *Daina*, *Lletres de canvi*, *Afers*, *Caplletra*, *Batlia*, *Allioli*, *Cal Dir* i *El conte del diumenge*, entre altres. A mode d'exemple, en *Saó* troben les firmes de col·laboradors de *L'Espill* com el mateix Joan Fuster, a més de Tomàs Llorens, Joan Francesc Mira, Vicent M. Rosselló, Miquel Gil Corell, Josep Lluís Pitarch, Francesc Pérez Moragon, Josep Iborra, Vicent Franch, Josep Piera, Vicent Pitarch, Lluís Alpera i Antoni López Quiles.

L'Espill deixa de publicar-se el 1991 (poc abans de la mort de Joan Fuster). El 1999 reprén una segona època relançada per la Universitat de València. En aquesta nova etapa la revista ha estat dirigida en diferents etapes per Gustau Muñoz, Pau Viciano i Antoni Furió. En aquest període *L'Espill* ha ampliat el seu àmbit de pensament fora del nucli de la cultura catalana per abraçar també assaigs de filosofia,

²²⁴ Bona part dels col·laboradors de *L'Espill* escriuen habitualment en altres revistes en català del moment, com és el cas de *Saó*, *Trellat*, *El Temps*, *Cairell*, *Daina*, *Lletres de canvi*, *Afers*, *Caplletra*, *Batlia*, *Allioli*, *Cal Dir* i *El conte del diumenge*, entre altres. De fet, en *Saó* troben les firmes del mateix Joan Fuster, a més de Tomàs Llorens, Joan Francesc Mira, Vicent M. Rosselló, Miquel Gil Corell, Josep Lluís Pitarch, Francesc Pérez Moragon, Josep Iborra, Vicent Franch, Josep Piera, Vicent Pitarch, Lluís Alpera i Antoni López Quiles. Assitim a un moment d'explosió de la cultura valenciana en la literatura, la recerca i les arts sense precedents en la història del País Valencià.

ciències humanes i ciències socials de temàtiques diverses d'arreu del món, sense abandonar la cultura dels Països Catalans. En el moment present (any 2013) el director és Antoni Furió i Gustau Muñoz el cap de redacció, amb un consell de redacció format per Neus campillo, Ferran García-Oliver, Josep-Lluís Gómez Mompарт, Enric Marin, Vicent Olmos, Juli Peretó, Francesc Pérez Moragon, María Josep Picó, Faust Ripoll, Simona Skrabec i Pau Viciano.

El compromís d'alguns polítics democràtics amb la normalització cultural i lingüística afavoreix l'edició de revistes en català patrocinades per administracions públiques. És el cas de la Diputació de València amb les revistes *Generalitat* (1980-1984), *Debats* (1982-continua), *Batlía* (1985-1989) i *Plaça Major* (1985). L'entrada del PSPV-PSOE en l'organisme provincial després de les eleccions municipals de 1979 suposa l'inici d'una nova política editorial que té com a objectiu recuperar i visualitzar la història i cultura valenciana. La presidència de Manuel Girona (1979-1983) significa un revulsiu cultural. Girona reconverteix l'antiga revista de la Institució Alfons el Magnànim, *Generalitat*, en un periòdic d'informació comarcal i cultural, un fet insòlit i pioner en l'administració valenciana.²²⁵ Paral·lelament encarrega al professor de sociologia de la Universitat de València, Josep Picó, la revitalització de la Institució Alfons el Magnànim (IAM) a la qual dota d'espai físic, pressupost i personal. I al front del servei de publicacions de la mateixa posa l'economista Marius García Bonafé, persona del cercle de Joan Fuster i un dels fundadors del PSPV. Ambdós converteixen la IAM en un centre de publicacions d'humanitats en els àmbits valencià, espanyol i universal, dins de la realitat social valenciana. En pocs anys la IAM dobla el fons editorial assolit per l'etapa anterior mitjançant la publicació d'investigacions de temàtica valenciana.²²⁶ Juntament a açò la IAM comença a editar el 1982 la revista de ciències socials *Debats*. Aquesta publicació s'escriu majoritàriament en castellà però manté una

²²⁵ La revista *Generalitat*, de la qual parlarem més endavant, naix el 1962 com a butlletí de la diputació i la Institució Alfons el Magnànim que glosa la gestió del franquisme. La segona època de la publicació abraça els anys 1982-1982 sota la presidència de Manuel Girona.

²²⁶ SANTI CORTÉS: "Les primeres passes de la Institució Alfons el Magnànim". *Saó*, monogràfic 8: "La Diputació de València". pp. 29-32. La Institució Alfons el Magnànim (IAM) naix el 17 de març de 1948 sota em nom de "Instituto de Estudios Alfonso el Magnánimo". Fins a 1980 dugué una vida modesta per les funcions que li assignaren les autoritats franquistes, tot i que contribueix, segons Cortés, al redreçament cultural ja que en l'activitat investigadora desplegada participen personalitats com Manuel Sanchis Guaner, Francesc Almela i Vives, Lluís Pericot, Josep Massot Planes i fins i tot Joan Fuster. A partir de 1980 Manuel Girona revitalitza la IAM. Més endavant, el 1985, arran d'un conveni entre la diputació i la Generalitat, la IAM es reconverteix en la Institució Valenciana d'Estudis d'Investigació (IVEI) conservant la denominació "Edicions Alfons el Magnànim" com a marca comercial de les seues publicacions. Entre 1980 i 1991 aquesta institució ha publicat uns 270 títols distribuïts en catorze col·leccions.

presència continuada del català. Dirigida en la seua primera època per Marius García Bonafé, amb Enric Sanchis com a cap de redacció, *Debats* incorpora en el consell assessor destacats estudiosos de les universitats valencianes, principalment d'història i economia, entre altres Emèrit Bono, Lluís Aguiló, Joaquín Azagra, Alfons Cucó, Ramir Reig, Vicent Soler, Joan Romero, Joan Francesc Mira, Aurelio Martínez, Vicent Llombart, Josep Iborra i Javier Paniagua. Així mateix, compta amb un consell de redacció format per Teresa Carnero, Gustau Muñoz, Jordi Palafox, Salvador Almenar, Manuel Jiménez Redondo i Josep Picó. Actualment *Debats* continua publicant-se sota la direcció de Rosa M. Rodríguez Magda.²²⁷

Fins a 1987 *Debats* va tenir una tirada de 2.000 exemplars, dels quals 1.200 mitjançant subscripció, augmentant progressivament al llarg dels anys noranta fins arribar als 2,500.²²⁸ La revista inclou estudis d'història, sociologia, economia, cultura i política del País Valencià i arreu del món. *Debats* entra a analitzar temes controvertits de la història d'Espanya i del món, com per exemple la Inquisició, els totalitarismes a Alemanya, Itàlia i Japó, l'extermini del jueu pel nazisme, el feminisme en la història, la revolució industrial a Europa, el franquisme, l'Estat del Benestar i el futur de la democràcia o el racisme a Europa. La revista també dedica en aquests primers anys dossiers especials a analitzar les figures de Karl Max, Mynard Keynes, Diderot o Antonio José Cavanilles, entre altres. La nòmina d'autors que col·laboren en aquesta publicació és alta i de qualitat. A més dels ja citats anteriorment, *Debats* acull articles de reconeguts intel·lectuals en l'àmbit internacional com Carlo Ginzburg, Pierre Vidal-Nacquet, Elisabeth Badanier, Noberto Bobbio, Claude Levi-Straus, Henri Kamen, Jürgèn Habermas, Eduard Thompson, François Furet, Bartolomé Benassar, Rossana Rosanda, Hans Magnus Enzensperger, Eric J. Hobsbawm, Leonardo Sciascia, Umberto Eco, Vaclav Havel, Raymon William, Ronald Fraser, Jean Genet, Mario Vargas Llosa, Theodor W. Adorno, Günter Wallraff, Josep Fontana, Pierre Guichard i Peter Schneider, entre molts altres. En conclusió, *Debats* té el mèrit d'haver connectat la cultura valenciana que començava a retrobar-se en democràcia amb els corrents historiogràfics i de pensament més dinàmics d'Europa i Estats Units.

²²⁷ *Debats*, 30 números. Edicions Alfons el Magnànim-Institució Valenciana d'Estudis i Investigació. Aquest llibret recull els sumaris dels 32 primers números de *Debats* editats entre 1982 i 1990.

²²⁸ ENRIC SANCHIS: "De la Institució Alfonso el Magnánimo a la Institució Valenciana d'Estudis d'Investigació. S *Saó*, monogràfic 8: "La Diputació de València", pp. 33-34.

Durant 1983-1988 Antoni Asunción presideix la Diputació de València i continua l'estela renovadora del seu predecessor en l'àrea de publicacions. El 1982 naix *Batlia*, revista d'història, política, societat i cultura del País Valencià escrita en català. *Batlia* té una vida efímera (només se'n publiquen nou números fins a 1989) però productiva. Sota la direcció de Ricard Triviño i amb Joan Antoni Ruiz de redactor en cap i Josep V. Rodríguez com a fotògraf, *Batlia* se centra principalment en temes valencians i relacionats amb la gestió de la Diputació de València. *Batlia* no és una revista especialitzada i de recerca com *Debats*, presenta un estil més periodístic que inclou articles d'anàlisi de salut pública (centres provincials de malalts mentals), ensenyament (Escola de Capatassos Agrícoles de la diputació), economia (inversions de l'ens provincial) i la marxa política i administrativa de la institució, tot dedicant espais al fet comarcal, societat i cultura i una secció d'entrevistes a personalitats del moment. *Batlia* publica tres monogràfics especials. El número 5 dedicat a la cultura valenciana a Mèxic (l'únic número publicat íntegrament en castellà), el número 4 sobre la celebració del cinquantenari de València com capital de la II República i el número 9 que és un quadern històric sobre el Palau del Marqués la Scala, seu de la diputació i que inclou retallables de l'edifici. *Batlia* compta amb un heterogeni grup de col·laboradors format per periodistes, estudiosos i polítics. Entre altres escriuen Marià González i Baldoví, Salvador Medela Pobo, Josep García González, Ernest Lluch, Antoni M. Badia i Margarit, Aureli Martínez Esteve, Vicent Soler, Àngel Ortí Lahot, Rita Barberà, Josep Galán Peláez, Rafael Mendizabal Allende, Conxa R. Minguela, Xesús Vicente Chamorro, Joan Climent Barberà, Javier Moscoso, Manuel García, Josep Lluís Macià, Josep Manuel Dasí, Miquel Batllori, Rafael Cerveró i Pere Romero de Solís.²²⁹

Finalment cal fer esment a una de les revistes d'investigació històrica escrita íntegrament en català més importants del País Valencià, elaborada fora de València però ben connectada als centres universitaris de tot el domini lingüístic català. Ens referim a la revista *Afers*, subtitulada «Fulls de recerca i pensament». Comença a editar-se a principis de 1985 a Catarroja (l'Horta) sota la direcció de l'historiador Sebastià García Martínez, autor de l'obra *Els fonaments del País Valencià modern* (1968). Després de la mort prematura de Sebastià García, el 1986, pren el relleu al front de la revista Manuel Ardit, professor del Departament d'Història Moderna de la Universitat de València, el qual ostenta encara la direcció. Juntament a Ardit ha estat des del principi l'historiador

²²⁹ *Batlia*, núm. 1 al 9. (1985-1989). Col·lecció completa. Fons Local de la Biblioteca Pública Municipal Enric Valor de Catarroja.

catarrogi Vicent S. Olmos Tamarit com a cap de redacció i editor de la publicació. Olmos ha estat el creador de l'Editorial Afers, l'empresa editora de la revista del mateix nom i d'altres publicacions d'història escrites en català com *El Contemporani*, *Fonaments* i *Segle XX*, a més de la col·lecció *Personatges*.

La presentació d'*Afers*, que mereix l'atenció de *Saó*, va tindre lloc a Picassent el 7 de desembre de 1984 a la Societat Artístico-Musical, en un acte en el que són presents Sebastià García i Isabel Morant.²³⁰ Inicialment *Afers* abraça sols temes d'història de la comarca que la veu nàixer, l'Horta Sud, però a partir del tercer número s'anirà ampliant a tot el territori valencià. Del 1985 ençà han eixit més de seixanta números.

Afers ha esdevingut amb els anys una revista de referència que ha mantingut la independència intel·lectual i ha salvaguardat la pluralitat de posicions respecte del fet històric. S'ha convertit en una publicació capdavantera de referència per a la historiografia dels territoris de llengua catalana. Els debats que ha acollit en les seues pàgines, els dossiers o monogràfics que ha publicat –coordinats per historiadors de renom– van des de la prehistòria a la més recent actualitat històrica. En la construcció d'aquest segell de qualitat de la revista *Afers* han contribuït destacats historiadors i estudiosos que han format el consell assessor aportant idees i saber. Un consell que ha estat obert a especialistes de tot el domini lingüístic català i d'altres indrets del món. De fet, *Afers* compta amb delegacions a Barcelona i Mallorca. En els primers anys d'*Afers* han format part d'aquest òrgan assessor i han escrit en la revista Rafael Aracil, Miquel Barceló, Miquel Batllori, Ernest Belenguer, Josep Benet, Domènec Campillo, l'hispanista James Casell, Alfons Cucó Antoni Ferrando, Josep Maria Font i Rius, Josep Fontana, Albert G. Hauf, Joan Fuster, Miracle Gil Mascarell, Josep Massot i Muntaner, Vicenç M. Rosselló, Núria Sales, Eva Serra, Sebastià Serrano, Vicent Simbor i Josep termes, entre altres. La tirada regular d'*Afers* és de 2.000 exemplars. S'ha finançat principalment de la publicitat i subscriptors. Es distribueix en llibreries especialitzades i diverses universitats d'Espanya, Europa i EEUU.²³¹

En *Afers*, com en altres revistes identitàries que hem vist al llarg d'aquesta investigació, trobem col·laboradors que també ho són de *Saó*, fet que demostra l'estreta

²³⁰ PASQUAL ALAPONT. "Presentació de la revista Afers". *Saó*, núm.74 (desembre 1984),p.29.

²³¹ Vegeu FRANCESC MARTÍNEZ: "La revista Afers compleix 25 anys. *Papers de l'Horta*, núm.30 (primer semestre de 2010),p.34.

relació i vincles de col·laboració existents entre els intel·lectuals vinculats al valencianisme cultural democràtic. I són el mateix Vicent S. Olmos (membre del consell de redacció de *Saó* durant 1986, 1987 i 1988), així com Vicenç Rosselló, Joan Fuster i Antoni Ferrando.

5.3.4. Els intents frustrats de recuperar la tradició de la premsa satírica valenciana: «El Dàtil», «El Corcó» i «El Pardalot engabiat».

La premsa satírica valenciana va gaudir d'una extraordinària vitalitat al llarg dels segles XIX i XX fins a la II República i la Guerra Civil. Una premsa que en línies generals criticava el món de la política i els poders fàctics tradicionals que han marcat la història d'Espanya: la monarquia, l'exercit i l'Església. La censura franquista acabà amb aquesta rica tradició periodística. Després del llarg parèntesi de la dictadura, durant la Transició es desenvolupen diverses iniciatives per recuperar la premsa d'humor a través de noves capçaleres com ara *El Dàtil* (Gandia, 1978-1979), *El Corcó* (Sueca, 1979-1981), *El Dàtil* (Sollana, 1979-1980), *El Pardalot engabiat* (València, 1983-1984) i *El Bou* (Elx, 1985-1986). És una premsa democràtica valencianista militant. La sàtira torna a la càrrega però ara dispara les seues vinyetes contra el franquisme residual i les incoherències dels polítics locals i autonòmics. Destaquem ací tres capçaleres representatives: *El Dàtil* de Gandia *El Corcó* i *El Pardalot engabiat*.

El Dàtil de Gandia, amb el subtítol tan provocatiu com “Fullorum diarreicum llemosina”, presenta una línia satírica nacionalista, llibertària i comarcal. Dirigida per Ignasi Mora, aquesta revista comptava amb corresponents en cada poble de la comarca. La revista va estar en la palestra informativa entre el 8 d'octubre de 1978 i el 7 d'octubre de 1979. Del primer número se'n feren dues edicions, una primera de 2.000 exemplars i una segona de 1.500. Des del número següent la tirada s'estabilitzà en 2.000 exemplars. *El Dàtil*, segons indica Gabriel García Frasset, donava notícies de fets i personatges de la comarca amb un to de crítica desvergonyida en una seccions tan creidaneres com «Endevina qui és eixe dàtil» o «La granera voladora», aquesta de caràcter feminista. La publicació incloïa també entrevistes apòcrifes, historietes gràfiques, un fulletó de “novel·la xenogràfica” per entregues titulat *Els colors de la perdició*, i una petita antologia de la premsa satírica valenciana de la qual *El Dàtil* se sentia hereva.²³²

²³² GARCÍA FRASQUET, G: *Catàleg de la premsa comarcal de la Safor (1880-1982)*. pp.218-219.

La torxa d'*El Dàtil* la recull *El Corcó* de Sueca, amb el subtítol “Revista ocasional a carta cabal”. Naix l'1 de novembre de 1979 sota la iniciativa de Vicent Ferri Simó, el director i dissenyador de la publicació. La revista, inicialment quinzenal, arribà fins als 13 números i tancà el 2 de novembre de 1981. Va estar poc més de dos anys en la palestra informativa. És una publicació venal (tenia un preu de 30 pessetes) escrita íntegrament en català que fa una crítica sardònica de la política local i valenciana en general. Comptava en la seua redacció amb tres joves valencianistes que temps després destacarien en el camp de la literatura, les ciències socials i el periodisme. Ens referim a Antoni Furió, Josep Franco i Emili Piera, així com els dibuixants Miquel Guillem Romeu i Miquel Llàcer Sopiña. Els dibuixos i vinyetes d'humor ocupaven entre un 60-70% de l'espai redaccional. La revista s'imprimia inicialment a València i ens els últims números en Gráficas Sancho de Sueca. L'àmbit de difusió d'*El Corcó* era Sueca i la ciutat de València.²³³

Cal destacar que Sueca, el poble natal de Joan Fuster, és durant la Transició un bullici de revistes valencianistes d'esquerra. A més d'*El Corcó*, eixen a la llum els butlletins d'informació política *Capsana* (1977-1978) òrgan de la Ribera del PSAN dirigit per Antoni Furió, i *El Suecà* (1978-1979) editat per l'agrupació local del PCPV-PCE i dirigida per Jaume Lloret. Igualment destaquen les revistes *Unitat* (1977) de CCOO dirigida per Vicent Ferri, i *Trenc d'Alba* (1980-1981) valenciana bilingüe editada per l'Associació de Veïns de Sueca i dirigida per Jaume Lloret, així com les publicacions d'estudis locals *Manoll* (1979) i *Quaderns de Sueca* (1980-continua) editades per l'Ajuntament de Sueca.²³⁴

Dos anys després de la desaparició d'*El Corcó* i tres d'*El Dàtil*, la premsa satírica sobrepassa les comarques i prova sort a València. L'1 d'abril fa acte d'aparició *El Pardalot engabiât* (després de provar amb un número zero en febrer) amb el provocatiu subtítol “Revista satírica menstrual”, fent al·lusió a la periodicitat mensual de la publicació. Sortia en el primer any d'una autonomia governada pel PSPV-PSOE, encara calentes les brases de la Batalla de València. Es fa càrrec de la direcció Ramon Galiana i Aragó, un periodista de València que estava també dirigint el setmanari de Xàtiva *La Veu de la Comarca* (1983-1985). Adolf Beltran descriu *El Pardalot* d'aquesta manera: «Desficaciada i festera, practicant radical de la sàtira i la burla, aquesta publicació

²³³ Informació facilitada per Vicent Ferri Simó.

²³⁴ A. CARRASQUER, J. CORTÉS, A. DE SALES FERRI i A. FURIÓ: “Catàleg de la premsa periòdica a Sueca (1868-1984), en *Quaderns de Sueca*, (any 1984). pp.130-133.

enllaça amb tota una tradició de premsa d'humor/sàtira que té precedents en els sainets, les falles, les revistes històriques com *La Traca* o *El Tio Cuc* i, més recentment, iniciatives com *El Dàtil*, publicada en la Safor, i *El Corcó*, perpetuada a Sueca». ²³⁵ És una descripció encertada. La revista posa verds a tots els polítics valencians de la Transició, principalment els de la dreta, alhora que critica de forma irreverent el blaverisme i els últims residus del franquisme a València.

El Pardalot fa una acurada combinació d'humor escrit i gràfic. Les vinyetes d'humor ocupen entre el 20-25% de l'espai de la publicació. En la part de redacció compta amb les plomes sarcàstiques de Ramon Galiana i Manuel S. Jardí, mentre que en la vessant gràfica hi col·laboren els dibuixants Juli Sanchis (Harca) –col·laborador fix de *Saó*–, Vicente Gracia (Gracia) –que veurem un any després en *El Temps*–, Antoni Ortiz Fuster (Ortifus) –qui triomfarà en les pàgines de *Levante-EMV*–, Luis Sánchez Verdeguer –vinculat a partir de 1995 a la cartellera *Túria*– i Miquel Benítez Huerta (firma com Miquel o Emebé). A més d'aquests, en la celebració del primer aniversari de la revista el febrer de 1984, trobem la col·laboració especial dels periodistes Ferran Belda –director de *Levante-EMV*–, Manuel Muñoz (delegat d'*El País* a València) i Josep Antoni Comes –director de *Saó*–, així com l'escriptor Ferran Torrent, Josep Guia –dirigent del PSAN–, Josep Sendra, Josep Pitarch i els també periodistes Toni Mestre, Rafael Ventura Melià i Emili Piera.

El Pardalot es proclama marxista i nacionalista ²³⁶ i rep en el seu naixement la benedicció del mateix Joan Fuster, el qual des de les planes de *Qué y Donde* defineix la revista com una ventada de “sosa càustica literària” que “podria remoure l'avorriment provincià de la nostra vida política, i no política”. ²³⁷ Des del principi *El Pardalot* es manifesta irreverent i inflexible amb el blaverisme i l'Acadèmia de Cultura Valenciana, promotora del secessionisme lingüístic del valencià respecte del català que la revista anomena “Haca-dèmia”. ²³⁸ Seran diana de les seues mofes personatges com l'excalcalde franquista de València, Miguel Ramón Izquierdo; el president de la Junta Local Fallera en la Transició, Ramon Lainosa; i el futur líder d'Unió Valenciana, Vicente González Lizondo. Sense oblidar tampoc la petja que havien deixat en la Batalla de València els

²³⁵ A. BELTRAN: “Vuelos satíricos”. *Generalitat* (primera quinzena de març de 1983), p.12

²³⁶ “Passem llista”. *El Pardalot engabiat*, núm.1 (abril 1983), p.3.

²³⁷ “Darrera homilia epistolar de SS. Joannus Fusterianus Sucronensis”. *El Pardalot engabiat*, núm.1 (abril 1983), p.4. es tracta de la reproducció d'un article de Fuster publicat en la cartellera *Qué y Donde*.

²³⁸ El terme “Haca” en el parlar dialectal valencià significa cavall del camp.

polèmics líders de la UCD Manuel Broseta, Emilio Attard i Fernando i Abril Martorell, i la secessionista Amparo Cabanes, Consellera d'Educació en el govern preautonòmic presidit per l'ucedista Enrique Monsonís. Tampoc se n'eixiran de rosetes periodistes i escriptors conservadors com l'exdirector de *Levante* José Barberà, el redactor de *Las Provincias* Baltasar Bueno i el poeta Xavier Casp. Però no són els únics. *El Pardalot* també punxa al PSPV-PSOE i Alianza Popular, partits que qualifica de “sucursalistes perifèrics”. Polítics com l'aliacista Martín Quirós, el president de la Generalitat, Joan Lerma, el delegat de Govern, Eugenio Burriel, i el president de la Diputació de València, Antoni Asunción, seran també objectiu de les humorades d'*El Pardalot*. Tots aquests personatges seran fustigats humorísticament sense pietat en les seccions de crítica política autonòmica «Una cadireta de cagar per a» i «El Pardalot», així com en l'apartat de xafarderia local «La cotorra del mercat». A més, *El Pardalot* també va tindre sarcasme per a la premsa, sobretot per a la cartellera *Túria*, a la que acusava d'espanyolista i anomenava amb mofa “La Túrbia”.

Un dels polítics que més varades de sarcasme rep és l'alcalde socialista de València, Ricard Pérez Casado, a causa de la polèmica estàtua eqüestre de Franco existent en l'actual plaça de l'Ajuntament. *El Pardalot* va mamprendre des del primer número una ferma campanya a favor de la retirada de l'estàtua, que estava a la plaça principal de la ciutat des de 1964. La lentitud de l'alcalde en aquest assumpte serà motiu d'un dur escarni satíric. El fet és que l'estàtua fou retirada el 9 de setembre de 1983, quatre anys després d'aprovar-ho el ple municipal, enmig d'una rocambolesca polèmica. Els operaris que van participar en el desmuntatge de l'estàtua amb una potent grua van treballar encaputxats i van suportar una pluja de pedres d'ultradretans que es van oposar a l'eixida de la seua icona amb tota la violència que els va permetre la Policia Nacional. L'operació va intentar fer-se d'amagat –va començar de bon matí– i va acabar en un espectacle públic que va durar 11 hores. Un regidor d'AP, Juan Carlos Gimeno, va dipositar una corona de flors als peus de l'equí, mentre altres corejaven: "El burro i l'haca, fora de la plaça", on el burro era el dictador i l'haca el cavall. Però Franco no se n'anà del tot de la ciutat. L'estàtua fou dipositada en la Capitania General de València, on va romandre 27 anys fins que l'abril de 2010 fou retirada en compliment de la Llei de la Memòria Històrica. Bé, el cert és que l'expulsió del Caudillo de la plaça és interpretada com un èxit per *El Pardalot*. Ho expressa així d'eufòric: «Victòria, nanos, victòria. Després de sis números d'insistència des de les portades de *El Pardalot*, ens

han tret el burro i l'haca de la plaça. La capital del Magreb està de festa. A la vostra salut. Xin-xin».²³⁹

Bo seria que aquesta revista tingués l'acurada investigació que es mereix. Però mentre això arriba conclouem aquest breu repàs donant dues pinzellades més. Fet destacable d'*El Pardalot* és la seua vocació regional i estatal, i fins i tot internacional. Les seccions «País», «Alacant» i «Castelló» fan un repàs a les xafarderies polítiques en les comarques, mentre que en «Madrid, vaya Corte» i «Estranger» es presta atenció a la política espanyola i del món, respectivament. La informació crítica i divertida també està present en «Lo Pardalot Penat» (secció que al·ludint Lo Rat Penat fa crítiques punyents al folklore religiós i festiu preferit pel blaverisme) i «Hemeroteca» (secció que reproduïx versos sarcàstics de *La Traca*), així com el col·leccionable «Estatut d'Autonomia de la Comunitat Valenciana (verge i màrtir)», en la qual es fa una transcripció sorneguera per entregues dels articles de la carta magna valenciana des d'una visió valencianista nacionalista. Res més clarificador del que volem dir llegint la translació sardònica que fa la revista de l'article 5.2, el qual fa referència a la bandera autonòmica, on es veu el discurs reprovatori del nacionalisme contra el PSPV-PSOE i el PCE als que acusa de claudicar davant la UCD en l'Estatut. Vegem: «La Senyera tradicional de la Comunitat Valenciana està composta per quatre barres roges sobre fons groc. Ara bé, com quan van negociar aquest paper [l'Estatut] hi havia una passada de diarrea, algú no es va pujar a temps els pantalons i li foteren una clavada “d'aquí te espero”. Segons el PSOE i el PCE, que per aquell temps anaven lleugers de ventre, la senyera tradicional es caga en totes les tradicions i, a partir d'ara ab blau».²⁴⁰

Comptat i debatut, tant *El Dàtil*, *El Corcó* com *El Pardalot*, alhora que donen bufetades informatives d'espardenya dotora defensen el redreçament democràtic i nacional del País Valencià en clau d'humor irreverent. Tanmateix els periòdics satírics d'aquesta època acaben tancant per inanició econòmica. Apuntem dos possibles causes: el baix consum d'aquesta premsa (la ciutadania que eixia de la dictadura es prenia molt seriosament la política), i l'escassa publicitat (la inserció publicitària ocupa el 2% de l'espai redaccional en *El Corcó* i el 3% en *El Pardalot*), que no donava per a mantenir les publicacions. Però hi ha més. Els temps havien canviat, la premsa satírica sucumbeix davant la instantaneïtat dels humoristes televisius i la vinyeta queda relegada a la premsa

²³⁹ «He dit..Orial». *El Pardalot engabiàt*, núm.7 (setembre 1983), p.3

²⁴⁰ «Col·leccionable 2. Estatut d'Autonomia de la Comunitat Valenciana (verge i màrtir)». *El Pardalot engabiàt*, núm.3 (juny 1983), p.11.

informativa. La premsa satírica valenciana –igual que la de la resta d’Espanya– mai mes recuperarà la seua antiga esplendor. I tampoc quallaran els intents posteriors d’Eliseu Climent de recuperar la capçalera *Pensat i Fet* sota el paraigües d’*El Temps*.

5.3.5. Cultura de proximitat: revistes culturals locals i d’estudis comarcals.

El valencianisme en les comarques es projecta a través de tres models de publicacions periòdiques especialitzades que dinamitzen la cultura i el coneixement local. Són aquests:

1. Revistes culturals locals editades per associacions i col·lectius valencianistes.
2. Revistes d’història i recerca editades per instituts d’estudis comarcals.
3. Premsa informativa local i comarcal.²⁴¹

Els dos primers models presten especial atenció a la història, la llengua, les tradicions populars, la literatura i el patrimoni monumental i ambiental local i comarcal. Temes de la cultura de proximitat que en el franquisme havien estat tractats d’una manera folklòrica i amb una visió nacional-catòlica pels tradicionals butlletins de festes patronals editats pels ajuntaments, seran analitzats després de la mort del dictador amb llibertat, rigor científic, esperit reivindicatiu i una nova perspectiva afegida que té en compte la qüestió nacional valenciana. Aquestes publicacions sorgeixen al caliu d’associacions culturals i col·lectius valencianistes que participen en l’ebullició valencianista, autonomista i comarcalista que es viu en els anys de la Transició. Són temps de compromís polític i cívic on hi ha un gran protagonisme de l’opinió pública. I això influeix en el naixement de revistes alternatives que converteixen la cultura local en un marc d’estudi i de reivindicació.

5.3.5.1. L’eclosió de les revistes culturals locals.

En aquesta investigació hem catalogat 25 revistes culturals. Quatre d’elles naixen abans de la mort de Franco i vint-i-una durant el període 1976-1987. Les sorgides en la dictadura són *Buris-ana* ((Borriana), *Pelagus* (Pego), *Intent* (Oliva) i el *Butlletí d’Informació de l’Ateneu* (Gandia). Són publicacions que practiquen un periodisme molt supeditat a la situació política del moment, però gens alié als esdeveniments culturals

²⁴¹ En aquest epígraf analitzarem sols els dos primers models. La premsa informativa local i comarcal (escrita en català, castellà o en ambdues llengües) la veurem en el subcapítol 5.3, en el qual farem una

que es coïen en la rerebotiga valenciana del franquisme. Són revistes que malgrat estar escrites en castellà s'aventuren a usar el català en un bon nombre d'articles culturals i aportacions literàries. Una de les més important és *Buris-ana*, fundada l'any 1956 per l'Agrupació Borrianenca de Cultura (ABC), entitat creada en 1954 per un grup de patricis borrianencs que aspiraven que el seu poble tinguera un lloc de preeminència en el món cultural.²⁴² Aquesta publicació, malgrat que la feien persones considerades afectes al règim, es caracteritza pel seu tarannà moderadament valencianista, segons Joan Garí. Persones com Vicent Monsonís Moros, Joaquim Urios, Manuel Cubedo Giner, Tomàs Martínez, Enric Safont i Robert Rosselló (director d'ela revista entre 1960 i 1975), escriuen articles en defensa de la llengua pròpia i d'altres col·laboracions de temàtica valencianista.²⁴³ Però és a partir de 1976 quan *Buris-ana* es converteix en un instrument de dinamització i normalització cultural. En la Transició una nova generació va agafar les regnes de l'entitat, i l'ABC es va convertir en un instrument de transmissió i reivindicació de les noves idees democràtiques i valencianistes. Els nous presidents de l'ABC en aquest període, Vicent Abad i Vicent Franch (sobretot aquest últim) van reorientar la revista cap a una línia més valencianista, la qual fa un major ús de la llengua i informa d'esdeveniments culturals protagonitzats per intel·lectuals i artistes nacionalistes (Vicent Ventura, Francesc de Paula Burguera i Raimon, entre altres), taules rodones i xarrades on participen líders democràtics o inclús la presentació del Congrés de Cultura Catalana en juny de 1977.²⁴⁴ *Buris-ana* continua publicant-se en l'actualitat amb un tiratge de 850 exemplars.

Però l'eclosió d'aquestes publicacions locals es produeix amb força a partir de 1976. De nord a sud del País Valencià va sorgint una premsa cultural i cívica preocupada per la potenciació de la cultura local, la normalització de la llengua vernaclea i la preservació i recuperació dels béns patrimonials que conformen les identitats dels pobles. Són publicacions que en alguns casos van més enllà de l'àmbit estrictament local i manifesten una clara voluntat de defensa dels valors democràtics i de l'autonomia valenciana. Tots aquests elements estan presents en les revistes de les comarques del

aproximació al naixement i desenvolupament de la premsa valenciana de proximitat del franquisme a la democràcia.

²⁴² *Buris-ana*, és el nom procedent del suposat ètim llatí originari del topònim Borriana.

²⁴³ JOAN GARÍ: "La revista *Buris-ana*, espill del valencianisme de l'ABC". *Saó*,.207 (maig 1997).pp.23-24.

²⁴⁴ VICENT ABAD: "L'any que vam viure intensament (l'ABC en 1977)". *Saó*,.207 (maig 1997).pp.25-26.

nord com *Els Ports* i *Au!* de Morella, *Cadafal* de Vila-real o *Arnera* de Castelló. En les comarques centrals que envolten València amb revistes com *L'Andana* de l'Alcúdia, *Celobert* de Bètera, *L'Ullal* de Xeraco, *La Riba* de Riba-roja de Túria, *La Closa* de Xirivella o *Llavor* de Carcaixent. I en les comarques del sud amb revistes com *La Finestreta* de Teulada, *Bèrnia* de Benissa, *Evos* de la Vall d'Ebo, *Recull* de Xàbia, *La Belluerna* de Teulada, *La Milotxa* de l'Atzúvia o *Pregó* de Gata, entre altres. Aquestes revistes, llevat d'algunes excepcions, són efímeres, no professionals, de periodicitat irregular, precàries econòmicament i amb tiratges molt limitats (en la majoria de casos no superen els 700 exemplars). Representen en definitiva un periodisme popular alternatiu arrelat als valors culturals i socials dels pobles.

Una de les més singulars d'aquest sector és *L'Andana* de l'Alcúdia. Naix en gener de 1977 i ix de forma irregular fins a 1982. L'entitat editora és el col·lectiu valencianista anomenat Consell Popular de Cultura Catalana. Segons descriu Francesc Signes, *L'Andana* té com a punt de referència altres publicacions anteriors de la Ribera Alta com *Parlem* i *Vencill*, les quals són fruit d'un fort moviment valencianista que tenia la seua expressió en escriptors com Josep Lluís Bausset i Ricard Avellan, poetes com Jesús Huguet, cantants com Enric Ortega i pintors com Manuel Boix i Rafael Armengol.²⁴⁵ *L'Andana* naix amb una ferma vocació d'aprofundiment en la democràcia i recuperació nacional del País Valencià. La temàtica tractada –seguint Signes– no se circumscriu a l'àmbit local i comarcal, doncs tracta temes de repercussió regional com per exemple l'educació, la cultura i la sanitat al País Valencià, el 9 d'Octubre o la problemàtica de les centrals nuclears tenint Cofrents en el punt de mira, temes que són abordats en números monogràfics que en alguns casos concrets s'arriba a un equip de 35 col·laboradors. Una particularitat d'aquesta publicació que mostra la seua qualitat és el disseny de les portades, les quals són confeccionades per Manuel Boix, Adrià Pina, Issac Blasco, Vicent Marco, Joaquim Gascón i Joan Arocas.

Destaquem també la singularitat de la comarca dels Ports. Ací apareixen dues revistes representatives sorgides del moviment cultural que gira al voltant de l'Aplec dels Ports. Es tracta d'una activitat valencianista sorgida l'any 1977 que se celebra anualment amb l'objectiu de reivindicar la normalització de la llengua i els valors culturals de la comarca. Lligat a aquest moviment reivindicatiu va nàixer la revista *Els Ports* (1977-1979), editada per l'Associació Cultural dels Ports, en la que col·laboren

²⁴⁵ FRANCESC SIGNES: "L'Andana". Dins de la secció "La nostra premsa comarcal" de la *Generalitat*, núm. 18 (primera quinzena març 1981), p.9.

Xavier Fabregat i Ximo Puig. Aquest últim era un periodista forjat en l'Agència Efe, Ràdio Popular i Antena 3 Radio que aporta a la revista professionalitat i qualitat.²⁴⁶ Després d'un temps aturat, el 1983 aquest col·lectiu reprén la seua tasca i es refunda amb el nom d'Associació Cultural i Comissió de Normalització Lingüística dels Ports. D'aquesta associació van sortir diverses iniciatives. Una d'elles fou la creació del Centre d'Estudis dels Ports amb seu a Morella. D'aquesta entitat va sorgir el 1987 la revista comarcal *Au!*. Des d'aleshores se n'han publicat més d'un centenar de números. *Au!* continua publicant-se avui en dia. Es tracta d'una revista trimestral amb contingut majoritàriament cultural, però que també aborda altres aspectes de la vida de la comarca. S'estructura en diverses seccions, entre les quals destaquen el «Monogràfic» (informació d'història i cultura) i «Notícies de la comarca», que dóna breus de cultura, patrimoni, novetats editorials i notícies municipals i d'activitats de col·lectius ciutadans. *Au!* ha estat impulsada pels membre del consell de redacció Montxo Monfort, Julià Pastor, Ernest Querol, Narcisa Rambla, Carles Ripollés, Jesús Sanguesa i Josep Maria Zapater. La revista és venal i es finança mitjançant publicitat i subvencions de l'Ajuntament de Morella, la Diputació de castelló, la Generalitat i la Fundació Caixa Castelló.²⁴⁷ *Au!* conviu actualment amb el setmanari comarcal *Notícies de Morella*, fundat el 1993 pel Grup Comunicacions dels Ports, que continua publicant-se actualment.

L'activitat cultural a les comarques de Castelló en els albors de la democràcia va donar lloc a diverses publicacions culturals de temàtica identitària, la majoria d'elles efímeres, entre els que destaquen *Fadrell* (aquesta fundada Ernest Nabàs, també cofundador de *Saó, Dos y Dos y Valencia Semanal*) i el butlletí mensual de la Germandat dels Cavallers de la Conquesta, ambdues editades de Castelló. Igualment apareixen *Aigües Vives de Nules*, *Al Vent* d'Almenara, *La Vilarroja* d'Almassora i *Albà*

²⁴⁶ Joaquim Puig Ferrer (Morella, 1959), més conegut com Ximo Puig, és un dirigent del PSPV-PSPV i actiu lluitador valencianista. Ha exercit diversos càrrecs institucionals. Ha estat diputat per Castelló en les Corts Valencianes (1983- 1986), Director de Relacions Institucionals de les Corts Valencianes (1986-1995), alcalde de Morella (1995-2012), diputat per Castelló en les Corts Valencianes (1999-2011) i portaveu del PSPV-PSOE en les Corts (2000-2003). Des de 2001 és diputat per Castelló en el Congrés dels Diputats i des de 2012 i secretari general del PSPV-PSOE. El 25 de juny de 2012 va renunciar a l'alcaldia de Morella per a centrar-se en la seua labor com a secretari general del PSPV i diputat nacional.

²⁴⁷ Informació extreta de ERNEST QUEROL: "El moviment cultural a la comarca dels Ports". En el digital News.vinaros.net). I també de la consulta d'*Au!* (anys 1993-2003) en l'Arxiu de l'Ideco de l'Horta Sud.

de l'Alcora.²⁴⁸ Així mateix, destaca per la seua llarga duració *Cadafal* (1981-2008) de Vila-real, una publicació de contingut majoritàriament festiu que ha sobreviscut vint-i-vuit anys. *Cadafal* és un semestral fundat per l'Associació Cultural Ateneu XXI, dedicada fonamentalment a la promoció de les manifestacions culturals, artístiques literàries, costums i tradicions d'aquest municipi de la Plana Baixa. *Cadafal* va nàixer al caliu de la reactivació de les festes patronals en honor a Sant Pasqual i la Mare de Déu de Gràcia. A més d'informar sobre el món festiu vila-realenc de l'últim quart de segle, la revista, des d'una perspectiva independent, ha analitzat altres manifestacions festives del País Valencià i ha cobert també les activitats culturals de la vila, alhora que ha actuat de plataforma d'una rica creació literària ja que ha publicat nombrosos articles literaris i d'història, convertint-se en una font de referència obligada de la vida cultural de Vila-real. En *Cadafal* han col·laborat una extensa nòmina d'escriptors, periodistes i investigadors que l'han convertit en un referen documental imprescindible per comprendre el món festiu valencià. Deixà de editar-se el 2008 per dificultats de finançament comercial i per manca de suport institucional.

5.2.5.2. Expansió de les revistes d'estudis locals i comarcals.

En la Transició es produeix l'eclosió d'una consciència de recuperació de la història valenciana i de defensa del patrimoni cultural i natural de les comarques. El moviment de renovació historiogràfica que es produeix en els anys seixanta i setanta a la Universitat de València –amb figures com Joan Reglà, Miquel Tarradell, Emili Giral, Ernest Lluch, Sebastià García Martínez, Alfons Cucó, Sebastià García i Manuel Ardit entre altres–, així com la celebració del I Congrés d'Història del País Valencià a l'abril de 1971, constitueixen dos referents de primer ordre que estimulen la producció historiogràfica en les comarques.²⁴⁹ Juntament a la necessitat de recuperar la memòria històrica sorgeix un corrent crític en àmbits intel·lectuals i polítics de l'esquerra contra els desficacis que havia provocat el “desarrollismo” franquista al territori. Per altra

²⁴⁸ FRANCÉS, J.M.: “La *Hoja Parroquial* i altres publicacions de Castelló”. *Saó*, núm.25 (febrer 1980).p.21.

²⁴⁹ Altres antecedents meritoris en la recerca d'estudis locals els trobem en alguns treballs històrics publicats en publicacions de la Institució Alfons el Magnànim (creada el 1948 per la Diputació de València), el Instituto de Estudios Alicantinos (avui denominat institut Juan Gil Albert) creat el 1953 per la Diputació d'Alacant, i el *Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura*, fundat el 1920 per Ricard Carreras. Aquestes tres entitats perviuen en l'actualitat i mantenen una línia de publicacions d'estudis d'història en els seus territoris d'acció. I també, per què no, l'Associació de Cronistes del Regne que ha donat noms d'investigadors més oberts i renovadors com Vicent Badia, Jesús Ernest Martínez, Nicolau Primitiu, González Martí, Fermí Cortés, Emili Beüt, Josep Alba i Martí Domínguez, entre altres.

banda, la modernització accelerada de la societat (el pas d'una economia bàsicament rural a altra industrial i de serveis) fa desaparèixer elements de la cultura popular que havien configurat la identitat secular dels pobles. En aquest context, al llarg dels anys vuitanta, sorgeixen els instituts d'estudis locals i comarcals amb vocació de construcció de la identitat de proximitat. La seua principal especialització daquestes associacions culturals ha estat l'edició d'estudis sobre la realitat dels pobles i les comarques. Aquestes associacions s'inspiraven en els instituts de recerca comarcal de Catalunya. Els primers en sorgir van ser el Centre d'Estudis del Maestrat, l'Institut d'Estudis Comarcals de l'Horta Sud, l'Associació d'Amics de la Costera, el Centre d'Estudis i Investigacions Comarcals (CEIC) Alfons el Vell de Gandia, l'Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta, el Centre d'Estudis dels Ports i l'Institut d'Estudis Comarcals de la Vall d'Albaida. A aquests els seguien aviat altres instituts amb idèntics objectius fundats al Camp de Túria, la Foia de Bunyol, el Camp de Morvedre, el Baix Vinalopó, l'Horta Nord, l'Alcalatén, l'Alcoià, la Plana Alta i els Serrans, entre altres, fins arribar a una trentena en l'actualitat. Aquests instituts tenen en comú haver desenvolupat una intensa activitat de divulgació cultural basada en l'edició de revistes de recerca, la protecció del patrimoni cultural, natural i arquitectònic, així com l'organització d'activitats culturals orientades a la vertebració social i cultural del seu àmbit d'actuació. I tot això sense oblidar la normalització del català, fet que es manifesta en l'ús majoritari de la llengua vernacle en aquestes revistes, especialment les editades en les comarques catalanoparlants. Aquestes entitats, però, no es tanquen en el seu àmbit territorial i tracten de connectar la identitat comarcal amb altra supracomarcal a través de la llengua i altres elements de la identitat col·lectiva.²⁵⁰ A més de tot això, els instituts d'estudis comarcals han actuat –i ho continuen fent avui– com una minoria cívica de conscienciació social i generadora de nous valors –com els defineix Antoni Ariño– que exerceixen certa pressió a fi de garantir que un conjunt d'elements i béns

²⁵⁰ Sobre el paper de la recerca dels instituts i centres d'estudis comarcals, vegeu l'aproximació de QUILES LÓPEZ, A.: "La història local, una altra història?". *Saó*, núm. 82 (octubre de 1985), pp.19-21; ARIÑO, A.: "El asociacionismo de patrimonio cultural en la Comunidad Valenciana". En CASANOVA, E. I ESTEVE, A.: *L'aportació de les comarques a la cultura valenciana*. pp.3-18; MARTÍNEZ SANCHIS, F.: "Los institutos de estudios comarcales se unen para impulsar la vertebración" i "La renovación de la historia local". Amdós articles en edició valenciana d'*El País* (19 de novembre de 2000), p. 7.; MARTÍNEZ, F.: "Vertebració cultural i planificació supracomarcal a les comarques". *Saó*, núm.247 (gener 2001), pp.22-25; CASANOVA, E.: "La Federació d'Instituts d'Estudis Comarcals del País Valencià". *Saó*, núm.247 (gener 2001), pp.27-28. I finalment JORDÁN GALDUF, J.M.: "Instituts comarcals". En *Levante-EMV* (13 de febrer de 2002), p.3.

culturals i patrimonials ocupen un espai en les polítiques públiques i en la vida ciutadana.²⁵¹

El màxim exponent dels instituts comarcals ha estat –i és encara– l’edició d’estudis monogràfics i revistes de recerca. Revistes nascudes amb esperit comarcal i fidels a la llengua del poble. Una activitat editora que comparteixen amb alguns ajuntaments i diputacions amb dirigents polítics sensibilitzats per la cultura i el fet comarcal. Durant 1976-1987 s’arriben a publicar 14 revistes de recerca editades tant per instituts comarcals com per organismes públics. Les editades pels centres d’estudis són (per ordre d’aparició) *Papers de la Costera* (1980) de l’Associació Amics de la Costera, *El Butlletí del Centre d’Estudis del Maestrat, Ullal* (1980) i *Guaita* (1982) del CEIC Alfons el Vell, *Annals* (1982) de l’Ideco de l’Horta Sud, *La Rella* (1983) de l’Ideco del Baix Vinalopó, *Alba* (1985) de l’Ideco de la Vall d’Albaida i *Aguaits* (1988) de l’Ideco de la Marina Alta. Juntament a aquestes naixen altres patrocinades per ajuntaments amb la col·laboració d’investigadors locals com *Quaderns de Pego* (1976), *Manoll* (1979) i *Quaderns de Sueca* (1980), *Quaderns d’Investigació d’Alaquàs* (1981), *Torrents* (1982) de Torrent, *Lauro* (1984) de Lliria, *Al-Gezira* d’Alzira (1985) i *Xabiga* (1986) de Xàbia. Igualment en les capitals provincials sorgeixen revistes que també partitipen d’aquest moviment de recuperació cultural com *Millars* (1974) del Col·legi Universitari de Castelló i *La memòria d’abans* (1986) del Museu d’Etnologia de la Diputació de València, publicació predecessora de la *Revista d’Estudis Etnològics* (1994).

L’enlairament de revistes de recerca comarcals no s’atura. En els anys noranta van veure la llum altres com *Braçal* de l’Ideco del Camp de Morvedre, *La Roda del Temps* del Centre d’Estudis de l’Horta Nord, *La Serranía* del Centre d’Estudis Locals del Serrans i *Mirades* de l’Ideco del Camp de Túria. I també l’aparició de les revistes *Cabdells* del Centre d’Estudis Centelles i Riusech d’Oliva i *Alberri* del Centre d’Estudis Contestans de Cocentaina. Aquesta rica bibliografia s’ha vist reforçada per la celebració de diversos congressos d’història comarcals les conclusions dels quals han estat editats també en aquestes revistes. Durant 1976-1987 destaquen sobretot els aplecs d’història de l’Assemblea d’Historiadors de la Ribera i els organitzats pels instituts d’estudis de la Marina Alta, la Vall d’Albaida, l’Horta Sud i el Camp de Túria.²⁵²

²⁵¹ ANTONI ARIÑO: “El asociacionismo de patrimonio cultural en la comunidad valenciana”. En E. CASANOVA i A. ESTEVE (ed): *L’aportació de les comarques a la cultura valenciana*”. pp.3-18.

²⁵² El pas següent d’aquest moviment de recuperació del patrimoni cultural valencià, i que se n’ix del marc cronològic d’aquesta tesis, ha estat la creació de la Federació d’Instituts d’Estudis Comarcals Valencians (FIECOV), entitat constituïda el de 1999 en l’emblemàtic Monestir de Santa Maria del Puig. La FIECOV

De totes aquestes revistes hem volent subratllar especialment quatre per la seua dilatada trajectòria i per comptar en la seua redacció amb investigadors imbuits dels corrents de renovació historiogràfica desenvolupats per les universitats valencianes. Es tracta d'*Annals*, *Ullal*, *Guaita* i *Aguaits*. La primera d'elles, *Annals* de l'Horta Sud, va ser fundada per persones vinculades a *Saó* i al moviment cristià progressista i valencianista de les Juventuts d'Acció Rural Catòlica (JARC). En el primer consell de redacció hi trobem Josep Maria Soriano, Cristòfor Aguado, Josep Ferrís, Víctor Fuentes, Josep Manuel Iborra i Vicent Comes Iglesia. La revista se centra fonamentalment en temàtica d'història, demografia, patrimoni i el medi ambient d'una comarca industrial unida a l'Albufera i a València amb la que inevitablement comparteix esdeveniments i tendències històriques. Aquesta publicació, de periodicitat irregular i amb un tiratge inicial de 1.000 exemplars, ha comptat al llarg dels més dels seus trenta anys de vida amb la col·laboració dels investigadors més rellevants de la comarca. Estudiosos com Enric Juan, Vicent Comes, Rafael Roca, Adrià Bessó, Cristòfor Aguado, Alfred Ramos, Josep Ramon Sanchis o Antoni López Quiles, entre altres, han nodrit les seues pàgines. Els estudis de l'Horta Sud es completen amb altres revistes de recerca d'àmbit local sorgides a la comarca com *Torrents de Torrent*, *Quaderns d'Investigació d'Alaquàs* i *Camí Fondo* de Xirivella.

A la Safor el CEIC Alfons el Vell funda als anys vuitanta dos revistes de recerca que suposen un gran revulsiu cultural al País Valencià. Es tracta d'*Ullal* (1980-1988) i *Guaita* (1982-2011). Són dues publicacions que treballen amb consciència i noció de país. *Ullal*, a més dels habituals articles d'història de temàtica diversa relacionats amb Gandia i comarca, va iniciar el 1983 la singular secció «Coneguem l'Art de la Safor» sota la direcció de Pep Gisbert, projecte encaminat a catalogar tots els monuments i art noble de la comarca. A més d'això, la revista va editar uns dossiers especials dedicats a personatges il·lustres de la història i literatura valenciana de projecció internacional amb vinculació a Gandia, com Ausiàs March, Rois de Corella, Tirant lo Blanc de Joanot Martorell i Francesc de Borja, amb treballs de Joan Fuster, Jordi Carbonell, Giuseppe E. Sansone i Càndid Dalmases. O el dossier de sociolingüística coordinat per Toni

agrupa 17 instituts i centres d'estudis que aglutinen més de 2.000 socis. Els seus objectius principals són promoure la presència pública dels instituts comarcals, promocionar i defensar l'articulació comarcal del País Valencià, la creació d'un centre de documentació comarcal i l'articulació de canals de comunicació entre els investigadors d'aquestes associacions. En aquest sentit la FIECOV ha organitzat en col·laboració amb la Universitat de València dues jornades d'instituts comarcals (la primera del 16 a 18 de novembre de 2000 i la segona del 17 al 19 de novembre de 2012). Sobre aquesta qüestió vegeu MARTÍNEZ SANCHIS, F: "El marco comarcal". Edició valenciana d'*El País* (4 de juny de 2002).p.8.

Mollà el 1986.²⁵³ Així mateix, *Guaita* ve a recolzar la tasca d'investigació història i científica de la seua revista germana des d'una perspectiva més comarcal. *Guaita* va ser fundada i dirigida per Ferran García-Oliver, professor d'història medieval de la Universitat de València, amb un consell de redacció format per Josep Trenchs (diplomàtica i paleografia), Joan Brines (història contemporània), Isabel Morant (història moderna), Josep Raussell (mestre i periodista) i l'arqueòleg Josep A. Gisbert. La revista va dirigida a elits intel·lectuals sinó a ensenyants i estudiants de la comarca. Al llarg dels anys *Guaita* ha aportat recerca, material didàctic i instruments d'aprenentatge d'indubtable importància per al coneixement de la Safor.²⁵⁴ A més d'aquestes publicacions, el CEIC Alfons el Vell ha editat les revistes *Quaderns Comarcals* (estudis monogràfics sobre la Safor, naix el 1986) i *Espai Obert*, revista d'assaig i investigació de les comarques centrals valencianes que inicia el seu camí el 1994.

La mateix línia segueix *Aguaiets* de l'Ideco de la Marina Alta que continua publicant-se. Aquesta revista naix en la primavera de 1988, després de la celebració de dos congressos d'història comarcal que havien posat de relleu la necessitat d'una publicació de recerca comarcal. Aquesta necessitat partia del fet que la comarca està allunyada dels dos centres culturals valencians per excel·lència, València i Alacant, cosa que donava com a resultat una mancança d'investigacions referents a la Marina Alta. *Aguaiets* va començar amb un tiratge de 250 exemplars i amb un consell de redacció format per Salvador Alemany, Teresa Ballester, Josep Bernabeu, Maria Isabel Font, Joan Josep García, Joan Ivars, Ricard Llombart i María José Sastre.²⁵⁵ Amb el pas dels anys *Aguaiets* s'ha consolidat com un referent en el sector de publicacions editades pels instituts d'estudis comarcals.

5.3.6. El nacionalisme polític en la premsa periòdica de partit: «La Veu del Camp», «Cal Dir», «La causa del poble», «Lluita» i «El Poble Valencià».

Els únics periòdics que es manifesten clarament nacionalistes davant els seus lectors són els butlletins d'alguns partits polítics d'esquerra. Són revistes de difusió restringida adreçada quasi exclusivament a militants, un públic convençut, cosa que limita bastant el ressò d'aquesta ideologia en la societat. Francesc Pérez Moragon constata que

²⁵³ XIMO COMPANYY: "CEIC Alfons el Vell: lliçons culturals i artístiques des de la Safor". *Saó*, núm.2005 (març 1997).pp.25-27.

²⁵⁴ VICENT CARDONA: "Guaita". *Saó*, núm.46 (abril 1982).p.32.

²⁵⁵ *Aguaiets*, núm. 1 (primavera 1988). p.3. Presentació de la revista. Arxiu Ideco de l'Horta Sud.

mesura que va enfortint-se la reforma política en la Transició i els partits comencen a ser legalitzats, proliferen noves publicacions polítiques –la majoria d’elles de vida efímera– que tenen com a objectiu principal reforçar la seua propaganda de cara als successius comicis que se celebren. Algunes d’aquestes revistes aparegueren primer de forma clandestina, després posen el dipòsit legal i finalment acaben integrant-se en la legalitat vigent.²⁵⁶

Les revistes més importants d’aquest període són *La causa del poble* (1975-1980) del Moviment Comunista del País Valencià (MCPV), *El Poble Valencià* del PSPV (1975-1978), *Cal Dir* (1977-1978) del PCPV-PCE, *Lluita* (1979-continua) del PSAN i *Esquerra* (1982) de l’Agrupament d’Esquerra del País Valencià, una escissió del PCPV-PCE. Totes elles són editades a València, són l’òrgan central dels seus respectius partits i tenen vocació de difusió regional. I s’escriuen totalment en català o bé amb un percentatge elevat de la llengua pròpia juntament al castellà, com és el cas de *Cal Dir* i *La causa del poble*.

El PCE serà un dels partits més actius pel que fa a l’edició de butlletins. Una de les publicacions antecessors de la premsa comunista de la Transició escrita en català és *La Veu del Camp*. D’aquesta capçalera Francesc Pérez Moragon afirma el següent: “Redactada quasi exclusivament en català, oferia nombroses informacions sobre problemes de l’agricultura del país, la corrupció de l’administració, Mercavalència, l’Autopista del Mediterrani, etc. Els articles tenien un bon nivell teòric i utilitzaven bones fonts d’informació”.²⁵⁷ *La Veu del Camp*, subtítulat “Butlletí democràtic del camp valencià”, és una publicació del PCE que es va editar, almenys en els primers números, a Benetússer (L’Horta). Es tiraren 9 números, des de juliol de 1972 fins a juny de 1976. Els primers exemplars es redactaren quasi tots en valencià i els darrers encara mantingueren una bona proporció d’ús de la nostra llengua, entre el 70% i el 80%. La qual cosa fa que aquesta revista es desmarque de la resta de revistes clandestines del PCE de l’època escrites exclusivament en castellà. L’altra característica que la fa especial és la seua temàtica agrícola, la dedicació a la denúncia dels problemes del camp valencià, a la defensa dels interessos dels llauradors.²⁵⁸

Una de les publicacions amb més animen la vida política de la Transició valenciana és *Cal Dir*, l’òrgan central del PCPV-PCE, de periodicitat setmanal. Es publica a

²⁵⁶ PÉREZ MORAGON, F.: *La premsa clandestina al País Valencià (1962-1977)*.p.38.

²⁵⁷ PÉREZ MORAGÓN, J.: *Op. cit.*, pp.. 78-79.

València entre març de 1977 (un mes abans de la legalització del partit) i març de 1979 en diverses èpoques. En total ixen 79 números amb tiratges elevats que en ocasions arriben als 8.000 exemplars. El setmanari es ven als quioscos, tot i que es difon majoritàriament per subscripció a militants i simpatitzants. La direcció va recaure en un principi en Joan Oleza, el qual va comptar amb una àmplia nòmina de col·laboradors com Ernest García, Gustau Muñoz, Doro Balaguer, Manuel Peris, Jesús Sanz, Enrique Cerdán Tato i Manuel García, entre altres. En la seua última etapa figura Ernest García com a director. *Cal Dir* reivindica l'amnistia per als presoners polítics del franquisme, els drets socials dels treballadors, la democratització de l'Estat i l'autogovern per al País Valencià.²⁵⁹ El nom de les seccions, ben definides i estables, denota la ideologia i consistència informativa del setmanari. «De la política» analitza especialment els punts calents de la reforma política del Govern i les Corts constituents, així com el procés de l'autonomia del País Valencià, fent una crítica exhaustiva a tot allò que segons el PCE suposa limitacions de les llibertats, els drets socials i l'autogovern del poble valencià. En la mateixa línia crítica la secció «Del treball» aborda les lluites, vagues i reivindicacions del moviment obrer en la indústria i els serveis, mentre que «Del camp» tracta la problemàtica de l'agricultura valenciana. I fins i tot hi ha la secció «... Del mar» que es submergeix en les batalles laborals a la marina mercant. Trobem també un espai fix dedicat al feminisme en la secció «De la dona» i a l'urbanisme i el territori en «De l'hàbitat», que proporciona una visió crítica al “desarrollismo” franquista. En aquest sentit *Cal Dir* dona suport a les campanyes dels moviments d'esquerra “El Saler per al poble” i “Volem el riu verd” que lluiten contra els intents d'urbanització d'aquests espais naturals. Així mateix, l'apartat «De l'economia» examina la problemàtica dels béns de producció del País Valencià fent especial insistència en allò que el PCPV considera febleses estructurals que llasten el benestar de les classes treballadores. *Cal Dir* se n'ocupa també de les principals novetats de la cultura valenciana (la cançó, la literatura i l'art) en la secció «De la terra» i dels amagatalls i conflictes en els mitjans informatius en «De la comunicació». I no se n'oblida tampoc de criticar amb sarcasme els estereotips valencians del blaverisme en el provocador espai «Levante feliz». Finalment la revista dedica la secció «Dels comunistes» a les qüestions d'organització interna i reivindicacions del partit.

²⁵⁸ *Ob. Cit.* MARTÍNEZ i RAMOS. *Temps de foscor*. Vegeu el breu capítol dedicat a *La Veu del Camp* en les pàgines 236 fins a la 239.

²⁵⁹ Informació facilitada per Gustau Muñoz.

Per abordar totes aquestes qüestions *Cal Dir* compta amb una llarga nòmina de col·laboradors, alguns dels quals no són militants del PCE. Hi ha un elenc de periodistes i intel·lectuals reeixits que aporten els seus punts de vista sobre temes candents del moment. A més dels ja citats anteriorment escriuen en el setmanari, l'aleshores alcalde comunista de Lliria, Josep María Jordan Galduf (col·laborador de *Saó*), el professor de la Universitat de València i poeta Jenaro Talens, l'historiador Marc Baldó, els periodistes Maruja Sánchez, Josep Maria Soriano Bessó (coofundador de *Saó*), Joan Álvarez i el militant comunista Feliciano Albadalejo. També hi són en la redacció Jordi Miró, Joan Gravima, Gaetà Forner, Miquel M. Pérez, Julio Lucas, Remei Miralles, Eduard Arlandis, Montserrat Aitana, la galerista Rosalía Sénder, la feminsita Fuensanta Molina-Niñirola i el Col·lectiu Estudis Històrics Emili Gómez Nadal, que reivindica en els seus escrits la figura d'aquest historiador i escriptor comunista valencià exiliat a França després de la Guerra Civil.

Paral·lelament a *Cal Dir* el PCPV-PCE publica altres revistes en català focalitzades en l'àmbit comarcal. Tres exemples significatius són *El Cresol* (Xeraco, la Safor, 1978-1980), *La Nostra Veu* (Gata, la Marina Alta, 1977-1979) i *El Suecà* (Sueca, la Ribera Baixa, 1978-1979). Cal destacar que en algunes poblacions amb implantació de població immigrant procedent d'Andalusia, Castella i Extremadura, el PCE recupera la capçalera *Verdad*, escrita en castellà. És el cas de *Verdad* de Catarroja (l'Horta) publicada el 1979, però no l'únic, que emula el nom del butlletí clandestí *Verdad* (segona època, any 1968) editat pel comitè provincial de València del PCE.²⁶⁰ Cal també destacar l'efímera revista *El Carrer*, òrgan de l'Organització d'Esquerra Comunista del País Valencià (OCPV), editada el 1977 i escrita en català sota la coordinació Vicent Álvarez. La revista no estava legalitzada i va rebre una denúncia per aquesta qüestió.²⁶¹ Vicent Álvarez, advocat laboralista i activista en les plataformes democràtiques valencianes de la Transició, col·laborarà un temps en *Saó*, com veurem més endavant.

Altra revista rellevant és *La causa del poble*, editada pel Moviment Comunista del País Valencià. Té un origen clandestí. Naix el 1972 amb el nom de *La causa del pueblo* quan aquest partit s'anomenava Unificación Comunista de España. A partir del número 8 la revista passa a dir-se *La causa del poble* i comença a escriure's majoritàriament en

²⁶⁰ El butlletí *Verdad* de Catarroja ha estat catalogat per Francesc Martínez i Alfred Ramos en l'obra *La premsa local i comarcal de l'Horta Sud*.

català. I el 1976 el partit passa a dir-se MCPV. El setembre de 1977 la revista ja té dipòsit legal.²⁶² El MCPV és un partit antifeixista i antimilitarista que en la Transició es manifesta en contra de la Constitució de 1978 i que defensa l'autodeterminació del País Valencià. També es fa ressò de les lluites obreres i dels barris de València. A més, *La causa del poble* desenvolupa una intensa campanya a favor de l'amnistia i sobretot contra les últimes penes de mort del franquisme, concretament els presos d'ETA Garmendía i Otaegui que anaven a ser afusellats, juntament a altres del FRAP el setembre de 1976. Segons destaca Francisco Moreno, aquesta revista demana la llibertat per a els dos etarres, la dissolució de la policia i la Guàrdia Civil i el càstig als criminals franquistes. El MCPV es presentà a les eleccions generals de 1977 juntament amb el PSPV i el Partit Comunista Valencià. Després de les eleccions el MCPV defensa fermament en *La causa del poble* la l'Assemblea de Parlamentaris del País Valencià que es constitueix per a debatre la forma d'arribar a l'Estatut d'Autonomia. A l'octubre de 1977 el MCPV dóna suport a la campanya en favor de l'autonomia i signa el comunicat del Plenari de Parlamentaris sobre la Diada del 9 d'Octubre. Fou en el marc de la diada quan el militant del MCPV, Miquel Grau, és ferit de mort per un membre d'extrema dreta amb un rajol llançat des d'una finestra. Grau va morir dies després a l'hospital. El soterrat de Miquel Grau fou un acte multitudinari de dol, interromput per les forces d'ordre públic. Tots els partits i sindicats emeteren comunicats de protesta i el MCPV i altres formacions demanaren la dimissió del governador civil d'Alacant. A més, el MCPV va realitzar una campanya en contra dels projecte de la Constitució perquè segons aquest partit perpetuava el sistema capitalista, mantenia el poder de l'exercit i no incloïa, entre altres coses, els drets a l'avortament i a l'autodeterminació dels pobles d'Espanya.²⁶³ Després de 1981 el MCPV es va integrar junt a altres partits en Esquerra Unida del País Valencià (EUPV).

En una línia més nacionalista i rupturista respecte a Espanya es mou *Lluita* del PSAN. *Lluita* naix clandestina el 1969 a Catalunya, però serà a València on es consolida aquesta publicació en democràcia a partir de 1979 sota el liderat del professor de la Universitat de València Josep Guia. Es tracta d'una publicació escrita íntegrament en

²⁶¹ La revista *El Carrer* mereix unes línies en l'obra ja citada de Francesc Pérez Moragon: *La premsa clandestina del País Valencià*.p.40.

²⁶² *La premsa clandestina*. *Ob.cit.* p.15-16.

²⁶³ FRANCISCO MORENO SÁEZ: *Partidos políticos y organizaciones ciudadanas en la provincia de Alicante durante la Transición (1974-1982)*. *El Moviment Comunista del País Valencià*. Universitat d'Alacant.

català que defensa la independència dels Països Catalans on s'inclou el País Valencià com a part d'una hipotètica nació catalana encara per construir. La llengua comuna és esgrimida pel PSAN com a rent d'unió territorial dels diversos territoris de parla catalana. *Lluita* rebutja l'Estat de les autonomies i la Constitució, la qual prohibeix la federació de comunitats autònomes i amb això la possibilitat d'una federació dels anomenats Països Catalans. *Lluita* té el seu precedents més immediats la revista clandestina *Eines* (editada a València entre maig i desembre de 1977) i *Capsana* (1977-1978) òrgan del PSAN a la Ribera Baixa. En definitiva, *Lluita* té una vocació clarament pancatalanista i es mou dins del model identitari del fusterianisme clàssic.

Altra publicació rellevant és *El Poble Valencià* del PSPV (1975-1978), que es converteix en el principal òrgan d'expressió del socialisme nacionalista. En aquesta revista trobem líders com Vicent Soler i Alfons Cucó, entre altres, que assumeixen l'ideari del nou valencianisme fusterià. Els seus antecedents més immediats els trobem en els butlletins *Lluita* (1962) i *Esquerra* (1967) del Partit Socialista Valencià. *El Poble Valencià* naix en el moment de la fundació del PSPV i té diverses etapes, amb aparicions i desaparicions intermitents. Des del punt de vista identitari aquesta publicació defensava fermament l'autonomia política del País Valencià i la normalització de la llengua. *El Poble Valencià* desapareix el juny de 1978 en constituir-se el PSPV-PSOE i integrar-se el corrent nacionalista a la federació socialista valenciana del PSOE, la qual editava la revista bilingüe *Avant*, creada el 1975, que ha vingut publicant-se fins a temps recents amb certa regularitat amb desaparicions esporàdiques.

Per últim volem fer esment a altres revistes efímeres editades pel Partit Nacionalista del País Valencià (PNPV) liderat per Francesc de Paula Burguera, que manté les seues reivindicacions valencianistes dins del marc constitucional. Destaquen els butlletins *Comarques Valencianes* (1979), òrgan central del partit, així com *Rella* (1979) de Tavernes de la Vallidigna. Així mateix a Gandia, abans de la constitució d'aquest partit, es publica locals *La Safor* (1977) editada per l'anomenat Grup d'Esquerra Valencianista.

5.3.7. Revistes d'altres temàtiques: «Agricultura Jove», «Camp Valencià», «Allioli», «La Casa Verda», «Camacuc» i «Caplletra».

La Transició és un temps de lluites ciutadanes en defensa dels drets socials i una societat més justa i democràtica. Les ànsies de justícia i llibertat d'alguns sectors progressistes, abans i després de la mort de Franco, es materialitzen en la creació d'associacions sense ànim de lucre que uneixen al seu valencianisme la reivindicació d'altres valors comunitaris del País Valencià que impliquen progrés i modernització. Algunes d'aquestes entitats editen revistes per a comunicar als seus associats i a la societat en general les seues idees, activitats, problemes, reivindicacions, propostes i projectes. Tres d'aquestes entitats són la Unió de Llauradors i Ramaders del País Valencià, editora de la revista *Camp Valencià*; el Sindicat de Treballadors de l'Ensenyament del País Valencià (STEPV) que trau a la llum la revista *Allioli*; i Acció Ecologista-Agró que publica el *Butlletí de la Casa Verda*.

En el sector agropecuari valencià destaquen dues revistes escrites majoritàriament en català que aglutinen les reivindicacions del camp. Són *Agricultura Jove* (1976-1982) i *Camp Valencià* (1977-continua). Darrere d'aquestes revistes hi ha persones estretament vinculades a la Joventut Agrícola Rural Catòlica (JARC).²⁶⁴ Durant dècades el camp valencià havia suportat els vells mals del caciquisme, la discriminació respecte d'altres agricultures peninsulars i l'absència de representativitat en els òrgans de poder. Les velles estructures organitzatives agrícoles del franquisme –la Hermandad de Agricultores y Ganaderos i la Cámara Oficial Sindical Agraria– estaven controlades pels grans propietaris locals i no donaven una resposta adequada als problemes del camp. Al llarg dels anys 1976 i 1977 els sectors del camp valencià comencen a mobilitzar-se en defensa dels seus interessos. Aquest moviment culmina amb la creació de la Unió de Llauradors, que agrupa professionals de la vitivinicultura i els cultius de secà de l'interior i la citricultura, l'horta i l'arrossar del litoral. Segons Josep M. Soriano Bessó, els primers antecedents del moviment sindical democràtic agrari es remunten a les Jornades Agrícoles del País Valencià, organitzades per la JARC el 24 i 25 d'abril de 1976 al convent de les Obreres de la Creu de Moncada (l'Horta), en les que van participar la UTECO i les Escoles Agrícoles de Catarroja i Beniarjó.²⁶⁵ És la primera

²⁶⁴ Sobre la JARC parlarem amb més amplitud en el capítol sisé, ja que aquesta organització serà també molt decisiva en la fundació de la revista *Saó*.

²⁶⁵ JOSEP MARIA SORIANO BESSÓ (1977): *La Unió de Llauradors*. València: Jesús Huguet Pasqual. En aquesta obra, prologada per Lluís Font de Font de Mora, l'autor fa un repàs en primera persona dels esdeveniments i mobilitzacions agràries que assentaren les bases de la Unió de Llauradors.

vegada després de la mort de Franco que reuneixen més de 100 professionals del camp valencià per a parlar dels seus problemes. Les Escoles Agrícoles de Catarroja, Beniarjó i Chulilla, fundades per gent vinculada a la JARC entre les que hi figura Josep M. Soriano, obertes en 1973, 1974 i 1976, respectivament, són quelcom més que escoles professionals. A més de formació purament tècnica, des d'ací és dóna cultura ciutadana democràtica als joves agricultors que propicia cert grau de compromís cívic entre l'alumnat. En aquestes escoles comencen a coordinar-se esforços i anhels comuns dels diversos sectors del camp valencià al llarg del país. *Agricultura Jove* va ser el primer butlletí que va iniciar aquesta àrdua labor de conscienciació. Aquesta revista, editada a Catarroja i òrgan de les tres escoles agrícoles citades, canalitzà entre 1976 i 1982 les reivindicacions progressistes del camp. Amb una orientació valencianista, comarcalista, democràtica, ecologista i social, *Agricultura Jove* abandera les lluites de l'Agrupació d'Arrendataris de l'Horta contra els desnonaments de llauradors amb arrendaments històrics. Però les seues reivindicacions transcendeixen l'àmbit purament agrari. Abans de les primeres eleccions locals de 1979 aquesta revista demana ja la democratització dels ajuntaments i la institucionalització de les comarques, alhora que denuncia la contaminació de l'Albufera i la construcció de la central nuclear de Cofrents. És per tot això que l'escola de Catarroja va rebre amenaces de tancament per part de l'ajuntament. *Agricultura Jove* va tindre dos directors: Arturo Vázquez i Benet Delcán.²⁶⁶

Després d'uns mesos d'assemblees i reunions en les comarques –una de les més decisives és la celebrada a l'Alcúdia el 13 de juliol de 1977–, en les que es parla sobre les catàstrofes que delmen les collites de fruita i raïm, les expropiacions forçoses i els desnonaments d'arrendataris, el camp xoca amb la passivitat del Govern. Després de moltes maniobres fosques de les autoritats polítiques, el camp organitza una manifestació reivindicativa el 10 de setembre de 1977 a l'Albereda de València, on els llauradors creuen el riu sense autorització per fer sentir la seua veu a la plaça de l'Ajuntament. L'intent acaba amb xocs violents amb la policia. A l'octubre es dóna un pas més i es crea la Coordinadora del Moviment Reivindicatiu del Camp. Finalment, el 12 de novembre, amb la presència de 200 professionals de dotze comarques, en la llar parroquial de Bonrepòs (l'Horta) quedava constituïda la Unió de Llauradors. Aquell mateix mes, el dia 14, es formalitza també la fundació de la Coordinadora de

²⁶⁶ Vegeu *La premsa local i comarcal a l'Horta Sud*. Ob.cit.pp.102-103

Organizaciones de Agricultores y Ganaderos (COAG), que aglutina les associacions democràtiques que van apareixent al camp espanyol.

Des del principi la Unió de Llauradors entén que la comunicació és primordial per fer-se sentir i crear opinió. Naix així la revista *Camp València*, ciclostilada inicialment, a càrrec de Josep M. Soriano, la qual inclou una recopilació senzilla de notícies i opinions en la que s'empra indistintament català i castellà. Amb el pas del temps aquesta publicació anirà ampliant els continguts i millorarà la seua presentació. Seccions com «Opinió», «Actualitat», «Sectors» i «La Unió al dia», fan un repàs acurat de les principals demandes dels llauradors i ramaders valencians, sense oblidar l'apartat de serveis adreçats als socis. *Camp Valencià* ve mantenint des dels inicis, i amb més insistència a partir de l'ingrés d'Espanya en la Comunitat Econòmica Europea, una línia crítica contra la política agrària del Govern i la Unió Europea (UE) perquè considera que l'agricultura continental castellana ha rebut un millor tracte d'Europa enfront el regadiu valencià, especialment la citricultura que ha vist recular els seus beneficis a causa de l'entrada de taronja de països tercers. *Camp Valencià* utilitza indistintivament el català i el castellà, amb un predomini de la primera llengua sobre la segona. A l'octubre de 1991 *Camp Valencià* inicia una segona etapa amb periodicitat mensual sota la direcció del periodista Josep Sanchis.²⁶⁷ Més endavant s'incorporarà a la redacció Lúcia Labiós com a directora editorial. La revista ha comptat al llarg de la seua dilatada història amb un bon nombre de col·laboradors, entre altres Josep Maria Àlvarez Coque, Joan Ramon Peris, Paco Català, Ferran Gregori, Joanma Mesado, Alberto Travé, José Castro, Beatriz Garrigós, Lourdes Fernández, Laura Palacios, Teresa Escrivà, Carlos Parrado, Silvia Ramos, Amparo Calabuig i Enric Arenós (Quique), aquest últim humorista gràfic i també col·laborador de *Saó*. El tiratge actual de la publicació supera els 7.000 exemplars.

En altre àmbit de lluita, les reivindicacions ecologistes valencianes dels anys vuitanta compten aviat amb un mitjà escrit, *El Butlletí de la Casa Verda*, en el que col·laboren quadres universitaris i professionals de tendència progressista i nacionalista. Es tracta de l'òrgan de difusió d'Acció Ecologista-Agró. Aquesta revista comença a publicar-se el febrer del 1984 i és continuadora del butlletí *Acció Ecologista Informa*, editat per l'entitat del mateix nom. Acció Ecologista es funda a València el 1981 per socis d'AVIAT (Associació Valenciana d'Iniciatives i Activitat en Defensa del Territori),

²⁶⁷ Vegeu el número especial "Camp 200 València. La millor informació del sector agrari". *Camp Valencià*, núm.200 (novembre de 2011).

entre els que hi són els col·laboradors de Saó Trini Simó i Just Ramírez, així com i activistes del moviment antinuclear. El 29 de gener del 1982, s'inaugurà la Casa Verda, que és el nom que rep la seu de l'associació, la qual s'ubica al cor del barri de Russafa, concretament al carrer Cura Femenía.²⁶⁸ Paral·lelament es va crear el Fons de Documentació del Medi Ambient, que ha anat acumulant una rica bibliografia i hemeroteca sobre temàtica ecologista. Per la Casa Verda passaren grups feministes, pacifistes, ràdios lliures, associacions de protecció d'animals, colles bici-ecologistes i grups ecologistes nous com Agró, que al final formarien l'any 1987 junt a col·lectius ecologistes de comarques l'entitat Acció Ecologista-Agró (AE-A), convertint-se amb el pas del temps en l'organització ecologista valenciana més representativa.²⁶⁹ Al llarg de la seua existència *El Butlletí La Casa Verda* ha estat el reflex del treball en defensa del medi ambient d'AE-A al País Valencià. Les lluites dels primers anys d'AE-A abraçaren pràcticament tots els fronts ambientalistes: espais naturals, energia, territori, residus, forestal, legislació, contaminació... Destaquen les marxades contra la central nuclear de Cofrents, les campanyes en defensa dels aiguamolls, les platges i el bosc mediterrani, així com la petició a la Generalitat de la declaració de reserva integral per a les Illes Columbretes i la creació dels parcs naturals de l'Albufera, Penyagolosa i el Penyal d'Ifac. O les reivindicacions de l'Equip d'Estudis Urbanístics d'AE-A als ajuntaments per a articular ciutats sostenibles, entre les que adquireixen especial importància la conversió de l'antic llot del Túria de València en una zona verda o la implantació de la recollida selectiva de residus urbans a les ciutats.²⁷⁰ *El Butlletí La Casa Verda* també s'ha fet ressò de les activitats culturals i excursions de la colla ciclo-ecologista d'AE-A. Aquesta revista s'ha publicat interrompudament fins a l'any 2007. Actualment la web d'AE-A compleix la funció informativa de l'antic butlletí.

El moviment ecologista i el camp no són els únics sectors de la societat valenciana que intenten modernitzar el País Valencià. L'àmbit de l'ensenyament no roman impassible al procés de canvis que experimenta l'Estat democràtic i autonòmic en construcció. L'any 1979 es constitueix el Sindicat de Treballadors de l'Ensenyament del

²⁶⁸ Anys després la seu d'AE-A serà traslladada al carrer Portal de la Valldigna del barri del Carme València. Actualment es manté en la mateixa ubicació.

²⁶⁹ Sobre els orígens i naixement d'Acció Ecologista-Agró, veieu ENRIC AMER: "Ara que tenim 25 anys" (6 juny 2007). Web d'AEA-A: www.accioecologista-agro.org.

²⁷⁰ *Butlletí la Casa Verda*. Núm.1 al 18 (febrer 1984-novembre 1985). Faxímil Edicions Digitals de València.

País Valencià (STEPV) i naix la revista *Allioli*.²⁷¹ Aqueix any la Federació de Sindicats de Treballadors de l'Ensenyament del País Valencià esdevé el STEPV. El nou sindicat cohesiona un moviment unitari de docents que s'havia estat gestant anys arrere. Els nuclis inicials del STEPV procedeixen de les coordinadores provincials del professorat d'EGB, ensenyament mitjà, escola privada i els professors universitaris no numeraris, els PNN. El congrés constituent del STEPV acorda la creació d'una revista pròpia que fos una eina d'informació i treball sindical, un espai de confluència d'experiències pedagògiques, i un mitjà per a conèixer la realitat de l'ensenyament valencià. Naix així el setembre de 1979 *Allioli*, amb seu al carrer Gascó Oliag de València. La nova publicació, en sintonia amb el sindicat que l'edita, té un ferm compromís amb la renovació pedagògica, l'ensenyament en valencià i la modernització dels sistema educatiu. *Allioli* ofereix una mirada crítica dels avanços i conflictes de l'educació valenciana. La revista ha experimentat quatre èpoques diferents i ha avançat en paral·lel als canvis educatius. L'editorial és l'única secció que s'escriu sempre en català i castellà, mentre que la resta s'escriu majoritàriament en català.

Durant el període d'estudi d'aquesta tesi *Allioli* travessa per tres èpoques diferents sota la direcció de Jaume Muñoz, un jove mestre que va estudiar l'ofici de la comunicació i que en 1989 entra a treballar en Canal 9 Radio. Jaume Muñoz va ser director d'*Allioli* de 1979 fins a 1989. Juntament a ell engeguen el projecte un grup de mestres renovadors que conformen el primer consell de redacció. Ells són Ismael Blasco, Paco Moreno, Joaquim Urenya (promotor el 1987 del setmanari *Crònica* d'Ontinyent), Pedro Olivares, Ezequiel Castellano (periodista vinculat als periòdics en català *L'Horta*, *El Periòdic* i *El Punt*), Melchor Botella, Empar Aloi, Pere Boluda, Albert Sansano, Pedor Olivares, Ricard Timón, Pedro José Martínez i Empar Eloi. *Allioli* va unir en una mateixa lluita la renovació de l'escola, la reconstrucció nacional i la recuperació de les llibertats democràtiques. Per això ha allotjat firmes de referents indefugibles de la cultura valenciana com ara Joan Fuster, Manuel Sanchis Guarner, Vicent Ventura, Enric Valor, Joan Francesc Mira i Josep Vicent Marqués. I fins i tot autoritats de la renovació pedagògica a Espanya i altres indrets del món com Gonzalo Anaya i l'italià Francesco Tonucci.

La revista té una periodicitat mensual fins a 1987, que passa a ser quinzenal. *Allioli* ha sabut reflectir la situació de l'ensenyament valencià en molts aspectes amb seccions

²⁷¹ *Allioli* té com a precedent més immediat els *Fulls Informatius*, butlletins que les organitzacions intercomarcals d'Alacant, València i castelló ja començaven a editar el novembre de 1977.

ben definides. «Acció Sindical» es fa ressò de les lluites i reivindicacions del STEPV. «Vidas ejemplares», que amb clau irònica ressenya la vida pública de personatges controvertits del món de l'educació. Una aposta per la normalització de la llengua la trobem en l'apartat «Millorem el llenguatge» amb textos d'Enric Valor i de Carles Salvador. «Això era que era» que fa una incursió a la memòria històrica de l'ensenyament a Espanya. Altres seccions són El «Raconet», amb contes, rondalles i cançons per a usar en l'escola; «Experiències», que mostra iniciatives de renovació pedagògica en escoles valencianes, i «Debat» que tracta amb amplitud temes conflictius de l'ensenyament. I finalment l'acurada i sòlida secció «Corresponsals» que dona protagonisme informatiu a les comarques. Per a tal fi *Allioli* compta amb una vintena de corresponsals (mestres d'ofici) que informen en cada número dels esdeveniments educatius que tenen lloc en l'àmbit comarcal. En el quadre adjunt posem el nom i cognom d'aquestes persones.²⁷²

Corresponsals comarcals de la revista <i>Allioli</i> (anys 1979-1987)	
Castelló: Ofelia Soler	La Vall d'Albaida: Miguel Mollá Egea i Consol Rico
La Plana Alta: Elisa Roig	La Safor: Jaume Borràs
La Plana Baixa: José M. Segarra Comes	L'Alcoià-El Comtat: José A. Castelló i Santiago Jordá
L'Alt Palància: Pilar Flor	La Marina Alta: Carles Mulet Grimalt
El Camp de Túria i els Serrans: Paco Pinazo i Ángeles Valera	La Marina Baixa: José V. Cerdà Cerdà
La Plana d'Utiel: Andrés Martínez Villagrosa	Comarques del Vinalopó. Juan Alberti Cadenas i Rafael Martínez Cuartero
El Camp de Morvedre: Manolo Civera	El Baix Segura: Pepe González.
L'Horta: Àngel Sorni Montolio	
La Ribera: Maria Salud Machí	
Font: <i>Allioli</i> , I Època. núm. 0-11 (octubre 1979-gener 1981). Web de l'STEPV: www.stepv.intersindical.org	
Elaboració pròpia.	

Des de 1979 fins a maig de 1983, que la Generalitat assumeix les competències educatives que permet l'Estatut d'Autonomia, *Allioli* es fa ressò de la política educativa dels sectors conservadors que dirigeixen tan l'Estat com la preautonomia valenciana, aglutinats en la UCD. *Allioli* va criticar amb vehemència les maniobres secessionistes i els entrebancs del govern preautonòmic presidit per Enrique Monsonís contra el Pla Experimental d'Ensenyament en Valencià. Igualment reprova l'assetjament continu a l'ensenyament públic que en aquests anys duen a terme l'Església catòlica i la patronal de l'ensenyament privat. A partir de 1983 s'inaugura un període de política educativa autonòmica en el que el STEPV manté una llarga lluita per la normalització del català a

²⁷² Vegeu l'article "Què hi ha dins del morter". *Allioli*, núm.227 (Octubre 2009).p.3.

l'ensenyament i una dura batalla per mitigar l'impacte sobre l'escola pública de la Llei Reguladora del Dret a l'Educació (LODE), aprovada el 1985. Comptat i debatut, *Allioli* ha estat des de 1979 ençà un mitjà útil de cohesió de l'acció sindical i visualització de l'STEPV. De fet, la revista es distribueix en totes les escoles del País Valencià, institucions públiques i partits polítics. El 1994 la seua tirada era de 12.000 exemplars, actualment supera els 15.000.²⁷³

Per altra banda, la iniciativa dels docents valencianistes, agrupats en la Federació d'Entitats Culturals del País Valencià, fa possible la sortida l'any 1984 de *Camacuc*, amb el subtítol «Revista per a xiquets i xiquetes». És tracta d'una revista de còmic infantil íntegrament en català que inclou també contes, notícies i seccions educatives com "Contacontes", "La barraqueta de la ciència" i l'apartat "Recomanem" per a ressenyar dos títols de literatura infantil. *Camacuc* és una publicació que no enllaça amb una tradició anterior en la premsa valenciana i no té cap punt de referència, tot i que hi ha propostes en estudi realitzades per l'editorial Gregal i ACPV que no van quallar. *Camacuc* era tota una revelació al País Valencià. S'inspirava en experiències semblants que ja funcionaven a Catalunya (les revistes *Tretzevents* i *Cavall Fort*, per exemple). La iniciativa de *Camacuc* no sorgeix d'una editorial privada, és possible gràcies a la voluntat d'un sector de mestres interessats en oferir als alumnes eines de lectura divertida per aprendre català. *Camacuc* és editada en els seus inicis per la Federació d'Entitats Culturals del País Valencià, una agrupació de docents constituïts en redacció assembleària que a més de *Camacuc* publicarà altres obres adreçades al públic infantil, com per exemple les *Rondalles valencianes* d'Enric Valor. Més endavant l'entitat editora passaria a anomenar-se Edicions Camacuc.

Aquesta revista d'històries comença amb 24 pàgines parcialment en color. *Camacuc* inicialment és de periodicitat mensual i des de 1997 fins a 2008 bimestral, si bé va tenir molts números dobles. La tirada de la publicació ha anat oscil·lant entre 500 i 2.000 exemplars fins a establir-se en els 1.200 exemplars actuals. La revista només podia adquirir-se per subscripció, essent inicialment un 10% col·legis públics.²⁷⁴ Això no obstant, *Camacuc* deixa de publicar-se durant sis mesos per problemes econòmics però

²⁷³ Informació obtinguda de l'anàlisi d'*Allioli* anys 1979-1989). Col·lecció en versió digital de la web de l'STEPV: www.stepv.intersindical.org. I també del número monogràfic d'*Allioli* commemoratiu del seu trenté aniversari: "1979-2009. Trenta anys comunicant-nos". *Allioli*, núm.277 (IV època. Octubre 2009).

²⁷⁴ RAMON REDÓ: "A l'octubre, *Camacuc*". *Saó*, núm.71 (setembre 1984).p.28.

ix de nou i el 1989 ja compta amb 900 subscriptors.²⁷⁵ Més tard va gaudir de suports de la Generalitat Valenciana per a la seua distribució per les escoles del País Valencià, augmentant així la seua tirada, i des d'abril de 1990 a 1992 va poder també adquirir-se en els quioscos, modificant des de llavors els seus continguts. A partir de 1994 va sobreviure sense suports institucionals, passant a ser bimestral des de gener de 1996 i d'ara en avant. Des del número 143-144, de març de 1999, va ser a tot color.²⁷⁶ Des de l'any 2000 Edicions Camacuc elabora una edició paral·lela en occità, la revista *Fiulet* adreçada al públic infantil de la Vall d'Aran, que compta amb el patrocini del Consell General d'Aran.²⁷⁷

Camacuc està basada en la filosofia editorial de *Cavall Fort* perquè va ser plantejada com a còmic per a normalitzar la lectura en valencià, amb firmes generalment d'autors valencians, tant veterans com nous valors. Va contenir seccions didàctiques i de passatemps, molt longeves, com "Passatemps", "La barraqueta de la ciència", "De tot arreu", "Això era i no era", "Invents de 7na. mà", "Natura", "Jocs i llibres". A més a més, es van traduir en les seues pàgines historietes estrangeres, com *Iznogud*, *Percevan* y *Little Nemo in Slumberland*. Però la major part d'allò que s'ha publicat van ser obres d'autors valencians, a més d'alguns catalans i d'altres procedències. Autors de literatura infantil i juvenil com Mercè Viana, Maria Dolors Alibés i Riera, Jesús Huguet, Enric Larreula, Empar Lanuza, Vicent Galan, Juesús, Dolors Pellicer i d'altres.²⁷⁸ Autors clàssics de l'escola valenciana clàssica del còmic dels anys 50 i 60 com Palop (José Palop) amb el seu personatge "Bartolo" i Josep Sanchis, que s'incorpora a *Camacuc* el 1991 després d'un retir del món del còmic per a reviure personatges com "Pumby" en la sèrie "Els Fills de Pumby. I autors joves revelacions de l'anomenada nova escola valenciana del còmic sorgida als anys 80 com Joan Marín, Rafa Fontériz, Micharmut (Juan Enrique Bosch), Burguitos (Fernando Burgos), Manuel Gimeno, Pablo Llorens, Toni Cabo i altres.²⁷⁹

Tot seguit exposem en un quadre els autors i les sèries més destacades (entre parèntesi) que han aparegut en la revista *Camacuc* entre els anys 1984 i 1996.

²⁷⁵ VICENT PARDO PERIS: "Interrompuda la publicació de *Camacuc*". *Saó*, núm.98 (1987).p.2.

²⁷⁶ Tebeoesfera. Revista web sobre historieta: www.tebeoesfera.com.

²⁷⁷ *Periodisme contra les cordes*. *Ob.cit.* p.65.

²⁷⁸ *Periodisme contra les cordes*. *Ob.cit.* p.65.

²⁷⁹ "Camacuc, el còmic valencià. Cinc anys ja!". (sense autor). *Saó*, núm.125 (desembre 1989).p.23.

Picanyol (Ot el bruixot) Xots Clapers (En Camús) Madorell (Cento i la Pepa, En Massagan) Pedro Sestelo (Ramonell el camell) Rubén (Trisquilistrasqui) Miko (Grenya i Cudol) Gregorio Muro (Tom i Wandí) Rafa Reinoso (Pasqualet, rei de la brosta) Empar Pasqual (La robotella) Trotamon (Violeta i Cactus) Ana Gajas (Màgic i Màgica) Giménez (La vasca del 85) Joan Gómez (Anna). Chiqui de la Fuente (Viatge al centre de la terra) Toni Cabo (Mhül, Georgina) Josep Chicote (Ximo) Felipe Baldó (Joanet, l'avi Nadal i els màgics personatges) Jovi (Fotomató, L'estadi boig) Penadés (Neus) Miquel Matoses (Peret i Pometa) Marieta Pijoan (Cas) Manel Gimeno (Les aventures de M)	Burguitos (Remigi el missatger, Històries d'Haci) Joan Puchades (Les aventures del doctor von Krim) Pablo Llorens (Genial) Ramón Ortiz (Històries de l'Olimp) Rafa Fontériz (El Grial, L'home bèstia) Miquel Zaragoza (El caragol Batiste) Reinoso (L'inspector Ullet i Tap, el seu ajudant) Vicent Dolz (Perolet, estudiant fluixet) Vicent Agustí (Eric i Trop) Micharmut (Pip) Enric Hormigos (Lulabel) André (Roc i la màquina) Josep Sanchis (Miss i Fuss, els fills de Pumbi) Palop (Robinsó Pérez, Bertomeu, l'as dels ganduls) Manel Gimeno (Solo & Sulu, transports galàctics) Micharmut (Mau Mau) Jovi (Màgic Arratus) José Fraile (Dino i els gansters/Planeta Szwptch) Burguitos (Florenci Montes) Toni Cabo (Moro, Boro i Puromoro) Josep Sanchis (Pumby) Palop (Bartolo)
Font: <i>Tebeoesfera</i> . Revista web sobre historietes: www.tebeoesfera.com . ²⁸⁰ Elaboració pròpia.	

Camacuc encara continua editant-se amb periodicitat mensual, dirigida per Joan Escrivà, amb el suport d'Escola Valenciana i l'Editorial Denes. En la seua confecció col·laboren especialment Burguitos, Joan Escrivà Avinyó, Pere Amorós, Fenollosa, l'Equip Grua, Marc Llorens, Reinoso, Maria José García, Natxo Ciscar i Jesús Huguet.

Finalment, cal esmentar les revistes finançades per institucions públiques, entre les que destaquen pels seus continguts i qualitat les publicades per la Generalitat i la Universitat de València. La Generalitat ha tret a la llum algunes revistes especialitzades bilingües amb un ús alt del català en algunes d'elles. Són revistes adreçades a un públic expert, les quals, malgrat manifestar cert pluralisme mitjançant la incorporació d'opinions i petits assaigs de persones d'ideologies dispars, no escapen de la típica autocomplaença informativa que impregna aquestes publicacions institucionals. Destaquen *Indicadors de Conjuntura* (dues capçaleres amb el mateix nom fundades el 1983, especialitza una en indústria i l'altra en energia, avui desaparegudes), *Papers*

²⁸⁰ Des de 1997 van aparèixer els següents autors amb les seues sèries: Alex (Sirfrido), Xavier Vicent (Ximo Llanda i la seua banda), Victor Roselló (Claudi), David Salvador (El capità Jonàs), María José García Arana (Cap Indi), Josex (Pinxo), Pere Amorós (Contes de l'oncle Pere, Corgelat), Toni Espinar (Quico voluntari), Xoan Marín (Estrellats), Giner Bou (Les aventures de Nina i Jaume Li, Les aventures de Joana i Fran, Les aventures de Jordi, Joana Defensora, Contacte i Les aventures de X-33), José Fonollosa (Trapelles a l'Olimp, Hotel Monster), Jesús Huguet (Sebastià Somiat, aventurer il·lustrat, Tirant lo Blanc), a més dels anteriors: Burguitos (Nicasi, el pirata de l'espai), Reinoso (Pigat i Cacau) i Manel Gimeno (La patrulla Llopis).

d'Educació (mensual editat per la Conselleria de Cultura i Educació entre 1985 i 1991, dirigit per Antoni Gómez i Giménez, que incloïa el suplement “Papers de Cultura”), i la *Revista Valenciana d'Estudis Autònoms* (1985-continua) especialitzada en economia, administració i legislació.²⁸¹

De la mateixa manera, des de l'inici de la democràcia, la Universitat de València ha vingut desenvolupant una intensa activitat editorial mitjançant la publicació de revistes en català especialitzades de temàtica científica i ciències humanístiques. Una de les més reeixides és *Caplletra*, revista Internacional de Filologia. Va començar la seva activitat a finals de 1986. Actualment continua publicant-se. És una publicació semestral de l'Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana de la Universitat de València, que amb el pas dels anys va integrar la Universitat d'Alacant i la Universitat Jaume I, de Castelló de la Plana. El primer director de la publicació fou Antoni Ferrando, estret col·laborador de *Saó*. En els seus primers números, la temàtica de *Caplletra* era miscel·lània, i actualment dedica cada volum a un tema monogràfic sobre llengua i literatura catalanes, amb una especial atenció a la cultura valenciana. La revista fa intercanvis amb institucions científiques internacionals dedicades a temes lingüístics. Destaquem el primer número de *Caplletra*, que ix a la llum a principis de 1986, perquè defineix clarament la línia de rigor, estudi i anàlisi en profunditat dels temes filològics que tractarà la revista d'ara endavant. Aquest número inicial està dedicat a l'evolució de la llengua catalana al País Valencià. Compta amb les col·laboracions de Carme Barceló i Germà Colom, que analitzen la influència dels arabismes en el català, juntament amb Joan Fuster que reflexiona sobre la decadència i la castellanització, a més de Vicent Pitarch que tracta la resistència de la llengua a la castellanització en els últims tres segles, i Jaume Riera que avalua el conflicte entre els valencians al voltant de la llengua culta normativa.²⁸² Temes, per cert, molt discutits en el debat identitari de la Batalla de València que calien una mirada científica i assossegada. Aquest primer número conclou

²⁸¹ La Generalitat en els anys posteriors a 1987 ha tret a la llum altres revistes en català, com ara *Lletres Valencianes*, fundada l'any 2000, especialitzada en crítica i creació literària que promou autors i editorials valencianes. I també *El Brillantet*, anuari iniciat l'any 2000 sota la direcció de Joan Josep Cardona Ivars. Amb una tirada de 25.000 exemplars, es distribueix gratuïtament per ajuntaments, biblioteques i centres culturals del País Valencià. *El Brillantet* és un almanac literari que conté informació sobre les tradicions culturals i festives valencianes, recupera la tradició dels calendaris de cordell que al llarg del segle XIX i part del XX s'editaren als territoris de parla catalana i que tanta acceptació tingueren en el món rural.

²⁸² CRISTÒFOR AGUADO: “Caplletra: revista de Filologia”. *Saó*, núm.96 (maarç 1987).p.30.

amb una aportació bibliogràfica d'Emili Casanova sobre els estudis universitaris a la Universitat de València entre 1982 i 1985.²⁸³

5.3.8. La premsa del blaverisme: «Murta», «Som» i «El Crit del Palleter».

El moviment que es denomina blaverisme publica una modesta gama de revistes que assumeixen el secessionisme lingüístic (ús de les Normes del Puig) i les idees sobre la identitat valenciana sustentades en un anticatalanisme furibund i el rebuig radical de les propostes nacionalitàries fusterianes.²⁸⁴ És davant de tot un moviment conservador i espanyolista. Destaquen sobretot tres publicacions: *Murta* (1978-1981) i *Som* (1978-continua), ambdues editades a València, així com *El Crit del Palleter*, editada a Catarroja de 1981 fins a 1996. Totes tres usen la normativa secessionista de les anomenades Normes del Puig elaborades el 1979 per la Real Acadèmia de Cultura Valenciana (RACV).

El paradigma més genuí és *Murta*, revista fundada i gestionada per Carles Sentí Esteve (director periodístic), Miquel Adlert i Xavier Casp, qui actua com a director literari. La publicació apareix el maig de 1978 i continua durant 62 mesos als quioscos. *Murta* es el principal òrgan de difusió del blaverisme durant la Batalla de València, mantenint una acció combativa anticatalanista. Carles Recio, autor blaver que després acceptarà la unitat de la llengua, afirma que la fama d'anticatalanista de *Murta* és injustificada, però una lectura atenta a la publicació desdiu aquesta asseveració.²⁸⁵ En el número quatre de la revista, per exemple, observem com *Murta* practica cert seguidisme informatiu de *Las Provincias* i manté una línia crítica contra el valencianisme nacionalista i la figura de Joan Fuster, al que dedica alguns comentaris reprovatoris. *Murta* ataca també a *Valencia Semanal*, que encarna en aquells moments la veu del

²⁸³ A partir de 1987 la Universitat de València ha posat en marxa altres revistes de gran acceptació en la comunitat científica i intel·lectual de dins i fora del País Valencià. La més antiga és la ja comentada revista *L'Espill*, de la qual es fa càrrec la universitat a partir de 1999. Altra publicació representativa és *Mètode*, revista de divulgació científica nascuda en 1992 dirigida pel periodista i biòleg Martí Domínguez. És l'única revista en català de difusió científica del País Valencià. La Universitat edita també altres revistes especialitzades com ara la *Revista d'Història Medieval*, *Futura* (revista d'educació), *Saitabi* (revista de la Facultat de Geografia i Història), *Quaderns de Filologia* i *Studia Philologica Valentina*.

²⁸⁴ El nom de blaverisme ve de la defensa acèrrima de la senyera amb franja blava de la ciutat de València per part de sectors de la dreta valenciana durant la Transició. Els autors que han analitzat més àmpliament aquest moviment des de diverses òptiques són Alfons Cucó, Jesús Sanz, Francesc de Paula Burguera, Francesc Viadel i Vicent Flor, entre altres. En el capítol sisé explicarem més detalladament les característiques del blaverisme, ja que entra en contraposició amb al model identitari d'arrel fusteriana que defensa *Saó*.

²⁸⁵ CARLES RECIO: "Les publicacions del 'nacionalisme tricolor'". *Saó*, núm.100 (juliol-setembre 1987).pp.23-24.

valencianisme nacionalista crític contra el ratpenatisme i els intel·lectuals del blaverisme Casp i Adlert.²⁸⁶ *Murta* barreja fonamentalment informació política i literària i articles divulgatius d'història, art i festes religioses. Predominen sobretot els continguts de tipus cultural. La secció més fidel a l'esperit de la revista és «Raconet de la llengua valenciana», escrit en principi per Miquel Adlert i més tard pels llicenciats en filologia Laura García Bru i Joaquim Lanuza Ortuño. En aquest apartat s'intenta demostrar que el valencià i el català són dos idiomes diferents. *Murta* també va publicar en exclusiva el text íntegre de les Normes del Puig. La publicació es mantenia amb publicitat de petits comerços i empreses diverses de València, entre elles l'editorial blavera Del Cénia al Segura, fundada el 1976 per Pere Astillero i desapareguda el 2012. Com administrador de *Murta* figura Miguel Zarzo Lozano. En *Murta* col·laborà activament el jurista Vicent Lluís Simó Santonja, qui arribarà a ser degà de la RACV, vicepresident de lo Rat Penat i membre del Consell Valencià de Cultura de 1987 a 1995. Igualment escriuen altres destacats lletraferits del blaverisme com Carles Recio, Eduard Chuliá Vicent, Rafael Villar, Josep Climent, Antoni Ivars, Maria Teresa Ortuño i Josep Boronat, alguns d'ells actius militants d'Unió Valenciana, l'Associació d'Escriptors en Llengua Valenciana i la Coordinadora d'Entitats Culturals del Regne de València, de la qual fou president Josep Boronat.

Més visceral es mostra la revista *Som*, òrgan del Grup d'Acció Valencianista (GAV), que arribà fins als quasi 300 números i que avui es publica en versió digital. El GAV va ser fundat el 1977 per l'escultor Rafael Orellano, al que li va succeir en la presidència Pascual Martín Villalba. El GAV destaca com el membre més actiu de la Plataforma Normes d'El Puig i de la Coordinadora d'Entitats Culturals del Regne de València, de la que és membre fundador. És una entitat qualificada ideològicament com a feixista i defensora de valors antidemocràtics. Diversos membres del GAV van estar implicats en accions de violència contra llibreries, polítics, mitjans de comunicació i intel·lectuals del valencianisme progressista durant la Batalla de València i anys posteriors. Alguns dels seus atacs contra centres educatius i militants, associacions i partits democràtics, han sigut realitzat sota els noms tapadora de Maulets 1707 o Col·lectiu Vinatea. Un dels agredits pel GAV fou *Saó*. Sota la firma del Col·lectiu Vinatea la façana de la redacció de *Saó* va sofrir diverses pintades injurioses. *Som* reflecteix fidelment aquesta intransigència i odi anticatalanista en el pla dialèctic. Les primeres línies del seu primer exemplar (febrer de 1978) són eloqüents: «El Regne de València està patint actualment

²⁸⁶ *Murta*, núm 4. Agost 1978. Arxiu de Saó.

l'atac més fort contra la seua unitat i independència que es registra en sa història: la invasió catalanisadora». I en el número 14 no dubta en qualificar els nacionalistes de “carronya” i “traïdors”: «Els valencians, de qualsevol idea i condició, devem unir-nos per a desterrar de les nostres terres eixa carronya que vol fer-nos desaparèixer del mapa, apoyats per tant de traïdor que sols reclama llibertat de la “seua” expressió...¡ofegant la veu del poble!». ²⁸⁷ Malgrat que a partir de 1981, sota la direcció de Jesús Vicent Ferrer *Sóm* rebaixa el seu to injuriós, el GAV mai ha atenuat el seu anticatalanisme colèric on l'adversari nacional extern mai ha estat l'espanyolisme sinó Catalunya i el que el GAV anomena el catalanisme intern: l'esquerra valencianista nacionalista. De fet, són freqüents en *Sóm* les critiques contra els partits nacionalistes valencians (primer el PNPV, la UPV i el PSAN, i més endavant el BNV), els intel·lectuals valencianistes de línia fusteriana, la Generalitat de Catalunya i el seu suposat imperialisme cultural pel País Valencià, així com les entitats culturals, cíviques i universitàries valencianes defensores de la unitat de la llengua, sobretot ACPV, la Universitat de València. I fins i tot en els últims anys de la revista es critica durament a l'Acadèmia Valenciana de Llengua i la Generalitat Valenciana governada pel PP per acceptar les Normes de Castelló. Tampoc falten en *Sóm* les lliçons de llengua. La secció «Parle veste... pero parle be» [sic] és un apartat on es remarca amb arguments pseudofilològics les diferències idiomàtiques entre el “català” i el “valencià”. En *Sóm* trobem també la defensa a ultrança de la simbologia blavera que s'imposa en la Batalla de València: la senyera amb franja blava de la ciutat de València, el nom de “Regne de València” i l'Himne Regional. I dignifica en la secció «¿Gracies, bons valencians!»[sic] aquelles persones que defensen aquests símbols en la seua activitat pública política i cultural. ²⁸⁸

Altra publicació blavera amb certa continuïtat és *El Crit del Palleter*, editada per l'associació d'investigació del mateix nom radicada a Catarroja (l'Horta) sota la direcció del professor de l'Escola d'Idiomes de València Antoni García Carpio, líder del partit blaver Unió Nacionalista Valenciana. Aquesta revista va eixir de forma irregular

²⁸⁷ Cites de CARLES RECIO: “Les publicacions del ‘nacionalisme tricolor’”. *Saó*, núm.100 (juliol-setembre 1987).pp.23-24.

²⁸⁸ Aquesta línia editorial la podem observar molt explícita en homentage que fa *Sóm* al centenari del naixement de l'himne oficial valencià. Vegeu “Cent anys de gestació de l'Himne de tots els valencians”. *Sóm*, núm 244 (maig 2009). Cal puntualitzar que l'anomenat Himne Regional (lletra de Maximilià Thous i música de José Serrano), que comença amb la frase: “*Per ofrenar noves glòries a Espanya*”, va nàixer com himne oficial de l'Exposició Universal de València de 1909. La dictadura de Primo de Rivera el converteix en himne de les tres províncies. En la Batalla de València aquest himne és assumit pel blaverisme enfront l'alternatiu amb la música de la Muixeranga que defensava el valencianisme d'esquerres. La Llei de Símbols de la Generalitat Valenciana de 1984 va declarar finalment oficial aquest himne. Sobre aquesta qüestió, vegeu PÉREZ MORAGÓN, F. (1981). *Contra l'Himno regional*. València: Edicions 3 i 4.

entre l'abril de 1981 fins a principis de 1996 amb un tiratge de 1.000 exemplars. *El Crit del Palleter*, escrit en un 80% en normativa secessionista i la resta en castellà, és més un butlletí cultural que no polític. Hi incorpora articles d'història, festes i tradicions. La revista és una acèrrima defensora del secessionisme idiomàtic, els seus articles històrics i filològics neguen la vinculació lingüística i cultural del País Valencià amb Catalunya. Aquesta publicació es distribuïa per subscripció als socis i a centres d'idiomes i biblioteques del País Valencià, Catalunya, Estats Units, França, Alemanya, Regne Unit, Itàlia i Suïssa.²⁸⁹

No està de més recordar algunes publicacions menors del blaverisme com *Llum i Claretat* (editada per Agnès Guijarro a Quart de Poblet), *Estem* (òrgan del GAV de Gandia editat 1981 i 1982) i *Tots* (revista escrita majoritàriament en castellà editada per l'entitat carlina ultraconservadora anomenada Círcul Cultural Aparici Guijarro).

5.4. CONCLUSIONS. UNA PREMSA QUE NO HA ACONSEGUIT LA NORMALITZACIÓ EN EL MERCAT COMUNICATIU VALENCIÀ.

Comptat i debatut, i a mode de resum, les característiques de la premsa valencianista dels anys 1976-1987 i que defineixen el model valencià de periodisme popular al qual ens hem referit en aquest capítol, es podrien agrupar en sis punts:

- 1. El model d'organització predominant és el que anomenem de gestió associativa.**
Els editors d'aquestes revistes no són majoritàriament empreses periodístiques convencionals sinó sistemes reduïts d'organització empresarial basats en l'accionariat popular i publicacions editades per associacions i institucions públiques.
- 2. És una premsa que no ha aconseguit la normalització en el mercat publicitari.** El suport de les associacions, sindicats i partits polítics valencianistes és decisiu per al manteniment de moltes d'aquestes capçaleres. Són publicacions les quals, malgrat que tenen fonts d'ingressos mitjançant la publicitat, la subscripció i la venda en quioscos i llibreries, es mantenen en un nombre elevat mitjançant fons procedents d'institucions públiques i aportacions de quotes de socis o militants.

²⁸⁹ La revista *El Crit del Palleter* ha estat catalogada en FRANCESC MARTÍNEZ I ALFRED RAMOS: *La premsa local i comarcal de l'Horta Sud (1976-1996)*. pp.208-209.

3. És una premsa que manca d'instruments per a seguir les tendències del mercat. Són revistes amb poc capitalitzades, manquen de recursos econòmics i tenen estructures organitzatives poc o gens professionalitzades. Llevat d'escasses excepcions, aquestes revistes no introdueixen sistemes convencionals d'administració i inverteixen poc de capital en millores de la producció, distribució i renovació tecnològica. Cap d'aquestes publicacions crea tallers propis de fotocomposició i impressió amb moderns sistemes d'offset per a millorar l'eficàcia i fer preus de compra més assequibles. Aquestes fases de la producció contracten a empreses externes amb tot el que això suposa d'encariment dels costos.
4. És una premsa amb un nivell baix de professionalització periodística i un elevat voluntarisme. La feblesa econòmica d'aquestes publicacions impedeix en la majoria de casos la contractació de periodistes. Predomina la inestabilitat laboral que provoca una gran mobilitat de col·laboradors, i fins i tot dels promotors d'aquestes revistes.
5. No es crea un diari valencià en català capaç d'unir col·lectivament autors i ideals valencianistes. Entre les possibles causes que expliquen açò figuren –a més del minifundisme empresarial, la dispersió de projectes periodístics valencianistes i l'alta mobilitat de promotors i redactors d'aquestes revistes– la marginació econòmica i política –i fins i tot assetjament físic i mediàtic– que pateixen els sectors vinculats al valencianisme democràtic durant la Batalla de València, fet que culmina amb el fracàs dels partits nacionalistes d'arrel fusteriana en les eleccions generals i autonòmiques. I sense un partit nacionalista en els òrgans de poder és més difícil que qualle un diari nacionalista. La tendència dominant ha estat la fundació d'un munt de revistes de periodicitat no diària –la majoria d'elles efímeres– que ha disseminat les energies del valencianisme sense poder arribar a crear un diari de masses potent i aglutinador de totes les sensibilitats del nacionalisme valencià. Igual que en la Renaixença, en la Transició no va sorgir cap periòdic capaç d'unir autors i ideals valencianistes. El blaverisme crea les seues pròpies publicacions –*Murta*, *Som* i *El Crit del Palleter*– mentre que el valencianisme nacionalista es dispersa en un bon nombre de revistes culturals i especialitzades de temàtica diversa i no informatives, sense poder arribar a crear un diari en català. És més, les energies de les forces democràtiques (tant nacionalistes com no) es focalitzen en crear un tercer diari en castellà –*Diario de*

Valencia– alternatiu a *Las Provincias* i *Levante*. Sols *Saó* i *El Temps* aconseguen aglutinar l’heterogeni i dispers món periodístic i cultural del valencianisme democràtic. Però la difusió tan limitada d’ambdues revistes fa que a penes tinguen influència social dins d’un sistema comunicatiu dominat pels mitjans en castellà. Això ens fa plantejar-nos la següent pregunta: ¿És possible l’existència de premsa nacionalista amb influència social sense nacionalisme polític? A la vista dels resultats sembla que no.

6. És una premsa que no ha consolidat un mercat ampli de demanda informativa en català. Tot i que s’aspira a la normalització en el mercat, no ho aconseguix. És una premsa que no ha sigut determinant en el procés definitori de recuperació de la llengua a causa de la seua feblesa. La mínima xarxa de revistes d’informació general existent (*Saó* i *El Temps* com a principals referents) són una gota d’aigua dins de l’immens oceà de premsa en castellà. El creixement de la premsa en català s’ha fet espontani, mancat d’una ajuda institucional planificada i sotmesa a tota classe d’entrebancs i dificultats. Les modestes revistes sorgides en aquest període –les 112 que hem catalogat– no assoleixen ni l’impacte ni la influència social de la premsa en castellà, assentada en terres valencianes des del segle XVIII, la qual compta amb empreses periodístiques econòmicament fortes, un mercat de lectors guanyat al llarg de dècades de tradició periodística i les ajudes econòmiques del Govern. Les diferències entre els dos models són abismals. La premsa en català parteix d’un retard històric que és incapaç de superar durant la Transició i la democràcia. Mirem alguns exemples. Tot seguit exposem en quadres comparatius dades del capital social, difusió i ajudes institucionals de les capçaleres més emblemàtiques de premsa en castellà i en català. Aquesta informació (recollida entre 1984 i 1987) és una petita mostra del gran abisme que separa una premsa i l’altra. El capital social dels sis diaris en castellà de major difusió (*Las Provincias*, *Levante*, *Mediteráneo*, *Información*, *La Verdad* i *Castellón Diario*) supera els 706 milions de pessetes, mentre que la difusió mitjana diària conjunta supera els 145.000 exemplars. Si comparem aquests diaris amb les dues revistes informatives en català més solvents (el mensual *Saó* i el setmanari *El Temps*) observem que aquestes dues apleguen un capital social de set milions de pessetes i tenen una difusió conjunta d’eixida de 12.636 exemplars. A més d’això, la premsa en castellà gaudeix des de la dictadura d’una línia de subvencions anuals a la producció concedides pel Govern central (ajudes a la difusió, consum de paper

premsa i renovació tecnològica) que li permet invertir i millorar la seua competitivitat. A mode d'exemple, el munt d'ajudes globals que reberen els sis diaris en castellà l'any 1985 superà els 156 milions de pessetes. En canvi la premsa en català començarà a gaudir d'ajudes públiques a partir 1986. Aquest any la Generalitat aprova un decret per a la premsa en català que per primera vegada permet a *Saó* i *El Temps* rebre més de 9,5 milions de pessetes en ajudes a la difusió i ús del valencià. Aquesta línia d'ajudes la mantindrà el Consell de Joan Lerma (PSPV-PSOE) amb certa regularitat fins a 1995, a qual cosa suposa un petit baló d'oxígen per a aquestes revistes i també per la premsa local i comarcal en llengua pròpia. La victòria d'Eduardo Zaplana (PP) en les eleccions autonòmiques de 1995 posarà fi als ajuts a la premsa en català durant deu anys continuats. El 2005 l'Acadèmia Valenciana de la Llengua recuperarà aquestes subvencions que ampliarà també a la ràdio local en llengua pròpia.

Constitució de 1978, el procés de l'autonomia valenciana, la construcció dels ajuntaments democràtics, el sorgiment del comarcalisme i la desaparició de la premsa del Movimiento, creen un context social i polític favorable per al naixement de nous mitjans de comunicació democràtics entre els que adquireix especial protagonisme la premsa de proximitat. Dit açò, per a entendre les dimensions d'organització, funcionament, impacte social, finançament, mercat, usos lingüístics i consum d'aquesta premsa, convé primer veure de forma succinta quina ha estat la premsa de proximitat que s'ha fet amb anterioritat a 1975.

10. Difusió, capital social i subvencions a la difusió i ús de la llengua concedides per la Generalitat a <i>Saó</i> i <i>El Temps</i>.			
Revista	Difusió/ tiratge d'eixida (exemplars any 1987)	Capital social (en Pta)	Ajudes de la Generalitat a la difusió i a l'ús del valencià. Any 1986 (en Pta) ²
<i>El Temps</i>	10.636	5.000.000 (any 1983) ¹	Difusió: 4.470.390 Ús valencià: 4.470.390
<i>Saó</i>	2.000	2.000.000 (any 1997)	Difusió: 324.000 Ús valencià: 324.000
Total	12.636 exemplars	7.000.000 Pta.	9.588.780 Pta.

1 i 2. Font: *La Informació a la Comunitat Valenciana* (Generalitat Valenciana, 1987). Elaboració pròpia

11. Difusió, capital social i subvencions concedides pel Govern a la premsa diària valenciana en castellà.			
Diari	Difusió OJD mitjana/dia (exemplars 1984)	Capital social any 1985 (en Pta)	Ajudes de l'Estat a la difusió, consum de premsa i renovació tecnològica. Any 1985 (en Pta)
<i>Las Provincias</i>	60.249 ¹	84.600.000	Difusió: 14.987.229 Consum: 29.751.819
<i>Levante</i>	31.179 ²	200.000.000	Difusió: 16.708.189 Consum: 12.394.812
<i>Información</i>	28.005	100.000	Difusió: 15.818.544 Consum: 9.353.820
<i>Mediterráneo</i>	6.350	45.000.000	Difusió: 8.818.104 Consum: 2.619.004
<i>La Verdad</i> (edició Alacant)	13.168 ³	373.520.000	Renovació tec.: 40.000.000 ⁴
<i>Castellón Diario</i>	6.100 ⁵	3.500.000 ⁶	Difusió: 3.905.154 Consum: 1.707.024
Total	145.051 ⁷	706.720.000	156.063.699
<ol style="list-style-type: none"> 1. Aquesta xifra inclou 55.571 exemplars de venda als quioscos + 4.678 subscriptors. 2. Aquesta xifra inclou 26.501 exemplars de venda als quioscos + 4.678 subscriptors.. 3. Aquesta xifra inclou 12.980 exemplars de venda als quioscos + 188 subscriptors. 4. Aquesta quantitat és una ajuda concedida pel Papa Joan Pau II a l'empresa editora de <i>La Verdad</i> 5. No figura en l'OJD. La difusió és la mitjan dels dies laborables. 6. Aquest capital social correspon a 1982, any de la fundació del diari. 7. Això suposa una difusió mitjana mensual (30 dies) de 4.351.530 exemplars. 			
Font: <i>La Informació a la Comunitat Valenciana</i> (Generalitat Valenciana, 1987). Elaboració pròpia.			

5.5. LA PREMSA DE PROXIMITAT AL PAÍS VALENCIÀ DEL FRANQUISME A LA DEMOCRÀCIA.

La premsa local i comarcal experimenta un notable creixement després de la mort de Franco. La Transició és un temps de canvis polítics on hi ha un gran protagonisme de l'opinió pública. La legalització de les llibertats d'expressió i d'informació en la

5.5.1. Antecedents. La premsa local abans de 1939.

La tradició de la premsa valenciana té el seu origen en el municipi. Els primers periòdics apareixen a finals del segle XVIII en les dues ciutats més poblades i econòmicament més desenvolupades. Són el *Diario de Valencia* (1790) i *La Gaceta de Alicante* (1793). Són periòdics locals. Més endavant, al llarg segle XIX, en plena revolució liberal-burguesa, fora de les tres capitals de província comença a proliferar la premsa local. En els nuclis urbans amb una burgesia activa apareixen periòdics locals que responen als interessos econòmics i polítics d'aquesta classe social. Antonio Laguna ha fet una petita cronologia de l'inici de la premsa valenciana en l'àmbit comarcal. El

primer periòdic d'aquesta nova fornada és *La Glorieta de Alcoi* (1837). A aquest els seguiran molts altres més. S'editen periòdics en municipis que experimenten el pas d'una societat agrària a altra industrialitzada amb predomini de l'activitat mercantil, com ara *El Celtíbero* (Sogorb, 1849), la *Revista de la Marina* (Dénia, 1861), *El Progreso Vinarocence* (Vinaròs, 1864), *La Chicharra* (Sueca, 1868), *El Litoral* (Gandia, 1881), *El Sucronense* (Cullera, 1883), *El Bien General* (Elda, 1886), el *Defensor de Liria* (1887), *Las vacaciones* (Alzira, 1888), *Sancho Panza* (Requena, 1889), *El Defensor de Santa Pola* (1894), *La Crònica* (Torrent, 1897), *La Sombra* (Ontinyent, 1899), *El Vinyador de Utiel* (1905), *La Plana* (Vila-real, 1906), *El Alberiquense* (Alberic, 1915), *La Voz de Sagunto* (1922) i *Oliva* (1930). Igualment a Castelló sorgeix el primer periòdic de la ciutat, *El Eco de Castellón* (1856), al que li seguiran altres més durant tot el segle XIX i la següent centúria.²⁹⁰

Això sols és una petita mostra de la rica xarxa de mitjans escrits de proximitat que es crea al País Valencià al llarg del centenar d'anys que va des de l'aparició de *La Glorieta de Alcoi* el 1837 fins a 1939, inici de la llarga dictadura franquista que acaba amb aquesta fèrtil tradició de premsa local. Una mirada acurada en l'Hemeroteca de la Biblioteca Valenciana i als estudis de premsa local realitzats en algunes comarques valencianes revela l'existència d'un fecund teixit de premsa local apareguda en aquest espai de temps.²⁹¹ Són publicacions que responen a diversos models de premsa: mercantil comercial, liberal conservadora, catòlica tradicional, republicana, obrera, satírica i festera, revistes literàries, independent i publicacions esportives i taurines. Oferim a continuació dades d'alguns llocs investigats. En el període 1836-1939 Alcoi va editar 158 publicacions periòdiques, Elx 80 i Alzira 45.²⁹² Així mateix, la Safor i la Costera van traure a la llum 61 i 45 periòdics, respectivament, al llarg del més de mig segle que va des de 1880 fins a 1939.²⁹³ Igualment a la Marina Alta es van editar 63

²⁹⁰ LAGUNA PLATERO, A. (2002). "La comunicació local-comarcal al País Valencià". En *L'aportació de les comarques al patrimoni valencià*. Edició revisada per CASANOVA, E. i ESTEVE, A. València: Federació d'Instituts d'Estudis Comarcals del País Valencià, p. 45-59.

²⁹¹ Amb data 26 de març de 2008 l'Hemeroteca de la Biblioteca Valenciana tenia un fons de 1.063 publicacions periòdiques publicades en els últims dos segles, de les quals una immensa majoria són publicacions de difusió en l'àmbit local.

²⁹² Vegeu els catàlegs de premsa realitzats per BENEITO, A. i BLAY, F. (cord) (2004). *La premsa en les comarques de l'Alcoià-Comtat (1837-1939)*. Alacant: Institut de Cultura Juan Gil Albert.; ORS MONTENEGRO, M. (1984). *La premsa il·licitana: 1836-1980*. Alacant: Caixa d'Estalvis Provincial.; LAIRÓN PLA, A i VERCHER LLETÍ, S. (2004). *Catàleg de publicacions periòdiques d'Alzira (1856-1976)*. Ajuntament d'Alzira.

²⁹³ Sobre la premsa en aquestes comarques vegeu: GARCÍA FRASQUET, G (1988). *Catàleg de la premsa comarcal de la Safor, 1880-1982*. Oliva: IEC Alfons el Vell. SORIANO GINÉS, V. (2002). *La premsa de Xàtiva. Les publicacions xativines des de "La Fortuna" (1844)*. Xàtiva: Ajuntament de Xàtiva.

periòdics locals i a Vinaròs 18 abans de la instauració del franquisme.²⁹⁴ En total 470 periòdics en quatre ciutats i tres comarques que a penes representen el vint per cent del territori del País Valencià. Dit açò podem confirmar que fins a 1939 hi ha una presència constant de premsa en els territoris esmentats anteriorment. Però no són les únics casos, molts altres municipis valencians s'aniran sumant al llarg dels segles XIX i XX al món de la informació local. Estudis publicats sobre la premsa local de Sueca, Cullera, Elda, Catarroja, Torrent, l'Horta Sud, Castelló i la província d'Alacant així ho constaten.²⁹⁵

Durant la revolució liberal espanyola (1808-1874) es configura l'anomenat periodisme liberal, on el gènere d'opinió supera la informació interpretada. És una premsa de partit. Els periòdics es converteixen en òrgans de lluita ideològica entre liberals, carlins, conservadors, republicans i l'incipient moviment obrer. És un període d'expansió de la premsa local on el periòdic local es configura com l'òrgan d'expressió de cada grup social, com un instrument de lluita política i de formació ideològica del poble. El periòdic és un agitador col·lectiu que té com a objectiu afectar, influir, crear opinió pública. Fora de les capitals de província no es fan diaris, es consolida el model francès de la gasetta setmanal, una periodicitat que s'ajusta més al volum poblacional i econòmic d'aquestes poblacions. A més, en aquest període el desenvolupament de la premsa local va unit també a l'evolució de la impremta. L'abolició dels gremis el 1836 fou un factor decisiu per a l'expansió de les arts gràfiques als pobles a causa de l'emancipació d'operaris d'antics gremis que s'estableixen pel seu compte. Però l'evolució és lenta i desigual per comarques. Altre factor d'expansió de la premsa local es deu a la millora de les vies de comunicació, especialment la xarxa del ferrocarril. Durant 1858-1916 es construeix una ampla xarxa ferroviària comarcal: València queda unida per tren amb les principals ciutats del país.

²⁹⁴ En aquest dos territoris vegeu els estudis de BALLESTER ARTIGUES, T., ESPINÓS QUERO, A. i MORENO SÁEZ, F. (eds.) (1993): *La premsa a la Marina Alta (1840-1990)*. Coedició amb Institut de Cultura "Juan Gil-Albert", Ajuntament de Dénia i Ajuntament de Xàbia.; ROMEU LLORACH, J. (1981). "La premsa en el País Valencià (el caso de Vinaròs, 1864-1982)", en *Estudis d'Història Contemporània del País Valencià*, núm. 2. Facultat de Geografia i Història de la Universitat de València. pp.409-432.

²⁹⁵ Vegeu en el capítol vuitè d'aquesta tesi els estudis que figuren en l'apartat «8.3.3.3. Premsa local i comarcal del País Valencià» realitzats per Antoni Furió i A. Carrasquer per a Sueca, Vicente Beguer Esteve i Vicent Comes Iglesia per a Torrent i l'Horta Sud, Jordi Romeu Llorach per a Castelló, A. Navarro Pastor per a Elda, Francisco Moreno Sáez per a la província d'Alacant, A. Martínez Albiach per a Cullera, J. Monzó Cubillos per a catarroja i

..

En temps de la Restauració Borbònica i Dictadura de Primo de Rivera (1876-1931) continua predominant el periodisme polític, que conviu amb models de premsa especialitzada de tipus literària, satírica i cultural. Als pobles es reproduïxen els mateixos models de premsa que a València. Proliferen els setmanaris conservadors, republicans i satírics. És una premsa que, malgrat introduir publicitat comercial, subsisteix gràcies la venda d'exemplars i la militància dels seus patrocinadors: partits, sindicats, subscriptors i simpatitzants. La premsa es farà ressò dels acords dels ajuntaments, i els criticarà o lloarà segons els interessos del partit que patrocina el periòdic. Predomina la opinió sobre la informació. Serà també una premsa reivindicativa de cara a l'administració de l'Estat. Tanmateix, la premsa viu una època de llibertat vigilada. En aquesta llarga etapa hi ha fortes restriccions a la llibertat d'informació. Hi ha un intervencionisme desmesurat dels partits conservadors per retallar la llibertat d'informació, cosa que provoca el tancament de bastants periòdics, multes i empresonaments de directors, sobretot de mitjans republicans, obrers i satírics. Aquesta situació s'intensifica en el règim de Primo de Rivera.

La premsa local viu una època d'esplendor –el zenit del periodisme valencià, com l'anomena Antonio Laguna– entre l'últim terç del segle XIX i les dues primeres dècades del XX. En aquest període a València s'arriben a editar fins a 7 diaris i 48 revistes. En tots els municipis amb certa activitat industrial i mercantil apareixen nombroses capçaleres amb una continuïtat regular. A Xàtiva, per exemple, s'editen 13 periòdics diferents entre 1900 i 1930. I a Torrent abans de la II República apareixen sis periòdics: *Crónica* (1897-1900), *El Torrentino* (1900-1901), *El Regional* (1900), *Actividad* (1923-1924), *La Ciudad* (1928-1929) i *La Voz Local* (1930). Això no obstant, l'aparició de la premsa de masses i la seua integració en la indústria dels mitjans de comunicació és un fenomen que es dona en grans ciutats com València i Alacant i no als municipis mitjans i petits, que queden relegats a una funció secundària en la comunicació local enfront els grans diaris de València.

Després del patentesi de la Dictadura de Primo de Rivera, caracteritzada per la repressió a la premsa republicana, obrera i satírica, la premsa local reviscola durant la Segona República. Amb llibertat d'expressió reapareix premsa esquerrana que entra en conflicte amb la conservadora. En la República hi ha una rica vertebració comunicativa local. És una premsa independent no tutelada pels ajuntaments en la que conviuen diversos models: conservadora burgesa, combativa republicana i obrera, tradicionalista i catòlica, satírica, literària cultural i premsa monogràfica professional. Hi ha un grau de

pluralitat informativa que es repeteix als municipis més populosos i dinàmics econòmicament. A la ciutat de València la situació de la premsa és la següent. En la part republicana trobem *El Pueblo* i *El Mercantil Valenciano*, i en la línia conservadora *Las Provincias* i *El Diario de Valencia*, juntament a altres anomenats independents com *La Correspondencia de Valencia* i *La Voz Valenciana*. També s'edita premsa en català (*Acció*, *Timó*, *Avant* i *L'Hora*) i periòdics de partits i sindicats d'esquerra com *Solidaridad*, *Combate Sindicalista* i *Fragua Social* de la CNT, *Adelante* del PSOE i els comunistes *Frente Rojo* i *Verdad*, entre altres. Aquesta pluralitat de periòdics d'ideologies diferents es reproduïx a petita escala als municipis mitjans. Dos exemples. A Xàtiva conviuen dos periòdics rivals: *El Obrero Setabense* (catòlic tradicional) i *El Progreso* (òrgan de Unión Republicana). I a Alzira coexisteixen durant cert temps tres setmanaris ideològicament enfrontats: el republicà *Fraternidad*, el socialista *Unidad* i la *Voz Agraria* de la Derecha Regional Valenciana. Aquesta divisió ideològica assoleix dimensions dramàtiques durant la Guerra Civil, als pobles s'imposa una premsa de revolució i de guerra que emmudeix la informació en llibertat. Un fenomen semblat al que pateixen les primeres ràdios locals a partir de 1931. En aquest període predomina una premsa de propaganda social i política, no exempta de virulència verbal. La notícia, la informació, és un element més de difusió de consignes polítiques i de guerra.

En conclusió, des del naixement de la premsa en les comarques l'any 1837 i fins a 1939, hi ha una presència ininterrompuda de capçaleres locals que reflecteixen la situació política, social, econòmica i cultural del moment en què apareixen.

5.5.2. Feixisme informatiu en comarques: la premsa falangista.

El franquisme suposa una brutal interrupció del periodisme local. El règim acaba amb la rica xarxa de premsa plural de la República i imposa un temps de fosc en la comunicació. La premsa local sofreix una forta regressió quantitativa i qualitativa. En acabar la guerra, es confisquen els mitjans republicans i s'implanta la premsa d'un sol signe. Els informadors locals republicans també pateixen presó, depuració i execucions. Els mitjans locals queden supeditats al control ferri de les lleis de premsa de 1937 i 1966, s'imposa un periodisme d'apologia al règim i d'adoctrinament de la població en el nacionalcatolicisme.

A les grans ciutats, com hem vist en el capítol anterior, l'espai de la premsa local és ocupat per la premsa provincial de la Cadena del Movimiento (*Levante* i *Jornada* a

València, *Información* a Alacant i *Mediterráneo* a Castelló), a més del diari privat conservador *Las Provincias* i *La Verdad* de l'Editorial Catòlica. Aquesta situació es mantindrà durant tota la dictadura, no es deixa aflorar altra premsa diària alternativa. I als pobles es desenvolupen tres models principals de premsa de proximitat que van estretament lligats a l'evolució econòmica i política del règim. Es tracta de premsa estrictament falangista, premsa privada comercial i els BIM.

En un primer moment, de 1939 fins a 1957, predomina una premsa molt doctrinal creada i dirigida per Falange Española. Són els anys més foscos de la postguerra, l'autarquia i la censura. En aquest període Franco es recolza amb els quadres dirigents de FET y de las JONS i creix una premsa oficial dirigida per falangistes amb el suport econòmic dels ajuntaments nacionals. Són els temps on el règim simpatitza amb Hitler i Mussolini i presenta la seua cara més feixista. Aquesta etapa d'hegemonia falangista entra en declivi després de la II Guerra Mundial i acreix amb la reestructuració del Govern el 22 de febrer de 1957, que implica la destitució del ministre falangista i secretari del Movimiento, José Luis Arrese. És el que es coneix com "domesticació de Falange", que suposa el desarmament ideològic de FET y de las JONS a favor dels sectors catòlics i monàrquics partidaris de l'oberturisme internacional del règim.

Així mateix, la situació comença a canviar a mitjans dels anys 50 i sobretot després de la fi de l'autarquia i de l'aprovació del Pla Nacional d'Estabilització Econòmica de 1959, que obri una fase de recuperació de l'economia i un tímid oberturisme. És en aquest moment quan sorgeixen els BIM franquistes i periòdics privats editats per empresaris locals que segueixen criteris comercials. Tanmateix, la poca premsa privada que naix en aquest període (*Ciudad de Alcoy*, *Canfali*, *Gandia*, *La Marina* o *La Gaceta Ilicitana*, per exemple) no és del tot independent del poder polític, els directors d'aquests mitjans són persones adeptes al règim i practiquen un periodisme acrític i d'alabança a l'Estat totalitari. Aquesta tendència de predomini del periòdic privat deslligat de Falange s'incrementa a partir de la Llei Fraga de 1966, que propicia l'aparició de publicacions que no pertanyen al Movimiento.

Comencem primer per la premsa del període autàrquic. El règim va trobar en la Falange Española suport ideològic i gestors polítics. El franquisme de la primera època es va nodrir de falangistes per a formar el Govern, organitzar diputacions i ajuntaments, ordenar els sindicats verticals per a controlar les relacions laborals i crear una xarxa de premsa dirigida per propagandistes del partit. Tots els periòdics locals havien d'estar autoritzats pel cap local de Falange i serien dirigits per falangistes. Durant els anys

quaranta i principis dels cinquanta als pobles la Falange és l'ama de la comunicació local. Proliferen butlletins de FET i de las JONS en un bon nombre de municipis valencians. Aquests són dirigits pels caps locals del Movimiento, o en el seu nom delegats de premsa i propaganda del partit o simplement líders de les joventuts falangistes sota la supervisió dels seus superiors. Aquests butlletins, de periodicitat majoritàriament setmanal o mensual, tenen com a finalitat la difusió de la ideologia feixista de Falange. És una premsa oficial d'adoctrinament ideològic adreçada fonamentalment a la joventut dels pobles.

La majoria d'aquests butlletins, com hem pogut comprovar en el cas valencià, són efímers i de periodicitat irregular, però malgrat això hi ha una presència continua de capçaleres que es renoven unes a altres amb la finalitat de mantenir presència informativa als municipis. Exemples destacats d'aquesta premsa falangista local són *Renacer* (Elx, 1939), *En la brecha* (València, 1946), *Combate* (Elx, 1946-1947), *Imperio* (Xàtiva, 1947), *Torre* (Torrent, 1948-1957), *Ser* (Alzira, 1953), *Amanecer* (Silla, 1955), *Juventud Alcireña* (1958-1959), el *Boletín de Información* (Torrent, 1958-1961) i el *Boletín de Información del Movimiento* (Alzira, 1969-1971). I també *Forja* (Sueca, 1948-1949) i *La Voz de Sueca* (1957-1958) i *Estímulo* (Llíria, 1947-1948), així com *España* (1973-1975) que és l'òrgan de falange de la província de València, entre altres. Tots aquest periòdics tenen en comú una forta càrrega ideològica feixista: rememoren constantment l'esperit la victòria de la Guerra Civil i de la *Cruzada* franquista, mitifiquen Franco i José Antonio Primo de Rivera com a salvadors i defensors de les essències pàtries, exalcen l'Església i els valors del catolicisme tradicional, inculquen el nacionalcatolicisme espanyol i demonitzen tot allò que de modernitat representava la República: democràcia, llibertat, drets socials, pluralisme polític, autonomisme i llibertat d'expressió. Totes aquestes idees progressistes queden ofegades per una retòrica autoritària que clama pel renaixement d'una "nova nació", que paradoxalment és més rànica i vella qua mai. I és per damunt de tot és una premsa castellana antiregionalista que menysprea el català.

El paradigma de la premsa falangista local valenciana i el de més llarga durada en comarques és el setmanari *Torre*, la veu del Movimiento a Torrent (L'Horta) entre el 31 de juliol de 1948 i el 28 de setembre de 1957. Nou any i mig en la palestra informativa en un municipi encara majoritàriament agrícola que el 1950 comptava amb 15.974 habitants. *Torre* és un instrument polític i ideològic franquista (fa una apologia indissimulada de Franco i difon en l'àmbit local campanyes falangistes nacionals

auspiciades per *Arriba*, com per exemple les que tingueren lloc el 1951 i 1954 exigint la devolució de Gibraltar a Espanya), però també compleix la funció de periòdic d'informació local, ja que plasma en les seues planes una part de la vida torrentina i així ha quedat reflectit en centenars d'articles de cultura, festes, esports, història, economia i educació. L'interés de *Torre* rau també en la personalitat del seu fundador i director, Vicente Beguer Esteve, advocat i periodista, primer cronista oficial de Torrent, empresari i alcalde de la població entre 1970 i 1974. Beguer, col·laborador habitual de *Jornada* i *Levante*, aconsegueix mantenir un periòdic que arriba als quioscos i es financia amb publicitat privada i subvencions de l'ajuntament, del qual ofereix també bastant informació. *Torre* compta amb el suport de la burgesia i Església local, el nucli guanyador de la Guerra Civil (un fet generalitzat en tota la premsa franquista local), agrupada en col·lectius i entitats adeptes al règim com ara el Círculo Catòlico San José, la Hermandad de Labradores y Ganaderos (el 1960 tenia 3.200 afiliats), la Cooperativa Agrícola y Caja Rural San Luis Beltrán, la Real Pía Unión, la Caixa d'Estalvis de Torrent, el Convent de Mont Sió, els col·lectius catòlics de la parròquia de l'Assumpció. *Torre*, igual que la resta de periòdics falangistes locals, és converteix en plataforma de líders que copen els llocs dels estaments polítics, econòmics i religiosos del municipi. De fet, en el setmanari arriben a escriure habitualment 37 redactors i col·laboradors, tots ells falangistes acèrrims, bastants dels quals ocuparan més endavant càrrecs importants a l'ajuntament, Acció Catòlica i la Caixa d'Estalvis. Cinc redactors de *Torre* es converteixen en regidors del consistori i tres d'ells alcaldes de la ciutat entre 1942 i 1974. Aquests són Miguel Mora Muñoz, Vicente Lerma Andreu i Vicente Beguer Esteve. Comptat i debatut, *Torre*, amb el suport de les forces vives del franquisme, es un mitjà justificador no sols de la *Cruzada* sinó també de la fèrria autarquia econòmica que imposa el règim i que tanta fam i sofriments generava entre les classes populars.²⁹⁶ *Torre* copa l'espai informatiu local i no deixa lloc a una premsa privada amb certa independència del poder. El model de premsa de Torrent és idèntic al d'altres municipis de comarques en aquest període autàrquic.

Juntament a aquesta premsa falangista també apareixen els primers butlletins d'informació municipal (BIM) de periodicitat no diària editats pels ajuntaments. Hem pogut observar, fent un repàs al catàleg de la premsa valenciana de Ricard Blasco, que els BIM franquistes naixen en la dècada dels 50 i que experimenten un fort creixement

²⁹⁶ Una història més ampliada del setmanari *Torre* es pot veure en *Temps de foscor. Ibídem.* pp.48-87.

en l'època del *desarrollismo* dels anys 60 i 70. En aquest període els ajuntaments veuen augmentar els seus ingressos procedents de les activitats urbanístiques, la indústria i el turisme, i s'aventuren a publicar BIM per a difondre la seua gestió. Tenim constància de l'aparició d'almenys 27 BIM franquistes a les principals ciutats, com ara Vinaròs, Castelló i Nules pel nord; Requena, València, Torrent, Manises, Alboràia, Burjassot, l'Eliana, Benaguasil, Carcaixent, Gandia i Oliva en la part central del país; i Novelda, Elda, Altea, Villena, Monòver, Ibi, Alcoi, Elx, Benidorm, Pedreguer, Alacant, la Vila Joiosa i Oriola a les comarques del sud.²⁹⁷ El model de premsa institucional dels BIM comença a experimentar-se en la dictadura però adquirirà la seua vertadera dimensió i expansió a partir de 1979 amb la constitució dels primers ajuntaments democràtics.

Per altra banda, les tres diputacions provincials franquistes llancen també les seues pròpies revistes d'informació amb la mateixa finalitat que els BIM: difondre les activitats i la gestió política de la institució. L'any 1955 les diputacions de Castelló i Alacant comencen a editar *Penyagolosa* i *Aitana*, respectivament. I el 1962 la de València trau *Generalitat*. Amb la recuperació de la democràcia local aquestes tres publicacions provincials perviuran i seran readaptades a les necessitats comunicatives dels nous polítics elegits per sufragi universal que n'estan al front de les diputacions.

Aquests models de premsa tan estretament units al poder polític generen un tipus d'informador local que res té a veure amb el periodista local professional independent de la democràcia que coneguem avui. Una mirada als periòdics de l'Horta Sud (l'única comarca valenciana on s'ha estudiat en profunditat la premsa de proximitat del franquisme) ens permet veure que als pobles els promotors i redactors dels periòdics falangistes i BIM no són professionals procedents de les escoles de periodisme de l'Església, llevat d'alguns casos excepcionals. Els periodistes locals del franquisme són uns funcionaris més del règim. Són persones adeptes a Franco que viuen d'altres professions, generalment són mestres, advocats o empresaris. Pertanyen als grups socials vencedors de la guerra. Tots militen en Falange Española, alguns d'ells són delegats de premsa i propaganda d'aquest partit al poble, i fins i tot alguns arriben a ser regidors o alcaldes als seus respectius ajuntaments. I la majoria d'ells compaginen aquesta activitat informativa amb la tasca de cronista oficial del municipi i corresponal de *Levante* o *Las Provincias*. També és habitual trobar en les planes d'aquesta premsa

²⁹⁷ Vegeu BLASCO, R. *La premsa del País Valencià 1790-1983*. En els diversos arxius, biblioteques i hemeroteques consultades en aquesta obra apareixen BIM en aquestes poblacions citades.

cròniques religioses i moralistes del rector del poble.²⁹⁸ Hi ha, per tant, un alt grau d'intrusisme professional i una pràctica informativa acrítica que és tot menys periodisme. Cap semblança d'aquest tipus d'informadors instal·lats en estructures polítiques, econòmiques i religioses autoritàries amb els periodistes locals titulats universitaris i assalariats de la democràcia.

5.5.3. La premsa comarcal comercial del franquisme.

La dictadura no fou un període fructífer per a la premsa local privada, el règim no donà facilitats al desenvolupament de la premsa situada fora de la Cadena del Movimiento. I la Llei de premsa de 1937 dificultava encara més les coses. Només uns pocs periòdics aconseguïen ser inscrits en el registre d'empreses periodístiques del Ministeri d'Informació i Turisme. I això és possible gràcies a la vinculació política que mantenen amb el règim els promotors d'aquestes publicacions. La creació de periòdics va unida als canvis econòmics i polítics del país. En els anys cinquanta –autarquia econòmica i gran pes polític de Falange Española en el Govern– apareixen sols quatre nous periòdics locals al País Valencià. La situació es relaxa en les dècades dels 60 i 70 on es quadruplicarà el nombre de capçaleres. El Pla d'Estabilització de 1959, que obri un procés de creixement econòmic (industrialització i expansió del turisme), l'entrada dels tecnòcrates de l'Opus Dei en l'executiu de Franco a partir de 1957, i més tard l'oberturisme informatiu de la Llei de Premsa de 1966, creen una conjuntura més favorable a la premsa local. Així doncs, malgrat les fortes restriccions, algunes petites ciutats –Gandia, Dénia, Sueca, Alcoi, Elx, Benicarló, Xàtiva, Ontinyent, Alzira, Benidorm i Elda– recuperen la tradició de premsa local iniciada al segle XIX interrompuda per la Guerra Civil i el franquisme de la postguerra.

En el quadre següent hem recollit les 22 capçaleres privades venals més representatives sorgides en aquest període. La majoria d'aquests periòdics (68,2%) es difonen en l'àmbit estrictament local i aquells que tenen una distribució comarcal (31,8%) arriben sols a un nombre reduït de pobles situats en l'àrea d'influència més immediata de la ciutat editora del periòdic, o bé en alguns casos mitjançant la creació d'edicions locals en poblacions veïnes amb una forta identitat. Els editors de premsa

²⁹⁸ Sobre les característiques, funcions i influència social del periodista local del franquisme, vegeu *Temps de foscor*. Ibidem. pp.45-129.

comarcal del franquisme no es mouen per una consciència comarcalista com ocorrerà amb els promotors de la premsa comarcal de la democràcia. El comarcalisme és una idea de modernització del valencianisme democràtic que va associat al redreçament nacional del País Valencià. La comarcalització en la seues vessants política, cultural i comunicativa comença a arrelar en àmbits de l'esquerra política i cultural a partir dels anys setanta i té com a punt de referència el mapa de les comarques valencianes de 1970 elaborat per Joan Soler. Per tant, no trobem en els empresaris periodístics de la dictadura aquesta idea moderna de comarca, més bé un afany d'ampliar el mercat publicitari del periòdic als pobles dels voltants de la ciutat editora amb la finalitat d'ocupar les àrees d'ombra que no cobrixen els grans diaris del Movimiento i privats editats a València, Alacant i Castelló. Tanmateix, això en sí ja és una gran novetat en la història del periodisme local valencià. L'evidència d'aquesta nova tendència comunicativa la veiem en les dues iniciatives més reixides: *Ciudad de Alcoy* i *Canfali*. Aquests dos periòdics manifesten una decidida vocació d'anar més enllà de la ciutat d'origen i expandir-se pels municipis del seu entorn més pròxim amb els quals mantenen fluxes econòmics i socials. I ho fan mitjançant la creació d'edicions o corresponsalies locals i distribuint el periòdic en determinades poblacions de la comarca, marcant així una diferència cabdal amb la premsa de proximitat anterior a la Guerra Civil que era bàsicament de difusió local.

Com hem dit, l'estratègia d'expansió comarcal qualla en *Ciudad de Alcoy* i *Canfali*. El primer des d'Alcoy i el segon des de Benidorm-Dénia, aconseguixen consolidar un mercat en les anomenades comarques centrals valencianes que contraresta la influència externa de premsa d'Alacant i València. Aquesta àrea comprén l'Alcoià, el Comtat, la Marina Alta i Baixa, la Safor, la Vall d'Albaida i la Costera. Es tracta de set comarques situades al sud i nord de les províncies de València i Alacant, respectivament, on històricament ha hagut dels del segle XIX una producció de premsa local.²⁹⁹

²⁹⁹ Aquestes set comarques constituïren l'any 1998 el Consorci de les Comarques Centrals Valencianes, que s'organitza com una gran mancomunitat, amb l'objectiu d'intensificar els vincles culturals i econòmics d'aquests territoris i donar resposta a algunes necessitats d'infraestructures i serveis.

Premsa local i comarcal valenciana privada del franquisme			
Periòdic	Lloc d'edició/inici i fi de la publicació	Periodicitat	Difusió
<i>Gandia</i>	Gandia, 1951-1955	Setmanal	Local
<i>Játiva</i>	Xàtiva, 1952-1957	Quinzenal	Local
<i>Ciudad de Alcoy</i>	Alcoi, 1953-2013	Setmanal 2 per setmana	Local
<i>Valle de Elda</i>	Elda, 1956-continua	Setmanal	Local
<i>La Marina</i>	Alacant/ Dénia, 1960-1967 (1a època) Alacant/València, 1973-1974 (3a època)	Setmanal	Comarcal Regional
<i>Escala</i>	Ontinyent, 1963-1964		Local
<i>La Gaceta Ilicitana</i>	Elx, 1963	Quinzenal	Local
<i>Ciudad</i>	Gandia, 1963-1968 (1a època)	Setmanal	Local
<i>El Heraldo de Alcira</i>	Alzira, 1963-1964	Setmanal	Local
<i>Comarca</i>	Gandia, 1968-1969	Setmanal	Comarcal
<i>Elche</i>	Elx, 1969-1973	Setmanal	Local
<i>Ciudad</i>	Gandia, 1970-1972 (2a època)	Setmanal	Local
<i>Canfali de la Marina Baixa</i>	Benidorm, 1971-2009	3 per setmana	Comarcal
<i>La Voz del Júcar</i>	Alzira, 1971-1972	Setmanal	Comarcal
<i>La Marina</i>	Alacant, 1973-1974 (3a època)	Setmanal	Regional
<i>El Tossal</i>	Gandia, 1973-1974	Setmanal	Local
<i>La Voz de Petrel</i>	Petrer, 1973-1974	Mensual	Local
<i>Benicarló Actual</i>	Benicarló, 1973-1976	Setmanal	Local
<i>Nuevo Ciudad</i>	Alacant, 1974	Setmanal	Comarcal
<i>Onclar</i>	Ontinyent, 1974-1978	Quinzenal	Local
<i>Sueca</i>	Sueca, 1975-1977	Setmanal	Local
<i>La Voz de la Costa Blanca</i>	Alacant, 1976	Mensual	Comarcal

Ciudad de Alcoy naix l'11 de març de 1953. El seu fundador i primer director, Rafael Coloma Payá (Alcoi, 1912-1992), volia que la ciutat tinguera el seu propi periòdic ja que la majoria d'informació que rebia la ciutat procedia de les capitals de província.³⁰⁰ Allò decidí que permet la posada en marxa del *Ciudad* és la ideologia del seu fundador. Coloma fou un dels fundadors de Falange Espanyola a Alcoi i un home ben posicionat en el règim. De fet, la temàtica dels primers anys del periòdic era bàsicament religiosa, de costums, festivitats i commemoracions del franquisme. *Ciudad de Alcoy* no se n'ix dels principis nacionalcatòlics del règim. Tanmateix, amb el pas dels anys i en consonància amb l'oberturisme del règim, es va erosionant aquest monolitisme

³⁰⁰ Rafael Coloma Payá (Alcoi, 1912-1992). Al començament de la guerra civil (1936) va ser detingut i traslladat a la Presó Model d'Alacant, on va romandre els tres anys de la contesa. Després del seu alliberament va ser anomenat Delegat Local de Propaganda de la Falange i de las JONS d'Alcoi a l'abril de 1939. Després va anar voluntari amb la División Azul. Al seu retorn va ser funcionari de l'Ajuntament alcoià, on va compaginar la seua afició literària amb el periodisme. A més de fundador i director de *Ciudad de Alcoy* durant 25 anys, Coloma fou subdirector del diari d'Alacant *Primera Pàgina*. Autor de diversos llibres: «Libro de la fiesta de Moros y Cristianos de Alcoy» (1962), «Crónica del Monte de Piedad de Alcoy». També fou autor de biografies sobre alcoians cèlebres.

ideològic i Coloma permet la participació de col·laboradors amb idees democràtiques. Coloma fou director del *Ciudad* fins a 1978. Com afirma Damià Bustos, el periòdic evoluciona a la mateixa velocitat que la societat i la tecnologia.³⁰¹ Els orígens del *Ciudad* foren modestos, comença amb quatre pàgines inicials com a setmanal i s'imprimeix en la impremta de Santiago Botella. Però l'ampla xarxa comercial i industrial d'Alcoi i la protecció del règim afavoreix un ràpid creixement del periòdic. La tirada del setmanari passa d'uns pocs centenars inicials a 4.000 exemplars a mitjans dels anys vuitanta.³⁰² I fins i tot aconsegueix tenir una plantilla estable, el 1965 comptava amb dos redactors –entre ells el mateix Coloma–, dos administratius, cinc persones en tallers i 15 col·laboradors. El suport econòmic del Monte de Piedad y Caja de Ahorros de Alcoy fou determinant per a la supervivència de la publicació. Cinc anys després de la seua fundació, *Ciudad de Alcoy* aconsegueix tenir tallers propis, cosa que permet a Coloma expandir-se per les comarques centrals obrint edicions a Gandia, Benidorm i Ontinyent.

A la Safor, després de l'experiència fallida del setmanari *Gandia* (1951-1955) dirigit per Augusto Roman i amb una línia ideològica situada en l'ortodoxia falangista, Rafael Coloma s'aventura a traslladar a aquesta ciutat el projecte que tant d'èxit li havia reportat a Alcoi, tot encicantant una línia editorial independent que fins i tot dona pas a persones vinculades al nou valencianisme cultural d'arrel fusteriana. L'any 1963 Coloma funda el setmanari *Ciudad*, amb el subtítol "Periódico de Gandia", que el mantindrà i dirigirà fins a 1972 en dues èpoques diferents, segons Gabriel García Frasquet.³⁰³ En la primera etapa, *Ciudad* (1963-1967) comptarà amb una redacció formada per Carmelo García Robledo, Antonio Conejero i Vicente Gurrea Crespo, a més d'una trentena de col·laboradors, entre els quals trobem els valencianistes Manuel Sanchis Guarner, Ovidi Monllor, Jordi Valor, Joan Valls, Enric Ferrer Solivares (futur col·laborador de *Saó*), Emili Beüt i Santiago Bru i Vidal. El *Ciudad* gandià arribà a tenir una tirada d'entre 1.000 i 1.500 exemplars.³⁰⁴ Així mateix, en la segona època *Ciudad* (1970-1972) adquireix una línia editorial que García Frasquet qualifica de "caràcter progressista". De fet, amb una redacció composta per José Rausell i J.L. Mora, *Ciudad*

³⁰¹ DAMIÀ BUSTOS: "El periòdic comarcal *Ciudad de Alcoy*". En *La informació valenciana* de proximitat. València (2002): Unió de Periodistes Valencians.pp.11-112.

³⁰² Xifres que dona la Generalitat el 1986 són de 4.000 exemplars.

³⁰³ Ob.cit. *Catàleg de la premsa comarcal de la Safor*. pp.184.186 i 199-201. Segons Gabriel García Frasquet, *Ciudad* de Gandia té dues èpoques, una primera entre el 2 d'agost de 1963 i el 7 de setembre de 1968, i una segona del 7 de gener de 1970 fins al 4 d'octubre de 1972.

³⁰⁴ Ibídem. *Catàleg de la premsa...*pp.184-185.

incorpora entre les seues firmes habituals valencianistes nacionalistes que no amaguen les seues idees respecte a la llengua, història i cultura del País Valencià, com ara el mateix Joan Fuster, Vicent Ventura, Francesc de Paula Burguera, Amadeu Fabregat, Josep Piera, Gonçal Castellò i Enric Ferrer Solivares, entre altres. Rafael Coloma no entrabancà cap article, excepte en un número que s'entestà a introduir un escrit en la data commemorativa de la mort de José Antonio Primo de Rivera.³⁰⁵

A finals dels anys seixanta Rafael Coloma extén l'experiència de Gandia a altres municipis. El *Ciudad* s'edita també amb periodicitat setmanal a Ontinyent durant 1968-1973 i a Benidorm entre 1969 i 1981. Però la petja de Coloma es mantindrà en aquestes ciutats temps després de desaparèixer *Ciudad*. A Ontinyent el *Ciudad* serà substituït pel quinzenal *Onclar* durant 1974-1978, el qual serà imprès per l'empresa editora de *Ciudad de Alcoy*.³⁰⁶ I a Benidorm el suplement del *Ciudad* titolat *Costa Blanca New* – escrit íntegrament en anglés i adreçat a residents i turistes britànics– acabarà convertint-se en un periòdic independent d'elevada tirada que ha perdurat fins al moment present.

Mentre es produeixen aquests canvis, en setembre de 1969 *Ciudad de Alcoy* comença a eixir dos dies per setmana. Altre pas important del periòdic té lloc el 16 de febrer de 1973 amb la constitució de l'empresa Gráficas Ciudad, SA, en la qual es configuren com a accionistes majoritaris Rafael Coloma i Monte de Piedad y Caja de Ahorros de Alcoy. La nova empresa garantirà la continuïtat de la publicació, la qual experimenta una renovació tecnològica (adquisició d'una rotativa Cotrell-Marinoni) i expansió per les comarques de l'Alcoià i el Comtat mitjançant la creació de corresponalsies i la secció "Comarcas". I fins i tot el periòdic es beneficia de les ajudes del Govern a la premsa en concepte de difusió i consum de paper.³⁰⁷ La jubilació de Coloma el 1977 dóna pas com a director a Isidro Vidal Martínez. Aquest romandrà tres anys en el càrrec i serà substituït per José Vicente Botella, el qual trau el 1984 la revista dominical *Ciudad Semanal*. Vidal i Botella seran els directors que adapten *Ciudad de Alcoy* als nous temps democràtics i consoliden el periòdic com a líder d'audiència a les comarques de l'Alcoià i el Comtat. En aquest temps la Caja de Ahorros de Alcoy (integrada en la Caja de Ahorros de Alicante y Murcia, futura CAM) comptava amb la

³⁰⁵ *Ibidem*.p.201.

³⁰⁶ La presència Gráficas Ciudad a la Vall d'Albaida prolongat en democràcia amb l'edició del setmanari *El Periòdic d'Ontinyent* (2000-2012)..

³⁰⁷ Aquestes ajudes foren instaurades pel franquisme però es prolongen en la democràcia. A mode d'exemple, l'any 1986 *Ciudad de Alcoy* va rebre del Govern 1.453.611 pessetes en concepte d'ajudes a la difusió i 293.768 pessetes per consum de paper.

majoria de les accions del periòdic, ja que Rafael Coloma els les havia venudes poc abans de jubilar-se. El 1986 el consell de redacció del *Ciudad* compra les accions a aquesta entitat bancària i es converteix en el propietari del periòdic, i així romandrà tretze anys. L'any 1999 *Ciudad de Alcoi* s'incorpora al Grup ZETA, sumant-se així a altres periòdics valencians com *Mediterráneo* (adquirit el 1992). Dins d'aquest grup editorial *Ciudad de Alcoi* està adscrit a l'empresa ara filial Gráficas Ciudad, que va realitzar una profunda transformació dels tallers fins al punt de traure el *Ciudad* cinc dies a la setmana (a partir del 2000) i d'impulsar noves publicacions (el setmanal *El Periòdic d'Ontinyent*, el mensual *La Gaceta de Alcoi* i el bimensual *Crónica de Muro*), alhora que desenvolupa una intensa activitat impressora de periòdics locals d'un bon nombre de municipis del País Valencià i Múrcia. Actualment *Ciudad de Alcoi* té versió digital i publica el suplement *Innovación* (informació del sector tèxtil) que es distribueix per les comarques centrals. El Grup Z ha respectat el model local i comarcal del *Ciudad de Alcoi* l'ha mantingut com a líder en la seua area d'influència durant catorze anys.

Tanmateix, la crisi econòmica li ha passat una dura factura insalvable al *Ciudad de Alcoi*. El periòdic tancà les portes el 30 d'abril de 2013 per manca d'ingressos a causa de la forta caiguda de publicitat. El Grup ZETA ha negociat un ERO que afecta a tota la plantilla d'11 treballadores. La Cambra de Comerç d'Alcoi va remetre al Grup ZETA un escrit en el que manifesta el seu desacord per la decisió del tancament. Aquest dia *El Ciudad* publicà en portada el seu epitafi: "Hoy termina una etapa de 60 años de periodismo local". El periòdic s'acomiadava amb 9.487 cites amb els seus lectors.³⁰⁸

En les terres del sud, en el cor industrial del calçat del País Valencià, sorgeix l'11 de setembre de 1956 el setmanari *Valle de Elda*, subtitulat «Semana de información local, deportes y espectáculos», que encara continua publicant-se, essent el periòdic més llarg de la història del municipi. Elda és la ciutat més important de la comarca del Vinalopó Mitjà. Sustentada econòmicament per una rica indústria sabatera, i amb tradició de premsa local que arranca el 1912 amb el periòdic *El Tijeretazo*, el municipi reprén a mitjans dels anys cinquanta la seua tradició periodística aturada per la guerra. Elda volia tenir la seua pròpia premsa. En aquell temps sols *Información* d'Alacant publicava notícies de la ciutat. Davant d'aquest fet, el cronista oficial i bibliotecari de la

³⁰⁸ Lucía Gadea: "El periódico «Ciudad de Alcoi» echa el cierre tras 60 años". *El País*, 30 d'abril de 2013).

vila, Alberto Navarro Pastor,³⁰⁹ funda *Valle de Elda* juntament amb Rodolfo Guarinos, Eduardo Gras Sempere y Eduardo Navarro Pastor. El setmanari recull notícies municipals i informació cultural, festiva, esportiva i associativa, prestant també especial atenció a temes d'història local. *Valle de Elda* continua avui en la palestra informativa. L'edita l'empresa Ediciones Notivalle, SL, gestionada per Francisco Javier de Haro Gamarro. El setmanari, dirigit per Susana Esteve Maciá, té actualment 36 pàgines i un tiratge de 2.700 exemplars.

A les comarques alacantines del litoral quallen igualment altres iniciatives de premsa. El fort desenvolupament turístic que té lloc a la Costa Blanca durant els anys seixanta i setanta propicia l'aparició de diversos projectes periodístics de proximitat.³¹⁰ Els més importants foren els setmanaris *La Marina* (1960-1967) i *Canfali Marina Baixa* (1971-2008). La clau de l'èxit daquestes publicacions: donar un producte informatiu arrelat a la terra.

La Marina, subtítulat «Semanao de la Costa Blanca», fundat a Alacant per l'empresari Juan Bautista Sapena Torres, va romandre actiu en la seua primera època des del 19 de març de 1960 fins al 28 d'octubre de 1967. La seua redacció estava ubicada al carrer Sevilla d'Alacant, ciutat on també es trobava l'administració i l'establiment tipogràfic del periòdic. Informativament recollia notícies dels municipis costaners de la Marina Alta, la Marina Baixa, l'Alacantí i el Baix Vinalopó. L'aparició de *La Marina* y la seua presència continuada al llarg de set anys –expliquen Teresa Ballester, Antoni Espinós i Francisco Moreno– va omplir un gran buit de publicacions de caràcter local i comarcal al sud-est del País Valencià. Els temes que dedica preferentment l'atenció són els relacionats amb el desenvolupament turístic, vist per la societat d'aleshores com la salvació econòmica d'uns pobles agrícoles i mariners deprimits. El setmanari també recull informació cultural i esportiva, reflexiona sobre l'oberturisme del Concili Vaticà II i polemítza ja sobre l'impacte dels edificis de grans

³⁰⁹ Alberto Navarro Pastor (Elda, 1921-2007), home de profunda cultura, fou nomenat cronista oficial d'Elda el 1955. A principis de la dècada dels cinquanta fou l'artífex de la creació de la Biblioteca Municipal, que va dirigir durant 23 anys. És autor de nombrosos estudis, com ara *Elda en tres dècades*, *Historia de Elda*, *La premsa periòdica de Elda*, *Las Bandas de Música de Elda*, *Las Fiestas de Elda* i *Eldenses Notables*. Alberto Navarro és Fill Predilecte d'Elda i la biblioteca de la ciutat porta el seu nom.

³¹⁰ La Costa Blanca és el nom turístic de la costa del Mediterrani situada en el sud-est del País Valencià, que comprén des de Dénia fins a Pilar de l'Horadada. Està constituïda per 244 km de platges mediterrànies, cales i penya-segats. Les localitats situades en la Costa Blanca són: Dénia, Xàbia, Teulada-Moraira, Benissa, Calp, Altea, Alfaz del Pi, Benidorm, Finestrat, la Vila Joiosa, Campello, Alacant, Elx, Santa Pola, Guardamar del Segura, Torrevieja, Orihuela i Pilar de l'Horadada. La seua capital per excel·lència és Benidorm.

altures que estava provocant el procés urbanitzador de la costa. Segons aquests autors, *La Marina* és una publicació de tendències progressistes desitjosa del desenvolupament econòmic i cultural de la Costa Blanca, però va estar molt limitada per la situació política que vivia Espanya.³¹¹

La Marina no compta amb un director visible. Serà el redactor cap Francisco Moreno Costa qui es fa càrrec de les tasques periodístiques amb el suport d'un consell de redacció format per José Tarí Navarro, Mariano García-Nieto i Juan Bautista Sapena, l'editor del setmanari. El periòdic compta al llarg de la seua història amb una vintena de redactors, entre els quals trobem a un jove Enrique Cerdán Tato, a més d'una xarxa fixa de corresponsals locals distribuïts en les principals localitats de la Costa Blanca que recullen la informació més pròxima. L'actualitat de municipis com Dénia, Pego, la Vila Joiosa, Pedreguer, Ondara, Xàbia, El Verger i Sant Vicent del Raspeig, entre altres, queda reflectida en el setmanari a través de les seues notícies. *La Marina* s'estructura amb diverses seccions fixes que es mantenen pràcticament uniformes en els set anys que dura la publicació. Destaquen algunes seccions d'informació local, principalment de caràcter cultural, esportiu, festes i tradicions com «Los siete últimos días de Alicante», «Así vive Denia», «La semana en Denia» (recull notícies d'aquesta ciutat i dels pobles de la Marina Alta) i «La Marina en San Vicente del Raspeig».

Així mateix, la secció «Refugio de las artes y las letras» va significar una bona oferta per a lletraferits –alguns d'ells valencianistes– tant d'aquestes comarques com d'altres indrets del País Valencià. Entre els col·laboradors literaris més destacats trobem l'historiador Carmelo Giner Bolufer, el poeta i periodista català Josep Carner i els escriptors valencians Xavier Casp, Maria Ibars, Miquel Adlert, Adrian Espí i Joaquim Guillem Valls. I també prohoms de la cultura de la zona, com Vicente Martínez Morellá i José Payá Nicolau (cronistes oficials d'Alacant i la Vila Joiosa, respectivament), els escriptors d'Alacant Miguel Martínez Mena i José Vicente Mateo (autor del llibre *Alacant a part* (1966), publicat per Edicions d'Aportació Catalana i prologat per Joan Fuster), l'escriptor de Dénia Jaime Salort Arabí i l'estudiós i professor dianenc José Moncho Ferrer.

La Marina deixa de publicar-se el 28 d'octubre de 1967. Després d'un intent frustrat de recuperar la capçalera com a quinzenal (any 1971, segona època), la publicació resorgeix de nou com a setmanari el 1973 amb una nova generació de periodistes i una

³¹¹ BALLESTER ARTIGÓS, T (et altri). *La prensa a la Marina Alta* (1840-1990).pp.208-211.

difusió regional. És la tercera època de la revista que va des del 23 de febrer de 1973 fins a març de 1974. La revista s'edita i imprimeix a Alacant, però la redacció es reparteix en aquesta ciutat i València. El subtítol “Semanario de información general. Alicante, Valencia, Castellón” revela la vocació de *La Marina* de superar l'àmbit provincial en què es movien els diaris de l'època per a articular un mercat regional. En realitat *La Marina* –assenyala Amador Iranzo– és un projecte impulsat pel periodista Joan Josep Pérez Benlloch per a servir de plataforma mediàtica de Pedro Zaragoza Orts, ex alcalde franquista de Benidorm entre 1950 i 1967 i artífex de la ciutat com a destí turístic mundial. Després de l'intent frustrat de comprar *Primer Página*, Pérez Benlloch reflota *La Marina*. Per a tal fi es crea l'empresa Temas y Noticias, SA, presidida per Fernando Martínez Ramos, darrere de la qual hi ha Pedro Zaragoza i empresaris i financers de València com Vicente Iborra, Álvaro Noguera, Vicente Castellano, Vicente Soler Gimeno i José Antonio Martín. *La Marina* en aquesta tercera època travesa dos períodes diferenciats. El primer (fins al 30 de setembre de 1973) es caracteritza per la seua línia oberturista moderadament crítica en temes econòmics i socials, entre els quals es fa especial seguiment als possibles usos del llit del Túria a València o l'impacte sobre el territori de l'autopista del Mediterrani. La direcció l'assumeix Maria Luisa Ortega Bonilla. En aquesta fase el setmanari té redactors i col·laboradors marcadament progressistes com Pérez Benlloch, Vicent Ventura, Joan Fuster, Amadeu Fabregat, Manuel Girona, Rodolf Sirera, Rosa Solbes, Francesc de Paula Burguera i Trini Simó, entre altres. La revista fins i tot sofrirà un expedient del MIT per una entrevista realitzada a Rosita Amores. Aquest fet suposa la substitució de Maria Luisa Ortega en la direcció per Juan Carlos Villacorta (un periodista vinculat al MIT i a la Secretaria General del Movimiento) i l'abandó de la revista dels col·laboradors progressistes.³¹²

Aquest breu període oberturista el succeeix a partir d'octubre de 1973 una fase conservadora i totalment aliniada al règim que perdurarà fins a la desaparició del setmanari. Un respàs als números de *La Marina* d'aquesta etapa permet esbrinar la línia asèptica i oficialista de la publicació. Es tracten temes d'economia regional sense fer cap crítica a la política del Govern, entre els quals ocupen un lloc destacat el desenvolupament del turisme, la citricultura i les indústries tradicionals com el moble, el calçat, el joguet i el torró, així com l'impacte econòmic de la planta de Ford-Almussafes. A més, entren nous col·laboradors d'ideologia conservadora, com Rafael

³¹² IRANZO MONTES, L.A: *El papel de la prensa diaria durante la Transición a la democracia en Valencia (1976-1982)*. Tesis doctoral inédita. Universitat de València, 2012.pp.112-114.

López Gómez-Egea, Vicente Ramos i Maria Ángeles Arazo, la qual s'encarrega de la secció «Valencia, la vida de la calle». Juntament a açò la informació de proximitat té presència continuada en la secció «Las Comarcas» a través de les notícies que envien corresponsals fixes radicats a les principals ciutats mitjanes, com Juan de los Infantes (Vila-real), Castelló (F. Vicent), Borriana (R. Rosselló Gasch), José Rausell (Gandia), Ontinyent (José A. Gironés), Alcoi (José Vicente Botella), Benidorm (Blas de Peñas), Altea, Xixona (Teresa Gironés), Elx (Vicente Pastor Chilar) i Oriola (Jiménez y Ruiz Cases). D'aquests corresponsals destaquem a Vicente Botella d'Alcoi (futur director de *Ciudad de Alcoy*) i Vicente Chilar Pastor d'Elx –escriptor i cronista oficial de la ciutat–, el qual analitza i reivindica en la sèrie “Riegos de Levante, de su creación a su rescate” els problemes del regadiu en les comarques alacantines i les propostes de solució que s'estaven albirant: els transvasaments Tajo-Segura i Xúquer-Vinalopó. I sobretot es presta especial atenció al *boom* turístic alacantí en seccions com «Turismo», «Noticario económico» i «Tarjeta postal de La Marina».³¹³

La Marina és segurament el primer periòdic valencià que regularitza en una secció el fet comarcal. Pensem que el mapa de les comarques de Joan Soler és de 1970. «Las Comarcas» és una secció pionera que intenta aglutinar la informació local valenciana en un sentit regional i no provincial, superant així l'àmbit territorial de les seccions d'informació de proximitat dels diaris de l'època. Aquest plantejament comarcalista serà imitat per altres publicacions nascudes en la Transició, entre elles *Saó* en la secció «País», i tindrà fortuna en democràcia principalment en el diari *Levante-EMV* amb la creació d'ela secció «Comarcas» i de diverses edicions comarcals a partir de 1987.

Pel que fa als temes de política nacional, *La Marina* és un periòdic totalment oficialista. Ho deixa clar després de l'atemptat que costa la vida al president del Govern, Luis Carrero Blanco, i el posterior nomenament en aquest càrrec de Carlos Arias Navarro. El setmanari condemna l'atemptat i manifesta el següent: «La Marina suscribe la voluntad de todos los españoles de seguir el camino sin torcer el rumbo a las órdenes de Franco».³¹⁴ I sobre el discurs d'investidura d'Arias Navarro com a cap de l'executiu diu: «La Marina subraya la honestidad y la actualidad de un programa de gobierno que, en la dialéctica de la continuidad y en el desarrollo de las Leyes Fundamentales, abre un Horizonte de esperanza a las il·lusiones del pueblo español y

³¹³ Consulta del setmanari *La Marina*, núm.34 (14 d'octubre 1973) fins al 55 (10 de març 1974). Arxiu de Saó. Són els únics números d'aquesta tercera època que existeixen en aquest arxiu.

³¹⁴ «Sin torcer el rumbo». *La Marina*, núm. 44 (23 desembre 1973).p.3.

confirma en su fe a todos los españoles coincidentes en unas límpias exigències y en una voluntat de perfección».³¹⁵

La Marina va tancar el març de 1974. Juntament a les divisions que pogueren haver entre els accionistes del periòdic, tal com assenyala J.J. Pérez Benlloch,³¹⁶ el cert és que el setmanari no té una economia voyant. Segons revela el balanç econòmic de 31 de desembre de 1973, l'actiu de la revista era de 3.467.031 pessetes, però sols tenia 1.010.326 pessetes en els bancs (la resta era mobiliari i capital immobilitzat) que li venia just per a fer front a les despeses diàries del setmanari, ja que aquest any es destinaven 914.671 pessetes per a pagar als proveïdors i 52.360 pessetes per als col·laboradors.³¹⁷

Comptat i debatut, la tercera època de *La Marina* suposa una aposta econòmica per fer un setmanari regional d'informació general. Una iniciativa novedosa en la història del periodisme valencià del franquisme. Res tenia a veure aquest periòdic de 28 pàgines (en algunes ocasions arribava a 52) amb portada a color amb el modest setmanari de 8 pàgines en blanc i negre de la seua primera època. L'experiència no eixirà bé, però servirà d'inspiració per a la creació en el futur d'altres setmanaris amb vocació regional (*Dos y Dos* i *Valencia Semanal*) on trobarem –com hem vist– molts dels escriptors i periodistes progressistes que nodriren els primers moments de *La Marina*.

La Marina i el setmanari *Canfali Marina Baixa* són els dos periòdics de proximitat valencians que millor reflecteixen l'impacte econòmic i social del sector turístic a la Costa Blanca alacantina. Les seues planes fan acta notarial d'un nou fenomen que revoluciona les economies locals d'uns pobles secularment agrícoles i pescadors. ***Canfali Marina Baixa***, fundat el 1971 a Benidorm per l'empresari i periodista vocacional Manuel Esquembre Banyuls (Alacant, 1932), conegut amb l'hipocorístic de Maesba. *Canfali Marina Baixa* és el resultat de la combinació de la ferma determinació de Maesba de crear el seu propi periòdic i del creixement del sector turístic a la Costa Blanca, que alimentarà aquesta publicació amb la seua publicitat. Manuel Esquembre, fill d'un empresari alacantí dedicat al comerç de fusta, començà a guanyar diners en els anys seixanta com a representant comercial d'una empresa de maquinària de la

³¹⁵ «Un discurso para la fidelidad y para el futuro». *La Marina*, núm. 53 (24 febrer 1974).p.4

³¹⁶ Aquest fet el subratlla Amador Iranzo. Op.cit: *El papel de la prensa diaria durante la Transición a la democracia en Valencia (1976-1982)*.p.113.

³¹⁷ “Balance de situaciones de Temas y Noticias SA al 31-12-73”. *La Marina*, núm.45 (30 desembre 1973).p.2.

construcció. El 1967 decideix instal·lar-se a Benidorm –capital de la Marina Baixa i de la Costa Blanca– on compra diversos locals comercials en un moment de fort creixement dels establiments turístics. Aquesta activitat empresarial la combina amb la seua vocació periodística com a col·laborador en la revista *Orientese* i els diaris *Información* i *Primera Pàgina* d'Alacant, dels quals fou corresponsal a Benidorm. Aviat abraça la idea de fundar el seu periòdic i el 1969 compra la capçalera de promoció turística *Canfali*, propietat de Federico González. Però la Direcció General d'Empreses i Activitats Turístiques (organisme del Ministeri d'Informació i Turisme encarregat d'ordenar i vigilar les activitats turístiques i d'orientar la informació i la propaganda) es negà a donar-li llicència per emprendre el seu projecte periodístic. Davant d'aquest entrebanc, Maesba es desplaça a Madrid per desbloquejar la situació i fa ús de la seua posició com a membre de l'associació Reales Tercios de España, entitat de reservistes de les forces armades al servei de la monarquia presidida aleshores pel príncep Juan Carlos. De fet, segons relata a Xavier Moreno, Maesba va amenaçar en visitar Juan Carlos per facilitar la tramitació del permís. Finalment rep l'autorització ministerial i el febrer de 1971 ix a la llum el primer número de *Canfali Marina Baixa*. Paral·lelament a això Maesba compra unes naus al polígon industrial de la Vila Joiosa, on instal·la els tallers i la rotativa del *Canfali*, fet que li dóna total autonomia en el procés d'impressió i li permet abaratir costos, ja que evita contractar aquest treball a impremtes alienes com han vingut fent la majoria de petits periòdics locals. El següent pas fou la constitució l'empresa matriu que mantindria el projecte: Gráficas Canfali, que passa a anomenar-se a partir de 1983 Ediciones Canfali, SL.

Manuel Esquembre arribarà a construir un petit imperi de premsa de proximitat que ha perdurat fins als nostres dies. *Canfali Marina Baixa* és l'embrió del qual han nascut més d'una vintena de periòdics locals i comarcals –marca *Canfali*– en diversos municipis de la Costa Blanca, Castilla-La Mancha i Múrcia. En el quadre adjunt hem pogut recollir 26 *Canfali* locals i comarcals que s'han anat editant en diverses etapes entre 1971 i 2009. Són 38 anys de presència d'una capçalera singular que bé es mereix una investigació més acurada i àmplia. La importància de *Canfali* radica en el fet que assenta en les comarques de la Marina Alta i Baixa un model de premsa de proximitat pròpia, diferenciada i independent dels diaris d'Alacant i València. Un model basat en la creació d'edicions locals amb periodicitat setmanal que naix en les raneres del franquisme però que es construeix i es consolida realment en la Transició i la democràcia.

Periòdics fundats pe Manuel Esquembre Bañuls amb el títol <i>Canfali</i>		
Edicions del País Valencià		
Títol	Anys de publicació	Difusió
<i>Canfali Marina Baixa</i>	1971-2008	La Marina Baixa
<i>Canfali Costa Blanca</i>	1971-1976	La Marina Baixa i Alta
<i>Canfali. El Vigía</i>	1976-1982	La Vila Joiosa
<i>Canfali Elche</i> <i>Canfali Baix Vinalopó</i> <i>Canfali Vinalopó Mitjà</i> <i>Canfali Alt Vinalopó</i>	1976-1980	Elx
<i>Canfali Calpe</i>	1976-1990	Calp
<i>Canfali Benidorm</i> <i>Canfali Alfàs del Pi</i> <i>Canfali Altea</i> <i>Canfali Pego</i> <i>Canfali Guadalest</i> <i>Canfali La Núcia</i> <i>Canfali Polop</i> <i>Canfali Callosa</i>	Es publiquen en diferents etapes entre 1971 i 2002. El 3 de gener de 2002 aquestes edicions locals juntament amb les edicions de la Vila Joiosa i Calp i són reabsorbides per l'edició general de la Marina Baixa.	Benidorm L'Alfàs del Pi Altea Pego Guadalest La Núcia Polop de la Marina Callosa
<i>Canfali. Avanç Sportiu Marina Baixa</i>	1971-1980	La Marina Baixa
<i>Canfali Marina Alta</i>	1976-continua	La Marina Alta
<i>Canfali Marina Bassa</i>	Edició en italià que ix el dimecres (desaparegut)	La Marina Baixa
<i>Canfali Vega Baja</i>	1972-2009	El Baix Segura
<i>Canfali El Semanal</i>	2003-2009	Angueña, Pinoso, La Romana y Los Hondones de los Frailes (Vinalopó Mitjà)
Edicions de Castilla-la Mancha i Murcia		
Títol	Anys de publicació	Difusió
<i>Canfali de Alcazar de San Juan, Tomelloso i comarcas</i>	1983-2009	Alcazar de San Juan, Tomelloso (Castilla-La Mancha)
<i>Canfali Ciudad Real</i>	1983-2009	Ciudad Real (Castilla-La Mancha)
<i>Canfali de Valdepeñas, Manzanares y comarca</i>	1982-2009	Valdepeñas y Manzanares (Castilla-La Mancha)
<i>Canfali Yecla</i>	1983-2009	Yecla (Múrcia)
<i>Canfali Jumilla</i>		Jumilla (Múrcia)
Fonts: Hemeroteca de la Biblioteca Valenciana (consulta realitzada el 26-III-2008). Llibre de Xavier Moreno Lara (2012): <i>Benidorm, 1950-1975</i> . Sant Vicent (Alacant): Editorial Club Universitario. Elaboració pròpia.		

El model d'edicions locals de *Canfali* persegueix l'objectiu d'arribar a tots els indrets del territori, prioritzant la informació de la localitat per damunt de la comarca. I el resultat ha estat un èxit. Durant més de tres dècades els setmanaris *Canfali* no sols s'han expandit per tots els pobles de la Costa Blanca sinó que aquest model informatiu fonamentat en el territori-municipi s'ha exportat a les comarques del valencianes del Vinalopó, el Carxé de Múrcia i algunes poblacions d'Albacete i Ciudad Real que mantenen vincles econòmics amb el litoral alacantí. I fins i tot Maesba es va atrevir a

llançar el *Canfali Marina Bassa* per als turistes italians i el setmanari esportiu *Canfali Avanç Deportivo Marina Baixa*.

El periòdic agafa el nom de la Punta de Canfali, petit promontori situat a la costa de Benidorm convertit avui en un mirador anomenat Balcó del Mediterrani, tot un símbol del turisme i potencial econòmic benidorní. Tanmateix, la reiteració del nom de la capçalera *Canfali* obeeix a una motivació històrica, segon explica Manuel Esquembre a Xavier Moreno. Durant la dominació musulmana “Canfali” significava en àrab “Això és meu”. Per tant, per a Maesba, editar un *Canfali* allà on fóra era una mena de “marcar territori informatiu”.³¹⁸

Manuel Esquembre va assumir la direcció de la majoria dels *Canfali* que havia fundat, mentre que el periodista Mariano García-Nieto Moreno coodinarà l'edició de l'Alacantí i el *Canfali Avanç Deportivo*. La cobertura de notícies municipals, cíviques, socials i esportives és el model informatiu que es repeteix en totes les capçaleres *Canfali*. I la clau de l'èxit: la voluntat de servei vers els béns comunals del veïns. De fet, *Canfali Marina Baixa* va criticar aquelles promocions immobiliàries que el periòdic considerava negatives per a l'entorn natural de Benidorm, com per exemple les de Punta Llissera, El Tossal, el Port Esportiu i el Parc de l'Aigüera, aquesta última finalment paralitzada i reconvertida en un gran jardí botànic i pulmó verd benidorní.

El 2001, quan complia vint-i-cinc anys d'existència, *Canfali* comença una nova etapa de renovació del seu format: modernització del disseny, introducció del color i canvi del format de la capçalera. La redacció canvia de lloc, passant de la plaça Fontanella i a unes noves instal·lacions de la carretera Dénia-Ondara. També començà a editar una versió digital. La difusió mitjana d'aquest periòdic en juliol 2006-juny 2007 era de 8.000 exemplars. Això no obstant, el destí final d'aquests periòdics no ha estat massa benevolent. Diversos problemes familiars insalvables, units a la crisi econòmica de 2007 i una mala gestió de l'empresa en els últims anys, van accelerar el tancament massiu de les capçaleres els anys 2008 i 2009. Només es va salvar l'edició de la Marina Alta. La mort de l'esposa de Maesba, Joana Lon, l'any 2007, va precipitar la jubilació del fundador de *Canfali*. Maesba va cedir la direcció de l'empresa als seus fills i aquests van tancar tots els periòdics, alguns dels quals arrosegaven un fort dèficit econòmic a causa de la baixada publicitària provocada per la crisi econòmica de 2007. Els fills

³¹⁸ MORENO LARA, X. (2012): *Benidorm, 1950-1975*. Sant Vicent (Alacant): Editorial Club Universitario. Capítol: “Maesba, editor de *Canfali*”. pp.143-146.

d'Esquembre tanquen en 2008 la capçalera matriu, *Canfali Marina Baixa*, i al llarg de 2009 faran el mateix amb la resta de capçaleres. Temps després Maesba confesarà a Xavier Moreno que la cessió de *Canfali* als descendents fou el “mayor error de mi vida”.³¹⁹ Del petit imperi mediàtic creat per Maesba sols queda *Canfali Marina Alta*, que fou adquirit el 2010 pel periodista Paco Serradell i el qual continua publicant-se en l'actualitat.

Canfali Marina Alta va eixir a la llum el 20 de juny de 1976 a Dénia. Coincidint amb la transició democràtica, el nou periòdic es va convertir aviat en portaveu de les noves inquietuds ciutadanes i en fòrum de debat lliure de les propostes polítiques del moment. Amb el temps anà ampliant i adaptant les seues seccions a les circumstàncies del moment fins convertir-se sota la direcció de Paco Serradell en el que és avui: un setmanari comarcal portaveu dels col·lectius socials.

La llarga duració de *Ciudad de Alcoy*, *Canfali*, *La Marina* i *Valle de Elda* són l'excepció de la regla. La resta de premsa local privada que sorgeix en diversos indrets del país tindrà una vida efímera. En la majoria dels casos aquests periòdics duraran entre dos i quatre anys. Són projectes que no aconsegueixen fidelitzar lectors ni consolidar el mercat publicitari local, i al final es veuen abocats a tancar per problemes econòmics i cansament dels seus editors. Tal és el cas *Escala* (1963-64) i *Onclar* (1974-78) d'Ontinyent –editat per Gráficas Ciudad d'Alcoi– o dels setmanaris *Játiva* (1952-1957) i *Sueca* (1975-1977). El mateix camí segueix *Comarca* (1968-1969) i *El Tossal* (1973-1974) de Gandia, així com *La Voz de Petrel* (1973-1974), *Benicarló Actual* (1973-1976). I també *Nuevo Ciudad* (1974) i *La Voz de la Costa Blanca* (1976) d'Alacant. I a Elx *La Gaceta Ilicitana* (1963) i *Elche* (1969-1973). I a Alzira *El Heraldo de Alcira* (1963-64) i *La Voz del Júcar* (1971-1972).

5.5.4. El fet comarcal com a element d'identitat. La premsa local i comarcal democràtica. Ressorgiment de la premsa de proximitat (1976-1987).

La recuperació de la democràcia marca un abans i un després en la comunicació de proximitat al País Valencià. La premsa local i comarcal reprén la seua tradició històrica (aturada durant el franquisme) i experimenta un creixement sense precedents. Diversos factors polítics, socials i econòmics expliquen aquest fenomen:

³¹⁹ Ob.cit. *Benidorm, 1950-1975*.p.145.

1. La legalització de les llibertats d'expressió i d'informació. Drets reconeguts en la Constitució de 1978 que faciliten el naixement sense traves administratives de nous periòdics democràtics locals i comarcals i la democratització dels ja existents creats durant la dictadura.
2. El desenvolupament de les llibertats democràtiques afavoreix el reviscolament de la societat civil que impulsa la creació de premsa de proximitat. Es produeix el naixement d'una nova premsa gestionada per empreses locals o col·lectius socials diversos que assumeixen el fet local i comarcal. Aquest sector engloba la premsa local i comarcal informativa i la premsa associativa i cívica que actua en l'àmbit local. Representa un model de periodisme popular arrelat als valors culturals i socials de les comarques, que en molts casos opta per l'ús del català. Es tracta d'un model comunicatiu minifundista en comparació a l'opulenta estructura econòmica dels grans grups mediàtics.
3. El ressorgiment del sentiment identitari valencià i del comarcalisme. Durant la Transició es produeix una efervescència autonomista que desemboca en l'aprovació de l'Estatut d'Autonomia de 1982 i la recuperació de l'autogovern. Paral·lelament a açò, en el debat polític, acadèmic i cultural sorgeix el fet comarcal com a model d'organització del territori alternatiu a les províncies. El comarcalisme és una idea que arrela en el nou valencianisme fusterià i que es planteja com un element de vertebració del País Valencià. La plasmació d'aquesta idea té la seua manifestació inicial en l'elaboració de mapes de les comarques valencianes que transcendeixen les fronteres provincials. Els models més coneguts són els mapes de Vicent Rosselló (1964), Manuel Sanchis Guarner (1966) i Joan Soler i Riber (1970). Aquestes divisions es basen en criteris històrics, lingüístics i/o de geografia física. Finalment la proposta de 32 comarques de Joan Soler, amb aportacions de Sanchis Guarner i Antonio López, és la que assoleix més popularitat en la Transició. Això no obstant, les comarques mai assoliran una organització política forta. Malgrat que l'Estatut d'Autonomia de 1982 contempla l'aprovació d'una llei de comarcalització per les Corts Valencianes, aquesta mai es debatrà en el parlament. Avui aquesta qüestió encara continua essent una assignatura pendent de l'autonomia.³²⁰ Malgrat això, les comarques sí tenen acceptació en els camps de la toponímia, la

³²⁰ El fet comarcal i les seues implicacions en el debat identitari serà analitzat més àmpliament en el punt "6.18.13. Les reivindicacions valencianistes de *Saó*".

investigació, l'associacionisme i la comunicació. I fins i tot entre els ajuntaments, bastants dels quals constitueixen mancomunitats voluntàries de municipis que ofereixen alguns serveis compartits. Igualment, la premsa de proximitat de la democràcia assumeix el nomenclàtor comarcal de Joan Soler com a marc de referència a l'hora de triar el seu mercat. I això en sí ja és una novetat de la història de la premsa valenciana.

4. La constitució dels ajuntaments democràtics. El municipalisme és converteix en un poder emergent després de les primeres eleccions locals celebrades el 3 d'abril de 1979. La Constitució de 1978 atorga àmplies competències als ajuntaments, permet la creació de mancomunitats de municipis i regula les diputacions provincials com a administració local per al compliment de les activitats de l'Estat. La Llei Reguladora de les Bases de Règim Local de 2 d'abril de 1985 desplega el manament constitucional i regula el nivell competencial de les entitats locals. Pel que fa a la comunicació, en alguns articles d'aquesta llei (art. 69.1, 70.1, 70.2, 70.3 i 72) i del Reglament d'Organització de la norma (art. 197, 229 i 233) es contempen els drets de la ciutadania a rebre informació de la gestió i activitats dels ajuntaments a través de diversos canals, principalment el butlletí d'informació municipal (BIM). Ajuntaments i diputacions es converteixen en editors de premsa i en una font econòmica de suport a noves iniciatives de premsa local i comarcal.
5. La creació d'edicions locals i comarcals per la premsa provincial. En democràcia la informació local comença a tindre més valor econòmic. Els diaris d'implantació provincial (*Levante-EMV*, *Información*, *Las Provincias*, *La Verdad* i *Mediterráneo*) comencen a crear a finals dels anys vuitanta edicions locals i comarcals, segons els casos, per a contrarestar la penetració dels diaris de Madrid i guanyar el mercat publicitari local. El pioner és *Levante-EMV* amb la creació de l'edició de la Safor l'any 1987. A partir d'aquesta data, i fins a 2005, tots aquests diaris arribaran a crear 28 edicions locals o comarcals repartides per tot el territori valencià. Són diaris forts empresarialment ja que compten amb recursos econòmics i tècnics elevats i amb redaccions periodístiques diversificades i molt professionalitzades.

Comptat i debatut, la premsa de proximitat es converteix en un valor en alça en els albars de la democràcia. En bona part dels municipis valencians sorgeixen petits

periòdics que comencen a informar de la vida associativa local i de les activitats dels ajuntaments. Entre 1976 i 1987 hem pogut catalogar 46 capçaleres de premsa local i comarcal informativa comercial, com es pot observar en els quadres següents. Juntament a açò assoleix una forta expansió la premsa institucional editada pels ajuntaments i les tres diputacions provincials. L'any 1985 s'editen 79 BIM arreu del País Valencià. Aquestes xifres ja constaten una gran diferència quantitativa respecte al franquisme, en democràcia s'edita més premsa local i comarcal. Però també hi ha grans diferències ideològiques i qualitatives entre una premsa i altra.

I. Premsa local i comarcal del País Valencià. Anys 1976-1987 (46 capçaleres)³²¹

Títol	Inici i fi de la publicació	Lloc d'edició	Àmbit de difusió	Periodicitat Tiratge	Titularitat de l'empresa/editor	Finançament	Llengua vehicular
<i>Ciudad de Alcoy</i>	1953-2013	Alcoi	L'Alcoià El Comtat	4 per setmana 4.000	Gráficas Ciudad SA	Publicitat Vendes	Castellà
<i>Valle de Elda</i>	1956-continua	Elda	Elda	Setmanal	Ediciones Notivalle, SL	Publicitat Vendes	Castellà
<i>Raons</i>	1968-1993	Picassent	Picassent	Irregular	Club Cultural de Picassent	Subscriptors Quotes socis	Català
<i>El Diariet de Traiguera</i>	1975-continua	Traiguera	Traiguera	Mensual	Centre Cultural Traiguerí	Publicitat Vendes	Català
<i>Canfali Marina Alta</i>	1976-continua	Dénia	Marina Alta	2 per setmana 5.000	Manuel Esquembre Bañuls	Publicitat Vendes	Castellà
<i>Canfali Marina Baixa</i>	1971-2007	Benidorm	Marina Baixa	3 per setmana 4.000	Manuel Esquembre Bañuls	Publicitat Vendes	Castellà
<i>Sueca</i>	1977-1995	Sueca	Sueca	Setmanal	Tipografía Colón	Publicitat Vendes	Castellà
<i>L'Horta</i>	1978-1981	Catarroja	L'Horta Sud	Mensual 1.000	Josep Maria Soriano Besó	Publicitat Venda	Català Castellà
<i>La Veu de Lliria</i>	1978-1983	Lliria	Lliria	Irregular	Associació de Veïns de Lliria	Publicitat Vendes	Català
<i>El Vilero</i>	1979-1986	Vila-joiosa	Marina Baixa	Setmanal	Vicente Pineda Bueno	Publicitat Vendes	Castellà
<i>Vinaròs-El Diariet</i>	1979-continua	Vinaròs	Vinaròs	Setmanal	Ajuntament de Vinaròs-concessió empresa privada	Ajuntament Publicitat Vendes	Català
<i>Xàtiva Setmanal</i>	1980-81	Xàtiva	Xàtiva	Setmanal	Julio Irlés Jiménez	Publicitat Vendes	Castellà
<i>Generalitat</i>	1980-1984	València	Comarques de la província de València	Quinzenal 2.000	Diputació de València	Diputació Publicitat Subscripció	Català Castellà

³²¹ Les fonts utilitzades en aquest catàleg són les mateixes que les utilitzades per a la classificació de premsa en valencià. Són els següents. Hemeroteca de la Biblioteca Valenciana, Arxiu de l'Institut d'Estudis Comarcals de l'Horta Sud, Arxiu de Saó, Fons Local de la Biblioteca Municipal de Catarroja Enric Valor, Biblioteca del MUVIM de la Diputació de València. També hem consultat el llibre *La Informació a la Comunitat Valenciana* (València, 1987), els catàlegs de Faximil Edicions de València i dièrses obres d'història de premsa valenciana elaborades per Ricard Blasco, Francesc Xavier Blai, Teresa Ballester Artigues, Antoni Espinós Quero, Gabriel García Franquet, Antonio Laguna Platero, Francesc Martínez Sanchis, Alfred Ramos González i Francisco Moreno Sáez i. I finalment he consultat algunes col·leccions de revistes facilitades per Vicent S. Olmos, Gustau Muñoz, Joan Lluís Sanxis i Ramon Guillem.

II. Premsa local i comarcal del País Valencià. Anys 1976-1987							
Títol	Inici i fi de la publicació	Lloc d'edició	Àmbit de difusió	Periodicitat Tiratge	Titularitat de l'empresa/editor	Finançament	Llengua vehicular
<i>Trenc d'Alba</i>	1980-1981	Sueca	Sueca	Irregular	Associació de Veïns de Sueca	Quota socis	Català
<i>L'Alcora avui</i>	1980-2003	L'Alcora	L'Alcora	Mensual	Associació Cultural l'Alcora Avui	Publicitat Vendes	Català Castellà
<i>Benicadell</i>	1981	Albaida	Vall d'Albaida	Mensual	Valerià Miralles	Subscriptors Vendes	Català
<i>La Veu de Xàtiva</i>	1982-1984	Xàtiva	La Costera	Setmanal 1.000	Antonio Martínez Reverte	Publicitat Vendes	Català
<i>El Full</i>	1982-2009	Onda	Onda	Setmanal 1.000	José Castañ Diago	Publicitat Vendes	Castellà
<i>Ecos de la Ribera</i>	1983-1984	Alzira	Alzira	Setmanal	Empresa Viveka	Publicitat Vendes	Castellà
<i>Baix Vinalopó</i>	1983-1985	Elx	Baix Vinalopó	Setmanal	Elche Prensa Comarcal	Publicitat Vendes	Castellà
<i>La Veu de la Comarca</i>	1983-1985	Xàtiva	Xàtiva	Mensual 1.000	Ramon Galiana	Publicitat Vendes	Castellà
<i>Set Dies de la Comarca</i>	1983-1985	Torrent	L'Horta Sud	Setmanal 1.600	Set Dies, SA	Publicitat Vendes	Castellà
<i>Mediterráneo Día 7</i>	1983-1985	Castelló	Castelló	Setmanal	PECSA	Publicitat Vendes	Castellà
<i>Elche</i>	1983-1993	Elx	Baix Vinalopó	Setmanal 9.237	Elche Prensa Ilicitana	Publicitat Vendes	Castellà
<i>Penyagolosa</i>	1984-continua	Castelló	Comarques de Castelló	Trimestral 2.000	Diputació de Castelló	Diputació Vendes Subscriptors	Català Castellà
<i>La Serranía</i>	1984		La Serrania	Trimestral 3.000	18 ajuntaments de la comarca	18 ajuntaments publicitat i vendes	Castellà
<i>El Dissabte</i>	1984-continua	Benicarló	Baix Maestrat	Setmanal	Grafisa, SL	Publicitat Vendes	Castellà
<i>Ribera Alta</i>	1984-1987	Alzira	Ribera Alta	Mensual 30.000	Berta Print (València)	23 ajuntaments Publicitat	Castellà
<i>Bresca</i>	1984-continua	Villalonga	Vilallonga	Irregular 500	Associació Cultural Bresca	Subscriptors Publicitat	Català
<i>Gente de la Safor</i>	1985-continua	Gandia	Gandia	Setmanal 3.000	Gente de la Safor Editorial SL	Publicitat Vendes	Castellà
<i>El Tossal</i>	1985-1987	Benidorm	Marina Baixa	Setmanal 2.000	Daniel Barbachano Herrero	Publicitat Vendes	Castellà
<i>El Comarcal</i>	1985	Buñol	Foia de Bunyol	Setmanal	Empresa Garmas	Publicitat Vendes	Castellà
<i>Comarca</i>	1985	Utiel	La Plana d'Utiel-Requena	Setmanal	Carmelo García Robledo	Publicitat Vendes	Castellà

III. Premsa local i comarcal del País Valencià. Anys 1976-1987							
Títol	Inici i fi de la publicació	Lloc d'edició	Àmbit de difusió	Periodicitat Tiratge	Titularitat de l'empresa/editor	Finançament	Llengua vehicular
<i>Aitana</i>	1985-1987	Alacant	Comarques d'Alacant	Quadrimestral 2.500	Diputació d'Alacant	Diputació d'Alacant	Castellà
<i>Asadi</i>	1985-1987	Sagunt	Camp de Morvedre	Quinzenal 3.000		Publicitat Vendes	Castellà
<i>Plaça Major</i>	1985-1987	València	Comarques de València	Mensual 2.000	Diputació de València	Diputació Subscripció	Català Castellà
<i>Sueca Viva</i>	1985	Sueca	Sueca	Setmanal	Associació de Veïns Sueca	Publicitat Vendes	Català
<i>El Económico</i>	1986-continua	Sagunt	Camp de Morvedre	Trimensual 9.000	Editorial y Prensa SL	Publicitat Vendes	Castellà
<i>El Poble</i>	1986-1991	Benissa	Marina Alta	Mensual	Bernat Capó García	Subvenció de 5 consistoris Publicitat Vendes	Català Castellà
<i>Publi Valle</i>	1986	Elda	Elda	Quinzenal	Fernando García Mira	Publicitat Vendes	Castellà
<i>Crònica</i>	1987-2009	Ontinyent	Vall d'Albaida	Quinzenal Setmanal 1.000	Josep Antoni Mollà	Publicitat Vendes	Català
<i>Top Comarcas</i>	1987-1988	Castelló	Comarques de Castelló	Setmanal	Odette Covellí	Publicitat Vendes	Castellà
<i>Comarca</i>	1987-1989	Dénia	Marina Alta	Setmanal	Promidecosa	Publicitat Vendes	Castellà
<i>La Veu de la Marina</i>	1987	Ondara	Ondara	Mensual	Vicent Hernández García	Publicitat Vendes	Català Castellà
<i>La Comarca</i>	1987	Xàtiva	Xàtiva	Setmanal	José Rafael Pérez Borredá	Publicitat Vendes	Castellà
<i>El Periódico de Elche</i>	1987-1988	Elx	Elx	Setmanal	Prensa Ilicitana	Publicitat Vendes	Castellà

5.5.5. Característiques de la premsa local i comarcal valenciana de la democràcia.

Les dificultats per consolidar un mercat homogeni.

La premsa local i comarcal ressorgix amb força després de la mort de Franco. Durant els anys 1976-1987 hem constatat l'edició d'almenys 46 periòdics de proximitat al País Valencià en diverses etapes, dels quals 20 (el 43,5%) són de difusió local i 26 (56,5%) comarcals. És tracta de premsa comercial de pagament que es ven en quioscos i llibreries o mitjançant la fórmula bastant extesa de la subscripció. En aquest període, les úniques capçaleres nascudes en el franquisme que es mantenen són *Ciudad de Alcoy*, *Valle de Elda*, *Raons* i *Canfali Marina Baixa*. Aquestes s'adapten als nous temps i recolzen la reforma política, l'autonomia valenciana i la democratització de l'Estat.

Les altres 42 publicacions restants, que representen el 91,3% del total, són periòdics de nova creació que naixen amb compromisos editorials totalment democràtics. Són periòdics fundats i dirigits per persones d'ideologia progressista, forjades moltes d'elles en la lluita antifranquista i en el moviment valencianista. Aquesta premsa es fonamenta en sistemes reduïts d'organització empresarial. La majoria de periòdics es mantenen per la suma de forces de petits accionistes i subscriptors, sense arribar a consolidar en bastants casos empreses periodístiques sòlides i un mercat publicitari que els proporcione estabilitat econòmica a llarg termini. Es tracta d'una premsa popular, marcada bona part d'ella pel voluntarisme i vinculada a la societat civil, el principal objectiu de la qual és la transmissió d'idees i el compromís cívic amb la recuperació de la democràcia i la conquesta de l'autonomia. De fet, la premsa local i comarcal valenciana de la Transició, tal com podrem observar en alguns exemples que explicarem més endavant, va contribuir a la creació d'una opinió pública favorable a la liquidació del franquisme i a la recuperació de la democràcia, així com a la consecució de l'Estatut d'Autonomia del País Valencià. Més enllà de la influència dels grans diaris ubicats a València, en les petites ciutats i pobles van florir modestes capçaleres que van complir un important paper de formació de la ciutadania en valors democràtics. La premsa comarcal va explicar i transmetre les idees de democràcia, llibertat, tolerància i participació ciutadana. Va recolzar la reforma política del Govern i les Corts espanyoles a partir de 1977, així com els drets i llibertats civils i el model de l'Estat de les autonomies que articula la Constitució de 1978. I va condemnar enèrgicament els intents d'involucionisme, com el colp d'Estat del 23 de febrer de 1981 que a València va adquirir especial rellevància amb l'actuació del capità general Jaime Milans del Bosch en traure els tancs al carrer i declarar l'estat d'excepció al País Valencià.³²²

A més del seu compromís democràtic i autonomista, aquesta premsa naix sobretot amb voluntat de vertebració comarcal. La idea de “fer comarca” mitjançant l'activitat informativa està present en bastants d'aquestes publicacions. En aquest període apareixen 21 nous periòdics comarcals, la majoria d'ells de periodicitat setmanal. Destaquen els següents. A les comarques situades al voltant de València apareixen *Assadi* i *El Econòmic* del Camp de Morvedre; *L'Horta* i *7 Dies de la Comarca* a l'Horta Sud, i *Ecos de la Ribera* i *Ribera Alta* en les terres del Xúquer. En les anomenades comarques centrals naixen *Gente de la Safor*, *Benicadell* i *Crònica* de la

³²² Sobre el paper dels periodistes valencians en el cop, vegeu DD AA (2006): 23.F. *Vint-i-cinc anys després*. València: Unió de Periodistes Valencians.

Vall d'Albaida, així com *La Veu de Xàtiva* i *El Poble, El Vilero* i *Comarca* a la Marina Alta. Igualment al sud del país sorgeixen *Elche* i *Baix Vinalopó*, mentre que a les comarques castellanoparlants de l'interior els projectes més reeixits són *El Comarcal* de la Foia de Bunyol, *Comarca* d'Utiel i *La Serranía* dels Serrans. Tots van ser iniciatives periodístiques amb una clara idea de consolidar una premsa comarcal valenciana, democràtica, independent i alternativa als diaris provincials. El nom de les capçaleres o el subtítol de les mateixes revela aquesta vocació comarcalista. El territori és el missatge i aquest es reafirma en la portada. De fet, 10 dels periòdics catalogats incorporen en el seu títol o subtítol el topònim de la comarca on es difonen i altres 10 inclouen els genèrics “comarca”, “comarcal” o “comarques”, cosa que constata la intenció del editors d'aquestes publicacions de propagar-se més enllà del municipi on s'editen.

Com a corol·lari d'aquesta nova premsa, que pren les comarques com a espais noticiables, tenim diverses publicacions editades per les diputacions provincials les quals assoleixen certa transcendència durant la Transició i primers anys de l'autonomia. Ens referim a *Generalitat* de la Diputació de València, i les seues homòlogues *Aitana* i *Penyagolosa* d'Alacant i Castelló, respectivament. Es tracta d'antics butlletins informatius provincials creats durant el franquisme i reconvertits en democràcia en periòdics moderns, els quals, tot i ser premsa institucional, presten especial atenció al municipalisme i al fet comarcal. De tots tres *Generalitat* (1980-1984) és el periòdic més influent i el que en certa mesura crearà escola en la seua secció «Comarques», com veurem més endavant.

De la mateixa manera, juntament a les esmentades publicacions comarcals, apareixen nous periòdics de difusió local en algunes ciutats caps de comarca, els quals inicien el camí de la premsa democràtica en aquestes localitats. Els més destacats són *Vinaròs-El Diariet*, *El Full* d'Onda, *El Dissabte* de Benicarló, *L'Alcora avui*, *La Veu de Lliria*, *Sueca Viva*, *Xàtiva Setmanal*, *La Veu de la Marina* d'Ondara i *El Periódico de Elche*.

Aquests periòdics, com el seu nom indica en alguns d'ells, volen ser la veu o l'eco d'uns pobles i unes comarques que comencen a assaborir la llibertat i que volen finançar els seus trets d'identitat. Però, ¿Com s'organitza aquesta premsa? ¿Quin tipus d'informació fa? ¿En què es diferencia respecte a la premsa local del franquisme? ¿Quins promotors i empreses hi ha darrere d'aquestes capçaleres? ¿Quines són les seues vies de finançament? ¿Quines són les comarques més editores de premsa de proximitat? ¿Quin és el seu compromís respecte a la llengua autòctona? ¿Quina

influència assoleix en la seua comunitat de d'origen? ¿Quin és el seu mercat i consum (tiratges i difusió)? ¿Es beneficia aquesta premsa d'alguna política comunicativa de l'administració pública? En les pàgines següents intentarem donar algunes respostes a aquestes preguntes.

Assenyalem tot seguit les característiques generals d'aquesta premsa:

1. És una premsa més fructífera que la del franquisme. Enfront els 22 periòdics de proximitat que s'editen durant les quatre llargues dècades de la dictadura, en els dotze anys que van de 1976 fins a 1986 se'n publiquen 46 capçaleres, és a dir, el doble.

2. És una premsa que recupera els models territorials consolidats històricament des del segle XIX en petites i mitjanes ciutats de comarques. La tradició històrica d'aquesta premsa és inqüestionable. Ha reconstruït després del franquisme, amb molta coherència, els models territorials consolidats històricament als municipis no capitals de província. Els 46 periòdics de proximitat que s'editen durant 1976-1987 naixen en poblacions amb una llarga tradició de premsa des del segle XIX o principis del XX. Les ciutats que reprenen en democràcia aquesta tradició de premsa escrita són Alcoi, Elx, Xàtiva, Alzira, Elda, Sueca, Gandia, Sagunt, Llíria, Torrent, Catarroja, Ontinyent, Albaida, Bunyol, Requena, Dénia, Benissa, Onda, Vinaròs i l'Alcora.

3. Els promotors i periodistes que treballen en aquesta premsa són persones amb conviccions democràtiques Això tant si es tracta de projectes impulsats per societats mercantils com per l'administració pública o associacions. Bastants d'aquests promotors militen en partits democràtics, sindicats o entitats cíviques i culturals valencianistes. I més encara, la premsa local i comarcal de la Transició es converteix en una autèntica escola de periodistes que temps després treballaran en importants mitjans de comunicació regionals i nacionals. Igualment la premsa de proximitat d'aquest període serà un plataforma de creació de líders democràtics emergents, alguns dels quals abracen la causa del valencianisme. En les redaccions d'alguns d'aquests periòdics col·laboren polítics i dirigents socials que posteriorment formaran part de l'elit política de la democràcia en ajuntaments, diputacions i administració autonòmica. Hi ha especialment tres periòdics editats en el cor del centre de poder de l'autonomia, la comarca de l'Horta i València, que complixen feafentment aquestes premisses. Es tracta de *L'Horta*, *Generalitat* i *Set Dies de la Comarca*.

4. És una premsa que aposta més pel mercat comarcal. En la dictadura sols trobem set periòdics comarcals, mentre que entre 1976 i 1987 s'editen 26 periòdics comarcals, xifra que quadruplica a la premsa comarcal editada en el franquisme. És una premsa amb una clara voluntat de valoritzar el paper de les comarques en el nou marc autonòmic.

5. En el desenvolupament d'aquesta premsa adquireix un pes decisiu l'administració local i la societat civil. En el franquisme tota la premsa comercial pertany a editors privats ben relacionats amb el règim. En canvi, durant 1976-1987 sols 32 capçaleres (69,5%) són propietat d'empreses mercantils, algunes de les quals estan impulsades per accionariat popular, alhora que trobem 7 publicacions (15,2%) editades per ajuntaments i diputacions i altres 6 (13%) per associacions ciutadanes diverses.

Àmbit de difusió i sistema de gestió econòmica de la premsa local i comarcal valenciana venal editada durant 1976-1987					
Àmbit territorial de difusió					
Comarcal	26 periòdics	56,5%	Local	20 periòdics	43,5%
Gestió econòmica					
Fórmula de gestió			Núm. periòdics		%
Empresa mercantil			32		69,5
Administració pública (ajuntaments i diputacions)			7		15,2
Gestió associativa			6		13
Sense dades			1		2,3
Total			46		100

Això no obstant, el paper de l'administració pública com a promotora de premsa es fa palés sobretot mitjançant l'edició de BIM gratuïts a càrrec dels ajuntaments democràtics. Els BIM, com s'ha dit, són periòdics de periodicitat no diària de distribució gratuïta editats i finançats pels consistoris. Després de les eleccions locals de 1979 un bon nombre d'ajuntaments valencians es convertiran en editors de BIM. La importància d'aquesta premsa institucional és indubtable, fins al punt que arriba a dominar el mercat de lectors de la premsa de proximitat d'aquest període. Les dades que disposem de 1985 així ho constaten. L'únic cens disponible de premsa de proximitat valenciana en el període d'estudi d'aquesta tesi correspon a l'any 1985 i ha estat elaborat per la Generalitat Valenciana.³²³ Aquest cens revela que en 1985

³²³ El llibre *La informació a la Comunitat Valenciana*, editat per la Generalitat el 1987, inclou en les pàgines 317 fins a la 321 unes llistes que inclouen 101 periòdics locals i comarcals. En cada periòdic figuren les següents dades: títol, territori on es difon, periodicitat, any d'aparició, tiratge, ús del valencià,

s'editen 101 periòdics, dels quals 13 són comarcals i 88 locals. El tiratge global d'aquestes publicacions suma 319.937 exemplars. Allò que més crida l'atenció és que 81 d'aquest centenar periòdics són BIM, els quals sumen una tirada global de 246.350 exemplars, cosa que representa el 76,9% del tiratge total de la premsa local i comarcal valenciana. L'hegemonia de la premsa pública és més que evident. Contràriament, la premsa d'empreses periodístiques i entitats associatives que inicien projectes de premsa local i comarcal suma un tiratge de 73.587 exemplars, el que suposa el 23,1%.

6. És una premsa que no consolida un mercat propi de lectors en totes les comarques valencianes. Segurament la voluntat de fer premsa comarcal respon més a la ideologia dels promotors d'aquests periòdics que no a les possibilitats reals de consolidar un sòlid mercat de lectors. Aquesta premsa naix amb moltes febleses: escassos equipaments tècnics, recursos humans i finançament econòmic limitats, sistemes de distribució precaris i estructures organitzatives poc professionalitzades. La premsa proximitat, igual que la premsa en català, es nodreix de molt de voluntarisme periodístic i arrossega moltes mancances d'ingressos publicitaris que impedeix en molts casos seguir les tendències del mercat. La premsa comarcal valenciana, llevat d'escasses excepcions, no participa del procés de renovació tecnològica que experimenten els diaris provincials en els anys vuitanta que els apuntala en el mercat. El seus marges d'explotació, en general, no els faciliten la capitalització per reinvertir en el negoci adequadament en millores tecnològiques i en la qualitat de les seues publicacions.

Les conseqüències de tot això són una premsa efímera i fluctuant. De fet, com podem observar en el següent quadre, el 24,4% d'aquestes capçaleres tanca abans de complir el primer any, un 37,7% no dura més de tres anys i altre el 8,8% desapareix entre el quart i cinquè any de vida. Això suposa que la major part d'aquesta, el 70,9%, no dura més de cinc anys. Sols una minoria aconseguix sobreviure entre sis i deu anys (6,6%) i deu i vint anys (4%), mentre que únicament nou capçaleres (19,5%) aconseguix superar tots els entrebancs i continuen editant-se en l'actualitat.

El tancament continu de capçaleres i la substitució d'unes per altres és la nota dominant en aquelles ciutats on hi ha certa presència de premsa local. Acaben tancant

finançament, continguts, nombre de pàgines, format i observacions. Això ens ha permés esbrinar i poder definir algunes característiques d'aquesta premsa que exposem en aquesta investigació.

37 de les 46 periòdics que s'editen en aquest període, el que representa el 80,5% del total. Tanquen títols privats finançats mitjançant publicitat local com *Asadi* (Camp de Morvedre), *Baix Vinalopó*, *Comarca* (Utiel), *El Tossal* (Marina Alta) o *El Vilero* (Marina Baixa). Desapareixen també periòdics institucionals d'àmbit supracomarcal com *Generalitat*, *Plaça Major* i *Aitana*, o els comarcals de finançament mixte com *Ribera Alta* i *La Serranía*. Tanquen també de forma irremeiable *L'Horta* i *7 Dies de la Comarca* a l'Horta Sud, *Benicadell* i *Crònica* a la Vall d'Albaida i *Ecos de la Ribera*. El mateix camí segueixen un bon nombre de periòdics locals com *Xàtiva Semanal*, *Raons de Picassent*, *La Veu de Xàtiva*, *Sueca Viva*, *El Tossal* de Benidorm, el setmanari *Sueca* i *El Periódico de Elche*, entre altres.

Duració i actualitat de la premsa local i comarcal coetània aSaó (1976-1987)					
Duració de la publicació		Nombre de publicacions		%	
Un any o menys d'un any		11		24,4	
Entre 2 i 3 anys		17		37,7	
Entre 4 i 5 anys		4		8,8	
Entre 6 i 10 anys		3		6,6	
Entre 10 i 20 anys		2		4,4	
Més de 20 anys		9		19,5	
Total		45		100%	
Actualitat de les publicacions en 2010					
Desaparegudes	37	80,5%	Continuen publicant-se	9	19,5%

Comptat i debatut, la premsa valenciana de proximitat editada entre 1976 i 1987 no aconsegueix consolidar un mercat de lectors estable en totes les comarques. Sols es manté d'una forma regular en onze comarques, no sense dificultats i relleus continuats de capçaleres. Es manté precisament en aquelles ciutats que van crear premsa local al llarg del segle XIX i principis del XX i que en els anys seixanta i setanta de la passada centúria van experimentar un fort creixement dels sectors industrial, turístic i de serveis. Aquestes ciutats són Alcoi, Alzira, Benidorm, Dénia, Elda, Elx, Ontinyent, Sagunt, Sueca, Torrent i Xàtiva. Hi ha un mercat que van prenent per etapes successives periòdics de duració efímera. De fet, fins al moment present tots els pobles i comarques citats han editat premsa local en un moment o altre. Segurament allò més important no és el temps de duració d'un periòdic sinó que cada municipi assolisca al llarg del temps mantenir una cobertura continua de premsa de proximitat.

Un estudi en profunditat del mercat de lectors de la premsa de proximitat que abraçe un període cronològic ampli –la Transició i la democràcia– ajudaria a comprendre millor aquest sector de la comunicació. Però això ensopega amb dificultats, com ara la manca de censos oficials sobre les publicacions existents i les seues característiques i de catàlegs de premsa en totes els comarques, així com la inexistència de dades regulars i controlades de difusió de premsa de proximitat. Tot això imposa moltes limitacions a l’hora de fer recerques acurades que abracen tot el territori valencià. Ens hem de conformar de moment en fer una aproximació mínima del mercat de lectors que investigacions posteriors hauran de completar.

Com hem dit, per al període d’estudi d’aquesta tesi, sols disposem del cens de 1985 de la Generalitat que ens dóna un tiratge global 319.937 exemplars per a les 101 capçaleres que s’editen aquest any. El càlcul dels índexs de difusió d’aquesta premsa, basant-nos en l’esmentat cens en relació a la població valenciana de 1985, dóna una taxa mitjana de 85 exemplars per cada mil habitants, davant dels 80 calculats l’any 1985 per la UNESCO per als diaris d’Espanya.³²⁴ Aquesta xifra pot donar una imatge de certa fortalesa del mercat valencià de premsa de proximitat, però realment no és així, el mercat és feble, ja que la premsa venal és minoritària enfront l xifra aclaparador de la premsa públic institucional local. Recordem, el 23,1% del tiratge (73.587 exemplars) és produït 15 publicacions d’empreses privades i associacions. Això significa que l’índex de difusió mitjana de premsa venal de proximitat a tot el País Valencià l’any 1985 és de 19 exemplars per cada mil habitants. Aquest tiratge, unit al fet que sols 22 de 32 comarques editen premsa de proximitat, indica la poca incidència d’aquesta premsa en el mercat de lectors en els albors de la democràcia. I això, en definitiva, ve a constatar que la premsa local i comarcal no consolida un mercat propi al del País Valencià, almenys en el període que abraça aquesta investigació.

³²⁴ La població del País Valencià l’1 de gener de 1985 era de 3.745.13 habitants (Font:INE). Així mateix, l’índex de lectura de premsa diària que dóna la UNESCO per a Espanya l’any 1985 és de 80 periòdics per cada 1.000 habitants (Font: AEDE.: Libro Blanco de la premsa diària 2011).

Prensa local i comarcal valenciana. Any 1985					
Titularitat			Tirada		
	Titularitat	Nombre de capçaleres	%	Exemplars	%
Prensa comarcal	Administració pública local	5	38,5	39.500	41,7
	Empresa privada	8	61,5	28.237	58,3
	Total	13	100	67.737	100
Prensa local	Titularitat	Nombre de capçaleres	%	Exemplars	%
	Administració pública local	81	92,1	246.350	97,7
	Empresa privada	4	4,5	3.700	1,5
	Associativa	3	3,4	2.150	0,8
	Total	88	100	252.200	100
Total premsa local i comarcal					
		Nombre de capçaleres	%	Exemplars	%
Prensa comarcal		13		67.737	
Prensa local		88		252.200	
		101	100	319.937	100

Font: *La Informació a la Comunitat Valenciana*. Elaboració pròpia.

Per altra banda, la premsa de proximitat valenciana es caracteritza per tenir una baixa capacitat productiva. Pel que fa a la premsa gestionada per empreses privades, la majoria de publicacions no superen el miler d'exemplars. Sols tres –*Ciudad de Alcoi*, *Canfali Marina Alta* i *Canfali Marina Baixa*– arriben als 4.000 exemplars. I una sola, el setmanari *Elche*, es planta en un tiratge de 9.237 exemplars. Major volum productiu mostra la premsa finançada per institucions públiques, com és el cas del mensual gratuït *Ribera Alta* en el que col·laboren 25 ajuntaments de la comarca i que arriba a 30.000 exemplars, o les revistes *Generalitat* i *Penyagolosa* –editades per les diputacions de València i Castelló, respectivament– amb tiratge de 2.000 exemplars cadascuna. Cal afegir que les publicacions provincials també obtenen una part dels seus ingressos mitjançant la venda per subscripció.

El mercat valencià de lectors de premsa venal de proximitat és minso si el comparem amb altres territoris on aquest sector té més vitalitat. El cas de Catalunya analitzat per Jaume Guillaumet ens ofereix llum sobre aquesta qüestió. L'investigador català dona una xifra de 201 publicacions locals i comarcals de pagament l'any 1979, que sumen

un tiratge de 246.984 exemplars, la qual cosa suposa que l'índex de difusió mitjana de premsa comarcal a tot Catalunya és de 59 exemplars per cada mil habitants davant els 98 calculats per la UNESCO per als diaris de tot Espanya.³²⁵ Davant d'aquestes dades, Guillamet parla de l'existència d'un mercat de lectors de premsa local i comarcal consolidat, fet que pren més força encara quan veiem que la premsa local i comarcal té presència en totes les comarques de Catalunya.

7. És una premsa que aposta per la normalització del català. La premsa de proximitat comercial del franquisme s'escriu íntegrament en castellà, llevat d'alguns d'usos marginals en què usa el català en articles de caire folklòric i festiu i poemes. Hi ha una clara discriminació i repressió del català. En canvi, durant els anys 1976-1987 el català està present en un bon nombre de publicacions, com veiem en la següent tabla.

Llengua utilitzada en la premsa local i comarcal valenciana (1976-1987)³²⁶		
Ús de l'idioma	Núm. capçaleres	%
Premsa en català (70-100%)	10	21,7
Premsa valenciana bilingüe (45-65% català)	6	13
Premsa castellana bilingüe (10-35% català)	23	50
Premsa en castellà (90-100% castellà)	7	15,2
Total	46	100

Observem que sols deu periòdics (21,7%) empren preferentment el català, mentre que sis (13%) són publicacions valencianes bilingües. Això significa que el 34,7% de la premsa valenciana de proximitat empra preferentment l'idioma vernacle. El castellà, però, continua essent la llengua dominant. Set periòdics (15,2%) s'escriuen totalment o majoritàriament en castellà, mentre que 23 (50%) són publicacions castellanoves bilingües. Malgrat la clara voluntat de normalització lingüística existent en alguns projectes, sobretot en la Transició, creiem que en conjunt aquesta premsa no ha sigut determinant en el procés definitori de recuperació del català al País

³²⁵ Vegeu GUILLAMET. *Ibidem.* pp. 174 i 1988. Jaume Guillamet es basa en el Cens Provisional de la Premsa Comarcal de Catalunya de 1979 que dona 201 publicacions amb un tiratge global de 246.984 exemplars distribuïts de la següent manera: 8 diaris que sumen 41.641 exemplars, 39 periòdics que sumen 93.200 exemplars i 154 revistes que sumen 101.670 exemplars.

³²⁶ Hem dividit la premsa en quatre grups pel que fa a l'ús de la llengua: premsa escrita en català, premsa valenciana bilingüe, premsa castellana bilingüe i premsa en castellà. El criteri utilitzat en els percentatges d'usos de la llengua en cada grup té en compte la realitat sociolingüística valenciana bilingüe (existència de 21 comarques de llengua catalana i 11 de parla castellana, i procés de substitució lingüística del català a favor del castellà en les comarques catalanoparlants). Aquest criteri difereix del que usa Jaume Guillamet per a la premsa comarcal de Catalunya, on els nivells d'ús del català són majors atès que totes les comarques de Catalunya són catalanoparlants i la llengua resisteix amb més vitalitat l'empenta del castellà.

Valencià. Si comparen el cas valencià i el català, veiem que a Catalunya la premsa local i comarcal sí compleix un paper normalitzador. Amb dades de 1981 aportades per Jaume Guillet, veiem que dels 192 periòdics de proximitat que s'editen a Catalunya aquest any, 132 estan escrits en català en un 80% o més de l'espai redaccional, 34 són catalanes bilingües (entre el 50 i el 80% dels textos en català), 22 són castellanes bilingües (menys del 50% dels textos escrits en català) i només una publicació s'escriu exclusivament en castellà. Això significa que el 88% de la premsa de proximitat catalana és d'expressió majoritàriament catalana.³²⁷

Per altra banda, les dades sobre l'ús del català en la premsa valenciana de proximitat que apareixen en el cens de 1985 de la Generalitat corroboren la feblesa de la llengua en aquest sector. Sols 30 dels 101 periòdics locals i comarcals que s'editen aquest any usaven preferentment el català com a llengua de comunicació, és a dir, el 29,6% del total de publicacions.³²⁸ I sembla que la situació del català ha empiorat en els anys posteriors.³²⁹ La premsa en castellà és la que més ha crescut des de 1976 fins ençà. Ho expliquem amb dos exemples. Segons dades de l'OJD, els 18 diaris en castellà més llegits al País Valencià (tant regionals com estatals) entre juliol de 2006 i juny de 2007 sumaven una difusió mitjana diària de 689.431 exemplars. Una xifra aclaparadora enfront dels 100.950 exemplars de tiratge d'eixida dels 22 periòdics no diaris informatius (4 regionals i 18 locals i/o comarcals) escrits en català en 2008.³³⁰ El segon exemple el trobem en la premsa de proximitat. L'any 2008 s'editaven al País Valencià 87 periòdics de proximitat (venals i gratuïts), dels quals 69 (79,3%) s'escriu majoritàriament en castellà i sols 18 (20,3%) en català.³³¹

³²⁷ GUILLAMET: *Ibidem*. p.223. En aquest cas Jaume Guillet agafa com a base d'anàlisi les dades el Cens del Congrés de Premsa comarcal de Catalunya de maig de 1981.

³²⁸ Vegeu els quadres de premsa local i comarcal valenciana en *La Informació a la Generalitat Valenciana*. pp.317-324. En cadascun dels 101 periòdics figura el percentatge d'ús del valencià, cosa que ens ha permès calcular els usos lingüístics en la premsa de proximitat valenciana de 1985.

³²⁹ No es coneix de manera completa la situació i evolució dels usos del català en els mitjans de comunicació valencians des de 1976 fins al moment present, ja que els estudis que s'han realitzat fins ara són parcials i no reflecteixen la realitat canviant d'aquest sector. Les recerques més completes en aquesta línia de recerca corresponen a Rafale Xambó i Francisc Martínez Sanchis. Vegeu XAMBÓ, R. (2002): "El cas valencià", en *El català en els mitjans de comunicació. Situació actual i perspectives*. MARTÍNEZ SANCHIS, F. (2009): "El periodisme valencià en llengua catalana", en DÍAZ NOCI, J. (eds.) *Kazetaritza hizkuntza: Espainiako kasua (El periodisme en llengües minoritzades: el cas d'Espanya)*. pp. 555-584. I finalment MARTÍNEZ SANCHIS, F. (2010): *Periodisme contra les cordes. El valencià en els mitjans de comunicació*.

³³⁰ MARTÍNEZ, F.: *Periodisme contra les cordes*. Vegeu epígraf "La presència del valencià en la premsa". pp.38-74.

³³¹ Informació obtinguda en l'Hemeroteca de la Biblioteca Valenciana (consulta: 30 de març de 2008).

8. És una premsa que sobreviu malgrat la competència de les edicions locals i comarcals dels diaris provincials. El 20 de juny de 1987 es produeix un esdeveniment que canviarà el panorama de la premsa valenciana de proximitat. Naix a Gandia l'edició comarcal de la Safor de *Levante-EMV*. Serà la primera de les nou edicions comarcals que anirà creant aquest diari fins a l'any 2003. Juntament a aquesta edició se sumaran la de la Ribera (1988), Castelló (1991), Requena-Utiel-la Hoya-El valle (1991), la Costera-Vall d'Albaida-La Canal (1991), el Camp de Morvedre (1992), l'Horta (1994), la Marina (1997) i Alacant (2003). La política empresarial de crear edicions territorials en comarques és seguida per la resta de diaris que veuen un mercat a explotar. El 1988 *Las Provincias* llança l'edició de l'Horta i fins a 2005 en crea set edicions més en les mateixes comarques on *Levante-EMV* té presència. El mateix camí seguiran *Información* i *La Verdad*, però aquests diaris aposten per l'obertura d'edicions locals en les ciutats més poblades de la província d'Alacant. En total aquests quatre diaris arribaran a obrir fins a 28 edicions comarcals o locals que es converteixen en un seriosa competència per a la petita premsa de proximitat.

L'aposta dels diaris provincials per la informació de proximitat és una resposta al procés de deslocalització que desenvolupa la premsa de Madrid al País Valencià a partir dels anys vuitanta, fonamentalment *El País*, *ABC* i *Diario 16*.³³² I també a la percepció real que hi havia un mercat informatiu comarcal infraexplorat. Les experiències fracassades de premsa comarcal en els primers anys vuitanta així ho constaten. Els rotatius de Prensa Ibérica, *Levante-EMV* i *Información*, són un cas il·lustratiu de l'estratègia comercial de les grans empreses de comunicació per a conquerir els mercats publicitaris locals. Aquests diaris obriran delegacions en les ciutats no capitals de província més importants. El seu mapa de delegacions

³³² Els diaris de Madrid inicien en els anys vuitanta una política expansiva a la recerca dels mercats regionals. Aquesta premsa està present en terres valencianes des de la Transició. Inicialment la premsa central crea diverses corresponsalies fixes en capitals de província fins a donar el pas de la delegació. *El País* des del seu naixement crea corresponsalies fixes a València i Alacant. L'any 1981 funda una delegació a València dirigida per Manuel Muñoz que el 1990 es converteix en regional. El mateix camí va seguir *Diario 16* que crea el 1991 una delegació a València ampliant-la l'any 1995 a tot el territori valencià. Més endavant entren *ABC* i *El Mundo*, que aposten per les edicions provincials. *ABC*, crea dues edicions diferenciades, una a Alacant en 1988 i altra de València i Castelló el 1990, fins convertir-se posteriorment en una única edició regional. Així mateix, *El Mundo* crearà a partir de 1993 tres edicions provincials: Castelló, Alacant i València, tot i que aquesta última ofereix informació regional. Finalment, *La Razón* ha optat també per una delegació regional a València. El resultat d'aquest procés és una forta penetració de la premsa central al territori valencià. L'any 1993 el consum de premsa de Madrid al País Valencià era del 27%, una xifra alta en comparació a altres llocs com el País Basc (un 9,7%), Catalunya (11,5%) o Galícia (14%). Font: LÓPEZ, G. (Ed) i d'altres: *El ecosistema comunicativo valenciano*.pp.151-153.

territorials es dibuixa marcant les ciutats que tenen una trajectòria històrica de més d'un segle de premsa local i que han experimentat iniciatives truncades recents de periòdics de proximitat. És a dir, en llocs on existeix un mercat específic de lectors. De fet, abans de l'aparició de la delegació de la Safor de *Levante-EMV* el 1987 havien tancat les portes 14 periòdics sorgits precisament en comarques on aquest rotatiu iniciarà la seua expansió. No és casualitat, doncs, que *Levante-EMV* obliga redaccions comarcals a Gandia, Alzira, Xàtiva, Dénia, Sagunt i Torrent, i que *Información* cree les seues pròpies locals a Benidorm, Alcoi, Dénia, Elda i Elx.

El model informatiu d'aquests diaris es basa en la combinació de localisme i globalitat, fet que els fa ser molt competitiu. És a dir, barregen una estructura pròpia de premsa nacional i regional (seccions internacional, nacional i regional, firmes de prestigi, promocions, col·leccionables, suplementos...) amb els criteris d'informació local (edicions territorials). Aquestes empreses aprofiten sinèrgies humanes, tecnològiques i financeres per fer periòdics de major qualitat i difusió.

Malgrat aquesta organització de continguts tan competitiva, i malgrat que *Levante-EMV* i *Las Provincias* creen edicions a Castelló i Alacant amb un intent d'arribar a tot el país, aquesta premsa no és regional, continua tenint la província com a límit. Cada província té la seua pròpia premsa. *Información*, *Las Provincias*, *Levante-EMV* i *Mediterráneo*, venen més del 90% del seu tiratge dins de la seua pròpia província d'origen. Cap d'aquests diaris vertebrava informativament tot el País Valencià.

Lògicament la presència en comarques dels diaris provincials dificulta la supervivència i aparició de petits periòdics de proximitat, encara que això no ha estat del tot determinant. Malgrat la competència els diaris provincials, encara ha estat possible l'existència d'una modesta xarxa de premsa local i comarcal autòctona en terres valencianes a partir de 1987. I això ha estat possible sobretot gràcies l'expansió de la premsa gratuïta per comarques en la primera dècada del segle XXI. Aquest dualisme –la barreja d'edicions territorials de grans diaris provincials i petites capçaleres autòctones– és el model de premsa comarcal que s'ha desenvolupat al País Valencià en els últims vint anys. Ho expliquem amb un exemple clarificador. L'any 2008 a les comarques de la Safor, l'Horta i la Vall d'Albaida es publicaven 23 periòdics de proximitat. En les tres hi havia també edicions comarcals de *Levante-EMV* i *Las Provincias*. D'aquestes 23 publicacions, 10 eren de difusió local i 13 comarcals, mentre que sis eren de pagament i 17 gratuïtes. Cal assenyalar finalment

que vuit d'aquests periòdics nasqueren entre 1987 i 1999 i setze (el 69,5%) després de l'any 2000.

5.5.6. La premsa local i comarcal valencianista. Algunes publicacions representatives: *L'Horta, Generalitat, Benicadell, La Veu de Xàtiva, El Poble de la Marina i Crònica de la Vall d'Albaida.*

Durant els anys 1976-1987 s'editaren 16 periòdics de proximitat amb una línia editorial valencianista. Aquesta premsa, a més de reafirmar els valors identitaris locals a través de la informació, va contribuir a difondre la identitat col·lectiva valenciana, és a dir, els elements de la història, la cultura i la llengua que defineixen la personalitat del poble valencià. Aquests periòdics són els següents per ordre d'aparició: *Raons, El Diariet de Traiguera, L'Horta, La Veu de Lliria, Vinaròs-El Diariet, Generalitat, Trenc d'Alba, L'Alcora avui, Benicadell, La Veu de Xàtiva, Penyagolosa, Bresca, Plaça Major, El Poble, Crònica i La Veu de la Marina.* És una premsa que, a més s'informar sobre esdeveniments locals, assumeix el compromís cívic de defensar la democratització de l'Estat, l'autonomia valenciana i la normalització de la llengua vernacle. En aquest epígraf volem parlar l'atenció en sis periòdics representatius que defensen la democràcia i la identitat valenciana, en alguns dels quals trobem gent vinculada a *Saó*. Són per ordre d'aparició *L'Horta, Generalitat, Benicadell, La Veu de Xàtiva, El Poble i Crònica.*

5.5.6.1. Generalitat, la revista de les comarques valencianes.

Generalitat és un periòdic quinzenal editat per la Diputació Provincial de València (DPV) entre abril de 1980 i juny de 1984 que impulsa des de les seues planes el fet comarcal, la normalització de la llengua (usa el català en el 40% dels textos), la cultura valenciana i el procés polític de l'autonomia. *Generalitat* es defineix en el subtítol com la «Revista de les comarques valencianes». Tota una declaració de principis venint d'una institució secular que té la província com a marc d'organització política. Per a entendre el significat d'aquest periòdic cal remuntar-nos primer als seus orígens.

Generalitat va nàixer el desembre de 1962 com a butlletí de la diputació i la Institució Alfons el Magnànim, sota la presidència de Bernardo Lassala. La publicació rep el nom del Palau de la Generalitat, que en aquell temps era la seu de l'organisme provincial.³³³ *Generalitat* ofería informació sobre gestió política de la diputació i del

³³³ A l'inici de l'autonomia el Palau de la Generalitat es converteix en seu del govern autonòmic i la Diputació de València s'ubica als palaus de la Batlia i la Scala, a la plaça de Manises.

Govern, així com articles d'història i cultura dins dels paràmetres del “regionalismo bien entendido” del franquisme. La primera època de la revista es prolonga fins a juny de 1966. Va deixar de publicar-se catorze anys fins que Manuel Girona (president de la diputació durant 1979-1983) recupera la capçalera i la converteix en un periòdic informatiu democràtic que dóna cabuda a la participació de periodistes aliens a la institució.³³⁴

Manuel Girona (Sagunt, 1939) formà part dels GARS (Grups d'Acció i Reflexió Socialista), que posteriorment passà a integrar al PSPV. Amb l'agregació del PSPV al PSOE fou elegit president de la Diputació de València el 1979 gràcies al pacte establert entre el PSPV-PSOE i el PCPV. Girona, d'ideologia socialista nacionalista, substituïa al front de la institució al franquista acèrrim Ignacio Carrau, president de la diputació de 1975 fins a 1979, el qual va boicotejar des del seu càrrec la concessió de competències al Consell Preautonòmic del País Valencià, presidit pel socialista Josep Lluís Albinyana.³³⁵ Davant d'un govern preautonòmic feble, sense pressupostos i assetjat per la dreta reaccionària, Manuel Girona encapçala una institució secular finançada amb pressupostos de l'Estat que s'eregeix com a bastió de l'incipient valencianisme. Des d'aquest lloc de responsabilitat, Girona no sols dóna suport polític i logístic a Albinyana, sinó que reorganitza la institució i posa especial èmfasi a promoure la identitat valenciana. Revitalitza la Institució Alfons el Magnànim, dotant-la de pressupost i personal permanent, alhora que crea l'any 1980 el Servei d'Estudis de Planificació Social on s'integra el Departament de Desenvolupament Comarcal. Des d'aquest organisme novedós i pioner, Girona pretén dur a terme una acció de planificació social a les comarques amb diverses accions. Comença oferint assessorament a les recents constituïdes mancomunitats i organitzant campanyes de difusió del fet comarcal mitjançant jornades i activitats divulgatives. Tenim constància de la celebració d'aquestes campanyes almenys al Camp de Morvedre, la Costera, la Serrania i la Canal

³³⁴ Hem pogut consultar la col·lecció completa de *Generalitat* en la Biblioteca del MUVIM de la Diputació Provincial de Valencia. Aquesta revista té dues èpoques. La primera abraça els anys 1962-1966, mentre que la segona que descrivim en aquesta tesi engloba els anys 1980-1984.

³³⁵ Ignacio Carrau Leonarte (València, 1923) fou procurador de les últimes Corts franquistes durant 1975-1977 i president de la diputació de València entre 1975 i 1979. Activament anticatalanista, va impedir el nomenament de Manuel Sanchis Guarner com a president del Rat Penat (1976), propicià la fundació de la blavera Real Acadèmia de Cultura Valenciana (1978) i fou un dels instigadors de molts dels fets la Batalla de València. Junt amb Miquel Ramón Izquierdo fou un dels fundadors del partit blaver Unió Valenciana. Participà també en la fundació de Derecha Democrática Española, partit contrari a la Constitució. Mai ha negat la seua adhesió inquebrantable al franquisme. En una entrevista realitzada per Paco Cerdà publicada en *Levante-EMV* el 30 d'octubre de 2011 (pàgines 14-15) Ignacio Carrau no dubtà a declarar el següent. “Hay una cosa de la que nunca renegaré: mi lealtad a Franco”.

de Navarrés.³³⁶ Un dels objectius de Girona és la vertebració comarcal i corregir els grans desequilibris existents entre les comarques de l'interior i del litoral.

L'òrgan de premsa que difón aquests canvis és *Generalitat*. Comença la seua segona època amb l'edició d'un número zero a l'abril de 1980. Pel que fa a l'organització de la producció, *Generalitat* trenca totalment amb el model tradicional de butlletí institucional. És una publicació de pagament (el seu preu és de 25 pessetes i es distribueix principalment per subscripció) elaborada per periodistes professionals (té una plantilla fixa de tres redactors i una trentena de col·laboradors). La seua capacitat productiva arriba als 2.000 exemplars (els seus lectors són líders d'opinió, majoritàriament polítics locals) i es finança mitjançant aportacions dels pressupostos de la diputació i la publicitat.

Generalitat separa clarament la informació institucional, que ve recollida en la secció «Diputació portes obertes», d'aquella que es produeix fora de l'organisme provincial. Per a tal fi Manuel Girona deixa la gestió del periòdic en mans de professionals del periodisme. Tot i que nomena com a diputat delegat de la publicació a Lluís Sánchez Estellés, és el tercet format pels periodistes Joan Antoni Calabuig (director), Ricard Triviño (subdirector) i Pilar López Surroca (cap de redacció) el que es fa càrrec de la coordinació dels continguts. El projecte –comarcalista i valencianista– aconsegueix aglutinar un bon nombre de prestigiosos periodistes i escriptors, la majoria d'ells progressistes i valencianistes. La nòmina de col·laboradors és ampla i heterogènia. Trobem els periodistes Salvador Barber, Ferran Belda, Emilia Bolinches, José Miguel García, Josep Maria Soriano Bessó, Amadeu Fabregat, Rafael Ventura Melià, Miguel Ángel Villena, Adolf Beltran, Jaime Millas, Emili Piera, Lluçà Romero, Vicente Lladró, Josep Torrent, Ángel Martínez, José Manuel Dasí, Ricard Bellveser, Francesc Pérez Moragon, Josep Lluís Benlloch, José Luís Cañamero, Francesc de Paula Burguera i Jesús Sanz. Bastants d'aquests participen igualment en algunes iniciatives capdavanteres de la premsa democràtica del moment, com *Saó*, *Valencia Semanal*, *Diario de Valencia*, *Noticias al Día* o *L'Espill*. I també en grans mitjans consolidats com *Las Provincias*, TVE i *El País*. Així mateix, en *Generalitat* escriuen alguns dels escriptors i intel·lectuals més representatius de la cultura valenciana com Enric Soler i Godes, Rafael Lluís Ninyoles, Trini Simó, Enric Valor, Joan Francesc Mira i Josep Piera. Investigadors i historiadors com Josep Vicent Selma, Adolf Sanmartí, Llorenç

³³⁶ “Servei d'Estudis de Planificació Social”. *Generalitat*, núm. zero (26 d'abril de 1980).p.23. En aquest article es dona informació sobre la creació i objectius del Departament de Desenvolupament Comarcal.

Millo, Manuel Civera, Alfons Vila, Emili Beüt, Santiago Bru i Rafael F. Tomás. I també el musicòleg Eduard López Chavarri, l'economista Manuel López Estornell, l'arqueòleg Enric Pla, el jurista Josep Maria Davó i els polítics Emèrit Bono i Emilio Attard. I fins i tot un jove economista regidor de l'Alcúdia que comença despuntar en el periodisme comarcal, Francesc Signes, futur alcalde pel PSPV-PSOE d'aquest municipi de la Ribera durant 1991-2007 i elegit diputat de les Corts Valencianes en les eleccions de 2007 i 2011. Cal remarcar igualment la participació en *Generalitat* d'alguns col·laboradors de *Saó*, com ara Josep M. Soriano, Lluçà Romero, Emilia Bolinches, Francesc Pérez Moragon, Joan Francesc Mira, Trini Simó i Francesc de Paula Burguera. Tota aquesta plèiade de col·laboradors fan de *Generalitat* un producte innovador i de gran qualitat periodística.

Generalitat suposa la primera iniciativa periodística institucional de la democràcia que aposta seriosament per la vertebració comarcal. En el llenguatge d'aquesta publicació desapareix el terme "provincia de València" i és substituït per "comarques de València". Un intent decidit de "desprovincialitzar" el territori que queda ben palés en l'editorial del primer número, titolat «El fet comarcal», on la diputació afirma que esmerçarà tots els esforços que calguen "en potenciar la tasca de comarcalització, que és, en definitiva, una forma d'acostar-se als nostres pobles".³³⁷ Això es diu en un moment en què ni les mancomunitats ni la possible comarcalització del País Valencià estaven regulats per llei. Haurem d'esperar a l'aprovació de l'Estatut d'Autonomia de 1982 i la Llei de Bases de Règim Local de 1985 per veure tractades normativament aquestes dues qüestions. Això no obstant, des del primer número *Generalitat* dona valor al fet comarcal mitjançant la creació de la secció «Comarques», la qual es converteix en un dels apartats més dinàmics de la publicació. De fet, aquesta secció ocupa un terç de l'espai redaccional (entre 7 i 10 pàgines de les 32 que té la publicació).

«Comarques» recull notícies sobre actuacions municipals, esdeveniments culturals i tradicions populars a les 15 comarques que formen la demarcació provincial de València. En aquesta secció les notícies s'agrupen per comarques, les quals vénen anunciades amb cinyellets, i comarca té el seu corresponal responsable. En citem dos coneguts a mode d'exemple: Ferran Belda a la Costera i Francesc Signes a la Ribera Alta. A més d'això, «Comarques» incorpora la subsecció de breus municipals «Els pobles són notícia» i l'apartat d'entrevistes «Los alcaldes dan la cara», on els primers

³³⁷ "El fet comarcal". Article editorial. *Generalitat*, núm. 1 (2a quinzena de maig de 1980).p.2.

edils municipals contenen els seus projectes i els problemes que troben en la seua gestió. Hi ha també apartats específics dedicats a l'heràldica municipal i la cuina popular. I fins i tot apareix la novedosa subsecció «La nostra premsa comarcal», coordinada per Francesc Pérez Moragon, amb l'objectiu d'informar sobre l'aparició de capçaleres de proximitat i les seues característiques.³³⁸ Així mateix, en alguns números es publiquen reportatges especials dedicats monogràficament a alguna comarca en concret on s'aborda amb visió de conjunt l'estructura econòmica del territori, els problemes més apressants, les necessitats de serveis i infraestructures i els projectes municipals més reeixits. *Generalitat* publica igualment reportatges amplis sobre algunes problemàtiques comarcals heretades del franquisme que preocupen als primers governants democràtics locals. Temes com, per exemple, la contaminació de l'Albufera, la lluita dels Alts Forns de Sagunt per evitar el tancament, l'abandó i manca d'infraestructures de les comarques de l'interior, la desfeta urbanística d'alguns punts del litoral valencià, la creació de mancomunitats com a eina de potenciació del fet comarcal, la crisi de la Unió Naval de Levante, la problemàtica del camp valencià i el debat metropolità sorgit a l'Horta davant l'eliminació de la corporació franquista Gran Valencia. Especial tractament va rebre en *Generalitat* la Pantanada de Tous del 20 d'octubre de 1982. Una devastadora riuada del Xúquer que va provocar el trencament de la presa de Tous, una desena de víctimes mortals, 29 poblacions de la Ribera Alta i Baixa afectades per les inundacions amb unes perdues materials superiors als 50.000 milions de pessetes. El periòdic aborda aquesta catàstrofe en l'ampli reportatge «La tragèdia d'unes comarques», alhora que difon l'acord del ple de la diputació que demana al Fiscal General de l'Estat l'obertura d'una causa criminal per a depurar responsabilitats pel trencament de la presa.³³⁹

Per altra banda, els compromisos valencianistes de *Generalitat* es recullen en reportatges especials on s'analitzen, entre altres temes, el procés cap a l'autonomia, el 50 aniversari de les Normes de Castelló, la figura de Manuel Sanchis Guarner, l'aprovació de l'Estatut d'Autonomia, la constitució de les Corts Valencianes, la introducció del valencià a l'escola, els Premis Octubre o les campanyes Carles Salvador d'ensenyament de la llengua. Així mateix, en la secció «Societat i cultura» es fa un ampli seguiment de l'obra i activitats cíviqes d'escriptors, artistes i intel·lectuals de la cultura catalana al

³³⁸ La subsecció «La nostra premsa comarcal» s'enceta en la segona quinzena de maig de 1980 amb l'article de Francesc Pérez Moragon titolat "La premsa comarcal: una esperança de llibertat informativa" (*Generalitat*, núm.1. p.6). En els números següents *Generalitat* anirà informant sobre l'aparició de capçaleres de proximitat tant privades com institucionals (BIM). Aquesta subsecció és una font imprescindible per fer un seguiment de la primera premsa local i comarcal valenciana de la democràcia.

País Valencià. A més, *Generalitat* visualitza en la secció «Entrevista» un bon nombre de figures del valencianisme cultural, com ara Josep Piera, Jaume Pérez Muntaner, Josep Lluís Sirera, Andreu Alfaro, Joan Francesc Mira, Josep Lluís Seguí, Raimon, Ferran Cremades, Carles Mira, Eusebi Sempere, Manuel Boix o Lluís el Sifoner, entre altres. I fins i tot líders polítics sensibilitzats per la qüestió identitària, encara que amb visions molt diferents entre ells, com és el cas de Ricard Pérez Casado, Joan Lerma, Jaime Muñoz Peirats, Ciprià Ciscar, Ernest García, Emilio Attard, Josep M. Jordan Galduf i Joaquín Maldonado, entre altres.

L'atenció a les manifestacions de la cultura valenciana també està present en la contraportada del periòdic, dedicada sempre a personatges i fets singulars de la història del país. L'ús del català predomina sobretot en les seccions «Entrevista», «Societat i cultura», l'editorial i comunitats institucionals, els apartats «Els pobles són notícia» i «Millorem el llenguatge» d'Enric Valor, així com en la secció d'opinió «Plumas invitadas» en la qual escriuen Joan Francesc Mira, Amadeu Fabregat i Josep Piera.

L'edició d'un periòdic quinzenal amb uns continguts tan acurats i treballats i una nòmina tan extensa i prestigiosa de col·laboradors requereix d'una organització sòlida. A més dels tres periodistes citats anteriorment que formen la plantilla bàsica de la redacció, *Generalitat* compta amb la tasca gràfica dels fotògrafs Josep V. Rodríguez, Penalba i Luis Vidal, així com d'un equip encarregat l'administració i distribució de la publicació format per Manuel Cerdà Pérez, Josep Lluís Giménez Gazolaz i Ferran Pla Carbonell. Això sense oblidar les secretàries de redacció Benilde Alcamí, Empar Martínez i Victoria Maicas. En total estan adscrites a la publicació dotze persones. Una plantilla considerada gran per a un periòdic comarcal de l'època que es manté fonamentalment amb fons econòmics de la diputació. Això no obstant, per tal d'obtenir finançament addicional, la diputació va signar un conveni amb l'empresa Pivot SA de València (dirigida per José M. Alandí Chambret) per a obtenir publicitat privada i alleugerir la càrrega de despeses.

El mercat de lectors de *Generalitat* està format principalment per líders d'opinió. El periòdic de la diputació es distribueix per correu mitjançant subscripció i arriba a polítics locals dels 266 ajuntaments de la província, centres de l'administració pública estatal i del govern preautonòmic, així com a subscriptors particulars vinculats

³³⁹ «La tragèdia d'un escriptor». *Generalitat*, núm.56 (novembre de 1982).

fonamentalment al món de la política, la cultura, els mitjans de comunicació i el moviment ciutadà.

La línia valencianista de *Generalitat* i el seu impacte entre la classe política, sobretot d'esquerres, desperta aviat els recels de la dreta espanyolista. No oblidem que *Generalitat* naix en el moment més virulent de la Batalla de València. Manuel Girona està en el punt de mira del blaverisme. Havia gosat penjar la Senyera quadribarrada en el balcó de la diputació i havia encetat una línia política de revitalització del valencià a través de la Institució Alfons el Magnànim i la revista *Generalitat*. I el preu a pagar serà elevat. Girona sofrirà agressions, insults i amenaces de grups violents blavers. Els quatre casos més sonats són els següents. El 3 de setembre de 1979 Josep Lluís Albinyana i Manuel Girona són agredits i insultats a Quart de Poblet quan assistien al ple municipal per a demanar l'autonomia segons l'article 151 de la Constitució. El 9 d'octubre del mateix any, Manuel Girona, l'alcalde de València Ricard Pérez Casado i membres de la corporació local, són agredits per exaltats blavers durant la processó cívica entre l'ajuntament i l'estàtua del rei Jaume I. En gener de 1980 la Senyera de la diputació és cremada dues vegades, i el 10 de juliol un grup de blavers profereix amenaces contra Girona en la porta de la diputació.

En aquest context de violència, i no contenta la dreta en l'assetjament continuat al màxim representant de la diputació, des la UCD de València s'inicien maniobres per a tancar *Generalitat*. El 16 de juny de 1980, quan a penes havien eixit quatre números de la revista, el Delegat Provincial del Ministeri de Cultura, Juan Marco Molines,³⁴⁰ escriu un informe tendencios a la Secretaria d'Estat per a la Informació (SEI) –adscriu a la presidència del Govern– en la que denuncia que *Generalitat* no compleix la finalitat de butlletí oficial de la DPV i que s'ha convertit en “un órgano de información general”. L'objectiu d'aquest escrit és provocar l'actuació de la SEI contra *Generalitat*, com així va succeir. El 8 de juliol del mateix any la SEI, en un acte insòlit i poc clarificat, obri un expedient de cancel·lació de *Generalitat* en el Registre d'Empreses Periodístiques. És

³⁴⁰ L'advocat Juan Marco Molines (València, 1932) fou Delegat Provincial de València del Ministeri de Cultura durant el govern d'Adolfo Suárez. Fou diputat autonòmic, primer per AP i després en el PP, entre 1983 i 1995. Entre 1983 i 1987 fou portaveu de cultura del PP en les Corts Valencianes. Marco Molines és conegut sobretot per haver iniciat l'any 1993 un litigi contra la restauració del teatre romà de Sagunt decidida per la Generalitat, governada per Joan Lerma, del PSPV-PSOE. Molines impugnà la intervenció realitzada entre 1992 i 1994 dissenyada pels arquitectes Giorgio Grassi i Manuel Portaceli, i demanà la demolició de les obres. El litigi ha durat vora vint anys. El Tribunal Suprem va donar la raó a Marco Molines en diverses sentències, l'última en 2008. Tanmateix, la Generalitat, governada pel PP, i l'Ajuntament de Sagunt recorreren aquesta sentència al·legant "impossibilitat d'execució", petició que fou acceptada per la justícia pel principi d'eficiència de la despesa pública, per la qual cosa no s'ha executat la demolició de la restauració, que d'haver-se dut a terme hagués deixat el teatre en l'estat ruïnós que tenia abans de les obres.

un atac amb tota regla des de la cúpula del Govern d'Adolfo Suárez, del qual era vicepresident el valencià Fernando Abril Martorell, un dels promotors junt a Manuel Broseta de la campanya anticatalanista blavera contra el PSPV-PSOE i l'esquerra valencianista en general. L'expedient l'obri el mallorquí Josep Melià Pericàs, Secretari d'Estat per a la Informació i Portaveu del Govern. La SEI vol donar de baixa *Generalitat* amb el confús argument que “se presenta como una publicación distinta” perquè inclou en el subtítol “Revista de les comarques valencianes” i no l'epígraf “Boletín Oficial de la Diputación Provincial de Valencia y de la Institución Alfonso el Magnánimo”, que és la lectura que figura que fou inscrita la revista en el Registre d'Empreses Periodístiques l'any 1968. El segon argument que dóna la SEI, no menys sorprenent que el primer, és que *Generalitat* s'ha convertit en una revista d'informació general i que no compleix la finalitat de la seua creació, que hauria de ser la difusió de les disposicions oficials de la diputació i de les administracions local i central.³⁴¹

Davant d'açò, el 26 de juliol Manuel Girona envia a la SEI un contundent escrit d'alegacions contra la pretesa cancel·lació de la revista. El document el prepara l'advocat Francisco Davó. La DPV nega les imputacions de la SEI i denuncia maniobres polítiques des de València per a interrompre la publicació. “Generalitat –afirma Girona en l'escrit– se ha convertido en molesta para sectores políticos que no dudan en acudir a técnicas de obstrucción y censura”. La diputació apunta directament a Juan Marco Molines. L'acusa de tergiversar els fets en l'informe emés el 4 de març. Assegura que la SEI ha actuat influïda per l'esmentat informe, el qual “vierte afirmaciones total y absolutamente inexactas”. Manifesta que l'actuació de Marco és “más pròpia de la de un censor del antiguo régimen que no la de un funcionario obligado con la vigente Constitución”. Però més enllà de les recriminacions al Delegat Provincial de Cultura, la DPV presenta arguments jurídics de pes que desmunten les acusacions de la SEI. Afirmar que l'expedient de cancel·lació es fonamenta en infraccions tipificades en la Llei de Premsa de 1966 i la Ley de Principios Fundamentales del Movimiento de 1958, dues normatives derogades per la Constitució de 1978. Així mateix, la diputació assevera que *Generalitat*, a més d'incorporar la llegenda “Revista de les comarques valencianes”, respecta i inclou també el subtítol originari de la publicació i que compleix les finalitats de difondre la gestió de l'organisme provincial i municipis de la província. Assenyala

³⁴¹ “La Diputación, contra el expediente de cancelación de GENERALITAT”. *Generalitat*, núm.8 (primera quinzena de setembre de 1980). pp.2-3. En aquestes planes es reproduïx l'escrit d'alegacions presentat el 28 de juliol de 1980 per la Diputació de València contra l'expedient de cancel·lació.

igualment que la SEI confon l'objecte *Generalitat* amb el del *Boletín Oficial de la Provincia de Valencia*, que també edita la DPV.

Expedient de cancel·lació de la revista <i>Generalitat</i>	
Antecedents	
26-abril-1962	Aparició de <i>Generalitat</i> . Periodicitat semestral. Es publiquen 14 números en aquesta primera època fins a 1966. Subtítol de la publicació: “Boletín Oficial de la DPV y la Institución Alfonso el Magnánimo”.
9-desembre 1968	En virtut de la Llei de Premsa de 1966, <i>Generalitat</i> és inscrita en el Registre d'Empreses Periodístiques del MIT. La diputació inscriu també el <i>Boletín Oficial de la Provincia de Valencia</i> , que publica edictes i acords del govern central, provincials i municipals.
4-març-1980	La diputació comunica al MIT la reanudació de la revista i explica l'objecte de la mateixa: la difusió de la gestió de la corporació provincial i de la problemàtica dels municipis i comarques valencianes.
26-abril-1980	Apareix el número zero de <i>Generalitat</i> . (segona època). Periòdic impulsat per Manuel Girona. Es publiquen 80 números fins a juny de 1984. Subtítols: “Revista de les comarques valencianes” i “Butlletí d'informació de la DPV i la Institució Alfons el Magnànim”.
Desenvolupament del procés de cancel·lació	
16-juny-1980	Comencen les maniobres de la dreta valenciana per a silenciar <i>Generalitat</i> . El Delegat Provincial del Ministeri de Cultura de València, Juan Marco Molines (UCD), escriu una carta a la Secretaria d'Estat per a la Comunicació en la que denuncia que <i>Generalitat</i> no compleix la finalitat de butlletí oficial de la DPV i que s'ha convertit en “un òrgan d'informació general”.
8-juliol-1980	La Secretaria d'Estat per a la Comunicació (SEI), depenent de presidència de Govern, obri un expedient de cancel·lació de <i>Generalitat</i> en el Registre d'Empreses Periodístiques, acció que pot abocar al tancament de la revista. La SEI afirma que <i>Generalitat</i> es presenta com una publicació distinta, és a dir, ha canviat el seu subtítol i ha modificat els continguts fins al punt que s'ha convertit en una revista d'informació general i no compleix la seua finalitat de difondre les disposicions oficials de la DPV.
28-juliol-1980	Manuel Girona presenta al·legacions contra l'expedient de cancel·lació. La DPV nega les imputacions i denuncia les maniobres polítiques de Juan Marco per a interrompre la publicació. Afirma que la SEI fonamenta els seus arguments amb infraccions tipificades en la Llei de Premsa de 1966 i la Ley de Principios Fundamentales del Movimiento de 1958, lleis derogades per la Constitució de 1978. La diputació assevera que <i>Generalitat</i> respecta el subtítol originari de la publicació i que compleix les finalitats de difondre la gestió de l'organisme provincial i municipis de la província. Afirma també que la SEI confon <i>Generalitat</i> amb <i>Boletín Oficial de la Provincia de Valencia</i> , que també edita la DPV.
4-novembre 1980	El senador del PSPV-PSOE, Alfons Cucó, fa una interpel·lació al Govern en el Senat sobre l'expedient de cancel·lació de <i>Generalitat</i> . Pregunta si “existen motivos no declarados” darrere d'aquesta actuació. Qualifica el fet d'estrany i anticonstitucional, producte de “mentalidades inquisitoriales”, ja que es fonamenta amb lleis franquistes derogades per la Constitució. Acusa a Juan Marco d'instigar el procés i demana a la SEI el sobreseïment de l'expedient.
4-novembre 1980	La nova Secretària d'Estat per a la Informació i Portaveu del Govern, Rosa Posada, comunica a Alfons Cucó en el ple del Senat la suspensió de l'expedient i l'arxiu del cas. No informa sobre els motius del procés però reconeix públicament la improcedència de l'expedient tramitat pel seu antecessor.
Font: <i>Generalitat</i> , núm. 7 (primera quinzena de 1980) i núm.11 (segona quinzena de novembre de 1980).	

El cas és que després d'aquest escrit la SEI no contesta les al·legacions i guarda silenci fins a la tardor de 1980. El 4 de novembre es reprèn el debat al voltant de *Generalitat*. El senador del PSPV-PSOE, Alfons Cucó, fa una dura interpel·lació al

Govern en el Senat sobre l'expedient de cancel·lació de la revista. Pregunta si “existen motivos no declarados” darrere d'aquesta actuació. Qualifica la conducta de la SEI d'estranya i anticonstitucional, producte de “mentalidades inquisitoriales”, afirma, ja que es fonamenta amb lleis franquistes abolides per la Constitució. Acusa a Juan Marco d'instigar el procés i demana a la SEI el sobreseïment de l'expedient. Finalment, en la mateixa sessió plenària, la nova Secretària d'Estat per a la Informació, Rosa Posada, comunica a Cucó que ha signat ja la suspensió de l'expedient i l'arxiu del cas amb data 3 de novembre, curiosament un dia abans de la sessió del Senat. Posada no facilita informació en cap moment sobre els motius del procés, però reconeix públicament la improcedència de l'expedient tramitat pel seu antecessor.³⁴² El cas de *Generalitat* es tanca d'aquesta forma tan opaca, sense que el Govern ni Juan Marco donaren cap explicació pública dels motius que havien incitat a una de les màximes instàncies de l'Estat a plantejar-se tancar la publicació.

Mentre durà el procés, *Generalitat* no deixà de publicar-se i així ho continua fent fins a juny de 1983. No serà la UCD qui tanque la publicació, l'estocada a la revista la dona el mateix PSPV-PSOE. Després de les eleccions locals de 8 de maig de 1983, que suposen la victòria socialista en la província de València, la direcció del PSPV-PSOE vota a favor de Francisco Blasco per a rellevar Manuel Girona de la presidència de la diputació. Girona, regidor de Sagunt i secretari general de l'agrupació socialista del Camp de Morvedre, també pretenia concórrer al lloc de president, amb l'aval dels quatre anys de gestió realitzada al capdavant de la diputació i el suport de la major part d'agrupacions de la província. Però el socialisme valencià dirigit per Joan Lerma ja gestava el seu relleu des de feia temps. La direcció socialista va provocar una crisi política en la diputació en separar de les seues funcions diversos diputats provincials d'adscripció nacionalista, per a donar entrada a altres representants municipals –un d'ells Francisco Blasco–, que van cobrir les vacants. Els diaris de l'època se'n fan ressò d'aquest enfrontament intern. El detonant que va impedir la reelecció de Manuel Girona, segons apunta la premsa, fou la seua presència activa en les accions de defensa de la continuïtat d'Alts Forns del Mediterrani de Sagunt.³⁴³

³⁴² “Interpelación al Gobierno sobre la revista Generalitat”. *Generalitat*, núm.8 (octubre 1980),p.14. “Sobreseído el expediente contra GENERALITAT”. *Generalitat*, núm.11 (segona quinzena de novembre de 1980). p.18. Aquest article recull les intervencions d'Alfons Cucó (PSPV-PSOE) i Rosa Posada (UCD) en el Senat al voltant de l'expedient de cancel·lació de *Generalitat*.

³⁴³ JAIME MILLÁS: “El PSOE no presenta a la reelección al presidente de la Diputación valenciana”. *El País* (20-V-1983).

La presidència de Francisco Blasco en la diputació enceta una nova línia editorial que intenta esborrar la petja nacionalista del seu predecessor. Blasco tanca *Generalitat* i la substitueix per *Plaça Major*, una publicació de periodicitat mensual que es converteix en un autèntic butlletí institucional de gestió política de l'organisme.

5.6.6.2. Els primers intents de fer una premsa comarcal en català: *L'Horta*, *Benicadell* i *La Veu de Xàtiva*.

La premsa valenciana de proximitat privada en català no experimenta l'embranchida que desenvolupa la seua homòloga de Catalunya i Mallorca. Al País Valencià, a diferència d'aquests dos territoris esmentats, no existeix abans de la Guerra Civil una tradició de premsa local d'informació escrita en llengua vernacle. En la Transició sorgeixen els primers intents, però són escassos i efímers. Sols 16 dels 46 periòdics locals i comarcals que s'editen en terres valencianes durant 1976-1987 s'escriuen preferentment en català. I d'aquests únicament tres són gestionats per empreses privades, la resta són editats per associacions culturals o de veïns i per l'administració pública. I si ens basem en el cens de mitjans de proximitat elaborat per la Generalitat Valenciana el 1985 la situació és encara pitjor. Aquest any s'editen 10 periòdics de proximitat privats (tres comarcals i set locals) escrits preferentment en català que sumen un tiratge de 10.700 exemplars. El panorama és realment esquelètic. Res a veure amb la vitalitat que mostra aquest sector en altres comunitats de llengua catalana. A Catalunya, l'any 1981 s'editaven 132 publicacions locals i comarcals en català i 34 catalanes bilingües, les quals sumaven un tiratge de 187.177 exemplars.³⁴⁴ Aquesta força conflueix en l'Associació Catalana de Premsa Comarcal (ACPC), creada l'any 1980, que aglutina la pràctica totalitat d'empreses i entitats editores de premsa comarcal i local d'informació escrites en català.³⁴⁵ També la premsa de proximitat mallorquina arrela en català. L'any 1978 naix l'Associació de Premsa Forana de Mallorca que compta amb 14 publicacions locals en 1980.³⁴⁶

³⁴⁴ GUILLAMET. *Ibidem*. pp. 222. Basant-se en el Cens del Congrés de la premsa Comarcal, Jaume Guillamet recull 192 publicacions de proximitat a Catalunya que sumen un tiratge conjunt de 270.591 exemplars, dels quals 187.177 corresponen a la premsa escrita preferentment en català..

³⁴⁵ L'Associació Catalana de la Premsa Comarcal (ACPC) no ha parat de créixer en associats ni i en difusió. L'any 2012 l'ACPC integrava 135 publicacions de premsa comarcal i local que sumen 1.008.000 lectors. (Font: www.premsa.comarcal.cat/).

³⁴⁶ L'Associació de Premsa Forana de Mallorca (APFM) ha experimentat un creixement sostingut a partir de la seua fundació. L'any 1995 l'APFM comptava 50 publicacions associades, cap d'elles de periodicitat diària, amb un tiratge conjunt d'eixida de 95.800 exemplars. (Font: *L'Associació de premsa forana de Mallorca (1978-1995). 17 anys de premsa local*. pp.1531 i 49-50).

Hem cregut convenient donar aquestes dades comparatives amb l'objectiu de mostrar quina és la situació de partida de la premsa comarcal valenciana en català en la Transició. És una premsa que arranca sense models anteriors a imitar, que té més convicció ideològica –la idea de “fer comarca, fer país”– que no recursos econòmics i solidesa empresarial per a tirar endavant, que parteix pràcticament de zero per a construir un mercat de lectors, i que, per si fóra poc, naix amb l'anatema del conflicte lingüístic al voltant del nom de la llengua i la normativa a utilitzar, cosa que dificulta més encara el seu arrelament.

Malgrat tots aquests entrebancs, sorgeixen algunes iniciatives periodístiques interessants a les quals no se'ls pot negar l'audàcia dels seus promotors. Són els periòdics comarcals de gestió privada *L'Horta* (1978-1981), *Benicadell* (1981) de la Vall d'Albaida i *La Veu de Xàtiva* (1982-1984). És premsa comarcal de pagament que dona informació sobre l'entorn més proper i eleva a categoria de notícia esdeveniments que en mitjans generalistes poden passar desapercebuts. Juntament a aquests s'editen també algunes publicacions locals gestionades per entitats culturals –*Raons* (1968-1993) de Picassent.³⁴⁷ el *Diariet de Traiguera* (1975-continua), *L'Alcora avui* (1980-2003) i *Bresca* (1984-continua) de Villalonga–, així com per associacions de veïns –*Trenc de l'alba* (1980-1981) de Sueca, *La Veu de Lliria* (1978-1983) i *Sueca Viva* (1985)–, les quals, tot i que se centren més en informar sobre les activitats i reivindicacions dels col·lectius que les editen, contenen grans dosis d'opinió i crítica als polítics locals que estan al front dels ajuntaments.

La pionera és la revista *L'Horta*, d'orientació progressista i nacionalista promoguda i dirigida per Josep Maria Soriano, un dels fundadors de *Saó*. *L'Horta*, editada a Catarroja i escrita un 47% en català, es manté en als quioscos amb un tiratge de 1.000 exemplars des d'abril de 1979 fins a desembre de 1981. El nom de la publicació arreplega el topònim de la comarca que la veu nàixer, però el seu àmbit de difusió real es limita sols a l'Horta Sud, els vint pobles situats al sud de València amb Torrent, Mislata, Manises i Catarroja com a ciutats principals. *L'Horta* es converteix en la veu dels alcaldes democràtics i dels incipients líders d'esquerra de la comarca, molts dels quals s'havien forjat en la lluita antifranquista, la JARC, el valencianisme i la militància activa en el PSPV-PSOE, PCPC i sindicats de classe com CCOO i UGT. Aquestes tendències ideològiques tenien una forta implantació en aquesta comarca industrial metropolitana.

³⁴⁷ Sobre *Raons* parlarem en el capítol sisè, atés en que aquesta revista col·laboren persones vinculades a *Saó*. Aquesta publicació ha estat estudiada en profunditat en MARTÍNEZ i RAMOS. *Temps de foscor*. Epígraf: “*Raons* de Picassent, 27 anys en la palestra informativa”. pp.219-223.

Els col·laboradors de *L'Horta* procedien d'aquest espectre social i polític. El periodista i militant de la JARC Josep Maria Soriano havia dirigit temps arrere la revista clandestina *Parlem* (Alaquàs, 1971) i fou el cap de redacció de *Gorg*. Segons les seues pròpies paraules: “*L'Horta va ser una revista d'agitació cívica, on els seus redactors eren més activistes culturals que periodistes en el sentit professional de la paraula*”.³⁴⁸ No obstant això, si bé els seus col·laboradors no eren periodistes de carrera (l'únic que tenia el títol era Soriano), amb el temps es professionalitzaran en l'ofici d'informar. En *L'Horta* trobem firmes en aquella època desconegudes, però avui consolidades en els grans mitjans de comunicació, la política i la cultura. Ens referim a l'escriptor Ferran Torrent, el polític Albert Taberner (primer alcalde democràtic d'Alaquàs i diputat autonòmic per EUPV de 1987 al 1999), els periodistes Ezequiel Castellano (director d'*El Punt-Avui* a València), Manuel S. Jardí (redactor de TVV i columnista d'*El Temps* i *Levante-EMV*) i Adolf Beltran (*El País*), així com l'il·lustrador Manuel Boix, autor de la capçalera de la revista. En *L'Horta* escriuen també col·laboradors *Saó* com Antoni López i l'humorista gràfic Juli Sanchis (Harca).

La defensa del fet comarcal ve recollida en aquesta publicació mensual en les seccions «Fem comarca», «Racó de l'Horta» i «Tenim uns arrels nostres». *L'Horta* reivindica l'autonomia política dels pobles de la comarca enfront l'organisme metropolità Gran València (fundat el 1946 i dissolt el 1983), que va imposar als pobles de la comarca un model de creixement urbà especulatiu i desordenat, causa i origen de bastants dels barris obrers marginals sobre els quals actuen els primers ajuntaments democràtics per a dotar-los d'infraestructures i serveis bàsics. A més, *L'Horta* presta especial atenció a les activitats culturals i a la incipient escola en valencià. Reivindica igualment la unió dels pobles de la comarca en un organisme supramunicipal, fet que serà una realitat a partir de 1981 amb la creació de la Mancomunitat Intermunicipal de l'Horta Sud.

Creiem que el paper dinamitzador d'aquesta revista en la vida política, social i cultural comarcal és inqüestionable. *L'Horta* organitza el 10 d'abril de 1981 a

³⁴⁸ De la *L'Horta* ja hem escrit en altre lloc (vegeu MARTÍNEZ i RAMOS: *La premsa local i comarcal de l'Horta Sud (1976-1996)*. Epígraf “L'Horta, una revista d'agitació cívica”. pp.77-79.

Tanmateix, en aquesta tesi aportem més informació sobre la revista en relació al conflicte identitari valencià. Concretament afegim dues novetats interessants no vistes en l'esmentat estudi de la premsa de l'Horta Sud. Un és la polèmica suscitada al voltant del tancament de 73 alcaldes a l'ajuntament de Quart de Poblet, els dies 4 al 7 de setembre de 1979, en protesta contra les agressions de fanàtics blavers a polítics i intel·lectuals d'esquerres. I el segon fa esment a les repercussions polítiques i culturals a la comarca que va tenir el I Sopar Comarcal de l'Horta, organitzat el 10 d'abril de 1981 a Massanassa per la redacció de *L'Horta*.

Massanassa el primer Sopar Comarcal de l'Horta, on van conflueixen més de 200 persones. En aquest esdeveniment els líders polítics i socials de l'Horta Sud debaten per primera vegada sobre la problemàtica de la comarca i la necessitat de crear institucions i entitats vertebradores per a resoldre alguns dèficits existents.³⁴⁹ D'aquest sopar van sorgir idees que forjaren algunes de les iniciatives més reixides de la vida democràtica de la comarca, com per exemple la constitució de la ja citada Mancomunitat o la creació de l'Institut d'Estudis Comarcals (Ideco) de l'Horta Sud l'any 1982. El Sopar Comarcal és una celebració que continua fent-se actualment sota l'organització de l'Ideco.

Per altra banda, *L'Horta* manté una línia crítica contra l'actuació d'UCD en la Batalla de València, actuant com a contrapunt informatiu comarcal enfront de *Las Provincias*, un diari de gran implantació a l'Horta Sud. De fet, *L'Horta* recolza amb fermesa el tancament que protagonitzen 73 alcaldes d'esquerres del País Valencià a Quart de Poblet, els dies 4 al 7 de setembre de 1979, en protesta per les agressions de blavers que van patir en eixe mateix poble Josep Lluís Albinyana i Manuel Girona. Durant els tres dies que dura la tancada, l'Horta Sud es converteix en el punt de mira dels mitjans de comunicació, pendents de les notícies que sorgien de Quart. La polèmica va arribar fins a tal punt que una comissió d'alcaldes es va traslladar a Madrid dies després per a entrevistar-se amb el Ministre de l'Interior per a demanar-li més protecció policial enfront la violència blavera. I no faltà, evidentment, la polèmica mediàtica. La directora de *Las Provincias*, María Consuelo Reyna, va responsabilitzar al president Albinyana dels fets de Quart. Aquest era el seu argument: «*Muchas veces se ha dicho que quien siembra viento recoge tempestades, y algo de eso se podría aplicar al presidente Albiñana sobre quien recae gran parte de la culpa de la crispación existente pues él, olvidando toda clase de promesas, adoptó antidemocráticamente la bandera cuatribarrada para el Consell*».³⁵⁰ *Las Provincias* "oblidava" que el els valencianistes

³⁴⁹ "I Sopar Comarcal de l'Horta". *L'Horta*, núm.13. pp. 3 i 6 fins a la 23. Al Sopar Comarcal van assistir els polítics, empresaris i líders socials més influents de la comarca, tant d'esquerres com de dretes. Hi van haver algunes intervencions per a plantejar propostes de futur per a la comarca. Van parlar, entre altres, els socialistes Ciprià Ciscar, Antoni Asunción, Adela Pla, Paço Soria i Julián Crespo; Pascual Andrés Legua d'AP; Albert Taberner (alcalde d'Alaquàs pel PCPV); Ángel Asunción (president de la Federació Valenciana de Bandes de Música), el vicari episcopal Josep Alba (un dels fundadors de *Saó*), Luís Espinosa (secretari general de la Federación Empresarial Metalúrgica Valenciana), Josep Ferrís (president de la Caixa d'Estalvis de Torrent i actiu col·laborador de *Saó*), Francesc Pons Alcoi de Consum i Josep Pitarch d'ACPV, així com diversos líders sindicals i veïnals com Nicolau David (CCOO), Vicent Diego (Caixa Popular) i Albert Sansano (STE-PV). No hi va assistir cap representant de la UCD.

³⁵⁰ Sobre els fets de Quart narrats pel diari degà, són bastant il·lustratius els següents articles.:
- REYNA, M. C.: "Sin emplear la violencia", *Las Provincias* (4 de setembre de 1979). p. 5.
- REDACCIÓN: "El presidente Albiñana y el de la Diputación de Valencia insultados en Quart de Poblet". *Las Provincias* (4 setembre de 1979). p. 14.

(anomenats despectivament “catalanistes”) no utilitzaven pistoles, ni pals ni bombes per a defensar les seues idees, com sí ho feien sovint els grups d'extrema dreta. *Las Províncias* obviava també que des de les seues pàgines va despertar el més inculte visceralisme de determinats grups que no dubtaven a eixir al carrer bandera en mà a agredir i insultar autoritats elegides democràticament.

Las Províncias accentua la xenofòbia contra Catalunya i l'odi intern contra el valencianisme nacionalista. Així ho entén *L'Horta*, que respon al diari a través d'una contundent columna de Ferran Torrent, titulada “A Maria Consuelo Reyna”. En ella, amb un to sarcàstic i dur, l'escriptor acusa la periodista de revoltar agitadors de carrers en contra del govern preautonòmic. Ho explica de la següent manera:

«He posat a prova el meu nivell masoquista llegint el teu mini-article del passat dia 4, on li dius al president Albinyana, pels incidents de Quart, que qui sembla vents arreplega tempestats, sense adonar-te que portes una temporada semblant vents amb el perill d'arreplegar una tempestat, i inclús amb granissada. Tu que no baixes del teu búnker, no vas estar en el tancament dels alcaldes en l'ajuntament de Quart. Allí estaven –María Consuelo– vells i jòvens lluitadors per la democràcia, hòmens i dones que en la dictadura van eixir al carrer amb el risc de trobar-se amb alguna bala perduda, allí estaven defenent les institucions democràtiques, en defensa del poble que lliurement els ha triat. Davall –Ai María Consuelo!– estaven la sèrie de personatges que tu diàriament remodeles des del la teua columneta... amb blau, amb blau, la verdadera...».³⁵¹

L'Horta també marcar una fita en el periodisme comarcal després del fallit colp d'Estat del 23 de febrer de 1981. En la nit del colp, la revista estava ja en impremta, davall les bobines de tinta. No obstant això, la redacció fa un esforç d'última hora i para les màquines per a publicar amb urgència un petit suplement informatiu sobre les repercussions del colp a l'Horta Sud. S'arriba encara a temps també per a canviar la portada i afegir el següent titular “Extra: Colp Militar”. En aquest suplement extraordinari *L'Horta* descriu amb cruesa la por a l'involucionisme que es respirava en els cercles democràtics de la comarca.

- REDACCIÓN: “Continua el encierro de alcaldes en Quart de Poblet. Varios heridos leves en enfrentamiento entre manifestantes”, 6 setembre de 1979. p. 13.

³⁵¹ TORRENT, Ferran: “A Maria Consuelo Reina”. *L'Horta*, nº 18, p. 7. Vegeu també *L'Horta*: “Tancada dels alcaldes de Quart des de dins”. Núm. 5, (8 de setembre 1979). p.8 fins a la 17.

La revista deixa de publicar-se al desembre del 1981 a causa de problemes econòmics. Va tancar amb deutes que finalment foren abonats per Josep Maria Soriano. La torxa de *L'Horta* la recollirà posteriorment el setmanari *7 Dies de la Comarca*, editat a Torrent durant 1983-1985. En el transcurs dels tres anys que separen aquests dos periòdics, havia fracassat el nacionalisme polític en les successives eleccions que s'havien celebrat des de 1977 mentre que el PSPV-PSOE i la UCD havien arribat al pacte de l'Estatut d'Autonomia. Un acord on els socialistes van acabar acceptant les tesis del blaverisme. L'esperit pactista i de renúncies d'aquest nou marc polític queda reflectit en *7 Dies*, en la fundació del qual participen gent procedent de *L'Horta*. De fet, *7 Dies* fuig del debat identitari i els seus plantejaments són més globals (defineix la seua línia editorial dins dels principis de la Declaració Universal dels Drets Humans). I malgrat mantenir un discurs progressista, comarcalista i a favor de la cultura valenciana, en pro de la pau lingüística *7 Dies* redueix l'ús del català a un 6% de l'espai informatiu. El vernacle queda reclus a l'opinió i a temes d'educació i cultura. El conflicte sobre el nom de la llengua va tindre un enorme poder de suggestió negativa que va reduir les possibilitats de fer premsa en valencià.

7 Dies és el primer intent de crear un periòdic comarcal professional. Té un tiratge de 1.600 exemplars i arriba a comptar amb més de 30 corresponsals i col·laboradors. En aquest periòdic comarcal col·laboraren gent vinculada a *Saó*, com els ja citats Josep Maria Soriano i el dibuixant Harca, així com el mestre i periodista Vicent Boscà, col·laborador de *Saó* a partir de 1989 i director de la publicació des de 2010. *7 Dies*, però, acaba éssent víctima de la manca d'ingresos publicitaris i la no consolidació d'un mercat de lectors. La participació publicitària de la Caixa d'Estalvis de Torrent, Consum i la Caixa Popular –entitats on hi ha gent vinculada a la JARC, el PSPV-PSOE i *Saó*– no és suficient per mantenir un setmanari que no gaudeix del suport dels comerciants i dels petits industrials, que continuen tenint com referència els diaris de València. Finalment el periòdic va tancar amb un deute de 3.250.052 pessetes.³⁵²

En altra part del país, concretament a la Vall d'Albaida, naixen en la Transició dos periòdics valencianistes que assenten les bases de la premsa comarcal en català de la democràcia en aquesta comarca. Són *El Tendur* (1979-1980) i *Benicadell* (1981). Ambdues revistes efímeres són les predecessores de *Crònica*, setmanari comarcal que es publica entre 1987 i 2009. Des de l'aparició d'*El Tendur* fins el tancament de *Crònica*

³⁵² *Ob.cit.*. MARTÍNEZ i RAMOS. *La premsa local i comarcal...* Epígraf: "7 Dies, un sonmi frustrat". pp.80-88.

passen trenta anys de premsa comarcal ininterrompuda en llengua autòctona, això en una comarca on ha hagut presència política continuada de regidors nacionalistes (primer UPV i després el BNV) a l'ajuntament d'Ontinyent i la Mancomunitat de la Vall d'Albaida. De fet, els promotors dels tres periòdics citats són persones vinculades al valencianisme polític i cultural.

El precursor és *El Tendur*, mensual publicat a Ontinyent entre l'octubre de 1979 i juny de 1980. Es tracta d'una revista nacionalista que inclou articles de coneguts valencianistes com Manuel Sanchis Guarner, Pere Mayor Penadés,³⁵³ Adolf Beltran, Eduard Torregrosa, Josep L. Belda, Rafael Beneyto, Vicent Badia, Emili Tortosa, Vicent Franch i Lluís Aguiló, els quatre últims col·laboradors de *Saó*. *El Tendur* publica fonamentalment notícies culturals d'Ontinyent, articles divulgatius d'història del País Valencià, temàtica laboral i de medi ambient i reivindicacions identitàries com l'autonomia i la unitat de la llengua.³⁵⁴ *El Tendur* a penes dura un any de vida però obri el camí a iniciatives posteriors.

Pocs mesos després del tancament d'*El Tendur* sorgeix *Benicadell*, subtitulada «Revista independent de la Vall d'Albaida». És un mensual del qual sols se'n publiquen cinc números, entre març i juliol de 1981. La publicació rep el nom de la serra que travessa la Vall d'Albaida. Ofereix informació de política municipal dels pobles de la comarca i opinió al voltant de la preautonomia. És un periòdic valencianista molt crític amb el govern preautonòmic d'Enrique Monsonís (UCD). Els seus promotors són persones vinculades al nacionalisme valencià, com ara Jordi Enguix, Pere Mayor i Joan Tormo, tots tres ontinyentins i que treballen aleshores en ACPV. L'editor de *Benicadell* és Valerià Miralles i el seu director el periodista Alfred Oltra Mas. Aquesta iniciativa posa en contacte entitats i persones provinents dels distints pobles de la Vall d'Albaida, suposa un intent ben seriós de superació dels localismes, i un embrió del sentiment de comarca. Molts dels seus col·laboradors exerceixen ara altres responsabilitats polítiques i socials, el que ens dóna idea de la importància professional i humana de la seua plantilla: Pere Mayor, Josep Bodí, Vicent Moreno, Agustí Ribera, Ramon Haro (membre del consell de redacció de *Saó*), Daniel i Vicent Belda, Pasqual Benavent,

³⁵³ Pere Major i Penadés (Ontinyent, 1959) és un polític valencià. És llicencià en geografia i història a la Universitat de València, on és vinculat al nacionalisme valencià. Va ser diputat als Corts Valencianes (1987-1991) i tinent d'alcalde a l'Ajuntament d'Ontinyent (1991-1995). A més, ha estat líder del valencianisme, tant en UPV (entre 1986 i 1998) com en el BLOC (entre 2000 i 2003). Així mateix, també va ser conseller de la Mancomunitat de Municipis de la Vall d'Albaida entre 1991 a 1995."

³⁵⁴ "El Tendur d'Ontinyent". *Generalitat*, núm.2 (primera quinzena de juny de 1980).p.6.

Rafael Benavent, Josep Calatayud, Ramon Cerdà, Miquel Francés, Salvador Gil, Joaquim Lorente i Simeó Martí, entre altres.³⁵⁵

Instaurada la democràcia a la Costera ressorgeix la premsa comarcal. El 17 de desembre de 1980 apareixia *Xàtiva Semanal*, subtitulat «El periòdic de la Costera», sota la direcció de Manuel Hostalet. És un periòdic efímer (sols s'editen cinc números) escrit majorment en castellà que desapareix el gener de 1981. La iniciativa –assenyala Vicent Soriano, periodista i estudiós de la premsa de la Costera– inspira altres publicacions amb vocació comarcalista que van rellevant-se unes a altres els propers anys: *La Veu de Xàtiva* (1981-1983), *La Veu de la Comarca* (1983-1985), *La Comarca* (1987), *Noticia-7* (1988-1999) i *La Ciutat de Xàtiva* (1997-continua). De tots aquests projectes, l'experiència més reixida de premsa escrita en català amb una línia valencianista democràtica és *La Veu de Xàtiva*, setmanari fundat el 15 de desembre de 1981 pel nacionalista Antoni Martínez, qui va ser regidor de la Unitat del Poble Valencià (UPV) a l'ajuntament de la ciutat. El periòdic serà dirigit en diverses etapes per Rafael Cerveró, Manuel Cerdà, Vicent Soriano i Miquel Alberola. A més de donar informació de la ciutat i la comarca, *La Veu* aposta pel valencianisme nacionalista. Critica durament el blaverisme en la secció sarcàstica «Tirant el Blau» i contribueix de gran manera a la difusió de la cultura valenciana a la Costera. Aquest periòdic porta a terme un original projecte cultural que reunirà una llarga llista d'escriptors i artistes plàstics. Es tracta del *Cuento de la Veu*, una pàgina destinada a un escriptor que narra un conte i un pintor l'il·lustra. D'aquesta manera, es donen cita escriptors, periodistes i il·lustradors com Jesús Huguet, Lluís Fernando Navarro, Miquel Alberola, Josep Lozano, Vicent Andrés Estellés, Josep Piera, Olga Xirinachs, Ferran Belda, Manuel Boix, Rafael Armengol i d'altres. *La Veu* compta amb un bon nombre de col·laboradors, entre altres els valencianistes Agustí Ventura (col·laborador de *Saó*), Ximo Roca i Rafael Sendra.

Les eleccions locals de 1983 provoquen el declivi de la publicació. *La Veu de Xàtiva* aposta per la candidatura d' UPV, encapçalada per Ximo Corts i en la que Antoni Martínez va en segon lloc. Finalment tan sols Corts eixirà de regidor i això també provocarà que *La Veu* comence a plantejar-se la seua existència. La manca d'influència política d'UPV genera un buit publicitari vers el setmanari per part de l'ajuntament, la diputació i la Generalitat, institucions governades pel PSPV-PSOE amb les quals Antoni Martínez inicia contactes per obtenir recursos econòmics per mantenir la publicació,

³⁵⁵ Font: www.vilaweb.cat/media (Els dossiers de VilaWeb Ontinyent).

sense arribar a cap acord. Al final, la falta de publicitat aboca la publicació al tancament el juny de 1983.³⁵⁶

Amb motiu de la Fira d'Agost de 1983, *La Veu de Xàtiva* torna a reparèixer, ara dirigida per Ramon Galiana, director també d'*El Pardalot engabiàt*. Però al poc de temps li canvia el nom pel de *La Veu de la Comarca*, que romandrà als quioscos fins al 29 de gener de 1985. Galiana obri el periòdic a tota la Costera mitjançant la creació d'una xarxa de corresponsals. Tot i que el setmanari empra castellà i català indistintament, manté la preocupació per les manifestacions del valencianisme cultural. Personatges com Raimon i Ovidi Montllor, i altres intel·lectuals i artistes nacionalistes, apareixen sovint en reportatges i entrevistes. *La Veu de la Comarca* és molt crítica amb l'ajuntament socialista, amb el qual té continus enfrontaments, cosa que dificulta l'entrada de publicitat tant institucional com privada, fet que finalment du al tancament del periòdic. La premsa xativina que sorgeix després de *La Veu* perd càrrega nacionalista i el castellà guanya terreny, encara que continuarà essent tremendament crítica amb el poder municipal, sobretot *Noticia 7*, un setmanari impulsat com a societat limitada per un grup d'empresaris i polítics conservadors, entre els que hi figuren com a accionistes Alfons Rus, aleshores regidor del CDS i futur alcalde de la ciutat pel PP, així com els periodistes Vicent Soriano i Josep Lluís Fitó.

5.6.6.3. La manca d'un mercat de lectors en català. Els casos d'*El Poble* de la Marina Alta i *Crònica* de la Vall d'Albaida.

Dels primers primers periòdics de proximitat de la Transició escrits en català no queda rastre a mitjans dels anys vuitanta, cauen tots per manca d'ingressos publicitaris i la impossibilitat d'aixecar un mercat de lectors. Això sense oblidar que aquestes publicacions actuen mediatitzades pel conflicte al voltant del nom i la normativa de la llengua. La Llei d'Ús i Ensenyament del Valencià (LUEV) de 1983 enceta una nova etapa quan a la utilització de l'idioma. Malgrat que l'Estatut i la LUEV declaren el "valencià" llengua cooficial, la Generalitat Valenciana adopta la normativa catalana unitària que pren com a base les Normes de Castelló de 1932. D'una fase de crispació identitària, en la que la dreta blavera demonitza i titla de "catalanistes" als que empen la norma unitària, es passa a altra de tolerància lingüística on la premsa local en català té la possibilitat de normalitzar-se. Però no ocorre això. L'autonomia no dóna lloc a una

³⁵⁶ Hem seguit per a la reconstrucció de la premsa de la Costera l'obra de Vicent Soriano: *La premsa de Xàtiva. les publicacions xativines des de La Fortuna* (1844).pp.125-148.

generalització de la premsa de proximitat en vernacle als municipis catalanoparlants. Fer premsa en català en comarques presenta encara molts hàndicaps. La premsa local valenciana no dóna el salt que experimenta la seua homòloga de Catalunya i Mallorca. Després de 1983 la tònica general en les comarques catalonòfones és la preponderància de publicacions escrites íntegrament en castellà o bé castellanés bilingües, en les quals l'ús del català és minoritari.

Com hem dit abans, el conflicte sobre el nom de la llengua va reduir les possibilitats de fer premsa en català. La polèmica política al voltant de l'idioma detrau la petita burgesia local de promoure empreses de premsa de proximitat en valencià o de publicitar-se en els periòdics que van sorgint. La llengua continua essent un problema. L'opció més còmoda, la menys conflictiva, és la d'emprar el castellà amb l'excusa que la immensa majoria de la població el sap llegir. A més d'aquest factor polític, no hem d'oblidar la realitat sociolingüística valenciana, la qual es caracteritza per una castellanització galopant i uns nivells d'alfabetització en català molt modestos. L'any 1985 parlava valencià bé o perfectament el 59,5% de la població, el llegia el 28,6% i l'escrivia sols el 8,7%.³⁵⁷ I tampoc la Generalitat es du a terme una política de comunicació decidida per enfortir la premsa de proximitat en llengua pròpia. Si bé a partir de 1986 el Consell enceta una petita línia subvencions a la producció i a l'ús de la llengua per a la premsa local i comarcal, aquestes ajudes són ben minses i no determinen un creixement del sector.

Davant d'aquestes dificultats, la premsa en català aconsegueix sobreviure gràcies a la perseverància d'editors valencianistes que aposten per ella i assoleix certa presència, que no normalitat, allà on troba suport del poder polític local i en les zones catalanoparlants menys castellanitzades (les comarques centrals i les de Castelló). En aquests territoris més del 70% de la població sap parlar valencià, mentre que el nivell d'ús és considerablement més baix a l'Horta (50,36%) i la regió d'Alacant (41,64%).³⁵⁸ En les comarques on hi ha una major competència lingüística en català trobem demanda de premsa amb aquesta llengua, encara que baixa, i per tant una presència modesta però continuada de capçaleres que van prenent el mercat en successives etapes.

Dos periòdics excepcionals que aconsegueixen sortejar aquests entrebancs són *El Poble* i *Crònica*, l'única premsa en català de gestió privada de difusió comarcal que s'edita al País Valencià a finals dels vuitanta. *El Poble* (1986-1991), subtitulat "Periòdic

³⁵⁷ Dades extretes del *Llibre Blanc de l'ús del valencià 2004*. València: AVL.

³⁵⁸ Dades extretes del *Llibre Blanc de l'ús del valencià 2004*. València: AVL.

informatiu de la Marina”, és una iniciativa de l’escriptor i periodista de Benissa Bernat Capó, fundador i director de la publicació. És una publicació mensual valenciana bilingüe. Bernat Capó, col·laborador habitual de *Saó* i un dels promotors del *Diario de Valencia* i *Noticias al Día*, intenta traure una publicació progressista i nacionalista a la Marina Alta en la que tinguen cabuda la informació de proximitat i la temàtica de llengua i cultura valenciana. Aquesta comarca comptava des de 1976 amb un periòdic comarcal en castellà consolidat, *Canfali Marina Alta*, per la qual cosa *El Poble* hauria de focalitzar l’atenció en aquells aspectes més identitaris per obrir-se mercat davant un competidor tan solvent.

El Poble s’edita a Benissa. És un periòdic tabloide de 8 a 20 planes que compta amb una xarxa de corresponsals que informen de tots els pobles de la comarca. Bernat Capó fou el director d’*El Poble* entre 1986 i 1990, any en què assumeix la direcció Pere Tur, que romandrà en el càrrec fins al tancament de la publicació. En el consell de redacció participen, a més de Tur, Valeriano Ortolá, Jaume Buigues, Josep Moragues, Vicent R. Vallés, Fina Mata, Josep Ramon Lluch, Bene Rubio i Pilar Roldán. A més, al llarg dels seus quatre anys i mig de vida *El Poble* va comptar amb més de quaranta col·laboradors que escrivien articles d’opinió, divulgatius d’història, cultura i llengua. Entre altres destaquen el bibliòfil Manuel Bas Carbonell, Jaume Pastor Fluixà, Josep Pitarch i Joan Josep Cardona Ivars. Aques últim, anys després fundarà i dirigirà *El Brillantet*.³⁵⁹

Segons Francisco Moreno i Teresa Ballester, la publicació aconsegueix sobreviure gràcies sobretot a les subvencions que rep de cinc ajuntaments de la comarca amb els quals té signat un conveni de publicitat. Això, afirmen aquests investigadors, fa que el periòdic no genere polèmiques i que tinga dificultats per a defenir-se políticament ja que manté una clara situació de dependència amb els ajuntaments patrocinadors.³⁶⁰ El periòdic es proclama “defensor dels interessos comarcals”. Utilitza el reclam promocional del compromís amb el territori. En diverses planes apareixen les divises: “Llegiu *El Poble* i farem camí” i “*El Poble* és la veu d’una comarca que va cercant un ressò de tots aquells que estimen la seua terra”. Finalment el periòdic acaba tancant en perdre el suport econòmic institucional.

³⁵⁹ “*El Brillantet* és un calendari i santoral en valencià que conté informació sobre les tradicions culturals i festives, algunes de les quals giren al voltant d’aspectes quotidians relacionats amb el temps, el santoral, les festes i les estacions de l’any. L’edita des de l’any 2000 Joan Josep Cardona des de Benissa. La revista és, està patrocinada per la Generalitat i arriba als 25.000 exemplars. Actualment continua publicant-se.

³⁶⁰ *Ob.cit. La premsa de la Marina Alta*.pp.315-322.

Altre referent de la premsa valenciana de proximitat és *Crònica* (1987-209), subtítulat “Tribuna d’opinió d’Ontinyent i la Vall d’Albaida”. És un quinzenal (després passa a periodicitat setmanal) de pagament escrit en llengua vernacle fundat pel periodista Josep Antoni Mollà, qui va comptar amb el suport regidor d’UPV d’Ontinyent Joaquim Urenya Montes, convertit anys després en l’editor d’aquest periòdic. Des dels seu naixement la publicació ha assumit la fórmula d’empresa periodística, *Crònica Tribuna d’Opinió*, SL. *Crònica* ha passat per diverses èpoques i directors, com ara David Mira, Inma Martí, Salvador Giménez, Ramon Mora i Joaquim Urenya. En la seua dilatada història de 22 anys *Crònica* ha estat un periòdic molt professionalitzat. Començà com un periòdic local d’Ontinyent fins a expandir-se per tota la comarca. En els seus millors temps *Crònica* ha comptat amb un equip de redacció, disseny i publicitat, a més d’una xarxa de corresponsals repartits per la majoria dels pobles de la Vall d’Albaida. A partir de 1999 es converteix en setmanal. *Crònica* publicava també en diverses etapes com a suplement la revista satírica *Fulla de Col* i el butlletí *Albarís*, òrgan de difusió de l’Institut d’Estudis Comarcals de la Vall d’Albaida. *Crònica*, a més de la publicitat comercial i de la Caixa d’Estalvis d’Ontinyent, comptava sobretot amb publicitat institucional, fonamentalment de la Mancomunitat de la Vall d’Albaida i l’Ajuntament d’Ontinyent, quan aquestes administracions estaven governades per partits d’esquerra. Durant el govern de Joan Lerma, i en els últims anys a través de l’AVL, *Crònica* ha rebut subvencions de la Generalitat en tractar-se d’una publicació en valencià. Durant el mandat d’Eduardo Zaplana la revista va deixar de rebre ajuts institucionals.

Crònica ha estat un referent de la premsa comarcal valenciana. Ha rebut el Premi Llibertat d’Expressió de la Unió de Periodistes Valencians l’any 1998 per ser un exemple de premsa comarcal democràtica en valencià. També ha rebut el Premi a la Crítica de Periodisme Escrit de l’Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, concedit l’any 2000 a David Mira pels seus 52 capítols sobre “200 anys de Cavanilles”.

Els continguts de *Crònica*, distribuïts en una mitjana de 40 pàgines, estan dividits en seccions que abracen tota l’actualitat de la comarca, des de la política, cultura, societat, economia i esports, passant per temàtica de gastronomia, cartellera d’espectacles i ecologia, així com articles d’opinió en els quals tenen cabuda temes de llengua, història i cultura del País Valencià en la línia teòrica del valencianisme nacionalista. Al llarg de la seua història ha comptat amb més d’un centenar de col·laboradors (intel·lectuals, escriptors, periodistes i artistes), tant de dins com de fora de la comarca, que han obert

la publicació a temàtiques generals valencianes. La publicació ha tingut una tirada de 1.000 exemplars i en casos concrets ha arribat als 1.500 o 2.000, sobretot quan editava suplementes de festes de moros i cristians, molt arrelades en la comarca.

La crisi econòmica internacional iniciada a l'estiu de 2007, la manca de suport publicitari per banda d'institucions governades pel Partit Popular (que començ a governar a Ontinyent a partir de 2003), i la competència de dos setmanaris en castellà també editats a Ontinyent (el conservador *Loclar* i *El Periòdic d'Ontinyent* del Crup ZETA), van abocar finalment al tancament irremeiable de *Crònica* l'agost de 2009.

A partir de 1987, amb l'aparició de *Crònica*, i a mesura que va avançant l'ensenyament de la llengua en l'escola, la premsa comarcal enscrita preferentment en català s'assenta en algunes comarques. La Vall d'Albaida, la Costera, la Marina Alta, la Ribera Alta i Baixa, els Ports, l'Alt i Baix Maestrat, la Plana Baixa, la Safor i l'Horta, han comptat en els últims vint-i-cinc anys amb algunes publicacions representatives. Les principals que han anat sorgint (algunes d'elles ja desaparegudes) són les següents: *Notícies de Morella*, *La Vall digna al Dia*, *Quinze Dies de la Safor*, *L'Informador de la Costera*, *Papers de l'Horta*, *La Chicharra de Sueca*, *L'Alcúdia 752*, *Ciutat de Novelda*, *La Veu de la Ribera* (Sueca), *Diari d'Alginet*, *Caduf de la Pobla de Farnals*, *L'Expressió de la Ribera* (Cullera), *Crònica de Vinaròs*, *7 Dies Actualitat de Vinaròs*, *El Dissabte de Benicarló*, *El Diariet de Vinaròs*, *El Periòdic de l'Horta*, *El Periòdic*, *El Punt* (edició del País Valencià), *L'Alcora avui*, *Barcella de la Vall d'Albaida*, *L'Horta al dia*, *El Cresol de l'Horta*, *L'Avanç* i *Poble de Vila-real*.

Tanmateix, la premsa en català és minoritària avui en dia. Recordem, de 87 capçaleres de proximitat (de pagament i gratuïtes) que s'editaven el 2007 al País Valencià, sols 18 (el 20,3%) estan escrites preferentment en català. L'espai informatiu comarcal valencià està colonitzat per la premsa en castellà tant de grans grups de comunicació com d'empreses autòctones. I sembla que aquesta situació que no canviarà en els pròxims anys.

El cas de la supervivència de *Saó* és excepcional en la història de la premsa valenciana en català. En 2012 aquesta revista havia complit 36 anys, i avui continua publicant-se, no sense dificultats. En el pròxim capítol expliquem algunes de les claus que han fet de *Saó* no sols el periòdic més longeu de la democràcia, sinó també aquell que ha aconseguit aglutinar el valencianisme cultural cristià i agnòstic més representatiu de les tres últimes dècades.

6. ELS INICIS DE LA PREMSA DEMOCRÀTICA VALENCIANISTA. LA REVISTA SAÓ, UN ESPAI DE TROBADA DELS MOVIMENTS CRISTIANS PROGRESSISTES I NACIONALISTES D'ESQUERRA.

I. ANTECEDENTS DE SAÓ

6.1. ELS ARRELS CRISTIANS DE SAÓ. LA INFLUÈNCIA DEL CONCILI VATICÀ II (1962-1965).

El 25 d'octubre de 1959 Àngelo Giuseppe Roncalli, el Papa Joan XXIII, anuncia la seua intenció de convocar un concili. Després de tres anys de preparació, el mes d'octubre de 1962 comencen les primeres sessions d'aquest esdeveniment eclesial que tindrà repercussions en tot el món cristià. El Vaticà II marca un abans i un després en l'Església catòlica, la seua doctrina inspirarà l'acció i el compromís social de molts moviments cristians arreu del món. Espanya i el País Valencià³⁶¹ no van ser una excepció, malgrat el franquisme. Els capellans i catòlics seglars fundadors de *Saó* van beure de les idees del concili i de les encíclics *Mater et Magistra* i *Pacen in Terris* de Joan XXIII, sobretot en dos aspectes fonamentals renovadors que definiran la línia ideològica de la revista. El primer es refereix al paper de l'Església davant les minories nacionals i la seua aposta per l'ús de les llengües vernacles de cada país en la litúrgia i la catequesi, incloent les nacions sense Estat. I el segon, la lluita contra les desigualtats i injustícies socials prenent l'Evangeli com a bandera. És a dir, una Església nacional arrelada a la cultura i identitat del país i una Església dels pobres als que cal ajudar amb urgència. Aquests preceptes són assumits a Espanya per certes minories catòliques com un alliberament i una oportunitat de trencar les escleròtiques estructures de l'Església espanyola, ancorada encara en el nacionalcatolicisme. El Vaticà II es viu per aquests

³⁶¹ La denominada Província Eclesiàstica de València agrupa l'Arxidiòcesi de València i les diòcesis d'Oriola-Alacant i Sagorrb-Castelló al País Valencià, així com les diòcesis de Mallorca, Menorca i Eivissa. La majoria de fets i esdeveniments històrics relacionats amb el catolicisme recollits en aquesta tesi abracen el territori de l'Arxidiòcesi de València, que és on naix i es difon majorment la revista *Saó*.

moviments com una valenta clandestinitat en l'Espanya de Franco. Els moviments catòlics espanyols imbuïts pel Vaticà II volen abandonar els vells estils d'una Església aburgesa, conformista i aliada a la dictadura, tot plantejant alhora una dura autocrítica al catolicisme espanyol i exigint la democratització de l'Estat.

El Vaticà II inspira un bon nombre de cristians inquiets a tot Espanya que al llarg dels anys cinquanta i seixanta participen en els moviments especialitzats d'Acció Catòlica (AC), principalment la JOC, l'HOAC i la JARC, organitzacions que tenen un gran protagonisme en la lluita antifranquista juntament amb sindicats i partits d'esquerra clandestins. En els territoris de l'Estat on s'han estudiat aquests moviments cristians (Catalunya, Castella-Lleó i el País Valencià, per exemple) es constata l'important paper d'aquestes organitzacions en la lluita democràtica i l'obertura de l'Església en la dictadura, dos fets que sense dubte donaran certa credibilitat a l'Església durant la Transició. Però abans d'analitzar aquests moviments, veiem primer quins són els missatges del Concili Vaticà II i de les encíclics *Mater et Magistra* i *Pacem in Terris* i de quina manera arriben a influir en un sector inquiet del catolicisme espanyol.

6.1.1. Síntesi doctrinal de Joan XXIII.

Per a entendre el Vaticà II cal endinsar-se primer en les idees de Joan XXIII (1881-1963) i el context històric que va viure el seu papat. El Papa Roncalli va accedir al tro de Sant Pere l'any 1958, quan tenia 77 anys. A causa de la seua avançada edat molts pensaren que seria un Papa de *transició*, però realment fou un Papa de *trànsit*.³⁶² El seu curt pontificat (1958-1963) fou molt fructífer. De caràcter obert, dialogant i conciliador, va viure un món que començava a despertar dels desastres de la II Guerra Mundial i sobre el qual sobrevolava el fantasma nuclear a l'ombra de la Guerra Freda entre EEUU i l'URSS.³⁶³ Joan XXIII fou un aferrissat defensor de la pau entre les nacions i predicà contra les desigualtats i injustícies socials. El pontificat de Joan XXIII coincidí amb una gran onada de descolonitzacions. El Papa mostrà la seua satisfacció per la independència dels pobles africans i la seua confiança en els joves estats d'ocupar el lloc que els pertocava en el concert de les nacions. Fill d'una família camperola de Sotto il Monte, de la regió italiana de Bèrgam (on es parla el dialecte llombard anomenat bergamasc), Joan XXIII coneixia bé les necessitats de les classes socials més

³⁶² ORIOL I TATARET, M. *Nació i Magisteri Pontifici*. p.108.

desfavorides, especialment els llauradors, i l'afecció que tenen les persones cap a la terra i la llengua pròpies. El Papa Roncalli visqué un món d'accelerats canvis socials i econòmics, d'avanços tecnològics i científics constants i d'una secularització ascendent. Davant d'aquests canvis calia que l'Església sabera interpretar els “signes dels temps” i es posara al dia, que buscara formes noves d'explicar la fe cristiana d'acord als temps moderns. D'ací que Joan XXIII cridara a l'Església a un *aggiornamento* en el marc del concili. L'expressió “signes dels temps” apareix per primera vegada en els evangelis, com una crida d'atenció a l'arribada del regne de Déu. Joan XXIII torna a usar l'expressió “signes dels temps” i el Vaticà II l'assumix. L'expressió s'establix com una forma d'interpretar avui les manifestacions de Déu. Per a Joan XXIII, el “signe” de l'època era que l'Església perdia el lideratge de la cristiandat i la modernitat ja no l'obeïa. Era l'oportunitat per a tornar a l'evangeli i obrir-se als canvis. El Vaticà II seguirà la línia de Joan XXIII.

El magisteri de Joan XXIII (recordat a Itàlia amb l'apel·latiu afectuós de "*Il Papa Buono*") es reflecteix principalment en les vuit encícliques que va escriure i en alguns dels documents del Vaticà II. La fonamentació teològica i els criteris de comportament del pensament de Joan XXIII tindran una gran influència en sectors progressistes del catolicisme espanyol, especialment entre els moviments cristians de nacionalitats amb llengua pròpia diferent al castellà, com és el cas de Catalunya i el País Valencià, dos territoris que tenen una estructura industrial molt dinàmica que genera desigualtats socials molt marcades.

Pel que fa al paper de les nacions de la Terra i la relació entre elles, Joan XXIII assenta el fonament teològic que l'Església abraça tots els homes amb igual amor i contribueix de la millor manera al veritable bé de la pròpia pàtria, alhora que ajuda a les elits que giren al seu entorn a desenvolupar les possibilitats culturals de llur pàtria amb esperit de cooperació. Quant als criteris de comportament, Joan XXIII ho fa amb una doble remarca. La primera afirma que les comunitats polítiques s'han de governar per la veritat, la justícia, la solidaritat i la llibertat. Per la veritat entén la no discriminació racial o ètnica, partint del fet que les comunitats polítiques són iguals per dignitat i natura. Per justícia entén que les nacions han de reconèixer mútuament els seus drets i complir mútuament els seus deures, atenent també els drets de les minories ètniques i culturals. Això comporta que tot el que es fa contra la vitalitat, el creixement i

³⁶³ Joan XXIII va mediar per posar pau entre EEUU i l'URSS en la crisi dels míssils de Cuba, a l'octubre de 1962, en la que es va estar molt a prop d'iniciar una tercera guerra mundial.

l'existència d'aquestes minories constitueix una greu violació contra la justícia, la qual exigeix que els governants respecten la llengua, la cultura, els costums i els recursos i iniciatives d'aquestes minories. Per solidaritat entén les bones relacions entre els homes, atenent els problemes de les associacions, la pau entre les comunitats polítiques, l'atenció a les ètnies, els immigrants i els exiliats polítics, la relació terra-hàbitat i el desarmament progressiu. Finalment, per llibertat entén el fet que cap nació oprimisca altra nació i que no s'interpose en els seus afers, i que en cas d'ajudar-la ho faça sempre respectant les seues característiques i abstenint-se de qualsevol intent de domini.³⁶⁴

La segona remarca de comportament que hi fa Joan XXIII es basa en la conducta, la pràctica i l'actuació de les comunitats polítiques de fronteres endins. Per a ell, les comunitats polítiques han de comportant-se segons criteris de pertinença, de moderació, de convivència i d'obertura. Per pertinença entén els signes distintius de la seua terra d'origen que porten tots els homes. Per moderació entén l'estima justa del seu propi país, però sense caure en un procés de tancament i disgregació. Per convivència entén – en els països multiètnics i multireligiosos– una vida comuna fonamentada en el respecte i col·laboració mútues. Per obertura considera que l'amor al proïsme i a la nació no ha de replegar-se sobre si mateix en una forma d'egoisme tancat i sospitos del bé alié, sinó que ha d'abraçar tots els pobles i teixir relacions vitals, i que les comunitats polítiques pròsperes ajuden a les mancades de recursos. Des del punt de vista europeu, el Papa creu que cal edificar l'Europa de les persones i dels pobles. Des del punt de vista mundial, caminar cap a una unitat i fraternitat àmplia, que les distintes nacions no vegem els seus propis drets sotmesos a altres i que les nacions treballen per construir una autoritat mundial que respecte els drets humans de la persona.³⁶⁵

Per altra banda, el pensament del Papa Roncalli en la qüestió social i els drets humans és més modern i obert que el dels seus antecessors. Està en la línia de la Declaració Universal dels Drets Humans de l'ONU de 1948, això sí, dotant aquests drets d'un transfons religiós. Pel que fa als drets i deures de l'home, Joan XXIII fonamenta el seu magisteri en dos eixos fonamentals. El primer, el dret de la persona a la llibertat en sentit ampli, cosa que implica la llibertat de premsa, d'expressió, de pensament polític i d'associació, entre altres. Aquest dret es tracta àmpliament en l'encíclica *Pacem in Terris*. El segon eix té a veure amb la qüestió social, és a dir, el dret de les persones a

³⁶⁴ ORIOL I TATARET. Ob.cit.pp.125-126.

³⁶⁵ ORIOL I TATARET. Ibídem.p.126.

viure amb dignitat i amb possibilitat d'accedir a un treball digne, a l'educació, a la sanitat i a la cultura. Aquest pensament el plasma sobretot en l'encíclica *Mater et Magistra* i en el *Discurs als treballadors de tot el món*, pronunciat al Vaticà el 14 de maig de 1961. Joan XXIII articula la doctrina social de l'Església (igual que els seus predecessors) en base a la caritat, el bé comú i la persona, que és el centre de la societat, però en *Mater et Magistra* va més enllà de les encíclics *Rerum Novarum* de Lleó XIII i la *Quadragesimo Anno* de Pius XI. Per a Joan XXIII les relacions laborals haurien de fonamentar-se en un nou ordre social basat en la justícia, la veritat i l'amor fratern. El Papa fa una crítica al capitalisme depredador i aposta per una distribució de la riquesa més equitativa. Denuncia les desigualtats socials i econòmiques al món, rebutja que en un mateix país hi haja excés de riqueses i de luxe d'una minoria enfront la misèria de les masses treballadores, que viuen amb salaris insuficients i unes condicions de vida infrahumanes. En *Mater et Magistra* Joan XXIII exigia també el respecte a les característiques de cada poble i la cooperació i ajuda internacional als països subdesenvolupats, sense caure en el colonialisme. Igualment animava a la responsabilitat i el compromís dels cristians i laics en l'acció social. Eixe plantejament, segons assenyala la professora d'història de la Universitat de Navarra María José Martínez González,³⁶⁶ portarà als moviments cristians progressistes a plantejar el cooperativisme com un model d'organització d'empresa superador del capitalisme i el comunisme, model que també fa apropar el cristianisme al socialisme. De fet, com explicarem més endavant, aquesta concepció de comptabilitzar el bé de la persona i el bé comú amb l'associacionisme cooperatiu la posaran en pràctica bastants cristians valencians militants de la JARC, JOC i HOAC vinculats a *Saó* mitjançant la creació de diverses cooperatives d'ensenyament, de consum i de vivenda que actualment continuen actives i són un dels motors de l'economia valenciana actual. De fet, molts cristians fan una lectura de *Mater et Magistra* des de l'òptica que tractava de comptabilitzar socialisme i cristianisme.

Així mateix, el Papa no oblida els més necessitats, l'Església dels pobres. Joan XXIII és també un vindicador de l'equitat i la justícia vers els pobres a través de l'assistència social i la caritat. Per al Papa, l'assistència al pobre no sols ha de ser individual, d'home a home, sinó també col·lectiva, de poble a poble, ja que els febles i indigents poden ser

³⁶⁶ Vegeu MARTÍNEZ GONZÁLEZ M.J: "Juan XXIII y la revista *El Ciervo*. Una ventana abierta al catolicismo renovador" dins d'*El Ciervo*.

agrupacions humanes senceres. persona.³⁶⁷ Aquest precepte, la defensa dels més oprimits i necessitats, serà una de les línies ideològiques constants de *Saó*. Són habituals en *Saó* els escrits i les referències de posar en pràctica un Evangeli pròxim al poble, a l'oprimit i al feble, un Evangeli que estiga allunyat de la riquesa i el luxe de la jerarquia. En aquesta línia es mouran els preveres valencians del Grup dels Rectors del Dissabte, els quals provenen dels moviments d'AC, Missió Obrera, Grup de Capellans Obrers i el Grup de Rectors de Parròquies Populars sorgits a finals del franquisme i en la Transició, on troben sacerdots vinculats a *Saó*, dels quals parlarem més endavant.

El pensament social de Joan XXIII, exposat fonamentalment en *Mater et Magistra*, va causar una gran consternació en el franquisme pel seu “obert comunisme”, segons deien els dirigents del règim, ja que el Papa defensa els drets sindicals dels treballadors, unes estructures socioeconòmiques més justes i la redistribució de la riquesa i salaris més justos. De fet, bastants autors coincideixen en afirmar que l'encíclica *Mater et Magistra* va ser una crítica al capitalisme ferotge i una aposta del Papa pels drets humans.³⁶⁸

En conclusió, les encíclics *Mater et Magistra* i *Pacem in Terris* (aquesta última escrita en plena guerra freda després de la crisi dels míssils d'octubre de 1962, en la que EE UU i l'URSS estigueren a punt d'entrar en guerra), es convertiren en documents senyera que marcaran el paper de l'Església al món actual. Adues encíclics suposaren una revolució en la visió de l'Església dels problemes temporals, ja que acceptaven l'herència de la Revolució Francesa i de la democràcia moderna, fent de la dignitat de l'home el centre de tot dret, de tota política i de tota dinàmica social.

6.1.2. El Vaticà II, una finestra d'aire fresc en el catolicisme.

L'Església va sofrir convulsions internes a partir del Concili Vaticà II (1962-1965), iniciat per Joan XXIII i conclòs Pau VI. El Vaticà II fou el XXI concili ecumènic de l'Església catòlica. L'11 d'octubre de 1962 tenia lloc l'acte d'obertura del concili. Ací Joan XXIII va deixar clara la naturalesa pastoral dels seus objectius. No es tractava de definir noves veritats ni condemnar errors del passat, sinó de renovar l'Església per a fer-la capaç de transmetre l'Evangeli en els nous temps (un posar-se al dia o *aggiornamento*), buscar camins d'unitat entre les esglésies cristianes, buscar allò bo dels nous temps i establir un diàleg amb el món modern, centrant-se sobretot en allò que ens

³⁶⁷ ORIOL I TATARET. *Ibidem*.p.114.

uneix com a éssers humans. O dit d'altra manera, el concili tenia com a finalitats promoure la fe catòlica, la renovació moral de la vida cristiana i dels fidels, l'adaptació de la litúrgia cristiana a les necessitats dels nous temps i aconseguir una major interrelació amb les altres religions.³⁶⁹ El concili s'organitzà al voltant de quatre sessions. El primer període (1962) fou d'organització i presa de posicions. Dels cinc esquemes presentats, tres foren refusats per l'assemblea. No s'hi publicà cap text. El segon període (1963) se celebrà sota el pontificat de Pau VI. Foren promulgats dos documents: la *Constitució sobre la litúrgia* i el decret sobre *Els mitjans de comunicació social*. Durant el tercer període (1964) l'interés va centrar-se en la discussió de l'anomenat "Esquema XIII" sobre l'Església i el món, on tingueren especial transcendència els debats sobre la guerra, l'ateisme i el matrimoni. Es promulgaren tres documents: *Constitució dogmàtica sobre l'Església* i els decrets sobre *l'Ecumenisme* i les *Esglésies catòliques orientals*. En el quart període (1965) es va debatre el text de la declaració sobre la llibertat religiosa, reformat diverses vegades. Foren promulgats onze documents: constitucions sobre la revelació divina i sobre l'Església en el món actual; decrets sobre bisbes, vida religiosa, formació sacerdotal, apostolat dels laics, missions, el paper dels sacerdots en el món actual; declaracions sobre religions no cristianes, educació cristiana, llibertat religiosa i litúrgia en llengües vernacles.

L'evocació històrica dels concilis del passat, convocats molts d'ells en conjuntures dramàtiques (per a conjurar heretgies, cismes, relaxació eclesiàstica o corrupció dels costums populars) cedia ara el pas a un concili de renovació i *aggiornamento*, defugint cautelarment el terme reforma, de record dolorós en la memòria col·lectiva de l'Església catòlica. Algú diria més tard que, a pesar d'això, el Vaticà II vindria a ser com una reforma de la Contrareforma. Per tant, el concili no seria fruit de la sorpresa o la improvisació, sinó més bé la collita teològica d'un segle d'acció callada de teòlegs i pensadors de l'Església procedents de diverses nacions, tots ells acreditats experts que nodriren les reflexions, els debats i acords conciliars. Una minoria d'avantguarda (el cardenals Montini de Milà, Lercaro de Bolonya, Lienart de Lilla, Suenens de Malines-Brussel·les, Alfrink d'Holanda, Döpfner de Munic, König de Viena, Frings de Colònia, Landázuri de Lima, Silva Enríquez de Xile i Helder Câmara bisbe de Brasil, Martí de París i altres) estigueren assistits per teòlegs d'alt renom com Rahner, Schilleebec, Von Baltasar, Congar, De Lubac. Danielou i altres, junt amb literats catòlics de singular

³⁶⁸ Vegeu BORT CASTELLÓ, J.: "La Mater et Magistra", en *Saó*, núm. 357, p.35.

rellevància com Mauriac, Paul Claudel, Bernanos, Graham Greene, Joseph Ratzinger (conseller de Frings) i Brosse Marhall; a més dels pensadors i publicistes Romà Guardini, Jacques Maritain, Gabriel Marcel, Jean Vagabund i una nodrida nòmina. Una plèiade molt nombrosa de noms il·lustres; tots ells van exercir en el Vaticà II un paper molt semblant a què els bisbes i teòlegs espanyols tingueren al Concili de Trento.³⁷⁰

Interessa subratllar per a la nostra exposició tres idees fonamentals del Concili Vaticà II que seran assumides pels sectors catòlics progressistes vinculats a *Saó* i que seran part consubstancial de la línia editorial de la revista. Són les següents:

a) Una Església encarnada en la realitat cultural en què viu cada poble. Precepte que es visualitza clarament en celebració de la missa en la llengua vernacle de cada nació, abandonant el llatí que era un impediment als fidels per a seguir la cerimònia. Aquest fet, en el cas del País Valencià implica una Església encarnada en la llengua autòctona, la cultura i la idiosincràsia del país.

b) Una Església missionera no tancada en si mateixa, encarnada enmig del món, en les alegries i patiment de les persones. Això implica una Església que no vol presentar-se al món amb poder, sinó amb humilitat i servei, una Església que predica des de les parròquies un Evangeli arrelat al poble, prestant especialment atenció a les persones més empobrides i desfavorides, una Església defensora dels drets de les minories nacionals i dels més pobres, capaç d'aixecar-se contra tota injustícia, caracteritzada pel diàleg i la solidaritat i la defensa dels drets humans i els drets nacionals dels pobles.

c) Una Església lliure que propícia l'ecumenisme i afavoreix la pluralitat i llibertat religiosa. El diàleg interreligiós és una de les necessitats per a l'adaptació de l'Església al món prioritària per a Joan XXIII, qui va crear la Secretaria per la Unitat dels Cristians el 1961. L'ecumenisme es va fonamentar doctrinalment en el Concili Vaticà II en diversos documents. Això suposa un trencament amb l'actitud distant de menyspreu que havia mantingut històricament l'Església catòlica amb les altres esglésies cristianes (ortodoxes i protestants) i religions no cristianes, els fidels de les quals eren considerats

³⁶⁹ Els documents del Vaticà II estan compilats i publicats íntegrament en l'obra: *Concili Vaticà II, Constitucions, Decrets, Declaracions*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. 2003.

³⁷⁰ Vegeu ROVIRA BELLOSO, J.M. (1997). *Vaticano II. Un Concilio para el Tercer Milenio*. Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos. I també MONTERO MORENO, A. (2005). "La herencia del Concilio Vaticano II". Ponencia del IV Seminario del Instituto Social León XIII. Madrid, 2005.

“infidels”, “heretges” o “ovelles descarriades”. Amb l’ecumenisme, el catolicisme veu les altres esglésies cristianes com a “germans separats” i fan una crida al diàleg i a la unitat dels cristians. Això s’uneix a l’acceptació i respecte a la llibertat religiosa com a dret de les nacions.

6.1.2.1. *Una Església encarnada en la realitat cultural de cada poble.*

Pel que fa a l’ús de les llengües vernacles en la missa, aquest precepte forma part d’aqueixa idea del concili de construir una Església encarnada en la realitat de cada poble. A partir del concili, la missa deixà de fer-se en llatí i passà a fer-se en les diferents llengües del món. L’Església catòlica va assumir després del Vaticà II les diferents llengües i cultures del món com a patrimoni propi, llevat d’algunes excepcions escandaloses com és el cas del País Valencià on la jerarquia eclesiàstica considera que el castellà és la llengua vernacle del poble, fet que analitzarem més endavant. De manera correlativa, l’Església assumeix també la defensa de les diferents comunitats nacionals existents al món, tant aquelles que tenen Estat com les minories ètniques i lingüístiques que no tenen Estat independent. Veiem tot seguit què diu la doctrina de l’Església sobre aquesta qüestió.

Abans del Concili Vaticà II trobem antecedents en els papats de Pius XII i Joan XXIII, els quals fan una defensa dels drets de les minories nacionals. Pius XII, en el *Radiomissatge de Nadal* de 1941, fa aquesta declaració:

«En el camp d’un nou ordre fundat sobre els principis morals, no hi ha lloc per a oprimir ni obertament ni dissimuladament, les peculiaritats culturals i lingüístiques de les minories nacionals, ni per impedir o reduir la seua pròpia capacitat econòmica, ni per limitar o abolir la seua natural fecunditat...». (Oriol i Tataret: 2008, 51)

Pel que fa al pensament de Joan XXIII sobre aquesta qüestió, assoleixen un particular relleu el *Radiomissatge de Nadal* pronunciat el 23 de desembre de 1959 a la ciutat del Vaticà i l’encíclica *Pacem in Terris* (publicada el 15 de maig de 1963), dos documents que exposen de forma clara la doctrina sobre el nacionalisme i els drets de les minories.

Pel que al *Radiomissatge de Nadal* de 1959, Joan XXIII assumeix els plantejaments de Pius XII sobre el respecte dels drets de les minories nacionals i condemna el

nacionalisme tancat i exacerbat de determinades nacions que deriva en l'opressió i la persecució de les minories culturals, ètniques i religioses. Ho explica així:

«La justícia, al seu torn, ha de ser sostinguda per la caritat cristiana. És a dir, l'amor al proïsme i a la pròpia nació no ha de replegar-se sobre si mateix en una forma d'egoisme tancat i sospitós del bé aliè, sinó que s'ha d'ampliar i expandir per abraçar –amb moviment espontani vers la solidaritat- tots els pobles i entreteixir-hi relacions vitals». (Oriol i Tataret: 2008, 112)

Aquesta consideració, evidentment, xoca amb el nacionalisme exacerbat i exclouent espanyol del franquisme que prohibeix i persegueix el desenvolupament polític i cultural de les nacionalitats de llengua catalana, basca i gallega.

En aquest radiomissatge Joan XXIII anticipa alguns plantejaments que després ampliarà en *Pacem in Terris*. De fet, en aquesta encíclica el Papa afirma que la pau i convivència humana s'ha de fonamentar en el fet en que no hi haurà pobles que dominen d'altres i que cap comunitat ètnica no ha d'estar sotmesa a un poder aliè. En la línia dels anteriors documents, Roncalli defensa unes relacions socials i internacionals totalment noves on siga possible la independència política dels pobles con a fet consumat o a punt de consumir-se; més encara, com a disseny, com a determinació, en el marc d'una generalització de la idea d'igualtat i de dignitat de tots els homes per naturalesa. Aquesta idea la defensa de la següent manera en *Pacem in Terris*:

«A aquest capítol [de les relacions internacionals] pertany, d'una manera especial, la tendència política que des del segle XIX s'ha anat generalitzant i imposant, en virtut de la qual els homes d'una mateixa nissaga aspiren a ser amos d'ells mateixos i a constituir una sola nació. I posat el fet que aquesta aspiració, per moltes causes, no sempre pot realitzar-se, s'esdevé la presència freqüent de minories ètniques dintre dels límits d'una nació d'una altra nissaga, la qual cosa duu a conseqüències de molta gravetat».

«Cal afirmar, de la manera més explícita, que una acció adreçada a reprimir i a sufocar la vitalitat i el desenrotllament de les minories nacionals és una greu violació de la justícia; i ho és molt més si va dirigida a fer-les desaparèixer».

«Respon, en canvi, a una exigència de justícia que els poders públics aporten la seua contribució a promoure el desenrotllament humà de les minories amb mesures eficaces a favor de la seua llengua, de la seua cultura,

dels seus costums, dels seus recursos i de les seues iniciatives econòmiques». (Oriol i Tàtaret: 2008,117-120)

Però és sobretot en el Concili Vaticà II on es desenvolupa amb més amplitud aquesta doctrina. Ens centrarem ara en el que diuen sobre les minories nacionals i l'ús de les llengües vernacles tres importants documents del Concili Vaticà II. Es tracta de les constitucions *Lumen Gentium*, *Gaudium et Spes* (constitució pastoral sobre l'Església en el món actual) i *Sacrosantum Concilium* (constitució sobre la Sagrada Litúrgia). Els dos primers documents es refereixen a les cultures minoritàries i el tercer a la litúrgia.³⁷¹ En *Lumen Gentium* s'afirma clarament que l'Església ha d'assumir i reforçar els valors, riqueses i costums dels pobles.

«Però com que el Regne de Crist no és d'aquest món, se segueix que l'Església o Poble de Déu, en formar aquest Reialme, no sostreu res al bé temporal de cada poble, ben al contrari, fomenta i assumeix en tant que són bons, els valors, riqueses i costums dels pobles, i assumint-los, els purifica, els reforça i els eleva, puix que sap molt bé que han de treballar plegats amb aquest Rei al qual han estat donades per herència les nacions (...)». (Art. 13 de *Lumen Gentium*)

Seguint en la mateixa línia, la del respecte a les particularitats de cada poble, el capítol IV de *Gaudium et Spes* parla de la comunitat política. Sota la idea dels canvis culturals, socials i econòmics, deixa clar que han tingut lloc transformacions profundes en l'estructura i en les institucions dels pobles. En aquest camp dels drets, tan profundament fonamentats i aclarits per la doctrina de l'Església, les conseqüències dels principis no només fan referència a les persones, sinó també als pobles. Per tant, el Vaticà II aclareix el concepte de cultura i la importància del concepte de nació a partir de la cultura pròpia, alhora que reclama al poder polític respectar i fomentar la cultura de cada poble, incloent les cultures de les minories nacionals, així com la renúncia a l'ambició de dominar les altres nacions. El concili, en incloure el tema de les minories nacionals, palesa la importància que atribueix a aquesta qüestió i l'actualitat que

³⁷¹ Per a la redacció d'aquesta part he consultat fonamentalment les obres *Concilio Vaticano II. Constituciones, Decretos, Declaraciones* (publicada el 1965 per l'Editorial Católica, SA de Madrid en la col·lecció Biblioteca de Autores Cristianos) i *Nació i Magisteri Pontifici* (capítol "Concili Vaticà II (1962-1965)" pp.129-183 d'Antoni M. Oriol i Tàtaret, publicada el 2008 per l'Editorial Proa de Barcelona. Pel que fa a la reproducció textual d'alguns documents papals i del Concili Vaticà II referents a les llengües vernacles i les comunitats nacionals, aquests textos els he extret de l'obra d'Oriol i Tàtaret ja que estan traduïts al català.

té en la problemàtica mundial. Tot seguit reproduïm un textos de la *Gaudium et Spes* que recullen aquests principis.

«Es pot parlar d'una nova edat de la vida humana. Això fa que siguem oberts uns nous camins per créixer i estendre més la cultura... D'ací ve que la cultura actual presenta unes característiques particulars... Els intercanvis més nombrosos entre els diferents pobles i grups de la societat donen a tothom un més fàcil accés als tresors dels diversos tipus de cultura, i així a poc a poc pren forma un tipus més universal de cultura humana, el qual, com més respecta les característiques de cada una de les cultures, més promou i expressa la unitat del gènere humà». Núm. 59: «Pertany, però, a l'autoritat pública, no determinar el caràcter particular que ha de prendre una forma concreta de cultura, sinó facilitar els mitjans, afavorir les condicions, que poden promoure la vida cultural de tothom, àdhuc de les minories que poden haver en una nació». (Art. 54 de *Gaudium et Spes*)

«En efecte, la cultura, com sigui que flueix immediatament de l'índole racional i social de l'home, necessita incessantment justa llibertat per a desenvolupar-se i legítima llibertat d'actuar per dret propi segons els seues principis. Per tant, merescudament, demana respecte i gaudeix d'una certa inviolabilitat, servats, ben cert, els drets de la persona i de la comunitat. [...]. Ara bé, correspon a l'autoritat pública no determinar l'índole pròpia de les formes de cultura humana, sinó fomentar les condicions i els ajuts per a promoure la vida cultural entre tots, també entre les minories d'una nació». (Art. 59 de *Gaudium et Spes*)

«Juntament amb el progrés cultural, econòmic i social, es reforça en molts el desig d'una major participació en l'ordenació de la vida de la comunitat política. En la consciència de molts augmenta l'anhel que siguin servats els drets de les minories d'una nació, sense decurar-ne els deures envers la comunitat política». (Art. 73 de *Gaudium et Spes*)

Finalment, en *Sacrosantum Concilium* es fa referència a la necessitat d'usar les llengües vernacles en la litúrgia.

«I salvat del dret particular, en els Ritus llatins s'ha de conservar l'ús de la llengua llatina. Però, com que tant en la missa com en l'administració dels sagraments o en d'altres parts de la Litúrgia, sovint pot ésser molt útil al poble l'ús de la llengua vernacle, es podrà concedir més lloc a aquesta, sobretot, però, en les lectures i en les monicions, en moltes oracions, d'acord

amb les normes sobre aquest tema establertes per a cada cas en els capítols vinents». (Art. 36 de *Sacrosactum Concilium*)

«D'acord amb la nova edició del ritual romà, que la competent autoritat eclesiàstica territorial de l'article 22.2 d'aquesta Constitució prepari, com més aviat millor, rituals particulars acomodats, també en la llengua, a les necessitats de cada regió i, un cop reconegudes les actes per la Seu Apostòlica, s'usin en les regions a les quals corresponen». (Art. 63 de *Sacrosactum Concilium*)

Comptat i debatut, coincidim amb Antoni M. Oriol quan diu que el pas d'enculturació lingüística iniciat pel Concili ha estat d'una gran importància històrica de primer ordre pel que fa a les nacions i minories nacionals.³⁷² Com hem vist, en el Vaticà II hi ha nombroses referències que subratllen l'adaptació, adscripció i fidelitat de l'Església a la cultura de cada nació i a la llengua pròpia de cada poble. Aquesta mena de “nacionalisme eclesial” (que no és exclouent, ni exacerbat ni imperialista) també influeix de gran manera en el pensament dels cristians fundadors de *Saó*, pensament que aquests entrellacen i el fan compatible amb el nou valencianisme propugnat per Joan Fuster. De fet, ambdós plantejaments nacionalitaris (l'eclesial del Vaticà II i el cultural-lingüístic de Fuster en *Nosaltres els valencians* i *Qüestió de noms*) naixen el 1962 i s'expandeixen en terres valencianes al llarg dels anys 60 i 70 del segle XX. El que volem dir, és que el nacionalisme de *Saó* beu de dos fonts: el Concili Vaticà II i Joan Fuster. I és més, no podem negar tampoc la influència d'aquestes fonts en els plantejaments de l'obra *L'Església valentina i l'ús de la llengua vernacula* de Vicent Miquel i Diego, publicada en 1965, que tanta influència tindrà en el catolicisme valencià progressista del tardofranquisme i en la creació del partit nacionalista demòcratacristià Unió Democràtica del País Valencià.

6.1.2.2. *Una Església missionera no tancada i oberta al món.*

El Vaticà II entén per Església missionera l'activitat del clergat secular (sacerdots) i regular (frares i monges), així com dels fidels laics, en la propagació l'evangelització de la religió catòlica. Per tant, el concili exhorta a una nova obertura del clergat, apostolat laic i de les mateixes estructures de les diòcesis a totes les nacions, sense discriminació alguna i sense imposició d'una cultura sobre altra. En aquesta línia doctrinal es mou el

³⁷² ORIOL I TATARET. *Ibidem*.p.135.

decret sobre l'activitat missionera *Ad Gentes*, el qual aposta per una Església que ha de dur el missatge de Crist a tots els racons del planeta. Per això, aquest decret concedeix també molta importància al paper de l'Església respecte a les nacions, els pobles i les ètnies que conformen la família humana. En *Ad Gentes* s'afirma que l'Església, com a instrument de la unió dels pobles en la catolicitat, parla en totes les llengües i les entén i abraça totes. També diu que els sacerdots, missioners i apostolat laic, a fi que puguin evangelitzar amb més èxit arreu del món, han d'adaptar-se i abraçar les tradicions, costums i llengües de cada nació. En això són prou clarificadors els articles 11, 15 i 16 del decret *Ad Gentes* sobre quin ha de ser el comportament dels catòlics en cada nació:

«Que se sentin membres del conjunt d'homes entre els quals viuen; i que participin en la vida cultural i social mitjançant els diversos intercanvis i afers de la vida humana; que es familiaritzin amb llurs tradicions nacionals i religioses». (Art. 11 *Ad Gentes*)

«Que, com a bons ciutadans cultivim veritablement i eficaçment l'amor a la Pàtria, però que evitin totalment el menyspreu de les altres ètnies i el nacionalisme exacerbat; que promoguin l'amor universal dels homes». (Art. 15 *Ad Gentes*)

«Que les dites exigències comunes de la formació sacerdotal, també pastoral i pràctica, d'acord amb el Concili (cf. Concili Vaticà II, *Optatam totius*, núm1), s'harmonitzin amb l'afany d'anar a l'encontre de la manera peculiar de pensar i d'actuar del propi poble. Que, per tant, les ments dels alumnes s'obrin i s'afinin a fi que coneguin bé i puguin avaluar la cultura del seu poble; que en les disciplines filosòfiques i teològiques, copsin les relacions existents entre les tradicions i la religió pàtries i la religió cristiana (cf. Joan XXIII, *Princeps Pastorum*). Així mateix, que la formació sacerdotal tingui presents les necessitats pastorals de la regió: que els alumnes aprenguin la història, el fi i el mètode de l'acció missionera de l'Església i les especials condicions socials, econòmiques i culturals del propi poble. [...] Tot això demana que els estudis per al sacerdoci es realitzin, tant com sigui possible, en contacte i en convivència amb el poble propi de cadascú (Joan XXIII, *Princeps Pastorum*)». (Art. 16 *Ad Gentes*)

De la mateixa manera, el decret *Ad Gentes*, dins de la seua línia de millorar els mecanismes de propagació de la fe, puntualitza la necessitat d'adaptar la catequesi als costums de cada poble i que els fidels laics (als que es demana una

presència activa en la vida social) expressen l'Evangelí d'acord amb la cultura pàtria:

«La fe, finalment, és ensenyada per mitjà d'una catequesi adaptada, és celebrada en una litúrgia consonant amb el tarannà del poble, i, per mitjà d'una legislació canònica adient, és introduïda en les institucions honestes i en els costums locals».(Art. 19 *Ad Gentes*)

«Car els fidels laics pertanyen plenament alhora al Poble de Déu i a la societat civil; pertanyen al seu poble, en el qual han nascut, en els tresors culturals que començaren a participar per l'educació, a la vida del qual s'uneixen per múltiples vincles socials, al progrés del qual contribueixen amb el propi esforç en llurs professions, els problemes del qual ells senten com a propis i procuren de solucionar. [...] Llur deure principal, tant si són homes com dones, és el testimoniatge de Jesucrist, que han de retre amb la vida i amb la paraula en la família, en el seu grup social i en l'àmbit de la seua professió. Cal, en efecte, que es manifesti en ells l'home nou, creat segons Déu en justícia i santedat veritables. I han d'expressar aquesta novetat de vida en l'àmbit de la societat i de la cultura pàtria. Ells han de conèixer aquesta cultura, guarir-la i conservar-la, desplegar-la d'acord amb les recents condicions i, finalment, perfeccionar-la en Crist, a fi que la fe cristiana ja no siguin forasteres a la societat en la qual viuen, ans comenci a transformar-la i a penetrar-la.» (Art. 21 *Ad Gentes*)

Aquesta línia de comportament es completa amb la necessitat real que sacerdots i fidels laics aprenguen les llengües del lloc on viuen i exerceixen el seu magisteri o apostolat. El decret *Ad Gentes* és molt clar en aquesta proposició:

«Quant a les llengües, que les aprenguin en tal grau, que les puguin usar amb facilitat i correcció i així trobin entrada més fàcil a la intel·ligència i al cor dels homes. A més, que s'iniciïn com cal en les peculiars necessitats pastorals».(Art. 26 *Ad Gentes*)

6.1.2.3. Una Església que propícia l'ecumenisme i la llibertat religiosa.

El Vaticà II va articular un nou ecumenisme de caràcter tolerant i dialogant, alhora que acceptà la llibertat religiosa, dos fets de primera magnitud ja que suposen un abandó de l'ortodoxia catòlica que havia mantingut l'Església des de l'Edat Mitjana. El diàleg interreligiós, base de l'ecumenisme, va ser una de les noves línies d'obertura del

catolicisme iniciades per Joan XXIII. El nou ecumenisme clava les seues arrels en la labor apostòlica desenvolupada per Roncalli abans del seu Papat en països com Bulgària, Turquia i Grècia, on va exercir entre 1925 i 1944 com a delegat papal de Pius XII i on entra en contacte amb altres comunitats cristianes no catòliques, especialment els ortodoxes. El Papa Joan XXIII donà un nou plantejament a l'ecumenisme mitjançant la creació del Secretariat per a la Unitat dels Cristians l'any 1961, l'acolliment a Roma dels jerarques suprems de les quatre esglésies protestants i l'aprovació en el Concili Vaticà II d'una renovada doctrina ecumènica que certament farà dialogar els credos cristians. De fet, al concili foren convidats com a observadors membres d'altres religions, des de creients islàmics fins a indis americans, així com totes les esglésies cristianes (ortodoxes, anglicans, metodistes, calvinistes i protestants en general), no presents en Roma des dels temps de la Reforma Protestant i la Contrareforma Catòlica del segle XVI.

La doctrina ecumènica del concili queda reflectida en el decret sobre les esglésies orientals catòliques *Orientalium Ecclesiarum* (21.XI.1964), el decret sobre l'ecumenisme *Unitatis Redintegratio* (21.XI.1964) i la declaració sobre les religions no cristianes *Nostrae Aetate* (28.X.1965). En la denominació d'esglésies orientals catòliques s'hi inclouen sobretot set tradicions eclesials: siro-antioquens, caldeus, armenis, bizantins, coptes, etiòpics i maronites. Es tracta d'esglésies ubicades en països del Pròxim Orient i Europa oriental que, per diverses raons, a partir dels segle XVI van acceptar la comunió amb Roma, però que en els últims quatre segles han mantingut tensions amb el Vaticà i l'església ortodoxa, que pertany a la mateixa tradició eclesiàstica i litúrgica. Un pas decisiu en la reconciliació d'aquestes esglésies amb el Vaticà fou el decret *Orientalium Ecclesiarum*, el qual destaca que la varietat de l'Església, lluny de fer mal a la seua unitat, més abans la manifesta; i ho fa respectant i conservant les tradicions de les dites esglésies. (Oriol i Tataret: 2008, 183). Però açò fou un primer pas. Posteriorment al Vaticà II ha anat progressant en la reconciliació, sobretot després de la caiguda dels règims comunistes d'Europa oriental a partir de 1989 i amb la signatura el 1993 del Document Balamand (Líban) entre les esglésies ortodoxa i catòlica.

En relació a aquestes esglésies, de la mateixa manera el decret *Unitatis Redintegratio* insisteix en la tesi de la unipluralitat, en el diàleg i l'apropament. Malgrat que s'admet que la diversitat eclesial ha dut històricament a enfrontaments i separacions per manca de comprensió, el Vaticà reafirma en aquest decret la necessitat de reconciliació

mitjançant l'acceptació i conservació del patrimoni litúrgic i espiritual de les esglésies orientals. La tolerància i el respecte mutu es converteix en la base d'aquest nou ecumenisme.

Altra cicatriu històrica que volia tancar el Vaticà II era les males relacions, recels i prejudicis existents entre l'Església catòlica i les religions no cristianes, especialment la jueva i la musulmana. No hem d'oblidar les nombroses guerres i persecucions que per motius polítics, religiosos i econòmics des de l'Edat Mitjana fins al segle XX han mantingut les comunitats cristianes, jueva i musulmana. En aquest sentit, *Nostrae Aetate* és una declaració d'amistat i bones intencions en la que s'afirma, d'una part, que tots els pobles de la Terra són una mateixa comunitat, i, de l'altra, que a la fi del temps tots els pobles caminaran sota la llum de la Ciutat Santa, en clara al·lusió a Jerusalem. Per tant, no hi ha raons per discriminar pobles per raó de la seua religió. (Art. 1 i 5 *Nostrae Aetate*)

Finalment, cal destacar altre avanç important del Vaticà II pel que fa al reconeixement del de la llibertat de religió. La declaració sobre la llibertat religiosa *Dignitatis Humanae* (7.XII.1965) suposà l'abandó de l'Església dels plantejaments decimonònics tancats de defensa a ultrança de l'Estat confessional catòlic. A Espanya aquest plantejament es va dur a les seues últimes conseqüències durant el règim franquista, que implanta el catolicisme com a única religió de l'Estat. Així doncs, *Dignitatis Humanae* ensenya als catòlics respecte i tolerància a les altres religions dins d'una mateixa nació, alhora que condemna qualsevol prohibició a manifestar lliurement qualsevol doctrina, tot reclamant protegir el dret a la llibertat religiosa com a dret inviolable de l'home. Aquesta declaració dóna suport a què els governs assumisquen la tutela de la llibertat religiosa "per mitjà de lleis justes i altres mitjans adients". El poder civil ha de proveir la igualtat jurídica dels ciutadans en matèria de religió. I és més, quan el poder polític d'una nació tutela i fomenta el dret de llibertat religiosa afavoreix el desenvolupament de l'home individual i social i la justícia i pau socials. (Art. 4 i 6 *Dignitatis Humanae*).

6.1.3. Les repercussions del Vaticà II a Espanya.

Josep Antoni Comes, director de *Saó* i d'*Iglesia Viva*, dues revistes inequívocament conciliars, va viure com a sacerdot l'experiència del Vaticà II i ha estudiat i analitzat al llarg de la seua vida aquest esdeveniment eclesial. L'any 1973 feia la següent reflexió que serveix com a punt de partida per comprendre l'impacte del concili a Espanya:

«Pero si conviene recordar que la renovación conciliar fue posible porque dicho clima estaba ya en el ambiente, en la base eclesial. La genialidad de Juan XXIII estuvo en saber leer ese “signo de los tiempos”, potenciarlo y llevarlo a su plena significación. Visto desde España, el Concilio pone en cuestión la “concordia ejemplar” hasta entonces existente sobre tres cuestiones fundamentales: la libertad religiosa, el derecho de presentación de los obispos y la concepción mutua de privilegios. A partir del Vaticano II la Iglesia anuncia que está dispuesta a renunciar a las inveteradas costumbres, a los privilegios otorgados, a las situaciones establecidas, con tal de recuperar el rostro primigenio y volver a ser signo inteligible del poder salvador de Dios en Cristo. Este nuevo enfoque pilló desprevenido al estamento político y a casi la totalidad de la jerarquía española. (...) Durante la etapa preparatoria, pero sobre todo en el postconcilio, batallarán en la mente y en el corazón de bastantes españoles dos concepciones eclesiológicas distintas. Como dice José María González Ruiz, al fenómeno de las “dos Españas” se sumaba el fenómeno nuevo de las “dos Iglesias”, y por primera vez en la España “B” –la liberal i “anticatólica”– habrá numerosos sacerdotes militantes cristianos aceptados como válidos inspiradores de una nueva praxis revolucionaria. Por el contrario, la Iglesia “A” –conservadora y reaccionaria- seguirá amparando únicamente a los defensores de la religión de Estado y del proteccionismo más acentuado».³⁷³

Així fou, les repercussions del concili a Espanya van ser immediates. Aviat hi va haver un enfrontament entre el catolicisme conservador i el progressista. En les diòcesis espanyoles no va ser massa cridanera la renovació que propugnava el Vaticà II. De fet, els prelats espanyols que participaren en el concili –Casimiro Morcillo (arquebisbe de Madrid), Pedro Cantarero (arquebisbe de Saragossa) i Enrique Pla i Deniel (cardenal de Toledo), entre altres– eren fermes defensors de la “Cruzada” de la Guerra Civil, que Joan XXIII detestava. Eren homes extremadament conservadors i difícilment farien complir els preceptes del concili. La jerarquia, amb la Conferència Episcopal Espanyola al front, es va mantenir cauta i temerosa davant del règim franquista, malgrat que bastants sectors de l'Església començaven a mostrar una creixent llunyania respecte a la dictadura. La intervenció dels bisbes espanyols al Concili fou minoritària i prou pintoresca i integrista i a penes tingueren influència en els acords conciliars. Només Tarancón, Josep Pont i Gol, González Moralejo, Antonio Añoveros i Josep Maria

³⁷³ J. A. COMES BALLESTER, J.A. (1973). *La Asamblea Conjunta y determinada prensa española*. pp.70-71.

Jubany van formar part d'un petit grup oberturista.³⁷⁴ En el concili participaren 15 religiosos valencians, deu de naixement i cinc d'adopció. Els màxims representants valencians foren Marcelino Olaechea i el bisbe auxiliar Rafael González Moralejo. També van assistir Vicent Enrique Tarancón, aleshores bisbe de Solsona, i el teòleg dominic Emilio Sauras.

En el cas de l'Església valenciana, el tancament i l'immobilisme vers al concili foren les notes dominants. La jerarquia de l'Arquebisbat de València no va desenvolupar la majoria de constitucions, decrets i declaracions aprovades pel Vaticà II, més bé va obviar, obstaculitzar o boicotejar les iniciatives conciliars proposades o portades a la pràctica pels sectors catòlics renovadors. Almenys aquesta és la visió del catolicisme progressista valencià. Durant la dictadura, l'Arxidiòcesi de València va estar governada pels arquebisbes Prudencio Melo (1940-1946) i Marcelino Olaechea (1946-1966), Rafael González Moralejo (1966-1969) i José María Lahiguera (1969-1978). La característica comuna del dos primers fou l'immobilisme, la por als canvis que demanava una societat cada vegada més secularitzada, la incomprensió als preceptes del Concili Vaticà II i l'acceptació del règim dictatorial. En canvi, Moralejo representa un tímid oberturisme que és tallat en sec per Lahiguera, qui torna als temps del tancament eclesial. Antoni Dueato, vicari episcopal i membre de l'equip de govern de García Moralejo, i anys després un dels impulsors de *Saó*, afirma que la renovació conciliar no va canviar la mentalitat clerical a València.³⁷⁵ L'eclosió del valencianisme, del Concili Vaticà II i dels moviments renovadors com la HOAC, JOC i JARC coincideix amb el mandat d'Olaechea, el qual malgrat la seua permissivitat als moviments cristians de base no va estar a l'altura de les circumstàncies, ni per a reconduir la lluita de classes que es donava al si de l'Església ni per a assumir les reivindicacions conciliars dels cristians valencianistes.³⁷⁶

Immediatament després del concili es va produir la denominada “crisi postconciliar” a tota Europa. Les diverses interpretacions del concili dins del si de l'Església van provocar una divisió interna, més acrescuda a Espanya per la influència del

³⁷⁴ BORT CASTELLÓ, J.: “El Vaticà II”. En *Levante-EMV*. 11 d'octubre de 2012. P.11.

³⁷⁵ J. A. COMES: “L'aplicació immediata del concili a la diòcesi de València. Entrevista a Antoni Duato”. *Saó*, núm. pp.22-23. Dins del Quadern “Vaticà II: projecte eclesial a transmetre”.pp.15-29.

³⁷⁶ Aquesta interpretació que acusa de tancament i conservadurisme als mandatariis de l'Església valenciana, i de rebutjar i perseguir les propostes del progressisme catòlic, és la que defensen Ramir Reig i Josep Picó en l'obra *Feixistes, rojos i capellans*. I també ho han constatat els sacerdots directors de *Saó* Josep Antoni Comes, Emili Marin i Vicent Cardona en diverses entrevistes mantingudes amb ells.

nacionalcatolicisme de la dictadura. Quan parlem de la crisi postconciliar ha d'entendre's com una sèrie de confrontacions entre l'espenta innovadora i l'aferrament al passat; o dit d'altra manera, entre els grups progressistes i els conservadors. Eixes situacions van tindre historials propis en totes les diòcesis, institucions i comunitats catòliques. La immersió de l'Església en el món que va propiciar la *Gaudium et spes* i el decret sobre l'apostolat dels seglars *Apostolicam Actuositatem* van ser entesos de manera diferent per la jerarquia catòlica (conservadora i franquista) i els moviments catòlics progressistes que van assumir el compromís cristià en clau social i reivindicativa, identificant així l'autenticitat evangèlica amb la denúncia sistemàtica de les injustícies socials i la lluita contra la repressió franquista.

És indubtable que els valors evangèlics del Vaticà II van entrar en contacte amb els nous corrents de pensament, polítics i culturals que discorrien llavors per Europa. Un concís resum d'aquest estat de coses l'oferix Josep Maria Rovira Bellosó, sacerdot i catedràtic de teologia de la Facultat de Teologia de Catalunya. Ho explica així:

«Sería apasionado negar que desde 1965 hasta los años 80, en que el mundo occidental experimenta un viraje conservador, la Iglesia no estuviera sometida al influjo de ideologías fuertes que todos recordamos: Marxismo, Existencialismo, Estructuralismo. En suma una fuerte ola de inmanentismo cuyo signo final quizá imprevisto, habría de ser el nihilismo del momento postmoderno. En todo caso lo que ocurrió fue que la nave del Concilio se encontró en su navegación con este escenario ideológico».³⁷⁷

Aquests corrents ideològics que cita Rovira Bellosó també van influir en el Maig del 68, als dos anys i mig de la clausura del concili i en plena ebullició dels canvis en l'Església. El Maig del 68 va repercutir en tot el món occidental. Per altra banda, de signe molt diferent i de marcat caràcter cultural, s'expandia llavors per Amèrica i Europa el moviment Hippy, amb seu emblemàtica en la Universitat californiana de Berkeley, que va significar per a molts una ruptura de models d'existència. En l'àmbit de l'esquerra sociològica, l'eurocomunisme, el marxisme heterodox de l'Escola de Frankfurt i els corrents de l'anomenada historiografia marxista britànica i francesa, així com els moviments d'emancipació de la dona, entre altres, van tindre una gran influència en el pensament europeu d'aquells anys. Aquestes ideologies van influir en molts membres de l'Església en els camps teològic, pastoral i social. Nombrosos creients

³⁷⁷ BELLOSO ROVIRA, J.M: *Vaticano II, Un Concilio para el tercer milenio*. p.65.

i membres del clergat catòlic van fer conjuguar sense prejudicis ni problemes de consciència les idees renovadores del Vaticà II amb el marxisme i altres ideologies progressistes o de transformació social. Com veurem més endavant, aquest sectors es concentraran sobretot en els moviments especialitzats d'Acció Catòlica i en una sèrie de revistes catòliques renovadores que assumiran i defensaran els principis conciliars. Aquesta barreja ideològica va provocar també l'entrada de sectors catòlics progressistes en formacions polítiques i sindicats d'esquerra, fet que va mantenir una presència prolongada de moviments sincrètics entre socialisme i cristianisme

L'indicador més expressiu de la crisi interna de l'Església va ser, sens dubte, l'enorme sagnia de secularitzacions en el clergat diocesà i les congregacions religioses masculines i femenines. El Papa Pau VI, en una decisió costosa i audaç, va donar el pas (amb els oportuns expedients) al cessament en el ministeri sacerdotal actiu, inclosa la dispensa del celibat, de nombrosos sacerdots. Ni el Papa ni ningú podia calcular l'eclosió de crisis personals i de reducció a l'estat secular de milers i milers de religiosos consagrats, que van abandonar el ministeri per a passar a l'estat secular. Una sagnia sense precedents, que no va ser compensada per altres ingressos en els seminaris i noviciats.³⁷⁸

La versió espanyola del postconcili presenta uns perfils propis. Cal subratllar que el primer decenni d'aqueix període va ser l'últim i més agitat del règim de Franco. Entre els anys 1965 al 1980 es van entrecreuar quatre situacions de crisi, més o menys sincròniques: la religiosa després del concili, la política del tardofranquisme, l'econòmica de la crisi internacional del petroli i la cultural (Maig del 68, moviments hippy i pop, existencialisme, neomarxisme i estructuralisme). Aquell sisme va sacsar l'Església. Tanmateix, en alguns estaments es comença a trencar amarres amb el règim, no sense fortes tensions. Hi van haver conflictes significatius. El maig de 1960 uns 339 sacerdots bascos dirigeixen un document a la jerarquia denunciant la manca de llibertat de la ciutadania i dels pobles de l'Estat amb llengua pròpia. A Catalunya, abat de Montserrat Aureli Escarré fou desterrat a causa d'unes declaracions en les que denunciava la falta de llibertat religiosa. Però el conflicte de més ressò fou la càrrega policial de maig de 1966 contra una marxa silenciosa de 130 sacerdots i religiosos a Barcelona. En aquesta manifestació els capellans denunciaven els maltractaments de la policia contra els estudiants que el març passat havien estat desallotjats a la força del col·legi dels caputxis, on les forces policials havien entrat sense autorització eclesiàstica

³⁷⁸ MONTERO MORENO, A. (2005). "La herencia del Concilio Vaticano II". Ponencia impartida en el IV Seminario del Instituto Social León XIII "La Presencia de la Iglesia en la Sociedad". Madrid, 2005.

vulnerant una de les clàusules del Concordat amb la Santa Seu de 1953. Altres tipus d'enfrontaments foren les homilies multades en nombroses diòcesis, les sancions administratives que van rebre del Ministeri d'Informació un bon grapat de revistes catòliques, la destitució per la Permanent Episcopal de l'equip de consiliaris i dirigents dels moviments especialitzats de l'Acció Catòlica el 1966, el tancament el 1967 del Seminari Hispanoamericà de Madrid, i, sobretot, l'Assemblea Conjunta de Bisbes i Sacerdots, de la qual parlarem més endavant.³⁷⁹ Aquesta assemblea fou un esdeveniment d'especial ressonància celebrat a Madrid el 1971 on l'Església espanyola posa sobre el tapet algunes de les proposicions conciliars, encara que al final (davant de l'enuig del règim) l'Església va moderar moltíssim les conclusions d'aquestencontre. No obstant això, l'assemblea, malgrat tot, va preparar ideològicament l'Església espanyola cap a la Transició.³⁸⁰ De fet, el Concili serà més determinant en la Transició en el sentit que va donar els arguments doctrinals a l'Església espanyola per a l'acceptació de la llei de llibertat religiosa, la renúncia del cap de l'Estat a la prerrogativa de nomenaments episcopals i la derogació del Concordat del 1953 i la seua substitució pels Acords Església-Estat del 1979 d'acord amb la Constitució de 1978.

6.1.3.1. *L'aparició d'un periodisme plural d'inspiració cristiana: Cuadernos para el Diálogo.*

Una de les conseqüències més visibles del Vaticà II a Espanya fou l'aparició d'un periodisme plural d'inspiració cristiana, difusor dels principis conciliars i alhora polític i social, democràtic i crític amb la dictadura i l'Església oficial. Aquesta premsa aglutina el catolicisme progressista que se sumarà a la lluita antifranquista juntament amb les forces polítiques i sindicals clandestines. Un dels màxims exponents d'aquest periodisme fou *Cuadernos para el Diálogo*. La seua aventura informativa és la d'un clar compromís amb la llibertat i la democràcia. La revista sorgix a l'octubre de 1963, de la mà de Joaquín Ruiz-Giménez (ministre d'Educació durant 1951-1956, destituït per Franco) i s'edita fins a 1978.³⁸¹ *Cuadernos* naix amb un clar influx del pensament

³⁷⁹ Diversos estudiosos del catolicisme espanyol recullen aquests enfrontaments i els posen com a exemples de màxima tensió entre l'Església i l'Estat. Entre altres, cal citar Joan Cassañas, F. Blázquez, E. Berzal de la Rosa, Ramir Reig i Josep Picó, J. González de la Cruz, Josep A. Comes, J. Martín Velasco i Feliciano Montero.

³⁸⁰ Aquesta és la interpretació de bastants estudiosos de l'Església, entre altres Feliciano Montero. Vegeu Montero, F. (1994). "La iglesia y la transición", en *Ayer*, núm.15. pp.223-241.

³⁸¹ Per a aquest apartat he seguit principalment dos estudis. El primer és de DAVARA TORREGO, F. J. (2004). "La aventura informativa de Cuadernos para el Diálogo", en *Estudios sobre el Mensaje Periodístico*, núm.10. Madrid.pp.201-220. I el segon correspon a CASTRO TORRES, C. (2010). *La*

democratacristià i, en el córrer del temps i la proximitat del canvi democràtic, evoluciona cap a posicions pròximes a un centre esquerra, per a acabar el seu camí amb un periodisme de tall socialista.

El principal objectiu de la publicació és integrar en el diàleg persones del règim amb idees oberturistes i persones de l'oposició democràtica, sense cap exclusió. Però els sectors més conservadors del franquisme es negaven a dialogar amb els comunistes, i en general amb tota l'esquerra, i finalment la revista va acollir sols gent compromesa amb el canvi polític cap a la democràcia. Segons Francisco Javier Davara, el diàleg periodístic aglutina forces catòliques liberals, persones no creients i representants de l'oposició d'esquerra. Joaquín Ruiz-Giménez posa en pràctica l'avançat catolicisme social i polític que va conèixer com a ambaixador a la Santa Seu en els anys 1948-1951, així com fruit de la reflexió profunda del pensament de Joan XXIII i dels documents del Vaticà II. De fet, Ruiz-Giménez va tindre ocasió de dialogar amb Joan XXIII a Roma el 1963, fins al punt que li va prometre difondre els seus ensenyaments. En tornar a Madrid, aquest compromís i el seu distanciament del règim, va cristalitzar en la fundació de *Cuadernos para el Diálogo*.³⁸²

Cuadernos para el Diálogo va constituir no sols un instrument essencial de divulgació del pensament democratacristià sinó també el testimoni mateix de l'evolució d'un sector del catolicisme espanyol cap a l'oposició. Aquesta revista fou tot un referent per als cristians progressistes de tot l'Estat. De fet, tots els fundadors de *Saó* l'legien i coneixien la revista³⁸³. I més encara, un 9,6% dels subscriptors de la primera època de *Saó* foren lectors habituals de *Cuadernos para el Diálogo*.

El primer consell de redacció de *Cuadernos para el Diálogo*, presidit per Ruiz-Giménez, estava format per Gregorio Peces-Barba, Elías Díaz, Javier Rupérez, Francisco Sintés, Ignacio Butoni, Juan Luis Cebrián i Marià Aguilar Navarro. Després s'incorporaran noms com José María Riaza, Valentín Clemente, José María Guelbenzu i Pedro Altares.

Cuadernos para el Diálogo publica uns continguts que es convertiran en costum en esta primera època: la convivència política dels espanyols, els temes religiosos en la

prensa en la transición española (1966-1978). Madrid: Alianza Editorial (vegeu el capítol 3: La pràctica de la llibertat de premsa, *Cuadernos para el diálogo*.pp. 61-75).

³⁸² CASTRO TORRES. *Ob.cit.*p.62.

³⁸³ Entrevista amb Josep Antoni Comes. València, 19 -VII-2011.

línia del Vaticà II, el desenrotllament econòmic i social, els drets humans, l'esquerra europea i les nacionalitats ibèriques. Unes reflexiones que també estan presents en altres revistes catòliques de pensament cristià, com veurem en l'apartat següent. La publicació de *Cuadernos para el Diálogo* va ser un important esdeveniment en la vida política i periodística espanyola. Un antic ministre de Franco es permetia fer un periodisme crític, clarament compromès per un règim de llibertats polítiques i religioses. Més que religió, era una revista de contingut eminentment polític. *Cuadernos para el Diálogo* va ser valorada com un perill per al règim de Franco i això provoca una gran hostilitat cap a la revista i cap al seu director pels prohoms del règim. De fet, segons assenyala Carlos Barrera, entre 1967- 1972 *Cuadernos para el Diálogo* va sofrir cinc expedients sancionadors del Ministeri d'Informació amb multes que oscil·laven entre les 16.000 i 50.000 pessetes. Les sancions freqüents que anava rebent ascendien de manera paral·lela a les seues vendes, de 21.000 exemplars el 1966 passa a 46.000 el 1976.³⁸⁴ I fins i tot Joaquín Ruiz-Giménez hagué d'abandonar la direcció de la revista a finals de 1966 per ordre ministerial.³⁸⁵

El mes de 1964 es constituïx l'empresa Editorial Cuadernos para el Diálogo SA, EDICUSA, amb un capital d'un milió de pessetes, per a dotar a la revista d'una estructura empresarial que consolidara el projecte informatiu. El capital va ser subscrit a parts iguals per Joaquín Ruiz-Giménez, Francisco Sintés, Antonio Menchaca, Marià Aguilar Navarro i José María Rianza. Utilitzant el suport d'EDICUSA, els homes de *Cuadernos para el Diálogo* donen recer a dos realitats editorials d'importància. D'una part l'edició de llibres d'assaig, el primer títol dels quals, és l'obra *Moral y Sociedad* (1965) de José Luis López Aranguren. La segona activitat, sens dubte la de major importància, és la publicació d'una llarga sèrie de números extraordinaris de la revista que aprofundixen sobre els temes més candents de l'actualitat i que aviat van gaudir de gran acceptació. L'any 1968 *Cuadernos para el Diálogo* s'autofinança gràcies a una difusió mensual que a vegades superava els 25.000 exemplars. La plantilla de redactors creix amb la incorporació de periodistes professionals. Destaca la presència de Pedro Altares, en les tasques de coordinació de la redacció i posteriorment com director.

En poc de temps es succeiran diversos esdeveniments polítics que marcaran l'evolució de *Cuadernos*. L'any 1969, amb motiu de la declaració de l'estat d'excepció,

³⁸⁴ BARRERA. *Ibidem*. pp.128-131 i 134-137.

³⁸⁵ DAVARA TORREGO: "La aventura informativa de *Cuadernos para el Diálogo*". Ob.cit. pp.205-206.

són deportats alguns dels col·laboradors de la revista, com Gregorio Peces-Barba, Oscar Alzaga, Elías Díaz, Manuel Jiménez de Parga i Raúl Morodo, entre altres. El denominat Procés de Burgos, celebrat en 1970, també és una fita en l'evolució de *Cuadernos*. La revista se suma a les crítiques deslligades des de la Universitat, l'advocacia, les democràcies europees i diversos organismes internacionals, clamant per la defensa dels drets més elementals dels processats i sol·licitant la suspensió de les penes de mort.

També és necessari recordar que el 6 de març de 1969 el diari *Arriba* qualificava la revista com “Cuadernos para el garrotazo”, clara al·lusió despectiva que responia a una crítica realitzada per *Cuadernos* sobre certs continguts de la publicació falangista. El rebuig de *Cuadernos para el Diálogo* no venia només del Govern i de les publicacions afins, sinó també altres instàncies del règim. Com a exemples destaquem l'incendi dels magatzems d'EDICUSA a Barcelona per membres de la dreta el 1972 i les amenaces rebudes en la redacció de *Cuadernos* en 1973 per part de la formació il·legal d'extrema dreta denominada Partidot Español Nacional Sindicalista.

Però són els problemes econòmics els que inicien el declivi de *Cuadernos*. L'aparició dels diaris *El País* i *Diario 16* suposa una subjugadora competència en els quioscos, i l'intent impossible d'un finançament partidista de *Cuadernos* conduïxen al setmanari a la seua desaparició a la tardor de 1978. Des d'un punt de vista més idealista es pot dir que *Cuadernos* va acompanyar a la societat espanyola en el seu camí cap a la democràcia i que una vegada aconseguida aquest desapareix per acabar el seu interès per als lectors que li van ser fidels durant molts anys. Bona part dels objectius fundacionals de la publicació eren una bella realitat en l'Espanya el 1978.

6.1.3.2. *Llaços de germanor. Punts de confluència ideològica i connexió entre Saó i les revistes de pensament cristià difusores dels principis conciliars.*

A Espanya el Vaticà II va sacsar la premsa catòlica, la qual va sofrir un procés de secularització. El creixent interès dels catòlics per les realitats temporals que predicava el concili, va provocar que algunes revistes catòliques editades per l'Església (en els seus inicicis col·laboracionistes i legitimitzadores de la dictadura) començaren a adquirir cert compromís social crític i anaren més enllà de la temàtica purament religiosa, cosa que molestà bastant al règim que no dubtà en aplicar fórmules de repressió idèntiques a les que sotmetia a la resta de la premsa considerada hostil. En aquesta línia crítica al règim es van moure revistes com el *Boletín de la HOAC*,

Juventud Obrera (òrgan oficial de la JOC) i *Signo* (òrgan juvenil d'Acció Catòlica). I també *Quaderns de Vida Cristiana* i *Serra d'Or* de l'Abadia de Montserrat, *Quaderns de Pastoral* del Centre d'Estudis Pastorals de les diòcesis de Catalunya, *Mundo Social* i *Apostolado Laical* de la Companyia de Jesús, així com *Oriflama* de la diòcesi de Vic i *Zeruko Argia* de la Congregació dels Caputxins de Sant Sebastià. I també, més moderadament, *Eclesia* (l'òrgan oficial més representatiu d'Acció Catòlica) i *Lluc* de de la Congregació dels Sagrats Cors de Mallorca.³⁸⁶

Per altra banda, el concili va propiciar l'aparició de noves revistes cristianes independents de la jerarquia eclesiàstica, fundades per catòlics renovadors i oberturistes que volien difondre en la societat els principis del Vaticà II. Es tracta de publicacions conciliadores obertes al diàleg social, partidàries de la renovació del catolicisme i defensores de la doctrina social de l'Església. Les més representatives foren *Cuadernos para el Diálogo*, *Iglesia Viva*, *Encrucillada*, *El Ciervo*, *Foc Nou*, *Herria Eliza 2000*, *Pastoral Misionera* i *Frontera*. Són revistes gestionades amb la modalitat d'empresa periodística que comptem amb una important base de subscriptors.

Però el més cridaner, i allò que més irrità al franquisme fins a l'exasperació, fou el fet que algunes d'aquestes revistes catòliques conciliars assumiren les reivindicacions nacionalistes dels territoris de la perifèria de l'Estat i estigueren escrites en una llengua diferent al castellà. Tal és cas de *Serra d'Or*, *Oriflama*, *Quaderns de Vida Cristiana*, *Quaderns de Pastoral* i *Foc Nou* a Catalunya; de *Zeruko Argia* i *Herria Eliza 2000* al País Basc, de *Lluc* a les Illes Balears i d'*Encrucillada* a Galícia. D'aquestes publicacions parlarem tot seguit per tractar-se de revistes en certa manera homòlogues o germanes de *Saó*, ja que comparteixen amb la nostra revista tres plantejaments fonamentals: el catolicisme renovador del Vaticà II, la defensa i la promoció de la cultura nacional pròpia i estar escrites íntegrament en la llengua autòctona del seu territori.

El cert és que la majoria d'aquestes revistes (eclesiàstiques oficials, catòliques independents i cristianes nacionalistes) adoptaren en el tardofranquisme i la Transició un posicionament clarament democràtic i manifestament opositor al franquisme. Per això van sofrir la repressió i persecució del Ministeri d'Informació mitjançant expedients sancionadors i segrestos de les publicacions. En algunes d'aquestes revistes sancionades i perseguides pel règim col·laboraren durant la dictadura sacerdots i

³⁸⁶ Sobre la repressió de la premsa catòlica postconciliar, vegeu Carlos BARRERA, (2001). "Revistas católicas y conflictos con el poder político en el tardofranquismo", en *Anuario de Historia de la Iglesia*, vol. X. Universidad de Navarra. pp. 101-142.

activistes catòlics laics que anys després fundarien *Saó*. Dos exemples. Josep Antoni Comes fou impulsor i redactor d'*Iglesia Viva*, *Frontera* i *Pastoral Misionera*, a més de col·laborador de *Quaderns de Pastoral*, mentre que Josep Maria Soriano Bessó fou col·laborador de *Serra d'Or* i *Oriflama*. Sense dubte *Saó* té un deute històric amb aquestes revistes esmentades, com exposarem tot seguit. I no sols per les influències i connexions personals que tingueren lloc en temps de la dictadura, sinó també per les relacions editorials que mantindrà *Saó* a partir de 1976 amb les entitats editores d'algunes d'aquestes publicacions, i més concretament amb *Serra d'Or*, *Iglesia Viva*, *Pastoral Misionera*, *El Ciervo* i *Foc Nou*.

Què havia ocorregut per a que un sector de la premsa catòlica espanyola s'atrevisia a criticar algunes polítiques del règim, sobretot les relacionades amb la problemàtica social? Com assenyalava Carlos Barrera, la confluència del Concili Vaticà II, l'oberturisme que va afavorir la Llei de Premsa de 1966 i el desenvolupament econòmic i els canvis socials de la dècada dels seixanta, van propiciar tres situacions noves en la premsa catòlica:

- 1a. Aparició de noves revistes catòliques, bona part de les quals defensaren i difongueren els principis del Vaticà II.
- 2a. Creixement de l'impacte d'aquestes publicacions en termes de lectors i influència social i cultural.
- 3a. Conflictivitat d'aquestes revistes amb el règim franquista, i per tant allunyament entre Església i Estat.³⁸⁷

Però abans de veure les revistes difusores del Vaticà II, algunes de les quals són referents per a *Saó*, mirem primer de forma breu quina era la situació de la premsa catòlica poc abans que es produïren aquests canvis. L'any 1957, segons apunta Antonio Muñoz Alonso, Espanya comptava amb 887 revistes catòliques, de les quals 301 eren editades per ordes religioses d'homes, 211 pel clergat secular (butlletins oficials de diòcesis i parròquies), 122 per organitzacions apostòliques, 100 per organitzacions d'Acció Catòlica, 56 per ordes religioses de dones, 42 per particulars i 15 per ordes de tercers. Aquestes xifres revelen que una de cada dues revistes existent a Espanya aquell

³⁸⁷ CARLOS BARRERA, (2001). "Revistas católicas y conflictos con el poder político en el tardofranquismo", en *Anuario de Historia de la Iglesia*, vol. X. Universidad de Navarra. pp. 101-142.

any eren editades per l'Església, fet que revela la forta influència del catolicisme.³⁸⁸ Des del punt de vista polític-administratiu, la premsa catòlica gaudia d'una situació de privilegi respecte a la resta de la premsa periòdica. Des de 1944 les publicacions catòliques estaven eximides de la censura prèvia que la Llei de Premsa de 1938 establí per a tots els periòdics. Tampoc funcionava en la premsa catòlica l'autorització prèvia del Ministeri d'Informació que era obligatòria per a tots els periòdics per poder eixir al carrer, ni tampoc l'obligatorietat del carnet de premsa que s'exigia als directors de les publicacions periòdiques.³⁸⁹ La Llei Fraga de 1966 no minva aquests privilegis, encara que el Govern volia sotmetre aquestes publicacions a la legislació de l'Estat, tot i que els reconeixia també regles particulars. El ministeri d'Informació pretenia acabar amb la situació de semilegalitat de moltes revistes catòliques. Per això, el juliol de 1966 (tres mesos després de l'aprovació de la Llei Fraga), i després d'intenses converses amb la Conferència Episcopal, el consell de Ministres aprovà el Decret sobre publicacions de l'Església. Aquest decret fa una doble separació de les publicacions catòliques. En un primer bloc estan les publicacions oficials de l'Església (butlletins oficials de les diòcesis, ordes, congregacions i instituts religiosos), així com publicacions diocesanes de les quals es feia responsable el religiós ordinari del lloc. Això sí, la Comissió Episcopal de Mitjans havia de passar periòdicament al ministeri la relació de dites publicacions. Aquestes revistes no tenien l'obligació de fer el dipòsit previ ni d'inscriure's en el Registre d'Empreses Periodístiques, tal com s'exigia a la resta de periòdics. Per altra banda, en un segon bloc s'inclouen les publicacions catòliques d'informació general editades per institucions eclesiàstiques, empreses privades i col·lectius cristians seglars, les quals se sotmeten al règim general de la Llei Fraga.

L'objectiu del Govern amb aquesta nova reglamentació era evitar que les publicacions catòliques es convertiren, sota la capa del seu caràcter religiós i apostòlic, en focus periodístics crítics amb el règim. De fet, hi havia antecedents. Anys abans de la Llei de Premsa de 1966, el mateix Manuel Fraga s'havia queixat personalment a les autoritats eclesiàstiques d'alguns articles molestos per al Govern publicats en revistes com *Juventud Obrera*, *Boletín de la HOAC*, *Signo* i *Serra d'Or*.³⁹⁰ Però la nova normativa no

³⁸⁸ MUÑOZ ALONSO, A. (1990). *El proceso de secularización de la prensa católica en España (1955-1976)*. La revista *Mundo Social*. Universidad Complutense de Madrid. Facultad de Ciencias de la Información. Departamento de Sociología VI. Tesis doctoral.pp.10-16. L'autor obté aquesta informació de l'informe *La prensa católica en España, 1957*. Madrid: Oficina de Información Estadística de la Iglesia.

³⁸⁹ BARRERA. *op.cit.* p.104-105.

³⁹⁰ BARRERA. *Ibidem*.pp.110-111.

evità la conflictivitat, aquesta augmentà en l'etapa postconciliar. Així fou, entre 1966 i 1975 el Ministeri va obrir 63 expedients sancionadors a 32 revistes catòliques. Les publicacions que més multes acumularen foren *Oriflama* (9 sancions), *Mundo Social* (7), *Cuadernos para el Diálogo* (5), *Boletín de la HOAC* (4), *Zeruko Argia* (3), *Quaderns de Pastoral* (3), *Correspondencia de Diálogo Sacerdotal* (3), *Vida Nueva* (3), *Iglesia Viva* (2), *Voz del Trabajo* (2), *Serra d'Or* (2), *Pastoral Misionera* (2) i *Familia Nueva* (2).³⁹¹

Què havia passat per a que la premsa religiosa fora motiu d'un enfrontament tan poc dissimulat entre l'Església i Estat? Què havia passat per a que el mateix Carrero Blanco, en un discurs pronunciat davant el consell de ministres el 7 de desembre de 1972, arribara a lamentar l'actitud de sectors eclesiàstics crítics al franquisme i la seua "falta de gratitud" davant les possibilitats materials que l'Estat els havia proporcionat des de 1939.³⁹² Hi ha una explicació fonamental: la llavor del Vaticà II començava a donar fruits. El concili canvia la consciència política i social d'una part important dels catòlics espanyols. Un concili que parla de llibertat religiosa, de llibertat de premsa, de democràcia, dels drets de les minories nacionals, del compromís del cristià amb els més necessitats, del dret dels treballadors a participar en la gestió de l'empresa, del diàleg entre religions, de la separació Església-Estat, etc, no podia deixar immune un règim dictatorial que presumia davant el món de la seua catolicitat però que tractava els seus conciutadans amb mà de ferro amb formes que contradeien l'Evangelí i els manaments conciliaris. La doctrina *Ad Gentes* sobre la participació del clergat i fidels laics en la propagació l'evangelització, i també el decret conciliar *Apostolicam Actuositatem* (18 de novembre de 1965) sobre la labor dels laics en activitats socials, van afavorir l'extensió dels moviments catòlics crítics amb el franquisme, alguns dels quals arribaren a col·laborar amb els partits d'oposició i el moviment obrer. *Apostolicam Actuositatem* afirmava que "el laic, coneixent bé el món contemporani, ha de ser membre escaient (apte, aptat i adaptat) de la pròpia societat i de la pròpia cultura". Això vol dir que els catòlics han de cooperar amb llur perícia i responsabilitat en "el compliment dels deures civils" basats en la veritat, la justícia i la llibertat, així com en "la pietat envers la nació" basada en la fidelitat i afecte filial al país. Quant als catòlics en la vida pública, el decret *Apostolicam Actuositatem* entén la vida pública com la *res publica* (la realitat política), i en aquest sentit és vàlida la traducció que els catòlics han d'estar preparats en els afers

³⁹¹ BARRERA. *Ibidem*.pp. 111 i 129-132.

³⁹² BARRERA. *Ibidem*.pp.103.

polítics.³⁹³ També el Concordat de 1953 signat entre Espanya i la Santa Seu afirmava en l'article 34 que les associacions d'Acció Catòlica Espanyola podien desenvolupar lliurement les seues activitats d'apostolat sota la dependència de la jerarquia eclesiàstica.³⁹⁴ A més, el Vaticà II també contribueix a despertar el sentiment nacionalista entre una part del clergat dels territoris amb llengua autòctona diferent al castellà. Com hem vist, hi ha una extensa doctrina conciliar que reivindica el drets de les minories nacionals (*Lumen Gentium* i *Gaudium et Spes*) i el dret de les nacions a fer la litúrgia en la llengua vernacle (*Sacrosantum Concilium*). En el cas del País Valencià, eixe despertar del sentiment nacional d'una part del clergat i catòlics laics té un doble origen: el Vaticà II i les idees culturals i polítiques del nou valencianisme fusterià que comença a expandir-se amb força a finals dels anys seixanta i dècada dels setanta.

El Vaticà II, com afirma el teòleg Juan Antonio Estrada, va voler posar fi a l'era de l'antimodernisme que havia caracteritzat l'Església anterior al concili, el concili volia fer una Església dialogant, receptiva, servidora de la humanitat i capaç d'aprendre del món i la societat.³⁹⁵ Aquest esperit del concili, com s'ha dit, serà recollit per un seguici de revistes que adoptem una orientació de compromís social i d'oposició al règim. En la nostra investigació no farem una descripció de totes aquestes publicacions, que en són nombroses en tot el territori de l'Estat, ja que no és aquest l'objectiu de la tesi. Però sí parlarem d'algunes revistes que d'una manera o altra influeixen en *Saó* o bé guarden certa semblança amb la nostra revista o hi ha alguna connexió periodística i editorial d'aquestes amb *Saó*. És a dir, hi ha contactes empresarials i col·laboracions mútues mitjançant articles. N'hem seleccionat catorze revistes, nascudes en la seua majoria durant el franquisme i la Transició. La selecció que hem fet segueix dos criteris fonamentals:

1. Revistes que tenen plantejaments ideològics i editorials molt semblants a *Saó* (catolicisme renovador del Vaticà II i defensa de la cultura nacional pròpia) i que, igualment que *Saó*, estan escrites en una llengua espanyola diferent al castellà. Son revistes que comptem amb una destacada plèiade de col·laboradors laics nacionalistes del món de la cultura, la universitat, l'art i la política. És el

³⁹³ ORIOL TATARET. *Ibidem*.pp.148-151.

³⁹⁴ En això coincideixen autors com Carlos Barrera, Feliciano Montero, Ramir Reig, Josep Picó i María José Martínez, Enrique Berzal de la Rosa i Joan Casañas, entre altres.

³⁹⁵ J. A. ESTRADA (2003). "Recuperar la Iglesia, retos en el comienzo de siglo", en *Frontera*, núm. 28 (octubre–desembre de 2003. p. 430.

cas de *Serra d'Or*, *Quaderns de Pastoral*, *Qüestions de Vida Cristiana*, *Oriflama*, *Encreucillada*, *Lluc*, *Foc Nou*, *Zeruko Argia* i *Herria Eliza 2000*.

2. Revistes escrites en castellà que difonen els principis conciliars en les quals col·laboren persones vinculades a *Saó*, o bé en algun moment han tingut relacions editorials estretes amb la nostra revista. En aquest grup de publicacions dominen els temes estrictament religiosos i socials en la línia renovadora del Vaticà II per damunt dels continguts nacionalistes, els quals ocupen un espai testimonial. És el cas d'*Iglesia Viva*, *Pastoral Misionera*, *Juventud Obrera*, *Frontera* i *El Ciervo*.

Com s'ha dit, en altres territoris de l'Estat amb llengua vernacle no castellana apareixen revistes catòliques conciliars que defensen també reivindicacions nacionalistes. *Zeruko Argia*, *Herria Eliza 2000*, *Serra d'Or*, *Oriflama*, *Lluc*, *Foc Nou* i *Encreucillada*, són les més representatives. Aquests periòdics catòlics han contribuït a la recuperació dels anomenats nacionalismes perifèrics reprimits pel franquisme. Es tracta de publicacions que, amés del discurs catòlic renovador, introdueixen el debat dels drets nacionals (autonomia política i normalització de la llengua i cultura pròpies) al País Basc, Catalunya, Balears i Galícia. Cadascuna d'aquestes revistes assumeix el discurs identitari d'una manera diferent d'acord a les particularitats de cada nacionalisme i les circumstàncies socials i polítiques que es donen en cada territori. El que sí està clar és que sota l'empara de certa premsa catòlica els nacionalismes perifèrics troben una tribuna d'opinió de la que no gaudien des de temps de la Segona República.

La connexió de *Saó* amb aquestes publicacions també és dóna a través del lectorat, és a dir. És una realitat la vinculació dels subscriptors de la primera època de *Saó* (1976-1987) a bastants d'aquestes revistes com a lectors habituals de les mateixes. De fet, el 70,5% dels lectors de *Saó* d'aquesta etapa llegeixen asíduament altres revistes catòliques progressistes de dins i fora de l'Estat espanyol, entre altres algunes de les esmentades en el quadre anterior, segons es desprén de l'enquesta realitzada als lectors de *Saó*.

Revistes catòliques progressistes germanes de Saó que difonen en la societat espanyola l'esperit renovador del Concili Vaticà II				
Títol de la revista	Lloc d'edició	Any d'aparició	Llengua	Situació en 2012
<i>El Ciervo</i>	Barcelona	1954	Català	Continua publicant-se
Zeruko Argia ¹	Donostia	1954	Èuscar	Continua publicant-se
<i>Juventud Obrera</i>	Madrid	1956-1967	Castellà	Desapareguda
<i>Qüestions de Vida Cristiana</i>	Barcelona	1958	Català	Continua publicant-se
<i>Serra d'Or</i>	Barcelona	1959	Català	Continua publicant-se
<i>Oriflama</i>	Vic	1961-1977	Català	Desapareguda
<i>Pastoral Misionera</i>	Madrid	1965-1995	Castellà	Desapareguda
<i>Iglesia Viva</i>	Madrid	1966	Castellà	Continua publicant-se
<i>Lluc</i> ²	Mallorca	1968	Català	Continua publicant-se
<i>Quaderns de Pastoral</i>	Barcelona	1969	Català	Continua publicant-se
<i>Foc Nou</i>	Barcelona	1974	Català	Continua publicant-se
<i>Encreucillada</i>	Santiago de Compostela	1977	Gallec	Continua publicant-se
<i>Herria Eliza 2000</i>	Bilbao	1977	Èuscar	Continua publicant-se
<i>Frontera</i> ³	València	1997	Castellà	Continua publicant-se

1. *Zeruko Argia*. És continuadora de la revista *Zeruko*, fundada el 1919 pels caputxins de Pamplona.
2. *Lluc*. És continuadora de la revista *Lluch*, fundada el 1921 per l'orde dels Sagrats Cors del Lluc.
3. *Frontera*. És continuadora de *Pastoral Mision*. Elaboració pròpia

Revistes catòliques que lligen habitualment els subscriptors de Saó			
Capçalera	% lectors	Capçalera	% lectors
<i>Serra d'Or</i>	22,5	<i>Foc Nou</i>	3,2
<i>Cuadernos para el Diálogo</i>	9,6	<i>Oriflama</i>	3,2
<i>El Ciervo</i>	6,4	<i>Cristianisme i Justícia</i>	1,6
<i>Vida Nueva</i>	6,4	<i>Quaderns de Pastoral</i>	1,6
<i>Pastoral Misionera</i>	4,8	<i>Temoinage Chretien</i>	1,6
<i>Iglesia Viva</i>	3,2	<i>Militante del Mundo Rural</i>	1,6
<i>Concilium</i>	3,2	<i>Tiempo de hablar , tiempo de Actuar</i>	1,6
Total lectors: 70,5%			
Font. Enquesta realitzada als subscriptors de Saó del període 1976-1987. Elaboració pròpia.			

6.1.3.2.1. *Herria Eliza 2000* i *Zeruko Argia* del País Basc.

La revista ***Herria Eliza 2000*** (Poble Església 2000 en euscar) va eixir a la llum el 5 d'abril de 1978. Fou fundada pel Col·lectiu Herria 2000 Eliza, format per les Kristau Elkarte Herritarrak (Comunitats Cristianes Populares) i Euskal Herriko Apaiz Koordinakundea (Coordinadora de Sacerdots d'Euskal Herria). Està escrita en èuskar, s'edita a Bilbao i té una periodicitat bimestral. Amb el seu original nom, aquests grups catòlics progressistes tractaven d'encoratjar una Església del poble, fidel a l'anunci renovador de l'evangeli del Vaticà II, solidària amb els patiments de la gent i impulsora de temps nous. Les Comunitats Cristianes Populares d'Euskal Herria van nàixer entorn de 1975, en el context del postconcili i d'experiències d'altres comunitats de base de Llatinoamèrica i d'Europa. Així mateix, la Coordinadora de Sacerdots es va constituir el 1976 com un servei permanent de coordinació pastoral per a rectors de les diòcesis de Baiona, Bilbao, Pamplona-Tudela, Sant Sebastià i Vitòria, amb l'objectiu d'un millor enteniment i unió i per posar en pràctica una pastoral alliberadora en Euskal Herria. Aquests dos col·lectius cristians, inspirats en el Vaticà II i motivats per una fe viscuda en la situació d'Euskal Herria, han centrat els seus compromisos eclesials amb la pobresa, els immigrants, l'exclusió social, el conflicte polític basc, els drets humans individuals i col·lectius, la pau, la situació dels presos socials i polítics, l'autodeterminació d'Euskal Herria i la renovació de l'Església des d'una fe liberadora en relació amb altres pobles d'Europa i del món, en especial amb els més pobres. Per tant, *Herria Eliza* lluita pels drets dels treballadors i l'autodeterminació d'Euskal Herria, la terra dels vascos que abraça els territoris del País Basc espanyol i francès i el nord de Navarra. *Herria Eliza* continua publicant-se sota la direcció de Jexuxmari Zalakain, i es difon per tots els territoris de llengua vasca de les dues parts del Pirineus.

Des d'aquestes opcions cristiano-polítiques *Herria Eliza 2000* ha estat una veu crítica cristiana i nacionalista contra les injustícies socials i polítiques al País Basc i els permanents impediments per a la realització plena del dret d'autodeterminació d'Euskal Herria. Autodeterminació que, segons *Herria Eliza 2000*, era l'únic camí cap a la superació de la violència d'ETA i la realització de l'autèntica pau.

Oberta al diàleg i expressió de diferents postures, la seua línia editorial i els treballs publicats -amb més de dos mil firmes- han estat orientats cap a una lectura reflexiva sobre els esdeveniments sociopolítics, culturals, socials i religiosos d'Euskal Herria i del món. La revista ha impulsat una consciència crítica, tant en les seues anàlisis

sociopolítics com en la lectura cristiana dels signes dels temps des d'una inspiració teològica alliberadora. Ha volgut ser una veu del poble i mitjà d'expressió i diàleg entre els grups cristians de base i moviments socials i polítics amb sensibilitat nacionalista. Amb un especial compromís per l'èuscar i la seua normalització.

Al llarg de tres dècades, *Herria Eliza 2000* ha estat una revista de propostes creatives de solucions per mitjà de la justícia per a aconseguir la pau a Euskal Herria i al món. Des d'aquest compromís amb la pau i la justícia social ha promogut la defensa de tots els drets humans individuals i col·lectius, amb especial referència i atenció als pobles i les classes més pobres. Ha impulsat sempre el diàleg i la solidaritat amb totes les víctimes del conflicte, ha exigit els drets dels presos, ha denunciat la tortura, ha demanat l'amnistia i la reconciliació. Aquesta revista ha estat i és, per tant, referència important en la història recent del País Basc.

A més de la publicació de la revista, el col·lectiu Herria 2000 Eliza ha promogut i desenvolupat nombroses iniciatives cíviques a favor de la llibertat, la democràcia, l'autodeterminació, els presos i els drets humans i la pau mitjançant congressos, fòrums, publicacions i documents col·lectius. Mereixen especial referència els congressos sobre *Autodeterminació dels pobles* (1985) i *Drets humans individuals. Drets dels Estats. Drets dels Pobles* (1990). En definitiva, *Herria Eliza* és una veu gens asèptica i compromesa amb els temes candents del poble i de l'Església basca.³⁹⁶

Herria Eliza 2000 va tenir una forta relació amb *Saó* en els anys de la lluita per l'autonomia valenciana, concretament en els anys 1979 a 1982. *Saó* va recollir l'opinió de la revista vasca per mostrar als seus lectors el procés autonòmic del País Basc, especialment la situació de violència viscuda en aquest territori.

Per la seua banda, la revista *Zeruko Argia* (Llum del Cel en èuscar) parteix d'una situació diferent a l'anterior. Es tracta d'una publicació catòlica de caràcter pietós fundada el 1919, que empra l'èuscar i el castellà, però que a partir de 1963 canvia de rumb i assumeix el Vaticà II les reivindicacions nacionalistes del País Basc en particular i d'Euskal Herria en general. *Zeruko Argia* és una revista d'informació religiosa fundada el 1919 per l'orde dels caputxins de Pamplona, sota la direcció de Damaso Intza.³⁹⁷

³⁹⁶ Pàgina web d'*Herria Eliza 2000*: www.elizaherrian.com/es/herria-2000-eliza.

³⁹⁷ L'aproximació a la història d'aquesta revista l'he extreta de dues fonts. La primera, l'article d'Idoia Estornés Zubizarreta publicat en *L'Enciclopèdia Auñamendi* (www.euskomedia.org), enciclopèdia en la xarxa d'Internet que oferix més de 150.000 articles en contínua actualització sobre la història, la cultura i l'actualitat d'Euskal Herria. Aquest projecte, té com a punt de partida l'Enciclopèdia General Il·lustrada del País Basc, coneguda com a Enciclopèdia Auñamendi-Fondo Bernardo Estornés Lassa. La segona, en

Començà amb una periodicitat mensual. Els seus temes van versar sobre catequesi, poesia, narracions exemplars, notícies del món religiós i algun cant religiós popular. La Guerra Civil va interrompre la labor de la revista. Després de la guerra, van haver de transcórrer més de 15 anys perquè es publicara un altre exemplar. Reinicia la seua publicació el 1954 sota la direcció del pare Bonaventura de Oyeregui a Sant Sebastià. Va tindre una vida difícil. El 1959 va ser anomenat director el pare Bonifacio de Beizama i la revista evoluciona cap a temes socials i polítics. El 1963, després de diversos avatars relacionats amb la censura, ressorgix com a setmanari. La seua temàtica obeeix ara a raons molt més polítiques, com a portaveu subreptici d'un cert nacionalisme que no pot trobar expressió en les publicacions en castellà.

La nova *Zeruko Argia* es va erigir com a hereva de l'anterior revista, però ara més oberta a la societat i a la cultura basca en la línia del Vaticà II. A causa dels seu nacionalisme *Zeruko Argia* va ser expedientada diverses vegades, encara que la seua condició de publicació religiosa la va salvar de no ser tancada. De fet, el 1967 la revista va ser sancionada pel Ministeri d'Informació amb una multa de 7.500 pessetes per reivindicar la missa en èuscar, i el 1973 va rebre altra sanció de 25.000 pessetes per defensar l'escola en llengua basca.³⁹⁸ *Zeruko Argia* es va convertir en un lloc de trobada d'escriptors, músics, pensadors i gent relacionada amb la cultura basca. El canvi més radical es va produir a partir de 1972 amb la creació de la secció Zenbat Gara (Quants som en èuscar). En aquesta secció s'escriuen notícies relacionades amb Euskal Herria i la cultura basca d'una forma més dinàmica, apunta Idoia Estornés. Una nova generació de periodistes i intel·lectuals va començar a escriure en la revista. Des de les seues planes, *Zeruko Argia* va contribuir a la normalització de la cultura basca. La dècada dels setanta es correspon amb la fase més nacionalista de la revista. En ella escriuen destacats periodistes, escriptors i artistes en èuscar, com ara Rikardo Arregui, Xabier Lete, Joseba Sarrionandia, Ramon Saizarbitoria, Bernardo Atxaga, Mari Karmen Garmendia i Elixabete Garmmedia, entre altres.

El 1974 era la revista en èuscar de major tirada (10.000 exemplars). El 1976 fou autoritzada a publicar informació general en èuscar. El 2 de març de 1976 *Zeruko Argia* va aconseguir passar la censura i publicar les fotos d'Amparo Arangoa Satrustegi,

DÍAZ NOCI, Javier: "Euskal kazetaritza" (El periodisme en èuscar), en DÍAZ NOCI, J. (eds.) (2009). *Kazetaritza hizkuntza: Espainiako kasua (El periodisme en llengües minoritzades: el cas d'Espanya)*. Universidad del País Vasco. pp.163-172 i 290-291.

³⁹⁸ BARRERA, *Ibidem*.pp.129 i 131.

torturada per la Guàrdia Civil. Aquelles fotos van crear una gran commoció dins i fora del País Basc, mostrant en tota la seua duresa la cara de la dictadura. Els temes polítics i les reivindicacions nacionalistes eren més freqüents en la revista.

Al juliol de 1980 la direcció caputxina, descontenta amb l'orientació política i el deute acumulat, cedeix la publicació a una cooperativa de nou treballadors. A partir d'ara la revista continuarà apareixent sota el nom d'*Argia*, reservant-se l'antic nom per a l'orde. Aquest *Argia*, que tira 1.500 exemplars, res tindrà a veure amb l'homònim que es va publicar entre 1921-1936. El 24 de març de 1997, encara que els costos foren molt alts, van començar a imprimir tota la revista en color. El mateix any, van decidir donar el bot a Internet (*Argia.com*). *Argia* continua publicant-se en l'actualitat.

6.1.3.2.2. *Serra d'Or* i *Qüestions de Vida Cristiana* de Catalunya

El Concili Vaticà II, especialment durant la seua celebració i els anys posteriors a la seua finalització, va ser seguit amb molt d'interés a les diòcesis de Catalunya, donant lloc a un bon nombre de revistes catòliques escrites en català.

1. *Serra d'Or*, cultura de resistència.

Una de les més representatives fou *Serra d'Or*. Com afirma Carne Ferré, *Serra d'Or* ha esdevingut pedra fitera, una marca en el camí que indica el canvi, una revista de cultura i de militància en la reconstrucció del país, que va fer de la divulgació cultural una eina de lluita en un temps de cultura vigilada. Aquesta breu descripció no amaga el projecte editorial de la revista en català més emblemàtica en el camí de redreçament de la cultura catalana durant el franquisme.³⁹⁹ El camí iniciat per *Serra d'Or* als cims de l'Abadia de Montserrat (símbol del cristianisme a Catalunya) serà imitat per altres publicacions del nostre àmbit lingüístic.

Els orígens de *Serra d'Or* es remunten a 1946, en ocasió de les festes d'entronització de la Mare de Déu de Montserrat. Es va produir una trobada entre intel·lectuals catalans i l'abadia de Montserrat que tractava de fusionar les dos publicacions que es trobaven a l'empara de Montserrat i que havien sorgit per separat: *Germinàbit* i *Serra d'Or*, que editaven els treballadors del monestir. A finals de 1959, les dues revistes es van fusionar, integrant-se l'equip de *Germinàbit* (Enric Bastardes i Max Cahner), que

³⁹⁹ Vegeu FERRÉ PAVIA, C. (2007). "Serra d'Or, fitera i veterana", en FERRÉ, C. (cord). *Un país de revistes. Historia dels magazins en català*. Barcelona: APPEC.

s'havien incorporat a través de Josep Benet) en *Serra d'Or*. La protecció de l'aleshores abat de Montserrat, Aureli Maria Escarré, va ser determinant per a la supervivència de la revista. I també per al manteniment econòmic pel monestir. Com assenyala Carme Ferré, aquesta revista catòlica es va convertir immediatament en una sòlida plataforma per als intel·lectuals catalans dins de les possibilitats d'activisme cultural que oferia el franquisme, arribant també a altres territoris de llengua catalana. De fet, en 1968 *Serra d'Or* tenia 12.335 subscriptors en tots els Països Catalans, el 65% concentrats a la ciutat de Barcelona.⁴⁰⁰ O dit d'altra manera, *Serra d'Or* fou en aquesta època una revista de resistència cultural, un espai de confluència de la intel·lectualitat catalana i de famílies polítiques de diverses sensibilitats que tenien un objectiu comú: lluitar contra el genocidi cultural que assetja la cultura catalana.

Serra d'Or ha estat una revista de grans firmes. En ella han escrit Montserrat Roig, Oriol Pi de Cabanyes, Carme Riera, Baltasar Porcel o Terenci Moix. Aquests i molts altres noms rellevants de la literatura catalana van publicar els seus primers articles en *Serra d'Or*. Des de 1964 fins a 1995 va estar dirigida pel sacerdot Maur Maria Boix, a qui va succeir Josep Massot i Muntaner. Com indica Carme Ferré, entre els membres del seu consell editor han figurat noms de la talla d'Antoni Maria Badia i Margarit, Oriol Bohigas, Ramon Bastardes, Sebastià Benet, Josep M. Bricall, Max Cahner, Jordi Carbonell, Josep M. Castellet, Alexandre Cirici, Joan Colomines, Xavier Fàbregas, Joaquim Moles, Miquel Porter i Moix, Antoni de Rosselló, Josep Tèrmit, Francesc Vallverdú i Jordi Ventura, entre altres.⁴⁰¹

Ja hem vist en el capítol 4.2 la influència en el valencianisme que van exercir el monestir de Montserrat i *Serra d'Or*. Amb aquests referents identitaris, s'entén la influència que causa aquesta revista de Catalunya en la intel·lectualitat nacionalista valenciana del moment. I no sols entre els partits nacionalistes clandestins com el Partit Socialista Valencià i la Unió Democràtica del País Valencià, sinó també entre els mateixos preveres fundadors de *Saó*. De fet, en el tardofranquisme el nucli fundador de *Saó* (Vicent Cardona i Josep Antoni Comes, entre altres) realitzà excursions patriòtiques a l'abadia de Montserrat, a mode de convivències i retirs espirituals, fet que ha creat uns vincles entre el monestir i *Saó*. La relació periodística entre *Saó* i Montserrat va fer-se continua a partir de l'aparició del número 100 de *Saó* el setembre de 1987. En aquest

⁴⁰⁰ Vegeu FERRÉ PAVIA, C. (2000). *Intel·lectualitat i cultura resistent. Serra d'Or: 1959-1997*. Barcelona: Galerada SCGL.

⁴⁰¹ FERRÉ. *op.cit.* pp.25-56.

número van col·laborar Maur Maria Boix⁴⁰² (director de *Serra d'Or* durant 1962-94 i responsable de les Publicacions de l'Abadia de Montserrat) i Cassià Maria Just (abat de Montserrat durant 1966-1989). Boix sols hi va escriure un article felicitant *Saó* pel seu centé número, mentre que Just va mantenir le seues col·laboracions amb *Saó* en un període més llarg: 1987 fins a 1992. Posteriorment (entre 1992 i 2001) escriuran també en *Saó* els monjos Evangelista Vilanova⁴⁰³ (fundador i primer director de la revista *Qüestions de Vida Cristiana*) i el teòleg Lluís Duch.⁴⁰⁴ Ha estat un luxe per a *Saó* comptar amb aquests homenots de la cultura catalana i del catolicisme progressista. Tots quatre escrigueren sobre religió i teologia en la secció «El món i el regne». Actualment el vincle entre *Saó* i l'abadia de Montserrat es manté a través del monjo valencià montserratí Josep Miquel Bausset, fill de Josep Lluís Bauset i col·laborador habitual de la nostra revista.

De tots quatre parem l'atenció especialment en Cassià Maria Just, per dues raons. La primera, perquè col·laborà cinc anys en *Saó* i començà en l'època en la que encara era director Josep Antoni Comes, el període del nostre estudi. I la segona, per la seua trajectòria catòlica progressista i nacionalista, elements ideològics que sense dubte compartix amb *Saó*. Cassià Maria Just (Barcelona, 1926-Montserrat, 2008) entrà en Montserrat als 13 anys, quan va ingressar a l'escolania per estudiar música. Als 24 anys fou ordenat sacerdot. Va continuar els estudis musicals, centrats en l'orgue, una de les

⁴⁰² Maur Maria Boix i Selva (Barcelona, 1919-Montserrat, 2000). Nom de religió de l'escriptor benedictí Joan Maria Boix i Selva. Ingressà a l'orde el 1942, i fou ordenat el 1949. Fou secretari de l'abat Escarré (1953-64), prior del monestir de Montserrat (1967-78). Dirigí la revista *Serra d'Or* (1962-94). Fou també el responsable de les Publicacions de l'Abadia de Montserrat. És autor de l'antologia *Llibre de la Mare de Déu de Montserrat* (1950) i de l'edició comentada de la *Vida i miracles de sant Benet* (1955). Publicà un recull de breus homilies amb el títol *Convidats a creure* (1977). Membre de la Societat Verdaguier, sobre aquest poeta publicà *Montserrat: llegenda de Montserrat* (1994). Font: www.encyclopedia.cat

⁴⁰³ Evangelista Vilanova (Rubí, 1927-Montserrat, 2005). Teòleg reconegut internacionalment. Monjo de Montserrat des de 1944, està considerat un dels més importants historiadors del cristianisme. Vilanova és autor de la *Història de la teologia cristiana*, en tres volums i traduïda a cinc idiomes, que fou prologada por Miquel Batllori, Giuseppe Alberigo i Marie-Dominique Chenu. Dirigí l'edició castellana de la *Historia del Concilio Vaticano II* i, entre altres moltes obres, publicà *La evolución del laicado*, *Meditación sobre la Iglesia del siglo XX*, *La fe cristiana: entre la sospecha y la inocencia*, i *Religioses i religiosos de Catalunya: 30 anys de canvi, i ara què?* Fou fundador i director (durant 1958-1966) de la revista *Qüestions de Vida Cristiana*. A més, fou professor de la Facultat de Teologia de Catalunya durant 25 anys. Considerat com un dels estudiosos i divulgadors de la teologia més importants de Catalunya, el pare Evangelista Vilanova va rebre en 1994 la Medalla d'Or al Mèrit Científic de l'ajuntament de Barcelona. (Font: www.encyclopedia.cat). Evangelista Vilanova va escriure habitualment en *Saó* durant 1992-2001.

⁴⁰⁴ Lluís Duch i Álvarez (Barcelona, 1936). El 1961 ingressà al monestir i el 1973 es doctorà en teologia per la Universitat de Tubinga. Se'l considera un especialista en història de la cultura occidental. Professor de fenomenologia de la religió als instituts de teologia de Montserrat, Manresa i Tarragona, i professor a la Universitat Autònoma de Barcelona. El 2011 va rebre la Creu de Sant Jordi i li va ser dedicat el llibre

seves passions, a l'Institut Pontifici de Música Sacra de Roma i a París fins al 1956. Va viure en aquestes dues ciutats als anys cinquanta, aquesta experiència li va obrir horitzons i li va donar l'oportunitat de conèixer una realitat diferent a l'opressió que vivia el país durant la dictadura franquista. Com a organista va escriure diverses composicions polifòniques. El 1964 va ser nomenat prior del monestir de Montserrat i, dos anys després, el 1966, el van elegir abat, en substitució d'Aureli Maria Escarré, de qui seguí la línia de defensa dels drets humans i la personalitat catalana. Escarré marxà a l'exili per unes declaracions contra el règim.

Cassià Maria Just sempre va defensar els drets humans i va ser molt crític amb la jerarquia eclesiàstica, a la qual reclamava obertura i un canvi en el plantejament d'alguns missatges per a ser més oberta i pròxima als temps presents. Sovint va topar amb l'alta jerarquia eclesiàstica espanyola. Home valent i catalanista, en algunes ocasions va criticar obertament l'alt episcopat espanyol, titllant-lo de centralista. Durant el seu abadiat (1966-1989), va afrontar situacions greus provocades pel franquisme. Compromés en favor dels drets de les persones i dels pobles, Cassià Just va seguir la consciència de catalanitat de Montserrat i la tradició de jugar una funció de suplència important en uns moments en què els drets de reunió i d'associació eren prohibits a l'Estat espanyol. En temps de clandestinitat va ajudar amb acolliment, contactes i gestions bastant persones que no tenien la llibertat que el Concordat atorgava a les entitats eclesiàstiques, i això li va comportar serioses dificultats amb les autoritats. Entre els exemples d'este tarannà destaca permetre la tancada d'intel·lectuals a Montserrat l'any 1970 en protesta pel Procés de Burgos, consell de guerra en què es va condemnar a mort membres d'ETA. Els intel·lectuals van signar un manifest en favor de la democràcia i del reconeixement del dret a l'autodeterminació.

Defensor des de sempre del diàleg per acabar amb el conflicte al País Basc, un dels moments més remarcables de la seva biografia és el 2004, quan va donar suport públic a Josep-Lluís Carod-Rovira per les acusacions d'haver mantingut converses amb ETA a Perpinyà. A més, va assistir en diversos actes a favor de la pau al País Basc.

Cassià M. Just va oferir tota la col·laboració del Monestir per a les versions catalanes dels llibres litúrgics, fet que va ser molt important en la normalització de la llengua catalana. També va fomentar les versions bíbliques en català. Va ser un dels iniciadors d'Acció Solidària Contra l'Atur i de la Fundació Vidal i Barraquer, dedicada a la salut

mental. Va donar impuls a la Fundació Catalana Tutelar Aspanias en favor de persones discapacitades. El 1991 va rebre la Creu de Sant Jordi de la Generalitat de Catalunya. El mateix any va crear la Fundació Cassià Just per a la integració sociolaboral de les persones amb problemes. Un exemple del seu tarannà progressista dins l'Església.

En conclusió, Cassià Maria Just fou un gran defensor dels drets humans i de la catalanitat del santuari, en una època especialment canviant com va ser el tardofranquisme i la Transició, i va apostar sempre per allunyar-se de la rigidesa d'alguns postulats de l'Església i de la mateixa jerarquia eclesiàstica.⁴⁰⁵

La crisi postconciliar va tenir el seu fidel reflex en algunes de les sancions imposades pel Ministeri d'Informació. Un dels exemples més clars, segons afirma Carlos Barrera, fou la sanció de 2.500 pessetes i segrest de *Serra d'Or* com a conseqüència d'un article editorial publicat en juny de 1966. El seu títol deia simplement «La veritat» i fou escrit pel director de la revista, el pare Maur B. Boix. L'article criticava la violenta càrrega policial contra la manifestació de capellans a Barcelona l'1 de maig de 1966. El 14 de juliol, el jutjat especial de Barcelona per als delictes de premsa ordenà el segrest de *Serra d'Or* per injúries greus contra l'Estat. I dues setmanes després multava la revista amb 2.500 pessetes.⁴⁰⁶

2. Qüestions de Vida Cristiana, conciliar i nacionalista.

Cal destacar també altra revista conciliar i nacionalista editada pel monastir de Montserrat. Es tracta de *Qüestions de Vida Cristiana*, fundada el 1958. Aquesta fou la primera revista del seu gènere que va aconseguir l'autorització necessària, després que les circumstàncies de la guerra civil i la postguerra havien suprimit totes les revistes en català i n'impossibilitaven la reaparició. Dirigida fins al desembre de 1996 per Evangelista Vilanova, doctor en Teologia i excel·lent coneixedor del món de l'art i de la literatura, ha estat sempre una revista catòlica renovadora i oberta a tots els horitzons i mai no s'ha limitat a la temàtica estrictament religiosa, sinó que ha tractat, quasi sempre de manera monogràfica, qüestions que preocupen a l'home d'avui, des d'un punt de vista teològic, filosòfic, antropològic, literari, etc. Els col·laboradors hi han estat sempre molt

www.enciclopedia.cat). Lluís Duch col·laborà habitualment en *Saó* durant 1993-1999.

⁴⁰⁵ www.catalunyareligio.cat (26-02-2010): “Nou Memorial Cassià Just, per reconèixer el diàleg i la convivència”. I també en *Vilaweb* (12.03.2008): “Cassià Maria Just: es mor el defensor d'una església oberta i catalana”

⁴⁰⁶ BARRERA. *Ibidem*.p.134.

variats i de totes les procedències i creences. *Qüestions de Vida Cristiana* ha tractat els temes de fe i cultura des d'una mirada poliédrica.⁴⁰⁷

6.1.3.2.3. *Oriflama* del bisbat de Vic.

Revista mensual d'informació general creada l'any 1961 pel bisbat de Vic i desapareguda l'any 1977. Va ser, en els seus inicis, l'òrgan del servei castrense de la diòcesi adreçada als joves que estaven realitzant el servei militar. El primer director fou mossèn Joan Cortés. Al final dels anys seixanta, amb l'entrada del nou director Josep Maria Huertas i dels periodistes Jaume Fabre, Rafael Pradas i Josep Maria Martí Gómez, *Oriflama* inicià una renovació i assumeix un ideari catòlic oberturista conciliar, nacionalista i democràtic. Aqueixos anys la revista s'acostaria als 10.000 exemplars.

Les col·laboracions de Miquel Martí i Pol i Emili Teixidor, entre altres, van accentuar-ne el to progressista i catalanista, que li costaren els primers expedients i segrests oficials. El Bisbat de Vic no finançava econòmicament *Oriflama*, només proporcionava la cobertura legal. La revista va romandre sota la tutela del bisbat de Vic fins al 1969, passant després a ser gestionada per una fundació autogestionària durant un breu període de temps fins que la situació econòmica va esdevenir insostenible. A partir d'aquell moment es va convertir en un mitjà de signe catalanista i democràtic. Són anys de dificultats econòmiques i de prohibicions governatives en què *Oriflama* entra en connexió amb el moviment d'oposició antifranquista de les comarques d'Osona i el Barcelonès. És en aquest període quan va col·laborar en la revista Josep Maria Soriano Bessó, aleshores redactor cap de *Gorg*.

Les dificultats econòmiques obliguen a la fundació autogestionària d'*Oriflama* a traspassar part de les accions a persones que estaven sota l'òrbita politicoeconòmica de Jordi Pujol i el partit que ell liderava, la Unió Democràtica de Catalunya (UDC), que va assumir part dels deutes de la revista. Tanmateix, els continuats expedients (onze fins al 1972) oberts pel Ministeri d'Informació i Turisme, acompanyats de les sancions, i fins i tot l'obligada substitució de Huertas el 1971, van contribuir inevitablement a agreujar la precària salut econòmica de la revista. L'excessiva identificació de la capçalera amb l'UDC, junt a problemes econòmics, van portar *Oriflama* a la seva desaparició.⁴⁰⁸

⁴⁰⁷ Pàgina web de Publicacions de l'Abadia de Montserrat (<http://www.pamsa.com>).

⁴⁰⁸ Vegeu ROVIRA MONTELLS, J.M. (2001). "Oriflama en el marc de l'antifranquisme osonenc", en *Ausa*, núm. 146. Osona: Patronat d'Estudis Osonencs. pp.441-460. Vegeu també SANTACANA, C.:

6.1.3.2.4. *Quaderns de Pastoral*, revista de les diòcesis de Catalunya.

Revista vinculada al Centre d'Estudis Pastorals de les diòcesis de Catalunya. El seu primer número va aparèixer a Barcelona el juny de 1969, quatre anys després del concili. La llicència de la seua publicació fou concedida a mossén Joan Carrera Planas, que aleshores era editor responsable de l'editorial Nova Terra. En paraules del l'arquebisbe metropolità de Barcelona, Lluís Martínez Sistach, "*Quaderns de Pastoral* ha seguit sempre amb un interès especial tot el que fa referència, primer, al Concili Vaticà II, i després al Concili Provincial Tarraconense, celebrat l'any 1995". I afegeix: "Els documents conciliaris han estat sempre molt presents en les seues pàgines. I el mateix podem dir de la preparació, celebració i aplicació del Concili Provincial que ha estat una recepció i aplicació d'aquell Concili ecumènic a casa nostra".⁴⁰⁹ El Vaticà II recomana la creació de centres d'estudis pastorals als països catòlics amb la finalitat de promoure la formació pastoral de sacerdots i laics. I *Quaderns de Pastoral* compleix aquest manament. De fet, la revista ha estat i és encara el mitjà oficial dels Centre d'Estudis Pastorals de Catalunya, òrgan fundat el 1968 vinculat a la Conferència Episcopal Tarraconense i depenent jurídicament de l'Arquebisbat de Barcelona. Sota aquests compromisos conciliaris i de fidelitat a la cultura catalana, *Quaderns de Pastoral* ha servit per a posar en comú reflexions, estudis i experiències pastorals que han ajudat les parròquies i moviments cristians laics de Catalunya compromesos amb la pastoral del concili.

Quaderns de Pastoral també va ser sancionada pel Ministeri d'Informació. Un article publicat a l'octubre de 1970, titulat "De la cristiandat al pluralisme: evolució sociopolítica", va rebre una multa de de 5.000 pessetes. El paràgraf que més va subratllar el Tribunal Supren, que va ser considerat un atac directe a l'Estat i a la pròpia Església, deia així: "(...) mentre l'Església manté a nivell teòric el dret i l'obligació del militant laic d'actuar en les estructures d'aquest món per a transformar-les, i invita permanentment al compromís concret, manté al mateix temps una complicitat amb el poder que castiga de manera dura formes lícites de compromís ètico-social i ètico-polític, i que ha mermat l'espai cívic de realització d'aquest compromís; l'Església

"Revista política: un camp transversal de cultura, activisme i debat", en FERRÉ, C. (eds) (2007). Un país de revistes. Història dels magazins en català. Barcelona: APPEC.

⁴⁰⁹ MARTÍNEZ SISTACH, LL. (2006). "Una eina al servei de la pastoral de Catalunya", en *Quaderns de Pastoral*, núm.200 (gener-març 2006). Número especial. Pp.18-21.

ocupa així un lloc oficial que l'obstaculitza per a ser l'Església real de Crist i de la fe". El missatge no podia ser més explícit.⁴¹⁰

6.1.3.2.5. *Lluc* de Mallorca.

És una revista en català publicada a Palma de Mallorca per la Congregació dels Sagrats Cors, que tenen cura del Santuari de la Mare de Déu del Lluc, considerat el lloc espiritual i de peregrinació religiosa més emblemàtic de les Illes Balears. Pere Rosselló Bover, professor de la Universitat de les Illes Balears, assenyala que *Lluc* és continuadora de la revista bilingüe *Lluch*, fundada el 1921 per la mateixa orde religiosa que emprava el castellà i català. El 1962 la revista normalitzà la grafia del seu nom i passa a escriure's *Lluc*, i comença a publicar articles de ciare cultural i literari en català. Començà una nova época el gener de 1968: *Lluc* es va decantar per la llengua catalana, va deixar de ser una revista exclusivament religiosa i s'obri a la cultura de les Balears, tot seguint l'exemple de *Serra d'Or*. *Lluc* Fou dirigida del 1968 al 1970 per Cristòfol Veny Melià (missioner dels Sagrats Cors) i pel periodista Gabriel Fuster Mayans (per exigències de la llei de premsa, més conegut pel seu pseudònim literari Gafim). Josep M. Llombart fou el cap de redacció. Ambdós volien aprofitar l'oberturisme de les autoritats franquistes respecte a la cultura catalana. Tot i que la revista era un òrgan d'informació religiosa, inspirat i divulgador del Vaticà II, aviat participaren prohoms de la cultura catalana de les Illes, entre altres Francesc Moll Marqués, Josep Maria Llombart, Marià Villangómez, Pere-Joan Llabrés Martorell, Josep Massot i Muntaner, Gabriel Jáner Manila i Joan Miralles i Montserrat.⁴¹¹

Lluc va estar editada fins al 1970 pels missioners dels Sagrats Cors. A partir de 1971 se'n féu càrrec de la revista l'Obra Cultural Balear (OCB), representada sobretot per Pere-Joan Llabrés, que optà per una orientació d'informació general adreçada al gran públic. El 1973 Josep M. Llombart, Pere-Joan Llabrés i Damià Ferrà-Pons es posaren al capdavant de la redacció. Al si de l'OCB la revista adquireix una dimensió més catalanista. L'OCB és una entitat fundada el 31 de desembre 1962 per promoure la llengua i la cultura pròpia i defensar el dret de les Illes Balears al ple autogovern. Els impulsors varen ser un conjunt de mallorquins il·lustrats, poetes, escriptors,

⁴¹⁰ BARRERA. *Ibidem*.p.134.

⁴¹¹ ROSSELLÓ BOVER, P. (2005). "La nova singlatura de la revista Lluc", en *Treballs de Comunicació*, vol.19 (setembre 2005). Barcelona: Societat Catalana de la Comunicació (Institut d'Estudis Catalans). pp.251259.

professionals liberals, historiadors i lingüistes. En destaca l'editor del *Diccionari català-valencià-balear*, Francesc de Borja Moll. L'entitat és la continuadora històrica de l'Associació per la Cultura de Mallorca, nascuda el 1923 i desapareguda el 1936, amb el cop militar franquista. L'OCB va organitzar cursos de llengua i cultura catalanes per a escolars, adults i professors; també va editar textos sobre llengua, cultura i història de les Balears. En un context difícil, en què el règim franquista havia reduït l'ús de la llengua a l'àmbit privat, l'entitat va fer una tasca important de sensibilització sobre la identitat nacional de Mallorca i de promoció de la llengua catalana entre les noves generacions. Durant els anys vuitanta l'OCB també inicià una nova línia de treball: la promoció dels mitjans de comunicació en català. Els anys vuitanta són els del *boom* de la premsa forana, promoguda per les delegacions de l'OCB.⁴¹²

El 1987, com a conseqüència de les divergències entre els propietaris i l'editor, *Lluc* trencà el contracte amb l'OCB i tornà de nou a la congregació dels Sagrats Cors i a la seva funció d'òrgan d'informació religiosa. El 2004, amb l'aparició del número 837, *Lluc* encetava una nova etapa sense tornar a les funcions pròpies de butlletí religiós, segons Rosselló Bover. L'orde va cedir la revista a l'editor Lleonard Muntaner i Mariano, que continua essent el propietari actualment. *Lluc* és avui una revista cultural i d'idees, molt vinculada a la producció cultural de la resta de territoris de llengua catalana. De fet, té punts de distribució a Catalunya i el País Valencià i manté intercanvis editorials amb les revistes germanes *Serra d'Or* i *Saó*. De periodicitat trimestral, *Lluc* continua encara publicant articles de reflexió religiosa en la línia del Vaticà II.

6.1.2.3.6. *El Ciervo* i *Foc Nou* de Barcelona.

Aquestes són dues revistes de pensament cristià emmarcades en l'ala progressista de l'Església. Ambdues naixen a Barcelona i estan lligades a la mateixa empresa editorial. *El Ciervo*, escrita íntegrament en castellà i de difusió estatal, aparegué el 30 de juny de 1951. Fou autoritzada com a "butlletí cultural" de l'Asociación Católica Nacional de Propagandistas (ANCP). La revista té nom d'animal, el cèrvol, un esser esbelt, robust i de parada majestuosa que busca les aigües fresques del bosc. Les qualitats d'aquest animal inspiraven el sentiments de la publicació. Inicialment *El Ciervo* no fou

⁴¹² Informació obtinguda de la pàgina web d'Obra Cultural Balear: www.ocb.cat.

renovadora ni catalanista. L'equip inicial de la publicació estava format per militants cristians joves procedents de diversos àmbits d'apostolat. Hi havia d'ACNP, de les Congregacions Marianes i de la JOC. Els fundadors principals foren Francisco A. Condomines, secretari del centre de Barcelona de l'ACNP i el carlí Claudio Colomer Marqués, conegut director del diari tradicionalista d'inspiració cristiana *Correo Catalán*. La revista s'editava en la séu d'Acció Catòlica. Els primers anys va mantenir una línia emmarcada dins del catolicisme social caritatiu tradicional de l'Església. Els redactors són fills de la burgesia catalana espanyolista que havia assimilat el nacionalcatolicisme. Tanmateix no sempre ha estat així. Com assenyala Joan Casañas, el canvi d'època i l'evolució cap al progressisme cristià en *El Ciervo* es produeix al llarg de 1954 i 1955, període en què s'integra a la revista una segona generació que havia assimilat certa herència progressista de l'Església catalana d'abans de la guerra (els corrents innovadors del catolicisme social dels capellans obrers de França i l'anomenada *Nouvelle Theologie*) i els múltiples contactes amb l'HOAC, la JOC i l'editorial Terra Nova. A això s'uneix la inquietud nacionalista, la inquietud per una Església pròpiament catalana. *El Ciervo* és representatiu d'aquest nou catolicisme social que es distancia del nacionalcatolicisme. Els grans artífexs de la revista foren els germans Joan i Llorenç Gomis, director i subdirector respectivament, que venien també de la tradició catalanista de l'Escola Blanquerna.⁴¹³ A partir d'aquest moment comencen a donar-li la línia editorial cristiana progressista que mantindrà fins als nostres dies. Però l'autèntica evolució es produeix a partir de l'assimilació per part dels redactors del Vaticà II i les encíclics *Mater et Magistra* i *Pacem in Terris*. Es a partir d'ara quan es produeixen nous replantejaments doctrinals en la publicació que deriven en un esperit crític contra el nacionalcatolicisme i el diàleg entre cristianisme i socialisme. D'aquesta manera, els homes d'*El Ciervo*, especialment Joan Gomis, Enrique Ferran i Alfonso Carlos Comín, plantegen que una de les vies d'acció del catòlic és el socialisme i que el cooperativisme era un model associatiu i d'organització econòmica viable per a l'obrer.⁴¹⁴ La mística de la pobresa i la preocupació pels més desfavorits, estaven molt presents en *El Ciervo*. Per tant, la qüestió social, la ideologia democràtica i universalista seràn la punta de llança de la revista.⁴¹⁵

⁴¹³ Joan CASAÑAS (1989). *El progressisme catòlic a Catalunya (1940-1980)*. Vegeu els capítols "La revista *El Ciervo*" pp. 110-118 i "El gran envolt de *El Ciervo*" pp.169-185.

⁴¹⁴ Aquesta línia la subratlla María José Martínez González en "Juan XXIII i la revista *El Ciervo*. Una ventana abierta para el catolicismo renovador". Universidad de Navarra, 2004.

⁴¹⁵ CASAÑAS. *Ob.cit.* pp.175-176.

El Ciervo se sostenia de subscriptors de tot Espanya, a l'abril de 1956 hi eren 2.244. En els anys 60 la revista es constitueix en societat mercantil, Publicaciones El Ciervo SA. Es convertirà en una revista de reflexió cristiana i cultural que guanya adeptes en tot Espanya. El seu contingut es caracteritzava per la consciència social, la ideologia democràtica i universalista, l'autocrítica religiosa i la literatura i l'art, especialment d'inspiració cristiana. En *El Ciervo* han escrit prestigioses personalitat de les lletres espanyoles, entre altres els escriptors Miguel Delibes i Manuel Vázquez Montalbán (signava en la revista amb el pseudònim de Sixto Cámara), els filòsofs José Luis Aranguren i Eugenio Trías, Victoria Camps i la valenciana Adela Cortina, el teòleg Enrique Miret Magdalena, el jesuïta Josep Maria Margenat i els crítics musicals Luis Suñén i Jordi Maluquer.⁴¹⁶ Aquesta nòmina de pensadors i escriptors la va fer guanyar seguidors entre els sectors progressistes cristians de Catalunya i la resta de l'Estat, també al País Valencià. De fet, tal com revela l'enquesta realitzada als subscriptors de la primera etapa de *Saó*, el 6,4% d'aquests foren també lectors habituals d'*El Ciervo*. I no sols exclusivament d'*El Ciervo*, com hem exposat més amunt, més del 70 per cent dels subscriptors de *Saó* llegien revistes diverses de pensament cristià emmarcades en el catolicisme progressista.

Però al mateix ritme que *El Ciervo* guanyava adeptes, guanyava també les antipaties del règim. Dos exemples. El gener de 1968 va rebre una sanció de 50.000 pessetes del Ministeri d'Informació per l'article "¿Qué pasa en la Universidad de Madrid?", signat per Miguel Ángel Fernández Ordoñez, on denunciava la repressió que patien estudiants del Sindicato Democrático per part de les autoritats acadèmiques i les accions estudiantils d'oposició al règim.⁴¹⁷ La revista va recurrir al Tribunal Suprem però va perdre el recurs. Ja eren evidents en l'àmbit universitari espanyol les influències del Maig del 68 de París. A això es va afegir l'animadversió que mostraren vers *El Ciervo* grups d'extrema dreta a finals de la dictadura. El 4 de juliol de 1973 l'anomenat "V Comando Adolfo Hitler" assalta els locals de la publicació. L'agressió desperta reaccions en la premsa, com la del catedràtic d'història de la medicina i antropologia, Pedro Lain Estralgo, l'escriptor Manuel Vázquez Montalbán i el periodista Joan Segarra.⁴¹⁸

⁴¹⁶ Vegeu el document "*El Ciervo*. 650 números de *El Ciervo*", publicat en la pàgina web <http://www.elciervo.es>. Barcelona, 2004. pp. 1-8.

⁴¹⁷ BARRERA. *Ibidem*. pp.129 i 136.

⁴¹⁸ *El Ciervo*.650 números de *El Ciervo*. *Ob.cit.* p.3.

Per altra banda, l'empresa editora d'*El Ciervo* començà a editar el 1974 la revista **Foc Nou**, escrita íntegrament en català. *Foc Nou*, de periodicitat mensual, mostra especial interès en qüestions eclesiàstiques i religioses, que sempre són tractades des d'un punt de vista obert i ecumènic. La publicació tracta també temes de ciència i cultura. Avui la revista està consolidada com un punt de referència dels sectors renovadors del catolicisme català. La periodista Roser Bofill ha estat la directora els primers 25 anys de la publicació. Des de l'any 2000 la dirigeix el periodista Jordi Llistnerri.⁴¹⁹ *Foc Nou* ara també disposa de la seva versió digital: www.focnou.cat.

Altre projecte de Publicaciones El Ciervo SA és la revista **Dialogal**, trimestral escrita íntegrament en català. Es tracta d'una revista fundada el 2002 divulgadora del diàleg interreligiós. És la primera de les seues característiques editades a Catalunya. La revista pretén millorar la comprensió de les diferents tradicions religioses, espirituals i laiques presents a Catalunya i el món. El seu consell editorial està format per persones de diferents religions, procedents de l'àmbit acadèmic, periodístic i religiós. Entre els seus col·laboradors figuren el polític Mohamed Chaib, el religiós Lluís Duch, el sociòleg Joan Estruch, el filòsof Amador Vega i els teòlegs Xavier Melloni i Gabriel Mazer.⁴²⁰

La periodista **Roser Bofill** (Barcelona, 1931-2011) és la figura cabdal de les tres revistes esmentades i la persona que connectarà *Saó* amb aquestes publicacions per mitjà d'una relació editorial i periodística que es mantindrà ininterrompuda des de 1989 fins al 2011, any de la mort de Bofill. Tot i que aquests fets se'n ixen del període d'aquesta investigació, és interessant destacar aquesta connexió entre *Saó*, *El Ciervo*, *Foc Nou* i *Dialogal*, atés que totes quatre van nàixer dels sectors catòlics progressistes inspirats en el Vaticà II. Roser Bofill va començar el 1956 en *El Ciervo*, on va ser redactora cap fins a 1990. Eixe any va passar a compartir la direcció amb el seu marit, el periodista Lorenzo Gomis. Des de 2006, any de la mort de Gomis, va ser la directora única. Va ser també la directora de *Foc Nou* entre 1974 i 1999. Periodista i assistent social, ha estat també professora en la Facultat de Ciències de la Comunicació Blanquerna de la Universitat Ramon Llull. És autora dels llibres *El dia d'avui* (Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1983), *Tiempo de Dios* (Sígueme, 1985), *Boira Baixa* (Saó, 1996) i *Quédate con nosotros* (Descleé De Brouwer, 2001). Paral·lelament a la seva trajectòria professional destaca la seva vessant associativa doncs va ser presidenta de l'Associació

⁴¹⁹ *El Ciervo*.650 números.*Ibidem*.p.6.

⁴²⁰ *El Ciervo*. *Ibidem*.p.6.

de Publicacions Periòdiques en Català (APPEC), una associació que va nàixer l'any 1983 amb l'objectiu de contribuir al procés de normalització lingüística i defensar els interessos de les revistes associades. En diverses ocasions, Bofill ha estat reconeguda per la seva dedicació i la seva dilatada trajectòria en el món del periodisme: l'any 2006 va rebre la Creu de Sant Jordi de la mà d'aleshores President de la Generalitat, Pasqual Maragall, i dos anys més tard va ser guardonada amb el Premi Rosa del Desert 2008 per més de 50 anys de dedicació constant al periodisme amb rigor i honestat, un reconeixement atorgat per l'Associació de Dones Periodistes de Catalunya (ADPC). Així mateix, Roser Bofill ha col·laborat puntualment cada mes en *Saó* des de 1989 fins a poques setmanes abans de la seua mort, el 19 d'octubre de 2011. La seua secció ha estat "Celobert". Des d'aquesta secció ha tractat temes de fe i espiritualitat des d'un punt de vista obert ecumènic, sempre posant el diàleg i la comprensió entre creients i laics com a punta de llança de les seues reflexions.

També ha estat col·laborador habitual de *Saó* un dels fundadors d'*El Ciervo*, **Joaquim Gomis**, llicenciat en teologia, es col·laborador d'aquesta revista de Barcelona des dels seus inicis, especialment en temes religiosos. En *Saó* Joaquim Gomis també va escriure de religió en la secció "Celebrar la fe" durant els anys 1989-1999, sempre des d'una posició crítica contra el corrents conservador de Església al que repetides vegades acusa d'estar tancat al món i anar contra els signes dels temps.

Per altra banda, la relació de *Saó* amb l'empresa editora d'*El Ciervo* ha estat també intensa. Sota la direcció d'Emili Marin, *Saó* ha estat distribuïnt *Dialogal* als subscriptors de *Saó* del País Valencià durant els anys 2003 fins al 2007. Les dificultats econòmiques que pateix *Saó* des de 2007 han impedit continuar aquesta relació editorial.

6.1.3.2.7. *Encrucillada* de Galícia.

Encrucillada, escrita íntegrament en gallec, va nàixer el 27 de febrer de 1977 com un nucli de reflexió dins de l'església gallega a la llum del Concili Vaticà II. La revista continua publicant-se en l'actualitat.⁴²¹ *Encrucillada* va aparèixer una any després de *Saó* però amb el mateix esperit. *Encrucillada* fou promoguda per Andrés Torres Queiruga i Engracia Vidal Estévez, essent editada per l'Associació Encrucillada. Durant

⁴²¹ Vegeu la pàgina web d'*Encrucillada* (<http://www.encrucillada.org.es>). Vegeu també LÓPEZ, X., CALVO, M.D., OTERO, M. i ANEIRO, R.: "O galego na comunicación: Xornalismo en galego", en DÍAZ NOCI, J. (eds.) (2009). *Kazetaritza hizkuntza: Espainiako kasua (El periodisme en llengües minoritzades: el cas d'Espanya)*. Universidad del País Vasco. pp.407-429.

els primers anys la revista va ser dirigida per Torres Queiruga⁴²², teòleg i professor de la Universitat de Compostel·la i també membre del consell de redacció d'*Iglesia Viva*, *Sal Terrae*, *Revista Portuguesa de Filosofia* i *Concilium*. Actualment *Encreucillada* està dirigida per Pedro Castelao, teòleg i professor de la Universitat de Comillas. *Encreucillada* sempre va voler mantenir la independència, tant econòmica com intel·lectual, de qualsevol organització, inclosa la institució eclesiàtica. La pobresa de mitjans econòmics i de recursos derivada d'esta independència es compensa àmpliament amb la llibertat de criteri.

En la gestació d'*Encreucillada* estaven les inquietuds provocades pel Concili Vaticà II en membres del clergat, que es reunien sovint en assemblees conegudes com a “Col·loquis europeus de parròquies”, per la qual cosa eren coneguts com “os europeos”. En els anys de la Transició, *Encreucillada* es converteix en plataforma de trobada entre clergat i laïcat preocupats per la identitat gallega. La revista rebria el nom d'*Encreucillada* pel simbolisme que tal denominació connotava en aquells temps de tanta turbulència

Encreucillada fa un gran esforç pel diàleg entre la fe cristiana i el món de la cultura, per la qual cosa els temes tractats i publicats en la revista no es reduïxen a l'àmbit pròpiament religiós, la publicació també recull les inquietuds culturals, socials, polítiques i econòmiques de Galícia. De fet, igual que *Saó*, en *Encreucillada* mai va ser problema acudir als experts en cada matèria, independentement de les seues creences i ideologies polítiques. I açò ha donat com resultat prop de dos mil col·laboracions

⁴²² Andrés Torres Queiruga. Doctor en Filosofia i Teologia, és Professor de Filosofia de la Religió en la Universitat de Santiago. És membre de la Reial Acadèmia Gallega des de 1980, membre del Consell de la Cultura Gallega i primer director d'*Encreucillada*. Va aconseguir el Premi de la Crítica d'Assaig en 1977 i 1985, el Premi d'Investigació Losada Diéguez en 1996 i el Premi Trasalba (Otero Pedrayo) l'any 2003. Ha escrit més de vint obres de filosofia i teologia, entre les quals destaquen *Recupera-la salvación*, *O Deus de Xesús e a autonomía humana*, *Repensar la Cristología* i *Repensar la resurrección*. Els seus plantejaments teològics s'integren dins de la denominada Teologia de l'Alliberament, per això les seues obres són discutides per la Comissió per a la Doctrina de la Fe (nom actual del sinistre Sant Ofici de la Inquisició) de la Conferència Episcopal Espanyola. De fet, el 2012 l'esmentada Comissió Episcopal ha dictat una condemna acusant Torres Queiruga de set errors referits a la resurrecció de Jesucrist. Queiruga s'ha defès: "No solo es una condena injusta, sino sobre todo teológicamente infundada y desviada. La rectitud de una obra como la mía no sería cuestionada en ninguna otra nación europea con una seria tradición teológica. Todo mi trabajo teológico ha estado siempre presidido por un cuidado exquisito en preservar la fe de la Iglesia, tratando de repensarla con espíritu constructivo, para que resulte fundada, comprensible y vivible para los hombres y mujeres de hoy". (*El País*: “Torres Queiruga, declarado hereje por los obispos”, 31 de març de 2012.p.34.).

firmades per més de 500 autors diferents, que constitueixen una font rellevant per al coneixement de la cultura i història recent de Galícia.

Actualment, sense que la revista abandone l'esperit de diàleg, està més especialitzada en temes pròpiament religiosos, tenint en compte que ara hi ha altres publicacions en gallec que enfoquen amb més amplitud la temàtica de la identitat gallega, com és el cas de les revistes d'informació general *A Nosa Terra*, *A Peneira* i *Tempos Novos*, així com les revistes culturals *Grial* i *A trabe de ouro*. No obstant això, *Encreucillada* encara manté un espai per analitzar la realitat política i cultural de Galícia. A més, *Encreucillada* no renúncia encara avui al Vaticà II i ha constituït un pensament teològic netament gallec, centrat en esta terra. Des de fa 23 anys, promou el Fòrum Relixión e Cultura a Galícia on s'analitzen els més diferents temes relacionats amb la teologia, el pensament i el galleguisme. Actualment continua editant-se. La seua periodicitat és quadrimestral i té u tiratge de 1.500 exemplars. D'igual manera que *Saó*, *Encreucillada* es manté per l'aportació dels subscriptors i la gratuïta iniciativa dels components del consell de redacció.

6.1.3.2.8. Revistes conciliars en castellà: *Pastoral Misionera*, *Frontera*, *Juventud Obrera* i *Iglesia Viva*.

Aquestes tres publicacions, escrites en castellà, no sols comparteixen amb *Saó* els principis i inquietuds del Vaticà II sinó que mantenen una estreta relació amb la nostra revista, atés que alguns dels fundadors i col·laboradors de *Saó* estan presents en els consells de redacció dels esmentats periòdics catòlics. El primer director de *Saó*, Josep Antoni Comes, fou també el director d'*Iglesia Viva* des de l'any 1975 fins al 2009, així com redactor cap de *Pastoral Misionera* entre 1968 i 1995 i secretari del consell de redacció de *Frontera* des de 1997 fins a l'actualitat. Hi són també presents en el consell de direcció d'*Iglesia Viva* els valencians Antoni Duato Gómez-Novella (un dels fundadors de *Saó*), el teòleg Joaquín García Roca i els filosofes Adela Cortina i Jesús Conill, tots tres professors de la Universitat de València i col·laboradors habituals de *Saó*. Es veu en *Saó* la petja valenciana en aquestes publicacions, principalment la de Josep Antoni Comes. En aquestes revistes, sobretot *Iglesia Viva* i *Pastoral Misionera* que foren multades i perseguides pel franquisme, trobem una línia editorial semblant a *Saó* pel que fa als discursos conciliars i socials del catolicisme progressista. Els intercanvis d'idees entre aquestes publicacions i *Saó* han estat freqüents.

Pastoral Misionera fou una de les revistes més destacades dels moviments apostòlics d'AC dels anys 60 i 70 del segle passat. Començà a editar-se el 1965 com a butlletí dels consiliaris de la JOC amb l'esperit renovador del Vaticà II. De difusió estatal i periodicitat bimestral, va continuar publicant-se fins a l'any 1995. En el tardofranquisme i la Transició la revista era editada per la Editorial Popular, SA de Madrid, la mateixa editora d'*Iglesia Viva* i la mateixa que prestà el seu nom per a que *Saó* obtinguera del Ministeri d'Informació el permís d'eixida. *Pastoral Misionera* tenia vocació de predicar els principis conciliaris des d'un enfocament fronterer entre fe i acció sociopolítica i entre creença i increença. Fou una revista de pensament cristià que va mantenir en tot moment una praxis viva de l'activisme del catòlic compromès per a transformar el món, cosa que suposava posar en qüestió algunes estructures sociopolítiques i religioses del franquisme.⁴²³ Aquesta línia oberturista i crítica molestà a la dictadura. La revista fou multada diverses vegades pel Ministeri d'Informació entre 1971 i 1973. La sanció més gravosa va ser de 50.000 pesetes a causa de la publicació (en el número de març-abril de 1973) de l'article "El celibato clerical en España" de Víctor Manuel Arbeloa. Aquest autor elogiava les tesis de Jaime Torrubiano (antic novici claretià excomulgat el 1925 per les seues crítiques a l'alt clergat) criticant el fet que "el celibato eclesiástico sea, más que medio de perfección, medio de imperialismo eclesial".⁴²⁴ El cert és que aquest article eixia a la llum en un context delicat on l'Església espanyola patia la sagnia de centenars de sacerdots secularitzats per no poder compaginar la seua activitat pastoral amb la vida en parella. Josep Antoni Comes va residir a Madrid del 1968 al 1975. Ací va treballar com a cap de redacció en *Pastoral Misionera* defensant l'ideari de Joseph Cardijn, fundador la JOC.

La mateixa línia crítica va mantenir *Juventud Obrera*, l'òrgan oficial de la JOC que va inspirar revistes posteriors i bastants de les accions dels fundadors de *Saó* procedents dels moviments d'AC. La revista *Juventud Obrera* va ser fundada el 1956 amb l'objectiu d'informar i formar. Alguns dels temes tractats en el primer número, i que ens poden donar una idea de quina serà la seua línia d'orientació, foren "Treball i dignitat", "Justicia en los impuestos", "Los jóvenes trabajadores tenemos problemas que reclaman urgente solución", o "La Iglesia acude a los problemas de nuevos grupos humanos". Aviat va assolir una línia d'informació compromesa amb la realitat obrera, cosa que la va conduir a l'enfrontament amb el règim. Volia ser un periòdic que oferira notícies que

⁴²³ Entrevista amb Josep Antoni Comes (València, 19-VII-2011) .

ocorregueren en el lloc de treball i ho volia fer amb un llenguatge clar, concís i directe. Hi havia una secció de notícies testimonials enviades pels joves de la JOC i publicava notícies silenciades per la premsa oficial. També abordava la doctrina sobre l'amistat, els convenis, l'Església, literatura, humor i passatemps. El periòdic fou segrestat i sancionat en diverses ocasions per publicar articles que denunciaven injustícies socials o simplement per informar de la conflictivitat laboral. La revista fou tancada el 1967 quan tenia una tirada de 50.000 exemplars.⁴²⁵

El 1997, dos anys després de la desaparició de *Pastoral Misionera* i 30 del tancament de *Juventud Obrera*, eixia a la llum a València la revista **Frontera**, que continuarà la línia de les anteriors però ara amb la llibertat d'expressió que dona un règim democràtic. *Frontera* es proclama públicament successora de *Pastoral Misionera*. La temàtica tractada i les persones que n'estaven al front així ho constaten. *Frontera* naixia impulsada per Josep Antoni Comes, que serà el seu secretari de redacció, i el sacerdot i historiador català Casimir Martí i Martí, qui assumirà la direcció. Casimir Martí, professor de teologia de la Facultat de Teologia de Catalunya, va col·laborar també en *Quaderns de Pastoral*, *Serra d'Or*, *Qüestions de Vida Cristiana*, *Iglesia Viva*, *Pastoral Misionera* i *Saó*. Actualment *Frontera* continua editant-se sota l'empara de l'editorial ADG-N, S.L. i l'Associació Pastoral Misionera. En la revista també col·labora com a redactor i membre del consell de redacció Joaquim Adell Ventura (Ximo Adell), un dels fundadors de *Saó*. L'orientació editorial, periodicitat i àmbit de difusió de *Frontera* és idèntica a la seua predecesora. *Frontera* dona la paraula als sectors progressistes del catolicisme espanyol, tant teòlegs com capellans i associacions de cristians laics de parròquies populars, tots ells crítics amb l'ala conservadora del Vaticà i la Conferència Episcopal Espanyola.

Però segurament és **Iglesia Viva** la revista conciliar més influent en aquesta època i la que manté avui encara encesa la flama del Vaticà II a Espanya. És també una de les publicacions que més ha influït en *Saó* pel que fa al model de revista (que es basa en la publicació d'articles d'anàlisi en profunditat amb rigor, llibertat i profunditat intel·lectual) i pel que fa al tractament dels temes religiosos en la línia del Vaticà II. *Iglesia Viva* va ser concebuda per Fernando Sebastián Aguilar l'estiu de 1964, i després

⁴²⁴ BARRERA. Ibídem, pp.131 i 139.

⁴²⁵ SANTIAGO MASCARAQUE, C. (1998). *La Iglesia de Lleida durante el franquismo (1938-1967)*. Servei de Publicacions de la Universitat de Lleida. pp.136-137.

d'un prolongat embaràs va nàixer Madrid el 1966 amb periodicitat bimestral. En la seua redacció participen professors de facultats de teologia com a plataforma lliure i progressista de pensament cristià amb l'objectiu de promoure reformes en l'Església segons l'esperit del Vaticà II. S'ocupa de temes de religió, cristianisme i Església des d'una perspectiva teològica, cultural i sociològica oberturista i renovadora, així com de la realitat social i cultural canviant. És a dir, analitza temes de ciències eclesiàstiques i problemes d'actualitat política. La seua originalitat radica en la interdisciplinarietat del tractament. Els components del consell de redacció provenen de diversos llocs de l'Estat (fonamentalment de Catalunya, País Basc, Castellà-Lleó, Madrid, Castella-La Manxa i país Valencià) i pertanyen a diverses branques del saber (teologia, filosofia, ètica, sociologia, pastoral...). El seu primer consell de direcció estava format per Fernando Sebastián Aguilar (bisbe de Lleó, arquebisbe de Granada i Pamplona-Tudela i avui arquebisbe emèrit de Pamplona), José Ángel Ubieta, José María Setién (avui bisbe emèrit de Sant Sebastià), Rafael Belda i Gregorio del Olmo. Els compromisos conciliars de la revista queden ben definits en l'article de presentació del primer número i es mantindran inalterables fins al moment present. Diu així:

«Nuestra generación ha aprendido del Vaticano II algo muy importante que no debe olvidar jamás: el carácter dinámico y evolutivo del ser consciente de la Iglesia, espesor de nuestra vida cristiana. Los que habían imaginado una Iglesia del todo hecha y perfecta, a medida de nuestra pereza, han sufrido una grave conmoción entre el fenómeno de un Concilio que ha hecho de la renovación y de la reforma de la Iglesia su principal tarea; un Concilio que escruta los «signos de los tiempos» como indicador de las actuales exigencias de Dios y de nuestras concretas responsabilidades».⁴²⁶

Segons Josep Antoni Comes, la revista ha tingut diverses etapes. La primera (1966-1976) es va centrar en la recepció del Vaticà II. En un segon moment, de 1976 a 1982, la preocupació fonamental de la revista fou acompanyar els creients en el procés de democratització d'Espanya i com afronta la fe en una societat neocapitalista. A partir de 1982 s'enceta la tercera etapa en la que es fa patent l'ofensiva neoconservadora (és l'època de la presidència de Ronald Reagan als EE UU) i la revista se centra les anàlisis de les causes i conseqüències del fenomen neoconservador i com ajudar a les comunitats cristianes a mantenir-se fidels a les intuïcions del Vaticà II.⁴²⁷

⁴²⁶ «Presentación», en *Iglesia Viva*, núm.1 (gener 1966), pp.1-5. Madrid: Editorial Popular, SA.

⁴²⁷ JOSEP A. COMES: «La revista Iglesia Viva». *Saó*, núm. 113 (novembre 1988), p.13.

En els seus inicis *Iglesia Viva* fou editada per l'Editorial Popular, SA, però avui la revista pertany i és promoguda per l'Asociación Cultural Iglesia Viva. Al llarg dels seus 46 anys de vida el consell de redacció s'ha anat renovant. Josep Antoni Comes va assumir la direcció d'*Iglesia Viva* el 1975, l'any que torna a València per a fer-se càrrec de *Saó*. És a València on es trasllada la redacció d'*Iglesia Viva* a partir de 1975 i on es manté en l'actualitat. Durant alguns anys Comes compaginà la direcció de les dues publicacions, cosa que no li va produir cap incomptabilitat moral ja que va plasmar les seues preocupacions religioses en ambdues revistes. Tant en *Iglesia Viva* com en *Saó* Josep Antoni Comes deixa patent en els seus articles les seues idees renovadores en la línia del Concili Vaticà II i la seua crítica al conservadorisme de la jerarquia eclesiàstica. Comes va exercir la direcció d'*Iglesia Viva* fins al 2009, any de la seua jubilació, però avui encara està vinculat a la publicació a través del consell de direcció.

La línia conciliar renovadora d'*Iglesia Viva* des del seu naixement es resumeix en tres dimensions fonamentals,⁴²⁸ les quals trobem també en *Saó*. Són les següents:

1a. Difusió de la mentalitat teològica del Concili Vaticà II. Amb la comprensió de les fonts cristianes, bíbliques i patristiques, l'Església busca comprendre's més profundament a ella mateixa. Tanmateix, per a *Iglesia Viva* la teologia no es concebuda com una activitat intel·lectual de saló que es recrea en definicions i la dialèctica, sinó que té la missió d'aclarir el contingut de la fe al poble corrent pensant amb serenitat i rigor, examinant el pensament teològic i renovant si cal la mentalitat teològica

2a. Anàlisi i comprensió dels moviments intel·lectuals i socials del nostre temps. Diàleg amb el món, diàleg entre fe i cultura.

3a. Manprendre decididament la renovació, amb humilitat i valor, de tot allò que estiga gastat o empobrit en la vida cristiana i col·lectiva. Això implica la renovació de la mateixa Església en els seus elements interns i externs, individuals i col·lectius, administratius i espirituals. Aquesta renovació interior és el mitjà indispensable per a que l'Església pugui exercir la seua missió evangelitzadora al món.

Però allò més significatiu d'*Iglesia Viva* (igualment que *Saó*) és el manteniment de la seua fidelitat al Vaticà II dècades després de la fi del concili, sobretot si tenim en compte que durant el Papat de Joan Pau II predomina al si de l'Església un moviment

⁴²⁸ Aquestes tres dimensions venen recollides en la presentació d'*Iglesia Viva*, núm.1 (gener 1966).

conservador que ha abandonat els principis del conclave de Joan XXIII. A finals de 1997, trenta-dos anys després de la seua fundació, *Iglesia Viva* inicià una nova època que suposa un canvi de format (nou format i disseny, periodicitat trimestral) i una adaptació dels plantejaments del Vaticà II als canvis socials, polítics i econòmics que vivia el món a finals del segle XX. De fet, tots els membres del consell de redacció van signar el document “Una nueva Iglesia Viva” on posen de manifest que la fe cristiana ara ha d’optar, molt més que en temps de Joan XXIII i Pau VI, a obrir el diàleg ecumènic i planetari. I afegeixen:

«Cuando se abandona en los ambientes eclesiásticos el espíritu del Vaticano II, al que se le acusa de descomponer la solidez de la Iglesia, nosotros optamos por reivindicarlo, defenderlo y desarrollar los fermentos del futuro que en él se nos entregaron. Cuando se demoniza la ilustración como autora de la increencia, causa de todos los males y catástrofes de este siglo, nosotros creemos que sólo partiendo de la confianza en la intuición y razón humanas y buscando los auténticos valores humanos en diálogo abierto donde puedan participar creyentes e increyentes, se pueden crear las bases de una sociedad íntegramente democrática, sin dictaduras, esclavitudes ni fanatismos. Sólo desde la asunción plena de los principios de la auténtica modernidad, no desde la indiferencia o el rechazo de los mismos, se puede entrar válidamente en la post-modernidad».⁴²⁹

Iglesia Viva també va patir les urpes del règim. L’any 1972 va ser amonestada dues vegades pel Ministeri d’Informació amb multes que arribaren a les 100.000 pessetes. La primera sanció fou en el número de gener-febrer a causa dels articles “Algunos procesos de crisis de fe derivados del compromiso terrestres” i “Vida cristiana y compromiso político”. La segona correspon al número de març-abril amb l’article “La clave del proceso de la Asamblea Conjunta”, un estudi de Rafael Belda sobre el contexte històric i doctrinal de l’Assemblea Conjunta de bisbes i sacerdots celebrada el 1971, un dels esdeveniments més polèmics entre l’Església i l’Estat que va tindre lloc en el tardofranquisme.⁴³⁰ La crítica a l’estancament de l’Església espanyola i la seua por a fer reformes i reivindicar l’oberturisme democràtic del règim, flotaven en aquest article.

⁴²⁹ “Hacia una nueva Iglesia Viva”, en *Iglesia Viva*, núm.191 (últim trimestre d 1997). pp.3.4.

⁴³⁰ BARRERA. *Ibidem*.pp. 131 i 138-139.

6.2. UNA ESGLÉSIA COMPROMESA AMB EL POBLE. EL CATOLICISME PROGRESSISTA DE LA JOC I LA JARC I LA SEUA INFLUÈNCIA EN SAÓ.

La influència dels moviments especialitzats d'Acció Catòlica ha estat un factor decisiu en el naixement de *Saó*. Bastants dels fundadors de la revista, membres del primer consell de redacció i col·laboradors inicials de la publicació venien de moviments com la Joventut Obrera Catòlica (JOC), la Joventut Agrícola Rural Catòlica (JARC) i la Joventut Independent Catòlica (JIC). Es tracta de moviments d'apostolat seclar impulsats per l'Església que amb el pas del temps assumeixen cert compromís social, fins al punt que molts dels seus militants s'alineen finalment a la lluita antifranquista. En els inicis de *Saó*, bé com a fundadors o bé com a primers col·laboradors, participen diverses persones procedents d'aquests moviments. Són els capellans Josep Antoni Comes, Josep Vila, Hilari Gramatge i Sebastià Velasco, tots procedents de JOC; el capellà Joaquim Adell de la JIC; i mossén Josep Alba Alba, Josep Maria Soriano, Emili Tortosa, Josep Ferrer, Josep Medina i Manolo Ferrer, els sis procedents de la JARC.

La JOC i la JARC, ànimes de *Saó*, s'emmarquen dins del moviment del catolicisme progressista (o progressisme catòlic) que es desenvolupa a Espanya amb força a partir de la segona meitat dels anys 50. Els aspectes doctrinals que caracteritzen el progressisme catòlic, i que el diferencien del catolicisme feixista dominant, són bàsicament cinc:

1. Compromís social i amb la lluita obrera.
2. Diàleg amb les altres religions del món (ecumenisme) i amb les ideologies de la Modernitat (Il·lustració i marxisme) tradicionalment condemnades per l'Església.
3. Assumeix els valors renovadors del Concili Vaticà II.
4. Alguns sectors (cristians de base, grups de teòlegs i capellans) assumeixen el fet nacional de Catalunya, el País Basc, Galícia, el País Valencià i Balears, fins al punt d'editar llibres i revistes on es conjuguen religió i nacionalisme.

5. Desafien al règim franquista i a la jerarquia eclesiàstica nacionalcatòlica. Són antifranquistes i s'alien a sectors de l'esquerra política marxista, ideologia prohibida aleshores per l'Església espanyola.⁴³¹

En definitiva, estem parlant de cotòlics il·lustrats que rebutgen l'integrisme i el tradicionalisme de l'Església, que no tenen prejudicis ni por a dialogar amb la ciència, la filosofia i la cultura laica, que assumeixen allò més renovador del Vaticà II i que combaten la dictadura juntament amb partits i sindicats clandestins.

6.2.1. La influència dels moviments especialitzats d'Acció Catòlica en la configuració del progressisme catòlic.

El Papa Pius XII fou el creador d'Acció Catòlica (AC) a finals del segle XI. Ell va definir l'AC com una força de participació dels seglars en l'apostolat de la jerarquia. És a dir, la missió principal d'AC era evangelitzar les masses populars amb l'ajuda de militants catòlics seglars controlats per la jerarquia eclesiàstica. Aquest moviment es va expandir per Europa, però és a Bèlgica on va adquirir una dimensió especial. En 1924, per iniciativa del sacerdot belga Joseph Cardijn –després ordenat cardenal–, es crea el primer moviment de l'AC especialitzada i naix així la Joventut Obrera Cristiana (JOC), que després s'estendrà per a França i altres països. La idea que els propis treballadors s'organitzaren en un moviment especialitzat per a ser apòstols dels seus companys es va enfrontar a no pocs detractors, que acusaven Cardijn de voler introduir la lluita de classes en l'Església, però aquest va comptar amb el suport decidit de Pius XI.

A partir de la JOC sorgiran a França i altres països moviments especialitzats d'estudiants i jòvens del món rural, i més tard els moviments especialitzats d'adults. Els diversos moviments gaudien d'àmplia autonomia uns dels altres, i en cada país van anar desenvolupant un model propi d'AC. En uns casos marcada més per l'especialització dels moviments d'ambients socials i en altres per la fórmula de l'organització unitària. AC es divideix en branques d'homes, dones i joves de l'un i l'altre sexe, amb una estructura que va de la parròquia a la diòcesi fins l'agrupació nacional. És en la joventut on l'Església insisteix més en el desenvolupament d'AC.

⁴³¹ Ens hem basat per a sintetitzar aquest esquema amb els aspectes doctrinals del catolicisme progressista existents en diversos territoris de l'Estat, estudiats per Joan Casañas per a Catalunya, Jesús González de la Cruz per al País Basc, Enrique Berzal de la Rosa per a Castella-Lleó, i Òscar Pérez Silvestre i Ramir Reig-Josep Picó per al País Valencià

L'Acció Catòlica a Espanya es troba articulada en la Federació de Moviments d'Acció Catòlica Espanyola, que conformen les dos modalitats de l'Acció Catòlica: la general i l'especialitzada. Acció Catòlica General actua principalment en l'àmbit de la parròquia com a plataforma d'evangelització, mentre que els moviments especialitzats desenvolupen la seua labor en els ambients professionals (món de la salut, món dels estudiants i de la cultura, món obrer i món rural). De tots els moviments, el que adquireix major vitalitat és la Juventut d'Acció Catòlica Espanyola (JACE). Seguint a Òscar Pérez Silvestre i Enrique Berzal,⁴³² el moviment d'AC a Espanya travessa per diverses fases. Durant la dictadura de Primo de Rivera i la Segona República trobem un model educatiu dels joves d'AC anomenat Cercle d'Estudi, vinculat estretament a la parròquia, que persegueix un triple objectiu: pietat, estudi i acció. La pietat es nodria a partir de la litúrgia, l'estudi del dogma i la moral, mentre que l'acció es redueix a manifestacions massives i obres assistencials.

Més endavant, després de 1939 la relació d'AC amb la societat canvia radicalment. Durant les dues primeres dècades de la dictadura es configura una AC que participa de la mentalitat nacionalcatòlica, totalment subordinada a la jerarquia eclesiàstica, que és la que nomena els consiliaris d'aquests moviments. Els consiliaris són capellans que coordinen en les parròquies els militants d'AC. És l'Acció Catòlica dels que havien guanyat la Guerra Civil, una AC impulsada per la jerarquia de l'Església que s'adhereix al franquisme i a l'esperit de «Cruzada» en un ambient de triomfalisme. És la cristiandat victoriosa contra el marxisme i la masoneria de la República. Es tracta d'una Acció Catòlica classista i profundament espiritualista i ultraconservadora que es nodreix socialment de les classes benestants, que volen evangelitzar les masses populars. És una Acció Catòlica que participa del clima triomfal. L'AC d'aquesta època no busca tant l'educació profunda cristiana de la societat, sinó tenir presència social i participació pública en cerimònies religioses i civils. D'ací el sentit que tenen en les concentracions dels joves d'AC la imposició d'insignes, la benedicció de banderes i l'expedició de carnets. Era un model militaritzat. Pel que fa a la diòcesi de València, segons Reig i Picó,⁴³³ el primer arquebisbe de postguerra fou Prudencio Melo i el seu pontificat es

⁴³² Vegeu PÉREZ SILVESTRE, O: *Una veu en el camp valencià. Aproximació a la història de la JARC (1957-1981)*. Editorial Saó, València: 1999. I també l'obra de BERZAL DE LA ROSA, E: *Del nacionalcatolicismo a lucha antifranquista. La HOAC de Castilla i León, 1946 y 1975*. Tesis Doctoral dirigida por Pedro Carasa Soto. Universidad de Valladolid, Facultad de Filosofía i Letras, 1999.

⁴³³ Vegeu REIG, R. i PICÓ, J.: *Feixistes, rojos i capellans*.

caracteritza pel servilisme al franquisme. Prudencio Melo manté una AC que participa totalment del reaccionarisme i ultranacionalisme del règim.

Aquesta manera d'actuar, evidentment, allunyava l'Església d'ambients obrers i rurals, els quals per altra banda no volia deixar escapar de la seua influència. Per això, a finals dels anys 50 l'Església canvia l'estratègia i reorganitza les bases d'AC per conduir-les cap a un nou apostolat que en algunes diòcesis desemboca en la creació de moviments especialitzats, els quals tindran una gran vitalitat durant la dècada de 1960. Es produeix en aquesta fase, com afirma Enrique Berzal, el pas d'una AC pietista i tradicional a una etapa de compromís, d'adquisició de consciència social i de conflicte. O com afirmen Reig i Picó per al País Valencià, es produeix una lluita de classes dins de l'Església valenciana que es materialitza en el sorgiment de capellans obreristes oposats a la jerarquia, els quals actuen principalment a través de la Hermandad Obrera d'Acción Católica (HOAC) i la JOC en el món obrer i desperten la consciència de la classe treballadora. Al País Valencià els moviments més influents seràn la JOC i la JARC. Evidentment, el context socioeconòmic havia canviat. Es va configurant en les anys del "desarrollismo" una Acció Catòlica especialitzada obrera, estudiantil i rural que en molts casos (com la HOAC de Castella-Lleó, la JOC i JARC del País Valencià o la JOC a Catalunya i el País Basc) configuren bases de cristians laics compromesos i un clergat contestatari, i finalment un antifranquisme conscient. Això la jerarquia eclesiàstica no ho havia previst.

Amb els moviments especialitzats de l'AC espanyola es va donar un pas endavant per fer arribar l'Evangeli a tots els àmbits de vida, per això la idea d'impulsar aquests grups de seglars amb un mètode d'apostolat més educatiu i modern. Un pas decisiu, segons indica Òscar Pérez, té lloc en la XXVI Assemblea Nacional de presidents diocesans de la JACE celebrada a La Granja (Segòvia) en setembre de 1957. En aquesta reunió s'acorda replantejar els objectius d'AC i impulsar en tot l'Estat moviments especialitzats, tot i que ja hi havia grups funcionant en algunes diòcesis.

En la contrucció del catolicisme progressista a Espanya destaquem sobretot (per l'interés que hi tenen en aquesta investigació) la JOC i l'HOAC (desenvolupen una gran activitat a Castella-Lleó, País Basc, Catalunya i País Valencià) i la JARC (adquireix gran protagonisme principalment al País Valencià). L'evolució d'aquests moviments als territoris esmentats, els seues punts en comú i els elements que els diferencia ens dona una aproximació més exacta del model del progressisme catòlic que hi ha darrere de

Saó. Com veurem tot seguit, diversos autors han demostrat l'aportació de la JOC i l'HOAC en el ressorgiment del moviment obrer espanyol en general, així com l'idèntic paper que fa la JARC en al sector agrícola valencià. Tots tres són moviments apostòlics educatius, no sindicals ni polítics, que servint-se de l'educació promouen el compromís social d'obrers i treballadors del camp ajudant els joves a conèixer la seua realitat i creant consciència de classe obrera unida a la pràctica cristiana.

A **Castella-Lleó**, la Hermandad Obrera d'Acción Católica (HOAC) va jugar un paper important en la revitalització i reconstrucció del moviment obrer, desfet en la postguerra. Segons Enrique Berzal de la Rosa, l'HOAC s'afirma com a moviment obrer durant un temps, fent un paper de suplència dels sindicats de classe, i sobretot trenca amb el paternalisme que enterbolia l'acció social dels cristians tot conciliant l'Església amb la classe obrera. L'etapa de compromís i conflicte de l'HOAC castellana es desenvolupa entre 1956 i 1966. La seua acció està sobretot present als barris obrers de Burgos, León, Valladolid, Palència i Segovia. A partir de 1956-1958 és quan l'HOAC comença a distanciar-se de la jerarquia i del nacionalcatolicisme per a derivar en un diàleg amb les forces de l'oposició, que es fa mitjançant reunions clandestines, fins al punt que l'HOAC arriabarà a liderar la lluita antifranquista en la dècada de 1960. L'aportació de l'HOAC al món obrer es veu sobretot en la seua acció cívica a través de l'ensenyament. Els cursets apostòlics de l'HOAC (amb el mètode de reflexió i acció) introdueixen una evangelització que deriva en el compromís social dels militats i una part del clergat. L'HOAC assumeix les necessitats materials de la classe obrera, les seues reivindicacions, fruit també de les seues relacions amb partits clandestins d'esquerra, sobretot amb el socialisme democràtic i el PCE, encara que l'HOAC manifesta més preferència pel primer. De l'HOAC i del PCE sorgiran a Castella-Lleó les primeres cèl·lules de CC OO i la Unión Sindical Obrera (USO). L'HOAC també reactivarà els ateneus i cooperatives obreres i mantindrà relacions de solidaritat amb els repressaliats. El resultat d'aquesta acció és que finalment l'HOAC acaba qüestionant els fonaments socio-polítics del règim. Els bisbes castellans tracten d'aturar el moviment traslladant consiliaris a altres parròquies, nomenant altres afins, obligant a l'aplicació forçosa dels estatuts de l'HOAC i prohibint actes. Però la llavor ja havia eixit de la terra. Els bisbes castellans, com la majoria dels seus homòlegs espanyols, no pogueren digerir el Vaticà II que desautoritzava el règim franquista i qüestionava les relacions Església-Estat a Espanya. L'HOAC considerava el règim una tirania política i fonamentava amb raons evangèliques la democràcia i les llibertats d'associació i reunió. La crisi de

l'HOAC castellana –igual que de la resta dels moviments apostòlics d'AC de la resta de l'Estat– comença a partir de 1966-1969 a causa de la reacció repressiva de la pròpia jerarquia eclesiàstica, i sobretot durant 1970-1975 en què es produeix una major intensificació de la lluita antifranquista i els sindicats de classe i els partits d'esquerra acaben llevant el protagonisme al catolicisme progressista.⁴³⁴

En les nacionalitats de l'Estat amb llengua pròpia diferent al castellà el fenomen religiós va unit al fet nacional, a la recuperació de la democràcia i a la lluita obrera. Alguns grups cristians progressistes no sols assumeixen les reivindicacions de la classe treballadora, sinó que també adquireixen cert compromís amb els anhels dels nacionalismes perifèrics. La participació d'aquests col·lectius cristians varia per territoris. Al País Basc és la JOC la que s'identifica totalment amb el moviment obrer i els valors del nacionalisme èuskar. A Catalunya els moviments de la JOC i l'HOAC no són catalanistes, tot i que respecten el nacionalisme català i col·laboren de vegades amb ell. Ací l'adscripció del progressisme catòlic al catalanisme vindrà d'altres sectors, fonamentalment de l'Abadia de Montserrat, el grup Crist Catalunya i el Centre d'Estudis Francesc Eximenis. I al País Valencià serà la JARC (i no la JOC) la que assumirà majorment el nou valencianisme fusterià.

De tots aquests moviments, serà la JOC la que tindrà una presència més activa en la construcció del progressisme catòlic, sobretot en territoris amb un fort creixement industrial, com és el cas de Catalunya, el País Basc i el País Valencià. Com afirma Jesús González de la Cruz, és un fet clarament demostrable l'aportació de la JOC a la lluita per la creació d'una nova realitat política, social i econòmica durant el franquisme, és a dir, la seua participació en el ressorgiment d'un nou moviment obrer i d'una nova consciència social que sense dubte conduirà després de 1975 a un nou sistema polític democràtic.⁴³⁵

Com hem dit, la JOC naix a Bèlgica de la mà de Monsenyor Cardijn. A Espanya, seguint el relat històric de Jesús González, el jocisme arriba en un procés d'internacionalització el 1932 a través de sacerdots amb inquietuds socials de Catalunya i Valladolid. Posteriorment la Guerra Civil acaba desintegrant el moviment fins a finals

⁴³⁴ BERZAL DE LA ROSA: *Del nacionalcatolicismo a lucha antifranquista...* pp. 697-707.

⁴³⁵ Vegeu GONZÁLEZ DE LA CRUZ, J. (2002): "Del compromiso social al obrerismo nacionalista: la JOC durante el franquismo en el País Vasco", en *Vasconia. Cuadernos de Historia y Geografía*, núm. 30. Donostia. pp.273-281.

dels anys 40, quan grups de base creen una nova JOC. El 1947 s'aprova el reglament d'especialització d'Acción Católica Española (ACE) mitjançant el qual la jerarquia crea la Joventut Obrera d'Acció Catòlica (JOAC) i l'HOAC, amb una clara idea d'evangelitzar el món obrer. L'evolució de la JOC en el franquisme travessa per dues fases. Una primera de gestació que abraça el període 1947-1956, i altra d'auge durant els anys 1956-1966. En la primera etapa, una JOC de base camina unida a la JOAC entrant en contacte amb la realitat de pauperització del món obrer. Finalment es produeix la unificació dels dos moviments el 1957. A partir d'aquest moment la JOC pren major compromís amb la justícia social dins del moviment obrer, complint una gran tasca d'educació i conscienciació, i actuant de tapadora de militants de la lluita antifranquista aprofitant-se dels seus privilegis com a part integrant de l'Església. A més, atés que la JOC és un moviment internacional, a Espanya es converteix en un perfecte intermediari entre el moviment obrer i exterior i interior. Aquest compromís donarà lloc a la participació de militants de la JOC en la creació de nous sindicats de classe (CCOO i USO) que adquiriran gran protagonisme en el tardofranquisme i la Transició. La metodologia de la JOC es recolza en enquestes basades en l'anomenat sistema de Revisió de Vida (veure-jutjar-actuar) que li permetrà analitzar realitats socials i lluitar per la seua transformació. I això ho plasma també en el butlletí *Juventud Obrera*. Tot açò va dur nombrosos enfrontaments amb el règim franquista i la jerarquia eclesiàstica, que intenten neutralitzar els grups més actius i que durà a la crisi general d'AC de 1966-1968, que marcarà el final d'una etapa. Això se suma a la crisi interna de 1973 de la JOC com a conseqüència de la pressió que rep dels grups sindicals de classe per la seua condició cristiana. Podem concloure que la JOC, malgrat nàixer en l'àmbit de l'Església, donà lloc per primera vegada a la presència de l'Església en el món obrer, marcant un punt d'inflexió respecte a temps anteriors en les que les activitats de l'Església en el món laboral es limitaven a tasques espirituals i assistencials. I més encara, altre resultat significatiu de la JOC (i també l'HOAC) fou la novetat que suposava la relació i col·laboració entre dos enemics acèrrims en la Guerra Civil: l'Església i el món obrer.⁴³⁶

Al **País Basc**, segons Jesús González, la JOC evoluciona des d'una postura espiritualista i poc compromesa amb els problemes obrers i nacionalistes a un posicionament, sobretot en els anys 60, totalment identificat amb el moviment obrer i

⁴³⁶ GONZÁLEZ DE LA CRUZ, J: "Del compromiso social al obrerismo nacionalista...pp.274-275

els valors nacionalistes d'Eukal-Herria. En l'època del naixement de la JOC (1947-1956) el nacionalisme basc estava animat fonamentalment per una militància i una ideologia petit burgesa. Això feu que el moviment obrer, en procés de maduració política, mostrara una actitud d'indiferència cap els sentiments nacionalistes. La mateixa posició va adoptar la JOC en aqueix moment. El jocisme i el moviment nacionalista en aquest moment adopten una actitud de comprensió i de mútua admissió, però la qüestió nacional basca és un fet secundari per a la JOC. Però va experimentar una progressiva evolució a mesura que la JOC entra en contacte amb grups nacionalistes obrers. La JOC basca té especial influència a Bilbao i els municipis del seu cinturó industrial i en les poblacions de la diòcesi de Guipúscoa. Fou precisament Guipúscoa la que aportà més dirigents, amb sacerdots com Roberto Aguirre i Josá Luis Lecuona, i seglars com Juan Rioseco i Eugenio Royo, entre altres. A partir de mitjans dels anys cinquanta la JOC va evolucionant a causa de dos factors fonamentals. El primer és la introducció del marxisme en la ideologia del nacionalisme basc. El segon fou el seu compromís d'acció i justícia social que la fa implicar-se també en les reivindicacions nacionals del poble, que al cap i a la fi és també una lluita contra la dictadura. Partint de la Revisió de Vida, la nova JOC decideix unir la lluita obrera amb l'alliberament del País Basc al que veien oprimit, associant així el nacionalisme a la lluita de classes. D'ací que per la JOC la situació de la classe obrera basca estava determinada fonamentalment per la seua condició de classe obrera d'una nació oprimida pel feixisme espanyol. Es produeix d'aquesta manera una ruptura amb el passat i una evolució cap a formes revolucionàries, fins al punt que en el vocabulari jocista apareixen sovint les idees "alliberament basc" i "revolució popular basca", contribuint la JOC a través de la seua tasca educativa a crear els líders revolucionaris que haurien de conduir les masses oprimides a l'alliberament. En molts casos foren els propis dirigents els que transmetien una ideologia i unes tàctiques revolucionàries als seus militants. Fins i tot en aquests anys va haver un intent de crear una federació basca de moviments apostòlics de Navarra, Guipúscoa, Alava i Biscaia amb l'objectiu de marcar distàncies respecte a altres regions.⁴³⁷

El catolicisme progressista assoleix especials dimensions a **Catalunya**, on conflueixen diversos corrents renovadors que es desenvolupen abans i durant el Vaticà II. Catalunya és un dels territoris de l'Estat on la doctrina conciliar ha tingut més arrelament i expansió. Joan Casañas afirma que en el període 1940-1980 a Catalunya

⁴³⁷ J. GONZÁLEZ. *Op.cit.* pp.278.279.

s'integren la fe cristiana, la modernitat (la Il·lustració i el marxisme) i la qüestió nacional en la lluita antifranquista. El fenomen religiós va unit al fet nacional, a la recuperació de la democràcia i a la lluita obrera.⁴³⁸ Aquest procés històric, segons Casañas, té diversos nuclis d'acció i la particularitat que a Catalunya hi ha una separació entre el cristianisme progressista catalanista (nacionalista) i el cristianisme social. A Catalunya la JOC i l'HOAC no són catalanistes, tot i que es relacionen i respecten els catòlics nacionalistes.

El catolicisme nacionalista té clar que el català és la llengua per a pregar a Déu i realitzar la litúrgia i totes les manifestacions del ritual catòlic. Llengua, terra i religió van units. Aquest corrent té diversos punts d'acció. El principal és l'Abadia de Santa Maria de Montserrat, sota l'empara de l'abat Escarré on naixen –com hem dit– les revistes *Serra d'Or* i *Qüestions de Vida Cristiana*. També en aquest monestir benedictí es crea l'anomenat “Grup de Montserrat”, una colla de monjos que durant els anys 1962-1965 traslladen a Catalunya les doctrines dels teòlegs renovadors d'Alemanya i França, entre altres les idees de la Nouvelle Théologie francesa.⁴³⁹ En aquest grup hi eren Evangelista Vilanova, Albert Tomàs, Beda Moragas i Jaume Ilorés, entre altres.⁴⁴⁰ Les seues interpretacions teològiques renovadores es plasmen en *Serra d'Or* i *Qüestions de Vida Cristiana*, publicacions que són també conegudes i llegides pels catòlics progressistes valencians. Però Montserrat va més enllà de la faceta purament religiosa, ja que és converteix en focus de peregrinació dels sectors nacionalistes de Catalunya, i també del País Valencià, com hem vist en e casde *Serra d'Or*. El cristianisme catalanista compta darrere amb una ampli moviment bíblic i litúrgic en català, el qual, partint de les traduccions dels llibres sagrats fetes en les tres primeres dècades del segle XX, reivindica, practica i defensa ara la litúrgia en llengua catalana. Aquest moviment, que té com a epicentre l'Abadia de Montserrat i és seguit per un bon nombre de capellans de Catalunya, es desenvolupa abans del Vaticà II i continua ben actiu fins als anys setanta, desembocant inclús en manifestacions de protesta contra la imposició de bisbes no catalans, com la que va tindre en 1966 com a conseqüència del nomenament de l'abans bisbe d'Astorga, Marcelo González Martín, com a arquebisbe-coadjutor de

⁴³⁸ Vegeu J. CASAÑAS (1989): *El progressisme catòlic a Catalunya (1940-1980)*.

⁴³⁹ La Nouvelle Théologie suposa una modernització de la teologia catòlica, es difon sobretot en els anys posteriors a la Segona Guerra Mundial, essent els seues pensadors principals Marie Dominique Chenu y Henri de Lubac. La novetat d'aquest corrent és que explica la «Revelació» divina prenent sense por per a debatre els esquemes a la Modernitat i algunes de les filosofies que la fonamenten, com per exemple Kant, l'existencialisme i l'evolucionisme. Vegeu l'obra ja citada de J. CASAÑAS.

⁴⁴⁰ CASAÑAS. *Op.cit.*pp.223-227.

Barcelona.⁴⁴¹ A més, dins del corrent catòlic nacionalista destaquen també els grups de cristians de l'entorn de les revistes *Oriflama* i *Foc Nou*, el Centre d'Estudis Francesc Eximenis (creat el 1958 per mossén Josep Bardés, que incorpora intel·lectuals com Jaume Vicens Vives, Jaume Bofill, Antoni Badia o Josep Benet) i el Grup Crist Catalunya, fundat el 1954 i on trobem com a promotors Frederic Roda, Jordi Galí i Jordi Pujol (futur president de la Generalitat de Catalunya).⁴⁴²

En l'altre corrent, el catolicisme social no nacionalista, destaquen com a grups més dinàmics la JOC i l'HOAC, *El Ciervo* i les editorials nascudes al si de la JOC com Estela i Nova Terra, així com l'Institut Catòlic d'Estudis Socials fundat el 1951. L'HOAC va tindre el seu apogeu a Catalunya en el període 1953-1959, actuà sobretot en els barris obrers de l'àrea metropolitana de Barcelona i edità en els anys seixanta la revista *Correspondència-Parròquies Populars*. Però el moviment més influent fou la JOC. La JOC catalana va actuar amb cert grau de maduresa a partir de 1948, assolint la seua època daurada entre 1954 i 1966. Aquest moviment va estar fortament influït per la teologia renovadora francesa. Obres com *El Evangelio en el tiempo* de Marie Dominique Chenu, *L'Humanisme integral* de Jacques Maritain i *France: pays de mission?* de Henri Godin i Yvan Daniel, inspiraran la JOC en el camí cap a "l'Església missionera" i la dignificació de la lluita obrera. La JOC estarà molt present als barris obrers de les grans ciutats catalanes com ara Barcelona, Girona, Manresa, Tarragona, Terrassa Santa Coloma, Sabadell, entre altres. Els seus consiliaris més carismàtics foren els capellans Josep M. Bardés i Batlles Alern. La JOC mantingué forts contactes i relacions amb sectors catòlics de la societat catalana, com ara el Seminari de Barcelona o la influent revista *El Ciervo*. El seu treball educatiu fou immens en la joventut treballadora. En la quasi totalitat de les parròquies on participaren els jocistes, coincidint amb l'acabament del Vaticà II, es feren passos atrevits, com per exemple la supressió dels aranzels (cobraments pels sacraments religiosos) i la renúncia dels rectors a la paga de l'Estat posant-se a treballar en feines retribuïdes.⁴⁴³

⁴⁴¹ CASAÑAS. *Ibidem*. pp. 59 i 286-287.

⁴⁴² CASAÑAS. *Ibidem*. pp. 141-142 i 151.

⁴⁴³ CASAÑAS. *Ibidem*. pp.95, 104-106, 139 i 203-208.

6.2.2. El cristianisme de compromís social de la JOC, l'HOAC i la JARC al País Valencià.

El catolicisme social contemporani en terres valencianes engega al segle XIX. A Alcoi, el 1872, es va fundar el primer Cercle Catòlic d'Obrers del País Valencià. L'exemple alcoià ràpidament s'estengué a València de la mà del fuster de Mislata Gregori Gea, que creà el Cercle a la capital el 1881. En poc de temps, l'any 1892, l'arxidiòcesi de València ja comptava amb 41 cercles i amb figures ben destacades del catolicisme social com la del jesuïta Antoni Vicent i el seu Patronat de la Joventut Obrera, nucli formatiu i d'esplai dels jóves, i també caliu valencianista que quallaria més avant en l'Acadèmia Valencianista del Centre Escolar i Mercantil.⁴⁴⁴ El sindicalisme catòlic, a poc a poc, va anar assolint cos en el primer terç del segle xx. En el franquisme el referent més important del catolicisme social fou l'Institut Social Obrer (ISO), creat el 1948 per l'arquebisbe Marcel·lí Olaechea. L'ISO volia ser instrument eclesial de formació i promoció integral dels treballadors. Va sorgir junt amb l'Institut Social Empresarial ISE, com una prolongació de l'Institut Social de l'Arquebisbat. En els 10 primers anys de la història de l'ISO passen per les seues aules centenars d'obers, que realitzen estudis professionals i de diplomatura sociolaboral, però en cap moment aquesta institució qüestionà el sistema polític i econòmic vigent que tantes injustícies socials provocava.⁴⁴⁵ Això no obstant, en l'ISO es formaren bastants quadres de l'HOAC. I serà precisament l'HOAC, i sobretot la JOC, els moviments apostòlics que aconseguen una major penetració en el món obrer, donant el salt de la formació a la participació en l'acció politico-sindical antifranquista.

A l'arxidiòcesi de València aquests moviments especialitzats van sorgir a partir de 1953. En aquest treball se centrarem sobretot en dos d'ells, la JOC i la JARC, que actua en l'àmbit rural. Ambdós moviments deixaran una vertadera empremta en *Saó*. El període d'expansió i consolidació de la JOC i la JARC valenciana té lloc entre els anys 1953 i 1968, precisament en l'etapa que n'estan al front d'aquests moviments quatre persones decisives que seran anys després puntals de *Saó*. Ens referim a Josep Vila López (consiliari diocesà de la JACE i JOC durant 1953-agost 1958), Josep Antoni Comes Ballester (consiliari de la JOC els anys 1958-1968), Josep Alba Alba (consiliari diocesà de la JARC durant 1958-1964) i Josep Ferrís March (president de la JARC entre

⁴⁴⁴ COLOMER, A: "Església i món obrer", en la revista *Cresol*, núm.107 (2010).

⁴⁴⁵ Vegeu MARTÍ FERRANDO, J: *Església i món obrer a València. Institut Social Obrer: 1948-1978*. Universidad Católica de Valencia San Vicente Mártir, 2011.pp.190-199.

1959 i 1962). Aquests assenten les bases d'actuació i mètodes de treball que guiaran els esmentats moviments en l'arxidiòcesi de València, tot formant i despertant la consciència social d'una llarga plèiade de deixebles que anys després (en la Transició i la democràcia) es convertiran en líders socials, polítics i sindicals de renom al País Valencià. Coincideix aquest període en els anys en l'entusiasme del Concili Vaticà II i el desencant posterior.

La personalitat carismàtica i el pensament conciliar dels esmentats representants diocesans és determinant en la configuració del progressisme catòlic a València. Recordem, el consiliari d'un moviment d'Acció Catòlica és un sacerdot nomenat pel bisbe que representa a l'Església dins d'aqueixa associació de catòlics seglars. El consiliari és un guia espiritual, exercix el seu ministeri a favor dels seglars que treballen en l'àmbit diocesà. Encara que no dirigeix o governa l'associació (aquesta té un president seglar, que també té una part activa), el consiliari sí que aconsella i anima els joves militants catòlics i dóna sentit eclesial a les seues decisions, unint criteris i postures, corregint errors en matèria de fe o costums i presidint les celebracions litúrgiques de l'associació.

Els preveres Josep Vila, Josep Antoni Comes i Josep Alba representen una nova generació de capellans progressistes (el que Reig i Picó anomenen "la generació del concili") que treballen directament amb la gent del poble, amb els treballadors dels barris obrers de les ciutats i els fills dels llauradors dels pobles agrícoles. Una generació que participa de les necessitats, urgències i lluites de les classes populars. Una generació que produeix una fractura o lluita de classes al si de l'Església, perquè es creu veritablement les premisses del Concili Vaticà II que propugna un Evangeli al servei del poble i una evangelització amb la llengua del poble. Una generació que concep l'Evangeli com quelcom antidogmàtic i existencial, una generació que lluita per la renovació de les estructures eclesials i s'enfronta a l'estancada i reaccionària jerarquia fanquista. Aquests capellans, en definitiva, posen en pràctica algunes frases-conceptes del Vaticà II que es feren populars en aquell temps: "L'Església és el Poble de Déu", "l'Església està en estat de missió cercant una pastoral missionera" i "l'Església dels pobres", tres idees clau que *Saó* recordarà continuament en les seues pàgines. I juntament a aquests tres capellans excepcionals sorgiran seglars com Josep Maria Soriano Besó, Emili Tortosa i Josep Ferrís, tots tres de la JARC, que també contribuiran al naixement i consolidació de *Saó*.

Per altra banda, aquests capellans i seglars esmentats representen una generació de catòlics que prenen consciència valencianista i veuen la necessitat de refer culturalment el País Valencià. Però el ventall de religiosos valencianistes s'obri més enllà dels moviments d'AC. Com veurem en altre apartat, aquests trets dels anomenats "rectors progres" (compromís social i valencianisme) els trobem també en altres joves capellans no vinculats a la JOC ni la JARC formats al Seminari de Moncada, els quals contacten en les seues parròquies amb valencianistes i gent de la lluita clandestina antifranquista. Aquets, evidentment, trenquen l'estereotip del prevere reaccionari, conformista i castellanitzat que va crear el seminari en la dictadura. La ideologia progressista, valencianista i conciliar d'un Evangeli al servei del poble estarà present en *Saó*, perquè els capellans i els seglars que creen la revista han participat en aquests moviments durant el franquisme.

L'organització d'aquests grups especialitzats en la diòcesi era la següent. Una Comissió Diocesana de seglars ostentava la direcció. Aquesta la formaven el president, el secretari, el tresorer, un responsable de campanya i els delegats comarcals. Hi havia també per a temes de govern la Comissió Permanent, que es reunia setmanalment i la formaven el president, el secretari, el tresorer i el responsable de campanya. Altre extrem organitzatiu és el centre parroquial, integrat per tots els militants i gestionat per un equip de dirigents amb càrrecs homònims a la Comissió Permanent, tots ells també seglars. Entre aquests dos elements actua un Equip Comarcal (en aquells territoris on hi ha certa consciència de comarca) nodrit per delegats de centres de comarca. I finalment, en representació de la jerarquia eclesiàstica estaven els consiliaris (diocesà, comarcal i local), les funcions del quals ja hem explicat.

Cal fer esment breument a l'**HOAC** (Hermandad Obrera d'Acción Catòlica) de València. Com indiquen Reig i Picó, es tracta d'un moviment integrat dins de l'AC general que, si bé fou obrerista, a diferència de la JOC es troba frenat per una càrrega excessiva de misticisme i per les intromissions de la jerarquia eclesiàstica. Els responsables de l'HOAC són persones més manejables pel bisbe i amb idees poc clares sobre el moviment obrer, encara que hi ha excepcions i apareixen rectors que fan una actiu sacerdoci en barris obrers.⁴⁴⁶ Cas contrari al de Castella-Lleó, com hem vist, on l'HOAC dóna lloc a bases compromeses i un clergat contestatari, jugant un paper de primer ordre en la reconstrucció del moviment obrer i en la lluita antifranquista.

⁴⁴⁶ *Feixistes, rojos i capellans*. Op.cit. p.229.

L'HOAC valenciana té dues etapes fonamentals. Una primera, de 1947 a 1957, amb una característica evangelitzadora molt forta, amb una forta consciència obrera molt sensibilitzada davant la injustícia. Evidentment, els hoacistes no es qüestionaven el sistema ni es proposaven fer-lo saltar, sinó que denunciaven casos quotidians de flagrants injustícia. Inclús condemnaven el sistema capitalista en el seu conjunt. I més encara, alguns dels reportatges del periòdic *Tu* (òrgan estatal de l'HOAC) van sortir de València, per exemple el referent al salari dels tramviàries. I quan el periòdic *Tu* fou prohibit pel Ministeri d'Informació, l'HOAC de València va tenir la valentia de traure el butlletí *Fragua* que, per un reportatge sobre les fàbriques d'Alcoi, fou retirat també de la circulació. A partir de 1957, apunta Reig, l'HOAC entra en decliu. En la dècada dels seixanta la situació en les fàbriques exigeix certa politització per a la que bona part dels militants de l'HOAC no estaven preparats. En aquests anys, en canvi, floreix la JOC. A partir de les classes de les escoles d'aprenents de els grans fàbriques, on es creen els primers nuclis, la JOC s'expandeix amb força i en les primeries de la dècada de 1960 arribà a comptar amb 30 equips a l'Arxidiòcesi de València. La JOC educava els joves per a l'acció. La seua gran aportació als canvis socials i democràtics del futur és haver format militants per la moviment obrer d'extraordinària qualitat. Des d'un primer moment la JOC es va plantejar una actuació sindical i política organitzada, de la seua militància sorgeix el sindicat USO. En aquest moment podem dir que la JOC havia complit el seu cicle.⁴⁴⁷

6.2.3. Consiliaris i militants de la JOC i la JARC fundadors de Saó: Josep Antoni Comes, Josep Maria Soriano Bessó, Josep Alba Alba i Emili Tortosa Cosme.

La JOC apareix al País Valencià en 1953, actuant inicialment al barri de Marxalenes de València i a la ciutat d'Alcoi. També actuava al territori valencià la branca general anomenada Joventut Obrera d'Acció Catòlica Espanyola (JACE). La tasca dels sacerdots Josep Vila i Josep Antoni Comes va ser determinant per a la consolidació de la JOC i JACE. En 1953 Marcelino Olaechea nomenà Josep Vila consiliari de la JOC, i per tal que estiguera en l'ambient adequat li assignà la capellania de les drassanes de la Unión Naval de Levante. Vila treballa ràpid, en 1954 aconseguix que hi haja una dotzena d'equips de la JOC, gràcies a la col·laboració de joves capellans i seminaristes que prompte serien ordenats preveres. Entre altres comptà amb la col·laboració de Lluís

⁴⁴⁷ RAMIR REIG: "Tres o cuatro cosas sobre la Iglesia de Valencia y el movimiento obrero" (*Saó*, núm. 16., 1979. pp.7-11).

Espí, Pepe Campos, Vicent Amargós, Enrique Dasí i Josep Fornés.⁴⁴⁸ Aquest últim també estarà present en els orígens fundacionals de *Saó*.

Josep Vila estarà al front de la JOC fins agost de 1958, data en què és substituït per Josep Antoni Comes, qui continua i consolida l'obra de Vila. Cal assenyalar que en 1958 Josep Vila es nomenat consiliari de la JACE i rep l'encàrrec de l'arquebisbe de coordinar i impulsar els altres moviments especialitzats de la diòcesi, entre altres la JARC, la Joventut Estudiant Catòlica (JEC) i la Joventut Independent Catòlica (JIC). La JIC agrupava les classes mitjanes. En la JARC, Vila va aconseguir la col·laboració de Josep Alba, del qual parlarem després, mentre que un dels puntals de la JIC fou el capellà Joaquim Adell, altre dels membres fundadors de *Saó*. La JIC de Joaquim Adell estava dedicada a tots aquells sectors que no cabien en els altres moviments (oficinistes, administratius, treballadors autònoms, estudiants de l'ensenyament mitjà). Aquesta composició tan heterogènia no li permetia fer avanços espectaculars, però malgrat tot es consolida un grup reduït de la JIC al carrer del Mar de València.

Josep Vila i Josep Antoni Comes foren els difusors al País Valencià de les doctrines i mètodes de Joseph Cardijn (Bèlgica, 1882-1967), metodologia que aplicarà també la JARC. Es dona la circumstància que l'any 1949 Vila i Comes (quan encara eren seminaristes) van conèixer Cardijn a la Universitat Pontífica de Comillas (Santander). El religiós belga va impartir un seminari sobre la situació de la joventut treballadora i la resposta que hi donava la JOC. Les paraules de Cardijn van encisar, fins a tal punt que alguns dels assistents (Vila, Comes i el també valencià Antoni Duato) es van comprometre a Comillas a iniciar la JOC en les respectives diòcesis quan foren preveres. I compliren la seua promesa.⁴⁴⁹

⁴⁴⁸ Per a l'elaboració d'aquest subcapítol m'han servit de gran ajut les obres de PÉREZ SILVESTRE, O. (1999). *Una veu en el camp valencià. Aproximació a la història de la JARC (1957-1981)*; REIG, R. i PICÓ, J. (2004). *Feixistes, rojos i capellans*. València: Publicacions de la Universitat de València; i ROCA RICART, R. (2000). *L'alba d'un poble. Biografia de mossén Josep Alba (1913-1998)*. Paiporta: Editorial Denes. I també les entrevistes en profunditat realitzades a Josep Antoni Comes (director de *Saó* entre juliol de 1976 i -novembre 1987) a la ciutat de València els dies 4 -I-2010 i 19 -VII-2011.

⁴⁴⁹ Entrevista amb Josep Antoni Comes Ballester (València 4 -I-2010).

L'ideari de Cardijn es basava en tres pilars formatius:

1. La formació per l'acció (veure, jutjar i actuar), o el que és el mateix: el mètode de la Revisió de Vida.
2. La presència de l'Evangeli en l'ambient obrer com a rent que actua.
3. L'apostolat de "l'igual per l'igual".

Aquesta metodologia és una espècie de crida al «Sapere aude» (Atreveix-te a pensar!), ja que ensenya a pensar per un mateix, a trencar els prejudicis i a cultivar el diàleg i la tolerància. Molt lluny açò de l'anquilosat i fanàtic naionalcatolicisme imperant. El mètode de la Revisió de Vida es posava en pràctica en curssets on els joves feien lectures de passatges de l'Evangeli i després havien de reflexionar sobre dues coses: com s'enfrontà Jesucrist als esdeveniments que li tocà viure i com afrontarien ells situacions semblants en el moment present. Per exemple, Jesús ajuda els pobres, s'enfronta a les injustícies i té la capacitat del perdó. L'exemple de la vida de Jesús era analitzat pels joves i aquests ho contrastaven amb la seua vida i el seu entorn, per tal d'actuar amb la finalitat de millorar les coses. És a dir: veure, jutjar i actuar.⁴⁵⁰

Aquesta pedagogia l'aplicarà Josep Alba posteriorment a la JARC en el document "Orientaciones fundamentales de la JARC", segons explica Òscar Pérez. L'ideari de Joseph Cardijn va fer cristians compromesos amb la societat. En els curssets d'iniciació, les jornades, els seminaris i les campanyes anuals de sensibilització, així com en les acampades i concentracions, els joves de la JOC i JARC van adquirint consciència dels problemes socials i polítics que afectaven al país. El mètode de Revisió de Vida portà molts joves a reflexionar cristianament sobre la realitat circumdant i a proposar-se d'introduir reformes. Res a veure amb les exhibicions militaritzants de l'AC de la postguerra espanyola.

El cert és que la JOC tenia al País Valencià un terreny adobat per a veure, jutjar i actuar. S'implantà en les ciutats industrials i empreses més importants, com ara Unió Naval de Levante, Macosa, Elcano, Renfe i altres. Es restructurà en quatre federacions:

⁴⁵⁰ Entrevista amb Josep Antoni Comes, realitzada a València el dia 4 de gener de 2010. I del pròleg que escriu Josep Antoni Comes en el llibre ja citat d'Òscar Pérez: *Una veu al camp valencià*.

Alcoi, Ontinyent-Xàtiva, Gandia-Tavernes de la Valldigna i València.⁴⁵¹ La JOC tingué una forta implantació a les ciutats industrials de l'arxidiòcesi de València, especialment la comarca de l'Horta, la qual experimenta en les dècades dels 60 i 70 un espectacular creixement industrial, urbà i immigratori. Això sí, un creixement «desarrollista» sense criteris d'equilibri ni sostenibilitat urbana que deixa nombroses cicatrius socials i mediambientals, encara presents avui. És un creixement desordenat i mancat de planificació urbanística metropolitana que dona lloc a barriades obreres d'immigrants d'altres llocs d'Espanya, les quals no gaudeixen de serveis urbanístics bàsics (carrers asfaltats i clavegueram) ni equipaments en sanitat i ensenyament públics.

Un creixement que té també com a contrapartida una forta regressió i degradació de l'horta agrícola i una greu contaminació del llac de l'Albufera. Barris obrers com el Parc Alcosa d'Alfàfar, la Coma de Paterna, Xenillet de Torrent, el Barri del Crist d'Aldaia i Quart de Poblet, Sant Francesc de Manises, o la Llum, Fuensanta, Sant Lluís, Malilla i Natzaret de València, entre altres, es converteixen en suburbis marginals adequats per a posar en pràctica la «pastoral missionera» de la JOC.

6.2.3.1. Josep Antoni Comes, el compromís obrer.

Com s'ha dit, un dels artífexs de la JOC fou Josep Antoni Comes Ballester (Pedreguer, 1930). Comes es va criar al si d'una família benestant de la comarca de la Marina, són pare era el banquer Josep Comes Martí, fundador de la Banca Comes. Josep Antoni té una germana major que d'ell, però cap dels dos germans va continuar els negocis familiars. Josep Antoni Comes estudià el batxillerat al col·legi franciscà la Concepció d'Ontinyent, un dels centres més reaccionaris del País Valencià, però a partir del segon curs passà a estudiar al col·legi que dels jesuïtes Sant Josep de València, d'on sortí decidit a fer-se capellà.

La seua formació sacerdotal la obtingué a la Universitat Pontifícia de Comillas, on cursà humanitats, filosofia i teologia entre 1947 i 1956. Ací conegué Joseph Cardijn en 1949 en unes conferències que donà a Comillas el religiós belga. Recordem, és a Comillas on feu la promesa de dedicar-se a l'apostolat obrer. Comes formà part a Comillas de l'associació estatal de seminaristes Jesús Obrero, que publicava la revista

⁴⁵¹ Vegeu J. A. COMES (1997): "Breu història de la joventut valenciana d'Acció Catòlica", en *Saó*, núm.203 (gener 1997).pp.22-24. J.FERRÍS MARCH: "L'aportació dels moviments especialitzats a la vida sociopolítica valenciana", en *Saó*, núm.203 (gener 1997). pp28-30.

Yunque. Els seus primers escrits foren en aquesta publicació, i també en l'*Aleluya* que publicava la parròquia de Santa Maria d'Ontinyent, on era rector el seu cosí Joan Comes Domènech. La immersió de Comes en el pensament jocista madurarà a Bèlgica i França. El 1951 Comes fa un curset a Bèlgica per conèixer el moviment de la JOC i viu una setmana a casa de Cardinj. Posteriorment fa una estada a França on coneix el moviment de la Missió Obrera de París, és a dir, el món dels sacerdots-obrers. Li va impactar fortament aquesta manera d'entendre la vida sacerdotal, en un temps en què aquest moviment encara estava mal vist pel Vaticà.⁴⁵² Missió Obrera de París va ser promoguda el 1944 pel cardenal Emmanuel Suhard. El moviment dels rectors obrers, després d'uns començaments turbulents (bastants d'ells foren acusats de comunistes i denunciats a Roma per activitats subversives), va rebre el plàcet del Concili Vaticà II el 1965, però en els primers anys a penes comptava amb suports de la jerarquia.

Per a Comes va ser tota una experiència viure de primera mà l'acostament de l'Església al món obrer, amb capellans que es fan ells mateixos obrers. Igualment li va influir en el seu pensament la lectura del llibre esmentat abans *France: pays de mission?* de Henri Godin i Yvan Daniel, publicat el 1950. Aquesta pràctica d'estar sempre amb els pobres i els més necessitats serà la manera d'exercir el magisteri sacerdotal de Josep Antoni Comes en els anys futurs, i això ho posarà en pràctica els seus anys en la JOC.

Després de Comillas, Comes amplia la seua experiència a Roma, on va residir entre 1956 i 1958 exercint en la parròquia de San Lucca de Prestino, situada en els suburbis de la ciutat. L'any 1958 torna a València i es posa de ple a treballar en les branques especialitzades d'AC. El seu amic Josep Vila el va recomanar com a consiliari de la JOC, lloc que ocupa durant el període 1958-1968.

Són els temps immediatament anteriors al Concili Vaticà II, a la celebració del concili i els anys d'agitació del postconcili. Una època que va deixar una forta empremta en Josep Antoni Comes. Ho constata així: "La primavera del Concili Vaticà II, esperançada revolució teològica i pastoral que em marcà per a sempre".⁴⁵³

A València Josep Antoni Comes va ser assignat capellà en les parròquia de San Josep Obrer i Sant Maur Màrtir i el Col·legi Puresa de Maria, situats a la zona del Grau de València, barri obrer per excel·lència en aquella època. En aquestes parròquies va

⁴⁵² La part biogràfica de Josep Antoni Comes que figura en aquesta investigació l'he reconstruïda a partir de les entrevistes mantingudes amb el personatge (València, 4 -I-2010 i 19 -VII-2011). I també en el llibre de Xavier Serra (2011): "Josep Antoni Comes, la revista Saó", en *Biografies parcials. Nascuts abans de la guerra*. pp.47-72. Catarroja: Editorial Afers.

⁴⁵³ J. A. COMES: *Els meus sermons preferits*. p.454.

exerxir la seua pastoral durant 10 anys. Comes s'inclinà sense dubte per l'església dels pobres, per una església de compromís social. A la ciutat de València coneix de primera mà les males condicions de vida de la classe treballadora i la situació de discriminació que patia la llengua vernacla, va adquirint també consciència valencianista.

Josep Antoni Comes va treballar colze a colze amb altres capellans vinculats als moviments especialitzats d'Acíó Catòlica, com el mateix Josep Vila (JACE), Josep Alba i Eduardo Margarit (JARC), Eduard Poveda i Juan Agulles (JEC) i Matias Aparicio i Joaquim Adell (JIC). Amb amistat i unitat de criteris preparaven actuacions conjuntes per als sacerdots i els joves seglars dels moviments catòlics. En aquesta època va estrényer els llaços d'amistat amb personatges claus de la JARC, com ara Josep Ferrís, Josep Maria Soriano Bessó, Vicente Ruiz Monrabal (Sedaví, 1936-2011), Manolo Ferrer, Vicent Ahuir, Joan Ramon Peris i Josep Ferrer, entre molts altres. Els anys 1953-1968 és la fase d'expansió, consolidació i apogeu d'aquests moviments d'apostolat seglar al País Valencià. De fet, la JOC de l'arxidiòcesi de València comptava en 1963 amb 42 equips, segons Reig i Picó. La JOC barreja esperit apostòlic i inquietud obrera, mantenia la seua irreductible especificitat que consistia en ser un moviment educatiu. Hom pot dir que el jocisme és un humanisme obrer, la culminació del qual es veu en Crist. El seu major mèrit és haver estat un instrument útil del moviment obrer.⁴⁵⁴

Josep Antoni Comes no deixava passar cap acte religiós sense subratllar la necessitat de reconciliació entre l'Església i la classe obrera, la necessitat d'integrar dos mons marcats per una història d'incomprensions, la necessitat inclús de què la classe obrera done sacerdots a l'Església per fer aquesta més pròxima a l'Evangelí de Crist. Un exemple d'aquest pensament el trobem en un sermó d'una missa dominical celebrada al col·legi Puresa de María el 2 de febrer de 1968. Comes afirma el següent:

«Hace falta un clero indígena para el mundo obrero: obreros que conociendo el alma y la vida obrera, porque han nacido dentro de ella, se consagren de lleno en sus antiguos compañeros de trabajo. Pero los sacerdotes no caen del cielo con los bolsillos llenos de bendiciones. Los sacerdotes nacen en una familia. Como Cardinj. Cristo llama e invita con naturalidad sirviéndose de las personas, de los acontecimientos pequeños o grandes que componen nuestra vida. (...) Los sacerdotes, como los hijos, nacen de pedirlos, desearlos, aceptarlos. ¡ Qué inmensa responsabilidad la vuestra para el futuro de la Iglesia y de la clase obrera! (...) Cristo sigue escogiendo sus

⁴⁵⁴ REIG i PICÓ. Op.cit..p.173-175.

sacerdotes, sus apóstoles, entre las clases populares. Y esto es un honor del que los obreros debéis tomar consciencia, enorgulleceros y no dejar que os lo arrebaten».⁴⁵⁵

Això no obstant, com hem comentat adés, l'ideari de Joseph Cardijn portà als militants catòlics a reflexionar, i la reflexió introduí elements de crítica al règim, i la crítica derivà en antifranquisme. El règim interpretà que les branques especialitzades d'AC havien derivat cap al marxisme, cosa que no era certa. Un punt de màxima tensió tingué lloc l'abril de 1962. Aquell any hi hagué importants conflictes a les mines d'Astúries. Davant de la gravetat dels fets, la Comissió Nacional dels moviments de l'HOAC i la JOC publicà una declaració de suport amb els obrers que no agrada a la jerarquia eclesiàstica ni al Govern de Franco, que no entenen ni els importa la situació de penúria econòmica i explotació que vivia la classe treballadora. S'arriba al límit de què l'Arquebisbe de Madrid, Casimiro Morcillo, suspén *a divinis* en la seua diòcesi a mossén Ramon Torrella, llavors consiliari nacional de la JOC. Aquest tipus de suspensió és greu ja que inhibix un sacerdot d'administrar els sagraments. I més encara, Franco va denúnciar el 26 de maig de 1962, en una concentració d'alferes a Garabitas (Guadalajara), que les organitzacions d'Acció Catòlica eren llocs d'infiltració marxista.⁴⁵⁶ Els bisbes espanyols no tardaren en reaccionar. En un primer moment la jerarquia eclesiàstica va veure amb bons ulls el moviment fundat Cardijn, però a partir d'ara intentarà neutralitzar-lo. Josep Antoni Comes ho explica així:

«La jerarquia eclesiàstica i el franquisme van dissoldre els grups d'Acció Catòlica. Monsenyor José Guerra Campos, secretari general de l'Episcopat Espanyol, i Casimiro Morcillo, arquebisbe de Madrid-Alcalà, es dediquen a desmuntar els moviments especialitzats. Els bisbes volien nomenar a dit els presidents dels moviments, que s'elegien democràticament, i no deixen publicar res en els butlletins d'Acció Catòlica sense abans mirar-ho ells. La JARC i la JOC foren decapitades pels bisbes per considerar-les moviments democràtics».⁴⁵⁷

Josep Antoni Comes sap el que es diu, la JOC del País Valencià també estava en el punt de mira i va sofrir amonestacions de la jerarquia eclesiàstica i repressió del règim. El 1962, quan era consiliari Comes, la JOC sofreix la primera prohibició. Les vagues

⁴⁵⁵ J.A. COMES. Op.cit. pp.36-37.

⁴⁵⁶ CASAÑAS. Ibídem.p.203.

⁴⁵⁷ Entrevista a Josep Antoni Comes (València, 4 -I-2010).

mineres d'Astúries crearen una gran expectació en el món obrer, ja que eren les primeres de tan llarga durada. El Govern va decretar l'Estat d'excepció en aquella regió. En aquell ambient qualsevol acte d'afirmació obrera podria ser interpretat com un desafiament al règim, però la JOC tingué el valor de convocar-lo a Ontinyent, on gaudia d'una gran implantació. Es tractava d'una trobada de militants jocistes que al final no va tindre lloc, ja que l'alcalde protestà i el Governador Civil va prohibir l'encontre. El fet d'Ontinyent serà el primer enfrontament seriós de la JOC amb el règim. D'ara endavant, les relacions entre els jocistes valencians amb l'arquebisbat discorreran entre moments de tensió i conciliació, en uns anys en que el moviment obrer valencià prenia força.

Malgrat que ja estava en marxa el Vaticà II, la Comissió Episcopal de l'Apostolat Seglar va imposar límits i vigilància a aquests moviments. El punt culminant de la crisi arribà en 1966, un any després d'haver finalitzat el Concili Vaticà II. El concili havia despertat esperances entre els sectors renovadors –minoritaris, cal dir-ho–, que es van desil·lusionar i entren en una crisi d'identitat davant l'actitud immobilista i el maridatge de la jerarquia eclesiàstica amb Franco. Lògicament aquest desencís acaba fent confluïr un bon nombre de militants de la JOC en partits i sindicats antifranquistes. Cal assenyalar que la JOC (i també l'HOAC) esdevenen plataformes estables de relleu de la lluita obrera al País Valencià, d'igual manera que en el nivell polític és el PCE el que aglutina els anhels democràtics de la classe treballadora. Per això, quan comença a decaure la JOC, molts jocistes s'integren en partits d'esquerra i sindicats clandestins, alhora que tingueren un paper destacat en la creació d'USO, un sindicat molt combatiu implantat en empreses importants com Macosa o Yute, segons assenyalen Ramir Reig i Josep Picó. Els mateixos autors remarquen que la JOC lluitava per la democràcia i la llibertat, els seus militans eren autèntics militans del moviment obrer, afegint que la JOC també denuncià repetidament que Espanya no havia signat la Declaració Universal dels Drets Humans de l'ONU, fet que posava en evidència el caràcter totalitari del règim.⁴⁵⁸

Lògicament això indignà tant al règim que començà a treballar per desfer la JOC i els altres moviments especialitzats. La punta que va desfer aquests moviments obrers cristians va ser l'aprovació el 1968 d'uns nous estatuts d'AC que significaven el retorn a una AC general, única i indivisa. Fou aleshores quan Josep Antoni Comes dimiteix de consiliari de la JOC. En aquesta història de la JOC és apropiada la següent reflexió de

⁴⁵⁸ REIG I PICÓ. *Ibidem*.pp.225-229.

Frederic Nietzsche en el seu Zarathustra: “Noble eres, i noble et veuen els altres; per això llancen contra tu mirades verinoses amb invisible venjança”. Evidentment el verí dictatorial del règim acabà amb la noble acció de la JOC.

Però l’empremta de la JOC roman encara viva en Josep Antoni Comes. Per a ell el Regne de Déu és la lluita a favor dels treballadors i més necessitats. Tots els matins, en alçar-se, Comes encara resa l’oració jocista que diu: “Señor Jesús, concédeme pensar como Tú, trabajar contigo, vivir en ti. Dame la gracia de amarte con todo mi corazón y de servirte con todas mis fuerzas. Que tu reino sea un hecho en las fábricas...”⁴⁵⁹

A partir d'aquest moment comença una nova fase en la vida de Josep Antoni Comes, la vessant periodística a Madrid, on va residir del 1968 al 1975. Uns amics li demanaren que anara a Madrid per treballar en la redacció de la revista *Pastoral Misionera* d'AC, on continuà defensant l'ideari de Cardijn. Aquesta revista després passarà a denominar-se *Frontera*, de la qual Comes serà el cap de redacció. A Madrid cursà estudis de periodisme a l'Institut Lleó XIII. A més de continuar en *Pastoral Misionera*, va entrar en *Iglesia Viva*, publicació trimestral fundada en 1966 a Madrid per Fernando Sebastián. La línia editorial d'*Iglesia Viva* marcarà bastant el pensament de Comes. Com hem explicat abans, aquesta revista s'ocupa de temes de religió, cristianisme i església des d'una perspectiva teològica, cultural i sociològica oberturista i renovadora, en molts aspectes coincident amb l'esperit del Vaticà II. I és més, Josep Antoni serà el director d'aquesta revista des del 1975 fins al 2009. Comes assumeix la direcció d'*Iglesia Viva* l'any que torna a València per a fer-se càrrec de *Saó*. Josep Maria Soriano havia anat a Madrid en 1974 i li proposà fundar a València una revista cristiana en català. L'única condició que posà Comes és que fora una revista eclesial però no eclesiàstica. Començava a forjar-se la idea de *Saó*. Des de València Comes es feu càrrec de la direcció d'*Iglesia Viva* i inicià contactes amb gent de la JARC i JOC per posar en marxa *Saó*. Durant alguns anys compaginà la direcció de *Saó* amb la d'*Iglesia Viva*. Això no obstant, les preocupacions de Comes eren les mateixes en ambdues revistes. Tant en *Iglesia Viva* com en *Saó* Josep Antoni Comes deixa patent en el seus articles la seua crítica al conservadorisme de la jerarquia eclesiàstica i les seues idees renovadores en la línia del Concili Vaticà II. Josep Antoni Comes ha col·laborat també en els diaris *Notícies al Día* i *Levante-EMV* fent articles de temes eclesiàstics. A més a més, Comes treballà també en els anys vuitanta en el gabinet de premsa de la Conselleria de Serveis Socials, on posà en marxa un parell

⁴⁵⁹ J.A.COMES. *Ibidem*.p.454.

d'informatius dedicats a serveis socials. L'any 1985 va ser un dels 500 periodistes del món acreditats que cobriren el Sínode de Bisbes, un assemblea eclesiàstica que va reunir a la ciutat del Vaticà els jerarques de tot el món catòlic i que es va organitzar en commemoració del vinté aniversari del Concili Vaticà II. Aquell mateix any Comes va ser nomenat vicari de la parròquia de la Mare de Déu de l'Olivar d'Alaquàs, on era rector Vicent Cardona. En aquest poble els dos capellans i un grup de feligresos funden el setmanari *La Fulla de l'Olivar*.⁴⁶⁰ Cal destacar un fet important en la trajectòria professional i sacerdotal de Comes. Fou en aquells prolífics anys d'activitat periodística a Madrid i València quan Josep Antoni Comes renuncia a la paga de l'Estat i exerceix com a capellà obrer.

6.2.3.2. Josep Alba i Alba, el "Joan XVIII de l'Horta".

Altre referent dels moviments catòlics especialitzats fou Josep Alba Alba (València 1913-1998), l'impulsor de la JARC a la diòcesi de València. Fou consiliari de la JARC durant 1958-1964. En paraules de Rafael Roca, "Josep Alba consagrà la vida a dues causes: la fe i la cultura. Una fe i una cultura, o una religió i un país, encarnats en l'Evangeli de Jesucrist i el territori valencià, els seus habitants".⁴⁶¹ Josep Alba era un capellà que li va produir un profund impacte el Concili Vaticà II i un home molt sensibilitzat pel valencià. Tenia por que el valencià desapareguera i era un defensor de la unitat de la llengua catalana. Així ho deixà escrit en algunes de les publicacions en què col·labora, com per exemple l'*Aleluya* i *La Terreta* de Massanassa, poble on fou rector de la parròquia Sant Pere Apòstol durant 1950-1978. Tanmateix, Alba era conscient de la divisió que provoca entre els valencians l'ús de la llengua culta. Aquesta virulència la va viure en la seua persona. El dissabtes de vesprada oficiava missa en valencià i això li comportà insults, grolleries en les homilies i amenaces per telèfon. Però per damunt de tot, com apunta Roca, Josep Alba era un home conciliador que tenia fe en la recuperació del valencià. Les seues idees sobre el conflicte lingüístic les sintetitza així: "No hauríem d'oblidar que aquest poble nostre és més visceral que cerebral, i que cal servir-lo amb esperit de moderació i convivència".

Josep Alba fou recomanat per Josep Vila com a consiliari de la JARC per la seua capacitat intel·lectual, bonia i caràcter conciliador. I també pel seu gran coneixement del

⁴⁶⁰ Entrevista amb Josep Antoni Comes Ballester (València, 4 de gener de 2010).

⁴⁶¹ Vegeu R. ROCA RICART: *L'alba d'un poble. Biografia de mossén Josep Alba (1913-1998)*.

món rural de l'Horta de València. Prèviament al Concili Vaticà II, la seua activitat parroquial fou intensa com a rector de Tàrbena i Bolulla, Agullent i Benidorm. Fou en el període de Massanassa quan realitza la seua principal activitat diocesana. L'impuls que va donar a la JARC a través de cursets, creació de grups, seminaris i campaments fou intens. Va coincidir uns anys amb Josep Ferrís com a president de la JARC.⁴⁶² Ambdós entenien el valor de la comunicació i feren possible l'aparició de la revista *Adelante*, de la qual ja hem parlat. Amb Josep Alba els mètodes de Joseph Gardijn i els principis del Vaticà II d'una nova església menys mística i més pròxima al poble adquiriren especial ressò entre la joventut catòlica de la JARC. Fins a tal punt arribà el seu prestigi que els seues col·laboradors l'anomenaven el "Joan XVIII de l'Horta". Gràcies a la influència de Josep Alba molts joves de l'àmbit rural prenen consciència dels seus deures cap a la pròpia comunitat i s'obrin a altres realitats, concretament el cooperativisme i el valencianisme. Josep Alba ensenyà als joves de la JARC tres idees fructíferes que posaran els basaments del nou cooperativisme valencià dels anys setanta: la creació de riquesa compartida, la democratització de la gestió empresarial i l'assumpció inequívoca de la valencianitat pel modern cooperativisme.

La participació de Josep Alba en *Saó* és decisiva en la creació de *Saó*. Ell formà part l'any 1976 (amb altres vuit persones) de la comunitat de béns constitutiva de *Saó*. Aquesta fórmula empresarial fou l'embrió del que el 1997 serà Saó Edicions, SL. Josep Alba va escriure poc en *Saó* (sols quatre articles entre 1978 i 1995 sobre temàtica religiosa) però feu una cosa no menys important: donar credibilitat al projecte posant el seu nom en la comunitat de béns, feu valdre el seu prestigi dins del progressisme catòlic valencià.⁴⁶³ Juntament a Alba formaven aquesta primigènia comunitat de béns els capellans Josep Antoni Comes, Josep Fornés, Raimon Gascó, Marcial Martínez, Vicent Alminyana, Guillem Badenes i Sebastià Velasco, a més dels seglars Josep Maria Soriano Bessó i Hilari Gramatge. La majoria d'ells provenien de la JARC i la JOC.⁴⁶⁴

L'estela que ha deixat la JARC és llarga i variada. L'aportació dels membres de la JARC a la dinamització de la democràcia i la societat valenciana ha estat abundant.

⁴⁶² Vegeu DD AA: (1997): "La Joventut d'Acció Catòlica especialitzada". Quadern de *Saó*, num.203 (gener 1997). Pp.21-32.

⁴⁶³ Entrevista amb Rafael Roca Ricart (València, 19-VII-2011).

⁴⁶⁴ La informació sobre els orígens de *Saó* l'he obtinguda de les entrevistes mantingudes amb Josep Antoni Comes Ballester, Vicent Cardona Puig, Emili Marin Soriano i Josep Antoni Ferrer Perales. També he utilitzat un petit document de tres pàgines titulat "Memòria detallada de l'Editorial Saó, SL" existent a l'Arxiu de Saó.

D'aquest compromís adquirit pels militants de la JARC van sorgir en la Transició moltes iniciatives en camps diversos. Per exemple, bona part del modern cooperativisme valencià naix per impuls de jarcistes com Josep Maria Soriano, Vicent Diego, Jaume Sobrevela, Emili Tortosa, Rosa Raga o Paco Pons, entre molts altres. Aquests, seguint l'exemple del cooperativisme basc de Mondragón, impulsat pel pare Arizmendiarieta, funden cooperatives tan famoses com ara CONSUM, La Florida, Caixa Popular, La Nostra Escola Comarcal o el Grup Empresarial Cooperatiu Valencià. Per altra banda, trobem gent de la JARC en la creació de plataformes democràtiques, culturals i cristianes, com és el cas de Joan Ramon Peris en la Unió de Llauradors i Ramaders del País Valencià, Vicent Ruiz Monrabal en la Federació Valenciana de Bandes de Música; Josep Ferrís en la Fundació Horta Sud i l'Ideco de l'Horta Sud; i Manolo Ferrer, Josep Ferrer, Empar Miralles i Rosa Raga en el Fòrum Cristianisme i el Món Avui. Els membres de la JARC no defugiren tampoc el compromís polític. De la seua òrbita nasqueren militàncies diverses, amb noms destacats en la política contemporània. En la UDPV trobem Vicent Miquel, Josep Ferrís, Vicent Diego i Vicent Ruiz Monrabal; en Esquerra Unida del País Valencià trobem a Albert Taberner, primer alcalde democràtic d'Alaquàs i secretari general d'EUPV; en UPV està Vicent Ahuir, regidor de Meliana, i Ximo Llorca, alcalde de Muro d'Alcoi; i en el PSPV a Enric Luján, alcalde d'Aldaia durant 1983-1997, entre altres.⁴⁶⁵

És necessari també destacar el paper de molts jarcistes en la configuració de la premsa local i comarcal i cooperativista de la democràcia, sobretot a la comarca de l'Horta. Entre molts destaquen els periòdics *L'Horta* (1978-1981) i *Vida Cooperativa* (1980), dirigits per Josep Maria Soriano, així com el setmanari *7 Dies de la Comarca* (1983-1985) de Torrent promogut per Josep Ferrís March. Però hi ha molts més periòdics d'informació general i revistes especialitzades, alguns dels quals es continuen editant. Ex militants de la JARC han estat presents no sols en la fundació de *Saó* sinó també en la creació de revistes com *Raons de Picassent* (1966-1993), *El Full* (1972) de la Nostra Escola Comarcal, *L'Horta* (1974) de Massanassa, *Torrent* (1978-1981) de l'Institut Pro-Desenvolupament, *Quaderns d'Investigació d'Alaquàs* (1981), *Annals de l'Ideco de l'Horta Sud* (1982), *Consum* (1983) de la cooperativa del mateix nom, *Camp Valencià* (1977) de la Unió de Llauradors i Ramaders del País Valencià, *Agricultura Jove* (1977), *Papers de l'Horta* (1994) i *Papers Associatius de l'Horta Sud* (2000) de la Fundació

⁴⁶⁵ PÉREZ SILVESTRE. *Ob.cit.* pp.113-119.

Horta Sud, *La Fulla de l'Olivar* (1986) d'Alaquàs i per últim el mensual *El Periòdic de l'Horta* (1994-1995).⁴⁶⁶

6.2.3.4. Josep María Soriano Bessó, «anima mater» del cooperativisme valencià.

Josep María Soriano Bessó (Alaquàs, 1944) ha estat un dels puntals de *Saó*. Ell fou l'instigador de la creació de la revista. Els treballs preliminars per a la fundació de *Saó*, com hem dit, comencen en la tardor de 1974 quan Soriano viatja a Madrid per entrevistar-se amb Josep Antoni Comes, que aleshores estava vinculat a *Iglesia Viva* i *Pastoral Misionera*. Soriano proposa a Comes l'edició d'una revista catòlica en català al País Valencià. El seu model a seguir eren les revistes cristianes progressistes de Catalunya. La idea tirà endavant i finalment *Saó* naix en juliol de 1976 convertint-se amb el pas del temps en un projecte sòlid i durader. Soriano va estar vinculat a *Saó* com a membre del consell de redacció els anys 1976-1979. Durant aquest temps va escriure diversos articles de política i economia, principalment sobre la problemàtica del camp valencià. També va realitzar algunes entrevistes, una d'elles al cantant Paco Muñoz. En els seus escrits en *Saó*, Pepe Soriano constata la conflictivitat i els canvis que vivia el sector agrícola valencià en la Transició. Els agricultors valencians se sentien cada vegada menys identificats amb les obsoletes germandats locals de llauradors del franquisme i exigien la creació d'un sindicat agrari democràtic i independent. De fet, és en *Saó* on Soriano Bessó explica les movilitzacions agràries que tenen lloc a la primavera i l'estiu de 1976 i que són el precedent de la creació Unió de Llauradors i Ramaders del País Valencià. Ho explica en l'article "Cap a una unió de llauradors, democràtica i independent" (*Saó*, 2. 1976. p.5). En aquest article Soriano esmenta les I Jornades Agrícoles, celebrades en el Convent de els Obreres de la Creu de Moncada en la primavera del 76 (considerades el preludi de la constitució de Unió de Llauradors), l'assemblea de viticultors d'Utiel a mitjan de juny, les assemblees dels agricultors de la Ribera al llarg de juliol i finalment la manifestació de llauradors celebrada a València el 10 de setembre de 1976 "on els crits de "Volem Sindicat" s'escoltaven amb molta insistència". En aquesta manifestació la JARC feu un comunicat en el que demanava una coordinació de les bases del moviment agrari organitzat per a crear una organització

⁴⁶⁶ Vegeu Francesc Martínez Sanchis i Alfred Ramos González: *La premsa local i comarcal de l'Horta Sud (1976-1996)*. Ideco de l'Horta Sud, Torrent: 1997. (capítol "la premsa del cooperativisme", pp.99-110). I també Francesc Martínez Sanchis: *Periodisme contra les cordes. El valencià en els mitjans de comunicació*. Denes Editorial, Paiporta: 2010.

sindical unitària, democràtica i independent de qualsevol grup polític, econòmic i religiós. Poc de temps després, el 1977, naixia la Unió de llauradors.

Malauradament Pepe Soriano no va escriure massa coses en *Saó* més enllà del 1979, el cooperativisme pogué més que el periodisme. L'absorbia cada vegada més el seu treball en el món cooperatiu (el 1979 és nomenat president de la cooperativa de crèdit Caixa Popular, càrrec que va exercir fins a 1993, cosa que li impedia dedicar més temps a la revista. Això no obstant, continua actualment vinculat a *Saó* en qualitat de subscriptor. Segurament l'aportació més important de Josep Maria Soriano a *Saó* ha estat donar la idea per a fer la revista, saber canalitzar les inquietuds i aspiracions d'un sector del catolicisme progressista valencià cap a la creació d'una publicació periòdica que avui és un referent en el periodisme valencià. La seua triple militància (periodista, catòlic de la JARC i cooperativista) el va fer veure que era possible crear al País Valencià una revista cristiana en català.⁴⁶⁷

Josep María Soriano, llicenciat en dret i en periodisme, és conegut sobretot per la seua prolífica tasca com a periodista en *Gorg*, *Serra d'Or*, *Oriflama*, *Tel/eXprés*, *La Vanguardia* i *Destino* en la dècada dels seixanta. I també per la seua participació activa en la creació d'importants cooperatives valencianes en la dècada dels setanta com ara Consum, Florida Centre de Formació, les Escoles Professionals Agrícoles i Caixa Popular. Pepe Soriano va adquirir aquest compromís social de l'exemple de sacrifici i treball de la seua família (son pare Josep Maria Soriano Portalés va obrir una papereria al carrer Garrigues de València), de la seua militància en la JARC (aplicant el mètode de Revisió de Vida) i de les influències polítiques (fonamentalment els valencianistes del PSV i la UDPV) que va rebre a la Universitat de València. Soriano ingressa en la JARC d'Alaquàs en el curs 1961-1962 essent estudiant de batxillerat al col·legi dels Jesuïtes

⁴⁶⁷ Per a l'elaboració de la biografia de Josep Maria Soriano Bessó i la seua contribució a la fundació de *Saó*, vaig entrevistar al personatge a Massanassa el 19 de gener de 2012. La informació obtinguda l'he contrastada i complementat amb articles i estudis diversos que parlen de Soriano Bessó. Són els següents:

- 1) SERRA, X. (2009): Josep Maria Soriano Bessó, cooperativista” a *Biografies parcials. Els 70 al País Valencià*. Catarroja: Editorial Afers.pp.78-121.
- 2) MARTÍNEZ SANCHIS, F. i RAMOS GONZÁLEZ, A. (2002): *Temps de foscor. La premsa de l'Horta Sud en el franquisme (1939-1975)*. Ajuntament de Catarroja.pp.218-219 i 292-293.
- 3) MARTÍNEZ SANCHIS, F. i RAMOS GONZÁLEZ, A. (1997): *La premsa local i comarcal de l'Horta Sud (1976-1996)*. Torrent: IDECO de l'Horta Sud.pp.99-110.
- 4) Noticias del CIDEC (2007): “Entrevista con Josep Maria Soriano Bessó, director general de Caixa Popular y Premio Pepe Miquel 2007 a la trayectoria cooperativa”. Universitat de València: *Noticias de la Economía Pública, Social y Cooperativa*, núm.48. pp.68-71.

de València. Entre els anys 1962 i 1967 acabà els seus estudis universitaris de dret i periodisme.

En aquests anys fou un dels elements més actius de la JARC, organitzant campaments d'estiu, formant part de les comissions diocesanes i escrivint en revistes jarcistes. Participà en l'elaboració de la publicació *El Acampado* (d'àmbit diocesà) i en *La Voz de la Juventud* d'Alaquàs. Aquells anys Soriano va fer amistat i treballar amb el consiliari i president de la JARC, Josep Alba i Josep Ferrís respectivament, amb els quals participà anys després en la creació de *Saó* i diversos periòdics locals i comarcals com *L'Horta* (1973) de Massanassa, el mensual comarcal *L'Horta* (1978-1981) editat a Catarroja i el setmanari *Set Dies de la Comarca* (1983-1985) editat a Torrent.

A la Universitat de València, que encara estava instal·lada al carrer de la Nau, tingué el primer contacte amb els valencianistes que editaven llavors la revista *Concret* (gener-maig de 1963) i organitzaven excursions cívicopatriòtiques pel País Valencià i a l'Abadia de Montserrat, que atrauen la seua atenció. A més, invitat pel democratacristià Vicent Miquel i Diego, Pepe Soriano participà l'any 1965 en la campanya per la litúrgia en valencià promoguda per la clandestina UDPV, però sense ingressar en el partit. Per altra banda, a Alaquàs impulsà amb altres jarcistes la revista clandestina escrita en valencià *Parlem*, subtitulada «La Veu del Pla de Quart», editada en ciclostil pel Club Cultural Joventut Nova d'Alaquàs. En aquesta publicació, que edità sols dos números el 1966, participaren també altres jarcistes destacats com Jaume Sobrevela de Picassent o Josep Ferrer d'Alaquàs, o el nacionalista de Xirivella Enric Tàrrega. Tots tres són avui subscriptors de *Saó*. *Parlem* fou una revista valenta, criticà els problemes econòmics del Pla de Quart (les poblacions de l'Horta situades entre Torrent i Quart de Poblet), com per exemple la mala situació en què vivia la classe treballadora, especialment els immigrants incorporats en massa com a mà d'obra barata en el *boom* de la construcció i industrialitzador que va viure l'Horta Sud en els anys seixanta.

El 1967 Pepe Soriano feu el servei militar, no sense penalitats, ja que un informe de l'ajuntament d'Alaquàs enviat a la Capitania General qualificava Soriano d'element subversiu i desafecte al règim. La seua activitat a la JARC d'Alaquàs començava a passar-li factura. El motiu fou que els continguts de la revista *Parlem* molestaren als prohoms de la indústria i la contrucció, aleshores molt units al poder polític local.

La iniciació periodística renumerada de Josep Maria Soriano començà a partir de 1967. En la llibreria Tres i Quatre d'Eliseu Climent havia trobat algunes revistes catalanes i s'oferí com a col·laborador. Començà en *Oriflama* on signa amb el pseudònim Ribes Sornosa (produït per l'alteració de les sil·làbes que formen els cognoms Soriano Bessó) per a no tenir problemes amb els militars. En *Oriflama* Soriano donà notícies del ressorgiment cultural en valencià que la premsa oficialista franquista amagava, com ara la Nova Cançó, els treballs en el camp de la sociolingüística de Lluís Aracil o Rafael Ninyoles, o la tasca cultural de les noves generacions de poetes, escriptors i historiadors universitaris, així com les activitats dels catolicisme progressista en defensa de la llengua. Els seus articles -indica Xavier Serra- agradaren a Joan Fuster i Vicent Ventura, que el recomanaren com a corresponsal del País Valencia en *La Vanguardia* i *Destino* (anteriorment aquesta funció l'havia realitzada Joan J. Pérez-Benlloch). Més endavant *Tele/eXprés* del comte Godó li va proposar una corresponsalia intensa de crònica diària, treball que Soriano va compartir amb Ferran Vidal. També hi va col·laborar en *Serra d'Or*. Aquest treball periodístic el va compaginar amb treballs de publicitat en una agència Canut-Bardina i després en un despatx d'assessorament laboral.

L'any el 1970 Pepe Soriano, recomanat per Vicent Ventura, entrà en la revista *Gorg*. Com hem dit en un capítol anterior, l'editor i director oficial de *Gorg* era Joan Senent, però la coordinació real la van exercir el tàndem format per Enric Valor i Josep Maria Soriano, com hem assenyalat en el capítol quart. Mentre estava en *Gorg*, Soriano Bessó continuà col·laborant en les publicacions de Catalunya citades anteriorment. En *Gorg* comptà també amb Ferran Vidal, qui col·laborarà en la secció "Economia".

Soriano Bessó tingué un destacadíssim paper en la conformació del cooperativisme modern valencià. Un dels seus pensaments, adquirits en la JARC, era assolir la justícia social a través del cooperativisme. Un plantejament ideològic que manté encara avui. Els seus inicis cooperatius arranquen el 1968. Eixe any, Vicent Diego Ramon el va convidar a participar en la cooperativa Coinser, gestora de la Cooperativa de Vivendes Populars (Covipo) de nova creació a Beniparrell. El grup inicial de Covipo el formaven Vicent Diego, Pepe Soriano, Francesc Pons Alcoy (que dirigia l'empresa d'importació de fruits secs Importaco) i Antoni Ferrer (arquitecte). Soriano, Diego i Ferrer procedien de la JARC i anys després donaran suport a *Saó*. Covipo, que creà diverses promocions d'habitatges en pobles de l'Horta, va ser l'embrió d'altres iniciatives cooperatives futures que marquen època. El model que van imitar fou el de la Corporació

Mondragon, creada entre 1956 i 1969 pel sacerdot nacionalista José María Arizmendiarieta. La cooperativa originària d'Arrassate fou Ulgor, que es convertiria amb el temps en Fagor Electrodomèstics, l'embrió industrial de la Corporació Mondragon. Durant els següents anys, es creen nombroses cooperatives, i sempre sota l'impuls d'Arizmendiarieta, entre les que destaquen entitats claus per al desenrotllament de la Corporació Mondragon: Caixa Laboral (1959), l'Entitat de Previsió Social Laguna Cércol (1966), el grup comarcal Ularco i Eroski, l'empresa més important de la corporació en l'àmbit de la distribució. El 1970 Pepe Soriano, Vicent Diego⁴⁶⁸ i Pepe Ferrer viatgen a Mondragon per veure l'experiència del grup cooperariu. Els viatges es prolongaren uns anys més, fins al punt que absorbiren coneixements i intenten desenvolupar al País Valencià aquesta experiència cooperativa, la qual es basava en tres principis claus: la *professionalitat* (formar personal qualificat per a que la cooperativa siga capaç de competir en el mercat com una empresa més), la *capitalització* (els beneficis de l'empresa, no es reparteixen entre els socis com en les cooperatives tradicionals, sinó que es reinverteixen sistemàticament i són assignats als socis com a capital en forma d'accions), i la *intercooperació* (una cooperativa no ha de ser mai una illa, ha de juntar-se amb altres per generar sinèrgies i economies d'escala). El resultat final de l'aplicació de l'experiència de Mondragon al País Valencià fou la creació de cooperatives tan emblemàtiques com Consum (que obrí la seua primera oficina a Alaquàs el 1975), Florida Centre de Formació i Caixa Popular. Aquestes tres cooperatives s'uneixen més endavant a Asercop, Comismar, Foment Cooperatiu de Vivendes, Foradia, Grup Audit Consultors i Assesors, La Mediterránea i Martí Sorolla, creant totes elles l'any 1988 el Grup Empresarial Cooperatiu Valencià (GECV). Soriano Bessó fou nomenat el 1979 director general de Caixa Popular, càrrec que encara ocupa, mentre que Francesc Pons⁴⁶⁹ arribarà a ser director general i president de Consum.

Una fita important del GEVC fou la creació de la revista *Vida Cooperativa* l'any 1980. Aquesta publicació mensual continua editant-se. Escrita en castellà i valencià, té una tirada de 2.000 exemplars. Tracta temes del món del cooperativisme valencià.

⁴⁶⁸ Vicent Diego Ramon ha impulsat i presidit les cooperatives Covipo, Coservi i Fecovi i la Secció de Cooperatives del Comité Europeu de Coordinació de l'Habitatge Social. Aquesta trajectòria l'ha fet mereixedor el 1999 del Premi Pepe Miquel del Cooperativisme Valencià. En l'actualitat és el president de la Confederación de Cooperativas de la Comunidad Valenciana.

⁴⁶⁹ Francesc Pons, posteriorment, ja en democràcia, ocupà els càrrecs importants en el món empresarial valencià en etapes successives, entre els que destaquen el de vicepresident de Grup Eroski, president de l'Asociación Valenciana de Empresarios, vicepresident d'ETNOR, vicepresident de l'EDEM, membre dels consells territorials de Telefónica i Iberdrola, i en gener de 2012 vicepresident del Grup Bankia.

Començà com a òrgan de Covipo, però a partir de 1984 amplia el seu camp informatiu a tot el sector cooperatiu valencià. Al llarg de la seua historia ha tingut tres directors: Vicent Diego, Benet Delcan i Soriano Bessó, que exerceix actualment la direcció.

Soriano Bessó també ha tingut una paper important en el món de l'associacionisme agrari. Participà en la creació de les Escoles Professionals Agrícoles de Catarroja i Beniarjó, que editaren la revista en valencià *Agricultura Jove* (1977-1979), així com en el naixement de la Unió de Llauradors i Ramaders del País Valencià, que fundà l'any 1977 la revista *Camp Valencià*, mensual escrit en valencià castellà dirigit els dos primers anys per Pepe Soriano i que avui encara continua editant-se.

Per la seua trajectòria en el moviment cooperatiu, Josep Maria Soriano va rebre el 2007 el Premi Pepe Miquel del Cooperativisme Valencià. En conclusió, Pepe Soriano pertany a una generació excepcional de valencians que propicià un floriment extraordinari del cooperativisme fora del tradicional àmbit agrari. Una generació nascuda al recer dels moviments apostòlics de l'Església que creen *Saó* i per als quals conceptes com prosperitat econòmica, autogestió o reinversió de beneficis en el propi medi, no eren pura ideologia, sinó experiència d'economia social viscuda en primera persona i en comunitat.

6.2.3.4. *Emili Tortosa Cosme, una veu en la banca valenciana.*

En la fundació de *Saó* prengué part el jarcista Emili Tortosa Cosme (Alzira, 1941). Tortosa milità en la JARC en la seua joventut, fou un dels socis cooperativistes fundadors de la Nostra Escola Comarcal de Picassent en 1973, un dels impulsors de la fundació de la llibreria Xúquer d'Alzira i director general de Bancaixa durant 1997-1998. Llicenciat en Ciències Econòmiques i Empresariales, Emili Tortosa ha dedicat tota la seua vida a l'economia i les finances, però sempre des d'una vessant d'ètica humanista i de compromís amb la societat, fruit de la seua identificació amb un cristianisme inspirat en el Concili Vaticà II, tal com destaca el periodista Adolf Beltran en la biografia *Emili Tortosa, converses amb un directiu compromés*.⁴⁷⁰

Emili Tortosa començà la seua carrera professional en la Caixa d'Estalvis de València, essent director de les sucursals de Bocairent i Benetússer. Quan s'integrà en l'equip

⁴⁷⁰ Vegeu BELTRÁN, A. (2009). *Emili Tortosa, converses amb un directiu compromés*. Paiporta: Denes Editorial.

fundacional de *Saó*, Tortosa dirigia l'entitat de Benetússer. Més endavant, en 1989 fou anomenat director general de la Caixa d'Estalvis de València. Emili Tortosa fou director general de Bancaixa entre 1997 i juny de 1998. Va ser l'artífex de la fusió de la Caixa d'Estalvis de València amb les caixes de Sogorb, Castelló, Sagunt i Carlet, el Banc de Múrcia i el Banc de València, que en 2007 donen lloc a Bancaixa, un dels principals grups financers de l'Estat. Va deixar la presidència de Bancaixa el 1998. La seua marxa va estar forçada per la pressió del PP de la Generalitat, presidida aleshores per Eduardo Zaplana. En aquesta etapa va ser conseller del Banc de València fins al 2007.

Posteriorment a aquests fets, Tortosa centrà les seues energies en les tasques de professor d'economia aplicada i director de la càtedra de creativitat de la Universitat Jaume I de Castelló. Actualment està jubilat. Influït per l'humanisme cristià d'Emmanuel Mounier i pel Vaticà II quan militava en la JARC, Emili Tortosa és un destacat defensor de l'ètica en l'activitat empresarial i de l'economia social. Ha ocupat la presidència del Centre Europeu d'Empreses Innovadores fins a 2010 i i en l'actualitat és president de la Fundació ÉTNOR per a l'Ètica en els Negocis i les Organitzacions, fundada en 1994 i dedicada a la divulgació dels valors ètics en l'economia. Aquest pensament l'ha plasmat en algunes obres, com l'escrita juntament amb Adela Cortina titulada *Construir confianza: ética de la empresa en la sociedad de la información y las comunicaciones* (2003) o el llibre escrit amb Antonio Sáenz de Miera *El impacto del II-S en el sector filantrópico* (2004).

Emili Tortosa va estar present en els preliminars de la fundació de *Saó* i acompanyà amb el seu treball els primers anys de la revista. La primera reunió constitutiva de *Saó* tingué lloc en el convent dels dominics del carrer Ciril Amorós de València, el 21 de novembre de 1975, l'endemà de la mort de Franco. Ací es van traçar les idees bàsiques de la revista. Es volia fer una publicació cristiana progressista, democràtica, valencianista, fidel als principis renovadors del Concili Vaticà II i oberta als sectors de la societat valenciana que estaven interessats en la llengua i cultura del País Valencià. En definitiva, es volia una revista que connectara amb els cristians de base i el valencianisme. En aquest grup fundacional estaven Josep Antoni Comes, Josep Maria Soriano, Emili Tortosa, Vicent Cardona, Guillem Badenes, Raimon Gascó, Xavier Ribera, Josep Fornés, Antonio Díaz Tortajada, Vicent Alminyana, Jesús Marqués, Joan Manuel Llopis, Antoni Signes i Ernest Nabàs. La participació posterior d'Emili Tortosa en *Saó* es va centrar principalment a la gestió econòmica de l'empresa en uns moments de manca de recursos i precarietat absoluta. Quadrar els números els primers números

de *Saó* era difícil, les pèrdues eren cobertes al final de l'any pels membres del consell de redacció. Sols a partir de 1984 *Saó* comença a respirar, aquest any fou el primer en què la revista tancà el balanç anual sense pèrdues.⁴⁷¹ Amb tot, entre 1976 i 1978 Emili Tortosa va escriure alguns articles relacionats amb el món editorial i la producció bibliogràfica valenciana.

6.3. EL PAPER DELS RECTORS RENOVADORS EN LES PARRÒQUIES OBRERES.

Enfront els privilegis i prebendes de l'Església oficial del franquisme, hi va haver un nombre de capellans que van decidir continuar fent missa i les activitats pastorals a la parròquia renunciant a la paga de l'Estat, però guanyant-se la vida treballant en la fàbrica o en altres activitats professionals. La majoria de rectors obrers van tindre una participació important en la formació d'organitzacions que lluitaven per les llibertats sindicals i polítiques sota la dictadura. En les comunitats cristianes populars van trobar un espai on demostrar que hi havia una altra forma de celebrar la seua fe. El paper d'aquest moviment al País Valencià ha estat analitzat per Ramir Reig i Josep Picó, en l'obra ja citada *Feixistes, rojos i capellans*, i per Xavier Corrales en el llibre *De la missa al tajo. La experiencia de los curas obreros*.⁴⁷² Els estudis d'aquests autors proporcionen una informació molt útil per a endinsar-se en la trajectòria d'alguns sacerdots obrers valencians, alguns dels quals col·laboraran en *Saó* en algun moment. Al País Valencià aquests capellans que anaven de la missa al tall treballaren fonamentalment en barris obrers de les grans ciutats, com ara València, Alcoi, Port de Sagunt i els pobles industrials de l'Horta. Alguns dels més destacats foren Vicent Amargós, Marcial Martínez, Nicolau David, Honori Pasqual, Rafael Casanova, Ramir Reig, Joan Sifre, Salvador Aguilar Jiménez i el mateix Josep Antoni Comes, encara que aquest últim –com hem dit– el seu tall obrer era l'activitat com a periodista i ja cap fians dels anys setanta i anys vuitanta. Però hi hagueren molts més. La particularitat que tenen els nou citats és que són capellans (alguns d'ells ja secularitzats) que en algun moment de la seua vida han col·laborat en *Saó*, escrivint sobretot d'allò que més sabien: el moviment obrer en els últims anys del franquisme i el paper dels catòlics

⁴⁷¹ Entrevista amb Josep Antoni Comes (València, 4 -I-2010).

⁴⁷² Vegeu CORRALES ORTEGA, X. (2008). *De la missa al tajo. La experiencia de los curas obreros*. València: Publicacions de la Universitat de València.

progressistes en aquesta lluita. I en el cas de Josep Antoni Comes, com hem dit, dirigint la revista durant dotze anys.

Xavier Corrales pretén traure a la llum una realitat del franquisme que no ha estat suficientment estudiada amb amplitud. Aquest moviment, que va tenir els seus inicis en la coneguda Missió de París, arribarà al seu apogeu al País Valencià entre els anys 1960-1989. Corrales, coincidint amb Reig i Picó, vincula l'origen de la missió obrera a una reacció de cert clergat progressista en contra del suport de l'Església espanyola a l'Estat franquista i les classes econòmiques dominants, fet que va suposar una gran pèrdua d'influència i fidels en àrees industrials. Al País Valencià aquest moviment sorgeix principalment en les files de la JOC i l'HOAC. El 1963 a València i la seua àrea metropolitana al voltant de 40 sacerdots van donar el pas d'incorporar-se a la classe obrera. Bona part d'ells van treballar com a empleats metal·lúrgics qualificats, en la construcció, en la neteja d'edificis i carrers o bé en professions terciàries com periodista, com és el cas de Josep Antoni Comes. En alguns casos es van dedicar a això entre cinc i deu anys, encara que vuit d'ells van acumular fins a 30 anys d'experiència. Per a ells, la vertadera fe era el compromís i la lluita per la millora de les condicions de vida dels treballadors. Xavier Corrales no parla de tots ells, se centra només en 16 sacerdots que van mantindre l'opció obrera fins a la seua jubilació, la seua defunció o es mantenen encara en el tall. Altres, com per exemple l'excoordinador general de CCOO del País Valencià, Joan Sifre (que prologa el llibre) o el professor de la Universitat de València, Ramir Reig, es van secularitzar amb el temps.

El compromís d'aquests sacerdots obrers està fora de dubte. Hi ha casos que són un autèntic exemple de vida, com el de Salvador Jiménez Aguilar i Antonio Andrés Juan al Barri al Crist d'Aldaia, o Vicent Amargós al barri de la Coma de Paterna. I a la ciutat València, els exemples dels preveres Manuel Díaz Álvarez al barri de Barona, Francisco Manuel Vizcarra al Cabanyal, Antonio Blanco Ruiz a la Fuensanta, José Bueno Losada al barri de Sagunt, Vicente Torres Doménech a Fàtima i Vicente Ruiz Blay a Marxalenes. Tots ells actuaren pràcticament en solitari, és a dir, sense el suport de l'arquebisbat. Tots ells, a més de treballar i celebrar missa, participen en les reivindicacions populars per a combatre els problemes de marginalitat, pobresa i manca d'infraestructures de les barriades obreres. Un cas paradigmàtic és el del Barri del Crist, on els dos rectors esmentats impulsen reformes al barri com la construcció de la xarxa

de clavegueram o la creació de centres socials, clubs juvenils, llibreries o guarderies, tan necessaris per als treballadors.⁴⁷³

També és significatiu el grau de politització de bastants d'aquests capellans, els quals arriben a participar activament en sindicats de classe i partits clandestins de l'esquerra marxista, fonamentalment de signe socialista i comunista. Hi ha alguns exemples valents de combat sindical. Els capellans Ramir Reig i Rafael Casanova (militans de CCOO i treballadors del metall), foren detinguts per la policia el 1970 i jutjats pel Tribunal de Orden Público (TOP) per les seues activitats contra la dictadura, encara que al final no els tancaren en la presó. Precisament una de les trajectòries més compromeses és la de **Ramir Reig** (Xàtiva, 1936). Aquest es formà en la Companyia de Jesús i posteriorment impartirà classes en les Escoles Professionals de Sant Josep. Fou ordenat sacerdot el 1969. En Sant Josep conegué les Vanguardias Obreras Juveniles i entrà en contacte amb els rectors obrers. Més endavant es vincula a la Missió Obrera . Entre 1971 i 1976 treballà en diverses fàbriques de metalls i fusta. Ell, com molts altres capellans, va preferir mantenir la seua faceta sacerdotal en secret. A poc a poc va polititzant-se, fins a entrar en 1971 en el Partit Comunista i vincular-se a CCOO, on va ser triat secretari de Relacions Institucionals en el I Congrés de CCOO a València. El 1979 deixa les seues responsabilitats sindicals i passa a ser professor d'Història i Institucions Econòmiques en la Facultat d'Econòmiques de la Universitat de València, on continua desenrotllant les seues funcions docents i investigadores.⁴⁷⁴ Ramir Reig és especialista en història social i de l'empresa i els empresaris. A més de *Feixistes rojos i capellans*, és autor de *Vicente Blasco Ibáñez, Obrers i ciutadans. Blasquisme i moviment obrer* i *Blasquistas y clericales. La lucha por la ciudad de Valencia de 1900*. Ha estat també membre del Consell Valencià de Cultura.

En *Saó*, Ramir Reig va col·laborar assíduament durant els anys 1979-1991. El 1989 va començar a escriure la columna "Al seu albir" en la que va carregar les tintes contra les contradiccions del sistema capitalista, el conservadurisme dominant de l'Església espanyola i totes aquelles accions polítiques (vingueren de la dreta o de l'esquerra) que suposaven minvar la democràcia, la igualtat d'oportunitats i l'Estat del Benestar.

Un altre exemple de sacerdoci obrerista que aporta Xavier Corrales és l'experiència de **Vicent Amargós**, rector de la parròquia Mare del Redemptor del barri de la Coma de

⁴⁷³ XAVIER CORRALES. *De la misa al tajo*. Op.cit.pp.41-42.

⁴⁷⁴ XAVIER CORRALES, *ibidem*.pp.47-78.

Paterna. Ja està jubilat dels seus oficis de pintor, empaperador i encarregat d'una cooperativa agrícola al Barri del Crist d'Aldaia. Va descobrir la via que podia ajudar-li a combinar la seua labor evangelitzadora amb la manual en una visita que feu junt amb altres seminaristes a la fàbrica d'Unión Naval de Levante el curs 1947-1948. I va seguir el seu exemple. Junt a altres joves sacerdots va fundar la JOC a València, a mitjan dels anys 50. Vicent Amargós participà en la JOC al barri de la Font Roja d'Alcoi, on treballà entre 1955-1970. A València entrà en contacte amb Josep Vila, Josep Antoni Comes i Enrique Dasí, aleshores capellà de les Escoles d'Aprenents d'El Cano, Macosa i Renfe. A partir de 1964 Amargós va viure uns anys a Madrid. Allí va estar fins a juliol de 1970 com a consiliari en la comissió nacional de la JOC. En tornar de nou a València, l'any 1971, funda Missió Obrera. Després de realitzar diversos treballs creà una cooperativa agrícola d'inserció sociolaboral. Des que es va jubilar, el 1999, és rector en La Coma, on ha viscut de prop el problema de la droga en nombroses famílies.⁴⁷⁵

A part dels rectors esmentats hi ha altres més que prestaren una gran col·laboració en la recuperació del moviment obrer i veïnal als barris del Marítim, la Malvarosa, Torrefiel i Fàtim de València. Un d'ells fou el dominic **Marcial Martínez**, un dels capellans que trobem en els orígens de *Saó*. Actuà al barri de Natzaret de València juntament a tres capellans més. Martínez fou un destacat activista veïnal durant el tardofranquisme i la Transició, arribà a ser president de la Coordinadora d'Associacions de Veïns de València.

El cert és que aquests capellans adquiriren un fort compromís amb els obrers explotats, adoptaren una opció clara de classe fent un gran esforç per distingir-se de la jerarquia eclesiàstica aliada al règim i a les classes adinerades. Per a ells treballar era dur l'Evangeli al poble, però per al règim això significava fer política. De fet, l'existència d'una Església militant en l'oposició al franquisme i la presència de capellans obrers en els moviments apostòlics d'AC va contribuir a crear una consciència obrera i al mateix temps a apropar els creients amb l'esquerra marxista, històricament anticlerical. I més encara, hi va haver una adscripció notable de rectors obrers a sindicats de classe i col·lectius anticapitalistes clandestins. Xavier Corrales en compta 42 a l'Arxidiòcesi de València. En total 19 sacerdots van militar en CCOO, 7 en la CGT, 6 en grups autònoms de base, 2 en USO, 1 en plataformes anticapitalistes i 5 foren col·laboradors habituals de

⁴⁷⁵ Vegeu també Vicent Amargós: "El hilo conductor de la experiencia que me llevó a cura obrero". Xarrada llegida el 3 de març de 2009 en l'acte de presentació del llibre "De la misa al tajo", celebrat en la Universitat de València. Font: xarxacristiana.blogspot.com.

sindicats. Dos d'aquests rectors obrers (Nicolau David i Josep Maria Corell) van anar més lluny encara i es convertiren en fundadors i màxims dirigents d'USO al País Valencià.⁴⁷⁶

Alguns d'aquests rectors obrers, com hem dit, en arribar la democràcia van col·laborar amb *Saó*. En el quadre següent figuren tots ells. Compartien amb el nucli fundador de *Saó* llaços d'amistat i el compromís amb la lluita obrera, encara que no necessàriament el pensament nacionalista fusterià. Bona part d'ells, quan començaren a col·laborar en *Saó*, ja feia temps que s'havien secularitzat abandonant definitivament el sacerdoci.

Rectors obrers de la lluita antifranquista col·laboradors de <i>Saó</i>	
Sacerdot	Anys de col·laboració
Ramir Reig	1979-1991
Rafael Casanova	1981-1982
Josep Antoni Comes	1976-actualitat
Nicolau David	1980
Marcial Martínez	1976-1982
Honori Pasqual	1994-1999
Joan Sifre	1992-1994
Salvador Aguilar Jiménez	1976

Per altra banda, hi va haver altres rectors no obrers renovadors que visqueren l'Evangeli en contacte directe amb el poble, fomentant en les parròquies comunitats cristianes de base que treballen en col·lectius veïnals promovent activitats socials i culturals, ajudant a la cohesió social i defensant reivindicacions obreres enfront les autoritats. Són rectors compromesos amb els problemes dels barris marginals. Destaquen els grups del Port de Sagunt i dels barris de Sant Francesc i Sant Josep de Manises. Hi ha també grups actius de rectors no obrers però compromesos amb el moviment obrer en les parròquies de València de l'avinguda del Cid al voltant de Carlos Benlloch, la Fuensanta, Orriols i Fàtima, parròquia aquesta última on han exercit la seua pastoral en successives etapes tres rectors de *Saó*: Emili Marin, Antoni Ferrer i Josep Manuel Iborra Lerma.

⁴⁷⁶ CORRALES, *Ibidem*.pp.42

Comptat i debatut, el col·lectiu dels rectors obrers és una generació que junt amb el moviment renovador del Vaticà II aporten major credibilitat a l'Església, almenys entre bastants sectors de l'esquerra política del País Valencià. Són rectors preocupats tots ells per la situació de les classes treballadores i la consecució de la democràcia. I alguns d'ells sumen la qüestió social i democràtica amb la reivindicació del fet nacional valencià, és a dir, la necessitat de refer el país cultural i lingüísticament, encara que el pes i influència dels rectors nacionalistes dins de l'Església és minoritària. És, en definitiva, “la generació de l'entusiasme” formada al caliu del Vaticà II que no es resigna al tipus imperant de rector vegetatiu, conformista i reaccionari.⁴⁷⁷

6.3.1. Les comunitats cristianes de base de l'Arxidiòcesi de València.

En les comunitats cristianes de base sorgides al final el franquisme i la Transició es van curtir diversos líders que a partir de 1976 es vincularan a *Saó*. El moviment de sacerdots obrers està associat estretament a les comunitats cristianes de base de signe progressista, molt actives entre 1970 i 1976. Allà on hi ha capellans proletaris (i també religioses que treballen als barris perifèrics) trobem grups cristians actius que col·laboren en la parròquia i participen en la lluita política i social contra el règim. Es tracta d'un moviment que creu fortament amb el Vaticà II i que crea un front crític contra la jerarquia eclesiàstica i el règim. Són temps de gran efervescència interna. Dins, el moviment obrer va reprenent impuls. En els últims anys del franquisme el moviment obrer valencià està consolidat i té una gran capacitat de lluita. El 1972 hi ha alguns conflictes seriosos al Port de Sagunt, Alzira, la Vall d'Uixó i València. Les protestes obreres s'aniran accentuant els anys posteriors animades moltes d'elles per CCOO, USO i UGT. I en l'àmbit internacional diversos canvis radicals desperten l'entusiasme de l'oposició antifranquista. Ens referim a el procés de Xile (el socialista Salvador Allende guanya les eleccions l'any 1970, convertint-se en el primer president marxista a Occident que va accedir al poder a través d'eleccions generals) i la caiguda de les dictadures de Grècia i Portugal l'any 1974. I encara quedaven els calius del Maig del 68 francès i la commoció del moviment de descolonització, que entre 1947 i 1969 domina tots els aspectes de la vida mundial. Tots aquests esdeveniments van donant més càrrega a la lluita de l'esquerra valenciana, on es troba el progressisme catòlic.

⁴⁷⁷ REIG i PICÓ. *Ibidem*.p.230.

Les bases cristianes de València van prenent força a partir de 1968, s'organitzen fonamentalment al voltant de grups heretogenis com Misi3n Obrera, Iglesia Universitaria, Cristianos por el Socialismo i el Grup Sacerdotal d'Orientaci3n Renovadora. S3n col·lectius fortament influïts per la teologia renovadora dels alemanys Dietrich Bonhoeffer i Joseph Aloisius Ratzinger (el futur Papa Benet XVI i en aquell temps un dels teòlegs més avançats) la Teologia de l'Alliberament de Gustavo Méndez Merino, Leonardo Woff i Manuel Pérez Martínez. El diàleg obert entre cristianisme i marxisme també està present en aquests grups. Els cristians de base llegeixen, reflexionen i discuteixen sobre les noves qüestions del marxisme heterodox plantejades per Herbert Marcuse i el seu home unidimensional i els altres autors l'Escola de Frankfurt. Evidentment, el substrat intel·lectual d'aquests col·lectius és ample i divers i, sobretot, políticament incorrecte per a l'època.

6.3.2. Joaquim García Roca, líder d'Iglesia Universitaria.

Iglesia Universitaria naix en el curs 1968-1969 al si de la Universitat de València, el seu gran impulsor fou Joaquim García Roca. Funcionà fins 1971 i arribà a aglutinar un centenar d'estudiants. D'aquella petita església sorgiren militansts del PCE i PSOE. Aquest grup molestava a la jerarquia, per aix3 el bisbe Jesús Pla intervé per canviar el seus dirigents.⁴⁷⁸ El mateix bisbe que recriminarà i intentarà neutralitzar l'acci3 dels rectors obrers, de les altres comunitats cristianes de base i de Josep Espasa (capellà nacionalista amic de Joan Fuster), com veurem més endavant. El líder d'Iglesia Universitaria, Joaquim García Roca (Barxeta, 1943)⁴⁷⁹, es convertirà anys deprés en un reconegut especialista internacional en el camp de la solidaritat, el voluntariat, els moviments socials, les migracions, la protecci3 dels menors i la cooperaci3 internacional i desenvolupament. García Roca ha sabut aplicar la praxi de l'Escola de Frankfurt de passar de la teoria a l'acci3, no sols escrivint sobre aquestes qüestions per crear consciència social, sin3 també promovent la creaci3 d'associacions de voluntariat en l'àmbit de la infància, la joventut, la família i la cooperaci3 internacional.

⁴⁷⁸ REIG i PICÓ. Ibidem.pp.268-269.

⁴⁷⁹ Font: Blog: <http://jgarciar.blogs.uv.es/>. Joaquim García Roca és Doctor en Teologia per la Universitat Gregoriana de Roma i Doctor en Filosofia Social per la Universitat Sant Tomàs de Roma. Ha estat professor en la Facultat de Ciències Socials de la Universitat de València en Cooperaci3 Internacional (1997-1999) i Participaci3 i Treball Social (1991 fins al 2008). Director del Centre d'Estudis per a la Integraci3 Social i Formaci3 d'Immigrants. A més a més, és professor invitat en la Universitat Centreamericana José Sime3n Canyes, (UCA, El Salvador) i en distintes universitats llatinoamericanes.

Precisament en *Saó* escriurà sobre aquestes qüestions en la secció «Teologia i Societat» al llarg dels anys 1980-1996, parant especial atenció en la participació del cristià en la millora de les condicions de vida de les persones marginades i més necessitades, i en les relacions entre l'esquerra i el món obrer en el catolicisme.

Tot i que *Saó* ha estat per a García Roca un projecte important, és un granet d'arena dins de la seua immensa obra. Les seues idees estan també plasmades en més publicacions periòdiques. De fet, García Roca és col·laborador habitual i membre del consell de direcció de les revistes *Església Viva*, *Trabajo Social* de la Universitat Complutense, *Cristianisme i Justícia* de Barcelona, *Migraciones* de la Universidad de Comillas i *Polis* de la Universidad Bolivariana de Chile. I també en llibres com *Estructura y organización. Servicios Sociales en el País Valenciano* (1983), *Cristianismo y marginación social* (1989), *La dimensión pública de la fe* (1990), *El Dios de la fraternidad, aquí y ahora* (1991) i *El cristianismo ¿Una utopía ética inalcanzable?* (1992), entre molts de les seues llibres.

L'activitat pública de Joaquín García Roca també ha estat ingent. Va realitzar un gran treball com a responsable tècnic en la política de serveis socials del PSPV-PSOE. Durant 1986-1993 fou el cap de l'Àrea de Planificació de la Direcció General de Serveis Socials de la Conselleria de Treball i Seguretat Social i del Servei de Protecció i Defensa del Menor de la Conselleria de Governació. Anys abans, durant 1982-1985, havia desempenyat altres càrrecs importants en la Diputació de València, com ara la direcció de Serveis Socials, el Complex Educacional de la Misericòrdia i l'Escola d'Educadors Especialitzats en Marginació Social, entre altres.

En els últims anys García Roca ha dirigit el Centre d'Estudis per a la Integració Social i Formació d'Immigrants (Ceimigra). García Roca és a més patró de la Fundació del Voluntariat i la Solidaritat de la Comunitat Valenciana. A més, des del 2000 fins al 2003 ha estat director del Postgrau Interuniversitari de Cooperació al Desenvolupament coordinat per les cinc universitats públiques valencianes. És també membre del Patronat Sud-Nord de la Universitat de València, des de 1998 fins a l'actualitat.⁴⁸⁰

⁴⁸⁰ Per a saber més sobre la Joaquín García Roca, vegeu el Blog: <http://jgarciar.blogs.uv.es/>.

6.3.3. Josep Fornés, militant actiu de Missió Obrera.

Després de la desaparició del grup Iglesia Universitaria, naix Missió Obrera l'any 1971, sota l'impuls de Vicent Amargós del grup de rectors obrers del Marítim de València. La primera assemblea de Missió Obrera se celebra en un col·legi de Godella on assisteixen vora un centenar de persones de distintes comunitats cristianes. I dos anys després, el 1973, Cristianos por el Socialismo (CPS), un moviment que va nàixer a Xile durant els anys 70 com a plataforma de cristians progressistes per donar suport a la candidatura del president Salvador Allende. Moviments anàlegs es van crear prompte a Espanya i Itàlia. A València CPS naix el 1974 i tingué una bona acollida entre grups universitaris, actuant també com a revulsiu en les comunitats de Missió Obrera. Un dels militants més actius fou Josep Fornés, rector vinculat també a la lluita obrera del Port de Sagunt que col·labora en la fundació de *Saó*. Per a CPS l'objectiu del cristianisme no és l'evangelització sinó la liberació, i aquesta es realitza en la lluita organitzada del poble, per això formula la fe catòlica des de la lluita de classes i el compromís amb els explotats.⁴⁸¹

6.3.4. La influència del Grup Sacerdotal d'Orientació Renovadora en Saó.

El Grup Sacerdotal d'Orientació Renovadora és un col·lectiu bastant heterogeni de capellans progressistes de les parròquies populars. Aquest col·lectiu arribà a aglutinar a principis dels anys 70 un centenar de preveres, entre els que hi havia rectors obreristes, secularitzats i valencianistes, molts dels quals militaven en diversos grups cristians. Un document facilitat per Joan Lluís Sanchis, titulat *Los signos de los tiempos* en novembre de 1973, permet conèixer amb noms i cognoms un bon nombre dels preveres que integraven aquest moviment. En *Los signos de los tiempos* hi ha una llista de 100 sacerdots renovadors de l'Arxidiòcesi de València, entre els quals figuren bastants dels fundadors i impulsors de *Saó*. Hi són Josep Antoni Comes, Emili Marín, Joaquim Adell, Josep Fornés, Vicent Amargós i Salvador Aguilar. I també Vicente Torres, Joan Manuel Llopis, Nicolau David, Raimon Gascó, Antoni Signes, Josep Corell, Joaquim García Roca, José Antonio Bagues, Jesús Marqués i Lluçà Romero. El document és un manifest on es fa una dura crítica a la jerarquia eclesiàstica espanyola i valenciana. Els catòlics progressistes acusen l'Església de marginalitzar i reprimir als rectors de les

⁴⁸¹ REIG i PICÓ. *Ibidem*.pp. 270 i 279-281.

parròquies obreres i als capellans secularitzats o en procés de secularització. Aquesta és la dura realitat que es descriu:

«Hace unos años se compuso una lista de sacerdotes, cien sacerdotes, que, basándose en datos objetivos, se cuestionaban el permanecer dentro de la estructura eclesiástica vigente. De éstos, unos treinta han llegado ya a la secularización, y al menos otros tantos están marginados, en gran manera, de la marcha oficial de la Iglesia diocesana. Algunos otros han entrado dócilmente y se han acomodado a la estructura diocesana. De los secularizados interesa saber que el sesenta y siete por ciento han cursado estudios universitarios y el veinticinco por ciento proceden de parroquias obreras; el veinticinco por ciento han sido superiores del Seminario y otro veinticinco por ciento han sido profesores en el mismo centro».

I afegixen: «Después están los otros sacerdotes, los que consideran y deciden permanecer vinculados a su sacerdocio –objetiva y evangélicamente la mejor decisión. También ellos ven con claridad que hay que cambiar los moldes pastorales y a la institución diocesana incluida, pues desde ella no se puede evangelizar al pueblo. Y ellos siguen vocacionalmente en su sacerdocio sufriendo y superando la incomprensión de la gente ‘bien pensante’, y la incomprensión de la institución diocesana, cuando no la marginación. Convendría que las ricas experiencias de estos sacerdotes fueran tomadas en serio por la jerarquía episcopal y que su evolución sacerdotal fuera mirada con interés i respeto».⁴⁸²

Res més clarificador per a descriure el desencant del sector progressista i la pèrdua de credibilitat vers la institució eclesiàstica. I no els faltava raó. El mandat de l'arquebisbe José María Lahiguera (1969-1978) es caracteritzà per una repressió obsesiva al progressisme catòlic. El braç executor d'aquesta política fou el seu bisbe auxiliar, Jesús Pla Gandia, un home marcat per la irracionalitat del poder i l'autoritarisme, segons el defineix Ramir Reig. Pla s'enfrontà a tot el clergat progressista. Va destituir el canonge nacionalista Josep Espasa de la direcció de col·legi Sant Tomàs de Villanueva. Va tenir diversos enfrontaments amb preveres de la JOC i l'HOAC, va suspendre d'alguns càrrecs a capellans valencianistes i obreristes que li molestaven, alguns dels quals els va prohibir inclús impartir classes en col·legis religiosos i a seminari.⁴⁸³ Rectors que en el

⁴⁸² “Los signos de los tiempos” (Valencia, noviembre de 1973). Arxiu particular de Joan Lluís Sanxis, membre del consell de redacció de Saó des de 1976 ençà. Sobre aquest document tornarem més endavant per a analitzar el paper dels rectors secularitzats en Saó.

⁴⁸³ RUIZ MONRABAL. *Ibidem*. pp.276-277.

futur es vinculen a *Saó* van tenir enfrontaments amb Pla i sofriren la seua repressió, com és el cas de Josep Espasa, Antoni Duato, Joaquim Adell i Salvador Aguilar. Amb els mateixos mètodes dictatorials va tractar Jesús Pla a la Junta Diocesana d'Acció Catòlica, presidida aleshores per Vicente Ruiz Monrabal amb el suport de Vicent Diego i Empar Escrivà, dues persones que anys després col·laboraran en *Saó*. La Junta Diocesana tenia un tarannà clarament progressista. Jesús Pla va recriminar aquesta junta per protestar contra la detenció de Ramir Reig i Rafael Casanova, i també a propòsit d'una declaració que feu sobre el Procés de Burgos. Inclús va malbaratar i obstaculitzar el funcionament democràtic del Consell de Presbiteri, un organisme creat pel vicari capitular Rafael González Moralejo (1966-1969) que permetia la participació conjunta de la jerarquia i els preveres. On despuntava un brot de llibertat, Pla disparava el seu raig autoritari.⁴⁸⁴

Aquests col·lectius descrits, compromesos amb els pobres i explotats, donen solidesa teològica i moral a la participació dels cristians en els partits marxistes. Però el sincer esforç per la renovació eclesial i donar una imatge de l'Evangeli més neta i autèntica, van ser ofegats per la radicalització conservadora d'una jerarquia eclesiàstica lleial al règim i incapaç d'adaptar-se als nous temps. Els grups cristians de base tingueren una vida breu, però no la majoria dels compromisos que havien assumit i defensat. De fet, actualment encara perviuen a València dos associacions cristianes progressistes molt actives hereves d'aquell moviment de base dels setanta. Són el Grup de Rectors del Dissabte i el Fòrum Cristianisme i Món d'Avui, en els quals col·laboren Josep Antoni Comes i Emili Marin i sobre les activitats dels quals informa *Saó* periòdicament.

6.3.5. La relació del Grup de Rectors del Dissabte amb *Saó*.

El Grup de Rectors del Dissabte va començar a reunir-se el 1974 sota el nom d'Assemblea de Servei Pastoral. Aqueixa assemblea aglutinava aleshores uns vuitanta capellans de l'Arxidiòcesi de València, molts d'ells procedents de Missió Obrera. El seu objectiu era donar respostes als problemes i situacions sociopastorals de l'Església valenciana. Actuaven en tres grups de revisió i treball: Església i País Valencià, àrea de teologia i pastoral, i ensenyament.⁴⁸⁵ En la dècada dels vuitanta, en unir-se el Grup de Capellans Obrers, van passar a denominar-se Grup de Rectors en Parròquies Populars i

⁴⁸⁴ RUIZ MONRABAL. *Ibidem*.p.267.

⁴⁸⁵ JESÚS MARQUÉS: "El tall de Servei Pastoral". *Saó*, núm. 44 (gener-febren 1982), p.29.

Capellans Obrers. En l'actualitat han canviat el nom pel de Grup de Rectors del Dissabte, a causa del dia en què es reuneixen. Els moviments ideològics cristians i persones que marquen a aquest col·lectiu són el Concili Vaticà II, els grups apostòlics especialitzats d'AC i les figures de Joan XXIII i el cardenal Vicente Enrique Tarancón. Aquest col·lectiu de sacerdots continua avui essent fidel a la seua tasca evangelitzadora en àmbits obrers, continua tenint una opció preferencial per les persones pobres i marginades, practicant com ells anomenen una “pastoral de frontera”. Els Rectors del Dissabte defensen també “una Església encarnada en la realitat en què viu, en el nostre cas, el País Valencià i en la seua llengua, cultura i idiosincràcia”.⁴⁸⁶ Aquest grup es coordina amb altres rectors progressistes d'Alacant i Castelló que potencien aquesta línia pastoral en els seues diòcesis i, almenys una vegada a l'any, es reuneixen els capellans de les tres diòcesis valencianes.⁴⁸⁷

6.3.5. Fòrum Cristianisme i Món d'Avui, altaveu de vida segons el Vaticà II.

Així mateix, el Fòrum Cristianisme i Món d'Avui s'ha constituït també com un altaveu d'un estil de vida cristiana i eclesial en la línia del Concili Vaticà II. El Fòrum començà a forjar-se l'any 1987 per iniciativa de sectors vinculats a les comunitats de base, parròquies populars, moviments d'Acció Catòlica i ordes religiosos. Dos anys després, en març de 1989, es va celebrar a València el primer Fòrum, el qual consisteix en l'organització d'una trobada anual de dos dies que aglutina un nombre de cristians que s'identifiquen amb les característiques de l'estil de vida exposat anteriorment. Cada any el Fòrum està dedicat a un tema sobre el qual debaten teòlegs, eclesiàstics i cristians seglars amb un clar compromís amb els processos alliberadors i alternatius al conservadurisme socioeconòmic, polític i eclesial. Pel Fòrum han passat prestigiosos teòlegs, com ara Dolores Aleixandre, Jacques Gaillot, José A. Estrada, Joaquim Garcia Roca, Giulio Girardi, J.I. González Faus, Geiko Müller, J. Martín Velasco, Hilari

⁴⁸⁶ Document: “*Presentació del Grup de Rectors del Dissabte al nou Arquebisbe. Línies prioritàries que li proposem*” (València, maig 2009). Es tracta d'una larga carta (escrita en català i castellà) enviada a l'actual Arquebisbe de València, Carlos Osoro, en la que Grup de Rectors del Dissabte es presenta a ell i li mostra les seues propostes per a la tasca pastoral de l'arxidiòcesi en la línia de l'evangelització en àmbits obrers.

⁴⁸⁷ El Grup del Rectors del Dissabte forma part de Xarxa Cristiana, una plataforma que agrupa més de 20 col·lectius catòlics progressistes del País Valencià, entre els que hi són també Dones Creients, Grup Cristià de Lambda, Grup Cristià Antimilitarista, Comunitats Cristianes Populars, l'Associació Bisbe Climent de Castelló, Asociación de Laicos Vaticano II i el Grup de Cristians Socialistes, entre altres. Convé destacar també que Xarxa Cristiana col·labora amb altres associacions semblants d'àmbit estatal com ara Redes Cristianas i Comunidades Cristianas Populares.

Raguer, Torres Queiruga, Maria Pau Trainer, J. Vidal Talens, Casimir Martí, Mercedes Navarro, Pedro Trigo i François Houtart.⁴⁸⁸

6.4. LA PARTICIPACIÓ DE CAPELLANS SECULARITZATS EN SAÓ.

En el orígens de *Saó* trobem també un grup de sacerdots progressistes secularitzats. La secularització és la pèrdua de la condició jurídica de clergue i la dispensa del celibat, això suposa deixar el sistema clerical i incorporar-se plenament a la vida civil. En el període 1976-1987, i anys posteriors, *Saó* va comptar amb la participació de setze capellans secularitzats, alguns dels quals intervingueren sols en les tasques preliminars de la fundació de *Saó* mentre que altres es lligaren en la seua redacció i com a membres actius del consell de redacció. En el quadre següent exposem una relació d'aquests sacerdots vinculats a *Saó* que penjaren les sotanes, la majoria dels quals estan casats i amb fills i no han abandonat la fe cristiana. Aquests ex sacerdots són la punta de l'iceberg d'una gran massa de religiosos que se'n van eixir de l'Església en els últims anys del franquisme i la Transició. A partir de finals dels anys seixanta, centenars de sacerdots es van allunyar del ministeri i a vegades també de l'Església, amb autorització o sense ella, per a portar una vida secular i, en la majoria dels casos també casar-se.

És difícil saber el nombre de sacerdots que es van secularitzar, perquè la xifra ha estat sempre zelosament guardada per les jerarquies eclesiàstiques. Els estudis sobre el tema són pràcticament inexistents, només en l'última dècada han començat a aparèixer alguns relats de tipus autobiogràfic reflexionant sobre l'experiència personal de ruptura i de canvi. A Europa, segons Vicente Conejero Martínez, després del Concili Vaticà II, el procés de secularització va assolir la seua plenitud amb més de 25.000 sacerdots i religiosos secularitzats.⁴⁸⁹ A Espanya, segons Francesc Núñez Mosteo, ha estat Martín Velasco l'investigador que més s'ha aproximat a aquest fenomen, ja que constata que la disminució del clergat (defuncions i disminució de vocacions incloses) és constant: d'uns 26.000 sacerdots el 1966 (any en que comencen a donar-se les primeres secularitzacions) es va passar a menys de 21.000 el 1987.⁴⁹⁰ A Catalunya, Núñez

⁴⁸⁸ Entrevista amb Josep Antoni Comes (València, 14 -VII-2011). Vegeu també la pàgina web de Fòrum Cristianisme i Món d'Avui: <http://www.cristianismeimondavui.org/>.

⁴⁸⁹ A. SIGNES (2008) : *¿Por qué nos salimos? Los secularizados*.p.21.

⁴⁹⁰ Informació aportada per F. NÚÑEZ MOSTEO (2008): "Casadas con un sacerdote: narrativas de la ruptura biográfica de los presbíteros secularizados", en *RES* núm 10 (2008) pp. 75-93.

Mosteo afirma que el 18 per cent del total de sacerdots diocesans van demanar la secularització entre 1978 i 2008, basant-se en dades oficials de l'Església catalana.⁴⁹¹

Sacerdots secularitzats en les dècades de 1960 i 1970 col·laboradors de Saó		
Nom	Destinació sacerdotal principal abans de secularitzar-se	Anys de col·laboració en Saó¹
Vicent Alminyana	Rector Jesuïta d'Alacant	1977-1996 Consell de redacció
Joaquim Adell Ventura	Sacerdot de l'arxidiòcesi de València	1977-1995 Consell de redacció
Guillem Badenes	Rector de Castelló	Fundador
Vicente Conejero Martínez	Rector de les parròquies de Tàrbena i Bolulla	1981
Antoni Duato Gómez-Novella	Rector de la parròquia Mare de Déu de Begonya del Port de Sagunt	1988-1989
Josep Antoni Ferrer Perales	Rector de les parròquies de Santa Bàrbara de Beniparrell i Verge de Fàtima de València	1976-actualitat Consell de redacció
Avel·li Flors i Bonet	Església de Santa Maria de Castelló	1977-1996
Josep Fornés	Sacerdot de l'arxidiòcesi de València	1982-1989
Ramón Gascó Molina	Superior i vicerector del Seminari de València	1976-1997 Consell de redacció
Joan Manuel Llopis	Sacerdot de l'arxidiòcesi de València	1976-1996 Consell de redacció
Ernest Nabàs Orença	Sacerdot de la diòcesi de Castelló-Sogorb	Fundador Consell de redacció
Manuel Palomar Palomar	Rector de Banimuslem i Alcàntara del Xúquer. Director de l'Escola de Periodisme de l'Església	1980
Ramir Reig Arnero	Professor de les Escoles Professionals de Sant Josep de València de la comunitat dels jesuïtes	1979-1991
Llucià Romero	Sacerdot de l'arxidiòcesi de València	1980-2001 Consell de redacció
Antoni Signes Mulet	Rector dels Sants Joans de València	1976 Fundador
Onofre Vento Sancho	Ecònom de la parròquia de la Mare de Déu del Pilar d'Algemesí i consiliari diocesà de la JARC	1977-1978
1. La data en anys indica sols el temps de col·laboració en la redacció d'articles.		
Fonts: <i>¿Por qué nos salimos? Los secularizados</i> (llibre coordinat per Antoni Signes Mulet). Article «Capellans secularitzats», en <i>Saó</i> , núm. 107 (maig 1988).		

Al País Valencià manquen estudis històrics sobre aquesta qüestió i desconeguem el nombre total de sacerdots secularitzats. Això no obstant, hi ha dos documents que ofereixen informació sobre el tema. El primer és l'obra *¿Por qué nos salimos? Los*

⁴⁹¹ NÚÑEZ MOSTEO.op.cit.p.75.

secularizados, coordinada per Antoni Signes, que fa una aproximació seriosa al tema que caldria ampliar en el futur. Aquest llibre recull el testimoni de catorze ex sacerdots, entre els quals hi ha sis col·laboradors de *Saó*. També la pròpia revista *Saó* analitza el fenomen en el Quadern titolat «Capellans secularitzats», publicat el 1988, en el qual el teòleg Joaquín García Roca fa una enquesta (basada en quatre preguntes fonamentals) a tretze ex sacerdots (cinc d'ells col·laboradors de la revista) per a esbrinar els motius que els impulsaren a la secularització. L'anàlisi el completa el professor de sociologia i antropologia de la Universitat de València, Salvador Salcedo, qui interpreta les dades aportades per García Roca en les entrevistes.⁴⁹² Les conclusions d'aquest treball qüestionen la versió oficial de la jerarquia sobre les causes de la secularització, que destaca dos arguments: la decepció postconciliar i la dona (és a dir, la negativa a mantindre's cèlibe). Certament açò foren dues raons de pes per a exir-se'n, però sobretot una gran decepció de molts preveres de barris obrers amb una jerarquia conservadora aliada als poderosos i tancada a una evangelització renovadora.

Per què se n'eixiren? La jerarquia pensava que Vaticà II havia estat la causa principal de la fugida de sacerdots. El mateix Pau VI, en la seua allocució del dia de Sant Pere de 1972, passats escassament set anys de la cloenda del concili, reflexionava sobre el fet de la secularització dient: “Es creia que després del Concili el sol brillaria sobre la història de l'Església, però enlloc de sol han aparegut núvols, la tempesta, les tenebres i les incerteses”. I afegia: “El fum de satanàs ha entrat d'alguna manera en el temple de Déu per ofegar els fruits del Concili Vaticà II i per a impedir a l'Església la seua alegria per haver représ plenament la consciència d'ella mateixa”.⁴⁹³

Però la pregunta abans formulada requereix tenir presents altres processos. La crisi de l'ideal sacerdotal està propiciada pel que podem denominar un «xoc cultural» entre els valors tradicionals, apresos en el seminari i propis de l'organització sacerdotal, i els corrents d'aire fresc i de pensament social i teològic nous que arriben d'Europa, inclús abans del Concili Vaticà II. Els ex sacerdots valencians entrevistats en els estudis *¿Por qué nos salimos?* i «Capellans secularitzats» expliquen els motius del seu abandó, motivacions que ben mirat formen part del substrat ideològic de *Saó*. Són les següents:

1. La primera causa que assenyalen és que no accepten el celibat obligatori, volen “igualtat social” amb els feligresos i fer compatible el magisteri sacerdotal amb

⁴⁹² J.GARCÍA ROCA i S. SALCEDO:«Capellans secularitzats», en *Saó*, núm. 107(maig 1988).pp.23-30.

⁴⁹³ MONTERO MORENO. Ibidem.p.12.

el matrimoni i la vida en família. Per a ells, casar-se i tenir fills no implica necessàriament renunciar a la fe ni als servei sacerdotals. De fet, la gran majoria dels secularitzats entrevistats continuen fidels a les creences cristianes. I més encara, els capellans progressistes que continuen exercint el sacerdoci com a cèl·libes recolzen els secularitzats, veuen el cel·libat com una opció voluntària que l'Església hauria d'acceptar. Així ho ha manifestat diverses vegades Josep Antoni Comes.

2. El segon motiu que esgremeixen és la influència de l'entorn, és a dir, l'influx del Vaticà II, així com dels canvis socials, culturals i econòmics, la seua presa de consciència social i política amb les classes populars o la influència de filosofies alliberadores com el marxisme. Un motiu de pes és la presència de bastants d'aquests capellans en parròquies de barris obrers, fet que els posa en contacte amb realitats socials molt allunyades de les pràctiques tradicionals per a les que s'havien preparat. A molts d'aquests sacerdots en missió obrera l'experiència els farà conscients de la distància entre el que havien de ser (i el que la institució de la qual formaven part esperava d'ells) i el que eren en realitat. En aquests sentit cal parlar de canvis de fe i de compromisos socials i polítics. Tot això els durà a xocar frontalment amb la jerarquia, que no dubtarà en marginar aquest col·lectiu de religiosos, cosa que els durà finalment a una pèrdua de la credibilitat amb l'Església-institució. De fet, tots els entrevistats denuncien la incomprensió, el despreci, l'ostracisme i la falta d'interés de la jerarquia per a integrar aquestes inquietuds. El que ells consideren “una vivència vocacional evangelitzadora”, la jerarquia ho veu com una traïció i aquesta reacciona aprovant les secularitzacions i deixant perdre un bon capital humà sacerdotal.
3. La tercera causa és primordialment religiosa. Els secularitzats volen viure el missatge evangèlic i el ministeri sacerdotal de manera ben distinta a la reglamentada per l'Església. Renuncien a ser una “classe superior”, és a dir, un clergat privilegiat, opulent i submís a les classes dominants, i volen ser un “clergat popular” i compartir la vida amb els pobres i necessitats. Practiquen també una fe il·lustrada que xoca amb la religiositat tradicionalista, folklòrica i ritualista. Aquesta problemàtica es tradueix en l'esgotament personal de molts d'ells i falta de sentit davant de pràctiques sacramentals descontextualitzades del missatge evangèlic.

4. La quarta causa és una forta frustració personal que acaba en crisi d'identitat. Molts no li veuen sentit al sacerdoci, observen que tenen un nul·la incidència en l'entorn social i no troben utilitat pràctica al seu magisteri.

El cas és que els canvis socials, culturals i econòmics dels anys seixanta, i en molts casos el desengany de veure com les esferes jeràrquiques i un bon nombre del clergat de base ignoraven el Vaticà II, havien soscavat la vocació de molts sacerdots, fins al punt que bastants decidiren anar-se'n. Però l'Església espanyola era coneixedora d'aquesta crisi sacerdotal generalitzada i no actuà per a solucionar-ho. De fet, la Conferència Episcopal va publicar en l'Assemblea Conjunta de 1971 una enquesta realitzada el 1969 al clergat diocesà espanyol, en la qual es constata la inseguretats doctrinal i teològica, la frustració i falta de preparació que assetjava bona part dels preveres espanyols.⁴⁹⁴ El quadre següent resumeix els problemes pastorals i de fe dels sacerdots.

Els problemes pastorals i de fe dels preveres espanyols. Any 1969	
Inseguretats doctrinal i de criteris d'acció dels preveres	
No es troba segur en teologia	37,71 %
No es troba segur en moral	51,87 %
Se sent desorientat en la seua activitat pastoral	45,66 %
No estan determinades les accions essencials i permanents del prevere	63,82 %
No hi ha una frontera definida entre les coses pastorals, socials i temporals	65,89 %
Consciència de falta de preparació	
No se sent preparat per a orientar l'home en la reflexió cristiana sobre els problemes econòmics i socials	70,68 %
No se sent preparat per a donar orientacions polítiques	72,68 %
No se sent preparat per a donar orientacions en qüestions matrimonials	32,97 %
La manca de preparació ve del seminari i no han llegit en la seua totalitat els documents del Concili Vaticà II.	44,7%
Sentit de frustració i marginació social, falta de plenitud en l'acció pastoral	
No sap què ha de fer ni com ha de fer-ho en la seua activitat pastoral	43,31%
Se sent desfasat de la realitat social i, per tant un ser marginal, cosa que fa que no se senta integrat en cap grup humà ¹	49,9 %
Font: "Assemblea Conjunta Obispos-Sacerdots". Madrid 1971. pp.561-564. Elaboració pròpia.	

⁴⁹⁴ Enquesta-consulta realitzada el 1969 al clergat secular espanyol per la Conferència Episcopal Espanyola. L'enquesta comprenia més de 200 preguntes relatives a aspectes de la vida, la fe, la mentalitat i l'activitat dels sacerdots. Va respondre el 85% del clergat. L'enquesta volia ser un punt de partida per a les sessions i debats de l'Assemblea Nacional Conjunta Bisbes-Sacerdots celebrada a Madrid el 1971.

Dos dades ens semblen reveladores d'aquesta enquesta. La primera és que el 70,68 % dels preveres espanyols no se sent preparat per a orientar l'home en la reflexió cristiana sobre els problemes econòmics i socials, i la segona destaca que el 44,7% no ha llegit en la seua totalitat els documents del Concili Vaticà II. Tot això posa de relleu l'anquilosament i l'allunyament de l'Església nacionalcatòlica espanyola de la realitat social i dels aires renovadors del Vaticà II.

6.4.1. Ramón Gascó, vicerector del Seminari de València.

Malgrat tot, i en contra de la postura de la jerarquia que condemnà a l'ostracisme als secularitzats, *Saó* va saber aprofitar i integrar l'experiència humana i saviesa d'aquests ex sacerdots, sobretot perquè eren persones que havien fet coses importants i rellevants al si de l'Església valenciana quan exerciren el sacerdoci i també en l'àmbit social, cultural, polític i periodístic del món laic. Un dels més carismàtics és Ramón Gascó Molina (Algar del Palància, 1931).⁴⁹⁵ Aquest capellà ja havia penjat la sotana quan començà a col·laborar en *Saó*, però es secularitzà legalment el 1990. Temps abans, durant els anys cinquanta i seixanta, havia estat un dels homes forts del Seminari Metropolità de València. Gascó arribà a ser superior i vicerector del seminari. Gascó va donar suport al grup fundacional de *Saó*, encapçalat per Josep Antoni Comes i Josep Maria Soriano, i en els primers anys de la publicació col·laborà com articulista fent costat a alguns dels seus antics alumnes del seminari com Vicent Cardona, Emili Marin i Antoni Ferrer. Gascó col·laborà en *Saó* durant els anys 1976-1997. També va ser membre del consell de redacció uns anys.

Ramón Gascó ingressà en el seminari el 1942 i fou ordenat sacerdot el 1954. En la seua etapa juvenil de seminarista va ser membre del consell de direcció de la revista *Diálogo* i col·laborà en la revista d'estudiants universitaris del SEU de València. L'any 1947 començà els estudis de filosofia i en el curs 1964-1965 la llicenciatura de Teologia en la Universitat Gregoriana de Roma. Més endavant en 1969 fou professor de Teologia del Nou Testament. Els estudis de teologia a Roma en els anys del concili consolidaren

⁴⁹⁵ L'aproximació biogràfica de Ramon Gascó l'hem realitzada per mitjà de la informació facilitada pel seu alumne i director de *Saó*, Vicent Cardona (l'entrevista del 23 de juliol de 2010), així com del llibre *¿Porqué nos salimos? Los secularizados*. València (pp.47-67) i del Quadern de *Saó*, núm 107 (maig 1988). pp.23-30.

en Gascó un procés profund de revisió de fe. Immediatament després d'haver conclós la seua etapa formativa, Ramón Gascó va ser nomenat professor superior del seminari. Va estar dísset anys consecutius de formador de seminaristes, els tres primers impartint cursos d'humanitats, a continuació cinc de filosofia i finalment nou de teologia.

En el seminari fou superior i mestre de Vicent Cardona, Emili Marin i Antoni Ferrer. Malgrat l'ambient nacionalcatòlic imposat pel rector Antonio Rodilla (màxima autoritat del seminari entre 1939 i 1969), Ramón Gascó trobà fissures, va saber arribar als seminaristes més inquietos intel·lectualment. Gascó creia en el Vaticà II, pensava que el clergat havia de modernitzar-se i defensava el diàleg entre la fe cristiana i la cultura laica. Raimon Gascó va influir en l'obertura intel·lectual dels seminaristes que volien conèixer la literatura i filosofia moderna. Va facilitar als estudiants més inquietos lectures d'autors que no estaven ben mirats pel règim, com ara Kafka, Albert Camús i els pensadors de l'existencialisme. La pedagogia i el tarannà de Gascó causà una gran influència en alguns dels seus alumnes que anys després es lliguen a *Saó*.

Gascó s'integrà en el moviment de reforma del seminari, fins al punt que després de l'eixida d'Antonio Rodilla, fou proposat rector major per un grup de superiors i alumnes en una assemblea. Ell acceptà però l'arquebisbe rebutjà la proposta i nomenà finalment Rafael Sanús Abad, qui va romandre en el càrrec fins a 1974. Gascó havia estat defenestrat però es mantingué encara uns mesos com a superior de teòlegs.

L'any 1970 deixà el seminari i comença una nova etapa com a professor de religió a l'institut Lluís Vives de València, on va romandre 12 anys. A més, en aquesta etapa Raimon Gascó posà en pràctica el seu oberturisme i fundà la Residència Universitària Fernando Cubells, ubicada en el passatge Bartual Moret de València. Aquesta residència acollia ex-seminaristes del País Valencià i Albacete que estaven cursant estudis en la Universitat de València. La residència fou un viver de futurs líders que en la Transició i la democràcia en el món de l'ensenyament, els sindicats, l'empresa i la política. Fou en aquells anys quan Ramon Gascó funda també l'Editorial Nau Llibres, ubicada al carrer Doctor Moliner, de la qual fou director gerent i que tenia establiment de venda al públic. El projecte editorial comptà amb el suport del seu soci i amic Leopoldo Navarró i de José Bernia, catedràtic de psicologia experimental de la Universitat de València. La Nau editava fonamentalment estudis de pedagogia i psicologia. Ramón Gascó va romandre 14 anys en l'editorial fins a la seua jubilació. La llibreria La Nau va ser també una plataforma important per a la venda i difusió de *Saó* en el món universitari.

En aquest període Ramon Gascó descobreix la sexualitat i l'amor i sofreix una crisi de vocació sacerdotal que el conduirà a iniciar el procés de la seua secularització. Es va casar i tingué dos fills. Els motius de la seua secularització els ha explicat en algunes ocasions públicament. L'any 1988 explicà en *Saó* els motius de la seua secularització: “Simplificant, podria dir que fonamentalment en van ser dos: el descobriment de l'amor i el cansanci i ambigüitat del meu treball a l'Església”.⁴⁹⁶ Evidentment Ramón Gascó ja no combregava amb una Església que no havia estat capaç d'aplicar el Vaticà II. I l'any 2008, recull el seu testimoni en el llibre *¿Por qué nos salimos?*, en el qual assegura que la història del seu procés de secularització “ha sido guiada especialmente por el comportamiento de Jesús de Natzaret, comprometido con los pobres y marginados, así como su rechazo a los prepotentes, tanto los de fuera, como los de dentro de la religión. Igualmente el motivo en el que fundamento mi alejamiento de la Iglesia oficial ha sido por su escandalosa connivencia con los poderosos vencedores del mundo”.⁴⁹⁷

Així les coses, Ramón Gascó trobà en *Saó* la comprensió i tolerància que no va rebre dels bisbes. Els seues articles que va escriure Gascó entre 1976 i 1997 en *Saó* són en la seua majoria de càracter religiós (també n'escrigué polítics), en alguns dels quals llança dures crítiques a l'Església oficial. En *Saó* Ramón Gascó troba també l'oportunitat d'explicar la seua situació personal i les seues idees sobre una Església que, segons ell, havia traït l'Evangelí i s'havia venut als poderosos. El seu pensament el deixa patent en el brillant article «Marginats per l'Església», en què fa una crítica de precisió a la jerarquia a la que acusa de marginar els col·lectius obrers, els capellans secularitzats i els teòlegs de l'alliberament, sense oblidar tampoc l'abandó que hi fa de la llengua autòctona. Mirem alguns fragments de l'article:

«Amb tot, sospite que l'Església ha hagut de caure més d'una vegada en tals tentacions. Així, per exemple, ¿no margina el moviment obrer per les presses i els recels? ¿No volgué arrancar el jull de l'ateisme desaprofitant la bona sembradura de la justícia als pobres? ¿No ha marginat durant molts anys les cultures indígenes, per no saber distingir, a les missions, l'essencial de l'accessori, i d'altres vegades per recolzar-se còmodament en el poder dels colonitzadors? ¿No ha marginat bona part de la cultura moderna, pel recel a tot el que pogués nàixer fora d'ella, o per ceguesa als signes dels temps, o per aferrar-se a la nostàlgia de temps passats de la cristiandat? ¿No

⁴⁹⁶ GARCÍA ROCA i SALCEDO. *Op.cit.*p.24.

⁴⁹⁷ SIGNES: *Ob.cit.* pp47-68.

fou a conseqüència de tot el que anem dient el “shock” que produí Joan XXIII obrint les finestres de l'Església per tal que hi entràs l'aire fresc de la cultura actual? (...) I en les coses que atenyen directament, en la pastoral, en la litúrgia i en la teologia de l'Església del País Valencià, ¿no està marginant la cultura valenciana? (...) De tota manera, em sembla, el punt més greu és el que l'Església dels pobres haja pogut també marginar-los. És veritat que per a fer-ho no necessita grans esforços; és suficient d'adaptar-se a un món les estructures del qual s'han organitzat contra els pobres; tan sols seguint les normes prefixades construirà palaus i temples on els pobres es trobaran especialment estranys, marginats; i mantindrà una burocràcia complicada, el funcionament de la qual quedarà lluny de l'interés i comprensió llur. Em vénen a la memòria, precisament, les paraules de Joan B. Metz: “L'Església de Jesús podrà ser menyspreada o incompresa pels savis i els poderosos, però no pot permetre's el luxe d'ésser menyspreada pels pobres».⁴⁹⁸

6.4.2. Josep Antoni Ferrer, un poeta en les parròquies d'Algímia d'Alfara, Torres Torres i Beniparrell.

Altres dels homenots de *Saó* és Josep Antoni Ferrer Perales (l'Alcúdia de Crespins, 1943). He estat rector d'Algímia d'Alfara, Torres Torres i de les parròquies de la Mare de Déu Fatima de València i Santa Bàrbara de Beniparrell. Començà a col·laborar en *Saó* el 1976 i encara continua actualment. Des dels inicis de la revista fins avui Ferrer ha estat també membre del consell de redacció. El 1985 Antoni Ferrer va abandonar el sacerdoci, encara que no demanà oficialment la condició de secularitzat ni encara la té. Segons afirma, el desengany amb una Església antivalenciana, conservadora totalment tancada a la renovació el Concili Vaticà II, està darrere de la seua eixida del sacerdoci, igual que la d'un bon nombre de capellans valencianistes i obreristes, els quals se sentien marginats i menyspreats per la jerarquia.⁴⁹⁹ Després de 1985, Antoni Ferrer, llicenciat en filosofia i teologia, va guanyar una plaça per oposició com a professor de valencià d'institut. Durant bastants anys ha compaginat la tasca docent amb la de poeta i col·laborador en diverses publicacions. Ha desempenyat l'ofici de mestre principalment a l'IES Cid Campeador de València. Antoni Ferrer escriu fonamentalment en *Saó* crítica literària, societat i teologia, i en els darrers anys l'article editorial. Però no acaba ací la

⁴⁹⁸ GASCÓ, R.: “Marginats per l'Església”. *Saó*, núm. 20, pp.10-11.

⁴⁹⁹ La biografia de Josep Antoni Ferrer ha estat confeccionada a partir de les dos entrevistes mantingudes amb ell a València, una el dia 22 de juliol de 2010 i l'altra el dia 14 de juliol de 2011.

seua tasca periodística, ha escrit també crítica literària en *L'Aguadolç*, *Reduccions de Vic*, *Qüestions de la Vida Cristiana* i *Passadís*. Així mateix, Antoni Ferrer és autor d'una prolífica obra poètica, entre les que destaquen *Partitura laberint* (1984), Premi Ausiàs March 1983, *Cançó de bressol per ajudar a bendormir galàxies* (1986) i *Bagatel·les* (1990). Posteriorment ha publicat *Cant espiritual* (1992), *Pietà* (1993) i *Cant temporal* (2000). Pertany a l'Associació d'Escriptors en Llengua Catalana. Ha participat també en obres col·lectives d'homenatge a Joan Fuster, Joan Brossa, Vicent Andrés Estellés i Joan Valls.

El valencianisme d'Antoni Ferrer és fruit d'una maduració personal adquirida a través d'un d'historicisme culturalista. La major influència li ve de la literatura, sobretot de la lectura dels clàssics valencians del segle XV i de l'obra *Història de la literatura catalana* de Joan Fuster. I també de la sensibilitat per la llengua i cultura del país que li va transmetre el seu mestre d'art i estètica al seminari, el sacerdot Alfons Roig.

6.4.3. Ernest Nabàs, impulsor de la revista nacionalista *Dos i Dos*.

La participació d'altres secularitzats en *Saó* no ha estat tan orientada a escriure, sinó més bé en aportar idees per mantindre la revista i actuar com a nexes de contacte d'aquesta amb les forces socials, polítiques i sindicals de la València de la Transició. Aquest és el cas d'Ernest Nabàs Orenga (la Vall d'Uixó, 1941), qui destaca per la seua tasca periodística i política. Va formar part del primer consell de redacció de *Saó*. En els anys de la Transició, Nabàs compaginava la seua activitat en *Saó* amb la direcció de la revista *Dos i Dos*, una publicació en castellà que incloïa el suplement en valencià "Quatre", com hem vist àmpliament en el capítol cinqué.

Ernest Nabàs era un rector secularitzat quan entrà en *Saó*. Anys després serà diputat del PSPV-PSOE per Castelló a les Corts Valencianes, des de 1987 a 1995. Va ser membre de l'executiva regional del PSPV i secretari de Joan Lerma. Això facilità que *Saó* tinguera publicitat institucional i subvencions a la premsa en valencià.⁵⁰⁰

⁵⁰⁰

Entrevista amb Josep Antoni Comes (València, 4 de gener de 2010).

6.4.4. Lluçia Romero, la veu de l'opinió en Ràdio Popular de València.

Entre els secularitzats també hi és el periodista Lluçia Romero Fabre (Celadas-Terol, 1939). Llicenciat en ciències de la informació per la Universitat Complutense de Madrid i en teologia per la Universitat Pontifícia de Salamanca, Lluçia Romero va començar a treballar en els mitjans de comunicació el 1973, concretament en Ràdio Popular de València. Fins a 1987 va realitzar en aquesta emissora funcions de redactor, cap d'emissions i comentarista de l'actualitat social. En els temps àlgids del conflicte identitari valencià realitzà les columnes d'opinió radiofòniques "Diálogos de peatón", "Una opinión como otra cualquiera" i "Dos cuartillas para la ràdio", a més d'informatius, retransmissions, entrevistes i programes d'entreteniment. De maig de 1987 fins a l'octubre de 1992 es feu càrrec de la subdirecció de la *Hoja del Lunes* de València, editada per l'Associació de la Premsa Valenciana (APV). Va ser subdirector en el període en què Salvador Barber ocupà la direcció d'aquest rotatiu en substitució de José Barberà. Lluçia Romero cessa d'aquest càrrec davant de la situació caòtica en què va entrar l'APV per la desmanotada gestió de la directiva que s'havia fet càrrec d'ella un any abans i que, amb la decisió de convertir el setmanari en diari, la van sumir en el caos i l'APV va acabar amb tot el seu patrimoni subhastat per a pagar els deutes contrets amb els treballadors.⁵⁰¹ La *Hoja del Lunes* desaparegué el 1993.

Lluçia Romero formà part del consell de redacció de *Saó* entre gener de 1980 i desembre de 1982. Es feu càrrec de la secció "Cap a l'autonomia", després de la retirada de Vicent Franch. Els articles de Lluçia Romero tenen un estil mordaç i satíric, una crítica de la realitat ben argumentada i una aposta clara sense renúncies per la democràcia i la màxima autonomia per al País Valencià. Tot això en uns anys d'incerteses en el que sectors minoritaris violents optaven per l'involucionisme i la Batalla de València assolía el seu zènit. El pas de Lluçia Romero per *Saó* va coincidir en els temps de redactor de Ràdio Popular, el cop d'Estat del 23-F i els retalls de les aspiracions autonomistes acordades per l'UCD i el PSPV-PSOE, que dugueren a l'Estatut de Benicàssim. De fet, els articles de Romero en *Saó* van estar marcats per una denúncia sistemàtica a la UCD i el PSPV-PSO per acceptar la via de l'article 143 d'accés a l'autonomia i la senyera amb franja blava com a bandera oficial del País Valencià, claudicant l'esquerra a les tesis blaveres de Manuel Broseta, Emilio Atard i Fernando Abril Martorell, als quals al·ludeix bastant en les seues columnes. La claudicació del

⁵⁰¹ Informació facilitada per Lluçia Romero Fabres.

PSPV-PSOE a les exigències de la dreta fou durament criticada per Lluçia Romero. Un exemple el trobem en l'article «L'encant autonòmic (mireu el diccionari)», publicat en maig de 1982, pocs mesos abans de l'aprovació de l'Estatut d'Autonomia el dia 1 de juliol. En aquest article Lluçia Romero compara amb certa sorna l'embolic de la qüestió en l'Estatut d'Autonomia, el qual recolliria tres noms per al territori: Regne de València, País Valencià i Comunitat Valenciana. Ho explica així:

«Els del PSOE diuen que no, que ells ja havien concensuat l'Estatut de Benicàssim i que ja estava tot dit. Però s'assentaren. De moment hi ha esperança. En el tira i afluixa han acordat que la llengua és idioma, han posat el blau a la senyera i diuen que no hi ha problema en l'assumpte de les transferències, que seran màximes. No serem ni Regne ni País; segons sembla, tampoc València, i pot ser que ens bategen amb el nom de Comunitat Autònoma Valenciana. ¿Com quedaria aquesta denominació amb una S.A. final? De fet, no s'ha convertit el país en una “societat anònima”, és a dir, sense nom?».⁵⁰²

Després de 1982, perdudes les aspiracions nacionalistes estatuàries, els articles de Romero rebaixaren la seua càrrega política, però continuà tractant temes identitaris ara des d'una òptica més sociològica, econòmica i cultural. Malgrat que Lluçia Romero va estar poc de temps en el consell de redacció de *Saó*, continuà escrivint en la revista regularment fins al 2001. O dit d'altra manera, 21 anys lligat a *Saó*.

En el llarg temps de col·laboració en *Saó* Lluçia Romero va realitzar altres activitats periodístiques paral·leles. El març de 1992 començà a treballar en la Direcció General de Mitjans de Comunicació de la Generalitat Valenciana on, a més d'assistir als actes del president Joan Lerma, es va ocupar de la promoció i posada en marxa d'emissores municipals, alhora que va desenrotllar un servici especial de ràdio i de televisió com a complement del Gabinet de Premsa de Presidència. En el període que va estar Lluçia Romero en la Generalitat es va donar un fort impuls a la concessió de llicències a un bon nombre d'emissores municipals. De fet, entre 1992 i 1994 el Consell va aprobar la concessió de 37 ràdios municipals. Lluçia Romero va deixar la Generalitat per imperatius polítics a l'arribada del PP al govern el 1995. Després va passar un període de temps dedicat a la premsa comarcal del Camp de Túria. Va editar també la revista *Quaderns del Voluntariat* al Centre Valencià del Voluntariat. Posteriorment, al març de

⁵⁰² LL. ROMERO: “L'encant autonòmic (mireu el diccionari). *Saó*, núm.47 (maig de 1982).p.6.

1998, va començar a treballar com a autònom per al Departament de Comunicació de Bancaixa fins a la seua jubilació el 31 de gener del 2005.

Llucià Romero també va contribuir a la unió de la professió periodística. Va presidir la Asociación de Prensa de Valencia durant la crisi de la *Hoja de Valencia* i anys posteriors. En 1997 va propiciar la fusió d'aquesta associació amb la Unió de Periodistes del País Valencià, presidida aleshores per Joaquim Ferrandis. De la unió d'aquests dos col·lectius va nàixer la Unió de Periodistes Valencians, que és en l'actualitat l'associació més nombrosa i representativa dels periodistes al territori valencià.

6.4.5. Ximo Adell, redactor de les revistes *Iglesia Viva* i *Frontera*.

En el camp periodístic cal fer menció a Joaquim Adell Ventura (Ximo Adell), estret col·laborador de Josep Antoni Comes en *Iglesia Viva* i *Frontera*, revistes en les que Adell forma part dels consells de redacció i on ha publicat un bon nombre d'articles. En *Saó* Ximo Adell ha realitzat una tasca important. Ha estat membre del consell de redacció en els inicis de la publicació i ha escrit regularment durant 1977-1995. Destaca fonamentalment pels seus articles i entrevistes en la secció "Poble de Déu", iniciada el 1989, en la que dona veu als moviments cristians de base, a teòlegs renovadors i a un bon nombre d'intel·lectuals i activistes del catolicisme progressista valencià. Ximo Adell va facilitar la consolidació de *Saó* aportant un pis situat al carrer Les Garrigues com a redacció provisional de la revista. Ací es reunirà el consell de redacció uns quants anys. Més endavant la redacció s'ubicarà definitivament al carrer Àngel de l'Alcàsser, en un pis del rector de la parròquia de la Mare de Déu de Fatima, Josep Manuel Iborra Lerma.⁵⁰³

6.4.6. Avel·lí Flors, traductor de textos litúrgics en llengua vernacla.

Així mateix, en l'àmbit de la filologia *Saó* va comptar amb el mestratge del castellanenc Avel·lí Flors Bonet. Aquest ex sacerdot i filòleg va desempeñar un paper actiu dins del moviment del progressisme catòlic per a aconseguir la litúrgia en català. Avel·lí Flors fou signant del document «*L'ús de la llengua vernacla en les diòcesis de la Província Eclesiàstica Valentina*», encarregat per la Junta Diocesana d' Acció

⁵⁰³ Entrevista amb Josep Antoni Comes (València, 4 de gener de 2010).

Catòlica de València pro “Litúrgia en llengua vernacla”, presidida per Vicent Ruiz Monrabal. La Junta Diocesana d’AC va fer públic l’esmentat document el 9 d’octubre de 1972. Aquest estudi fou el preludi d’un projecte més ambiciós, la redacció dels textos litúrgics oficials en llengua catalana a l’ús del País Valencià, l’anomenat *Llibre del Poble de Déu. Missal dominical i festiu*, obra de la qual parlarem més endavant. Avel·lí Flors treballa des de fa uns anys a la Generalitat, és autor de diversos estudis de llengua i traducció. Destaca també per la seua activitat cívica i social. Fou un dels fundadors de l’Associació Bisbe Climent de Castellò, entitat que fa un ingent tasca de recuperació de la figura de Josep Climent Avinent, un prestigiós prelat il·lustrat del segle XVIII que promogué la utilització del català en la redacció de les visites pastorals. A més, durant bastant anys Avel·lí Flors i la seua dona Maria han treballat de forma activa en l’Associació de Familiars de Malats Mentals (AFEM) del País Valencià.⁵⁰⁴

6.4.7. Antoni Signes, Antoni Duato i Onofre Vento: el magisteri al món obrer i del camp.

En el grup dels secularitzats hi ha quatre ex sacerdots renovadors procedents de parròquies obreres que escriuen de forma esporàdica en *Saó*, però sí participaren en les tasques del grup fundacional de la revista, difusió i en la línia editorial a través del primer consell de redacció de 1976 a 1978. Es tracta d’Antoni Signes, Antoni Duato i Onofre Vento. L’evolució d’Antoni Signes Mulet (Gata de Gorgos, 1940) és segurament la més radical de tots ells. Signes va ser coadjutor de Banyeres de Mariola i rector de les parròquies de Sant Maur i els Sants Joans de València, coneguda popularment com Sant Joan del Mercat. En aquestes parròquies va realitzar un magisteri sacerdotal obrerista i conciliar a favor de els classes populars. Es va secularitzar el 1976. Casat amb dos fills, va abandonar les creences cristianes i es declara agnòstic, però continua actualment vinculat a *Saó* com a subscriptor.⁵⁰⁵ Així mateix, la participació d’Antoni Duato Gómez-Novella (València, 1932) en *Saó* tampoc ha estat molt llarga. Aquest va escriure regularment en la revista els anys 1988-1989. Antoni Duato, format al seminari de Comillas entre 1945 i 1953, tingué un gran protagonisme en els moviments d’AC, sobretot en la JOC, durant els anys seixanta, on col·laborà amb Josep Vila i Josep Antoni Comes. Duato va exercir el magisteri sacerdotal en la parròquia obrera de la

⁵⁰⁴ XIMO ADELL (1993): “L’última paraula no la té el mal”, en *Saó* núm. 165 (juliol-agost de 1993). p.17-18. Es una entrevista amb Avel·lí Flors Bonet realitzada per Ximo Adell.

⁵⁰⁵ SIGNES. *Ibidem*. pp.255-277.

Mare de Déu de Begonya del Port de Sagunt i fou delegat diocesà de Pastoral Obrera. Fou també professor de religió als instituts Lluís Vives i Benlliure de València. Casat amb dos fills, es va secularitzar el 1991 i continua fidel al cristianisme.⁵⁰⁶

Finalment pensem l'atenció en altres dos ex capellans que si bé no han col·laborat molt en la redacció de *Saó* van realitzar tasques importants que exerciren el sacerdoci. Un d'ells és Manuel Palomar Palomar (València, 1936). Aquest fou coadjutor de la parròquia del barri de la Punta de València i rector de Benimuslem i Alcàntera del Xúquer, però és conegut sobretot per haver estat l'últim director de l'Escola de Periodisme de l'Església de València. El 1973 deixà el sacerdoci. Va col·laborar un breu temps en *Saó* el 1980.⁵⁰⁷ I el segon és Onofre Vento Sancho (Quart de Poblet, 1942), coadjutor i ecònom de la parròquia de Maria Auxiliadora d'Algemesí i consiliari diocesà de la JARC.⁵⁰⁸ Secularitzat el 1986, Onofre Vento col·laborà en la revista en el breu període comprés entre 1977 i 1977, però des dels inicis de *Saó* fins a l'actualitat ha estat subscriptor.

6.5. CAPELLANS VALENCIANISTES FORMATS AL SEMINARI DIOCESÀ DE VALÈNCIA. LA TASCA D'EMILI MARIN I VICENT CARDONA EN L'ARRANCADA DE SAÓ.

En el Seminari Diocesà de València es formaren un bon nombre dels sacerdots (i ex capellans) vinculats de *Saó*. En aquest centre elitista i reproductor de la ideologia del nacionalcatolicisme es van produir algunes escletxes que van convertir alguns seminaristes en futurs sacerdots renovadors i valencianistes. En aquest seminari es conegueren Vicent Cardona, Josep Manuel Iborra Lerma, Emili Marin, Antoni Ferrer i Raimon Gascó, els quatre primers com alumnes seminaristes i Raimon Gascó com a professor. Tots ells pertanyen a una generació de capellans que van coincidir amb el Concili Vaticà II mentre estudiaven al seminari. Tot i que l'Arquebisbat de València no va assumir en la pràctica el Vaticà II, almenys el concili va arribar al seminari en forma de teoria teològica i va remoure les consciències d'alguns seminaristes inquiets.

El Seminari Diocesà de València (anomenat oficialment Seminari Major La Immaculada) era un nou macroedifici construït a Moncada pels arquebisbes Prudencio

⁵⁰⁶ *Ibidem.* pp.99-112.

⁵⁰⁷ *Ibidem.* pp.133-150.

⁵⁰⁸ *Ibidem.* pp.223-240

Melo i Marcelino Olaechea. Aquest edifici substituïa l'antic Seminari Conciliar Central fundat al segle XIX ubicat al carrer Trinitaris de València, que fou saquejat i tancat en la Guerra Civil. En acabar la contesa va ser anomenat rector del seminari Antonio Rodilla Zanón, situat a l'edifici del carrer Trinitaris que es va reobrir amb 248 seminaristes el curs 1939-1940. Però el 1943, davant de la situació de ruïna, l'arquebisbe Prudencio Melo va decidir fer un nou seminari i situar-lo als afores de la ciutat. El 21 d'abril de 1944 l'arquebisbe va signar les escriptures per a l'adquisició dels terrenys necessaris a Moncada, municipi situat a 7 km de València. Va projectar l'edifici l'arquitecte diocesà Vicente Traver Tomás, que va ser també l'artífex del Palau Episcopal, que també havia sigut assolat en la guerra. El 15 de maig de 1944 va ser col·locada la primera pedra del nou seminari. Cinc anys després, a l'octubre de 1948, es van traslladar els seminaristes al nou edifici, que encara estava en construcció. Marcelino Olaechea va impulsar la finalització de les obres. L'Església va ser inaugurada el 4 de maig de 1958, però els treballs de construcció no conclourien fins a 1966.⁵⁰⁹ Associats al seminari major hi ha dos centres menors, els col·legis-seminaris de Sant Tomàs de Villnueva i Sant Joan de Ribera, on s'imparteix educació bàsica i secundària i formació espiritual per a menors d'edat que volen arribar a ser sacerdots.

El seminari de Moncada és un magne edifici que volia donar certa *grandeur* a l'Església valenciana. Però darrere de la suua grandesa arquitectònica hi havia un sistema d'estudi tridentí, autoritari, totalment castellanitzat, elitista i reproductor de la ideologia del nacionalcatolicisme. Antonio Rodilla, rector del seminari durant 1939-1969, va impregnar el seu tarannà conservador i intransigent amb tot allò que fora aproximació del clergat a les masses. Rodilla havia viscut la Guerra Civil al costat del bàndol nacional. Això no obstant, a partir de 1953 dotà el seminari d'un excel·lent professorat, alguns dels quals havien estudiat a Roma i Lovaina. Rodilla enfoca el sistema formatiu a fi de crear un rector de gran formació intel·lectual però elitista, situat per damunt de les altres persones en moral, intel·ligència i també en idioma, el castellà. No vol rectors prop de les masses. El seu concepte de rector era un capellà de portes cap a dins del temple centrat en la litúrgia i el dogma. En paraules de Reig i Picó: "Modernitat sí, i coneixement dels corrents culturals, però per donar al capellà una seguretat superior: la torre d'ivori de la qual no baixa".⁵¹⁰

⁵⁰⁹ Pàgina del Seminari Major la Immaculada de València: www.seminariomayorvcia.org

⁵¹⁰ REIG i PICÓ. *Ibidem*. pp. 145-155.

I la llengua castellana formava part d'aqueix capellà superior, les ofrenes a Déu s'havien de fer en la parla de Castella. L'elitisme sacerdotal de Rodilla es basa en un menyspreu a les masses i en l'autoritarisme i la intransigència sobre la realitat sorgida del Concili. Però tot sistema rígid té esclatxes. El Concili entrà al seminari malgrat tot. Rodilla permetia als professors viatjar a l'estranger per millorar els seus coneixements. Els seminaristes van conèixer el Vaticà II a través de professors de teologia que havien fet estades a França, Bèlgica i Alemanya amb els teòlegs que havien fet el concili.⁵¹¹ De fet, Vicent Cardona, Antoni Ferrer, Emili Marin i Josep Manuel Iborra visqueren amb intensitat el Vaticà II de la mà d'aquests professors, i anys després quan foren nomenats preveres posaren en pràctica aqueixa renovació aplicant un Evangeli de portes cap a fora del temple, en contacte amb les necessitats i les lluites del poble, fent vertebració i cohesió social.⁵¹² I no només entrà el Vaticà II, també el marxisme i l'existencialisme. El professor Fernando Cubells, gran expert en filosofia dels presocràtics grecs, introdueix als alumnes més inquiets en la lectura d'autors existencialistes i marxistes. De fet, Vicent Cardona coneix aquests corrents de pensament amb la lectura de llibres prohibits pel règim editats per Ruedo Ibérico, i fins i tot va llegir també Paul Preston. No era l'únic seminarista que entra en la cultura europea laica clandestinament, altres seminaristes receptius i oberts a noves idees cerquen pel seu compte una drecera nova de coneixement. Tanmateix, hi ha un despreci absolut cap a la llengua i cultura vernacla, inclús es prohibeix als seminaristes parlar català.

El sistema formatiu de Rodilla produí a la llarga disgregació i crisi en el clergat. Els resultat del *rodillisme* són capellans separats del poble i molts d'ells hostils a la realitat cultural i lingüística del país. Els capellans adquireixen una identitat social distanciada del poble, són homes “superiors” moralment, intel·lectualment i idiomàticament, ja que estan formats en una “cultura superior”, la castellana. No obstant, fora del seminari sorgeix la primera generació de capellans progressistes, la qual està inspirada majorment més per la sensibilitat amb els pobres (la cultura obrera) i no tant pel valencianisme. Al valencianisme accedeixen uns pocs capellans a través l'experiència pròpia adquirida per la identificació amb el poble, la cultura, la llengua i la història del país.

⁵¹¹ Vegeu JOSEP A. COMES: “Línies mestres d'ela formació sacerdotal valenciana”. *Saó*, núm.74 (desembre 1984), p.15-17. I també ANTONI FERRER: “1953-1970: Una etapa controvertida del Seminari Metropolità de València”. *Saó*, núm.74 (desembre 1984), p.20-21.

⁵¹² Entrevista amb Vicent Cardona (Picassent, 23 de juliol 2010)

Vicent Cardona, Josep A. Ferrer, Emili Marin i Josep Manuel Iborra foren ordenats sacerdots entre 1964 i 1968. En eixir del seminari cadascú va seguir camins diferents en les seues respectives parròquies i anys després es retroben en *Saó*. Tots quatre assumiren amb intensitat el Vaticà II. Si bé eren conciliars i sacerdots que feien missa en valencià, cadascú arribà al valencianisme per vies diferents. Ja hem fet unes ressenyes de Josep Antoni Ferrer i Ramon Gascó en un apartat anterior, mirem ara la trajectòria d'Emili Marín, Vicent Cardona i Josep Manuel Iborra i la seua vinculació a *Saó*.

6.5.1. Emili Marin: la influència de Josep Espasa i Joan Fuster en *Saó*.

Entre l'Espasa i el Fuster. Emili Marin Soriano (Alcoi, 1940) aporta a *Saó* la doble influència (nacionalista i cristiana renovadora) que va rebre de Joan Fuster i del canonge i teòleg Josep Espasa, una de les figures més rellevants del procés de renovació de l'Església valenciana en el franquisme pel que fa a la formació dels seminaristes i de l'ecumenisme. Marin fou amic personal d'Espasa i Fuster. L'obra literària i teològica d'ambdós, les llargues tertúlies que va mantenir amb els dos pensadors i el fet de compartir amb ells anhels, lluites i reivindicacions per aconseguir el redreçament cultural i lingüístic del País Valencià, van deixar en Emili Marin una forta empremta que es veurà reflectida en *Saó* de moltes maneres. I més si tenim en compte que Marín ha estat el director de la revista de més durada, 18 anys, concretament en els períodes 1988-1994 i 1999-2009.

Emili Marin, fill d'una família modesta d'Alcoi, després de fer els cursos de comerç en els salesians, estigué treballant en una empresa textil portant els comptes. Acabats de complir els 13 anys entrà a estudiar al seminari de Moncada. El 1960 havent acabat els estudis de filosofia, ingressà en el Col·legi de Sant Tomàs de Villanueva i després en l'edifici major de Moncada. Marin va romandre al seminari des de 1940 fins a 1965, any que va ser nomenat prevere. Després de dir la primera missa fou destinat a Castelló de la Ribera de vicari juntament amb Paco Muñoz. Durant els tres anys que durà aquella destinació visqué amb intensitat els fets que envoltaren el postconcili. Després passà cinc anys a Pedralba, on visqué la descomposició del règim franquista. Més endavant seria nomenat rector de la Fonteta de Sant Lluís, on passaria dèsset anys.

En la seua etapa de col·legial al Sant Tomàs de Villanueva va conèixer Josep Espasa i els seus amics Joan Fuster i Vicent Ventura, amb els que començà a relacionar-se.

“Espasa fou com un pare per a mi”, afirma Emili Marin.⁵¹³ Fou Espasa qui inculcà a Marin un tarannà obert a noves idees i l'estima per la llengua i cultura del País Valencià. Durant els anys seixanta, Espasa es reunia sovint amb Fuster, Ventura i Josep Iborra en una cafeteria de València situada enfront la llibreria Dávila, al carrer de la Sang. Els quatre amics es juntaven sovint els dilluns i després de la tertúlia se n'anaven a sopar a casa de Ventura, on continuaven la xerrada. En les tertúlies també hi participaven prou sovint Josep Lluís Bausset i Císcar i Josep Garcia Richarts (membre de la Unió Democràtica Militar), amics també de Fuster. Doncs bé, Emili Marin acompanyava alguns dilluns a mossén Espasa a aquestes tertúlies. En aquests encontres i amb les llargues converses amb Espasa, és on va adquirir Marin consciència valencianista. Marin descriu així la impressió que li va causar estar present en aquestes reunions:

«Això fou un món nou per a mi, un descobriment, em va obrir noves perspectives. En aquestes reunions es parlava de nacionalisme, de l'impacte que tingué el llibre *Nosaltres els valencians* de Fuster, i sobretot més encara de l'impacte i polèmica que va causar altre llibre important de Fuster, *El País Valencià*, editat per una editorial de Barcelona. Ací és on vaig entrar en la dinàmica nacionalista i on vaig començar a estimar el valencià com a llengua de cultura i comunicació. I això s'accentuava més encara quan veies el contrast d'un el seminari totalment castellanitzat. En aquell temps el seminari semblava una espècie d'epígon de la Generació del 98».⁵¹⁴

Malgrat aquest ambient castellanitzat, es va fer una esclatxa. En aquell temps al Col·legi Sant Tomàs de Villanueva i la Presentació començà entrar el valencianisme amb la permissivitat d'Espasa. Joan Fuster i Vicent Ventura anaven sovint al col·legi a parlar amb Espasa. El col·legi era un anar i venir de gent vinculada la nacionalisme cultural. De fet, un dels primers recitals que donà Raimon a València fou al Sant Tomàs de Villanueva, i el mateix Andreu Alfaro feu dos escultures dedicades a la Mare de Déu de la Presentació i Tomàs de Villanueva, que donen el nom a la institució. La familiaritat entre Espasa i Fuster donà lloc a una anècdota curiosa protagonitzada per l'assagista de Sueca. Aquest, en una ocasió, va impartir els exercicis espirituals als col·legials del Tomàs de Villanueva.⁵¹⁵

⁵¹³ Entrevista amb Emili Marin Soriano (València, 5 d'agost de 2010).

⁵¹⁴ Entrevista amb Emili Marin Soriano (València, 5 d'agost de 2010).

⁵¹⁵ Entrevista amb Emili Marin Soriano (València, 5 d'agost de 2010).

Aquests contactes d'Emili Marin amb Espasa, Fuster i Ventura van donar lloc a una gran amistat entre tots quatre, que durà fins la mort dels tres últims. Marín participà amb ells en tertúlies i activitats culturals. Altre lloc on s'ajuntaven a xerrar gent del nacionalisme cultural fou el xalet que tenia Vicent Ventura a Lliria. Les reunions es feien els diumenges i en ells participàvem, a més de l'amfitrió, el periodista Joan Josep Pérez Benlloch, Fuster i Marin, entre altres.⁵¹⁶ En els anys finals del franquisme i la Transició, Marín va entrar de ple en els cercles polítics i culturals valencianistes i el món de les parròquies populars, ja que fou rector uns anys de la parròquia de la Mare de Déu de Fatima de València. En aquesta etapa de la seua vida, Marin va teixir una ampla xarxa d'amistats amb polítics de l'esquerra, professors universitaris, intel·lectuals nacionalistes i periodistes, alguns dels quals involucrarà anys després en *Saó*, fins i tot al mateix Fuster, qui -com s'ha dit- va escriure en *Saó* entre 1977 i 1997. I és més, quan es van instituir l'any 1990 el Sopar de Saó, on es fa un homenatge a persones destacades per la seua tasca cívica i cultural valencianista, el primer homenatjat fou Joan Fuster.

La col·laboració de Fuster en *Saó* no significa en cap moment la seua adscripció catòlica. És coneguda la postura agnòstica de l'assagista de Sueca vers la religió i la seua actitud crítica cap a l'Església valenciana, a la que feia corresponsable del procés de castellanització acusada que patia el País Valencià. Però és evident que amb Josep Espasa i el cercle de rectors nacionalistes progressistes Fuster feu una excepció, per proximitat ideològica. De fet, Emili Marín apunta una frase de Fuster referint-se a *Saó* que deixa clar el que pensava l'escriptor de Sueca al respecte: “Si pel meu gust fóra en el món no hi haurien capellans, però si tinguera que haver-ne que foren com vosaltres”.⁵¹⁷

La vinculació de Marin amb els nuclis nacionalistes de línia fusteriana fou gran, era un rector conegut i amb prestigi en els cercles valencianistes d'esquerra, fins al punt que Marin va oficiar la missa de funeral d'alguns dels intel·lectuals nacionalistes més reconeguts com ara Vicent Andrés Estellés i Vicente Badia Marin. I juntament amb els rectors Pere Riutort i Josep Antoni Comes, Emili Marin també va cooficiar la missa del soterrat de Manuel Sanchis Guarner.⁵¹⁸ La tasca periodística d'Emili Marin al front de *Saó* i el seu suport a nombroses iniciatives culturals valencianistes, van motivar el seu nomenament com a membre del Consell Valencià de Cultura entre març de 1994 i gener

⁵¹⁶ Entrevista amb Emili Marin Soriano (València, 5 d'agost de 2010).

⁵¹⁷ Entrevista amb Emili Marin Soriano (València, 5 d'agost de 2010).

⁵¹⁸ Entrevista amb Emili Marin Soriano (València, 5 d'agost de 2010).

de 1998, precisament substituint el silló de Joan Fuster. En aquest organisme s'encarregà de l'edició del llibre *Cardenal Tarancón* (1995).

Però més que Fuster, fou Josep Espasa el vertader mestre d'Emili Marín. D'Espasa aprengué la concepció d'un sacerdoci pròxim amb els problemes al poble i amb la llengua del poble, seguint els preceptes del Vaticà II. I Espasa el va familiaritzar amb les tesis renovadores i oberturistes dels teòlegs europeus més avantguardistes.

Josep Espasa Signes (Dénia 1914-1980), doctor en Teologia per la Universitat Gregoriana de Roma, fou canonge de la Catedral de València i rector del Col·legi Sant Tomàs de Villanueva durant 1945-1970. Al front d'aquesta institució, Espasa inculcà els futurs preveres una mentalitat oberta als nous temps del Vaticà II i a la realitat històrica i cultural valenciana. Espasa compartia amb els seus amics Joan Fuster i Vicent Ventura la idea de la catalanitat lingüística del País Valencià. El canonge catedralici fou un nexa d'apropament, un interlocutor, entre els valencianistes cristians progressistes i el sector intel·lectual agnòstic fusterià. Josep Espasa fou, juntament amb Vicent Ventura, Joan Josep Pérez Benlloch i el professor Vicenç Rosselló, un dels valedors de *Saó* en els principis de la revista davant una intel·lectualitat anticlerical i agnòstica influenciada pels estudis de Joan Fuster sobre l'Església, a la que acusava d'haver contribuït a la castellanització del País Valencià. Espasa, Ventura, Benlloch i Rosselló, i també finalment Joan Fuster, van contribuir a trencar els prejudicis de certs intel·lectuals esquerrans vers *Saó*.⁵¹⁹

Mossén Espasa fou nomenat en 1939 professor del Seminari de València i en 1945 rector del Col·legi de Sant Tomàs de Villanueva, on va estar 28 anys. També va impartir classes d'ensenyament religiós a la Universitat de València fins 1972. Humanista, influït per l'esperit erasmista de Tomàs de Villanueva, Espasa va tenir una doble constant preocupació: l'home i l'evangeli. Després del Concili Vaticà II, fou Delegat Diocesà d'Ecumenisme i Marginals. L'empremta renovadora d'Espasa es deixa sentir en les seues obres *Falsejaments i veritats cristianes*, editat a Barcelona per Edicions 62 l'any 1969, i *Què cal creure*, publicada per l'Abadia de Montserrat el 1976. El primer llibre fou escrit al caliu del Vaticà II i el segon en ple debat postconciliar, ja mort Franco. Es tracta d'obres de caràcter teològic que nodriran bastants dels plantejaments dels sacerdots fundadors de *Saó*. A més, Josep Espasa destacà també per la seua tasca ecumènica al País Valencià, fou un dels fundadors l'any 1968 del Centre Ecumènic Interconfessional

⁵¹⁹ Entrevista amb Emili Marín Soriano (València, 5 d'agost de 2010).

de València. L'ecumenisme, entés com a diàleg i unitat dels cristians de diferents confessions, ha tingut especial repercussió en cercles cristians progressistes. Mossén Espasa fou un dels nexes més interessants de l'Església del diàleg fe-cultura, i per suposat un defensor de la litúrgia en valencià. De fet, va manifestar aquesta necessitat en el pròleg que feu al llibre *L'Església valentina i l'ús de la llengua vernacle* de Vicent Miquel. Les seues idees, tant en el camp religiós com en el fet diferencial valencià, no combregaven gens amb el catolicisme conservador de l'arquebisbat. Això fou una de les causes per les quals va ser destituït del Tomàs de Villanueva pel bisbe Jesús Pla el 1970. Malgrat la protesta dels col·legials i ex-alumnes oposant-se a la mesura, Espasa fou condemnat a la marginació.⁵²⁰

I pel que fa a *Saó*, Josep Espasa es vincula a la revista des del seu naixement. *Saó* li va publicar tres interessants articles on Espasa reflexiona sobre la relació entre l'Església i la societat valenciana. Es tracta dels articles “Evangeli i política”⁵²¹, “L'Església valenciana a la postguerra”⁵²² i “Autoritat i comunitat a l'Església”⁵²³. En aquests articles Espasa denuncia que l'Església viu d'esquenes a la cultura valenciana i als canvis de mentalitat de la societat moderna. A més, *Saó* no va perdre l'oportunitat d'entrevistar aviat Espasa. En el número 2 (setembre-octubre de 1976) apareix una entrevista titulada “Mossén Espasa, un home objectiu i lliure”, la qual es fa amb motiu de la publicació del seu darrer llibre *Què cal creure*. L'entrevista, il·lustrada per Harca, incorpora un article informatiu sobre l'homenatge que li feu l'ajuntament de Dénia a Espasa, el 22 de juliol del mateix any, en el marc del Congrés de Cultura Catalana. En aquesta entrevista Josep Espasa reclama una “acció urgent del clergat valencià a favor de l'ús del valencià, no sols com a llengua litúrgica, sinó com a llengua del País; és a dir, com a llengua que caldria emprar constantment a nivell col·loquial i pastoral”.⁵²⁴

La mort de Josep Espasa en 1980 trencà una relació amb *Saó* que prometia ser fructífera. Emili Marín va viure també els últims anys de la vida de Josep Espasa. Es veien pràcticament tots els divendres. I Joan Fuster el recordava així en una necrologia

⁵²⁰Colomer. Op.cit. p. 50. I també Reig i Picó. Op.cit.pp.232-234. La trajectòria de Josep Espasa ve recollida en el monogràfic “Josep Espasa. Un home de Dénia, un cristià del Vaticà II i mossèn nacionalista”. Monogràfic 36 de *Saó*, abril de 2005. Trobem també referències biogràfiques d'Espasa en l'article de Francesc Asensi i Emili Marín: “El Seminari valencià de la Presentació”. *Saó* 74 (desembre 1984).p.22-24.

⁵²¹ *Saó*, 4 (1977). p.6-7.

⁵²² *Saó*, 14 (1978), p.7-8.

⁵²³ *Saó*, 22 (1979), p.9.

⁵²⁴ *Saó*, 4 (1976). “Mossén Espasa, un home objectiu i lliure”, p.18-19.

publicada en *Serra d'Or*: "Un home de fe, un intel·lectual frustrat, un mestre radiant". Fuster lamentà molt la mort d'Espasa. Emili Marin afirma que l'assagista de Sueca li va dir amb molta melanconia que no sols havia perdut un amic, sinó sobretot un eclesiàstic d'una cultura excepcional amb el qual es podia fins i tot discutir de l'Esperit Sant".⁵²⁵

L'últim homentage de *Saó* al canonge fou l'edició del monogràfic "Josep Espasa, un home de Dénia, un cristià del Vaticà II i mossén nacionalista", publicat l'abril de 2005, en el que es glossa la figura d'Espasa des de diverses vessants. En aquest monogràfic col·laboraren figures representatives del progressisme catòlic i nacionalista com ara Emili Marín, Josep Iborra, Josep Antoni Comes, Josep Vidal Talens, Antoni Prats, Vicent Balaguer, Guillem Gilabert i Antoni Espasa.

La contribució d'Emili Marin a *Saó* és extensa. Marin ha estat el gran divulgador extern de *Saó*, el que ha donat la imatge externa a la revista i el que ha convertit *Saó* en una empresa editorial que durant alguns anys es va autofinçar econòmicament. Emili Marin va donar nous aires a la revista. A partir de 1990 va impulsar els premis Josep Espasa i Ramon Muntaner mitjançant la Festa de Saó, la qual consisteix en un sopar en el que es lliuren aquests premis alhora que es ret també un homenatge a un personatge destacat de la cultura catalana. El primer homenatjat fou Joan Fuster el 1990, al que seguiren Vicente Enrique Tarancón, Vicent Ventura, Ramon Lapiedra, Miquel Batllori, Rafael Sanús, Carme Miquel, Eliseu Ciment, Rosa Serrano i altres.

Les relacions d'Emili Marin amb l'arquebisbat han sigut sempre difícils, especialment amb Agustín García-Gasco, amb qui va mantenir discrepàncies importants, sobretot arran de la publicació de la *Bíblia Valenciana Interconfessional*, un projecte de *Saó* que va comptar amb l'aprovació de la Santa Seu. Malgrat l'oposició de García-Gasco, s'arribaren a editar 10.000 exemplars de la Bíblia gràcies a les gestions del llavors president de Bancaixa, Emili Tortosa, un dels fundadors de *Saó*. Durant 18 anys Emili Marin dirigí la revista *Saó*, responsabilitat que va haver de deixar per problemes de salut en 2010. Es de la seua renúncia la revista està dirigida per primera vegada per un seglar, Vicent Boscà Perelló, professor d'ensenyament secundari i periodista.⁵²⁶

⁵²⁵ Entrevista amb Emili Marin Soriano (València, 5 d'agost de 2010).

⁵²⁶ Vicent Boscà Perelló (Aldaia, 1960). Professor, periodista i activista cultural. President de l'Ideco de l'Horta Sud durant els anys 1996-2006, Boscà va impulsar al el Premi d'Investigació de l'Horta Sud i va instituir el Premi Quico Moret de la Concòrdia, que reconeix la tasca d'associacions i persones que treballen per la vertebració comarcal. Sota la seua presidència l'Ideco de l'Horta Sud va ser membre fundador de la Federació d'Institut d'Estudis Comarcals Valencians (FIECOV), alhora que va impulsar el tercer i quart Congrés d'Història de l'Horta Sud. A més, Boscà -actual professor de l'IES la Marxadella

6.5.2. Vicent Cardona, la pastoral de la infància i joventut en el món de l'escoltisme.

Vicent Cardona Puig (Llombai, 1941), director de *Saó* durant 1995-1998, va assimilar el Vaticà II al seminari de Moncada per mitjà de la lectura de teòlegs renovadors d'Alemanya i França que li aconsellaren alguns dels seues professors, com Raimon Gascó. La ideologia valencianista la va assumir a través dels contactes que va mantenir amb gent de la JARC i la JOC, així com intel·lectuals fusterians i altres capellans amb els que viatjava sovint a l'Abadia de Montserrat, com és el cas del seu amic el cantant Paco Muñoz. A Montserrat Cardona viu l'ambient d'oberturisme cultural i la preocupació per la llengua i cultura de l'Església de Catalunya. A Cardona també el van impactar les lletres reivindicatives de la Nova Cançó, fins al punt que és un seguidor de Lluís Llach i Raimon.

Vicent Cardona estudià al Seminari de València i fou ordenat prevere el 21 de setembre de 1969. La seua activitat parroquial inicial la va desenvolupar a la Vall d'Albaida i la Safor. Començà com a vicari de la Parròquia de Santa Maria d'Ontinyent, on va donar classe de batxiller al col·legi de la Puresa de Maria. En aquesta població va iniciar una tasca que cultivarà al llarg de la seua vida: la pastoral de la infància i joventut en el món de l'escoltisme. A Ontinyent fundà l'agrupament escolta Mafeking. Tres anys després, Cardona fou enviat com a vicari parroquial a la parròquia de la Mare de Déu de Fàtima de València, on continuà la tasca d'ensenyant i promogué el grup escolta Matopu i una residència d'estudians universitaris.

de Torrent- ha desenvolupat una intensa tasca periodística en el setmanari *7 Dies de la Comarca*, *Levante-EMV*, *Papers de l'Horta* (revista editada per la Fundació Horta Sud de la que fou director entre 1994 i 2003) i el mensual *Saó*, on està vinculat des de 1989 com a membre del consell de redacció i de la qual és director des de gener de 2010. En tots aquests mitjans, Boscà ha cultivat un periodisme cívic, compromés, valencianista progressista i crític davant els abusos del poder.

Per altra banda, Vicent Boscà ha estat també regidor d'Educació, Cultura i Joventut al seu poble natal, Aldaia, els anys 1987-1999, on va realitzar una activa tasca de transformació del municipi durant l'alcaldia del socialista d'Enric Luján, alhora que va dirigir el BIM *L'Informatiu* i l'àrea de comunicació de l'ajuntament. També ha estat cap de gabinet de comunicació de l'Ajuntament de Dènia durant 2005-2008 És també membre del consell de redacció de *La Fulla de l'Olivar* d'Alaquàs i col·laborador de *Quaderns d'Investigació* d'Alaquàs. Persona solidària i compromesa, cal destacar el seu esperit de lluita i de treball a favor de la gent més necessitada, a favor de la vertebració cultural, política i social de l'Horta Sud, i a favor de la cultura i la llengua autòctona del poble valencià. Actualment viu a Picassent on des de 2002 realitza també una intensa activitat al si de la Societat Artístico Musical del poble. Aquesta població de l'Horta ha reconegut la seua tasca cívica amb la concessió del Premi Cultural Cristòfor Aguado Medina 2012, que atorga l'associació picassentina del mateix nom. Un guardó reconeix el compromís i la trajectòria cívica i professional a favor de la cultura del País Valencià.

L'any 1974 fou nomenat rector de Sant Josep de Tavernes de la Valldigna fins a l'any 1982. En aquest municipi de la Safor va entrar en contacte amb el valencianisme cultural a través de Víctor Mansanet, Maria del Carme Girau i Vicent Martínez, els quals impartien valencià al col·legi del patronat parroquial. A Tavernes, Cardona entrà en contacte també amb Emili Tortosa, un dels fundadors de la Nostra Escola Comarcal de Picassent i futur membre del consell de redacció de *Saó*. En aquesta població Cardona continua promovent l'escoltisme fundant el Grup Valldigna, alhora que promogué la reforma de l'ensenyament al col·legi del patronat i a l'institut de la localitat. Una de les seues obres més recordades fou la construcció del nou edifici del patronat parroquial, que fou inaugurat l'any 1979 pel cardenal Ricard Maria Carles, aleshores bisbe de Tortosa. A més, també va impulsar la revista *Parròquia de Sant Josep*, que es va publicar entre 1980 i 1980.

A Tavernes de la Valldigna, Cardona fou membre actiu de l'Associació d'Amics de la Valldigna, entitat que treballava per la recuperació del monestir de Santa Maria de la Valldigna. A través d'aquesta associació Vicent Cardona va conèixer Joan Fuster. L'entitat va demanar la col·laboració de Fuster per al muntatge d'una exposició sobre el monestir realitzada a l'Ateneu de València. En aquells anys de la Transició Cardona coneix també Vicent Andrés Estellés, Manuel Sanchis Guarner i Vicent Ventura, als qui convida al patronat parroquial per a impartir conferències.

Posteriorment Vicent Cardona ha exercit la seua activitat pastoral al front de les parròquies de la Mare de Déu de l'Olivar (1982-2004), Santa Maria de Jesús (2004-2008) de València i en l'actualitat en la de Sant Cristòfor Màrtir de Picassent. A Alaquàs és on ha realitzat la major part de la seua activitat al llarg dels 22 anys que ha estat rector. En aquesta població de l'Horta Sud ha realitzat una intensa activitat educativa, social i cultural. A Alaquàs realitzà una important tasca de renovació pedagògica i d'adaptació dels centres educatius parroquials a les noves lleis educatives. En aquest municipi de l'Horta va crear també diversos grups juvenils parroquials, com els agrupaments escolta Argila i Pas de Pi, i ha estat junt a Josep Antoni Comes fundador del setmanari en català la *Fulla de l'Olivar*. Aquesta publicació isqué el 26 d'octubre de 1985 i continua publicant-se. És un referent a la comarca pel que fa a la premsa religiosa, ja que no sols informa dels actes litúrgics i culturals habituals de la parròquia, sinó que ofereix també un marc de reflexió teològica en els valors cristians més solidaris, alhora que té un compromís cívic amb la població en tant que dóna notícies locals. Des dels inicis la vinculació Fulla de l'Olivar amb *Saó* han estat més que evidents, ja que en el setmanari

col·laboren també dos membres actuals del consell de redacció de *Saó* veïns d'Alaquàs, Rafael Roca i Presentació Sena.

El 1998 Vicent Cardona va rebre un dels Premis d'Actuació Cívica de la Fundació Lluís Carulla per la seua participació activa en la lluita per la pervivència de la llengua catalana als ambients eclesiàstics. A més, en arribar el moment de deixar la parròquia d'Alaquàs, l'Ajuntament, presidit aleshores per Jorge Alarte del PSPV-PSOE, li va atorgar la Medalla d'Or de la ciutat, el 8 d'octubre de 2004, distinció amb la que el consistori li reconeixia així 22 anys d'intensa activitat al front de la parròquia.⁵²⁷ Posteriorment, des de l'any 2004, fou rector de la parròquia Maria de Jesús del barri de Patraix de València. A l'estiu de 2008 fou nomenat rector de Sant Cristòfor de Picassent, on resideix actualment.

Vicent Cardona, director de *Saó* entre els anys, continua la tasca de Josep Antoni Comes i Emili Marin. Cardona representa una etapa de gran obertura de *Saó* al món cultural, intel·lectual, polític i econòmic del País Valencià. És també l'etapa, junt a la de Marín, on hi ha una relació més estreta amb la Generalitat governada pel PSPV-PSOE. Són els anys de professionalització de *Saó*, dels Premis Saó, dels homenatges de *Saó* a personalitats de la cultura, de màxima edició de llibres. Són els anys on *Saó* adquireix la seua imatge externa i on la revista comença a ser reconeguda amb premis i guardons.

En arribar al número 100, fase inusitada en les revistes valencianes en català, *Saó* sobreviu malgrat no tenir un aparell polític nacionalista que la sostinguera, i malgrat la percepció del cristianisme progressista de què apenes quedava res del Concili Vaticà II. Amb aquest panorama, la revista dóna el salt cap a la professionalització, sense renunciar als seus principis bàsics: nacionalisme i cristianisme progressista.

Cardona ha destacat també per la seua tasca en la transmissió de la fe en valencià als xiquets. Ha participat, juntament a l'il·lustrador i pintor Francesc Aracil, en la col·lecció de l'editorial Denes "Pregar amb els fills i els nets" en la confecció d'obres com *Gràcies per tantes coses* i *Els amics de Jesús, Jesús m'ensenya a resar!*) i *Maria, la mare*.

⁵²⁷ Vegeu Francesc Martínez: "Vicent Cardona, un rector il·lustrat". *Papers de l'Horta*, núm. 21 (segon semestre de 2004).p.7. I també Rafael Roca: "El rector d'Alaquàs". *Saó* 289 (novembre 2004). p.26-27.

6.5.3. Josep Manuel Iborra Lerma, historiador de l'Horta i el Camp de Morvedre.

Finalment cal destacar també la contribució en la consolidació de *Saó* del prevere Josep Manuel Iborra Lerma, natural de Torrent. Iborra Lerma començà a col·laborar en *Saó* a partir de 1977 fins a 1983. Però la seua aportació principal ha estat haver deixat un pis seu per a ús exclusiu de la redacció actual de *Saó*, un immoble situat al carrer Àngel de l'Alcàsser de València. Iborra Lerma destaca professionalment com a professor titular d'Història i Institucions Econòmiques de la Universitat de València. És un especialista en història econòmica del País Valencià. Les seues investigacions s'han centrat sobretot en la transició del feudalisme al capitalisme al Camp de Morvedre i l'Horta. Dos de les seues obres més conegudes són *Realengo y señorío en el Camp de Morvedre* (1981) i *Historia básica de Torrent* (1982). Ha col·laborat en diversos congressos d'història comarcal i és membre de l'Associació Espanyola d'Història Econòmica. El seu valencianisme ve del fusterianisme a través de la Facultat d'Història Universitat de València. Josep Manuel Iborra compagina la seua tasca docent i investigadora amb l'activitat sacerdotal en diverses parròquies del País Valencià. La seua estada més polèmica fou el temps que exercí de rector en la parròquia de la Mare de Déu dels Àngels d'Albal entre 1978 i 1985, on oficiava misses en valencià, quan la Batalla de València encara sacsejava la societat valenciana. En aquesta població de l'Horta Sud, Josep Manuel Iborra va sofrir les crítiques, boicots i la marginació de l'alcalde franquista Agustín Zacarés Vila, primer edil del poble durant 1974-1999. Aquells polèmics anys Iborra va reprendre el contacte amb dos grans amics del seminari: Antoni Ferrer, aleshores rector de Beniparrell, i Xavier Peñarrocha, capellà de l'església de Sant Carles Borromeu d'Albal. La triada de rectors valencianistes d'esquerres trencava els esquemes ideològics nacionalcatòlics de l'intransigent Zacarés, qui no podia ocultar la seua hostilitat contra ells. Opinava així d'ells d'una forma depreciativa i exagerada: “Don José és catalanista i Peñarrocha comunista, però el pitjor de tots és el rector de Beniparrell que es marxista-leninista”.⁵²⁸

⁵²⁸ Entrevista amb Josep Antoni Ferrer Perales (València, 22 de juliol de 2010).

6.6. L'ASSEMBLEA CONJUNTA DE BISBES I RECTORS DE 1971, UNA ESPERANÇA FRUSTRADA PER AL CLERGAT VALENCIÀ PROGRESSISTA.

El Concili Vaticà II i l'entrada en escena dels grups cristians renovadors acentuaren les tensions entre l'Església i l'Estat. La lluna de mel entre el règim i l'estament eclesiàstic sellada en la Guerra Civil començava a fer esclatxos. Un punt d'inflexió en aquest procés fou l'Assemblea Nacional Conjunta de Bisbes i Sacerdots, celebrada al seminari de Madrid del 13 al 18 de setembre de 1971. Aquest esdeveniment marcà un abans i un després en les relacions entre les dues institucions i preparà el camí de l'Església cap a la Transició. Hi ha bastant unanimitat entre els historiadors en considerar l'Assemblea Conjunta com una preparació ideològica de l'Església espanyola cap a un possible canvi de règim, ja que hi havia la percepció que la dictadura no sobreviuria a la mort de Franco.⁵²⁹ A l'Assemblea Conjunta, inaugurada pel cardenal valencià Vicente Enrique Tarancón, foren convocats 250 eclesiàstics, dels quals 167 eren sacerdots i la resta bisbes, procedents de totes les diòcesis d'Espanya. Assistiren a l'acte inaugural 233 eclesiàstics. L'Assemblea aprovà set ponències que reflectiren la visió de l'Església sobre el seu paper en la societat espanyola, l'exercici del ministeri sacerdotal i les formes de viure-lo, els criteris d'acció pastoral de l'Església, les relacions interpersonals en la comunitat eclesial, la missió evangelitzadora de l'Església, les exigències evangèliques del sacerdot en l'Església d'avui i la preparació per al sacerdoci, i finalment la formació permanent del clergat. L'Assemblea volia donar resposta al paper dels sacerdots en una societat en continu canvi i el lloc de l'Església en un Estat que es manifestava hostil a la doctrina del Vaticà II.⁵³⁰

Els religiosos que visqueren l'Assemblea, bé des de dins com membres actius o bé fent el seguiment informatiu, tenien el convenciment de ser testimonis d'un esdeveniment històric transcendent. Josep Antoni Comes estava acabant la carrera de periodisme a Madrid en el transcurs de l'Assemblea Conjunta, compaginant els seus estudis amb el treball en *Pastoral Misionera*, des d'on seguia informativament la trobada eclesial. Va veure també l'hostilitat que mostrava la premsa del règim contra l'Assemblea i va decidir llavors investigar aquesta qüestió. El resultat de la recerca fou la tesina *La Asamblea Conjunta y determinada prensa española*, dirigida pel professor

⁵²⁹ En aquesta línia interpretativa es mantenen Feliciano Montero, Josep Maria Rovira Belloso, Joan Casañas, Ramir Reig, Josep Picó i Juan Martín Velasco, entre altres, les obres dels quals ja hem esmentat.

⁵³⁰ Vegeu Secretariado Nacional del Clero (1971): *Asamblea Conjunta Obispos-Sacerdotes. Historia de la Asamblea. Discursos. Texto íntegro de todas las ponencias. Propositiones. Conclusiones. Apéndices.* (1971). Madrid: Editorial Católica, SA.

José Altabella i llegida el 1973.⁵³¹ La conclusió principal de Josep Antoni Comes és la següent. L'Assemblea Conjunta suposa una revisió del nacionalcatolicisme, una crítica a aquest sistema de valors, l'inici del fi de l'aliança incondicional entre l'Església i l'Estat nascuda en la Guerra Civil. I en aquesta ruptura té molt a veure la influència del Concili Vaticà II i l'onada de catolicisme renovador que va provocar, en contraposició evidentment al catolicisme conservador preconiliar dominant. Tanmateix, per a Comes l'Assamblea va mostrar certes febleses, no va resoldre algunes qüestions que preocupaven sobretot al progressisme catòlic, com el celibat voluntari, la secularització dels sacerdots o la manca de democratització de les estructures eclesiàstiques. Segons Josep A.Comes, l'Assamblea no va canviar el jerarquisme vertical descendent preconiliar de l'Església, es va imposar de nou l'ala conservadora, la por a les reformes va fer perdre una gran oportunitat per obrir-se de veritat al Concili Vaticà II.

Pesava molt encara el règim i la seua premsa oficial, la qual va manipular i atacar aquelles proposicions i conclusions de l'Assamblea que suposaven cert oberturisme. Per a Comes, el nacionalcatolicisme, encara vigent i oficial, reaccionà contra l'Assamblea a través de la premsa.⁵³² Sobretot causà una forta polèmica la primera ponència titulada "Iglesia y Mundo en la España de hoy". Aquesta ponència analitza els canvis del món actual i el seu impacte en la fe, alhora que estudia aspectes com la secularització de la societat, el pluralisme, les dictadures, la societat del benestar, les relacions entre l'Església i Estat, el desfasament del catolicisme tradicional espanyol, la família i la joventut, l'ecumenisme i el pluralisme religiós. Es reflexionà també sobre la distribució de la riquesa regional, els problemes de la pobresa i de la immigració interna i la pràctica dels drets humans. Per tant, no és d'estranyar l'animositat exacerbada que despertà l'Assamblea en sectors amplis del catolicisme espanyol i els polítics més immobilistes del règim. Per això fou atacada per determinada premsa. Els atacs més furibunds venien de *Pueblo*, òrgan nacional dels sindicats verticals, i d'*Europa Press*, agència de notícies vinculada a l'Opus Dei. Però també d'*El Alcázar*, *Arriba* i la resta de diaris de la cadena del Movimiento. Sobretot *Arriba*, en ser l'òrgan oficial del poder polític, reflectia el que certes esferes del Govern pensaven de l'Assamblea. Aquesta premsa, segons Comes, formulà acusacions falses i manipulà determinats temes mostrant una falta tremenda d'honestitat periodística. Manipulacions informatives que

⁵³¹ JOSEP ANTONI COMES BALLESTER, J.A. (1973). *La Asamblea Conjunta y determinada prensa española*. Tesina inèdita dirigida per José Altabella. Escuela de Periodismo de Madrid.

⁵³² COMES BALLESTER, J.A. (1973). *La Asamblea Conjunta*.op.cit.p.99.

pretenien donar la impressió que els bisbes “van a tinterazo limpio”. Aquests diaris acusaren l'Església d'aprovar documents immadurs, imprecisos, ambigus i erronis, o simplement de fer política. També van titlar els sacerdots de desagraïts perquè “ahora quieren desengancharse del Estado que tantos beneficios les ha otorgado”.⁵³³ En el fons, l'objectiu del règim amb aquesta campanya de premsa era pressionar l'Església per neutralitzar o minimitzar en les ponències qualsevol crítica contundent a la situació social i política d'Espanya.

El cert és que l'Assemblea li va posar la cara roja al règim en algunes qüestions. Posarem alguns exemples per no estendre'ns. En les conclusions de la ponència “Iglesia y Mundo en la España de hoy” es defensava la llibertat d'associació i de reunió sindical i política, el respecte i promoció “de las minorías étnicas y de las peculiaridades culturales de los diversos pueblos de España”, la igualtat jurídica de tots els espanyols i la supressió de les jurisdiccions especials, així com el dret a l'objecció de consciència per motius ètics i religiosos. I més encara, l'Assemblea afirmà que l'Església “debe ser plenamente independiente del Estado y de cualquier sistema político-social”, i per tant demanava la supressió de tota intervenció del Govern en el nomenament de bisbes i exigia igualment la no participació de jerarques eclesiàstics en òrgans del govern o de representació política i la no militància de sacerdots en partits polítics. Això suposava una clara manifestació de separació Església-Estat que trencava un dels basaments principals del nacionalcatolicisme. A més, l'Assemblea es va atrevir a denunciar les desigualtats econòmiques i la pobresa en què vivien amplis sectors de la població, especialment el món rural, per la qual cosa demanava als responsables polítics i econòmics “que supriman los obstáculos y promuevan los cauces mediante los cuales se consiga un verdadero desarrollo humano de las personas y regiones del país, especialmente de las que sufren una depresión social i económica mayor”.⁵³⁴ I no era per a menys. L'Assemblea aportava dades sobre aquestes desigualtats per mitjà de diversos informes socioeconòmics de la realitat espanyola realitzats per organismes oficials, els quals revelaven situacions socials problemàtiques que posaven de relleu el ferri sistema econòmic de la dictadura fonamentat en una dura repressió i explotació de les classes treballadores. Es deia, per exemple, que el 20% dels espanyols (set milions) vivien en una situació real de pobresa i que l'atur i la subocupació (sobretot en àmbits rurals)

⁵³³ COMES BALLESTER: *La Asamblea Conjunta y determinada prensa*. pp.8-31

estaven provocant una creixent emigració interior i exterior, la qual cosa portava a la formació suburbis obrers a les ciutats i 1.300.000 d'espanyols treballant fóra del país.⁵³⁵ Evidentment això posava en qüestió els suposats èxits econòmics del règim.

Això no obstant, l'Assemblea fou més cauta en tractar el problema dels drets humans a Espanya. Per no irritar al règim, i al mateix temps quedar bé amb les bases cristianes més oberturistes, es va limitar a “hacerlo de modo menos apasionado” recollint una llista d'aquests drets que apareixen en l'encíclica *Pacem in terris* i en documents conciliars com la *Gaudium et spes*.⁵³⁶ Si fem una lectura acurada a aquests documents eclesiàstics veurem que avalen clarament la llibertat d'expressió, d'associació i reunió, el dret a la vida i a la integritat corporal, la igualtat de la dona, alhora que condemnen la tortura i les detencions arbitràries. Drets que la dictadura de Franco vulnerava sistemàticament.

El transfons ideològic de l'ofensiva contra l'Assemblea Conjunta fou –segons Josep Antoni Comes– el nacionalcatolicisme, aqueixa unió entre nacionalisme espanyol i catolicisme tradicionalista (consustancial vinculació entre l'Estat o patria i fe catòlica), que té com a conseqüència que l'Església es trobe involucrada en els valors sociopolítics de la dreta política. Això es tradueix en una cadena de favors que converteix l'Església en protegida i protectora del règim franquista.⁵³⁷ Però el Vaticà II produeix esclatxes. L'Assemblea Conjunta, afirma Comes, tradueix en termes espanyols l'esperit i la lletra del Vaticà II, inicia una crítica a aqueixa trajectòria nacionalcatòlica i obri un nou camí –una nova eclesiologia- que donarà un gir copernicà a aqueixa mentalitat decimonònica.⁵³⁸

I una prova evident que l'Església dels anys seixanta no era la mateixa que la dels anys trenta fou l'enquesta-consulta realitzada el 1969 al clergat secular espanyol per la Conferència Episcopal. Recordem, l'enquesta –utilitzada en les sessions i debats de

⁵³⁴ SECRETARIADO NACIONAL DEL CLERO (1971): *Asamblea Conjunta Obispos-Sacerdotes...* Ob.cit. pp.163-176. Aquesta part recull les conclusions de la ponència “Iglesia y Mundo en la España de hoy”.

⁵³⁵ *Asamblea Conjunta Obispos-Sacerdotes...* Ibidem.p.49-52 i 79-106. Aquestes denúncies foren formulades en la ponència “Iglesia y Mundo en la España de hoy”, concretament en els capítols “El telón de la pobreza” i “Los problemas pendientes”, així com en el “Anexo I” de l'esmentada ponència que aporta diverses estadístiques que destaquen els desnivells econòmics existents entre la classe empresarial i la treballadora.

⁵³⁶ *Asamblea Conjunta...* Ibidem.p.53-58. Capítol “los derechos humanos en España” de la ponència “Iglesia y Mundo en la España de hoy”,

⁵³⁷ COMES BALLESTER. Ibidem.p.41-42.

⁵³⁸ Ibidem.p.34.

l'Assemblea Conjunta— comprenia més de 200 preguntes relatives a aspectes de la vida, la fe, la mentalitat i l'activitat dels sacerdots. Respongué el 85% del clergat. Aquesta enquesta revela canvis importants de mentalitat en el sacerdoci espanyol, que demanda reformes substancials en l'organització de l'Església i la seua pastoral. De fet, una de les coses més cridaneres de l'enquesta i que més irrità les forces immobiliestes fou la postura sociopolítica del clergat espanyol i la seua opinió sobre el règim. Hi ha una aclaparadora majoria de preveres, el 71%, que abraça ideologies polítiques que sols poden ser viables en un règim democràtic. És a dir, el 24,8% del clergat es manifesta socialista (arribant a un 47,2% els preveres joves de menys de 30 anys), un 21,7% s'autodefeneix monàrquic, un 12,6% està vinculat als moviments obrers, un 6% és partidari d'un sistema republicà i un 4,9% es manifesta a favor de les autonomies regionals, mentre que un percentatge minoritari es considera comunista (el 0,6%) i anarquista (el 0,4%). Això contrasta amb el reduït 12,9% del clergat que abraça únicament ideologies del règim. O dit d'altra manera, un 10,5% es manifesta d'acord amb el sistema polític actual d'Espanya (la dictadura de Franco) i un 2,4% afirma la seua afinitat a Falange Española. En conclusió, estem davant d'una classe sacerdotal que en la seua majoria no havia viscut la Guerra Civil i que és més oberta als canvis sociopolítics que s'estaven produïnt al món. Per altra banda, també és significativa l'opinió del clergat sobre la unió Església-Estat ja que un 45,5%, es manifesta poc, molt poc o gens d'acord amb aquest matrimoni de conveniència entre les dues institucions, mentre que el 33% afirma que està bastant o molt d'acord, i el 21,5% no respon.⁵³⁹

Però a mesura que els resultats de l'enquesta anaven sorgint en l'Assemblea, el diari *Arriba* li restava importància atacant precisament l'elaboració científica del qüestionari. El cas és que la jerarquia agafà por i moderà els seus plantejaments, afirmant que les conclusions de l'enquesta no podien ser elevades a una “determinante verdad” sinó que eren instruments de treball per a l'Assamblea.⁵⁴⁰ Contat i debatut, la jerarquia no volgué anar més lluny, no propicià una ruptura amb el règim i no canvia les coses dins en la relació jerarquia-sacerdot i el magisteri sacerdotal en les parròquies. Ho va dir clarament el cardenal Fernando Quiroga, president de la CEE: «Eramos conscientes los obispos (y el Papa lo subrayó poco después) de que los resultados de una encuesta no podian

⁵³⁹ *Asamblea Conjunta Obispos-Sacerdotes...Ibidem.p.107.*

⁵⁴⁰ COMES BALLESTER. *Ibidem.p.58.*

llevarnos, sin más a “canonizar” las aspiraciones, deseos y opiniones que en ella aparecieran».⁵⁴¹

Postura sociopolítica dels preveres espanyols. Any 1969¹						
	Menys de 30 anys	30 a 39	40 a 49	50 a 64	Més de 64	Total
Socialisme	47,2	34	24,9	7,9	3,9	24,8
Comunisme	0,9	0,7	0,4	0,4	0,5	0,6
Anarquisme	0,6	0,3	0,3	0,3	1,3	0,4
Moviments obrers	15,3	13,7	12,4	11	9,7	12,6
Monarquia	3,6	9,6	16,3	40,5	51,2	21,7
Falange Española	1	1,5	2,7	4	3,4	2,4
República	7,1	8,5	7	2,9	1,7	6
Autonomia regional	4,2	5,1	4,8	5,6	4,7	4,9
Situació política actual d'Espanya	4,2	8,3	14	15	11,5	10,5
No responen	16	17,9	17,4	12,3	12,1	15,7
Partidaris d'ideologies democràtiques				71%		
Partidaris d'ideologies del règim franquista				10,5%		
No contesten				17,7%		
Font: “Asamblea Conjunta Obispos-Sacerdotes”. Madrid 1971. p. 109. Elaboració pròpia.						

Altra qüestió que l'Assemblea no va saber abordar fou la revisió de l'actitud de l'Església en la Guerra Civil. La proposició 38, en la que l'Església demanava perdó per la seua participació en la guerra i la postguerra, no va ser aprovada en no obtenir la majoria reglamentària (dos terços), malgrat que va comptar amb 123 vots a favor, 113 en contra i 10 blancs. El text debatut però no aprovat afirmava el següent: «Si decimos que no hemos pecado, hacemos a Dios mentiroso y su palabra ya no está en nosotros. Así pues, reconocemos humildemente y pedimos perdón porque no siempre supimos ser verdaderos “ministros de reconciliación” en el seno de nuestro pueblo dividido por una guerra entre hermanos».⁵⁴² Segurament una conclusió en aquests termes haguera suposat creuar la línia roja amb el règim. El cert és que en els llocs de la jararquia eclesiàstica romania encara la generació que havia viscut la guerra i que emotivament era incapaç d'oblidar-la.

⁵⁴¹ *Asamblea Conjunta Obispos-Sacerdotes...* Ibídem.p.17. Pròleg del cardenal

⁵⁴² COMES. Ibídem.pp.87-88.

Per altra banda, l'Assemblea es quedà en una mera declaració d'intencions pel que fa a la modernització de l'organització eclesial. No es canvien les estructures, no es democratitza l'Església, es manté el jerarquisme vertical descendent. Tampoc l'Assemblea donà solucions als problemes dels sacerdots en les parròquies obreres ni a la crisi de fe i secularització dels capellans. Tot el contrari, l'Assemblea tracta a les comunitats cristianes de base i rectors obrers de forma despectiva dient que són a "iglesias subterráneas" i "teologías subterráneas".⁵⁴³ En definitiva, no s'atenen les aspiracions de canvi i millores que demandava una part important del clergat. I com que la participació dels preveres en el govern de les diòcesis era escassa, els vents renovadors de la base a penes van moure la monolítica estructura eclesial. Aquesta oïda sorda de la jerarquia enfront dels problemes de base serà, segons Josep Antoni Comes, una de les causes de la forta onada secularitzadora que afectà els sacerdots espanyols en els anys setanta i vuitanta.⁵⁴⁴ L'Assemblea Conjunta, tot i que suposa una tímida crítica al règim i posa en qüestió el nacionalcatolicisme, no va satisfer les aspiracions de canvi i modernització del progressisme catòlic espanyol. I molt menys encara les dels cristians progressistes valencians, perquè aquell mateix any començaren a patir la política repressora de Jesús Pla, nomenat bisbe auxiliar de València el 31 de març de 1971, repressió que ja hem exposat en una capítol anterior. El discurs de Franco de cap d'any de 1971 no deixava cap dubte que el règim no toleraria el trencament de l'ordre establert el 1939 amb l'Església: «Lo que no puede hacer el Estado es cruzarse de brazos ante actitudes de carácter temporal asumidas por algunos eclesiásticos».⁵⁴⁵ Era un clar avís als catòlics renovadors.

⁵⁴³ Asamblea Conjunta... *Ibidem.* p.21.

⁵⁴⁴ Entrevista a Josep Antoni Comes (València, 19 -VII-2011).

⁵⁴⁵ COMES. *Ibidem.* p.70.

6.7. L'EMPENTA DEL CATOLICISME VALENCIANISTA. LA LLUITA PER INTRODUIR EL CATALÀ EN LA LITÚRGIA. DE L'EUCOLOGI-MISSAL AL LLIBRE DEL POBLE DE DÉU. EL PAPER DE L'ASSOCIACIÓ PARAULA CRISTIANA I LA SEUA RELACIÓ AMB SAÓ (1950-1975).

6.7.1. Ús del català en l'Església valenciana abans del règim de Franco.

La revista *Saó* apareix en un context eclesial totalment castellanitzat i hostil a la llengua pròpia. El llatí i el castellà portaven segles dominant els púlpits i les trones de l'Església valenciana. Des de l'Edat Mitjana fins al Concili Vaticà II el llatí ha estat la llengua oficial en la litúrgia. El Concili de Trento (1545-1563) ratificà una tradició ja assentada segles abans: l'ús de la llengua llatina exclusivament per a la Bíblia i els sacraments, especialment la celebració de la missa, mentre que les llengües romàniques (el català entre elles) quedaven relegades al sermó, la predicació, la catequesi i els llibres sacramentals i administratius de les parròquies. A l'antic Regne de València, al llarg dels segles XIV i XV, es van donar notables manifestacions de prosa religiosa en català, tot destacant les figures de Francesc Eximenis, Isabel de Villena i Sant Vicent Ferrer (1350-1419), qui va predicar en català. La dualitat lingüística llatí-català en l'àmbit eclesiàstic es mantingué vigent en terres valencianes fins a la desfeta d'Almansa de 1707, que accelerà el procés de castellanització en els cercles de poder que ja es venia donant des del segle XVI. Com és sabut, el Decret de Nova Planta de 29 de juny de 1707 va abolir els Furs de València, uniformitzant els usos, costums i tribunals segons les lleis de Castella, la qual cosa provoca un canvi idiomàtic en favor del castellà dins de la burocràcia oficial. Tanmateix, el Decret de Nova Planta no tenia efecte sobre l'administració eclesial, ja que mantenia intacta la forma de solucionar els conflictes jurisdiccionals amb l'Església. Per tant, en teoria, el català es podia continuar usant al si de l'Església valenciana. Però no fou així. A mesura que el castellà anava guanyant camí en l'administració política i judicial, el català perdia terreny en l'àmbit eclesial. Com posa de manifest Vicent Canet, la penetració del castellà en els temples valencians fou possible per l'absència d'unes pautes diocesanes en coherència amb el Concili de Trento.⁵⁴⁶ El moment de major castellanització es produí en el pontificat d'Andrés Mayoral Alonso, l'arquebisbe de València durant 1737-1769. Les seues disposicions van

⁵⁴⁶ En aquesta explicació succinta del procés de castellanització de l'Església valenciana he seguit VICENT CANET LLIDÓ: "El valencià en l'Església: 1707-2007", en *Anuari de l'Agrupació Borriana* de Cultura, núm. 18 (2007). pp.93-110.

propiciar el canvi idiomàtic en l'Església valenciana. El 1746 Mayoral va introduir el castellà en el ritual dels sacraments i el 1762 i ordenà que tots els llibres parroquials s'escrigueren en castellà. Això s'accentuà a partir de la reial cèdula de Carles III del 23 de juny de 1768, que ordenava el pas del llatí al castellà com a llengua vehicular en totes les escoles, cosa que afectà també els col·legis religiosos i els seminaris. El fet és que durant els segles XVIII, XIX i XX – subratlla Canet– es va produir un procés d'abandó progressiu del català per part de l'Església, encara que va sobreviure en alguns llocs en rituals de sacraments fins al 1939. El règim de Franco, però, acabà definitivament amb tot rastre de català en el culte, el domini del castellà en l'Església valentina fou total i anava al so del nacionalcatolicisme vigent.

Les accions castellanitzadores de l'Església promogudes sobretot pel poder central no foren menors a Catalunya i Balears, però des d'allí, en part perquè no s'acceptà l'acció castellanitzadora dels bisbes al segle XVIII, i en part perquè hi hagué un fort corrent cristià dins la Renaixença al segle XIX, ens trobem amb unes comunitats cristianes bastant arrelades a la nostra llengua. Com a mostra recordem els noms dels eclesiàstics Jacint Verdeguer, Miquel Costa i Llobera, Antoni Maria Alcover o Josep Torras i Bagés, que editaren tota la seua obra en català. En canvi, al País Valencià ens trobem en un erm renaixentista respecte al cristianisme. De les poques excepcions són els historiadors Roc Chabàs, Josep Sanchis Civera i Lluís Fullana, encara que tots ells van escriure la seua producció com a historiadors en castellà.

6.7.2. El tortuós camí cap a la normalitat litúrgica del català (1950-1975).

Amb aquests precedents, a partir dels anys cinquanta del segle XX comencen a produir-se algunes esclatxes. Com hem deixat palés, el Vaticà II va estar precedit per un ambient de renovació teològica que cristal·litzà en el concili. Pel que fa a les llengües i les identitats nacionals també hi va haver un ambient cada vegada més propici al que després establirà el concili. Al País Valencia, entre 1951 i 1973, prèviament al Vaticà II i en els anys immediatament posteriors al concili, aparegueren alguns homes i col·lectius cristians –i també laics i intel·lectuals– que recolzaren plenament l'ús del català en el culte catòlic. Tenim els exemples dels sacerdots Vicent Sorribes, Josep Espasa, Pere Riutort i Avel·lí Flors, i del compositor Agustí Alaman, així com persones vinculades a la clandestina Unió Democràtica del País Valencià com ara Vicent Miquel i Diego, Robert Moròder i Martí Domínguez Barberà. Es produeixen, a més, iniciatives cíviques

reivindicatives protagonitzades per Lo Rat Penat, la Junta Diocesana d'Acció Catòlica i l'Associació Paraula Cristiana. I també la implicació dels editor Nicolau Primitiu i Joan Senent i dels escriptors i filòlegs com Manuel Sanchis Guarner, Enric Valor, Francesc Ferrer Pastor, Beatriu Civera i Francesc de Borja Moll. Temps a venir bona part d'aquests valencianistes col·laboraran en *Saó*. La nostra revista continuarà en democràcia aquesta tasca de reivindicació de la litúrgia en català.

El camí vers la normalitat litúrgica de la llengua autòctona ha estat ple d'entrebancs. Primer va trobar la ferma oposició de la cúria eclesiàstica del franquisme i després la fòbia del blaverisme anticatalanista, que contaminarà el procés durant la Transició i la democràcia. En el següent quadre es recullen els principals esdeveniments, accions ciutadanes i obres de culte escrites per autors valencians en el tortuós camí –encara inacabat– per la normalització de la llengua en l'Església valenciana.

L'iniciador del camí cap a la normalització de la llengua en el culte fou el rector de Rocafort, **Vicent Sorribes i Gramatge** (València 1903-Quart de Poblet 1986).⁵⁴⁷ Estudià al Seminari de València i va ser ordenat sacerdot el 25 de juny de 1930. Coadjutor de Serra i de Sant Bartomeu de València fins a 1942, va passar a ser rector de Rocafort, poble del qual serà cronista oficial. Allí va romandre fins que es va jubilar el 1979. Aquest començà el 1950 a oficiar la missa i la predicació en català a la seua parròquia de Rocafort, no sense crítiques d'alguns del seus veïns. Ho feu per pura convicció cristiana, segons Pere Riutort, convençut de la idea que l'Església de cada poble del món tinga la llengua de cada poble.⁵⁴⁸ Sorribes va aprendre català de forma autodidacta i després participà com a professor en els cursos de Lo Rat Penat promoguts per Carles Salvador. Una vegada consolidada la seua formació lingüística, i seguint el consell de mossén Griera de Sant Cugat del Vallés, inicia la tasca de traducció dels textos litúrgics. Escrigué en català normatiu adaptant els textos a les variants valencianes.

La seua primera obra, destinada a l'ús privat dels fidels, fou l'*Euclògi-Missal. Llibre del bon cristià* (1951), escrita en llatí i en català. Aquesta obra colossal (725 pàgines) fou prologada per Marcelino Olaechea. L'historiador Agustí Colomer qualifica l'obra de

⁵⁴⁷ Sobre l'obra i vida de Vicent Sorribes i Gramatge, vegeu Josep Enric Estrella (1998): *La fe en la paraula. L'Obra de mossén Vicent Sorribes (1903-1986)*. València: Saó Editorial 1998. I també "Un profeta en el desert: mossén Sorribes", en *Saó* núm. 279 (desembre 2003), pp. 21-31.

⁵⁴⁸ PERE RIUTORT: "Ha mort mossèn Sorribes". *Saó*, núm. 91 (setembre 1986), p.23.

precursora, ja que es publicà 13 anys abans del Vaticà II.⁵⁴⁹ *L'Euclògi* és un recull de pregàries litúrgiques i paralitúrgiques destinades a l'ús dels fidels. En aquesta obra trobem des de les pregàries més habituals com la Salve, el Parenostre o l'Avé Maria, fins als principals misteris de fe, el Rosari o himnes religiosos diversos. La part més important de *L'Euclògi* és la dedicada a la missa. El llibre recull les parts més comunes de cada missa i els textos propis de cada diumenge. Inclou totes les lectures de les Epístoles i els Evangelis que es llegien a missa, a més d'una reproducció de les misses de les advocacions marianes de Montserrat (patrona de Catalunya) i del Lluç (patrona de Mallorca), així com la transcripció de les misses de casament i difunts.

Més endavant, l'any 1955, Vicent Sorribes dóna un pas més i publica el *Catecisme de la doctrina cristiana. Primer grau*, que no és altra cosa que la traducció valenciana del catecisme diocesà. Finalment, la tercera obra religiosa de Sorribes fou la *Missa del poble*, editada el 1959 per l'editorial Sicània de Nicolau Primitiu. Josep Enric Estrella destaca que es tracta de l'obra més popular de Sorribes, tenint en compte que se'n publicaren 2.050 exemplars, un tiratge molt important si mirem el context de l'època.⁵⁵⁰ Es tracta d'un opuscle de trenta-sis pàgines amb l'ordinari de la missa i explicacions per a què els fidels descobrisquen el seu significat.

La publicació de les obres de Sorribes va rebre el suport de destacats valencianistes. *L'Euclògi-Missal* fou publicat per l'editorial Lletres Valencianes, fundada el 1949 per Ricard Sanmartí, director de l'emblemàtica revista fallera *Pensat i Fet*. En aquesta editorial col·laborava Carles Salvador i comptava amb el suport econòmic de Nicolau Primitiu.⁵⁵¹ El mèrit més gran de Vicent Sorribes, segons Emili Casanova, ha estat el fer una obra bàsica per a la recuperació del valencià acostant la llengua literària a la llengua col·loquial sense perdre la perspectiva de la unitat de la llengua.⁵⁵²

Vicent Sorribes publicità la seua obra, aprofità l'escassa premsa valencianista existent per difondre els seua llibres i idees valencianistes. El trobarem defensant la seua postura en *Sicània*, *Valencia Cultural* i *Gorg*, i anys després mantindrà viva aquesta

⁵⁴⁹ Vegeu A. COLOMER FERRÀNDIZ.: *Retrobar la tradició. El valencianisme d'inspiració cristiana de la postguerra a la transició*. Editorial Saó, València: 1996. També n'hi ha referències sobre l'obra de Vicent Sorribes en RAFAEL ROCA *Poemes des de la sagristia. Poesia de postguerra al País Valencià. Qüestions de vida cristiana* 171. Barcelona, maig de 1994. pp.69-82.

⁵⁵⁰ ESTRELLA, J.E.: *La fe en la paraula*. p.112.

⁵⁵¹ COLOMER. *Retrobar la tradició*. Op. cit. pp.19-30.

⁵⁵² CASANOVA, E. (2003). "L'Euclògi de Vicent Sorribes i el seu model lingüístic", en *Saó* núm. 279 (desembre 2003). pp.31-32.

reivindicació en *Saó*. Sorribes va recolzar el projecte de *Saó* col·laborant en la revista. *Saó* hereta d'ell la idea de la revalencianització de l'Església com a part fonamental i indispensable per a la normalització de la llengua al País Valencià.

En el terreny musical litúrgic en català destaca **Agustí Alaman Rodrigo** (Algemesí 1912-València 1994), un dels compositors valencians més importants del segle XX. El 1953 publicà el seu *Recull de càntics litúrgics*, una sèrie de composicions religioses escrites per autors de tot l'àmbit lingüístic català. L'obra està prologada per Marcelino Olaechea. La sensibilitat valencianista d'Alaman li ve de jove, quan freqüenta Lo Rat Penat per assistir a representacions de teatre en valencià. Ingressà en aquesta entitat on mantingué una amistat que durà tota la vida amb Emili Beüt i Sanchis Guarner. Alaman va estar present en la signatura de les Normes de Castelló de 1932 i participà en la fundació d'Acció Valencianista Escolar. Durant la República feu gires com a concertista de piano per Espanya, França i Itàlia. Després de la Guerra Civil va reprendre la seua activitat valencianista en Lo Rat Penat, on es trobà de nou amb amics com Carles Salvador, Ricard Sanmartín, Emili Beüt, Sanchis Guarner i Almela i Vives.⁵⁵³

Vicent Sorribes i Agustí Alaman, i també Josep Espasa, són tres valencianistes que abans del Concili Vaticà II ja tenien una clara mentalitat conciliar quant a l'ús de la llengua vernacla en el culte. Però no foren els únics, en plena dictadura, i sobretot a partir de 1964 ja iniciat el Vaticà II, sorgiran algunes iniciatives ciutadanes en la mateixa direcció. I ara amb més força i urgència, sobretot perquè al País Valencià el llatí que retira el Vaticà II de la missa és substituït pel castellà.

⁵⁵³ COLOMER. *Ibidem*. 31-33.

El camí vers la normalització del català en la litúrgia al País Valencià¹		
Els precursors. Les iniciatives preconciliars (1950-1961)		
Any	Autor / entitat	Document publicat / acció cívica ciutadana
1950	Vicent Sorribes	Inicia les misses en valencià a Rocafort.
1951	Vicent Sorribes	<i>Eucologi-Missal. Llibre del bon cristià</i>
1955	Vicent Sorribes	<i>Catecisme de la doctrina cristiana. Primer grau</i>
1955	Agustí Alaman	<i>Recull de càntics litúrgics</i>
1959	Vicent Sorribes	<i>La missa del poble</i>
El Concili Vaticà II i el postconcili (1962-1976)		
1964	Lo Rat Penat	Campanya de recollida de signatures per a demanar a l'Arquebisbe de València misses en valencià. Es recullen 20.000 signatures.
1965	Vicent Miquel i Diego	<i>L'Església valentina i l'ús de la llengua vernacle</i>
1966	Marcelino Olaechea	Pastoral <i>Lengua latina, lenguas vernáculos y litúrgia</i> . Afirmar que la llengua vernacle en el culte és el castellà.
1968	Basílica de la Mare de Déu dels Desemparats	Primera missa en valencià amb motiu d'una peregrinació de rossellonesos a València.
1969	Avel·lí Flors Manuel Sanchis Guarner	<i>Ordo Missae. Text valencià</i>
1970	Josep Albinyana	<i>L'ordinari de la Missa</i>
1970	Avel·lí Flors Pere Riutort	<i>Pregària dels fidels</i>
1971	Junta Diocesana d'Acció Catòlica	Envia una carta les parròquies de la diòcesi de València demanant als rectors que facen alguna missa en valencià el cap de setmana.
1972	Junta Diocesana d'Acció Catòlica	Entrega a l'arquebisbat el document: <i>L'ús de la llengua vernacle en les diòcesis de la Província Eclesiàstica Valentina-País Valencià, Illes Balears</i> .
1973	Arquebisbat de València	Creació de la Comissió Interdiocesana Valentina per als Textos Litúrgics en Llengua Vernacle
1973	La Paraula Cristiana	Naix l'associació seglar La Paraula Cristiana amb la finalitat d'impulsar la litúrgia en català.
1975	Pere Riutort Manuel Sanchis Guarner Enric Valor Avel·lí Flors	Es publica el <i>Llibre del Poble de Déu. Missal dominical i festiu</i> . Text litúrgic oficial aprovat per tots els bisbes valencians i la Sagrada Congregació per al Culte del Vaticà. Obra escrita en català adaptat a les variants valencianes.
1975	Conflicte en la Comissió Interdiocesana Valentina	Enfrontaments en la Comissió Interdiocesana. Pere Riutort, Manuel Sanchis Guarner, Avel·lí Flors i Enric Valor defensen la unitat de la llengua catalana enfront la postura secessionista de Xavier Casp, Miquel Adlert, Josep Almiñana i Luis Alcón.
1. Les obres litúrgiques d'aquest període estan escrites en llengua catalana normativa, tot adaptant els textos a les varietats dialectals valencianes.		
Font: Associació La Paraula Cristiana (Arxiu de Joan Lluís Sanxis) i revista Saó. Elaboració pròpia.		

L'acció més destacada reivindicant la missa en vernacle que obtingué cert ressò la va iniciar el 1964 **Lo Rat Penat**. Es tracta d'una campanya de recollida de signatures per

demanar a l'arquebisbe l'ús de la llengua en els actes de culte. La campanya va comptar amb el suport de la revista *Valencia Cultural*, dirigida per Vicent Badia i Marin. Es van reunir signatures d'unes vint-mil persones, plantant un pal que servirà de bandera reivindicativa futura per a la UDPV i les revistes *Gorg* i *Saó*.

Reproduïm íntegrament el tex de la campanya pel seu interés històric:

«El que subscriu, amb el major respecte i reverència demana:

Que d'acord amb les exigències pastorals, la doctrina tradicional de l'Església, l'encíclica "Pau en la Terra", l'esperit de Pau VI, i les disposicions de la "Constitució de la Sagrada Litúrgia", aprovada el Concili Vaticà II, en totes les comarques de parla valenciana de l'Arxidiòcesi siga adoptada la llengua materna en:

1. els actes litúrgics on siga autoritzat l'ús dels idiomes vernacles
2. l'ensenyança del catecisme, i
3. la predicació.

Amb filial afecte Marcelino Olaechea Loizaga.»⁵⁵⁴

La campanya fou un èxit en l'època. Comptà amb l'adhesió de persones representatives tant del món catòlic com de l'esquerra agnòstica, com ara Tomás Trénor, Joaquín Maldonado, Vicent Ventura, Raimon, Francesc Soriano Bueso, Josep Lluís Bausset, Maria Beneyto, Joan Vallss, Joan Reglà, Manuel Broseta, Nicolau Primitiu, Manuel Sanchis Guarner, Joaquín Rodrigo, Enric Valor i molt altres més.

La campanya de Lo Rat Penat fou el preludi d'altres accions posteriors encapçalades per persones vinculades a la UDPV, partit demòcrata-cristià nascut en la clandestinitat en 1964 arran dels contactes que van tindre en la Universitat de València membres de plataformes valencianistes diverses. El seu fundador va ser **Vicent Miquel i Diego**, autor del llibre *L'Església valentina i l'ús de la llengua vernacla*, prologat per Josep Espasa, que defineix l'obra com "un assaig seriós, sòlid, lúcid i important".⁵⁵⁵ Vicent Miquel planteja que la clerecia valenciana ha fet traïció a la llengua vernacla. Aporta una rica documentació de fets històrics que subratllen la castellanització progressiva de l'Església autòctona, sobretot a partir de la desfeta d'Almansa de 1707. I apunta finalment, basant-se en el Vaticà II, que el poble valencià té el dret a tenir el culte en

⁵⁵⁴ Lo Rat Penat. Model d'instància per a demanar al Senyor Arquebisbe l'adopció de la llengua valenciana per als actes del culte. *Valencia Cultural*, núm. 45-46 (1964). p.18.

⁵⁵⁵ Vegeu MIQUEL I DIEGO, V. (1965). *L'Església valentina i l'ús de la llengua vernacla*. València: Editorial l'Estel. La revista *Gorg* va publicar dos extensos extractes del llibre en els números 2 i 3, publicats en juliol i octubre de 1969) i correspon

llengua vernacla, almenys en les comarques catalanoparlants. Ho explica així: «Els valencians tenim el dret a demanar a l'Església que ens parles en la nostra llengua –el mateix dret que tenen els castellans, els anglesos, els flamencs, els escocesos i que tothom-, i ho demanem. I si tenim raó, que els nostres drets no siguin sols proclamats teòricament, sinó que tinguin una aplicació efectiva.»⁵⁵⁶

Però malgrat l'obra de Sorribes i Miquel i Diego, malgrat les vint mil adhesions que va aconseguir Lo Rat Penat, malgrat els manaments del Vaticà II, l'arquebisbe finalment va adoptar el castellà com a llengua oficial del culte. Marcelino Olaechea signà el 1966 la carta pastoral *Lengua latina, lenguas vernáculos y litúrgia* (reproduïda en el Boletín Oficial del Arzobispado), on afirmava que la llengua vernacla oficial és el castellà. Ho argumenta així: «El clero valenciano sabe que sus fieles entienden bien la lengua vernácula oficial, que en ella rezan –y no en valenciano- sus oraciones; que en ella aprendieron y aprenden la doctrina cristiana; que en ella leen y cursan estudios.»⁵⁵⁷ El desinterés de la jerarquia eclesiàstica, unit a un clergat totalment castellanitzat i sense sensibilitat amb la llengua i una societat anestesiada per la dictadura amb una feble consciència nacional, impediren la incorporació del català en el culte. Totes les esperances dipositades en Olaechea pels cristians valencianistes s'esvaïren.

Però darrere de la decisió d'Olaechea hi ha una ideologia espanyolista i anticatalanista que entroncarà anys després amb el blaverisme. El monjo de Montserrat i col·laborador de Saó, Josep Miquel Bausset, ha tret a la llum una carta de Vicent Miquel i Diego escrita el 10 de gener de 1965 al pare montserratí, Gregori Estrada, en la que descriu l'actitud negativa de l'arquebisbe Olaechea vers la llengua dels valencians. Vicent Miquel deia en aquesta carta que Olaechea pretenia arraconar el valencià. Ho explica així. Abans de començar la tercera sessió del Vaticà II, l'any 1964, l'arquebisbe en una reunió amb els arxiprestes de l'arxidiòcesi va dir el següent: «Gracias a Dios que aquí no tenemos el problema de Cataluña, por lo que no hace falta introducir el valenciano, y en caso de reformas, se introducirá muy poco. Mi diócesis será la más lenta». I poc després, el 22 de desembre de 1964, quan se li van entregar 20.000 signatures sol·licitant la introducció de la nostra llengua en la litúrgia, Olaechea no feu cas a aquesta campanya i en altra reunió amb els arxiprestes manifestà realment les seues intencions: «Eso del valenciano es una maniobra política. ¿En sus parroquias entienden

⁵⁵⁶ V. MIQUEL: *L'Església valentina...* Ob. cit. Capítol I: "Llengües parlades a les diòcesis valencianes".

⁵⁵⁷ V. CANET. *El valencià en l'Església*. Ibídem.pp.104-105.

el castellano? ¿Sí? Pues no hay más que hablar. Eso del valenciano son cosas de Don Vicente Sorribes.»⁵⁵⁸

L'arquebisbe, fidel al franquisme, anava en contra dels signes dels temps i el que és més greu encara, en contra del Vaticà II. De fet, en els anys posteriors al concili es van elaborar per tot el món catòlic traduccions dels textos litúrgics del llatí a les llengües vernacles, tant si foren llengües d'Estat com llengües minoritàries, seguint el manament conciliar del *Sacrosantum Concilium*. El País Valencià va entrar amb mal peu en aquesta onada renovadora.

La traducció dels textos litúrgics seguia les normes de la Sagrada Congregació per al Culte Diví. Aquest organismes del Vaticà autoritzava i confirmava els textos oficials que proposaven les comissions de bisbes de les províncies eclesiàstiques de cada país. A l'Espanya, la Conferència Episcopal va dividir el territori en diverses comissions interprovincials que anaven adaptat la litúrgia a cada llengua pròpia. Pel que fa al català, el 1969 es va constituir la Comissió Interprovincial Valentino-Tarraconense, la qual agrupava tots els bisbes de les diòcesis de Catalunya, País Valencià i Balears. En 1970 aquesta comissió, seguint l'ordenament nou del Missal promulgat per Pau VI l'abril de 1969, elaborà els textos litúrgics en llengua catalana: *Ordinari de la Missa*. L'Església de Catalunya tingué els textos litúrgics en català bastant abans que els textos castellans, i per suposat bastant abans que el País Valencià.

L'onada de desllatinització de la litúrgia va fer aparèixer en poc de temps tres obres litúrgiques significatives al País Valencià, elaborades per autors vinculats al valencianisme catòlic i cultural. Obres que tenien el vistiplau de la Comissió interprovincial Valentino-Tarraconense. La primera d'elles, publicada en 1969, fou l'*Ordo Missae. Text valencià* de mossén Avel·lí Flors i Manuel Sanchis Guarner. Un anys després, el 1970, eixien a la llum *L'ordinari de la Missa* de mossén Josep Albinyana, la *Pregària dels fidels* dels sacerdots Avel·lí Flors i Pere Riutort. Aquest últim llibre duu aquest significatiu subtítol: «Text oficial de l'episcopat espanyol. Versió catalana adaptada per a l'ús de les diòcesis de València, Sogorb-Castelló i Oriola-Alacant, aprovada pels bisbes respectius». Ningú s'esquinçà els vestits per la menció «catalana» i l'ús del llibre a les parròquies no va crear problemes ni conflictes.⁵⁵⁹

⁵⁵⁸ J.L. BAUSSET: “L'Església i la llengua de Sant Vicent”. *Levante-EMV* (11-IV-2012) .p.8

⁵⁵⁹ J. A. COMES: “La normalització de la llengua catalana a l'Església valenciana”. p.53.

L'aparició d'aquestes obres, juntament a les de Vicent Sorribes i Vicent Miquel i Diego, i malgrat el rebuig d'Olaechea, van envalentir les bases d'Acció Catòlica i la UDPV en la seua reivindicació per la litúrgia en vernacle i intentar convèncer al nou arquebisbe, José Maria García Laguigera. En maig de 1971 la Junta Diocesana d'Acció Catòlica de la diòcesi de València, presidida per Vicent Ruiz Monrabal, inicià una campanya a favor del vernacle en la litúrgia. Envià una carta a totes els parròquies de la diòcesi demanant als rectors que feren alguna missa en valencià el dissabte o el diumenge a fi que el poble poguera tenir la possibilitat d'opció.⁵⁶⁰ Però això fracassà davant la inhibició total de l'Arquebisbat.

Un any després, el 9 d'octubre de 1972, la Junta Diocesana d'Acció Catòlica donà un pas més feu públic el document «*L'ús de la llengua vernacle en les diòcesis de la Província Eclesiàstica Valentina*», amb presentació de monsenyor José Gea, bisbe auxiliar de València i consiliari de la Junta. L'estudi volia demostrar que la doctrina de l'Església aval·lava l'ús de els llengües autòctones en el ritus catòlic, i per tant era possible usar el català en la litúrgia. El document es basava sobretot en els decrets i constitucions del Concili Vaticà II. La confecció de l'estudi es va encarregar a Pere Riutort Mestre i fou examinat i judicat favorablement pels membres de la Junta formada per laics i sacerdots Lluís Alcon Edo, Josep Alminyana Vallés, Josep Amengual Batle, Francesc de Borja Banyuls, Josep Antoni Berenguer Cerdà, Martí Domínguez Barberà, Vicent Faus Beltran, Francesc Ferrer Pastor, Avel·lí Flors Bonet, Pere Llabrés, Beatriu Civera, Francesc de Borja Moll, Robert Moròder Molina, Manuel Sanchis Guarner, Joan Segura de Lago, Joan Senent Anaya, Vicent Sorribes Gramatge.⁵⁶¹ Com veurem més endavant, bastants dels components de la Junta eren militants de la UDPV.

La Junta Diocesana estava presidida per Vicent Monrabal (1970-1973), temps enrere president diocesà estatal de la JARC. Ocupava la vicepresidència Francesc Fayos Vidal, un futur col·laborador de *Saó*. Des de la Junta es facilitaren textos a tots aquells grups, esglésies i parròquies que estrenaven aleshores l'ús de la llengua en litúrgia i catequesi. I en la seua mesura podríem dir que estimulà l'edició de la gran obra de Pere Riutort: el *Llibre del Poble de Déu*. Així mateix, la Junta enviava circulars a les parròquies a fi de fomentar la doctrinament la urgència d'usar el valencià en la litúrgia. A més, amb

⁵⁶⁰ La revista *Gorg* va publicar el comunicat d'AC titulat "La Junta Diocesana d'Acció Catòlica a favor del vernacle en la litúrgia" (*Gorg*, núm.19, maig de 1971, p.40).

⁵⁶¹ Junta Diocesana d' Acció Catòlica: *L'ús de la llengua vernacle en les diòcesis de la Província Eclesiàstica Valentina - País Valencià, Illes Balears*. Circular núm. 3 de la Comissió "Pro litúrgica en llengua vernacle", València, 9 d'octubre de 1972. València: Arts Gràfiques, SA.

data de 24 de juny de 1971, la Junta cursà una circular als responsables dels centres educatius de l'arxidiòcesi en la que s'firmava que "és una exigència de justícia (Pacem in Terris, part III) el que la nostra llengua tinga el seu lloc en l'escola".⁵⁶²

Per altra banda, en l'àmbit periodístic el catolicisme progressista trobà ressò en *Gorg*. El fet religiós tingué bastant tractament en *Gorg*, sobretot la reivindicació de la missa en valencià. *Gorg* –com hem vist en el capítol quart– participà d'una autèntica mentalitat conciliar, marcà una línia editorial clara en defensa de la litúrgia en valencià.

6.7.3. La litúrgia oficial en llengua vernacle: El Llibre del Poble de Deu de Pere Riutort Mestre (1975).

Tot aquest bronzir continuat va arribar finalment a l'arquebisbe, José María García Lahiguera, el qual va constituir el 14 de maig de 1973 la Comissió Interdiocesana Valentina per als Textos Litúrgics en Llengua Vernacle amb l'objectiu de redactar el missal en català adaptat a les variants valencianes. El resultat fou la confecció del *Llibre del Poble de Déu*, text litúrgic oficial aprovat per tots els bisbes del de les diòcesis valencianes amb el beneplàcit de la Sagrada Congregació per al Culte Diví.

La Comissió Interdiocesana la formaven eminents filòlegs i experts en les Sagrades Escriptures, com ara Miquel Adlert, Lluís Alcón Edo, Josep Almiñana Vallés, Miquel Anglada, Joan Antoni Belenguier Cerdá, Xavier Casp i Verger, Francesc Ferrer i Pastor, Avel·lí Flors, Pere Llabrés, Francesc de Borja Moll, Josep Planells, Ramón Rodríguez Culebras, Federico Sala, Manuel Sanchis Guarner, Vicent Sorribes i Gramage, Enric Valor, Mariano Villán Gómez i Pere Riutort Mestre.⁵⁶³

En aquesta comissió va tenir un paper destacat uns dels homes de *Sao*. El prevere balear **Pere Riutort** (Petra-Mallorca-, 1935) va ser nomenat president de la comissió per l'arquebisbe el 18 d'octubre de 1973 i fou ell en última instància el cap visible del *Llibre del Poble de Déu*. Els treballs de la Comissió Interdiocesana consistiren en fer una adaptació a la varietat dialectal valenciana de l'*Ordinari de la Missa* de Catalunya. El Vaticà només admetia una versió per llengua, per la qual cosa calia efectuar una adaptació a partir de la versió oficial catalana. Per això en el *Llibre del Poble de Déu* es fa esment que és una adaptació del text de la Comissió Interprovincial Valentino-Tarraconense.

⁵⁶²FAYOS VIDA, F.: "L'AC i la lluita per la cultura valenciana". *Sao*, núm 203 (gener 1997). p.31-32

⁵⁶³ COLOMER. *Ibidem*. pp.55-65.

Posteriorment, entre el 31 d'agost i el 29 d'octubre de 1974 els bisbes de l'Església valentina signaren l'aprovació d'aquests textos litúrgics oficials. La tasca culminà el 25 de novembre de 1975 amb la publicació del treball sota el títol *Llibre del Poble de Déu. Missal dominical i festiu*. Aquest llibre conté un missal dominical i festiu, un cantoral popular, els rituals dels sagraments, la litúrgia dels difunts, l'apèndix del missal romà, la litúrgia en llatí i les oracions del cristià.⁵⁶⁴ *El Llibre del poble de Déu* és la culminació d'un procés que s'inicia amb el missal per als fidels *l'Eucologi* del Vicent Sorribes. La importància del *Llibre del Poble de Déu* –segons constaten Agustí Colomer i Vicent Canet– radica en el fet que a més d'un missal, incorpora un cantoral, un devocionari popular i un llibre per a la pregària individual, familiar o en grups. *El Llibre del Poble de Déu* fou editat per l'Editorial Gorg. Es tracta d'un llibre és ben extens, 1.598 pàgines, que fou editat en versió normal i de luxe. L'obra apareixia signada pels cinc bisbes del País Valencià..

Això no obstant, el llibre apareixia en un moment en què començaven a aflorar les tesis secessionistes blaveres en cercles eclesials, amb el suport de *Las Provincias* i de les autoritats franquistes, cosa que provocarà durs enfrontaments en la Comissió Interdiocesana entre “unitaristes” (Pere Riutort, Manuel Sanchis Guarner, Avel·lí Flors i Enric Valor) i “secessionistes” (Xavier Caps, Miquel Adlert, Josep Almiñana i Luis Alcón). Això desencadenà també l'anomenada “guerra de les misses” en els anys de la Batalla de València. En aquesta polèmica –com veurem després– entraran de ple l'Associació La Paraula Cristiana i *Saó* en defensa de la legitimitat canònica i lingüística del *Llibre del Poble de Déu*..

L'home que va coordinar els treballs de la Comissió Interdiocesana fou Pere Riutort, vinculat al cercle de capellans progressistes que anys després fundaran *Saó*. Ens trobem davant un gran intel·lectual de la cultura catalana. Llicenciat en pedagogia, filologia (clàssica i catalana) i teologia, Riutort fou ordenat prevere de la Congregació de Missioners del Sagrat Cor de Mallorca. En la seua tasca ha destacat en els camps de la pedagogia i filologia. A més, és un reconegut pastoralista i liturgista. Del 1967 al 1969 Pere Riutort recorregué molts centres escolars de Mallorca on va promoure l'ensenyament del català. Des de 1971 resideix a València. En el moment en què estava coordinant els treballs del *Llibre del Poble de Déu* exercia com a professor del col·legi Sant Pere Pasqual, vinculat a la seua congregació. Riutort ha estat també professor al

⁵⁶⁴ CANET. Op.cit. p.106.

Col·legi Universitari de Castelló i la Facultat de Filologia i Escola de Magisteri de València. Es van fer 8.000 exemplars del *Llibre del Poble de Déu* amb un pressupost de tres milions de pessetes, que eren molts diners l'any 1975. La campanya de *Las Provincias* contra el llibre, que segons el diari estava escrit en “català” i no en “valencià”, va fer desistir alguns col·laboradors econòmics que s'havien compromés a finançar el llibre i fou Riutort qui va assumir finalment la major de les despeses. Va haver de demanar un préstec de dos milions a Banca Catalana.⁵⁶⁵ La controvèrsia al voltant del *Llibre del Poble de Déu* es va prolongar uns anys més, *Saó* va entrar en la polèmica i va defensar el llibre i la seua aplicació en la litúrgia. Més endavant tornarem sobre aquesta qüestió.

Pere Riutort va donar suport a *Saó*. Va escriure també diversos articles en la revista durant els anys 1977-1986 sobre la litúrgia en català i la polèmica lingüística que va aixecar el blaverisme contra el *Llibre del Poble de Déu*. Els articles “El Llibre del Poble de Déu, dos anys després” (*Saó*, 9. 1977), “Croada contra les misses en valencià” (*Saó*, 17. 1979) o “La Llengua en els rituals valencians” (*Saó*, 65. 1984), reflecteixen la dimensió i virulència que va adquirir del conflicte lingüístic al si de l'Església.

El mossèn mallorquí ha publicat nombrosos textos per a l'ensenyament del català, com *Els vents del món*, i textos litúrgics com *El Nou Testament*. Actualment és catedràtic de Didàctica del Català de la Universitat de València.

6.7.4. La tasca reivindicativa l'Associació La Paraula Cristiana. Joan Lluís Sanxis i Ramon Haro, la lluita per la valencianització de l'Església.

En el procés d'edició *Llibre del Poble de Déu* va col·laborar La Paraula Cristiana, associació de seglars creada en 1973 amb la finalitat de fomentar l'ús del català a l'Església. En aquesta entitat van participar activament dos dels puntals de *Saó*. Ells són el caputxí secularitzat Joan Lluís Sanxis, membre del consell de redacció de la revista des de 1976 fins al moment present; i el mestre i cronista oficial d'Agullent, Ramon Haro, col·laborador i membre del consell de redacció de *Saó* de 1980 al 2000.

El 10 de juliol de 1973, l'Arquebisbat va donar conformitat a la constitució de La Paraula Cristiana. L'activitat de l'associació estava centrada principalment al camp litúrgic i la recuperació de manifestacions tradicionals com el Cant de la Sibilla, que

⁵⁶⁵ Vegeu EMILI MARÍN: “Pere Riutort: He perdut molts diners amb el *Llibre del Poble de Déu*, encara que l'edició està exhaurida”. *Saó* 244 (octubre 2000), p.18-20.

s'interpreta la nit de Nadal. La primera junta directiva de l'associació estava formada per l'advocat Robert Moròder Molina, president; el periodista i escriptor Martí Domínguez Barberà,⁵⁶⁶ vicepresident; i el jesuïta Francesc de Borja Banyuls, secretari. Tots ells homes de la petita burgesia valenciana i professions liberals, vinculats a la UDPV. També pertanyia l'associació Vicent Badia Marín, qui va presidir l'entitat un temps.

Moròder i Domínguez, segons Agustí Colomer, mostraven interès en introduir el valencià en la litúrgia i intercanviaven relació epistolar sobre el tema amb Marcelino Olaechea. A més, de la ciutat de València, La Paraula Cristiana també es va implantar a poblacions com Sueca, Algemesí, Albalat de la Ribera, Gandia, Agullent i Betxí. L'empresa més reeixida que va mamprendre l'associació, com s'ha dit, fou l'edició del *Llibre del Poble de Déu*. Els diferents grups locals de l'associació celebraven cada any els Aplecs de l'Esperit Sant per celebrar la Pentecosta. A més, la Paraula Cristiana inicià en 1977 cursets de valencià per a religiosos en col·laboració amb el Centre Carles Salvador. Entre els professors dels cursets estava Joan Lluís Sanxis. Des de 1977 l'entitat publicava un butlletí que duu el mateix nom de l'associació, que a finals de 1978 passà a titular-se *Rent*.⁵⁶⁷

Un dels episodis més polèmics que protagonitzà La Paraula Cristiana en la Transició fou la valenta defensa de Pere Riutort i del *Llibre del Poble de Déu* dels atacs que van rebre de sectors blavers violents i de *Las Provincias*. Aquesta lluita que va comptar amb el suport de *Saó*. D'aquest trist conflicte, que en el fons és un punt més de l'ideari de *Saó* de reivindicació del Vaticà II, en parlarem en la tercera part de la tesi.

Un dels socis més actius de la Paraula Cristiana fou el caputxí **Joan Lluís Sanxis**, gran col·laborador de Pere Riutort i uns dels fundadors de *Saó*. Sanxis forma part del consell de redacció de *Saó* i col·labora en la revista des de 1976 fins a l'actualitat. Joan Lluís Sanxis és llicenciat en Geografia i Història. Durant tres anys va impartir classes de lingüística valenciana i geografia del País Valencià a l'Escola Universitària de l'Hospital General de València. A més, exercí com a professor dels Cursos de Lingüística Valenciana i la seua Didàctica en l'ICE de la Universitat de València. En 1984 guanyà l'oposició d'agregat d'Institut de batxillerat com a professor de valencià.

⁵⁶⁶ *Saó* ha sabut reconèixer la tasca periodística i el compromís cívic valencianista de Martí Domínguez. L'any 1996 Saó Edicions va publicar l'obra «Quan callen les pedres. Martí Domínguez Barberà, 1908-1984» de Biel Sansano. El llibre fou publicat en la col·lecció Paraules i Vides, la qual està pensada amb l'objectiu de recuperar la història i l'obra realitzada per valencianistes cristians.

Joan Lluís Sanxis en *Saó* inicialment s'encarrega de la correcció dels textos i la maquetació. En aquests inicis utilitzava una moderna màquina d'escriure que tenia el seu amic Pere Riutort. Més endavant Sanxis començà a col·laborar regularment en la revista escrivint sobretot articles de cultura, llengua i religió, alhora que ha estat corrector lingüístic de la publicació durant molts anys. A més, va coordinar també la subsecció “Documents d'Església” dins de la secció “El món i el regne”.⁵⁶⁸

Dins de l'Associació la Paraula Cristiana, Joan Lluís Sanxis va participar en la redacció de les revistes *Paraula Cristiana* i *Rent*, alhora que publicà diversos articles d'opinió en la premsa valenciana i de Catalunya en defensa del dret dels valencians a rebre el culte en llengua vernacle. Sanxis va publicar també alguns articles entre 1977 i 1979 condemnant enèrgicament els atacs del GAV a les misses en català i la campanya de desprestigi de *Las Provincias* contra Pere Riutort i el *Llibre del Poble de Déu*. Les revistes *Oriflama*, *Dos i Dos* i *Vida Nueva*, així com els diaris *Avui* i *El País*, recolliren alguns dels seus escrits més crítics i contundents en els que acusa sense embuts a la jerarquia eclesiàstica valenciana d'obstaculitzar la normalització de la llengua. Joan Lluís Sanxis també va transmetre personalment les seues opinions als arquebisbes José María García Lahiguera i Miguel Roca per mitjà de diverses cartes. Un dels escrits de major repercussió fou la carta enviada a García Lahiguera i al bisbe auxiliar de València el 1977, als quals demanava decisió i determinació en la valencianització de l'Església i que defensaren el *Llibre del Poble de Déu* com a text oficial litúrgic enfront dels atacs del blaverisme.⁵⁶⁹

Joan Lluís Sanxis ha destacat també en el camp de la investigació, ha publicat *Cançons de Germanor* (València, 1976), obra signada amb pseudònim Joan de Quart que recull més de 200 cançons per facilitar l'aprenentatge de la llengua quan encara no era assignatura obligatòria. En 1977 publicà una petita història de l'Església valenciana sota el títol *El fet religiós al País Valencià*. El 1991 publicà una sèrie de pensaments, *Ser valencià*, destinats sobretot a despertar l'autoestima dels valencians. Entre els premis rebuts destaquen els concedits per l'ajuntament de Benetússer en *Avantatges de l'autonomia per a l'escola* (1978) i l'ajuntament de Vila-real en *La joventut i l'Església*

⁵⁶⁷ Joan Lluís Sanxis custodia un gran volum de documentació de l'associació, que va editar els butlletins interns *La Paraula Cristiana* (1977-1978) i *Rent* (1978-1979).

⁵⁶⁸ Entrevista a Joan Lluís Sanxis (Godella, 11-VII-2011).

⁵⁶⁹ J.L. SANXIS: “Carta oberta a l'Arquebisbe i Bisbe Auxiliar de l'Arxidiòcesi de València” (agost de 1977). Document facilitat per l'autor.

al País Valencià (1978). Recentment, en 2011, ha publicat *Saviesa popular*, una recopilació dels refranys més populars del País Valencià.⁵⁷⁰

Ramon Haro Esplugues (Agullent, 1946) és un home polifacètic. Cristià compromés, amant de la llengua, Haro ha estat mestre de primera ensenyança en diverses escoles públiques de Serra, Foios, Paterna i València. Fou també professor de lingüística valenciana i la seua didàctica a l'ICE de la Universitat de València durant 1978-1983, corrector i traductor de l'Institut Valencià de l'Administració Pública i tècnic de promoció lingüística de la Conselleria de Cultura de la Generalitat Valenciana durant 1994-2008.⁵⁷¹ El seu compromís valencianista és la base del seu treball investigador i professional. A més d'aquesta activitat professional, Ramón Haro ha desenvolupat una intensa tasca cívica valencianista i de recerca de la història i la cultura popular dels pobles de la Vall d'Albaida com a cronista oficial d'Agullent i soci i investigador de l'Institut d'Estudis Comarcals de la Vall d'Albaida. Ha estat també membre de les associacions la Nostra Terra d'Ontinyent i i la Paraula Cristiana, entitat en la qual va ser redactor de *Rent* fins al 1985.

Ramon Haro també ha publicat articles d'opinió en el *Diario de Valencia*, *Levante-EMV*, així com un bon nombre d'estudis d'història, literatura, cultura popular, música i religió en la revista *El Tendur* i *Almaig* d'Ontinyent i els llibres de festes d'Agullent i Ontinyent. Ramon Haro ha estat un dels grans recopiladors de la cultura popular de la Vall d'Albaida. Ha recuperat músics, cançons, rondalles festes tradicionals, personatges significatius, paratges singulars... La seua tasca és ingent. Ramon Haro admira molt a Enric Valor i té present la seua obra i el seu mestratge. No de bades fou amic de l'escriptor de Castalla, amb qui va compartir tertúlies i pasetjades i les inquietuds per la recuperació de les rondalles populars valencianes. A més, Haro ha conreat la poesia i el gènere literari dels contes, entre els que cal destacar la publicació d'una quinzena de rondalles de la Vall d'Albaida. La defensa de la litúrgia en llengua vernacla ha estat també una constant en l'obra de Ramon Haro. I això ho ha deixat escrit en en *Rent* i *Saó*, i sobretot en la seua participació com a lingüista en la traducció de textos litúrgics. Una de les seues tasques més desinteressades ha estat les adaptacions lingüístiques que feu juntament amb Josep Giner per a *El Nou Testament* de Pere Riutort, obra publicada en versió valenciana el 1990.

⁵⁷⁰ Informació facilitada per Joan Lluís Sanxis.

En *Saó*, Haro va participar activament en el consell de redacció i com a col·laborador durant vint anys, concretament entre 1980 i 2000. Ha escrit articles de temàtica cultural, política i història de la Vall d'Albaida, però sobretot destaca pels seus articles de denúncia contra la castellanització de l'Església valenciana. Un dels seus articles de *Saó* que millor reflecteix el seu pensament és "L'Església i País", publicat el 1981, en el que fa una crítica mordaç a la dimissió lingüística de la jerarquia i els entrebancs que hi posa a normalitzar en les diòcesis valencianes del *Llibre del Poble de Déu*.

6.8. L'ENTRADA EN ESCENA DE LA UNIÓ DEMOCRÀTICA DEL PAÍS VALENCIÀ. LA PARTICIPACIÓ DELS DEMÒCRATES-CRISTIANS EN SAÓ.

Altre corrent ideològic cristià i nacionalista que ha tingut presència en *Saó* ha estat la Unió Democràtica del País Valencià (UDPV), d'ideologia demòcrata-cristiana, com hem dit. Algunes persones destacades d'aquesta formació política han estat vinculades d'alguna manera a *Saó*. La seua participació ha estat activa en la revista, encara que aquest sector ha estat minoritari respecte al grup majoritari socialcristià d'ideologia esquerrana. Els membres de la UDPV col·laboradors de *Saó* són el periodista Ernest Sena Calabuig, membre del primer consell de redacció i col·laborador de la revista de 1976 fins a 1987; Josep Ferrís March, membre del consell de redacció durant 1990-2000; i els col·laboradors habituals Vicent Miquel i Diego (1978-1997), Francesc Pérez Moragon (1987-2000), Francesc Fayos Vidal (1982-1995), Lluís Alpera (1995-2000) i Francesc Fayos Vidal (1982-1995).

La UDPV va nàixer en 1964. El seu fundador fou Vicent Miquel i Diego. Inicialment la UDPV s'anomenà Unió Democràtica del Poble Valencià, però després passa a denominar-se Unió Democràtica del País Valencià. El partit estava format per la convergència de tres corrents: un nucli de joves universitaris valencianistes, dirigents dels moviments especialitzats d'Acció Catòlica i persones majors que venien dels desapareguts partits republicans Acció Nacionalista Valenciana i la Derecha Regional Valenciana.⁵⁷²

⁵⁷¹ DD AA (2002): *Ramon Haro, un home, un país*. Ontinyent: Institut d'Estudia Comarcals de la Vall d'Albaida.

⁵⁷² COLOMER. *Ibidem*. pp.143-175.

El nucli originari el formaven estudiants de la Universitat de València reunits en l'Aula de Llengua i Cultura Ausiàs March, una plataforma creada en 1959 arran de la celebració del cinqué centenari de la mort del clàssic valencià. L'aula constitueix un lloc d'encontre i formació d'universitaris amb sensibilitat valencianista. En aquest grup de la UDPV estaven Vicent Miquel, Rafael Lluís Ninyoles, Josep Raga, Lluís Alpera, Ernest Serna, Màrius Viadel, Francesc Pérez Moragon, Enric Climent, Josep Ballester, Joan Alepuz, Frederic Rivas, Albert Sánchez-Pantoja i Joan Tortajada. Pel que fa al sector d'Acció Catòlica, destaquen Vicent Ruiz Monrabal, Vicent Diego i Josep Ferrís. Aquests sectors joves van rebre el suport d'antics membres d'Acció Nacionalista Valenciana, com Robert Moròder i Antoni Senent Micó, i de la Derecha Regional Valenciana com Joaquín Maldonado,⁵⁷³ José Duato Chapa, Andreu Escrivà i Vicent Andreu. A més, la UDPV comptava amb el suport de Joan Senent Anaya, director de *Gorg*, qui va cedir al partit un local en el carrer Colón de València per a fer les seues reunions clandestines.

La UDPV va firmar un pacte de col·laboració amb la Unió Democràtica de Catalunya al maig de 1965 i col·laborà amb militants comunistes en la campanya contra el referèndum franquista de 1968. A més, la UDPV també va mantenir alguns contactes amb el PSV. Al març de 1975 va assistir a les Primeres Jornades de l'Equip Democratacristià de l'Estat Espanyol (EDCEE) en l'abadia de Montserrat, ingressant en l'Equip el novembre del mateix anys. En els anys setanta, la UDPV va formar part de les diferents agrupacions antifranquistes valencianes com la Taula Democràtica del País Valencià, el Consell Democràtic del País Valencià (1974) i la Taula de Forces Polítiques i Sindicals del País Valencià. En el tercer congrés del partit, celebrat al Centre Aragonés de València el 14 i 15 de maig de 1976, foren elegits els òrgans de govern. La presidència la va ocupar Joaquim Maldonado Almenar i el càrrec de secretari general recaigué en Vicente Ruiz Monrabal, mentre els membres del comitè executiu eren Vicent Miquel i Diego, Vicent Diego i Ramon. Joaquín Maldonado Chiarri, Francesc Fayos Vidal, Josep-Maria del Rivero Zordoya i Ernest Sena Calabuig.

La UDPV es va presentar en les eleccions generals de 1977, obtenint 48.463 vots (2,6%) al País Valencià i cap representant en el Congrés de Diputats, la qual cosa va

⁵⁷³ Joaquín Maldonado també ha rebut el reconeixement de *Saó* a través d'un Quadern especial dedicat a d'ell en el número 198 (juliol-agost de 1996) amb motiu de la Festa Homenatge que li va retre Saó i que es va celebrar en juny de 1996 a l'Hotel Reina Victòria de València. I finalment en 2006 l'Editorial Saó va publicar el llibre «Joaquín Maldonado Almenar, un patrici valencià», elaborat per diversos autors.

suposar la seua extinció com partit. Un sector del partit encapçalat per Vicent Ruiz Monrabal es va integrar en la UCD en 1977, altres militants de la UDPV van acabar en el PNPV de Francesc de Paula Burgera. Actualment la UDPV sobreviu com una associació cívica, sota la direcció de Vicent Miquel i Diego.

Ideològicament la UDPV assumeix des del primer moment el caràcter nacionalista i l'humanisme del personalisme comunitarista del filòsof francès d'Emmanuel Mounier (1905-1955), pensament que gira al voltant de la revista *Esprit* fundada en 1936 per Mounier, la qual en els anys de la dictadura es podia adquirir en la llibreria Dávila. Amb tot, la UDPV es defineix com a partit democràtic i cristià, no confessional i europeista, on està present la reivindicació nacionalitària valenciana, tot reconeixent els vincles de llengua i història que relacionen els País Valencià amb Catalunya i Balears.

Quan al personalisme comunitarista - que anys a venir també estarà present en *Saó*- aquest està basat en dues obres cabdals de Mounier (*Manifest al servei del personalisme* i *Personalisme*), així com l'obra d'altres pensadors personalistes com Jean Lacroix i fins i tot el pensament del pedagog humanista cristià de Paolo Freire. El personalisme de Mounier proposa una acció social de base cristiana rebutjant el liberalisme capitalista i el comunisme col·lectivista, i per suposat el feixisme. La base d'aquesta filosofia és la persona i la comunitat, conceptes que xoquen amb l'individualisme capitalista que crea desigualtats socials i l'alineació econòmica de l'individu al model totalitari comunista, a pesar que Mounier reconeix que el personalisme té alguns elements comuns amb el marxisme. La seua proposta és prevenir i evitar que la persona siga sols una peça de la màquina productora de riquesa sense espiritualisme ni solidaritat amb els altres, per la qual cosa proposa projectes econòmics cooperativistes on es conserva la col·lectivització i salvaguarda la llibertat. Es tracta de construir una economia social de mercat, autònoma i flexible, que fuig de l'estatisme comunista i del liberalisme depredador; un sector planificat per les persones associades en petites comunitats que contribueix al bé comú.⁵⁷⁴

Cal parar l'atenció en dos punts de l'acció i pensament de Mounier (l'economia social de mercat de base cooperativista i l'aproximació del catolicisme al món obrer), ja que aquests dos elements estaran presents en la UDPV i en els moviments de la JARC i la JOC del País Valencià, i per extensió en els fundadors col·laboradors cristians de *Saó*.

⁵⁷⁴ Vegeu DÍAS, C. (2005). *Emmanuel Mounier*. Madrid: Fundació Emmanuel Mounier.

Ja hem vist com els membres de la JARC destaquen per la seua acció cooperativista, com per exemple Vicent Diego, Josep Maria Soriano i Emili Tortosa.

Per altra banda, en el camp de la informació, destacats membres de la UDPV participaren en la redacció de la revista en valencià *Al Vent* de Castelló, dirigida en diverses etapes pels militants Frederic Rivas, Albert Sánchez-Pantoja i Vicent Miquel.

Arribats a aquest punt, i en relació a la revista *Saó*, cal destacar la tasca de membres destacats de la UDPV en la nostra revista.

6.8.1. Ernest Sena Calabuig: D'*El Correo Catalán* a *Saó*.

Ernest Sena Calabuig (València, 1946) va formar part del primer consell de redacció de *Saó* i va fer algunes col·laboracions periodístiques entre 1976 i 1987. Forma part del nucli fundador de *Saó*, del grup de persones que crearen en 1976 una comunitat de béns per a posar en marxa la revista. En aquell primer consell de redacció, juntament amb Sena, hi eren els capellans Josep Antoni Comes, Vicent Alminyana, Vicent Cardona, Raimon Gascó i Antoni Díaz Tortajada, a més dels seglars Guillem Badenes, Enric Nabàs, Josep Maria Soriano i Emili Tortosa. Ernest Sena, abans d'integrar-se en *Saó*, havia estat responsable de l'àrea econòmica del *El Correo Catalán* entre 1971 i 1974. En els anys durs de la Transició, durant 1978-1979 Ernest Sena fou Director General d'Economia del Consell preautonòmic del País Valencià presidit per Josep Lluís Albinyana. Després del fracàs electoral de la UDPV el 1977 es dedicà a l'activitat professional a València com assessor econòmic, i més tard ocupà diversos càrrecs institucionals a Catalunya en el Govern de Jordi Pujol. Professor Mercantil per la Universitat de València i llicenciat en Ciències Polítiques i Econòmiques per la Universitat de Barcelona, Ernest Sena va ser entre 1980-1986 director del Servei d'Estudis de la Borsa de València, assessor financer del Govern de Catalunya durant 1986-1989 i membre de l'Institut Català de Crèdit Agrari de 1987 al 1989, així com representant de l'àrea de l'administració local de la Sindicatura de Comptes de Catalunya. També ha estat Director General de l'Institut Català de Finances durant 1993-1994, després d'haver ocupat dos anys el càrrec de subdirector d'aquest organisme.⁵⁷⁵

⁵⁷⁵ Currículum d'Ernest Sena Calabuig. Obtingut en la pàgina web de la Generalitat de Catalunya: www.16.gencat.net/web.../cat.../cvsena.htm.

6.8.2. Vicent Miquel i Diego, líder de la UDPV.

Sobre Vicent Miquel i Diego (La Núcia, 1939), a més de promotor i membre del consell executiu de la UDPV, va col·laborar en *Gorg* i *Serra d'Or*. La seua col·laboració en *Saó* comença després de la dissolució de la UDPV, escrigué regularment en la revista entre 1978-1997. El fracàs polític de la UDPV no afeblí el compromís nacionalista de Vicent Miquel. Secretari d'actes del Consell preautonòmic del País Valencià i secretari general de l'Ajuntament de València fins la seua jubilació en 2009, Vicent Miquel ha participat en els últims anys en diverses activitats cíviques valencianistes. Fou un dels noms claus en les tertúlies de l'Hotel Inglés de València sobre l'anomenada Tercera Via del nacionalisme valencià. Fundà el 1996 l'entitat cívica Unió Democràtica del País Valencià, que entre altres iniciatives intentà construir en març de 2001 una plataforma electoral conjunta entre Unió Valenciana i el Bloc Nacionalista Valencià. Vicent Miquel també ha intervingut directament en congressos d'estudis valencianistes i en publicacions com *Emmanuel Mounier i la tradició personalista* (2001) o *Vida amunt, nacions amunt. El País Valencià en temps de la globalització* (2008).⁵⁷⁶

6.8.3. Josep Ferrís March, director de la Caixa d'Estalvis de Torrent i dinamitzador social de l'Horta Sud.

La figura Josep Ferrís March (Torrent, 1940) ha estat també important en el devenir de *Saó*. Aquest va ser membre del consell de redacció de la revista durant els anys 1998-2000. Josep Ferrís procedia de la UDPV i la JARC, moviment en la qual realitzà una important tasca en els anys cinquanta i seixanta. Ferrís fou president de la JARC de l'arxidiòcesi de València de gener 1959 fins a setembre 1962. Durant el seu mandat era consiliari diocesà mossén Josep Alba, un dels fundadors de *Saó*. Josep Ferrís també va treballar en eixa època amb altre jarcista destacat que serà també cofundador de *Saó*, Josep Maria Soriano. En la JARC Josep Ferrís va crear la revista *Adelante* (novembre de 1959-maig 1963), que dirigia Vicent Ruiz Monrabal. Durant la democràcia Josep Ferrís ha fundat i impulsat un bon nombre de plataformes culturals, cíviques, econòmiques i periodístiques de l'Horta Sud. Participà en els anys setanta en la creació

⁵⁷⁶ Vegeu A. COLOMER: "Vicent Miquel i Diego: la fidelitat a les arrels", publicat en el portal web Cristians pel Valencianisme i al diari *Levante-EMV* el 22 de desembre de 2009.

de l'Institut Pro-Desenvolupament de Torrent, que editava la revista d'educació i cultura *Torrent* (1978-1981). Fou un dels fundadors i primer president de l'Institut d'Estudis Comarcals (Ideco) de l'Horta Sud durant 1982-1986, va presidir també durant 1978-1982 la Caixa d'Estalvis de Torrent (entitat que es fusionaria a la CAM el 1990) on va impulsar l'expansió de l'entitat per l'Horta Sud. A més, fou un dels fundadors i membre del consell rector del setmanari *7 Dies de la Comarca* (1983-1985), així com promotor i primer president de la Fundació Caixa Torrent creada el 1990, una entitat que actua que el 1997 va adquirir el nom de Fundació l'Horta Sud.⁵⁷⁷ Actualment Josep Ferrís està vinculat a l'obra social del Proyecto Hombre, una organització dedicada a la prevenció, tractament i rehabilitació de persones drogodependents.

L'obra de Josep Ferrís perdura. Tant l'Ideco de l'Horta Sud com la Fundació Horta Sud continuen en l'actualitat les seues activitats de vertebració cultural i social de la comarca. L'Ideco destaca per la seua tasca d'edició d'estudis sobre la comarca que publica en la col·lecció "Monografies de l'Horta Sud". Aquest institut edita la revista *Annals* i ha creat el Premi Quico Moret que reconeix la tasca de persones i institucions de reconeguda trajectòria en la vertebració comarcal de l'Horta Sud. De la mateixa manera, l'activitat de la Fundació Horta Sud també és intensa. Aquesta entitat està especialitzada en la vertebració del món associatiu i en la divulgació d'estudis d'anàlisi i reflexió sobre la comarca. Disposa d'un Centre de Recursos per a les associacions, edita la revista *Papers de l'Horta* (1994-2011) i des de 2000 el butlletí mensual *Papers Associatius de l'Horta Sud*, que continua publicant-se. A més, altra faceta important de la Fundació Horta Sud és la cogestió del Museu Comarcal Josep Ferrís March, que rep el nom del seu impulsor. Aquest museu, ubicat a Torrent, fou inaugurat el 28 de juny de 2000. És un centre de conservació, difusió, investigació i exposició del patrimoni cultural de la comarca. Està gestionat per un consorci integrat per la Mancomunitat de l'Horta Sud, l'Ajuntament de Torrent, la Caixa Rural de Torrent i la Fundació Horta Sud, propietària de l'edifici.

6.8.4. Lluís Alpera, un poeta valencià en Harvard.

Per altra banda, en la branca de les lletres trobem al poeta, crític i professor Lluís Alpera (València, 1938). Aquest col·laborà amb regularitat en *Saó* entre 1995-2000 fent

⁵⁷⁷ Vegeu MARTÍNEZ SANCHIS, F.: "L'Ideco de l'Horta Sud premia la trajectòria del torrentí Josep Ferrís a favor de la vertebració comarcal. BIM Torrent (abril-maig 2002).pp.12-13.

articles sobre temes literaris. Lluís Alpera va estudiar Filologia a la Universitat de València, i va ser amic de Manuel Sanchis Guarner. Als anys 60 imparteix classes de català a diferents universitats dels EE UU i el 1966 publica, en edició bilingüe català-anglès, una antologia de poesia realista valenciana a la revista literària *Identity Magazine* de la Universitat de Harvard. De tendència poètica realista als seus inicis, l'autor va evolucionar cap a un marcat barroquisme per desembocar més endavant en una poesia de síntesi que mostra una estètica sensorial i abstracta prou rellevant. Entre els seus poemaris, que en són més d'una vintena, destaquen *El magre menjar*, *Dades de la història civil d'un valencià*, *Tempesta d'Argent*, *Amb cendres i diamants*, *Cavalls a l'Alba* i *Els bells papirs d'Alexandria* (el seu recull més recent, del 2003). Quant a la seua producció crítica hem de destacar els tres volums de l'obra *Sobre poetes valencians i altres escrits (1990-2004)* i les seues col·laboracions i articles en revistes com ara *Serra d'Or*, *Gorg*, *Canelobre* i *Saó*.⁵⁷⁸

6.8.5. Francesc Pérez Moragon, assagista fusterià.

Altres col·laboradors destacats procedents de la UDPV és el periodista i escriptor Francesc Pérez Moragon (Algemés, 1948). Moragon ha combinat les tasques periodístiques, polítiques, universitàries i investigadores. Llicenciat en Filologia Hispànica, ha estat col·laborador de *Gorg*, director de redacció de la *Gran Enciclopedia de la Región Valenciana*, secretari de redacció de la revista *L'Espill* dirigida per Joan Fuster, primer director del setmanari *El Temps* i col·laborador de *Saó* entre 1987 i 2000. En l'àmbit de la política, després de la desaparició de la UDPV s'aproximà a Unitat del Poble Valencià, arribant a ser assessor d'aquest partit en el Grup Parlamentari Mixt a les Corts Valencianes. En la Universitat de València és membre de la Càtedra Joan Fuster i editor adscrit a l'Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana. Així mateix, Pérez Moragon destaca per les seues investigacions sobre la premsa, literatura i història cultural valenciana. És també un gran estudiós de la figura de Joan Fuster. En tots els seus estudis hi ha una concepció valencianista fusteriana. Entre les seues obres més conegudes, destaquen *Prensa clandestina al País Valencià (1962-1977)*, *Contra l'Himno Regional*, *L'Acadèmia de Cultura Valenciana: història d'una aberració*, *Les Normes de Castelló* i *Joan Fuster, el contemporani capital*, 1994. També ha fet pròlegs

⁵⁷⁸ ANTONI FERRER: "Lluís Alpera: només dir Itaca". *Saó*, 273 (juny 2003), p.37-39. En aquests article Ferrer fa un repàs molt acurat de l'obra literària de Lluís Alpera.

d'obres de coneguts autors valencianistes com ara Carles Salvador, Miquel Duran de València, Ignasi Villalonga, Vicent Andrés Estellés, Joan Francesc i Joan Fuster.⁵⁷⁹

6.8.6. Francesc Fayos Vidal, representant de Justícia i Pau a València.

Francesc Fayos Vidal, teòleg laic, fou vicepresident d'Acció Catòlica de València, quan era president Vicente Ruiz Monrabal. Formà part de la comissió diocesana per a la redacció dels textos litúrgics en valencià. Dita comissió va apropar lingüistes, intel·lectuals i religiosos per a constituir el 1973 la Comissió Diocesana dels Textos litúrgics, d'on eixirà el *Llibre del Poble de Déu*. Així mateix, en l'àmbit de la política Francesc Fayos va formar part de la llista d'UDPV al Congrés de Diputats en les eleccions generals de 1977.⁵⁸⁰

Francesc Fayos canalitzà el seu compromís cívic en l'entitat Justícia i Pau de València, depenent de l'arquebisbat. Justícia i Pau és un organisme de l'Església reconegut per la Santa Seu. És per això que existixen comissions de Justícia i Pau, amb personalitat jurídica pròpia en diverses diòcesis de l'Estat espanyol i del món, amb la mateixa identitat i finalitats. Justícia i Pau treballa activament per sensibilitzar la ciutadania i contribuir a crear una opinió pública cada vegada més favorable als drets humans fonamentals, individuals i col·lectius, a la cultura de la pau i el desarmament, a la lluita contra la pobresa i en favor del desenrotllament sostenible.

Amb la creació de la comissió de Justícia i Pau a València, es pretenia reunir i reforçar totes les accions ja existents en la diòcesi en defensa dels drets humans i la pau. En els seus primers anys d'existència, en temps de la dictadura, Justícia i Pau va tindre com a prioritat la lluita contra la pena de mort, les tortures i les actuacions policials abusives. Durant la Transició, va pressionar pel reconeixement del dret a l'objecció de consciència. En *Saó*, Francesc Fayos va escriure diversos articles entre 1982 i 1995 de referència històrica i solidària. Analitzà la lluita d'AC per la cultura valenciana en els anys setanta, tracta qüestions de drets humans i Església i feu ressenyes molt completes de referents de la democràcia-cristiana valenciana, com Joaquín Maldonado.

⁵⁷⁹ Vegeu X. SERRA (2009). "Francesc Pérez Moragón. Els primers treballs (1981-1987)", en *Biografies parcials. Els anys 70 al País Valencià*. Catarroja: Editorial Afers.

⁵⁸⁰ DD AA (2002): *Francesc Ferrer Pastor: les paraules d'un poble*. Servei de Publicacions de la Universitat de València. pp.80.

6.9. LA COL·LABORACIÓ DE SEGLARS CRISTIANS EN SAÓ VINCULATS A LA PREMSA VALENCIANISTA.

Com hem vist en el capítol cinqué, en el període comprés entre 1976 i 1987 aparegueren més d'un centenar de revistes en català de temàtica diversa que conformaren, juntament amb *Saó*, la primera premsa valencianista de la democràcia. Aquests periòdics, però, tenien tres antecedents singulars amb les revistes valencianistes publicades en la dictadura (*Sicània*, *Valencia Cultural* i *Gorg*), on van escriure –com hem exposat– un bon nombre de persones que anys després seran col·laboradors habituals de *Saó*. Fet i fet, cal destacar que altre component essencial en *Saó* el constitueixen un grup de periodistes seglars amb una sòlida formació cristiana. Ens referim a Vicent Badia i Cristòfor Aguado. Tots dos han estat dos puntals de *Saó*.

6.9.1. Vicent Badia i Marín, l'herència de *Sicània* i *Valencia Cultural*.

Vicent Badia i Marín (València, 1919-1995) és el nexa d'unió de *Saó* amb les revistes valencianistes aparegudes durant el franquisme, sobretot *Sicània* (1958-1959) i *Valencia Cultural* (1960-1964), dues publicacions de les qual en fou director. I també un valencianista que, tot i assumir alguns dels plantejaments de Joan Fuster i la unitat de la llengua catalana, va mantenir un discurs més propi del valencianisme de pre-guerra.

Vicent Badia fou un home polifacètic: advocat, articulista, cronista i escriptor. Estudià dret a Universitat de València, on assolí el grau de doctor.⁵⁸¹ Des de ben jove estigué molt en contacte amb el món periodístic. A més de dirigir *Sicània* i *Valencia Cultural*, va ser col·laborador de *Levante*, *Jornada*, *Valencia Fruïts*, *Valencia Semanal*, *Diario de Valencia*, *Noticias al Dia*, *Saó*, la cartellera *Turia*, *Rent* de l'associació La Paraula Cristiana, *Canigó* i l'*Avui*. Badia i Marín –recordem-ho– ingressà en el centre de Cultura Valenciana (avui la blavera Acadèmia de Cultura Valenciana), com a director numerari, i l'abril de 1958 arribà a ser Secretari de la Secció de Cronistes del Regne del Centre, des d'on organitzà els "Dissabtes Literaris dels Cronistes" en homenatge a Ausiàs March. També fou vicepresident de Lo Rat Penat en la directiva presidida per Nicolau Primitiu.

⁵⁸¹ Vegeu Agustí Colomer Ferrandiz. "El pensament valencianista de Vicent Badia Marín" a *Saó*, núm.177 (1994). p.32-38.

Vicent Badia sempre cregué en la unitat del català, encara que defensà fervorosament denominació Regne de València per al territori valencià, oposant-se també amb la mateixa vehemència a les denominacions despersonalitzadores de "Levante", "Sureste" i "Costa Blanca". Defensà l'adopció del valencià per l'Església com a forma d'acostar-se al poble, posició que mantingué fermament tant en *Sicània* com en *Valencia Cultural*. Dins de la seua activitat pública, fou membre fundador del desaparegut PNPV, membre de la Junta Consultiva d'Acció Cultural del País Valencià, president de La Paraula Cristiana i coordinador del butlletí *Rent*.

Vicent Badia, forjat en les revistes *Sicània* i *Valencia Cultural*, va acollir molt bé el projecte de *Saó*, va col·laborar en la publicació des de 1976 fins de 1994. Començà en el número dos de la revista amb l'article "Al voltant de l'Estatut",⁵⁸² en el qual fa una descripció de l'avantprojecte de l'Estatut d'Autonomia acabat a Elx l'octubre de 1977, tot defensant el dret del poble valencià a l'autogovern. Aquesta reflexió es feia precisament en un moment històric de la Transició valenciana, ja que aquest número de *Saó* eixia en octubre de 1977, quan tingué lloc a València la multitudinària manifestació reivindicant l'Estatut al crit de "Llibertat, amnistia i Estatut d'Autonomia". Els articles de Badia en *Saó*, majoritàriament, seran anàlisis i opinions del fet diferencial valencià, seguint la línia de reflexió que havia encetat anys abans en *Sicània* i *Valencia Cultural*. En *Saó*, Vicent Badia tracta qüestions com l'autonomia, federalisme, l'autodeterminació, l'organització municipal, la recuperació de la nostra llengua, el cinquantenari de les Normes de Castelló de 1932, la catalanitat i conquesta del Regne de València, els noms que ha rebut el territori valencià i d'altres. Badia fou també membre del consell de redacció de *Saó* durant 1979. Badia representa en *Saó* la recuperació d'un referent del nacionalisme que impregnà en la revista anàlisi seré i experiència periodística.

6.9.2. Cristòfor Aguado, docent, historiador i activista cultural de l'Horta.

Un dels puntals de *Saó* ha estat Cristòfor Aguado Medina (Picassent, 1954-1991), professor, historiador i activista cultural. S'incorpora plenament a la revista a l'estiu de 1979. A partir d'aquest any, i fins la seua mort l'agost de 1991, Cristòfor Aguado va ser membre del consell de redacció i un prolífic col·laborador de la revista. Llicenciat en geografia i història (secció història de l'art) per la Universitat de València, Cristòfor Aguado va realitzar cursos de filosofia a la Facultat de Teologia i va treballar de

⁵⁸² Vicent Badia Marin: "Al voltant de l'Estatut" a *Saó*, núm. 2. (octubre 1977). p.6-7.

professor de valencià a l'Institut Berenguer Dalmau de Catarroja a partir de 1981, on ocupà el càrrec de director des de 1987 fins a 1991.⁵⁸³

Per altra banda, en l'àmbit de la política, desenvolupà les tasques de regidor de Cultura de l'ajuntament de Picassent de 1983 a 1987, on va organitzar les Jornades d'Estudis Picassentins que van servir de punt de partida per a impulsar la recerca històrica d'aquest poble de l'Horta Sud. A més, participà en la Subcomissió Jovenivola de l'Ateneu Mercantil de València sota la presidència de Joaquín Muñoz Peirats. Aguado destacà també en el camp de la investigació històrica. El 1980 guanyà el Premi d'Estudis Locals de Picassent amb el treball «Sobre el nom de Picassent», i el 1981 el Premi d'Investigació Històrica Pelegrí Llórens i Raga de l'Ajuntament de Catarroja amb l'estudi «Notes sobre la religiositat popular catarrogina».

Cristòfor Aguado, fou un home de profundes conviccions cristianes i nacionalistes. S'havia format periodísticament en la revista *Raons* editada pel Club Cultural de Picassent, publicació fundada en 1966 que continuà publicant-se fins a 1993. Cristòfor Aguado fou director de *Raons* durant 1977-1979, tot donant-li a la publicació una línia valencianista cultural. La postura nacionalista d'aquesta revista local es manifesta en l'ús del valencià en un 65% de l'espai redaccional i en la petició reiterada en nombrosos articles de l'Estatut d'Autonomia. L'ideari de *Raons* es basava en la reivindicació de la democràcia, la crítica al règim franquista, la preocupació pels problemes de Picassent i el valencianisme polític i cultural. La revista aportà debat i reflexió política durant la Transició.⁵⁸⁴ En *Raons* hi havia un nodrit grup membres de la JARC, entre els que destaquen Jaume Sobrevela i Juli Sanchis Aguado. Sobrevela va ser un dels fundadors de la Nostra Escola Comarcal, i actualment és membre de la junta directiva de l'Institut d'Estudis Comarcals de l'Horta Sud i la Fundació Horta Sud. I Juli Sanchis és un destacat humorista gràfic de premsa, col·laborador de *Saó* des de 1976 ençà. *Raons* va ser una escola de periodistes locals. Va comptar també amb un destacat periodista, Salvador Soria Sanchis, director de la revista durant 1980-1981, el qual anys després serà director de Ràdio 9 i redactor de RNE.

Tornant a Cristòfor Aguado, cal afegir que fou també coofundador i membre del consell de redacció de la prestigiosa revista de recerca històrica *Afers*, alhora que va col·laborar en un bon grapat de publicacions locals de l'Horta Sud, així com en el *Diario*

⁵⁸³ L'obra de Cristòfor Aguado Medina està recopilada en el llibre *Cristòfor Aguado, escrits*, publicat per l'Editorial Saó, València: 2000.

de València i *Oriflama*. A més a més, Aguado fou ensenyant del Centre de Professors de Torrent i soci de l'Institut d'Estudis Comarcals de l'Horta Sud.

Amb aquest bagatge docent, investigador, periodístic i de compromís cívic, Cristòfor Aguado entrà en *Saó* amb totes les benediccions. Aguado va impressionar els preveres de *Saó* la nit de l'11 de juny de 1979 en l'acte de lliurament del primer Premi Saó Josep Espasa de temàtica religiosa, que va guanyar el jove picassentí amb el treball periodístic «En busca de l'Església perduda». En aquest article, Aguado denuncia sense embuts l'abandó de la llengua vernacla per part de la jerarquia eclesiàstica, a la que qualifica de “Església castellanitzada i castellanitzadora”, així com l'ofensiva violenta del que ell anomenava “bunker-sagristia” del blaverisme amb el “bunker-barraketa” polític contra la normalitat de les misses en valencià, que foren sistemàticament boicotejades a València. Aguado explica en dos frases dures i contundents l'autodi lingüístic i fòbia anticatalanista que unia els blavers civils i eclesiàstics contra la normalització de la llengua en l'Església: “Els que fan misses en la llengua de Sant Vicent Ferrer són catalanistes renegats, i “els rectors d'estola blava mai no han dubtat d'aliar-se al mateix Satanàs”.⁵⁸⁵ Però, a més de l'article, allò que més agradà fou el seu caràcter humil i solidari. Rebuda la compensació econòmica corresponent del premi, 15.000 pessetes, Aguado va oferir els diners a *Saó* per ajudar a cobrir el dèficit econòmic que assetjava la revista. No li van acceptar els diners, però li demanaren que s'incorporara al consell de redacció. Va acceptar de seguida.⁵⁸⁶

La tasca de Cristòfor Aguado en *Saó* ha estat prolífica, fou un dels col·laboradors més implicats, va escriure més d'un centenar d'articles. Va contribuir a la consolidació de la revista al llarg de catorze anys sota les direccions de Josep Antoni Comes i Emili Marin. En *Saó* va escriure fonamentalment articles de temàtica religiosa, històrica, llengua, cultura i crítica d'art. En *Saó* col·laborà fonamentalment en les seccions «Art i Cultura» i «Parany de paraules». Josep Antoni Comes destaca fonamentalment tres coses del pas d'Aguado per *Saó*. La primera, la seua passió estètica i artística, que el feia estar atent a exposicions, concerts i restauració del patrimoni artístic, i que plasmava amb profunditat analítica en els seus articles d'art. Segona, la seua preocupació per la dimensió estilística i normativització de la llengua, que va deixar palesa en la secció «Parany de paraules», de la que es feu càrrec durant tres anys. I tercera, la seua atenta mirada a la relació entre

⁵⁸⁴ MARTÍNEZ i RAMOS. *Ibidem* p.64

⁵⁸⁵ AGUADO, C.: “A la recerca de l'Església perduda”. *Saó*, núm.22 (novembre 1979). pp.13-15.

l'Església i el poble valencià. Aguado fou un ferm defensor de la valencianització de l'Església i de què aquesta acceptara la unitat de la llengua. Per això, tot i que vivia la fe i la pertinença a l'Església, no deixà d'analitzar i criticar l'abandó i menyspreu del català per part de l'arquebisbat, sobretot en la destrellatada història dels textos litúrgics en llengua pròpia o en l'edició apòcrifa dels quatre evangelis.⁵⁸⁷

6.10. LA PARTICIPACIÓ D'ALTRES CRISTIANS PROCEDENTS D'ÀMBITS CULTURALS I UNIVERSITARIS: ANTONI QUILES, ALFONS ROIG, AUGUST MONZÓ, JOSEP VIDAL TALENS, NOBERT ALCOVER I EMILI BOÏLS.

Altres components en *Saó* el conformen diversos religiosos amb trajectòria bastant autònoma no lligada als grups cristians citats anteriorment. Són persones que estan més vinculades a cercles universitaris i culturals d'acord a la seua especialitat. Un d'ells és **Antoni López Quiles**. (Catarroja, l'Horta, 1958). Prevere i professor de la Universitat de València. Filòleg especialitzat en normativa de la llengua catalana. Ha estat un dels puntals de *Saó*. Entrà en *Saó* a l'octubre de 1981 i va romandre fins desembre de 1998, firmant amb el pseudònim Toni Cova. La trajectòria d'Antoni López en *Saó* té dues etapes diferenciades. La primera tingué lloc durant 1981-1987. En aquesta etapa, López col·laborà en la secció d'opinió «Racó polític» (1981-1986) i en les seccions filològiques «Parany de paraules» (1983-1986) i «Lletra de canvi» (1987-1988). En aquestes dues últimes seccions signarà articles amb el també filòleg Ferran Fabregat.

En la secció «Racó polític», Antoni López, fidel a la línia editorial de *Saó*, serà d'allò més crític contra els partits de dreta (UCD, AP, GAV, UV i PP) que havien imposat les senyes d'identitat del blaverisme, el partit que les havia acceptat fent renúncies (PSPV-PSOE) i el mitjà de comunicació que havia donat suport (*Las Provincias*) aqueixa “suplantació” de la identitat valenciana. Antoni López també fou crític amb el ritme lent i les ambigüitats de la política de normalització del català de Joan Lerma, pressionat per *Las Provincias*. A *Saó* no se li escapa el poder omnipresent de la directora de *Las Provincias*, Maria Consuelo Reina, en la construcció del discurs anticatalanista o blaverisme. Antoni Quiles dedicà algunes columnes a Reina denunciant aquests posicionaments i la feia responsable d'haver fet claudicar l'esquerra. Especialment

⁵⁸⁶ J. A. COMES (2000): “Cristòfor Aguado en *Saó*”, en *Cristòfor Aguado i Medina, escrits*. pp.409-413.

⁵⁸⁷ AGUADO. “A la recerca de l'Església perduda”. *Ob.cit.* pp.13-15.

interessant és l'article «Estimada meva», en el que López amb to sarcàstic es dirigeix a Reina d'aquesta manera:

«Vull lloar, sense reserves que les comprovaràs més acabant, la teua intel·ligència. I no precisament per la instal·lació d'un bingo en les teues rotatives, sinó per la sempre acreditada capacitat de dur el partit del poder vers el teu cau ideològic: ho demostrares durant la redacció de l'Estatut, amb els celestials afegits heràldics, en el gentilici lingüístic i tantes i tantes accions més. Ara has aconseguit, tu soleta, que a Lerma, Cucó, Asunción o Ciscar se'ls escape el gargantxo o els esclate la caixa toràtica quan entonen *limno*. Estatut d'Autonomia d'hospital de pobres, senyera tacada i esguitada, fills de desconeguda mare lingüística i finalment, ens obligues a descordar-nos les cordes vocals durant els actes oficials -ja ho feiem a les bodes, ja- en una exhibició de mestratge político-periodístic que jo, humilment, envege, *regina consolationis*.»⁵⁸⁸

La segona etapa de mossén Antoni López en *Saó* es desenvolupa durant la direcció de Vicent Cardona, els anys 1995-1998. En aquest període López Quiles fou el cap de redacció de *Saó*. Això no obstant, segurament la seua tasca més significativa, la seua principal aportació a *Saó*, fou la contribució a l'edició de la *Bíblia Valenciana Interconfessional*, editada en abril de 1996 per Saó Edicions. Fou un dels esdeveniments editorials valencians més importants dels temps recents, ja que era el primer text bíblic en llengua vernacle que s'editava a València des de l'anomenada Bíblia de Fra Bonifaci Ferrer de 1477. La *Bíblia Valenciana Interconfessional* és l'adaptació a les variants dialectals valencianes de la *Bíblia Catalana Interconfessional* de 1993, una Bíblia ecumènica, editada per l'Editorial Claret de Barcelona i les Societats Bíbliques Unides. L'edició dels textos sagrats en versió valenciana fou autoritzada pel bisbe de Castelló-Sogorb, Josep-Maria Cases. Aquest va encomanar a *Saó* els treballs d'adaptació i publicació de la Bíblia. Josep-Maria Cases també va fer gestions davant el cardenal Edward Idris Cassidy hola –president del Consell Pontifici per a la Unitat dels Cristians– per obtenir l'autorització del Vaticà, ja que la Santa Seu sols accepta preferiblement una única versió bíblica per llengua, per la qual cosa fer una adaptació requeria també permís oficial. Per tal d'agilitzar els tràmits amb Edward Idris Cassidy, hagué de desplaçar-se a Roma Antoni López l'11 de setembre de 1996. La *Bíblia Valenciana Interconfessional* és totalment respectuosa amb la unitat de la llengua catalana, va comptar amb l'aprovació de l'Institut d'Estudis Catalans, la Generalitat

⁵⁸⁸ Antoni López: “Estimada meva”. *Saó*, núm.73 (novembre 1984). p.6.

Valenciana i l'Institut Internuniversitari de Filologia Valenciana de la Universitat de València. Els treballs d'adaptació de la *Bíblia Valenciana Interconfessional* els van fer Antoni López, Avel·lí Flors i Pasqual Cabrera amb l'ajuda d'Antoni Ferrando de la Universitat de València i de Germà Colom de la Universitat de Basilea.⁵⁸⁹ Jesús Huguet, Director General de Política Lingüística en el govern autonòmic de Joan Lerma, va qualificar aquesta Bíblia com “la millor aportació eclesiàstica, en molts anys, al procés de reafirmació i profundització de l'esperit del nostre poble”.⁵⁹⁰

Malgrat l'èxit de l'obra (en poc de temps es va exhaurir la primera edició de 10.000 exemplars) aquest llibre va sofrir una campanya de desprestigi per part de *Las Provincias* i del blaverisme més intransigent, amb el silenci còmplice de l'Arquebisbat de València. El setembre de 1996 la campanya va assolir el seu to més àlgid. Els articles publicats en *Las Provincias* per María Consuelo Reyna i Batasar Bueno foren demolidors. Amb l'estil mentider i manipulador que els caracteritzava, acusaren de catalanistes a Saó, Josep-Maria Cases i els filòlegs que havien participat en la traducció de la Bíblia, emprant el discurs demagògic secessionista habitual del diari. Afirmaven que la Bíblia no estava escrita en valencià sinó en català, i inclús s'arribà a dir en boca de l'arquebisbat que la l'edició de la Bíblia no era canònica perquè no tenia llicència eclesiàstica, cosa que era totalment falsa ja que el text bíblic comptava amb l'autorització del Consell Pontifici per a la Unitat dels Cristians del Vaticà.⁵⁹¹ Un trist capítol més de l'anticatalanisme xenòfob dretà de *Las Provincias* que queda escrit en els annals de la història del periodisme valencià.

Antoni López Quiles també ha estat col·laborador habitual de les publicacions *Revista de Catalunya*, *L'Horta* i *Cresol*, a més d'un dinamitzador de l'escoltisme valencià com a consiliari de la Federació d'Escoltisme de València. També ha contribuït, juntament als historiadors Vicent S. Olmos i Sebastià García Martínez a l'arrencada de la història local i comarcal de l'Horta Sud amb uns paràmetres historiogràfics moderns i acadèmics influenciats per la Universitat de València, allunyats dels vells esquemes historicistes de

⁵⁸⁹ VICENT CARDONA: “Bíblia Valenciana Interconfessional, per fi”, en *Iglesia en Valencia* (22 de setembre de 1996), p.10.

⁵⁹⁰ Carta de Jesús Huguet, portaveu adjunt del Grup Parlamentari Socialista de les Corts Valencianes, signada el 29 d'octubre de 1996, enviada a Edward Idris Cassidy felicitant-lo per haver autoritzat l'edició de la *Bíblia Valenciana Interconfessional*. Arxiu Saó Edicions.

⁵⁹¹ Vegeu els articles de Baltasar Bueno: “El Obispado de Segorbe-Castellón y la editorial Saó editan la Biblia Interconfessional en catalán” (LP, 20-09-1996), “La Biblia Valenciana Interconfessional ‘no es canónica’, según señala el Arzobispado” (LP, 21-09-1996.p.29), “La Biblia catalana dice, falsamente, que tiene licencia eclesiástica” (LP, 29-09-1996. p.19). I també de María Consuelo Reina: “De licencia, nada de nada” (LP, 29-09-1996. Documentació consultada en l'Arxiu Saó Edicions.

l'Associació de Cronistes del Regne. De fet, Antoni López va participar amb Vicent Olmos en la gestació del primer Congrés de l'Horta-Albufera celebrat Silla el 1981, tot iniciant una sèrie de congressos d'història comarcal (cinc fins al moment present) que han estat organitzats per l'Institut d'Estudis Comarcals de l'Horta Sud.

La participació del sacerdot **Alfons Roig Izquierdo** (Bétera, 1903-Gandia, 1987) en *Saó* també fou significativa, tingué lloc dos anys després de la fundació de la revista. Va col·laborar entre 1978 i 1986 escrivint fonamentalment articles d'art valencià. Escriptor i crític d'art, Alfons Roig fou professor de les assignatures d'Arqueologia Cristiana, Història de l'Art i Estètica en el Seminari de València, on va causar una gran influència en alguns dels capellans fundadors de *Saó*. Roig va transmetre als seminaristes inquietos l'estima per la història i el patrimoni artístic valencià. Centrà els seus esforços a ensenyar, descobrir i donar a conèixer l'art modern valencià i els corrents artístics contemporanis de tot Europa, alguns dels quals estaven prohibits i ocults a Espanya. Obrir els ulls als joves va ser la seua tasca fonamental, malgrat els exilis interiors.

Alfons Roig va iniciar el 1920 els estudis eclesiàstics a Astorga (Lleó) i va ser ordenat sacerdot el 1926. En tornar a la diòcesi de València va exercir en les parròquies de Pinet i en la de Sant Joan de Ribera de València. El 1939 va ser anomenat professor de Cultura Cristiana i Liturgia en l'Escola de Belles Arts de Sant Carles de València, on va tindre com a alumnes a alguns dels més coneguts artistes valencians contemporanis, com ara Eusebio Sempere, Juan Genovés, Manuel Hernández Mompó, Andreu Alfaro o Manolo Valdés, entre altres. Va estudiar Arqueologia Cristiana a Roma des de 1946 fins a 1948, any en què torna a València i és nomenat professor en el Seminari de València. Com a professor, escriptor i crític d'art va ser un dels primers a posar l'atenció en l'art abstracte de Picasso, Kandinsky i l'Impressionisme de Van Gogh i Matisse.

En 1953 i 1955 va viatjar a París, on va ampliar els seus estudis d'art i on va conèixer grans artistes i estudiosos d'art, molts dels quals li serien presentats per madame Kandinsky, esposa del pintor, a qui li va unir una especial amistat. L'any 1956 és becat pel govern francès per a estudiar l'arquitectura religiosa moderna a França. D'esta manera té la possibilitat de viatjar i estudiar amb llibertat per França, Suïssa i Itàlia.

Alfons Roig publicà diverses obres, com ara *El arte de hoy y la Iglesia* (1954), *La pintura religiosa de Georges Rouault* (1959), *Julio González* (1960), *En la muerte de Ángel Ferrant* (1961), *Picasso en Barcelona* (1962) i *Diálogo de la Iglesia con el mundo moderno de la Arquitectura* (1964). També és autor del llibre de poemes *Ronda*

dels veïns de l'ermita i Ermita de la Mare de Déu de la Consolació de Llutxent. En 1969 va adquirir per herència aquesta ermita de Llutxent, on va viure fins a la seua mort. El 1980 va ser nomenat fill adoptiu de Llutxent, i de del 1981 la Diputació Provincial de València convoca uns premis artístics amb el seu nom. Un any abans de morir va ser condecorat pel govern francès com Oficial de les Palmes Acadèmiques.⁵⁹²

Saó també ha comptat amb la col·laboració d'**August Monzó i Arazo** (València, 1959), sacerdot i professor de filosofia del dret de la Universitat de València i responsable de l'Oratori de Sant Felip Neri a València. Va estudiar als maristes i als Escolapis i, després, va cursar Dret. En acabar la carrera s'ordenà prevere i compatibilitza la seua labor pastoral amb la docència universitària. Sempre s'ha interessat per l'humanisme cristià. La seua tesi doctoral va versar sobre l'humanista valencià del segle XVI Joan Lluís Vives i el Dret, figura de la qual Monzó està considerat com un dels màxims especialistes. De fet, la seua obra principal és *El derecho en Joan Lluís Vives* (1987).

Monzó també va descobrir l'obra i personalitat del cardenal britànic John Henry Newman (1801-1890), que el va conduir a l'estudi dels Sants Pares i l'Orient cristià, així com a autors contemporanis com el teòleg ortodox francès Olivier Clément. També ha treballat altres pensadors arrelats a la problemàtica cultural, social i política contemporània, com ho són els personalistes Jacques Maritain i Emmanuel Mounier. Entre les seues inquietuds, per tant, trobem la tradició cristiana en contacte amb la modernitat i els seus grans interrogants, com també la crisi de la postmodernitat o el diàleg interreligiós.⁵⁹³ Precisament aquests temes són els que ha tractat August Monzó en *Saó*, on ha estat col·laborador des de 1978 fins al 2000. Els seus articles han contribuït a augmentar el coneixement de la figura de Joan Lluís Vives⁵⁹⁴, encara que també Monzó en menor grau s'ha submergit també en el món de Mounier i en reflexions sobre l'ecumenisme i el diàleg interreligiós, continuant així l'estela de Josep Espasa. A més a més, August Monzó ha col·laborat també en *Qüestions de vida Cristiana* i

⁵⁹² BORT CASTELLÓ, J. "Alfons Roig", en *Saó* núm. 371 (maig 2012). p.37. www.encyclopedia.cat (Alfons Roig). www.campdeturia.cat (PERTEGAZ, V.E. "Alfons Roig, la memoria de l'art viu").

⁵⁹³ Breu biografia obtinguda en la pàgina web de Denes Editorial: www.editorialdenes.com.

⁵⁹⁴ En aquesta línia d'anàlisi vegeu AUGUST MONZÓ: "Significació ecumènica de Joan Lluís Vives" (*Saó*, 49. 1982. p.18-21), "Joan Lluís Vives i la pau" (*Saó*, 61. 1983, p.14-15), "Joan Lluís Vives, des de la crisi de la modernitat" (Monogràfic *Saó*, 3. 1989, p.28-29), "Assumir Vives (*Saó*, 150. 1992, p.7.) i "Vives i l'auxili dels pobres" (Monogràfic *Saó*, 15. 1993, p.17-20).

diverses revistes especialitzades en dret de les universitats espanyoles, així com i en la col·lecció Rent de literatura religiosa de l'editorial valenciana Denes.

El pare jesuïta **Norbert Alcover Ibáñez** (Palma de Mallorca, 1940) és escriptor, periodista i un reconegut crític a Espanya. El seu pas per *Saó* ha donat a la revista una gran qualitat en la secció de cultura. La seua densa formació acadèmica l'avalua. Alcover posseïx les llicenciatures de d'imatge audiovisual, periodisme, filosofia i teologia. Ha estat director de la revista *Ressenya* (1974-78) i president de la Federació Espanyola de Cine Clubs (1972-1975), a més de participar en la Fundación Cine para Leer en 1972. D'aquells anys data la seua obra *El Cine y la Gente* (1976). Al llarg de la seua carrera ha publicat crítiques, comentaris i assajos cinematogràfics i culturals en periòdics com *Crítica*, *Razón i Fe*, *Mensajero*, *Saó*, *Diari de Mallorca*, *Iglesia Viva* i *El País*. Des de 1988 fins a 2010 ha ensenyat comunicació, cinematografia i periodisme en la Universitat de Comillas. En l'actualitat continua escrivint crítica cinematogràfica i articles sociopolítics en *El País* i *Diari de Mallorca*. En el camp religiós, Norbert Alcover s'ha especialitzat en la figura del Papa Joan Pau II, del que ha escrit l'obra *Juan Pablo II. Viento del este. Momentos de su pontificado* (2011).⁵⁹⁵

El seu pas per *Saó* fou molt fructífer. Alcover escrigué crítica de cinema puntualment cada mes durant 1981-1993 en la secció «Art i Cultura», on feu un acurat seguiment dels principals festivals de cinema del món, entre els quals prestà atenció als certàmens de Venècia, Sant Sebastià i molt especialment a la Mostra de Cinema del Mediterrani de València al llarg dels anys vuitanta i primers noranta. De la seua mà també han sorgit excel·lents articles en *Saó* sobre la trajectòria i obra de directors tan coneguts com Luís Buñuel, José Luís Berlanga, Luchino Visconti, Gene Wilder, Carlos Saura, Francis Ford Coppola, Pilar Miró o Akira Kurosawa, entre altres. I tot això tenint sempre una mirada àvida al cinema dels EEUU i espanyol del moment, o a la mediocre situació del cinema valencià. I sense poder ocultar tampoc la seua admiració per actors com Woody Allen, Nathalie Wodd o Burt Lancaster, o films de la vistositat de *Ran* d'Akira Kurosava o el dramatisme de *Bearn o la sala de las muñecas*, pel·lícula estrenada en 1983 dirigida per Jaime Chávarri i basada en la novel·la homònima de Llorenç Villalonga.

⁵⁹⁵ Fonts: pàgines web del Centre d'Estudis Cristianisme i Justícia(www.cristianismeijusticia.net/es/norberto-alcover-ibáñez) i el centre de crítica de cinema "Cine para leer" (www.cineparaleer.com/norberto-alcover-ibanez).

La temàtica teològica ha tingut en *Saó* un ampli tractament per part de **Josep Vidal Talens**, sacerdot des de 1975 que ha treballat pastoralment a les comarques de la Costera i la Safor. Es va doctorar a la Universitat Gregoriana de Roma en teologia amb una tesi sobre cristologia de Walter Kasper. És des de fa anys professor de la Facultat de Teologia de Sant Vicent Ferrer de València, ciutat on exerceix com a rector a la parroquia de Sant Llàzer. Col·laborador assidu de *Saó* des de 1980 fins al moment present, Josep Vidal ha reflexionat en la secció «El món i el regne» sobre temes teològics, encara que també ha escrit sobre la feblesa del nacionalisme valencià. En el llibre *Un Dieu digne de l'home* (1995) es recullen els seus articles publicats en *Saó* i d'altres mitjans. Aquest llibre fou publicat per Saó Edicions inaugurant la col·lecció Saviesa Cristiana. L'aportació de Vidal Talens en *Saó* és basa fonamentalment en continuar la labor iniciada per Josep Espasa de reflexionar sobre temes teològics en català, per tal d'apropar al poble a aquestes qüestions religioses sovint complicades que fins fa pocs anys sols es podien llegir en castellà. Vidal és també autor de diverses obres de reflexió teològica, entre les que cal destacar *El Mediador y la mediación* (1988), *Encarnación i cruz* (2003) i *Jesús, la alegría indestructible del Padre* (2001).⁵⁹⁶

Finalment cal esmentar **Emili Maria Boïls Conejero**, poeta, narrador i religiós nascut a València el 1936. Boïls és igualment conegut per ser el gerent de la llibreria Can Boïls, que en els anys del franquisme va fomentar els llibres en català, va propiciar reunions clandestines del valencianisme progressista i facilità llibres prohibits pel règim. Després d'haver cursat estudis de batxillerat, en companyia d'altres germans va fundar les Fraternitats de l'Amistat, una congregació dedicada a l'atenció i l'auxili dels grups socials marginats. Alhora que desenvolupava obres piadoses, Emili Boïls ha cultivat la poesia i prosa en català, tot destacant les obres *Nissaga. Poemes incivils* (1977) i *Les quatre estacions i un testament* (1983), aquesta última guardonada amb el Premi Pascual Assins de Poesia de l'Ajuntament de Catarroja (l'Horta). En la seua faceta de prosista, ha publicat una narració extensa titulada *Els Quaderns d'Emili Coniller* (1973). La resta de la seua obra es completa amb diverses entregues de teologia moral, entre les que convé recordar ací les titulades *La mar de Déu: d'intimitats, d'enyorances i de presències* (1994) i *El mitssager ferit* (1993), obra traduïda al castellà. En *Saó* Boïls col·laborà durant 1982-1989 en les seccions «Tema lliure» i «Art i Cultura» escrivint sobre literatura, Església i nacionalisme, sempre amb un estil irònic i crític.

⁵⁹⁶ JOSEP A.COMES: "Entrevista a Josep Vidal Talens". En *Saó*, 187. Juliol 1995, p.41-42.

6.11. A MODE DE CONCLUSIÓ: CORRENTS DEL PROGRESSISME CATÒLIC QUE CONFLUEIXEN EN SAÓ DURANT EL PERÍODE 1976-1987

Com hem vist, en *Saó* confluiran tot un seguit de persones representatives del catolicisme progressista valencianista que marcaran la línia editorial. A continuació, i a mode de recapitulació, reproduïm en un quadre les figures més significatives d'aquests corrents cristians que tindran una gran representació en la publicació.

Corrents del catolicisme progressista que conflueixen en <i>Saó</i>. Procedència dels fundadors, promotors i col·laboradors de la revista. Anys 1976-1978
Sacerdots i seglars dels moviments d'Acció Catòlica (JARC, JOC, HOAC I JIC) Josep Antoni Comes, Josep Maria Soriano Besó, Emili Tortosa Cosme, Josep Alba, Josep Vila López, Guillem Badenes, Antonio Díaz Tortajada, Hilari Gramatge, Jon Manuel Llòpis, Jesús Marqués, Marcial Martínez, Manolo Ferrer, Vicent Torres, Sebastià Velasco i Vicent Alminyana.
Sacerdots i seglars valencianistes que reivindiquen la litúrgia en català i escriuen obres de culte religiós Vicent Sorribes Gramatge, Josep Espasa Signes, Pere Riutort Mestre i Agustí Alaman. Joan Lluís Sanxis i Ramon Haro Esplugues, ambdós de l'associació La Paraula Cristiana.
Sacerdots renovadors de parròquies populars i grups cristians de base Emili Marin Soriano, Vicent Cardona Puig, Josep Manuel Iborra, Joaquim García Roca (Iglesia Universitaria), Grup Sacerdotal d'Orientació Renovadora i Grup de Rectors del Dissabte.
Capellans obrers¹ Josep Fornés (Misión Obrera), Ramir Reig Arnero, Nicolau David, Honori Pasqual, Salvador Aguilar Jiménez, Rafael Casanova, Marcial Martínez i Antoni Signes Mulet.
Capellans secularitzats procedents de diversos àmbits eclesiàstics Ramón Gascó Molina, Josep Antoni Ferrer Perales, Avel·lí Flors, Lluçia Romero, Joaquim Adell Ventura, Ernest Nabàs Orenga, Antoni Signes, Onofre Vento Sancho, Vicent Alminyana, Guillem Badenes, Vicente Conejero Martínez, Antoni Duato Gómez-Novella, Josep Fornés, Joan Manuel Llopis, Manuel Palomar Palomar.
Cristians de la Unió democràtica del País Valencià i la revista <i>Al Vent</i> Vicent Miquel i Diego, Ernest Sena, Josep Ferris March, Lluís Alpera, Francesc Pérez Moragon i Francesc Fayos Vidal.
Seglars procedents de les revistes valencianistes <i>Sicània</i>, <i>Gorg</i>, <i>Valencià Cultural</i> i <i>Raons</i> Vicent Badia Marin, Cristòfor Aguado Medina, Juli Sanchis Aguado (Harca) i Enric Arenós (Quique).
Altres cristians procedents dels àmbits de la cultura i la universitat Antoni Quiles, Alfons Roig, August Monzó, Josep Vidal Talens, Nobert Alcover i Emili Boïls.
1. Aquests capellans obrers també es van secularitzar. Font: <i>Saó</i>. Elaboració pròpia.

II. NAIXEMENT I EVOLUCIÓ DE SAÓ

6.12. GESTACIÓ I FUNDACIÓ DE SAÓ (1974-1975).

Els treballs preliminars per a la creació de *Saó* comencen en la tardor de 1974. Josep Maria Soriano Bessó viatja a Madrid per entrevistar-se amb Josep Antoni Comes i li proposa que es faça càrrec de la direcció d'una revista cristiana en català. La idea de Soriano Bessó era fer al País Valencià una revista semblant a *Oriflama* i *Serra d'Or*. A València hi havia un grup de rectors i seglars de la JOC i la JARC disposats a arrimar el muscle i treballar per dur endavant aquest projecte informatiu. La idea atrau a Comes, que aleshores estava vinculat a les revistes de reflexió teològica *Pastoral Misionera* i *Iglesia Viva*. Sense tindre encara clar el nom de la revista, l'única condició que posà Comes és que fora una publicació eclesial però no eclesiàstica, és a dir, que no fora un òrgan oficial de l'Església. Josep Antoni Comes volia una revista independent, allunyada de les urpes del control eclesiàstic. Coneixia molt bé la manera d'actuar de l'Església franquista quan fou consiliari de la JOC.⁵⁹⁷

El retorn de Josep Antoni Comes a València es produeix al setembre de 1975 i és a partir d'aquest moment quan comencen els contactes amb sacerdots i seglars de la JARC, JOC i JIC i alguns capellans renovadors de parròquies populars. El dictador Franco estava agonitzant i es percebia la fi del règim i aires de reformes. En la ment dels fundadors de *Saó* hi havia revistes de referència on la nova publicació que estava a punt de nàixer trobava inspiració, com *Iglesia Viva*, *Serra d'Or*, *Lluc*, *Oriflama* i *Pastoral Misionera*. Però també hi havia la incertesa que produïa el record d'altres experiències fracassades a causa de la repressió franquista, com *Sicània*, *Valencia Cultural* i *Gorg*. Des del tancament de *Gorg* l'any 1972 no havia sorgit al País Valencià cap revista cultural informativa en català d'abast general. Per altra banda, l'Església de València tenia els seus propis mitjans informatius (evidentment escrits en castellà): la fulla parroquial metropolitana *Aleluya* d'ideologia nacionalcatòlica i *El Boletín Oficial del Arzobispado*. A més, com hem vist, l'Església valenciana, a diferència de la catalana que protegeix *Serra d'Or* i *Oriflama* i opta per la introducció del català en la litúrgia, és un aparat totalment castellanitzat i antivalencianista. Per tant, els punts de partida eren

⁵⁹⁷ Entrevista a Josep Antoni Comes (València, 4 -I-2010).

diffícils, els fundadors de *Saó* n'eren conscients de les dificultats i incerteses que comportava posar en marxa un projecte com aquest.

El nucli fundacional de *Saó* celebrà el 1975 tres reunions preparatòries per concretar el projecte. Aquestes reunions tingueren lloc al convent dels dominics de València, ubicat al carrer Ciril Amorós, els dies 16 de setembre, 1 d'octubre i 23 de novembre. També es feren reunions en el pis de Josep Antoni Comes, situat al carrer Salamanca, on temps abans es reunien periòdicament els consiliaris de la JACE, JOC, JARC i JIC. Hi havia un bon nombre de cristians implicats, alguns d'ells referents en el progressisme catòlic, els quals posaren idees i el seu prestigi personal per tirar endavant la revista, com és el cas de Josep Alba i Josep Vila, que donaren el seu suport a la iniciativa.

El projecte anava prenent cos. Josep Antoni Comes alçà acta per escrit dels acords presos. El novembre de 1975 el nucli fundacional de *Saó* ja tenia clar quina revista volia fer. Hi havia tres objectius clarament definits des del principi:⁵⁹⁸

- Fer una revista amb informació pastoral de l'Església i el fet religiós a partir de la pròpia realitat valenciana, tot oferint un servei informatiu eclesial però no eclesiàstic.
- Coordinar mínimament les diverses posicions renovadores que van donant-se en les comarques valencianes, afegint al compromís religiós la consciència social del problema nacional existent al País Valencià.
- La llengua a utilitzar seria “a poder ser tot en català”, encara que es deixa la porta oberta a incloure articles en castellà tot respectant la llengua de l'autor, però tenint un servei de traducció per aquells autors que escriuen en castellà però que vulguen que els seus articles es publiquen en català.

La ideologia progressista quedà ben aviat palesa en aquestes reunions. Els promotors del projecte es definien així: «Somos un grupo de creyentes, sacerdotes y seglares, que bajo nuestra responsabilidad creamos esta revista; comprometido en la liberalización del hombre y en la construcción de una sociedad socialista –como alternativa global al sistema capitalista– però no partidista. La revista respetará la pluralidad de opciones

⁵⁹⁸ Hi ha tres circulars internes de 1975 que es podem considerar els documents fundacionals de *Saó*. Ens referim als escrits: “Projecte publicació de pastoral realitat valenciana”, “Proyecto de Publicación sobre la Iglesia y el País Valenciano” (primavera de 1975) i “Saó. Papers Pastorals del País Valencià. Circular núm.1” (desembre de 1975). En aquests documents es concreten els passos a seguir per a crear *Saó*, així com la finalitat i els principis de la publicació, el finançament de la revista, la cobertura legal, aspectes de gestió i organització, la llengua a utilitzar i els consells editorial i de redacció que la formarà. (Arxiu Editorial Saó).

políticas y se mantendrá autónoma frente a ellas y el derecho canónico».⁵⁹⁹ Es volia fer, per tant, una revista cristiana progressista, democràtica, valencianista, fidel als principis del Vaticà II i oberta a aquells sectors de la societat valenciana que treballaven per la llengua i la cultura del País Valencià, una revista que connectara els cristians de base amb el valencianisme.

La reunió que podem considerar constitutiva de *Saó* tingué lloc al convent dels dominics de València el 23 de novembre de 1975, tres dies després de la mort de Franco. En aquest encontre es va concretar definitivament el projecte bàsic de la revista, partint dels objectius que ja s'havien acordat en les dues reunions anteriors de setembre i octubre. En aquesta reunió, a més de definir de nou els objectius finalitat i principis de la publicació, es varen decidir quatre accions fonamentals per al futur de la revista:⁶⁰⁰

1a. El nom de la publicació seria «Saó», amb el subtítol «Papers Pastorals del País Valencià». El rector de la Mare de Déu de l'Esperança de València, Jesús Marqués, va suggerir el nom de la publicació, *Sao*. En un principi s'especulà sobre el nom *Solc*, però finalment s'opta per *Saó*. Aquest nom responia a la situació del moment i a les pretensions de la gent que hi havia darrere del projecte. La paraula *saó* significa grau d'humitat d'una terra abundant o suficient perquè produïska fruit, especialment després d'una ploguda. Doncs bé, en el franquisme havien sorgit moviments culturals, socials, polítics i religiosos de caràcter valencianista que a mode de pluja fina havien deixat un camp assaonat preparat per a plantar llavors i fer créixer plantes de redreçament cultural. L'editorial del primer número (juliol 1976) aclareix de forma molt didàctica el significat del nom de la revista:

“Diem que les coses estan en *saó* i que el moment és oportú per a eixir al carrer, perquè al nostre País van proliferant de forma esporàdica, anònima i solitària moltes realitats pastorals que a la visió llur compromesa de la fe uneixen la consciència del problema nacional existent. Deixar-les que continuen silenciades i silencioses és prestar un flac servei al despertar del nostre poble a Alacant, València i Castelló de la Plana. Per això volem que les nostres pàgines s'òbriguin, com un

⁵⁹⁹ “Proyecto de Publicación sobre la Iglesia y el País Valenciano”. (Arxiu Editorial Saó).

⁶⁰⁰ “Saó. Papers Pastorals del país Valencià. Circular núm. 1. (desembre de 1975). Carta enviada després de la reunió del 25 de novembre de 1975 a persones del progressisme catòlic valencià. En la circular s'expliquen els passos que s'han seguit per a dur endavant el projecte de *Saó*, així com els acords presos i les estratègies per a la captació de subscriptors i recursos econòmics per mantenir la publicació. (Arxiu Editorial Saó).

camp de saó, al diàleg, a l'intercanvi i al mutu coneixement. Oferim els solcs de les seues pàgines a tots els qui, amb veracitat i respecte, vulguen sembrar i contrastar-hi llurs idees i experiències”.⁶⁰¹

2a. Constitució d'un consell editorial i un consell de redacció que actuarien com a impulsors de la revista i portaveus davant la societat, alhora que es nomena Josep Antoni Comes director de Saó. Estaven formats per les següents persones.

Components del consell editorial	
Josep Alba	Rector de Massanassa (l'Horta).
Vicent Alminyana	Professor jesuïta. Director de “La Ciudad de los Muchachos” d'Alacant.
Guillem Badenes	Sacerdot i professor. L'Alcora (l'Alacalatem).
Josep Antoni Comes	Rector i periodista. Pedreguer (la Marina Alta).
Josep Fornés	Sacerdot i llibrer. Pedreguer (la Marina Alta).
Hilari Gramatge	Obrer del textil. L'Alcúdia de Crespins (la Costera).
Raimon Gascó	Sacerdot i professor. Líder de Pastoral Universitària de València
Marcial Martínez	Sacerdot dominic obrer. València (l'Horta).
Josep Maria Soriano	Periodista. Alaquàs (l'Horta).
Components del consell de redacció	
Vicent Alminyana, Guillem Badenes, Raimon Gascó, Josep Maria Soriano	
Jesús Marqués	Rector de la parròquia de l'Esperança (València).
Manolo Molins	Professor. Vinalesa (l'Horta).
Ernest Nabàs	Periodista. La Vall d'Uixó (la Plana Baixa)
Antoni Signes	Representant de comerç. Gata de Gorgos (Marina Alta).
Emili Tortosa	Director de sucursal bancària. Alzira (la Ribera Alta).
Font: Saó Papers Pastorals del País Valencià. Circular núm. 1. (desembre de 1975). Arxiu Saó Edicions.	

3a. Inscripció de Saó en el Registre d'Empreses Periodístiques del Ministeri d'Informació i Turisme com a revista religiosa especialitzada. Es pretenia donar cobertura legal a la revista aprofitant els privilegis canònics que tenien les publicacions eclesiàstiques, per la qual cosa es va decidir inscriure Saó sota la fórmula de publicació d'informació especialitzada de caràcter religiós. Per això, aprofitant els contactes de Josep Antoni Comes, es va decidir donar d'alta Saó com a revista integrada en l'Editorial Popular, SA (Edilarsa) de Madrid, l'empresa editora de *Pastoral Misionera* en la que treballava ell com a redactor. Josep Maria Soriano fou l'encarregat de dur a terme aquesta operació. Aquest es desplaçà a Madrid, el 28 de novembre de 1975, per a

⁶⁰¹ Saó, núm.1 (juliol-agost 1976). “Temps de Saó”. p.1.

gestionar la inscripció amb el conseller-delegat de l'Editorial Popular, SA, Antonio Albarrán Cano. La sol·licitud d'inscripció es va cursar el dia 2 de març de 1976. En l'esmentada sol·licitud s'afirmava que els objectius i finalitats de la revista eren exclusivament de caràcter religiós, sense especificar l'altre principi important de *Saó* (la defensa de la llengua i cultura del País Valencià), ni tampoc es va dir que la llengua preferent de la revista seria el català. A més, en referir-se al territori de difusió de la revista es va utilitzar el topònim "Región Valenciana" per a evitar les suspicàcies del règim. Veiem tot seguit una part del text:

“Objeto, finalidad y principios que inspitan la publicación: proporcionar a los miembros de la Comunidad Eclesial de la Región Valenciana un instrumento de intercambio de noticias, actividades y reflexiones cristianas, a fin de ayudarles a interpretar desde la Fe las distintas respuestas que en el pasado y en el presente da la Iglesia a los problemas, que las características peculiares de la Región Valenciana plantean a la conciencia creyente. Comprenderá los temas de noticias vinculadas al hecho religioso, crónicas y reportajes sobre experiencias y realidades pastorales. Estudios y monografías analizadoras de la situación de la Iglesia, Teología, Ética, Antropología Cristiana, Doctrina de la Iglesia subyacente a la problemática regional. Divulgación religiosa popular a partir de aquellas novedades culturales, bibliográficas, artísticas y folklóricas, que expresen valores religiosos y humanos. Se editará en castellano y valenciano.”⁶⁰²

L'operació finalment fou un èxit, el dia 16 de juny de 1976 el Director General de Règim Jurídic de la Premsa del Ministeri d'Informació i Turisme comunicà oficialment a l'Editorial Popular la inscripció de *Saó* com a nova empresa periodística. El paraigües legal de l'Edilarsa permet a *Saó* eixir al carrer. Tanmateix, des del principi els fundadors tenien clar que això era una mesura provisional i que la cobertura de l'editorial de Madrid hauria de durar fins al moment en què *Saó* poguera constituir-se com a d'empresa editora independent, fet que tingué lloc el 1986. La fórmula empresarial que adoptà *Saó* en els seus inicis fou la d'una comunitat de béns.

⁶⁰² Aquest text està extret del document: “Régimen Jurídico de la Prensa. Empresas periodísticas. Ministerio de Información i Turismo. Madrid, 16 de junio de 1976. Expediente 4441”. (Arxiu *Saó* Edicions). Es tracta de l'escrit del Director General de Règim Jurídic de la Premsa del Ministeri d'Informació en el que comunica a l'Editorial Popular, SA que *Saó* queda inscrita oficialment en el Registre d'Empreses Periodístiques.

4a. La creació d'una xarxa de subscriptors per a finançar la revista. En desembre de 1975 Josep Antoni Comes va enviar una carta als promotors i persones interessades en el projecte explicant-los que es necessitava una suma no inferior 200.000 pessetes per a cobrir les primeres despeses del projecte de la revista, entre les que figurava sobretot la instal·lació d'una redacció. Per a tal fi va plantejar aconseguir aquest capital per mitjà de donatius particulars i de subscriptors. Es va iniciar una campanya de captació de subscriptors en les diòcesis valencianes i es va obrir un compte corrent en la sucursal de la Caixa d'Estalvis de València a Benetússer, de la qual era director Emili Tortosa, per a ingressar els diners. També es va crear un fitxer d'amics subscriptors de *Saó* per a dur el seguiment i control de totes aquestes operacions.⁶⁰³ Això no obstant, no es van recaptar suficients diners per a cobrir la xifra esmentada, però això no va fer desistir als promotors per a tirar endavant amb el projecte. De fet, *Saó* s'arriscà a eixir de fiat i en els primers anys arrossegarà un dèficit considerable.

Una vegada concretades i aprovades les qüestions descrites més amunt, el grup fundador va decidir presentar el projecte en societat per tal d'ampliar la seua base social. El dia 17 de gener de 1976 es va celebrar altra reunió al col·legi dels dominics de València a la que foren convocades més persones interessades en el projecte. L'objectiu d'aquest encontre era aconseguir més subscriptors i col·laboradors i constituir una xarxa de corresponsals comarcals de *Saó* per tot arreu del País Valencià. Josep Antoni Comes i Josep Fornés actuaren com a persones de contacte en aquesta reunió.

Després del 16 de juny de 1976, data que el Ministeri d'Informació autoritza l'eixida de *Saó*, tot depenia de l'audàcia per a alçar el vol, ja que no s'havia aconseguit el capital mínim de 200.000 pessetes, però hi havia gent amb ganes i capacitat per a formar una redacció, s'havien constituït els consells editorial i de redacció amb les persones es posaven al front de la revista i es comptava ja amb seu per instal·lar la redacció: la Llibreria Fontanal propietat de Josep Fornés, ubicada al carrer les Garrigues de València.

Així les coses, es va decidir tirar endavant i *Saó* eixia a la llum la primera quinzena de juliol de 1976, amb el subtítol "Papers Pastorals del País Valencià". El primer número fou presentat el dia 2 de juliol als mitjans de comunicació en la llibreria Fontanal. En la seua primera editorial, titulada "Temps de Saó", ja s'explica sense embuts la ideologia de la publicació: conciliar, valencianista, democràtica, socialista i comunitària.

⁶⁰³ Tots aquells detalls estan exposats en l'esmentat document: "Régimen Jurídico de la Prensa...

«No tenim ninguna filiació política i eclesial. Pretenem potenciar, des de la base, la vida de l'Església sense ser òrgan de ningun estament eclesiàstic. Tampoc no lliguen la nostra visió política de la fe a ningun partit, encara que la nostra opció fonamental és clarament democràtica, socialista i comunitària. Dins, doncs, d'aquestes amples coordenades, solament es podran sentir exclosos aquells la pràctica religiosa i política dels quals siga preconiliar i contrària als interessos del País Valencià, com a entitat diferenciada dels restants pobles que componen l'Estat espanyol, o oposada a l'exercici i defensa dels drets humans individuals i socials».⁶⁰⁴

Evidentment, *Saó* anava totalment de fiat. No hi havia diners ni per a pagar els treballs d'impressió. Fou la impremta Fermar de València, propietat de Francesc Ferrer Pastor, la que avançà els diners dels tres primers números de *Saó*. El suport inicial de Ferrer Pastor fou decisiu per a l'arrancada de *Saó*. El lexicògraf i editor era un cristià valencianista que va veure amb bons ulls el projecte i optà per avançar un capital.⁶⁰⁵

Naixia així *Saó*, fruit sobretot de la necessitat de crear una xarxa de comunicació per un grup de persones que creien en el Concili Vaticà II i en el fet diferencial valencià. La premsa se'n feu ressò de la notícia. *Las Provincias, Levante, Pueblo, El País, Vida Nueva, Informaciones, Dos i Dos, Marina Alta...* donaren una informació positiva tot destacant l'ideari novedós de *Saó* i el fet que cobria un buit informatiu necessari.

El moment històric en què va aparèixer la revista era difícil. Encara estava vigent la Llei Fraga, s'albirava ja la transició a la democràcia però amb por a un involucionisme, eren temps de tancament eclesiàstic a l'arquebisbat i la Batalla de València començava a treure les seues urpes. *Saó* naixia amb dos adversaris molt poderosos, el blaverisme i l'Església oficial, circumstància que mantindrà sempre la revista en un terreny marginal, polèmic i esvarós. La revista no agradà al palau arquebisbal. De fet, en eixir el primer número el bisbe auxiliar de València, Jesús Pla, envià una gelada carta a Josep Antoni Comes donant-li consells, sense cap paraula d'alé i amb frases de to amenaçador. Recordem que Jesús Pla fou qui va destituir Josep Espasa del Col·legi de Sant Tomàs de Villanueva i qui va reprimir diversos capellans obrers. I per si fora poc, els responsables d'*Aleluya* (en el número del 18 de juliol) suprimiren totes les al·lusions a *Saó* en un article en el que el setmanari donava la notícia, i inclús van llevar el titular que estava

⁶⁰⁴ *Saó*, núm.1 (juliol-agost 1976). "Temps de Saó" p.1.

⁶⁰⁵ Entrevista a Josep Antoni Comes (València, 4-I-2010).

Josep Antoni Comes: "Vint-i-cinc anys de Saó". En *Saó*, núm.257 (desembre 2001). pp. 22-23.

previst inicialment com “Saó: bienvenida seas”.⁶⁰⁶ Aquesta mostra de censura fou l'anunci de la fredor que marcarà la relació entre la institució diocesana i la revista. Els arquebisbes conservadors José M. García Lahiguera, Miguel Roca i Agustí García-Gasco mai han mantingut ninguna entrevista amb cap dels directors de *Saó*, malgrat que des de la revista han hagut intents d'apropament per a millorar les relacions.⁶⁰⁷

Dates decisives en el procés de gestació de Saó (1974-1975)	
Tardor de 1974	Josep Maria Soriano Bessó viatja a Madrid per a proposar-li a Josep Antoni Comes la creació d'una revista cristiana en català.
Dies 16 de setembre, 1 d'octubre i 21 de novembre de 1975.	Reunions de catòlics progressistes en el convent dels dominics de València. Es determinen els objectius, principis i organització de la revista. S'acorda anomenar SAÓ a la revista i es constitueix un consell editorial i el primer consell de redacció.
28 de novembre de 1975	Josep Maria Soriano es desplaça a Madrid per a gestionar amb l'Editorial Popular, SA la inscripció de <i>Saó</i> en el Registre d'Empreses Periodístiques del Ministeri d'Informació i Turisme. Es decideix inscriure <i>Saó</i> com una revista més de l'Editorial Popular.
Desembre de 1975	Josep Antoni Comes envia una circular a persones del catolicisme progressista per aconseguir donatius i subscriptors per finançar <i>Saó</i> .
17 de gener de 1976	Reunió al convent dels dominics de València per a constituir una xarxa de corresponsals comarcals de <i>Saó</i> per tot arreu del País Valencià.
2 de març de 1976	L'Editorial Popular, SA de Madrid sol·licita al Ministeri d'Informació i Turisme la inscripció de <i>Saó</i> en el Registre d'Empreses Periodístiques.
16 de juny de 1976	El Director General de Règim Jurídic de la Premsa del Ministeri d'Informació autoritza la publicació de <i>Saó</i> .
Primera quinzena de juliol de 1976	Eixida del primer número de <i>Saó</i> .
2 de juliol de 1976	Acte de presentació de <i>Saó</i> als mitjans de comunicació, en la Llibreria Fontanals de València, seu de la redacció de la revista.

Les diferents visions que sobre l'Església i el paper de l'Evangelí en el món actual que han mantingut *Saó* i l'arquebisbat han pogut més que la Fe en Crist. El cert és que, en els últims 50 anys -com hem vist en el capítol anterior-, la postura de l'arquebisbat vers el progressisme catòlic valencià s'ha mogut sempre entre la indiferència, la repressió, l'hostilitat o la marginació. En els primers anys d'existència de *Saó* – com

⁶⁰⁶ *Saó*, núm.2 (setembre-octubre 1976). Secció “Es diu...”. p.20.

⁶⁰⁷ De fet, únicament l'actual arquebisbe, Carlos Osoro, ha rebut i mantingut una entrevista amb normalitat amb l'actual director de *Saó*, Vicent Boscà. En aquesta reunió també va estar present Josep Antoni Comes.

hem vist en el capítol anterior- confluïran tot un seguit de persones representatives del cristianisme progressista catòlic que en algun moment de la seua vida van mantenir seriosos enfrontaments amb la jerarquia eclesiàstica. I per si fora poc, a partir de 1977 s'aniran incorporant a la revista personalitats de la cultura del nou valencianisme fusterià. Massa esquerra per a una Església tan ancorada en concepcions tradicionalistes i ultraconservadores.

Altre fet que marca els inicis de *Saó*, i bona part de la vida posterior de la revista, ha estat la virulència de la Batalla de València. Si bé en 1976 era el preludi, el conflicte sobre el color de la bandera i el nom de la llengua i del territori assolirà els seu moment més violent entre 1977 i 1981. Són els anys dels atemptats amb bomba contra Joan Fuster i Sanchis Guarner, dels atacs físics a intel·lectuals d'esquerres i a dirigents socialistes del Govern preautònic i la Diputació de València, de la “guerra de les misses” i dels articles incendiàries de *Las Provincias* aixecant al poble contra “el perill català”. En aquest clima de crispació *Saó* no s'escapà de la tempesta, la revista fou acusada de ‘catalanista’ i va rebre insults i menyspreu del blaverisme. Precisament, com afirma Emili Marin, perquè *Saó* opta clarament per una línia nacionalista.

«*Saó* ha pres partit, està absolutament a favor de tot allò que els blaveros condemnen, estem per la normalització de la llengua, que sense cap tipus de dubte, la considerem com una variant del català i que l'anomenem català. Estem pels símbols que han representat el millor de la nostra tradició i, en definitiva, per tot allò que representa un país lliure i sobirà».⁶⁰⁸

Una gran voluntat de continuar guiava el projecte de *Saó*, per això s'intentà des del primer moment comptar amb persones qualificades en les seues respectives professions. *Saó* comptava ja en el seu primer número amb tres coneguts periodistes progressistes (Josep Antoni Comes, Josep Maria Soriano i Ernest Nabàs), que li donaren a la revista una bona i acurada redacció. I a partir del segon número anaren incorporant-se Harca i Quique, que aportaren un to d'humor crític i punxós, així com els capellans Emili Marin, Antoni Ferrer i Joan Lluís Sanxis de l'associació La Paraula Cristiana, que se sumaren a les tasques de redacció. El professor de valencià Joan Lluís Sanxis s'encarregà inicialment de les tasques de correcció lingüística i maquetació de la revista, alhora que escrivia articles de cultura, crítica literària i església.

⁶⁰⁸ Vegeu E. MARIN: “Un país de color blau”, a *Treballs de Comunicació*, volum 19 (setembre 2005). Institut d'Estudis Catalans, Barcelona. pp.260-268.

A més del nom de la capçalera i la redacció, també calia donar-li a la revista el disseny adequat que transmetera a nivell gràfic un missatge clar. Així, del disseny de la capçalera i les primeres portades se'n feu càrrec el capellà Joan Manuel Llopis. El disseny té una indestruïble evocació agrícola: la paraula *Saó* apareix creuada per solcs que simbolitzen el treball en una terra assaonada que espera la llavor per recollir fruits. I en les tasques d'administració es comptà amb la col·laboració d'Emili Tortosa (aleshores director de la sucursal de Benetússer de la Caixa d'Estalvis de València), qui dugué la gestió econòmica, així com el rector Joan Gavilan, Empar Vendrell i Lola Ausina.

Progressivament, al llarg dels anys 1977 i 1978, s'anaren sumant a *Saó* més col·laboradors procedents dels moviments catòlics progressistes, molts dels quals escrigueren articles i entrevistes. De les files de la JARCI la JOC s'hi afegiren Josep Vila López, Antonio Díaz Tortajada, Hilari Gramatge, Manolo Ferrer, Vicent Torres i Sebastià Velasco. Hi vingueren també sacerdots i seglars valencianistes que lluitaven per la valencianització de la litúrgia com Vicent Sorribes, Josep Espasa, Pere Riutort Mestre, Agustí Alaman, Joan Lluís Sanxis, Avel·lí Flors i Ramon Haro. I juntament amb aquests s'agregaren sacerdots renovadors de parròquies populars i com Josep Manuel Iborra, de moviments cristians de base com Joaquim García Roca, i capellans obrers com Ramir Reig, Nicolau David, Honori Pasqual, Salvador Aguilar i Rafael Casanova. Així mateix, la tolerància i esperit de diàleg de *Saó* va atraure també un bon nombre de capellans secularitzats procedents d'àmbits eclesiàstics diversos com Lluçà Romero, Joaquim Adell, Onofre Vento, Vicente Conejero, Antoni Duato i Manuel Palomar. I també a periodistes i intel·lectuals procedents de revistes valencianistes com ara Xavier Ribera i Trinitat Simó de *Gorg*, Cristòfor Aguado i Juli Sanchis (Harca) de *Raons* i Vicent Badia de *Sicània* i *València Cultural*, així com Enric Arenós (Quique) que havia col·laborat també en *València Cultural*. I militants de la UDPV com Vicent Miquel Diego, Ernest Sena, Josep Ferrís, Lluís Alpera, Francesc Pérez Moragon i Francesc Fayos. I també el professor i militant de la UPV, Francesc X. Blai.

En certa manera, *Saó* va complir al País Valencià un veritable paper aglutinador de les forces del progressisme catòlic nacionalista nascudes del Concili Vaticà II, una tasca que en altres llocs de l'Estat realitzaven també amb èxit revistes conciliars homòlogues com *Serra d'Or*, *Quaderns de Pastoral*, *Zeruko Argia*, *Lluc* o *Encreucillada*.

6.13. L'ENTRADA DEL CORRENT FUSTERIÀ EN SAÓ: VICENT VENTURA I JOAN FUSTER.

L'aparició d'una revista catòlica valencianista que usava el català com a instrument recuperador va sorprendre tant a la dreta tradicional com al nacionalisme progressista. Aquesta singularitat ha estat la causa de la doble incomprensió que ha patit *Saó*. Una procedia del rebuig intransigent dels conservadors representats per la jerarquia eclesiàstica, el blaverisme i la dreta social i política, un sector ampli de la societat – sociològicament catòlic practicant– que haguera pogut ser el públic potencial d'aquesta revista. La segona provenia de l'esquerra socialista, marxista i nacionalista agnòstica, un sector històricament anticlerical que no anava a missa i que mostrava una actitud commiserativa amb *Saó*, que la veia com una publicació de capellans presentables, però al cap i a la fi capellans. L'esquerra nacionalista que volia la normalitat cultural i lingüística del País Valencià no incloïa en el seu programa polític la valencianització de l'Església, pensava que això era una tasca de sacerdots i no de polítics. Per això, inicialment, aquest sector considerava que *Saó* sols havia de procurar la normalització de la llengua en l'àmbit de l'Església i no entrar en qüestions polítiques i culturals de la societat civil. El nacionalisme progressista deixà la valencianització de l'Església en mans dels capellans. I la UDPV –l'únic partit que sí pensava que el nacionalisme polític no havia d'inhibir-se en la normalització lingüística en l'Església– era una força minoritària sense capacitat d'influència ni en l'Església ni en la societat. En *Saó* aquest sector és també minoritari. La UDPV no va veure mai *Saó* com una revista seua, els demòcrata-cristians sabien que tenien la porta oberta per a escriure amb llibertat però eren conscients que el corrent social-cristià dominava la publicació.

Amb aquestes contradiccions com a punt de partida *Saó* començava a caminar, amb un futur incert, perquè realment no comptava amb una base social ampla ni de l'esquerra, ni de la dreta, ni del centre. La seua supervivència estava en l'aire, o això semblava. El fet és que en pocs mesos, a partir d'octubre de 1977, es va produir la convergència en *Saó* del nou valencianisme inspirat en el pensament de Joan Fuster. Hi havia un punt de coincidència ideològica entre catòlics i nacionalistes: el valencianisme progressista. I sobretot existia en aquest dos sectors (cristians i agnòstics) una necessitat estratègica d'apropar-se marcada pel sistema comunicatiu de l'època. La feblesa de la premsa en valencià durant la Transició i la virulència del blaverisme portà a una aliança d'aquests dos sectors històricament antagònics i enfrontats.

Semblava inevitable que els dos camins s'ajuntaren, i més tenint en compte que fins a 1984 (any que apareix *El Temps*), *Saó* i *L'Espill* seran pràcticament les úniques revistes culturals d'abast general amb sensibilitat valencianista amb certa continuïtat i permanència. Tenint en compte que el nacionalisme valencià aspirava a l'autonomia cultural, i aquesta és impensable sense mitjans de comunicació, trobar una publicació com *Saó* d'abast regional en un desert de premsa en valencià semblava suficientment estimulant i gens menyspreable per a col·laborar. Escriure en *Saó* per als nacionalistes agnòstics era també 'fer país', sumar i no restar, almenys així ho van entendre Vicent Ventura i Joan Fuster quan decidiren escriure en la revista, arrossegant així a altres intel·lectuals nacionalistes. I hem de tenir també en compte que l'acceptació de no creients en la revista responia també a la coherència dels capellans de *Saó* de fomentar el diàleg entre la fe i cultura laica.

I el temps els donarà la raó, perquè *Saó* perdurarà més de tres dècades deixant en el camí un cementeri de capçaleres en català desaparegudes. Com hem vist en el capítol cinquè, la premsa en català de la Transició valenciana fou majoritàriament efímera, local o d'informació especialitzada amb periodicitat molt irregular. Hem explicat que en el període 1977-1987 apareixen 112 periòdics en català, però era un sistema marcat per una feblesa estructural. De fet, el 56,2% d'aquestes publicacions no duraren més de tres anys i el 49,9% tenia una periodicitat irregular. *Saó*, en canvi, va sobreviure i encara perviu. Per tant, pensem que l'aposta que feu el nacionalisme cultural no catòlic per *Saó* va estar encertada.

Mirem tot seguit com es va produir la incorporació del valencianisme agnòstic. *Saó* visqué la transició amb molta intensitat. Posà les esperances en la recuperació cultural, política i lingüística del poble valencià, tot defensant les manifestacions polítiques i culturals en defensa dels drets nacionals dels valencians. I això dugué inevitablement a un apropament de la intel·lectualitat fusteriana, aproximació que es va traduir en col·laboracions regulars del mateix Joan Fuster i altres prohoms nacionalistes. La convergència començà a mena de preludi amb una entrevista amb Vicent Ventura (publicada en el número 4 de *Saó* de gener-febrer de 1977), va seguir amb un article de Francesc X. Blai titulat "Carta-homenatge a Joan Fuster" (publicat en el número 5 d'abril de 1977) que destaca l'obra de l'assagista de Sueca, especialment l'anàlisi del paper de l'Església valenciana, i es materialitza finalment d'una forma diguem-ne oficial en el número 8 d'octubre de 1977. Aquest número és un especial de *Saó* sobre el fet

nacional del País Valencià, en el que col·laboraren Joan Fuster, Manuel Sanchis Guarner, Vicenç Rosselló i Vicent Ventura.

En l'esmentat número els quatre homenots del nacionalisme cultural fan una reflexió del País Valencià des de diferents vessants. Joan Fuster analitza el paper que no ha jugat la burgesia valenciana en la configuració d'una consciència identitària, Sanchis Guarner fa un repàs històric a la bandera en franja blava de la ciutat de València, Vicent Ventura analitzà la difícil economia d'un País amb pocs recursos naturals, i finalment Rosselló fa un repàs de la identitat valenciana des del punt de vista de la geografia del territori i les seues llengües històriques: el català i el castellà. En aquest número també va escriure Vicent Ruiz Monrabal un article sobre el fenomen cultural de les bandes de música. A partir del número vuit serà permanent la col·laboració de la intel·lectualitat nacionalista fusteriana en *Saó*. I això continua fins l'actualitat. Fuster, Guarner i Ventura col·laboren en *Saó* fins la mort de tots tres. Joan Fuster escrigué en la revista en el període 1977-1992 en la secció "La pàgina del Fuster", Vicent Ventura entre 1977-1994, Rosselló des de 1977 fins l'actualitat i Manuel Sanchis Guarner entre 1977-1981, encara que aquest últim publicà pocs articles en *Saó*.

Comptat i debatut, cal dir –segons confirmen Josep Antoni Comes, Emili Marin, Vicent Cardona i Antoni Ferrer–, que hi hagueren uns quants valedors que parlaven bé de *Saó* en els àmbits nacionalistes i la intel·lectualitat de la Universitat de València, que en un principi es manifestaven rebecs a participar en una revista de capellans. Aquests mentors foren principalment Josep Espasa, Vicent Ventura, el periodista J.J. Pérez Benlloch i Vicent Rosselló. L'amistat d'Emili Marin amb aquests quatre ha estat també determinant. Recordem, les relacions de Marín amb Espasa, Fuster, Ventura i Benlloch. Recordem també la frase lapidària de Fuster en referirse als rectors de *Saó*: "Si pel meu gust fóra en el món no hi haurien capellans, però si tinguera que haver-ne que foren com vosaltres".

En aquesta convergència entre el valencianisme cristià i fusterianisme agnòstic, cal tenir en compte un fet que creiem decisiu. Es tracta d'una carta de Vicent Ventura dirigida a Josep Antoni Comes (publicada en el número vuit de la revista) en la que el periodista Ventura manifesta públicament el seu suport a *Saó*. Diu així:

Aportació valuosa

«No vull estar-me de dir-vos que, malgrat el meu escàs interès pel tractament religiós de les qüestions "temporals", m'he empassat l'últim

número, el 7, de cap a peus. Qualsevol esforç de reflexió és sempre positiu, i el vostre s'expressa cada número millor. És un petit guany més que afegir als petits guanys que anem aconseguint uns i altres per acurtar el llarg camí d'identificació del nostre poble amb ell mateix, i una aportació valuosa a la llibertat de tots. Anem fent camí. Ben cordialment vostre. Vicent Ventura».⁶⁰⁹

Josep Antoni Comes i Emili Marin coincideixen en la importància d'aquesta carta. No oblidem que **Vicent Ventura Beltran** (Castelló de la Plana, 1924-València, 1998) era un referent en el nacionalisme valencià modern. Amic de Joan Fuster i ben relacionat amb els grans intel·lectuals i líders del valencianisme cultural i polític durant el franquisme, Ventura va donar suport a moltes iniciatives culturals i periodístiques. Com hem dit, el suport de Ventura a *Saó* va ser determinant per acostar a la revista autors de l'esquerra nacionalista. Ventura col·laborà en *Saó* entre 1977 i 1994. Vicent Ventura va participar en el IV Congrés del Moviment Europeu, celebrat a Munic el 1962, l'anomenat "Contubernio de Munich" per la propaganda franquista, fet que l'obligà a exiliar-se a París. En 1964 aconsegueix tornar a València, però va ser confinat a Dénia durant mig any. Més tard reprén la seua activitat i funda l'agència de publicitat Publipress. A partir de 1966 comença a fer col·laboracions en *Levante*, *La Vanguardia*, *Informaciones*, *Valencia Fruits* i *Serra d'Or*, entre altres mitjans.

Vicent Ventura fou una de les primeres veus de l'esquerra nacionalista a defensar la integració a la Comunitat Econòmica Europea. Després de la desaparició del PSV, creà en 1973 els Grups d'Acció i Reflexió Socialista (GARS), esdevinguts el 1974 en el PSPV. En 1977 publicà un recull d'articles *Política per a un país*, on destacava la necessitat de la recuperació dels senyals d'identitat i l'autoestima dels valencians en un marc de construcció europea. El seu protagonisme en el partit va ser decreixent quan aquest es vincula al PSOE i s'imposen les línies reformistes. El 1987 participà per la UPV en la llista de l'Esquerra dels Pobles al Parlament Europeu, si bé problemes en aquesta coalició (encapçalada per Euskadiko Ezquerria) li van impedir ocupar l'escó pel temps acordat.⁶¹⁰

⁶⁰⁹ *Saó*, núm.8 (setembre-octubre 1977). Vicent Ventura: "Aportació valuosa". p.2

⁶¹⁰ Vegeu R. FRASQUET i F. PÉREZ MORAGON: *Vicent Ventura: Un Home de combat*. Universitat de València:2000 I també F. PÉREZ MORAGON: "L'optimista vençut", a *El País* (edició valenciana) suplement Quadern (núm.117, 11 de maig de 2000).

La incorporació de **Joan Fuster** en *Saó* com a col·laborador tingué lloc el 1978. *Saó* publicà -amb permís de Fuster- alguns articles seus reproduïts en *Serra d'Or* i fragments d'algunes obres editades en Tres i Quatre.⁶¹¹ Temps després, en juliol de 1982, Emili Marin li va fer una llarga entrevista en la que l'assagista parla del fet nacional valencià, de la seua amistat amb Josep Espasa, de l'ofici de l'intel·lectual i de l'Església valenciana, de la qual diu el següent: «L'Església ha estat un gran instrument de castellanització general, i encara ho és. Com no recordar allò, tan inefable, del “vernáculo oficial”, de monsenyor Olaechea. Déu l'haja perdonat! Hi ha hagut també excepcions. Però tan poques!». ⁶¹² I entre aquestes excepcions, Fuster posa la revista *Saó*, de la qual diu el següent:

«Crec que esteu fent una cosa important. Cal omplir tots els espais que presenta la nostra societat. És fonamental tenir una bona publicació de tipus religiós, així com altra de tipus històric, etcètera. De totes maneres, *Saó* és important perquè és un cas insòlit. Esteu eixint al carrer més anys del que és previsible esperar de qualsevol publicació al país. Jo us encoratje a continuar, i em permet de fer-vos la suggerència (després vosaltres fareu el que voldreu) que penseu que sou una revista de contingut religiós, i aleshores, l'aportació que feu al país, des d'aquest vessant, si no la feu vosaltres els altres no la faran. Les vostres reflexions sobre qüestions polítiques poden ser interessants, però són altres els que les haurien de fer. Jo insistiria en tot el que us dic, ens fa falta una revista religiosa de categoria. He de dir que *Saó*, fins ara, ha fet un gran servei al país». ⁶¹³

Però no serà fins a març de 1983 quan les col·laboracions de Fuster es fan regulars. L'escriptor de Sueca es fa càrrec de la columna «La plana del Fuster». En aquesta secció Fuster fa incursions al fet religiós valencià i europeu des d'un enfocament agnòstic, filosòfic i ple de sarcàsme. Fuster parla de temes religiosos sempre des d'una visió atea i amb un to anticlerical. Aquesta columna durarà poc, des de març de 1983 fins a febrer de 1984, però malgrat això és una mostra d'articles molt interessants sobre el pensament fusterià respecte a la religió, el clergat i la relació entre religió i filosofia. A partir de

⁶¹¹ Vegeu JOAN FUSTER: “El cisma lingüístic aparent”. Article publicat en *Serra d'Or* reproduït en *Saó* 66 (abril 1982), pp.13-14. I també JOAN FUSTER: “País Valencià, per què?”. Epíleg del Quadern 3 i 4 del mateix nom editat per Eliseu Climent i reproduït en *Saó* 47 (maig 1982), p.27.

⁶¹² EMILI MARIN: “Entrevista amb Jon Fuster”. *Saó*, 65 (juliol 1982), pp.22-26.

⁶¹³ *Ob. Cit.* EMILI MARIN: “Entrevista amb Jon Fuster”.

1984 i fins a la seua defunció el 1992, les col·laboracions de l'assagista de Sueca en *Saó* serán més ocasionals.

«La plana del Fuster», inevitablement, no deixa titella amb cap. Fuster reflexiona sobre temes incòmodes per a l'Església tradicional, usant en *Saó* un to excessivament sarcàstic que mai s'havia atrevit a emprar en *Serra d'Or*, segons afirma Emili Marin.⁶¹⁴ Així, Fuster no té cap empatx en parlar de certs tabús i contradiccions que l'Església tradicional intenta sempre esquivar, com per exemple la sexualitat i el dret canònic⁶¹⁵ o la intolerància recurrent de la jerarquia eclesiàstica al llarg de la historia contra la ciencia i el pensament laic, reflexió que realitza Fuster prenent com a base la revocació que fa Joan Pau II a la sentència dictada pel Sant Ofici contra Galileo Galilei en el segle XVII.⁶¹⁶ Fuster també repassa en aquesta secció figures incòmodes per al clergat fonamentalista com són les de Luter i Voltaire.⁶¹⁷ L'assagista de Sueca en *Saó* no dubta en llançar llamps filòsòfics contra allò que considera més recalitrant de l'Església. Però el que més polseguera va aixecar fou l'article «L'herència de Melquisedec», publicat a l'octubre de 1983. Fuster, amb estil sarcàstic i implacable, compara Marcelino Olaechea amb el sacerdot-rei Melquisedec, el qual segons la Bíblia visqué en temps d'Abraham, fent d'aquesta manera una crítica despiadada a l'arquebisbe que va impedir la litúrgia en català i que marginà Josep Espasa. Heus ací uns fragments de l'article:

«Les fornades levítiques de la postguerra van ser elementalment ingènues. Després, la cosa es va complicar. I hi hagué el Concili, evidentment. I hi hagué aquell polític, i no arquebisbe, o arquebisbe polític, que fou don Marcelino: gloriós inventor de la “lengua vernàcula oficial”. Aquest imbècil, en algun moment, va voler fer-se passar per “víctima” del franquisme”. (...) Va ser el primer en fotre al canonge Espasa, i va ser el que va impedir que el “vernacle” –i no el “vérnaculo oficial”– pogués ser la llengua litúrgica dels valenciano-parlants. Don Marcelino fou un arquebisbe sinistre, per moltes coses, i no solament per l'idioma”.

(...) I continue en contra del clero. El clero valencià, globalment considerat, milita en contra del poble valencià: en la llengua, en la ideologia servil de classe, en els esquemes preconciliars. Bàsicament, els capellans valencians de

⁶¹⁴ Entrevista a Emilia Marin Soriano (Pedralba, 13-VII-2011).

⁶¹⁵ JOAN FUSTER: “Lectures perverses” (*Saó*, núm.56.1983, p.9).

⁶¹⁶ JOAN FUSTER: “Revisions possibles” (*Saó*, núm.58.1983, p.8).

⁶¹⁷ JOAN FUSTER: “Contra Voltaire” (*Saó*, núm.61. 1983, p.9) i “Centenari de Luter” (*Saó*, núm 63. 1983,8).

poble són encara pretridentins, i ni tan sols saben llatí. Amb l'excusa del Vaticà II, i amb la "doctrina" de don Marcelino i els seus successors fins i tot han "degollat" la modesta font "humanística" que procedia del clero. El Marcelino a Pamplona ja fou còmplice de la repressió franquista. (...) Entre les estàtues diocesanes amb mitra, des del segle XIII, la de monsenyor Olaechea deu ser la més infame. (...) I me'n fot de la mitra i de qui se la col·loca. Jo no sóc de la parròquia. Els qui ho són haurien de reflexionar-hi».⁶¹⁸

Aquest escrit va molestar al consell de redacció i alguns lectors cristians, i per suposat a l'Arquebisbat, per la qual cosa *Saó* va contestar a l'escriptor en l'article «L'herència de Joan Fuster», publicat en el mateix número. En l'esmentat article es lloa l'obra de Fuster, que és qualificat com "l'ateu que més teologia sap del País", és crítica alhora la persecució de la qual és objecte l'escriptor per part del franquisme residual i s'accepta que faça una crítica al clergat en conjunt. Però se li fan també algunes amonestacions. *Saó* diu que Fuster no "pot generalitzar ni provocar" en la seua crítica al clergat i que "pot continuar cantant-li al clergat les veritats, però sense ofendre, com passa en l'article d'aquest número de *Saó*, encara que estiga molt fotut, tant ell com nosaltres" per l'ostracisme a què fou condemnat Espanya. I tot això deixant clar que en *Saó* "continuem a favor de Joan Fuster".⁶¹⁹ El cert és que *Saó* es va veure atrapat en una incòmoda disjuntiva (la fidelitat a l'Església com a institució i la fidelitat a les idees de Fuster), i més tenint en compte que alguns membres del consell de redacció mantenien una relació d'amistat amb Fuster.

Fet i fet, Fuster es va disculpar a la seua manera en l'article «Parlar bé no costa un patxo», un títol que agafa d'una expressió popular de la Ribera emprada per Bernat i Baldoví en «El Virgo de Vicenteta». En aquest escrit Fuster, tot i reconèixer que havia ferit les susceptibilitats dels "clients de *Saó*", com ell diu, i que no tenia el propòsit d'incordiar-los, fa una reflexió intel·lectual sobre el que significa parlar bé. Crítica el fet que el lèxic considerat "indigne" siga fruit de convencionalismes socials, i com a contrapunt explica que en la literatura hi mostres de l'ús de paraules considerades malsonants, posant com a exemple l'opulència de mots obscens usats per Bernat i Baldoví en les seues obres.⁶²⁰

⁶¹⁸ JOAN FUSTER: «L'herència de Melquisedec» (*Saó*, núm.62. 1983, p.11).

⁶¹⁹ Vegeu «L'herència de Joan Fuster» (*Saó*, núm. 62. 1983, p.2).

⁶²⁰ Vegeu JOAN FUSTER: "Parlar bé no costa un patxo" (*Saó*, núm. 65.1984, p.8).

A partir aquest article, publicat en febrer de 1984, Fustèr deixa la seua secció i les seues col·laboracions en *Saó* d'ara en avant seran esporàdiques. Josep Antoni Comes nega que la marxa de Fuster fóra a causa de l'incident de l'article sobre Olaechea, afirma que es va deure a la seua implicació en el projecte d'*El Temps*, que surt en 1984.⁶²¹ El cert és que *Saó* i Fuster continuaran fent-se costat. De fet, el 1990 *Saó* reté un homenatge a Joan Fuster en la Festa de *Saó* d'aquell any i l'edició d'un Quadern dedicat a l'intel·lectual.⁶²² La relació que mantingué Fuster amb *Saó* no és la més transcendent en l'obra de l'escriptor suecà, però ens permet descobrir un Fuster que analitza el fet religiós amb una desimboltura i un sarcarme com no veiem en altres publicacions en les que col·labora.

Deixant a banda aquesta controversia, el cert és que la citada carta de Ventura en *Saó* i la col·laboració de Fuster (encara que discrepant amb els seus amics capellans), així com de Manuel Sanchis Guarner i Vicent Rosselló, van espantar els dimonis contra la revista, és a dir, els dubtes, prejudicis o incomprendiments que pogueren vindre de l'esquerra nacionalista vers *Saó*. Serà l'esquerra agnòstica valencianista, i no la dreta catòlica castellanitzada, la que donarà el seu suport a *Saó* per mitjà d'articles de temàtica diversa publicats al llarg dels últims 37 anys. En *Saó* ha col·laborat —i ho continua fent— la intel·lectualitat d'encuny fusterià més activa, com explicarem més endavant.

6.14. CONSOLIDACIÓ DEL PROJECTE EDITORIAL DE SAÓ.

6.14.1. Els consells de redacció i col·laboradors de la revista.

El model informatiu de *Saó* el va definir Josep Antoni Comes. Es descartà des d'un primer moment fer una revista informativa únicament d'activitats religioses i litúrgiques a l'estil d'*Aleluya*. El model elegit fou un periodisme crític d'anàlisi i reflexió, es volia arribar a un públic culte del progressisme catòlic amb compromís polític i nacional. Els estils de revista que inspiraren als fundadors de *Saó* foren *Iglesia Viva*, *Pastoral Misionera* i *Serra d'Or*. No és d'estranyar tenint en compte la vinculació de Comes a les dues primeres revistes i de Josep Maria Soriano a la tercera. Tanmateix, *Saó* serà diferent a aquestes tres.

A grans trets, aquests són els elements que defineixen *Saó*:

⁶²¹ Entrevista a Josep Antoni Comes (València, 19 -VII-2011).

⁶²² Vegeu RAFAEL ROCA: "Fuster en Saó". *Saó* 272 (maig 2003), p.10.

1. Revista cristiana progressista escrita íntegrament en català normatiu.
2. Revista eclesial però no eclesiàstica, oberta al diàleg entre la fe i la cultura, als principis renovadors del Concili Vaticà II i a un Evangeli arrelat al poble.
3. Revista nacionalista cultural que assumeix el nou valencianisme d'encuny fusterià. Dóna espai als elements identitaris que conformen la personalitat cultural, històrica i lingüística del País Valencià dins del marc general de la llengua i cultura catalana.
4. Revista democràtica i reivindicativa dels drets nacionals del poble valencià. Té una opció clara per la democràcia, l'autogovern del País Valencià, el redreçament cultural del poble valencià i la normalització de la llengua vernacle en tots els àmbits de la societat valenciana, incloent l'Església catòlica.

En conclusió, *Saó* fa país, fa Església, fa democràcia i fa valencianisme.

Els inicis de la revista estigueren molt condicionats per la marca «Papers pastorals del País Valencià», el subtítol de la publicació, però progressivament anaren incorporant-se nous col·laboradors procedents d'ambients nacionalistes universitaris i culturals laics, per la qual cosa es va decidir eliminar aquest epígraf a partir de gener de 1978. Això no obstant, en el període 1976-1987 el consell de redacció estarà dominat majoritàriament per capellans, ex-capellans i seglars del progressisme catòlic. El consell es reunia els dilluns de la primera i segona quinzena de cada mes, després de sopar, i en ell es decidien els temes del proper número. A més, cada any, un dissabte de desembre abans de Nadal, el consell de redacció celebrava l'anomenada “tancada de *Saó*”, la qual consisteix en una llarga reunió que durava tot el matí fins a l'hora de dinar en la que es feia un acurat repàs dels números publicats al llarg de l'any, així com una anàlisi dels pressupostos de la revista, un pla estratègic de captació de subscriptors i publicitat i finalment una previsió de Quaderns per a l'any vinent. Aquestes reunions quinzenals i la tradicional “tancada” continuen celebrant-se 36 anys després de la fundació de la revista. Al llarg d'aquests dotze anys passaran pel consell de redacció 28 persones que aportaran idees, escriuran articles, o bé simplement col·laboraran en tasques administratives o de difusió de *Saó* i captació de publicitat.

I. Membres del consell de redacció de Saó (1976-1987)		
Nom del conseller	Activitat professional ¹	Escriu en Saó
Josep Antoni Comes Ballester	Sacerdot i periodista. Director de <i>Saó</i>	1976-actualitat
Joaquim Adell Ventura	Redactor de <i>Pastoral Misionera</i>	1979-1990
Cristòfor Aguado i Medina	Professor de català	1977-1991
Vicent Alminyana	Sacerdot	1977
Guillem Badenes	Sacerdot	No escriu
Vicent Badia Marin	Periodista, cronista i escriptor	1976-1994
Francesc Xavier Blai	Columnista i polític. Membre del PNPV i UPV	1976-1996
Vicent Cardona Puig	Rector de les parròquies de Sant Josep de Tavernes i de Verge de l'Olivar d'Alaquàs	1976-actualitat
Josep Antoni Ferrer Perales	Rector de la parròquia de Santa Bàrbara de Beniparrell. Poeta, professor de català.	1976-actualitat
Raimon Gascó	Llibreter. Ex-superior del Seminari de València	1977-1997
Joan Gavilá	Capellà	1978
Raimon Haro	Mestre d'escola. Cronista oficial d'Agullent.	1980-200
Eduard Hervàs Martínez	Ecumenista	1981
Joan Manuel Llopis	Pintor i dissenyador gràfic	1976-1996
Antoni López Quiles	Capellà, filòleg i professor de la Universitat	1981-1998
Emili Marin Soriano	Rector de la Font de Sant Lluís de València	1978-actualitat

Segurament allò que millor defineix l'esperit de *Saó* és la qualitat humana i professional dels nombrosos redactors i col·laboradors que ha tingut i continua tenint la revista. En això resideix –creiem– la seua categoria i importància dins del sistema comunicatiu valencià. *Saó* és una revista de difusió limitada (l'any 1987 tenia un tiratge de 2.000 exemplars), però ha comptat en la seua redacció amb reputats periodistes, intel·lectuals, escriptors i professors d'universitat especialistes en temàtiques diverses, persones de vasta cultura que han donat a la revista un inqüestionable prestigi en el món de la cultura i la comunicació de tot l'àmbit lingüístic català. Un prestigi que es manté avui com a marca de qualitat.

II. Membres del consell de redacció de Saó (1976-1987)		
Nom del conseller	Activitat professional ¹	Anys en què escriu en Saó ²
Jesús Marqués Ruiz	Capellà	1986-1997
August Monzó	Sacerdot. Professors de la Universitat de València. Especialista en humanisme cristià.	1982-2000
Ernest Nabàs	Periodista. Director de <i>Dos i Dos</i>	No escriu
Vicent S. Olmos Tamarit	Historiador. Director de l'editorial Afers	1986-1989
Immaculada Mira	Professora. Realitza tasques de difusió de <i>Saó</i> .	1979-1988
Xavier Ribera	Periodista	1977
Llucià Romero	Periodista. Redactor de Radio Popular	1980-2001
Joan Lluís Sanxis	Professor de català. Soci de Paraula Cristiana	1976-actualitat
Antoni Sempere	Electricista, ex-capellà	1979-1987
Antoni Signes	Representant comercial, ex-capellà	1976
Josep Maria Soriano Bessó	Periodista i cooperativista. Membre del Grup Empresarial Cooperatiu Valencià.	1976-1979
Emili Tortosa	Director de la sucursal de Benetússer de la Caixa d'Estalvis de València	1976-1978
Serveis de redacció de Saó		
Empar Vendrell, Bernat Santabasilisa, Anna Raga, Lola Olcina, Manuel Caballero, Rosalia Muntaner		
1. Activitat professional principal durant el període 1976-1987.		
2. Anys de col·laboració en Saó dins del període 1976-1987 i en el futur.		

Al llarg dels anys 1976-1987 *Saó* va saber crear un patrimoni de credibilitat a base de practicar un periodisme de rigor, d'anàlisi i d'aprofundiment de temes valencians que no es tractaven amb la mateixa amplitud i reflexió en altres mitjans. Un periodisme també crític i reivindicatiu amb el poder, però alhora formatiu i didàctic de cara a la ciutadania. Un periodisme entès com una eina de servei públic, de transmissió de valors democràtics i de tolerància, de defensa dels drets humans i dels pobles, i en concret el poble valencià.

Els fundadors de *Saó*, forjats en la lluita antifranquista, no concebien la revista com un arma de tràfic d'influències al servei d'interessos que no es declaren, com feien altres mitjans de l'època. En aquells anys convulsos de la Batalla de València, on els que no volien el blau en la senyera eren considerats traïdors i catalanistes, *Saó* va posar sempre per davant la bandera de l'ètica, l'argumentació raonada, el diàleg i l'honestedat. *Saó* no ocultà mai la seua ideologia, sempre manifestava el que pensava amb vehemència sobre certes qüestions polèmiques, sobretot aquelles relacionades amb l'Església i el fet

nacional valencià en la línia del nacionalisme progressista. *Saó* fugia de la manipulació i la desinformació, enteses aquestes com la propagació d'informacions falses amb la finalitat de crear confusió en l'opinió pública. Tenia enfront un mal exemple en el que no volia mirar-se, *Las Provincias*, que representava l'antítesi dels valors de *Saó*, ja que aquest diari en la qüestió identitària valenciana s'havia convertit en expert en la difusió de falsedats fent-les passar per vertaderes. La decidida defensa de *Saó* de les llibertats democràtiques, del canvi polític i social, de l'autonomia política valenciana i de la normalització lingüística del català, convertiren aviat la revista en un símbol del valencianisme progressista.

Aquests principis de rigor, compromís cívic, valencianisme i anàlisi crític i racional dels fets, regiran la vida de la revista dirigida per Josep Antoni Comes. Serà precisament aquest esperit periodístic i valencianista el que anirà traslladant successivament el consell de redacció als seus col·laboradors, que en foren molts. De fet, sols en el breu període de set anys que van de 1976 fins a 1983 *Saó* arribà a comptar amb 383 col·laboradors. En el número cinquanta de la revista (editat en setembre de 1982) *Saó* publicà un índex amb els noms d'aquestes 383 persones que escrivien en la publicació, uns de forma continuada i altres esporàdicament, tot indicant a més la l'activitat principal tant professional com cívica i ciutadana d'aquests col·laboradors.⁶²³Aquest document permet conèixer l'estrat professional i social i l'activitat cívica i política del gran col·lectiu de col·laboradors que nodreix el periòdic. Després d'analitzar aquesta informació i de contrastar-la degudament amb l'*Índex General de Saó* elaborat per Sergi Pérez Silvestre, hem pogut confeccionar un llistat de 77 col·laboradors habituals i altres 63 ocasionals, en total 140, que despertem el nostre interès. En els quadres de les pàgines següents apareix la relació d'aquests col·laboradors. El criteri de selecció que hem seguit es basa en el fet de què es tracta de persones destacades i conegudes en l'àmbit de la cultura valenciana i en el seu respectiu camp professional, i molts d'ells amb un gran bagatge i reconegut prestigi intel·lectual dins i fora del País Valencià. Estem parlant d'una llarga nòmina d'escriptors, poetes, lingüistes, periodistes, professors universitaris, artistes plàstics, polítics, sindicalistes, líders socials, religiosos, teòlegs, músics, historiadors... que estigueren en la primera línia dels moviments progressistes dels ambients literari, cultural, social, cristià, polític i obrer del País Valencià durant la Transició i primera democràcia. Tot aquest ric bagatge de *intelligentia* és una part important del patrimoni de *Saó*.

I. Col·laboradors habituals de <i>Saó</i> (1976-1987)		
Nom del col·laborador	Activitat professional principal	Escriu en <i>Saó</i>
Marc Antoni Adell i Cueva	Professor. Psicòleg de l'aprenentatge	1983-1998
Marc Vicent Adell i Ferré	Escriptor de narrativa infantil i juvenil	1985-1998
Lluís Aguiló Lúcia	Professor de dret la Universitat de València	1981-1992
Recared Agulló Albuixech	Professor. Expert en història de l'esport valencià.	1982-1998
Alexandre Alapont	Missioner	1978-2000
Josep Alba Alba	Rector de Massanassa. Ex-consiliari diocesà de la JARC	1978-1995
Norbert Alcover Ibáñez	Profesor de la Universidad Pontificia de Comillas. Periodista i crític de cinema.	1981-1993
Víctor Alonso	Crític musical	1984-1988
Vícent Álvarez i Rubio	Advocat laboralista. Membre de l' OIC	1984-1998
Antoni Ariño Villarroya	Sociòleg i historiador. Professor de la Universitat de València	1980-1997
Francesc Asensi Botet	Metge de l'Hospital Infantil La Fe Especialista en malalties contagioses	1985-1992
Josep Lluís Blasco Estellés	Filòsof. Professor de la Universitat de València	1979-1994
Ricard Blasco	Historiador	1982-1993
Emili Maria Boils Conejero	Poeta, narrador i religiós	1982-1989
Francesc de Paula Burguera	Polític, periodista i assagista. Fundador del PDLPV i del PNPV	1986-actualitat
Bernat Capó	Periodista i escriptor	1982-1995
Josep X. Carmona Rodríguez	Sindicalista. Membre d'EUPV	1986-1998
Antoni Cartagena	Consiliari de la HOAC	1976-1980
Jaume Cassola	Petita empresa	1976-1986
Alfons Cervera	Escriptor i periodista	1984-2000
Josep Domenech Part	Compositor, musicòleg i pianista	1981-2001
Francesc de Paula Burguera	Polític, periodista i assagista. Fundador del PDLPV i del PNPV	1986-actualitat
Tomàs Escuder Palau	Escriptor i periodista	1983-1996

⁶²³ *Saó*, 50 (agost-setembre de 1982): "Els col·laboradors dels primers cinquanta números". pp.48-50.

II. Col·laboradors habituals de <i>Saó</i> (1976-1987)		
Nom del col·laborador	Activitat professional principal	Escriu en <i>Saó</i>
Rafael Esteve Casanova	Periodista i crític musical	1982-1991
Ferran Fabregat Cosme	Filòleg i traductor, especialitzat en normativa de la llengua catalana	1986-1988
Francesc Fayos Vidal	Justícia i Pau. Ex vicepresident d'Acció Catòlica de València	1982-1995
Antoni Ferrando Francés	Catedràtic de Filologia Catalana de la Universitat de València	1983-1995
Empar Ferrer	Actriu	1985-1989
Avel·li Flors i Bonet	Capellà i lingüista. Fou membre de la Comissió Litúrgica del Llibre del Poble de Déu	1977-1996
Agustí Flors i Bonet	Capellà. Associació Bisbe Climent	1985-1990
Lluís Fornés, el Sifoner	Cantant en català	1982-1989
Josep Miquel Francés Camús	Periodista	1977-1989
Vicent Franch Ferrer	Professor de dret a la Universitat de València	1980-1995
Víctor Fuentes	Secretari de l'executiva del PSPV-PSOE en 1978-79 i 1996-97, i diputat de les Corts Valencianes (1983 i 1999). Professor d'economia la Universitat de València.	1976-actualitat
Joan Fuster i Ortells	Escriptor. Autor de <i>Nosaltres els valencians</i> i un bon nombre d'assajos sobre la identitat valenciana i la literatura catalana.	1977-1992
Vicent García Cervera	Escriptor, galerista i crític d'art	1982-1991
Joaquim García Roca	Teòleg. Professor de la Universitat de València. Tècnic de Serveis Socials a la Diputació de València i la Generalitat.	1978-1996
Miquel Gil Corell	Ecologista i farmacèutic. Professor de la Universitat de València	1985-1988
Llorenç Gimeno i Soler	Monjo de Cortitxelles i l'Abadia de Montserrat	1984-2001
Josep Giner Marco	Filòleg i lingüista de llengua catalana	1982-1984

III. Col·laboradors habituals de Saó (1976-1987)		
Nom del col·laborador	Activitat professional principal	Escriu en Saó
Harca (Juli Sanchis Aguado)	Dibuixant gràfic de Saó. Tècnic de Federació de Pilota Valenciana	1976-actualitat
Josep Iborra	Subdirector de l'ICE de la Universitat de València. Crític literari.	1983-2010
Manuel S. Jardí	Periodista	1983-actualitat
Joaquim García Roca	Teòleg. Professor de la Universitat de València. Tècnic de Serveis Socials a la Diputació de València i la Generalitat.	1978-1996
Manuel Joan i Arinyó	Poeta i crític literari	1984-1993
Josep M. Jordan Galduf	Professor d'economia de la Universitat de València	1976-actualitat
Francesc Jover Domínguez	Historiador de Cocentaina	1981-2000
Joan Carles Martí	Periodista	1983-1993
Antoni Mestre	Periodista	1980-1995
Vicent Miquel i Diego	Secretari de l'Ajuntament de València. Fundador de l'UDPV	1978-1997
Joan Francesc Mira Casterà	Escriptor, antropòleg i sociòleg. Professor de la Universitat de València	1978-1996
Immaculada Mira Casterà	Mestra	1979-1988
Eduard Montagud	Crític teatral	1982-1983
Francesc Pérez Moragon	Periodista i escriptor. Primer director d' <i>El Temps</i> i secretari de redacció de <i>L'Espill</i>	1987-2000
Josep Piera	Poeta	1977-1993
Vicent Pitarch i Almela	Filòleg i sociolingüista	1983-2001
Josep Lluís Pitarch Tortajada	Professor de català de la Universitat de València	1982-1991
Rafael Prats Rivelles	Crític d'art	1987
Quique (Enrique Arenós)	Dibuxant gràfic de Saó.	1976-actualitat
Just Ramírez	Activista ciutadà. Impulsor dels moviments "El Saler per a el poble" y el "Llit del Túria és nostre i el volem verd".	1981-1987

IV. Col·laboradors habituals de Saó (1976-1987)		
Nom del col·laborador	Activitat professional principal	Escriu en Saó
Carles Recio	Escriptor	1987-1992
Vicent Ribes Iborra	Historiador	1977-1984
Pere Riutort Mestre	Religiós. Va ser el director de l'edició del «Llibre del Poble de Déu»	1977
Toni Roderic	Llibreter	1982-1989
Vicens Rosselló Verger	Geogràf. Catedràtic de Geografia de la Universitat de València	1978-1986
Antoni Sanchis	Professor de la Facultat de Teologia	
Vicent Sanchis	Periodista, crític de cinema	1984-1991
Abelard Saragossà Alba	Filòleg	1983-1999
Rosa Serrano Llácer	Esriptora, mestra i editora	1987-actualitat
Trini Simó	Professora d'art a la Universitat de València	1977-1999
Josep Lluís Sirera	Dramaturg i crític teatral	1981-actualitat
Rosa Solbes	Periodista	1982-1996
Vicent Ventura	Periodista	1977-1994
Josep Vidal i Talens	Rector i teòleg. Professor de la Facultat de Teologia de València	1980-actualitat

Fonts. *Saó*, núm.50: "Els col·laboradors dels primers cinquanta números.
Índex General de Saó (S. Pérez Silvestre). Elaboració pròpia.

Una mirada acurada d'aquesta documentació permet constatar que en *Saó* escriu gent de quasi totes les comarques, professions i estrats socials, però sobretot els col·laboradors que predominen són els capellans (21,2%) i tots els graons de l'ensenyament (18,18%), entre els que sobreix el col·lectiu de professors d'universitats valencianes que representen l'11,5%. Però també trobem una destacada representació de treballadors de diverses branques de l'economia i líders d'associacions ciutadanes (8,6%), escriptors i poetes en català (7,1%), professions liberals (6,5%), polítics (6,3%) i artistes plàstics, músics i cantants (6%). I per suposat també periodistes (3,7%), encara que no és el sector majoritari en la publicació. Aquestes dades indiquen el caràcter popular i plural de la publicació.

I. Col·laboradors ocasionals de Saó (1976-1987)	
Pasqual Alapont	Escriptor, dramaturg i guionista
Andreu Alfaro	Escultor
Vicent Andrés Estellés	Poeta en llengua catalana
Manuel Ardit Lucas	Historiador. Professor de la Universitat de València
Antoni M ^a Badia i Margarit	Filòleg i lingüista d'història i gramàtica catalana. Catedràtic de la Universitat Autònoma de Barcelona
Doro Balaguer	Polític i escriptor. Activista del PCPV i d'UPV
Agustí Colomer Ferrandiz	Tècnic de la Generalitat. Historiador del valencianisme d'inspiració cristiana
Maria del Mar Bonet	Cantant de la Nova Cançó
Maur Maria Boix	Escriptor de l'Abadia de Montserrat. Director de <i>Serra d'Or</i>
Joan Brines Blasco	Historiador. Professor de la Universitat de València
Rossana Cantavella	Filòloga. Professora de la Universitat de València
Josep Lluís Carod Rovira	Polític independentista de Catalunya. Militant del PSAN, Esquerra Nacionalista i ERC
Pere Casaldàliga Pla	Religiós de Catalunya. Bisbe de São Félix do Araguaia (Brasil) i predicador de la Teologia de l'Alliberament
Josep Maria Cases i Deordal	Bisbe de la diòcesi de Sogorb-Castelló
Ciprià Ciscar Casaban	Polític del PSPV-PSOE. Conseller de Cultura de la Generalitat Valenciana (1981-1989)
Santi Cortés	Filòleg especialitzat en història de la cultura del País Valencià durant el franquisme
Creu Costa	Professor d'institut
Ferran Cremades Arlandis	Escriptor en llengua catalana
Joan Crusellas	Periodista
Carles Dolç	Arquitecte i urbanista
Josep Espasa	Teòleg. Canonge de la Catedral de València. Professor de teologia a la Universitat de València.
Francesc Ferrer Pastor	Lexicògraf i impressor
Amadeu Fabregat	Periodista
Lluís Font de Mora	Professor de Facultat d'Economia de la Universitat de València. Conseller d'Agricultura, Pesca i Alimentació de la Generalitat en diversos governs de Joan Lerma.

II. Col·laboradors ocasionals de Saó (1976-1987)	
Josep Guia	Polític. Professor de la Universitat de València
Sebastià García Martínez	Historiador. Professor de la Universitat de València
Albert Girona Albuixech	Historiador. Professor d'història contemporània de la Universitat de València
Manuel Girona i Rubio	Doctor en ciències econòmiques. President de la Diputació de València (1979-1983). Síndic Major de Comptes de la Generalitat Valenciana (1985-1991).
Amador Grinyó Guzman	Cronista oficial de Quart de Poblet
Josep Guia Marin	dirigent del PSAN. Professor del departament d'àlgebra de la Universitat de València.
Josep Manuel Iborra Lerma	Historiador. Rector de IES parròquies Mare de Déu dels Àngels d'Albal i Mare de Déu d'Èe Fàtima de València.
Empar de Lanuza	Esriptora
Ramón Lapiedra Civera	Rector de la Universitat de València
Francesc Llop Bayo	Antropòleg
Alfons Llorenç	Periodista
Joan Lloret Pastor	Professor de història de la Ciència de la Universitat de València
Josep Vicent Marqués	Sociòleg. Professor de la Universitat de València
Francesc Mercader Tamarit	Rector
Enrique Miret Magdalena	Teòleg
Pasqual Montoliu	Superior del Seminari Metropolità de València
Joaquín Muñoz Peirats	Advocat i polític
Rafael Lluís Ninyoles	Sociolingüista. Autor del llibre <i>El conflicte lingüístic valencià</i>
Joan Oleza Simó	Catedràtic de literatura espanyola a la Universitat de València.
Joan Pellicer	Esriptor i etnobotànic
Ricard Pérez Casado	Polític. Alcalde de València pel PSPV-PSOE (1979-1988)
Joan Ramon Peris	Secretari general de la Unió de Llauradors
Vicent Pons Alós	Polític i advocat. Diputat del PLPV i UCD en les Corts constituents
Enrique Miret Magdalena	Teòleg
Ximo Puig Ferrer	Alcalde de Morella pel PSPV-PSOE
Alfons Roig	Capellà. Especialista en història de l'art

III. Col·laboradors ocasionals de Saó (1976-1987)	
Manuel Sánchez Ayuso	Catedràtic de Política Econòmica de la Universitat de València. Exmilitant del PSP-PV
Manuel Sanchis Guarner	Filògeli historiador. Professor de la Universitat de València i director de l'ICE
Enric Soler i Godes	Escriptor i pedagog
Vicent Soler Marco	Polític del PSPV-PSOE. Professor d'economia de la Universitat de València
Josep Tomàs	Missioner
Ferran Torrent	Escriptor
Tomàs Torio	Capellà obrer
Vicent Torrent	Fundador d'Al Tall
Manel Josep Traver Ribes	Professor de física i química
Ernest Sena	Economista. Professor de la Universitat de València. Director d'estudis de la Borsa de València
Joan Valls Jordà	Poeta en català
Enric Valor Vives	Escriptor i gramàtic
Agustí Ventura Conejero	Historiador. Cronista oficial de Xàtiva
Fonts. <i>Saó</i> , núm.50: "Els col·laboradors dels primers cinquanta números. <i>Índex General de Saó</i> (S. Pérez Silvestre). Elaboració pròpia.	

Agrupació dels col·laboradors per sectors professionals i col·lectius					
Sectors professionals	Nombre	%	Sectors professionals	Nombre	%
Capellans, teòlegs i seglars de moviments cristians	81	21,2	Artistes plàstics i gràfics, músics, cantants	23	6
Professors universitaris	44	11,5	Periodistes	14	3,7
Sense dades	37	9,6%	Moviments cívics i activistes cristians	13	3,4
Treballadors i líders d'associacions ciutadanes	33	8,6	Editors, llibreters i impressors	11	2,9
Professors de col·legis i instituts	28	7,3	Banca, comerç, empresa	9	2,3
Escriptors, poetes, dramaturgs, crítics	27	7,1	Sindicalistes	8	2,1
Professions liberals	25	6,5	Lingüistes i filòlegs	6	1,5
Polítics	24	6,3	Total	383	100%
Font. <i>Saó</i> , núm. 50: "Els col·laboradors dels primers cinquanta números". Elaboració pròpia.					

Professió o col·lectiu social dels col·laboradors de Saó (1976-1983)			
Professió	Nombre	Professió	Nombre
Capellans	59	Llibreters	4
Professors universitaris	44	Feministes	4
Professors de col·legis i instituts	28	Funcionaris	4
Polítics	24	Associacions cíviques i ONG	4
Escriptors, poetes i dramaturgs	19	Cooperativistes	3
Periodistes	14	Arqueòlegs	2
Teòlegs	11	Administratius	2
Banca, comerç, empresa	9	Fotògrafs	2
Crítics d'art, música i teatre	8	Metges	2
Obrers de la indústria	8	Associacions Juniors i Scouts	2
Sindicalistes	8	Dibuixants gràfics	2
Dirigents de la HOAC, JOC i JARC	7	Col·lectius de lesbianes	2
Músics	7	Associació Paraula Cristiana	2
Pintors	6	Objectors de consciència	2
Lingüistes i filòlegs	6	Sociòlegs	1
Arquitectes	6	Ecologistes	1
Editors	6	Psicòlegs	1
Mestresses de casa	6	Psiquiatres	1
Advocats	5	Agrònoms	1
Estudiants universitaris	5	Antropòlegs	1
Economistes	5	Impressors	1
Assistents socials	5	Escultors	1
Cantants en valencià	5	Sense dades	37
Total		383	

Font. Saó, núm. 50: "Els col·laboradors dels primers cinquanta números". Elaboració pròpia.

Una manifestació d'aquest periodisme popular obert a la societat civil és el fet que en els anys 1976-1986 trobem 65 escrits de col·lectius ciutadans del País Valencià. Es tracta sobretot de comunicats, manifestos i articles d'opinió on aquestes entitats contenen les seues activitats o expressen apreciacions i judicis sobre actuacions concretes de l'Església i situacions de la política i la cultura del moment. Saó dona veu a grups subalterns marginats pels diaris de València i òrgans oficials de l'arquebisbat. El nombre d'associacions és el següent: 26 col·lectius cristians, 12 partits polítics, 8 associacions d'ensenyament, 5 entitats culturals valencianistes, 4 grups alternatius d'esquerra, 2 col·lectius ecologistes, 2 associacions de defensa llengua, 2 ONG i 2 de Grups de defensa de drets socials

1. Col·lectius que escriuen en *Saó* durant 1976-1982

<p>Col·lectius cristians de base</p> <p>Assemblea de Servei Pastoral (València) Comissió de Justícia i Pau de València Comité de Missió obrera de València Comité de Justícia i Pau d'Alcoi Comunitats cristianes Populars Consell Pastoral de Pedreguer (Marina Alta) Govern d'Arxiprests de Sogorb-Castelló Coordinadora de Pastoral Obrera Popular (València) Cristians pel Socialisme (València) Equip Diocesà de Pastoral de Joventut (València) Equip Pastoral de la Baronia Feligresos de Sant Joan d'Àvila (València) Grup Comunitari (Els Ports) Grup de Capellans Rurals de Serrella-Aitana Grup de Carmelites de la Caritat Grup de Cristians del Baix Segura Grup de Feligresos del Remei (l'Alacantí) Grup de Laics de Castelló de la Plana Grup de Seminaristes de la Facultat de Teologia HOAC d'Elx, JARC Juventud de Albaterra (Baix Segura) Movimientos Apostòlics Rurals Paraula Cristiana d'Albalat de la Ribera Paraula Cristiana de València Secretaria de la Cámara y Gobierno de la Diócesis de Segorbe-Castellón</p> <p>Grups de defensa de drets socials</p> <p>Comunitat Leviatan de l'Horta Dones del Grup Terra</p>	<p>Partits polítics</p> <p>Comité del País Valencià del Partit del Treball d'Espanya (PTE) Falange Española de las JONS Junta Nacional de los Círculos José Antonio Moviment Comunista del País Valencià (MCPV) Partit Carlí del País Valencià (PCPV) Partit Comunista d'Espanya (PCE) Partir Demòcrata-Liberal del País Valencià (PDLPV) Partit Socialista d'Alliberament Nacional dels Països Catalans (PSAN) Partit Socialista del País Valencià (PSPV) Partit Socialista Obrer Espanyol (PSOE) Unió Democràtica del País Valencià (UDPV) Unión del Centro Democrático (UCD)</p> <p>Col·lectius d'ensenyants</p> <p>Col·lectius d'Ensenyants de la Marina Alta Col·lectius de Mestres de la Costera Escola d'Esplai Grup d'Educadors de la Safor Grup de mestres de la Nostra Escola Comarcal (l'Horta) Junta de Govern del Col·legi de Doctors i Llicenciats del DU de València Professors de l'Escola la Florida Secretariat de l'Ensenyament de l'Idioma</p> <p>Associacions alternatives</p> <p>Col·lectiu Libertari 2 Grup d'Objectors de Consciència Grups Autogestionaris Grup promotor de l'Assemblea de Joves</p>
--	--

2. Col·lectius que escriuen en <i>Saó</i> durant 1976-1982	
Associacions culturals valencianistes Assemblea d'Intel·lectuals, Artistes i Professionals del País Valencià Associació Amics de la Costera Associació Amics de l'Horta Aula Cultural Gatense (Marina Alta) Club Jove d'Ontinyent (Vall d'Albaida)	Associacions solidàries no governamentals Casal de la Pau de València Centre de Documentació i Solidariat amb Amèrica Llatina (Cedsala)
Grups en defensa de la llengua Col·lectiu d'Escriptors de la Safor Congrés de Cultura Catalana	Associacions ecologistes Col·lectiu Ecològic de la Safor Coordinadora Antinuclear i Ecològica d'Alzira
Font. Saó, núm. 50: "Els col·laboradors dels primers cinquanta números". Elaboració pròpia.	

Evidentment es fa palés en aquesta primera fase de la revista una presència majoritària dels col·lectius cristians, que representen el 40% del total, als que segueixen els partits polítics (un 18,4%) i les associacions d'ensenyants del moviment de renovació pedagògica que reivindica una escola de qualitat i en valencià que arriben al 12,3%. A més, d'acord amb el seu pensament nacionalista i social-cristià, *Saó* també es fa ressò de l'opinió d'associacions culturals valencianistes (7,6%), grups alternatius d'esquerra (6,1%) i col·lectius de defensa de la llengua (3,1%), així com associacions solidàries no governamentals (3,1%) i col·lectius ecologistes (3,1%) i de defensa de drets socials (3,1%). Per altra banda, tot i que predominen els col·lectius progressistes de forma aclaparadora, *Saó* també es fa ressò d'opinions de partits conservadores com FET de las JONS, el Partit Carlí i la Junta Nacional de los Círculos José Antonio, o de la jerarquia eclesiàstica valenciana més oberturista com la Diòcesi de Sogorb-Castelló.

6.14.2. Organització de l'empresa. Comercialització, manteniment econòmic i difusió de la publicació.

Saó començà amb una periodicitat bimestral, una tirada de 400 exemplars i un preu de venda de 35 pessetes. La majoria dels primers lectors eren antics militants consiliaris de la JARC, JOC i HOAC, però progressivament anirà afegint-se un tipus lector no catòlic. La redacció s'ubicà inicialment al carrer Les Garrigues de València, en un pis de Ximo Adell. Ací es reunirà el consell de redacció uns quants anys. Més endavant la redacció s'instal·larà al carrer Àngel de l'Alcàsser (on continua avui encara), en un pis del rector de la parròquia Mare de Déu de Fatima, Josep Manuel Iborra. *Saó* es quedava en un barri obrer on havien exercit també Emili Marin, Antoni Ferrer. Els treballs de fotocomposició i impressió els realitzaren primerament la impremta Femar de Francesc Ferrer Pastor, posteriorment Obra Gràfica, i a partir del número deu Foco-Berthe.

La fórmula empresarial que adoptà *Saó* en els seus inicis, l'any 1976, fou la d'una comunitat de béns integrada pels seglars Josep Maria Soriano Bessó i Hilari Gramatge, i els capellans Josep Fornés, Raimon Gascó, Marcial Martínez, Vicent Alminyana, Guillem Badenes, Sebastià Velasco i Josep Alba.⁶²⁴ Més endavant, el dia 9 març de 1979, es va constituir com una cooperativa formada per 15 socis sota la presidència d'Emili Marin. Hi figuraven també en la relació nominal de socis Ramon Gascó, Jesús Marqués, Amparo Vendrell, Josep Antoni Comes, Vicent Cardona, Joan Gavilá, José Maria Soriano Bessó, Maria Dolors Ausina Hernández, Josep Maria Blasco Soriano, Joan Mateu Bellés, Emili Tortosa, Ana Maria Raga Pujol, Joan Lluís Sanxis i Isabel Lerma Sirvent.⁶²⁵ La constitució de la cooperativa no suposa l'abandó del paraigües de l'Editorial Popular SA (Edilarsa) de Madrid, que continuarà fins l'estiu de 1986.⁶²⁶ Aquell any *Saó* dona un pas endavant i es constitueix com a empresa independent seguint la mateixa fórmula cooperativista. El suport de d'Edilarsa durant deu anys havia permès *Saó* el seu funcionament legal. Anys més tard, concretament el 23 de maig de 1997, *Saó* abandona la fórmula de cooperativa i es constitueix com a societat limitada amb el nom de Saó Edicions SL, empresa que estarà formada per 17 socis amb un capital inicial de dos milions de pessetes. Aquests socis són persones procedents del consell de redacció o col·laboradors regulars de la revista. Es tracta de Vicent Cardona.

⁶²⁴ Memòria detallada de l'Editorial Saó, SL. (sense data). Arxiu Saó.

⁶²⁵ Estatutos de la Sociedad Cooperativa Saó de Valencia. El 9 de març de 1979 el Ministeri de Treball aprovà els estatus de la Societat Cooperativa Saó. Arxiu Saó Edicions.

⁶²⁶ "Gràcies a Edilar SA". *Saó*, núm. 91 (setembre-octubre 1986), p.5.

Emili Marin, Josep Antoni Comes, Paula Reig Wurn, Vicent J. Escartí Soriano, Presentació Sena Ferrer, Òscar Pérez Silvestre, Antoni López Quiles, Joan B. Melià Bisbal, Rafael Roca Ricart, Joan Lluís Sanxis, Josep Ferrís March, Alexandre Ricós Lluesma, Vicent Boscà Perelló, Josep Antoni Ferrer Perales, Jaume Santonja Martínez i Lluçia Romero Fabré.⁶²⁷ Aquesta nova fórmula empresarial significa la creació d'una nova editorial valenciana, Saó Edicions, que desenvoluparà una intensa activitat política d'edició de llibres de temàtica religiosa, investigació històrica i d'assaig.

Però tornem a 1976. El primer consell de redacció realitzà un costós treball de promoció de la revista, adreçat als seu públic potencial: el progressisme catòlic i el nacionalisme fusterià. Des del principi *Saó* combinà la venda al públic amb la subscripció. Els seus punts de venda foren llibreries progressistes, les anomenades aleshores llibreries roges i nacionalistes. El 1978 *Saó* es venia en 24 llibreries i en 1985 la xifra pujà a 39, les quals estaven distribuïdes majoritàriament a València i comarques del seu voltant. De fet, el 89,7% de les llibreries on es venia *Saó* el 1985 s'ubicaven a la província de València, essent la capital amb 27 llibreries la ciutat amb majors punt de venda. Algunes d'aquestes llibreries, com per exemple Dávila o Tres i Quatre, compliren durant la dictadura franquista un paper important en la difusió de la cultura mitjançant la venda de llibres prohibits importats de l'exterior o editats clandestinament, o bé organitzant tertúlies de temàtica cultural, política o valencianista. Els membres de *Saó* havien participat en alguna d'aquestes activitats clandestines en el passat, eren conscient que els compradors potencials de la revista podien ser clients habituals d'aquestes llibreries. En les tasques de distribució de *Saó* en el món dels llibreters es comptà amb l'experiència de Raimon Gascó i Josep Fornés, gestors de les llibreries Nau i Fontanal, respectivament.

Però les vendes significaven una quantitat mínima del tiratge de la revista, ja que la major part es distribuïa mitjançant la modalitat de subscripció, cosa que suposava una càrrega de afegida de despeses atés que la publicació s'enviava per correu franquejat. No tenim dades del nombre d'exemplars venuts en llibreries però sí de tiratges globals i de les subscripcions en alguns anys concrets. Sabem per Josep Antoni Comes que el primer tiratge de *Saó* en 1976 fou de 400 exemplars, pujant a 1.500 exemplars el 1979 fins arribar a 2.000 exemplars al final de la seua direcció, l'any 1987.⁶²⁸ Coneguem

⁶²⁷ Constitució de la entidad Saó Edicions, sociedad limitada (Torrent, 23 de maig de 1997). Arxiu Saó.

⁶²⁸ Entrevista amb Josep Antoni Comes (València, 4 -I-2010).

també el nombre de subscriptors dels anys 1977, 1978 i 1979. Tot i que no és un període cronològic ampli ens permet aproximar-nos a les vendes reals de la revista en els seus inicis. Així trobem que el 1977 *Saó* tenia 639 subscriptors, 850 el 1978 i 1.027 en 1979.⁶²⁹ Siga com siga, per mitjà de dades de tiratge global o bé per per les subscripcions, es constata un creixement moderat però progressiu del nombre d'exemplars, fet que verifica que el projecte de *Saó* anava consolidant-se.

Llibreries on es venia <i>Saó</i> en els anys 1976-1987	
Alacant: Set i Mig Alboraia: Joan Alzira: Xúquer Barcelona: Balmes i Signe Benetússer: Arca Castelló Garbell, Pictograma Dénia: Montgó, Punt i Coma, Bertomeu, Veles i Vents Gandia: Concret Llibres i Racó del Llibre Oliva: La Fona	Ontinyent: Bastida Tavernes Blanques: 9 d'Octubre Sagunt: Camp de Morvedre, Popular, Puerto València: Dávila, Tres i Quatre, Dau al Set, Fedat, Fontanal, Isidora, Manantial, Veles i Vents, La Nau, San Pablo, Tirant lo Blanch, Alberto, Arco Iris, Aula 1, Centro, Dona, El Cudol, Época, Granma, Izquierdo, L'Auca, La Traca, Llavors, Màscara, Macondo, Minerva, Moderno, Safor, París-Valencia, Soriano, Universal, Viridiana Xàtiva: La Costera Vinaròs: Mediterráneo
Font: Revista <i>Saó</i> . Elaboració pròpia.	

La consolidació de *Saó* no fou un camí de roses. Entre 1976 i 1983 (vuit anys consecutius) *Saó* arrossegà pèrdues econòmiques, tancava cada any amb dèficit i foren les aportacions econòmiques personals dels membres del consell editorial les que cobriren les pèrdues, que foren elevades. De fet, a través de les missives que enviava Josep Antoni Comes als subscriptors sabem que en el tancament de l'exercici de 1979 el deute de *Saó* amb les impremtes i proveïdors era de 286.750 pessetes.⁶³⁰ És en l'exercici de 1984 quan *Saó* supera per primera vegada els números rojos i tanca l'any sense pèrdues econòmiques. A partir d'ara i en els anys successius la revista tindrà un pressupost positiu, no amb grans beneficis però almenys sense deutes. L'estabilització dels comptes es va convertir en una de les prioritats principals del primer consell editorial de *Saó*. Per a consolidar el projecte calia superar la situació de penúria

⁶²⁹ Aquesta informació figura en els documents "Subscripcions a Saó" amb les dates 19-IX-1977, 29-IX-1978 i 11-XII-1979. Arxiu Saó Edicions.

⁶³⁰ Circular enviada per Josep Antoni Comes als subscriptors en gener de 1980. Arxiu Saó Edicions.

econòmica en què vivia la publicació. Per això, des del principi, es van adoptar les següents estratègies comercials:

1. Campanyes per a incrementar el nombre de subscriptors.
2. Augment del preu de la subscripció a la revista.
3. Captació de publicitat d'institucions públiques governades per l'esquerra.

1. Augment del nombre de subscriptors. Es realitzà una ingent tasca de captació de nous lectors amb una mètode que avui podríem anomenar “màrqueting del boca a boca”. Consisteix bàsicament en explicar de forma espontània l'orientació i continguts de la revista. Aquesta tasca la realitzaren els membres dels consells editorial i de redacció. Josep Antoni Comes i els seus companys presentaren *Saó* en les facultats de Filosofia i Lletres i Història de la Universitat de València i acudiren a aplecs nacionalistes i actes de partits polítics i sindicats per aconseguir subscriptors. I per suposat, visitaren les principals parròquies de totes les diòcesis del País Valencià per donar a conèixer la revista i fer subscriptors. La implicació dels preveres dels pobles era imprescindible per a fer créixer la revista. El 1978 Josep Antoni Comes va enviar una missiva als capellans subscrits demanant-los que posaren a la venda *Saó* en les seues respectives parròquies. Aquell mateix any, *Saó* va crear un Servei d'Orientació Pastoral mitjançant el qual membres del consell de redacció oferien xarrades en els centres parroquials sobre temes diversos, com ara Església valenciana i autonomia, literatura en valencià, partits polítics i sindicats, pastoral de joventut, pastoral del món rural o llibertat d'ensenyament i escola pública.⁶³¹ Els resultats de tota aquesta feina de difusió es veurà anys després.

Aquesta tasca es va complementar amb circulars que remetia el director periòdicament als subscriptors animant-los a captar nous lectors. El treball va donar els seus fruits ja que cada any augmentava el nombre d'abonats. De fet, segon l'enquesta realitzada en 2010 a un col·lectiu de lectors de *Saó* del període 1976-1987, un 62,9% afirma que es va subscriure a la revista per mitjà del director o d'algun membre del consell de redacció i un 16,1% per mitjà d'altre subscriptor.

Com es va subscriure vosté a Saó?		
Modalitat de subscripció	Respostes	%
Per mitjà del director o d'algun membre del consell de redacció	39	62,9%
Altres	14	25,5%
Per mitjà d'altre subscriptor	10	16,1%
Per mitjà de la compra de la revista en una llibreria	3	4,8%
No contesta	4	6,4%
Total	62	100%
Font: "Qüestionari sobre la revista Saó". Enquesta realitzada a 62 subscriptors del període 1976-1987 que encara estaven abonats en 2010. Elaboració pròpia.		

Com hem explicat abans, coneguem l'evolució dels subscriptors dels primers anys per mitjà dels documents "Subscripcions a Saó" corresponents als anys 1977, 1978 i 1979. En els quadres que exposem a continuació venem recollides dades que ens aporten informació sobre quatre aspectes fonamentals sobre la difusió de la revista. En primer lloc, el nombre total de subscriptors en 1977, 1978 i 1979. La segona informació facilitada és la distribució de subscriptors per comarques, províncies i altres territoris de fora del País Valencià. I en tercer lloc els tipus de subscriptor segons la seua condició, que pot ser seglar, religiós o institució pública.

En relació a la primera qüestió – el nombre total de subscriptors – en aquest trienni es produeix un creixement, com a conseqüència del treball de promoció de la revista. En tres anys *Saó* quasi va duplicar el nombre de subscriptors, passant de 639 el 1977 a 1.027 el 1979. Pel que fa al segon element analitzat – la difusió– constatem que *Saó* es distribueix majoritàriament al País Valencià, concretament el 93,2% dels exemplars, mentre que el 6,8 restant es distribueix en la resta de l'Estat espanyol i l'estranger.

Dins del territori valencià hi ha marcades diferències per províncies i comarques. Els municipis de la província de València absorbeixen el 79,7% de la producció de *Saó* en aquest trienni, enfront al 9,9% d'Alacant i el 3,5% de Castelló. I si atenem la distribució comarcal, pel que fa a les 22 comarques catalanoparlants, és l'àrea metropolitana de l'Horta amb la ciutat de València inclosa el territori amb un major nombre de subscriptors, el 53,3%. Es nota el pes poblacional de la capital i el seu cinturó industrial.

⁶³¹ Circular enviada per Josep Antoni Comes als subscriptors l'octubre de 1978. Arxiu Saó Edicions.

Després de l'àrea metropolitana de València les comarques amb un major nombre de subscriptors són per aquest ordre la Safor (17,5%), la Marina Alta (14,2%), la Costera (12,4%), la Ribera Alta (10,8%) i la Vall d'Albaida (6,1%). La resta de comarques de parla catalana a penes superen el 3% cadascuna, i en el cas de les deu comarques valencianes castellanoparlants totes juntes sumen sols al 2,7% dels subscriptors de *Saó*.

Subscriptors de <i>Saó</i> al País Valencià. Distribució provincial (1977-1979)								
Any 1977			Any 1978			Any 1979		
València	516	80,7%	València	672	79%	València	816	79,4%
Alacant	66	10,3%	Alacant	90	10,5%	Alacant	93	9%
Castelló	18	2,8%	Castelló	27	3,2%	Castelló	47	4,6%
Total PV	600		Total PV	789		Total PV	956	
Altres llocs	39	6,1%	Altres llocs	61	7,2%	Altres llocs	71	6,9%
TOTAL	639	100%	TOTAL	850	100%	TOTAL	1.027	100%
Font: "Subscripcions a <i>Saó</i> " a 19-IX-1977, 29-IX 1978 i 11-XII-1979. Arxiu <i>Saó</i> Edicions. Elaboració pròpia								

Per altra banda, *Saó* compta també amb un modest nombre de subscriptors de fora del País Valencià. Aquest sector en el trienni 1977-1979 representa els 6,7 % de la producció. Pel que fa a la seua distribució per territoris, sols tenim informació de 1979. Aqueix any *Saó* tenia 71 subscriptors, dels quals el 26,7% resideixen a Catalunya, el 2,8% a les Illes Balears, el 57,7% en la resta de l'Estat espanyol i un 12,6% en països estrangers.⁶³² Aquests lectors de fora del País Valencià són en la seua majoria gent vinculada al progressisme catòlic. Això es pot entreveure en la secció d'opinió dels lectors "Parle vostè", on molts d'ells manifesten que són subscriptors i indiquen el lloc on viuen. Fent un seguiment d'aquesta secció hem pogut comprovar que fora dels territoris de llengua catalana, *Saó* tenia subscriptors a Aragó, Madrid i el País Basc, i en l'estranger en països com Alemanya, Suïssa i en llocs de missions catòliques situats a Brasil, Zinbaue i Uganda.

⁶³² Document: Subscripcions a *Saó* a 11-XII-1979. Arxiu *Saó* Edicions.

Subscriptors de Saó distribució comarcal (1977-1979)			
Comarca	1977	1978	1979
València ciutat	195	264	336
La Ribera Alta	32	50	54
La Ribera Baixa	23	29	31
La Costera	24	33	47
L'Horta	138	189	227
El Camp de Túria	11	12	13
El Camp de Morvedre	12	12	25
La Vall d'Albaida	16	16	19
La Safor	46	50	51
El Racó d'Ademús	1	1	0
Els Serrans	6	5	4
La Foia de Bunyol	4	5	3
La Plana d'Utiel	4	2	4
La Vall de Cofrents	2	2	0
La Canal de Navarrés	1	2	2
El Baix Vinalopó	1	2	3
L'Alacantí	10	7	7
Les Valls del Vinalopó	1	1	3
La Marina Alta	31	43	45
La Marina Baixa	5	5	6
El Comtat	3	10	9
L'Alcoià	13	20	25
L'Alt Vinalopó	0	0	1
El Vinalopó Mitjà	0	0	0
El Baix Segura	2	3	4
La Plana Baixa	6	13	15
La Plana Alta	6	10	16
L'Alcalatén	1	1	3
L'Alt Maestrat	2	1	1
El Baix Maestrat	2	2	2
Els Ports	0	0	0
Els Alts Millars	0	0	0
L'Alt Palància	1	0	0
Total País Valencià	600	789	956
Altres llocs	39	61	71
Total	639	850	1.027

Font: "Subscripcions a Saó" a 19-IX-1977, 29-IX 1978 i 11-XII-1979. Arxiu Saó Edicions. Elaboració pròpia

Altra informació que ens proporciona la documentació analitzada és el tipus de subscriptor a qui va adreçada la revista. En aquest cas els fundadors de *Saó* fan una

triple diferenciació: seglars, capellans i institucions públiques. És evident que una de les preocupacions del nucli fundador de la revista era detectar les creences que manifestaven davant el món els seus subscriptors, i sobretot comptar el nombre de religiosos abonats a la publicació. Sobre aquesta qüestió sols disposem de dades obtingudes en alguns documents dels anys 1977, 1983 i 2010.⁶³³ Malgrat que no és una sèrie documental àmplia, i malgrat que agafant l'any 2010 ens eixim del període cronològic d'estudi d'aquesta tesi, creiem que aquests documents ens permeten veure l'evolució dels dos tipus principals de subscriptors de *Saó*, aquells vinculats a l'Església que es dediquen a una vida religiosa i els que no ho estan, independentment que siguin o no catòlics practicants. Anem per parts.

Pel que fa al nombre de capellans subscrits observen que entre els trenta-tres anys que separen 1977 i 2010 hi ha una forta disminució d'aquest col·lectiu. El 1977 el 31% dels subscriptors són capellans, el 1983 la xifra baixa al 6% i el 2010 arriba al 4,4%. Una tendència semblant a la baixa es donarà també en el continguts religiosos de la revista, els quals disminuiran progressivament amb el pas del temps, com explicarem més avant. L'entrada de col·laboradors i subscriptors no creients, del món de la universitat i la cultura laica en general, així com la preocupació de *Saó* per la temàtica identitària valenciana, farà que l'element religiós passe a un segon pla.

Però la fugida progressiva de *Saó* dels subscriptors capellans no vol dir que la resta d'abonats foren tots agnòstics, tot el contrari, les creences cristianes són les predominants entre els subscriptors, almenys en la primera etapa de la revista. Això es desprèn d'una enquesta realitzada el 1982 pel consell de redacció als subscriptors en la que veiem que un 24% es declara agnòstic enfront un 40% que es manifesta creient practicant i un 24% que afirma ser creient no practicant. És a dir, el 64% dels subscriptors creuen en Déu, encara que el 24% no practica el ritu catòlic.

En canvi, en contrast amb la disminució del clergat, observen un augment moderat dels subscriptors seglars (d'un 61,1% el 1977 es passa a un 67,6% el 2010) i sobretot un fort increment de centres dependents d'institucions públiques, associacions, sindicats i universitats, els quals en 1977 representaven el 6,4 % dels subscriptors enfront el 28%

⁶³³ Per a 1977 ens basem en el document "Subscripcions a Saó a 19-IX-1977". Per a 1982 tenim l'enquesta "Tu també fas Saó" (Saó, núm. 54, gener 1983). Es tracta d'una enquesta realitzada als subscriptors de *Saó* l'any 1982 i publicada en el primer número de 1983. I per a 2010 comptem amb el document "Subscripcions a 15-XII-2010". Arxiu Saó Edicions.

de l'any 2010. En conclusió, el manteniment de *Saó* serà obra més del sectors laics que no de l'estament religiós al qual anava adreçada la revista.

Nombre de subscriptors de Saó (any 1977)		
Seglars	384	60,1%
Capellans	198	31 %
Institucions	41	6,4%
No consta	16	2,5%
Font: "Subscripcions a Saó a 19-IX-1977".		

Tipus de subscriptors de Saó (any 2010)					
Tipus de subscriptors	Nombre	%			
Particulars	668	67,6			
Centres educatius (instituts, universitats)	122	12,4			
Associacions culturals, partits polítics, sindicats, mitjans de comunicació, associacions professionals de premsa	69	7			
Biblioteques municipals i universitàries	54	5,4			
Capellans, parròquies, centres cristians	44	4,4			
Ajuntaments	32	3,2			
Total	989	100			
Evolució dels subscriptors religiosos de Saó (rectors i centres cristians)					
Any 1977	31%	Any 1982	6%	Any 2010	4,5%
Font. Subscripcions a 15-XII-2010. Arxiu d'Edicions Saó, SA. Elaboració pròpia.					

2. Augment del preu de la subscripció a la revista. La moderada tirada de la revista i l'escassa entrada de publicitat provocà un creixement accelerat del preu de la publicació en els seus primers dotze anys de vida. El preu de venda dels números solts en llibreries es va quintuplicar, passant de 35 pessetes el 1976 a 170 pessetes el 1987. Més elevat fou, però, l'augment del preu de subscripció anual, el qual arribarà a 1987 multiplicat per 8,5 vegades respecte al preu de 1976. Però això no fou suficient per a cobrir les despeses mínimes. A partir de 1980 el consell editorial de *Saó* posà en marxa l'anomenada quota d'ajuda voluntària mitjançant la qual alguns subscriptors més solidaris aportaven una quantitat addicional que va oscil·lar entre 1.500 i les 5.000 pessetes anuals.

Preu de venda i subscripció de Saó (1976-1987). En pessetes.			
Any	Preu de venda en llibreries (número solt)	Preu de subscripció anual	Quota d'ajuda voluntària
1976	35	200	
1977	35	200	
1978	50	300	
1979	65	500	
1980	75	750	1.500
1981	85	850	1.500
1982	95	950	2.000/5.000
1983	125	1.100	2.000/5.000
1984	150	1.500	2.000/5.000
1985	150	1.500	2.000/5.000
1986	160	1.600	2.000/5.000
1987	170	1.700	5.000

Font: Circulars enviades als subscriptors pel director de *Saó* durant els anys 1976-1987. Arxiu Saó Edicions. Elaboració pròpia.

3. Captació de publicitat d'institucions públiques governades per l'esquerra. La contractació de la publicitat tampoc estava professionalitzada, no existia un departament especialitzat com a tal. L'entrada de publicitat es feia per mitjà dels contactes i amics que tenien cadascun dels membres del consell de redacció. Entre tots anaven aconseguint publicitat, principalment de llibreries amigues, cooperatives d'antics membres de la JARC i dirigents de partits polítics valencianistes, com ara Doro Balaguer, Vicent Ruiz Monrabal i Josep Lluís Albinyana, tots ells polítics rellevants del moment. Així, es va aconseguir posar publicitat del PCE, la UDPV i el PSPV de cara a les eleccions generals de 1977. Però no entrava publicitat d'empreses privades ni institucional. Per això, en els anys inicials s'intensificaren les missives del director adreçades a governants i s'elaboraren plans anuals de difusió de la revista per a aconseguir més ingressos econòmics. El 25 de gener de 1980 el consell de redacció va enviar una carta al regidor de cultura de l'Ajuntament de València demanant-li subscripcions de *Saó* en centres culturals, col·legis, teleclubs i biblioteques de la ciutat. Pocs mesos després, el 2 de juny de 1980 Josep Antoni Comes va enviar altra carta a l'alcalde de València, Ricard Pérez Casado, en la que sol·licitava una ajud de 150.000

pessetes per a *Saó* a canvi d'insertar publicitat institucional.⁶³⁴ El cert és que es van aconseguir algunes subscripcions i insercions publicitàries, però la revista continuà amb dèficit fins al 1984. Així mateix, en la “tancada” de *Saó* de 1981 es va aprovar un pla d'activitats de difusió de la revista que incloïa entre altres accions fer venedors a comissió amb una retribució de 350 pessetes per cada persona subscripta, visitar el Consell fent de valedor a Víctor Fuentes, vendre la revista en volums encuadernats, demanar la subscripció a la Nostra Escola Comarcal, insistir amb la Diputació de València per a que comprara volums encuadernats, la publicació del cartell “Ací ja tenim Saó”, fer subscriptors d'honor i oferir abonaments barats a llibreries. En aquesta reunió també es va plantejar publicitar *Saó* en altres revistes, com ara els butlletins d'Acció Cultural del País Valencià i *Ciutat* de l'Ajuntament de València i *Generalitat* de la Diputació de València.⁶³⁵

Posteriorment, la mediació d'Ernest Nabàs davant el govern de Joan Lerma va facilitar que entrara en *Saó* publicitat institucional de la Generalitat. Nabàs serà diputat autonòmic del PSPV-PSOE per Castelló entre 1987 i 1997. Va ser membre de l'executiva regional del partit socialista i secretari de Joan Lerma. Aquests fet, segons Josep Antoni Comes, facilità publicitat de l'administració autonòmica i que *Saó* poguera accedir més endavant a la línia de subvencions concedides a la premsa en valencià que comença a donar el 1989.⁶³⁶ En relació a aquestes ajudes, segons Rafael Xambó, el 1986 la Generalitat publicà un decret (4/1989) que regulava només les ajudes a l'ús del valencià en la premsa. En tres anys que va vigir el decret, de 1989 a 1991, es concediren subvencions per un total de 36 milions de pessetes, dels quals pràcticament la meitat a la revista *El Temps*.⁶³⁷

Malgrat que no hi ha documentació sobre comptabilitat publicitària en l'arxiu de *Saó* per veure l'evolució dels ingressos en aquest concepte, els testimonis orals de Josep Antoni Comes i Emili Marin constaten que a partir de 1984 la situació econòmica de *Saó* comença a estar sanejada. La causa fonamental: l'entrada de publicitat institucional. Tot i això, la situació no serà del tot pròspera, *Saó* encara haurà estrènyer-se el cinturó alguns anys més perquè les inversions publicitàries cap al sector de les revistes era

⁶³⁴ Aquests documents són els següents: Carta enviada per Josep Antoni Comes als subscriptors (octubre de 1979); Carta de Josep Antoni Comes al regidor de cultura de l'Ajuntament de València; i Carta del consell de redacció de *Saó* a l'alcalde de València (2 de juny de 1980). Arxiu *Saó* Edicions

⁶³⁵ Pla d'Activitats (3-12-1981). Arxiu *Saó* Edicions.

⁶³⁶ Entrevista amb Josep Antoni Comes (València, 4-01-2010).

⁶³⁷ RAFAEL XAMBÓ (2001). *Comunicació, política i societat. El cas valencià*. p.93.

bastant marginal en aquell temps. Les característiques del mercat publicitari valencià de l'època, entenent aquest per on es canalitzen les inversions publicitàries a través de mitjans de comunicació, revelen moltes febleses. Basant-nos amb dades de 1984, el mercat publicitari valencià és pot definir com de baix nivell de captació i perifèric. Aquell any, el mercat valencià sols absorbeix el 26,35% de la demanda publicitària generada al País Valencià, xifra que suposa un total de 4.395 milions de pessetes, que representa l'1,72% del total de les inversions del mercat nacional. Solament un terç de la demanda generada per empreses i institucions valencianes es canalitza cap al mercat publicitari valencià. I això gràcies a què el 95% de les administracions públiques (Generalitat, diputacions i ajuntaments) publiciten les seues activitats en el mitjans, essent el primer sector de l'economia valenciana en inversions publicitàries. Però, malgrat això, la inversió publicitària es dirigirà principalment a la premsa diària i la ràdio, quedant el sector de les revistes amb un nivell baixíssim i marginal del 0,6%, tal com mostra el quadre següent.⁶³⁸

Distribució de les inversions publicitàries al País Valencià (any 1984)			
Mitjans	Inversió absoluta %	Mitjans	Inversió absoluta %
TVE-Aitana	1,8	P.L.V.	1,4
Premsa	6,5	Fulletes	2,1
Ràdio	5,0	Canines	0'06
Revistes	0,6	Cinema	0,1
Tanques	1,8	D'altres	7
Total		26,35%	
Institut EMER: "Estudio sobre el mercado publicitario de la Comunidad Valenciana". Generalitat Valenciana. Extret del llibre <i>La informació a la Comunitat Valenciana</i> . p.143.			

6.14.3. La comunicació bidireccional entre *Saó* i els subscriptors.

La comunicació bidireccional entre el consell de redacció de *Saó* i els subscriptors també va contribuir a l'assentament de *Saó*. El consell pensava que una publicació d'aquestes característiques (catòlica i nacionalista), un cas únic en la història de la premsa valenciana, requeria sondejar l'opinió dels lectors per a esbrinar si la línia editorial era o no l'encertada, esmenar possibles errors i adequar millor els continguts a les necessitats del lectorat. Per a tal fi es van fer dues enquestes durant 1976-1987 demanant la col·laboració dels subscriptors, les quals foren publicades en la revista. El

⁶³⁸ DD AA (1987). *La informació a la Comunitat Valenciana*. Vegeu el capítol "El mercat publicitari valencià" pp.140-145

primer sondeig va sortir a la llum en febrer de 1978 i el segon en gener de 1983.⁶³⁹ Tanmateix, es tracta de sondejors dels quals desconeguem el nombre de persones que van tindre l'amabilitat de respondre i no sabem el percentatge de resposta real en relació al nombre de subscriptors, però almenys ens serveixen per a tantejar el grau d'acceptació de a revista.

L'enquesta de 1978 està orientada a detectar les preferències dels subscriptors pel que fa als continguts i qualitat de la revista. Hi ha algunes conclusions interessants. En primer lloc, els lectors defineixen *Saó* com una revista “renovadora, realista i independent”. Les seccions més llegides són “País”, els articles de fons i l'editorial. L'únic que critiquen és el disseny i la impressió de la revista, que la qualifiquen d'una qualitat regular. I estaven encertats, ja que la precarietat econòmica no permetia un disseny modern i un major ús de la fotografia. Pel que fa a l'estàndard de la llengua emprat en *Saó*, els lectors opinen que “no resulta dificultosa la lectura en la nostra llengua”. I finalment, quant als continguts, els temes preferits pels lectors són els següents per aquest ordre:

1. Relacions Església-País Valencià: història i crítica.
2. Fe i compromís sociopolític de l'esquerra, vivència de l'Evangelí avui.
3. Autonomia i consciència nacional.
4. Anàlisi de les estructures i dels problemes interns de la diòcesi i dels clergat.
5. Problemes relatius a la llengua, l'ensenyament, món del treball, economia, ecologia i urbanisme, feminisme i món rural del País Valencià.

Cinc anys després, el 1983, *Saó* publica una segona enquesta, sota l'epígraf “Tu també fas Saó”, la qual es basa amb dades de 1982. En aquest sondeig es filà més prim. Cal assenyalar en relació l'enquesta que *Saó* sols publicà les respostes que major percentatge havien obtingut, desconeguem (perquè no hem trobat l'enquesta original) la resta de percentatges. Malgrat aquests dèficits, l'enquesta permeté esbrinar d'una manera més o menys estadística quatre tipus d'informació cabdal que consell de redacció necessitava saber:

- Ideologia dels lectors: el 80% es declaren nacionalistes i el 64% creients.

⁶³⁹ Ens referim a les enquestes “Resum de l'enquesta als lectors de Saó”. (*Saó*, num.10. Gener-febrer 1978.p.2) i “Tu també fas Saó” (*Saó*, núm.54. Gener de 1983. p.2).

- Les raons per les quals els lectors llegeixen *Saó*: el 27% afirma perquè són nacionalistes i un 21% perquè és l'única revista cristiana, nacionalista i socialista.
- El perfil professional dels lectors: els grups majoritaris són els treballadors de l'ensenyament (39%) i de la indústria (11%). El clergat representava el 6%.
- La influència de *Saó* en l'Església i la societat: el 45% opina que és important i positiva i el 37% que és insuficient.
- El nivell de qualitat: el 73% afirma que *Saó* té una bona qualitat de continguts.⁶⁴⁰

Comptat i debatut, aquesta comunicació bidireccional mitjançant la realització d'enquestes va permetre encetar una interacció estratègica amb l'objectiu de reforçar el nivell de fidelització de lectors i la credibilitat de la publicació. I sobretot afermar la idea que els lectors d'aquesta primera etapa eren destinataris convençuts.

6.14.4. Les seccions de la revista. El “Quadern” monogràfic.

Les seccions de *Saó* han anat variant amb el pas dels anys. Hi ha canvis significatius en l'organització dels continguts, cosa que repercuteix en la producció i presentació dels mateixos. En aquests dotze anys es creen 21 noves seccions i 18 subseccions, de les quals es faran responsables unes persones concretes, principalment membres en el consell de redacció i alguns dels col·laboradors més implicats.

6.14.4.1. Evolució de les seccions i subseccions.

En la primera època de *Saó* es produeix una creació progressiva de seccions que atén als objectius del consell editorial, però també a les necessitats dels lectors els quals manifesten la seua opinió sobre els continguts a través les enquestes de 1978 i 1982 explicades abans. Predomina entre els promotors de *Saó* un esperit de renovació, canvi i ampliació de continguts i d'integració de nova gent. Cada any naixen noves seccions i van incorporant-se a la publicació nous col·laboradors.

⁶⁴⁰ Ob.cit: “Tu també fas Saó”.

Anys 1976-1978. En un primer moment es creen vuit seccions fixes que romandran inalterables alguns anys. La primera i principal serà l'«Editorial», que recull l'opinió del consell de redacció sobre les dues qüestions bàsiques que marquen la ideologia de la revista: la identitat del poble valencià i el paper de l'Església valenciana al món. Li seguien per aquest ordre «En punta» (columna d'opinió sobre la problemàtica política del País Valencià en la que signen membres del consell de redacció i col·laboradors) i «Articles de fons» (anàlisis de tipus històric, cultural, econòmic i religiós amb un enfocament identitari). I després l'entrevista en profunditat «Cada mes un personatge» i les seccions d'informació de proximitat i de coneixement del territori anomenades «País» (cròniques i reportatges d'actualitat local i comarcal) i «Terres i gent» (articles divulgatius sobre les comarques, la geografia valenciana i personatges històrics valencians). La secció «País» estava elaborada per una petita xarxa de corresponsals que enviaven les seues cròniques (de temàtica religiosa i cultural principalment) des de ciutats importants, com ara Castelló, Alzira, Gandia, Dénia, Elx, Alcoi i Alacant. Així mateix, «Terres i gent» repasava cada més una comarca emulant la secció del mateix nom que anys abans publicara *Gorg*. Cal destacar també «Art i Cultura», una àmplia secció que recollia temàtica cultural diversa i que comptava amb el major nombre de col·laboradors. I finalment la secció d'opinió dels lectors «Parle vosté», que apareixia en la segona i antepenúltima pàgina.

Aquests dos primers anys assumeixen la coordinació de les seccions esmentades els membres del consell de redacció Josep Antoni Comes, Vicent Cardona, Emili Marin, Raimon Gascó, Joan Lluís Sanxis i Josep Maria Soriano. Aquests comptem amb la col·laboració dels periodistes Vicent Badia Marin, Vicent Ventura, Martí Domínguez Romero i Josep Miquel Francés, els professors universitaris Josep Maria Jordan Galduf, Vicenç Rosselló, Trini Simó i Víctor Fuentes, els religiosos Josep Espasa, Avel·li Flors i Pere Riutort, l'historiador Vicent Ribes Iborra, el poeta Josep Piera, l'escriptor Joan Francesc Mira i el líder de la UDPV Vicent Miquel i Diego.

I. Seccions de <i>Saó</i> (anys 1976-1987)	
Editorial	Reflexió sobre sobre la identitat del poble valencià i el paper dels cristians i l'Església al món.
En Punta	Articles d'opinió del consell de redacció i col·laboradors sobre temes d'actualitat que afecten al País Valencià.
Parle vosté	Cartes i articles d'opinió dels lectors.
Articles de fons	Articles d'anàlisi de tipus històric, cultural, econòmic, religiós i de qüestions de la identitat valenciana.
Rácó polític	Opinió política d'actualitat.
Cap a l'autonomia	Opinió política sobre el procés preautonòmic valencià.
El món i el regne	Església i teologia. Té les subseccions: «Plaça de l'església», «Teologia i societat», «Itineraris sense límits», «Festes i tradicions», «Opinions encontrades», «Documents d'Església», «Des de Cortixelles» i «Diàleg».
Pels carrers del País	Columna d'opinió política
Cada més un personatge	Entrevista en profunditat a personalitats valencianes significatives.
El paper de J. M. Mira	Columna d'opinió.
La plana del Fuster	Columna d'opinió
X ♀ X	Articles sobre el moviment feminista.
Les obres i els manobres	Reportatges sobre valencians emergents.
...I el volem verd	Ecologia, medi ambient i pacifisme.
Sense futur?	Ecologia, medi ambient i pacifisme.
Reblant el clau	Columna d'opinió
País	Notícies, cròniques i reportatges de pobles i comarques. Divulgació de llocs, institucions i costums.
Pels carrers de les comarques del nord	Secció d'informació local i comarcal de les terres castellonenques.
Pels carrers de les comarques del sud	Secció d'informació local i comarcal de les terres alacantines.
Terres i gent	Articles divulgatius sobre les comarques, la geografia valenciana i personatges històrics valencians.
Art i Cultura	Cultura, llibres, gastronomia i crítica de música, arts, literatura, teatre i cinema. Subseccions «Arxiu filològic», «Parany de paraules» i «Lletra de canvi», «Art», «Llibres», «Gastronomia», «Aparador de llibres», «Arts Plàstiques», «Silenci, estem rodant», «Música».
Font: <i>Saó</i> , núm. 1-102 (1976-1987). Elaboració pròpia.	

Any 1979. Comencen a produir-se els primers canvis substancials, es creen les seccions d'opinió i anàlisi «El món i el regne» i «Pels carrers del País», a través de les

quals es pretenia polsar l'estat de l'Església i del País Valencià, respectivament. La més emblemàtica fou «El món i el regne», una secció el nom de la qual fa l'al·legoria de l'Evangelí al Poble de Déu i que tracta temes de cristianisme, Església i teologia. Aquest apartat religiós, coordinat per Josep Antoni Comes, anirà ampliant-se progressivament entre els anys 1982 i 1985 amb la creació de les subseccions «Plaça de l'Església», «Teologia i societat», «Itineraris sense límits», «Festes i tradicions», «Opinions encontrades», «Documents d'Església», «Des de Cortixelles» i «Diàlegs», les quals anirem desgranant poc a poc. Així mateix, la secció «Pels carrers del País», coordinada pel professor i historiador alcoià Francesc Xavier Blai (Paco Blai), s'apropa al virulent debat polític valencià des d'una perspectiva crítica i reivindicativa nacionalista. Aqueix any *Saó* fa dos nos fitxatxes del món de l'esquerra política i la Universitat de València, els professors Emèrit Bono i Josep Lluís Blasco Estellés.

Any 1980. Aquest any es creen la secció «Cap a l'autonomia», columna d'opinió sobre els avatars del procés preautonòmic valencià escrita per Vicent Franch Ferrer, així com la subsecció «Teologia i societat» (integrada en la secció «El món i el regne») que coordinarà el teòleg i professor de la Universitat de València Joaquim Garcia Roca. A més, entren en el consell de redacció l'historiador Cristòfor Aguado i el periodista de Radio Popular Lluís Romero, dos dels puntals de *Saó*. Com hem contat, Aguado col·laborà en les seccions «Art i Cultura» i «Parany de paraules», mentre que Romero es feu càrrec de la secció «Cap a l'autonomia», després de la retirada de Vicent Franch. Aquest any entren en *Saó* com a col·laboradors el popular periodista Toni Mestre i el teòleg i professor de la Universitat de Teologia de València, Josep Vidal i Talens.

Any 1981. No naixen noves seccions, el cop d'Estat del 23 de febrer paralitza momentàniament l'entusiasme inicial de la redacció per precaució davant la possibilitat d'un involucionisme democràtic. Les úniques novetats venen de la incorporació de sis nous col·laboradors. Dos d'ells són religiosos, el capellà de Catarroja Antoni López Quiles (signa amb el pseudònim de Toni Cova), que es farà càrrec de la secció d'opinió «En punta», i el teòleg dominic de l'ecumenisme Joan Bosch Navarro que col·labora en «El món i el regne». Les altres incorporacions venen del món de la cultura: el dramaturg Josep Lluís Sirera, que s'incorpora en novembre de 1981 i escriu crítica teatral en la secció «Art i Cultura», i l'historiador de Cocentaina Francesc Jover Domínguez. Aqueix any s'incorporen també el jurista i professor de dret de la Universitat de València Lluís Aguiló Lúcia, i l'arquitecte ecologista Just Ramírez, impulsor d'iniciatives ciutadanes

de gran repercussió en el tardofranquisme i la Transició com “El Saler per al poble” i “El llit del Túria és nostre i el volem verd”.

Any 1982. Amb l'inici de l'autonomia valenciana es dona un salt qualitatiu en *Saó* i una adequació dels continguts al nou context polític, social i cultural. Es produeix una nova reestructuració de seccions i l'arribada de nous col·laboradors, alguns dels quals romandran vinculats a la revista bastants anys. Per una banda s'incorpora la periodista Rosa Solbes, així com els intel·lectuals valencianistes Jaume Pérez Muntaner, Josep Giner Marco, Josep Iborra, Nòbert Alcover, Ricard Blasco, Bernat Capó i Antoni Ariño. I també Francesc Fayos Vidal responsable de l'Associació Justícia i Pau de València, així com el poeta i religiós Emili Maria Boïls, el cantant Lluís Fornés el Sifoner, el crític teatral Eduard Montagud i el periodista i crític musical Rafael Esteve Casanova. Aquests tres últims col·laboren en la secció «Art i Cultura». Per altra banda, desapareixen les seccions «Cap a l'autonomia» i «Articles de fons», les temàtiques de les quals seran cobertes per noves seccions. Així, naixen les seccions «El paper de J.F. Mira» (columna d'opinió de l'escriptor Quico Mira) i «Racó Polític», apartat d'opinió política escrit per Antoni López Quiles que substitueix a la desapareguda secció «Cap a l'autonomia».

El 1982 es produeix també una profunda renovació dels continguts religiosos. «El món del regne» es converteix en una macrosecció que agrupa de moment tres subseccions. Una d'elles és la ja existent «Teologia i societat» de Joaquim García Roca. Les altres dos són de nova creació, es tracta de «Plaça de l'Església», columna d'opinió sobre l'Església al món escrita per Josep Antoni Comes i que sobreviurà fins a l'actualitat; i «Itineraris sense límits», apartat coordinat pel sociòleg i professor de la Universitat de València Antoni Ariño, que tracta temes de religiositat popular, festes sacres i tradicions cristianes arrelades a la cultura valenciana des d'un punt de vista antropològic i sociològic. La temàtica religiosa ocupa un espai prominent en *Saó*. La revista s'atreveix a abordar qüestions com democràcia i Església, l'arquebisbat i l'ús de la llengua, Evangeli i política, el clergat valencià davant la paga estatal, Església pobra i dels pobres, l'educació religiosa, l'Església de València i el món obrer, els cristians davant el divorci, la secularització de la societat, nacionalismes i Església valenciana, els moviments cristians de base en les parròquies valencianes... Temes que el palau arquebisbal preferia ignorar. A més, com explicarem més endavant, *Saó* deixa clara la seua postura en defensa de la litúrgia en català i del *Llibre del Poble de Déu* enfront l'oposició del blaverisme i el sector conservador de l'Església.

En la secció «Art i cultura» també es dóna un gran salt qualitatiu. Aquest apartat fou subdividit en set subseccions que responien a set branques especialitzades de la producció cultural. Jaume Pérez Muntaner i Josep Iborra escriuran en la subsecció «Llibres», mentre que Cristòfor Aguado i Antoni Quiles assumiran «Arxiu filològic», una subsecció en la que es donen nocions lingüístiques per aprendre a escriure bé la llengua a l'estil de la secció «Millorem el llenguatge» que feia Enric Valor en la revista *Gorg*. A partir d'octubre de 1984 es farà càrrec d'aquesta subsecció el romanista Josep Giner Marco. Així mateix, el dissenyador de la portada de *Saó*, Joan Manuel Llopis, durà la subsecció «Arts Plàstiques»; el compositor, musicòleg i pianista Josep Doménech Part la secció «Música», el poeta Josep Antoni Ferrer «Poesia»; Nobert Alcover la subsecció de crítica de cinema «Silenci, estem rodant» i Josep Lluís Sirera i Emili Marin «Teatre».

Aquell prolífic 1982 aparegueren també les seccions «Tribuna lliure», la qual després s'anomenarà “Tema lliure”, en la que escrien col·laboradors esporàdics que escriuran articles sobre temes d'actualitat política, cultural i econòmica valenciana. Aquesta secció l'estrenà Rosa Solbes amb l'article “Als revolucionaris argelins els ha eixit la 'criada respon dona”, la qual serà el preludi de la secció femnista «X ♀ X» que a partir de 1983 duren Solbes i Emília Bolinches. I finalment «Remblant el clau», columna d'opinió de Josep Maria Jordan Galduf.

Any 1983. La publicació continua creant noves seccions en la primera legislatura autonòmica. El 1983 *Saó* donà un pas atrevit, incorpora com a col·laboradors Joan Fuster i les punxants periodistes Rosa Solbes i Emília Bolinches. L'assagista de Sueca es fa càrrec de la columna «La plana del Fuster» on fa unes incursions al fet religiós valencià, com hem dit. I per la seua banda, Solbes i Bolinches asumiran la secció «X ♀ X», una crítica irònica i mordaç als tòpics i prejudicis masclistes sobre la dona que no va agradar a alguns subscriptors del clergat, els quals arribaren a manifestar el seu rebuig a través de la secció «Parle vosté». Tanmateix va primar el talant democràtic del consell de redacció, aquestes polèmiques seccions es mantingueren. Això no obstant, a petició dels lectors més catòlics,⁶⁴¹ aqueix any es va crear la nova subsecció «Documents d'Església» incorporada en «El món i el regne» i coordinada per Llorenç Gimeno, que

⁶⁴¹ En l'enquesta “Tu també fas Saó” elaborada el 1982 un 28% dels lectors demana una secció sobre documents eclesiàstics.

reproduceix escrits singulars de teòlegs i jerarques de l'Església que reforcen doctrinalment l'esperit del Vaticà II.

Són significatius també els progressos realitzats l'any 1983 pel que fa a la informació local i comarcal. De fet, per ampliar i reforçar els esdeveniments de més actualitat del País Valencià, van nàixer els apartats «Pels carrers de les comarques del nord» i «Pels carrers de les comarques del sud». Aparegueren primer com a subseccions de «País», però amb el temps es convertiren en seccions independents que recollien informacions dels pobles de Castelló i Alacant, respectivament. *Saó* volia trencar el provincialisme informatiu imperant, mai va perdre l'objectiu de ser una publicació regional i no únicament de València. Aquesta concepció la va reforçar més encara en «Terres i gent» a partir d'octubre de 1983. Ja cobertes informativament les 32 comarques valencianes des que començà la secció el 1980, es planteja ara un nou rumb i la secció incorpora biografies de personatges històrics valencians no massa coneguts pel gran públic, així com paratges naturals i monuments. La secció la coordinen Vicent Cardona, Antoni Ferrer i Joan Lluís Sanxis. En aquest apartat comença a escriure's de Gregorio Mayans, Josep Antoni Cabanilles, el pare Vicent Tosca, el taquígraf Francesc de Paula Martí, o de rius i serres i de monuments emblemàtics. En definitiva, una altra forma de mirar la terra dels valencians.

El 1983 també s'incorpora un nou membre al consell de redacció, August Monzó, alhora que s'amplien els continguts filològics mitjançant la creació de «Parany de paraules», nova secció coordinada inicialment per Cristòfor Aguado a la que se sumen més endavant Antoni López i Josep Iborra. Es tracta d'un apartat de gramàtica i bon ús de la llengua que respon a les peticions dels lectors. De fet, en l'enquesta «Tu també fas Saó» el 47% del lectorat demanava al consell de redacció secció d'ensenyament de l'idioma.⁶⁴² El 1983 fou any que més filòlegs i lingüistes entraren a col·laborar en *Saó*. A més dels ja esmentats, s'incorporen el catedràtic de la Universitat de València Antoni Ferrando, el professor de la mateixa universitat Abelard Saragossà, i els lingüistes Vicent Pitarch i Josep Lluís Pitarch. També ingressen els periodistes Manuel S. Jardí, Joan Carles Martí i Tomàs Escuder. Aquests últims escriu en la secció «Pels carrers de les comarques del nord». Aquell any també comença a col·laborar habitualment en *Saó* el professor i psicòleg de l'aprenentatge Marc Antoni Adell.

⁶⁴² Ob cit: «Tu també fas Saó».

Any 1984. No fou un any de creació de noves seccions però sí d'incorporacions valuoses. Entra l'escriptor Pasqual Alapont al consell de redacció i comencen a col·laborar el crític de cinema Vicent Sanchis, que fa un seguiment acurat de la Mostra Cinema Mediterrani en la secció «Art i Cultura». També s'incorporen a la publicació com a col·laboradors l'escriptor i periodista Alfons Cervera, el crític musical Víctor Alonso i l'advocat laboralista Vicent Álvarez Rubio. Per altra banda, el frare Llorenç Gimeno es fa càrrec de la subsecció «Des de Cortixelles» integrada en «El món del regne».

Any 1985. Tampoc hi hagueren massa canvis. Sols apareix la nova secció sobre medi ambient i ecologia «... i el volen verd», coordinada pel prestigiós farmacèutic valencià Miquel Gil Corell, que denuncia les agressions de l'home contra la natura, especialment al País Valencià. La secció arranca en maig amb un document emblemàtic en la història de l'ecologisme, la “Carta del cap dels indis, Sealth”, on líder indi siux escriu al president dels EE UU fent una defensa de la natura com a simbiosi de l'home i Déu. A més, a partir d'octubre, Antoni Ariño canvia el nom de la seua secció «Itineraris sense límits» que passa a denominar-se «Festes i tradicions». Així mateix, la secció «Art i Cultura» suma les noves subseccions «Gastronomia» i «Aparador de llibres» sobre novetats editorials, a més de tres nous col·laboradors: el poeta i crític literari Manuel Joan Arinyó, l'escriptor Marc Vicent Adell i l'actriu Empar Ferrer, dona de Luís Fornés.

Any 1986. Es produeixen noves incorporacions. El mes d'abril surt August Monzó del consell de redacció i ingressen Enric Abad, Joaquim Adell, el metge Francesc Asensi Botet i l'historiador Vicent S. Olmos. I a partir de febrer del 1986 Emili Marin es fa càrrec de la secció «Racó Polític». A més, s'incorporen com a col·laboradors habituals el filòleg Ferran Fabregat en «Parany de paraules», el dibuixant Joan Marin que escriu en «Gastronomia», i el periodista i polític Francesc de Paula Burguera, que inaugura la columna d'opinió «Racó de l'Olla» que perviurà fins a 2011. Al mateix temps, Just Ramírez, que ja portava col·laborant des de 1981, inaugura la nova secció ecopacifista «Sense futur?». També hi ha novetats en «El món i el regne», que afegeix l'apartat «Diàleg», que és una entrevista breu a algun personatge valencià creient o agnòstic, tan se val, al que li fan preguntes referents a l'Evangeli. Aqueix any, a més, es crea una encoratjadora secció que malauradament no tindrà llarga vida. Es tracta de «Les obres i els manobres», un apartat que introdueix entrevistes a artistes i escriptors que comencen a despuntar en la seua professió així com reportatges sobre projectes artístics que s'han fet a base de molt d'esforç i pocs recursos econòmics, fent una clara al·lusió al manobre

o jornalero que ajuda en totes les feines sense tenir massa coneixements de l'ofici. L'any 1986 fou també una any tràgic per a *Saó*. Moria el dissenyador de la portada, Joan Manuel Llopis, a causa d'una greu malaltia. Aquest fou substituït per Xavier Ferragud d'Algemesí. La mort de Llopis fou un cop dur per als fundadors de *Saó*. Però també fou un any d'incorporacions

Any 1987. Últim any que ocupà la direcció de *Saó* Josep Antoni Comes. Es produïren pocs canvis pel que fa a les seccions. La principal preocupació del consell de redacció era preparar el relleu de Comes, que ja portava mesos manifestant el seu cansament, responsabilitat que va recaure a partir de gener de 1988 en Emili Marín. Pel que fa a les seccions se'n crea una nova, «Lletra de canvi», un apartat de filologia que recull l'esperit de «Parany de paraules» en el que escriuen Ferran Fabregat i Antoni López. Així mateix, Josep Antoni Comes deixa una temporada la subsecció «Plaça de l'església», de la qual es fa càrrec Vicent Cardona, mentre que Joan Lluís Sanxis passa a coordinar «Documents d'Església». Això no obstant, malgrat el moment de transició que vivia *Saó*, es produeixen tres importants fitxatges. S'incorporen com col·laboradors el crític d'art i periodista Rafael Prats Rivelles, que escriurà en la subsecció «Art», el periodista i escriptor Francesc Pérez Muntaner i la editora i escriptora Rosa Serrano. Els dos últims continuen col·laborant avui en *Saó*.

6.14.4.2. El «Quadern» monogràfic de *Saó*.

Cada director ha deixat la seua empremta en la publicació. Josep Antoni Comes alça la revista des de zero. Crea un equip de redacció, ensenya a escriure i a fer periodisme, divideix la revista en seccions, potencia la subscripció popular per a guanyar lectorat, crea una xarxa de col·laboradors en la secció «País» i institueix el 1979 el Premi Josep Espasa de temàtica religiosa i el Premi Ramon Muntaner de temàtica nacional. Comes també posa en contacte *Saó* amb altres revistes i col·lectius del progressisme catòlic de l'Estat espanyol. A més d'això, introdueix a partir del primer número l'anomenat «tema central», que consisteix en un bloc d'articles en el que diversos especialistes analitzen un tema monogràfic concret des de diverses perspectives. El tema central serà el precursor del que a partir de 1987 s'anomenarà ja oficialment el «Quadern» de *Saó*, però realment venien fent-se quaderns des de 1976. Els quaderns són suplementos monogràfics que analitzen en profunditat problemàtiques concretes del País Valencià. Són elaborats per especialistes en la matèria, en la majoria de casos els millors experts del País Valencià

en els temes abordat. Bona part dels articles dels quaderns no són textos purament informatius, més bé són petits assaigs que analitzen en profunditat qüestions concretes aplicant metodologies d'estudi pròpies de les ciències humanes i socials. Els quaderns apropen al lector no expert a temàtiques especialitzades usant un registre idiomàtic culte, didàctic i divulgatiu.

Temes dels Quaderns de Saó (anys 1976-1987)			
Temàtica dels Quaderns	Nombre	Temàtica dels Quaderns	Nombre
Església i cristianisme	17	Democràcia	2
Nacionalisme, identitat i autonomia	13	Marginació	2
Economia	10	Comarques	2
Llengua catalana	9	Turisme	2
Art, cinema, teatre i música	6	Sanitat	2
Història	5	Joventut	1
Literatura	5	Ensenyament	1
Universitat	4	Urbanisme	1
Dona, feminisme i família	4	Esport	1
Festes i tradicions	4	Anarquisme	1
Ecologia	4	Gastronomia	1
Pacifisme	3	Saó	1
Mitjans de comunicació	2	Total	103
Font. Saó, núm. 1 -103. Elaboració pròpia			

Els quaderns reflecteixen clarament la línia cristiana i nacionalista de *Saó*. Entre 1976 i 1987 es publiquen 103 suplementos monogràfics, entre els quals predominen de forma aclaparadora les temàtiques relacionades amb l'Església i el cristianisme (17 quaderns) i el debat sobre nacionalisme i autonomia valenciana (13 quaderns).

Hi ha també una gran preocupació per la situació de la cultura catalana al País Valencià, fet pel qual *Saó* dedica nou quaderns a analitzar els passos donats en la promoció de la llengua, sobretot en l'àmbit de l'ensenyament, així com cinc quaderns més que parlen de la literatura produïda en terres valencianes tant en català com en castellà. La resta dels suplementos analitzen temes diversos de l'àmbit econòmic, social i cultural valencià sempre des d'una òptica valencianista progressista, mirant primer quin és l'estat de la qüestió de cada cosa i com afecta a la ciutadania valenciana, i després oferint alternatives de millora. Els quaderns també delaten el tipus de periodisme que practica per *Saó*. Un periodisme que propicia el debat d'idees, que té vocació de servei a la ciutadania i que defensa la construcció de la democràcia i l'autogovern del poble valencià. Les taules que exposem tot seguit constaten la varietat i riquesa temàtica dels temes tractats en els quaderns.

I. Quaderns centrals de Saó (1976-1987)	
ESGLÉSIA I CRISTIANISME	NACIONALISME I AUTONOMIA
Democràcia i Església	Identitat del poble valencià
Esglésies, sectes i nous cultes al País Valencià	Problemes socioeconòmics i nacionalisme
Església i grups intermedis	Autonomies històriques: espanyolisme versus nacionalisme
Castellanització de l'Església valenciana	Eleccions i nacionalisme
Església i País	Urnes per a un País (De eligenda natione)
Teologia i País	València, un País per fer
L'Església valenciana del segle XIX	El calvari autonòmic valencià
Anem de Sínode	Partits i Estatut de Benicàssim
Textos litúrgics valencians	Diners i autonomia: reflexions al voltant del Pla Econòmic Valencià
Bisbes, referèndum i partits polítics	L'art de fer País
Frares i monjos al País Valencià	Temps d'eleccions
Per què tenim els capellans que tenim al País Valencià	Nacionalisme i premsa periòdica
Anticlericalisme d'ahir, d'avui, de sempre	El fenomen del blaverisme
D'Església valenciana	COMARQUES
Guerra civil i Església valenciana	El País Valencià llunyà
Patrimoni artístic religiós	Comarques valencianes de parla castellana
Viatge del Papa	

En els quaderns de *Saó* han escrit allò més representatiu de la *intelligentsia* valenciana progressista de la Transició i primers anys de la democràcia. Aquests monogràfics, a més del seu valor periodístic en el moment de la seua publicació, tenen una gran importància documental i d'estudi, ja que són una font de qualitat per estudiosos de diverses branques. A través dels quaderns es poden veure les inquietuds, els conflictes, les transformacions polítiques i socials i les tendències culturals que viu la societat valenciana entre 1976 i 1987. Són els anys del xoc amb la jerarquia eclesiàstica conservadora valenciana, els anys de la Batalla de València i de la construcció de l'autonomia valenciana simbolitzada en la Generalitat i les Corts Valencianes, els anys de l'inici de la normalització lingüística partint de la Llei d'Ús d'Ensenyament del Valencià. Són també anys de crisi econòmica i de canvis en les estructures econòmiques, anys de recuperació de la literatura catalana i d'expansió de noves manifestacions artístiques, anys en definitiva de canvis profunds en els que els partits polítics, la intel·lectualitat i la societat civil alcen la seua veu.

II. Quaderns centrals de Saó (1976-1987)	
<p>LLENGUA CATALANA</p> <p>Al voltant de l'ensenyament en valencià</p> <p>En la mort de Sanchis Guarner</p> <p>Primer cinquantenari de les Normes de Castelló</p> <p>Fracàs escolar i ensenyament en valencià</p> <p>Política lingüística (La Llei d'Alacant)</p> <p>L'ensenyament “en” valencià</p> <p>El miracle de la llengua</p> <p>El Congrés i el futur de la llengua</p> <p>Més sobre l'ensenyament “en” valencià</p>	<p>ECONOMIA</p> <p>Món rural valencià</p> <p>Agricultura valenciana i Mercat Comú</p> <p>Llaurar i sindicat-se al País Valencià</p> <p>El futur de l'economia valenciana</p> <p>Les multinacionals al País Valencià</p> <p>L'hora de les fires</p> <p>Europa: economia i cultura</p> <p>Ceràmica valenciana</p> <p>De Wall Street a la borsa de València</p> <p>L'estat dels diners i els sindicats</p>
<p>FESTES I TRADICIONS</p> <p>Festa i lluita</p> <p>Festa i religiositat popular</p> <p>Símbols, cultura i poble</p> <p>Jocs infantils valencians</p> <p>GASTRONOMIA</p> <p>Menjars i veures valencians</p>	<p>ART, CINEMA, TEATRE I MÚSICA</p> <p>Mostra i cinema valencià</p> <p>Art i artistes al País Valencià</p> <p>Teatre a València</p> <p>Música i País</p> <p>Nova Cançó, vint anys després</p> <p>Cultura a banda</p>
<p>UNIVERSITAT</p> <p>La Universitat</p> <p>Investigació científica al País Valencià</p> <p>Universitat i País</p> <p>Reforma universitària</p>	<p>DONA, FEMINISME I FAMÍLIA</p> <p>Les dones, ara</p> <p>Home-Dona, ara i ací</p> <p>Família i dona</p> <p>Matrimoni i família</p>
<p>MITJANS DE COMUNICACIÓ</p> <p>Els mitjans de comunicació al País Valencià</p> <p>Televisió valenciana</p>	<p>TURISME</p> <p>Veure País, fer País</p> <p>Turisme i aigua</p>
<p>PACIFISME</p> <p>Objecció de consciència</p> <p>Educar per la pau</p> <p>Per la pau</p>	<p>ECOLOGIA</p> <p>Ecologia i recursos energètics</p> <p>Crisi de la nostra societat i alternativa ecològica</p> <p>Riuada del Xúquer</p> <p>L'Albufera, llac minvant</p>

III. Quaderns centrals de Saó (1976-1987)	
JOVENTUT El món dels joves ENSENYAMENT Ensenyament a examen ANARQUISME L'anarquisme SAÓ Cinquanta números de <i>Saó</i>	URBANISME Urbanisme i vivenda SANITAT La sanitat al País Valencià El canvi en la sanitat ESPORT La pilota valenciana
HISTÒRIA Notes sobre el País Valencià als segles XVIII i XIX La Generalitat Valenciana Historiadors i formes de fer història L'erasmisme valencià Moros o cristians?	LITERATURA Els llibres al País Valencià Vida literària i lingüística valenciana El fenomen de la narrativa valenciana Escriptors valencians d'expressió castellana Què pot llegir la gent jove?
DEMOCRÀCIA Dos anys d'ajuntaments democràtics Reflexions diverses sobre el 23-F	MARGINACIÓ El món de la marginació Marginació i serveis socials
FESTES I TRADICIONS Festa i lluita Festa i religiositat popular Símbols, cultura i poble Jocs infantils valencians GASTRONOMIA Menjars i veures valencians	ART, CINEMA, TEATRE I MÚSICA Mostra i cinema valencià Art i artistes al País Valencià Teatre a València Música i País Nova Cançó, vint anys després Cultura a banda
Font. <i>Saó</i> , núm. 1-103. Elaboració pròpia	

Els Quaderns es complementen amb altres informacions especialitzades d'interés com són els treballs guanyadors dels premis de periodisme convocats per *Saó* i l'edició de monogràfics de personatges i fets històrics valencians. Des de 1979 *Saó* convoca, com a activitat cultural, dos premis anuals de periodisme. Es tracta del Premi Josep Espasa de temàtica religiosa, i el Ramon Muntaner de temàtica nacionalista. Aquests premis comporten una dotació econòmica (12.000 pessetes) i la publicació en la revista dels treballs guanyadors. Els premis es concedeixen en el transcurs d'un sopar anual, la Festa de *Saó*, en el que es fa també un homenatge a un personatge destacat del progressisme

catòlic o del nacionalisme valencià.⁶⁴³ Aquests premis han servit a *Saó* per a captar nous col·laboradors. Alguns dels premiats comencen a col·laborar mesos després d'haver guanyat el premi, com és el cas de Cristòfor Aguado, August Monzó, Carles Dolç, Emili M. Boils, Francesc Asensi Botet i Vicent Boscà.

Les deu primer convocatòries dels Premis Saó (anys 1979-1989)		
Edició	Premi Ramon Muntaner Temàtica valenciana	Premi Josep Espasa Temàtica religiosa
1979	<i>La passió dels escriptors valencians</i> Manuel Caballero Calabuig	<i>A la recerca de l'Església perduda</i> Cristòfor Aguado Medina
1980	Modalitat única <i>El teatre valencià</i> M.V. Vilanoba i Guinot <i>La polèmica sobre l'habilitació del Port de Sagunt</i> Josefa Bertolín i M. A. Piqueras	
1981	<i>Haja cascuna part son dret</i> Joan Antoni López Quiles	Desert
1982	<i>Anticatalanisme, la coentor del feixisme</i> Vicent Martí	<i>Significació ecumènica de Lluís Vives</i> August Monzó Arazo
1983	<i>Entre l'erosió i la contaminació mediterrània</i> Carles Dolç	<i>La nit que va morir Joan XXIII</i> Emili M. Boils
1984	<i>Els problemes de l'ensenyament en castellà en les escoles rurals.</i> Ll. M. Lázaro <i>Cabdet, illot valencià dins del Regne de Múrcia</i> A. Navarro i Carme Doménech	<i>És possible una església valenciana</i> Alcalà i J. LL. Vicente
1985	<i>Llengua i folklore: el cicle vital i els jocs</i> Ricard Morant i Marco	<i>Aspectes ètics de les actituds personals davant la qüestió nacional</i> Francesc Asensi Botet
1986	Tres anys de valencià a l'escola J. LL. Puig Francés i Vicent Luna Sirera	Desert
1987	Tres lectures per a la reflexió nacionalista Vicent Luna i Vicent Brotons	Trilogia de la Pasqua cristiana M. C. Fuente
1988	<i>La secularització lingüística</i> Ricard Morant i Marco	<i>Església valenciana versus País Valencià?</i> Vicent Boscà Perelló
Font: Antoni Ferrer: "Deu anys de Premis Saó: una panoràmica i algunes reflexions". Saó 115.		

⁶⁴³ Vegeu ANTONI FERRER: "Deu anys de Premis Saó: una panoràmica i algunes reflexions". Saó 115 (gener 1989), p.23-25

Finalment, l'any 1989 s'enceta la publicació d'una sèrie de números monogràfics sobre personatges especialment significatius de la realitat històrica, cultural i política del País Valencià. Monogràfics com els dedicats a Tirant lo Blanc, Lluís Vives, Joan Fuster, Els Borja, Les Corts, el Misteri d'Elx, el Teatre romà de Sagunt, 10 anys d'autonomia, Els Mossàrab valencians i d'altres, acosten a la societat valenciana una sèrie de fets clau per a la recuperació de identitat. Aquesta iniciativa ha perdurat fins a 2009.

6.15. AUTORS PER A UN PAÍS. INTEL·LECTUALS I ESCRITORS VALENCIANISTES EN SAÓ.

En els capítols anteriors hem anat desgranant la participació en *Saó* de persones procedents del catolicisme progressista, vinculades a la publicació bé com a fundadors o membres del consell de redacció, o bé simplement com a col·laboradors habituals que han deixat una forta empremta i han contribuït a consolidar la revista. En el present apartat volem subratllar la trajectòria dels col·laboradors del món laic que destaquen per desenvolupar una intensa tasca valencianista en àmbits culturals, associatius, polítics i universitaris del País Valencià. Es tracta de 45 col·laboradors que escriuen regularment en *Saó* durant 1977-1987, i alguns d'ells més enllà de 1987. Són persones fortament compromeses amb el redreçament del País Valencià lingüístic i cultural i d'altres camps que abracen la defensa del patrimoni i del medi ambient o la investigació.

En aquest grup hem seleccionat una llarga nòmina d'escriptors de reconegut prestigi com ara Joan Francesc Mira, Marc-Vicent Adell, Alfons Cervera, Josep Piera, Josep Lluís Sirera, Bernat Capó i Rosa Serrano. Professors d'universitats com Josep Lluís Blasco, Josep Maria Jordan Galduf, Vicenç Rosselló, Trini Simó, Antoni Ariño, Vicent Franch Ferrer, Lluís Aguiló Lúcia i Víctor Fuentes. Filòlegs i lingüistes com Josep Giner Marco, Antoni Ferrando, Vicent Pitarch Almela, Josep Lluís Pitarch, Abelard Saragossà i Ferran Fabregat. Historiadors com Ricard Blasco, Francesc Xavier Blai, Vicent S. Olmos i Recared Agulló. Polítics fonamentals en la Transició com Emèrit Bono, Vicent Àlvarez i Vicent Soler. Crítics de literatura i d'arts plàstiques i escèniques com Josep Iborra, Josep Doménech Part, Rafael Prats Rivelles, Rafael Esteve Casanova, Empar Ferrer i Lluís Fornés (el Sifoner). Humoristes gràfics com Juli Sanchis (Harca) i Enric Arenós (Quique). Activistes veïnals i ecologistes com Just Ramírez i Miquel Gil Corell. I per suposat, periodistes de la talla de Rosa Solbes, Emília Bolinches, Manuel S. Jardí, Francesc de Paula Burguera, Toni Mestre i Tomàs Escuder.

Tots són valencianistes d'esquerres, la majoria d'ells agnòstics, els quals també han fet la història de *Saó*. Tots ells tenen com a denominador comú la valoració i assimilació de la proposta nacionalista fusteriana. Com hem explicat abans, és l'esquerra agnòstica valencianista, i no la dreta catòlica castellanitzada, la que escriu en *Saó*. La ideologia nacionalista és el rent aglutinador de catòlics progressistes i agnòstics. Ambdós sectors comparteixen pàgines d'un mateix periòdic, *Saó*, amb respecte, tolerància i empatia, cosa impensable en la premsa de la II República i del franquisme. El cert és al llarg de 1976-1987 escriuen en *Saó* un elevat nombre de periodistes, escriptors, historiadors, professors, artistes, filòlegs i activistes socials no vinculats a l'Església que representen una concepció moderna del valencianisme progressista inspirat en l'obra de Joan Fuster. I diem inspirat perquè els 45 autors esmentats interpreten el fusterianisme d'una forma oberta i no ortodoxa des de la diversitat teòrica dels seus plantejaments. Cadascú agafa de Fuster allò que més li interessa. No oblidem, com afirma Antoni Furió, que *Nosaltres els valencians* no és un tractat de teoria política ni un programa polític, és un assaig d'idees polítiques, no exempt ni de rigor en la formulació d'idees ni de qualitat literària en la seua expressió.⁶⁴⁴ Per tant, no hi ha en *Saó* una ortodòxia fusteriana, no se segueixen estrictament tots els seus raonaments nacionalitaris, predomina entre els col·laboradors (tant cristians com agnòstics) un nacionalisme heterodoxe que partint de Fuster plantegen diverses vies i estratègies de redreçament nacional, diverses fórmules de "fer país", com es deia en el vocabulari polític de l'època. Així, la lluita i el treball per recuperació cultural del País Valencià, segons l'autor de què es tracte, té manifestacions diferents. Pot ser per mitjà de la política, del treball de la recerca a la universitat, del periodisme combatiu, de l'organització i realització d'activitats culturals diverses o bé a través l'activisme social i veïnal. El ventall de fórmules és ampli. Per tant, aquests autors representen una rica pluralitat de veus dins del món del valencianisme progressista. Els criteris de selecció que hem seguit per incloure aquests 45 col·laboradors (i no d'altres) són bàsicament tres:

Primer. Entren com a col·laboradors en *Saó* en el període 1976-1987 i escriuen habitualment durant bastants anys en la publicació, inclús més enllà de 1987.

Segon. Són persones de gran prestigi en la seua activitat professional i d'una forta projecció social, perquè són autors d'obres significatives o bé promotors de

⁶⁴⁴ FURIÓ i DIEGO, A: "Contra l'escolastisme". En *L'Espill* núm.40. Monogràfic dedicat a *Nosaltres els Valencians*, mig segle després. pp.6-22.

projectes importants en les seues respectives especialitats d'estudi o professió. Cadascú assumeix de forma conscient el paper d'estudiós o professional compromés amb la cultura, la història, la llengua, el patrimoni i el territori del País Valencià. Són el que Michel Foucault anomena "intel·lectuals específics" o experts en matèries concretes enfront al clàssic "intel·lectual universal", que és una mica la consciència de tots. És a dir, són intel·lectuals que treballen en sectors concrets del saber, en punts precisos on se situen les seues condicions de treball o de vida, que han guanyat una consciència molt més concreta i immediata de les lluites perquè es tracta de lluites materials, reals i quotidianes en les que ells participen contra algun poder opressor. I igualment que l'intel·lectual universal, compleixen funcions crítiques i defensives contra la dominació i les injustícies socials.

Tercer. Són ideològicament nacionalistes progressistes, els quals, tal com hem explicat adés, assumeixen la idea de la concepció del País Valencià de Joan Fuster però l'interpretat en la seua praxis d'una manera heterodoxa.

Però hi ha més encara. Aquests 45 col·laboradors de *Saó* foren lluitadors tenaços per les llibertats durant el franquisme. La gran majoria d'ells van participar en la lluita antifranquista en plataformes diverses de tipus cultural, polític, veïnal, ecologista..., moltes d'elles clandestines. I tots ells, més tard, formaran part de l'elit cultural, política i intel·lectual que protagonitzà en la Transició la lluita per l'Estatut d'Autonomia del País Valencià, la normalització del català i un Estat democràtic de dret.

6.15.1. La presència de la Universitat de València en Saó: Vicent Rosselló, Josep Maria Jordan Galduf, Víctor Fuentes, Trini Simó, Lluís Aguiló Lúcia, Vicent Franch, Josep Lluís Blasco, i Antoni Arinyo.

Des dels seus inicis *Saó* connecta molt bé amb els sectors progressistes de totes les universitats valencianes, principalment de la Universitat de València. En la primera època de la revista serà constant la presència de professors valencianistes, fonamentalment de les branques de les ciències socials i humanístiques. Aquesta relació es mantindrà i es perpetuarà fins als nostres dies. L'interés de *Saó* en fomentar la coneixença del País Valencià en totes les àrees d'estudi farà que el consell de redacció requirisca sovint la col·laboració de professors investigadors per analitzar temes concrets relacionats amb la seua especialitat. O dit d'altra manera, *Saó* buscarà sempre el saber dels "intel·lectuals específics" per a entendre millor el País Valencià.

El primer professor que comença a col·laborar és el geògraf **Vicent Maria Rosselló i Verger** (Vicenç Rosselló, Palma de Mallorca, 1931). Ell fou un dels mentors de *Saó* en el món universitari i sectors laics de la societat valenciana, gràcies al seu prestigi intel·lectual adquirit com a catedràtic de geografia a la Universitat de València des de 1969. Com hem dit, Rosselló va tenir una estreta relació amb Joan Fuster, Vicent Ventura i Emili Marín. Però cal afegir que el món religiós no li era alié, ja que Rosselló va ingressar en el Seminari de Mallorca als 11 anys per decisió dels seu pare. Allí va estudiar onze cursos, en sortí quan li faltava només un curs per acabar el cicle de teologia. El suport de Rosselló a *Saó* en àmbits intel·lectuals el va complementar com a col·laborador els anys 1977-1986, escrivint sobretot temes de geografia humana i física del País Valencià. Amb Rosselló comença a analitzar-se el fet comarcal en *Saó*, incidint sobretot en el feble paper de les comarques en el marc autonòmic. La seua autoritat en aquest camp és inqüestionable. De fet, el govern preautonòmic valencià inclogué Rosselló en la comissió que havia de dictaminar sobre les comarques valencianes.

Vicent Rosselló estudià ciències naturals a la Universitat de Barcelona i es llicencià en filosofia i lletres en la Universitat de València, on es doctorà el 1964. Aviat s'especialitzà en geografia essent catedràtic d'aquesta especialitat a la Universitat de València a partir de 1969 i fins a la seua jubilació. El treball que ha portat a cap Vicenç Rosselló des de la seua càtedra ha estat molt considerable. Ha estat el pioner dels estudis de geografia al País Valencià, ha fundat el laboratori de Geomorfologia i Paninologia, ha mantingut la publicació de *Cuadernos de Geografía* (iniciada el 1964), ha dirigit més de trenta tesis doctorals –que en la seua inmensa majoria tracten temes relacionats amb el País Valencià– i ha publicat un grapat de monografies sobre geografia física i humana.

Xavier Serra afirma que Rosselló mostrà un camí de canvi cultural a la Universitat de València en escriure les seues obres en català i fomentar els coneixements sobre el País Valencià amb estudis de geografia. Rosselló feu en el seu camp una tasca de redreçament cultural semblant a la que realitzaren també a la Universitat de València Joan Reglà en història, Miquel Tarradell en arqueologia, Ernest Lluch en economia, o el llatí mallorquí Miquel Dolç i el valencià Manuel Sanchis Guarnier en el camp de la llengua.⁶⁴⁵ La universitat, per primera vegada en molts anys, deixa d'estar girada d'esquena al país. Aquests professors i altres més donaren un fort impuls a la recerca

⁶⁴⁵ Per a l'elaboració d'aquestes referències biogràfiques de Vicent M. Rosselló m'he basat en XAVIER SERRA (2011). *Biografies parcials. Nascuts abans de la guerra* (capítol "Vicenç Roselló, geògraf". pp.175-200). I també en la pàgina web del Grup d'Estudis d'Història de la Cartografia: www.ub.edu/gehc.

sobre temes valencians, i formaren una plèiade de joves llicenciats que adquiriran en el tardofranquisme i la Transició un gran protagonisme polític en formacions d'esquerra.

La seva obra és variada, però sobretot s'ha especialitzat en geografia física de Mallorca i el País Valencià.⁶⁴⁶ Durant els anys que Rosselló fou col·laborador de *Saó* ocupà càrrecs importants en les institucions democràtiques, des de les quals va impulsar també els estudis geogràfics del País Valencià. Fou entre 1981 i 1984 conseller de la Institució Alfons el Magnànim de la Diputació de València i des del 1987 director de la Institució Valenciana d'Estudis i Investigació. El professor Rosselló ha estat un dels impulsors dels estudis de toponímia al País Valencià. Des de 2002 és professor emèrit i ha exercit la docència regular fins a l'any 2007.

Altre referent de la universitat en *Saó* és **Josep Maria Jordan Galduf**, natural de Lliria (Camp de Túria). Jordan Galduf és col·laborador de *Saó* des del mateix naixement de la revista, l'any 1976, tot i que es declara no creient en una carta enviada al director el 1979. Però això no suposa cap impediment perquè *Saó* comptara amb ell. Nascut a Lliria, Jordan Galduf és col·laborador i subscriptor de *Saó* des del mateix naixement de la revista, tot i que es declara no creient en una carta enviada al director el 1979. Però això no suposa cap impediment per a que *Saó* no comptara amb ell com a col·laborador. En la Transició, quan comencà a col·laborar en *Saó*, era un jove professor d'economia a la Universitat de València i destacat militant del PCPV. Jordan Galduf pertanyia al corrent nacionalista del partit, des del primer moment utilitza el català en els seus articles periodístics i llibres. El PCPV és el nom que van prendre els comunistes valencians integrats en el PCE en 1976. Amb les sigles del PCPV, Josep M. Jordan Galduf va ser alcalde de Lliria entre 1979-1983. Durant el seu mandat es prengueren algunes de les seues accions democràtiques més polèmiques davant una dreta encara immobiliària. Jordan Galduf va recuperar el nom valencià del seu poble, Lliria, retirant de la nomenclatura oficial la denominació castellana "Liria". Va canviar els noms dels carrers franquistes per altres més apropiats als temps democràtics, i va aprovar per acord

⁶⁴⁶ Dels aproximadament tres-cents títols publicats poden remarcar-se: *Mallorca, el sur y el sureste* (1964), *El litoral valencià* (1969), que estudia des de la geomorfologia l'impacte del turisme als nuclis de poblament costaners; *Evolución urbana de la ciudad de Murcia* (1975), *Geografía general de España* (1978), *Cinquanta-cinc ciutats valencianes* (1984), *Geografía humana del País Valenciano* (1990), *L'Albufera de València* (1995), *Geografía del País Valencià* (1995), *La cartografia catalana* (2000) i *Cartografia històrica dels Països Catalans* (2006).

plenari l'adhessió de l'ajuntament a l'accés a l'autonomia valenciana per la via de l'article 151 de la Constitució.⁶⁴⁷

Josep M. Jordan Galduf començà a col·laborar en *Saó* a partir d'octubre de 1976, actualment continua escrivint en la seua columna mensual «Europa més a prop». De tots els col·laboradors de *Saó* que no han format part del consell de redacció, Jordan Galduf és el que té una trajectòria més llarga en la revista. Hi ha dues etapes clarament diferenciades de Josep M. Jordan Galduf en *Saó*. En la primera, que abraça el període 1976-1985, el professor escriu sobre temes del Camp de Túria i els Serrans, dues comarques que ell coneix molt bé i que, a més, les estudia des del punt de vista històric, social i econòmic i demogràfic. En aquest període Jordan Galduf publica tres llibres significatius que ajudaran a conèixer aquestes terres: *Gent de Llúria: Economia i societat d'un cap comarcal del País Valencià* (1979), *El Camp de Túria i Los Serranos*. Aquesta primera etapa en *Saó* coincideix amb els seus anys al front de l'alcaldia de Llúria i amb una forta crisi interna del PCPV, que el porta a abandonar finalment el partit. Al començament dels anys vuitanta es produeix en el PCPV un enfrontament entre els anomenats sectors renovadors i nacionalistes contra el sector anomenat prosoviètic, lluita que comporta finalment l'eixida dels renovadors i nacionalistes del partit. Alguns d'aquests últims van anar a l'Agrupament d'Esquerres del País Valencia (AEPV) i altres van fundar el Partit Comunista dels Valencians (PCV), organitzacions que posteriorment van desaparèixer. Ja desapareguts aquests partits, alguns dels seus membres van confluïr la Unitat del Poble Valencià (UPV), el PSAN, el Partit Comunista dels Pobles d'Espanya (PCPE) i altres partits d'esquerra.

La segona etapa de Josep M. Jordan Galduf en *Saó* comença el 1986 i s'ha prolongat fins al moment present. Jordan Galduf centrà els seus articles en l'anàlisi de l'economia valenciana. D'ara endavant, els seus escrits tractaran qüestions com els desafiaments i efectes comercials de la integració en la CEE, la vertebració econòmica del País Valencià, l'impacte de la CEE en l'economia valenciana i les repercussions de les polítiques econòmiques estatal i autonòmica en el sistema econòmic valencià.

La producció periodística de Jordan Galduf en *Saó* és nombrosa. No ha deixat d'escriure puntualment cada mes des de 1976. Amb Josep M. Jordan Galduf, *Saó* ha cobert una àrea important i difícil d'abordar, l'economia, que si no fóra per la seua

⁶⁴⁷ Per a alabar aquests apunts biogràfics de Josep M. Jordan Galduf m'he fet servir d'un ampli *curriculum vitae* facilitat per ell mateix. I evidentment fent un seguiment dels seus articles en *Saó*.

constància i fidelitat a *Saó* difícilment hauria tingut estabilitat en una revista predominantment cultural.

La solvència i permanència de Jordan Galduf ha prestigiat *Saó*, ja no sols per la profunditat i qualitat analítica dels seus articles, sinó també per la seua influència en el món universitari. De fet, Jordan Galduf és un reconegut professor i una autoritat internacional en la seua especialitat. És Catedràtic d'Economia Aplicada de la Universitat de València i autor de nombrosos articles especialitzats i llibres d'economia.⁶⁴⁸ Per altra banda, Jordan Galduf és professor visitant en la Graduate School of European and International Studies de la Universitat de Reading (Gran Bretanya), en l'Institut d'Estudis Europeus de la Universitat Lliure de Brussel·les, col·laborador de l'Institut d'Economía y Geografía Aplicadas del Consejo Superior de Investigaciones Científicas i membre del Consell Valencià per al Debat sobre el Futur d'Europa. A més, en l'actualitat és president executiu del Patronat Sud-Nord Solidaritat i Cultura de la Fundació General de la Universitat de València i membre del Consejo Asesor del Instituto Europeo Mediterráneo.

Cal destacar, finalment, que Jordan Galduf, tot i que els seus articles en *Saó* són majoritàriament de contingut econòmic, no ha oblidat mai el fet comarcal. Va participar en la creació de l'Institut d'Estudis Comarcals del Camp de Túria, l'any 1989, que va nàixer amb l'objectiu de fomentar l'estudi i la recerca de diversos aspectes de la comarca i contribuir a l'animació i dinamització de la vida cultural d'aquest territori. L'any 1990, l'Institut va celebrar el seu primer congrés d'estudis i Jordan Galduf escrigué en *Saó* sobre aquest esdeveniment cultural, així com tants altres més del Camp de Túria.

En el camp de l'economia *Saó* ha comptat també amb **Víctor Fuentes Prósper** (Picanya, l'Horta, 1948). Col·laborador de *Saó* des de 1976 fins avui. Fuentes és llicenciat en Ciències Econòmiques per la Universitat de València i ha estat molts anys professor del Departament d'Economia Aplicada de l'esmentat centre universitari. Actualment està jubilat. Víctor Fuentes pertany una generació de polítics i professors universitaris inquiets i compromesos que van forjar la Transició valenciana des de l'esquerra política. Va ser membre fundador (juntament a Manuel Sanchez Ayuso) del Partit Socialista Popular del País Valencià (PSP-PV), formació política que s'integrarà

⁶⁴⁸ Entre els llibres més representatius de Josep M. Jordan Galduf destaquen: *Política económica y actividad empresarial* (1999), *Entre global i local, passant per Europa i la Mediterrània*, *Las Relaciones Sur-Norte*, *Política económica: fundamentos, objetivos e instrumentos* (2003), *La política económica como economía política: Economía social de mercado, socialdemocracia y socialismo* i *Economía de la Unión Europea*.

en la Junta Democràtica del País Valencià (1975) i la Taula de Forces Poliques i Sindicals del País Valencià (1976-77). Fou també l'únic secretari general del PSP-PV i, després de la integració d'aqueix partit al PSPV, membre del PSPV-PSOE des de 1978. En aquesta formació política va formar part de la direcció executiva comarcal de l'Horta Sud des de 1981 i, va ser secretari general de la mateixa entre 1995 i 2000. Així mateix, va ser Secretari de la Comissió Executiva del PSPV-PSOE en 1978-79 i 1996-97, i president de la Comissió Federal Revisora de Comptes entre 1997 i 2000, i diputat de les Corts Valencianes entre 1983 i 1999 pel PSPV-PSOE, on ha exercit de portaveu del Grup Parlamentari Socialista en diverses comissions al llarg de distintes legislatures. També ha estat regidor en l'Ajuntament de Picanya (1979-1995).⁶⁴⁹

La participació de Víctor Fuentes en *Saó* és primerenca i llarga, i la temàtica tractada principalment economia. Començà a col·laborar en novembre de 1976 i continua actualment. No obstant, els seus articles, tot i que són nombrosos, són esporàdics, els fa a demanda del consell de redacció en moments concrets en què es necessita el seu punt de vista sobre alguna qüestió important de l'economia valenciana. Els seus articles aborden temes econòmics, tant de caràcter històric com d'actualitat, sobretot del País Valencià i la seua vinculació amb la Unió Europea. Víctor Fuentes escriu sobretot de la situació, evolució i problemes estructurals de l'economia valenciana.

La defensa del patrimoni arquitectònic valencià sempre ha estat important en *Saó*. Aquesta àrea l'ha desenvolupada molt bé la professora **Trinitat Simó** (València, 1935). Doctora en Història per la Universitat de València, ha estat professora de Història de l'Arquitectura i del Urbanisme de la Universitat Politècnica de València. Va ser Directora General d'Activitats Artístiques de la Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, i Directora de l'Institut d'Art de l'IVEI. La seua activitat investigadora ha girat al voltant de la història de l'arquitectura, de l'art, del patrimoni arquitectònic i del medi ambient urbà. Ha publicat *La arquitectura valenciana de la renovación urbana* (1973), *Sorolla* (1980) i *Valencia, centro histórico. Guía urbana y de arquitectura* (1983).⁶⁵⁰ Trinitat Simó destaca també per una intensa activitat cívica en defensa del patrimoni, el medi ambient, els drets de les dones i un urbanisme equilibrat no especulatiu que faça unes ciutats verdes i habitables. En els anys setanta participà en plataformes cíviques contra l'especulació urbana, com ara “El Saler per al poble”, “El riu és nostre, i el volem

⁶⁴⁹ Diccionario biográfico de políticos valencianos. (1810-2005). p. 220

⁶⁵⁰ Pàgina web dels Bloc de Progrés Jaume I de l'Alcúdia: www.blocjaume.com.

verd” i “Salvem el Botànic”, així com en la movilització per a la defensa de l’horta de València. Aquest compromís social l’ha reflectit en un bon nombre d’articles publicats en revistes com *Lápiz*, *Batlia*, *Archivo de Arte Valenciano*, *Gorg*, *Saó*, *Debats*, *L’Espill* i *El Temps*. En *Saó* Trini Simó ha desenvolupat una tasca molt prolífica durant 1977-1999. Es pot dir que Trini Simó ha escrit sobre aquells temes que com a ciutadana i historiadora de l’art li interessem, i sobretot aquells en els que ha estat part activa en moviments cívics ciutadans, com ara la pau, el feminisme, la democràcia o el medi ambient. I sobretot temes relacionats amb la conservació del patrimoni arquitectònic i artístic de València.

En els anys de la Transició i primera legislatura de l’autonomia valenciana *Saó* va tenir la possibilitat de comptar amb la col·laboració dels professors Lluís Aguiló i Vicent Franch, dos destacats juristes que explicaren alguns dels amagatalls legalistes de la convulsa vida política valenciana del moment. Amdós participaren en la redacció de l’anomenat Estatut de Morella de 1979, un document sobre el qual es van enllestir els diversos projectes d’Estatut d’Autonomia del País Valencià alaborats pels partits polítics durant la Transició.

Luis Aguiló Lúcia (València, 1950) és un dels 31 nets de Luís Lucia Lucia, director del *Diario de Valencia* entre 1912-1914 i líder de la Derecha Regional Valenciana en temps de la Segona República. Aguiló cursà la carrera de dret entre 1967 i 1972 a la Universitat de València. Al curs següent és contractat com a professor i s’especialitza en dret parlamentari. Luis Aguiló fou un ferm defensor de què el País Valencià assolira la màxima autonomia competencial, en un nivell semblant a les anomenades per la Constitució de 1978 “nacionalitats històriques”, que eren Catalunya, Galícia i el País Basc. La seua sòlida formació en dret parlamentari i constitucional li va valdre formar part, el 1979, de l’equip de juristes que redactà l’Estatut de Morella, un avantprojecte d’estatut que fou elaborat en aquesta ciutat aprofitant una reunió que va mantenir el consell preautonòmic presidit per Josep Lluís Albinyana. «Es tractava d’un avantprojecte d’estatut complet i articulat, fet per tècnics no lligats a cap partit polític i amb un plantejament maximalista, és a dir, pensant en la màxima autonomia que el País Valencià podia assolir. Es tractava, per tant, d’un avantprojecte d’estatut constitucional i possibilista», afirmarà anys després Aguiló en *Saó*.⁶⁵¹ Però la violència de les forces residuals del franquisme en la Batalla de València i els entrebancs posats per Madrid (el

⁶⁵¹ LLUÍS AGUILÓ: “De Morella a Almansa passant per Benicàssim”, en *Saó*, 50. 1982. p.6.

Govern rebutjà el referèndum valencià per accedir a l'autonomia per l'article 151 de la Constitució) rebaixaren considerablement aquestes pretensions. «Finalment, després del 23-F i dels pactes de Madrid, s'inicia una altra vegada el procés autonòmic valencià, però aquesta vegada al marge de la Constitució. I el seu fruit va ser l'Estatut de Benicàssim, el qual suposa una important reducció del de Morella, tant en aspectes competencials com en relació amb les senyes d'identitat del nostre poble, amb la imposició de la Senyera de la ciutat de València com a Senyera del País Valencià», recorda Lluís Aguiló.⁶⁵² En aquells anys Aguiló va participar en un munt d'actes per a explicar a la població què suposava l'Estatut en la recuperació de l'autogovern.

Quan Aguiló comença a col·laborar en *Saó*, l'any 1981, ja era un reconegut expert en dret parlamentari i en història del parlamentarisme valencià. Havia escrit *Las elecciones en Valencia durante la Segunda República* (1974), *Sociología electoral valenciana (1903-1923)* l'any 1976 i *El sistema de partidos políticos al País Valencià* (1980), obra aquesta última en la qual analitza com s'estava produint la Transició a la democràcia després de la mort de Franco. La tesi fonamental d'aquests llibres és el sucursalisme del sistema de partits polítics valencians respecte al sistema estatal, una situació que es manté des de la Restauració fins a la Transició i que continua tenint vigència. Altres obres significatives d'Aguiló d'aquells anys són *Volem l'Estatut! Una autonomia possible per al País Valencià* (1979), escrita juntament amb Vicent Franch i Manuel Martínez Sospedra; *Lecciones de derecho constitucional español I. La Constitución* (1981), escrit amb Manuel Martínez Sospedra) i *L'autonomia* (1982).

Lluís Aguiló escriu en *Saó* entre 1981 i 1989. Denuncia en els seus articles els límits que imposa la Constitució i la Llei Electoral al desenvolupament de les comunitats autònomes amb llengua pròpia, en particular al País Valencià. Afirmar que la Constitució va ser calculada per a crear un bipartidisme fort a l'Estat i retallar el pes polític dels territoris no castellans, ja que prohibeix la federació de comunitats autònomes i per mitjà de la legislació electoral dóna menys escons en el Congrés de Diputats i el Senat als territoris no castellans en relació a la seua població. Però aquesta situació no la podia canviar Aguiló, ni tampoc l'Estatut de Benicàssim aprovat el 1982. Finalment, amb pragmatisme democràtic acceptà l'Estatut ple de renúncies pactat per la UCD i el PSPV-PSOE, encara que deixant clar que era un punt de partida per aconseguir més quotes d'autonomia en el futur. Ho explicà així en *Saó* el 1982: «Ara bé, aquest és l'Estatut que

⁶⁵² *Ob. Cit.* “De Morella a Almansa...”.

tenim i del qual cal partir en el futur. Pot ser un marc legal que no ens agrade; no ho oblidem, però, que sols lluitant contra l'Estatut d'Almansa des de dins, és com podrem fer del nostre estatut el de tots els valencians».⁶⁵³

Aconseguida l'autonomia, el novembre de 1982 Lluís Aguiló és nomenat (a proposta de Jona Lerma) lletrat major de les Corts Valencians, càrrec que mantindrà fins al 2003. El nomenament d'Aguiló –afirma Xavier Serra– va ser conseqüència de la seua dedicació al dret parlamentari, branca del dret que els juristes més vells i acadèmicament millor situats havien despreciat. Aguiló va organitzar les Corts partint pràcticament de zero. Quan ell començà les Corts tenien sols quatre funcionaris i dos milions de pressupost. Calia inventar-ho tot.⁶⁵⁴ Aquesta experiència professional el va convertir durant molts anys en uns dels homes clau de la política del País Valencià. Aguiló també ha explicat en publicacions especialitzades el funcionament de les institucions autonòmiques valencianes. En *Saó* ha escrit diversos articles sobre aquesta qüestió,⁶⁵⁵ analitzant també l'evolució dels partits i de les eleccions al País Valencià.⁶⁵⁶

El la legislatura de 2003, en la vespra de la constitució del nou parlament, Lluís Aguiló presentà la dimissió i passà a fer de lletrat major en l'Acadèmia Valenciana de la Llengua, organisme al que ell havia contribuït a preparar administrativament.

Per la seua banda, **Vicent Franch Ferrer** (Borriana, la Plana Baixa, 1949), professor de Ciència Política a la Universitat de València, ha escrit diversos assaigs sobre política autonòmica i la qüestió nacional valenciana. És autor d'una dotzena de llibres i de quasi un centenar d'articles especialitzats sobre història, política valenciana, dret autonòmic, drets lingüístics i teoria i pràctica política. Com hem dit abans, fou redactor, junt a altres professors universitaris, de l'Estatut de Morella. La seua obra d'aquells anys està impregnada de flama autonomista. Durant la preautonomia va escriure els llibres *Volem l'Estatut! Una Autonomia possible per al País Valencià* (1977), *El nacionalisme agrarista valencià 1918-1923* (1981) i *El blasquisme: Reorganització i conflictes polítics 1928-1936* (1984). A més, Vicent Franch ha estat un prolífic columnista de premsa d'ençà del 1976 i ha escrit en un munt de diaris, com ara *Las Provincias*, *Diario*

⁶⁵³ *Ibidem*. “De Morella a Almansa...”.

⁶⁵⁴ XAVIER SERRA (2009). *Biografies parcials. Els 70 al País Valencià*. Vegeu el capítol “Lluís Aguiló Lúcia, jurista”. Pp.123-158.

⁶⁵⁵ Vegeu LLUÍS AGUILÓ: “La Generalitat: un marc polític per a la convivència dels valencians (Saó, 62.1983. pp.21-22. I “Les actuals Corts Valencianes” (Saó, monogràfic 10.1989. pp.40-41.

⁶⁵⁶ Vegeu LLUÍS AGUILÓ: “Partits i eleccions. Deu anys de participació política” (Monogràfic Saó, 10.1992. pp.36-38.

de València, *Notícias al Dia*, *Hoja del Lunes*, *Castellón Diario*, *Mediterraneo* i *Levante-EMV*, així com el *Diario de Mallorca*, *El Temps*, *Avui*, *Deia* i *La Vanguardia*. I evidentment també en *Saó*.

En *Saó* Vicent Franch va començar en gener de 1980 escrivint en la secció «Cap a l'autonomia» on va opinar sobre el tortuós procés preautonòmic valencià. La seua col·laboració en *Saó* al front d'aquesta secció serà curta, durà a penes un any. Així i tot, Franch continuarà col·laborant en *Saó* de forma esporàdica fins al 1995 escrivint articles sobre el valencianisme agrarista i l'evolució de l'autonomia valenciana.

Com a expert en autonomisme, Vicent Franch ha publicat nombrosos treballs sobre eleccions i el comportament polític dels valencians. El debat identitari i les mancances del nacionalisme polític valencià han estat el centre del discurs valencianista progressista de Vicent Franch. Cal recordar que durant els anys 80 animà una important tertúlia a l'Hotel Inglés de València, on nasqué la denominada "Tercera Via" i d'on ixqueren les propostes de pau lingüística entre unitarisme i secessionisme que culminarien amb la creació de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua. Fruit d'aquest debat fou la publicació del «Document 88», obra escrita junt a Agustí Colomer, Rafael Company i Miquel Nadal. Aquest llibre suposa una revisió crítica de Joan Fuster. El «Document 88» propugna un "valencianisme de conciliació" i la ruptura dels paradigmes establerts de "catalanistes" i "blavers".

Darrerament Franch ha estat columnista habitual d'*El País* i director de Departament de Dret Constitucional i Ciència Política i de l'Administració a la Universitat de València. És també director del Centre de Documentació Electoral de la Comunitat Valenciana i de la col·lecció 'Estudi General-Textos Valencians' de la Institució Alfons el Magnànim, que es proposa recuperar obres importants del debat social i del pensament valencià des de temps d'Arnau de Vilanova fins a Joan Fuster.

En *Saó* van escriure també alguns protagonismes actius del nacionalisme polític de la democràcia, com Josep Lluís Blasco, Vicent Àlvarez o Francesc de Paula Burguera. De les aules universitàries un dels més influents ha estat **Josep Lluís Blasco Estellés**, nascut a Sagunt, el 1940. Va col·laborar en *Saó* entre 1979 i 2000. Blasco és un dels més brillants i aguts filòsofs valencians del segle XX i un dels representants del nacionalisme progressista més reconeguts. Es dedicà acadèmicament al conreu de la filosofia. Tot just llicenciat, començà a professar en la Facultat de Filosofia de la Universitat de València. El 1983 fou nomenat catedràtic de Metafísica i Teoria del Coneixement. I en aquesta

Universitat fou, en diferents ocasions, degà de la Facultat de Filosofia i Ciències de l'Educació. Des d'aquest càrrec contribuí intensament a la democratització i la valencianització de la Universitat. Els seus escrits sobre Descartes, Kant, Russell, Wittgenstein, el positivisme lògic o Quine, aplegats en diverses monografies i manuals acadèmics i en el recull d'articles *La nau del coneixement*, són sempre clars, precisos i ben fonamentats.

Josep Lluís Blasco tingué, d'altra banda, unes conviccions polítiques molt fermes, que el portaren a militar ja durant la dictadura de Franco en partits nacionalistes clandestins. A l'inici de l'etapa democràtica, la seua dedicació a la política encara s'intensificà més. Portà a terme una importantíssima actuació política que desembocà, l'any 1984, en la fundació del partit Unitat del Poble Valencià (UPV), del qual sorgí, més endavant, el Bloc Nacionalista Valencià (BNV).

Pocs mesos després de la seua mort, que tingué lloc el març del 2003, la Universitat de València creà la Càtedra de Filosofia i Ciutadania Josep Lluís Blasco Estellés, amb el propòsit de difondre els valors cívics i les tendències intel·lectuals que encarnava aquest home compromès. L'any 2010 el BNV va instituir la Fundació Demòcrata i Valencianista Josep Lluís Blasco per a influir en la societat.⁶⁵⁷

Josep Lluís Blasco fou un comentarista lúcid. Va escriure en *Saó* entre 1979 i 2000. Malgrat ser filòsof, focalitzà l'atenció en els seus articles en l'evolució del valencianisme progressista. Blascò feu algunes reflexions sobre el naixement del nacionalisme a la Universitat de València, sobre el debat dels Països Catalans com a projecte polític, sobre el centralisme i l'autonomia del País Valencià i sobre la necessitat de la UPV.

Finalment, mereix parar l'atenció en la participació en *Saó* del sociòleg **Antonio Ariño Villarroya** (Allepuz, Terol, 1953), catedràtic de Sociologia en la Universitat de València. Va ser vicepresident de la Federació Espanyola de Sociologia i fundador de la revista *Arxius de Ciències Socials*, així com membre del Consell Assessor de la *Revista Internacional de Sociologia*, *Revista Espanyola de Sociologia* i *Papeles del CEIC*. Les seues principals línies d'investigació se situen en els àmbits de la sociologia de la cultura i les polítiques de benestar social. També ha realitzat una important activitat

28. Breu biografia recollida en la pàgina web Fundació Valencianista Demòcrata Josep Lluís Blasco: <http://www.paisvalencia.org/>. I també en ANTONI FERRER: "Entrevista amb Josep Lluís Blasco Estellés". *Saó* 45 (març 1982), pp.14-18).

d'investigació en temes com festes populars, identitat col·lectiva, associacionisme i patrimoni cultural, entre altres. És precisament la temàtica de festes populars la que Ariño ha cultivat en *Saó* durant els anys 1980-1997 en la secció «Itineraris sense límits», la qual tracta temes de religiositat popular, festes sacres i tradicions cristianes arrelades a la cultura valenciana des d'un punt de vista antropològic i sociològic. A partir de l'octubre de 1985, Antoni Ariño canvia el nom de la seua secció i passa a denominar-se «Festes i tradicions».

Antoni Ariño ha publicat nombrosos estudis a títol individual o en col·laboració. Entre els més recents es troben títols com *Asociacionismo y voluntariado en España* (2007); *La participación cultural en España* (2006); *Las encrucijadas de la diversidad cultural* (2005) y *Diccionario de la solidaridad* (2002). Ariño forma part en l'actualitat del Consell de Direcció de la Universitat de València amb el rector Esteban Morcillo, i també va ser vicerector en l'etapa del rector Francisco Tomás.

6.15.2. Periodistes per la democràcia: Toni Mestre, Francesc de Paula Burguera, Tomàs Escuder, Rosa Solbes, Emília Bolinches i Manuel S. Jardí.

Saó va tenir com a col·laboradors alguns periodistes curtits en la lluita antifranquista i el periodisme d'agitació cívica de la Transició. Periodistes que en l'exercici de la seua professió, en els mitjans on treballaren, defensaren les llibertats democràtiques i el dret del País Valencià a l'autonomia política i a la normalització de la seua llengua i cultura.

Un d'ells fou **Toni Mestre** (Antoni Beneyto Mestre, València, 1943-2006), considerat un dels referents del periodisme radiofònic valencià de la Transició, gràcies al seu programa més conegut, *De dalt a baix*, capdavanter en els anys setanta en l'ús del català en els mitjans audiovisuals. La carrera de Mestre està lligada estretament a *De dalt a baix* de Radio Peninsular (cadena adscrita posteriorment per RNE). Aquest programa suposa el començament de la normalitat de la ràdio en la llengua del poble. Va nàixer l'agost de 1974, essent Eduard Sancho director de l'emissora. El creador del programa fou Amadeu Fabregat i els locutors del mateix Toni Mestre i Rosa Balaguer. En la primavera de 1975, amb l'eixida de Fabregat, Toni Mestre es fa càrrec de la direcció del programa, situació que va durar fins a l'octubre de 1977. Gràcies a la bona acollida que obtingué el programa, la duració inicial de 15 minuts de dilluns a dissabte es quedà curta i ocupà una hora sencera, i després de l'arribada de Jaime Millás a la

delegació de RNE *De dalt a baix es* va convertir en un magazin de vesprada de fins a quatre hores.⁶⁵⁸

En aquest programa va assolir gran èxit la llista d'èxits "Quatre Barres", secció en la que Toni Mestre va difondre i popularitzar la Nova Cançó, emetent cançons d'Els Pavosos, Lluís el Sifoner, Paco Muñoz, Raimon, Lluís Miquel, Ovidi Montllor, Marina Rossell, Lluís Llach, Pau Riba, Maria del Mar Bonet i Joan Manuel Serrat. Un dels objectius de Mestre era que s'escoltara música en els principals varietats dialectals de la llengua. L'any 1980 Mestre va escriure en *Saó* l'article «De "De dalt a baix a "Ara i ací"» en el que explicava que va suposar el seu programa i l'èxit que va aconseguir:

«La llavor va arrelar amb força, els índexs d'audiència ens col·locaven al cap de l'interés de la gent, augmentaren els col·laboradors i calgué eixamplar el temps d'emissió: quaranta-cinc minuts. Un temps suficient per a donar varietat de programació: sovintejar lectures i cançons, oferir entrevistes i taules redones, llegir novel·les per capítols i muntar, cada dissabte, una "Llista d'èxits" de la Cançó sense discriminacions fonètiques. Les cartes dels oients arribaven en allaus: consultes, participació en concursos, notícies, comunicats, suggerències, etc. El programa era popularíssim i el nivell d'audiència creixia dia rere dia.»⁶⁵⁹

Els problemes començaren el 1978 quan Radio Peninsular passa a formar part de RNE a València, produint-se una greu minva de les hores del programa i una quasi absoluta subjecció a la programació centralitzada de Madrid. De 14 hores d'emissió setmanal es passaren sols a un parell escàs, a partir de les 13.05 hores (una hora de menor audiència), alhora que la direcció obligà a canviar el nom del programa, que passa a dir-se *Ara i ací*. El programa perd també el dissabte i la seua famosa i popular llista d'èxits "Quatre Barres". L'única cosa positiva és que RNE tenia més potencia d'emissió que Ràdio Peninsular i el programa aconseguir per primera vegada arribar al sud del País Valencià. El 1980 es produeix una nova reducció d'horari fins a que el 1982 RNE decideix eliminar el programa, fet que provoca una airada protesta de l'esquerra política, el món de la cultura i mitjans de comunicació progressistes, entre ells *Saó*. La nostra revista en un breu comunicat qualificava la supressió d'*Ara i ací* com

⁶⁵⁸ Fonts: JOSEP ANTONI TORREGROSA (2007). "Toni Mestre i la difusió de la cultura popular", en *Revista Valenciana d'Etnologia*, 2 (2007).p.5-11. I també l'article de JAIME PRATS: "Toni Mestre, periodista y poeta. Era la voz del programa *De dalt a baix* de Radio Peninsular en Valencia, donde creó escuela", en *El País* (29-07-2007).

⁶⁵⁹ TONI MESTRE: «De "De dalt a baix a "Ara i ací"». *Saó*, 25. 1980, p.25.

“l’última agressió del poder central a la nostra cultura”.⁶⁶⁰ El tancament del programa responia a fortes pressions dels sectors conservadors. Contràriament, Ràdio 4 de Catalunya que emetia en català continuava funcionant.⁶⁶¹

Després de la cloenda de *De dalt a baix*, Toni Mestre va ser "condemnat" a llegir els butlletins horaris en castellà, fins que va decidir jubilar-se als 58 anys, el febrer de 2001. Darrerament col·laborava en mitjans com *L'Avanç* i *Levante-EMV*. L'any 2001 la Generalitat de Catalunya li va atorgar el Premi Nacional de Radiodifusió per la seva trajectòria professional al servei de la llengua i la cultura catalanes al País Valencià. El juny de 2006 va rebre un premi pel seu suport a la música en valencià en la festa dels Premis Ovidi Montllor que es va fer a València. Va rebre també els premis literaris de poesia Artur Simó de Silla (1980 al llibre *Pleniluni d'estiu*, Pasqual Asins i Lerma de Catarroja (1980) al llibre *Retaule* i Jordi de Sant Jordi de l'Ajuntament de València (1981) al llibre *Fletxes de vent. Amb les armes del sonet*.

Una de les últimes tasques periodístiques que va enllestir Toni Mestre va ser la direcció de la nova etapa de la revista fallera *Pensat i fet* a partir de 1995. *Pensat i fet* es va publicar a València entre 1912 i 1972. El febrer de 1995, trenta-dos anys després de la seua desaparició, la capçalera la recupera Eliseu Climent. En aquesta nova etapa col·laboraren els escriptors Manuel Vicent, Joan Francesc Mira, Néstor Lujan, Josep Vicent Marqués, Rodolf Sirera, Vicent Ventura i Vicent Andrés Estellés, entre altres. I també els artistes plàstics Ricard Huerta, director artístic de la revista qui va refer la capçalera partint del primer disseny de 1912, a més de Miquel Navarro, Manuel Boix, Rafael Armengol, Francesc Jarque, Xavier Mariscal i altres més.⁶⁶² Des de 1995 Edicions del País Valencià edita cada any un número del *Pensat i Fet* i de *La Traca*, suplement satíric que sempre acompanya a la revista. Malauradament *Pensat i Fet* va tornar a desaparèixer l'any 2009 a causa de la crisi econòmica.

La col·laboració de Toni Mestre en *Saó*, indubtablement, va conferir a la revista prestigi dins del món nacionalista laic. Mestre escrigué regularment en *Saó* durant els anys 1980-2001. Començà amb l'article «De dalt a baix a “Ara i ací”», al que li'n seguiren més sobre temes relacionats amb la llengua, la cultura i el fet nacional valencià.

⁶⁶⁰ *Saó*: «Al voltant del programa “Ara i ací”». Comunicat publicat en la secció «Parles vostè». *Saó*, 48. 1982, p.2

⁶⁶¹ *Ob. Cit.* MESTRE: «De “De dalt a baix a “Ara i ací”»».

⁶⁶² M.A: “Pensat i fet”. *El Temps*, 558 (27 de febrer de 1995). pp.64-67.

En els articles Mestre trobem sempre una anàlisi crítica, rigorosa i ben documentada sobre un fet que ell considerava cabdal: el fracàs del nacionalisme polític caminava íntimament lligat a la feble consciència nacional dels valencians. El periodista també va escriure temes relacionats amb la Cançó, un camp que ell en sabia molt, i va compondre lletres per a Lluís Miquel, Els Pavesos i Paco Muñoz.

Un dels grans “homenots” de *Saó* és **Francesc de Paula Burguera i Escrivà** (Sueca, 1928). Escriptor, dramaturg, polític, assagista i periodista.⁶⁶³ Va començar a col·laborar en *Saó* l'any 1986 i ho continua fent en l'actualitat en la seua columna mensual «Racó de l'Olla», que fa al·lusió a un paratge de la seua estimada Albufera on està integrada la seua Sueca natal. Burguera és fill d'una família arrosera de Sueca. Cursà a Madrid entre 1947 i 1952 els estudis de ciències econòmiques i filosofia i lletres. El 1953 tornà a Sueca, on es feu càrrec de les empreses familiars. El 1963 fou nomenat president del Sindicat Arroser de Sueca i membre del Comité Executiu de la Federació de Sindicats Arrossers. Aviat canvià l'agricultura per la literatura, la política i el periodisme. La seua immersió en la literatura es va iniciar en els anys de la postguerra, en els cercles intel·lectuals de Sueca. L'amistat que mantingué amb Joan Fuster i Fermí Cortés l'animà a publicar l'any 1949 el llibre de poemes *Ara que sóc ací*. Apassionat pel teatre clàssic, adaptà algunes comèdies dramàtiques, alhora que n'entrenava de pròpies: *Tornar a voler* (1952) i *L'home de l'aigua* (1958). El 1972 publica *De cara al país*, amb pròleg de Ricard Blasco.

Però sobretot Burguera és conegut com a periodista. Du més de 50 anys escrivint en periòdics. Francesc de Paula Burguera és un referent del periodisme valencià de la democràcia. Ha redactat nombrosos articles d'economia i política en periòdics de tots els colors, però amb un denominador comú: la defensa de l'economia, la cultura i la identitat valenciana. Durant el franquisme col·laborà amb el setmanari econòmic agrícola *Valencia-Fruits*, així com en *Las Provincias* i els diaris de la cadena del *Movimiento Levante i Jornada*. I a Madrid escriu en *Informaciones* i *Madrid*, diari on

⁶⁶³ L'obra periodística Burguera ha estat recopilada en quatre obres fonamentals. La primera és *Del poble, del país. Escrits compromesos, 1946-1998* (1998), a cura d'Antoni Furió. La segona és *Francesc de P. Burguera: l'obsessió pel país* (1998), a cura d'Antoni Furió i Antoni Ferrando. I la tercera *Francesc de Paula Burguera. Des de la trinxera periodística. Articles 2003-200*, (2010), a cura de Francesc Pérez Moragon, Gustau Muñoz, Antoni Furió i Francesc Bayarri. Un conjunt ampli d'articles entre els que figura la seua producció en *Saó*. Finalment, la quarta obra és *Francesc de Paula Burguera. Un valencià de veritat*, publicada per Saó Edicions el 2005. Un llibre que compta amb textos de Josep Franco, Antoni Furió, J.J. Pérez Benlloch, Vicente Ruiz Monrabal, Jordi Pujol, Josep Guia, i José Antonio Perelló Morales. I També de Miquel Roca Junyent, Josep Duran i Lleida, José Luís Rodríguez Zapatero, Miguel Herrero de Miñón, Joan Antoni Blay, Rafel Sena Guzman, Ricard Avellan i Josep Sendra.

col·laborà des de 1947 fins al seu tancament el 1971. Malgrat que ha passat mitja vida a la capital de l'Estat, Burguera no ha deixat mai d'estar connectat a València. En la Transició col·laborà habitualment en *Diario de Valencia*, *Noticias al Día*, *El Correo Catalán* i *l'Avui*. El periodista J.J.Pérez Benlloch, en referir-se a les característiques periodístiques de Burguera, diu que és “la veu cívica del seu poble”, tot destacant “el compromís pel seu país”, “l'estil literari clar, planer i efectiu” i “un tarannà respectuós, irònic raonador i didàctic”. Però això no ha impedit Burguera polemitzar amb qui fóra sense perdre els papers. Durant la Transició foren freqüents els debats periodíscs de Burguera amb els anticatalanistes blavers Vicente Ramos, Manuel Broseta, Julián Marías i Vicent Giner Boira, entre altres.

Tota aquesta tasca periodísitica la va combinar amb una intensa activitat política. Al voltant dels anys quaranta, Burguera va iniciar la seua trajectòria valencianista des de postures polítiques de centre liberal, que mai no ha abandonat. Decidit a impulsar la consciència política dels valencians, en la Transició Francesc de Paula Burguera opta primer pel possibilisme polític fundant (juntament amb Joaquim Muñoz Peirats) el Partit Demòcrata Liberal del País Valencià (DLPV), que s'integra en la coalició electoral UCD, del qual fou elegit diputat nacional en les eleccions generals del 15 de juny de 1977. Però la particularitat centralista d'UCD motivà Burguera a passar-se al Grup Mixt el juliol de 1978. Burguera no acceptà la conversió de la coalició UCD en partit únic.

Com a diputat del Congrés en la legislatura constituent, mereixen ser destacades algunes intervencions que tenen a veure amb la identitat valenciana. Vicent Ruiz Monrabal i l'expresident de la Generalitat de Catalunya Jordi Pujol, que van compartir escó amb Burguera, assenyalen en el llibre *Francesc de Paula Burguera. Un valencià de veritat* que aquest presentà a principis de 1978 una esmena a la Disposició Transitòria Segona del projecte de Constitució per reivindicar el caràcter de nacionalitat històrica per al País Valencià. El projecte constitucional permetia l'accés a l'autogovern per la via ràpida (article 151) a les nacionalitats històriques que com Catalunya, Galícia i País Basc havien plebiscitat els seus respectius estatuts d'autonomia abans de 1936. Però Burguera volia anar més enllà, en l'esmena pretenia que la mateixa via ràpida es concedira també a aquelles comunitats que hagueren perdut els furs com a conseqüència dels Decrets de Nova Planta de Felip V. Burguera tingué una intervenció el 21 de juliol de 1978 defensant aquest plantejament. També, com a diputat, va defensar la unitat de la

llengua catalana, i va manifestar les seues cauteles respecte a l'article constitucional que impedeix la federació de comunitats autònomes.⁶⁶⁴

Aprovada la Constitució de 1978, Burguera fundà el Partit Nacionalista del País Valencià (PNPV), del qual va ser secretari general. Encapçalà la llista del PNPV per al Congrés de Diputats en les eleccions de l'1 de març de 1979. Es va presentar sols en la circumscripció de València. El resultat electoral va ser desastrós, va obtenir 13.828 vots, el 1,28 per cent d'aquesta circumscripció i el 0,74 per cent de tot el País Valencià. Una desfeta electoral pitjor que la patida per l'UDPV en les eleccions del 1977, on va obtenir 33.593 vots en la mateixa circumscripció, el 3,15 per cent, mentre que en tot el País Valencià els nacionalistes democristians obtingueren 47.412 vots, el 2,58%. El PNPV es va coal·ligar més endavant amb l'Agrupament d'Esquerres del País Valencià per formar la coalició Unitat del Poble Valencià (UPV), partit que en les eleccions de 28 d'octubre de 1982 va tenir escassos resultats (12.896 vots), cosa que impedí l'entrada en el Congrés del nacionalisme valencià. Després d'aquesta nova derrota electoral, Burguera feu unes declaracions a la premsa en les que donava en el clau d'algunes de les contradiccions del nacionalisme valencià i apuntava cap on hauria d'anar en el futur:

«O es configura una opció nacionalista interclassista o ací no hi ha cap possibilitat, perquè ha de ser assumida per la realitat sociològica del país. Però resulta que el nacionalisme valencià i els seus grans *lames* els ha sobrat el complex d'*izquierditis* i li ha faltat fer una anàlisi de la realitat de què és aquest país. S'ha dit, per exemple, que “el País Valencià serà d'esquerres o no serà”. Això és una idiotesa i ha causat molt de dany, perquè el que sí és cert és que el País Valencià serà valencià o no serà, serà coneixedor de la seua cultura o no serà. El nacionalisme valencià ha de ser interclasista, i mentre no s'entenga així, el nacionalisme quedarà reduït a un simple ghetto de xiquets molt llests, molt d'esquerres, tan d'esquerres que alguns se n'ixen del mapa, i que l'única cosa que aconseguen amb les seues actituds és el rebuig de la realitat sociològica d'aquest país.»⁶⁶⁵

El vot valencià de les eleccions de 1982, decantat de forma aclaparadora cap als partits estatals, frustra les aspiracions de Burguera de fer un partit nacionalista amb veu a Madrid com sí la tenien els nacionalistes de Catalunya i el País Basc. Burguera es retira aleshores de la política, es trasllada de nou a Madrid i prossegueix la seua activitat

⁶⁶⁴ Aquests fets estan explicats també en FRANCESC DE PAULA BURGUERA: “Valencianistes a Madrid”. *Levante-EMV* (3 d'octubre de 2011). p.19.

⁶⁶⁵ DDAA (2005). *Francesc de Paula Burguera. Un valencià de veritat*. p.43

periodística. A partir de 1985 i fins a finals del 1999, Burguera exerceix com a cap de premsa de Convergència i Unió (en aquella època, Minoria Catalana), primer al Senat i després al Congrés de Diputats. En aquest període CiU tingué un paper molt destacat en la política estatal, primer en els governs de Felipe González i després en la primera legislatura de José María Aznar. Uns anys, sobretot la dècada dels 80, de reivindicació constructiva del fet català i la llengua catalana, on Burguera fou actor periodístic i testimoni de primer línia,

Malgrat viure a Madrid, Burguera mai perd de vista la realitat valenciana. Continuà col·laborant en periòdics valencians, principalment en *Levante-EMV*, *Saó* i *El Temps*, on critica amb duresa als polítics que marginen o manipulen el fet nacional valencià. L'any 1990 publica el seu assaig més important en aquesta línia, *És més senzill encara: digueu-li Espanya* (1990), obra amb la que va obtenir el Premi d'Assaig Joan Fuster dels Premis Octubre. És interessant destacar que en aquest llibre Burguera no pretén contestar l'obra de Josep Guia *És molt senzill: digueu-li Catalunya*. Tot el contrari, Burguera fa una defensa dels plantejaments nacionalistes fusterians i crítica la tesi de la “tercera via” del nacionalisme valencià exposada en *De impura natione* (1986) d'Eduard Mira i Damià Mollà. *És més senzill encara, digueu-li Espanya* és una explicació de la trajectòria del valencianisme de postguerra fins a la Batalla de València, alhora que fa un seguit de valoracions sobre la consciència nacional valenciana basant-se en els resultats electorals dels partits valencianistes. Burguera arribà a la conclusió que els valencians se senten més identificats amb Espanya, se senten majoritàriament més espanyols que no valencians.

Les col·laboracions en *Saó* de Francesc de Paula Burguera començaren l'any 1986, estant a Madrid com a cap de premsa de CiU al Congrés, prop dels cercles del poder, ben informat i sempre actiu. Però és a partir de 1992 quan la seua presència es fa més regular en la columna «Racó de l'Olla», que ha estat acompanyant els lectors de *Saó* fins a l'actualitat. En *Saó* Burguera fa un repàs dels moments més significatius de la política valenciana des del punt de vista de la visió fusteriana sobre la identitat valenciana. Tot i ser Burguera un home de la dreta liberal moderada, el seu nacionalisme es pot incloure dins del corrent del valencianisme progressista d'encuny fusterià. Almenys així ho pensa Emili Marín, qui qualifica Burguera de “col·laborador brillant i puntual de la nostra revista”. Ho diu així: “Quan parle que Burguera forma part d'eixa dreta civilitzada no podem fer més que un gest d'extranyesa. Que Burguera no ha estat sempre a l'esquerra del PSOE, sobretot en les qüestions nacionals? Per casualitat

algú s'atreviria a identificar la trajectòria de Paco Burguera amb la gent del PP que es diu de centre? No és que Burguera siga atípic, els que sí ho són, són els polítics que regeixen el nostre país. Hi ha una confusió evident: els qui es proclamen centristes són la dreta pura i dura, i els qui es col·loquen a l'esquerra no són més que un centre moderat. Tal volta rau en aquesta confusió el poc èxit polític de Burguera?”.⁶⁶⁶

I així ha estat i és encara el Burguera periodista en *Saó*. Les seues columnes han criticat sobretot la dreta blavera secessionista d'UCD i el GAV, passant per la Unió Valenciana de Vicente González Lizondo fins arribar al Partit Popular. I també les pors i les renúncies del govern de Joan Lerma pel que fa a les qüestions identitàries. Burguera sempre ha estat incisivament crític amb tots aquells que han atiat el conflicte lingüístic i el centralisme espanyolista (tant a Madrid com a València) en contra de la identitat valenciana. Per a ell, una de les claus fonamentals per superar la feblesa nacional valenciana consisteix en valencianitzar el País Valencià. Per això presta especial atenció en els seus articles en *Saó* a tot allò que té a veure amb la normalització de la llengua i amb les manifestacions culturals pròpies. Burguera posa en valor els “homenots” del valencianisme fusterià, critica les accions polítiques (i també de l'Església) que entrebanquen el redreçament cultural valencià, entre els que es troba l'allicantinisme segregacionista. És constant també en Burguera la seua preocupació que València no perda els llaços culturals i lingüístics amb la resta de territoris de llengua catalana, així com la seua insistent comparació del fet nacional valencià amb els nacionalismes català i basc (polític i eclesiàstic), no per atiar el complex de inferioritat valencià sinó més bé per facilitar la comprensió dels problemes identitaris valencians.

Saó ha reconegut reconèixer la trajectòria periodística i valencianista de Francesc de Paula Burguera. La revista va celebrar a València, el 18 de novembre de 2005, un homenatge a Burguera dins del tradicional sopar anual. Per a tal esdeveniment *Saó* va editar el llibre *Francesc de Paula Burguera. Un valencià de veritat*. En aquesta obra es fa un repàs a les diverses facetes professionals, cíviques, literàries i polítiques de Burguera sota la visió de persones que el coneixen i en algun moment de la seua vida han treballat amb ell. El llibre compta amb articles de Josep Franco, Antoni Furio, J.J. Pérez Benlloch, Vicente Ruiz Monrabal, Jordi Pujol, Josep Guia, i José Antonio Perelló Morales. I També de Miquel Roca Junyent, Josep Duran i Lleida, José Luís Rodríguez

⁶⁶⁶ Ob.cit. *Francesc de Paul Burguera. Un valencià de veritat*. p.10

Zapatero, Miguel Herrero de Miñón, Joan Antoni Blay, Rafel Sena Guzman, Ricard Avellan i Josep Sendra.⁶⁶⁷

En l'actualitat Francesc de Paula Burguera, completament actiu, ens mostra la seua documentada i hàbil escriptura en diaris com *Levante-EMV*, *El País* i *El Punt-Avui*, i en revistes com *El Temps* i *Saó*.

El periodisme local i comarcal també ocupa el seu espai a *Saó*, com explicarem més avant. Un dels periodistes que més ha conreat aquesta especialitat informativa fou **Tomàs Escuder i Palau**, nascut a Castelló de la Plana l'any 1946. Posseeix la titulació de graduat en Turisme i llicenciat en Ciències Polítiques. A més, va estudiar Sociologia a la Sorbona. Té una forta vinculació amb la premsa periòdica. De fet, ha publicat articles, contes i traduccions en diverses revistes literàries; també és col·laborador habitual de mitjans de comunicació diversos, com ara de RNE, *ABC* o *l'Avui*.

Tomàs Escuder actua en *Saó* com un actiu corresponsal de la ciutat de Castelló i les seues comarques durant 1983-1996. Col·laborà amb molta regularitat en la secció «Pels carrers de les comarques del nord», en la qual publica cròniques de cultura, festes, història i política. En les seues cròniques sempre trobem bastants reflexions sobre la idiosincràsia i història de Castelló, tot destacant les seues particularitats i el paper que juga en el conjunt de les grans ciutats del País Valencià. Escuder no oblida tampoc el mal del provincialisme i la manca de vertebració territorial del País, i per això critica la indiferència del poder polític de València per resoldre necessitats de les comarques del nord. Escuder destaca també com a escriptor, principalment en narrativa infantil i juvenil. Algunes de les seues obres més significatives són les *Contalles* (1983), *El que ens conten les muntanyes* (1991) o *Contalles del món* (1995). No obstant, ha conreat altres gèneres, com la literatura de viatges (*Viatge africà* (1979) i la poesia (*Banc de dades*, 1989). És també autor de diversos estudis de caire antropològic, etnològic i geogràfic, i de traduccions de Panofsky, Karstner i Charles Perrault.⁶⁶⁸

⁶⁶⁷ Francesc de Paula Burguera ha estat guardonat amb importants premis cívics i culturals, en reconeixement a la seua labor com a escriptor i periodista, per la seua defensa dels valors democràtics i la dedicació constant a la nostra cultura i de la dignificació de la llengua pròpia dels valencians. Ha estat nomenat Miquelet d'Honor per la Societat Coral el Micalet de València (1991) i se li ha concedit Medalla d'Or de Sueca i Xixona. Ha rebut també la Medalla de la Universitat de València (1997) la Creu de Sant Jordi de la Generalitat de Catalunya (1998), la distinció Valencià de l'Any per la Fundació Huguet de Castelló (2000) i el Premi Llibertat d'Expressió que atorga la Unió de Periodistes Valencians. Cal afegir a aquests el Premi Vicent Ventura 2008, atorgat conjuntament per les universitats de València i Castelló, els sindicats CCOO, UGT, la Unió de Llaauradors del País Valencià i la Unió de Periodistes Valencians.

⁶⁶⁸ Pàgina web de l'Associació d'Escriptors en Llengua Catalana (www.escriptors.cat/autors).

Una de les temàtiques més novedoses en *Saó*, que aparentment poca cosa tenien a veure amb una revista cristiana i nacionalista, fou el feminisme. **Rosa Solbes** i **Emília Bolinches**, foren la veu de les dones i del feminisme en *Saó*. La qualitat de la democràcia no s'entén sense l'avanç dels drets socials, de la llibertat d'expressió, dels drets nacionals dels pobles oprimits i de la igualtat d'oportunitats entre homes i dones. Aquestes idees les apliquen ambdues en els mitjans on col·laboren. En *Saó* les dues periodistes escrigueren mensualment la columna «X ♀ X» de 1983 fins a 1989.⁶⁶⁹

Solbes i Bolinches van protagonitzar algunes fites importants en la història del periodisme valencià de la Transició. Les dues periodistes, a les que uneix una gran amistat, coincidiren en la redacció d'alguns mitjans combatius de la Transició i primers anys de la democràcia. Amdues patiren els atacs judicials del blaverisme i l'extrema dreta valenciana per denunciar en *Valencia Semanal* la violència d'aquests grups contra les autoritats democràtiques. I Visqueren també la nit del cop d'Estat del 23-F de 1981 en el *Diario de Valencia*. Elles foren també dues pioneres del periodisme feminista. La seua col·laboració en *Saó*, en la secció «X ♀ X» forma part d'una trajectòria de compromís ferm i coherent en defensa dels drets de la dona en una democràcia que donava els seus primers passos amb la nafra d'una forta herència d'androcentrisme.

Rosa Solbes va nàixer a Alacant i va estudiar Periodisme a València, on es va establir a el 1974 per treballar com redactora en *Valencia Fruits*, tasca que va compaginar amb la corresponsalia de *La Verdad* i col·laboracions en *Ya*. Va dirigir un temps el setmanari progressista *Dos i Dos* (1976-1978). Posteriorment, Rosa Solbes, ja en la dècada dels 80, fou cap de reportatges de *Valencia Semanal* i delegada en successives etapes d'*Interviú*, *El Periódico de Catalunya* i *Tiempo*. Els anys 1980-1982 va ser la responsable d'informació política, reportatges, suplementos i local (successivament) de *Diario de València*. L'any 1989 Rosa Solbes fou la primera directora de Ràdio 9. Posteriorment va ocupar el càrrec de cap de premsa de la Conselleria de Cultura. Els últims anys ha estat redactora i editora d'informatius del centre territorial de TVE i columnista habitual de *El País*. Ha escrit diversos llibres. Un d'ells sobre les dones i el poder polític: *Dones valencianes, entre el voler i el poder* (1992). Altre llibre seu és

⁶⁶⁹ Per a l'elaboració de la trajectòria de Rosa Sobes i Emilia Bolinches m'he basat en els propis curriculumes aportats per les dues periodistes, en converses personals mantingudes amb elles, així com en diversos textos que fan referència a la seua tasca publicats en llibres i webs d'entitats cíviques, com ara Valencians pel Canvi, Acicom i Unió de Periodistes Valencians. També hi ha referències en els llibres *Periodistes per la democràcia* (1993) d'Adolf Beltran i Àngel (pp. 34 i 133), *Dies de premsa* de Rafael Xambó (pp 233-79) i *23-F, vint-i-cinc anys després* (2006) (pp.33-35).

Matilde Salvador. Converses amb una escriptora apassionada (2007). Ha format part de les directives de diferents associacions cíviques, entre ells la Federació de Dones Progressistes del País Valencià, i va ser presidenta de la Unió de Periodistes Valencians durant 1999-2003.

Emilia Bolinches Ribera ha exercit la professió en nombrosos mitjans de comunicació. Durant la Transició fou redactora, entre altres periòdics, de *Valencia Semanal* i *Diario de València*. Ha exercit el major temps de la seua carrera professional com a redactora en TVV. Emília Bolinches fou sòcia fundadora de Unió de Periodistes del País Valencià (UPPV) i membre de l'executiva d'aquesta associació els anys 1984 i 1985. En aquest període presidia l'UPPV Jaime Millás.

Una de les etapes professionals més actives d'Emília Bolinches fou com a redactora de *Valencia Semanal*, setmanari dirigit per Amadeu Fabregat publicat entre 1977-1980. Aquest periòdic va ser molt crític amb l'extrema dreta blavera anticatalanista durant la Batalla de València. Els reportatges d'investigació de l'anomenat Col·lectiu B. Pérez (format pels periodistes Pilar López, Emília Bolinches, Rosa Solbes, Ferran Belda, Miguel Ángel Villena, Jesús Sanz, Jordi Pérez Boix i Emili Piera) ajudaren a aclarir i donar a conèixer el panorama polític valencià. Aquests professionals foren denunciats per injúries davant els jutjats per advocats ultres. Una de les denúncies la va posar el Grup d'Acció Valencianista. Els reportatges més sonats del col·lectiu foren les sèries “Derecha, derecha en blau la verdadera” i “El fascio valenciano con nombres i apellidos”, en els que els periodistes denunciaven les agressions contra les autoritats democràtiques perpetrades per persones vinculades a l'extrema dreta i el blaverisme. Per aquesta tasca informativa, el Col·lectiu B. Pérez va rebre el Premi Llibertat d'Expressió 1984 de l'UPPV.

Altre moment complicat fou la nit del cop d'Estat del 23-F. Bolinches i Solbes estaven treballant aleshores en *Diario de València*, sota la direcció de J.J. Pérez Benlloch. La redacció va rebre la visita de tres militars, que es dedicaren a escarbar entre els teletips i se n'anaren aviat. Malgrat tot, aqueixa nit la redacció i el director decideixen en una assemblea treballar per si es pot traure el periòdic. Van crear *comandos informatius* per la ciutat per averiguar que estava passat a València. Un dels *comandos* el formaven Emília Bolinches i Vicent Furió, que recorreren mitja ciutat fent-se passar per una parella d'enamorats. Finalment, després de la comparescència del

rei Joan Carles I, *Diario de Valencia* tira endavant i trau una primera edició (“Fracasó el golpe”), una segona (“Dominada la tentativa golpista”) i una tercera (“Tejero se rinde”). Aquella nit i el dia següent, *Diario de Valencia* va escriure una pàgina brillant en la història del periodisme valencià.

Emília Bolinches destaca pel seu activisme social. S'ha implicat de ple en moltes causes en defensa dels drets humans, la llibertat d'expressió i la qualitat democràtica. De fet, Bolinches és membre de la Comissió Valenciana de Verificació de la Situació dels Drets Humans a Colòmbia. Així mateix, ha estat present en moltes iniciatives d'associacions professionals que defensen l'ètica del periodista. Una mostra d'aquest compromís és la seua preocupació pel tractament adequat de la dona en els mitjans sense discriminacions ni prejudicis masculistes. En aquesta línia, Emilia Bolinches ha coordinat el llibre *Notícies amb llaç blanc. Manual per a periodistes sobre la violència domèstica* (2002), editat per la Unió de Periodistes. Actualment Emilia Bolinches és responsable de comunicació de l'Associació Ciutadania i Comunicació (Acicom), una entitat que defensa els drets constitucionals relacionats amb la llibertat d'expressió. Emília Bolinches ha desenvolupat durant tota la seua carrera professional una intensa tasca d'informació i conscienciació social sobre l'alliberament de la dona. Ha participat en nombrosos congressos i jornades nacionals i internacionals sobre els drets de la dona i el paper de les dones periodistes.

El compromís de Solbes i Bolinches per la situació de la dona, va moure les dues professionals a col·laborar en *Saó*, acceptant la petició de Josep Antoni Comes, que coneixia bé el treball de les dues periodistes, sobretot en *Diario de València* on Comes també col·laborava. A més, des de 1983 fins al 1986, Rosa Solbes va treballar com a cap de programes de Radiocadena, i a continuació com redactora-presentadora d'informatius “Aitana” de TVE. En ambdós mitjans va dirigir i presentar els primers programes de temàtica feminista que es feien al País Valencià: «Entre nosotras» i «La otra mitad». Per tant, era el millor moment per atraure cap a *Saó* les dues periodistes.

Dit açò, convé assenyalar també que el periodisme que practiquen Solbes i Bolinches en la secció «X ♀ X» de *Saó* cal emmarcar-lo dins de l'anomenat Nou Feminisme dels anys seixanta i setanta del segle XX. A mitjans dels anys seixanta aparegué en diversos països d'Europa un nou feminisme, diferent al clàssic iniciat per les sufragistes angleses al segle XIX. Les obres de Simone de Beauvoir, Margaret Mead i altres escriptores com Germaine Greer, Sh. Rowbotham i M.Nash, al voltant del patriarcat,

l'antropocentrisme i el concepte de la dona com a classe social i com a gènere, serviren com a punt de partida del nou moviment feminista europeu. Aquest assumeix els conceptes igualtat, alliberament de la dona i els drets de ciutadania per a les dones, per la qual cosa es va centrar fonamentalment en reivindicar aspectes lligats a la condició sociocultural de la dona, com ara marginació laboral, els drets a l'avort i el divorci, el control dels anticonceptius, el seu lloc en la societat... El nou feminisme insistirà en el dret a la *diferència* de la dona, reivindicació que compleix un paper fonamental en la incipient presa de consciència feminista.

A Espanya aquests moviments foren més tardans a causa del franquisme. La seua lluita serà assumida pels partits d'esquerra, sindicats i organitzacions cíviques i ciutadanes que inclouran en els seus programes propostes del feminisme. Al País Valencià el feminisme organitzat comença a caminar el 1969 amb el Movimiento Democrático de Mujeres (MDM), vinculat al PCE. Més endavant altres forces polítiques crearan els seus “fronts de dones”, especialment a partir de 1975-1976, com és el cas de Mujeres Socialistas del PSOE. També apareixen organitzacions cíviques, com Dones Universitàries, que juntament a altres col·lectius configuren l'heterogeni moviment feminista valencià. Dos passos importants tingueren lloc el 1975 (el MDM institueix a València el 8 de març com el Dia de la Dona Treballadora) i el 1976 (creació de la Coordinadora de Dones del País Valencià).⁶⁷⁰

El feminisme valencià, segons Josep Maria Felip i Jesús Sanz, no és un feminisme de grans organitzacions, sinó de xicotets grups de base. Un bon nombre de dones valencianes destacaren en l'oposició al franquisme i la lluita pels drets de la dona. Rosa Raga, Carmen Alborch, Celia Amorós, Teresa Carnero, Adela Costa, Carmen Chornet, Trini Simó, Isabel Morant, Isabel Santos, Alicia Yanini, Concha Blat, Neus Campillo, Olga Quiñones, Josefina Sanmartín i la mateixa Rosa Solbes, entre moltes altres. Tanmateix, el moviment feminista anirà diluïnt-se en la democràcia. Aconseguits els seus objectius immediats entre 1977 i 1982, va perdre força i la major part de les seues reivindicacions van ser assumides per sindicats, partits i el mateix govern valencià. Però allò més cridaner és que molts pocs quadres feministes (amb algunes excepcions en el PSPV-PSOE) desenvoluparen tasques en la política activa a partir de 1977.⁶⁷¹

⁶⁷⁰ Ob.cit. SANZ DÍAZ i. i FELIP SARDÀ. *La construcción política...* pp.97-99.

⁶⁷¹ Ob.cit. *La construcción política...*p. 99.

En aquest context històric del feminisme cal entendre la divulgació del missatge feminista i les reivindicacions dels drets de la dona que fan Rosa Solbes i Emília Bolinches en *Saó*. De fet, el nom de la secció «X ♀ X» s'insereix plenament en el “feminisme de la diferència”, que vol positivament el fet femení enfront del masculí. La secció remarca els cromosomes sexuals de la dona (XX) per diferenciar-los dels del home (XY) i accentua el símbol del gènere femení (♀), un cercle fusionat amb una creu en la part inferior que representa la deïsa Venus amb un espill en la mà. Res més clar i contundent per subratllar la importància de la dona.

«X ♀ X» és una secció reivindicativa on Solbes i Bolinches critiquen els estereotips masclistes contra la dona, els vells clitxés negatius que encara envolten la imatge femenina. L'estil de les periodistes és fresc, irònic, sarcàstic i frívol. La seua intenció és despertar les consciències ridiculitzant aquells comportaments masclistes que denigren i discriminen les dones. Aquesta línia periodística la perfilen en articles amb títols tan provocatius com “Que hi ha hui per a dinar?”, “Submergides”, “La senyora Francis no hi és entre nosaltres”, “Corin Tellado, malgrat tot torna”, “Les dones contra Reagan”, “Pandongues del món”, “Avortament: una història real”, “L'any 3000 i les primeres mineres”, “La culpa d'ésser violada”, “Senyora vídua de...” o “La Dama de Ferro i les mamelles de Cicciolina”, entre altres. Però sota aqueixa aparentment frívolitat, Solbes i Bolinches defensen una dona digna, emancipada, econòmicament independent i sexualment alliberada.

Entre 1976 i 1978 els col·lectius feministes valencians van actuar com un bloc unitari entorn d'unes demandes polítiques centrals: amnistia per a les dones, despenalització de l'adulteri, sexualitat lliure, dret als anticonceptius i a l'avortament. Són anys en què el moviment manté una important presència activa en el carrer i en els partits polítics. A les primeries dels anys vuitanta, tot i que els drets de la dona eren reconeguts en la Constitució, el moviment feminista denuncia que la democràcia encara estava incompleta perquè no garantia completament el ple exercici dels seus drets. Aquest malestar, real i evident, es reflecteix en «X ♀ X» en els articles titolats “La dona política que mai no existí”, “Les senyores de 'els' autoritats”, “Feministes? Sí, gràcies”, entre altres.

L'article «Ja som europees» resumeix les traces fonamentals del periodisme feminista de Solbes i Bolinches. Es tracta d'un article de denúncia en el que les dues periodistes, aprofitant el context de l'ingrés d'Espanya en la CEE el 1986, posen de relleu diverses

situacions de discriminació que, igual que a Espanya, peteixen les dones de països europeus d'economia més avançada que l'espanyola. Les periodistes constaten que ni la democràcia ni un alt desenvolupament econòmic garanteixen tots els drets de la dona, que la situació d'antrocèntisme és generalitzada. Heus ací uns fragments de l'article.

Ja som europees

«Remei va llevar els mocs al xiquet i acabà de torcar la saliva del major. El raïm se li havia engargussat i per poc es queda sense net. Després els ficà al llit i estigué amb els ulls oberts fins l'orgia del “Viva el 86”.

Remei no se n'adonà que des d'aqueix moment som europees. Què ignorant!. No s'alterà ni gens ni mica per pertànyer a eixos cent milions de dones que, de Dinamarca a Portugal, de Luxemburg a Grècia, es beneficien dels molts avanços assolits al si del vell continent. No sap, per exemple, que les angleses cada volta cobren menys que els anglesos (el 73 per cent només); que, a Amberes, una dona no pot entrar a l'Escola Superior de Navegació; que, a França, no poden fer servicis en línies de correus i telecomunicacions, o tenir l'honor de servir a la pàtria de comandant o d'oficial de la gendarmeria nacional. No s'asabenta, Remei, que a Bèlgica les xiques no van tampoc a classes de matèries tècniques, i que tots els europeus que hi treballen a temps parcial (amb menys sou per a poder “atendre a la família”), el 90 per cent són dones. (...)

No sabem si a la nostra bona amiga li ajudaria saber que les seues col·legues dels Països Baixos que treballen fora de casa, dediquen més de 34 hores setmanals als treballs domèstics, mentre que els seus marits en fan només que nou. I que a Alemanya, el 72 per cent de dones que treballen fora de casa han de fer els treballs domèstics a la nit, i que sols un 16 per cent dels homes els ajuden un poc. (...) Remei, tan inconscient, només pensa en la bugada de demà, i com se les arreglarà per veure *Dinastia*, i al mateix temps fer la compra amb IVA.»⁶⁷²

En definitiva, el periodisme de Solbes i Bolinches no és neutral, pega fort contra la hipocresia dels partits polítics i també contra el catolicisme tradicional, que encara no s'havia espolsat el vell model de dona mestressa de casa subordinada a l'home. I això en sí ja és revolucionari en una revista catòlica com *Saó*, dominada per homes i amb rectors al consell de redacció, un bon exemple de valentia i pluralisme democràtic, tant per les periodistes com pel director de la revista. Una revista cristiana amb una secció feminista

era quelcom molt fort en una societat que encara estava espolsant-se del franquisme. Per això no sorprén tampoc que algunes de les crítiques que feren els lectors a *Saó* (pocs, per cert) estigueren expressament dirigides contra «X ♀ X».

Altre referent del periodisme de la Transició que col·labora en *Saó* és **Manuel S. Jardí** (Catarroja, l'Horta Sud, 1957). Començà a trencar la mà en el periodisme en els anys setanta en la premsa local de l'Horta Sud i en la revista *Canigó*. Els seus inicis foren a les pàgines de la revista *Torrent* de l'Institut Pro-Desarrollo de Torrent. Aquest institut, nascut el 1972 per iniciativa de la Caixa d'Estalvis de Torrent, tenia com a objectiu promoure i coordinar esforços encaminats a aconseguir el desenvolupament comunitari de Torrent i de la resta de pobles de l'Horta Sud. L'Institut Pro-Desarrollo havia pactat aleshores amb *Las Provincias* unes planes amb informació de l'Horta Sud en les que col·laborava Manuel S. Jardí i altra gent de la comarca com Josep Maria Soriano i Josep Medina de Torrent, cooperativista procedent de la JARC. Eren els temps en què *Las Provincias* vivia el seu moment més oberturista i encara no havia entrat en la batalla del blaverisme. Després ampliaren l'experiència a *Levante*. En els anys del tardofranquisme Manuel S. Jardí estava en la Cooperativa de Vivendes Populars (Covipo) i ací va conèixer els jarcistes Josep Ferrís de Torrent i Josep Maria Soriano, Bessó amb els quals continuà mantenint una forta relació professional com a col·laborador en els periòdics comarcals *L'Horta* (Catarroja, 1978-1981) *7 Dies de la Comarca* (Torrent, 1983-1985).

Les inquietuds polítiques nacionalistes portaren a Manuel S. Jardí a col·laborar en la revista independentista *Canigó* (subtitolada setmanari independent dels Països Catalans) i a militar en el PSAN, que tenia implantació al País Valencià des de 1974. *Canigó* - revista independentista fundada a Figueres el 1969- fou una fita en la lluita política antifranquista i en la Transició. Es va deixar de publicar el 1983. En *Canigó* Jardí va redactar articles sobre temes de l'Horta d'interés general, com per exemple la polèmica social generada al voltant de l'autovia de circumval·lació de València (anomenada popularment *by-pass*), que en aquells anys ja estava en projecte. El cop d'estat del 23 de febrer de 1981 el va pillar en plena efervescència política i periodística. «Quan el cop de Tejero jo estava en Covipo i militava en el PSAN. Estava un poc confús, vaig pensar de

⁶⁷² ROSA SOLBES i EMILIA BOLINCHES: "Ja som europees". *Saó*, 85 (gener-febrer 1986), p.7

desfer-me de les revistes *L'Horta* i *Canigó* que tenia a casa, però finalment vaig conservar la serenitat i vaig passar la nit tranquil·lament a casa», afirma Jardí.⁶⁷³

En aquells anys Manuel S. Jardí es guanyava la vida com a funcionari en la delegació provincial d'Hisenda del carrer Xàtiva de València, però al final va poder més el periodisme que els números. «Amb aquestes primeres experiències en la premsa comarcal de l'Horta Sud sabia que el que en realitat m'agradava era el periodisme. Vaig veure que podia tindre cert sentit com a ofici», assegura Jardí.⁶⁷⁴ I no ho dubtà en iniciar aquest camí. Mentre treballava a Hisenda va fer el salt als mitjans de València, passant aviat de la crònica local i comarcal als temes de política autonòmica i nacional, primer en el *Diario de Valencia*, *Notícies al Día* i la cartellera *Turia*, i després en *Saó* i *El Temps*. En *Notícies al Día* va viure la pantanada de Tous de 1982 com a informador des d'Algemés i Alzira. El 1983 Jardí començà a col·laborar en *Saó* i en el moment present ho continua fent, no de forma mensual però sí habitualment. Les columnes de Jardí en *Saó* són crítiques afilades a situacions concretes de la política valenciana, reflexions sobre el nacionalisme i entrevistes a personalitats del món de la cultura.

El 1985 Jardí el va cridar Manuel Muñoz, aleshores delegat d'*El País* a València, per a escriure en aquest diari on va romandre fins a 1989. Fou el moment de la professionalització de Jardí, aquest entra en la plantilla d'*El País* i abandona Hisenda. En aquells anys la redacció d'*El País* estava ubicada al carrer Moratín i col·laboraven periodistes rellevants com de Jaime Millás i Inés Ballester, entre altres. El 1979 Jardí fa el salt de la premsa a la televisió, aprova unes oposició en TVV i des d'aleshores fins al momento actual treballa en aquesta cadena, primer en Canal 9 i després en Punt 2. En Canal 9 va treballar en informatius, fent principalment informació local, successos, política i institucions, i fins i tot informació internacional. Va fer també el programa setmanal *Dossiers* on va cobrir notícies internacionals rellevants com les primeres eleccions democràtiques de l'Alemanya unificada o la derrota electoral dels sandinistes a Nicaragua. En Punt 2 va realitzat el programa "Solidaris".

En l'actualitat Manuel S. Jardí treballa com a articulista d'opinió en *Levante-EMV*, *El País*, *El Temps* i *Saó*. Els seus articles són d'allò més crítics i punyents amb el poder. Practica un periodisme crític, acusador i dissident, entrant prou sovint en el terreny del discurs ideològic amb independència de qualsevol partit o autoritat. De fet, els temes

⁶⁷³ MARTÍNEZ, F.: "Entrevista amb el periodista Manuel S. Jardí", en *Papers de l'Horta*, núm.18. (primer semestre 2003). pp.18-21.

de denuncia més constants de Jardí són les polítiques ultraconservadores, el centralisme i l'espanyolisme de la dreta valenciana, primer la UCD i AP i després el PP. Tampoc han escapat a la seua prosa afilada el PSPV-PSOE o el BNV, als que ha criticat de vegades el que ell considera ambigüitats, errors o contradiccions en matèria de política autonòmica enfront el centralisme i dirigisme de Madrid.

Part dels seu pensament dissident sobre de la política valenciana dels últims trenta anys els ha exposat en el llibre *Nosaltres, exvalencians*, escrit conjuntament amb Rafa Arnal, Francesc Bayarri, Emili Piera, Joan Dolç i Toni Mollà. Aquest llibre denuncia la versió oficial manipulada que sovint dona el Consell dels esdeveniments polítics i de la manera d'entendre el valencianisme i la identitat valenciana, així com el negoci que es fa del catalanisme per part d'alguns valencians. Els autors reneguem de l'ampli espectre de tòpics del blaverisme i denuncien alhora el catalanisme d'unes minories valencianes que ha generat un negoci basat en la catalanodependència. Aquestes dues forces antagòniques i continuament enfrontades, segons els autors, ajornen la formalització d'una altra classe de relacions nacionalitàries amb Catalunya, mentre que aquesta, còmoda amb la situació i arrecerada en l'argument de la no-intervenció, practica un subtil neocolonialisme gens igualitari contra el qual aquests autors es declaren en lluita. En síntesi, el llibre mostra el desencant dels autors per un procés polític, cultural i social que des de la publicació de *Nosaltres els valencians* de Fuster no ha quallat un sentiment identitari fort i una autonomia política forta, més bé tot el contrari.

Comptat i debatut, Manuel S. Jardí pertany a la generació de periodistes demòcrates forjats en la Transició, formats en periòdics de comarques i valencianistes, que volen dedicar-se professionalment a aquest ofici i que donen el salt cap a mitjans regionals i nacionals, tot sense abandonar mai l'esperit originari del periodista de proximitat..

6.15.3. Els humoristes gràfics de Saó: Harca i Quique.

En el camp de l'humor gràfic en *Saó* destaquen Juli Sanchis Aguado, qui signa les seues vinyetes gràfiques amb el pseudònim Harca, i Enric Arenós, qui signa amb pseudònim Quique. Ambdós començaren a publicar les seues vinyetes d'humor en el primer número de *Saó* i ho continuen fent en l'actualitat. Són dos autors curtits en la premsa valencianista del franquisme i en la premsa democràtica. Les seues vinyetes puxants, crítiques amb la jerarquia eclesiàstica i el blaverisme, han reforçat amb to

⁶⁷⁴ Ibidem. "Entrevista amb el periodista...".

d'humor la línia editorial nacionalista de *Saó*. Ambdós continuen col·laborant tots els mesos en la revista.

Juli Sanchis Aguado (Picassent, 1942) començà en el anys 60 en *Raons* il·lustrant articles i realitzant diverses portades. És en aquesta revista, i com a conseqüència de conèixer al periodista Ángel Villena, quan comença a fer una dibuix d'humor. Des d'aleshores els dibuixos d'Harca han estat publicats en diversos periòdics locals, comarcals, regionals i estatals, entre els que trobem els diaris *Pueblo*, *Levante*, *Diario de Valencia*, *Noticias al Día* i *El País*. I també en les revistes *Dos y Dos*, *Lluita*, *Vida Cooperativa*, *Agricultura Jove* de Catarroja, *El Corcó* de Sueca, *Objetivos*, *Generalitat*, *Camp Valencià*, *Cal Dir*, *El Pardalot Engabiàt*, *7 Dies de la Comarca*, *Serveis Socials*, *La Golondriz*, *L'Eliana 2000* i *Valencia 7 Días*. L'any 1992 Harca va publicar, sota el títol *La Etapa Negra*, un recull dels seus dibuixos. Des de 1992 i fins el 2006 ha estat president de Feco-España (associació de dibuixants gràfics integrada en la Federation of Cartoonists Organisations), de la que actualment és vicepresident. Des de 2004 Harca també participa juntament amb la CAM i la Unió de Periodistes Valencians en la Mostra Internacional d'Humor Gràfic que s'exposa a València. Juli Sanchis ha participat en nombroses exposicions nacionals i internacionals, i ha rebut mencions especials i premis en diversos països tan dispars com Japó, EE UU, Croàcia, Alemanya, Turquia, Israel, Xina, Itàlia, Canadà i Egipte, entre molts altres. El seu estil d'humor és un poc volterrià, crítica amb la risa allò que considera absurde. I per a Harca l'absurditat està principalment en les injustícies socials, els abusos del poder polític i econòmic, el blaverisme i per suposat el conservadorisme eclesial tan criticat en *Saó*.⁶⁷⁵

Juli Sanchis ha treballat durant bastants anys en la Federació de Pilota de la Comunitat Valenciana. Fruit d'aquesta experiència ha estat la redacció en *Saó* d'una sèria d'articles i entrevistes al voltant de la pilota realitzats entre 1987 i 1996.

Per la seua banda, **Enric Arenós (Quique)** començà en *Saó* en febrer de 1977, però ja tenia uns quants anys de trajectòria. Quique comença a publicar els seus primers acudits en llengua vernacla en *Valencia Cultural*. Al mateix temps començà a col·laborar en la revista *Fontilles* i el *Courrier du Soleil*, periòdic editat a Alacant per als turistes francesos. En aquell temps signava amb el cognom Arenós. També va publicar en plena dictadura en *Vida Nueva*, *Castelló-66*, *El Correo de Andalucía*, *Aragón Exprés*, *Cuadernos para el Diálogo* i *Oriflama*, entre altres publicacions. Martí Domínguez el

⁶⁷⁵ Vegeu JULI SANCHIS (1993): *La etapa negra*. Picassent:Associació Cultural Cristòfor Aguado.

va cridar per col·laborar en *Valencia Fruits*, alhora que publica també regularment en *Levante* i *Jornada*. En 1974 coneix a Vicent Andrés Estellés, el qual el va introduir per a dibuixar en *Las Provincias* durant un llarg període, fins que el diari comença amb el blaverisme i l'abandona. A partir de 1976 Quique publica en els setmanaris humorístics *Mata-ratos*, *El cocodrilo*, *Balalaika*, *Monoxido 16* i *La Golondriz*. A partir de 1985 la seua tasca principal s'ha centrat en el diari *Mediterráneo*, on publica els acudits en valencià. Enric Arenós també ha publicat algunes recopilacions de les seues vinyetes d'humor en els llibres *Sin censura eclesiástica* (1973), repertori d'acudits sobre l'Església i el clergat, i *Salvese quien pueda* (1993).⁶⁷⁶

Harca i Quique són els més veterans de *Saó*, juntament amb Josep Antoni Comes, Emili Marin, Vicent Cardona, Joan Lluís Sanxis i Antoni Ferrer.

6.15.4. Filòlegs per la normalització de la llengua: Antoni Ferrando, Josep Giner, Abelard Saragossà, Josep Lluís Pitarch, Ferran Fabregat i Vicent Pitarch.

En *Saó* l'ús del català com a llengua de comunicació es fa extensiu al coneixement de la llengua en aspectes més concrets relacionats amb la seua normalització com poden ser la història, la gramàtica normativa, els diversos registres i estàndars o les varietats dialectals, entre altres qüestions. Per això serà una constant en *Saó* la presència de laboradors filòlegs. En aquesta la etapa de *Saó* hi col·laboren alguns filòlegs de casta que en algun moment de la seua carrera han mantingut contactes amb Manuel Sanchis Guarner, Enric Valor o Francesc Ferrer Pastor, i que juntament amb aquests han contribuït al procés de normalització de la llengua mitjançant la publicació d'estudis i manuals d'ensenyament de la llengua on han begut milers de valencians.

Comencem per **Antoni Ferrando Francés**, catedràtic de Filologia Catalana de la Universitat de València, membre de l'Institut d'Estudis Catalans, director de la col·lecció "Biblioteca Sanchis Guarner" i codirector de la col·lecció "Biblioteca Lingüística Catalana" d'aquesta universitat. Ha estat director de l'Institut de Filologia Valenciana i del departament de Filologia Catalana de la Universitat de València, a més de fundador i primer director de la revista *Caplletra*. És membre del consell científic o assessor de revistes com *Caplletra*, *Quaderns de Filologia*, *Catalan Review*, *Afers*, *A Sol Post* i *Anuari de la Societat Valenciana de Psicologia*. S'ha especialitzat en història

⁶⁷⁶ Arxiu de *Saó*. Document: "Breu biografia de Quique". També m'he basat en el document "Quique. Breve currículum de una larga trayectoria", facilitat per Enric Arenós..

de la llengua, història de la cultura i edició de textos, especialment de l'època medieval.⁶⁷⁷

La relació d'Antoni Ferrando amb *Saó* comença l'any 1983 i s'intensifica de forma notable a partir de 1985 amb la celebració del II Congrés Internacional de Llengua Catalana, esdeveniment que va tenir una gran cobertura informativa des de *Saó* i en l'organització i desenvolupament del qual Antoni Ferrando va tenir un protagonisme destacat. Des d'aleshores escriurà habitualment fins a 1995. A partir d'aquest any col·laborarà de forma ocasional, però sense desvincular-e mai de *Saó*. Actualment continua essent col·laborador. Els articles d'Antoni Ferrando en *Saó* versen sobre temàtiques relacionades amb els seus estudis, però incidint més en els fets i moments claus de la filologia catalana al País Valencià. També ha realitzat una intensa tasca de difusió de la novel·la Tirant lo Blanc en *Saó*, no sols a través d'articles diversos sinó mitjançant la coordinació del primer monogràfic especial editat per *Saó* el 1989 que precisament va estar dedicat al personatge de Joanot Martorell. Aquest monogràfic va encetar una llarga llista de números especials que es prolongarà fins a gener de 2010, sobre personatges significatius de la realitat cultural i social del País Valencià.

Les planes de *Saó* també gaudeixen de les aportacions filològiques d'un dels deixebles de Pompeu Fabra. Ens referim a **Josep Giner i Marco** (València, 1912-1997), també conegut com a Guillem Renat i Ferrís (cognom dels seus avis), pseudònim que utilitza per passar més desapercebut pel règim franquista. Josep Giner ha estat un dels primers filòlegs científicament solvents del País Valencià. Estudià a la Universitat de Barcelona amb Joan Coromines i Pompeu Fabra, amb els quals establí una relació personal i professional. Com a deixeble de Fabra va ser un defensor del fabrisme a

⁶⁷⁷ Antoni Ferrando és autor de més d'una trentena de llibres de gran rellevància en l'àmbit de la història de la llengua i la literatura catalanes. Entre els seus estudis destaquen: *Consciència idiomàtica i nacional dels valencians* (1981), *La formació històrica del valencià* (1989), *Les perspectives de normalització lingüística del País Valencià* (1991), *L'ideal idiomàtic de Joan Fuster* (1993), *El paper dels primers editors (1473-1523) en la fixació del català modern* (2000), *Fabra i el País Valencià* (2000), *L'ideal idiomàtic de Manuel Sanchis Guarner* (2006) i *Història de la llengua catalana* (2005) en col·laboració amb Miquel Nicolàs. Així mateix, entre les seues obres d'història de la literatura catalana cal destacar *La literatura popularista al País Valencià durant la Decadència. El segle XVII* (1987), *Llengua literària i actitud política en Teodor Llorente* (1988), *Del Tirant de 1460-64 al Tirant de 1490* (1995), *Sobre el marc històric de Curial e Güelfa i la possible intencionalitat de la novel·la* (1997), *Vicent Ferrer (1350-1419), predicador políglota de l'Europa occidental* (1997), *Els valencians i el valencià al Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana*, (2006), *El Llibre dels fets del rei Jaume I, testimoni excepcional de la naixença del regne de València* (2008) i *La memòria de Jaume I entre els valencians* (2008), aquests dos últims llibres en col·laboració amb el també col·laborador de *Saó* Vicent J. Escartí. Font: "Curriculum breu d'Antoni Ferrando i Francés" (www.upf.edu/universitat/.../funcionari/acces).

València, i estudiós dels trets gramaticals i lèxics peculiars valencians. Col·laborà de forma desinteressada amb destacats filòlegs i escriptors de la postguerra, com Joan Coromines, Josep Gulsoy, Francesc Ferrer Pastor i Enric Valor. Les seues obres més importants són *Categoria del valencià dins la gramàtica històrica de les llengües hispàniques* (1947), *Introducción a la toponimia valenciana* (1948) i *L'obra gramatical del Pare Fullana* (1949). Amb aquests treballs Giner reinaugura a la postguerra els treballs sobre filologia valenciana.⁶⁷⁸ Josep Giner col·laborà en *Sicània*, *Valencia Cultural* i *Gorg*. Anys després col·laborarà també en *Saó*, concretament durant 1982-1984. Els seus escrits són articles filològics en estat pur dins de la secció «Arxius de filologia». Analitzà en *Saó* qüestions controvertides de la llengua, sobretot les divergències existents entre la parla col·loquial i el registre culte en una mateixa paraula, com per exemple l'ús col·loquial de “nosaltros” enfront el normatiu “nosaltres”. Dir o escriure una cosa o altra era motiu d'acalorats enfrontaments ciutadans i virulentes crítiques del blaverisme en la Transició, ja que s'associava la parla del poble a “valencià” i el nivell normatiu a “català”. Als cent anys del seu naixement, en 2012, l'Acadèmia Valenciana de la Llengua va aprovar una declaració institucional on va reconèixer públicament la figura de Josep Giner. D'ell destaca la seua tasca per l'estudi, la dignificació i la difusió del valencià, així com la seua lleialtat a les Normes de Castelló de 32, especialment en el procés de construcció i adopció d'un model de llengua estàndard a partir d'aquestes normes.⁶⁷⁹

Altre professional de la llengua col·laborador de *Saó* és **Josep Lluís Pitarch Tortajada**, nascut a Albal (L'Horta Sud). És un històric del nacionalisme i de la lluita per la normalització de la llengua en la Transició. Pitarch va dissenyar el Pla Experimental per a l'Ensenyament del Valencià del primer govern preuautonòmic de Josep Lluís Albinyana, pla que va ser boicotejat posteriorment per la Consellera d'Educació d'UCD, Amparo Cabanes, amb el l'anomenat Decret de Bilingüisme que permetia als secessionistes blavers impartir ensenyament de valencià. Des de les planes de *Saó* Josep Lluís Pitarch, on col·laborà entre 1982 i 1991, va criticar durament la política secessionista de Cabanes, alhora que informà sobre la lluita de sectors progressistes del món de l'ensenyament i de la societat civil per la normalització de la

⁶⁷⁸ Vegeu ANTONI FERRANDO i SANTI CORTÉS. *Josep Giner i Marco, Obra filològica (1931-1991)*. Denes. Paiporta: 1998.

⁶⁷⁹ *Saó* també ha recordat la figura de Giner en aquest centenari. Vegeu CLIMENT, J.D.: “Centenari de Josep Giner Marco”. *Saó*, núm.376 (novembre 2012).

llengua. Per altra banda, Josep Lluís Pitarch va estar 13 anys treballant en ACPV sota les ordres d'Eliseu Climent, amb qui tingué fortes discrepàncies i va abandonar finalment l'associació. En ACPV Pitarch va treballar per l'impuls de l'ensenyament del valencià en els anys de vigència del Decret de Bilingüisme de la UCD (1979-1982). Fou també delegat territorial del País Valencià per aquesta entitat, en el II Congrés Internacional de la Llengua Catalana, celebrat el 1986.

Pitarch és des de 1987 professor titular del Departament de Filologia Catalana de la Universitat de València, com a professor de valencià a l'Escola d'Infermeria. Ha estat també membre de la junta directiva de la Fundació Huguet de Castelló i va ser alcalde de Silla (L'Horta Sud) pel BNV en el període 2003-2007.⁶⁸⁰ Paral·lelament a la seua activitat docent, Pitarch ha desenvolupat una intensa activitat com a columnista d'opinió en *Saó*, *El Temps*, *El Punt* i *Levante-EMV*. En *Saó*, a més d'escriure principalment sobre els entrebancs que va sofrir l'ensenyament de la llengua en els polèmics anys de la Transició, destaca pels seus encruats de paraules dedicats a personatges que s'han distingit per la seua tasca normalitzadora de la llengua. Així, trobem encruats dedicats a Ausiàs March, Raimon, Josep Maria Mompert, Joan Brossa, Marc Granell i Jaume Pérez Muntaner, entre altres. Des de 2009 i fins a l'actualitat Pitarch és columnista d'*El Punt-Avui* i continua fent encruats en *Levante-EMV*.

Des de les aules de la Universitat de València han sorgit dos dels col·laboradors més prolífics de *Saó*, Abelard Saragossà i Ferran Fabregat, hereus de l'obra de Pompeu Fabra, Sanchis Guarner i Joan Corominas. **Abelard Saragossà i Alba** (Silla, l'Horta Sud, 1954) és professor del Departament de Filologia Catalana de la Universitat de València des de 1991. Ha editat diverses obres entre les quals cal citar quatre: *Passat, present i futur de les Normes ortogràfiques de Castelló (1932)* –obra editada per Saó Edicions el 1998–, *El valencià del futur. Una contribució ideològica* (2000), *Gramàtica Valenciana raonada i popular* (2003) i *Reivindicació científica del valencià* (2007). En aquesta última obra va obtenir el Premi d'Assaig 2006 de la Generalitat Valenciana en la modalitat d'Assaig. L'autor sosté en aquest llibre la necessitat d'acostar el valencià popular, en gran mesura construït pels usuaris de la llengua, als registres culte i científic, que es cultiven en àmbits universitaris. També reivindica una actitud per part dels valencians d'estima de la seua llengua pròpia, de la cultura històrica que li és inherent i

⁶⁸⁰ TERE RODRÍGUEZ: Entrevista amb Josep Lluís Pitarch", en setmanari *El Punt* (del 23 al 29 de desembre del 2007).

de les peculiaritats que al llarg dels segles ha anat generant. Abelard Saragossà és un dels gramàtics valencians que defensa la doble denominació valencià/català juntament amb altres filòlegs valencians com Jordi Colomina. En *Saó* col·laborà de 1983 fins a 1999 en les seccions filològiques «Arxiu filològic», «Parany de paraules» i «Lletra de canvi», així com en la redacció d'articles anàlisi sobre l'aportació a la normativització de la llengua dels homenots de la lingüística catalana com Pompeu Fabra i Joan Corominas. També ha escrit ressenyes bibliogràfiques sobre obres de filologia i d'història del valencianisme.

Així mateix, **Ferran Fabregat Cosme** destaca com a traductor especialitzat en normativa catalana. Entre les seues obres sobreixen *Les determinacions temporals en les constitucions de l'estudi general de València durant el segle XVI (1987)*, *Construccions de llenguatge administratiu municipal del segle XVIII al País València (1998)* i *La llengua catalana: entre el patois i llengua de cultura (1988)*. És coordinador d'àrea d'assessorament del Servei de Política Lingüística de la Universitat de València. Col·laborà en *Saó* els anys 1986-1988, on va escriure una columna mensual sobre normativa del català juntament amb Antoni López en la secció «Lletra de canvi».

Finalment mereix també ser destacada l'aportació de **Vicent Pitarch i Almela** (Vila-real, la Plana Baixa, 1942), un dels més reconeguts filòlegs i sociolingüistes valencians. Doctor en filologia catalana per la Universitat de Barcelona, catedràtic de Batxillerat i professor de la Universitat Jaume I de Castelló. La seua tasca filològica l'ha fet mereixedor de formar part de l'Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, el Grup Català de Sociolingüística i la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans. Pitarch ha escrit amb regularitat en *Saó* entre 1983 i 2001, sobre tres temes fonamentals: valencianisme polític, nacionalisme català i normalització de la llengua catalana. Després de 2001 ha realitzat algunes col·laboracions a petició del consell de redacció sobre sociolingüística. Vicent Pitarch també és un actiu activista cultural i polític valencianista. Durant el franquisme dirigí a Vila-real el programa radiofònic “Nosaltres els valencians”, de Ràdio Popular, i posteriorment va ser cofundador (1975) del Parvulari El Rotgla, la primera escola en català a Castelló de la Plana. Participà també en l'organització dels cursos de català de l'Institut de Ciències de l'Educació de la Universitat de València. A més, Pitarch és un nacionalista convençut. El 1982 dirigí l'Esquerra Independent de Castelló, un dels partits que s'integraren en la UPV, del qual

fou un dels portanveus. El filòleg és també membre destacat de la Fundacions Carles Salvador i Fundació Huguet. El seu treball en el camp de soliolingüística i el seu compromís per la normalització de la cultura catalana ha estat reconegut en guardons com el Premi d'Actuació Cívica Catalana de la Fundació Lluís Carulla (1983), el Premi Socarrat Major, el Premi Enric Soler a la Innovació Educativa (2003) i el Miquelet d'Honor (2006) de la Societat Coral el Micalet.⁶⁸¹

6.15.5.. Escriptors i poetes d'una “nova Renaixença” valenciana: Joan Francesc Mira, Josep Piera, Josep Lluís Sirera, Manuel Joan Arinyó, Alfons Cervera, Marc Adell i Rosa Serrano.

La recuperació de la democràcia va suposar una embranzida sense precedents de la literatura en català al País Valencià, especialment referida a la narrativa i la poesia, arribant a un bon nivell de qualitat d'obres publicades i diversitat temàtica. Els homes i dones de lletres poden escriure amb llibertat en vernacle i hi ha editorials i institucions que promocionen la creació literària. Seguint la classificació que dona d'Enric Ferrer i Solivares en *Saó*,⁶⁸² des d'un angle estrictament cronològic podem assenyalar tres moments diferenciats d'autors que conflueixen en la dècada dels vuitanta i principis dels noranta. En primer lloc, la presència d'autors nascuts abans o durant de la Guerra Civil (Joan Fuster, Enric Valor, Xavier Casp, Vicent Andrés Estellés, Miquel Adlert, Maria Beneito, Beatriu Civera, Joan Francesc Mira, Lluís Alpera...) considerats els referents literaris que iniciaren la recuperació cultural en el franquisme. En segon lloc tenim l'onada d'autors nascuts al voltant de 1945 coneguts com la “generació dels 70”, que són els artífexs de la nova novel·lística valenciana, com ara Ferran Cremades, Isa Tròlech, Rafael Ferrando, Josep Piera, Josep Lozano, Amadeu Fabregat, Isabel Clara Simó, Josep Gandia, els germans Rodolf i Josep Lluís Sirera i altres. I per ultim, i amb estreta relació amb els anteriors, els escriptors nascuts després del 1950 o “generació jove” com ara Ferran Torrent, Josep Franco, Joan M. Monjo, Boro Miralles, Marc Adell, Manuel Joan Arinyó, Ramon Guillem i altres. El cert és que assistim a un *boom* narratiu en català que es veu afavorit pel suport d'editorials decidides a empenyar la literatura

⁶⁸¹ Vicent Pitarch i Almela és autor de llibres de text de llengua i literatura catalanes i ha publicat treballs de sociolingüística, sobre la cultura catalana al País Valencià. Entre altres obres destaquen: *Defensa de l'idioma* (1972), *Curs de llengua catalana* (1977), *Reflexió crítica sobre la llei d'ús i ensenyament del valencià* (1984), *Fets i ficcions. Llenguatge i desequilibris socials* (1988), *Parlar i (con)viure al País Valencià* (1994), *L'eix castellanenc de la cultura contemporània* (1995), *Control lingüístic o caos* (1996) i *Llengua i Església durant el barroc valencià* (2001).

⁶⁸² ENRIC FERRER: “Deu anys de narrativa al País Valencià”. *Saó*, 73, novembre de 1984. p.14-17.

autòctona, com ara Tres i Quatre –crea el Premi Andromina de Narrativa dins dels Premis Octubre–, Prometeo, Albatros, J. Huguet Pasqual, Vicent García i més endavant Bromera, Denes i altres més. I també gràcies a l'estímul d'ajuntaments i diputacions mitjançant la creació de premis literaris i l'edició de les obres guanyadores, com és el cas del Premi Ausiàs March de Poesia de Gandia o el Premi Ciutat d'Alzira de Narrativa. A tall d'exemple, l'any 1983 tenim constància de la convocatòria de 51 premis literaris (poesia, narrativa, assaig, teatre i literatura infantil) per part d'ajuntaments valencians, particularment d'esquerres.⁶⁸³ Tota aquesta efervescència literària constitueix -salvant les distàncies històriques, evidentment- una espècie de “segona Renaixença” valenciana.

Saó és una de les primeres publicacions en analitzar amb profunditat aquest fenomen,⁶⁸⁴ però allò més important per a la revista ha estat l'entrada com a col·laboradors de literats partíceps d'aquesta nova Renaixença, els quals donen a *Saó* prestigi i gran qualitat en continguts culturals. Es més, les crítiques literàries que publiquen en *Saó* alguns dels autors que anem a citar a continuació contribueixen a omplir el buit existent per la manca d'una publicació especialitzada en crítica literària, ja que principis dels anys vuitanta sols *L'Espill* i *Cairell* publicaran alguns treballs esporàdics en aquest sentit.

Un dels col·laboradors més sobreïxits és **Joan Francesc Mira Casterà** (València, 1939).⁶⁸⁵ Escriptor, antropòleg, assagista i columnista de premsa. Mira és altres dels “homenots” de *Saó*. Ha estat col·laborador en *Saó* des de gener de 1978 fins a l'octubre de 1996, on ha escrit la columna mensual «El paper de J.F. Mira». Joan Francesc Mira va estudiar la llicenciatura en Filosofia en la Universitat Lateranense de Roma. Més tard, l'any 1962, es llicencia en Filosofia i Lletres per la Universitat de València. Per aquesta mateixa universitat obté el grau de doctor en Filosofia (1971). A començaments

⁶⁸³ JOAN LLUÍS SANXIS: “Els premis al País Valencià”. *Saó* 58 (maig 1983), p.25.

⁶⁸⁴ Aquesta anàlisi es fa en dos Quaderns. El primer Quadern repassa “Els llibres al País Valencià” (*Saó*, 27, abril 1980, pp.7-23). En aquest suplement es fa un repàs al món editorial valencià incorporant entrevistes a Vicent Andrés Estellés, Josep Lozano i Eliseu Climent per conèixer de primera mà aquest fenomen. El segon Quadern es titola “El fenomen de la narrativa valenciana” (*Saó*, 73, novembre 1984, p.p.14-24) i en ell Enric Ferrer i Joan Oleza analitzen el *boom* narratiu valencià amb el complement d'una entrevista a Enric Valor.

⁶⁸⁵ Per a l'elaboració de les referències biogràfiques de Joan Francesc Mira m'he basat en les següents fonts: Pàgines web de l'AELC: www.escriptors.cat/autors (textos de Lena Paüls i Xulio Ricardo Trigo) i de l'Enciclopèdia Catalana: <http://www.enciclopedia.cat/>. I també en un Quadern de *Saó* dedicat a l'escriptor amb articles de CARLES MULET: “L'obra literària de Joan Francesc Mira”. *Saó*, 239 (abril 2000), p.22-24; ADOLF BELTRAN: Joan F. Mira, de la teoria a la pràctica”. *Saó*, 239 (abril 2000), p 25-26; i FRANCESC PÉREZ MORAGON: “Joan Francesc Mira, articulista”. *Saó*, 239 (abril 2000), p.27-28.

dels anys setanta resideix a França, on col·labora en el Laboratori d'Antropologia Social de la Sorbona i entre 1973 i 1975 és membre de l'equip de C. Lévi-Strauss al *College de França*. L'estada a França li va servir en la seua obra assagística i antropològica i com a professor universitari, primer a la Universitat de València i després en la Jaume I de Castelló. Mira és autor d'un bon nombre d'estudis de caràcter assagístic que giren al voltant de l'antropologia, la sociologia i l'etnografia. Com a assagista destaquen els treballs que es basen en la situació de la llengua i el poble valencià, com *Crítica de la nació pura* (1985), premis Joan Fuster i Crítica Serra d'Or d'assaig, que és una aproximació al concepte de nació des de l'òptica de l'antropologia; o *Sobre la nació dels valencians* (1997) i la síntesi històrica *Els Borja: família i mite* (2000). Així mateix, Mira ha estat director i editor dels quatre volums de *Temes d'Etnografia valenciana* (1983-1991). A més d'assagista, Joan Francesc Mira és autor de diverses obres de caràcter narratiu, tant novel·les com reculls de contes.⁶⁸⁶ Aquesta intensa activitat com a creador la conjumina amb la publicació d'estudis de crítica i teoria literària, etnologia i antropologia en diversos mitjans com ara *Saó*, *L'Espill*, *Revista de Catalunya* o *Catalonia Review*.

La vinculació de Joan Francesc Mira amb *Saó* ha estat llarga. Mira es pot considerar un dels "homenots" de *Saó*, la seua columna mensual ha acompanyat la revista al llarg de divuit anys, concretament de 1978 fins a 1996. Ha escrit més d'un centenar d'articles. En gener de 1986, amb la reestructuració de seccions que feu el consell de redacció de *Saó*, l'escriptor se li assignà la secció «El paper de J.F. Mira», que romandrà immutable fins 1996. Quan començà en *Saó*, Mira ja era escriptor i assagista

⁶⁸⁶ D'aquesta vessant creativa, en destaquen títols com ara *Els cucs de seda* (1975), *El desig dels dies* (1980), *Viatge al final del fred* (1984), *Els treballs perduts* (1989) i *Borja Papa* (1996), novel·la que va rebre els premis Joan Crexells, Crítica dels Escriptors Valencians i el Nacional de la Crítica de Literatura Catalana. L'any 2002 va guanyar el premi Sant Jordi amb la novel·la *Purgatori*, que va merèixer també el premi de la Crítica. També destaca pel conreu de l'assaig d'antropologia i història valenciana, tot destacant *Un estudi d'antropologia social al País Valencià* (1974), *Els valencians i la terra* (1978), *Població i llengua al País Valencià* (1981), *Sant Vicent Ferrer. Vida i llegenda d'un predicador* (2002), *La prodigiosa història de Vicent Blasco Ibáñez* (2004) i *Vida i final dels moriscos valencians* (2009).

Aquesta faceta literària s'uneix la seva tasca com a traductor, per la qual ha rebut diversos premis. La prolífica obra de Jona Francesc Mira l'ha fet mereixedor de distincions com la Creu de Sant Jordi 1991 i ser membre numerari de la secció de Filosofia i Ciències Socials de l'Institut d'Estudis Catalans. Mira és, a més, membre de l'Associació d'Escriptors en Llengua Catalana i durant 1992-1999 fou president d'Acció Cultural del País Valencià. Milità en el PSV i després en la UPV i el BNV, partit que ha estat candidat. El 1999 fou candidat a les Corts Valencianes per la coalició Valencians pel Canvi. Per la seua trajectòria literària, l'any 2004 li fou atorgat el Premi d'Honor de les Lletres Catalanes i el 2005 fou guardonat amb el premi Gabriel Alomar. Destaquen especialment les versions de la *Divina Comèdia* (2001) de Dante Alighieri, la dels *Evangelis* (2004) i la d'*El tramvia* de Claude Simon.

emergent. Ja havia publicat *País Valencià*, *Els cucs de seda* i *Els valencians i la terra*. També havia guanyat el Premi Andromina de Narrativa (1974), al que seguiran el Premi Joan Fuster d'assaig i el Premi Crítica Serra d'Or (1984). Aquests reconeixements serien el principi d'una dilatada carrera literària que ha consagrat Mira com un dels prohoms de la literatura catalana contemporània del País Valencià. A principi dels vuitanta, coincidint amb la primera etapa de *Saó*, Mira sobreix també com a professor i antropòleg. Durant 1980-84 dirigeix l'Institut Valencià de Sociologia i Antropologia Social, i entre 1983 i 1991 exerceix com a professor titular de la Universitat de València. A partir de 1991 (i fins a l'actualitat) desenvolupa la seua activitat docent en la Universitat Jaume I de Castelló.

Els articles de Joan Francesc Mira donen a *Saó* una frescura i gràcia que contrasten amb els seriosos anàlisis sobre els avatars polítics i identitaris del poble valencià i de l'Església. Amb una redacció clara, concissa i amena, i amb un to irònic, Mira observa els valencians, els seus costums, les seues virtuds i defectes, i els compara amb altres pobles del món, amb la finalitat de desdramatitzar algunes situacions paradoxals i certs complexos i manies dels valencians. Evidentment els coneixements antropològics de l'autor li resulten molt útils en els seus articles desenfadats, però alhora profunds i provocadors. Per a Josep Antoni Comes, llegir les columnes de Mira “és rebre una glopada d'aire fresc, de trellat, d'optimisme. De broma en broma, fa caure en el compte de la inconsistència, irracionalitat i, fins i tot, contratestimoniatge, de determinades conductes o declaracions de polítics i eclesiàstics que, fins a aquell moment, semblaven d'allò més coherents i sensats”.⁶⁸⁷ Per la seua banda, Enric Soria descriu d'una manera brillant l'estil del columnista Joan Francesc Mira allà on ha escrit:

«L'article d'opinió és, en les seues mans, un assaig en miniatura, no una caricatura d'assaig. Mira ha après de Fuster els recursos essencials d'aquest art difícil. Té gràcia en el suggeriment i soltesa en l'argumentació. Maneja molt bé la ironia (un punt subratllada a voltes, quan el tema l'altera més del compte) i és un veritable mestre de l'adjectiu imprevistament esmolat, memorable. (...) Aprofundint alhora en el català literari, pulcre i funcional dels anys cinquanta i en l'estimat llenguatge familiar, ha aconseguit una prosa viva i genuïna, flexible i clara, que tant li serveix per modelar assajos breus i incisius com per bastir les propostes narratives més ambiciosos que s'han produït al País Valencià en la nostra llengua. (...) En cada article de Mira, entre bromes i

vares, hi ha una llibertat interior que vol ser compartida: una incitació al diàleg, o al debat.»⁶⁸⁸

En bastants dels seus articles en *Saó*, Mira reflecteix amb sarcasme crític actituds i manifestacions dels valencians davant el fet nacional. Títolers d'una aparent despreocupació com «La domesticació» i «Focs i fogueres», provocadors com «El cel serà potser nostre, però la terra és d'ells», o acusatoris com «L'odi com a programa», «Llengua d'escàndol» i «Manar a Madrid», enceten uns articles on Mira no oculta la seua preocupació per les vicituds de la identitat valenciana. Un exemple d'açò dit és l'article «L'odi com a programa» de 1983 en el que critica la fòbia anticatalanista visceral del blaverisme, tot assenyalant amb cert sentit premonitori l'acovardament que mostren les autoritats democràtiques enfront els instigadors d'aquest odi:

L'odi com a programa

«L'home petit necessita una mentida vital», escriu Otto Bauer. Necessita un boc emissari de la seua inseguretad, necessita sentir-se protagonista i no víctima. Ni té un poder, com el té la burgesia de veritat, ni pot aspirar al trindre'l com la classe obrera. No veu clar quin és el seu enemic dins de casa, i se l'ha de buscar fora. Així, és la presa més fàcil per a la propaganda de l'odi. Ninyoles i algun altre han escrit que a València els catalans (els catalans de Barcelona, perquè, ¿qui pensa en els de Tortosa o Lleida?) fan el paper dels jueus com a receptors de l'odi. I la cosa sembla que funciona. Com a Viena en temps d'Otto Bauer, quasi exactament.

Ara bé, per a fer efectiu aquest programa, només calen dues coses: 1) que els manipuladors interessats se n'adonen del seu potencial mobilitzador, de la brutal eficàcia de l'odi ben dirigit; i 2) que les classes populars se'n desentenguen i els seus representants es deixen acollonir per la violència dels seus instigadors. Ací, la primera condició ja s'ha donat, amb resultats a la vista. I la segona està en marxa, si algú no ho evita a temps. Tinc por que la història contemporània d'Europa no ens arribe a servir de res».⁶⁸⁹

Saó va reconèixer la seua immensa obra i participació en la revista en el Quadern titolat «Joan Francesc Mira, patriota», publicat l'abril de 2000. Es tracta d'un suplement

⁶⁸⁷ JOSEP A. COMES: "Les 'columnetes' de Mira en *Saó*". *Saó*, 279 (abril 2000), p.29-30.

⁶⁸⁸ ENRIC SORIA: "Un observador civilitzat: Joan F. Mira, columnista", en www.joanfmira.info/general/pres.

⁶⁸⁹ JOAN F. MIRA: "L'odi com a programa". *Saó*, 64. Desembre 1983, p.8.

de 14 pàgines que inclou articles de Francesc Pérez Moragon, Adolf Beltran, Josep Antoni Comes, Carles Mulet i Eliseu Climent, textos que es complementen amb una entrevista realitzada a l'escriptor per Emili Marin i Lúdia López.

Per altra banda, en les planes de *Saó* trobem un dels grans poetes i narradors contemporanis valencians, **Josep Piera Rubio** (Beniopa, la Safor, 1947), que comença a col·laborar en 1977 i encara avui continua. Josep Piera estudià Magisteri a València, on coincideix amb els inicis del que aviat seria el moviment literari conegut com la generació dels 70, de la qual ell en seria un dels seus màxims representants. Els seus primers passos literaris els fa en castellà dins dels ambients literaris dels "novísimos" fins que s'amera del nou valencianisme que marcarà aquesta dècada. En català, com a poeta, es dona a conèixer en l'antologia *Carn fresca*, que just representa l'aparició de la jove poesia valenciana. Aquesta època és també la del naixement de relacions d'amistat fonamentals al llarg de la seva trajectòria personal i literària a amics poetes com ara Jaime Siles, José Luís Parra, Guillermo Carnero, Marc Granell, Eduard J. Verger i Adolf Beltran, entre altres. Amb aquests últims companys crea la revista *Cairell*.

L'any 1974 deixa València i es posa a viure a La Drova (Barx), la vall dels seus estius infantils, que anirà adquirint amb els anys el caràcter d'un lloc i paisatge mítics en l'obra narrativa de l'autor. El 1976 se celebra a Gandia la cloenda de la secció literària del Congrés de Cultura Catalana, que suposa una fita per a l'articulació de l'anomenada generació dels setanta als Països Catalans. Després d'uns primers llibres poètics, a les acaballes dels 70 Piera guanya el premi Octubre-Andròmina amb la seva primera novel·la, *Rondalla del retorn* (1977). Dos anys més tard obté el premi Carles Riba de poesia amb *El somriure de l'herba*. També durant aquests anys inicia un periple viatger per la Mediterrània, que donarà alguns dels títols en narrativa més rellevants, marcada per una prosa entre intimista i memorialista que el situa com un dels autors pioners en la que s'ha anomenat "narrativa del jo". El 1981 obté el premi Josep Pla amb *El cingle verd*, primer llibre d'aquesta "narrativa del jo" que tant usa del dietari i de les memòries com del llibre de viatges.

D'aquests anys vuitanta és també la plasmació literària del món poètic andalusí, iniciada amb els *Poemes de l'orient d'Al-Àndalus* (1993). Entre els llibres més significatius en prosa d'aquesta època es troben *Estiu grec* (1985) i *Un bellíssim cadàver barrocc* (1987). De tornada de Nàpols cau en una crisi on se li agreuja una antiga

malaltia, abans no diagnosticada –malaltia de Crohn-, que el manté tot un any hospitalitzat a Gandia. D'aquesta experiència eix el llibre, *Ací s'acaba tot* (1993).⁶⁹⁰

La participació de Josep Piera en *Saó* començà el 1977 i encara avui perdura, encara que la seua màxima producció d'articles en la revista es produeix entre 1977 i 1993, on col·labora en la secció «Art i Cultura». A partir de 1993 les seues col·laboracions són més esporàdiques i per encàrrec del consell de redacció. La principal aportació de Piera a *Saó* són els perfils que hi fa de personalitats del món de la literatura i la cultura valenciana en català, com ara Xavier Casp, Francesc Ferrer Pastor, Francesc de Vinatea, David Rosenthal o Francesc M. Miret. Josep Piera ha col·laborat també en altres periòdics com *Levante-EMV*, *El País* o *El Temps* fent crítica literària.

Altre dels col·laboradors de *Saó* que s'hna mantingut lligats a la revista des dels seues inicis és el dramaturg **Josep Lluís Sirera Turó**. Les seues àrees de treball són les formes populars i tradicionals del teatre espanyol, fonamentalment el teatre valencià contemporani. El seu pas per *Saó* començà el 1981 en la secció «Art i Cultura», en la que escriu sobre la situació del teatre a València d'aquell temps. Durant els anys 1977-1987 les col·laboracions de Sirera seran esporàdiques, però es faran més habituals a partir de 1990 com a crític teatral en la nova subsecció «L'Escenari», en la qual continua escrivint actualment, convertint-se en un dels col·laboradors que més anys està vinculat a la revista. «L'Escenari» és una columna des de la qual Sirera fa un seguiment acurat de les principals funcions i obres teatrals estrenades al País Valencià en les dues últimes dècades, sempre des d'una posició oberta a totes les cultures. Els seus amplis coneixements de la literatura universal i de les arts escèniques els plasma en *Saó* introduint la revista en el reduït circuit de publicacions culturals que publica informació teatral. L'experiència docent també es veu en els seus articles, que escriu amb estil molt didàctic i amb prolífica documentació. De fet, Josep Lluís Sirera ha desenvolupat una intensa tasca docent a la Universitat de València. Ha estat vicedegà de la Facultat de

⁶⁹⁰ Posteriorment, en començar la dècada dels noranta Josep Piera dirigeix la campanya de l'Any del Tirant, organitzada per l'ajuntament de Gandia, que commemora els 500 anys de l'aparició del *Tirant lo Blanc*, de Joanot Martorell, i també dirigeix l'editorial Tres i Quatre. Literàriament, aquests anys noranta venen marcats pels llibres motivats pel seu interès cap a la cultura àrab antiga i moderna, amb títols com *El paradís de les paraules* (1996), *Seducions de Marràqueix* (1996) i *El jardí llunyà* (2000). De les seves darreres aportacions destaquen *Jo sóc aquest que em dic Ausiàs March* (2001), la primera biografia novel·lada dedicada al nostre poeta clàssic, i també la nova reescriptura d'*El cingle verd*, homenatge a la seva generació i balanç de la seva joventut, titulada *Arran del precipici* (2003). Font: Pàgines web de l'Associació d'Escriptors en Llengua Catalana: www.escriptors.cat/autors (biografia elaborada per Xulio R. Trigo) i l'Encicloèdia Catalana: <http://www.encyclopedia.cat>.

Filològia (1986-1987), degà de la Facultat de Filològia (1987-1989), director del Departament de Filològia Espanyola (1992-1995), director del Servei de Biblioteques i Documentació de la Universitat de València (2002-2006). Actualment és catedràtic de Literatura Espanyola del Departament de Filologia Espanyola. Alguns dels seus textos han sigut estrenats per l'Aula de Teatre de la Universitat de València.

En el camp de la narrativa infantil i juvenil *Saó* es val també de la ploma de **Marc-Vicent Adell Ferré** (Castelló de la Plana el 1967). Adell es va llicenciar en Filologia Catalana a la Universitat de València, ciutat en la qual resideix actualment. Començà a escriure devers als catorze anys. Des de llavors ha escrit narracions orientades cap a un públic infantil i juvenil, entre les quals podem esmentar *El racó d'en Pau i deu contes més* (1988), *Paraules de pau* (1992) o *Temps de llegendes* (1997). Per una altra banda, ha estat col·laborador en revistes com *Camacuc*, *Saó* o *Passadís*.⁶⁹¹ Marc Adell col·laborà en *Saó* amb bastant assiduitat entre 1985 i 1998 fent crítica literaria, ressenyes bibliogràfiques i entrevistes a personatges del món de la cultura en la secció «Art i Cultura». Entre les figures literàries que ha ressenyat en *Saó* figuren Enric Valor, Shakespeare, Bàrbara Strisand, Oscar Wilde, Francesc Ferrer Pastor i Enric Soler i Godes. També ha escrit articles sobre activitats del progressisme catòlic valencià, com ara el Fòrum Cristianisme i Món Avui, alhora que ha recuperat figures representatives de la història del catolicisme valencià com el Bisbe Climent de Castelló.

De la mateixa manera, la narradora i editora **Rosa Serrano** (Paiporta, l'Horta, 1945), també ha aportat el saber literari a *Saó*. Rosa Serrano és coneguda en el món literari com a Blanca Cassany. En la seua carrera literària ha conreat, principalment, la narrativa infantil. Així, és autora d'obres com *La paraula és una aventura* (1981), *Ma casa* (1985), *La domadora de somnis* (1990), *Papers secrets* (1991), *Amanida de bruixes* (1994) o *El vell mariner* (1999), entre d'altres. També s'ha dedicat al gènere líric, per exemple en la seua obra, *Paraules de vidre* (2000). Altrament, ha adaptat rondalles valencianes al llenguatge infantil en l'obra *Noves lectures de les Rondalles d'Enric Valor* i ha publicat l'obra *Enric Valor: Converses amb un senyor escriptor* (1995). Rosa Serrano no abandona el món dels llibres en el terreny professional, ja que és responsable de Tàndem Edicions. A més, ha col·laborat regularment mitjançant la publicació d'articles o de

⁶⁹¹ Pàgina web la Universitat d'Alacant (Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana): www.iifv.ua.es/lletraferit/.

contes en revistes com ara *Faristol*, *Saó*, *Clij* o *Camacuc*. Serano comença a col·laborar en *Saó* el 1987, escrivint precisament d'allò que més entén, de literatura i llibres, donant a conèixer sobretot l'obra rondallística d'Enric Valor. Serrano continua avui com a col·laboradora de *Saó*. La seua fidelitat a la revista i aportació al redreçament cultural i lingüístic valencià ha ebut reconeixement de *Saó*. El 17 d'octubre de 2008 *Saó* li va retre un homenatge en el seu tradicional sopar anual en reconeixement a la seua trajectòria.

El valencianisme progressista es nodreix també d'escriptors naturals de les comarques castellanoparlants que escriuen la seua obra literària en castellà i català. És el cas d'**Alfons Cervera** (Gestalgar, els Serrans, 1947). Cervera és també periodista i poeta. Publicà la seua primera novel·la el 1984: *De vampiros y otros asuntos amorosos*. Després apareixeran *Fragmentos de abril*, *La ciudad oscura*, *Nunca conocí un corazón tan solitario* i *El domador de leones*. Però allò que el fa segurament més conegut és la seua creació literària sobre la recuperació de la memòria dels repressaliats del franquisme. Cervera ha anat elaborant des de finals dels anys noranta una narrativa centrada en la recuperació de la memòria de la Guerra Civil espanyola. En les seues novel·les mostra una part negra de la història d'Espanya narrada a través de les veus dels perdedors de la guerra, oblidats en la Transició i parcialment reivindicats des de finals del segle XX. En aquesta línia de la memòria d'Alfons Cervera s'emmarquen les novel·les *El color del crepúsculo*, *Maquis* (1997), *La noche inmóvil*, *La sombra del cielo* i *Aquel invierno*.⁶⁹² Aquesta reivindicació de la memòria també estarà present en la seua obra periodística. Perquè Alfons Cervera és un prolífic articulista. Les seues columnes són habituals en *Levante-EMV*, *Turia*, *Els Temps*, *Nou Diss* i *Saó*. Compagina aquesta tasca amb la de director del Fòrum de Debats de la Universitat de València.

En *Saó* Alfons Cervera ha produït una ingent quantitat d'articles, ja que ha estat col·laborant en la revista des de l'any 1984 fins al 2000, i continua fent-ho actualment quan se'l requereix pel consell de redacció. La seua col·laboració en *Saó* abraça diverses facetes. Cervera és alhora columnista d'opinió i entrevistador (va entrevistar Paco Muñoz i Enric Valor, entre altres), alhora que aborda tot tipus de temes que l'escriptor considera que afecten la consciència col·lectiva dels valencians. Amb un cultiu magistral de la metàfora i la metonímia com a recursos literaris, Cervera escriu en *Saó*

⁶⁹² GEORGES TYRAS: *Memòria i resistència. El maqui literari d'Alfons Cervera* (2008). L'obra poètica d'Alfons Cervera ha estat reunida en el volum *Los cuerpos del delito* i els seus articles periodístics en *La mirada de Kereni* i *Diario de la frontera*.

de les barbaritats del franquisme i de la seua pervivència encara en democràcia en la simbologia i comportaments polítics. Escriu regulament de la seua Serrania natal, de l'angosta política valenciana i de literatura, sense oblidar qüestions com el conflicte sociolingüístic valencià, novetats culturals i la reivindicació del patrimoni en perill i del medi ambint que cal preservar. Cervera no deixa passar tampoc en *Saó* el que ell anomena “desorientació de l'Església” en un món cada vegada més laic i científic, els atavismes antics que encara entrebanquen la construcció de la democràcia, o els atacs des del poder a la llibertat d'expressió dels periodistes i als sectors marginats de la societat. La temàtica de Cervera és amplíssima. La seua prosa periodística crítica i punxosa sempre es posa costat dels més febles i de les causes del progressisme d'esquerra, i en contra de tot allò que signifiqui opressió, conservadurisme a ultrança, imposició d'idees i abús de poder.

La literatura valenciana dóna a *Saó* l'experiència d'un dels poetes més innovadors i representatius de la generació dels setanta, **Manuel Joan Arinyó**. Aquest col·laborà en *Saó* durant 1983-1993 i tracta temes relacionats amb la creació literaria i les relacions autor-editor. Manuel Joan Arinyó va nàixer a Cullera (Ribera Baixa) l'any 1956. Autor prolífic, ha publicat més de trenta llibres. De poesia destaquen *Bateguen els desigs* (1981), *Crims* (1982), *Octosil·labs del més enllà* (1983), *Retaule* (1989). Novel·les per a adults com *Han donat solta als assassins* (1985), *Mateu, el fill d'en Marc* (1987), *Diari de campanya* (1987), *Soldada Roja* (1994) i *Les nits perfumades* (1998). De novel·la juvenil: *Linda i Roger* (1997), *Que dur és ser guapo!* (1989). De narrativa infantil: *Nadar i guardar la roba* (1991) i *El llop Cento i companyia* (1992). Ha estat guardonat amb el Premi Amadeu Oller de Barcelona, amb el de narrativa de la Diputació de Girona i amb el Narcís Oller de la Diputació de Tarragona. Arinyó també ha desenvolupat una intensa tasca de crític literari en les revistes *Lletres de canvi*, *Saó*, *El Temps* i *L'Espill*, i en els periòdics *Diario de Valencia*, *Avui*, *La Vanguardia* i *Diari de Barcelona*, entre altres.⁶⁹³

La col·laboració de **Bernat Capó** (Benissa, Marina Alta, 1928) també ha estat substancial en *Saó* com a escriptor i periodista local i comarcal. Home d'una exemplar trajectòria cívica i humanista, ha participat en moltes empreses culturals, com ara la fundació del *Diari de Valencia* o de *Noticias al Día*, alhora que col·laborava amb els seus escrits en el redreçament del País Valencià, amb articles publicats a *El Temps*, *Saó*,

⁶⁹³ Pàgina web de l'Associació d'Escriptors en Llengua Catalana (www.escriptors.cat/autors).

Mediterráneo, Levante, entre d'altres. Com a escriptor s'ha interessat per la cultura popular, tema que ha tractat en llibres narratius, *Espigolant pel rostoll morisc* (1980) o assagístics, *Costumari valencià* (1992-94). Durant els últims temps ha estat homenatjat al seu poble, que ha posat el nom de Bernat Capó a la Biblioteca Municipal de Benissa, mentre els escriptors catalans li van fer també l'any 2001 un homenatge pel conjunt de la seva obra. L'editorial Bullent va crear l'any 1999 el Premi de Cultura Popular Bernat Capó. És soci d'honor de l'Associació d'Escriptors en Llengua Catalana.⁶⁹⁴ Recentment, el 17 d'abril de 2013, Bernat Capó va rebre la Medalla de Plata del Consell Valencià de Cultura amb el títol de Benefactor del Patrimoni Cultural Valencià per la seua trajectòria cívica i literària i el seu compromís per la llengua.

Bernat Capó va ser ambé l'editor del setmanari *El Poble*, editat a Benissa entre 1986 i 1990, una experiència de premsa comarcal en valencià que tingué una bona acollida a la Marina Alta. En *Saó*, Bernat Capó va col·laborar amb regularitat els anys 1982-1995. Va escriure fonamentalment articles informatius sobre esdeveniments polítics i culturals de les dues comarques de la Marina.

6.15.6. El ressorgiment de la memòria. Col·laboradors historiadors en Saó. Ricard Blasco, Vicent S. Olmos, Recared Agulló i Francesc X. Blai.

El valencianisme progressista sustenta part del seu corpus ideològic en el discurs històric, la història com a ciència social que estudia el passat, i més concretament el passat del País Valencià. La història entesa també com a creadora de la identitat col·lectiva i com a mitjà per a comprendre el present i planificar el futur. *Saó* participa d'aquesta concepció. Per una banda, assumint la necessitat d'investigar i explicar la realitat valenciana mitjançant la publicació en els Quaderns de fets històrics i períodes concrets de la història valenciana, i per altra acollint en les seues pàgines estudiosos que assumeixen la funció social de l'historiador, ja que no es limiten sols a narrar el passat des d'un punt de vista històric positivista sinó que expliquen el passat en funció d'unes necessitats col·lectives del present relacionades amb la identitat valenciana.

Una de les figures més representatives és **Ricard Blasco i Laguna** (València, 1921-Madrid, 2000), autor d'obres que han estat autèntics manuals de la història

⁶⁹⁴ Font: l'Associació d'Escriptors en Llengua Catalana (Biografia elaborada per Xulio. R. Trigo per a l'AECLC).

contemporània valenciana. Obres tan significatives com *La política cultural al País Valencià (1927-1939)*, *La premsa del País Valencià (1790-1983)* i *El teatre al País Valencià durant la guerra civil (1936-1939)*. Blasco va col·laborar també en *L'Espill*, *Caplletra*, *L'Aiguadolç*, *Estudis Romànics*, *Revista de Catalunya*, *Serra d'Or*, *Avui* i *Gorg*. En aquesta última revista va escriure sobre temes de cultura popular i teatre. La participació de Blasco en *Saó* s'allarga entre els anys 1982-1993. Escriu, sobretot, temes d'història i literatura. Especialment significatius són els seus articles sobre la Renaixença valenciana i el valencianisme cultural en la Segona República, en els quals reflexiona sobre les circumstàncies que impediren construir un valencianisme polític ampli i que aquests pogués convertir-se en força decisiva dins del sistema valencià de partits, tal com havia ocorregut amb els partits nacionalistes a Catalunya.⁶⁹⁵

Així mateix, *Saó* ha comptat amb la participació del reconegut l'historiador i editor, director de l'Editorial Afers, **Vicent S. Olmos Tamarit** (Catarroja, l'Horta, 1954). Vicent Olmos entra en el consell de redacció de *Saó* l'abril de 1986 i continua fins a desembre de 1988. Olmos escriu principalment en la secció «País». Els seus articles en *Saó* tracten temes d'història valenciana i actualitat del món editorial valencià.

Vicent Olmos ha desenvolupat una important tasca de divulgació social de la història. Com a historiador Vicent Olmos ha centrat la seva recerca en l'època moderna i en la historiografia.⁶⁹⁶ I com a editor té una llarga trajectòria currículum. És director de l'Editorial Afers i fundador, responsable i cap de redacció de la revista d'investigació *Afers*, que li dona el nom a l'editorial. És també editor i membre del consell de redacció de la revista de recerca *El Contemporani* que editen l'editorial Afers i el Centre d'Estudis Històrics Internacionals de Barcelona, així com membre del consell de redacció de les revistes *L'Espill* i *Caràcters*, ambdues editades per la Universitat de València. Igualment forma part del consell de redacció de *Mirmanda* (revista de cultura de la Catalunya del Nord), *Plecs d'Història Local* (dirigida actualment per l'Institut Ramon Muntaner de Barcelona) i *Transfer. Journal of Contemporary Culture* de

⁶⁹⁵ Vegeu RICARD BLASCO: “Unes notes sobre el valencianisme cultural en temps de la II República (Saó, 53. 1982, p.15-17), “Llengua i pàtria al País Valencià durant la Renaixença” (Saó, 74.1984, p.12) i “Reflexions sobre el Col·loqui Internacional sobre la Renaixença” (Saó, 77. 1985, p.13.

⁶⁹⁶ Vicent Olmos és autor de llibres com *Els fonaments de l'Horta-Albufera contemporània* (1982) i, en col·laboració amb Antoni Quiles, *Administradors i administrats: introducció a l'economia i a la societat de la Catarroja del Sis-cents (1652-1658)* (1987). Ha enllestit també, juntament amb Agustí Colomines, l'edició i l'estudi introductori de *Les raons del passat. Tendències historiogràfiques actuals* (1998).

l'Institut Ramon Llull. A més, des de l'editorial Afers treu a la llum les revistes *Arxius de Sociologia, Fonaments* (publicació especialitzada en prehistòria i món antic als Països Catalans fundada per Miquel Tarradell el 1978) i *Segle XX. Revista Catalana d'Història*, una nova publicació de la Fundació Cipriano García de CCOO de Catalunya.⁶⁹⁷

Francesc X. Blai Meseguer (Sueca, 1947) ha estat un dels homes claus que han contribuït a consolidar *Saó*. Fou membre del consell de redacció i col·laborador habitual entre 1976-1997. La seua participació més activa tingué lloc en la Transició com a columnista en les seccions d'opinió política "Pels carrers del País", "Racó polític" i "Cap a l'autonomia". Signava els seus articles amb l'apocarístic Paco Blai.

Llicenciat en Geografia i Història per la Universitat de València i en Teologia pel Seminari de València i la Universitat de Salamanca, Paco Blai fou catedràtic de batxillerat des de 1976 fins al 2009, any de la seua jubilació. Ha impartit docència a Calzada de Calatrava (Ciudad Real) entre 1976-1978, Ibi entre 1978 i 1980 i Alcoi entre 1980-2009. Ha estat també assessor lingüístic en el CEP d'Alcoi (actual Cefire) entre 1992 i 1995. Al llarg de la seua carrera professional ha col·laborat en un bon nombre de publicacions especialitzades i d'investigació, com ara *Qüestions Valencianes, Eines, Espai Obert* (revista sobre les comarques centrals valencianes) *Alba* (revista de l'Institut d'Estudis Comarcals de la Vall d'Albaida) i *Història d'Alcoi*. Ha estat també membre del consell de redacció d'*Espai Obert* (1994-1998) i membre fundador de les revistes *Eines* i *Revista Interdisciplinària* (editada per l'Institut Pare Vitòria) i *Espai del Llibre* (publicació de la Xarxa d'Instituts d'Estudis Comarcals de les Comarques Centrals). Així mateix, pel que fa a la seua participació en la premsa diària, durant bastants anys ha escrit sovint en els diaris *Ciudad d'Alcoi* i *Información d'Alacant*.

Francesc X. Blai també és autor d'un bon grapat d'articles i llibres d'història i assaig, entre els que destaquen *Joan Fuster des de Sueca* i *Joan Fuster a l'Escola*, dues obres escrites juntament amb Vicent Brotons, Vicent Lluna i Josep Lluís Peiró. Francesc X.

⁶⁹⁷ Vicent Olmos és responsable de diferents col·leccions de llibres. En l'editorial Afers, com a director de les col·leccions "Personatges" i codirector d'"El món de les nacions", i com a editor en Publicacions de la Universitat de València, responsable de les col·leccions "Història", "Biografies", "Història i memòria del franquisme", "Biblioteca de Estudios Moriscos" (coeditada per les universitats de Granada, Saragossa i València), "Cinc Segles" (sobre història de la Universitat de València) i "Fonts històriques valencianes". Dades extretes de l'entrevista a Vicent Olmos realitzada per M. Carme Jiménez (Directora de l'Institut Ramon Muntaner) en la revista *Frontissa* (16 de desembre 2008), pp. 8-11. I també de la pàgina web de l'Editorial Afers: <http://editorialafers.blogspot.com/2008/12/entrevista-vicent-olmos.html>.

Blai és també un estudiós la història d'Alcoi, tot destacant les obres *La premsa en les comarques de l'Alcoià-Comtat (1837-1939)* i *Homenatge als alcoians deportats* (obres elaborades juntament amb Àngel Beneito Lloris) i *Del taller a la fàbrica: la industrialització* (amb Àngel Beneito i José Ramon Valero). També ha estat redactor en cap de la Gran Enciclopèdia de la Región Valenciana en 1973 i 1974.

Paco Blai entra en *Saó* en acabar els estudis de Teologia al Seminari de València, encara que no va cantar missa, però va mantindre en tot moment bona relació amb els seus companys i superiors del seminari. De fet, fou Raimon Gascó el qui el va introduir en *Saó*. Blai comenta amb aquestes paraules com foren els seus inicis en *Saó*:

«Les preocupacions i les inquietuds eren bastants semblants en temes de la cultura i del País, la llengua, autors valencians, l'autonomia, problemes socials, les llibertats, Joan Fuster, la litúrgia en valencià... Són temes que s'havien anat difonent entre un sector del clergat i dels seminaristes. (...) El grup més inquiet del clergat pensava que calia fer alguna cosa, que calia difondre altres idees que no foren les oficials, que estaven obligats a donar respostes en clau valenciana. Era necessari adquirir un compromís amb la societat valenciana. En el fons era com una penitència que s'autoimposaven per purgar el pecat de l'excessiu aristocratism cultural dels anys anteriors i del comportament de la jerarquia eclesiàstica. Eren els disidents. Una publicació periòdica com *Saó* podia ser un bon element de treball, d'intercanvi d'informació i de debat, d'aglutinant de persones amb inquietuds semblants. (...) A mi em van cridar a col·laborar no solament perquè era amic o conegut de quasi tots ells [els fundadors de *Saó*], sinó –crec– sobretot perquè era clarament valencianista –com es deia aleshores– des del seminari, coneixia Joan Fuster i acabava d'aprovar unes oposicions a càtedra d'institut de geografia i història. Així vaig començar en *Saó*».⁶⁹⁸

Els articles de Paco Blai versen sobre la cultura i llengua del País, la figura de Joan Fuster, problemes socials, llibertats democràtiques, la litúrgia en valencià i la castellanització de l'Església. Temes tots ells que interessaven als lectors de *Saó*.

Després de la seua jubilació, Francesc X. Blai ha orientat cap a al món de la política el seu compromís amb el País dins de les files del Bloc Nacionalista Valencià (BNV). Des de 2003 i fins a l'actualitat Blai és regidor del BNV a l'Ajuntament d'Alcoi, essent

⁶⁹⁸ Entrevista amb Francesc Xavier Blai mantinguda per correu electrònic (Alcoi, octubre de 2011).

el primer d'aquesta formació política en accedir al consistori alcoià. Porta les regidories de Patrimoni Històric i d'Espais Comuns i Qualitat Urbana.

I per últim, no podem deixar de destacar la figura de **Recared Agulló Albuixech**. (València, 1947). Aquest s'ha especialitzat en història de l'esport valencià. Llicenciat en Filosofia i Lletres (Filologia Moderna) i en Història Contemporània, és catedràtic de francès. Ha estat col·laborador en diversos mitjans, com ara *Diario de Valencia*, *Marca*, *Hoja del Lunes*, *Superdeporte*, *Saó* i *Nou Píndaro*, entre altres. Atleta des dels 14 anys, està en possessió dels rècords autonòmics de cursa 400 i 800 metres en categoria veterans i a escrit diverses obres d'història esportiva. Recared Agulló és autor dels llibres *La historia del atletismo valenciano*, *Las carreras populares de la provincia de Valencia, 1890-1990* (1990), *El joc de la pilota a través de la premsa valenciana, 1790-1909* (2009) i *Un siglo de atletismo valenciano* (2008).⁶⁹⁹ Agulló també publicà la *Història de l'atletisme valencià* en fascicles en la revista *L'Esport* que editava la Conselleria de Cultura. I és aquesta faceta la que ha plasmat en *Saó* en els seus nombrosos articles publicats entre 1982 i 1998, en els quals fa un seguiment exhaustiu de l'esport valencià en totes les seues especialitats, així com dels esdeveniments i clubs esportius més importants del País Valencià, entre els que no podia faltar el Valencia CF. Gràcies a Recared Agulló ha estat possible que la temàtica esportiva tinga presència en *Saó* durant alguns anys, cosa que no ha estat habitual en una publicació centrada més en la qüestió nacional valenciana i en el fet religiós. Agulló ha aconseguit visualitzar en *Saó* allò més representatiu de l'esport valencià.

6. 14.7. El moviment ecologista i les lluites ciutadanes en Saó. Just Ramírez, Carles Dolç i Miquel Gil Corell.

Els moviments socials d'esquerres que lluiten contra la marginació, els abusos del poder i les injustícies són assumits per *Saó*. La revista va comptar amb tres destacats pioners del moviment ecologista valencià i la lluita veïnal a València, líders actius en les campanyes ciutadanes “El Saler per al poble” i “El llit del Túria el volem verd”, que tingueren gran ressò en els anys setanta i principis dels vuitanta. Ens referim als arquitectes i urbanistes Just Ramírez i Carles Dolç, i al farmacèutic i professor de la

⁶⁹⁹ Breu biografia de Recared Agulló publicada en el llibre del mateix autor: *Las carreras populares de la provincia de Valencia, 1890-1990*. Diputació de València. (1990).

Universitat de València Miquel Gil Corell. Tots tres foren persones de reconegut prestigi en el món universitari i cultural valencià.

Just Ramírez ha estat un dels líders ciutadans més emblemàtics que ha tingut València, la seua ciutat natal, tant en l'àmbit polític com en el de la defensa del medi ambient. Fou un destacat militant del Moviment Comunista del País Valencià (MCPV)⁷⁰⁰ i de l'associació ecologista AEORMA-País Valencià (Asociación Española para la Ordenación del Territorio y el Medio Ambiente) en el tardofranquisme i la Transició. Vinculat en l'etapa d'estudiant al SDEUV, es llicencià en arquitectura. Impulsà destacades campanyes de mobilització ciutadana en els anys setanta, com "Salvem el Saler", que paralitzà l'especulació urbanística de aquella zona, i "Volem el riu i el volem verd", que sentaria la base de la transformació del vell llit del Túria en un espai verd enfront al projecte de convertir-lo en una autovia urbana.

El seu paper en la creació de la Junta Democràtica del País Valencià, que va unir els partits antifranquistes a l'inici dels setanta i va accelerar la caiguda del règim, va ser essencial. Lúcid arquitecte, era un home de consens, un líder de masses genuí. Va tenir també una participació activa en defensa dels barris de València. Durant els setanta hi havia a l'àrea metropolitana de València barris dormitoris sense enllumenat, jardins ni asfaltat, considerats com a ravalers pels ajuntaments franquistes. La lluita incessant de les associacions de veïns a les que Just Ramírez va impulsar accelerà el canvi. A més, com hem dit, Just Ramírez fou un ferm actor i impulsor dels moviments "El Saler per a el poble" y el "Llit del Túria és nostre i el volem verd", protagonitzats per col·lectius ecologistes i veïnals. En estar vinculat professionalment al Col·legi d'Arquitectes de València, això li suposava una Font d'informació important sobre projectes urbanístics de primer ordre. Aquesta lluita ciutadana contra l'urbanisme depredador i per una ciutat verda i saludable fou dirigida primerament des de les files de la delegació valenciana d'AEORMA. AEORMA s'havia creat a Madrid l'any 1970 i és considerada la primera organització de caràcter ecologista a l'Estat espanyol. AEORMA es va deslligar d'ADENA (Asociación de Defensa de la Naturaleza) a la que consideraven totalment

⁷⁰⁰ El MCPV fou un partit d'esqueres i nacionalista, federat al Movimiento Comunista de España (MCE). Entre els seus principals dirigents destacaren Carles Dolç i Just Ramírez. El 6 de octubre de 1977 a Alacant, un grup de militants i simpatitzants del MCPV, amb pancartes a favor de l'Estatut d'Autonomia, fou atacat a pedrades per un militant de Fuerza Nueva, resultant ferit de mort Miquel Grau, un simpatitzant del partit de vint anys. El MCPV protagonitzà diverses mobilitzacions significatives en la Transició. Es va integrar en diversos col·lectius antisistema com la plataforma Anti-OTAN o el col·lectiu Mili KK, així com en diversos corrents feministes i nacionalistes.

l·ligada als poders econòmics i polítics del franquisme. AEORMA introduïa els temes típics de les societats avançades com la lluita antinuclear i assumptes de conservació del territori. AEORMA-País Valencià es va constituir a Benidorm el 1974, creació en la que tant Just Ramírez com Miquel Gil i Carles Dolç van participar activament. Aquesta associació la constituïren unes quaranta persones i es reunien al departament de Sociologia de la Universitat de València. El 3 de Juliol de 1974 es constituïa el consell regional format per coneguts activistes d'esquerra, entre els que hi figuraven Just Ramírez, Víctor Fuentes, Carmen Alborch, Celia Amorós, Josep Vicent Marqués i Damià Mollà. El grup estava quasi exclusivament compost per joves professors de la Facultat d'Econòmiques i de l'Escola d'Arquitectura de la promoció de Just Ramírez. El tema dels espais naturals o espais naturalitzats urbans i periurbans estigué ben tractat pels primers ecologistes, els quals connectaren bé amb entitats ciutadanes amb molta vitalitat en aquells anys com eren les associacions de veïns, aconseguint que les autoritats desistiren de projectes urbanitzadors al Saler i el vell llit del Túria. De fet, el Parc Natural de l'Albufera i el Jardí del Túria que els ciutadans poden gaudir avui en dia en són dos bons exemples dels resultats d'aquesta lluita ciutadana.

El paper de Just Ramírez ve ser essencial en la unió de forces dels ecologistes i associacions de veïns. El problema del Saler centrà l'activitat dels primers ecologistes. Quan s'aprovà el Pla d'Ordenació del Saler l'any 1964, les primeres veus d'alarma vingueren de la Real Sociedad Española de Historia Natural de Madrid i de la Facultat de Ciències de València. L'any 1970 apareixen les crítiques del professor de la Facultat de Ciències Miquel Gil Corell i del conegut ambientalista Félix Rodríguez de la Fuente. L'any 1973, amb Ramon Izquierdo d'alcalde, es torna a replantejar un nou Pla i pren cos la campanya de conscienciació pública per paraitzar-lo. Tot el col·lectiu que formarien AEORMA-País Valencià (recolzats per un incipient moviment ciutadà, *Las Provincias*, l'Ateneu Mercantil i Escola d'Arquitectura) aconseguiren vora 16.000 escrits d'impugnació del projecte. Va ser fonamental l'exposició organitzada al Col·legi d'Arquitectes, on s'estrenaren en activitats públiques un grup d'arquitectes que han creat escola dins dels moviments ciutadans a València. Durant els anys 1971-1976 hi hagueren bastants accions i manifestacions ciutadanes contra la urbanització del Saler, que aconseguiren finalment la paraització del projecte.⁷⁰¹ Però no sense entrebancs per part de l'ajuntament de València. De fet, Just Ramírez fou citat a declarar en el jutjat

⁷⁰¹ Document «Primers anys de l'ecologisme valencià (1)» publicat en la Pàgina web d'Acció Ecologista Agró: www.accioecologista-agro.org.

d'instrucció número 1 de València, el setembre de 1976, en relació a un article que l'arquitecte havia escrit en *Dos i Dos* sobre la urbanització del Saler. L'article feia referència a una resolució del Ministeri de la Vivienda que tornava a l'ajuntament de València la part del Pla d'Ordenació Urbana que afectava al Saler a causa d'una serie d'irregularitats que atentaven contra el seu equilibri ecològic.⁷⁰² L'any 1976 desapareix AEORMA a causa de divisions internes en l'organització, però la lluita pel Saler i el llit del Túria verds continuà sota les sigles d'altres organitzacions, en les que hi estaran presents Ramírez, Gil i Dolç. Anys després aquesta lluita tindria resultats efectius i positius. El 1986 les Corts Valencianes aprovaren la creació del Parc Natural de l'Albufera, en la que s'inclouïa també la Devesa del Saler.

Just Ramírez col·laborà en *Saó* entre 1981 i 1987, va escriure sobre temes d'ecologia, medi ambient i pacifisme. A partir de 1986 començà a coordinar la secció ecopacifista «Sense futur?». En aquest apartat de la revista Ramírez analitzà la problemàtica de velles reivindicacions en les que ell participava, com per exemple la lluita per aconseguir un parc verd dins del llit del Túria i no l'autovia que es volia fer en principi. També reflexiona sobre el moviment pacifista, l'antimilitarisme (declara l'objecció fiscal en despeses militars com a compromís per la pau) i la mobilització ciutadana en contra de l'ingrés d'Espanya en l'OTAN, que ell no volia. Ramírez va deixar ben clara en *Saó* la seua oposició ferma a l'OTAN i al referèndum de 1986 convocat pel govern de Felipe González que aval·là finalment la incorporació a l'aliança militar.⁷⁰³

Just Ramírez va morir el 1994. En record al reconegut arquitecte l'Ajuntament de València li va dedicar un espai cultural que porta el seu nom al carrer Velluters, mentre que Ca Revolta (col·lectiu cívic sorgit del MCPV) va crear l'any 2001 el Centre de Recursos Just Ramírez, que és un fons de documentació audiovisual i bibliogràfica sobre multiculturalitat, solidaritat, immigració, pobresa, ecologia, urbanisme i feminisme a l'abast de persones i col·lectius interessats.⁷⁰⁴

⁷⁰² Jaime Millas. "Citado a declarar por un artículo en 'Dos y Dos'", en *El País* (València, 4-09-1976).

⁷⁰³ Vegeu els articles de Just Ramírez: "Els perquès de l'OTAN (Saó, 84. 1985. p.16-17)", "Un tractat ben lamentable" (Saó, 95. 1987. p.8) i "Un any després del referèndum" (Saó, 98. 1987. p.8).

⁷⁰⁴ Fonts: *Diccionario biográfico de políticos valencianos, 1810-2005*.p.461 [JAP]; Document «Primers anys de l'ecologisme valencià (1)» publicat en la Pàgina web d'Acció Ecologista Agró: www.accioecologista-agro.org; BENITO SANZ i JOSEP Mª FELIP (2006). La construcció de la Comunitat Valenciana, 1962-1982. p.95.

Així mateix, **Carles Dolç Soriano**, nascut a València, fou amic i estret col·laborador de Just Ramírez. S'ha especialitzat en temes de creixement urbà, ecologia urbana i centres històrics, essent un ferm defensor del patrimoni arquitectònic valencià. Ell és actualment professor dels màsters de "Planificació Territorial, Mediambiental i Urbana" de la Universitat Politècnica de València, i de "Desenvolupament Local" de la Universitat de València. Col·laborà en *Saó* entre 1982 i 1994, encara que de forma ocasional i no tan habitualment com ho feu Ramírez. Carles Dolç centrà les seues reflexions en *Saó* en els fenòmens del turisme i el medi ambient del litoral valencià, el creixement urbanístic de València i la contaminació de la Mediterrània.

Finalment, **Miquel Gil Corell** (València, 1921-2003) va exercir durant més de cinquanta anys com a farmacèutic a Massamagrell. També exercia com a analista clínic i fou professor d'ecologia en la Facultat de Biologia de la Universitat de València on va formar les cinc primeres promocions de biòlegs valencians. Col·laborà en *Saó* entre 1985 i 1988 en la secció coordinada per ell «... i el volen verd», en la que precisament escriu sobre temes d'ecologia i medi ambient del País Valencià. Miquel Gil Corell ha estat considerat un dels defensors de la natura valenciana amb més anys en actiu. En els anys setanta es va significar com un dels defensors de la protecció de l'Albufera i de la Devesa del Saler. Posteriorment, quan es va declarar el 1986 Parc Natural l'Albufera, fou president de la Junta Rectora del mateix. A més del seu activisme en AEORMA-País Valencià, va pertanyer a la la Fundació d'Amics del Parc Natural de l'Albufera i fou soci fundador de la històrica Associació Valenciana d'Iniciatives i Accions en Defensa del Territori (AVIAT) que es va posar en marxa en els anys setanta. Tant en l'àmbit privat com docent i associatiu, Gil Corell fou un acèrrim defensor de la conservació del patrimoni natural valencià. En reconeixement a la seua trajectòria, el dia 2 de juny de 2006 la Universitat de València li va retre un homenatge a títol pòstum. L'acte se celebrà al Paranimf de l'edifici la Nau.⁷⁰⁵

⁷⁰⁵ EMILI NARIN: "Entrevista amb Miquel Gil i Corell". *Saó* 59 (juny 1983), p.20-22. Vegeu també l'article "Hoy, homenaje a Miquel Gil Corell, en La Nau" publicat en la pàgina web de la Universitat de València: www.uv.es ((2-06-2006).

6.15.8. Crítics literaris i d'arts escèniques i plàstiques: Josep Iborra, Rafael Esteve Casanova, Rafael Prats, Empar Ferrer, Lluís Fornés i Josep Doménech Part.

Tot i no ser *Saó* una publicació estrictament cultural, els continguts culturals especialitzats de temàtica diversa ocupen un lloc prominent. Com hem explicat abans, la secció «Art i Cultura» està subdividida en diverses subseccions que intenten acotar l'àmplia gama de les parcel·les de la cultura, com són la literatura, les arts plàstiques, les arts escèniques i la crítica literària i bibliogràfica. En *Saó* han escrit els principals especialistes del País Valencià en aquests temes, fet que li ha valgut a la revista una alta consideració en l'heterogeni món de la cultura.

Comencem per **Josep Iborra i Martínez** (Benissa, 1929-València 2011). Estem també davant d'un altre dels "homenots" de *Saó*. Escriptor i crític literari, llicenciat en dret i en lletres per la Universitat de València, va treballar per la renovació cultural catalana al País Valencià, primer com a professor de secundària i després com a codirector junt a Manuel Sanchis Guarner de l'Institut de Ciències de l'Educació de la Universitat de València. En *Saó* Josep Iborra ha escrit nombrosos articles de crítica literària en la subsecció «Llibres» de la secció «Art i Cultura» entre 1983 i 2010, any de la seua mort. Iborra ha estat un dels col·laboradors més prolífics de *Saó*.

L'obra de Josep Iborra versa sobre literatura catalana al País Valencià, amb llibres com *Paràboles i prou* (1955), *La nova poesia catalana del País Valencià* (1977-78), *La trinxera literària* (1974-1990). *Estudis sobre literatura catalana al País Valencià* (1995). Igualment Josep Iborra s'ha submergit en l'obra de Joan Fuster, del que és un destacat especialista amb obres com *Fuster portàtil* (1982) i *Humanisme i nacionalisme en l'obra de Joan Fuster* (1984), alhora que també ha publicat reculls d'assaigs seus en obres com *Inflexions* (2006), amb la que guanyà el Premi Ciutat d'Alzira, o *Breviari d'un bizantí* amb la que va rebre en 2006 el Premi Rovira i Virgili.⁷⁰⁶ Alguns dels assaigs d'Iborra reflexionen sobre els mateixos temes nacionals i literaris que Fuster.

La seua presència en els medis literaris ha estat constant. La incursió de Josep Iborra en la premsa valenciana com a crític literari començà els anys setanta en les revistes *La Marina* (1973), *El Tossal* (1974) i *Las Provincias* (entre novembre de 1974 i maig de 1975). Fou uns dels escriptors implicats en l'anomenada "Primavera de las provincias",

⁷⁰⁶ Vegeu en XAVIER SERRA (2011). *Biografies parcials. Nascuts abans de la guerra*. Capítol "Josep Iborra, crític literari". pp.108-173.

primavera que durà pocs mesos i que acabà amb el retorn d'aquest diari la seua primitiva orientació ultraconservadora. Iborra publicà també en les revistes *Arguments* i *L'Espill* les seues panoràmiques sobre la literatura valenciana, així com crítica literària en *Saó*, *El Temps*, *Revista de Catalunya*, *Reduccions* i *Caràcters*.

La incorporació de Josep Iborra al valencianisme progressista vingué de la mà de Joan Fuster, amb qui compartí amistat i les inquietuds per la llengua i cultura del País Valencià. Fuster l'incità a escriure en revistes literàries com *Verbo* i *Pont Blau* en la dècada dels cinquanta. En finalitzar el servei militar, Josep Iborra va participar activament amb Joan Fuster, Vicent Ventura i Josep Espasa en diverses iniciatives culturals, la forma de lluita que adoptà inicialment el valencianisme antifranquista. Els col·loquis culturals clandestins que es feien en l'època van situar Josep Iborra en l'epicentre del nacionalisme valencià, fins al punt d'arribar a participar en les tertúlies del dilluns que mantenien Fuster, Ventura, Espasa, Josep Lluís Bausset i García Richart a València. Tertúlies en les que Iborra es va sentir molt integrat. Cal recordar que foren també aquestes tertúlies la litúrgia d'iniciació en el món nacionalista del futur director de *Saó*, Emili Marin. Aquestes tertúlies començaven en el Club Cultural de la Universitat, continuaven en un bar situat al carrer la Sang i s'allargaven després de sopar a casa de Vicent Ventura al carrer Tres Forques.

Josep Iborra tingué un paper important en l'organització dels cursos de "Lingüística valenciana" per a professors impartits a l'Institut de Ciències de l'Educació (ICE) de la Universitat de València. Aquests cursos foren instituïts per Sanchis Guarner. El 1975 Guarner va ser nomenat director de l'ICE i aquest nomenà a la vegada Josep Iborra director adjunt. Des de l'ICE es donava formació pedagògica als futurs mestres, amb els cursos de valencià es van formar un bon nombre de docents que durant la Transició i primera democràcia assumiran l'ensenyament de l'idioma en col·legis i instituts.

Iborra va treballar en l'ICE i, posteriorment, en el Servei de Normalització Lingüística de la universitat al llarg de dues dècades. Durant aquests anys ha publicat un gran nombre d'articles i estudis de crítica literària. En *Saó* la seua col·laboració ha estat molt prolífica en la subsecció «Llibres», en la qual escriu des de 1983 fins a 2010. La seua especialitat ha estat la ressenya de llibres, principalment obres de literatura, història i assaigs sobre la qüestió nacional valenciana. Josep Iborra ha comentat les principals novetats bibliogràfiques en aquestes tres branques, alhora que ha donat notícia del naixement de revistes literàries valencianes en català. Ha dedicat ressenyes

bibliogràfiques –sempre des d’una visió crítica– a l’obra de referents del valencianisme com Joan Fuster, Manuel Sanchis Guarner, Vicent Ventura i Joan Francesc Mira, així com clàssics de la nostra llengua com Josep Maria Segarra, Teodor Llorente, Llorenç Villalonga o Carles Riba, sense descurar tampoc l’obra de joves creadors valencians com Josep Piera, Ferran Torrent, Josep Franco, Xulio Ricardo Trillo, Josep Palomero o Ferran Cremades, entre molts altres. Però Josep Iborra ha anat més enllà de la cultura catalana i ha ressenyat edicions actualitzades d’obres d’autors (alguns d’ells científics i pensadors) com Charles Dickens, F. Dostoievski, Stephen Hawkin, Mary Shelley, Ignacio de Silone, Herman Melville, Boccaccio, Lewis Carroll, Voltaire, Alesandro Barricco, Ernest Hemingway, Leonardo Sciascia o Günter Grass, entre altres. Així mateix, Iborra ha atés algunes novetats d’assaigs sobre la identitat valenciana escrits per Eduard Mira o de la història del País Valencià elaborades, entre altres per historiadors com Ricard Blasco, Víctor Navarro o Angelina García. Poques novetats literàries s’han escapat de l’estil agut, racionalista i de vegades sarcàstic de Josep Iborra en *Saó*.

Altre col·laborador solvent de *Saó* és **Rafael Esteve Casanova**, nascut a València. Va estudiar Relacions Laborals i Dret, però s’ha professionalitzat com a crític musical en diversos mitjans. Escriu crítica musical i entrevistes en *Gorg*, on analitza la trajectòria dels principals artistes de la Nova Cançó en les seccions “Taula de novetats” i “Diàleg”, tractant la cançó en català com una manifestació cultural moderna allunyada del folklorisme. En *Gorg* informà sobre els cantants que triomfaven en català en els anys seixanta, concretament de Raimon, Maria del Mar Bonet, Ovidi Montllor, Joan Manuel Serrat, Lluís Llach, Pi de la Serra i Joan Baptista Humet, entre altres. Més endavant, en els anys vuitanta, continua fent crítica musical en *El País*, *Noticias al Dia*, *Avui*, *Alliberament* i per suposat en *Saó*, on col·labora regularment durant 1982-1991. Aquells anys Rafael Esteve participava també en un programa de crítica musical en RNE. En *Saó* segueix l’estela de *Gorg* i continua fent un seguiment als cantants de la Nova Cançó. Figures com Raimon, Al Tall, Ovidi Montllor i Lluís Llach amb obra recent retornen a *Saó* de la mà de Rafael Esteve. I tot això sense deixar de banda artistes d’altres cultures com Joaquín Sabina, al que anomena “cantant de l’asfalt”, i Joe Cocker “la veu blanca del blues”.⁷⁰⁷

Rafael Esteve Casanova també ha cultivat la poesia en català. Els seus poemes han estat publicats en volums d’homenatge als poetes Vicent Andrés Estellés, Joan Valls

⁷⁰⁷ Revistes *Gorg* (1969-1971) i *Saó* (1ª època: 1976-1987).

Jordá i Joan Brossa. Entre els seus premis cal citar el Vila de Xabia, Mare de l'Deu de l'Olivar i el segon premi del certamen de narrativa de l'ajuntament de València. En el camp de la política Rafael Esteve abraça les idees nacionalistes ocupant càrrecs importants en diverses formacions polítiques. Fou secretari d'Organització d'Unitat del Poble Valencià i va estar entre 1987 i 1991 en el grup EU-UPV en l'ajuntament de València. Actualment escriu articles d'opinió polític-social en els quals fa gala d'una subtil ironia. És col·laborador del diari *Levante-EMV* i publica en el *Diario Siglo XXI.com* la columna 'Contar per no callar', així com articles vinculats a la música.⁷⁰⁸

La tasca com a crític d'art del periodista i escriptor **Rafael Prats Rivelles** (València, 1943) en *Saó* també ha estat significativa. Després d'un llarg període dedicat a l'exercici periodístic de la informació general –encara que centrat en gran mesura en temàtica cultural–, es dedica bàsicament a la crítica d'art. En els anys seixanta treballa per a RNE a València, on realitzà crítica literària, teatral i cinematogràfica. La seua producció és intensa. Fou redactor cap de *Claustro*, revista del districte universitari de València. Comença a publicar els seus articles en els diaris *Jornada*, *Las Provincias* i *Levante*, així com en cartelera *Turia*. Posteriorment es trasllada a Madrid, on escriu en les revistes *Tría*, *Actualidad Española* i *Actualidad Económica*. A més, fou secretari de redacció de *Noticias Médicas* i cap de redacció de les revistes *El Juguet*e i *Mundo de los Niños*. Estant a Madrid col·labora també en *ABC* i com a corresponal de *Levante*, així com en Radio Madrid FM i La Voz de Madrid, on dirigeix programes que es transmeten per les cadenes REM i CAR. A la seua tornada a València, Rafael Prats fou cap de redacció del semanari *Deportes* i corresponal d'*Actualidad Económica*. Fou, a més, fundador de la cartelera *Qué y Dónde* i va exercir la crítica d'art en *Valencia Fruits*, *Cimal*, *Diario de Valencia*, *Papers d'Educació i Cultura*, *Reüll*, *Noticias al Día* i *Saó*. En l'actualitat col·labora habitualment en les pàgines de cultura de *Levante-EMV* i en altres publicacions.⁷⁰⁹

En *Saó* Rafael Prats no té una llarga durada però sí un prolífica col·laboració. Escriu cada mes sols l'any 1987 en la secció «Art i Cultura». La principal aportació de Prats Rivelles a *Saó* és haver explicat l'evolució de les arts plàstiques valencianes del període 1977-1987, així com les principals novetats del moment que es donen en l'art

⁷⁰⁸ Breu biografia de Rafale Esteve Casanova publicada en el *Diario Siglo XXI.com* (14-agost-2011).

⁷⁰⁹ Web d'Arte Informado (portal d'art contemporani amb informació de cultura: www.arteinformato.com).

contemporani valencià.⁷¹⁰ Prats no s'oblida tampoc d'analitzar les relacions desiguals existents entre el centre i la perifèria de l'Estat pel que fa a la promoció d'artistes propis. En l'article "El paper de comparsa exercit per la perifèria. Centralisme artístic espanyol" (*Saó*, 102.1987.p.39), Prats es lamenta que no hi ha mecanismes adequats a València (galeries d'art i revistes especialitzades) per a la projecció exterior d'artistes contemporanis del País Valencià, on tenim creadors de vertadera importància, fet que alimenta la falsa creença de què no tenim cap artista de rellevància. Prats acusa al centralisme de Madrid d'aquesta situació, perquè és a la capital de l'Estat on es decidix –mitjançant publicacions d'influència nacional i amb la selecció d'artistes en les galeries madrilenyes– quins autors de la perifèria es deuen tenir en compte.⁷¹¹

Un dels capítols més creatius en la història de *Saó* l'han escrit el matrimoni format per l'actriu **Empar Ferrer** i el cantant **Lluís Fornés, el Sifoner**. Ambdós van escriure en *Saó* crítica teatral i musical, respectivament, en la secció «Art i Cultura». El Sifoner estigué col·laborant puntualment tots els mesos durant 1982-1989, mentre que Empar Ferrer ho feu unint la seua firma amb la del seu marit de 1985 fins al 1989.

Empar Ferrer (Mislata, l'Horta, 1947). Actriu de teatre, cinema i televisió. Va començar el sea carrera amb Joan Monleón en l'obra clàssica valenciana *La infanta Tellina i el Rei Matarot*, on va conèixer el que serà el seu marit, Lluís Fornés. En el tardofranquisme i la Transició formà part de la companyia d'Antonio Díaz Zamora per a l'obra *Los Salvajes*, representada l'any 1972, alhora que interpreta *Los malcasados de Valencia* de Guillem de Castro, dirigida per Casimiro Gándia el 1979. Aviat València se li queda petita i a partir de 1981 comença la seua carrera en la resta de l'Estat amb

⁷¹⁰ Vegeu RAFAEL PRATS RIVELLES: "Les arts plàstiques valencianes, darrer decenni" (*Saó*, 100. 1987. P.50-51), "Les fires d'art entre nosaltres" (*Saó*, 96. 1987. P.35) i "La creació ceràmica valenciana desperta del seu ensopiment" (*Saó*, 98. 1987. p.35).

⁷¹¹ Rafael Prats Rivelles és també autor d'una ingent obra d'història d'art contemporani en la qual recupera artistes valencians desconeguts per al gran públic. Destaquen els llibres: *Max Aub* (1989), *Jesús Castelló, escultor* (1981), *Silvestre de Edeta: oficio de sobriedad* (1984), *Plástica Valenciana Contemporánea* (coordinador i coautor) (1986) i *El paisaje de Altea en la pintura de Genaro Lahuerta* (1989). Ha estat també autor de les introduccions a als dos volums i les biografies d'artistes de la *La Colección Arte de Unión Fenosa* (2007) i ha escrit textos diversos per a llibres de la Universitat Politècnica de València dedicats a artistes-professors de Belles Arts. Per altra banda, Rafael Prats ha estat soci i membre junta directiva de l'Asociación Internacional de Críticos de Arte i la Asociación Valenciana de Críticos de Artes. A més, ha estat comissari de nombroses exposicions, la majoria per encàrrec d'institucions valencianes, entre les que destaquen: *Heterogénea* (Consortio de Museos de la Generalidad Valenciana), *Mujeres que fueron por delante* (Museu de Belles Arts de València), *Molina Ciges. Una ventana al mar* (Sala Parpalló i MUVIM. de València), *Amadeo Gabino. Esculturas 1960-2000* (Centre Julio González de l'IVM de València) i *Geométrica Valenciana* (Sales Parpalló i de la Beneficiencia de València). Font: Web d'Arte Informado (portal d'art contemporani amb informació de cultura: www.arteinformatado.com).

pel·licules com *Visanteta esta-te queta* (1979) de Vicent Escrivà, *Con el culo al aire* (1980) i *Que nos quiten lo bailao* (1983) de Carles Mira, *Tramuntana* (1991) de Carlos Pérez Ferré, *Volaverunt* (1999) de Bigas Luna, *La vida de nadie* (2002) d'Eduard Cortés o *Soldados de Salamina* (2003) de David Trueba. O amb actuacions memorables en obres teatrals com *Seis personajes en busca de autor* de Pirandello (versió Miguel Angel Conejero de 1982), *Comedias Bárbaras* de Valle-Inclan (adaptada i dirigida el 2003 per Bigas Luna) i *Las voces de la noche*, estrenada el 2004. Empar Ferrer ha participat també en les populars sèries de televisió com *Amar en tiempos revueltos* (TVE), *Hermanos y detectives*, *Hospital Central*, *La que se avecina* (Tele 5), *Negocis de familia* i *Les moreres* (TVV) o *Maitena* (La Sexta), entre altres.

Per la seua banda, **Lluís Fornés** (Pedreguer, 1945) és filòleg, escriptor i crític musical, però és conegut fonamentalment per la seua anterior faceta de cantant en valencià amb el nom artístic de Lluís el Sifoner, activitat amb la que va triomfar en la Transició. Com a cantant va començar l'any 1973 amb el grup de folk Crit i Cant. En desaparèixer el grup, va continuar en solitari i el 1975 era el primer classificat en el II Festival de la Cançó de Xàtiva. A partir d'aqueix moment, les seues actuacions es multiplicaren fins a 1989 arreu del País Valencià amb el nom artístic d'El Sifoner. És en aquesta fase d'èxit musical quan va escriure en *Saó* signant els seus articles amb Empar Ferrer. Ambdós feren un acurat repàs al moviment teatral i musical valencià del moment, així com el lent procés que vivia la implantació de l'ensenyament en valencià. També hi escriuen bastant sobre i literatura clàssica catalana i occitana, tema que ja apunta l'interés de Fornés per la cultura occitana i la seua relació amb el català. A partir de 1990 comença un llarga parada en la seua carrera musical a causa del rebuig que va rebre per la seua col·laboració amb Amadeu Fabregat en la prohibició de 543 paraules "excesivament catalanes" en RTVV, fet pel qual va ser xiulat de manera considerable al Teatre Principal de València i pràcticament no el van deixar cantar. Des d'aleshores s'ha prodigat en manifestacions públiques en què acusa al valencianisme fusterià d'impositiu i distorsionador, encara que admet la unitat de la llengua catalana. També s'ha dedicat, entre altres coses, a la confecció de guions per a televisió i cinema, a la docència (tasca que desenvolupa en l'actualitat) i al pensament panoccitanista, sobre el qual ha realitzat la seua tesi doctoral. Lluís Fornés lidera avui el moviment panoccitanista a València, que advoca per resoldre el conflicte entre el valencià i el

català mitjançant la tornada al sistema lingüístic unitari de l'occitano-romànic.⁷¹² És en *Levante-EMV* on ha trobat la tribuna per defensar el panoccitanisme.

I per últim hem de subratllar la presència del món de la música clàssica en *Saó* de la mà de **Josep Doménech Part**, compositor, musicòleg i pianista. Col·laborà en *Saó* entre 1982 i 2001 en la secció «Art i Cultura». Doménech Part és un gran estudiós de la música valenciana contemporània. És també el biògraf dels compositors José Iturbi i Vicente Martín Soler i la soprano Lucrecia Bori. Va cursar estudis de música a València, Madrid, París i Santiago de Compostela. El seus amplis coneixements de la història de la música clàssica han convertit Doménech Part en un reconegut crític musical en un bon grapat de periòdics com ara *Dos i Dos*, *Saó*, *Ritmo*, *Levante-EMV*, *Monsalvat*, *Las Provincias*, *Información*, *El Mundo*, *El País*, *ABC*, *Diario de Avisos*, *El Día* de Tenerife i *La Verdad* de Murcia. Josep Doménech ha destacat igualment com a gestor musical en diverses administracions públiques valencianes. Fou director de l'Institut Valencià de Musicologia (1980-1986) i el creador de les Serenates Musicals de València i les Jornades Musicals de Vilafamés el 1982, a més d'assessor musical de la Conselleria de Cultura de la Generalitat Valenciana entre 1983 i 1988, cap de relacions de internacionals de RTVV entre 1988 i 1995 i director de l'ATEI-Televisió Educativa Iberoamericana el 1998.

Com a compositor destaca el seu ballet *Yerma*, obres per a piano com *Gilalbertiana*, *Kaysha*, *O Magnun Ministerium*; cançons per a veu i piano sobre textos de Juan Gil-Albert i la seua *Ave María* per a cor mixt. Doménech Part també ha assessorat en documentals i mostres de músics valencians com el documental "A propósito de Iturbi" (2002) de TVE o l'exposició "Lucrezia Bori: una diva valenciana" (2010) al Palau de la Música de València.

En *Saó* Doménech Part va escriure crítica musical. La principal contribució de Josep Doménech en *Saó* ha estat donar a conèixer els músics i compositors valencians més significatius del segle XX com López-Chavarri, Fra Manuel d'Úbeda, Vicente Martín i Soler, José Iturbi o Lucrecia Bori. Doménech Part també ha fet un repàs acurat en *Saó* de l'evolució del pianisme i la música sinfònica i coral valenciana contemporània.

⁷¹² El panoccitanisme defensa que el valencià, balear i català i els diversos dialectes de l'occità (parlats molt minoritàriament a Languedoc, la Provença, Gascunya i el Llemosí) formen part d'un mateix sistema lingüístic, l'occitano-romànic, i constitueixen una mateixa llengua. Aquesta ideologia és coentrària a la idea dels Països Catalans en considerar-la secesionista.

6.15.9. Dos polítics de la Transició: Emèrit Bono i Vicent Àlvarez.

En els crispats anys de la Transició semblava difícil trobar veus serenes i assossegades que definiren camins de futur posant per davant els interessos generals, els de la majoria de la població, per damunt dels privilegis d'una elit minoritària hereva del franquisme que no volia perdre esferes de poder. Dos d'aquests polítics foren Emèrit Bono i Vicent Àlvarez. Cadascú, des de partits polítics diferents, contribuïren amb la seua acció política i professional a què es guanyaren les llibertats democràtiques, primer participant en la lluita antifranquista i després en les reformes de la Transició.

Emèrit Bono i Martínez (Sagunt, 1940) col·labora en *Saó* entre 1979 i 2001, destacant sobretot pels seus anàlisis polítics i econòmics de la Transició valenciana, de la que fou protagonista com a diputat nacional. Li va valdre en *Saó* la seua experiència política i com a docent en la universitat. Llicenciat en Econòmiques per la Universitat de Barcelona, després de la creació de la Facultat d'Econòmiques a la Universitat de València el 1966, Emèrit Bono entrà en la nova institució i formà el Departament de Política Econòmica junt amb el professor Ros Hombravella. Altres professors s'hi incorporarien posteriorment, entre ells el catedràtic Manuel Sánchez Ayuso, que va morir sobtadament el 1982. Emèrit Bono i Sánchez Ayuso donaren al departament un caràcter molt obert i compromés amb la democràcia (Sánchez vinculat al PSP i Bono al PCPV). S'hi va crear un bon equip docent i, junt amb altres professors de la facultat, impulsaren els estudis de la realitat valenciana, espanyola i europea. Bono obtingué la Càtedra de Política Econòmica i arribà a ser vicerrector de la Universitat de València en el període 1984-1986.

Emèrit Bono va participar en la lluita antifranquista en les files del Partit Comunista del País Valencià (PCPV), partit adscrit al PCE en el que comença a militar el 1966, tot mantenint la seua vinculació amb l'Església catòlica. És un dels polítics clau en la Transició. De fet, és un dels impulsors de la Junta Democràtica de València a partir de 1974 i forma part de l'Assemblea de Parlamentaris Valencians, essent també diputat a Corts per la circumscripció de València durant les Constituents de 1977-1978 i les ordinàries de 1979-1982, a més de conseller de Transports i Bienestar Social del Govern Preautonòmic presidit per Josep Lluís Albinyana, des de abril fins desembre de 1978. L'arribada de l'autonomia fa que Emèrit Bono assumisca altres responsabilitats de caràcter polític i que abandone el PCE a causa d'una forta crisi interna que comença en

la primavera de 1981. Emèrit Bono, Pilar Bravo i Ernest García eren representants del corrent eurocomunista i nacionalista dins del PCPV. Bono deixà el partit, entre altres coses, perquè el comitè central del PCE rebutjà que es presentaren més esmenes al projecte d'Estatut de Autonomía valencià. I també perquè en juliol de 1981 fou exclòs del comitè central. Però Bono continuà en la política activa. Arriba a ser regidor en l'Ajuntament de València en 1983-1987. I al setembre de 1989, ja fora del PCE i després del seu apropament al PSPV-PSOE, fou nomenat Conseller d'Administració Pública per Joan Lerma. Repeteix en aquest càrrec en el Consell format el novembre de 1991, i entre 1993 i 1995 assumeix la Conselleria de Medi Ambient. Durant aquest temps fou diputat en les Corts Valencianes pel PSPV-PSOE, arribà a ser home de confiança de Joan Lerma. Cessà en juliol de 1995 després de la victòria electoral del PP.

Un cop abandonà la política, ha exercit com a catedràtic d'economia aplicada en la Universitat de València. En el seu departament emprén noves línies d'estudi i d'investigació, entre aquestes destaca l'anàlisi de la insostenibilitat del model de desenvolupament econòmic valencià, fent equip amb Ernest Garcia i Ricardo Almenar. Des del 2005 és membre de l'Observatori de a Sostenibilitat d'Espanya. El setembre de 2010 es va jubilar com a professor amb 45 anys de docència.

Emèrit Bono és autor de diverses obres sobre economia, política i medi ambient, entre les que hem de destacar *Les cendres de maig*, obra amb la que va obtenir el Premi d'Assaig Joan Fuster de 1983 amb Ernest García; *Economia i autonomia al País Valencià* (1985), *El espacio económico-político de lo valenciano: una nueva interpretación* (1988), *Desenvolupament sostenible al País Valencià* (1999) i *La construcción europea: de la economía a la política* (2004).⁷¹³

De la mateixa manera, **Vicent Àlvarez Rubio** (Xàtiva, 1941) va desenvolupar una tasca important com a polític nacionalista. A principis dels anys seixanta, essent universitari, formà part del Sindicat d'Estudiants de la Universitat de València (SDEUV). En aquells anys s'identificarà amb diversos grups de tendència socialista nacionalista, com el Moviment Social Cristià de Catalunya (MSCC), grup que dóna lloc a Acció Socialista Valenciana el 1962 i al Partit Socialista Valencià (PSV) el 1964.⁷¹⁴

⁷¹³ Fonts: *Diccionario biográfico de políticos valencianos, 1810-2005*.p.91 [FAMG]; JOAQUINA PRADES: "Crisis abierta en el PCE del País Valenciano", en *El País* (14-05-1981); MAITE DUCAJÚ: "Honos para el profesor Bono", en *Levante-EMV* (24-09-2010); JOSEP Mª JORDAN: "Emèrit Bono, profesor", en *Levante-EMV* (6-09-2010).

⁷¹⁴ *Diccionario biográfico de políticos valencianos, 1810-2005*.p.27 [FAMG].

Després de la desaparició del PSV el 1968 entra en contacte amb l'Organización de Izquierda Comunista (OIC) i el Moviment Comunista del País Valencià (MCPV), partit aquest últim on arribarà a ser un dels seus militants més destacats durant la Transició juntament a Joan Llinares, Pilar Tormo, Francesc Signes i Tomàs Sifre. El MCPV editava la revista *El Carrer* i tingué presència en els Alts Forns de Sagunt.

Vicent Àlvarez es llicencià en Dret en la Universitat de València. Durant la dictadura, a partir de 1967, treballà com advocat laboralista, actuant com a assessor de treballadors, organitzacions obreres, ajuntaments, organitzacions veïnals i ciutadanes. Fou també lletrat davant el Tribunal de Orden Público (TOP), defensant estudiants i qualsevol persona disident processats per aquest tribunal. El TOP fou creat el 1963 amb la missió de jutjar les conductes considerades per la dictadura com a delictes polítics. El TOP feu la mateixa funció que abans va realitzar el Tribunal de Especial de Represión de la Masonería y el Comunismo. El TOP es va convertir amb un efectiu òrgan de repressió contra l'oposició antifranquista. Benito Sanz i Josep Maria Felip apunten que el balanç de l'actuació del TOP fins a la seua desaparició el 1977 fou de més de 23.000 sumaris incoats i més de 70.000 persones procesades o declarants davant el mateix, amb un resultat d'aproximadament un 70% de sentències condemnatòries. Aquestes dades indiquen clarament la naturalesa repressiva de la dictadura.⁷¹⁵

En la Transició Vicent Àlvarez es presenta com a candidat a Corts en les legislatives de 1977 en les llistes de la coalició Frente Unitario de los Trabajadores (FUT). Posteriorment ingressarà en el PSPV, partit que abandona per desavenències amb Ernest Lluch respecte a la integració del PSPV amb el PSOE. El 1982 milita en EUPV i un any després, el 1983, participa en la fundació de Unitat del Poble Valencià, essent un ferm defensor de la presència del nacionalisme d'esquerres en les institucions valencianes.

En els últims anys Vicent Àlvarez ha estat assessor jurídic de la Universitat de València i membre del Consell Valencià de Cultura. Actualment col·labora en *Levante-EMV* fent columnes d'opinió i forma part del col·lectiu Valencians pel Canvi que demana una regeneració democràtica en les institucions valencianes.

⁷¹⁵ Ob.cit. *La construcción de la Comunitat Valenciana*, p.100-103. Benito Sanz i Josep M. Felip resalten en aquesta obra el paper dels advocats demòcrates laboralistes, militants en partits clandestins d'esquerra, en defensa dels processats pel TOP. A València, Vicent Àlvarez fou un de tants d'aquests joves advocats que s'arrisquen a enfrontar-se judicialment al TOP. Destaquen també els advocats dels despatxos d'Alberto García Esteve, Manuel del Hierro, Joaquín Ruiz Mendoza i Rafael Molina Galán, entre altres.

El pas de Vicent Àlvarez per *Saó* fou prolífic durant els anys 1982-1998, però a partir de 1998 continua vinculat a la revista col·laborant de forma ocasional. En l'actualitat encara és col·laborador. Els articles d'Àlvarez en la primera etapa de *Saó*, on escriu en la secció «Tema lliure», són reflexions i anàlisis sobre la situació dels partits d'esquerra, prestant especial atenció a l'evolució del nacionalisme progressista. En els seus articles sempre han estat patents quatre idees fonamentals: aconseguir la normalitat democràtica al País Valencià, que els partits d'esquerra mantinguen l'hegemonia en les institucions valencianes arribant si cal a fórmules de consens, la necessitat que el nacionalisme d'esquerres agafe força i tinga representació a les Corts Valencianes i els ajuntaments, i un temor sempre latent que la dreta retorne al palau de la Generalitat, fet que inevitablement es produirà en les eleccions de 1995. Per a ell, la normalització democràtica real passa per traure el nacionalisme de la marginalitat. De fet, en les seues columnes en *Saó* insisteix bastant en trobar fórmules d'unitat per acabar amb el que ell anomena “crisi del nacionalisme” per tal de poder arribar a tenir representació parlamentària.⁷¹⁶

6.15.10. Francesc Asensi Botet, especialista en malalties infantils infeccioses.

Francesc Asensi Botet ha estat col·laborador habitual de *Saó* els anys 1985 al 1992. Ell és un reconegut pediatra. Metge resident de l'Hospital Infantil La Fe de València -on és cap de secció de malalties infeccioses- i professor associat de la Facultat de Medicina de la Universitat de València, Asensi Botet és un prestigiós especialista en el camp de la infectologia pediàtrica, especialment malalties derivades de les meningitis bacterianes i càncers infantils, així com vacunació infantil. Asensi és membre numerari de la secció de Ciències Biològiques de l'Institut d'Estudis Catalans i del Comité Asesor de Vacunas de la Asociación Española de Pediatría, entitats on ha realitzat un intensa tasca divulgativa de congressos i treballs científics sobre medicina infantil.

Asensi Botet ha participat en nombrosos congressos internacionals de pediatria en països d'Europa, Amèrica Llatina i Estats Units. Moltes de les seues investigacions les ha reflectit en prestigioses publicacions científiques, com ara *Revista de Enfermedades Infecciosas en Pediatría*, *Contributions to Science* de l'Institut d'Estudis Catalans,

⁷¹⁶ Vegeu VICENT ÀLVAREZ: “L'esquerra, entre el desig d'unitat i la diversitat” (*Saó*, 48. 1982, p.14); “Crisi d'UPV o crisi del nacionalisme?” (*Saó*, 92. 1986, p.35); “Ajuntaments i projecte nacionalista” ((*Saó*, 91. 1986, p.2) i “Nacionalisme d'esquerres, el debat que hem obert” (*Saó* 121. 1989, p.20).

Métode, Annals de Medicina i la *Revista Chilena de Infectología*, entre altres. A més, Francesc Asensi ha publicat diversos treballs d'història de la medicina del País Valencià. Són molt compels els estudis que ha realitzat sobre les figures de Lluís Alcanyís (poeta i metge xativenc del segle XV) i el cirurgià alacantí Francisco Javier de Balmis, el qual va dirigir durant els anys 1803-1806 en companyia del al metge català Josep Salvany una expedició filantròpica per diversos països d'Àsia per difondre la vaccina contra la verola, fet que va obrir el camí cap a l'eradicació d'aquesta malaltia.

Francesc Asensi abraça també l'ideal nacionalista. Des de la Transició ençà ha participat en diversos moviments cívics en defensa de la identitat valenciana. Posarem sols dos exemples. Asensi Botet va ser un dels cent intel·lectuals signants del document *L'Estatut Valencià de totes i tots els valencians*, elaborat per Valencians pel Canvi, el qual fou enviat l'any 2006 al president del govern, José Luís Rodríguez Zapatero, mentre s'estava tramitant a les Corts espanyoles la reforma de l'Estatut d'Autonomia. En aquest escrit es demanava a Zapatero la seua mediació per a incorporar en el nou estatut del reconeixement de la unitat de la llengua catalana i la supressió de la barrera electoral del 5%, una proposta que finalment no va prosperar. Aquesta iniciativa tenia com a objectiu superar dos dels dèficits que havien quedat pendents en l'Estatut de 1982 i que continuen sense resoldre's. De la mateixa manera, Francesc Asensi ha estat també un dels signants del *Manifest Basset-Bausset*, el 25 d'abril de 2007, pel reconeixement dels drets nacionals dels valencians en el tercer aniversari de la batalla d'Almansa i dels decrets de la Nova Planta. Es tracta d'un escrit subscrit per un centenar d'intel·lectuals en el qual es demana a les altes instàncies de la Unió Europea la reparació de les injustícies perpetrades contra el País Valencià i els altres territoris de llengua catalana per part dels estats espanyol, francès i italià. L'esmentat manifest demana que la Unió Europea anime a aquests estats a assumir reformes constitucionals i legislatives per tal de satisfer la reunificació i independència dels territoris de parla catalana.

En *Saó* la tasca de Francesc Asensi ha estat prolífica. La primera referència que trobem d'ell és l'article de tall nacionalista «Aspectes ètics de les actituds personals davant la qüestió nacional», amb el que havia guanyat el Premi Josep Espasa de 1985.⁷¹⁷ A partir d'aquell moment i fins a 2001 Asensi ha publicat un bon nombre d'articles sobre qüestions mèdiques. En l'actualitat Asensi continua col·laborant en *Saó*, encara

⁷¹⁷ FRANCESC ASENSI BOTET: “Aspectes ètics de les actituds personals davant la qüestió nacional”. *Saó*, núm. 81 (1985), p.13.15. Es tracta d'un interessant article sobre el nacionalisme valencià analitzat

que d'una manera ocasional. Els seus escrits en *Saó* es poden dividir en sis temàtiques principals: ètica mèdica en general, congressos i jornades de medicina,⁷¹⁸ informació sobre associacions professionals mèdiques de nova creació, perfils de metges de la història més recent, com és el cas de Cèsar Sainz i Jordi Gol;⁷¹⁹ crítica de la situació de la sanitat valenciana i tractament de malalties infeccioses. Les dues últimes temàtiques esmentades són les que més ocupen l'atenció de Francesc Asensi. El sistema públic de salut autonòmic valencià, que arranca en els anys vuitanta del segle XX, és vist per Asensi Botet amb un ull clínic bastant crític. Asensi recolza una sanitat pública de qualitat però sempre exigint a l'Administració racionalització dels recursos econòmics i humans i als usuaris un ús responsable dels serveis sanitaris.⁷²⁰

Però sobretot allò que més empremta deixa en *Saó* són les seues aportacions i reflexions sobre les malalties infeccioses, les quals analitza sempre des d'una triple perspectiva: la mèdica, l'ètica i la humanitària. Així doncs no escapen al bisturí analític d'Asensi Botet la problemàtica mèdica i social generada per malalties encara pendents de ser eradicades com ara la tuberculosi, la meningitis, la legionel·la o els càncers, o bé altres afeccions emergents com la Sida, malaltia que comença a causar estralls a partir dels anys vuitanta i sobre la que pesen bastants prejudicis i temors infundats.⁷²¹ Compat i debatut, Francesc Asensi ha aportat a *Saó* la introducció de la temàtica de salut des d'una òptica oberta i polifacètica.

des d'un vessant de l'ètica social. En ell sensu introdueix el concepte de "nacionalisme responsable", el qual comentarem en altre epígraf de la tesi.

⁷¹⁸ Francesc Asensi es fa ressò dels congressos i jornades que reuneixen la professió mèdica dels Països Catalans. En aquesta línia, vegeu FRANCESC ASENSI BOTET: "Un nou Congrés de Pediatres de Llengua Catalana". *Saó*, núm. 107 (1988), p.34.; "Congrés de metges i biòlegs en llengua catalana a Andorra". congressos mèdics que reuneixen professionals 116 (1989), p.42.

⁷¹⁹ En aquesta línia de recuperació metges representatius, vegeu FRANCESC ASENSI BOTET: "El doctor Jordi Gol i Gurina. En el primer aniversari de la seua mort". *Saó*, núm.92 (1986), p.18-20.; "Al Doctor Cèsar Sainz, en el sisé aniversari de la seua mort". *Saó*, núm.111 (1988), p.32.

⁷²⁰ Aquesta visió la deixa patent Francesc Asensi en els articles següents: "La duplicitat de despeses en l'assistència sanitària: un absurd". *Saó*, núm. 104 (1988), p.38; "Actitud social i assistència sanitària. Cap a on anem". *Saó*, núm.112 (1988), p.34.; "Urgències hospitalàries". *Saó*, núm.119 (1989), p.38-39.; "Crisi sanitària. Sí, però..on?". *Saó*, núm.122 (1989), p.34.; "L'hospitalització infantil". *Saó*, núm.139 (1991), p.24.; "Sectorialització sanitària i llibertat d'elecció mèdica". *Saó*, núm.142 (1991), pp.43-44; "Associacions per la defensa dels afectats per les deficiències hospitalàries: amb quines intencions?". *Saó*, núm. 152 (1991), p.58.

⁷²¹ En l'àmbit de la seua especialitat, les malalties infeccioses, hi ha especialment sis articles molt acurats i documentats. Vegeu FRANCESC ASENSI BOTET: "La tuberculosi, problema pendent" *Saó*, núm. 105 (1988), p.38.; "SIDA. Entre la preocupació i la histèria". *Saó*, núm.108 (1988), p.35.; "Meningitis, paraula alarmant". *Saó*, núm.129 (1990), p.39.; "La legionel·la, microbi d'actualitat". *Saó*, núm.245 (2000), p.20-21.; i "Malalties emergents". *Saó*, núm. 248 (2001), p.47.

6.15.11. A mode de conclusió. Intel·lectuals i escriptors valencianistes que conflueixen en *Saó* durant 1976-1987.

A continuació, i a mode de recapitulació, reproduïm en un quadre les figures més significatives del món intel·lectual, professions liberals, escriptors, artistes i periodistes –la gran majoria d’ells no creients– no vinculats a l’Església que conflueixen en *Saó* i col·laboren en la publicació amb regularitat. Representen el valencianisme progressista agnòstic d’inspiració fusteriana.

Intel·lectuals i escriptors valencianistes que conflueixen en <i>Saó</i> durant 1976-1987
Professors de les universitats del País Valencià. Vicent Rosselló, Josep M. Jordan Galduf, Víctor Fuentes, Trini Simó, Lluís Aguiló Lúcia, Vicent Franch, Josep Lluís Blasco i Antoni Arinyo.
Periodistes. Toni Mestre, Francesc de Paula Burguera, Tomàs Escuder, Rosa Solbes, Emília Bolinches i Manuel S. Jardí.
Els humoristes gràfics. Juli Sanchis Aguado (Harca) i Enric Arenós (Quique).
Filòlegs. Antoni Ferrando, Josep Giner, Abelard Saragossà, Josep Lluís Pitarch, Ferran Fabregat i Vicent Pitarch.
Escriptors, poetes i dramaturgs. Joan Francesc Mira, Josep Piera, Josep Lluís Sirera, Manuel Joan Arinyó, Alfons Cervera, Marc Adell i Rosa Serrano.
Historiadors. Ricard Blasco, Vicent S. Olmos, Recared Agulló i Francesc X. Blai.
Ecologistes i líders veïnals. Just Ramírez, Carles Dolç i Miquel Gil Corell.
Crítics literaris i d’arts escèniques i plàstiques. Josep Iborra, Rafael Esteve Casanova, Rafael Prats Rivelles, Empar Ferrer, Lluís Fornés (el Sifoner) i Josep Doménech Part.
Metges: Francesc Asensi Botet
Polítics. Emèrit Bono i Vicent Àlvarez.

6.16. ELS LECTORS DE SAÓ EN EL PERÍODE 1976-1987.

Hem explicat anteriorment diversos documents que ens ofereixen alguna informació dispersa sobre els lectors de *Saó* en els anys inicials.⁷²² Per exemple, a través dels llistats de subscriptors de 1977, 1978 i 1979, sabem que la gran majoria dels lectors (79,7%) viu en municipis de la província de València. També coneguem que el lector religiós disminueix progressivament (l'any 1977 el 31% dels subscriptors són capellans i el 1983 un 6%) a mesura que creixen els lectors seglars creients i agnòstics, cosa que releva el poc suport que va rebre la revista de l'estament eclesiàstic. Així mateix, per mitjà de dues enquestes realitzades per *Saó* als subscriptors en 1978 i 1982 coneguem, per exemple, que el 1978 els temes preferits dels lectors eren (per aquest ordre) la situació de l'Església al País Valencià, la fe i el compromís sociopolític de l'esquerra, i autonomia i consciència nacional. Igualment advertim que el 1982 el 64% dels lectors afirma creure en Déu, dels quals el 24% no practica el ritu catòlic, mentre que altre 24% es manifesta agnòstic. També percebem que en 1982 el 39% dels lectors treballa en l'ensenyament i l'11% en la indústria. Tanmateix, la informació d'aquestes dues enquestes és bastant escassa i sesgada, no abraça un període de temps ample, no s'aplica en els qüestionaris ninguna metodologia moderna d'elaboració de d'enquestes, no es formulen les mateixes preguntes en els diferents anys que es fan i es desconeix el nivell real de resposta de cada enquesta.

En aquesta investigació intentem suplir aquestes deficiències i traçar un perfil més aproximat del lector de *Saó* del període 1976-1987. Ens valem d'una enquesta que hem realitzat a una mostra representativa de persones que es van subscriure a *Saó* entre 1976 i 1987 i que en 2010 continuaven abonades. Per a complir aquest objectiu l'any 2010, en col·laboració amb la secretària de *Saó*, Sari Martínez, vam seleccionar 110 subscriptors que s'havien donat d'alta en *Saó* entre 1976 i 1987. L'enquesta l'enviàrem per correu postal, finalment van respondre el qüestionari 62 persones. Això no obstant, pensem que una mostra representativa per a un col·lectiu com el de *Saó* que passa de 400 lectors el 1976 a 2.000 el 1987. Les persones enquestades són lectors que coneixen bé els inicis de *Saó*, bastants d'ells participaren en organitzacions catòliques progressistes o nacionalistes de l'època i visqueren en primera persona la Batalla de València. A més, entre els enquestats hi ha bastants subscriptors que també foren col·laboradors de *Saó*, circumstància que fa més útil el seu testimoni ja que aquests donen la seua opinió com a

⁷²² Vegeu els epígrafs 6.13.2 i 6.13.3.

lectors i com a partícips del projecte de *Saó*. El qüestionari ens ha permés conèixer característiques, estats d'opinió o fets específics de *Saó*. Agafar el punt de vista dels lectors contribueix en gran mesura a completar la recerca, perquè suma informació a la ja obtinguda a través dels arxius, l'anàlisi hemerogràfic de la revista o les entrevistes als directores de la publicació. La visió que donen des de fora els lectors ens ha ajudat a reforçar, matisar, ampliar o reformular hipòtesis. I això, sense dubte, fa més sòlida aquesta investigació.

L'enquesta consta d'una escala de 33 preguntes agrupades en quatre blocs diferenciats que responen als objectius del qüestionari: explicar el perfil del lector, analitzar els continguts de la revista, detallar els discursos de *Saó* i esbrinar quina influència podia tenir la publicació en l'opinió pública valenciana de l'època. Tot seguit exposem els resultats obtinguts en l'enquesta, subdividits en quatre apartats.⁷²³

6.16.1. Perfil del lector de *Saó*.

Els lectors de *Saó* responen a un perfil de classe mitjana i formació educativa alta, són majoritàriament homes (el 96,8%), treballen en la seua majoria en els sectors terciari i quaternari, principalment en l'ensenyament, i bona part d'ells col·labora en la pròpia revista i llegeixen premsa progressista.

L'edat mitjana dels subscriptors enquestats el 2010 rondava els 64 anys, la qual cosa vol dir que nasqueren en la postguerra i que es van subscriure a *Saó* quan tenien entre 30 i 40 anys. La majoria tenen estudis superiors (83,8%). Així mateix, pertanyen majoritàriament (88,6%) a les classes mitjanes, mentre que el 3,2% és de classe alta i l'1,6% de classe baixa-alta. Quant a la professió que han exercit (o encara exerceixen) dominen de forma aclaparadora (84,5%) els que es dediquen al sector terciari (activitats relacionades amb els serveis materials no productius de béns) i al sector quaternari (serveis altament intel·lectuals) enfront un 1% que treballa en el sector secundari, mentre que hi ha un 14,5% que no contesta. Per tant, estem davant d'un lector culte, amb estabilitat econòmica i professionalment vinculat als sectors més qualificats.

⁷²³ En el capítol 2 de la tesi (Marc teòric i metodologia) s'explica el mètode d'observació utilitzat en l'elaboració de l'enquesta, els objectius de la mateixa i l'escala de 33 preguntes que configuren el qüestionari, preguntes que estan d'acord amb la naturalesa de la investigació. Així mateix, en el Capítol 9 (Anexes) figuren les preguntes i tots els quadres estadístics complets amb els resultats del qüestionari.

Perfil del lector de Saó (anys 1976-1987)					
Formació acadèmica			Classe social		
	Respostes	%		Respostes	%
Estudis universitaris	52	83,8	Alta	2	3,2%
Secundària	3	4,8	Mitjana-alta	6	9,6%
Primària	4	6,4	Mitjana-mitjana	40	64,5%
Cap estudi			Mitjana-baixa	9	14,5%
			Baixa-alta	1	1,6%
			Baixa-mitjana		
			No contesta	4	6,5%
Total	62	100%	Total	62	100%
Professió dels lectors de Saó (anys 1976-1987)					
Professió	Respostes	%	Professió	Respostes	%
Professor d'universitat	15	24,2%	Pedagog	1	1,6%
Mestre d'escola o professor d'institut	6	9,6%	Enginyer agrònom	1	1,6%
Capellà	4	6,4%	Llibreter	1	1,6%
Funcionari	4	6,4%	Metge	1	1,6%
Advocat/jurista	4	6,4%	Farmacèutic	1	1,6%
Comerç	3	4,8%	Fuster	1	1,6%
Cantants	2	3,2%	Treballador social	1	1,6%
Administratiu	2	3,2%	Arquitecte	1	1,6%
Banca/economista	2	3,2%	Ferrovieri	1	1,6%
Editor	2	3,2%	No contesta	9	14,5
Total			62		100%

Pel altra banda, hem pogut constatar que es tracta d'un lector molt compromès amb la supervivència de la revista, un 74,2% afirma que en algun moment ha col·laborat en *Saó*. És a dir, és un lector que no es limita sols a pagar la seua subscripció anual, també s'implica en tasques de redacció (75,5%), difusió de la revista (15,6%), administració (5,8%) i publicitat (3,2%). Aquest tipus de col·laboració es fa de forma gratuïta, llevat de la redacció d'articles que sol pagar-se. De fet, el voluntarisme gratuït de desenes de col·laboradors és una de les claus que explica la supervivència de *Saó*.

El cert és que hi ha xarxes de complicitat entre subscriptors i membres del consell de redacció. I això es veu en la manera com es donen d'alta en la revista. Com ja hem avançat en un capítol anterior, un 62,9% es va subscriure per mitjà del director o d'algun membre del consell de redacció, i un 16,1% per mitjà d'altre subscriptor.

Han col·laborat alguna vegada en Saó (anys 1976-1987)		
	Respostes	%
Sí	46	74,2
No	16	25,8
Total	62	100%
Si ha col·laborat, de quina manera?		
	Respostes	%
Redacció d'articles	36	70,5%
Difusió de la revista	8	15,6%
Tasques d'administració	3	5,8%
Publicitat	2	3,2
Arxiu de la revista	1	1,9%
Altres	1	1,9%
Total	62	100%

Com es va subscriure vosté a Saó? (anys 1976-1987)		
Modalitat de subscripció	Respostes	%
Per mitjà del director o d'algun membre del consell de redacció	39	62,9%
Altres	14	25,5%
Per mitjà d'altre subscriptor	10	16,1%
Per mitjà de la compra de la revista en una llibreria	3	4,8%
No contesta	4	6,4%
Total	62	100%

Hi ha altra cosa cabdal que hem esbrinat amb aquest qüestionari i que té a veure amb la difusió de la revista. Un 66,1% dels subscriptors passa *Saó* per a la seua lectura a familiars, amics i alumnes no subscrits a la revista, fins la punt que hem pogut calcular que la mitjana de lectors afegits per subscriptor arriba al 2,12, la qual ens fa deduir que l'audiència real de *Saó* duplica la seua tirada habitual.

Subscriptor que passen Saó a familiars, amics i alumnes habitualment per a la seua lectura (anys 1976-1987)		
	Respostes	%
Sí	41	66,1%
No	18	29,1%
No contesta	3	4,8%
Total	62	100%
Nombre de persones no subscrites a la revista que llegeixen Saó per mitjà d'algun subscriptor		
Total revistes comptabilitzades ¹		132
Mitjana de lectors afegits per subscriptor ²		2,12
1. Càlcul fet sobre els 41 subscriptors que passen la revista a altres persones.		
2. Càlcul fet sobre el total de 62 subscriptors que han participat en l'enquesta.		

Per altra banda, és igualment significatiu el tipus de diaris i revistes que llegeixen els lectors de *Saó*, perquè això revela la seua ideologia i les seues inquietuds socials, polítiques i culturals. O dit d'altra manera, prenent l'aforisme periodístic següent: "Digues-me quin diari llegeixes i et diré com penses". La premsa que consumeixen revela que estem davant d'un lector progressista i culte, molt interessat pel que passa en el seu territori més pròxim i en la resta de l'estat espanyol, i molt preocupat pel paper de l'Església al món i la qüestió nacional valenciana.

Pel que fa a la premsa diària, un bon nombre de lectors de *Saó* llegeixen diaris provincials escrits en castellà, principalment de València perquè la gran majoria dels lectors viuen en aquesta província. Destaca sobretot el diari *Levante* (encara de la Cadena de Prensa del Movimiento) amb un 64% de lectors, seguit del *Diario de Valencia* (14,5%), *Noticias al Día* (9,7%) i *Las Provincias* (8,1%). I en menor grau els també diaris del Movimiento *Información* d'Alacant i *Mediterráneo* de Castelló, així com el *Ciudad* d'Alcoi, que tenen 1,6% de lectors cadascú. Això no obstant, cal parar l'atenció en dues coses. La primera és el fet que els lectors de *Saó* que llegeixen *Levante* superen amb engreix els dels diaris més progressistes com *Diario de Valencia* i *Noticias al Día*. Al nostre parer això es deu principalment a la curta durada d'aquests dos últims diaris (es publicaren entre 1980 i 1984) i al fet que *Levante* publica bastant informació de València i comarques. I la segona és que hi ha un 8,1% de lectors de *Saó* que també segueixen a *Las Provincias*, creiem que es deu a l'interés (no exempt d'indignació) que els suscitava el tractament informatiu tan barroer del conflicte identitari que donava aquests diari. Fet i fet, cal afegir que el diari estatal més seguit pels lectors de *Saó* és *El País* (58,1%), paradigma aleshores de la premsa progressista de la democràcia, mentre que els diaris editats a Barcelona els dos referents són el nacionalista *Avui* (17,7%) i *La Vanguardia* (6,4%), seguits d'*El Punt* i *Tele/eXprés* amb un 3,2% cadascú. La lectura de premsa editada a Catalunya denota l'interés del lectorat de *Saó* pels esdeveniments que tenen lloc en altres territoris de llengua catalana.

Diaris habituals que llegeixen els lectors de Saó (anys 1976-1987)					
Capçalera	Nombre lectors	%	Capçalera	Nombre lectors	%
<i>Levante</i>	40	64,5	<i>Tele/eXprés</i>	2	3,2
<i>El País</i>	36	58,1	<i>Información</i>	1	1,6
<i>Avui</i>	11	17,7	<i>Mediterráneo</i>	1	1,6
<i>Diario de Valencia</i>	9	14,5	<i>Ciudad de Alcoy</i>	1	1,6
<i>Noticias al Día</i>	6	9,7	<i>Diario de Mallorca</i>	1	1,6
<i>Las Provincias</i>	5	8,1	<i>Diario 16</i>	1	1,6
<i>La Vanguardia</i>	4	6,4	<i>Cinco Días</i>	1	1,6
<i>El Punt</i>	2	3,2	<i>The New York Times</i>	1	1,6

Per altra banda, el consum de revistes especialitzades acota més encara el pensament dels lectors de *Saó*. Els enquestats n'assenyalen en total 121 publicacions, però hem seleccionat les 50 més conegudes. Les més nombroses són les revistes cristianes (46) i les valencianistes (32). De fet, les publicacions més seguides són les de pensament cristià escrites tant en català com castellà, les quals agrupen un 74'2% de lectors. Entre aquestes destaquen les emblemàtiques *Serra d'Or* (22,5%), *Vida Nueva* i *El Ciervo* (6,4% cadascuna), *Pastoral Misionera* (4,8%) i *Iglesia Viva*, *Oriflama* i *Foc Nou* amb un 3,2% cadascuna. Aquestes dades venen a corroborar la connexió i participació de bona part dels lectors de *Saó* en moviments cristians progressistes del tardofranquisme i la Transició. D'igual manera trobem un elevat nombre de lectors de revistes valencianistes, tant en català com en castellà, les quals aglutinen el 51,6% dels lectors de *Saó*. Destaquen sobretot els setmanaris d'informació general *El Temps* (27,4%) i *Valencia Semanal* (14,5%), als quals segueixen una fornada heterogènia de revistes culturals, polítiques i de pensament com ara *Presència* (3,2%), així com *L'Espill*, *Cairell*, *Cal Dir*, *Lluita*, *Eines*, *Dos i Dos*, *Lletres de Canvis*, *Raons* i d'altres, que són seguides per l'1,6% dels lectors.

Tipologia de les revistes que llegeixen els subscriptors de Saó (anys 1976-1987)		
Tipologia de publicacions	Nombre revistes	% lectors¹
Publicacions de pensament cristià (català i castellà)	46	74,2
Publicacions valencianistes (català i castellà)	32	51,6
Publicacions culturals i literàries en castellà	16	25,8
Política, economia i cultura d'oposició antifranquista (castellà)	11	17,7
Publicacions d'història i ciències socials en castellà	5	8,1
Publicacions culturals i literàries en català	4	6,4
Setmanaris i publicacions especialitzades estrangers	3	4,8
Publicacions locals en català	2	3,2
Satírica, humor en castellà	1	1,6
Publicacions d'economia en castellà	1	1,6
Total	121	

1. Càlcul fet sobre el total de 62 subscriptors de *Saó* que han participat en l'enquesta.

L'interés dels lectors de *Saó* també s'orienta cap a publicacions especialitzades d'àmbit estatal escrites en castellà que tracten temes de cultura, història, política i economia. Sense dubte el lector de *Saó* d'aquella època estava ben informat. El grup majoritari correspon a 16 publicacions culturals i literàries, que són seguides per un 25,8% de lectors, entre les que sobreixen la valenciana *Cartelera Turia* (4,8%) i la catalana *El Viejo Topo* (3,2%). Hi ha igualment un conjunt d'11 revistes de temàtica política, econòmica i cultural que encarnaren les idees i la cultura de l'esquerra i que es convertiren en símbols de l'oposició antifranquista, algunes de les quals sofriren pels seus continguts multes i segrests, entre les que destaquen sobretot *Triunfo* (16,1% de lectors), *Cuadernos para el Diálogo* (9,6%) i *La Calle* (3,2%). Així mateix, trobem un seguiment habitual de revistes d'història i ciències socials com *Cambio 16* (8,1%) o *Historia 16* (3,2%) i publicacions especialitzades editades fora d'Espanya com *Le Nouvelle Observateur* (1,6%) o el *Nathional Geogràfic* (1,6%).

Les 50 revistes especialitzades més llegides pels lectors de <i>Saó</i> (anys 1976-1987)					
Capçalera	Nombre de lectors	%	Capçalera	Nombre de lectors	%
<i>El Temps</i>	17	27,4	<i>Hermano Lobo</i>	1	1,6
<i>Serra d'Or</i>	14	22,5	<i>Cristianisme i Justícia</i>	1	1,6
<i>Triunfo</i>	10	16,1	<i>Quaderns de Pastoral</i>	1	1,6
<i>Valencia Semanal</i>	9	14,5	<i>Temoinage Chretien</i>	1	1,6
<i>Cuadernos para el Diálogo</i>	6	9,6	<i>Militante M. Rural</i>	1	1,6
<i>Cambio 16</i>	5	8,1	<i>Tiempo de Hablar</i>	1	1,6
<i>El Ciervo</i>	4	6,4	<i>Tiempo de Actuar</i>	1	1,6
<i>Vida Nueva</i>	4	6,4	<i>Cairell</i>	1	1,6
<i>Pastoral Misionera</i>	3	4,8	<i>Cal Dir</i>	1	1,6
<i>Cartelera Turia</i>	3	4,8	<i>L'Espill</i>	1	1,6
<i>Iglesia Viva</i>	2	3,2	<i>Raons</i>	1	1,6
<i>Concilium</i>	2	3,2	<i>Lletres de Canvis</i>	1	1,6
<i>Foc Nou</i>	2	3,2	<i>Lluita</i>	1	1,6
<i>Oriflama</i>	2	3,2	<i>Eines</i>	1	1,6
<i>Presència</i>	2	3,2	<i>Daina</i>	1	1,6
<i>La Calle</i>	2	3,2	<i>Lluc</i>	1	1,6
<i>Historia 16</i>	2	3,2	<i>Dos i Dos</i>	1	1,6
<i>El Viejo Topo</i>	2	3,2	<i>Alberic Informa</i>	1	1,6
<i>Cuadernos de Pedagogía</i>	2	3,2	<i>El Correo de la Unesco</i>	1	1,6
<i>Nihil Obstat</i>	2	3,2	<i>Ajoblanco</i>	1	1,6
<i>Noticias Obreras</i>	1	1,6	<i>Dinero y Derechos</i>	1	1,6
<i>Time</i>	1	1,6	<i>Mientrastanto</i>	1	1,6
<i>Le Nouvelle Observateur</i>	1	1,6	<i>Fotogramas</i>	1	1,6
<i>Destino</i>	1	1,6	<i>Nathional Geogràfic</i>	1	1,6
			<i>París Match</i>	1	1,6

6.16.2. Anàlisi dels continguts de la revista.

A través del qüestionari hem pogut veure la valoració que fan els lectors dels continguts, línia editorial, qualitat, àrees tècniques i seccions informatives de la revista, així com el seu nivell de satisfacció respecte a *Saó*.

Les tres coses de *Saó* que més valora el lector (per aquest ordre) són que la revista estiga escrita en valencià (8,1 punts), les vinyetes gràfiques d'humor d'Harca i Quique (6,8 punts) i que explica i fomenta el patrimoni sociocultural valencià (6,7). Per sota, però mantenint una puntuació mitjana per dalt de sis, el lector dóna major importància a la ideologia nacionalista consubstancial a *Saó* (6,6 punts), les persones entrevistades (6,2), que són habitualment personalitats del valencianisme i catolicisme progressista, i la col·laboració d'intel·lectuals i periodistes de prestigi (6,1 punts). I amb una puntuació més baixa veiem que al lector li interessa menys la informació religiosa (5,2 punts), cosa que pot sorprendre en una revista cristiana. Tanmateix, aquesta dada no fa més que reafirmar el pes que té en *Saó* l'esquerra agnòstica valencianista.

Cal detindre'ns un moment per avaluar l'alt nivell de valoració que donen els lectors a l'humor gràfic. Pensem que això és coherent amb el caràcter de la revista. Les vinyetes d'Harca i Quique connecten molt bé amb l'esperit de *Saó*, ja que tracten sempre dos temes fonamentals: l'Església i religió, i el fet nacional valencià. Els acudits esmolats, crítics i sarcàstics dels dos humoristes gràfics són una denúncia sense treva a la realitat que no els agrada, la intolerància, les injustícies socials i els abusos del poder que tenen a veure amb qüestió religiosa i nacional valenciana.

Continuem analitzant els continguts. Més per sota se situen la informació cultural (5,1 punts) i el foment de la història valenciana (4,7), i amb la pitjor nota de tots la fotografia (2,8 punts). Sobre l'aprobat pelat que rep la informació cultural i històrica deduïm que el lector de *Saó* estava millor servit en aquestes matèries en altres revistes més especialitzades. En el període 1976-1987 hi havia una àmplia oferta de publicacions culturals, literàries, d'història i ciències socials que podien satisfer les necessitats dels lectors, dedicats molt d'ells a activitats intel·lectuals. Ja hem comprovat abans que aquest tipus de publicacions són bastant llegides pels subscriptors de *Saó*.

Pel que fa l'escassa qualificació que rep la fotografia entre els lectors, això obeeix principalment a dos factors. En primer lloc, la revista no compta amb reporters gràfics en redacció, es nodreix principalment de fotos realitzades pels mateixos membres del

consell de redacció que no són fotògrafs professionals, i en el millor dels casos aconsegueix fotos de qualitat facilitades per reporters gràfics amics que treballen en altres de mitjans, com és el cas dels fotògrafs Alex Ricós, Luís Vidal, José Vicente Rodríguez i Paco Narváez, o bé el cas de Conxa Daud que fou reportera gràfica de *Saó* a principis dels anys vuitanta.⁷²⁴ El segon factor respon a causes exclusivament econòmiques i tècniques. L'estalvi de despeses per la precarietat econòmica que va patir la revista va fer que no s'invertiren diners en fer un bon disseny, una maquetació moderna i innovadora, i una impressió amb paper de qualitat, cosa que desmillora molt la qualitat de fotografia impresa.

Què és allò que més valora o li interessa de <i>Saó</i>? (anys 1976-1987)		
	Total punts obtinguts¹	Puntuació de l'1 al 10
Estar escrita en valencià	502	8,1
Les vinyetes gràfiques	425	6,8
Explica i fomenta el patrimoni sociocultural valencià	417	6,7
El seu nacionalisme	414	6,6
Les persones entrevistades	382	6,2
La col·laboració d'intel·lectuals i periodistes de prestigi	381	6,1
La informació religiosa	320	5,2
Informació cultural (llibres, música, art, teatre, etc)	313	5,1
Explica i fomenta el coneixement de la història valenciana	292	4,7
La fotografia	175	2,8

1. El càlcul de punts s'ha realitzat en base a una escala d'1 a 10 que dona el lector a cada resposta atenent la pregunta formulada. El nombre màxim de punts que poden sumar els 62 enquestats en cada resposta són 620 punts, suposant que puntuen el màxim de 10 en cadascuna. Per tant, partint de la xifra límit de 620 hem calculat la puntuació final de l'1 al 5 de cada resposta.

A pesar que els lectors mostren menys interès per algunes coses, la valoració global de la qualitat que donen de *Saó* és positiva. Cap lector diu que la qualitat de la revista siga roïna, és més, el 74,2% opina que té una bona qualitat i un 12,9% excel·lent, el que significa que el 86,2% la considera adequada. Això contrasta amb un minoritari 9,6% que diu que la qualitat és regular i un 3,2% que no contesta. I per a corroborar aquesta bona valoració global, el 71,2% es mostra satisfet amb *Saó* i el 16,1% totalment satisfet. És a dir, el 87,1% dels lectors es mostren complaguts. En canvi, tenim un 12,9% de lectors que no està massa content amb *Saó*: el 4,8% es manifesta totalment insatisfet, altre 4,8% insatisfet i altre 4,8% no contesta, indecisió que dona a entendre que *Saó* no compleix les seues expectatives. El cert és que hi ha poc més d'un 13% dels lectors que es mostren crítics amb *Saó*: consideren que la qualitat es regular i no estan satisfets.

⁷²⁴ Informació estreta de l'Arxiu de *Saó*.

L'explicació d'aquesta insatisfacció hem de buscar-la en la feble qualitat d'aspectes tècnics de la revista i no en els continguts. De fet, quan se li demana al lector que avalue les àrees de la revista en una escala de punts de l'1 al 5, les pitjor valorades són la fotografia (1,8 punts), la impressió (1,9 punts) i el disseny i la maquetació (2,3 punts). És a dir, no arriben ni a un aprovat. En canvi, les àrees més valorades són al redacció d'articles (3,4 punts) i l'humor gràfic (2,8 punts).

Valoració que fa el lector de la qualitat de <i>Saó</i> (anys 1976-1987)		
	Respostes	%
Excel·lent	8	12,9
Bona	46	74,2
Regular	6	9,6
Mala		
No contesta	2	3,2
Total	62	100
Nivell de satisfacció de la revista		
	Respostes	%
Totalment satisfet	10	16,1
Satisfet	46	71,2
Insatisfet	3	4,8
Totalment insatisfet	3	4,8
No contesta	3	4,8
Total	62	100

Avaluació de les àrees de <i>Saó</i> (anys 1976-1987)		
	Total punts¹	Puntuació de l'1 al 5
Redacció d'articles	211	3,4
Humor gràfic	179	2,8
Disseny i maquetació	145	2,3
Impressió en blanc i negre	126	1,9
Fotografies	116	1,8
<p>1. El càlcul de punts s'ha realitzat en base a una escala d'1 a 5 que dona el lector a cada resposta atenent la pregunta formulada. El nombre màxim de punts que poden sumar els 62 enquestats en cada resposta són 310 punts, suposant que puntuen el màxim de 5 en cadascuna. Per tant, partint de la xifra límit de 310 hem calculat la puntuació final de l'1 al 5 de cada resposta.</p>		

Però, que és allò que més llegien els lectors de *Saó* durant 1976-1987? Quins temes els interessava més? Tenien preferència per un o alguns col·laboradors sobre altres? Per a esbrinar açò se'ls ha preguntat quines són les seccions que més llegeixen en aquest període. I així veiem que les cinc seccions més llegides, segons es pot apreciar en el quadre següent, són l'«Editorial», «La plana del Fuster», «Quadern o plec central», «Racó polític» i «Articles de fons». No sorprén que la columna més llegida siga la de

Joan Fuster en una revista nacionalista com *Saó*, malgrat que va durar poc de temps la seua col·laboració, ni tampoc ens ha d'estranyar que els lectors facen un major seguiment a seccions d'opinió política com l'«Editorial» i «Racó polític» si tenim en compte que en aquesta època es va passar de la dictadura a la democràcia i la gent en general mostrava bastant interès pels esdeveniments polítics, i més encara els lectors de *Saó* que foren actors de moviments democràtics durant el franquisme i la Transició.

Per altra banda, cal parar l'atenció en el fet que el Quadern ocupa el tercer lloc pel que fa a les preferències de continguts dels lectors. Aquesta dada és coherent amb els seus nivells de complaença. No oblidem que el Quadern ofereix informació especialitzada sobre temàtica valenciana i que és la secció que millor explica i fomenta el patrimoni sociocultural valencià, que és –com hem dit més amunt– la tercera cosa que més valora el lector de *Saó* ja que li dóna 6,7 punts en una escala de l'1 al 10.

Així mateix, novament observem que la temàtica religiosa, si bé és important en *Saó*, no ocupa un lloc preferentment majoritari. «El món i el regne» és seguit sols pel 53,2 % dels lectors. I amb un seguiment semblant encara que un poc més baix se situen les seccions «Cada més un personatge», «Art i Cultura» i « El paper de J. M. Mira», que són seguides per més del 55% dels lectors. I per sota d'aquestes se situen la resta de seccions, amb uns percentatges de seguiment més baixos que oscil·len entre el 46,7% de «Terres i gent» i el poc menys del 20% de la seccions d'informació local i comarcal «Pels carrers de les comarques del sud» i «Pels carrers de les comarques del nord». Açò té la seua lògica, ja que la informació de proximitat es caracteritza pel fet que els continguts informatius i el públic receptor s'identifiquen per pertànyer a una comunitat local, per la qual cosa els lectors d'aquestes seccions viuen o han nascut en el lloc de procedència de les notícies. Finalment, observem també un seguiment més baix de les seccions «X ♀ X » i «Sense futur?», amb un 33,8% i 22,5% respectivament. Evidentment, el feminisme i l'ecologia no interessen tant als lectors de *Saó* com les qüestions de l'Església i el fet nacional valencià.

Seccions més llegides de Saó els anys 1976-1987		
Nom de la secció	Respostes	% lectors
Editorial	40	64,5
La plana del Fuster	40	64,5
Quadern o plec central	36	58,1
Racó polític	35	56,4
Articles de fons	34	54,8
El món i el regne	33	53,2
Cada més un personatge	33	53,2
Art i Cultura	32	51,6
El paper de J. M. Mira	31	50
Terres i gent	29	46,7
En Punta	25	40,3
Cap a l'autonomia	24	38,7
País	22	35,4
X ♀ X	21	33,8
Parle vosté	18	29
Sense futur?	14	22,5
Pels carrers de les comarques del sud	12	19,3
Les obres i els manobres	12	19,3
Pels carrers de les comarques del nord	10	16,1

Hem aportat dades i documentació que demostren que *Saó* és una revista cristiana progressista i nacionalista, basant-nos en la recerca hemerogràfica i d'arxiu i en la realització d'entrevistes en profunditat. Però calia contrastar dita informació mirant també la percepció que tenen els lectors sobre aquesta qüestió. L'objectiu final que perseguim és aproximar-nos el màxim a les ideologies dominants en *Saó*, les quals sense dubte marquen la seua línia editorial, i de pas esbrinar també el grau d'independència de la revista. En aquest sentit la majoria dels lectors corroboren que *Saó* és una publicació cristiana progressista (79%) i nacionalista moderada (64,5%). Pel que fa al grau d'independència tots els lectors sense excepció tenen clar que no és submissa als poders polític i eclesiàstic. Aquesta idea es reforça també amb el fet que el 51,6% opina que *Saó* és independent de l'Església oficial mentre que el 45,1% diu que és crítica amb el poder polític i eclesiàstic. Hi ha, però, un 1,6% que qualifica a *Saó* de nacionalista radical, inclús alguns pensen que està vinculada a l'arquebisbat de València (1,6%), cosa que no és certa. Amb aquestes dades en la mà observem que la majoria absoluta de lectors no dubta en definir *Saó* com una revista catòlica progressista, però hi ha una mica de desacord a l'hora de posar-li l'etiqueta nacionalista. Tornarem després sobre aquesta qüestió.

Com defineixen els subscriptors la revista (anys 1976-1987)		
	Respostes	%
Cristiana progressista	49	79%
Nacionalista moderada	40	64,5
Independent de l'Església oficial	32	51,6
Crítica amb el poder polític i eclesiàstic	28	45,1
Nacionalista radical	1	1,6%
Vinculada a l'arquebisbat de València	1	1,6%
Inclinada al govern autonòmic de torn	1	1,6%
Submisa al poder polític i eclesiàstic	0	0%
Altres	4	6,4
No contesta	1	1,6%

La teoria del *Two steps flow of communication* o “Teoria del doble flux de la comunicació en dos passos” –formulada per Paul Lazarsfeld, Bernard Berelson i Hazel Gaudet en obres com *The People’s choice* (1948) i *Personal Influence* (1955)– qüestiona la influència directa dels mitjans de comunicació sobre la ciutadania i ve a dir que els mitjans no persuadeixen, sinó que reforcen hipòtesis prèvies, és a dir, solen confirmar i consolidar processos de formació de criteris aconseguits en els entorns socials dels individus. Aquesta reflexió ens ha dut a plantejar-nos la següent pregunta. *Saó* és capaç de persuadir les masses o la seua influència és tan limitada que sols arriba a reforçar idees prèvies de lectors que ha aconseguit fidelitzar amb molt d’esforç? El fet que la seua màxima tirada no haja superat els 2.000 exemplars ja ens dona la resposta. *Saó* no és un mitjà de masses, és una publicació minoritària que arriba a una elit intel·lectual de pensament valencianista. Però, aquest públic minoritari té unes idees preconcebudes abans de subscriure’s a *Saó* o es fa catòlic o nacionalista llegint *Saó*? La realitat és que *Saó* reforça les idees prèvies dels seus lectors, almenys així ho afirma el 67,7% dels lectors, encara que hi ha un 6,1% que diu que no, mentre que un 25,8% no contesta. La resposta majoritària del 67,7% ens fa deduir que estem davant un lector convençut que s’abona a *Saó* amb una ideologia prèvia ja consolidada (cristià progressista i/o nacionalista) i que coneix i accepta de bon grat la línia editorial. És un lector fidel i implicat, inclús militant ja que el 74,2% col·labora en algun moment en les tasques de confecció de la publicació.

<i>Saó</i> reforça les idees prèvies dels subscriptors?		
	Respostes	%
Sí	42	67,7
No	4	6,4
No contesta	16	25,8
Total	62	100%

6.16.3. Els discursos de *Saó*.

Saó s'autodefineix en diversos articles editorial com una publicació cristiana renovadora, socialista i nacionalista. L'objectiu d'aquesta part del qüestionari és veure en quina mesura estan presents aquestes tres ideologies i, partint en concret del fet nacionalista esbrinar els trets de la identitat valenciana que defensa *Saó*.

En primer lloc, partint del fet que *Saó* és una publicació catòlica inspirada en els principis renovadors del Concili Vaticà II, preguntarem als lectors si *Saó* havia sabut transmetre aquest pensament, i més tenint en compte que el concili no va comptar amb l'entusiasme del conservador estament eclesiàstic valencià. En això els lectors són taxatius. La unanimitat pensa que *Saó* explica bé el Vaticà II i el significat d'un Evangeli arrelat al poble que deriva d'aquest conclave, però amb matisos: el 59,6% pensa que molt bé i el 40,3% opina que bé.

Com explica <i>Saó</i> el sentit renovador del Concili Vaticà II i el significat d'un Evangeli arrelat al poble		
	Respostes	%
Molt bé	37	59,6
Bé	25	40,3
Regular		
Malament		
Total	62	100%

Altra qüestió interessant és saber si la proximitat entre fe i nacionalisme ha generat transvasament entre un sistema de creences i l'altre. Les opinions estan dividides i és de suposar que la resposta estiga associada a l'experiència personal de cadascú en aquest sentit. El 50% pensa que sí ha hagut trasbals de creences enfront d'un 43,5% que diu que no, mentre que el 6,4% dubta i no contesta. La conclusió és que hi ha una coexistència i que s'han donat influències mútues, almenys entre la meitat dels lectors. El laïcisme agnòstic d'esquerres comprén millor el fet religiós i a l'inrevés. I inclús entre un elevat nombre de lectors (43,5%) que és manté hermètic a un transvasament de creences, trobem una actitud de respecte i tolerància envers els que pensen diferent. Amb tot, aquesta situació és nova en la història del País Valencià, representa un avanç important en les relacions entre el clericalisme i l'anticlericalisme, en el passat sempre enfrontats, que fa de *Saó* un cas únic en la història de la premsa valenciana.

El que està clar és que *Saó* ha aconseguit el que no ha fet mai cap periòdic valencià del passat: el diàleg entre la fe cristiana i la cultura laica. Així ho pensa la unanimitat

dels lectors, encara que sols un 25,8% afirma que aquest diàleg s'ha aconseguit totalment, mentre que un 64,5% diu que parcialment i un 9,6% molt poc. Els lectors no van mal encaminats, el cert és que *Saó* sols ha assolit un diàleg més ple entre els catòlics progressistes i la cultura laica del nacionalisme d'esquerres i de la democràcia-cristiana valenciana. S'han quedat fora de *Saó* el catolicisme conservador i el valencianisme blaver que mai han sigut convidats a col·laborar en *Saó*.

Però, davant una jerarquia eclesiàstica conservadora tancada a la renovació i contrària a la normalització del català en la litúrgia, *Saó* ha contribuït a obrir l'Església valenciana a la societat? En aquesta qüestió les opinions estan dividides. La majoria, un 58%, opina que sí, el 33% diu que no i un 8,1% no contesta. El que podem dir és que almenys *Saó* sí ha donat a conèixer a la societat el sector progressista de l'Església que gira al voltant de la revista. En aquest sentit una part culta agnòstica de la societat valenciana ha pogut comprovar amb *Saó* que altra Església és possible, que hi ha una Església que no està nugada als poderosos ni a la dreta política, que hi ha capellans realitzen una ingent tasca en les parròquies per la millora de les condicions de vida dels treballadors i dels més necessitats.

La proximitat en <i>Saó</i> entre fe i nacionalisme, ha generat un transvasament entre un sistema de creences i l'altre		
	Respostes	%
Sí	31	50
No	27	43,5
No contesta	4	6,4
Total	62	100%
Saó ha aconseguit el diàleg entre la fe cristiana i la cultura laica?		
	Respostes	%
Sí totalment	16	25,8
Sí parcialment	40	64,5
Molt poc	6	9,6
Gens		
Total	62	100%
Saó a llarg termini ha contribuït a una major obertura de l'Església catòlica valenciana ?		
	Respostes	%
Sí	36	58%
No	21	33,8
No contesta	5	8,1%
Total	62	100%

Altra qüestió, cabdal en aquesta investigació, és acotar o delimitar els elements ideològics que defineixen la línia editorial de *Saó*. Una vegada més, els lectors tenen la

paraula. Pel que fa al pensament religiós, hi ha una opinió generalitzada i clara entre els lectors: el 85,4% insereix *Saó* dins del catolicisme renovador del Concili Vaticà II. Però trobem més disparitat d'opinions quan parlem d'ideologia política, ja que els lectors encasellen *Saó* en diversos corrents polítics. Des del punt de vista tradicional de partit de classe, els lectors afirmen que la línia editorial de *Saó* s'emmarca dins del socialisme democràtic, encara que un 53,2% opta pel socialisme humanista i un 8,1% per la socialdemocràcia. Hi ha també un 8,1% que engloba *Saó* en la democràcia-cristiana i un 0,01% en el centre dreta liberal. I tots tenen clar què no és *Saó*: socialista marxista, comunista marxista-leninista o dreta liberal conservadora. Pel que fa al pensament valencianista, una majoria de lectors (79%) defineix *Saó* com a nacionalista progressista moderat, mentre que un 16,1% l'encasella dins del nacionalisme autonomista i un 4,8% en el nacionalisme progressista radical. També en aquesta ocasió els lectors són conscients que *Saó* no és una publicació blavera ni espanyolista centralista.

Al nostre parer els lectors van ben encaminats, les seues opinions corroboren el que ja hem detectat analitzant els articles i la trajectòria dels col·laboradors de la revista, el fet que *Saó* no té una única ideologia política, sinó que en la revista estan presents el socialisme democràtic, la democràcia-cristiana i el nacionalisme moderat, encara que n'hi ha uns pocs col·laboradors de l'òrbita nacionalista independentista.

Quins elements ideològics defineixen millor la línia editorial de Saó ?		
	Respostes	%
Catolicisme renovador del Concili Vaticà II	53	85,4
Catolicisme tradicionalista		
Socialisme humanista	33	53,2
Socialisme marxista		
Espanyolisme centralista		
Comunisme marxista-leninista		
Blaverisme regionalista		
Democràcia cristiana	5	8,1
Liberalisme conservador		
Centre dreta liberal	1	0,01
Nacionalisme progressista moderat	49	79
Nacionalisme progressista radical	3	4,8
Nacionalisme autonomista	10	16,1
Socialdemocràcia	5	8,1
Total	62	100

Dit açò, partint de la idea ja intuïda pels lectors de què en *Saó* s'albiren diverses tendències nacionalistes, cal elucidar quin tipus de valencianisme defineix o s'aproxima més la seua línia editorial, i una vegada aclarida aquesta qüestió explicar quines senyes

de la identitat valenciana defensa *Saó* i com les defensa. La finalitat d'això és delimitar millor i aprofundir més en el discurs nacionalista de la revista. No oblidem que en el debat identitari de la Batalla de València i anys posteriors sorgiren diversos models o maneres d'entendre la identitat valenciana, els quals se centraven bàsicament en tres elements fonamentals: què som els valencians i d'on venim històricament, quina és la nostra llengua autòctona i com hem d'encarar les nostres relacions polítiques amb la resta de l'Estat espanyol i en particular amb Catalunya i les Illes Balears. Per analitzar aquesta qüestió hem seguit la classificació dels cinc models identitaris que dona Ismael Vallés Sanchis atenent la tipologia política del País Valencià.⁷²⁵ Aquests models, sobre els quals hem formulat les preguntes als lectors de *Saó*, venen explicats de forma succinta en el quadre següent amb les corresponents respostes dels lectors.

La primera conclusió que s'extrau d'aquesta part del qüestionari és que una aclaparadora majoria de lectors, el 95%, situa el model d'identitat valenciana que defensa *Saó* en el nacionalisme progressista o "nou valencianisme", el qual reconeix que el "valencià" és una part integrant de la llengua catalana. Això està clar, no hi ha cap lector que incloga *Saó* dins del blaverime o de l'espanyolisme uniformista. El dilema sorgeix a l'hora de qualificar el tipus de valencianisme de *Saó*. Un 69,9% opina que s'adscriu a la "Tercera via", un 22,5% al fusterianisme clàssic i un 9,6% al model estatuari estricte. I tots tenen una part de raó.

Si mirem les editorials de *Saó* del període 1976-1987, veiem que el discurs està més prop del que anomenem "Tercera via" però amb un llenguatge molt fusterià propi de l'acalorat debat identitari de l'època. Aquest model assumeix el fusterianisme sols en la part cultural i lingüística, però no en la part política, la qual suposa la integració del País Valencià en la nació dels "Països Catalans". No obstant, *Saó* no amaga el debat sobre els "Països Catalans". Si bé és cert que *Saó* dona veu a teòrics de l'independentisme, com per exemple Josep Guia i Josep Lluís Carod Rovira, que lògicament proporcionen un caire més radical a la revista, els diversos consells de redacció tracten sempre la qüestió nacional valenciana amb un to moderat i de diàleg, però sense fugir de la controvèrsia que crea el nom dels "Països Catalans. De fet, *Saó* és possibilista, acata el marc de l'Estatut d'Autonomia i de la Constitució com una organització política provisional que

⁷²⁵ Vegeu VALLÉS SANCHIS, I. (2000). "Nacionalismes al País Valencià: una proposta de tipologies des de la geografia política", en *Cuadernos de Geografía*, núm.67/68. pp. 219-239. València: Universitat de València.

cal superar, alhora que accepta el terme “Països Catalans” sols per a definir un territori lingüístic i cultural compartit, però sense renunciar que en el futur el País Valencià puga decidir altra relació política diferent amb Espanya (i també amb els altres territoris de llengua catalana) si el poble vol, perquè la unitat territorial d’Espanya per a *Saó* “no és cap dogma de fe inamovible”.⁷²⁶

Quin model d’identitat valenciana considera el lector que s’aproxima més a la línia editorial de <i>Saó</i>? (anys 1976-1987)		
Model d’identitat valenciana	Respostes	%
Fusterianisme clàssic. El País Valencià com a part de la “nació catalana” integrat en el projecte polític dels Països Catalans.	14	22,5%
Blaverisme. El Regne de València/Comunitat Valenciana com a projecte regional propi dins d’Espanya amb una llengua diferent a la catalana.		
Tercera via. El País Valencià és un projecte nacional propi, però reconeix el valencià com a part de la llengua catalana. Assumeix el fusterianisme sols en la part cultural i lingüística, però no en la part política.	39	62,9%
Estatuari estricte. Segueix l’Estatut d’Autonomia. El País Valencià/Comunitat Valenciana és una comunitat autònoma espanyola, caracteritzada per una història institucional diferenciada amb llengua pròpia, però no secessionista respecte a la llengua catalana.	6	9,6
Espanyolisme uniformista. La Región Valenciana i/o Levante com a regió de la nació espanyola, una regió que participa essencialment de la cultura castellana amb una cultura valenciana secundària.		
No contesta	3	4,8%
Total	62	100

Independentment dels matisos nacionalistes de *Saó*, la revista focalitza el seu discurs nacionalitari bàsicament en sis elements de la identitat valenciana que defensa el valencianisme progressista enfront del blaverisme anticatalanista i espanyolista. Aquests sis elements venen exposats en el quadre adjunt. La valoració que fan els lectors sobre la defensa de *Saó* de les senyes d’identitat és en general altament positiva, cosa que indica la solidesa i coherència de la línia editorial de la publicació. Així, el 93,5% dels lectors opina que *Saó* justifica bé o molt bé el nom de “País Valencià” enfront de la denominació blavera de “Regne de València”. La mateixa apreciació té el 93% dels lectors respecte a la reivindicació de la unitat de la llengua catalana enfront del secessionisme lingüístic defensat pel blaverisme i *Las Provincias*. Igualment, un nombre

⁷²⁶ “Som una nació”, article editorial de *Saó*, núm.76 (març de 1985).p.3.

elevat de lectors, el 91,9%, aprova el tractament informatiu que fa *Saó* de les fites històriques reivindicatives del valencianisme. Una és el «9 d'Octubre» (diada nacional, commemora la conquesta de València pel rei Jaume I el 1238), i l'altra el «25 d'Abril» (dia de dol nacional, commemora la derrota d'Almansa de 1707 amb la consegüent pèrdua dels Furs valencians).

En les altres qüestions minva l'aprovació dels lectors, malgrat que el nivell d'adhesió encara es manté alt. El nom de la llengua alça bombolles també entre els nacionalistes. De fet, sols el 85,3% dels lectors valora com a bona l'ús que fa *Saó* de la doble denominació unitarista de la llengua “català/valencià” enfront del terme “llengua valenciana”, que té una connotació obertament secessionista. En aquesta qüestió trobem un crític 4,8% de lectors que diuen que *Saó* ho ha fet regular i un 9,6% que no contesta. El cert és que hi ha un sector del valencianisme que prefereix el nom científic de “català” com a única denominació de la llengua autòctona.

Per altra banda, pel que fa als símbols que tanta polèmica crearen, el 80,6% aprova la línia editorial de *Saó* de defensa de la senyera de les quatre barres rojes de l'antiga Corona d'Aragó enfront de la senyera amb franja blava de la ciutat de València defensada pel blaverisme anticatalanista, mentre que l'11,3% diu que *Saó* ho ha fet regular i un 8,1% no contesta. És evident que hi ha un sector de lectors no massa contents o indiferents davant d'aquesta qüestió. Però no hem d'oblidar que l'anomenada “guerra de les banderes” va desgastar bastant a *Saó*. De fet, l'any 1984 *Saó* promogué una campanya ciutadana per a s'incloguera el Penó de la Conquesta en la Llei de Símbols, però va fracassar. La llei fou aprovada finalment per les Corts Valencianes amb els vots del PSPV-PSOE i Alianza Popular. Aquesta llei regulava com a oficials del País Valencià la bandera qüatribarrada amb franja blava i l'Himne de l'Exposició Regional de 1909 de José Serrano, que començava amb la submissa frase “Per ofrenar noves glòries a Espanya...” que tant de rebuig causà entre els nacionalistes. Sobre aquesta qüestió tornarem més avant.

Finalment, el 79% dels lectors afirma que *Saó* ha fet tractat bé o molt bé el fet comarcal i la defensa de la comarcalització del territori valencià enfront del model provincial existent que es considerat centralista i obsolet, mentre que un 8,1% diu que *Saó* ho ha fet regular i un 12,9% no contesta. Sobre aquesta qüestió, que analitzarem amb més amplitud en un pròxim apartat, cal apuntar que al llarg de la democràcia han fracassat totes les iniciatives polítiques defensades pels nacionalistes i partits situats a

l'esquerra del PSPV-PSOE per aprovar una llei de comarcalització valenciana que oferira un model d'organització territorial alternatiu a les províncies.

Com defensa i reivindica <i>Saó</i> les senyes i símbols identitaris demandats pel valencianisme progressista? (anys 1976-1987)					
El nom de "País Valencià" enfront el nom de "Regne de València"			La senyera de les quatre barres enfront la senyera amb franja blava		
	Respostes	%		Respostes	%
Molt bé	36	58%	Molt bé	22	35,5%
Bé	22	35,5	Bé	28	45,1%
Regular			Regular	7	11,3%
Mal			Mal		
No contesta	4	6,5%	No contesta	5	8,1%
Total	62	100%	Total	62	100%
El nom de català/valencià enfront "llengua valenciana"			La unitat de la llengua catalana enfront el secessionisme lingüístic		
	Respostes	%		Respostes	%
Molt bé	28	45,1%	Molt bé	39	62,9%
Bé	25	40,3%	Bé	19	30,6%
Regular	3	4,8	Regular		
Mal			Mal		
No contesta	6	9,6%	No contesta	4	6,5%
Total	62	100%	Total	62	100%
Les comarques i la comarcalització enfront l'organització provincial			Les fites històriques reivindicatives del valencianisme (9 d'Octubre i 25 d'Abril)		
	Respostes	%		Respostes	%
Molt bé	26	41,9%	Molt bé	34	54,8%
Bé	23	37,1%	Bé	23	37,1%
Regular	5	8,1%	Regular	1	1,6%
Mal			Mal		
No contesta	8	12,9%	No contesta	4	6,5%
Total	62	100%	Total	62	100%

Per altra banda, n'hi ha altres elements reivindicatius del valencianisme progressista que estan presents en *Saó*, els quals tenen relació amb la normalització de la llengua i l'enfortiment de l'autonomia. Per a *Saó* un dels principals pilars del redreçament del País Valencià és la normalització del català en tots els àmbits de la societat, també en l'Església. Això és una exigència constant en *Saó*. Igualment *Saó* defensa una autonomia forta no submissa a Madrid que siga capaç d'articular polítiques de recuperació cultural.

En aquest sentit, tal com podem observar en el quadre següent, els lectors valoren com a eficient la línia reivindicativa de *Saó* en aquests temes. En qüestions genèriques, com són la defensa de la democràcia, de l'autogovern del País Valencià i del redreçament cultural del poble valencià, més del 93% dels lectors afirmen que el

tractament que ha fet *Saó* ho estat bé o molt bé. De la mateixa manera, el 91,9% dels lectors considera bona la línia informativa de *Saó* a favor de la normalització de la llengua autòctona en tots els àmbits socials, incloent l'Església, mentre que el 86,6% aprova el seu paper en la reivindicació de la traducció al valencià dels textos litúrgics catòlics, una qüestió que per a *Saó* és un pas decisiu en el procés de normalització de la llengua al si de l'Església.

Com explica i defensa <i>Saó</i> alguns aspectes de la normalització de la llengua i l'autogovern valencià? (anys 1976-1987)					
La democràcia i l'autogovern del País Valencià			El redreçament cultural del poble valencià		
	Respostes	%		Respostes	%
Molt bé	35	56,4%	Molt bé	31	50%
Bé	23	37,1%	Bé	27	43,5%
Regular	2	3,2%	Regular	2	3,2%
Mal			Mal		
No contesta	2	3,2%	No contesta	2	3,2%
Total	62	100%	Total	62	100%
La normalització de la llengua vernaclea en tots els àmbits de la societat valenciana, incloent l'Església			La traducció al valencià dels textos litúrgics catòlics		
	Respostes	%		Respostes	%
Molt bé	42	67,7%	Molt bé	37	59,6%
Bé	15	24,2%	Bé	18	29%
Regular	1	1,6%	Regular	3	4,8%
Mal	2	3,2%	Mal	2	3,2%
No contesta	2	3,2%	No contesta	2	3,2%
Total	62	100%	Total	62	100%

Tota aquesta tasca informativa i de reflexió sobre el fet religiós i nacional del País Valencià ha tingut una aportació positiva en la societat valenciana. Així ho manifesten els lectors. El 95,1% afirma que *Saó* ha realitzat una notable contribució a la construcció del valencianisme progressista, el 95,1% que ha contribuït a refermar la consciència nacional del poble valencià i el 90,3% que ha influït en la construcció de la premsa democràtica valencianista. Tanmateix, fora del País Valencià l'aportació de *Saó* ha estat menor. De fet, segons afirmen els lectors, la relació o seguiment que fa *Saó* dels esdeveniments culturals de la resta del domini lingüístic ha estat regular (56,4%) o escassa (8,1%), mentre que sols un 32,2% assegura que ha estat molt activa. En aquesta ocasió, novament els lectors donen en la diana. El seguiment d'aquests tipus d'esdeveniments s'ha realitzat en casos puntuals, sobretot aquells que tenen una especial repercussió al País Valencià, com és el cas del II Congrés de Cultura Catalana (1975-

1977) i el II Congrés Internacional de la Llengua Catalana (1986). Aquests esdeveniments foren organitzats per les principals institucions acadèmiques i culturals del país de llengua catalana. En el congrés de 1986 el catedràtic de la Universitat de València, Antoni Ferrando, va coordinar la secció d'Història de la Llengua i *Saó* va formar part de les entitats promotores.

Saó davant els esdeveniments culturals de la resta del domini lingüístic, la consciència nacional del poble valencià, i la construcció del valencianisme progressista i de premsa democràtica valencianista (anys 1976-1987)					
Com és relació de Saó amb els esdeveniments culturals de la resta del domini lingüístic			Saó contribueix a la construcció de la premsa democràtica valencianista ?		
	Respostes	%		Respostes	%
Molt activa	20	32,2%	Sí	56	90,3%
Regular	35	56,4%	No	1	1,6%
Escassa	5	8,1%	No contesta	5	8,1%
No contesta	2	3,2%	Total	62	100%
Total	62	100%			
Saó contribueix a la construcció del valencianisme progressista?			Saó referma la consciència nacional del poble valencià?		
	Respostes	%		Respostes	%
Sí	59	95,1	Sí	59	95,1%
No	2	3,2%	No	2	3,2%
No contesta	1	1,6%	No contesta	1	1,6%

6.15.4. Influència de *Saó* en l'opinió pública.

Partim dels fets que *Saó* és una revista de tirada reduïda (el nombre màxim d'exemplar arriba a 2.000 l'any 1987) adreçada a elits il·lustrades que no pot competir amb els tiratges massius de *Las Provincias* i *Levante* del Movimiento, escrits en castellà i defensors del blaverisme. Els números d'exemplars ho diuen tot. L'any 1980 *Saó* tenia un tiratge de 1.200 exemplars, mentre que la difusió de *Las Provincias* era de 42.742 exemplars i la de *Levante* de 37.131.⁷²⁷ Per tant, més que preguntar als lectors sobre quina influència té *Saó* en l'opinió pública, que ja sabem que és molt limitada, el que hem volgut és aprofundir en les causes que expliquen la modesta influència de *Saó*. Hem presentat als lectors 12 possibles factors o explicacions (en el quadre adjunt hi

⁷²⁷ Las dades de difusió de *Las Provincias* i *Levante* les he obtingut d'ANTONIO LAGUNA (2000): "La premsa valenciana en el cicle 90-95. La caïda de la publicitat", en A. LAGUNA (cord): *La comunicació en los 90. El mercado valenciano*.p.98-99.

venen detallats) per tal que els puntuaren per ordre d'importància de l'1 al 12 en una progressió ascendent. Allò més significatiu és que totes les causes exposades tenen motiu o fonament per als lectors, és a dir, totes han rebut una puntuació per damunt del 5 en grau d'importància, la qual cosa significa que és la suma tots aquests elements allò que explica les dificultats de *Saó* per arribar al públic corrent.

Causas que expliquen perquè <i>Saó</i> té influència principalment en una elit valencianista il·lustrada i presenta més dificultats per arribar al poble corrent		
	Total punts¹	Grau d'importància de l'1 al 12
La manca de subvencions econòmiques de la Generalitat Valenciana per al foment del valencià en els mitjans de comunicació.	432	6,9
És una revista que manca de recursos econòmics i no pot fer una política comercial expansiva (augment del tiratge, pla de marqueting, redacció professionalitzada, impressió en color).	381	6,1
La manca d'una política de normalització lingüística de la Generalitat per fomentar l'ús social del valencià i fer-lo sentir una llengua útil.	378	6,1
La baixa alfabetització lectora en valencià provoca un baix nivell de lectura de premsa en llengua pròpia.	380	6,1
La feble consciència identitària del poble valencià.	373	6,01
La situació minoritària dels partits nacionalistes d'esquerra impedeix tenir un públic lector potencial més ampli.	360	5,8
El conflicte polític sobre el nom de la llengua.	331	5,3
La forta influència que té el discurs tímidament regionalista de la premsa editada en castellà.	324	5,2
És una revista considerada massa catalanista.	312	5,1
És un revista molt densa i excessivament culturalista.	308	4,9
La virulència del blaverisme anticatalanista.	282	4,5
És una revista considerada massa catòlica.	266	4,2
1.El càlcul s'ha realitzat en una escala d'1 a 12 punts que pot donar el lector a cada resposta. Els punts es donen segons el grau d'importància que donen els lectors a cada una de les 12 causes assenyalades en una escala ascendent. El nombre màxim de punts que poden sumar els 62 enquestats en cada resposta són 744 punts, suposant que puntuen el màxim de 12 en cadascuna. Per tant, partint de la xifra límit de 744 hem calculat la puntuació final de l'1 al 12 de cada resposta, essent 12 la nota màxima i 1 la mínima.		

Tanmateix, cal distingir entre quatre tipus de causes diferents però que actuen unides. En primer lloc tenim factors de tipus estructurals que venen de lluny i que estan lligats a la situació de diglòssia lingüística que pateix la llengua i a altres herències històriques, com per exemple la baixa alfabetització lectora en català o la feble consciència identitària del poble valencià. En segon lloc trobem causes conjunturals del present que van associades als esdeveniments polítics i socials de la Transició, com ara el conflicte

polític sobre el nom de la llengua, la virulència del blaverisme anticatalanista, la situació minoritària que viuen els partits nacionalistes d'esquerra o la forta influència que té entre la ciutadania el discurs regionalista espanyolista dels diaris en castellà. Així mateix, un tercer grup de causes cal buscar-les en l'ordenació de l'ús de la llengua. Observem que malgrat la Llei d'Ús i Ensenyament del Valencià de 1983, la Generalitat Valenciana no desenvolupa una política ferma de normalització lingüística per fomentar l'ús social del valencià i fer-lo sentir una llengua útil, ni tampoc un programa de subvencions amb continuïtat en el temps per fomentar l'ús del català en els mitjans. I finalment, en quart lloc, n'hi ha causes internes inherents a la pròpia evolució de *Saó* que afegeixen més obstacles als ja esmentats, com per exemple la precarietat econòmica i la manca de recursos de la revista per a poder fer una política comercial expansiva; o bé altres de tipus ideològic que per als lectors són causes menors com són els possibles prejudicis del públic en considerar *Saó* com una publicació massa nacionalista, massa catòlica o excessivament culturalista en aquells temps.

III. L'IDEARI I ELS DEBATS DE SAÓ

6.17. LA REIVINDICACIÓ DEL CONCILI VATICÀ II EN SAÓ.

Saó naix onze anys després de la finalització del Vaticà II. La primera època de *Saó* (anys 1976-1987) es correspon amb el pontificat dels ultraconservadors arquebisbes de València José María García Lahiguera (1969-1978) i Miguel Roca Cabanellas (1978-1992), i no menys dretans bisbes de València, Jesús Pla Gandia (1971-1989), i d'Oriola-Alacant, Pablo Barrachina Estevan (1971-1981). Coincideix també amb la presidència del cardenal valencià Vicente Enrique Tarancón que al front de la CEE durant 1971-1981 propicia la transició de l'Església, així com dels papats de Pau VI (1963-1978) i de Joan Pau II (1978-2005). Karol Wojtyła (Joan Pau II), tot i ser considerat un Papa obert en política i als nacionalismes i moderat en el dogma, practica una política eclesial conservadora, va desactivar bona part de la doctrina del Vaticà II.⁷²⁸ En aquesta tasca va tenir un protagonisme actiu el cardenal Joseph Ratzinger (actual Papa Benet XVI) que en papat de Wojtyła va presidir la Congregació per a la Doctrina de la Fe (antiga Inquisició) des d'on va dinamitar de forma controlada el Vaticà II. Ratzinger, tot i ser en temps del concili un dels seues teòlegs més renovadors, canvia d'opinió fins al punt d'afirmar que les resultats del concili foren negatius, “desastrosos”, va dir, política per a Saó “contrareformista” que ha criticat sistemàticament.⁷²⁹ Nous temps conservadors en l'Església que, malgrat la recuperació de la democràcia a Espanya, deixaran novament al progressisme catòlic valencià fora de joc.

Durant la Transició l'Església espanyola, va tenir una actitud responsable envers el procés democràtic que s'albirava, gràcies a una part de la jerarquia (amb Tarancón al front) i dels laics. Com que l'Església és una institució fortament jerarquitzada, el posicionament de la cúpula va tenir gran importància per la capacitat d'arrossegament sobre el conjunt. No obstant això, des de la base eclesial, el progressisme catòlic va tenir un gran protagonisme pel que fa a la seua militància (que ja venia del franquisme) a

⁷²⁸ Joan Pau II és considerat un Papa conservador. Va defensar enfocaments característics del catolicisme conservador, com per exemple la prohibició de l'avortament i els anticonceptius, la condemna del divorci i la negativa que les dones s'incorporen al sacerdoci. En les seues primeres encíclics, *Redemptoris hominis* (1979) i *Dives in misericòrdia* (1980), va destacar la necessitat d'una fe robusta arrelada en el patrimoni teològic tradicional. Va perseguir la Teologia de l'Alliberament i destacà sempre pel seu caràcter conservador en qüestions socials i per la seua resistència a la modernització de la institució eclesiàstica. No obstant això, també ha estat un gran defensor de la millora de les condicions de vida en els països més pobres.

⁷²⁹ JOSEP A. COMES: “Ratzinger, inquisidor general”. *Saó*, núm.73 (novembre 1984), p.10.

favor dels drets democràtics i socials. Els catòlics progressistes van lluitar amb no creients a favor de la democràcia des de diverses plataformes religioses, cíviques, sindicals i culturals.

Tanmateix, mentre a la resta de l'Estat l'Església anava resituant-se davant la democràcia, al País Valencià el procés es va enterbolir a causa del conflicte civil al voltant de la llengua. Conflicte que va agafar de ple a l'Església valenciana i que la va dividir fins a límits insospitats. La realitat és que el panorama eclesiàstic, polític i social que es troba *Saó* en la Transició es mou en un terreny esvarós i hostil. La recuperació de la democràcia no millora la situació de marginalitat, persecució i repressió que havia patit el catolicisme progressista durant la dictadura per part de l'arquebisbat, més bé la perpetua, encara que ara d'altra manera i amb altres elements de conflicte, amb la llengua com a tema de fons. L'Església valenciana de la democràcia, que no democràtica, segueix les passes d'intolerància i tancament de la seua antecessora franquista. A partir de 1976 comença un dels capítols més controvertits i vergonyosos de la història de l'Església valentina, el conflicte lingüístic i l'anticatalanisme que gira al voltant de la traducció del textos litúrgics en llengua vernacla. El nom de la llengua i l'ortografia emprada en els missals mantindrà les espases del clergat en alt durant molt de temps. El catolicisme progressista defensarà el text oficial d'*El Llibre del Poble de Déu*, aprovat pels bisbes valencians el 1973 i que és respectuós amb la unitat de la llengua catalana, mentre que el blaverisme eclesial amb el silenci còmplice Miguel Roca promourà l'edició de nous llibres litúrgics apòcrifs amb ortografia secessionista. L'enfrontament arriba a la seua màxima virulència els anys de 1976 al 1984, amb capítols inclosos de violència i crispació com l'anomenada "guerra de les misses" en la que grups blavers boicotegen la celebració de la litúrgia en valencià. És la versió eclesial de la Batalla de València. I les conseqüències han estat nefastes, l'Església valenciana s'ha mantingut impermeable a la normalització del valencià i continua castellanitzada. I el pitjor de tot, és que el conflicte encara no s'ha resolt avui. L'Acadèmia Valenciana de la Llengua té ara l'envit d'elaborar uns llibres litúrgics al gust idiomàtic de les dues parts. Però d'això en parlarem després amb més amplitud.

Iniciem aquest capítol fent una síntesi dels principis conciliars existents en *Saó*. La defensa i presència de la doctrina renovadora del Vaticà II, i per extensió la doctrina de Joan XXIII, es manifesta en tres aspectes fonamentals, els quals van associats a la ideologia esquerrana i nacionalista de la publicació. Són els següents:

1r. Una Església encarnada en la realitat cultural que viu cada poble. Aquesta doctrina es desenvolupa àmpliament en les constitucions conciliars *Lumen Gentium*, *Gaudium et Spes* (constitució pastoral sobre l'Església en el món actual), dos documents que parlen de les cultures minoritàries, així com en la *Sacrosantum Concilium* (constitució sobre la Sagrada Litúrgia, que oficialitza l'ús de les llengües nacionals en la missa). Igualment en el decret *Ad Gentes*, que adapta la catequesi als costums de cada poble.⁷³⁰ L'adequació d'aquests principis al País Valencià implica una cosa fonamental que *Saó* defensarà amb vehemència: la possibilitat que les cerimònies religioses se celebren en llengua vernacla, el que comporta la valencianització de l'Església. I també en les encíclics *Pacem in Terris* de Joan XXIII i *Populorum progressio* de Pau VI. Aquesta doctrina, unida a les idees del nou valencianisme fusterià, marcaran en *Saó* una de les seues principals reivindicacions: aconseguir la revalencianització (o normalització del català) de l'Església en els comarques catalanoparlants, respectant l'ús del castellà a la zona castellanoparlant. L'ideari de *Saó* pel que fa a la revalencianització de l'Església apareix excel·lentment resumit en l'article «A propòsit d'un comunicat dels nostres bisbes», signat pel consell de redacció. Seguint aquest document, per a *Saó* l'Església ha de realitzar les següents actuacions:

- La traducció dels textos litúrgics i el catecisme al català, adaptant-los a les formes dialectals valencianes.
- Que als pobles de parla valenciana, les misses, la catequesi, el baptisme i les altres cerimònies de ritus catòlic es facen en la llengua vernacla. Que l'ús del català en la missa siga cosa normal i no sols en algunes celebracions solemnes puntuals, cosa que suposa una nota folklòrica més.
- Que el Seminari de València i la Facultat de Teologia Sant Vicent Ferrer impartisquen les classes en valencià, que promoguen una teologia i litúrgia arrelades a la religiositat popular i la història del País Valencià, i que fomenten investigacions referents a la personalitat cristiana dels valencians.
- Que al setmanari *Aleluya* de l'arquebisbat de València siga bilingüe i publique notícies eclesials i cíviques del País.
- Emprar les dues llengües oficials en tots els documents, actes oficials i administratius (arxius parroquials i diocesans).

⁷³⁰ Els principis bàsics de la doctrina del Vaticà II i de Joan XXIII han estat explicat en el Capítol 6.1.

- Facilitar als preveres els mitjans necessaris per a que puguen fer la predicació en valencià, bé recomanant els fulls homilètics o bé creant un centre d'homilètica propi del País Valencià.
- Editar en la llengua autòctona els cartells, llibres i documents eclesiàstics de l'arquebisbat de València i els altres bisbats del País Valencià.⁷³¹

En definitiva, l'ideari de *Saó* consisteix a expressar l'Evangelí d'acord amb la cultura pàtria, però tenint en compte la dualitat lingüística territorial del País. Tanmateix, allò que més rius de tinta fa discórrer en *Saó* és el conflicte sobre la traducció dels textos litúrgics, per la qual cosa dedicarem un apartat de la tesi a analitzar aquesta qüestió.

2n. Una Església missionera no tancada i encarnada en les alegries i els sofriments de les persones. La constitució *Gaudium et Spes* dona la visió particular de l'Església sobre la dignitat del ser humà, la vida en societat, l'activitat de l'home en el món i el rol de l'Església en el món actual. La quarta part té com a finalitat explicar la missió de l'Església en l'actualitat i s'esplaia en temes com el desenvolupament econòmic i social, la naturalesa del matrimoni, la política o l'expansió de la cultura i la pau. Això es complementa amb les encíclics cabdals de Joan XXIII (*Pacem in Terris* i *Mater et Magistra*) que parlen de la dignitat de l'home. *Pacem in Terris* tracta del dret de la persona a la llibertat en sentit ampli (llibertat de premsa, d'expressió, de pensament polític, d'associació...), mentre que *Mater et Magistra* aborda la qüestió social, el dret de les persones a viure dignament i amb possibilitat d'accedir a un treball digne, a l'educació, a la sanitat i a la cultura. La interpretació que el sector catòlic progressista fa d'aquesta doctrina es tradueix en un fort compromís amb les classes socials més empobrides i necessitades. És la "Església pobra i dels pobres".⁷³² Són els capellans que porten l'Evangelí a les parròquies dels barris obrers, que es rebel·len contra les injustícies que pateixen les classes treballadores i que lluiten per millorar la situació econòmica i social dels més desfavorits. Com hem vist, la *Mater et Magistra* tingué una gran influència en els moviments apostòlics seglars especialitzats d'Acció Catòlica - principalment en la JOC, l'HOAC i la JARC- i les comunitats cristianes de base, fins al punt que molts cristians partint d'aquesta encíclica intenten comptabilitzar socialisme i cristianisme en la seua lluita social.

⁷³¹ «A propòsit d'un comunicat dels nostres bisbes». *Saó* núm. 9 (desembre 1977), p.4-5.

⁷³² Aquest terme agafa el títol de l'editorial "Església pobra i dels pobres" (*Saó* 3, desembre 1976, p.1), que reflecteix l'ideari social de *Saó* sobre el paper de l'Església al món.

En aquesta línia de pensament *Saó* dóna bastant informació sobre temàtica social i qüestions relacionades amb sectors marginats del País Valencià, alhora que es fa ressò d'activitats realitzades pels capellans obrers, comunitats cristianes de base i grups especialitzats d'Acció Catòlica. *Saó* serà en la Transició el principal òrgan d'expressió d'aquest sectors progressistes al País Valencià. Aquesta visió esquerrana de *Saó* sobre el paper que ha de jugar l'Església xoca frontalment amb alguns prelats conservadors forjats en la dictadura franquista que continuen conservant poder en la Transició, i que no dubtaran en exercir-lo per marginar el progressisme catòlic, com ho fan José María García Lahiguera, Miguel Roca, Jesús Pla i Pablo Barrachina.

3. Una Església lliure i oberta al món que propícia l'ecumenisme, la pluralitat, la llibertat religiosa i el diàleg entre fe i cultura. *Gaudium et Spes*, *Pacem in Terris* i els diversos decrets conciliars sobre l'ecumenisme i el diàleg interreligiós,⁷³³ són els documents que inspiren *Saó* a tractar sense complexos -i bastant vegades discrepant de la jerarquia- temes que en la Transició encara continuaven fent nosa, com la llibertat religiosa, el diàleg amb les altres esglésies cristianes, la llibertat d'ensenyament, el diàleg entre fe i cultura, el compromís amb els valors de la democràcia, la llibertat dels catòlics per a votar a partits d'esquerra, l'anticlericalisme religiós d'abans i d'avui, la relació Església-Estat o la manca de democràcia en les institucions religioses.

6.17.1. Una revista eclesial però no eclesiàstica. Les diferències de *Saó* amb el setmanari *Aleluya* de l'arquebisbat de València.

Tot periòdic selecciona informació, vehicula idees i indueix models de representació i comportament. En aquest sentit, *Saó* es defineix com una revista eclesial però no eclesiàstica. Això vol dir dues coses. Primer, que és una publicació que no es proposa tractar temes d'exclusiva competència o de plena dedicació dels capellans. I segona, que és una publicació que no depèn de les autoritats diocesanes.⁷³⁴ Tot i que ho hem deixat palès al llarg de la investigació, convé recordar de nou que *Saó* no és una revista oficial de l'arquebisbat ni respon a ninguna línia oficial de cap bisbe. La seua antítesi ideològica en l'àmbit religiós d'aquell moment són les publicacions diocesanes *Aleluya*

⁷³³ Tal com hem vist en el capítol 6.1, la doctrina ecumènica del concili queda reflectida en el decret sobre les esglésies orientals catòliques *Orientalium Ecclesiarum* (21.XI.1964), el decret sobre l'ecumenisme *Unitatis Redintegratio* (21.XI.1964) i la declaració sobre les religions no cristianes *Nostrae Aetate* (28.X.1965).

(1940), el butlletí intern per a sacerdots *Servicio Informativo Diocesano* (1978) i el butlletí *Iglesia en Valencia* (1984), tots ells escrits tots en castellà i editats per l'arquebisbat. Aquestes tres publicacions són extremadament oficialistes, no ixen del *guetto* eclesial i ignoren els debats polítics, socials, culturals i identitaris del País Valencià que *Saó* sí és capaç d'abordar. Són publicacions que inclús censuren, capgiren o manipulen comunicats i accions de col·lectius del progressisme catòlic. Són, en definitiva, revistes que responen als interessos de la jerarquia i transmeten una doctrina eclesiàstica tradicionalista molt conservadora.

De totes tres, la més important i de major difusió és *Aleluya*, setmanari diocesà fundat el 1940. Es tracta de la típica fulla parroquial editava l'Arquebisbat de València per a totes les parròquies de l'arxidiòcesi.

«Terminada la Cruzada, los catorze curas de Valencia nos congregamos en el Seminario i acordamos reanudar la publicación de “La Hoja Parroquial”. Alguien propuso un cambio de nombre i formato: “Aleluya”, más copiosa y extensa y con secciones misioneras, vocacionalistas, litúrgicas, etc»⁷³⁵

Aquests són els orígens d'*Aleluya* editat per l'Arquebisbat de València després d'acabada la Guerra Civil. *Aleluya* significa en hebreu “Alabeu el nom del Senyor”. Amb aquest títol, eixia a la llum el 25 de febrer de 1940. Substituïa a *La Hoja Parroquial* que es publicava abans de 1936. *Aleluya* tenia quatre pàgines i es distribuïa els dissabte en les parròquies de l'arxidiòcesi. La publicació era gratuïta, però els feligresos contribuïen al seu finançament amb una almoïna voluntària que donaven per la seua adquisició. En els seus millors temps (entre 1955 i 1970) la tirada d'*Aleluya* arribarà a 70.000 exemplars. Amb el pas dels anys disminuirà fins arribar als 42.000 exemplars el 1980 i els 35.000 de 1998. Amb tot, durant el franquisme i la Transició, ha estat un dels periòdics no diaris de major tiratge del País Valencià. *Aleluya* informa als feligresos de les activitats de l'Església de l'arxidiòcesi. A més a més, proporcionarà informació litúrgica, opinió teològica, notícies de l'Església al món, novetats en les missions catòliques, campanyes per a fomentar la vocació religiosa, l'evangeli de la setmana, històries de sants... Però allò més important és que una de les quatre planes del setmanari (normalment la pàgina dos o quatre) està reservada a donar informació de la parròquia de cada poble; és a dir, cada parròquia incorporarà una plana a l'edició

⁷³⁴ *Saó* explica en diversos articles aquest ideari “eclesial però no eclesiàstic”. El més clar i significatiu en aquesta línia és “És Saó una revista eclesial?”. *Saó*, núm. 64 (desembre 1983), p.4.

⁷³⁵ JUAN DE V: “Aleluya llega al número 1.000”. *Aleluya*, núm. 1.000. València, 10 de gener de 1960.

general amb informació estrictament local. L'any 1980 *Aleluya* arribava a 130 parròquies i esglésies d'arreu de la diòcesi. La impremta arquebisbal coordina totes les edicions, ja que el director de la publicació es farà sols càrrec de l'edició general. Això dona peu a que cada poble elabore la seua pròpia informació i incloga en la seua plana notícies parroquials i altres que res tenen a veure amb la religió. Això donarà lloc a l'aparició d'aleluies vertaderament originals que funcionen com un petit periòdic local, això sí, redactat pel rector. En un temps on bastants pobles no tenien cap periòdic local de referència (llevat del butlletí de festes) l'*Aleluya* es convertirà en l'únic mitjà de comunicació que recollia amb regularitat els principals esdeveniments de la col·lectivitat. *Aleluya* començà a editar-se en la impremta Moderna, després en Tipografia Colón i finalment en Federació Morillo SL de València.⁷³⁶

Aleluya va sorgir sota el mandat de l'arquebisbe Prudencio Melo, però serà el prelat Marcelino Olaechea qui li donarà l'impuls decisiu. I ho feu en 1946 evitant que les edicions locals del butlletí arquebisbal estigueren sotmeses a la censura del ministeri, introduint *Aleluya* com a suplement del *Boletín del Arzobispado*. Amb aquest artifici, l'arquebisbe se n'aprofita de la Llei de Premsa de 1938, que exclouïa de la censura prèvia les publicacions de l'Església.⁷³⁷ El setmanari diocesà tindrà diversos directors. El primer fou Salvador Hernández i li seguiran Antonio Sancho Bueno (rector de la parròquia de l'Assumpció d'Alaquàs), Juan Comes i Antonio Díaz, entre d'altres.⁷³⁸

Aleluya és una publicació molt oficialista, en el franquisme no es desmarca del nacionalcatolicisme. Però hi van haver algunes excepcions. Una d'elles, per l'interés que té per aquesta tesi, és l'*Aleluya* de Massanassa elaborada per Josep Alba Alba. Recordem, Josep Alba fou consiliari de la JARC entre 1958 i 1964, rector de Massanassa durant 1950-1978 i un dels fundadors de *Saó*.⁷³⁹ A més de la típica informació parroquial, en la seua *Aleluya* Alba va oferir notícies de cultura, esports, educació, sanitat, història, oci, festes, economia, viatges, obres públiques, dones, infància, estadística, gestió de l'ajuntament... I inclús es va atrevir a incloure entrevistes

⁷³⁶ FRANCESC MARTÍNEZ i ALFRED RAMOS: *Temps de foscor. La premsa local i comarcal de l'Horta Sud en el franquisme*, p. 138-141. I també ANTONI FERRER: "L'*Aleluya*, radiografia d'urgència". *Saó* núm.25 (febrer 1980), p.22-23.

⁷³⁷ RAFAEL BRINES: "Aleluya cumple 60 años en Valencia". *Levante-EMV*, p. 18 (28 de maig de 2001).

⁷³⁸ JUAN L. CORBÍN: "Apunte histórico de Aleluya". *Aleluya*, núm. 3.000 (10 de maig de 1998).

⁷³⁹ L'edició general es conserva completa en l'Arxiu de l'Arquebisbat de València. Hi ha edicions locals, com la de Massanassa, que es conserven en arxius particulars, com és el cas de la col·lecció d'*Aleluya* de Massanassa que ens ha proporcionat Rafael Roca Ricart.

a persones destacades del poble i enquestes d'opinió. Són curioses la sèrie d'enquestes dedicades als escolars, als quals se'ls pregunta sobre les seues preferències lectura, jocs i matèries d'estudi. L'estil informatiu de Josep Alba, evidentment, no era conservador, anunciava ja l'oberturisme del Vaticà II. No és casualitat, doncs, que ens trobem en *Aleluya* la secció "Profesiones de la mujer masanatera", notícies de successos, informacions internacionals com l'assassinat del president nord-americà J. F. Kennedy, els partits de futbol de la setmana, o informació de seguiment de les activitats de la Cooperativa Agrícola de Sant Pere.⁷⁴⁰

Però llevat d'alguns casos excepcionals que podem trobar en la secció local, com és el cas esmentat de Josep Alba, el cert és que *Aleluya* és la veu de l'arquebisbat. *Saó* denuncia en diverses ocasions aquest oficialisme, el qual es manifesta de sis maneres: lloances a l'arquebisbe, està escrita íntegrament en castellà, no fa cap referència a la problemàtica social i nacional del País Valencià, sols publica experiències pastorals de signe conservador i ignora les activitats i els comunicats dels col·lectius catòlics progressistes, no accepta la crítica dels mitjans de comunicació (reprodueix en ocasions notícies favorables de *Las Provincias* i mai crítiques de *Noticias al Día* o *El País*, per exemple), i no té una secció que siga tribuna d'opinió de les diverses sensibilitats ideològiques de l'Església valenciana. A més, hi ha la tendència a no signar els articles o bé emprar sols sigles, senyal inequívoca que es volen passar les idees exposades com a doctrina oficial.⁷⁴¹ Aquest oficialisme d'*Aleluya* comporta que no tracten les polèmiques sorgides entorn al *Llibre del Poble de Déu*, la "guerra de les misses" i l'edició de textos apòcrifs en les normes ortogràfiques secessionistes.

La tasca de *Saó*, tot i no estar valorada per l'ala conservadora de l'Església valenciana, té reconeixement fora del País Valencià. Per una banda, les esglésies de Catalunya, Galícia i Balears mostren sovint el seu suport i afecte a *Saó* a través de revistes com *Serra d'Or*, *Qüestions de Vida Cristiana*, *El Ciervo*, *Encrucillada* i *Lluc*, amb les quals hi ha llaços d'unió i col·laboració mútua. I per altra, fora d'Espanya *Saó* també és coneguda en el sector de les revistes catòliques. De fet, *Saó* va participar en el Simposi Internacional sobre Premsa Catòlica, celebrat a Barcelona el 16 i 17 de març de

⁷⁴⁰ *Ob. Cit: Temps de foscor...* p.139.

⁷⁴¹ Aquests elements oficialistes d'*Aleluya* venen recollits en ANTONI FERRER. "Fulls parroquials i setmanaris diocesans". *Saó* núm.84 (desembre 1985), p.5. I JOSEP A. COMES: "El fet religiós i els mitjans de comunicació". *Saó* núm.100 (octubre 1987), p.32-35.

1986, organitzat per la Federació Internacional d'Associacions de premsa de l'Església (FIAPE), secció de la Unió Catòlica Internacional de Premsa (UCIP).

6.17.2. Blaverisme, anticatalanisme i conflicte lingüístic en l'Església valenciana (1976-1987).

Quan parlem de blaverisme, anticatalanisme i conflicte lingüístic eclesial ens referim a les formes que adopta el nucli conservador –majoritari– de l'Església valenciana contra els intents de valencianització promoguts pel progressisme catòlic. En la Transició la jerarquia i els capellans reproduïen als temples el conflicte que viu la societat civil sobre el nom de la llengua i la seua normalització. Aquesta lluita guarda relació amb la nostra investigació pel fet que *Saó* participa de ple en aquesta batalla eclesial.⁷⁴² Convé primer fixar el significat d'aquests conceptes abans d'entrar a analitzar quin impacte tingué aquest pensament blaver en l'Església. Per blaverisme –seguint la definició de Francesc Viadel⁷⁴³– entenem l'anticatalanisme valencià. Es caracteritza pel la radicalitat del seu nacionalisme espanyolista i pel seu antiintel·lectualisme. En els seus inicis és una contestació crispada de les classes polítiques i socials del franquisme (Església oficial inclosa) al moviment democratitzador i de redreçament cultural del País Valencià protagonitzat pels partits d'esquerra i nacionalistes i el valencianisme cultural, i molt especialment dirigit contra el pensament fusteria i el PSPV. La seua ideologia és basa en una fòbia irracional contra Catalunya i el valencianisme progressista que defensa la unitat de la llengua, al qual li

⁷⁴² Per a la redacció d'aquest capítol m'he basat en diverses fonts. Com a punt de partida m'han estat molt útils els següents estudis: CRISTÒFOR AGUADO (1984). “La increïble i destrellatada història dels textos litúrgics valencians”, en *Saó*, núm. 66 (març 1984).pp.17-21; JOSEP A. COMES (1985). “La normalització de la llengua catalana a l'Església valenciana”, en *Quaderns de Pastoral* (núm.91-92). pp.50-60.; COLOMER FERRÀNDIZ, A. (1996). *Retrobar la tradició. El valencianisme d'inspiració cristiana de la postguerra a la transició*; VICENT CANET (2007). “El valencià en l'església: 1707-2007”, en *Anuari de l'Agrupació Borriana de Cultura*, núm. 18. pp.93-110; i FRANCESC VIADEL (2009). *No mos fareu catalans. Història inacabada del blaverisme*. (Subcapítol “L'Església en l'ofensiva”.pp. 122-139.

Aquestes aproximacions al tema les he ampliat bastant en la tesi amb documentació inèdita de l'associació La Paraula Cristiana, facilitada per Joan Lluís Sanxis. Entre aquesta documentació, a més de la col·lecció completa de les revistes *La Paraula Cristiana* i *Rent*, figuren més d'una trentena d'articles de premsa sobre la polèmica dels textos litúrgics. A més, he utilitzat també com a font 26 articles publicats en *Saó* durant 1976-1987 sobre el conflicte lingüístic en l'Església valenciana. Igualment cal destacar dos documents importants publicats per *Saó* que aporten nova informació sobre aquest conflicte. Es tracta dels documents “Textos litúrgics valencians” (Quadern núm. 66 de *Saó*, març de 1984) i “Els textos litúrgics en valencià” (Monogràfic núm. 43 de *Saó*, desembre de 2009). I per últim ha estat molt orientativa i profitosa l'entrevista en profunditat realitzada a Joan Lluís Sanxis (Godella, 11-VII-2011) sobre aquest tema.

⁷⁴³ FRANCESC VIADEL: *No mos fareu catalans. Història inacabada del blaverisme*.pp.19-23.

posen el qualificatiu despectiu de “catalanista”. Els blavers intenten estrangeritzar als “catalanistes” amb tota mena d’insults com ara “renegats”, “traïdors”, “venuts a l’or català” o, en definitiva, que no són “bons valencians”. El blaverisme defensa que el “valencià” és una llengua diferent del “català”, malgrat que hi ha consens en tota la romanística estatal i internacional de què el català és la llengua que es parla en la major part del País Valencià.

El blaverisme lluita també per la imposició del blau en la Senyera – per a ells la bandera valenciana és la de la de les quatre barres amb franja blava de la ciutat de València–, d’ací el nom despectiu de “blavers” que encunya l’esquerra nacionalista per a definir aquest moviment. Per tant, la llengua, i tot el conflicte que se’n deriva d’aquesta actitud secessionista, serà el principal cavall de batalla del blaverisme. Açò es traduirà en la persistent manipulació de la història valenciana i l’obcecació de crear unes normes ortogràfiques diferents del “català”, diferent a les Normes de Castelló de 1932, per justificar que la “llengua valenciana” i el “català” són dos idiomes distints. Hi van haver diverses normatives blaveres experimentals fins a la publicació del que semblaria el codi definitiu, les Normes del Puig de 1979 o de la Real Academia de Cultura Valenciana (RACV), elaborades per Miquel Adlert i Xavier Casp.⁷⁴⁴ El blaverisme, per a defensar –més bé per a imposar– les seues idees, utilitzarà una estratègia d’assetjament contra l’esquerra i els nacionalistes fent ús de la violència en actes públics i al carrer. Entre els anys 1977 i 1981 foren freqüents les agressions de blavers a líders democràtics d’esquerra i intel·lectuals valencianistes, violència que assoleix el punt més crític amb les bombes posades contra Sanchis Guarner i Joan Fuster, com ja s’ha dit abans. El col·lectiu blaver violent més actiu és Grup d’Acció Valencianista (GAV), entitat nascuda el 1977 implicada en nombroses accions anticatalanistes, entre les que es troben amenaces, vandalisme, actes violents i intimidació.

⁷⁴⁴ Les Normes del Puig tenen un esperit rupturista de la normativa comuna per a la totalitat dels parlants de la llengua. Hi ha dues versions de les mateixes. En la seua primera etapa (1979-1981) aquesta normativa portava accents, amb un sistema diferent al de les Normes de Castelló. En una segona etapa (1981-2003) eliminarà els accents tret dels diacrítics i s’elabora. *Diccionari de la Real Acadèmia de Cultura Valenciana*, del qual *Las Provincias* va distribuir vora 30.000 exemplars editats per l’Ajuntament de València. El juliol de 2003 es van reintroduir finalment els accents gràfics en la seua ortografia, acostant-la a la propugnada per l’Acadèmia Valenciana de la Llengua, la qual cosa provoca fortes crítiques per part de certs sectors del blaverisme, si bé, entitats com ara Lo Rat Penat o el partit Unió Valenciana, tradicionals defensors de les Normes del Puig, han acceptat els esmentats canvis. Les diferències amb les normes oficials de l’Acadèmia Valenciana de la Llengua (basades en les Normes de Castelló) no comporten una disminució de la comprensió, de manera que un text escrit segons les Normes del Puig és totalment comprés per qualsevol catalanoparlant.

A l'església valenciana les cares visibles del blaverisme són els capellans Josep Almiñana Vallés, Lluís Alcon Edo i Jaime Sancho -estrets col·laboradors de Xavier Casp i Miquel Adlert-, els quals elaboren amb la connivència de l'arquebisbat diversos textos litúrgics apòcrifs en una suposada "llengua valenciana". Almiñana i Alcón, com molts clergues valencians, abandonaren els seus plantejaments inicials favorables a la unitat de la llengua catalana per a legitimar el secessionisme lingüístic.⁷⁴⁵ Josep Almiñana fou fundador de l'associació Amunt lo Cor, sota el paraigües de la qual s'editaren els textos litúrgics blavers. Almiñana ocupa també càrrecs importants en Lo Rat Penat i en la RACV.⁷⁴⁶

El còctel blaverisme-anticatalanisme engendrà un dimoni en forma de conflicte lingüístic en el cos de l'Església que ni els millors exorcistes podran expulsar. Aquest enfrontament eclesiàstic tindrà tres episodis principals: la campanya contra el *Llibre del Poble de Déu* de Pere Riutort, l'anomenada "guerra de les misses" i la publicació en normativa secessionista de llibres litúrgics amb la finalitat de neutralitzar i apartar de les parròquies l'obra de Riutort. Veiem tot seguit com es desenvolupen els esdeveniments.

El primer moviment per a revalencianitzar l'Església consistia en posar a disposició dels capellans textos litúrgics en vernacle per a celebrar la missa i altres cerimònies. El pas es va donar amb la publicació del *Llibre del Poble de Déu*, que sortí a la llum el 25 de novembre de 1975. Recordem, l'obra fou elaborada per Pere Riutort i comptava amb el vistiplau de la Congregació per la Culte Diví del Vaticà i de tots els bisbes de les diòcesis del País Valencià, que signaren l'aprovació el 29 d'octubre de 1974. Era, per tant, el llibre oficial per a la celebració de la litúrgia en llengua pròpia els diumenges i els dies festius, i avui en dia ho continua essent. El llibre, com s'ha dit, és una adaptació a la varietat dialectal valenciana de l'*Ordinari de la Missa* de Catalunya. Tanmateix, l'obra apareixia en el moment que s'iniciava el conflicte lingüístic atiat per la dreta franquista i *Las Provincias*.

Però, ja abans, els anys 1973 i 1974, es produeix en la Comissió Interdiocesana per als Textos Litúrgics un precedent perillós que anuncia la polèmica. Hi ha un dur enfrontament entre els defensors de la unitat de la llengua (Pere Riutort, Manuel Sanchis Guarner, Avel·lí Flors i Enric Valor) i els secessionistes (Xavier Caps, Miquel Adlert,

⁷⁴⁵ De fet, Josep Almiñana i Lluís Alcon donaren suport a la normativa i edició de l'*Ordo Missae. Text valencià*, ordinari que havia estat elaborat en normativa unitària adaptada a la modalitat valenciana per Manuel Sanchis Guarner, Lluís Alcon i Avel·lí Flors.

⁷⁴⁶ Ob. Cit. *No mos fareu catalans*. p.125.

Josep Almiñana i Lluís Alcon), fet que culmina amb l'eixida de la comissió d'aquests últims.⁷⁴⁷ Les discrepàncies s'aguditzen bastant l'any 1974. En la documentació de La Paraula Cristiana, conservada per Joan Lluís Sanchis, hem pogut comprovar que hi van haver tres reunions molt tenses (el 26 de febrer, el 17 de juliol i el 21 d'agost) entre els dos sectors. El bisbe auxiliar de València, José Gea, intenta pacificar les dues parts però finalment no ho aconsegueix. La sessió del 17 de juliol de la Comissió Interdiocesana fou una reunió d'alt nivell atés l'elevat grau de discrepàncies filològiques que havien sorgit entre els dos sectors. Assistiren bisbes de les tres diòcesis valencianes (Pablo Barrachina d'Alacant, Jesús Gea de València i Josep Maria Cases de Castelló), a més de Pere Riutort, Josep Sorribes, Josep Almiñana, Manuel Sanchis Guarnier, Francesc Ferrer Pastor, Lluís Alcon i Enric Valor. S'hi posen sobre la taula 16 punts discrepants sobre usos ortogràfics i gramaticals entre unitaristes i secessionistes. Posarem sols tres exemples il·lustratius per a entendre el grau del conflicte: l'ús dels demostratius (*aquest/aquesta* unitarista, enfront del secessionista *este/esta*), la preposició *amb* de companyia (modalitat moderna unitarista *amb*, enfront de la forma arcaica *ab* dels secessionistes) i les terminacions dels verbs incoatius de la tercera conjugació (*-eix* unitarista de *pateix*, enfront de *-ix* secessionista de *patix*). I inclús va haver un fort debat sobre si l'expressió de la consagració de la sang de Crist hauria d'adoptar la forma "La sang vesada de Crist" (fórmula unitarista) o "La sang donada de Crist" (secessionista).⁷⁴⁸ Comptat i debatut, l'acord final dels bisbes accepta la majoria de propostes dels unitaristes, però no totes. De fet, acorden la supressió de l'increment *-eix* dels incoatius i deixar la forma de la llengua oral *-ix*, defensada per Almiñana i Alcon. Això provoca el disgust d'Enric Valor. Reproduïm tot seguit un fragment de la carta de protesta enviada per Enric Valor al president de la Comissió, amb data 21 d'agost de 1974, pel seu interès històric i filològic, ja que explica quins són els criteris filològics emprats. Valor afirma que les editorials, la premsa i els escriptors caminen cap a un sistema normatiu convergent de tots els dialectes del català, un procés de convergència idiomàtica que supera les Normes de Castelló del 32 i que estava assumit en el món de la cultura del País Valencià:

«He rebut còpia de l'acta de la reunió de 17 de juliol i no tinc més remei que mostrar la meua disconformitat amb la interpretació que s'hi fa de la nostra

⁷⁴⁷ *Ob. Cit.* VICENT CANET: "El valencià en l'església...p.106.

⁷⁴⁸ "Acta de la reunión de los Sres, Obispos de las diócesis de habla valenciana, con asistencia de la Comisión Interdiocesana para la edición de los libros litúrgicos en la lengua vernácula de la región". València, 17 de julio de 1974." Arxiu particular de Joan Lluís Sanxis.

opinió a favor de lús de l'increment –eix (i no –ix) en els textos litúrgics. Jo hi vaig explicar que, per raons purament pedagògiques ja superades (partir del dialecte familiar) s'havia emprat –ix en la tercera conjugació durant un temps; però que, en els darrers deu anys, el procés dignificador i unificador de l'idioma s'havia accelerat i que, pràcticament havia quedat abolit –ix a totes les publicacions literàries del País Valencià. Totes les editorials valencianes – L'Estel, Gorg, Tres i Quatre, Albatros, etc- usen –eix; la revista mensual *Gorg*, en els seues 29 números publicats ha usat sempre –eix, i ho segueix fent en els Quaderns mensuals que ara edita (ja 10 números publicats), sense la menor protesta ni estranyesa del seu públic preferentment popular. Igual s'esdevé amb els escrits periodístics [en valencià] de *Las Provincias*, *La Verdad* (Alacant), etc. (...) Com que açò és l'etapa final d'una corba dirigida a la definitiva normalització idiomàtica valenciana i significa que avui tots els escriptors valencians accepten i usen –eix.»⁷⁴⁹

Fet i fet, les propostes unitaristes s'imposen finalment, cosa que irrita al sector secessionista. Segons Josep A. Comes, les enveges (Josep Almiñana ambicionava el càrrec de president de la Comissió Interdiocesana) i els capficaments ideològics van malbaratar la tasca de la comissió. Xavier Casp i Miquel Adlert, en veure derrotades sempre les seues propostes per la resta de la Comissió, deixaren d'assistir el 1973, mentre que Almiñana i Alcon ho feren el 1974. I aleshores comença la campanya anticatalanista.⁷⁵⁰

Aquest episodi suposa l'inici d'un dels capítols més ignominiosos de la història valenciana recent: es gesta un moviment blaver anticatalanista al si de l'Església que no sols boicotejarà el *Llibre del Poble de Déu*, sinó que també tombarà qualsevol iniciativa lingüística conciliadora que vinga del progressisme catòlic i de la universitat, alhora que elabora textos litúrgics apòcrifs no oficials en una suposada "llengua valenciana" diferent del català. El conflicte tingué la seua màxima virulència entre 1975 i 1984. Al llarg d'aquests anys es formaren dos bàndols clarament definits. D'una banda, a la dreta, el blaverisme eclesiàstic encapçalat pels capellans Josep Almiñana i Lluís Alcón, que compta amb el suport mediàtic de *Las Provincias* i l'agència Cifra (depenent d'EFE, i per tant del govern) i el recolzament polític dels ultradretans Grup d'Acció Valencianista (GAV) i Alianza Popular del Reino de Valencia. I també amb la

⁷⁴⁹ Carta enviada per Enric Valor i Vives al president de la comissió Interdiocesana de Textos Litúrgics. València, 21 d'agost de 1984. Arxiu particular de Joan Lluís Sanxis.

⁷⁵⁰ Ob. Cit. *La normalització de la llengua catalana a l'Església valenciana*.p.54.

complicitat de l'arquebisbe, Miguel Roca, el qual permet totes les maniobres dels clergues secessionistes. D'altra, a l'esquerra, se situa el catolicisme progressista representat per l'associació La Paraula Cristiana, la revista *Saó* i l'Assemblea de Servei Pastoral del País Valencià, que agrupa els capellans progressistes. *Saó* –recordem– comptava en la seua redacció amb quatre destacats membres de la Paraula Cristiana: Pere Riutort, Joan Lluís Sanxis, Ramon Haro i Vicent Badia. Aquest sector progressista, que defensa la legitimitat canònica i lingüística del *Llibre del Poble de Déu*, compta amb el suport de la Universitat València i del món de la cultura, i més avant de la Conselleria de Cultura de la Generalitat Valenciana, les universitats de Catalunya i Balears i alguns mitjans progressistes com *Noticias al Día*, *Dos i Dos*, *Avui*, *Oriflama*, *El País* i *El Temps*. Per a *Saó*, la resolució d'aquest conflicte era cabdal si es volia aconseguir la revalencianització efectiva de l'Església.

6.17.2.1. La croada conservadora contra el *Llibre del Poble de Déu*.

Que l'Església de cada poble del món tinga la llengua de cada poble. Aquesta premissa del Vaticà II no es va complir al País Valencià. Una de les majors decepcions postconciliars del progressisme catòlic valencià és no haver aconseguit la normalització lingüística de l'Església. I no ha estat per manca d'esforços i de capacitat d'aquest sector, però creiem que el fracàs cal atribuir-lo al fort aparell propagandístic que es va muntar per desacreditar i neutralitzar el *Llibre del Poble de Déu* i al seu autor, inclús per mitjà de la violència.

La croada contra el *Llibre* comença nou dies després de la seua publicació en *Las Provincias*, el 4 de desembre de 1975, amb l'article "El caballo de Troya y el timó de la estampida", signat amb el pseudònim Vives. Això envalenteix al blaverisme eclesiàstic. El 22 de gener de 1976 Josep Almiñana i Jaime Sancho signen una circular en nom de la Comissió Diocesana de Litúrgia, que envien a totes les parròquies de l'arxidiòcesi, en la que desacrediten amb un grapat de tergiversacions el *Llibre del Poble de Déu*. Acusen a Riutort i La Paraula Cristiana de "catalanisar la litúrgia valenciana", afirmen entre altres falsetats que el *Llibre* "no contiene textos litúrgicos oficiales" i que els bisbes no tenien cap intenció de signar la presentació editorial del *Llibre*.⁷⁵¹ Val a dir que la Comissió Diocesana de Litúrgia (organisme de l'arquebisbat presidit per Josep Albinyana) no té

competències en matèria de redacció i edició de textos litúrgics, aquesta facultat és de la Comissió Interdiocena Valentina de Textos Litúrgics (presidida per Pere Riutort) on estan representades totes les diòcesis del País Valencià. La iniciativa d'Almiñana i Sancho crea un alt grau d'indignació entre el progressisme catòlic. El 10 de febrer els bisbes ixen al pas de la polèmica amb un ambigu comunicat dient que *Llibre* és un missal dominical i festiu amb “caràcter experimental”, cosa que enutja més encara els catòlics valencianistes. Més endavant, en juliol de 1976, Pere Riutort presenta una denúncia civil i canònica contra Almiñana i Sancho per calumnies. Segons Riutort, 41 punts de la carta d'ambdós responien a calumnies, tergiversacions i veritats a mitges. A la vista del caire de descrèdit per a l'Església diocesana que estava adquirint l'assumpte va intervenir el bisbe auxiliar de València, Jesús Pla, el qual demana a Riutort que retire la demanda. Riutort posa dos condicions, que l'arquebisbe reitere l'aprovació del *Llibre del Poble de Déu* per a desfer la carta d'Almiñana i Sancho, i que l'arxidiòcesi es fera càrrec de els despeses del Llibre. La primera condició es compleix, la segona no.⁷⁵² Riutort es compromet a retirar la denúncia i el 18 de gener de 1977 García Lahiguera aprova el decret “Sobre el uso de nuestra lengua vernácula en la liturgia”, en el que reafirma que el text litúrgic oficial en llengua vernacla és el *Llibre del Poble de Déu*. La seua acció és secundada pels bisbes del País Valencià en una nota publicada el 10 de febrer on declaren obligatori i oficial l'ús del *Llibre* en la litúrgia. Va ser un intent de pacificació que havia arribat massa tard per aturar l'allau anticatalanista que ja havia caigut. Aquesta “pau signada en les altures no va ser capaç d'aturar la guerra al carrer i a dintre dels temples”, com afirma Josep A. Comes.⁷⁵³

A partir d'ara el blaverisme no parerà, *Las Provincias* entra en acció i comença a caldejar l'ambient, i el decret de Lahiguera es queda en paper mullat. El 6 de febrer de 1977 el diari publica dos articles anticatalanistes que suposen l'inici d'una virulenta campanya de desprestigi contra Riutort i el *Llibre del Poble de Déu*, que es prolongarà

⁷⁵¹ RAMON HARO: “Entrevista amb Pere Riutort Mestre”. Saó, núm 66. (març 1984), p.24-27. En aquesta llarga entrevista, Riutort narra els entrebancs que va patir el *Llibre del Poble de Déu* i tota la polèmica sorgida al voltant de l'edició d'altres textos litúrgics en normativa secessionista.

⁷⁵² Aquests fets venen recollits en el document “La paraula cristiana a, nou arquebisbe de València Dr. Miquel Roca Cabanellas. València, 14 de setembre de 1978”. Arxiu de Joan Lluís Sanxis. Pere Riutort es compromet amb Pla a retirar la denúncia, però a causa que el procés ha de seguir el seu tràmit d'acord a la legislació eclesiàstica, el frare mallorquí lleva oficialment la demanda a principis de 1977.

⁷⁵³ *Ob. Cit.* JOSEP A. COMES: “La normalització de la llengua catalana...p.55.

almenys fins a novembre de 1978.⁷⁵⁴ Es tracta dels articles «La llengua ‘vernacla’ en l’arquebisbat», signat amb el pseudònim Xamic, i «Liturgia y pueblo» de l’ultra carlí navarrés Fermín Juanto Manrique.⁷⁵⁵ Aquests rebutgen l’obra de Riutort per estar escrita en “català”. Fermín Juanto arriba a dir que en la introducció del *Llibre*, Riutort fa “verdaderos insultos al Pueblo Valenciano”, ahora que critica amb arguments secessionistes la flexió verbal i la morfosintaxi de l’obra.⁷⁵⁶ Pocs dies després, el 16 de febrer, el capellà blaver Josep Almiñana posa en entredit el decret de l’arquebisbe que aval·la el *Llibre del Poble de Déu*, en una nota informativa enviada a l’agència Cifra d’EFE publicada en *Levante*. Almiñana parla en nom de la Comissió de Litúrgia Diocesana, un organisme oficial del mateix arquebisbat que ell presideix. I dos mesos després 51 preveres valencians envien a l’arquebisbe i a Jesús Pla una «Nota d’un grup de sacerdots sobre l’ús de la llengua valenciana en la litúrgia». Aquests demanen «uns texts litúrgics en la nostra llengua valenciana, és a dir, la llengua que parla el nostre poble, accessible a la majoria dels fidels del Regne de València, sense excloure, tal com ho vol el Papa, els xiquets i la gent senzilla, (...) en un llenguatge gramaticalment correcte, viu i popular, de tal modo [sic] que pugua ser directament intel·ligible pel poble». I afegeixen, en relació decret de l’arquebisbe de 18 de gener de 1976, que els textos del *Llibre del Poble de Déu* «no responen a les exigències pastorals del nostre poble valencià» perquè «estan redactats en català, “proporcionant-li un llibre en llengua catalana” [frase citada de *Las Provincias* de 8 de març de 1977]), i la nostra llengua no és esta sinó la valenciana, la que hem mamat dels pits de les nostres mares». I més encara, manifesten que *Llibre del Poble de Déu* s’ha convertit en «bandera de desunió entre els sacerdots i fidels de la diòcesis[sic]. Només per este motiu haurien d’haver-lo rebutjat els superiors (...)».⁷⁵⁷

La polèmica estava servida. Per a La Paraula Cristiana i *Saó*, l’objectiu d’aquestes accions era desfer el treball de retrobament de l’Església valenciana en la seua llengua. La Paraula Cristiana reacciona de seguida. El president l’associació, Francesc de Borja

⁷⁵⁴ En l’arxiu de Joan Lluís Sanxis hi ha un extens dossier de premsa recopilat per La Paraula Cristiana, que recull les principals informacions publicades en la premsa sobre aquest conflicte entre el 17 de gener de 1977 i el 2 de novembre de 1978, principalment en *Las Provincias*.

⁷⁵⁵ Fermín Juanto Manrique és autor del llibre *La bandera del Reino de Valencia* (1979), on defensa la tesi que la senyera del territori valencià és la de la franja blava de la ciutat de València.

⁷⁵⁶ Vegeu FERMÍN JUANTO: “Liturgia y pueblo”, en *Las Provincias* (6-02-1977), p.28. Aquest va escriure dos articles més bastant polèmics en la mateixa línia en resposta a les rèpliques de Riutort. Són «Liturgia y pueblo (2)» (LP, 16-02-1977) «Liturgia y Pueblo (3)» (LP, 20-03-1977).

⁷⁵⁷ Document: «Nota d’un grup de sacerdots sobre l’ús de la llengua valenciana en la litúrgia. València, abril 1977». Arxiu de Joan Lluís Sanxis.

Bañuls, envia un carta de protesta a Jesús Pla, demanant-li que prenga mesures contra Josep Almiñana per les seues manifestacions contra el decret de l'arquebisme en considerar que és una acció «injusta i impròpia d'un sacerdot que té que sembrar la pau i obeir a la jerarquia»⁷⁵⁸. Per la seua banda, *Saó*, que ja en el seu primer número havia fet una anàlisi històrica crítica sobre el procés de castellanització de l'Església,⁷⁵⁹ critica ara en el número de febrer de 1977 aquestes maniobres blaveres, però no amb arguments de tipus filològic sinó denunciant els dèficits, entrebancs i manca d'interés de les diòcesis per normalitzar la llengua a l'Església, que és en realitat el fons de la qüestió. Ho diu en dos articles. El primer, titulat «Una Església fora de la realitat», és un comunicat de La Paraula Cristiana en el que acusa a les autoritats diocesanes de viure d'esquena a la realitat idiomàtico-cultural de la terra. I posa com a exemple que dels més de 1.300 llocs de culte catòlic que té el País Valencià sols en 80 se celebra alguna missa en valencià.⁷⁶⁰ I el segon article -aquest signat pel consell de redacció- és més contundent i apunta directament a la cúpula eclesiàstica. El titular «L'arquebisbat i l'ús de la llengua» serveix a *Saó* com a punt de partida per a denunciar la diglòssia lingüística existent a l'Església. Per a *Saó* el problema no és si la llengua es diu “valencià” o “català”, sinó que aqueixa “llengua valenciana” tan defensada pel blaverisme (per cert, en castellà) està en una situació extremadament minoritària. Aquest fragment de l'article ho diu tot:

«Que la catequesi, les publicacions oficials, els llibres parroquials, els cartells de propaganda, de campanyes com les missions, etc, tot allò que l'arquebisbe hauria d'escriure en valencià per tal de defensar la llengua del poble (defensar, que no autoritzar), és sistemàticament fet en castellà; i que els sacerdots han estat educats al Seminari pensant sempre en viatjar a Castella per aprendre bé l'idioma oficial i mai pensant que hi havia una llengua pròpia que conrear i una història eclesiàstica valenciana que estudiar; a més a més, hi havia una prohibició de visitar Montserrat per por al contagi. (...) Per a quant una circular als col·lectius diocesans i de religiosos a fi de què comencen a fer classes en català? Per a quant uns textos i uns catecismes en la nostra llengua? Per a quant unes publicacions

⁷⁵⁸ Carta enviada per Francesc de Borja Banyuls al Bisbe auxiliar-vicari general de València, Jesús Pla, amb data de 22 de febrer de 1977. Arxiu de Joan Lluís Sanxis.

⁷⁵⁹ BLAI, F.X.: “Castellanització i Església valenciana”. *Saó*, núm. 1 (juliol-agost 1976), pp.6-9

⁷⁶⁰ La Paraula Cristiana: “Una Església fora de la realitat”. *Saó*, núm. 3 (gener-febrer 1977), p.3.

de la “Facultat de Teologia San Vicente Ferrer” en la llengua que utilitzava Sant Vicent Ferrer, almenys en les predicacions?»⁷⁶¹

Mentre uns treballen per la llengua altres l’assetgen conscient o inconscientment. Aquest any La Paraula Cristiana, convençuda de la urgència alfabetitzar en català als catòlics, pren la iniciativa d’organitzar cursos de llengua i cultura catalana per a rectors, catequistes, professors de religió i cantors. El Centre Carles Salvador col·labora en el projecte. Impartien els cursos Joan Lluís Sanxis, Ramon Haro, Judes Moreno i Francesc de Borja Banyuls.⁷⁶² Mentre tant, els bisbes continuen mirant cap a altre costat, els seminaris valencians i la Facultat de Teologia Sant Vicent Ferrer continuen castellanitzats. Tots menys un, el Seminari Mater Dei de Castellò, que comença el 1978 a impartir l’assignatura de català de forma experimental per als seminaristes. La iniciativa fou del bisbe de Sogorb-Castelló, Josep Maria Cases Deordal.

Però no s’acabà ací l’embolic. 1977 fou un any especialment polèmic. El gèlid febrer es presentà calent en la premsa de València. Pere Riutort manté un duel periodístic en *Las Provincias* contra Fermin Juanto Manrique, l’advocat Vicente Giner Boira⁷⁶³ i el periodista José Antonio López Corts, dit de malnom “Lopecito”, que signava de vegades amb el pseudònim Tirant lo Blanc i que també escrivia en *La Hoja del Lunes*. I Giner Boira era un dels més destacats polítics de l’ultradretana Alianza Popular i un dels principals instigadors de l’anticatalanisme blaver. Aquests critiquen sense pudor el *Llibre*, desqualifiquen el treball filològic de Riutort amb inexactituds històriques, inclús li dediquen alguna perla (López Corts l’anomena “fraile mallorquín empecinado”), i defensen les activitats de Josep Albiñana i Lluís Alcon. I Riutort els replica pacientment a tots en la secció «Cartas al Director», responent un a un amb un to irònic cultivat que irrita més encara els seus detractors. Però és evident que cap convenç l’altre. De vegades Riutort rep alguna ajuda dels seus amics Ramon Haro, Josep Lluís Bausset, Joan Lluís Sanxis, Francesc de Borja Banyuls i Josep Guzman en forma d’article d’opinió. Almenys, Maria Consuelo Reina permeté el dret de rèplica d’uns i altres. De la mateixa manera, Joan Lluís Sanxis, des de les ones radiofòniques de *De dalt a baix*, defensa amb

⁷⁶¹ “L’arquebisbat i l’ús de la llengua”. Saó, núm. 4 (gener-febrer 1977), p.5.

⁷⁶² “Carta enviada per Francesc de Borja Banyuls al Bisbe auxiliar-vicari general de València, Jesús Pla, amb data de 22 de febrer de 1977. Arxiu de Joan Lluís Sanxis.

Cursos de llengua i cultura”, revista *Rent* de La Paraula Cristiana. pp.4-5.

⁷⁶³ Vicente Giner Boira (València, 1910-1997) fou lletrat del Tribunal de les Aigües de València i autor del llibre *El Tribunal de las Aguas de la Vega de Valencia* (1953). L’any 1999 fou nomenat Fill Predilecte de València per la corporació presidida per Rita Barberá. Giner Boira influí notablement en el líder del GAV, Juan García Sentandreu, i el seu decantament des de l’espanyolisme ultradretà cap al blaverisme.

vehemència a Riutort i el *Llibre del Poble de Déu*.⁷⁶⁴ L'enfrontament al voltant del *Llibre del Poble de Déu* arribà igualment a les pàgines de *Levante* i *Hoja del Lunes*, on escrivien i també Fermín Juanto i López Corts afilats articles contra Riutort. Inclús reprovaren a Riutort algunes manifestacions que havia fet el religiós sobre la unitat de la llengua en la premsa de Catalunya i Balears. L'obsessió envers la seua persona era gran. De fet, Fermín Juanto, el 20 de març de 1977, després de sis setmanes de rèplica i contrarèplica amb Riutort, arribà a tal grau d'irritació que va traure tots els seus prejudicis i li respon de la següent manera: «¿Quién, demonios, le manda contestar a una crítica del “Llibre” como no sea para defender su dinero, lo que obnubila sus débiles razonamientos? ¿Quién, demonios, le manda creerse que hay una campaña de prensa orquestada contra él si los aludidos se han limitado a contestarle? ¿Quién, demonios, le manda por esos pueblos a una campaña que dice de “retrobaament idiomàtic de l'idioma” si su misión (de misionero) està en el col·legio y parroquia a donde le destinaron sus superiores? ¿Quién, demonios, le manda atacar las lenguas valenciana i castellana, llevado de un febril mesianismo catalanista, más propio de mente obsesa?»⁷⁶⁵

Aquest foc creuat en la premsa arriba al carrer, sembrada ja la llavor de l'anticatalanisme per *Las Provincias*. Si el febrer fou calent, la primavera bullirà. L'1 de maig Pere Riutort fou increpat i insultat per un vintena de persones en l'acte d'"Exaltació de la paraula valenciana", celebrat a la Llotja de València, en el que participaven els blavers Julian Sanvalero (professor d'història de la Universitat de València) i Ramón Pascual Lainosa (tinent d'alcalde de l'Ajuntament de València i president de la Junta Central Fallera). L'incident tingué lloc al final de l'acte quan els assistents comencen a cantar l'Himne de l'Exposició del José Serrano. Però Riutort no entona la lletra oficial del "Per ofrenar noves glòries a Espanya...", sinó altra versió alternativa que circulava pels cercles nacionalistes en la que se suprimeix aquesta per "Davall els pls de la nostre Senyera...". Això provocà la ira dels assistents. Una vintena de persones comencen a insultar-lo amb crits "Que se'n vaja a Mallorca, que se'n vaja a Catalunya" i "Pegueu-li amb la cadira damunt del cap". I fins i tot va haver una persona que el va escopir. Finalment vingué la policia i expulsà Riutort de la sala. Sobre la intervenció policial, Riutort declarà en *Las Provincias* el que segueix: «Estando con éstas (quizás porque hay cierta conexión Lainosa-Policía) se presentó la policia y me

⁷⁶⁴ JOAN LL. SANXIS: "¿Lladren? ¿Això és que cavalquem!". Columna d'opinió llegida el 25-03-1977 en el programa *De dalt a baix*.

⁷⁶⁵ Vegeu FERMÍN JUANTO: «Liturgia y Pueblo (3)» (LP, 20-03-1977).

sacaron. En mi conversación con los agentes, éstos me echaron la culpa a mi y yo les respondí que eran agentes de la autoridad, però que no eran jueces de las cosas que no entendían. Y así acabó la cosa».⁷⁶⁶ Lainosa contestà a Riutort i el culpà de l'incident amb l'argument de l'estrangerització: “Su presencia, por múltiples razones, no es grata a la mayor parte del pueblo valenciano.”⁷⁶⁷ Cal afegir que la campanya de *Las Provincias* contra el *Llibre del Poble de Déu* va comptar també amb articles de Pascual Belenguer i Luis Delgado Molina.

En cercles eclesiàstics oficials això no va agradar, sobretot perquè Riutort encara ostentava la presidència de la Comissió Interdiocesana Valenciana de Textos Litúrgics, era un càrrec elegit per l'arquebisbe. La crispació i l'embolic era superlatiu, l'ambient no podia ser pitjor. Finalment Pere Riutort deixa de contestar en la premsa els articles que malparlaven d'ell i del *Llibre*, aconsellat per seu bon amic i mestre de periodistes Martí Domínguez, qui era també membre de La Paraula Cristiana.⁷⁶⁸

Pocs dies després de l'incident de la Llotja, La Paraula Cristiana organitza un sopar-homenatge a Pere Riutort a l'Escola Pia de València. En l'acte, celebrat el 6 de maig, la Fundació Huguet de Castelló concedeix a Riutort la seua distinció anual en reconeixement a la seua tasca per la normalització de la llengua. El món nacionalista i el progressisme catòlic es bolca amb un personatge que durant un temps serà boc expiatori de les ires del blaverisme. El professor Manuel Sanchis Guarner feu una emotiva lloança de Riutort en el sopar. El guardó de la Fundació Huguet l'havien rebut anys abans altres patums del valencianisme com Joan Fuster, Vicent Andrés Estellés, Joan Senent Anaya, Manuel Sanchis Guarner o Nicolau Primitiu, entre altres.⁷⁶⁹

En aquests context de crispació, *Saó* fa la lluita de Riutort la seua lluita. La revista publica en desembre de 1977 l'article del frare mallorquí, «El Llibre del Poble de Déu fa ara dos anys», en el que fa un repàs de totes les vicissituds que havia sofert l'obra.⁷⁷⁰ En el mateix número *Saó* publica una de les editorials que més nafres va obrir en l'estament eclesiàstic: «Una Església al servei del poble?». En aquesta editorial *Saó* fa un dur retret

⁷⁶⁶ “Incidentes en el acto de Exaltación de la paraula valenciana”. *Las Provincias*, 2-05-1977, p.4.

⁷⁶⁷ “Aclaración de Ramón Pascual Lainosa sobre los incidentes del día de la paraula valenciana”. *Las Provincias*, 3-05-1977, p.19.

⁷⁶⁸ Article citat “Entrevista amb Pere Riutort Mestre”, p.26.

⁷⁶⁹ “Homenatge a Pere Riutort”. *Saó* núm. 6 (maig-junt 1977), p. 5.

⁷⁷⁰ Vegeu PERE RIUTORT: «El Llibre del Poble de Déu fa ara dos anys». *Saó*, núm.9 (novembre-desembre 1977), pp.17-18.

a la jerarquia eclesiàstica. L'acusa de ser un dels "estaments socials que més han fallat al llarg de la història en la consolidació del País Valencià com a poble autònom". I li recorda el sentit de la justícia de Joan XXIII en *Pacen in terris* envers les minories nacionals, com és el cas valencià. El següent fragment és bastant taxatiu:

«Parlant del tracte que cal donar a les minories ètniques i nacionals, el Papa Joan XXIII deia que és injust tot allò que reprimesca la seua vitalitat i llur desenvolupament. Pel contrari, demana –per raó de justícia– que els poders públics afavoresquen llurs valors humans, especialment la llengua, la cultura, les tradicions i els recursos i iniciatives econòmiques. (Cfr. *Pacen in terris*). Defensar, doncs, els drets del País Valencià no és altra cosa que aplicar al nostre cas concret la fe que tenim en Jesucrist, alliberador dels homes i dels pobles».⁷⁷¹

L'any 1978 comença amb un irat enuig de l'agència Cifra perquè el II Congrés de Llengua Catalana, en les seues conclusions, proposa com a projecte de futur la creació d'una conferència episcopal dels bisbes de l'àrea cultural catalana. Cal afegir també que aquest congrés tracta en una de les seues sessions "El fet religiós i cultura catalana al País Valencià". El congrés també denuncia el fet que, amb clara intencionalitat política i contra tot sentit històric-cultural, la diòcesi d'Albacete fóra adscrita l'any 1949 a l'arxidiòcesi de València, per la qual cosa demana que siga segregada de la valenciana.⁷⁷² Davant de tot açò, que sense dubte qüestiona l'omnipresència d'Espanya en totes les institucions, Cifra publica un agressiu comunicat de Vicente Giner Boira exigint a l'arquebisbe que assegure als seus fidels que el bisbe de València "no assistirà a la reunió de obispos de los países catalanes", entre altres raons perquè en "ni en la historia de España, ni en la peculiar de la Corona de Aragón, ha existido jamás la denominación o demarcación de países catalanes".⁷⁷³ Per al conservador Giner Boira, acostumat a veure com a un fet normal que Franco nomenara bisbes i intervinguera en els afers de l'Església, el principi democràtic de la separació Església-Estat encara era una quimera.⁷⁷⁴ Lahiguera no entra en la polèmica, li quedava poc com a inquilí del

⁷⁷¹ «Una Església al servei del poble?». *Saó*, núm.9 (novembre-desembre 1977), p.3,

⁷⁷² La diòcesi d'Albacete passarà a formar part de la província eclesiàstica de Toledo el 1995.

⁷⁷³ "Ante la reunión de los obispos de los países catalanes". *Levante* (5-01-1978).

⁷⁷⁴ Aquest episodi apareix detallat en CIFRA: "Ante la reunión de obispos de los países catalanes. Giner Boira solicita que la archidiócesis se pronuncie" *Levante* (5-01-1978); JONA LL. SANXIS: "Iglesia, obispos y diócesis de Valencia". *Levante* (14-01-1978); i FERMÍN JUANTO: "Entorno a los 'Países Catalanes?'. La Iglesia Valentina". *Las Provincias* (9-02-1978)

palau arquebisbal, el 25 de maig de 1978 Pau VI li accepta la renúncia en complir ja l'edat de jubilació.

Enmig de postures tan reaccionàries, en gener de 1978, des de les terres del nord es dona un pas positiu. El bisbe de Sogorb-Castelló, Josep Maria Cases Deordal, juntament amb els consells de govern d'arxiprest de la diòcesi, aprova el comunicat «L'ús de la nostra llengua a la litúrgia», possiblement un dels documents més valents que ha sorgit de mans d'eclesiàstics del País Valencià en uns quants segles. En l'acord del govern – reproduït en *Saó*– s'afirma que la diòcesi no pot “restar aliena a la noble aspiració del poble per a recuperar la identitat col·lectiva, i de refer el País en les seues institucions públiques, en la seua cultura i en la seua llengua”. La reflexió que es fa des de la diòcesi Sogorb-Castelló enllaça plenament amb tot el significat del Vaticà II sobre l'ús de les llengües vernacles en el culte, però també amb un sentiment incipient de revalencianització al que aspirava una part important de la societat valenciana, com es pot veure tot seguit.

«Fa dotze anys que acabà el Concili. Un entre els nombrosos acords d'aquella assemblea eclesiàstica fou el d'introduir l'ús de les llengües vernacles en la litúrgia. Encara que aquesta disposició del Vaticà II s'ha acomplert per qui fa referència al castellà, cal reconèixer que la nostra llengua majoritàriament parlada a les diòcesis del nostre País, així com del Principat de Catalunya i de les Illes Balears, no és emprada a la nostra diòcesi amb l'assiduïtat que caldria esperar en la litúrgia. Per això, vos preguem a tots vosaltres, preveres i fidels del Poble de Déu, que fometeu l'ús de la llengua en les vostres assemblees eucarístiques, en l'administració dels sagraments i en llur catequesi, als llibres dels vostres arxius parroquials i a les vostres publicacions. Cal fer un esforç en aquest sentit, per tal d'eixir de la inèrcia de tants anys de castellanització. Fóra un signe clar de presència compromesa de l'Església en la sensibilitat i aspiracions del nostre poble.

Quan les tropes borbòniques de Felip V envairen les nostres terres, també l'Església fou sotmesa al despotisme i al regalisme d'aquells monarques, els quals saberen hàbilment servir-se'n d'ella per tal d'imposar al nostre poble l'ús de la llengua castellana, llevant el valencià de la litúrgia. És per això que avui ens pertoca, a nosaltres, de restituir al nostre poble creient la possibilitat

d'expressar-se i de pregar en la llengua pròpia en llurs reunions litúrgiques.

Això seria un signe evangèlic: “tornar la paraula als muts”». ⁷⁷⁵

La circular del bisbat continua dient que el poble valencià ha de ser doblement comprensiu i tolerant. Per una banda, s'ha de seguir vetllant per garantir als castellanoparlants que viuen en terres de parla catalana el dret a pregar i a expressar-se a l'Església en la seua llengua. “Això caldrà que ho tinguen molt en compte aquelles parròquies on siguen majoria aquells feligresos, germans nostres, vinguts d'altres terres, de parla castellana, per buscar el pa i el treball que en llur país els eren negats”. I per altra, es demana als fidels de les comarques castellanoparlants que “sapiguen mirar amb cor obert i amb bons ulls la litúrgia en la llengua dels vostres germans de la Plana, del Maestrat i de l'Alcalatem”. ⁷⁷⁶ En conclusió, aquest comunicat és una denúncia de les opressions passades derivades de la desfeta d'Almansa, una assumció (per primera vegada en una cúria diocesana) de la responsabilitat de l'Església en la castellanització del País Valencià, una reafirmació sense ambigüitats de la unitat de la llengua, i una crida a la convivència del poble valencià d'expressió tant catalana com castellana.

Aquest comunicat fou criticat per *Las Provincias* i pel butlletí *Servicio Informativo Diocesano* de l'arquebisbat de València “amb paraules tretes fora de context” i donant-li la culpa únicament a Josep Maria Cases, pel seu origen català, quan en realitat el comunicat fou un acord del bisbe i els arxiprestes de la diòcesi. ⁷⁷⁷ Josep Maria Cases Deordal (Santa Eulàlia de Riuprimer, Osona, 1919-Figueres, Alt Empordà, 2002) fou una excepció en la castellanitzada i conservadora cúria eclesial valenciana. Estudià al Seminari de Vic i fou ordenat prevere a Roma el 1943. Mentre era director del Seminari de Girona, fou nomenat per Pau VI bisbe de Sogorb-Castelló el 1972, càrrec que mantingué fins a 1996. Es va caracteritzar per ser un bisbe molt proper a la gent, va aconseguir la declaració de basílica per al temple de la Mare de Déu del Lledó, patrona de Castelló. ⁷⁷⁸ Durant el seu pontificat va treballar per la normalització lingüística a la diòcesi. Va promoure l'esmentat comunicat «L'ús de la nostra llengua a la litúrgia» (1978), va introduir el català com a assignatura al Seminari de Castelló (1978) i manifestà públicament el seu suport a la recuperació de l'autogovern. El 13 de gener de

⁷⁷⁵ “L'ús de la nostra llengua a la litúrgia”. *Saó*, núm. 10 (gener-febrer 1978), p.19-21.

⁷⁷⁶ Ob. Cit. “L'ús de la nostra llengua a la litúrgia”.

⁷⁷⁷ JOAN LLUÍS SANXIS: ” El Servicio informativo diocesano i el valencià”. *Saó*, 11 (març-abril 1978), p.5.

⁷⁷⁸ Vegeu JOAN GÜELL I PEDRO FONT (2007): *José María Cases Deordal. Pensamiento y testimonies*. Figueres, Gràfiques Canigó

1978 va signar la circular «L'autonomia del País Valencià» on manifesta que aquesta “és un element important per tal de reparar la identitat col·lectiva malmesa per tants anys de centralisme».⁷⁷⁹ A més, va autoritzar a publicació de la *Bíblia Valenciana Interconfessional* editada per Saó Edicions el 1996.

L'Església de Castelló demostra estar més a l'altura dels “signes del temps” que no la de València. El 28 de juny de 1978 comença a exercir el nou arquebisbe, monsenyor Miguel Roca Cabanellas, d'origen mallorquí, sobre el qui el progressisme catòlic tenia poques esperances. Roca Cabanellas no va voler “tornar la paraula als muts”. Estava considerat un prelat ultraconservador espanyolista gens arrelat a cultura catalana. Malgrat nàixer a Palma de Mallorca, no parlava català. Fou criat des dels tres anys a Madrid i ordenat sacerdot en la diòcesi de Madrid-Alcalá el 1947, on anteriorment havia estudiat al col·legi del Pilar. Pere Riutort deia de Roca que era un franquista (fou un representant de Franco com a canonge de Santa Maria la Major de Roma)⁷⁸⁰ i “un madrileny pels quatre costats”.⁷⁸¹

Amb aquests antecedents, els catòlics progressistes tantejaren al nou prelat. En juliol l'Assemblea de Servei Pastoral del País Valencià publica en *Saó* una «Carta oberta al nou bisbe» amb la intenció de despertar el seu interès per la cultura pròpia. Li ho diuen amb aquesta claredat: «Així mateix, pensem que és decisiu per al País Valencià l'esforç –no exempt de contradiccions– que està fent el nostre poble per retrobar la pròpia identitat cultural i política. Cal que l'Església faça seu aquest moment històric i immediatament ha de fer seua la llengua i les peculiaritats del Poble Valencià. Malauradament hem tingut massa temps una Església subjectada als antievangèlics esquemes de colonització».

⁷⁷⁹ JOSEP M. CASES DEORDAL: “L'autonomia del País Valencià”. Castelló, 13 de gener de 1978. Arxiu de Joan Lluís Sanxis..

⁷⁸⁰ Per mitjà de la *Bula Hispaniarum fidelitas* de Pius XII, ratificada en el concordat entre Espanya i la Santa Seu de 1953, en la basílica papal de Santa Maria la Major de Roma es feien tres misses a l'any per les intencions del cap d'Estat (en aquest cas Franco) i la prosperitat d'Espanya. La basílica tenia 21 canonges, un dels quals fou Miguel Roca.

⁷⁸¹ RAMON HARO. “Entrevista amb Pere Riutort Mestre”. *Saó*, núm. 66 (març 1984), p.24-27.

I. Conflicte lingüístic i anticatalanisme en l'Església valenciana (1976-1987) ⁷⁸²		
Anys	Autor, entitat o esdeveniment	Document publicat i/o acció cívica ciutadana
Gener 1976	Josep Almiñana Jaime Sancho	El 22 de gener de 1976 els dos capellans signen una circular en nom de la Comissió Diocesana de Litúrgia, que envien a totes les parròquies de l'arxidiòcesi, en la que desacrediten el <i>Llibre del Poble de Déu</i> .
Febrer 1976	Bisbes de les diòcesis valencianes	Nota dels bisbes del 10-02-1976 on diuen que <i>Llibre del Poble de Déu</i> és un missal dominical i festiu "con carácter experimental".
Juliol 1976	Pere Riutort	Presenta una denúncia civil i canònica contra Josep Almiñana i Jaime Sancho per difamacions.
1976	Jesús Pla	El bisbe de València, mediador en el conflicte demana a Riutort que retire la denúncia a canvi d'un comunicat de l'arquebisbe de suport al <i>Llibre del Poble de Déu</i> .
Gener 1977	José María García Lahiguera	Circular de 18-01-1977 "Sobre el uso de nuestra lengua vernácula en la liturgia". Lahiguera reafirma que el text litúrgic oficial en català és el <i>Llibre del Poble de Déu</i> i que cal usar-lo en les celebracions religioses.
Febrer 1977	Campanya blavera contra i Pere Riutort i el <i>Llibre del Poble de Déu</i>	El 6 de febrer <i>Las Provincias</i> comença a editar una sèrie d'articles d'opinió contra el <i>Llibre del Poble de Déu</i> . La campanya es prolongarà fins a novembre de 1978. Se sumen a ella el sector blaver eclesiàstic, encapçalat per Josep Almiñana, l'agència Cifra d'EFE, el GAV i AP.
Febrer 1977	Josep Almiñana	El sacerdot blaver publica en <i>Levante</i> (16-02-77) a través de l'Agència Cifra un escrit que interpreta arbitràriament i qüestiona el decret 10-02-1976 de l'arquebisbe.
Febrer 1977	La Paraula Cristiana	Envia un escrit de protesta al bisbe auxiliar de València, Jesús Pla, contra les manifestacions de Josep Almiñana.
Febrer 1977	La Paraula Cristiana	Comunicat "Una Església fora de la realitat", publicat en <i>Saó</i> . Denúncia que l'Església viu d'esquena a la realitat idiomàtica i cultural del País Valencià, alhora que demana a les diòcesis més misses en valencià.
Abril 1977	51 preveres valencians blavers	"Nota d'un grup de sacerdots sobre l'ús de la llengua valenciana en la litúrgia". Els preveres demanen a l'arquebisbe i a Jesús Pla l'edició de nous textos litúrgics en "llengua valenciana".
1977	La Paraula Cristiana	Cursets de valencià iniciats el curs 1986/1987 per a rectors, catequistes, professors de religió i cantors. Aquests cursos es prolonguen més enllà de 1987.
Maig 1977	Atac blaver a Pere Riutort en la Llotja	Una vintena de persones del món blaver insulten i increpen a Pere Riutort en l'acte de "Exaltació de la paraula valenciana", celebrat a la Llotja de València l'1 de maig.
Maig 1977	La Paraula Cristiana	Homenatge a Pere Riutort a València, el 6 de maig. En l'acte, la Fundació Huguet de Castelló concedeix a Riutort el seu premi anual per la seua activitat en pro de la llengua al País Valencià.

⁷⁸² Fonts: Associació La Paraula Cristiana (Arxiu de Joan Lluís Sanxis) i revista *Saó*. Elaboració pròpia.

II. conflicte lingüístic i anticatalanisme en l'Església valenciana (1976-1987)		
Any	Autor, entitat o esdeveniment	Document publicat i/o acció cívica ciutadana
Desembre 1977	<i>Saó</i>	<i>Saó</i> publica “A propòsit del comunicat dels bisbes”. <i>Saó</i> demana a l'arquebisbe que els pobles de parla valenciana facen la missa en la seua llengua, que el butlletí <i>Aleluya</i> use el valencià, i la valencianització del Seminari de València i de la Facultat de Teologia.
Desembre 1977	<i>Saó</i>	Editorial de <i>Saó</i> “Una Església al servei del poble?”. Retreu a la jerarquia eclesiàstica l'incompliment de l'encíclica <i>Pacem in terris</i> de Joan XXIII pel que fa al respecte dels drets de les minories nacionals, en especial la llengua.
Desembre 1977	Pere Riutort	Denuncia en <i>Saó</i> els entrebancs del blaverisme eclesiàstic i alguns mitjans de comunicació al <i>Llibre del Poble de Déu</i> .
Gener 1978	II Congrés de Llengua Catalana	Analitza “El fet religiós i cultura catalana al País Valencià”. Això provoca una resposta airada de <i>Las Provincias</i> .
1978	Associació Amunt el Cor	<i>Ritual dels Sacraments en llengua valenciana. Rituals d'Exequies</i> . Obra escrita en ortografia secessionista sense la llicència o autorització eclesiàstica.
Juny 1978	Lluís Delgado	<i>Oracions del Cristià en llengua valenciana</i> . Obra escrita en ortografia secessionista sense la llicència eclesiàstica.
Juny 1978	Universitat de València	<i>Informe sobre la llengua del País Valencià</i> (30 de juny 1978), aprovat per la Facultat de Filologia. Reconeix la unitat de la llengua catalana.
Juliol 1978	<i>Saó</i>	<i>Saó</i> publica la “Carta oberta al nou bisbe” adreçada a l'arquebisbe Miguel Roca Cabanellas. Demana que l'Església s'adherisca a l'esforç de retrobament de la identitat que està fent el País Valencià.
Setembre 1978	La Paraula Cristiana	El 14 de setembre l'associació envia una carta a l'arquebisbe denunciant la marginació del català en les misses.
Novembre 1978	Associació Amunt el Cor	<i>Ordinari de la Missa en llengua valenciana. Missal Romà</i> . Obra escrita en ortografia secessionista sense la llicència o autorització eclesiàstica.
1978	<i>Las Provincias</i>	Campanya anticatalanista contra la Comissió Interprovincial per als textos litúrgics composta per les diòcesis de Catalunya, les Illes Balears i el País Valencià.

Igualment, amb el mateix objectiu, el 14 de setembre La Paraula Cristiana s'adreça a Roca Cabanellas en una extensa carta de quatre pàgines. En aquesta missiva l'associació informa amb fets i noms a l'arquebisbe sobre el conflicte existent en l'Església al voltant del *Llibre del Poble de Déu*, la campanya de *Las Provincias* y el GAV contra aquesta obra, les maniobres de Josep Albiñana al front de la Comissió Diocesana de la Litúrgia al que acusa d'abús d'autoritat, la situació de les misses a València ciutat (800 misses en castellà i 10 en valencià) i l'edició de textos litúrgics amb normativa secessionista, com *Oracions del Cristià en llengua valenciana* de Lluís Delgado. D'aquests punts exposats La Paraula Cristiana responsabilitza, en primer lloc,

a García Lahiguera «per no mantenir una actitud recta, noble i prudent, d'acord amb les normes de l'Església per als textos litúrgics, posant en evidència davant els creients una irregularitat que afecta a l'orientació deguda que mereix el Poble de Déu»” També fa responsable al moviment blaver, «aquells que amb el nom de “valencianisme” sols volen crear confusió i fer que la nostra recuperació com a poble no vaja avant».⁷⁸³

La Paraula Cristiana aprofita la comunicació per a demanar-li al nou arquebisbe tres accions concretes per a impulsar el català, deixant clar també el dret que tenen les comarques castellanoparlants a usar la seua llengua:

- Que introduïska misses en vernacle (perquè no hi ha) en la catedral de València, la basílica de la Mare de Déu dels Desemparats i la parròquia de Sant Esteve, on fou batejat Sant Vicent Ferrer.
- Que dirigisca una carta als centres escolars depenents de l'Església en favor de l'ensenyament en valencià en horari escolar.
- Que l'arquebisbe parle en la llengua autòctona. «Ens alegra la vostra promesa d'aprendre la nostra llengua, però no voldríem que quedàs en pures paraules». I afegeix: «No podem admetre que l'Arquebisbe de València no parle la llengua del seu poble. Ja hem patit massa vegades en la història aquesta afronta al nostre poble cristià. Us volem recordar que en les terres de missió els missioners aprenen la llengua del lloc».⁷⁸⁴

Però aviat veuran els catòlics progressistes que Roca opta pel blaverisme i atura la promoció del *Llibre del Poble de Déu*.

6.17.2.2. La “guerra de les misses” a València.

El rebombori en la premsa al voltant del *Llibre* es trasllada malauradament als temples. Al llarg de 1979 té lloc l'anomenada “guerra de les misses”, Grups exaltats blavers, alguns d'ells vinculats al GAV, boicotegen a València misses en valencià. Especialment virulentes foren les irrupcions blaveres en Santa Caterina i l'església de la Companyia de Jesús els diumenges 21, 28 de gener i 4 de febrer de 1979. I també les del dia 11 de febrer en les parròquies del Pilar i de Sant Pere Pasqual. *Saó* se'n feu ressò

⁷⁸³ “La Paraula Cristiana al nou Arquebisbe de València Dr. Miquel Roca Cabanellas. València, 14 de setembre de 1978”. Arxiu de Joan Lluís Sanxis.

⁷⁸⁴ Document citat: “La Paraula Cristiana al nou Arquebisbe...p.3.

d'aquests esdeveniments en l'article "Creuada contra les misses en valencià", un comunicat de La Paraula Cristiana. En aquest article es denunciaven tres fets vergonyosos per a l'Església: la violència blavera dins de temples catòlics, el silenci de l'arquebisbat que no condemnà els fets, i la situació minoritària les misses en valencià enfront de l'aclaparadora majoria en castellà. En els dies i llocs esmentats les misses s'hagueren de suspendre a causa dels crits de persones que irromperen en els temples cridant i insultant els rectors que les oficiaven i els fidels assistents de "bandidos, criminals, traïdors que celebren la missa de Judes" i "venuts a l'or català". Durant la consagració s'arriba a oir de boca d'una dona "ojala es convertirà en una serp i vos ofegarà". En la missa del dia 28 a l'església dels jesuïtes es va cridar a la policia però no va desallotjar als avalotadors. Entre els provocadors hi havia gent que ostentava la insígnia del GAV. En l'aldarull a l'església del Sant Pere Pasqual, els avalotadors es trobaren prop de Pere Riutort i l'intentaren agredir. Aquests fets foren denunciats davant el Governador Civil el 16 de febrer, però no es va detenir cap persona.⁷⁸⁵

La Paraula Cristiana es va adreçar al vicari general de l'arxidiòcesi, Vicente Ferrando, per a denunciar els fets, però aquest contestà que no podia fer res. Així les coses, davant de les contínues amenaces de bombes i escrits difamatoris anònims, per tal d'evitar mals irreparables, els superiors de la Companyia de Jesús i els rectors de les esmentades parròquies suspenen *sine die* les misses. Curiosament la litúrgia en valencià de l'església dels jesuïtes se celebrava des de feia més de set anys i mai, fins ara, havia passat res. L'arquebisbe no reprovà els fets. Les úniques condemnes enèrgiques vingueren de La Paraula Cristiana, *Saó* i la Comissió Diocesana d'Acció Catòlica (AC) de València. AC criticà la passivitat dels poders civils (encara franquistes) i eclesiàstiques i lamenta "la manca d'una actitud enèrgica de part de les autoritats que podrien ser més eficients en ordre de tallar aquests abusos". De la mateixa manera, el govern preautonòmic valencià, per mitjà del seu conseller de Cultura, Josep Bevià, condemnà enèrgicament els fets. Aquest envia una carta a Pere Riutort en la que lamenta els fets i li manifesta el següent:

«Vull palesar-vos tot el meu suport moral per al manteniment dels textos litúrgics aprovats pel Vaticà i redactats en llengua unitària i normativa, segons les normes conciliars, i com a creient i cristià, el meu agraïment pel que feu dins del camp de la litúrgia. No puc més que lamentar aquests esdeveniments incívils i àdhuc sacrílegs i expressar-vos la meua repulsa més

⁷⁸⁵ "Creuada contra les misses en valencià". *Saó*, núm.17 (març 1979), pp.24-25.

forta davant d'aquestes accions opressives i impròpies de gents civilitzades.» persona.⁷⁸⁶

Però aquests successos violents no amagaven la situació de discriminació del català en la litúrgia. La Paraula Cristiana ho recorda repetides vegades. Ho diu de nou en *Saó* en l'article «Creuada contra les misses en valencià»:

“En la ciutat de València es diuen unes 800 misses en castellà, de les quals no protesten aquests "valencianistes"; ara es veu que volen fer impossible la celebració de les 10 misses en llengua vernacle que se celebren a la ciutat. Davant d'aquest fet, contrari a la doctrina de l'Església i als principis de la vigent Constitució d'Espanya, l'Arquebisbat de València s'ha inhibit.

Voldríem els catòlics valencians trobar en el pastor diocesà [l'arquebisbe] paraules lúcides i clares, fonamentades en la doctrina de l'Església i no subordinades als vaivens polítics en allò que es refereix a la indefugible "encarnació" de l'Església Catòlica en el context històric, cultural i lingüístic del Poble Valencià.

Sentim que una vegada més ha vençut la violència, la incultura i el terror contra la ciència, la racionalitat i el sentit elemental dels Drets Humans. Un autèntic delictes contra la llibertat d'expressió, i els postulats mínims del cristianisme.”⁷⁸⁷

Però La Paraula Cristiana pica més alt encara i s'adreça al Vaticà. El 27 de gener de 1979, el president de l'associació, Francesc de Borja Banyuls, envia una carta a la Sagrada Congregació per al Culte en la que posa al corrent a la Santa Seu sobre els fets de la “guerra de les misses” i acusen al capellà Josep Albiñana d'elaborar llibres litúrgics apòcrifs. La Paraula Cristiana no oculta tampoc el seu malestar al Vaticà per la inhibició de l'arquebisbe en els fets: «Los católicos valencianos nos vemos desamparados por su actitud de no desaprobación de parte de nuestro Arzobispo de Valencia, Dr. Miguel Roca Cabanellas, de estos grupos y, sobre todo, dado que algunos sacerdotes que tienen cargo en la curia diocesana de Valencia, están los últimos resortes que les proporcionan los textos para la producción de enfrentamientos como el descrito.»⁷⁸⁸ Desconeguem si la Sagrada Congregació feu alguna cosa al respecte, però

⁷⁸⁶ Carta enviada a Pere Riutort pel Conseller de Cultura del Consell del País Valencià, Josep Bevià. Arxiu de Joan Lluís Sanxis.

⁷⁸⁷ Article citat. “Creuada contra les misses en valencià”.

⁷⁸⁸ Carta de La Paraula Cristiana enviada a la Sagrada Congregació per al Culte de la ciutat del Vaticà. Signada per Francesc de Borja Banyuls el 27 de gener de 1979.

el que si està clar és que en cap moment del seu pontificat Miquel Roca desautoritzà el blaverisme eclesiàstic.

6.17.2.3. Polèmica al voltant de l'edició de textos litúrgics en normativa secessionista.

La “guerra de les misses” era la punta de l’iceberg de tot el que hi havia en el fons. Les vertaderes intencions del blaverisme eclesiàstic, la impunitat que té per actuar i els moments decisius de la batalla per la llengua en l’Ésglésia, es veuran realment al llarg de 1978 fins al 1984. Sota l’empara d’Amunt el Cor, Josep Almiñana i Lluís Alcon publiquen llibres litúrgics en normativa secessionista. Durant els anys 1978-1980 es publicaren el *Ritual dels Sacraments en llengua valenciana. Rituals d’Exequies, Oracions del Cristià en llengua valenciana; Ordinari de la Missa en llengua valenciana. Missal Romà; Propi dels Sants en llengua valenciana. Missal Romà; Leccionari en llengua valenciana per als dumenges i festes del Senyor. Missal Romà i Leccionari del propi i comú dels Sants en llengua valenciana. Missal Romà*. Completen la sèrie *Els quatre Evangelis. Traducció de la Nova Vulgata a la llengua Valenciana*, obra que fou presentada a la Seu de València amb el vistiplau de Roca. I ho corona les *Misses de sant Vicent Ferrer i de la Mare de Déu dels Desemparats*, aquesta última obra editada per l’arquebisbat amb moltes faltes d’ortografia. Tots aquests llibres tenen un clar esperit rupturista amb la normativa comuna catalana i intenten aturar *El Llibre del Poble de Déu*, fins al punt que els textos secessionistes són usats en algunes parròquies sense estar desautoritzats per l’arquebisbe, tot i que no tenen l’aprovació oficial del Vaticà.

El blaverisme eclesiàstic, amb l’edició de textos litúrgics apòcrifs trencant la unitat de la llengua, dóna un pas arriscat i lamentable. Havia creuat un Rubicó que no feia més que agreujar el conflicte civil valencià. Però tenien al seu favor el poder d’un exercit mediàtic i polític que bevia del feixisme franquista. *Las Provincias* no dubta a expandir la seua campanya anticatalanista contra la Comissió Interprovincial per als textos litúrgics composta per les diòcesis de Catalunya, les Illes Balears i el País Valencià. Mentre que Alianza Popular (AP) no té suficient amb els xenòfobs articles de Vicente Giner Boira i llança una andanada política contra el progressisme catòlic en bloc. El 24 de març de 1980 l’executiva regional d’AP aprova un intransigent i xovinista comunicat en el que acusa a Pere Riutort de ser “el cabeza del movimiento pancatalanista en la Iglesia valenciana”, rebutja *El Llibre del Poble de Déu* i reclama que s’autoritzen

l'edició de "los ordinarios de de la misa y las Ediciones del catecismo que en llengua valenciana se han editado". El partit fundat per l'exministre de Franco, Manuel Fraga, fa de l'anticatalanisme, la manipulació i l'estrangerització dels valencianistes democràtics la columna vertebral de la seua estratègia, com es pot comprovar en els arguments que s'exposen en el comunicat:

«(...) La conquista cultural del Reino de Valencia es objetivo tan serio para los expansionistas del catalanismo, que no dejan a la improvisación ninguno de los posibles cauces y resortes de su actuación, por lo que con una escandalosa desfachatez prosiguen sus maniobres tanto a nivel de pueblo llano, como a nivel de las más altas intiuiciones de nuestra Región.

En el orden religioso no podían faltar esos insidiosos ataques expansionistas, procurando introducirse en los últimos capilares de la organización Eclesiástica. Lo que en un principio fueron velados principios se convirtieron posteriormente en expresas realidades con la aparición del manifiesto "Volem l'Estatut", en el que se pedía la llengua catalana para Valencia, y a ésta se la considerava como componente de lo que se ha dado en llamar "Països Catalans". Firmaron este engendro, entre muchas personas que ocupan hoy cargos representativos en nuestra región, el cabeza del movimiento pancatalanista en la Iglesia valenciana, D. Pedro Riutort Mestre, el canónigo D. José Espasa, el cura párroco de Rocafort D. Vicente Sorribes Gramaje, el Padre Escolapio D. Ramón Barberá Ferrís, la institución La Paraula Cristiana, etc.

(...) No podemos silenciar la labor del Obispo de Tarragona, Monseñor Pont y Gol, quien se distingue por la fuerte influencia que ha ejercido, y que ejerce, para impedir que nuestro pueblo pueda utilizar la llengua valenciana en la litúrgia. Él fue quien introdujo a Sanchis Guarner en la Comisión Interdiocesana de Traducciones, en los tiempos en que Monseñor González Moralejo, prelado de la diòcesis de Valencia, había autorizado una edición en llengua valenciana del ordinario de la Misa. También fue Pont i Gol quien,⁷⁸⁹ al presidir dicha comisión, modificó el texto, pero traduciéndolo al catalán, torpedeando de esta forma los improbables esfuerzos de los sacerdotes valencianos. (...)

⁷⁸⁹ Josep Pont i Gol (Bellpuig, Urgell, 1907-Solsona, 1995). Fou bisbe de Sogorb-Castelló entre 1952 i 1970. Entre 1971 i 1983 fou arquebisbe de Tarragona.

Alianza Popular insta a todos para que presten el debido interés en denunciar primero, y en asilar después, a los agentes catalanistas introducidos en escuelas, colegios, Iglesias e Instituciones religiosas, rechazando sus enseñanzas, libros y consignes, que están deteriorando gravemente no solo el patrimonio espiritual i cultural valenciano, sino también la concòrdia y paz de nuestro pueblo».⁷⁹⁰

Davant de tot açò, Roca Cabanellas calla i atorga, malgrat que a nivell civil anaven prenent-se mesures de normalització de la llengua, com és el cas de la Llei d'Ús i Ensenyament del Valencià de 1983, i poc de temps després la llei de 1984 de creació de RTVV, que comença les seues emissions el 1989. Malgrat aquestes passes donades des del poder polític autonòmic, en l'àmbit eclesiàstic l'ús de la llengua queda totalment paralitzat. No es va fer absolutament res per complir les disposicions del Vaticà II. En realitat l'Església amb els seues silencis i ambigüitats es posa a favor del blaverisme. Roca usa sense pudor el terme blaver "llengua valenciana" en referir-se al vernacle, i aconseguix que la Comissió Permanent de l'Episcopat Espanyol, de la qual era membre, la consagració de la "llengua valenciana" distinta de la de Catalunya i Balears.⁷⁹¹ Però de cara a la premsa la seua postura és d'aparent neutralitat. Roca excusa el seu immobilisme respecte al *Llibre del Poble de Déu* amb arguments superflus com el que la llengua és un problema polític i cultural que s'ha de resoldre primer en aquests àmbits. Josep Antoni Comes intenta trobar una explicació a la postura de Roca. Creu que agafa por als blavers, perquè a principi del seu pontificat l'acusen de catalanista i li omplin de pintades les parets del palau arquebisbal.⁷⁹² Tampoc hem de perdre de vista el fet que en aquells anys les institucions són encara franquistes. Per a La Paraula Cristiana algunes actuacions dels bisbes a favor del blaverisme estigueren mediatitzades per la pressió mediàtica i la dreta política. Cal dir també que els llavors governador civil de València, Enrique Oltra Moltó, el president de la Diputació, Ignacio Carrau, i l'alcalde de València, Miguel Ramón Izquierdo, eren de filiació franquista i tots ells participaren activament en el naixement i consolidació del blaverisme. De fet Miguel Ramón Izquierdo va ser un dels fundadors d'Unió Valenciana. Tots ells eren alhora persones molt d'Església. No oblidem tampoc que l'edició de les *Oracions del cristià en llengua valenciana* fou costejada per la diputació. Cal no perdre de vista la por que despertava

⁷⁹⁰ "El comité ejecutivo regional de Alianza Popular denunci las manipulaciones catalanistas en los medios eclesiásticos". València, 24 de març de 1980.

⁷⁹¹ Article ja citat "Entrevista amb Pere Riutort Mestre", p.27.

⁷⁹² *Ibidem*. COMES.p.56.

en partits polítics centralistes (especialment els conservadors) la possibilitat que l'Església valenciana acceptara la normalització lingüística. Hi havia (i hi ha encara) cert interès polític que l'Església valentina continue castellanitzada per a evitar un nacionalisme reivindicatiu com el català i el basc. No hem d'oblidar que alguns moviments nacionalistes tenen o han tingut darrere el suport de la institució eclesiàstica: Escòcia, Flandes, Euskadi, Catalunya, Irlanda o Quebec, per exemple.

Per altra banda, l'arquebisbe mai es va reunir amb Riutort per a tractar aquesta controvertida qüestió. “Dues vegades hem convingut en encetar amb don Miguel Roca el diàleg sobre el tema, i cadascuna de les voltes m’ha comunicat que no hem podia rebre a l’hora convinguda.”⁷⁹³ El cert és que Miquel Roca, amb por o sense por als blavers o amb pressions polítiques o no, ignora per complet les reivindicacions unitaristes que venien del progressisme catòlic, la universitat i la Generalitat.

Perquè propostes i reivindicacions del món laic n’hi hagueren moltes. La Universitat de València entra aviat en la polèmica. El 30 de juny de 1978 la Facultat de Filologia aprova l'*Informe sobre la llengua del País Valencià*, que és presentat al Consell preautonòmic. En aquest document es reconeix que el “valencià” és part de la llengua catalana. Aquest informe, que avala la unitat de la llengua i reprova les tesis secessionistes, serà utilitzat sovint pel valencianisme i el catolicisme progressista en defensa dels seus arguments identitaris. Però això no significa res per al blaverisme antiintel·lectual i espanyolista que escriu en castellà per “defensar” el valencià. Miguel Roca no canvia els seues plantejaments i permet l’edició de textos litúrgics secessionistes, malgrat que no tinguessin l’autorització del Vaticà.

Una vegada més, *Saó* no va callar. El 1979 la revista publica dos contundents articles denunciant la situació. El primer és de Cristòfor Aguado i es titula «A la recerca de l'Església perduda». En ell l’escriptor de Picassent denuncia que l'Església valenciana “castellanitzada i castellanitzant” ha incomplert el Vaticà II pel que fa a l’ús de les llengües vernacles fins al punt que el concili significa “la més gran castellanització de la nostra Església”. Aguado fa una acurada exposició del que ell anomena “ofensiva del búnker-sagristia” contra el *Llibre del Poble de Déu* i fa responsable a la jerarquia. De l’actitud dels bisbes diu: «En compte de defensar la justícia clarament i definitivament contra els maniàtics, han jugat, en el millor dels casos, a un estira i arronsa, quan no s’han posat, amb llur silenci, del costat dels qui utilitzen la intriga per als seus fins

⁷⁹³ Article ja citat “Entrevista amb Pere Riutort Mestre”, p.27.

dubtosament catòlics i gens valencians». ⁷⁹⁴ El segon article és de Vicent Cardona, sota el títol de «L'Arquebisbe i el bilingüisme». Cardona critica unes declaracions de Miguel Roca on afirma que l'embolic de la llengua l'ha de resoldre el poble i no l'Església. ⁷⁹⁵ I amb un to d'indignació Cardona li recorda que ell té poder per resoldre el conflicte a l'Església mitjançant l'aplicació del *Llibre del Poble de Déu*, aprovat per tots els bisbes de la província eclesiàstica valenciana, de la qual Roca és el president. Cardona no desaprofita l'ocasió per demanar al prelat, una vegada més, que es facen misses en vernacle i també els cartells i les publicacions oficials. Novament l'argument de *Saó* es basa en la premissa de què el principal instrument recuperador de la identitat valenciana és utilitzar la llengua. ⁷⁹⁶

S'hi afegeix també a la protesta contra els llibres litúrgics apòcrifs l'Assemblea de Servei Pastoral del País Valencià, que aprova un comunicat el 24 de gener de 1981 en el que es reafirma en l'ús del *Llibre del Poble de Déu* i demana a la jerarquia un recolzament més eficaç i la denuncia sense ambigüitats dels textos litúrgics no oficials "escrits en una pretesa llengua valenciana". ⁷⁹⁷ Igualment els Col·lectius dels Països Catalans Per una Església Nostra, que envien una carta a Joan Pau el setembre de 1982 denunciant els fets. ⁷⁹⁸ De la mateixa manera, La Paraula Cristiana, en el comunicat de "Per una Església valenciana" (març de 1983), publicat en *Saó*, acusa a la jerarquia eclesiàstica valenciana d'incomplir el Vaticà II i les encíclics de Joan XXIII i de Pau VI en matèria dels drets nacionals de les minories. I inclús afirma que els bisbes infringeixen també la doctrina de Joan Pau II sobre els drets culturals dels pobles, la qual va exposar en el discurs «Els pobles subsisteixen per la seua cultura» pronunciat a la seu de la UNESCO el 2 de juny de 1982, una preocupació pastoral sense dubte hereva del Concili Vaticà II. ⁷⁹⁹

⁷⁹⁴ CRISTÒFOR AGUADO: "A la recerca de l'Església perduda". *Saó*, núm. 22 (novembre 1979), pp.1315. Aquest treball va rebre el Premi Josep Espasa 1979 de temàtica religiosa concedit per *Saó*.

⁷⁹⁵ Les declaracions de Miquel Roca foren les següents: "En el problema del bilingüismo hay una cuestión de denominación de la lengua y otra de características de la lengua, ha de ser el pueblo valenciano quien decida sobre este problema. Nosotros tenemos que ser prudentes en esta materia y dar una solución que sea aceptada por el pueblo valenciano, evitando precipitaciones". *Las Provincias*, 20-11-1979, p.14.

⁷⁹⁶ VICENT CARDONA: "L'Arquebisbe i el bilingüisme". *Saó*, núm. 23 (desembre 1979), p.5

⁷⁹⁷ La carta va ser reproduïda en *Saó* en l'article "Per un Església nostra (carta al Papa)". *Saó*, núm.51 (octubre 1982), p.22.

⁷⁹⁸ "Per una pastoral arrelada a la nostra cultura". *Saó*, núm.34 (gener-febrer 1981), p.21.

⁷⁹⁹ Comunicat de La paraula Cristiana "Per una Església valenciana". *Saó*, núm. 56 (març 1983), p.27.

Davant el caire dels esdeveniments, el valencianisme progressista laic entra de ple en la polèmica. Un dels màxims promotors d'aquesta "ofensiva" fou Josep Antoni Comes des de *Notícies al Día* (on treballava com a redactor) i de *Saó*. Els primers en protestar foren els catedràtics de la Universitat de València, Antoni Ferrando i Vicent Rosselló, i l'acadèmic numerari de l'Acadèmia de Cultura Valenciana i col·laborador de *Saó*, Vicent Badia Marin. El 16 de desembre 1983 els tres envien una «Carta oberta als bisbes valencians» defensant la unitat i de llengua i condemnant el caràcter acientífic dels textos amb ortografia blavera. I l'argument és de pes: «Justament ara que a les escoles ha entrat l'ensenyament de la llengua segons les esmentades normes de Castelló i tots els centres universitaris valencians estan totalment d'acord amb aquesta unitat ortogràfica, és incompreensible que la jerarquia eclesiàstica actue en contra d'aquesta realitat, que es recolza en una veritat científica sancionada per tota la romanística hispànica i internacional».⁸⁰⁰

Aquesta controvèrsia tingué ressò en la premsa progressista, tant en castellà com en català, sobretot quan l'arquebisbat, a més de permetre l'edició dels llibres litúrgics citats anteriorment, mou ara peces en el Vaticà perquè autoritze el *Propi de les misses de la diòcesi de València*, també escrit en normativa secessionista. Aconseguida l'autonomia, els mitjans de comunicació progressistes comencen a tenir més capacitat de resposta enfront el blaverisme. Els textos apòcrifs en normativa blavera reberen crítiques (entre desembre de 1983 i febrer de 1984) de *Notícies al Día*, *Avui*, *El País* i *El Temps*. Aquesta premsa recolza els postulats del progressisme catòlic. I tampoc falta la intervenció de la Generalitat. L'octubre 1983, el Conseller de Cultura i Educació, Ciprià Ciscar, envia una carta a la Congregació del Culte Diví a fi d'evitar l'aprovació de textos litúrgics en una ortografia diferent a l'oficial.⁸⁰¹ La mateixa petició feren la Fundació Huguet Edicions, l'Estel, la Universitat de València i la Societat Bibliogràfica Valenciana al secretari d'Estat del Vaticà, el cardenal Agostino Cassaroli, i al pro-prefecte de la Congregació del Culte Diví, el cardenal Giuseppe Casoria.⁸⁰²

⁸⁰⁰ "Carta oberta als bisbes valencians". *Saó*, núm. 64 (desembre 1983), p.5

⁸⁰¹ MANUEL MUÑOZ. "La ortografia de textos litúrgicos enfrenta al arzobispo de Valencia con la Generalitat". *El País* (edició valenciana), 18 de febrer de 1984. JOAN LLUÍS. SANXIS. "La gran flautada". *Notícies al Día*, 9 de febrer de 1984.

⁸⁰² "Enèrgiques reaccions davant el secessionisme lingüístic en la litúrgia". *Saó*, núm. 66 (març 1984), p.22-23. Es tracta d'un article que recull una selecció de paràgrafs d'escrits enviats al Vaticà i a l'arquebisbe davant la possible aprovació de textos litúrgics en normativa secessionista.

Aquesta “ofensiva” progressista la van completar l’octubre 1984 els rectors de les universitats d’Alacant, Barcelona, Palma de Mallorca, l’Autònoma de Barcelona i la Politècnica de Catalunya, els quals escriuen a Miguel Roca fent-li saber com d’acientífic i aberrant és beneir aquestes traduccions.⁸⁰³ A més, *Saó* entrà de nou en la polèmica, és inevitable una confrontació amb l’arquebisbat. El 3 de desembre de 1983 el consell de redacció envia una lletra a la Congregació del Culte Diví en la que advertia el següent: «Si se da ese paso, la Iglesia se enfrentará a la ciencia y se ensanchará el abismo entre la fe y cultura, cuando precisamente el Papa felizmente reinante aboga tanto por la inculturación del evangelio y por el dialogo con los Hombres de ciencia».⁸⁰⁴

Igualment, al llarg de 1982 i 1984, *Saó* publicarà diversos articles on manifesta la seua oposició frontal al trencament de la unitat de la llengua en els textos litúrgics. El març de 1982 Josep Antoni Comes denuncia les incoherències idiomàtiques de Josep Albinyana, el qual en el passat acceptava les Normes de Castelló de 1932 i ara abraça el secessionisme. Comes recorda que Albiñana va signar i donar un judici favorable al document «L’ús de la llengua vernacla en les diòcesis de la província eclesiàstica valentina», escrit en normativa unitarista. Albiñana havia seguit el mateix camí que Casp i Adlert.⁸⁰⁵ Més endavant *Saó* apunta més alt. L’editorial de *Saó* de desembre de 1983, «Qui divideix a qui», acusa a l’arquebisbe de València i al bisbe d’Oriola-Alacant (el de Sogorb-Castelló no entra en el joc) de dividir els valencians amb aquesta qüestió.

«Quin sentit pot tenir, si no, que quan la Generalitat ha promulgat la llei sobre l’ensenyament i ús del valencià segons les Normes de Castelló, la jerarquia, tan respectuosa sempre de la legalitat vigent, haja optat per les tesis de l’oposició més ultradretana i anticatalanista? Fa la impressió que no acaba de pair el triomf socialista en les darreres eleccions i prefereix envoltar-se de la clientela que encara va a missa, majoritàriament blavera, de dretes i tirant a la tercera edat. Justament el que fa falta per acabar de convertir l’Església en un “gueto” amb sentiments agressius. Que no hauria de ser així, ho veu qualsevol que tinga una miqueta de mentalitat missionera o sàpia analitzar mínimament els esdeveniments sociològics o, com diu el Vaticà II, escorcolle a fons els signes dels temps»⁸⁰⁶

⁸⁰³ *Saó* reproduïx la carta dels rectors en l’article “Encara sobre els evangelis blavers”. *Saó*, núm. 74 (desembre 1984), p.11.

⁸⁰⁴ *Ob. Cit.* “Energiques reaccions davant el secessionisme...p.22.

⁸⁰⁵ JOSEP A. COMES: “Missa en valencià”. *Saó*, núm. 45 (març 1982), p.23-24.

⁸⁰⁶ «Qui divideix a qui». *Saó*, núm. 64 (desembre 1983), p. 5.

Més endavant, en l'editorial «El nom no fa la cosa distinta», *Saó* carrega de nou contra Miguel Roca. Reclama al prelat que investigue “qui ha enviat a Roma, amb paper timbrat de l'arquebisbat, un *Ordinari de la Missa ab el poble*” escrit en normativa secessionista, amb l'objectiu que siga oficialitzat pel Vaticà. *Saó* té constància que ha tingut lloc aquest fet i denuncia la maniobra. Però entra més a fons i critica a Roca per usar sempre en les seues declaracions el terme “llengua valenciana” en referir-se al vernacle, perquè aquesta denominació té una forta càrrega política blavera.⁸⁰⁷ D'igual manera, com que el blaverisme eclesiàstic no atura, l'octubre de 1984 *Saó* publica l'article «De la neutralitat a la beligerància» en el que fa una dura crítica a l'arquebisbe per haver consentit la presentació a la Seu de València d'*Els quatre Evangelis. Traducció de la Nova Vulgata a la llengua valenciana* de Josep Almiñana i Lluís Alcon. *Saó* no pot ser més clar:

«A l'igual que en l'assumpte dels textos litúrgics, denunciat en *Saó* en març d'enguany, es tracta d'un atemptat a la llengua pròpia del País Valencià. Hi ha, doncs, l'agravament de reincidència. L'arquebisbe, els que li aconsellen i envolten han menyspreat novament els dictàmens de la filologia i lingüística universal i han acollit els aberrants i volubles normes de l'Acadèmia de Cultura Valenciana. (...) Amb aquesta presa de postura demostra que no sols se'n riu de la Universitat, de la Llei d'Alacant [Llei d'Ús i Ensenyament del Valencià], de les disposicions de la Conselleria d'Educació, dels milers i milers d'ensenyants i alumnes que a les escoles aprenen correctament la llengua, dels centenars de llibres, dels intel·lectuals, dels artistes i escriptors afamats del País, de la quantitat d'associacions culturals que s'esforcen per recuperar un ús digne del valencià, etcètera, sinó també de bona part de capellans i fidels que aprecien precisament tot el que ell menysprea. Ja no sembla preocupar-li la divisió de la societat valenciana ans al contrari, ara que oficialment van adreçant-se les coses, ell tira més llenya al foc. (...) L'arquebisbe, els traductors dels Evangelis, els inventors dels textos litúrgics, els defensors del “valencianisme bien entendido” i tots els qui s'entesten en demostrar que hi ha una llengua valenciana distinta de la catalana estan de part del castellà. No hi ha més que veure'ls com defensen “nuestro valenciano” en la llengua de Cervantes».⁸⁰⁸

La conclusió d'aquesta controvèrsia la dóna de forma brillant Cristòfor Aguado en l'article «La increïble i destrellatada història dels textos litúrgics valencians»: «La

⁸⁰⁷ «El nom no fa la cosa distinta». *Saó*, núm. 66. (març 1984), p.3.

⁸⁰⁸ «De la neutralitat a la bel·ligerància”. *Saó*, núm. 72 (octubre 1984), p.3.

realitat tràgica és que desllatinitzaren la litúrgia per a castellanitzar-la, i així i en això estem. Que no ens facen caure al parany de les baralles domèstiques. La veritable lluita, desigual, no és entre ortografies, no és una logomàquia, sinó una batalla a mort entre dues llengües: la nostra i la castellana. La resta és lingüística».⁸⁰⁹ I així continuem avui, passats més de 30 anys d'aquesta polèmica. I mentrimentres l'Església, sense complexos, té més d'un miler de missioners repartits al món als quals ensenya a parlar les corresponents llengües del països de missió. Menyspreant del català en l'Església, la jerarquia persisteix en el seu defecte pastoral i incompliment del Vaticà II.⁸¹⁰

Contrasta de gran manera el menyspreu poc dissimulat envers la llengua que mostra l'arquebisbat de València enfront de l'estima i promoció que li professa la cúria eclesial de Catalunya. El 27 de desembre de 1985 els bisbes catalans signen la carta col·lectiva «Arrels cristianes de Catalunya», un document que fa referència a la contribució de l'Església a la cultura catalana, i més concretament a la normalització de l'ús del català. En aquest escrit es remarca d'una manera especial l'esdeveniment històric que significa la versió catalana dels llibres litúrgics que, a més de ser un avanç pastoral, va facilitar una participació més viva de les comunitats cristianes en les celebracions religioses i comportà un enfortiment de la llengua.⁸¹¹ Aquest compromís amb la llengua seria remarcat temps després en *Saó* pel cardenal-arquebisbe de Barcelona, Narcís Jubany, amb aquestes paraules: «L'Església que peregrina a Catalunya ha de continuar fent la seva aportació a aquest noble esforç, i no precisament per imperatius polítics, que no li corresponen, ni per oportunisme ni altres exigències purament materials o temporals, sinó per fidelitat a la missió rebuda de Jesucrist de predicar tothom l'evangeli».⁸¹²

⁸⁰⁹ CRISTÒFOR AGUADO: "La increïble i destrellatada història dels textos litúrgics valencians". *Saó*, núm. 66. (març 1984), pp.17-19.

⁸¹⁰ J. A. COMES: "Bantú amb els bantús i valencià amb els valencians". *Saó*, núm. 81. (setembre 1987), p.23.24.

⁸¹¹ *Arrels cristianes de Catalunya*. Signat pels bisbes de Catalunya el 27 de desembre de 1985. El document consta de 13 pàgines i està dividit en deu parts: Amor i servei a Catalunya, El fet de la nacionalitat catalana, Una cultura, Una època de canvi, L'Església a Catalunya, Pluralisme, Recordar les nostres arrels, Justícia social, El qui han vingut de fora i Epíleg. Ja en la Transició, el 20 de juliol de 1979, l'Església catalana en bloc havia manifestat en un comunicat el seu desig de què quedaren reconeguts en el nou Estat autonòmic els drets i la identitat nacional de Catalunya.

⁸¹² NARCÍS JUBANY. "Contribució de l'Església a la normalització de la llengua catalana". *Saó* núm 99 (juny 1987), p.11.

III. Conflicte lingüístic i anticatalanisme en l'Església valenciana (1976-1987)		
Any	Autor, entitat o esdeveniment	Document publicat / acció cívica ciutadana
Gener i febrer 1979	Guerra de les misses	Radicals blavers del GAV boicotegen amb crits i insults les misses en català celebrades a València.
Gener 1979	La Paraula Cristiana	Envia una carta la Secretaria d'Estat del Vaticà. Denuncia les traduccions secessionistes dels textos litúrgics i protesta contra els atacs violents a les misses en valencià.
Febrer 1979	La Paraula Cristiana	Comunicat de 19 de febrer on es denuncien els atacs violents del GAV contra les misses en català i la passivitat de l'Arquebisbat. L'escrit el publica <i>Saó</i> sota el títol "Creuada contra les misses en valencià".
Març 1979	Josep Bevià, Conseller de Cultura del consell preautonòmic	Envia una carta a Pere Riutort condemnant els actes violents blavers contra les misses en vernacle i dóna el seu suport al manteniment del <i>Llibre del Poble de Déu</i> .
1979	Amunt el Cor	<i>Propi dels Sants en llengua valenciana. Missal Romà</i> . Obra escrita en ortografia secessionista.
1979	Amunt el Cor	<i>Leccionari en llengua valenciana per als dumenges i festes del Senyor. Missal Romà</i> , escrit en ortografia secessionista.
Desembre 1979	<i>Saó</i>	Articles "A la recerca de l'Església perduda" i "L'Arquebisbe i el bilingüisme". Crítica a Miquel Roca per consentir la publicació de textos litúrgics secessionistes. <i>Saó</i> demana l'ús del valencià en les misses, els cartells i publicacions oficials.
1980	Amunt el Cor	<i>Leccionari del propi i comú dels Sants en llengua valenciana. Missal Romà</i> , escrit en ortografia secessionista.
Març 1980	Alianza Popular	L'executiva regional d'AP acusa a Pere Riutort de "catalanista", rebutja <i>El Llibre del Poble de Déu</i> i reclama que el Vaticà autoritze llibres litúrgics en "llengua valenciana". Fa una crida a "denunciar y aislar a los agentes catalanistas".
Gener 1981	Assemblea de Servei Pastoral del País Valencià	Comunicat de 21 de gener de 1981. Reafirma l'ús del <i>Llibre del Poble de Déu</i> i demana a la jerarquia un recolzament més eficaç d'aquesta obra.
Octubre 1982	Col·lectius dels Països Catalans "Per una Església nostra"	Carta al Papa Joan Pau II, enviada el setembre, en la que es condemna el secessionisme lingüístic en els textos litúrgics del País Valencià.
Març 1983	La Paraula Cristiana	Comunicat "Per una Església valenciana". Publicat en <i>Saó</i> . S'acusa a la jerarquia eclesiàstica valenciana d'incomplir el Vaticà II, les encíclics de Joan XXIII i Pau VI i els preceptes de Joan Pau II marcats en el discurs pronunciat en la UNESCO, que precisen que l'Església ha de defensar els drets culturals i nacionals dels pobles.
Desembre 1983	La Paraula Cristiana	Carta enviada a Joan Pau II en la que protesta pels intents d'Amunt el Cor d'autoritzar els textos apòcrifs.

IV. conflicte lingüístic i anticatalanisme en l'Església valenciana (1976-1987)		
Any	Autor, entitat o esdeveniment	Document publicat / acció cívica ciutadana
Octubre 1983	Ciprià Ciscar	El Conseller de Cultura i Educació de la Generalitat Valenciana intenta convèncer a l'arquebisbe de l'absurditat de l'acte i comunica els fets a la Santa Seu.
Desembre 1983	<i>Saó</i>	<i>Saó</i> envia una carta al Cardenal Pro-Prefecte de la Sagrada Congregació del Culte Diví en la que adverteix dels intents de l'arquebisbat d'autoritzar els textos secessionistes.
Desembre 1983	Vicent Rosselló Antoni Ferrando Vicent Badia Marin	Envien una carta als bisbes valencians defensant la unitat de llengua i condemnant el caràcter acientífic dels textos amb ortografia blavera .
Desembre 1983-febrer 1984	<i>Notícies al Día</i> <i>El País, Avui,</i> <i>El Temps</i>	La premsa progressista recolza la protesta del món universitari i cultural en contra dels llibres secessionistes. Critica l'intent de l'arquebisbat de d'oficialitzar el <i>Propi de les misses de la diòcesi de València</i> .
1983	Rectors de les universitats d'Alacant, Barcelona, Palma de Mallorca i Barcelona	Els rectors d'aquestes universitats li fan saber a l'arquebisbe com és d'acientífic i aberrant és beneir aquestes traduccions.
1983	Arquebisbat de València	Envia a la Santa Seu l' <i>Ordinari de la Missa ab el poble</i> . La intenció és oficialitzar un missal en "llengua valenciana".
Març 1984	<i>Saó</i>	Publicació del Quadern "Textos litúrgics valencians". Cristòfor Aguado explica "La increïble i destrellatada història dels textos litúrgics valencians".
Octubre 1984	Fundació Huguet Edicions l'Estel Universitat de València Societat Bibliogràfica Valenciana	Envien sengles cartes al secretari d'Estat del Vaticà i al Prefecte de la Congregació del Culte Diví en les que condemnen el secessionisme lingüístic dels textos litúrgics en "llengua valenciana".
Octubre 1984	José Almiñana Luís Alcon	Presentació a la Seu de València d' <i>Els quatre Evangelis. Traducció de la Nova Vulgata a la llengua Valenciana</i> .
Octubre 1984	<i>Saó</i>	Editorial "De la neutralitat a la bel·ligerància". Es critica la complicitat de Miquel Roca amb el blaverisme eclesiàstic per permetre els textos apòcrifs.
Setembre 1985	<i>Saó</i>	Article "Bantú amb els bantus i valencià amb els valencians". Es critica que l'Església valenciana forme missioners en llengües africanes i es desentenga de la normalització de la llengua vernaclea.
1987	Arquebisbat de València	<i>Misses de sant Vicent Ferrer i de la Mare de Déu dels Desemparats</i> , escrit en normativa secessionista.

Les conseqüències del fracàs valencià es veuen encara avui. A principis del nou mil·lenni és escassíssim encara l'ús de la llengua pròpia a l'Església. Un estudi coordinat pel professor de la Universitat Cardenal Herrera, Vicent García Perales, sobre la realitat lingüística en l'Església valenciana (amb enquestes a més de 100 parròquies realitzades entre 2004 i 2008) constata que de les 2.500 misses que se celebren al País Valencià, sols 50 (el 2%) es fan en català, una dada que contrasta amb l'ús de la llengua que es fa als nostres pobles i en els àmbits de l'ensenyament i institucions públiques, i

fins i tot en els mitjans de comunicació. Aquest estudi revela també les actituds lingüístiques dels capellans, que són els que al capdavant trien la llengua de la litúrgia. Malgrat que el 83% dels sacerdots entrevistats tenien el català com a llengua materna, només un 15% introdueix el valencià en la litúrgia, essent els textos més utilitzats el *Llibre del Poble de Deu*, el *Missal català* (usat sobretot en les parròquies de castelló) i la *Bíblia Valenciana Interconfessional* editada per Saó, i en menor grau els textos secessionistes de Josep Almiñana. I fins i tot trobem el cas de Benissa on utilitzen el missal mallorquí atés el caràcter mallorquitzant de la llengua en alguns pobles de la Marina Baixa.⁸¹³

Així mateix, pel que fa a l'ús de la llengua en l'ensenyament eclesiàstic, l'any 2010 no tenien línia en valencià cap del centres de la diòcesi de València, que són el Seminari de València, la Facultat de Teologia, l'Institut Diocesà de Ciències Religioses i el Centre d'Estudis Canònics. Sols s'imparteix en vernacle una única assignatura, arxivística parroquial, a la Facultat de Teologia.⁸¹⁴ Si la llengua vehicular en els centres de formació és el castellà, inexorablement el català queda condemnat a mort en l'Església.

I per acabar dir que la qüestió dels textos litúrgics encara no està resolta. Es va pensar que fóra l'Acadèmia Valenciana de la Llengua (AVL) la solució del problema. De fet, el 2001 es va crear la Comissió de Texts Religiosos en l'AVL, a petició del teòleg i acadèmic Ramon Arnau, amb el propòsit de fer una nova traducció dels textos litúrgics. En 2002 aquesta comissió presentà als bisbes valencians el *Missal romà* en valencià, una nova traducció dels textos litúrgics per tal d'ajudar a concloure el conflicte, però la proposta fou paralitzada de nou per l'arquebisbe de València, Agustín García-Gasco. El prelat contestà en 2004 amb l'excusa de què falta encara de un acord definitiu entorn el valencià per part de les institucions.⁸¹⁵ I així continuen encara. El bloqueig sistemàtic de García-Gasco i la paràlisi aplicada per l'actual arquebisbe, Carlos Osoro, ha impedit que el Vaticà done la seua autorització canònica. En 2012 la situació continua igual. I el més curiós és que, actualment, després de més de 30 anys d'intenses polèmiques, intrigues i

⁸¹³ VICENT GARCÍA PERALES: "Situació actual del valencià a la litúrgia de les diòcesis valentines". Saó, monogràfic 43 (desembre 2009), P.40-44.

⁸¹⁴ Grup de Rectors del Dissabte: "El valencià en l'Església". Saó, 350 (juny 2010), p. 32.

⁸¹⁵ *Ob cit.* "El valencià en l'Església: 1707-2007".

entrebancs, el *Llibre del Poble de Déu* continua essent el missal oficial del País Valencià.⁸¹⁶

El catolicisme progressista no ha cessat en la seua reivindicació. Des de la presa de possessió en 2009 del nou arquebisbe de València, Carlos Osoro, no ha parat de demanar la normalització de la llengua vernaclea en l'Església. Ho han demanat *Saó* i el Grup de Rectors del Dissabte, i ho han demanat igualment a títol individual (en articles publicats en la premsa diària valenciana), els religiosos Josep Antoni Comes, Honori Pasqual Martí, Josep Miquel Bausset, així com els seglars Ramon Haro, Alfred Bernabeu i Agustí Ventura, cronistes respectivament d'Agullent, Ontinyent i Xàtiva.⁸¹⁷

6. 17.3. L'Església pobra i dels pobres. El compromís de *Saó* amb les classes socials més necessitades.

El Vaticà II propugna que les esglésies locals i nacionals han d'obrir-se a la societat on estan enclavades, per la qual cosa han de solidaritzar-se de manera activa amb els problemes de la gent més necessitada, dels pobres: els exclosos del banquet del capitalisme. *Saó* assumirà aquesta doctrina, la qual proporciona la vessant social progressista de la revista. Segons aquesta concepció, l'Evangelí no ha de manifestar-se sols com un ritual litúrgic, sinó que ha de ser exemple viu d'amor i respecte a la dignitat dels homes i dones. Per això el sacerdot no ha de limitar-se únicament a les tasques del culte, sinó que ha de treballar des de la parròquia pels drets socials i la millora de les condicions de vida de les classes populars, siguen o no feligresos. Així, *Saó* assumeix el concepte d'"Església dels pobres", pensament emprat pel catolicisme progressista que s'inspira en la constitució *Gaudium et Spes* (L'Església en el món actual) del Vaticà II i en l'encíclica *Mater et Magistra* de Joan XXIII, document eclesial que articula una doctrina social més preocupada per les classes treballadores. Com s'ha explicat en un capítol anterior, *Mater et Magistra* fa una crítica al capitalisme immoral, aposta per una distribució més equitativa de la riquesa i anima als cristians seglars al compromís social.

⁸¹⁶ El passat 14 de desembre de 2012, l'Acadèmia Valenciana de la Llengua, cansada d'esperar l'aprovació canònica del Vaticà, anunciava oficialment que editarà el Missal romà sense l'aval de la Santa Seu en un clar desafiament a la jerarquia de la Província Eclesiàstica Valenciana. Font: PACO CERDÀ: "La AVL se harta de esperar a la Iglesia i esita su misal". *Levante-EMV* (15 desembre 2012), p.3.

⁸¹⁷ Vegeu HONORI PASQUAL MARTÍ "Bisbes nous, problemes vells". *Levante-EMV* (15-09-2009), p.21; JOSEP MIQUEL BAUSSET. "La llengua a l'Església". *Levante-EMV* (9-12-2010), p.26; JOSEP ANTONI COMES: "Carta oberta a Monseyor Osoro". *Levante-EMV* (14-01-2012), p.31; RAFEL MUNTANER: "Los cronistas de Agullent, Ontinyent i Xàtiva piden que la Iglesia "hable valenciano". *Levante-EMV* (3-05-2012), p.12.

Joan XXIII intuï que l'Església del futur hauria de romandre fidel al projecte original, hauria de ser una Església dels pobres. Aquesta doctrina portarà als moviments catòlics progressistes a plantejar el cooperativisme com a un model d'organització d'empresa que supera el capitalisme i el comunisme, una doctrina que també fa apropar el cristianisme al socialisme democràtic.

Aquesta concepció d'una Església arrelada al poble la porta a la pràctica *Saó* de diverses maneres. Primera, analitzant temes generals de sectors socials marginats i del món obrer del País Valencià. I segona, i no menys important, fent un seguiment informatiu de les principals activitats organitzades pels moviments cristians de base i els grups especialitzats d'Acció Catòlica que treballen amb les classes treballadores. *Saó* es converteix en l'òrgan del progressisme catòlic valencià, en un temps en què el setmanari de l'arquebisbat *Aleluya* i la premsa diària és insensible a la realitat religiosa progressista. Per això, front a les injustícies socials, sobre les quals l'Església tradicionalment ha predicat resignació i s'ha posat a favor dels poderosos, *Saó* reivindica lluita i acció per la justícia social i la participació activa i responsable del poble amb la consecució de les llibertats democràtiques i dels drets socials. Unes llibertats i drets negats per la dictadura que van guanyant-se poc a poc en la Transició per mitjà de la mobilització política i social.

Aquesta doctrina social, que és un dels puntals de la línia editorial de *Saó*, queda ben definida en l'article editorial «Església pobra i dels pobres»⁸¹⁸, del qual podem extraure tres punts de reflexió i acció fonamentals:

- L'Església ha d'autocriticar-se contínuament amb referència al projecte fundacional. L'Església ha de desprendre's de l'ostentació econòmica i política que exerceix actualment i viure més d'acord al projecte fundacional, basat en la humilitat i la pobresa.
- L'Església no ha de sucumbir a la temptació d'acomodar-se al neocapitalisme, fins justificar-lo religiosament, ni casar el servei simultani a Déu i als diners. Tampoc ha de lligar-se a cap poder polític, ha de ser independent.

⁸¹⁸ «Església pobra i dels pobres». *Saó*, 3 (novembre-desembre 1976), p.1.

- L'Església, per damunt de raons teològiques i pastorals justificadores, ha de fer renunciïes concretes per servir a la justícia real i als pobres. Ha d'assumir les inquietuds i necessitats dels treballadors i els marginats socials.

Per a *Saó*, aquests plantejaments no són un cos teòric buit de contingut, els capellans vinculats al projecte de la revista prediquen amb l'exemple. Alguns són rectors obrers que renunciïen a la paga de l'Estat, altres capellans o seglars catòlics que treballen en parròquies de barris obrers amb associacions de veïns, sindicats i col·lectius diversos creant serveis educatius i socials i defensant les llibertats. Són religiosos que trauen l'Evangelí del temple i el duen al carrer, a la fàbrica i al camp. Per a *Saó*, com es veu en nombrosos articles, la jerarquia valenciana està molt allunyada d'aquesta "Església dels pobres" que propugna el Vaticà II. Aquesta llunyania es manifestava fortament en el franquisme i es perpetua en la Transició, no hi ha canvi de model. L'Església valenciana, no sols margina la llengua i la cultura catalana al País Valencià, sinó que s'aparta cada vegada més les classes populars a causa del seu comportament d'ostentació econòmica i aliança amb les classes benestants i la dreta política. La forma de vida humil que predica el cristianisme originari, que molts rectors progressistes duran a la pràctica, res té a veure amb la pompa i ostentació de la jerarquia eclesial. Són dos classes (socials) de clergat molt diferents.

Per tant, hi ha tres idees claus que sustenten la doctrina d'una Església pobra i dels pobres en *Saó*: el rebuig de l'ostentació de l'Església, la crítica al capitalisme, i la defensa de les classes treballadores i dels marginats socials.

1. Rebuig de l'ostentació de l'Església. Un bon exemple d'aquest pensament de *Saó* l'exposa d'una forma molt perspicaç Josep Vila, exconsiliari diocesà de la JOC i rector de la parròquia Maria Immaculada del barri de la Malva-rosa de València. Vila, en l'article «Lenguaje extraño» escrit en castellà, fa una crítica molt argumentada de la parafernàlia que envolta l'acte de presa de possessió de l'arquebisbe Miquel Roca, una cerimònia ostentosa celebrada al saló del tro del palau arquebisbal. Josep Vila, que havia llegit la crònica de l'acte en *Las Provincias*, perplex i indignat, diu el que segueix:

«Para la gente sencilla de estos barrios, que vive encajonada en bloques de pisos de mínimo espacio vital, resulta desconcertante leer en la prensa las expresiones "Palacio", "Salón del Trono", "Monseñor", "Gobernador con plenos poderes", el sentarse en dos tronos para un hecho tan sencillo como es asumir una responsabilidad en la Iglesia.

Las gentes sencillas no comprenden como Jesús, el Buen Pastor que “da la vida por sus ovejas”, que “no tenía donde reclinar su cabeza”, que “no vino al mundo para ser servido sino para servir”, esté hoy representado por pastores que se sientan en “tronos”, tengan “palacios”, se llamen “gobernadores”, “excelentísimos”, “Reverendísimos”..., mientras ellos viven la eventualidad, el paro, la emigración, las viviendas-conejeras, etc. (...) Este estilo, en mi modesta opinión y visto des del barrio de la Malvarrosa, desfigura la imagen real de la Iglesia de Cristo, hacen un daño inmenso a la fe del pueblo.

(...) Tengo en mi parroquia, como único sacerdote, 17.000 habitantes de los que el 1,8 por ciento son católicos practicantes. Mientras sigan viendo la imagen de la Iglesia que presenta la crónica citada, dudo mucho que el restante 98,2 por ciento, que prácticamente vive indiferente y al margen de ella, puedan descubrir en esta Iglesia el rostro y la persona de Jesús.(...)».⁸¹⁹

2. La crítica al capitalismo. Trobem també en *Saó* un text d’Onofre Vento que, en boca de la JARC, descriu amb bastant claredat el que pensen sobre el capitalisme els moviments cristians progressistes. Diu així: «El moviment de la JARC de fa anys té feta una opció anticapitalista i va aprofundint en les bases d’una societat nova». I afegeix: «La situació de l’Església-Jerarquia a la nostra diòcesi està emmarcada encara en un autoritarisme feudal de domini personal del “senyor” rodejat del seu seguici de servidors incondicionals». I acusa a les autoritats diocesanes de tenir una «concepció de la religió com una justificació del sistema econòmic capitalista en el que ens trobem; condemnant i desarticulant tot intent de recerca d’un tipus nou d’Església i societat».⁸²⁰

3. La defensa de les classes treballadores i dels marginats socials. Per a *Saó*, la “lluita de classes” no està molt lluny d’allò que alguns cristians progressistes anomenen “lluita pel Regne”. D’ací la sensibilitat de la revista per tractar dues qüestions fonamentals: l’anàlisi de la història de la relació del món obrer i dels marginats amb l’Església, i donar informació sobre les activitats del present dels col·lectius catòlics progressistes. Pel que fa a la primera qüestió, un dels documents que millor resumeixen aquesta preocupació és el Quadern «Cristianisme i món obrer». En aquest suplement escriu Ramir Reig l’article «Tres o quatre coses sobre l’Església a València i el moviment

⁸¹⁹ JOSEP VILA: “Lenguaje extraño”. *Saó*, núm.13 (juliol-agost 1978), p.2. Curiosament, aquest article és una carta que Vila envià a *Las Provincias*, però el diari no li la va publicar.

⁸²⁰ ONOFRE VENTO: “Moment actual dels moviments apostòlics rurals a València”. *Saó* núm. 12 (maig-juny 1978), p.20

obrer»”, una aproximació històrica del moviment obrer en el franquisme i el naixement de les comunitats cristianes de base lligades a la lluita obrera. Un camp que Reig ja aborda àmpliament en *Feixistes, rojos i capellans*. A més, el Quadern inclou entrevistes amb els líders sindicals com Nicolau David (USO), Antonio Montalbán (CCOO), Edelmiro Galdón d’UGT i Isidro Guardia de la CNT, els quals donen la seua opinió sobre els problemes dels treballadors i la relació de l’Església amb el món obrer. Igualment el suplement introdueix una entrevista a José Galán, conseller de Benestar Social del consell preautonòmic del País Valencià en representació del PCPV, una persona formada en la lluita obrera del Barri del Crist d’Aldaia (l’Horta) on també hi havia en el tardofranquisme un fort moviment cristià progressista.⁸²¹

Per altra banda, pel que fa a la segona qüestió, *Saó* fa un seguiment informatiu de les activitats organitzades pels grups cristians progressistes compromesos amb la pastoral obrera, com ara Missió Obrera, Capellans en el Treball, Religioses i Religioses en el Treball i els Barris, Assemblea de Servei Pastoral del País Valencià i la Coordinadora Pastoral Obrera (agrupa a la JARC, l’HOAC, l’Institut Social Obrer, l’Assemblea de Servei Pastoral, Capellans en el Treball, Religioses i Religioses en el Treball i els Barris). Hi ha un bon nombre d’articles que informen sobre les assemblees i trobades d’aquests col·lectius,⁸²² així com la seua postura respecte a temes polèmics per a l’Església de la Transició com el divorci, el seu finançament, el matrimoni civil, la llibertat religiosa i d’altres. Posem només dos exemples indicatius d’aquesta línia informativa. *Saó* informa del suport de la JARC a les reivindicacions dels sindicats agrícoles de classe en la seua lluita contra la crisi de preus agrícoles de finals dels anys setanta.⁸²³ Igualment *Saó* es fa ressò del rebuig que mostren les comunitats cristianes de base catòliques i les esglésies evangèliques del País Valencià contra el finançament de l’Església a través de l’IRPF, tal com figura en concordat signat entre la Santa Seu i Espanya el 3 de gener de 1979. Aquests col·lectius advoquen per un autofinançament de l’Església sense recórrer a l’Estat. Per a ells, el finançament per mitjà de l’IRPF suposa “una discriminació entre creients i no creients en l’aportació econòmica a l’erari públic”,

⁸²¹ “Cristianisme i món obrer”. *Saó*, núm. 16 (gener-febrer 1979), p. 3 i 7-23.

⁸²² Durant la Transició hi va haver una intensa activitat d’aquests moviments, que ara n actuen en la clandestinitat. Vegeu “Assemblea General de Misión Obrera”. *Saó*, núm. 3 (febrer 1977), p.14; “III Concrés cristians pel Socialisme”. *Saó*, núm.4 (juny 1977), p.6-7.; “Coordinadora de pastoral Obrera”. *Saó*, núm.34 (desembre 1983), p.25.; “Quarta Trobada de Capellans dels Països Catalans”. *Saó*, núm. 44 (Febrer 1982), p.28-29.; “Converses amb cristians de Catalunya”. *Saó*, núm.92 (octubre 1986), p.25.; “Les comunitats cristianes populars”. *Saó*, núm.92 (octubre 1986), p.25.

⁸²³ “Comunicado de los movimientos apostòlics rurals”. *Saó*, núm 11 (abril 1978), p.5.

resta diners a l'Estat per atendre "altres necessitats urgents que afecten a tota la societat, principalment les classes més necessitades" i "ajuda a què el poble segueixca veent al sacerdot com un funcionari de l'Estat".⁸²⁴

Juntament a aquests tipus d'informació, *Saó* tracta temes dels exclosos socials. En aquest sentit, és molt il·lustratiu l'article ja comentat de Raimon Gascó «Marginats per l'Església», on l'ex-superior del Seminari de València acusa a la jerarquia d'elitista i d'arraconar a aquests sector de la població. I també el Quadern «El món de la marginació», que aborda el treball de grups eclesials en centres o col·lectius de persones que viuen en situacions desesperades, com és el cas dels menors amb situacions problemàtiques de la Ciudad de los Muchacos d'Alacant, dels leprosos de Fontilles, dels drogodependents, dels empresonats de a les càrcers valencianes, dels malats mentals ingressats en centres psiquiàtrics, dels menors confinats en centres de reeducació, dels objectors de consciència i de la situació semiclandestina de Fraternitat Cristiana de l'Amistat formada per bisexuals i homosexuals. Però en aquest cas *Saó* no fa un enfocament tradicional del problema des del punt de vista de la caritat cristiana, sinó un tractament dialèctic per resoldre els casos no únicament per mitjà de la beneficiència i bona voluntat de la gent, sinó cercant fórmules alternatives més laiques i denunciant les vertaderes causes d'aquesta marginació.⁸²⁵

Saó tornarà a tractar la qüestió social i l'opció dels pobres, és una constant de la revista. Ho farà novament el 1984 en el Quadern «Marginació i serveis socials». La novetat ara és que ja està constituït el primer govern autonòmic de Joan Lerma i existeix una Conselleria de Treball i Seguretat Social, per la qual cosa *Saó* demana a la Generalitat que potencie els serveis socials professionals en el marc de les seues competències.⁸²⁶

⁸²⁴ "Les comunitats cristianes del País valencià davant l'impost religiós". *Saó*, núm. 17 (març 1979), p.22.

⁸²⁵ "El món de la marginació". *Saó* 20. (juliol-agost 1979), p. 3 i 10-23.

⁸²⁶ "Marginació i serveis socials". Quadern de *Saó*, núm. 65 (gener-febrer 1984), p. 3 i 14-23.

6.17.4. Una Església oberta i en diàleg amb el món. Llibertats, democràcia i ecumenisme.

L'Església espanyola va prestar una valuosa col·laboració a la Transició. El paper del cardenal Vicent Enrique Tarancón (Borriana 1907-València 1994) en aquest procés fou determinant. Havia estat nomenat bisbe amb el consentiment de Franco a mitjans dels anys quaranta del segle passat, però des de molt prompte es va mostrar crític amb el règim franquista en l'àmbit social, i en els últims anys de la dictadura va ser un defensor decidit de la democràcia. Tarancón és un bisbe sensible als nous climes culturals i al missatge renovador d'amplis sectors de la societat espanyola i de l'Església.⁸²⁷ Arriba la l'arxidiòcesi d'Alcalá-Madrid com a cardenal, havent ja estat primat de Toledo, amb l'encàrrec de Pau VI (transmès directament a través de nunci del Papa a Espanya, Luigi Dadaglio) d'impulsar, actualitzar i posar en ordre l'Església, que a Espanya no trobava les claus que li permeteren assumir plenament el Vaticà II i totes les reformes que se'n derivaren. Tarancón havia estat pare conciliar i havia treballat en el desenvolupament d'Acció Catòlica. "Tenia fama de progressista, encara que era un home molt equilibrat que no es deixava manipular ni per les esquerres ni per les dretes ni per l'extrem centre", afirma en *Saó* Ramón Echaren, ex bisbe de Gran Canària i amic del cardenal.⁸²⁸ Durant 1971-1981 Tarancón va presidir la Conferència Episcopal Espanyola (CEE), en els anys claus del procés d'elaboració de la Constitució i del nou Concordat Església-Estat de 1979, dos documents que defineixen el lloc de l'Església en el nou Estat democràtic. La constitució del 78 consagra que cap confessió tindrà caràcter estatal (art.16.3). El mateix principi de laïcitat inclòs en la Constitució de 1931 que va ser pres per l'Església com una declaració de guerra, es va acceptar amb naturalitat en la del 1978 tant per l'Església com per l'esquerra (PCE i PSOE). Aquesta declaració constitucional, sense dubte, suposava un gran pas històric que deixa darrere el vell contenciós entre clericalisme i anticlericalisme.

Això no obstant, a vegades es tendeix a reconèixer exclusivament a la jerarquia el mèrit de la Transició a l'Església. És veritat que la majoria dels jerarques de l'Església van facilitar la Transició, no sense véncer fortes resistències dels més tradicionalistes. Però al costat d'aquesta cúria eclesial oberta al canvi democràtic -i anant sempre per

⁸²⁷ JUAN JOSÉ TAMAYO: "El cardenal Tarancón i la transició democràtica espanyola". *Saó*, monogràfic núm. 40: "El cardenal Tarancón: un regal de Déu", p.6-8.

⁸²⁸ RAMÓN ECHARREN YSTÚRIZ: "Breu semblança d'un gran cardenal. Homenatge al cardenal Tarancón en el centenari del seu naixement". *Saó*, monogràfic núm. 40: "El cardenal Tarancón: un regal de Déu", p.9-17.

davant- van jugar un paper important nombrosos col·lectius cristians, com els d'Acció Catòlica, els sacerdots obrers, les comunitats cristianes de base, els teòlegs inspirats en el Vaticà II i tants altres que conformen el progressisme catòlic. El paper desenvolupat pels catòlics progressistes en la Transició és reconegut per autors com Juan José Tamayo, Feliciano Montero i Ramir Reig, entre altres.⁸²⁹ Per aquests col·lectius cristians els primers anys de la Transició foren una continuïtat de la lluita per les llibertats i els drets socials que havien defensat en la dictadura. El catòlics progressistes, tot i ser una minoria dins del catolicisme espanyol, assumeixen una gran influència social en la Transició que arriba a la ciutadania a través de revistes com *Iglesia Viva*, *Pastoral Misionera*, *El Ciervo*, *Qüestions de Vida Cristiana*, *Encrucillada* o la mateixa *Saó*. I també per mitjà de les declaracions i fets de clergues influents com José María Díaz Alegria, Fernando Urbina, Tomás Malagón, Miguel Benzo i Ricardo Alberdi, entre altres; o intel·lectuals laics com José Luis López Aranguren, Miret Magdalena o Juan José Tamayo, col·laboradors habituals en diaris estatals molt influents.

Però a mesura que avança la Transició les diferències entre el catolicisme progressista i la jerarquia (sobretot els bisbes conservadors) s'aniran engrandint, especialment durant el debat constitucional, el concordat de 1979 i en alguns projectes de llei que tracten qüestions (com la família o l'ensenyament) que tradicionalment havien estat àmbit d'adoctrinament de l'Església. L'ambigüitat va caracteritzar el comportament de la jerarquia en el debat constitucional, fins i tot el cardenal Tarancón. Aquest llenguatge ambigu provocarà més d'una controvèrsia entre conservadors i progressistes.

La eleccions legislatives de 1977 i el procés d'elaboració de la Constitució de 1978 obliguen a definir posicions dins de l'Església. Es coneguda la postura de Tarancón de no promoure des de la cúria eclesiàstica un partit demòcrata-cristià a nivell estatal, si bé creia lícit i bo l'existència de formacions polítiques d'inspiració cristiana (hi havia a Catalunya, el País Basc i el País Valencià, per exemple), però el cardenal i la majoria de bisbes pensaven que l'Església havia de mantenir emancipació i neutralitat en la vida política. Aquesta posició va influir positivament en la Transició.⁸³⁰ Tarancón i les forces democràtiques d'esquerra van comprendre que calia superar el vell contenciós històric

⁸²⁹ Ob. cit. TAMAYO: "El cardenal Tarancón..."; F. MONTERO: "La Iglesia y la transición", p.237. Vegeu també RAMIR REIG. "Un pas avant i dos arrere". *Saó*, núm.281 (març 2004), p.22-24. Article de Ramir Reig sobre el paper de l'Església en la Transició inclòs dins del Quadern de *Saó*: "Quina Transició?". p.15-27.

⁸³⁰ Ob. cit. TAMAYO: "El cardenal Tarancón...".

anticlericalisme-clericalisme. La majoria de la CEE es posiciona majoritàriament a favor de la Constitució, accepta un Estat no confessional i la llibertat religiosa; a canvi l'esquerra política reconeix el dret dels alumnes a rebre formació religiosa als centres d'ensenyament. Tanmateix hi van haver bisbes que es desmarquen de la CEE. El rebuig a la Constitució va estar protagonitzada per una minoria de prelats liderats pel bisbe de Cuenca, José Guerra Campos (el prelat que ens els anys seixanta va dissoldre els grups progressistes d'AC) i el cardenal primat Marcelo González Martín. Aquests reberen el suport dels bisbes d'Ourense, Vitòria, Guadalajara, Ciudad Rodrigo, Tenerife, Burgos i Oriola-Alacant, Pablo Barrachina. Aquests manifesten les seues reserves sobre el divorci, la llibertat d'ensenyament i el lloc que ocupa l'Església dins del nou l'Estat democràtic. I inclús alguns d'ells –com Marcelo González i Pablo Barrachina – encoratgen públicament als catòlics a no votar a partits d'esquerra. Donaren suport a aquests bisbes els preveres conservadors de la Hermandad Sacerdotal Española, diversos grups catòlics que integren la plataforma “Pro España Catòlica” i la coordinadora “No a la Constitución”, a més dels partits Fuerza Nueva i la Unió Carlista, que no volen acceptar la fi de la confessionalitat de l'Estat.⁸³¹

En aquest context de xoc entre oberturistes i conservadors dins de l'estament eclesiàstic cal situar *Saó*, com una revista del progressisme catòlic que defensa la llibertat religiosa, la laïcitat de l'Estat i la pluralitat d'opcions ideològiques i socials i, per tant, la neutralitat de l'Església en les eleccions i en els afers polítics. A més, *Saó* accepta la llibertat i el dret dels catòlics a votar a partits socialistes i comunistes, trencant amb una postura secular de l'Església d'alineació a la dreta política. Amb aquests plantejaments *Saó* posa en pràctica el principi del Vaticà II d'una Església oberta i en diàleg amb el món, oberta als signes dels temps. Per això, són també freqüents les crítiques *Saó* a propostes extremadament conservadores formulades per alguns bisbes contra certes reformes democràtiques que els jerarques pensen perverteixen “la vida correcta” dels cristians. *Saó* critica igualment la postura integrista d'alguns prelats que encara pensaven que els catòlics havien de votar a la dreta política per qüestions d'una suposada intangible moral cristiana.

El 15 de desembre de 1976 té lloc el referèndum sobre la Llei de Reforma Política, que acaba definitivament amb les Corts orgàniques franquistes. Poques setmanes després es convoquen les eleccions legislatives (les primeres en quaranta anys), que se

⁸³¹ Vegeu JESÚS IRIBARREN (1984): *Documentos de la Conferencia Episcopal Española, 1965-1983*. Madrid, BAC.

celebren el 15 de juny de 1977. Aqueix mateix any, el 9 d'abril, el govern d'Adolf Suárez legalitza el PCE després de quatre dècades de clandestinitat. I al llarg de 1978 les Corts constituents treballen l'elaboració de la Constitució. Davant d'aquestes novetats, durant els anys 1976-1978 *Saó* obri un interessant debat sobre quin paper han de jugar l'Església, els creients catòlics i els partits polítics d'esquerra en l'Estat democràtic per a superar la vella disputa clericalisme-anticlericalisme. L'objectiu de *Saó* és desmuntar el precepte del catolicisme conservador fonamentalista de la incompatibilitat intrínseca entre fe cristiana i socialisme. Per a *Saó*, ser catòlic no implica ser necessàriament de dretes, es pot ser també catòlic d'esquerres.

El primer pas que dóna *Saó* és preguntar als partits polítics quin hauria de ser el comportament de l'Església davant el fet electoral i la democràcia. Aquesta pregunta la planteja *Saó* el novembre de 1976 -poc abans de la celebració del referèndum sobre la Llei de Reforma Política- en el reportatge «Què esperen els partits polítics de la jerarquia valenciana?». *Saó* recull l'opinió del PSPV, PCE (encara no estava legalitzat), PSOE, Partit Carlí del País Valencià, MCPV, Partit Demòcrata Liberal, Partit dels Treballadors d'Espanya, el PSAN i la falangista Junta Nacional Círculos de José Antonio. La UCD i AP declinaren fer declaracions. Tots els partits consultats (inclosos els de dretes) demanen a l'Església estricta neutralitat en les eleccions, respecte al pluralisme polític i la renúncia a donar suport a alguna opció política determinada. Exigeixen també una "neutralitat activa", és a dir, que l'Església transmeta als creients que voten d'acord amb les seues conviccions polítiques i consciència. Però tampoc falten retrets a la seua no tan llunyana aliança amb la dictadura. El representant del PSPV li ho diu sense embuts: «Els demanaríem que s'abstingueren d'adoptar postures partidistes a favor de grups concrets, cosa que no feren quan tantes vegades beneïren i recolzaren l'autoritarisme i la repressió franquista. I que s'adonen que són bisbes del País Valencià. Fins ara no s'han assabentat».⁸³²

Mesos després, arran de les eleccions generals de 1977, *Saó* reflexiona sobre la presència dels catòlics en partits polítics d'esquerra. Incorpora aquest debat en resposta a les crítiques virulentes d'alguns bisbes i partits d'extrema dreta contra els creients que militen en sindicats i partits esquerrans. El primat de Toledo i el bisbe d'Oriola-Alacant irrompen en plena campanya electoral amb arguments que no agraden gens als catòlics progressistes. Marcelo González, en una *Carta a los sacerdotes* (8 de juny de 1977),

⁸³² «Què esperen els partits polítics de la jerarquia valenciana?». *Saó*,3 (novembre-desembre 1976), p.12-13.

exhorta als creients a no votar a partits marxistes. Deixa clara la seua oposició a tota l'esquerra, incloent el PSOE.⁸³³ El mateix fa Pablo Barrachina a Alacant en la pastoral *Fe i opció temporal* (maig de 1977), en la que insisteix en la incompatibilitat entre catolicisme i marxisme. Inclús reproduïx en l'apèndix el decret de la Sagrada Congregació del Sant Ofici d'1 de juliol de 1949 sobre l'excomunió als qui presten qualsevol tipus de suport als partits comunistes. Un grup de cristians alacantins denuncia el fet en *Saó* en l'article «Pastoral controvertida del obispo de Oriola-Alacant». El cas és que els 5.000 exemplars inicials de la pastoral s'esgotaren en pocs dies, mentre que AP d'Alacant fa seu el document del bisbe i reproduïx alguns fragments en pamflets i mítings electorals. Les reaccions no es feren d'esperar. Les cartes laudatòries i de condemna ompliren alguns dies els diaris *Información y La Verdad*. També hi hagué recollides de firmes a favor i en contra en tots els estaments eclesiàstics de la diòcesi. I a la nunciatura i la CEE arribaren molts telegrams de protesta per la ruptura de la neutralitat electoral de l'Església en aquesta diòcesi.⁸³⁴

Davant d'aquest fets, *Saó* fa un «Crit d'Alarma» en la seua editorial de maig-juny de 1977. En aquest article, sense esmentar noms de bisbes, *Saó* reivindica con un fet històric nou i positiu la presència de cristians en partits d'esquerra, critica als sectors immobilistes que espanten els creients cap a la dreta, i dóna un toc d'atenció a l'Església perquè garde neutralitat en el procés electoral. Ho diu així:

«És natural que la dreta més ultra, veient en perill els seus interessos, i que s'ha trencat l'espectre tradicional de dretes i esquerres, reaccione amb por, amb condemncions i pressions de tot tipus. Però, allò que ens alarma –i és per això que ho cridem– és que l'Església també s'esvere i torne a repetir les equivocacions dels temps de la II República.

Aleshores, front al “perill de l'esquerra”, molts bisbes i rectors parlaren de la “unitat dels catòlics” i de la “defensa dels drets de l'Església, espantant els creients cap a la dreta. Ser catòlic i de dretes era ser una cosa idèntica. De tots és sabut, però, que aqueixa identificació, acompanyada del refús dels partits i sindicats on militaven la majoria d'obrers, dels treballadors del camp i dels burgesos més liberals, fou una de les causes de l'esqueixament de les “dues Espanyes” que ens portà a la guerra civil i a la persecució de la mateixa Església. No hauria d'oblidar-se tan fàcilment aquesta lliçó del

⁸³³ PABLO MARTÍN: *El cardenal Tarancón y la Transición a la democracia*. p.20-21.

⁸³⁴ “Pastoral controvertida del obispo de Oriola-Alacant”. *Saó*, núm. 7 (juliol-agost 1976), p.26.

passat i tornar a perdre l'ocasió única i meravellosa que ara tenim de demostrar amb fets que l'Església fonamentalment és dels pobres, i, a més a més, és una “experta en humanitat”, des de fa dos-cents anys, els catòlics espanyols no estan sols a la dreta.

Faria pena, doncs, que davant aquestes eleccions –les primeres en quaranta anys– els pastors de l'Església o els mateixos fidels, porucs, sense visió del futur ni del sentit profètic, portats per la rutina i la irreflexió, boicotejaren una vegada més la possibilitat de desbloquejar l'Església i de fer que l'Evangelí comence a irradiar entre les forces dinàmiques de la història, creadores de futur».⁸³⁵

A més, per reforçar aquests arguments, *Saó* publica diversos articles que analitzen la relació entre el catolicisme progressista l'esquerra tradicional marxista. Josep Maria Bernardo Paniagua afirma en «Cristians-marxistes ¿visió tàctica?» que els comunistes i cristians “contribuïm a la lenta i dolorosa superació del llarg contenciós històric que ha enfrontat durant més d'un segle marxisme i cristianisme, i de forma més precisa, a les esglésies cristianes amb el moviment comunista internacional”.⁸³⁶ En termes semblants es pronuncia Cristians pel Socialisme en el comunicat final (publicat per *Saó*) del seu tercer congrés celebrat a Madrid el 20 de març de 1977. Aquest col·lectiu, després de destacar la transcendència històrica de la relació cristianisme-marxisme, afirma que aquesta unió suposa “un esforç per recuperar el veritable rostre de l'Evangelí de Jesús com anunci alliberador, rescatant-lo del segrest que tan sovint experimenta per part de les classes dominants”. I davant de la situació política del moment, Cristians pel Socialisme reafirma el seu ajut a “les lluites obreres i populars i per la consecució de la democràcia i el socialisme superadors del capitalisme imperant. I afegeix que en el procés de democratització “és de primordial importància la consecució de l'amnistia total que, a més d'afectar als presos polítics i el retorn dels exiliats, també tinga cura dels presos comuns i de la seua reincorporació social com a ciutadans de ple dret”.⁸³⁷ I per a fonamentar més el tema *Saó* incorpora diverses entrevistes a catòlics militants en partits, associacions veïnals, sindicats i grups autogestionaris d'ideologia esquerrana, amb l'objectiu que expliquen com viuen la cristiana enmig del compromís polític i social. Participen en aquest diàleg Ramón Alós del Partit Socialista Popular, Francesc

⁸³⁵ «Crit d'Alarma» (article editorial). *Saó*, núm. 6 (maig-juny 1976), p.1.

⁸³⁶ JOSEP M. BERNARDO PANIAGUA. “Cristians-marxistes ¿visió tàctica?”. *Saó*, 6 (maig-juny 1976), p.5.

⁸³⁷ “III Congrés Cristians pel Socialisme. Comunicat final”. *Saó* núm. 6 (maig-juny 1976), p.5.

Fayos de la UDPV, Ascensión Ruiz de CC OO, Emilio Attard del Partido Popular Regional Valenciano, Ramir Reig del PCPV i membres dels Grups Autogestionaris.⁸³⁸

Malgrat tot, els “signes dels temps” anaven per un camí molt diferent al desitjat pel corrent conservador de l'Església. Com és sabut, en les eleccions de 1977 el partit més votat fou el PSOE (678.844 vots), seguit de la UCD (615.785 vots) i del PCE (165.809 vots).⁸³⁹ Davant d'aquests resultats electorals, el progressisme catòlic d'Alacant li preguntava a Barrachina: “¿Que va a pasar con ese 50% y pico de católicos valencianos que se han declarado socialistas o comunistas? ¿Van a ser excomulgados? En buena lógica así tendría que ser. A no ser que los obispos hablen por hablar”.⁸⁴⁰

Malgrat aquests episodis, la gran majoria de bisbes de la Conferència Episcopal accepten l'aconfessionalitat de l'Estat i la declaració dels drets i llibertats fonamentals de la Constitució. La postura oficial de la CEE es troba reflectida en el document *Orientaciones sobre el referéndum constitucional* (28 de setembre de 1978). Tarancón i la majoria dels bisbes accepten la nova situació. Tanmateix, les preocupacions dels bisbes de l'ala conservadora estan centrades en els problemes de l'ensenyament i el divorci, perquè són dos àmbits tradicionals de l'Església (la moral i la família) que els tradicionalistes no estaven resignats a perdre. Novament José Guerra i Marcelo González són els protagonistes d'aquesta nova croada. Pel que fa a la jerarquia valenciana, l'opositor acèrrim a aquestes dues qüestions és Pablo Barrachina, que carrega contra la llibertat de l'ensenyament i el divorci en la pastoral *La Iglesia y nuestra sociedad* (juliol 1978).

En aquests assumptes *Saó* manté una postura oberta i respectuosa amb el sentir d'una societat secularitzada i aconfessional. Pel que fa a l'ensenyament, tant la Constitució com els Acords sobre Ensenyament i Assumptes Culturals de 3 de gener de 1979 entre l'Estat i la Santa Seu i l'ordre de 28 de juliol de 1979 sobre educació, garanteixen la presència de l'ensenyament de religió com a assignatura optativa front a l'ètica, contemplada aquesta des del punt de vista filosòfic i sense vinculació amb una determinada confessió. Es garanteix el dret dels pares a determinar la forma d'educació religiosa que s'ha de donar als fills. Per als conservadors, això trencava el model de l'anterior règim perquè eliminava l'hegemonia de l'Església en l'ensenyament. Els

⁸³⁸ “Vivència cristiana i vida sociopolítica”. *Saó* núm. 6 (maig-juny 1976), p.14-15.

⁸³⁹ Dades extretes de VICENTE RUIZ MONRABAL: *El largo camino hacia la autnomía valenciana*. P.387.

⁸⁴⁰ *Ob. Cit.* “Pastoral controvertida... p.16.

progressistes, en canvi, ho veiem com un atavisme del passat que calia suavitzar ara en una societat secularitzada i pluralista. La premsa catòlica progressista es manté en aquest posicionament. *Saó* és pioner en aquest debat. Ja en 1976 dóna la seua visió sobre el tema. Per a *Saó* l'ensenyament de la religió a l'escola ha de romandre estrictament dins del "camp de la informació i la cultura sense envair el camp de l'evangelització o la catequesi, la qual interessa sols als ciutadans creients". El fenomen religiós és un fet històric, cultural i sociològic que no és lícit esborrar dels llibres, però *Saó* considera que l'evangelització i la catequesi són tasques exclusivament eclesials, indelegables a qualsevol estructura i institució que no siga la comunitat cristiana com a tal. *Saó* és conscient que aquest plantejament comporta reduir les possibilitats evangelitzadores de l'Església "perquè ja no podrem comptar amb l'ajut de l'època triomfal del nacionalcatolicisme", però s'adona que és l'opció més coherent en una societat democràtica i aconfessional.⁸⁴¹ En definitiva, *Saó* no veu correcte en una societat democràtica amb llibertat de culte que l'Església entre a l'escola per a adoctrinar als alumnes. Aquest posicionament el reafirmen en *Saó* Joaquim García Roca, Josep Antoni Comes, Emili Marín i Vicent Cardona en diversos articles.⁸⁴² *Saó* és conscient que molts pares i mares d'alumnes, docents i sindicats de l'ensenyament s'oposen a l'assignatura de religió. La posada en marxa dels esmentats Acords sobre Ensenyament i Assumptes Culturals va resultar molt polèmica. De fet, els governs de la UCD i el PSOE dissenyen models distints sobre la forma d'impartir aquesta assignatura, que provoquen una sensació permanent de provisionalitat.

La polèmica sobre l'ensenyament continua anys després en el procés d'elaboració de la Llei d'Orgànica del Dret a l'Educació (LODE) per part del govern de Felipe González, aprovada finalment en juliol de 1985. Aquesta norma pretén modernitzar la institució escolar i potenciar l'ensenyament públic, sense deixar de banda els col·legis privats per mitjà de concertacions. La dreta i la jerarquia eclesiàstica, amb la CEE al front, reaccionen virulentament contra el projecte de la LODE en defensa de l'escola privada (catòlica i no catòlica). Amb l'argument de la "llibertat d'ensenyament" fan declaracions i manifestacions als carrers en contra de la llei. Novament *Saó* està en contra de la cúria eclesiàstica, a la que acusa de defensar els interessos dels col·legis

⁸⁴¹ "Evangelització i món escolar" (article editorial). *Saó*, núm. 2 (setembre-octubre 1976), p.1

⁸⁴² Vegeu, per exemple, JOAQUIM GARCÍA ROCA: "L'ensenyament religiós escolar". *Saó*, núm.24 (gener 1980), p.8-10. En aquest article ROCA fa una distinció entre els models d'ensenyament de religió a l'escola de la dictadura i de la democràcia i es reafirma en que siga la família i la comunitat cristiana on s'ensenyi religió als escolars.

privats i no motius evangèlics. *Saó* està per la LODE, tot i bé que entén que hi ha alguns aspectes millorables una vegada s'aprove. *Saó* també condemna els desgavells verbals i les concentracions tumultuàries de la dreta. Afirma: “El que no podem evitar és certa indignació quan sentim reivindicar la llibertat [d’ensenyament] a gent que ha crescut precisament furtant la llibertat als demés. És un sarcasme massa cruel”.⁸⁴³

Per altra banda, el debat sobre el divorci comença poc abans i durant el procés d’elaboració de la Constitució, que deixa lloc a la regulació d’aquest dret, però s’encén com la pólvora quan el govern planteja seriosament un projecte de reforma de la regulació del matrimoni en el Codi Civil, la anomenada Llei del Divorci, que finalment després de mesos d’intensa polèmica fou aprovada el juliol de 1981. Els primers en protestar són els bisbes conservadors, les plataformes ciutadanes del catolicisme integrista i l’extrema dreta, que plantegen inclús la possibilitat de convocar un referèndum sobre la llei. Per a ells, la indissolubilitat del matrimoni és sagrada. La CEE va manifestar la seua opinió quan va veure la possibilitat real que la llei podia ser aprovada. El 3 de febrer de 1981 la CEE trenca el pacte de respecte amb els poders polítics i es pronuncia en contra del projecte en una declaració en la que afirma que si la llei surt endavant “quedaría seriamente comprometido el futuro de la familia en España y gravemente dañado el bien común de nuestra sociedad”.⁸⁴⁴ Els bisbes també critiquen les limitacions que, segons ells, tenia el reconeixement civil del matrimoni canònic en l’esmentat projecte. El progressisme catòlic, però, no dubta en respectar la posició del govern i dels partits d’esquerra en aquest assumpte. *Saó* entra de ple en la controvèrsia. L’opinió del consell de redacció queda ben definida en l’editorial «¿Poden els catòlics votar a favor del divorci?» a l’estiu de 1977. Per a *Saó*, els catòlics, sense traïr la seua fe, poden acceptar una llei sobre el divorci, però també puntualitza que per coherència amb la fe el creient no ha de traspasar aquesta porta. Veiem tot seguit uns fragments de l’esmentat article, en el que *Saó* no escatima tampoc crítiques contra les els catòlics tradicionalistes als que acusa de sembrar confusió:

«Els governants tenen l’obligació d’adequar la legislació de l’Estat a les realitats sociològiques. Si el divorci és un fet real, col·lectiu i abundant en la societat espanyola, faran bé en regular jurídicament aquest fet. (...) Un catòlic, sense traïr la seua fe, pot votar tranquil·lament a favor d’una llei sobre el

⁸⁴³ “¡Ja està bé! Grans mentides sobre la llibertat d’ensenyament”. *Saó*, núm.66 (març 1984), p.4.

⁸⁴⁴ “Texto íntegro de la Comisión Episcopal sobre el divorcio. Declaración aprobada en reunión del pasado día 3 de la Comisión Permanente de la Conferencia Episcopal Española”. (*El País*, 5 de febrer de 1981).

divorci civil. Ell sap que és una porta oberta que, si vol ser coherent amb la seua fe, mai no podrà traspasar; sap també, però, que la fe és un acte lliure i que no té cap dret a imposar-la a la resta de ciutadans.

Aleshores, creiem que el problema és un altre. Més que lluitar contra el divorci, els catòlics haurien d'esforçar-se a aconseguir la legalització del matrimoni civil amb la consegüent possibilitat de divorci. I tot per respecte als drets humans i per una major dignificació del matrimoni dels mateixos cristians. Sols en clima de llibertat religiosa i d'igualtat jurídica per a tots, s'aclariran els camps i prendrà el relleu que li correspon el Sagrament del Matrimoni. En tot cas, els catòlics haurien de fer inútil i innecessària una llei a favor del divorci, no recorrent a la política –un referèndum, posem per cas- o a la imposició legal, sinó per la vida del testimoniatge: vivint la indissolubilitat del matrimoni com un signe joiós –no com una càrrega- d'aquell altre amor indissoluble amb que el Crist ens estima. Vers aquesta pastoral positiva haurien de convocar els bisbes i rectors, i no sembrar la confusió amb la predicació de croades antidivorcistes».⁸⁴⁵

En aquest número *Saó* aprofita l'ocasió per dedicar el Quadern a analitzar la institució del matrimoni i la família des de diversos enfocaments. L'objectiu és desmitificar el matrimoni com quelcom immutable i intocable, i desfer certs tabús que l'envolten. Ximo Adell escriu sobre les relacions prematrimonials. Així mateix, Josep Medina, Josep Maria Soriano i Joan Lluís Sanxis reflexionen en el camp jurídic sobre la tramitació del matrimoni civil, l'adulteri i el matrimoni canònic als tribunals eclesiàstics. Per la seua banda, Josep A. Comes analitza el fenomen de les diverses tipologies de famílies actuals, mentre que Antoni Molina Melià aborda la qüestió del divorci, el matrimoni civil i la indissolubilitat contrastant la seua visió amb la pastoral *L'Estabilitat matrimonial* de la CEE. Finalment, Trini Simó tracta el tema del matrimoni i família tradicional com una institució opressora per a la dona i veu el divorci com un dret d'alliberament de la dona.⁸⁴⁶

Així mateix, *Saó* va contestar al comunicat de febrer de la CEE contra el divorci per mitjà d'un comunicat de la Coordinadora de Pastoral Obrera, en la qual - com es recordarà- estan representats la JARCA, l'HOAC, els Sacerdots Obrers i les comunitats cristianes de base. Pastoral Obrera retreu als bisbes que aquest document crea

⁸⁴⁵ “¿Poden els catòlics votar a favor del divorci?”. *Saó*, núm.7 (juliol-agost 1977), p.1.

⁸⁴⁶ “Matrimoni i família”. Quadern de *Saó*, núm.7 (juliol-agost 1977), p.4-11.

confusionisme en la consciència dels cristians, pot ser utilitzat per opcions partidistes i augmenta les tensions i enfrontaments en la comunitat eclesial. Pastoral Obrera mostra la seua indignació pel fet que els bisbes no hagen manifestat tanta atenció i vehemència davant de qüestions socials tan importants com l'Estatut dels Treballadors o la llei d'ocupació.⁸⁴⁷

Posteriorment, l'any 1981, en el punt més àlgid del debat -quan ja el projecte de llei del divorci està en la Comissió de justícia del Congrés- *Saó* torna a tractar el tema donant veu a col·lectius cristians o no que n'estan a favor. En febrer les feministes Empar Fernando, Regina Fuentes i Empar Lluch plantegen que el dret al divorci no és sols una reivindicació específica de la dona sinó una necessitat social per salvar una institució, el matrimoni, que es troba en crisi i des d'on s'ha ordit la màxima opressió sobre la dona.⁸⁴⁸ A això s'efegeix un comunicat de l'Assemblea de Grups Cristians d'Alcoi defensant la llibertat de consciència i decisió de tot ciutadà per refer la seua per mitjà del divorci. Cecília Vicedo, en representació d'aquest col·lectiu, critica la declaració de la Conferència Episcopal de 3 de febrer de 1981 i afirma que la indissolubilitat matrimonial “no és dogma de fe” i que el dret natural del matrimoni indissoluble al que apel·len els bisbes “és força imprecís i s'esvaeix davant de l'experiència diària de moltes parelles, a les quals el matrimoni destrueix per diverses causes, els resulta una càrrega insuportable”.⁸⁴⁹

Altres qüestions que tracta *Saó*, incòmodes i tabú per la jerarquia, són l'anticlericalisme i el paper de l'Església valenciana en la Guerra Civil. Lluny de la visió conservadora de l'Església que sols beatifica màrtirs de la guerra sense cercar les causes d'aquest odi mortal contra el clergat, *Saó* fa un examen de consciència i convoca a uns quants historiadors perquè analitzen aquest fenomen en terres valencianes, admetent que si hi ha anticlericalisme és perquè també hi ha clericalisme. I això no vol dir que *Saó* aprobe els assassinats de religiosos en la rereguarda republicana. *Saó* analitza el fenomen en dues ocasions. La primera en el Quadern «Anticlericalisme d'ahir, d'avui i de sempre», on Ramir Reig, Antoni Ariño, Josep Antoni Comes i Ricard Blasco aborden el problema intentant donar unes claus explicatives sobre un tema que principis dels vuitanta estava poc investigat al País Valencià. En aquest document s'estudien les arrels

⁸⁴⁷ “Coordinadora de Pastoral Obrera”. *Saó*, núm. 34 (gener-febrer 1981), p.25.

⁸⁴⁸ EMPAR FERRANDO, REGINA FUENTES i EMPAR LLUCH: “Algunes consideracions al voltant del 'Projecto de ley del divorcio'”. *Saó*, núm.34 (gener-febrer 1981), p.4.

⁸⁴⁹ CECÍLIA VICEDO: “Els bisbes i el divorci”.*Saó*, núm.35 (març 1981), p.2.

i causes de l'anticlericalisme, que al País Valencià té un dels seues punts de partida més significatius en el republicanisme de Blasco Ibáñez. I la segona és en el Quadern «Guerra Civil i Església valenciana», on l'historiador Albert Girona i Josep A. Comes analitzen la participació de l'Església amb el bàndol franquista, col·laboració que arriba fins a l'extrem de prestar la creu de Crist en els temples per a honrar els caiguts del bàndol nacional.⁸⁵⁰ Però a més d'aquesta vessant de recuperació de la memòria, que ajuda a entendre el present, *Saó* reivindica la reconciliació i la dignitat dels vençuts. El 1986 *Saó* va demanar a Miquel Roca que aprovava un decret de supressió de la “Cruz de los Caidos” dels temples catòlics del País Valencià.⁸⁵¹ Res d'això es va fer.

La doctrina conciliar d'una Església oberta i en diàleg amb el món no sols comporta per a *Saó* l'adequació de l'Església a les realitats sociològiques i llibertats democràtiques del moment, com hem vist més amunt, sinó que implica també la potenciació del diàleg amb les altres religions cristianes no catòliques (l'ecumenisme) i la modernització de les estructures organitzatives de la pròpia Església. Al voltant de la primera qüestió, l'ecumenisme, *Saó* compta amb reconeguts teòlegs i estudiosos del cristianisme, com Josep Espasa, Joaquim García Roca, Josep Vidal Talens, Joan Bosch Navarro i August Monzó, els quals faran anàlisis profundes, crítiques i argumentades sobre la relació de l'Església catòlica romana amb les esglésies orientals catòliques i les religions no cristianes. Recordem que aquesta doctrina ecumènica del Vaticà II queda reflectida en el decret *Orientalium Ecclesiarum* i la declaració *Nostrae Aetate*. *Saó* defensa la idea clau de l'ecumenisme conciliar (reconciliació dels catòlics amb les altres esglésies cristianes). *Saó* treballa l'ecumenisme local: les relacions de les diverses religions existents al País Valencià. Però reconeix que encara hi ha molts malentesos i prejudicis que impedeixen un diàleg seriós. Un d'ells és el fet que encara s'utilitze l'expressió “germans separats” per a designar les esglésies catòliques orientals. *Saó* advoca per deixar de parlar de “separats” i quedar-nos sols en “germans”.⁸⁵² La contribució de *Saó* a l'ecumenisme es reflecteix en un bon grapat d'articles on s'analitza la situació de les altres esglésies cristianes i la relació entre catòlics i no catòlics al territori valencià, així com donar difusió a les activitats del Centre Ecumènic Interconfessional de València, del qual va ser director uns quants anys Josep Espasa. Un dels documents més complets en aquesta línia és el Quadern «Esglésies, sectes i

⁸⁵⁰ Vegeu DDAA: “Anticlericalisme d'ahir, d'avui i de sempre». Quadern de *Saó*, núm.78 (maig 1985).

⁸⁵¹ Vegeu DD AA: “Guerra Civil i Església valenciana”, Quadern de *Saó*, núm.89 (juny 1986).

⁸⁵² “Germans separats? No gràcies”. *Saó*, núm. 38 (juny 1981), p.3.

nous cultes al País Valencià».⁸⁵³ Però el cas és que l'ecumenisme catòlic a Espanya i al País Valencià va passar d'una fase d'eufòria i expansió en els anys postconciliars a una etapa difusa i fosca en els anys de la democràcia. Segons Jan Grootaeres, un dels experts en el Vaticà II, l'ecumenisme és un dels capítols més inacabats del concili.⁸⁵⁴ Per a Gerson Amat, diaca de l'Església espanyola reformada episcopal, han hagut pocs contactes i treballs conjunts entre catòlics i les altres esglésies cristianes a Espanya. Si exceptuem, el treball d'alguns individus, petits grups i centres ecumènics (el de Barcelona i València), el panorama ecumènic espanyol és molt fosc. Les causes de la crisi es deuen al procés de canvi democràtic i consegüent llibertat religiosa, al fet que l'Església catòlica encara se sent aclaparadorament majoritària (per més que aquest sentiment quede atenuat per les comunitats cristianes de base) i a la desconfiança vers els catòlics de les comunitats protestants, en la seua majoria petites, tancades i conservadores. I també perquè la formació ecumènica dels membres de les diverses esglésies és molt baixa.⁸⁵⁵

Finalment, una de les qüestions del Vaticà II no resoltes i que *Saó* insisteix en abordar és la manca de democràcia a l'Església en general (estructura piramidal de tipus monàrquic sense col·legialitat episcopal) i a l'Església valenciana en particular (el mateix que la situació general però afegint un fons autoritari, clerical i desconfiat cap al món exterior). Malgrat que després del concili ha hagut una certa modernització externa de les estructures mitjançant la creació d'òrgans tendents a la seua democratització (consells presbiterals, pastoral i consulta sinodal, per exemple), el cert és que a l'arxidiòcesi de València aquests òrgans se'ls recorda merament pel seu caràcter consultiu però no executiu. El consell de presbiteri i el sínode són òrgans on jerarquia i preveres tracten temes que afecten a la diòcesi, però en el cas valencià, segons *Saó*, no hi ha democràcia perquè les bases eclesials no són escoltades i les decisions no es prenen de manera col·legiada, la jerarquia imposa sempre el seu criteri.⁸⁵⁶ Per això, *Saó*

⁸⁵³ "Esglésies, sectes i nous cultes al País Valencià". Quadern de *Saó*, núm. 38 (juny 1981), p.9-20. En aquest Quadern col·laboren Joan Bosch, Gerson Amat i Eduard Hervàs, que li fa una entrevista al pastor baptista valencià, Robert Velert.

⁸⁵⁴ JAN GROOTAERES: "Vint anys després del Concili". *Saó*, núm. 57 (abril 1983), p.8-9. Article d'opinió publicat en *Le Monde* i reproduït per *Saó*.

⁸⁵⁵ GERSON AMAT: "Ecumenisme en València i en Espanya". *Saó*, núm. 38 (juny 1981), p.14-15.

⁸⁵⁶ Vegeu, per exemple, VICENT TORRES: "Consell de presbiteri, per a què?". *Saó*, núm. 4 (gener-febrer 1987), p. 10-11. Torres denuncia que l'arquebisbat organitza activitats eclesials sense consultar prèviament a l'esmentat consell. I també JOAQUIN GARCÍA ROCA: "El sínode de València sota les ambigüitats del Vaticà II". *Saó*, núm.42 (novembre 1981), p.8-10. Roca afirma que l'Església valenciana és ambigua a l'hora d'aplicar la voluntat del Vaticà II perquè no desenvolupa un diàleg amb la societat ni

demana una Església democràtica en la que el clergat i els fidels puguen elegir els bisbes i representants de les comunitats de creients, i que els elegits donen compte de les seues accions pastorals. Això ho diu en 1977.⁸⁵⁷ *Saó* distingeix entre l'origen diví del poder de l'Església, que no el posa en dubte, i l'exercici d'aquest poder. Considera que "l'origen diví del poder pot ser conciliable amb l'exercici democràtic d'eixe mateix poder", perquè l'Església es presenta davant el món com "un misteri de comunió, i no hi ha comunió vertadera sense democràcia". *Saó* afirma que l'Església s'organitza i funciona amb "principis antidemocràtics" i advoca per canviar el seu funcionament: "Res essencial a la successió apostòlica s'afonaria si les institucions eclesiàstiques, des del Vaticà fins a la més menuda parròquia, actuaren democràticament. En canvi, mentre bisbes i rectors, basant-se en què l'autoritat ve de Déu, facen i desfacen sense donar mai compte a ningú, com si del mateix Déu es tractara, dificulten la comprensió del missatge que tenen l'obligació d'anunciar al món".⁸⁵⁸

Això no obstant, la situació continuava essent la mateixa el 1985. Vint anys després del concili, *Saó* torna de nou a reflexionar sobre aquest assumpte. El veredicté és negatiu: involució. Segons *Saó*, un dels falliments del concili ha estat precisament "no haver reformat l'estructura eclesiàstica tradicional" i per a solucionar el problema planteja fer "una eclesiologia radical que reformara el que és d'organitzatiu en l'Església". I més encara, *Saó* constata amb desencant que el Sínode de Bisbes de 1985 celebrat a Roma - al que va assistir Josep Antoni Comes en qualitat de periodista representant a *Saó*- no tracta de recuperar l'esperit del Vaticà II sinó ignorar-lo, fonamentalment -afirma *Saó*- perquè la corrent conservadora "ha estat afincada als òrgans de poder, intocats i intocables, i ha usufructat, pervertint-lo, el llenguatge conciliar".⁸⁵⁹

Comptat i debatut, sense renunciar a l'idealisme conciliar, i reconeguent amb sentit autocrític que els progressistes catòlics també han comés equivocacions en l'aplicació del concili, *Saó* considera que la principal responsabilitat de què molts principis renovadors del Vaticà II s'hagen quedat en la cuneta la tenen "els integristes en la seua

amb la base eclesial, entre altres coses perquè no ha estat capaç de crear un òrgan col·legiat per superar el model piramidal.

⁸⁵⁷ Aquesta qüestió és analitzada en "Democràcia a l'Església?". *Saó* núm.4 (gener-febrer 1977), p. 1; i "Democràcia a les institucions eclesiàstiques?". *Saó* núm.4 (gener-febrer 1977), p.7-8.

⁸⁵⁸ Ob. Cit. "Democràcia a l'Església?".

⁸⁵⁹ "El sínode no és senyor del Concili". Article editorial de *Saó*, núm. 81 (setembre 1985), p.3

obcecació de rebutjar-lo i minimitzar-lo”.⁸⁶⁰ Heus ací el panorama que pinta *Saó* sobre l’aplicació del concili al País Valencià vint anys després de la seua cloenda:

«En la diòcesi de València també es pot dir que el dinamisme renovador del concili intenta ésser frenat –això ningú no ho diu– , però sí esmerant-se en reticències, distincions i subtiletes. (...) No s’ha iniciat cap línia pastoral que accepte el repte del moment històric actual amb una mirada optimista i esperançada, com la del concili. Tot són pors i retrets. A l’interior de la diòcesi, el criteri que sembla més generalitzat és el de no crear problemes al superior prenent opcions que puguen comprometre’l. (...) La diòcesi viu, en termes generals, d’esquena a les preocupacions reals del nostre poble. Farà falta encara insistir, una volta més, en la manera com la diòcesi relentitza l’encarnació de l’evangeli en la cultura del nostre poble? I no parlem pel que fa al camp sociopolític, econòmic, lingüístic, etc. (...) Malgrat tot, a la base eclesial, en tots aquests anys –i ara també– , hi ha hagut grups i persones sincerament decidides a dur endavant les intuïcions bàsiques del concili, i això encara que els vents oficials d’ara bufen en contra no ho para ningú; produiran passions, creus, morts, però un dia, encara que torpement i lamentable, retardada, ocorrerà la resurrecció de l’Església renovada que Joan XXIII va somniar des de la finestra oberta del seu despatx».⁸⁶¹

⁸⁶⁰ Ob. Cit. “El sínode no és senyor del Concili”.

⁸⁶¹ Ob. cit. “Als vint anys del concili”.

6.18. LA IDENTITAT, LA TERRA I LA GENT. LES REIVINDICACIONS VALENCIANISTES DE SAÓ. EL PAÍS VALENCIÀ VIST PER SAÓ.

6.18.1. El valencianisme de Saó, un model fusterià contrari al blaverisme.

La figura clau del nou valencianisme⁸⁶² sorgit en els anys seixanta del segle XX és Joan Fuster. La seua obra més influent, com ja hem avançat en la introducció d'aquesta tesi, és *Nosaltres els valencians* (1962). Però també configuren aquesta nova visió sobre la identitat dels valencians altres obres seues escrites als anys seixanta i principis dels setanta, com ara *Qüestió de noms* (1962), *El País Valencià* (1962), «Contra el nacionalisme espanyol» (*Revista de Catalunya*, 1967), *Hi ha més catalans encara* (capítol del llibre *Dolça Catalunya*, 1968), «País Valencià, una singularitat amarga» (*Cuadernos para el Diálogo*, 1973)⁸⁶³ i *El cas valencià* (pròleg del llibre *Els veritables altres catalans*, 1973). Igualment hi ha una sèrie de treballs escrits entre els anys 1977 i 1983 que són una resposta puntual de Joan Fuster a alguns dels molts problemes identitaris del País Valencià plantejats durant la transició a la democràcia, com per exemple «El nacionalisme i la nova democràcia» (*Reporter*, 1977), «Sobre els Països Catalans, encara» (*Serra d'Or*, 1978), *El blau en la senyera* (1978), *O ara o mai* (1981), *País Valencià, per què?* (1982). I finalment *Cultura nacional i cultures regionals als Països Catalans* (capítol del llibre de diversos autors *Els valencians davant la qüestió nacional* (1983)).⁸⁶⁴

Nosaltres els valencians, i la resta de l'obra fusteriana que analitza la identitat valenciana. La principal novetat del discurs fusterià serà la *nació* definida a partir de la llengua, el català. I consegüentment l'àmbit *nacional* dels valencians seria un marc compost pels territoris de parla catalana, els Països Catalans, que és una proposta de nació catalana que s'identifica amb el domini lingüístic. Per tant, Fuster proposa la "reconstrucció nacional" del País Valencià dins dels Països Catalans, terme que ell popularitzà, sobretot en la controvertida obra *Qüestió de noms*. Així doncs, Fuster

⁸⁶² Amb la definició de "nou valencianisme" s'enten el pensament nacionalista o nacionalitari valencià inspirat en els plantejaments identitaris de Joan Fuster. Altres formes de denominar aquest corrent, i que utilitzarem en aquesta tesi, són "valencianisme progressista", "nacionalisme valencià" o "valencianisme nacionalista".

⁸⁶³ Aquest article de Fuster fou reproduït amb el títol "País Valencià, una realitat amarga" en *Saó*, núm.8 (setembre-octubre 1977), p.9-10.

reivindica la catalanitat de la llengua i cultura del País Valencià enfront d'un procés històric de castellanització i despersonalització del poble valencià, decadència que arranca ja al segle XVI i que s'accelera després de la desfeta d'Almansa de 1707. A més d'una derrota militar, en aquest procés de castellanització, segons Fuster, havia tingut una gran responsabilitat la burgesia i l'Església. Per a Fuster, al País Valencià no ha quallat una classe dirigent vertebradora de la societat i amb voluntat de liderar el país i, per tant, el comportament de les elits dominants ha estat tradicionalment antivalencià, lingüísticament castellanitzador i políticament sucursalista i submís a Madrid. Aquest comportament històric de les elits, segons Fuster, exigia un canvi de comportament dels futurs dirigents socials i polítics democràtics per crear una nova relació del País Valencià amb Espanya i la resta dels països de parla catalana d'acord als interessos i identitat dels valencians. Amb tot, el discurs de Fuster sobre la nació és més culturalista i lingüístic que polític, malgrat que el seu pensament ha tingut interpretacions politiconacionals diverses, que van des de l'independentisme més radical (PSAN) fins al tercerisme (UPV), i inclús autonomistes (PSPV-PSOE).

6.18.1.1. *El paradigma fusteria en Saó.*

L'obra de Fuster tingué una gran influència en sectors de l'oposició antifranquista i en una part important dels cercles intel·lectuals i universitaris dels anys setanta i principis del vuitanta. Va tenir el resultat d'orientar la presa de consciència del poble valencià cap a una nova formulació nacionalista d'esquerres. En paraules de Benito Sanz i Josep Maria Felip, a partir de *Nosaltres els valencians* assistim a una agonia del valencianisme històric que venia de la República i a l'aparició d'un nou nacionalisme que assumeix la nova esquerra antifranquista. El valencianisme de la II República, tot i admetre la unitat de la llengua catalana, feia de la tradició històrica de l'antic Regne de València l'element vertebrador del país i no qüestiona la unitat d'Espanya. És també un valencianisme que es cova majoritàriament en la dreta democràtica moderada. Per a Fuster aquest valencianisme era una experiència frustrada que calia superar. Fuster promou la idea d'un ressorgiment del País Valencià partint d'una consciència unitària de catalans, valencians, mallorquins, rossellonesos i aragonesos de la Franja d'Orient que parlen una mateixa llengua, el català. És a dir, fonamenta la idea lingüística, cultural i

⁸⁶⁴ Vegeu JOAN FUSTER (1994). *Contra el nacionalisme espanyol*. Introducció i selecció de textos a cura de Jaume Pérez Muntaner. En aquesta obra Pérez Muntaner fa una recopilació dels principals escrits

política dels Països Catalans. Al seu parer el poble valencià no podia assolir la seua plenitud fora del context català. Això no obstant, la idea de la catalanitat dels valencians no era nova. Segons Jaume Pérez Muntaner, la visió del País Valencià com a part de la “nació catalana” és molt generalitzada entre els valencianistes dels anys trenta. Escriptors com Miquel Duran i Tortajada, Eduard Martínez Ferrando, Manuel Sanchis Guarner, organitzacions nacionalistes com Acció Valenciana i Acció Cultural Valenciana, o revistes com *La República de les Lletres* o *El Camí*, per exemple, proclamen la “unitat catalana” com una realitat cultural i lingüística.⁸⁶⁵ Tanmateix, Fuster va més lluny, dóna al fet diferencial valencià un contingut més polític. Enfront el nacionalisme espanyol unitarista, Joan Fuster anima a tots els territoris de llengua catalana a buscar la unitat per no desaparèixer com a poble davant l’empenta assimilacionista dels estats espanyol i francès. El nacionalisme de Fuster no pretén imposar-se als nacionalismes espanyol i francès, tot el contrari, és un nacionalisme defensiu no agressiu que lluita per la supervivència cultural dels Països Catalans.

Per tant, el nou valencianisme fusterià es diferencia del de la República en tres coses fonamentalment: és predominantment universitari, és políticament radical i democràtic, i tendeix a manifestar-se de manera predominant, encara que no exclusiva, en el socialisme.⁸⁶⁶ Els nous valencianistes sorgits en la dictadura seran predominantment d’esquerres, amb un component catalanista, seran conflictius amb l’espanyolisme castellanista, es rebel·len contra la marginació del català respecte del castellà, no accepten la subordinació política del poble valencià al poder central, i tenen un fort compromís personal i col·lectiu amb la recuperació i normalització de la llengua.

Cal parar l’atenció en el Partit Socialista Valencià (PSV), per la presència posterior en *Saó* d’alguns dels seus militants més significatius. El PSV, fundat el 1964, és una de les formacions més actives dels anys seixanta. El PSV es defineix com a socialista i nacionalista, tenia una implantació bàsicament a la Universitat de València. El grup motor i organitzador del socialisme nacionalista el formen Eliseu Climent, Ferran Zurriaga, Vicent Álvarez i Joan Francesc Mira. Al nucli inicial se n’apunten altres estudiants universitaris com Ricard Pérez Casado, Valerià Miralles, Ferran Martínez Navarro, Josep Vicent Marqués, Enric Jordà, Èlia Navarro, José Rodrigo Huerta, Maria

de Fuster sobre el nacionalisme i la qüestió nacional valenciana.

⁸⁶⁵ FRANCESC PÉREZ MORAGON: “El valencianisme i el fet dels Països Catalans (1930-1936)”, en *L’Espill*, p.53-73.

⁸⁶⁶ BENITO SANZ i JOSEP M. FELIP (2006). *La construcción política de la Comunitat Valenciana (1962-1982)*. pp.31-39.

del Carme Mira, Alfons Cucó, Manuel García García, Tomàs Ribera, Vicent Ventura, Joan J. Pérez Benlloch i Josep Lluís Blasco. El PSV liderà dues campanyes que romanen en la memòria col·lectiva del valencianisme. Aquestes es concreten en dos missatges: “Parlem valencià” i “Valencians unim-nos”, repetits en parets i murs de València la primera i del País Valencià la segona. La primera campanya es feu coincidint amb el 9 d'octubre de 1965 i la segona el 7 de març de 1966.⁸⁶⁷ Anys després veurem en Saó Vicent Ventura, Joan Francesc Mira, Josep Lluís Blasco i Vicent Álvarez. El PSV desapareix en 1968, però molts dels seus antics militants seran l'embrió de noves formacions nacionalistes, com ara els Grups d'Acció i Reflexió Socialistes (GARS), grup fundat per Vicent Ventura, Joan Josep Pérez Benlloch i Marius García Bonafé. A finals de 1974, i per iniciativa de Pérez benlloch, els GARS formen el Partit Socialista del País Valencià (PSPV). Simultàniament al PSPV apareixen altres partits socialistes nacionalistes, com ara Reconstrucció Socialista del País Valencià (RSPV), Socialistes Valencians Independents (SVI) i Agrupament Socialista valencià (ASV).⁸⁶⁸ Cal afegir que RSPV tenia vinculació amb els moviments catòlics de la JOC, HOAC i Cristians pel Socialisme, on militaran molts dels fundadors i col·laboradors de Saó. Més endavant s'uneixen PSPV, SIV, RSPV i ASV en la Convergència Socialista del País Valencià, que passarà més avant a dir-se definitivament PSPV. El PSPV es fusiona el 1978 amb el PSOE formant el PSPV-PSOE.

Aquest valencianisme, segons Benito Sanz i Josep Maria Felip, no té vinculacions amb el valencianisme republicà, és una nova tradició valencianista, és un nou nacionalisme sorgit de l'esquerra que ha rebut les influències teòriques de Joan Fuster i l'experiència pràctica de la resistència cultural de Catalunya. De fet, un pas decisiu per al nucli de joves universitaris del PSV va ser un viatge a Catalunya el 17 d'abril de 1960. Es tracta d'una excursió cívico-patriòtica al Principat organitzada per Joan Fuster i Max Cahner (un dels promotors de *Serra d'Or*) en la que participaren 13 estudiants de la Universitat de València acompanyats per l'assagista de Sueca. En aquest viatge es feu una visita als principals emplaçaments mítics del nacionalisme català. Serà Fuster l'encarregat de seleccionar el petit grup que visitarà Catalunya. Aquest estava format per Eliseu Climent, Lluís Aracil, Marius García Bonafé, Ferran Martínez Navarro, Lluís Alpera, Josep Lluís Viciano, Rafael Ballester Ramos, Josep Palàcios, Antoni BARGUES,

⁸⁶⁷ Vegeu BENITO SANZ i MIQUEL NADAL. *Tradició i modernitat en el valencianisme (1939-1983)*. Tres i Quatre, València:1996. pp.88-104.

⁸⁶⁸ *Op. Cit.* FELIP i SANZ. *La construcció política...*,p.200.

Lluís Monferrer, Rafael Martínez Valero, Miquel Mestre Navarro i Josep Raga. Al llarg d'una setmana visitaren Barcelona, Montserrat i Queralt, i escoltaren xerrades de l'equip de *Serra d'Or*, d'Oriol Bohiges, de Jordi Pujol, de Joan Fuster i d'altres.⁸⁶⁹

Aquest viatge de Fuster i els tretze estudiants inicia una tradició d'excursions patriòtiques valencianistes a l'abadia de Montserrat durant els anys 60 i 70, experiència cultural que reforçarà la idea de la recuperació nacional del País Valencià, allò que es coneixia col·loquialment com "fer país". Pel monestir de Montserrat passen tots els *patums* de la resistència catalana que col·laboren en *Serra d'Or*. Aquests viatges reforcen la vinculació del valencianisme amb Catalunya. Aquesta vinculació es farà principalment a través de col·laboracions de valencianistes en *Serra d'Or* i els contactes en la clandestinitat que mantindran representants de partits nacionalistes de Catalunya i del País Valencià. Bona part de la intel·lectualitat valencianista del moment va deixar també la seua firma en *Serra d'Or*. Amb aquests precedents s'entén la influència que causa aquesta revista de Catalunya en la intel·lectualitat nacionalista valenciana del moment. I no sols entre els socialistes nacionalistes, sinó també en els democratacristians de la UDPV i els mateixos preveres i seglars cristians fundadors de *Saó*. De fet, és interessant destacar que alguns dels futurs col·laboradors més destacats de *Saó* escriuen també en *Serra d'Or*, com és el cas de Joan Fuster, Josep Maria Soriano, Lluís Alpera o Ricard Blasco, per citar alguns casos. I, tal com hem vist, el nucli fundador de *Saó* també realitzà pel seu compte excursions patriòtiques a l'abadia de Montserrat, a mode de convivències i retirs espirituals, fet que ha creat uns vincles permanents entre el monestir i *Saó*.

A més del paper ideològic de Fuster, també és determinant en l'adquisició de consciència nacionalista en el PSV la influència de professors de Catalunya a la Universitat de València, com ara Joan Regla, Miquel Tarradell, Emili Giralt, Miquel Dolç, Josep Fontana i Ernest Lluch, així com els aplecs de la joventut organitzats per Lo Rat Penat a partir de 1960 on confluïran també universitaris de l'Aula Ausiàs March de la Universitat de València.

Però a més del PSV, la visió nacional del País Valencià de Joan Fuster és assumida (de forma ortodoxa o amb variacions) per altres formacions clandestines com el Partit Socialista d'Alliberament dels Països Catalans (PSAN), Germania Socialista, el Partit Comunista del País Valencià (PCPV), el Moviment Comunista del País Valencià

⁸⁶⁹ Op.cit. SANZ i NADAL. *Tradició i modernitat* . pp.88-104.

(MCPV) i la Unió Democràtica del País Valencià (UDPV), entre altres. I en la Transició i la primera legislatura democràtica el fusterianisme formarà part de l'ideari de noves formacions com el PSPV, el Partit Nacionalista del País Valencià (PNV), la Unitat del Poble Valencià (UPV), alhora que continuarà estant present en el PCPV, PSAN, MCPV i a partir de 1980 en sectors molt residuals del PSPV-PSOE.

En conclusió, les idees nacionalitàries que deriven de l'obra de Joan Fuster aplicades a la política es poden resumir en quatre característiques principals.

1. Catalanisme, intel·lectualisme i racionalisme. Assumeix la catalanitat lingüística del País Valencià, tot fonamentant aquesta posició amb arguments històrics i culturals basats en investigacions riguroses de les ciències socials.
2. S'alça contra contra l'espanyolisme i regionalisme dominant. Suposa una ruptura total amb la ideologia regionalista flokloritzant i assimilacionista castellana. Per això les institucions estatals i locals franquistes perceben el valencianisme democràtic fusterià com un enemic anacrònic que cal estirpar.
3. Opció modernitzadora de la societat valenciana. La lluita per l'estatut d'autonomia, la normalització lingüística, la comarcalització com a element de vertebració territorial i les llibertats democràtiques i drets socials, són idees de modernització del País Valencià enfront de l'anquilosament polític, social i econòmic del franquisme.
4. Proposta rapturista en els àmbits polític i social. Proposa una ruptura política amb el franquisme (un canvi d'elits polítiques) i la normalització de la llengua vernacla que les èlits franquistes havien abandonat. En definitiva, l'objectiu és un canvi de líders polítics i socials que acaben amb l'històric comportament antivalencià, castellanitzador i sucursalista de les elits dominants.

La influència de l'obra de Fuster –remarquem de nou la idea– impregnà *Saó* no sols en el sector cristià de la revista sinó també en molts col·laboradors agnòstics, la majoria d'ells vinculats a partits d'esquerres (socialistes, comunistes i nacionalistes) i al món universitari, cultural i editorial valencià. Un corrent que si bé és feble en els dos primers anys de la publicació anirà creixent progressivament amb el pas del temps, fins al punt que la cristiana *Saó* –insistim en aquest fet– es convertirà en un espai de convergència de la intel·lectualitat d'encuny fusterià més activa. En la llarga llista de col·laboradors que han assumit les idees de Fuster que va escriure en el passat (o escriuen actualment)

en *Saó* figuren –a més de Joan Fuster– escriptors, periodistes, professors universitaris, artistes i polítics de renom com Joan Francesc Mira, Vicent Ventura, Manuel Sanchis Guarner, Francesc de Paula Burguera, Andreu Alfaro, Ricard Avellan, Lluís Alpera, Ricard Blasco, Gonçal Castelló, Carme Miquel i Diego, Rafael Lluís Ninyoles, Ernest Lluch, Rafael Esteve-Casanova, Josep Giner Marco, Josep Vicent Marqués, Enric Valor, Vicent Miquel i Diego, Trinitat Simó, Vicent Soler, Ricard Pérez Casado, Josep Iborra, Xavier Ribera, els germans Rodolf i Josep Lluís Sirera, Víctor Fuentes, Josep Franco, Manuel S. Jardí, Josep Torrent, Rosa Serrano, Pedro Ruiz, Josep M. Jordan Galduf, Alfons Cervera, Vicent Álvarez, Germà Colom, Ernest Garcia, Toni Mollà, Emèrit Bono, Josep Lluís Pitarch, Emili Piera, Josep Piera, Francesc Pérez Moragon, Rafael Xambó, Adolf Beltran, Jesús Huguet, Josep Guia, Antoni Ferrando, Vicent Garcés, Vicent Pitarch, Enrique Cerdán Tato, Emèrit Bono, Rosa Solbes, Emilia Bolinches, J.J. Pérez Benlloch, Empar Ferrer, Lluís Fonés. Ramon Lapiedra, Manuel Girona, Antoni Furió, Albert G. Hauf i Rafael Prats Rivelles, entre molts altres.

De tota manera, com veurem més endavant, *Saó* assumeix el paradigma fusterià d'una forma heterodoxa. La revista accepta les tesis nacionalitàries de Fuster en l'àmbit lingüístic i històric, però evita pronunciar-se a favor d'un Estat independent dels Països Catalans. Aquesta espinosa qüestió queda relegada a l'opinió dels col·laboradors.

6.18.1.2. *El rebuig de Saó al blaverisme anticatalanista.*

La força que adquireix la proposta fusteriana en la Transició entre les forces de l'esquerra espanta la dreta del franquisme local, que reacciona amb un anticatalanisme visceral de caire violent sense donar la possibilitat d'un debat públic i plural, i utilitzant mitjans de comunicació públics i privats vinculats al règim franquista. El moment de màxim enfrontament és el conflicte civil sobre la identitat valenciana anomenat Batalla de València (1977-1982), període en el que les forces democràtiques treballen per aconseguir l'estatut d'autonomia. Aquest conflicte enfronta a *blavers* contra *catalanistes*. S'enfronten dues concepcions diferents sobre el nom de la llengua, la bandera i la denominació del territori. Unes i altres denominacions havien de ser recollides en l'estatut d'autonomia. Les forces de la dreta defensen la denominació de "Regne de València" i la senyera de les quatre barres coronada amb franja de la ciutat de València com a bandera oficial de la futura comunitat autònoma. Aquesta bandera s'anomena també Real Senyera o Senyera Coronada. De la seua obstinada defensa del

blau en la senyera ve el nom despectiu de *blavers* o *blaveros*, que els encunya el valencianisme progressista. Els blavers també defensen el nom de “llengua valenciana” per a remarcar que el “valencià” és un idioma diferent del “català”. Aquest secessionisme atia el conflicte lingüístic i augmenta més encara la crispació social. Al front del blaverisme n’estaven els líders de la UCD, Manuel Broseta, Emilio Attard i Fernando Abril Martorell (vicepresident del govern d’Adolfo Suárez) i *Las Provincias* amb Reyna com a directora (vertader *factotum* de la Transició valenciana). I li donaren suport la dreta franquista d’AP i Fuerza Nueva i el GAV, entitat que protagonitza accions de violència contra polítics i intel·lectuals d’esquerres. Enfrontats a aquesta postura reaccionària estava l’esquerra i la intel·lectualitat més compromesa, és a dir, el valencianisme nacionalista, que és titllat de *catalanista* i *traïdor* pel blaverisme. Els nacionalistes defensen la Senyera històrica de les quatre barres rojes amb fons d’or de l’antiga Corona d’Aragó (la mateixa bandera que Catalunya), així com la denominació de “País Valencià” i el nom de “valencià” en sentit unitarista per a la llengua.

L’origen de la Batalla de València segueix essent discutit, però la interpretació majoritària afirma que l’inici es produeix després de les eleccions de 1977 com a conseqüència de la reacció radical de la dreta reformista del franquisme, UCD i AP, que no va assumir la victòria electoral del PSOE al País Valencià. En aquestes eleccions l’esquerra (PSPV-PSOE, PCE i PSP) supera a la dreta (UCD i AP) al País Valencià, malgrat que el nacionalisme (UDPV i el PSPV) obté uns resultats molt modestos. Davant de la victòria de l’esquerra, la dreta fomenta una estratègia de tensió social basada en l’anticatalanisme per guanyar electorat. La campanya consistia en vituperar polítics i intel·lectuals d’esquerres que havien assumit la teorització nacional fusteriana, als que acusen de ser abanderats del *catalanisme* i als quals anomenen despectivament *catalanistes*.⁸⁷⁰ Un dels autors que ha formulat aquesta interpretació amb més solvència és l’historiador Alfons Cucó en l’obra *Roig i blau*. Cucó afirma que la reestructuració partidària de la UCD després de les eleccions de 1977, sota la direcció d’Abril Martorell i Manuel Broseta, va tenir dos objectius centrals inseparables. El primer objectiu era aconseguir trencar l’hegemonia de l’esquerra, i en primer lloc la d’un PSOE sòlidament

870 Entre els estudis que millor analitzen els conflictes identitaris de la Transició valenciana destaquen els següents: JESÚS SANZ (1982). *La cara secreta de la política valenciana. De la predemocràcia al Estatuto de Benicàssim*. València: Fernando Torres; JESÚS SANZ I MIQUEL NADAL (1996). *Tradicció i modernitat en el valencianisme (1939-1983)*. València: Edicions Tres i Quatre; ALFONS CUCÓ (2002). *Roig i blau. La transició democràtica valenciana*. València: Editorial Tàndem; FRANCESC VIADEL (2009). *No mos fareu catalans. Història inacabada del blaverisme*. València: Publicacions de la Universitat de València; i VICENT FLOR (2011). *Noves glòries a Espanya*. Catarroja: Editorial Afers.

assentat a les circumscripcions de València i Alacant. El segon objectiu, que Abril Martorell i el seu grup ja havien expressat amb contundència en distintes ocasions dins i fora del Congrés, consistia en frenar el creixement del valencianisme progressista, una ideologia nacionalitària en expansió que estava aconseguint incorporar el seu discurs en l'esquerra. Frenar aquest impuls valencianitzador –sòlidament inserit per primera vegada a la universitat, el món de la cultura i l'educació i en llocs estratègics dels aparats polítics de l'esquerra– fou la tasca primordial del nou equip de la UCD que Abril Martorell posa en joc des de la tardor de 1978 a la de 1979. L'anticos posat era l'anticatalanisme recurrent que, amb fórmules no sempre idèntiques, ja havia potenciat una formació tan decididament espanyolista com el republicanisme blasquista. Ara l'anticatalanisme assumia un discurs renovat entorn al moviment blaver. El suport de *Las Provincias* fou decisiu en l'expansió del blaverisme. Alfons Cucó, però, també destaca la fragmentació de l'esquerra com una de les causes del triomf final del blaverisme. La rapidesa i desigual difusió de les noves idees nacionalitàries fusterianes va trobar dificultats notables per a homogeneïtzar el pensament identitari i elaborar una estratègia compartida entre els partits de l'esquerra per a l'obtenció de l'estatut, cosa que sí havien fet les formacions dretanes.⁸⁷¹

Però també va contribuir al triomf del blaverisme l'extrema violència que es va usar contra el valencianisme fusterià, segons subratlla el periodista Francesc Viadel en el llibre *No mos fareu catans. Història inacabada del blaverisme*. La reacció del blaverisme fou de molta violència verbal i física. Són els anys dels atemptats amb bomba contra Manuel Sanchis Guarner, Joan Fuster i l'alcalde socialista de València, Fernando Martínez Castellano; de l'assassinat a Alacant del jove nacionalista Miquel Grau per gent d'extrema dreta; de les agressions físiques a intel·lectuals i dirigents socialistes del Consell preautònom (Josep Lluís Albiñana), ajuntament de València (Ricard Pérez Casado) i la Diputació de València (Manuel Girona); dels atacs a llibreries nacionalistes, de la “guerra de les misses”, de l'intent blaver d'assalt al palau de la Generalitat, dels aldarulls contra la processó del 9 d'Octubre, de les amenaces de bomba a aplecs nacionalistes, de les agressions al líder del PSAN, Josep Guia, i la seua família; dels articles incendiàries de *Las Provincias* alçant al poble contra “el perill català”... La llista de disbarats és massa llarga.⁸⁷² Mai en la història del País Valencià havia tingut tant de ressò popular, polític i mediàtic la qüestió nacional valenciana com en els anys

⁸⁷¹ Ob. Cit. ALFONS CUCÓ: *Roig i blau*, p.357-361.

de la Transició. Però malauradament el valencianisme fusterià arriba a la gent molt distorsionat pels seus detractors blavers, que no dubten en manipular la història valenciana i estrangeritzar els que defensen les idees de Fuster.

La ideologia blavera es fonamenta en set elements principals:⁸⁷³

1. L'anticatalanisme, en un triple sentit: antivalencianisme, antipancatalanisme i catalanofòbia. Es presenta com la proposta de la valencianitat vertadera i expulsa d'aquesta consideració als fusterians. El blaverisme s'identifica com a defensor de la "vertadera identitat valenciana" remarcant les diferències amb Catalunya: "llengua valenciana" diferent a la catalana, senyera amb franja blava diferent a la de Catalunya i "Regne de València" diferent a un "País Valencià" suposadament adscrit als "Països Catalans". El blaverisme arravata la categoria de "valencianisme" als nacionalistes fusterians, als que identifica amb projectes "catalanistes". Així mateix, el blaverisme comparteix amb l'espanyolisme tres característiques: unitarisme o uniformisme polític, la visió que la riquesa de Catalunya és a causa de la inversió de la resta d'Espanya i l'assimilacionisme lingüístico-cultural. En definitiva, per al blaverisme ser valencià és ser no català, i fins i tot anticatalà, però per damunt de tot espanyol. El blaverisme, amb el seu anticatalanisme, fa del País Valencià una "regió" plenament integrada a Espanya i el més allunyada possible de Catalunya.
2. Populisme i antiintel·lectualisme. El blaverisme dividirà la societat entre "poble" i "catalanistes", que són bàsicament polítics i persones amb un gran nivell cultural. Aquests són presentats com a "traïdors" a la "valenciania autèntica" que ells i les classes populars encarnen. El blaverisme apel·la als sentiments per damunt de la racionalitat: la valencianitat es presenta com un amor a València pretesament apolític. Així s'apropia de les suposades essències del poble. El seu

⁸⁷² Ob. Cit. FRANCESC VIADEL: *No mos fareu catalans*.p.98-113 i 140-144.

⁸⁷³ He seguit en aquesta classificació les obres ja citades de FRANCESC VIADEL (2009). *No mos fareu catalans. Història inacabada del blaverisme*; VICENT FLOR (2011). *Noves glòries a Espanya*; i RAFAEL XAMBÓ: *Comunicació, política i societat. El cas valencià*. I també FRANCESC VIADEL (2010): "Premsa, poder i anticatalanisme. La vigència de *Las Provincias*"; ANSELM BADOQUE ARRIBAS (2009). "Unió Valenciana (1982-2008). Una aproximación".

valencianisme es reforça d'elements identitaris folkloritzants molt arrelats a la cultura popular (les falles, la paella, la Mare de Déu dels Desemparats, l'Himne Regional, la barraca valenciana...) que calen en la mentalitat col·lectiva del poble. L'antiintel·lectualisme es manifesta de la forma més abrupta amb el secessionisme lingüístic. El blaverisme nega la vinculació del "valencià" i el "català"; afirma que la "llengua valenciana" s'havia format abans de la conquesta de Jaume I, concretament venia dels mossàrabs que s'havien resistit a la islamització, una teoria que no se sustenta científicament i que rebutja taxativament la Universitat de València en l'*Informe sobre la llengua del País Valencià* de 1978.

3. Conservadorisme i retòrica antimodernitzadora. Els "catalanistes" representen la modernització del país, vista com a catalana, que cal extirpar. Idealitzen el passat preindustrial valencià -amb els estereotips de l'horta de València- imaginat com un espai d'harmonia i puresa.
4. Regionalisme, provincialisme i espanyolisme. El blaverisme defensa un regionalisme dins de la unitat indivisible d'Espanya, una concepció provincialista del País Valencià (proclama la "germanor" entre les tres províncies) i un espanyolisme explícit i fins i tot entusiasta. El blaverisme, segons Francesc Viadel, ha estat un dels instruments més eficaços del nacionalisme espanyol a terres valencianes, una de les avantguardes més eficaces al conjunt de l'Estat en la defensa del principi de la unitat radical d'Espanya. I també una de les eines més útils de substitució lingüística i d'aturada del nacionalisme valencià.
5. Indefinició partidista durant la Transició. Inserir el blaverisme en la UCD i AP durant la Transició, el blaverisme adquireix personalitat política pròpia de la mà d'Unió Valenciana en els anys vuitanta i noranta del segle XX.
6. L'essencialisme i la retòrica de l'autenticitat. El blaverisme presenta al poble valencià com a víctima del "catalanisme" i es fa intransigent contra els "catalanistes". Justifiquen així la violència i la virulència verbal contra el valencianisme progressista fusterià.

7. No reivindica més nivell d'autogovern ni la normalització de la llengua. Malgrat considerar-se els “vertaders” i “autèntics” valencians, el blaverisme mai es dirigirà a reivindicar un nivell d'autonomia més elevat o a defensar polítiques per aconseguir l'extensió i normalització i l'ús social de la “llengua valenciana”. Durant la Transició el blaverisme va contribuir a paralitzar i reconduir el procés autonòmic valencià cap a un grau més inferior d'autogovern que Andalusia, Catalunya, Galícia i el País Basc. I després de l'assumpció de l'autonomia, amb l'excusa de què els *catalanistes* volien “catalanitzar” el país, s'oposa a les polítiques públiques de promoció i normalització lingüística. El blaverisme, en definitiva, ha estat un eficaç instrument de castellanització.

Aquesta ideologia comptà amb el suport de les èlits dirigents conservadores (polítiques, econòmiques i socials) de la Transició, radicalitzades i poregoses enfront el fusterianisme i l'esquerrisme antifranquista. Igualment compta amb el suport del sistema comunicatiu valencià hereu del franquisme (*Las Provincias*, *Levante*, l'agència Cifra (EFE) i el centre regional de TVE), que se situa d'una forma majoritària al costat de la proposta blavera. L'estructura comunicativa del franquisme tardà en desaparèixer, com puntualitza Rafael Xambó. El Movimiento Nacional tingué una importància decisiva en la divulgació del blaverisme. Fins a 1984 encara es mantenen els diaris de l'antiga cadena de mitjans de comunicació franquistes: *Levante*, *Información* i *Mediterráneo*. També s'alineen amb el regionalisme anticatalanista la majoria de mitjans privats, convertint-se *Las Provincias* en el líder de la instrumentalització mediàtica de la identitat valenciana a favor de les tesis blaveres. L'anticatalanisme es converteix en la principal línia editorial d'aquest diari. Entre les causes d'aquest lideratge, segons Xambó, hi hauria precisament la capitalització de la Batalla de València i la instrumentació del blaverisme, la crítica contundent contra el nou poder socialista a partir de 1982 i les inèrcies de compra i lectura de premsa: *Las Provincias* tenia una llarga tradició històrica (fundat per Teodor Llorente la segle XIX) i una gran implantació a l'àrea metropolitana de València, on concentrava més de la meitat dels seus lectors. A més, *Las Provincias* no manifestà cap escrúpol a l'hora de practicar un periodisme basat en la mentida i la manipulació de la història valenciana a favor del blaverisme. Les manipulacions reiterades durant anys aconseguiren fabricar una realitat identitària d'acord amb el blaverisme. Francesc Viadel sintetitza amb molta claredat el paper del diari degà en la difusió de les tesis blaveres: «*Las Provincias* ha estat durant

llargues dècades el garrot blaver contra qualsevol valencianisme progressista o indicatiu de modernitat i, per tant, també la trona pública, legitimadora, de personatges vinculats a la violenta extrema dreta anticatalanista».⁸⁷⁴ Per altra banda, el tancament consecutiu de periòdics en castellà favorables als plantejaments nacionalistes (*Valencia Semanal*, *Diario de Valencia* i *Noticias al Día*), així com la modesta difusió de la premsa nacionalista en català (*Saó* i *El Temps*), va aplanar més encara el camí del blaverisme. Al final, quan es tanca el procés autòmic l'any 1982, el valencianisme democràtic d'encuny fusterià havia quedat ja expulsat a la marginalitat política i mediàtica.

Amb el canvi d'estratègia de la UCD després de les eleccions generals de 1977, el blaverisme es converteix en un moviment amb gran capacitat de penetració especialment a l'àrea metropolitana de l'Horta i València. Acaba aglutinant políticament sectors de les classes mitjanes tradicionals, propietaris agrícoles i petits empresaris al voltant d'una idea (més sentimental que racional) que nega – com hem dit – la catalanitat lingüística del País Valencià. El blaverisme, a diferència dels partits nacionalistes, té èxit polític. Anselm Badoque ha analitzat l'evolució del principal partit blaver, Unió Valenciana (UV), i constata com aquesta formació naix, creix i mor sota l'ombra de la dreta espanyolista, primer AP i posteriorment el PP. Durant la Transició el blaverisme polític es va incubant en la UCD i AP, i de forma minoritària en Unió Regionalista Valenciana. Va ser després de la desaparició de la UCD el 1982 quan el regionalisme polític blaver va adquirint importància destacable i actua amb sigles pròpies. Després de la caiguda de la UCD, la Alianza Popular de Manuel Fraga pren el relleu de la dreta. Aquest promou a tot Espanya una coalició de dretes regionalistes al voltant d'AP, aleshores partit hegemònic de dretes al País Valencià. Fou en aquest context quan el 30 d'agost de 1982 naix UV, partit en el qual tenen gran protagonisme l'empresari Vicente González Lizondo i l'ex-alcalde franquista de València, Ramón Izquierdo, qui tenia una estreta relació amb Fraga. Amb UV el blaverisme inicia una nova etapa. UV centra el seu discurs en combatre la suposada catalanització de la societat valenciana, aconseguint rèdits electorals. Entre 1982 i 1985 UV es presenta a les eleccions dins de la Coalición Popular capitanejada per AP, aconseguint alguns regidors a l'ajuntament de

⁸⁷⁴ Vegeu FRANCESC VIADEL (2010): "Premsa, poder i anticatalanisme. La vigència de *Las Provincias*".p.109.

València i altres consistoris de l'Horta. El partit se sustenta en forces socials que aleshores fomentaven el blaverisme: les falles i el Valencia CF. A partir de 1985, consolidat ja el liderat de González Lizondo, UV es presenta en solitari a les eleccions i creix. En les eleccions generals de 1986 UV aconseguix un diputat al Congrés, mentre que les autonòmiques i municipals de 1987 traou sis diputats en les Corts Valencianes, prop de 200.000 vots, 200 regidors i alguns alcaldes. UV es convertirà en una força política que no havia de ser menyspreada.⁸⁷⁵ En el futur UV havia de condicionar la política i la identitat valencianes. De fet, en les eleccions autonòmiques de 1995 UV decideix la composició del govern de la Generalitat en coalició amb el PP, presidit per Eduardo Zaplana.

Contràriament, el valencianisme nacionalista fracassa políticament en les primeres legislatures democràtiques. El 1982 el PNPV i l'Agrupament d'Esquerres del País Valencià funden la Unitat del Poble Valencià (UPV), que no aconseguix entrar mai en les Corts Valencianes en solitari. El nacionalisme valencià opta finalment per aliar-se a altres forces d'esquerra per a guanyar pes polític. L'any 1997 la UPV i altres partits nacionalistes funden el Bloc Nacionalista Valencià (BNV), que finalment en coalició amb altres forces polítiques aconseguirà representació en els parlaments valencià i espanyol. En 2007 el BNV entra per primera vegada en les Corts Valencianes dins de la Coalició Compromís pel País Valencià, que havia format amb EUPV i Els Verds. I en 2011 obté un diputat per València al Congrés per primera en la Coalició Compromís. Els nacionalistes han assolit un modest poder legislatiu en un moment en que Unió Valenciana s'ha disgregat i el blaverisme ha passat a ser hegemonitzat pel PP.

Fets aquests aclariments sobre l'evolució política del blaverisme i del valencianisme nacionalista, cal dir que *Saó* rebutja taxativament la ideologia que encarna el blaverisme. Critica en nombrosos escrits els plantejaments anticatalanistes identitaris dels blavers i reprova el suport de *Las Provincias* a aquest moviment. I sobretot condemna enèrgicament la violència blavera, tant la que pateixen alguns col·laboradors de la revista com la que sofreix el món nacionalista en general. Alguns religiosos vinculats a *Saó* foren víctimes d'aldarulls blavers. Recordem els atacs a Pere Riutort pel

⁸⁷⁵ Vegeu ANSELM BADOQUE ARRIBAS (2009). "Unió Valenciana (1982-2008). Una aproximación". *Papers*, núm.92, 2009. pp. 197-225.

Llibre del Poble de Déu o la “guerra de les misses”. No seran els únics incidents. El 2 de febrer de 1978 *Saó* organitza a l’Ateneu Mercantil de València un debat sobre “Autonomia i Església valenciana” en el que participen Josep Espasa, Vicent Miquel, Nicolau David, Jaume Sancho i Honorat Ros. L’acte és interromput per la dreta blavera, que amb pancartes i banderes amb franja blava increpen als ponents que usen en les seues intervencions el terme “País Valencià”, alhora que exigeixen amb crits que la taula redona es faça en castellà. Entre les persones que rebenten l’acte estan Vicent Giner Boira d’AP i el requetè Fermín Juanto, dos dels col·laboradors blavers més prolífics de *Las Provincias* (recordem, aquests dos duen a terme en el diari una intensa campanya de descrèdit contra Pere Riutort i *Llibre del Poble de Déu*). Els avalotadors, entre els que hi havia també gent d’Unio Regionalista Valenciana, feren cas omís a les peticions de membres la junta directiva de l’Ateneu Mercantil que demanen respecte a la llibertat d’expressió dels ponents. Finalment l’ateneu es veu obligat a clausurar l’acte davant l’actitud prepotent de Fermín Juanto, que s’apoderà del micròfon de la taula i llança disquisicions blaveres sobre temes relacionats amb la llengua dels valencians. *Saó* va enviar una nota de premsa als mitjans de comunicació, en la que manifesta la seua indignació, lamenta la intolerància dels blavers i qualifica l’incident com una “provocació de totalitarisme ideològic que ens sembla totalment alié a l’orientació dialogant de la revista”.⁸⁷⁶ Però l’amenaça blavera no cessarà, hi haurà més atacs contra *Saó*. Un dels més cridaners té lloc l’any 1998: la façana de la redacció de *Saó* apareix plena de pintades difamatòries (“So burros Saó” i “Retors traidors a Valencia”), signades pel blaver Col·lectiu Francesc Vinatea.

Però, a més de la violència, el que preocupa a *Saó* és la força progressiva que va adquirint el blaverisme en la societat civil i la política. *Saó* veia al blaverisme com una manifestació d’extrema dreta, espanyolista, irracional i violenta. Una ideologia destructiva que no sols era perillosa per a la recuperació de la identitat valenciana, sinó que també era contrària als principis més elementals dels valors dels cristians. Abunden

⁸⁷⁶ Consell de redacció de *Saó*: “Autonomia i Església valenciana”. *Saó*, 10 (gener-febrer 1978), p.5.

els articles en *Saó* amb aquesta visió negativa. Però *Saó* evoluciona en la seua visió del blaverisme. Al principi, en els anys de la Batalla de València, *Saó* veu el blaverisme com un grup minoritari de reaccionaris del franquisme (l'anomenat bunker-barraqueta) que agita a les masses per torpedinar el valencianisme democràtic i l'autonomia, però la revista manté certa esperança que la consecució de l'autonomia acabe diluint-lo. Però lluny de passar això el blaverisme creix i es converteix en un moviment de masses i aconsegueix èxits electorals per mitjà d'UV, a diferència del fracàs sistemàtic dels partits nacionalistes. És aleshores quan *Saó* veu el blaverisme com un moviment que s'ha instal·lat en la societat valenciana i cal analitzar amb profunditat. I així ho feu en el Quadern "El fenomen del blaverisme", publicat en març de 1986.

Malgrat els vents en contra, *Saó* es manté fidel al nou valencianisme fusterià, que suposa canvi, modernització, autogovern, revalencianització i normalització lingüística.

6.18.1.3. Les reivindicacions valencianistes de Saó.

Tota publicació periòdica selecciona informació, vehicula idees i indueix models de representació i pensament. En aquest sentit *Saó*, en tant que assumeix els plantejaments nacionalitaris de Joan Fuster d'una manera heterodoxa, i atés la duració en el temps de la revista, creiem que ha tingut una contribució important en la construcció de la identitat valenciana progressista. De fet, *Saó* assumeix sis idees o reivindicacions fonamentals del valencianisme nacionalista del tardofranquisme i la Transició, les quals, juntament amb el component cristià de la revista, configuren la informació que *Saó* selecciona, vehicula i inculca als seus lectors. Uns lectors que –no ho oblidem– són líders d'opinió en el món cultural, acadèmic i polític del valencianisme democràtic d'aquest període.

Les sis idees del valencianisme progressista que assumeix *Saó* són les següents:

- 1. La lluita per la recuperació de l'autogovern del País Valencià enfront segles de despersonalització, centralisme polític i assimilació cultural castellana.** La Constitució de 1978 articula un nou Estat organitzat en comunitats autònomes. *Saó* veu amb això una oportunitat històrica per recuperar l'autogovern perdut en la batalla d'Almansa de 1707. El País Valencià té una llengua pròpia (el català) i una personalitat diferenciada com a conseqüència d'una història de segles articulada en l'antic Regne de València fundat per Jaume I el 1238, data de

naixement de l'actual poble valencià que és anterior a la creació de la corona d'Espanya. Per això, segons el valencianisme democràtic, el País Valencià havia de ser considerat una nacionalitat històrica dins del nou estat autonòmic. Però la Carta Magna dóna aquest reconeixement sols a Catalunya, Galícia i el País Basc pel fet de tenir antecedents autonomistes, és a dir, durant la Segona República van aconseguir aprovar els seus estatuts d'autonomia. El País Valencià no va poder donar aquest pas estatuari en l'etapa republicana, però això no li resta tenir una identitat cultural pròpia. Saó defensa aquest plantejament, i la història li serveix d'argument.

La identitat valenciana amb base lingüística catalana comença a forjar-se a partir del segle XIII I. Entre els anys 1233 i 1245 el rei de Catalunya i Aragó, Jaume I, va conquerir el territori musulmà del Sharq al-Andalus, tot creant el Regne de València que va incorporar a la Corona d'Aragó dotant-lo d'autogovern i lleis pròpies: els Furs de València. Entre l'any 1238 (conquesta de València per Jaume I) i 1707 (desfeta d'Almansa), el poble valencià havia gaudit d'un autogovern dins de la Corona d'Aragó. La repoblació catalana-aragonesa provocà l'expansió del català per les comarques valencianes del litoral i del castellà-aragonés per les zones de l'interior. En aquesta duplicitat de procedència és on es troba el dualisme lingüístic valencià. La superioritat econòmica i demogràfica de les comarques catalanes, i el pes de la capital, van convertir el català en llengua hegemònica i, per tant, en llengua vernacle del país. Els valencians viuran un període d'esplendor polític, econòmic i cultural al segle XV on es produeix l'anomenat Segle d'Or de la literatura catalana amb figures com Ausiàs March, Joanot Martorell, Isabel de Villena, Jordi de Sant Jordi, Rois de Corella, Sant Vicent Ferrer i altres més. La llengua catalana serà l'oficial del regne i és protegida i impulsada per la Cancilleria Reial.⁸⁷⁷ El català va ser durant més de tres segles la llengua administrativa literària dels valencians. Al segle XVIII té lloc la Guerra de Successió a la corona d'Espanya entre l'Arxiduc Carles d'Àustria i Felip V. Els partidaris del bàndol austracista s'anomenaren popularment *maulets* i els del bàndol borbònic *botiflers*.⁸⁷⁸ La Corona d'Aragó

⁸⁷⁷ Vegeu JOAN FUSTER: *Nosaltres els valencians*, i JOAN REGLÀ: *Aproximació a la història del País Valencià*.

⁸⁷⁸ La paraula "botifler" en la Guerra de Secessió tenia una connotació despectiva i de burla contra els felipistes o borbònics. Durant la Transició el terme "botifler" serà utilitzat de forma pejorativa pel valencianisme nacionalista per a referir-se als blavers i espanyolistes.

recolza a l'Arxiduc Carles, que és derrotat en la batalla d'Almansa de 1707. Això suposa l'abolició dels Furs i del Regne de València per mitjà dels Decrets de Nova Planta de Felip V "por justo derecho de conquista".⁸⁷⁹ D'ací la dita popular: "Quan el mal ve d'Alamansa a tots alcança". A partir d'ara s'imposa el castellà com a llengua oficial i les lleis de Castella, i s'inicia un procés de pèrdua de poder polític, despersonalització i aculturació que perdurarà segles.

Després de 1707 s'imposa l'uniformisme idiomàtic i centralisme polític. El País Valencià és converteix en una província de Madrid. La monarquia borbònica del XVIII i després els liberals del XIX, imposen una concepció de pàtria espanyola que gira entorn a les lleis, la llengua i costums de Castella. La despersonalització dels valencians s'incrementa més encara amb la creació de les províncies l'any 1833, que divideix el territori en tres demarcacions (Castelló, València i Alacant) dirigides cadascuna per una diputació provincial depenent del govern de Madrid. El gentilici "valencià" va difuminant-se a mesura que augmenta el sentiment provincial. El règim de la Restauració (1876-1923) i la dictadura de Primo de Rivera (1923-1930) accentuen més el sucursalisme polític i el provincialisme dels valencians. Durant les primeres dècades del segle XX es produeix un tímid punt d'inflexió. Apareix el valencianisme polític. El doctor Faustí Barberà crea València Nova i organitza el 1907 l'Assemblea Regionalista Valenciana, que propugnà l'autonomia regional. Es crea un moviment que, com afirma Alfons Cucó, evoluciona del provincialisme al regionalisme polític. A partir d'aquell moment van sorgint partits valencianistes de diverses tendències (Unió Valencianista Regional, Joventut Regionalista Valenciana, Centre Nacionalista Republicà...) que assumeixen la unitat del català. Aquests competeixen contra el blasquisme -castellanista i anticatalanista-, dirigit per Vicente Blasco Ibáñez i Félix Azzati. La proclamació de la II República obri noves perspectives, la Constitució de 1932 permet la creació de regions autònomes. En aquest context diverses formacions polítiques i sindicals elaboren per separat alguns avantprojectes d'estatut d'autonomia. Més endavant el Front Popular crea la "Comisión pro Estatuto del País Valenciano", que aprova el 26 de juliol de 1936

⁸⁷⁹ Vegeu CARMEN PÉREZ APARICIO: *De l'alçament maulet al triomf botifler*.

l'Avantprojecte d'Estatut de la Regió Valenciana, que no aconsegueix aprovar-se en les Corts republicanes a causa de la Guerra Civil.⁸⁸⁰

En la dictadura franquista la castellanització i submissió política assoleix el seu apogeu. El règim redueix el català a un ús purament folklòric. El deure de parlar castellà, única llengua oficial, es barreja amb l'apologia del Segle d'Or castellà i les gestes de l'Imperi espanyol del segle XVI. Com diu Santi Cortés, la instrumentalització franquista de la nostra història i cultura va forjar un absurd regionalisme espanyolista despersonalitzador i va sotmetre el català a l'abandó més absolut.⁸⁸¹

Amb aquests antecedents històrics, quan s'inicia la Transició *Saó* veu una conjuntura favorable per aconseguir l'estatut d'autonomia i recuperar l'autogovern perdut el 1707. *Saó* defensa una autonomia valenciana amb el màxim sostre competencial i el reconeixement del País Valencià com a nacionalitat històrica. I en aquesta reivindicació centrarà bona part del seu discurs periodístic. L'estatut d'autonomia és concebut per *Saó* com un instrument per al retrobament del poble valencià (amb la història, la cultura i la llengua heretades del passat) i per al ressorgiment del País Valencià (mirar cap al futur, crear institucions d'autogovern, revalencianitzar el país, normalització de la llengua). A més, l'estatut és reivindicat per *Saó* com una eina per a fer "política valenciana". *Saó* no vol un estatut qualsevol, exigeix per al País Valencia el reconeixement de nacionalitat històrica (igual que Catalunya, Galícia i el País Basc) i el màxim nivell de competències. Les pàgines de *Saó* plasmen els moments més decisius i conflictius del procés autonòmic. En aquesta línia d'anàlisi *Saó* crea la seccions «Cap a l'autonomia» i «Pels carrers del País» per fer un seguiment dels fets polítics de la preautonomia. En la primera secció col·laboren Vicent Franch, Lluís Aguiló, mentre que en la segona ho fan Paco Blai i Lluçà Romero. A més, la postura del consell de redacció sobre aquesta qüestió apareix reflectida habitualment en l'«Editorial» i la secció «En punta». I tot això es completa amb la secció «Racó polític» on escriuen Antoni López, Emili Marin i Cristòfor Aguado. El llarg camí cap a l'autonomia fa córrer molta tinta en *Saó*.

⁸⁸⁰ Vegeu ALFONS CUCÓ (1977). *El valencianismo político, 1784-1939*. Barcelona, Ariel.

⁸⁸¹ SANTI CORTÉS (1995). València sota el règim franquista (1939-1975). IFV-Publicacions Abadia de Montserrat.

La revista *Saó* és concebuda com un espai de lluita, d'agitació cívica d'idees, de transgressió i de resistències col·lectives. De la mateixa manera que trobem en *Saó* catòlics progressistes que durant la dictadura havien participat activament en grups d'apostolat seglar d'Acció Catòlica i moviments cristians de base, en la lluita per la democràcia i l'autonomia hi ha líders i activistes de partits d'esquerra que temps després trobarem col·laborant en *Saó* (uns de forma regular i altres ocasionalment), els quals escriuran algunes reflexions sobre les tensions polítiques i socials que configuren el tortuós camí cap a l'autonomia valenciana. De fet, alguns col·laboradors de *Saó* participen molt activament en les plataformes democràtiques i autonomistes del tardofranquisme i els primers anys de la Transició. En la Taula Democràtica de València (creada l'agost de 1973) trobem Vicent Ventura. En la Junta Democràtica del País Valencià (5 d'agost de 1975) hi són Emèrit Bono, Doro Balaguer i Lluís Font de Mora. Al Consell Democràtic del País Valencià (creat el 24 de juny de 1975) participen Joan Josep Benlloch, Carles Dolç, Ernest Sena i Vicent Miquel. I fins i tot en la detenció policial dels "Deu d'Alaquàs", el 24 de juny de 1975, hi eren Joan Josep Benlloch i Carles Dolç. Igualment en la Taula de Forces Polítiques i Sindicals del País Valencià (14 d'abril de 1976), que uneix a les dues plataformes anteriors, figuren polítics com Víctor Fuentes, Francesc de Paula Burguera, Ernest Sena, Carles Dolç, Manuel Sánchez Ayuso, Josep Guia, Doro Balaguer, Vicent Miquel i Lluís Font de Mora. Igualment participen en la redacció de l'anomenat Estatut de Morella de 1979 Vicent Franch i Lluís Aguiló, també col·laboradors de *Saó*.

La presència en *Saó* de col·laboradors amb un passat polític de compromís ferm amb l'autonomia i les llibertats democràtiques ens du a plantejar-nos altra qüestió. *¿Saó té línia política? ¿A quin partit o partits polítics recolza Saó en la lluita per l'autonomia? Saó s'autodefineix nacionalista a seques i es proclama independent de qualsevol partit polític. Tanmateix, manifesta sempre (sense ambigüitats) el seu interès perquè els partits nacionalistes ocupen espai electoral. Aquesta serà per a Saó una necessitat històrica per a dur a terme el redreçament nacional. Per això, abans de les eleccions generals de 1977, Saó anima a formacions nacionalistes com el PSPV de Vicent Ventura i la UDPV de Vicent Miquel. Igualment Saó mostra obertament la seua simpatia amb el PNPV i el Consell preautonòmic presidit per Josep Lluís Albiñana (PSPV-PSOE) en 1978 i 1979, que adopta plantejaments nacionalistes. El canvi es produeix després de la*

promulgació de l'Estatut d'Autonomia de 1982. A partir d'aquest moment *Saó* mostrarà la seua avinença amb propostes nacionalistes moderades com la Unitat del Poble València (UPV) dirigida per Pere Major i reprovarà al PSPV-PSOE l'abandó dels postulats nacionalistes.

2. La reivindicació i recuperació del català com a la llengua vernacle del País Valencià a les comarques catalanoparlants.

Això porta implícit per a *Saó* tres coses fonamentals: el reconeixement de la unitat de la llengua catalana (el valencià és part integrant del català), l'exigència de seua normalització lingüística en tots els àmbits de la societat valenciana i el rebuig al secessionisme lingüístic. Per a *Saó* la unitat de la llengua és un fet inqüestionable. La romanística espanyola i internacional reconeix que “valencià”, “mallorquí”, “rossellonés”, “algerés” i “català” són varietats dialectals d'una mateixa llengua anomenada català. Aquest és el nom científic de la llengua, malgrat que l'idioma rep noms diferents segons el territori on es parla. La classificació filològica més clàssica divideix el català en dos grans grups dialectals: l'oriental i l'occidental. El valencià pertany al català occidental juntament als parlars d'Andorra, les comarques de Lleida, la Franja Oriental d'Aragó i les comarques del sud de Tarragona.⁸⁸² Seran determinants en aquesta argumentació per a *Saó* –i el món nacionalista en general– els estudis sobre la història de la llengua i la literatura, així com l'elaboració de manuals de gramàtica per aprendre la llengua i d'estudis sociolingüístics, realitzats per Manuel Sanchis Guarner, Joan Fuster, Carles Salvador, Enric Valor, Francesc Ferrer Pastor, Antoni Ferrando, Rafael Lluís Ninyoles, Vicent Pitarch i Lluís Aracil, entre altres.⁸⁸³

Un esdeveniment important on *Saó* reafirma la seua convicció lingüística unitària és el II Congrés Internacional de la Llengua Catalana de 1986, que té un ample seguiment en la revista. En el congrés participen els membres del consell de redacció de *Saó* Josep Antoni Comes, Cristòfor Aguado, Joan Lluís Sanxis i

⁸⁸² Vegeu MANUEL SANCHIS GUARNER: *La llengua dels valencians*.p.80-81.

⁸⁸³ En el tardofranquisme i la Transició tingueren gran influència pel que fa a l'aprenentatge de la llengua les obres de FRANCESC BORJA I MOLL (coord): *Diccionari Català-Valencià- Balear* (vuit volums publicats entre 1950 i 1962) en el que col·laborà Manuel Sanchis Guarner; FRANCESC FERRER PASTOR: *Vocabulari valencià-castellà*; ENRIC VALOR: *Millorem el llenguatge i Curs mitjà de gramàtica catalana especialment referida al País Valencià*. I també dues obres de referència sobre la

Antoni Quiles, els quals tenen una estreta relació amb altre col·laborador de la publicació, Antoni Ferrando, qui com a catedràtic de filologia romànica de la Universitat de València serà el coordinador d'aquest congrés al País Valencià.

Però per a *Saó* el problema més greu de la llengua és la situació de diglòssia, marginació i procés de substitució lingüística que pateix el català respecte al castellà. Una situació de llengua minoritària i minoritzada que ve de lluny, que *Saó* explica en un bon grapat d'articles, i que creu que s'ha de redreçar amb l'autonomia.

Per a *Saó* l'autonomia ha de superar el “mal d'Almansa”. La victòria de Felip V va suposar la implantació del castellà en l'administració i l'ensenyament, alhora que impedeix que el català pogués elaborar la seua codificació moderna com havien fet el castellà o el francès. Diverses disposicions reials en matèria educativa promulgades al llarg dels segles XVIII, XIX i XX consoliden el procés legislatiu d'imposició del castellà en tot l'Estat. A les escoles s'imposa el castellà com a únic idioma d'ensenyament, tot convertint els valencians en analfabets de la seua pròpia llengua.⁸⁸⁴ El procés de regressió idiomàtica té un punt d'inflexió amb la Renaixença de finals del XIX. Es tracta d'un moviment literari i patriòtic desenvolupat a Catalunya, País Valencià i Balears que recupera la literatura en català. Els seus principals representants valencians són Teodor Llorente i Constantí Llombart. Al País Valencià aquest corrent literari prem com a model el de Catalunya, però amb resultats diferents. Mentre a Catalunya el moviment deriva en la formació de partits que donen pas un catalanisme polític de gran implantació social, al País Valencià afluïren partits valencianistes en les primeres dècades del segle XX amb una migrada influència. No obstant, la Renaixença valenciana no fou un fracàs. Ben al contrari, permeté la recuperació literària de la llengua, aportà materials per a iniciar la consciència identitària i inicià un camí de continuïtat literària del català que perdurarà fins als nostres dies.⁸⁸⁵

Aquest ressorgiment literari portà la necessitat de fer una codificació moderna de la llengua. El 1913 l'Institut d'Estudis Catalans publica les *Normes Ortogràfiques*

situació sociolingüística del País Valencià: RAFAEL LLUÍS NINYOLES: *El conflicte lingüístic valencià* (1969) i ANTONI FERRANDO: *Consciència idiomàtica i nacional dels valencians* (1981).

⁸⁸⁴ Vegeu JOAN E. PELLICER BORRÀS (2007). *Història d'un desig insatisfet. L'ensenyament del valencià fins a 1939*. València, Perifèric Edicions-Publicacions de la Universitat de València.

⁸⁸⁵ Vegeu RAFAEL ROCA (2007). *Teodor Llorente, líder de la Renaixença valenciana*. València: Publicacions de la Universitat de València.

del català, en la confecció de les quals té un paper decisiu Pompeu Fabra, considerat el sistematitzador del català modern. Durant la dictadura de Primo de Rivera sorgeix al País Valencià un grup d'escriptors, mestres i filòlegs que plantegen fer una normativa no separada de la resta dels territoris de la llengua catalana. Es donen, doncs, els passos cap a la unitat lingüística amb la confecció de les Normes Ortogràfiques de Castelló de 1932, que suposen l'adaptació al valencià de les normes de Institut d'Estudis Catalans. Els creadors del valencià modern literari acceptant la normativa de Pompeu Fabra foren la revista *Taula de les Lletres Valencianes* i l'editorial l'Estel. Al seu entorn s'agruparen molts dels escriptors de la generació de 1930 que dignificaren plenament la producció literària, com ara Carles Salvador, Adolf Pizcueta, Maximilià Thous, Bernat Artola, Manuel Sanchis Guarner, Carles Salvador i Francesc Almela Vives, entre altres.⁸⁸⁶ Des de 1932, catalans i valencians escrivim la mateixa llengua. Les Normes de Castelló les accepten totes les editorials i la premsa. I més encara, la llarga nit del franquisme no les va soterrar, continuen usant-se pel moviment d'escriptors, filòlegs i historiadors que protagonitzaren la recuperació cultural dels anys seixanta i setanta.

Però la unitat lingüística fou qüestionada en la Batalla de València. Les forces residuals del franquisme -la UCD, AP i *Las Provincias*- propicien un moviment idiomàtic secessionista que deriva en les Normes del Puig de 1979. Durant bastants anys el valencianisme progressista lluitarà contra els intents de separar el "català" i "valencià". En aquesta lluita *Saó* es posa al costat dels unitaristes. La defensa de la unitat de la llengua serà uns dels puntals de la línia editorial de la revista. Dos moments claus per a *Saó* en aquesta lluita tingueren lloc el 1979. El primer fou l'aprovació del Decret de Bilingüisme del Ministeri d'Educació de la UCD, que regula la "incorporació de la llengua valenciana en el sistema educatiu", el qual assumeix les tesis secessionistes del Consell preautonòmic presidit pel centrista Enrique Monsonís. I l'altre va ser l'aprovació de les Normes del Puig per la Real Academia de Cultura Valenciana, amb les que el blaverisme pretenia fer diferents el "valencià" i el "català".

Tanmateix, *Saó* opta per usar el nom de "valencià" per referir-se al català, però sempre en un sentit unitarista (reconeixent la unitat de la llengua), i mai accepta

⁸⁸⁶ Ob.cit. *La llengua dels valencians*.p.80-81.

la denominació “llengua valenciana” que té una connotació política secessionista. I més encara, per a *Saó* l’estatut d’autonomia ha de garantir la normalització de la llengua en tots els àmbits. *Saó* considera que la Generalitat Valenciana ha de propiciar la revalencianització del País Valencià i fomentar el redreçament cultural i lingüístic després de segles de marginació i abandó de la llengua.

- 3. L’ús del nom modern de “País Valencià” per a denominar el territori.** *Saó* manté l’opció de “País Valencià” enfront de qualsevol altra. Aquest plantejament coincideix plenament amb Joan Fuster i la immensa majoria de la intel·lectualitat valenciana del tardofranquisme i la Transició.⁸⁸⁷ Fuster proposa el nom de “País Valencià” com una denominació moderna i d’eficàcia política. Un nom sense reminiscències arqueològiques ni nostàlgiques d’un “regne” evaporat i sense la degradació provinciana de “regió valenciana” o “Levante”. El nom de “País Valencià” també com a superador de la descomposició provinciana que des de 1833 divideix el país en “castellonencs”, “valencians” i “alacantins”. Fuster desconeix l’origen històric del nom de “País Valencià”, tot i que troba ja aquesta denominació en algunes referències bibliogràfiques del segle XVIII i XIX. Tanmateix, el nom comença a utilitzar-se regularment als nuclis universitaris valencianistes en la dictadura de Primo de Rivera i la II República. En el règim republicà, on es feia molt anacrònic un “regne”, el nom es generalitza i s’accepta entre la intel·lectualitat i els partits polítics. Durant el franquisme, el terme “País Valencià” adquireix una connotació política nacionalista i de lluita democràtica. És una resposta al “sano regionalismo” del règim que despersionalitza el poble valencià amb el nom de “Región Valenciana”. El nom de “País Valencià” va ser emprat per tothom qui treballava per la ruptura o per la transició, tant per forces de l’esquerra com del centredreta. Fins i tot, “País Valencià” fou emprat fins a ben avançat 1978 per *Las Provincias* i *Levante*, per la UCD, per Fernando Abril Martorell i Manuel Broseta, inclús per les falles i el programa regional de TVE *Aitana*. Però el nom de “País Valencià” comença a ser conflictiu a partir de 1979 en ser considerat per la dreta un terme “pancatalanista” lligat a la idea dels “Països Catalans”. És converteix en un problema quan *Las Provincias* i la mateixa UCD decideixen canviar-lo decididament pel de “Reino de Valencia”.

⁸⁸⁷ Vegeu JOAN FUSTER: *Qüestió de noms* (1962). Barcelona: Aportació Catalana. I *País Valencià, per què?* (1982). València, Tres i Quatre.

Davant d'això, Joan Fuster dóna alguns arguments d'eficàcia històrica. L'actual territori que conforma el País Valencià no es correspon amb la geografia que abraçava el Regne de València, sinó que hui és de bon tros més gran que l'antic reialme. El 1836 s'incorpora a la província d'Alacant el marquesat de Villena, i el 1851 a la província de València la comarca de Requena-Utiel, que aleshores pertanyia Castellà.

Així doncs, *Saó* empra en tot moment el nom "País Valencià" enfront d'altres noms despersonalitzadors o arcaics, als quals s'afegeix a partir de juliol de 1982 el nom de "Comunitat Valenciana", oficialitzat a l'Estatut d'Autonomia. Tot i això, *Saó* reconeix la càrrega històrica de l'antic Regne de València i veu correcte el seu ús en terminologia històrica quan ens referim a l'època foral.

Altre assumpte, més controvertit encara, és l'ús del nom "Països Catalans". En *Quèstió de noms* Joan Fuster té clar que aquest és el nom que haurien d'adoptar tots els territoris de llengua catalana, també per qüestió d'eficàcia. Per a Fuster l'essència i l'element vertebrador de tots aquests territoris és la llengua catalana. Per a evitar particularismes i localismes propugna el terme "Països Catalans", que considera més idoni que altres noms com "Catalunya Gran", "Països de Llengua Catalana" o "Gran Catalunya". Però Fuster va més lluny encara, la proposta de "Països Catalans" hauria de ser un pas previ a l'adopció generalitzada del nom de "Catalunya" per a designar la totalitat dels territoris de llengua catalana, quan aquesta haguera aconseguit els drets històrics que li pertanyen. "Ara bé: aquesta aspiració ha d'ajornar-se *sine die*. Podem preparar les condicions materials i morals perquè un dia sigui ja factible".⁸⁸⁸ De fet, l'Estat centralista democràtic no solta el mos. Quan arriba la Transició i s'enceta el procés autonòmic, Fuster és escèptic sobre la construcció nacional catalana. Un exemple d'aquesta percepció és que la Constitució 1978 prohibeix la federació de comunitats autònomes, fet que Fuster veu com un obstacle constitucional conscientment pensat des de Madrid per a impedir una unió política dels Països Catalans.

Per la seua banda, sobre aquesta qüestió *Saó* és possibilista, és conscient de la realitat política constitucional i accepta el terme "Països Catalans" sols per a

⁸⁸⁸ La reflexió sobre el nom del territori és freqüent en Fuster. Altres obres seues on reflexiona sobre aquesta qüestió són "Sobre els Països catalans, encara" (*Serra d'Or*, núm.226. 15 de juliol 1978), "Països Catalans, 1978" (*Serra d'Or*, núm.229. 15 d'octubre 1978).

definir un territori lingüístic i cultural, i no polític. Tanmateix, *Saó* considera que l'Estat de les autonomies és una organització política provisional que cal superar, com tots els sistemes polítics del món que evolucionen, canvien i en alguns casos se superen. Per tant, *Saó* no renuncia que en el futur el País Valencià puga decidir democràticament una relació política, econòmica i cultural diferent amb Espanya.

- 4. La Senyera valenciana de les quatre barres de l'antiga Corona d'Aragó.** *Saó* està en la línia del valencianisme progressista i defensa la Senyera de les quatre barres de l'antiga Corona d'Aragó, i rebutja la bandera de la ciutat de València amb franja blava. Intel·lectuals com Joan Fuster, Manuel Sanchis Guarner i Pere Maria Orts, proporcionen arguments històrics raonats i documentats per a explicar quina és la bandera del País Valencià. No dubten a afirmar que la vertadera senyera valenciana és l'anomenat Penó de la Conquesta de Jaume I. Aquesta es conserva en l'Arxiu Municipal de València. Sanchis Guarner ho explica en *Saó* com segueix. El Penó de la Conquesta és la bandera de les quatre barres vermelles sobre fons d'or que els musulmans hissaren el 28 de setembre de 1238 en la torre d'Ali Bufat de la muralla de València en senyal de rendició a Jaume I. El Conquistador ho refereix emocionat en les seua *Crònica*: «Quan vim la nostra senyera sus en la torre, descavalgam del cavall, e endreçar-nos vers orient, e ploram de nostres ulls e besam la terra». Es tracta del penó reial, les quatre barres catalanes que trobem ja usades el 1152 com a armes personals del comte barceloní Ramon Berenguer IV, i que el seu fill, el rei Alfons el Cast, convertiria en el senyal de la dinastia de tota la Corona d'Aragó. Per això, en els llenços de la Sala de les Corts del Palau de la Generalitat, pintats el 1592, l'àngel custodi que figura en la porta duu en la mà la Senyera del regne, la qual té quatre barres vermelles soles, sense cap franja blava, perquè la Generalitat era de tot el regne i no sols de la ciutat. La bandera reial la trobem en l'escut oficial de nombrosos municipis valencians o esculpida en pedra en edificis tan emblemàtics com la Llotja de València o el Palau de la Generalitat.

Per altra banda, la bandera municipal de València deriva del seu escut, de les quatre barres roges amb fons d'or i una corona reial de forma horitzontal. La senyera municipal va sofrir modificacions fruit de l'evolució del gust artístic, i amb el temps es va posar una franja blava per ressaltar el color or de la corona reial. La primera notícia que tenim de l'ús de tela blava en la bandera és de 1503. L'any 1638, per a les festes commemoratives del quart centenari de la conquesta,

fou restaurada la senyera de la ciutat proveïda d'una rica asta i elm d'argent. Aquesta senyera ha arribat als nostres dies i es conserva també a l'Arxiu Municipal de València.⁸⁸⁹

Aquest plantejament històric es reforça amb l'existència d'altres banderes municipals valencianes que adopten les quatre barres com a base sobre la que s'efegeix una franja cromàtica horitzontal o bé l'escut heràldic de la ciutat central com a element diferenciador. És el cas de la senyera de Castelló de la Plana (amb franja verda amb l'escut de la ciutat-també amb les quatre barres- situat dalt del verd), de la de Sagunt (amb franja roja) o la de Borriana (amb franja blava amb tres corones reials enmig del blau). Igualment trobem banderes municipals quatribarrades amb l'escut del municipi afegit a l'ensinya, com és el cas de Sant Mateu, Onda, Xixona, Alcoi, Altea, Santa Pola, Elx o Guardamar, per posar alguns exemples. Amb tot, per a *Saó*, la base heràldica de totes aquestes banderes locals (incloent València) és indubtablement la bandera de quatre barres de l'antiga Corona d'Aragó.

Joan Fuster, en canvi, fuig de l'anàlisi històric que ja dóna per assentat i documentat i s'endinsa més en veure el fons polític o els interessos polítics que hi ha darrere de la "guerra de les banderes". En les seues obres *El blau en la Senyera* i *O ara i mai*, Fuster veu el blaverisme com un "espanyolisme mal dissimulat", com una maniobra política i mediàtica de la dreta castellanitzada per a paraitzar i torpedinar el procés de recuperació de la consciència de poble, per a separar valencians i catalans, per a enfrontar valencians entre valencians, i per a impedir el redreçament polític nacional del País Valencià i evitar la normalització de la llengua vernacla. I sentència: "Com més banderes quatribarrades aguanten una franja blava, més castellà es parla".⁸⁹⁰

Per a *Saó* és una veritat històrica la bandera de les quatre barres, i la reivindica en la preautonomia i inclús després de l'aprovació de l'Estatut d'Autonomia de 1982

⁸⁸⁹ MANUEL SANCHIS GUARNER: "La franja blava en la bandera de la ciutat de València". *Saó*, 8 (setembre-octubre 1977), p.13-14. La mateixa línia argumentativa segueixen JOAN FUSTER (1978). *El blau en la senyera*. València: Eliseu Climent; i PERE Mª ORTS BOSCH (1979). *Història de la Senyera del País Valencià*. València, Tres i Quatre.

⁸⁹⁰ JOAN FUSTER: *Contra el nacionalisme espanyol* (Capítol: "O ara o mai, per una cultura catalana majoritària", p.370.

que oficialitza la senyera amb franja blava. De fet, a l'estiu de 1984 *Saó* llançà una campanya ciutadana per demanar a la Generalitat que inclogués el Penó de la Conquesta en l'anomenada Llei de Símbols, que s'estava preparant en els Corts. Finalment la llei fou aprovada (sense Penó) el 4 de desembre del mateix any. Fracassà *Saó*, i amb resignació eclesial i democràtica no ha tingut més remei que acceptar la situació, ha deixat d'insistir en el tema de la bandera. Però queda la rèmora de la impostura històrica que s'amaga darrere del blau en la senyera. De fet, la sala on es reuneix el consell de redacció de *Saó* està presidida per la senyera de Ramon Berenguer IV i de Jaume I.

- 5. El foment de la cultura valenciana i del patrimoni històric i sociocultural valencià per a crear consciència nacional.** El foment de la cultura valenciana en un sentit global i integrador, entenent la cultura en el sentit ample del concepte, és a dir, com a conjunts de sabers, creences, història comuna, llengua, costums, tradicions i pautes de conducta d'una col·lectivitat nacional. En els anys seixanta i a principis dels setanta sorgeixen –juntament amb Joan Fuster, Manuel Sanchis Guaner, Emili Giralt, Rafael Ninyoles, Enric Valor, Miquel Tarradell, Joan Reglà, Vicent Rosselló, Miquel Dolç i Josep Fontana – tota una plèiade de joves d'investigadors i estudiosos que renoven la historiografia i les metodologies d'altres branques científiques en estudis referents al País Valencià. Investigadors de la talla d'Ernest Lluch, Vicent Soler, Sebastià García, Ricard Pérez Casado, Marius García Bonafé, Ramir Reig, Manuel Pérez Montiel, Trini Simó, Josep Vicent Marqués, Joan Francesc Mira, Jesús Sanz i molts altres més, publiquen un bon grapat d'obres que tenen com a territori d'estudi el País Valencià. La revista *Gorg* (1969-1971) va difondre (utilitzant el mètode de la ressenya bibliogràfica) molts d'aquests treballs per donar a conèixer una realitat amagada pel franquisme, el País Valencià. *Saó*, seguint l'estela de *Gorg*, desenvolupa en la Transició i primera democràcia una ingent publicació d'articles divulgatius sobre el País Valencià que abracen totes les disciplines del saber. L'objectiu de *Saó* és crear consciència nacional fent que la gent conega fets i personatges rellevants de la història valenciana, el patrimoni històric, artístic i natural; els pobles i les comarques, la geografia i l'estructura econòmica; la literatura, el teatre i la música, els mitjans de comunicació, les tradicions i festes populars, les manifestacions de religiositat popular... En definitiva, conèixer-nos millor com a valencians per a estimar la terra, per a descobrir –parafrasejant Joan Fuster– que

som els valencians i per què som com som. Una evocació a la terra, a la història i als seus valors culturals.

Saó adopta una narrativa històrica nacionalista, no exempta de cert discurs victimista, a l'hora d'interpretar la història del País Valencià i la seua influència sobre el present, per a desmitificar o negar el discurs històric predominantment espanyol que ha ocultat, marginat o subordinat la història de la Corona d'Aragó i del País Valencià a la història imperial de Castella. Dins d'aquesta narrativa històrica nacionalista figuren les fites històriques del valencianisme: el Dia 9 d'Octubre (celebració de la conquesta de València per Jaume I l'any 1238) i el Dia 25 d'Abril (commemoració de la desfeta d'Almansa del 1707). Però també altres esdeveniments històrics que han suposat la pèrdua de la personalitat diferenciada valenciana enfront de la cultura castellana, com per exemple el Compromís de Casp o la dictadura franquista.

Per a divulgar la cultura valenciana *Saó* utilitza els Quaderns –suplements especialitzats en temàtiques concretes–, o bé seccions específiques com «Terres i gent» dedicada a les comarques i personatges valencians del món de la cultura, la ciència i l'art. Ho fa també publicant regularment bibliografia valenciana en la secció «Art i cultura» i fent ressenyes de llibres d'investigació sobre temes del País Valencià en la subsecció «Llibres». En la majoria de casos es tracta d'articles molt ben documentats, elaborats amb un llenguatge culte però alhora clar i directe. La singularitat d'aquests articles és que en la seua major part estan elaborats pels principals especialistes en les matèries tractades, convertint-se també aquests treballs en una font bibliografia de gran interès per a estudiosos i investigadors.

Aquesta vessant culturalista i essencialista de *Saó* presta especial atenció a la història, i més tenint en compte que el règim franquista havia amagat la història de les nacionalitats de llengua catalana, basca i gallega. El franquisme va construir una historiografia ultranacionalista espanyola i nacional-catòlica que glorificava la conquesta i colonització d'Amèrica, que enaltia sants i herois castellans llegendaris com Isabel la Catòlica, Santa Teresa, El Cid o el Gran Capitán, i que tenia com a única literatura de prestigi la castellana. El mateix Franco, nascut a Galícia, no ocultava el seu nacionalisme espanyol fomentat en les essències castellanques. La història valenciana es va ocultar i la que va eixir a la

llum es va manipular per a justificar l'espanyolitat valenciana, o bé comparar Franco amb personatges mítics com Jaume I. Enfront a aquesta realitat, durant 1976-1987 *Saó* fa una ingent tasca de recuperació de la història del País Valencià. Presta especial atenció a períodes de la història valenciana aleshores pocs coneguts, com sobretot els segles XVII, XVIII i XX, la història de l'Església o la Guerra Civil, entre altres períodes. La nòmina d'historiadors que escriuen és ampla: Ricard Blasco, Sebastià García Martínez, Manuel Ardit, Manuel Sanchis Guarner, Carmen Pérez Aparicio, Trini Simó, Alfons Roig, Joan Brines Blasco, Vicent Olmos, Agustí Colomer, Carme Barceló, Lluís J. Guàrdia Marín, Vicent Lluís Salavert, Jesús Sanz i molts més.

- 6. El fet comarcal com a element de vertebració del País Valencià.** Joan Fuster atribueix al provincialisme la font de quasi tots els mals del poble valencià. Deia en *Nosaltres els valencians* que la provincialització dels valencians, a més d'esquarterar el territori, ha creat una mentalitat provinciana que erosiona el sentiment d'identitat col·lectiva com a entitat diferenciada, alhora que propicia una mentalitat de sucursal dependent de Madrid i un perillós complex d'inferioritat, que de vegades es projecta en forma de ressentiment cap a altres territoris de l'Estat de la perifèria que no són tractats com els valencians amb tanta arbitrietat pel poder central, especialment Catalunya. Per a Fuster no hi ha un únic patriotisme valencià, sinó tres patriotismes diferents, que es corresponen a cadascuna de les tres províncies. El gentilici "valencià" està altament diluït, i molt més a la ciutat d'Alacant i el seu entorn, on s'ha instal·lat "un alacantilisme d'una certa tossuderia" que vol diferenciar-se de la resta dels valencians.⁸⁹¹

Com alternativa a un provincialisme despersonalitzador, el valencianisme progressista pensa que les comarques són necessàries per vertebrar el País Valencià. Vertebrar-lo en l'àmbit cultural i lingüístic, i vertebrar-lo econòmicament i administrativament dins de l'autonomia. Autonomisme i comarcalisme van units en el valencianisme, les comarques –la comarcalització– es veuen en un sentit modernitzador del País Valencià. Per això es propugna una nova organització i ordenació del territori fonamentada en les comarques per superar l'estructura anquilosada de les diputacions provincials. El model comarcalista valencià s'inspira en Catalunya. Durant la II República la Generalitat

⁸⁹¹ Ob. Cit. *Nosaltres els valencians*, pp.203-219.

catalana creà la Ponència de Divisió Territorial, un organisme encarregat de dissenyar una nova organització territorial comarcal. Al final sortí una proposta basada en 36 comarques. El projecte no prosperà a causa de la guerra, però inspirà a altres territoris. Al País Valencià se'n feren alguns mapes comarcals, com per exemple els de Felipe Mateu i Llopis d'Emili (1933), Beüt (elaborat el 1934, i publicat el 1971), Vicent Rosselló (1964), Manuel Sanchis Guarner (1966), Antonio López Gómez (1970) i Joan Soler i Riber (1970), que variaven entre 41 i 24 comarques. Aquestes divisions es basaven en criteris històrics, lingüístics i/o de geografia física. Finalment la proposta de Joan Soler, amb aportacions de Sanchis Guarner i Antonio López, fou la que assoleix més difusió i popularitat en els anys setanta en els àmbits polític, universitari, educatiu i editorial del País Valencià.⁸⁹² *Saó* segueix també la divisió comarcal de Joan Soler.

En la Batalla de València els blavers titllen el mapa de Soler de pancatalanista, perquè segons deien se saltava els límits provincials per establir una demarcació en el marc dels Països Catalans. Els blavers proposaren el mapa d'Emili Beüt, però al final s'ha generalitzat el de Soler. El consell preautonòmic, i després la comunitat autònoma, assumeixen la proposta de Soler i la Generalitat la fa servir com a base per la conformació de partits judicials, publicacions estadístiques oficials, àrees de salut, mapa escolar, etc. Però aviat sorgeixen defectes estructurals. Com afirma Vicent Rosselló, el nom de les comarques del model de Soler i anteriors respon a "l'economia del carro" de la època preindustrial, és a dir, són territoris petits que giren al voltant d'un municipi gran (amb un mercat important) que es poden recórrer en carro en dues o tres jornades. Aquestes comarques no tenen en compte elements nous, com per exemple les conurbacions urbanes, àrees d'economia industrial i de serveis, i infraestructures de comunicació.⁸⁹³ Amb l'intent de subsanar-ho, sorgeixen les propostes de Maria José Ribera i Bernardí Cabrer (1979), José Honrubia (1982) i una nova proposta conjunta elaborada el 1987 per Vicent Rosselló, Josep M. Bernabé i Bernardí Cabrer. Aquesta última proposta anomena la unitat territorial "governació", que evoca una entitat administrativa de l'època foral. Aquestes noves "governacions"

⁸⁹² VICENT ROSSELLÓ (2001). "La divisió territorial del País Valencià", a CASANOVA, E. (eds). *L'aportació de les comarques al patrimoni valencià*. València: Federació d'Instituts d'Estudis Comarcals del País Valencià. pp. 39-48. Vegeu també COSTA MAS, J.: "Las comarcas. Propuestas y criterios". *En Atlas temático de la Counidad Valencianana*. pp.841-860.

⁸⁹³ Ob. Cit. "La divisió territorial del País Valencià".p.41.

resultaven ser a grans trets les agrupacions de les comarques de Joan Soler. Si bé les "governacions" teòricament resultarien ser més funcionals per una descentralització administrativa, tenen importants limitacions pel que fa a cohesió territorial des del punt de vista sociopolític. Posteriorment, Joan Romero i Vicent Sorribes –partint del fet de l’existència d’àrees metropolitanes i conurbacions de certa importància–, han recuperat el model territorial de les “governacions” i proposen onze d’aquestes unitats territorials per al País Valencià. Aquest model planteja la desaparició de les diputacions provincials i de les mancomunitats per evitar duplicitats de serveis.⁸⁹⁴

Divisió comarcal del País Valencià elaborada per Joan Soler (32 comarques)	
Comarques catalanoparlants	Comarques castellanoparlants
Els Ports, l’Alt Maestrat, el Baix Maestrat, la Plana Alta, la Plana Baixa, l’Alcalatén, el Camp de Morvedre, el Camp de Túria, l’Horta, la Ribera Alta, la Ribera Baixa, la Costera, la Vall d’Albaida, la Safor, el Comtat, l’Alcoià, la Marina Alta, la Marina Baixa, l’Alacantí, el Baix Vinalopó, les Valls del Vinalopó.	Els Alts Millars, l’Alt Palància, Racó d’Ademús, els Serrans, la Plana d’Utiel, la Foia de Bunyol, la Vall de Cofrents, la Canal de Navarrés, l’Alt Vinalopó, Vinalopó Mitjà, Baix Segura.

El 1982, el Consell socialista presidit per Joan Lerma crea una comissió d’experts en comarcalització amb voluntat d’impulsar la llei, però de tot açò l’únic que ix és una proposta de Demarcacions Territorials Homologables, que ve a coincidir amb el mapa de Soler de 1970. Al final no va eixir endavant la llei. Això fou una decepció per a Vicent Soler Marco, aleshores conseller d’Administració Pública i actual catedràtic d’economia aplicada i degà de la Facultat d’Econòmiques de la Universitat de València, que fou l’impulsor de la llei de comarques. El cert és que hi ha bastants elements en contra. Per una banda hi ha rebuig de les capitals provincials, especialment Alacant, a perdre el seu rang administratiu. Per altra, dins del PSPV-PSOE d’Alacant hi ha una oposició interna a les comarques,

⁸⁹⁴ Vegeu JOAN ROMERO i VICENT SORRIBES (2010). “El territori després de la crisi. Planificació i gestió: fer valdre el sentit comú”. Mètode 68. Universitat de València. p.62-63. I VICENT SORRIBES (2011). “La regió metropolitana de València: Quin model de governació?”. *Papers de l’Horta*, núm 31 (primer semestre 2011). Suplement especial *Quaderns de l’Horta*, 7. pàgines: 12).

mentre la dreta valenciana s'oposa sistemàticament a trencar la concepció centralista d'Espanya que representen les diputacions provincials.⁸⁹⁵

Malgrat totes aquestes propostes, les Corts Valencianes no han aprovat cap llei de comarcalització per crear altre model territorial alternatiu basat amb organismes comarcals amb competències concretes, tot i que l'Estatut d'Autonomia de 1982 contempla l'aprovació d'una llei de comarcalització. De fet, l'article 46 de l'Estatut descriu les comarques com a circumscripcions administratives de la Generalitat i entitats locals determinades part l'agrupació de municipis per a la prestació i gestió de serveis comuns. El mateix article regula que una llei de les Corts Valencianes, que haurà de ser aprovada per majoria absoluta dels seus membres, determinarà la divisió comarcal, després de ser consultades les corporacions locals afectades. Igualment en dit article es diu que una llei de les Corts Valencianes regularà les àrees metropolitanes i agrupacions de comarques, que haurà ser aptobada en les mateixes condicions que l'apartat anterior.⁸⁹⁶ Això no obstant, cap d'aquestes coses s'ha fet en el període d'estudi d'aquesta tesi. Les úniques entitats que s'aproximen vagament a una plasmació política del fet comarcal han estat la creació del Consell Metropolità de l'Horta⁸⁹⁷ i les mancomunitats voluntàries d'ajuntaments. Aquestes institucions locals presten uns serveis determinats (variables segons llocs) i no totes abracen comarques senceres sinó un conjunt de pobles, fins al punt que el 2010 hi havia 54 mancomunitats al País Valencià. Igualment l'any 1998 naix el Consorci de les Comarques Centrals Valencianes, que s'organitza com una gran mancomunitat de les comarques de la Safor, la Marina Alta i Baixa, la Costera, la Vall d'Albaida, l'Alcoià i el Comtat. I més encara, en la reforma de l'Estatut aprovada el 2006, en l'article 65 s'ha incorporat de nou els objectius de 1982 de llei de comarcalització i llei reguladora d'àrees metropolitanes i agrupació de comarques, però res d'això s'ha fet. En l'actualitat continuen igual que en 1982.

⁸⁹⁵ PACO CERDÀ: "Treinta años sin comarcas". *Levante-EMV*, 20 de maig de 2012, p.15.

⁸⁹⁶ L'article 46 de l'Estatut d'Autonomia de 1982. BOE núm 184. Ley Orgànica 5/1982, de Estatuto de Autonomia de la Comunidad Valenciana).

⁸⁹⁷ El Consell Metropolità de l'Horta (CMH) es crea mitjançant la Llei 12/1986, de 31 de desembre, de la Generalitat Valenciana, amb l'objecte d'atendre a la planificació conjunta i gestió supramunicipal en matèries de cycle hidràulic, residus sòlids, urbanisme, incendis i escorxadors, transport i la seua infraestructura del 44 municipis de la comarca de l'Horta, incloent València ciutat. El 1999 la Generalitat va disoldre aquest organisme, que per mitjà de la Ley 2/2001, de 11 de maig, de Creació i Gestió d'Àrees Metropolitanas de la Comunitat Valenciana, reconvertit l'antic CMH en dues empreses públiques metropolitanas de gestió del cycle integral de l'aigua (EMSHI) i tractament de residus (EMTRE).

Encara que la proposta de Joan Soler i Riber no ha tingut una projecció política, sí ha tingut una significativa importància en l'àmbit geogràfic, toponímic, cultural i comunicatiu. Les comarques s'han convertit en marc d'estudi en bona part de les disciplines del saber i en espais de referència informativa. I és precisament la projecció cultural i informativa el sentit que dona *Saó* al fet comarcal, tot i que deixa obert el debat sobre la qüestió de l'organització política de les comarques. El teòric en *Saó* del fet comarcal és Vicent Rosselló. *Saó* orienta el comarcalisme en dues direccions. La primera se centra en conèixer la història, la geografia, l'economia i les tradicions de les comarques com a territoris que comparteixen elements culturals comuns, per mitjà d'articles amplis i amb molta informació històrica. Aquesta visió es desenvolupa en la secció «Terres i gent» i en alguns Quaderns que analitzen el fet comarcal des de diverses perspectives. I la segona direcció és la de la informació de proximitat estricta, és a dir, les comarques com a espais noticiables de referència. Aquesta concepció informativa la posa en pràctica *Saó* en les seccions «País», «Pels carrers de les comarques del nord» i «Pels carrers de les comarques del sud», que recullen cròniques, notícies i reportatges de municipis i comarques elaborats per una petita xarxa de corresponsals.

En definitiva, les comarques són per a *Saó* un engranatge més en la cohesió i vertebració del País Valencià, un pilar més en el camí del redreçament nacional.

6.18.2 València, un país per fer. *Saó* en la lluita per l'autonomia valenciana.

Quan *Saó* ix a la llum la primera quinzena de juliol de 1976 el panorama polític espanyol és crític, incert i frenètic. Els canvis s'acceleren. Aqueix mateix mes, el 5 de juliol, Adolfo Suárez pren possessió del seu càrrec com a president del Govern, en substitució de Carlos Arias Navarro, en un moment de forta crisi política i econòmica. Lluites internes entre oberturistes i immobilistes del règim se sumen a una crisi econòmica per la pujada de preu del petroli, a l'actuació armada de l'extrema esquerra (ETA i FRAP) i a la unitat de l'oposició democràtica en la Plataforma d'Organismes Democràtics, creada el 4 de setembre, que té com a objectiu negociar amb el govern la dissolució dels organismes del franquisme i la creació d'un Estat democràtic. No oblidem que en 1976 l'exèrcit, la policia, la justícia, els alcaldes i els governadors civils eren encara franquistes. I a més, continuava funcionant el Tribunal de Orden Público.

Per tant, hi havia un perill real d'involucionisme. I per si fóra poc Juan Carlos I encara era considerat “la monarquía del 18 de julio” per bona part de l’oposició democràtica.

El nomenament de Suárez suposa el fracàs del continuisme del règim encarnat per Arias Navarro. En agost de 1976 Suárez presenta el projecte de Llei per a la Reforma Política per a conduir Espanya a la democràcia amb un model de monarquia constitucional. El projecte és ratificat per referèndum el 15 de desembre de 1976. Mig any després, el 15 de juny de 1977, se celebren les primeres eleccions democràtiques legislatives amb la victòria de la UCD, mentre que el PSOE es queda com a segona força parlamentària. Les Corts es transformen en constituents i comença a elaborar-se una Constitució, la qual perfila el nou model de l’Estat organitzat en comunitats autònomes.⁸⁹⁸

Al País Valencià, abans de la mort de Franco, les forces democràtiques ja havien estat organitzant-se en diverses plataformes unitàries per la democràcia i l’autonomia. L’agost de 1973 es crea la Taula Democràtica de València, la primera plataforma unitària valenciana de partits antifranquistes, en la qual hi eren la UDPV, el Partit Carlista, els Grups d’Acció i Reflexió Socialista (GARS, embrió del PSPV), així com Organización Comunista Bandera Roja, el Partido del Trabajo de España (PTE) i el Partido Socialista Popular (PSP). La Taula es dota d’un programa mínim: llibertats democràtiques, amnistia dels presos polítics i estatut d’autonomia per la País Valencià. Posteriorment es dissol i es crea la Junta Democràtica del País Valencià (JDPV), el 5 d’agost de 1975. La JDPV estava integrada inicialment pel PSP, PCE, PTE, OC-Bandera Roja, Partido Demócrata Liberal del País Valenciano (PDLPV), CC OO, Justicia Democrática i el Movimiento Democrático de Mujeres. Per la seua banda, el PSPV (liderat aleshores per Vicent Ventura), la UDPV i el Partit Carlí no volen integrar-se en la JDPV i creen el Consell Democràtic del País Valencià (CDPV) el 24 de juny de 1975, al qual s’uneixen el PSAN, USO i el Moviment Comunista del País Valencià (MCPV). El motiu de l’enfrontament amb la Junta era que Vicent Ventura defensava una “via valenciana” específica per a l’autonomia, la qual consistia en la constitució de la Generalitat provisional que donaria pas a al procés d’autodeterminació del poble valencià, que tenia que decidir quin tipus de relacions volia amb Espanya i la resta de territoris de llengua catalana. El Consell Democràtic considerava el País Valencià nacionalitat històrica i reivindicava una autonomia amb el mateix nivell

⁸⁹⁸ Vegeu JULIÁN CASANOVA i CARLOS GIL: *Breve historia de España en el siglo XX*. pp.204-213.

competencial que pogueren aconseguir Catalunya, Euskadi i Galícia. Com veurem més endavant, *Saó* defensa aquesta via d'accés a l'autonomia. Per això, sota l'impuls de Vicent Ventura, es crea una comissió tècnica-política formada per representants de tots els partits per redactar l'estatut. Aquesta comissió es va reunir diverses vegades. Una d'aquestes reunions, la celebrada el 24 de juny de 1975 en la Casa d'Exercicis Espirituals d'Alaquàs (l'Horta), fou interrompuda per la brigada político-social, que deté als deu membres assistents, coneguts com "Els 10 d'Alaquàs", als quals decreta presó provisional i els posa a disposició del jutjat d'ordre públic número dos de Madrid, que dicta un auto de processament pel delictes d'associació il·lícita. Finalment la causa fou arxivada en aplicació de l'indult reial de 25 de novembre de 1975.⁸⁹⁹

A l'octubre de 1975, encara viu el dictador, i davant la sorpresa del CDPV, un grup d'intel·lectuals independents encapçalat pel nacionalista Enric Solà Palerm, elabora l'Avantprojecte d'Estatut del País Valencià, conegut com Estatut d'Elx. Aquest document fou considerat massa radical per les forces polítiques conservadores, com es pot advertir en el seu articulat: "Article 4. La llengua pròpia dels valencians, la llengua catalana, és l'idioma oficial del País. Els ciutadans de parla castellana tenen, tanmateix, el dret d'utilitzar-la davant totes les autoritats i oficines administratives i judicials". "Article 10. El País Valencià podrà mancomunar-se amb el Principat de Catalunya i les Illes Balears per a l'exercici d'una o més competències estatuàries. Podrà també arribar a federar-se si el Parlament Valencià ho aprova i el poble ho ratifica en plebiscit per majoria absoluta".⁹⁰⁰ Això no obstant, no es negava la unitat d'Espanya.

Pocs mesos després, el 16 de març de 1976, el CDPV aprova l'Estatut Provisional d'Autonomia del Consell de Democràtic del País Valencià. Voten a favor del document el PSPV, UDPV, Partit Carlí, USO i el MCPV, mentre que el PSAN vota en contra i s'abstenen el PSOE i UCE. Aquest estatut, més moderat que el d'Elx però molt inspirat per aquest, contenia entre altres les següents disposicions: "Article 1. El País Valencià és un territori autònom dins de l'Estat espanyol". "Article 6. La llengua catalana, de la qual el valencià és una variant, i la castellana, són els idiomes oficials.". I l'article article

⁸⁹⁹ *Ob.cit.* FELIP i SANZ. p. 153-160. Els detinguts coneguts més tard com "Els 10 d'Alaquàs" van ser Joan Josep Pérez Benlloch, Vicent Soler i Ernest Lluch dels Socialistes Valencians Independents (SVI), Josep Guia i Francesc Candel del Partit Socialista d'Alliberament Nacional (PSAN), Josep Corell de la Unió Sindical Obrera (USO), Carles Dolç del Moviment Comunista del País Valencià (MCPV), Carlos Martínez de la Oposició d'Esquerres (OPI); Xavier Navarro d'Unificació Comunista d'Espanya (UCE) i Laura Pastor del Partit Carlí del País Valencià (PCPV).

⁹⁰⁰ Vegeu VICENTE RUIZ MONRABAL. "El largo camino hacia la autonomía valenciana". *Revista Valenciana d'Estudis Autònoms*, p.380.

8 (igual que l'Estatut d'Elx) estableix també el dret del País Valencià a mancomunar serveis o federar-se amb Catalunya i Balears.⁹⁰¹ Els dos avantprojectes estatuaris citats no agraden gens a la dreta centralista i uniformista.

Finalment, el 14 d'abril de 1976 s'uneixen la JDPV i el CDPV en la Taula de Forces Polítiques i Sindicals del País Valencià. En síntesi, el seu programa es concretava en llibertat, amnistia i estatut d'autonomia. La Taula tenia com a objectiu estar present en els altres organismes unitaris d'àmbit estatal. El 12 de juliol de 1976 (deu dies després de la presentació de *Saó* en la Llibreria Fontanals) aquesta plataforma convoca una manifestació unitària de tota l'oposició en defensa de l'esmentat programa. Fou la més gran concentració democràtica celebrada a València des de 1939. Hi assistiren vora 100.000 persones. Cal destacar que entre els vint sol·licitants que demanaren el permís de manifestació al governador civil hi eren representants polítics que en el futur col·laboraran a *Saó*, com ara Víctor Fuentes, Francesc de Paula Burguera, Ernest Sena, Carles Dolç, Manuel Sánchez Ayuso, Josep Guia, Doro Balaguer i Lluís Font de Mora. Als signants de la sol·licitud se'ls va obrir un expedient policial que al final no tingué conseqüències. Estava triomfant la pressió popular pel canvi institucional. De fet, el 15 d'octubre de 1977 tots els grups parlamentaris de les Corts (amb l'abstenció d'AP) aproven la llei general d'amnistia. La cultura política dels ciutadans i el discurs públic dels parlamentaris estaven influïts pel record traumàtic de la guerra i la por que es reproduïra una situació semblant.

Davant l'empenta autonomista de l'esquerra, els anomenats "reformistas azules" del franquisme intenten neutralitzar les propostes demòcrates. El 12 d'agost de 1976 un grup de procuradors franquistes valencians, encapçalats per José Maria Adán García, sol·liciten en les Corts de la dictadura una llei reguladora de regionalització d'Espanya i descentralització política. La proposta fugia del model de les autonomies i s'inseria en la concepció del "regionalismo bien entendido". La dissolució de les Corts franquistes i la posterior aprovació de la Constitució, deixà en l'oblit més absolut aquesta iniciativa.

Els moments de màxima tensió autonomista es desenvolupen entre els anys 1977 i 1982. Són els anys de la preautonomia i de la Batalla de València. En les eleccions generals de 1977 es descobreix el poc entusiasme dels valencians cap a partits nacionalistes. La suma dels dos partits nacionalistes més votats (UDPV i PSPV) arriba

901 *Ob.cit.* RUIZ MONRABAL. p. 380-382.

als 78.081 vots, que representa el 4,18% dels vots vàlids.⁹⁰² El vot valencià és sucursalista, l'electorat vota de forma aclaparadora a partits d'àmbit estatal: PSOE (678.844 vots), UCD (615.785 vots) i PCE (165.809 vots).⁹⁰³ Aquest resultat electoral revela la feble consciència identitària dels valencians i presagia un camí cap a l'autonomia ple de renúncies i entrebancs.

Participació de col·laboradors de Saó en plataformes democràtiques i iniciatives autonomistes i lingüístiques durant el tardofranquisme i la Transició (1973-1979)		
Any	Plataforma democràtica i/o proposta autonomista	Col·laboradors de Saó
Agost 1973	Taula Democràtica de València	Vicent Ventura
Agost 1975	Junta Democràtica del País Valencià	Emèrit Bono, Doro Balaguer i Lluís Font de Mora
Juny 1975	Consell Democràtic del País Valencià	Ernest Sena, Carles Dolç, Vicent Miquel i Diego i Joan Josep Pérez Benlloch
Juny 1975	Detenció dels "10 d'Alaquàs"	Joan Josep Pérez Benlloch i Carles Dolç
Abril 1976	Taula de Forces Polítiques i Sindicals del País Valencià	Víctor Fuentes, Ernest Sena, Francesc de Paula Burguera, Carles Dolç, Josep Guia, Manuel Sánchez Ayuso, Doro Balaguer, Vicent Miquel i Lluís Font de Mora
Juliol 1976	Gran manifestació a València exigint la llibertat, l'amnistia i l'estatut d'autonomia	Signen la permís de manifestació demanat al Governació Civil: Doro Balaguer Víctor Fuentes, Ernest Sena, Francesc de Paula Burguera, Josep Guia, Carles Dolç, Lluís Font de Mora i Manuel Sánchez Ayuso
1978	Esmena al projecte de Constitució a les Corts demanant el reconeixement del País Valencia com a nacionalitat històrica	Francesc de Paula Burguera
Curs 1978-1979	Pla Experimental per a l'Ensenyament del Valencià del govern preautonòmic	Josep Lluís Pitarch Tortajada i Vicent Pitarch Almela
1979	Estatut de Morella	Lluís Aguiló Llúcia i Vicent Franch Ferrer

Com a resultat de les eleccions legislatives de 1977, el 7 d'agost es constitueix el Plenari de Parlamentaris del País Valencià, presidit pel socialista Joaquín Ruiz Mendoza i format per diputats i senadors valencians de les Corts. La primera acció del Plenari fou la convocatòria d'una manifestació de reafirmació autonomista per la 9 d'Octubre. Més de 500.000 persones desfilaren per València reclamant l'Estatut d'Autonomia.

⁹⁰² La UDPV obté 47.512 vots i el PSPV 29.569.

L'exigència autonòmica va cristal·litzar en el Reial Decret de 17 de març de 1978, que aprova el règim preautonòmic del País Valencià. El 18 d'abril a l'emblemàtic Monestir de Santa Maria del Puig es crea el govern preautonòmic, el Consell, presidit pel socialista Josep Lluís Abinyana. *Saó* rep amb eufòria la notícia, havia començat el camí cap a l'autonomia.⁹⁰⁴

6.18.2.1. *Volem l'Estatut! L'Estatut com a un espai d'autogovern per a "fer País"*.

En aquest context d'efervescència autonomista naix *Saó*. La revista comença aviat a analitzar la qüestió autonòmica. En el número d'octubre de 1976 *Saó* pren com a punt de partida de reflexió l'Estatut d'Elx. Vicent Badia defensa amb entusiasme aquest projecte estatuari, tot negant que siga separatista i antiespanyol. I recorda les aspiracions autonomistes dels valencians durant la II República, frustrades per la guerra, que ara es reprenen. Per a Badia l'autogovern és un dret històric del poble valencià.⁹⁰⁵ Més endavant, coincidint amb la diada del 9 d'Octubre de 1977, *Saó* edita un número especial dedicat a la identitat valenciana en el que traça la seua línia editorial sobre el significat de l'autonomia. Sense entrar a valorar cap projecte estatuari, *Saó* reclama l'estatut com un espai d'autogovern per a "fer País" i retrobar la identitat perduda. Vol també un estatut amb convicció i integrador, que faça avançar la societat en una "consciència seriosa del que volem com a País, ajudant al mateix temps a raonar a qui encara es troba en un valencianisme epidèmic, provincià o *bunquerià*". *Saó* considera que l'èxit de l'autonomia requereix tenir consciència com a poble i dissenyar una estratègia de futur per a construir-la. «Cal demanar l'Estatut d'Autonomia, –apunta *Saó*– però no sols cridant a les manifestacions, sinó preparant les alternatives econòmiques, polítiques i culturals que facen possible aqueix govern autonòmic. Hem de reconèixer que en això estem encara molt verds. De totes maneres és clar que s'ha avançat molt, encara que el camí és llarg i pedregós. És palés que la consciència nacional, l'ús de la nostra llengua, la voluntat autonòmica, etc, van assolint fites impensables uns anys

⁹⁰³ *Ibidem*. RUIZ MONRABAL, p.387.

⁹⁰⁴ "Saó i el Consell". *Saó*, núm. 12 (juny 1978), p.2. *Saó*, en una reunió celebrada el 17 d'abril de 1978, aprovà enviar una carta de felicitació i d'adhesió a Josep Lluís Albinyana. En la lletra afirma que "la revista *Saó* renova la seua ferma voluntat de 'fer país' des de la seua doble fidelitat al poble valencià i a la fe cristiana". Albinyana contestà l'escrit mostrant el seu agraïment i afecte a *Saó*.

⁹⁰⁵ VICENT BADIA MARIN. "Al voltant de l'estatut". *Saó*, 2 (setembre-octubre 1976), p.6-7.

enrere».⁹⁰⁶ *Saó* veu també l'autonomia com un camí de llibertat, i al mateix temps com una gran responsabilitat democràtica que el poble ha d'aprendre a assumir.⁹⁰⁷ Així mateix, Paco Blai deixa clar quin significat té el compromís autonòmic: «I si molts, moltíssims valencians, volem l'estatut no és per reminiscències nostàlgiques d'un passat més o menys llunyà –el sentit històric no allunya tant com hom creu–, sinó perquè serà el cap on convergiran el retrobament i el redreçament de la nostra nació, del Poble Valencià, en definitiva, que, malgrat tot, no vol morir».⁹⁰⁸

La constitució del primer govern preautonòmic presidit per Josep Lluís Abinyana, el 18 d'abril de 1978, significa per a *Saó* un pas històric significatiu per a la recuperació de l'autogovern. La revista publica un comunicat entusiasta en el que manifesta el seu suport al Consell: «*Saó*, que des del seu naixement s'ha proposat ajudar als valencians a ésser conscients de llur identitat com a poble, s'alegra per aquest pas important cap a la nostra plena llibertat i responsabilitat, i renova el propòsit de continuar la tasca conscienciadora. Recolzant als nostres consellers hem de fer país i aplegar a la nostra autonomia».⁹⁰⁹ Tanmateix, *Saó* és conscient que el camí cap a l'autonomia no serà un camí de roses. «Que quede clar –afirma Josep Maria Soriano– que sols estem en el començament. En el primer esglao d'una pujada llarga i penosa. (...) Ens queda als valencians molta feina per davant, si de veritat tenim aspiracions autonòmiques. Molta feina, molt de treball coordinat, moltes iniciatives aglutinants i convergents».⁹¹⁰

Aquests entusiasme de *Saó* per l'autonomia és compartit per altres sectors de les bases del progressisme catòlic i una part de la jerarquia valenciana. La diòcesi de Sagorb-Castelló es manifesta clarament a favor del dret d'autogovern del País Valencià. El 13 de gener de 1978 els consells de govern i d'arxiprests d'aquesta seu, presidida pel bisbe Josep Maria Cases Deordal, aproven un comunicat (escrit en català) en el que donen el seu suport a l'aspiració del poble valencià a l'autonomia. Reproduïm tot seguit els primers quatre punts del comunicat, que mostren una Església (almenys una part de l'estament eclesiàstic) oberta als signes dels temps i sensible als problemes i esperances dels valencians. I també fa un examen de consciència, o almenys un reconeixement

⁹⁰⁶ «Diada del País Valencià». *Saó*, 8 (setembre-octubre 1978), p.3-4.

⁹⁰⁷ «Autonomia i llibertat». Article editorial. *Saó*, 10 (gener-febrer 1978), p.3.

⁹⁰⁸ PACO BLAI. «Nacionalisme i autonomia». *Saó*, 8 (setembre-octubre 1977), p.22.

⁹⁰⁹ «Ja tenim Consell del País Valencià». *Saó*, núm. 11 (març-abril 1978), p.17 .

⁹¹⁰ JOSEL M. SORIANO BESSÓ: «Pre.autonomia: només un camí que s'obri». *Saó*, núm. 11 (març-abril, 1978), p. 7 i 23).

implícit, de la responsabilitat de l'Església valenciana en la castellanització del País Valencià. Veiem:

«1. La catolicitat de l'Església demana la inserció d'aquesta en les angoixes i esperances de tots els pobles. I aquesta universalitat és més manifesta quan més assumeix els valors propis de cada poble, i més amb ells es compromet. Per això no ens és d'estrany cap dels problemes que els valencians tenim avui plantejats com a poble. 2. Una de les qüestions més urgents actualment al País Valencià, és recuperar la nostra personalitat col·lectiva, ja que fa més de dos segles que foren suprimides les nostres lleis i institucions autònomes, que el dret a autogovernar-nos ens fou negat i la nostra llengua prohibida com a vehicle d'ensenyament i de cultura. 3. El regalisme set-centista i la inèrcia posteriors van fer de la nostra Església un instrument més de castellanització del País Valencià. Avui, però, el magisteri de l'Església (Concili Vaticà II, Pius XI "Mit Brennemder Sorge", Joan XXIII "Pacem in terris" i Pau VI "Populorum Progressio") ha precisat la tasca que la comunitat eclesial ha d'efectuar en defensa dels drets humans i de les minories ètniques, culturals i nacionals. 4. És per això que aquests Consells es fan solidaris de l'aspiració –malauradament no sempre conscient– del poble valencià a autogovernar-nos, i creiem que l'autonomia del País Valencià és un element important per tal de reparar la identitat col·lectiva malmesa per tants anys de centralisme».⁹¹¹

Els bisbes de València i d'Oriola-Alacant no obstaculitzen el procés autonòmic però no mostren aqueixa adhesió tan entusiasta com el de Sogorb-Castelló. Aquesta indiferència va en consonància amb la postura de la CEE. La posició de l'Església espanyola és favorable al procés autonòmic, encara que amb certes ambigüitats i temors. En el document de la CEE "Los valores Morales y religiosos ante la Constitución", de 27 de setembre de 1977, els bisbes donen el seu suport a la solució constitucional de l'Estat de les autonomies. Però a mesura que avança aquest nou model d'organització territorial –sobretot a partir del 25 d'octubre 1979, data en què Catalunya i el País Basc aproven en referèndum els seus estatuts d'autonomia–, hi ha desconfiança i dubtes. El cardenal Tarancón, en el seu discurs d'obertura de la XXXII Conferència Plenària de la CEE celebrada a Madrid el 23 de novembre de 1979, dedica unes paraules a les autonomies i fa la impressió de no estar massa convençut. Afirmar que en el procés

⁹¹¹ Comunicat aprovat pels consells de Govern i d'Arxiprests de la diòcesi de Sogorb-Castelló sobre l'autonomia valenciana. Publicat en *Saó*, núm. 10 (gener-febrer 1978), p.24.

autonòmic s'ha procedit amb massa rapidesa i alegria, i que això pot tenir conseqüències imprevisibles. En el fons, aquestes paraules reflectien el temor d'una part de la societat espanyola que en algun moment les autonomies afebliren la unitat d'Espanya. *Saó* contesta al cardenal. Afirmar que Tarancón està fent-li el joc al govern. Per a *Saó*, una vegada concedides les autonomies a Catalunya i Euskadi, el que pretén l'executiu d'Adolfo Suárez és retardar -o inclús aturar- el procés autonòmic en la resta de l'Estat. Ho diu així: «Perquè rapidesa, allò que es diu rapidesa no es veu per cap banda. Ara com ara sols han obtingut l'autonomia dues antigues regions espanyoles. Les altres, Déu dirà. I quan alegria, no crec que es referesca al calvari de morts que els bascs han hagut de recórrer, fins arribar a la 'mala llet' que els valencians anem enmagatzemant per culpa dels entrebancs polítics de dins i de fora de casa. (...) Declaracions com les del cardenal no fan més que abonar aquesta política retardària del govern».⁹¹²

6.18.2.2. *Estatut sense "nacionalitat històrica". La via frustrada del 151.*

La realitat és que a finals de 1979 el procés de l'autonomia valenciana estava paralitzat políticament. Entre la data d'elecció de Josep Lluís Albinyana com a president del Consell preautonòmic, el 14 d'abril de 1978, i la seua obligada retirada el 22 de desembre de 1979, s'havia produït una recrudescència del conflicte identitari fins al punt d'incrementar les tensions polítiques dins del Consell i impedir un consens parlamentari per accedir a l'autonomia. En pocs mesos s'havia passat de l'eufòria autonomista al desencís.

El Consell tenia caràcter de govern de concentració ja que el formaven el president i 11 consellers (5 d'UCD, 5 del PSPV-PSOE i 1 del PCPV-PCE). Malgrat que el PSOE és el partit més votat està en minoria, UCD té els mateixos consellers que els socialistes, perquè segons el Reial Decret de 17 de març de 1978 havien d'entrar al Consell representants de les tres diputacions i aquests són ucedistes. Malgrat aquesta situació anòmala, Albinyana aconsegueix un primer pas d'unitat. El 8 d'octubre de 1978, promou el Compromís Autonòmic del País Valencià, firmat per tots els partits parlamentaris i alguns extraparlamentaris, en el que es comprometen a treballar per la plena i màxima autonomia, i accedir a ella per mitjà de l'article 151 de la Constitució i no pel 143. A l'octubre la Constitució encara no estava vigent, però el seu contingut ja es coneixia perquè havia estat aprovada pel Congrés de Diputats i estava pendent la seua tramitació al Senat. Per a les autonomies no considerades nacionalitats històriques, la

⁹¹² JOSEP A. COMES: "Tarancón i l'autonomia". *Saó*, núm. 23 (desembre 1979), p. 5 i 26.

Constitució establia dues vies d'accés a l'autonomia. Una ràpida regulada en l'article 151, que suposava accedir a l'autonomia amb les màximes competències. Aquesta via havia de ser acordada per les diputacions i les tres quartes parts dels municipis de cada una de las províncies en un termini de sis mesos des del primer acord d'una de les corporacions municipals interessades, i posteriorment dita iniciativa devia de ser ratificada per referèndum per la majoria absoluta dels votants. I una segona, la via més lenta regulada en l'article 143, que no requeria referèndum però tenia el risc que si la iniciativa no prosperava solament podia reiterar-se passats cinc anys.⁹¹³

El Compromís Autonòmic del País Valencià ja partia del fet que la Constitució no reconeix el País Valencià com a nacionalitat històrica. La Disposició Transitòria Segona de la Constitució permetia que les anomenades nacionalitats històriques, aquelles que havien plebiscitat els seus estatuts d'autonomia en el passat podien passar a elaborar directament el seus estatuts per acord dels seus respectius governs preautonòmics i ratificar aquests per referèndum. En aquesta situació es trobaven Catalunya, Galícia i el País Basc, que havien votat en referèndum els seus estatuts durant la Segona República. Malgrat això, en les Corts constituents, va haver-hi una esmena al projecte constitucional del diputat Francesc de Paula Burguera i el senador José Antonio Noguera (ambdós militants del Partit Demòcrata Liberal del País Valencià, PDLPV) que demanava el reconeixement del País Valencià com a nacionalitat històrica. Aquesta esmena, en la redacció de la qual col·laborà Vicent Franch, pretenia estendre l'aplicació de la Disposició Transitòria a les comunitats que hagueren perdut els furs com a conseqüència dels Decrets de Nova Planta de Felip V, com era el cas del País Valencià. L'esmena no prosperà per l'oposició tant al Congrés com al Senat de la UCD, seguint els propòsits de Fernando Abril Martorell i Emilio Attard. D'haver-se acceptat el País Valencià s'hauria equiparat a les nacionalitats històriques.⁹¹⁴

Malgrat això el Consell accepta el marc constitucional i comença a treballar per la via del 151 i en la redacció d'un projecte estatuari. Després de ser ratificada la Constitució per referèndum, el Consell es reuneix a Morella el 9 de gener de 1979 per a impulsar el procés autonòmic. Aquell dia Josep Lluís Albinyana va rebre l'Avantprojecte d'Estatut del País Valencià, després batejat com Estatut de Morella, elaborat per un equip tècnic selecte d'especialistes en dret constitucional autodenominat "Equip Francesc Eximenis",

⁹¹³ *Ibidem*. RUIZ MONRABAL, p.389-390.

⁹¹⁴ FRANCESC DE PAULA BURGUERA: "Valencianistes a les Corts de Madrid". *Levante-EMV* (3 d'octubre 2011), p.19.

entre els que hi figuraven els col·laboradors de *Saó* Vicent Franch i Lluís Aguiló.⁹¹⁵ L'Estatut de Morella és més possibilista que els dos projectes anteriors (recordem, l'Estatut d'Elx de 1975 i el projecte estatuari elaborat pel Consell Democràtic del País Valencià de 1976), ja que se situa dins marc constitucional. Malgrat això, té un plantejament maximalista, és a dir, pensant en la màxima autonomia que el País Valencià podia assolir. L'Estatut de Morella contenia les següents disposicions pel que fa al nom del territori, la bandera i el nom de la llengua:

Article 1.1. El poble valencià es constitueix en Comunitat Autònoma dins de l'Estat espanyol amb la denominació de "País Valencià".

Article 3. La bandera del País Valencià es compon de quatre barres roges horitzontals sobre fons groc. Al seu centre figura l'escut del Consell.⁹¹⁶

Article 6.1. El valencià i el castellà són les dues llengües oficials del País Valencià. Tots els valencians tenen el deure de conèixer-les i el dret a usar-les.⁹¹⁷

Cal dir que el projecte recull les aspiracions mínimes del nacionalisme progressista: el nom de País Valencià per al territori, la bandera històrica de les quatre barres (aquesta amb l'escut del consell per marcar alguna diferència amb la bandera autonòmica de Catalunya), i la denominació unitarista de "valencià" per a referir-se a la llengua.

Com afirmarà anys després Lluís Aguiló en *Saó*, els projectes estatuaris d'Elx i del Consell Democràtic del País Valencià estaven pensats per a una eixida de la dictadura per mitjà d'una ruptura democràtica, que no es va produir, i han de "considerar-se com l'expressió dels grups nacionalistes a la fi del franquisme".⁹¹⁸ La reforma política i la Constitució canviarien totalment de perspectiva i s'arriba a l'Estatut de Morella, que està dins de la legalitat constitucional però que d'una manera més moderada expressa també les aspiracions del valencianisme nacionalista.

En la reunió del Consell a Morella s'adopta un acord que inicia el procés autonòmic. El Consell demana als ajuntaments que, després de les eleccions locals previstes per al 3

⁹¹⁵ L'equip "Francisc Eximenis" l'integraven Lluís Aguiló Lúcia, José Asensi Sabater, Fernando Cervera Torrejón, Vicent Franch Ferrer, Manuel Martínez Sospedra, Jaime Muñoz Pellín, Rosa Ripollés Serrano, Remedios Sánchez Ferriz, María Julia Sevilla Merino i Francisco Serrano.

⁹¹⁶ L'escut del Consell, encara avui vigent, és l'escut de Pere I el Ceremoniós. Està format per quatre barres roges amb fons groc coronades per un elm en forma de drac. El seu ús per la Generalitat fou aprovat per d'un decret de 9 d'agost de 1978.

⁹¹⁷ *Ibidem*. RUIZ MONRABAL, p.392.

⁹¹⁸ LLUÍS AGUILÓ LÚCIA. "De Morella a Almansa passant per Benicàssim". *Saó*, núm. 50 (agost-setembre 1982), p.6

d'abril del mateix any, sol·liciten per acord plenari l'accés a l'autonomia per mitjà de l'article 151. Era una demostració de reconquesta de la sobirania del poble valencià. A partir d'abril de 1979 comença una carrera frenètica dels ajuntaments per sol·licitar l'autonomia. Picanya i Bellreguard foren els primers municipis en demanar-ho. El 25 d'abril de 1979 l'ajuntament de Picanya, presidit per Ciprià Ciscar amb Víctor Fuentes (col·laborador de *Saó*) com a segon tinent d'alcalde, sol·licita l'obertura del procés autonòmic pel 151. Al final del procés (24 d'octubre de 1979)⁹¹⁹ s'adheriren 512 ajuntaments valencians, el 98% dels municipis del País Valencià, quan la via del 151 exigia només el 75%. Això no obstant, els municipis de Castelló, seguint ordres del conseller d'UCD Enrique Monsonís, no especificaren la via sinó que acordaren "la màxima autonomia amb el menor temps possible", una trampa que a la llarga atropellaria el procés. El president Albinyana treballava en l'organització del referèndum per al 25 de febrer de 1980, coincidint amb el d'Andalusia que havia seguit la mateixa via d'accés. Però el govern Suárez mai convocà el referèndum valencià i sí el d'Andalusia, afirmant que a partir d'aquest moment s'haurien de reconduir tots els processos autonòmics per la via del 143. Aquesta decisió estava avalada per l'executiva estatal de la UCD, que en la reunió de 15 de gener de 1980 manifestà la seua intenció de continuar la resta de processos autonòmics per la via lenta. El PSPV-PSOE valencià s'oposa inicialment convocant juntament amb altres partits manifestacions de protesta. Però en la tardor d'aquell any, Abril Martorell pacta amb Alfonso Guerra bloquejar el procés autonòmic valencià per la via del 151, i els dirigents socialistes valencians es pleguen a les tesis centralistes. L'argument que dóna UCD per a paralitzar el procés és que dels 512 ajuntaments valencians que havien demanat l'autonomia, sols 230 havien especificat que la volien per la via del 151, el que representava sols el 43% del total, lluny del 75% exigible per a convocar el plebiscit. Fórmules com les "la màxima autonomia amb el menor temps possible" no eren vàlides. Aquesta política va rebre el suport de *Las Provincias*. El cert és que la UCD valenciana des de 1979 ja tenia plantejada la seua estratègia per la via del 143 per a guanyar espai electoral als socialistes valencians.⁹²⁰ Temps després Josep Lluís Albinyana reconeixrà en *Saó* aquesta ignomínia amb aquestes paraules: «Malgrat que el Consell ratificarà l'acord de

⁹¹⁹ La documentació oficial seguia un protocol marca. El 25 d'octubre de 1979 el president del Consell preautonòmic entrega a les Corts espanyoles un acta notarial de sol·licitud d'obertura del procés autonòmic per la via del 151. En aquest document s'especifica que 512 de 541 municipis valencians, és a dir el 98%, han sol·licitat l'autonomia

⁹²⁰ Ibidem. SANZ i FELIP, p.346-347.

Morella a Alacant, el 31 de juny de 1979, en les altes esferes de la política valenciana de l'Estat hi ha una voluntat decidida d'aturament del procés nacional valencià. El soroll de la revolta al carrer pels motius de l'idioma-senyera-denominació ajudarà a justificar qualsevol grau de retrocés al canvi encetat».⁹²¹

El Consell, amb unes competències molt limitades i assetjat per la violència blavera, poc podia fer davant d'una decisió presa a Madrid. Davant del bloqueig estatuari, en un ambient de xoc continu amb els consellers de la UDC, el 22 de desembre de 1979 Josep Lluís Albinyana se sotmet a una moció de censura que prospera, la qual cosa provoca la seua caiguda i la retirada posterior de tots els consellers socialistes. En el lloc Albinyana assumeix la presidència Enrique Monsonís, que en connivència amb Abril Martorell. Manuel Broseta i Emilio Attard entrebancarà més encara el procés autonòmic. Monsonís ostentarà la presidència del Consell fins a l'aprovació de l'Estatut d'Autonomia de 1982. En la caiguda d'Albinyana també contribueix el buit que li fa l'executiva regional socialista. Albinyana perd el suport en el II Congrés del PSPV-PSOE, celebrat en febrer de 1980. En l'esmentat congrés és elegit secretari general Joan Lerma amb més del 54% dels vots, mentre que Albinyana resulta derrotat amb el 6% dels vots.⁹²² La caiguda d'Albinyana suposa la derrota de l'opció nacionalista d'esquerres, la qual cosa implica una reconducció del procés estatuari cap a les tesis conservadores del blaverisme. Com afirma en *Saó* el periodista Alfons Llorenç (un dels assessors d'Albinyana), el període preautonòmic fou una esperança frustrada per al valencianisme progressista. I dona una de les claus del fracàs d'Albinyana: «Gràcies al franquisme residual, des del principi, el Consell rebia més ofenses que competències».⁹²³

Davant d'açò, com interpreta una revista nacionalista com *Saó* aquests esdeveniments? Quina és la seua resposta als entrebancs del procés autonòmic? Quina és la seua posició ideològica? Quines solucions o alternatives proposa? *Saó* denuncià (per mitjà d'editorials i articles del consell de redacció i de col·laboradors) tot allò que suppose entrebancar al procés estatuari, i tot el que signifiqués l'abandó o la marginació de l'opció nacionalista d'esquerres en el futur Estatut. El lema d'acció de *Saó* es pot resumir amb les següents paraules: «Plorant i lamentant-nos mai no avançarem. Per això

⁹²¹ Aquestes declaracions les fa Albinyana deu anys després d'aquest fatídic 1979 en un article en què fa un balanç del procés preautonòmic des de seues vivències personals. Vegeu JOSEP LLUÍS ALBINYANA: "Deu anys després". *Saó*, núm. 119 (maig 1989), p.7.

⁹²² *Ibidem*. SANZ i FELIP, p.346.

⁹²³ ALFONS LLORENÇ: "Una esperança frustrada". *Saó* núm. 281 (març 2004), p. 18-19. Article inclòs en el Quadern: *Quina Transició?*.

cal dir no a les continues crides que busquen dividir i desintegrar els valencians. Nosaltres preferim “fer país” mitjançant treball educatiu, fons i lent que busque la unitat de tots els amants de la veritat».⁹²⁴

A l'octubre de 1978, en un ambient de cert optimisme (s'havia signat el Compromís Autòmic del País Valencià i es tenia sobre la taula el projecte de l'Estatut de Morella), però també de fustigació del blaverisme, *Saó* edita el Quadern «València: un país per fer» dedicat a l'autonomia. El seu objectiu és veure les possibilitats reals de l'autonomia sense lamentacions. Diversos polítics valencians, periodistes i professors universitaris reflexionen sobre el significat de l'autonomia. Francesc de Paula Burguera (diputat del Grup Mixt pel PDLPV), Josep Guia (PSAN) i José Ramon Pin Arboledás (UCD) aporten les seues opinions sobre l'autonomia en el marc de la Constitució.⁹²⁵ El que preveu la futura Constitució sobre el fet nacional valencià no agrada als nacionalistes. Burguera critica la marginació del País Valencià per no ser considerat nacionalitat històrica, i acusa als partits d'esquerra d'àmbit espanyol (PSOE i PCE) de pactar aquest estatus amb la dreta. Ho explica amb aquestes paraules: «Recorde que vaig dir que, arribaria un dia en el que el senyor Carrillo i el senyor Fraga es donarien la mà i els valencians n'eixiríem perjudicats. No ha estat solament el senyor Fraga i el senyor Carrillo, sinó que s'han ajuntat, com era d'esperar, el senyor González i el senyor Suárez.»⁹²⁶ Per la seua banda, Josep Guia afirma que el significat i intencionalitat de la Constitució “respecte als drets polítics de les nacions –com la nostra– que s'ha pretès d'eliminar reiteradament” és exactament una regionalització administrativa que ni tan sols és substitutòria de la decimonònica divisió provincial, ja que “no sols es conserva sinó que es potencia per tal de que les diputacions siguen un entrebanc intern i permanent de les autonomies i una trinxera de reserva (el centralisme d'estricta base provincial) per al cas que les autonomies, malgrat tots els controls, començaren a eixir-se'n de mare”.⁹²⁷ Tanmateix, la visió de José Ramón Pin és òbviament autocomplaent i oficialista. Per a ell, l'Estat de les autonomies es un “avance importante y superior a cuanto hasta hoy se había recogido en anteriores constituciones”, perquè permetrà “a las diferentes nacionalidades de este país un fecundo desarrollo de sus valores auténticos y

⁹²⁴ “Cal esser presents en la festa nacional”. Article editorial. *Saó*, núm.14 (setembre–octubre 1978), p.3.

⁹²⁵ “Autonomies i Constitució”. *Saó*, núm. 14 (setembre–octubre 1978), p.4-5. Aquest article recull sols les opinions de Burguera, Guia i Pin. *Saó* va demanar també l'opinió del PSPV-PSOE, però en el tancament d'aquest número no va rebre l'escrit que el partit socialista s'havia compromés a enviar.

⁹²⁶ *Obt. Cit.* FRANCESC DE PAULA BURGUERA: “Autonomies i Constitució”. p.4-5.

⁹²⁷ *Obt. Cit.* JOSEP GUIA: “Autonomies i Constitució”. p.5.

ocultados durante años”.⁹²⁸ Si bé és cert que hi ha un avanç constitucionalista respecte al passat, no és menys cert que la Constitució de 1978 posa límits a aspiracions nacionalistes més radicals com la creació d’un Estat federal o l’autodeterminació de les nacionalitats històriques.

En el mateix Quadern, Vicent Ventura reflexiona com a periodista sobre la identitat valenciana. Ventura critica els entrebancs que pateix el procés autonòmic a causa de la “discussió absurda sobre l’origen de l’idioma, els colors de la ‘senyera’ i les nostres arrels històriques”. Per a ell no hi ha “res de bizantí en aquestes qüestions”, sinó una intencionalitat clara de dividir els valencians per a impedir “recuperar la força col·lectiva com a poble”. Ventura considera que el conflicte identitari promogut per la dreta té com objectiu “inventar-se una nova identitat ‘autonomista’, que mai passe d’ahí i que, per consegüent, ni tans sols arribe a Autonomia, per a que es resolga en la vella fórmula de què alguna cosa canvie per a que res canvie”. Per això, Ventura demana prestar atenció als “altres problemes” urgents dels valencians que necessiten poder polític valencià per a resoldre’s de forma satisfactòria per la País valencià, com són el procés industrialitzador, la reconversió de l’agricultura i la normalització lingüística.⁹²⁹

Aquest Quadern compta igualment amb la valuosa col·laboració de Vicent Soler Marco, aleshores Director General d’Administració Local del govern preautonòmic, el qual fa una anàlisi sobre l’esforç del Consell per dotar-se d’unes competències mínimes per poder funcionar, dels nombrosos viatges de consellers i directors generals per les comarques per conèixer la realitat del País, i del treball polític per aconseguir l’autonomia. Soler afirma que “no podem perdre aquesta oportunitat històrica” i que cal véncer reticències per avançar. Vicent Soler és explícit a l’hora d’assenyalar alguns dels perills que cal salvar i d’on venen aquests perills: «Cal véncer el recel front al suposat centralisme de la ciutat de València. Cal véncer, també, el recel front a un imperialisme valencianoparlant en les comarques històriques de parla castellana. I tantes altres coses que les dretes locals van inventant-se per contribuir a la cerimònia de la confusió i frenar –en la mesura que puguen– l’avanç cap a l’autonomia. És la mateixa història que a nivell de la ciutat de València s’està fent amb l’anticatalanisme. Els fantasmes de

⁹²⁸ *Obt. Cit.* JOSÉ RAMÓN PIN: “Autonomies i Constitució”. p.5.

⁹²⁹ VICENT VENTURA: “El problema valencià de ser els qui som sense inventar-se una identitat nova”. *Saó*, núm.14 (setembre-octubre 1978), p.9-11.

sempre, però ara posats en gros, tal com exigeix la batalla, –tan de bo siga la darrera– contra la reconquesta de la personalitat valenciana».⁹³⁰

Finalment, en l'esmentat Quadern col·laboren també Víctor Fuentes, Josep Maria Soriano i Vicent Rosselló. Els dos primers analitzen la gestió dels afers de l'economia en la futura autonomia, mentre que Rosselló reflexiona sobre el paper de les comarques en la vertebració del País Valencià. Tots tres coincideixen en què dues finalitats cabdals del règim autonòmic hauria de ser aconseguir un major grau d'equilibri socio-econòmic i territorial. Per a ells, economia i comarques són també elements configuradors de la identitat valenciana que cal tenir en compte en un futur autogovern.⁹³¹

Al marge d'aquesta tasca educativa i divulgativa sobre el significat i possibilitats que ofereix l'autonomia, no falten en *Saó* veus crítiques contra els fets més polèmics del procés autonòmic que entrebancaven les propostes del valencianisme progressista. Dos exemples clars d'aquests entrebancs són la caiguda d'Albinyana i la imposició de la via del 143 des de Madrid. En aquest context de rebaixes i d'estancament en l'Estatut, on l'esquerra va claudicant cada vegada més davant de les pressions de la UCD, *Saó* lamenta l'abandó de l'opció nacionalista d'esquerres. Vicent Franch, Paco Blay, Lluís Aguiló, Llucià Romero, Josep Antoni Comes, Vicent Ventura i Emili Marin, i el mateix consell de redacció en l'editorial, no escatimaran crítiques i reprotxes en aquest sentit.

Paco Blay aplaudeix la retirada del PSOE del Consell, que la considera un acte de dignitat política enfront els entrebancs de la UCD, però no la veu bona per al País Valencià perquè aquest embolic deixa cada vegada més l'autonomia valenciana en mans de Madrid, cosa que reduirà les aspiracions nacionalistes.⁹³² A més, Paco Blay reprova la decisió del govern de la UCD (anunciada el 15 de gener de 1980) de reconduir tots els processos autonòmics que restaven per la via del 143, excloent al País Valencià malgrat que tenia obert el procés pel 151. En aquest sentit Blay acusa als ucedistes valencians “d'enganyar i no complir” perquè l'octubre de 1978 havien signat el Compromís Autonòmic del País Valencià per la via del 151 i en gener de 1980 canvien d'opinió i accepten el 143.⁹³³ No menys dur és Vicent Ventura. Aquest critica la renúncia del PSOE a la via del 151. Ventura afirma que l'exclusió del País Valencià com a nacionalitat

⁹³⁰ VICENT SOLER: “El Consell des de dins”. *Saó*, núm.14 (setembre-octubre 1978), p.12-13.

⁹³¹ Vegeu en *Saó*, núm.14 (setembre-octubre 1978); VICENT M. ROSSELLÓ: “Paper de les comarques dins un marc autonòmic”, p.15-17; VÍCTOR FUENTES: “L'autonomia i l'economia al País Valencià”, p.18-19; i JOSEP M. SORIANO BESSÓ: “Treballadors de la taronja: marc del País per al conveni”, p.19.

⁹³² PACO BLAI: “¿País Valencià o Región Valenciana?”. *Saó*, núm. 24 (gener 1980), p.7.

⁹³³ PACO BLAI: Problemes d'Estat (centralista)”. *Saó*, núm. 25 (febrer 1980), p.6.

històrica i de la via d'accés a l'autonomia amb sostre competencial alt com la del 151 venia de lluny. Assegura que en les plataformes unitàries estatals dels partits democràtics creades en el tardofranquisme, bastant abans de la redacció de la Constitució, només tenien clar la intenció d'aplicar l'autonomia a Catalunya, Euskadi i Galícia, però no es pensava en el País Valencià i ni en les Balears. Aquesta poca predisposició amb els valencians s'ha agreujat amb la feblesa dels partits nacionalistes valencians (derrotats en les eleccions de 1977) que ha impedit tenir força política per reivindicar la via del 151. El procés es completa, segons Ventura, amb la retirada estratègica dels socialistes del Consell "per a ocupar les línies defensives del 143". Per a Ventura, només la implantació creixent de l'esquerra nacionalista pot acomplir "una funció d'estímul de cara als partits col·laboracionistes".⁹³⁴

Però el recompte àcid del caminal de greuges cap a l'autonomia no havia acabat encara. Andalusia accedeix a l'autonomia per la via del 151. El 97% dels municipis de la regió s'havia pronunciat a favor de canalitzar la iniciativa autonòmica per aquesta via. El 28 de febrer de 1980 el poble andalús vota en referèndum aquesta decisió. Un any més tard, el 20 d'octubre de 1981, Andalusia ratifica en altre referèndum el seu estatut d'autonomia. El suport del PSOE del Congrés de Diputats, liderat pels andalusos Felipe González i Alfonso Guerra, fou decisiu en aquest èxit. El que s'havia negat al País Valencià se li havia concedit a Andalusia. Lògicament això és vist pel valencianisme progressista com una discriminació flagrant envers els valencians. Davant d'açò, el president de la Diputació de València, Manuel Girona, demana un informe jurídic a la Facultat de Dret de la Universitat de València sobre a situació autonòmica valenciana. En l'esmentat informe s'arriba a la conclusió que el govern està obligat legalment a convocar el referèndum valencià, perquè la iniciativa dels ajuntaments (el 98%) demanant l'autonomia va tancar correctament el procés del 151. Per tant, segons aquest informe, el govern devia convocar dit referèndum abans del 25 de juny de 1980. Però això no ho farà mai. Des de *Saó* Paco Blai qualifica aquest fet d'una imposició de Madrid de la via del 143 i reclama al govern de Suárez la convocatòria del plebiscit autonòmic valencià, basant-se en l'esmentat informe, "si és que de debò se sent i vol ser govern de tots", puntualitza Blai.⁹³⁵

⁹³⁴ VICENT VENTURA: "El 143, el 151 i l'alliberament". *Saó*, núm.25 (febrer 1980), p.4 i 26.

⁹³⁵ Vegeu PACO BLAI: "¿Tindrem els valencians referèndum?". *Saó*, núm. 26 (març 1980), p.8. I "Un 25 d'abril més?". *Saó*, núm.27 (abril de 1980), p.5.

I. Resposta de Saó als esdeveniments del procés autonòmic valencià (1977-1982)	
Esdeveniment	Resposta de Saó
9 d'octubre de 1977. Manifestació per l'Estatut d'autonomia del País Valencià.	<i>Saó</i> dona el seu suport a la recuperació de l'autogovern del poble valencià.
18 d'abril de 1978. Constitució del primer Consell Preautonòmic del País Valencià, presidit pel socialista Josep Lluís Albinyana.	<i>Saó</i> rep amb eufòria la notícia i felicita amb una carta al president Josep Lluís Albinyana. Manifesta el seu suport al Consell.
21 de juliol de 1978. Francesc de Paula Burguera defensa al Congrés una esmena a la Disposició Transitòria Segona del projecte de Constitució en la que demana el reconeixement de nacionalitat històrica per al País Valencià. L'esmena no és aprovada.	A favor d'aquesta iniciativa. <i>Saó</i> considera que el País Valencià és una nacionalitat històrica igual que Catalunya, Esuskadi i Galícia. <i>Saó</i> critica la marginació de País Valencià en la Constitució sobre aquesta qüestió.
8 d'octubre de 1978. Signatura del Compromís Autonòmic del País Valencià per tots els partits parlamentaris, incloent la UCD. S'acorda accedir a l'autonomia per la via constitucional del 151 amb les màximes competències.	<i>Saó</i> recolza l'acord. <i>Saó</i> concep una autonomia com un espai d'autogovern per a la recuperació nacional del poble valencià. Demana que els polítics treballen en el foment de la consciència identitària.
9 de gener de 1979. El Consell adopta l'acord d'iniciar el procés autonòmic per la via del 151. Es presenta l'avantprojecte estatuari conegut com Estatut de Morella, que recull les aspiracions del valencianisme progressista pel que fa als senyals d'identitat.	<i>Saó</i> secunda la iniciativa del 151. Descartada l'esmena de Burguera, <i>Saó</i> considera la via del 151 com una opció viable per adquirir un sostre competencial alt semblant al de les nacionalitats històriques. <i>Saó</i> veu positiu l'Estatut de Morella.
24 d'abril de 1979. El Consell presidit per Albinyana acorda hitzar la Senyera de les quatre barres (amb l'escut del Consell) en els edificis públics del País Valencià. Manifestació blavera el dia 25 contra la decisió. Amenaça blavera d'assalt al Palau de la Generalitat.	<i>Saó</i> considera les quatre barres la Senyera històrica dels valencians i la més fidel a la identitat valenciana. Condemna la guerra dels símbols i el secessionisme lingüístic blaver. Ho interpreta com una estratègia de divisió de la dreta per a impedir la recuperació nacional del poble valencià.
25 d'abril-25 d'octubre de 1979. Procés de consulta als ajuntaments de sol·licitud de l'autonomia. El 98% dels municipis demanen l'autonomia, però els governats per UCD no especifiquen que siga per la via del 151. La jugada d'UCD fa fracassar la iniciativa.	<i>Saó</i> acusa a UCD d'entrebancar i frenar l'avanç cap a l'autonomia amb el seu boicot a la via del 151. Fa responsables del fracàs de la via del 151 als ucedistes Fernando Abril Martorell, Manuel Broseta i Enrique Monsonís.
9 d'octubre de 1979. Boicot blaver a la Diada del 9 d'Octubre. Entre els mesos d'abril i octubre s'intensifica la violència blavera contra Albinyana i autoritats socialistes. Els presidents de la Generalitat i la Diputació de València són agredits a Quart de Poblet el 3 de setembre. Això provoca la tancada d'alcaldes socialistes a l'ajuntament de Quart.	<i>Saó</i> condemna enèrgicament la violència blavera, que la qualifica "d'atemptats feixistes". Considera que respon a una estratègia de crispació social per crear por en el poble davant les reivindicacions nacionals i neutralitzar els nacionalistes. <i>Saó</i> manifesta la seua preocupació pel deteriorament de la convivència ciutadana i declara el seu suport al Consell preautonòmic.

Però el recompte àcid del caminal de greuges cap a l'autonomia no havia acabat encara. Andalusia accedeix a l'autonomia per la via del 151. El 97% dels municipis de la regió s'havia pronunciat a favor de canalitzar la iniciativa autonòmica per aquesta via. El 28 de febrer de 1980 el poble andalús vota en referèndum aquesta decisió. Un any més tard, el 20 d'octubre de 1981, Andalusia ratifica en altre referèndum el seu estatut d'autonomia. El suport del PSOE del Congrés de Diputats, liderat pels andalusos Felipe González i Alfonso Guerra, fou decisiu en aquest èxit. El que s'havia negat al País Valencià se li havia concedit a Andalusia. Lògicament això és vist pel valencianisme progressista com una discriminació flagrant envers els valencians. Davant d'açò, el president de la Diputació de València, Manuel Girona, demana un informe jurídic a la Facultat de Dret de la Universitat de València sobre a situació autonòmica valenciana. En l'esmentat informe s'arriba a la conclusió que el govern està obligat legalment a convocar el referèndum valencià, perquè la iniciativa dels ajuntaments (el 98%) demanant l'autonomia va tancar correctament el procés del 151. Per tant, segons aquest informe, el govern devia convocar dit referèndum abans del 25 de juny de 1980. Però això no ho farà mai. Des de *Saó* Paco Blai qualifica aquest fet d'una imposició de Madrid de la via del 143 i reclama al govern de Suárez la convocatòria del plebiscit autonòmic valencià, basant-se en l'esmentat informe, "si és que de debò se sent i vol ser govern de tots", puntualitza Blai.⁹³⁶

Però el consell de redacció de *Saó* va més enllà. *Saó* qualifica la imposició de la via del 143 com "una segona desfeta d'Almansa". Afirma que el procés autonòmic ha entrat en una fase de desencís, vergonya, desorientació i silenci que fa necessària una nova estratègia política per reconduir la marxa cap a l'autonomia. Per a eixir de la situació d'estancament *Saó* planteja noves tàctiques d'acció. Entre altres coses proposa "aprofundir i expandir la consciència de poble diferenciat i amb una identitat pròpia". *Saó* insistirà en molts escrits en aquesta idea. Per a *Saó* la feble consciència nacional dels valencians és una de les causes principals del fracàs polític com a poble en el conjunt de les diverses nacionalitats que formen l'Estat espanyol. Per a *Saó* "l'autonomia és una forma política de vertebrar el país" i sense política no es pot crear una forta consciència identitària.⁹³⁷

⁹³⁶ Vegeu PACO BLAI: "¿Tindrem els valencians referèndum?". *Saó*, núm. 26 (març 1980), p.8. I "Un 25 d'abril més?". *Saó*, núm.27 (abril de 1980), p.5.

II. Resposta de Saó als esdeveniments del procés autonòmic valencià (1977-1982)	
Esdeveniment	Resposta de Saó
22 de desembre de 1979. Dimissió de Josep Lluís Albinyana i retirada dels consellers del PSPV-PSOE del Consell. L'ucedista Enrique Monsonís assumeix la presidència. Recrudescència de la violència blavera.	<i>Saó</i> interpreta aquests fets com un fre a l'Estatut i la pèrdua de l'opció ideològica del valencianisme nacionalista en la futura autonomia, propiciat per l'estratègia de crispació d'UCD i el blaverisme.
15 de gener de 1980. Aprovats els estatuts de Catalunya, Euskadi i Galícia, l'executiva estatal de la UCD acorda a Madrid reconduir els estatuts restants per la via del 143.	<i>Saó</i> manifesta el seu rebuig i indignació. Acusa a la UCD de traïr el Compromís Autonòmic del País Valencià de 1978. <i>Saó</i> qualifica la imposició del 143 com una “segona desfeta d'Almansa”.
28 de febrer de 1980. Andalusia accedeix a l'autonomia per la via constitucional del 151. El poble andalús vota majoritàriament en referèndum el seu procés autonòmic.	Indignació de <i>Saó</i> , no per haver-ho aconseguit Andalusia, sinó per la negació del Govern central de no donar el mateix al País Valencià. <i>Saó</i> critica la blanesa dels parlamentaris valencians.
23 de febrer de 1981. Cop d'Estat. Els militars ocupen el Congrés i València.	<i>Saó</i> condemna el cop. Afirma que la temptativa militar suposa “un cop contra l'autonomia”.
10 de març de 1981. El Congrés retira dues propocions d'UCD i el PSOE per a que el País Valencià accedís a l'autonomia pel 151.	<i>Saó</i> reprova els retalls contra l'autonomia. Interpreta que és una conseqüència de la por dels partits majoritaris a un involucionisme.
10 d'abril-18 de juny 1981. Enrique Monsonís descarta els anteriors projectes d'Estatut i encarrega al Plenari de Parlamentaris del País Valencià la redacció d'un nou Estatut. El resultat és l'anomenat Estatut de Benicàssim, que recull propostes del blaverisme i rebaixa les expectatives nacionalistes. El PSPV-PSOE es plega a les pressions d'UCD.	<i>Saó</i> defineix el llarg camí cap a l'autonomia com a “viacrucis autonòmic valencià” o “desfici autonòmic valencià”. Condemna l'Estatut de Benicàssim perquè accepta la Senyera amb franja blava, incorpora una esmena d'UCD que pretén imposar el nom de “Regne de València” i és ambigu quant al nom de la llengua dels valencians i la seua normalització.
31 de juliol de 1981. Signatura del Pactes Autonòmics entre UCD i el PSOE. S'acorda reconduir tots els processos autonòmics que queden per la via del 143.	Per a <i>Saó</i> tots aquests moviments polítics suposen una autonomia atorgada des de Madrid (i no guanyada des de València) que eliminarà del futur Estatut les propostes més nacionalistes.
11 de setembre de 1981. Esclaten dues bombes en casa de Joan Fuster a Sueca. L'escriptor ix il·lès de l'atemptat. Dos anys abans (4 de desembre de 1978) Manuel Sanchis Guarner va rebre un paquet-bomba a sa casa de València.	Els atemptats a dues icones del valencianisme nacionalista generen la indignació i el rebuig més ferm de <i>Saó</i> contra la violència blavera. <i>Saó</i> condemna aquests atacs i qualifica l'intentona de matar Fuster com a “crim de lesa pàtria”.

Això no obstant, lluny de ressentiments contra Andalusia per tenir l'autonomia, *Saó* felicita al poble andalús per haver-ho aconseguit i afirma que ha donat una escarment exemplar al País Valencià. Josep Antoni Comes així ho manifesta en l'article «La lliçó d'Andalusia». Comes atribueix el fracàs valencià a “la tibiesa dels nostres parlamentaris” que han fet que “ara ens trobem per sota de regions amb menys raons

⁹³⁷ “Una segona desfeta d'Almansa”. Article editorial. *Saó*, núm. 27 (abril 1980), p.3.

autonòmiques que nosaltres”. I recorda que la “distinció entre comunitats històriques i no històriques, per molt constitucional que siga, no deixa d’èsser un greuge més per a nosaltres els valencians, perquè si a juliol de 1936 no vàrem tenir l’oportunitat de plebiscitar la nostra voluntat autonòmica va ser per culpa dels militars que s’alçaren contra el govern, no per culpa nostra. Per antecedents històrics, per les diferències idiomàtiques i culturals i per les possibilitats socioeconòmiques actuals, al País Valencià li pertoca la mateixa autonomia que als catalans, bascos i gallecs, i darrerament als andalusos”.⁹³⁸ Però les causes del fracàs no sols es deuen a la feble consciència identitària i la blanesa dels parlamentaris valencians. Paco Blai, en el suggeridor article «Seguim sense política valenciana», n’afegeix tres causes més no menys importants que les anteriors. Per a ell han estat decisives “les campanyes confusionàries i fraccionadores del mateix partit del govern amb actuacions i utilització de símbols”, l’abús dels mitjans de comunicació de l’Estat al propi servei i la deriva secessionista d’UCD amb “la recent adopció pel Consell de les acientífiques normes ortogràfiques de l’Acadèmia de Cultura Valenciana”.⁹³⁹ En conclusió, i ara amb paraules de Vicent Franch, en els tres anys que van de l’octubre de 1977 a octubre de 1980 el País Valencià havia passat de l’eufòria més irresponsable en el referent a les expectatives autonòmiques a l’apatia irreflexiva d’ara mateix”.⁹⁴⁰

6.18.2.3. L'Estatut de Benicàssim. Quan l'autonomia de Madrid a tots alcança.

El cop d’Estat del 23 de febrer de 1981 -on València té un protagonisme especial amb el general Milans del Bosch encapçalant l’alçament, tanques als carrers, toc de queda i ocupació militar dels mitjans de comunicació-, condiciona a la UCD i PSOE a reconduir el règim autonòmic. Entre les causes del pronunciament hi ha el rebuig d’una part important de l’exèrcit que no entén ni assimila el ritme de construcció de l’Estat de les autonomies. El 23-F genera una sensació de “democràcia vigilada”, que fa moderar plantejaments polítics d’una i altra banda. Després del 23-F les direccions dels dos partits majoritaris (UCD i PSOE) decideixen abandonar els enfrontaments per la qüestió autonòmica i consensuar l’ordenació territorial de l’Estat. El primer pas es dona el 10 de març de 1981. Aqueix dia el Congrés de Diputats aprova la retirada de dues

⁹³⁸ JOSEP A. COMES. “La lliçó d’Andalusia”. Saó, núm.32 (novembre 1980), p.6-7.

⁹³⁹ PACO BLAI. “Seguim sense política valenciana”

⁹⁴⁰ VICENT FRANCH FERRER: “De la pre-autonomia la post-pre-autonomia (Petita crònica d’un atzucat)”. Saó, núm.31 (setembre-octubre 1980), p.21-22.

proposicions de llei del PSOE i PCE encaminades a què l'autonomia valenciana es poguera realitzar per la via del 151. El segon pas té lloc el 31 de juliol de 1981 a Madrid amb la firma per part d'UCD i el PSOE dels anomenats Pactes Autònomicos entre l'UCD i PSOE, que són l'origen de la Ley Orgánica de Armonización de los Procesos Autonómicos (LOAPA). Els acords subscrits per la UCD i el PSOE, de caràcter polític i administratiu, tenen com a objectiu tancar els processos autonòmics pendents, entre els que es trobava el valencià. S'acorda un mapa autonòmic format per 17 comunitats autònomes, fórmula que es coneix popularment amb l'eufemisme de “café para todos”. Es decideix un calendari d'aprovació de tots els estatuts que restaven (fixant-se la data límit fins a l'1 de febrer de 1983) i la modalitat d'accés per la via del 143. A més, es delimita l'àmbit competencial de les comunitats autònomes segons l'article 148 de la Constitució, amb possibilitat d'ampliació transcorreguts cinc anys. Per al País Valencià i Canàries s'adopten solucions específiques per a que, una vegada aprovats els seus estatuts d'autonomia, pogueren accedir ràpidament a un nivell competencial semblant al de les comunitats que havien accedit a l'autonomia pel 151. Això era una fórmula de compensació que vol mitigar, almenys en el cas valencià, el malestar que havia creat el rebuig de la dreta del 151 quan se sabia que s'havien complert els requisits legals per a acollir-se a aquesta via.⁹⁴¹ Però això, malgrat que s'apuntava cap al desbloqueig del procés estatuari, també alimenta la sensació entre el valencianisme progressista que es tractava d'una autonomia atorgada des de Madrid i no guanyada des de València.

Aquesta era la percepció que tenia *Saó*. No oblidem que tres projectes estatuaris que recollien plantejaments del valencianisme progressista (estatuts d'Elx, Morella i del Consell Democràtic del País Valencià) havien estat frustrats per la dreta. Per a *Saó* les coses es compliquen amb el 23-F, que suposa un “cop contra l'autonomia”, les conseqüències del qual farien eliminar o reduir (en el millor dels casos) les propostes més nacionalistes del futur Estatut, com així fou.⁹⁴² De fet, a partir del cop l'esquerra parlamentària valenciana (PSPV-PSOE i PCPV) es plega més a les pressions de les seues executives estatals i deixa en segon pla o amaga les propostes nacionalistes. El gir autonòmic comença en la primavera de 1981. La UCD i PSOE parlen ara de “harmonización autonómica” i de “sosiego autonómico”. Mentre tant, el 15 de març el comité nacional del PSPV-PSOE decideix el retorn dels socialistes al Consell i optar per la concertació amb els altres partits polítics. Es reinicia aleshores de nou el procés

⁹⁴¹ Ibidem. FELIP i SANZ, p.388-389.

⁹⁴² “Un cop a l'autonomia”. Article editorial. *Saó*, núm.35 (març 1981), p.3.

autonòmic, però aquesta vegada al marge de la Constitució. Des del punt de vista jurídic-administratiu, en quedar interrompuda unilateralment la via del 151 malgrat que havia seguit tots els tràmits constitucionals, la tramitació estatuària realitzada posteriorment a les Corts espanyoles es féu vulnerant el text constitucional. L'actitud del Govern –afirmen Josep Maria Felip i Jesús Sanz- fou des del primer moment evitar la participació del poble valencià en l'elaboració de l'Estatut i impedir que el poble valencià pogués aconseguir una autonomia plena com les aconseguides pels pobles basc, català i galleg.⁹⁴³

Així les coses, Enrique Monsonís encarrega al Plenari de Parlamentaris la redacció de l'Estatut. Aquest òrgan nomena el 10 d'abril una Comissió Redactora de l'Estatut integrada per cinc membres: els socialistes Joan Lerma i Felipe Guardiola, els centristes José Ramón Pin i Luis Belenguer, i el comunista Antonio Palomares. La comissió es reuneix a l'hotel Azor de Benicàssim i aconsegueix després tenses negociacions consensuar un projecte estatuari. Els punts més polèmics giren al voltant de la qüestió identitària i l'encasellament de les diputacions en la futura comunitat autònoma. El projecte s'entrega a la Mesa del Plenari de Parlamentaris en l'ajuntament de Benicàssim el 5 de maig de 1981, plantant-se una magnòlia per commemorar l'esdeveniment. El 18 de juny, el projecte fou votat per unanimitat pel Plenari de Parlamentaris reunit al castell de Peníscola, però Abril Martorell força per a que el projecte incloga uns annexos amb esmenes de la UCD referent als símbols, el nom del territori i les diputacions.⁹⁴⁴ Es tracta d'un Estatut que rebaixa moltíssim les pretensions del valencianisme progressista, res té a veure amb els tres projectes estatuaris anteriors. En l'Estatut de Benicàssim els representants de la UCD accepten la denominació “País Valencià” i el PSPV-PSOE la senyera amb franja blava. Però això no agrada a Abril Martorell, farà algunes maniobres polítiques per aconseguir imposar la denominació “Regne d València”.

El cert és que la Batalla de València erosiona la confiança ciutadana en el procés autonòmic i estigmatitza negativament als nacionalistes, que són estrangeritzats per la dreta política i mediàtica. En la primavera de 1981 regnava un clima de desencís i frustració entre els valencianisme progressista. En els últims tres anys els valencians havien estat incapaços de traure l'Estatut avant. La falta de consens polític pel conflicte identitària havia conduït el procés estatuari a un atzucac. Hi ha la sensació entre el

⁹⁴³ Ibidem. FELIP i SANZ., p.406.

⁹⁴⁴ Ibidem. FELIP i SANZ, p.389-390.

nacionalisme que el País Valencià estava marginat per la classe política madrilenya i que la blanesa dels parlamentaris valencians no ajudava a canviar les coses. En aquest context de negociacions polítiques en l'elaboració de l'Estatut a Benicàssim, *Saó* publica a finals d'abril un cridaner Quadern titolat «El calvari autonòmic valencià» en el que analitza l'estat de la qüestió. El títol és molt oportú perquè defineix les adversitats, patiments i treballs del camí valencià cap a l'autonomia. En el Quadern escriuen Josep Antoni Comes, el professor i jurista Lluís Aguiló i el periodista Llucià Romero.

Josep A. Comes introdueix el Quadern amb l'article «El nostre calvari autonòmic», on fa una acurada cronologia dels principals esdeveniments del procés des d'octubre de 1977 fins a l'abril de 1981. Jugant hàbilment amb el termes religiosos “calvari” i “via crucis” (camí de la creu), que descriu les diferents etapes viscudes per Jesús des del moment que va ser pres fins a la seua crucifixió, Comes narra amb un llenguatge periodístic informatiu els fets històrics principals de la lluita per l'autonomia. La pretensió d'aquest article és oferir als lectors una recapitulació dels fets. La conclusió de la història del desfici autonòmic la sintetitza Comes amb aquesta brillant metàfora evangèlica: «A l'inici tot eren rams i palmes. Ara no eixim del Divendres Sant. Arribarem alguna vegada a la resurrecció?».⁹⁴⁵ Així mateix, per a Llucià Romero el projecte estatuari de Benicàssim és “l'Estatut de Madrid”, perquè -segons argumenta- les direccions nacionals de l'UCD i PSOE han obligat als parlamentaris valencians a seure's per a redactar l'Estatut, i a més els han imposat rebaixes en les expectatives nacionalistes. Ho diu d'aquesta manera tan col·loquial: «Hem passat del “tolmundoalsuelo” al “sientesecoño”. Quan l'autonomia ve de Madrid a tots alçaça». Per la seua banda, Lluís Aguiló analitza el procés autonòmic valencià des del punt de vista jurídic. Reflexiona sobre la polèmica entorn als articles 151 i 143, les repercussions del cop del 23-F i els Acords Autonòmics del PSOE i UCD a Madrid. Per a Aguiló el resultat d'aquest procés ha dut com a element negatiu que els cinc membres de Comissió Redactora de l'Estatut (nomenats pel Plenari de Parlamentaris) siguen persones de talant centralista i en alguns casos declaradament anti-autonomistes. El jurista opina que l'elecció de Lerma, Guardiola, Pin, Berenguer i Palomares, no pot donar el millor Estatut per la poble valencià. “Resulta realment tristíssim el que puguen fer aqueixos homes a Benicàssim. L'Estatut l'estan elaborant les persones més proclius al centralisme i que desconeixen la nostra llengua, perquè els cinc són

⁹⁴⁵ JOSEP A. COMES: «El nostre calvari autonòmic». *Saó*, 36 (abril 1981), p.11-15.

castellanoparlants”, afirma. I va més lluny encara: “Front aquesta Comissió una altra composada per Cucó, Bevià, Casañ, Muñoz Peirats i Bono no cap dubte que haguera estat una altra cosa”. Aguiló no oblida tampoc el paper de Manuel Broseta, al que acusa de ser el principal responsables del desfici autonòmic valencià. “El professor Broseta –Secretari d’Estat ‘contra’ les Autonomies– ha estat el gran director de la paràlització de l’Autonomia del País Valencià”, assegura. I amb un to premonitori adverteix que l’Estatut de Benicàssim, tal com s’estava redactant, seria “l’Estatut d’Almansa”, és a dir, un estatut “on es confirme el sotmetiment dels valencians al centralisme, on la llengua pròpia dels valencians es considere una peça de museu molt bonica que cal conservar però no normalitzar, on la ciutat de València amb els seus símbols s’impose a la resta del País, i on la província afone la comarca i al municipi”.⁹⁴⁶

Però l’anàlisi del procés autonòmic no es limita a la mera descripció de fets i a l’opinió d’alguns experts, el consell de redacció de *Saó* aborda també les causes d’aquest particular “calvari” en l’article editorial «És la nit, convé no dormir»,⁹⁴⁷ el títol del qual és una cita de Blaise Pascal que fa referència a què en moments de foscor cal no aturar-se i seguir lluitant. Per a *Saó* la situació autonòmica és la negra nit a la que cal capejar “per a saber escollir els objectius i els mitjans més adients per aprofundir en la nostra identitat”. Abans d’anàlitzar les causes de l’atzucat autonòmic, *Saó* deixa clar el seu posicionament nacionalitari: «Ni som separatistes ni antiespanyols, com veladament se’ns acusa. El que passa és que des del decret de Nova Planta ençà tenim una cosa ben clara, que Madrid encara no ha après que *Espanya una i vertadera són les Espanyes*. Per això no hi ha “sosiego” autonòmic possible». I tot seguit entra a veure les causes que han dut a aquesta situació, que segons *Saó* estreben en la lluita política fratricida al voltant de la identitat que ha impedit el consens estatuari, el rebuig de la burgesia valenciana a l’autonomia, la claudicació dels partits de l’esquerra parlamentària davant l’UCD, i el comportament confús del poble que s’ha deixat arrossegar per la propaganda i les consignes de la dreta.

Saó fa als partits polítics els principals responsables. «Ni han conscienciat al poble ni han estructurat l’autonomia. Tots són culpables: els d’esquerra, els de dreta i els extraparlamentaris, uns més que altres, sense dubte; però culpables tots». Evidentment

⁹⁴⁶ LLUÍS AGUILÓ LUCIA: «L’Estatut d’Almansa, un perill per al poble valencià». *Saó*, núm. 36 (abril 1981), p.16-17.

⁹⁴⁷ «És la nit, convé no dormir». *Saó*, núm.36 (abril 1981), p, 3-6. Es tracta de l’editorial molt extensa, quatre pàgines, cosa que evidencia la preocupació de *Saó* per la marxa autonòmica.

“uns més que altres”, i entre aquells “altres” el que es du la palma és l’UCD. D’aquesta formació política *Saó* diu el que segueix:

«La irracionalitat demostrada per l’UCD en voler definir la identitat valenciana per oposició a la catalana i fomentar l’anticatalanisme més groller ens retrotrau als temps i llocs primitius on una tribu –la dels cafres, posem per cas– afirmava llur personalitat negant l’altra. ¿Qui pot fer honradament cas a un partit que mentre al “cap i casal” proclama mantenir posicions “innegociables”, per exemple sobre la senyera, a Castelló exhibeix la quadribarrada en els seus locals i a Aragó l’aprova malgrat ésser la mateixa de Catalunya? ¿Com es pot prendre seriosament un partit que a les Illes Balears defensa la unitat de la llengua catalana i ací ens arma un embolic de mil dimonis amb el Decret de Bilingüisme i la Comissió Mixta? I damunt encara té la barra per a respondre quan, s’acudeix al judici imparcial (?) de l’Administració central: “Es que los valencianos no os aclaráis”»⁹⁴⁸

Així mateix, *Saó* també denuncia l’oposició de la classe empresarial a l’autonomia i el suport que proporciona aquesta al blaverisme:

«Ja sabem que la burgesia valenciana sempre ha estat antiautonomista. Els seus interessos polítics, econòmics i culturals han estat i estan a Madrid. No ens pot estranyar, doncs, que els partits de dreta s’hagen oposat al procés autonòmic amb tota classe de martingales: des de subvencionar les repetides provocacions ultradretanes, fins a donar llargues amb declaracions grandiloqüents o amb el ball dels numerets (ara el 151, després el 143, el 148, el 150...), passant per la manipulació electoralista dels símbols».⁹⁴⁹

Això no exclou el dèficit nacionalista de les forces polítiques d’esquerra, especialment el PSOE i el PCE, que és on segons *Saó* radica un dels problemes principals. «Analitzant el “currículum” autonòmic és trist aplegar a la conclusió que tampoc no han estat mai nacionalistes. Almenys les parlamentàries. En l’eufòria de la Transició i primeres eleccions s’apuntaren a l’autonomia. Fins i tot afegiren el “País Valencià” a les sigles tradicionals. Tanmateix, el que els esdeveniments han demostrat és que són visceralment centralistes. Igual que els compradors de taronja a l’hora de fer un tracte, sols parlen i actuen quan “tenen ordres de dalt”. Això si no són suplantats per les mateixes executives estatals». No obstant, *Saó* reconeix que alguns dirigents esquerrans

⁹⁴⁸ Vegeu l’article citat «És la nit, convé no dormir», en la pàgina 4.

⁹⁴⁹ «És la nit, convé no dormir», en la pàgina 4.

s'han esforçat per donar els seus partits orientacions decididament valencianes. Per a *Saó*, un dels errors de l'esquerra ha estat anar claudicant progressivament a les propostes de l'UCD i abandonar les activitats de conscienciació cívica que haurien mantingut informat al poble, capacitant-lo per a no caure en l'embolic sobre la identitat valenciana. «Per això ara estem pagant molt car la consigna de l'esquerra de desmobilitzar el carrer, de callar davant les pretensions incultes de qualsevol “tia Maria”, d'haver tingut tantes indecisions quan es tractava d'aprovar i usar les nostres senyals d'identitat». I conclou dient amb sentiment amarg: «No ens enganyem, doncs; a la dreta i a l'esquerra, ara i ací, no els separa la simbologia sinó la distribució del poder. L'únic que els preocupa és organitzar el sistema electoral i el paper de les Diputacions per tal d'assegurar-se la possessió quieta i pacífica del Consell. Que això s'aconsegueixa mitjançant el genocidi de tot un poble els té igual. En definitiva per a tots ells la senyera és una “banderola” (amb o sense blau)», el valencià un residu històric i el País Valencià una regió destinada a “ofrendar nuevas glorias a España”. No cal esperar res més de les negociacions en marxa».

Finalment *Saó* analitza les actituds del poble davant el fet autonòmic. Per a *Saó* el poble, en no disposar de mitjans de reflexió adients per a sostroure's de la manipulació de la dreta política i mediàtica sobre la identitat valenciana, ha actuat dividit i s'ha mogut entre la confusió, la indignació, el visceralisme blaver i la indiferència i el desencís, que és l'estat d'ànim on segons *Saó* se situa ara la gran majoria de la població. Davant d'aquest panorama, que no és altra cosa que la derrota del valencianisme progressista en l'Estatut, *Saó* proposa de cara al futur una resistència cultural activa als pobles i comarques. *Saó* es reafirma en aquesta idea davant del fet que en els últims anys s'ha produït al País Valencià un reviscolament literari i cultural important en llengua catalana, un fenomen que *Saó* anomena la “nostra segona Renaixença”, que es manifesta en nombroses actuacions com ara l'edició de llibres i revistes, mostres d'art, premis literaris, setmanes culturals, conferències, cursos de llengua, cantants i cançons, festivals estiuencs, recuperació de festes i tradicions, aplecs, assemblees i manifestos de tota mena, etcètera. «És hora, doncs, de la creativitat i de la imaginació. De l'humor també. De prendre-s'ho amb paciència. L'autonomia cal que siga viva i real. De res servirà una autonomia jurídic-administrativa si els continguts, per desídia nostra es

perden». Així les coses, l'alternativa que dóna *Saó* és continuar “fent País”, no convé, doncs, dormir.⁹⁵⁰

A partir de maig de 1981, que ja es coneixen els continguts de l'Estatut de Benicàssim, i fins al desembre del mateix any, que és quan entra el projecte de l'Estatut en la Comissió Constitucional de les Corts per al seu estudi abans de ser votat al Congrés, abunden en *Saó* articles molt crítics contra un projecte estatuari que enfonsa definitivament les aspiracions nacionalistes. *Saó* arremet una vegada més contra els partits l'han fet possible. Per a *Saó* la dreta ha guanyat per la blanesa d'una esquerra que per qüestions d'estratègia de poder ha anat fent concessions i abandonant els principis valencianistes que defensava efusivament al començament de la Transició. Predomina en *Saó* un discurs amarg de condemna a la dreta i de decepció amb l'esquerra. Paco Blay reprova les abdicacions polítiques del PSPV-PSOE i del PCPV a Benicàssim i es pregunta en què ha quedat el Compromís Autonòmic de 1978, signat per aquests partits i també per UCD.⁹⁵¹ Blay insisteix bastant en els seues articles en denunciar les renúncies de l'esquerra. Per a ell el PSPV-PSOE ha tingut dos gran errors. El primer ha estat “renunciar a la via del 151, desautoritzant tota la documentació legal que Albinyana va presentar” i convertint-se així en “còmplices del govern”. El segon “fiar-se de la UCD” en l'Estatut de Benicàssim. Blay no dubta en acusar a la UCD de ser el principal obstacle a una autonomia plena. Ho diu així: «Els criptofranquistes de la UCD segueixen manant i no enganyen ningú: són tran centralistes –o més– i tan poc escrupulosos com abans. I en els problemes del País Valencià han demostrat bastament quina és la seua actitud: impedir al preu que siga la seua recuperació nacional i la corresponent normalització com a poble».⁹⁵² En el mateix sentit crític es pronuncia Lluçia Romero. Aquest denuncia les cada vegada més freqüents ingerències de Madrid per resoldre la qüestió autonòmica valenciana i les pressions d'Abril Martorell per a imposar en l'Estatut el nom de “Regne de València”, malgrat que en l'acord de Benicàssim es va decidit mantenir “País Valencià”.⁹⁵³ Per la seua banda, Ramon Haro es lamenta que “els interessos de partit han estat per damunt dels del poble”, perquè “no s'ha reconegut i acceptat com cal el patrimoni històric-cultural amb què ens va fer

⁹⁵⁰ «És la nit, convé no dormir», en le pàgines 5 i 6.

⁹⁵¹ PACO BLAY: “L'Estatut “d'ells”. *Saó*, núm. 37 (maig de 1981), p.8.

⁹⁵² PACO BLAY: “Un malalt que mai no va estar sa”. *Saó*, núm. 43 (desembre de 1981), p.5.

⁹⁵³ Vegeu LLUCIÀ ROMERO: “Autonomia: ja tenim un ‘magnolio’”. *Saó*, núm. 37 (maig de 1981), p.7. I també “De l'autonomia atípica”, *Saó*, núm.38 (juny 1981), p.5.

valencians el rei fundador i creador del Regne”.⁹⁵⁴ És precisament aquesta absència de veritat històrica el que més indigna a *Saó*. Ho recorda de nou quan torna el PSPV-PSOE al Consell, fet històric que *Saó* qualifica com la “pau valenciana”. Però avisa que es tracta d’una pau enverinada perquè aquest retorn “naix carregat d’incoherències i de concessions de l’esquerra que poden ser la llavor d’una nova guerra”. I adverteix: «Quan els acords polítics es prenen en contra de la veritat històrica i cultural, tard o prompte, eixes concessions es paguen cares».⁹⁵⁵

El 12 de novembre de 1981 es va escenificar aquesta “pau valenciana” amb una declaració institucional del Consell en la que proclamava la “unitat valenciana”. Més endavant, el 29 de desembre de 1981 el projecte d’estatut d’autonomia valencià passa per la Ponència de la Comissió Constitucional del Congrés de Diputats, presidida per Emilio Attard, i en la que intervenen els diputats, Joan Lerma, Alfonso Guerra, José Ramon Pin, Antonio Palomares, Fernando Abril Martorell i Vicente Ruiz Monrabal. El debat se centra fonamentalment en algunes esmenes presentades per UCD sobre el nom del territori, la bandera i el paper de les diputacions provincials. En aquesta sessió Lerma defensa la denominació “País Valencià” però accepta la bandera amb franja blava com “una transacción que ayudase a disminuir las tensiones en la calle en el País Valenciano”, tot i que reconeix que això suposava una “dejación històrica” perquè la bandera històrica parteix del Penó de la Conquesta, però l’acceptació de la senyera de la ciutat de València és “la contribución de los socialistas a que éste fuera el estatuto de todos” i a la “pacificación del País Valenciano”.⁹⁵⁶ Tanmateix, això de la pau no interessava massa a Abril Martorell, el qual, amb el suport del Grup Andalucista i de Manuel Fraga, converteix el document de la Comissió Constitucional en el *Proyecto de Estatuto de Autonomia del Reino de Valencia*. Això irrita molt l’esquerra, el PSOE vota en contra del dictamen d’aquest projecte. Però “l’estatut del Regne de València” continuarà intocable fins al 9 de març de 1982, data en què el projecte passa a la votació del Congrés de Diputats.

La jugada regnicola d’Abril Martorell suposa una nova estació en el calvari autonòmic valencià. L’esquerra i els sectors nacionalistes valencians no deixen de manifestar la seua indignació en comunicats i declaracions en premsa. El valencianisme progressista n’és conscient que la seua idea de País havia quedat soterrada a Benicàssim

⁹⁵⁴ RAMON HARO ESPLIGUES: “Cap a un altre 9 d’Octubre”. *Saó*, 40 (agost-setembre 1981), p.4.

⁹⁵⁵ «La “pau valenciana”». Article editorial. *Saó*, núm. 40 (agost-setembre 1981), p.3.

i a Madrid. *Saó* comença l'any 1982 reflexionant sobre l'Estatut de Benicàssim i la situació del nacionalisme en un intent de donar-se força i optimisme per a seguir la lluita sense renunciar al valencianisme. L'editorial «Al tall i al toll» és molt explícita. La sensació del moment era que estava quasi tot per fer quant a la recuperació de la identitat valenciana, i que malgrat tot calia seguir treballant en aquesta línia de redreçament cultural i identitari. Heus ací uns fragments de l'article:

«A hores d'ara potser hi haja qui no jugue ni dos quinzets foradats pels nostres maltractats senyals d'identitat col·lectiva o per tant d'esforç per un País Valencià seriós com ha mort, de mort natural o violenta, en les darreries del propassat any 81. Més encara, potser hi haja qui, a més de brindar cínicament amb xampanya per uns tals despropòsits, es refregue suïcidament les mans, mentre imagina una altra i nova edició d'aquella vella desfeta d'Almansa.

Emperò, des de *Saó* –en començar l'any 82 i d'acord amb la línia bàsica, programàticament mantinguda des dels nostres inicis– volem insistir que encara resta quasi tot per fer. I que, entre tants que volem un País Valencià digne, ho podem anar fent. Aquest és el repte i aquesta és l'aposta.

(...) I queda també molt per fer en la recerca d'unes arrels que siguen expressió d'un poble viu i lliure, en la recerca d'una autonomia creadora i d'una convivència civilitzada i fraterna. Queden encara per ficar moltes tones de grava –i de treball cultural i cívic fonamental– que, d'acord, no es veuran però suportaran amb força el pes i l'altura de l'edifici. Perquè allò que ha passat darrerament al País Valencià no vol dir sinó que estem encara en el temps pacient i llarg dels fonaments. La resta de l'edifici ja vindrà. Si continuem al tal i al toll. Per això, conscients que també des de *Saó* hem de seguir aportant la nostra pedreta a l'obra comuna, acceptem el repte en la mesura que ens pertoca i us brindem, un any més, aquesta modesta aposta pel País, que és *Saó*».⁹⁵⁷

Tanmateix, el to seré de l'editorial no restava lloc per a l'anàlisi polític incisiu i acusador. Després del cop estatuari d'Abril Martorell els ànims estaven molt exaltats. Paco Blay, en l'article «El sano regionalismo», constata la crua realitat: «Ja està. El que molts pensàvem que a l'hora de la veritat no arribaria a produir-se s'ha produït. Ja tenim

⁹⁵⁶ *Ibidem.* RUIZ MONRABAL, p.413.

⁹⁵⁷ «Al tall i al toll». Article editorial. *Saó*, núm 44 (gener-febrer 1982), p.3.

blau a la senyera, i *regne* i no sé quantes coses més. UCD ha imposat a la Comissió Constitucional, amb l'ajut d'AP, el seu criteri exclusivament, minoritari a nivell de vots, no ho oblidem. Després diran que són els *catalanistes* qui divideixen el poble». Blay opina que Abril Martorell no actua sòl, és la punta l'iceberg, el cap visible, del blaverisme que representa a València una arcaica concepció d'Estat centralista i espanyolista que només persegueix en les autonomies una mera descentralització administrativa. I conclou dient: «El *sano regionalismo* de la UCD ni tan sols és regionalisme. No més es *rancio centralismo* (i d'això Cucó ne sap prou més que jo i ja ho ha denunciat en la premsa). O el que és el mateix, el *regionalismo bien entendido* no entén res, ni tan sols el regionalisme; només es pot traduir per *centralismo bien asumido*». ⁹⁵⁸ Sols aquest sentit centralista dels poders fàctics de Madrid i el poderós entramat blaver de València poden explicar l'atrevida maniobra amb èxit d'Abril Martorell. De fet, segons Lluçia Romero, en la Comissió Constitucional de 29 de desembre de 1981, la UCD i AP no sols havien imposat el *regne* sinó que trencaven els acords de l'Estatut de Benicàssim i el Pacte Autòmic signat entre Calvo Sotelo i Felipe González, que establia la denominació "País Valencià". ⁹⁵⁹

El *Proyecto de Estatuto de Autonomia del Reino de Valencia* cau en *Saó* com una galleda d'aigua freda. Els qualificatius i expressions per a definir-lo són abundants i entronquen amb la retòrica historicista nacionalista: "Estatut d'Almansa", "Estatut de Madricàssim", "el nou mal d'Almansa", "el Estatuto del Reino", "l'Almansa de l'autonomia" i d'altres per l'estil. La indignació era elevada i no faltaven noves accions polítiques que afegien més desconcert. La primera sorpresa ve de l'esquerra. Els dies 30 i 31 de gener de 1982, el III Congrés Nacional del PSPV-PSOE aprova l'acceptació de la via del 143 d'accés a l'autonomia, els socialistes soterren definitivament tot el treball pel 151 realitzat per Josep Lluís Albinyana. I el segon sobresalt procedeix de la dreta. El 9 de març, el projecte del *Estatuto del Reino de Valencia* passa a la votació del pleneri del Congrés, però davant la sorpresa de molts no és aprovat perquè UCD no té els vots suficients. L'explicació d'aquest entrebanc és que vota en contra de l'article primer del projecte (on s'inclou el nom "Regne de València") el sector social-demòcrata d'UCD, encapçalat per Francisco Fernández Ordóñez, que s'havia passat al Grup Mixte. I també perquè, inexplicablement Abril Martorell no pitja la tecla de vot del seu seient parlamentari. Aquest incident resulta vergonyós per als diputats valencians, però evita

⁹⁵⁸ PACO BLAY: "El sano regionalismo". *Saó*, núm 44 (gener-febrer 1982), p.6.

⁹⁵⁹ LLUCIÀ ROMERO: "UCD *cumple*". *Saó*, núm 44 (gener-febrer 1982), p.5.

un estatut amb el nom oficial de “Regne de València”. Tanmateix, no acaba ací la cosa, el projecte estatuari torna de nou a la Comissió Constitucional per a un nou dictamen que decidirà finalment el nom del territori, alhora que els blavers descarreguen la seua fúria amb agressions verbals i físiques contra els consellers socialistes i retardant la *cremà* com a forma de pressió.

Tot això *Saó* no pot deixar de rebatre-ho amb certa perplexitat. La revista denuncia el nou estancament de l'Estatut al Congrés en l'editorial «Del sac comú del 143 no pot eixir mai l'autonomia valenciana». Per a *Saó*, més enllà de les virulentes disputes per la bandera i el nom del territori, el fons del problema rau en la categoria de tercera que han donat els partits polítics parlamentaris a l'autonomia valenciana emparant-se en la Constitució. Una condició que ha impedit al País Valencià tindre un autogovern d'un nivell semblant a Catalunya, el País Basc, Galícia i Andalusia. Ho argumenta així:

«No haver-nos reconegut, quan tocava, com a “autonomia històrica” està a l'origen del merder actual. Perquè ser-ho o no, no depèn que en 1936 tinguéssim ja aprovat l'estatut. Entre altres raons, perquè l'alçament militar del 18 de juliol ho impedí; igual que el 23-F obligà a uns pactes autonòmics entre el PSOE i UCD, les conseqüències dels quals ara les estem patint. De molt abans de 1936, els valencians tenim una història i cultura pròpies, unes institucions polítiques i jurídiques, arrabassades per “justo derecho de conquista”, que han funcionat durant segles, conferint-nos una identitat diferenciada com per haver estat reconeguda per la Constitució o almenys no haver impedit que es referendàs per l'article 151. Per això totes les martingales legals per a equiparar-nos a estremenyis, asturians o manxecs –tot siga dit amb molt de respecte per eixes regions– no fa sinó enverinar i encobrir la vertadera qüestió i deixar descontents, dividits i enfrontats els valencians. A nosaltres no ens entusiasma ni mica ni gens l'estatut de Benicàssim, tant pel seu contingut com per la forma en què va ser consensuat, encara que tinga, evidentment, quelcom de bo».⁹⁶⁰

Saó interpreta aquesta situació com una nova desfeta d'Almansa: «Perquè si la veritat, la raó, allò que és just i legítim no es valora i respecta, i només preval la imposició o la raó de la força; si amb nous decrets, loapes i harmonitzacions i més pactes, es vol continuar desnaturalitzant-nos i negant-nos, en la pràctica, el nostre dret a

⁹⁶⁰ "Del sac comú del 143 no pot eixir mai l'autonomia valenciana". Article editorial. *Saó*,46 (abril 1982), p.3.

ser diferents, és que el mal d'Almansa encara ens alcança i els valencians tornem a perdre una volta més». ⁹⁶¹

Així les coses, enmig d'aquest revifament polític de la qüestió de noms, *Saó* publica en el número de maig un extracte de l'opuscle «País valencià, per què?» de Juan Fuster, amb permís de l'autor. Amb això *Saó* pretén remarcar als lectors, i a la ciutadania en general, la idoneïtat del nom de *país* enfront el de *regne*, i qui millor que l'escriptor de Sueca per a explicar-ho. En aquest escrit, com és sabut, Fuster defensa el nom de "País Valencià" per raons d'eficàcia política. Ho explica així: «Tenint en compte que allò que ells volen anomenar "reino de Valencia" no és ni de bon tros el mateix territori que del que fou "regne de València", gràcies a l'addició de les zones de Villena i de Requena, ¿com caldrà al·ludir aquest "regne"? ¿Potser "antiguo reino de València" per a distingir-lo del "nuevo", que deu ser aquest d'ara? Si no fem aquesta distinció, ¿com ens entendrem? Al capdavall, no estaria gens malament aquest "nuevo reino de Valencia" amb una història de segle i mig de provincialisme. Bromes a banda, el terme "País Valencià" elimina aquests i altres problemes». Però Fuster, incisiu com sempre, no passa per alt l'abandó del nom "País Valencià" a l'altura de 1982 per bastants partits polítics i mitjans de comunicació que l'empraven sense complexos en el tardofranquisme i primers anys de la Transició. Afirmar el següent: «Fins fa quatre dies, només la dreta més ultramuntana –o més conscientment ultramuntana– s'oposava a la denominació País Valencià. La resta, salvant les excepcions que calguen, l'empraven sense embuts ni manies: *Las Provincias*, *Levante*, *Abril*, *Broseta*, el conjunt dels parlamentaris locals, el Consell pre-autonòmic, el govern d'UCD i cadascun dels seus ministeris, els empresaris, les centrals sindicals, "Aitana", bancs, caixes d'estalvi, col·legis professionals, falles i fallers –¿o no hi havia un premi per als Colossos del País Valencià? –; en fi, *tutti quanti*. Cal preguntar-se per què de sobte, una part dels usuaris del terme se n'aparten amb horror i s'alineen amb la dreta més conscientment ultramuntana en la defensa, gens heroica d'altra banda, del "reino de Valencia». ⁹⁶² El cert és que el 9 de març de 1982 s'havia arribat a una situació tan kafkiana que es tenia un projecte d'Estatut sense el nom del territori. ⁹⁶³

⁹⁶¹ "El mal d'Almansa". Article del consell de redacció. *Saó*, núm 46 (abril 1982), p.4.

⁹⁶² JOAN FUSTER: "País Valencià, per què?". Epíleg del Quadern 3 i 4 del mateix autor editat per Eliseu Climent el 1982. *Saó*, núm.47 (maig 1982), p. 27.

⁹⁶³ LLUCIÀ ROMERO: "No tenim nom". *Saó*, núm.46 (abril 1982), p.7.

Per al valencianisme nacionalista els fets de Madrid signifiquen una greu ignomínia per a la identitat valenciana. La diada nacionalista del 25 d'abril de 1982, celebrada a Castelló, fou especialment nombrosa i reivindicativa. Més de 25.000 mil persones participaren en l'aplec de la capital de la Plana llançant dures consignes contra l'Estatut de Benicàssim, Abril Martorell i Amparo Cabanes –consellera d'Educació per UCD–, promotora de l'ensenyament de la llengua a l'escola amb normativa secessionista. Aquest clima de crispació, i també de reacció nacionalista, mou a *Saó* a pensar que calia la unió de tots els partits nacionalistes de cara a les eleccions generals de 1982 i les municipals de 1983 per a canviar les coses. Al crit de «O ara o mai» el mes de maig *Saó* fa una crida a la unitat (un pacte o una coalició) de totes les forces polítiques i agrupacions nacionalistes valencianes. Fins i tot proposa estendre el pacte als nacionalistes del PSOE i PCE que puguen presentar en les seues llistes. Ingenuïtat, desesperació o bones intencions? O potser les tres coses juntes. «Allò ben cert –afirma *Saó*– és que sense poder polític, és a dir, sense polítics nacionalistes als òrgans directius del país, ni la recuperació cultural ni la crisi econòmica tindran una solució concorde amb els vertaders interessos dels valencians».⁹⁶⁴ La mateixa crida farà arran de les eleccions generals del 28 d'octubre de 1982. «No oblidem –diu *Saó*– que les eleccions són un moment privilegiat d'encetar de nou el camí vers la normalització d'allò tantes voltes repetit en aquesta revista: que sense suport polític, el redreçament cultural i econòmic del País Valencià és inviable».⁹⁶⁵ Malgrat el fracàs electoral dels partits nacionalistes valencians el 1977, aquella desventurada primavera de 1982 *Saó* confiava que el valencianisme polític tenia possibilitats de futur.

6.18.2.4. *L'Estatut de la Comunitat Valenciana: la derrota del valencianisme nacionalista.*

Després de quatre anys d'entrebancs i enfrontaments, el 21 d'abril de 1982 el PSOE i UCD pacten a Madrid un nou text estatuari que consagra la denominació “Comunitat Valenciana”. El PCE es desmarca de les negociacions. El 29 d'abril el Congrés aprova finalment el *Estatuto de Autonomia de la Comunidad Valenciana*, que es promulga l'1 de juliol de 1982 mitjançant llei orgànica. Dies més tard, s'aprova també la Llei Orgànica de Transferències a la Comunitat valenciana, coneguda com la LOTRAVA,

⁹⁶⁴ “O ara o mai”. Article editorial. *Saó*, 47 (maig 1982), p.3.

⁹⁶⁵ “Viatge papal i eleccions generals”. Article editorial. *Saó*, 51 (octubre 1982), p.3.

que permet equiparar en competències el País Valencià amb la resta de comunitats autònomes que accediren per la via del 151. A partir d'aquesta data es fa realitat el renaixement de les institucions d'autogovern: el Consell de la Generalitat i les Corts Valencianes. Per primera vegada després de l'abolició dels Furs de València amb els Decrets de Nova Planta, el País Valencià gaudia de certa capacitat d'autogovern.

Comença un període transitori fins a les primeres eleccions de 1983 per a estructurar els òrgans d'autogovern. Es constitueixen unes Corts Valencianes transitòries, formades pels parlamentaris elegits en les eleccions generals de 1979, més altres membres nous designats pels partits i en la mateixa proporció. L'adopció de la via del 143 tingué conseqüències negatives pel que fa al dèficit democràtic. Mentre que en les nacionalitats històriques la construcció dels òrgans d'autogovern partien d'una legitimació democràtica directa de la ciutadania (aprovació per referèndum), l'Estatut valencià implica un període transitori que remet al resultat de les eleccions de 1979. Això no obstant es tira endavant. El 12 d'agost de 1982 les Corts elegeixen Joan Lerma president de la Generalitat, que ostentarà la presidència transitòria fins a les primeres eleccions autonòmiques de 28 d'octubre de 1982, que donen la victòria al PSPV-PSOE.⁹⁶⁶

L'autonomia, però, s'aconsegueix amb unes noves senyes d'identitat. L'Estatut reconeix la denominació "Comunitat Valenciana" com a nom oficial i institucional del territori, però reconeix en el preàmbul –i per tant legalitza– la denominació històrica de "Regne de València" i la concepció moderna de "País Valencià", que adquireixen caràcter de permissivitat. Amb aquest joc de noms es pretenia aconseguir les dues interpretacions del valencianisme enfrontades en la Transició. En el cas de la bandera es reconeix com a oficial del País Valencià la senyera amb franja blava. Així mateix, la qüestió lingüística queda regulada d'una forma ambigua, la qual cosa dona lloc a diverses interpretacions. L'Estatut no usa el terme secessionista "llengua valenciana", sinó que emprà el nom de "valencià" (que té una accepció unitària de la llengua catalana) però sense fer cap menció a la unitat del català. A més, en alguns punts l'Estatut utilitza el terme "idioma" per a referir-se al "valencià". Aquesta ambigüïtat aïlla molt l'Estatut valencià del de les Balears, que reconeix en l'article quart que el català és la llengua pròpia de les Illes.

⁹⁶⁶ *Ibidem*. FELIP i SANZ, p.408.

Heus ací la reproducció textual dels articles de l'Estatut referent a les senyes d'identitat:

Preàmbul. Aprovada la Constitució espanyola, és, en el seu marc, on la tradició valenciana provinent de l'històric Regne de València es troba amb la concepció moderna del País Valencià i dóna origen a l'autonomia valenciana, com a integradora dels dos corrents d'opinió que emmarquen tot allò que és valencià en un concepte cultural propi en l'estricta marc geogràfic que abasta.

Article 5. 1. La tradicional senyera de la Comunitat Valenciana està composta per quatre barres roges sobre fons groc, coronades sobre franja blava junt amb l'asta.

Article 7. 1. Els dos idiomes oficials de la Comunitat Autònoma són el valencià i el castellà. Tots tenen dret a conèixer-los i usar-los.⁹⁶⁷

Altre punt de l'Estatut que indigna més encara als nacionalistes és la clàusula de l'article 12.2. de l'Estatut que imposa que una llista electoral per a aconseguir diputats en les Corts Valencians necessita superar el 5% del vots emesos. Contràriament, aquest llindar electoral és del 3% per al Congrés de Diputats i altres parlaments autonòmics, com per exemple el de Catalunya. Aquest dèficit democràtic ha estat interpretat pel valencianisme progressista com una maniobra dels partits majoritaris per impedir la presència dels nacionalistes en el parlament valencià. De fet, els nacionalistes sols aconseguiran entrar en les Corts superant la barrera del 5% unint-se amb altres partits. Això es produeix per primera vegada en les eleccions de 1987 en les que UPV trau dos diputats en una coalició amb EUPV.

Però l'esquerra sacrifica qualsevol plantejament nacionalista en l'Estatut per tal de calmar les ires del blaverisme. Un dels objectius del pacte estatuari de 1982 era pacificar socialment el País Valencià, almenys per al PSPV-PSOE. Joan Lerma, fent referència a la qüestió nacional, afirma que és "el Estatuto posible" i ho deixa clar en la sessió del Congrés que aprova la llei de l'autonomia valenciana amb la següent reflexió: "Este és un país que no és el nostre, però este és el país que ja anem fent".⁹⁶⁸ D'aquest pacte queden exclosos els hereus del valencianisme nacionalista: el PNPV, la UPV i el PCPV, partit aquest últim que fidel a la seua tradició republicana i valencianista s'automargina

⁹⁶⁷ L'Estatut de 1982, aprovat com a Llei Orgànica 5/1982, de l'1 de juliol de 1982.

⁹⁶⁸ Ibidem. FELIP i SANZ, p.407.

en últim moment de l'acord parlamentari al Congrés. El valencianisme fusterià havia perdut definitivament la Batalla de València i es quedava amb una experiència amarga. Durant els sis mesos que separen l'aprovació de l'Estatut al Congrés i la celebració de les primeres eleccions autonòmiques, *Saó* es converteix en una espècie de Mur de les Lamentacions del valencianisme nacionalista, on es critica durament el blaverisme i s'analitzen les causes de la derrota i els errors dels nacionalistes. Per a *Saó*, aquest Estatut no era el millor possible quant als senyals d'identitat. Per als nacionalistes “el nom fa la cosa”, com deia Fuster en «País Valencià, per què?». Perquè de sota cada nom (regne, país o comunitat) hi ha un projecte concret d'articulació de la societat valenciana. *Saó* no accepta el nom despersonalitzador de “Comunitat Valenciana”, ni el rebuig a la històrica senyera de Jaume I ni les interpretacions secessionistes en allò referent a la llengua. L'editorial de *Saó* titulat «Encara no estem en pau» és bastant categòric en aquest sentit. Per a la publicació nacionalista, la pau social que esgrimeixen els partits majoritaris amb l'Estatut no és fruit de la justícia ni de la veritat. «Cal recordar –argumenta *Saó*– que no tot el que és legal és necessàriament just i, per tant, la simple invocació a la legalitat i als fets consumats, per a concloure que cal acceptar l'estatut de “Madricàssim” no és una raó vàlida». I afegeix:

«No és just tampoc parlar que “la guerra ha terminado” i ensems desqualificar per igual els dos bàndols d'eixa suposada lluita. Mentre els del “valencianismo bien entendido” practicaven les agressions físiques –bombes incloses–, encara impunes, enconaven el personal mitjançant certa premsa i mantenien –i mantenen– el propòsit “d'extirpar el càncer del nacionalisme” siga com siga, l'altre bàndol, els valencians a seques, no hem practicat mai la violència física –la ironia verbal i escrita, sí– ni hem anat a destorbar cap manifestació ni acte blaver ni molt menys hem incitat a l'odi vers cap altra nacionalitat de l'Estat. No és just, doncs, posar els dos dintre del mateix sac. Mentre no es faça justícia no serà possible la pau. (...) Com se'ns pot cridar ara a la pau quan ens han furtat el nom, la senyera, la llengua i l'autonomia vertadera? Quina credibilitat mereixen els qui després de conjugar per activa i per passiva que les seues –les nostres– conviccions eren “innegociables” acaben plegant-se a les propostes acientífiques dels contraris? Després d'aprovar eixa monstruositat de “comunidad valenciana, idioma valenciano y senyera con azul”, competències del 151 mitjançant l'article 143, consagració de les restriccions de la Loapa quan encara és sols un projecte de llei, el 5% de mínim electoral que no s'ha aplicat a cap altres estatut...,

després de tot això com es pot dir honradament que no hi ha hagut vençuts, que l'estatut de "Madricàssim" és de "tots" els valencians i cridar-nos sincerament a la concòrdia? Massa mentides juntes. La pau, tornem a dir-ho, es fonamenta sobre la veritat».⁹⁶⁹

Però com va dir Albert Einstein: «El món no està en perill per les males persones sinó per aquelles que permeten la maldat». I com afirmava Vicens Vives: «En història no guanya sempre qui té la raó». El triomf de les tesis blaveres en l'Estatut no sols es devia a la força d'extrema violència i al gran poder polític, econòmic i mediàtic d'aquest moviment ultradretà, sinó també a la feblesa i manca de recursos i d'estratègia conjunta del valencianisme nacionalista, la qual cosa es tradueix en fracàs electoral. La força de la intolerància del blaverisme es resumeix amb una frase d'Abril Martorell al més pur estil feixista: «Hay que extirpar el càncer del catalanismo», on el càncer són les persones, que es tradueix en una acció política i mediàtica ferotge contra el valencianisme democràtic. Enfront d'aquesta irracionalitat hi ha un feble nacionalisme sense representació política, que no usa la violència i que es refugia en la dialèctica de la cultura. *Saó* subratlla aquestes contradiccions. Lluís Fornés ho explica lamentant-se: «La nostra actitud pacífica no ha estat recompensada, i en canvi, a ells, [els blavers] de la paga de fer l'haca els ho han donat tot: la raó, la bandera, el blau, la corona, les gràcies...».⁹⁷⁰ Per la seua banda, Vicent Miquel és més crític amb els nacionalistes i dóna una de les claus de la derrota. «El nacionalisme –afirma– ha estat una colla incoherent gens organitzada, mai exclusivament nacionalista i practicant formes d'actuació estranyes en el camp polític. Mai ha donat respostes col·lectives. Ha pensat que fent investigació històrica, econòmica o millorant l'ensenyament es defensava la supervivència nacional, però sempre en el camp extrapolític».⁹⁷¹

Més sever encara es manifesta Josep Guia: «Ésser catalanista a València és gairebé com ésser palestí al Líban, però sense metrallera pròpia. La caça al catalanista, proclamada pel feixista i botifler Abril Martorell ("el catalanismo es un càncer que hay que extirpar") i cada dia aventada des dels mitjans de comunicació, és una ofensiva contra tota la nació catalana, la qual s'hi juga a València, bona part de la seua supervivència». Davant d'això el líder del PSAN proposa una resposta més contundent dels nacionalistes que no exclou l'ús de la força. «Si ells han fet una ciutat plena de

⁹⁶⁹ "Encara no estem en pau". Article editorial. *Saó*, núm. 48 (juny 1982), p.3..

⁹⁷⁰ LLUÍS FORNÉS: *Saó*, 50 (agost-setembre 1982), p.41.

⁹⁷¹ VICENT MIQUEL: "La qüestió nacional al País Valencià". *Saó*, 50 (agost-setembre 1982), p.29-30.

violències quotidianes, també n'han de rebre conseqüències. Cap altra raó no els aturarà. Si ells tinguessin la seguretat que quan realitzen una agressió se'ls hi torna, aleshores no n'haurien fetes tantes ni tan impunes».⁹⁷²

El valencianisme progressista no sols fa responsable al blaverisme, també al PSOE i al PCE per les concessions fetes a la dreta. En aquesta línia es mou el consell de redacció de *Saó* i bastants col·laboradors com ara Doro Balaguer, Carles Dolç, Josep Guia, Vicent Miquel, Francesc Ferrer Pastor, Josep Lluís Pitarch i Emili M. Boïls. Carles Dolç ho explica amb un llenguatge molt col·loquial: «Nosaltres tenim una burgesia *per civilitzar*. No trobe qualificacions per anomenar uns senyors que comencen per negar-se a acceptar el que diu la Universitat (Broseta *dixit*: “A mi no me importa lo que digan filólogos y lingüistas”). Precisament per eixa “burrera” de la burgesia valenciana, encara són menys acceptables les vacil·lacions i concessions a què ens tenen acostumats el PSOE i el PCE. Ací tenim una ocasió única que la lluita per la cultura, el nacionalisme i el socialisme s'identifiquen, que les classes treballadores puguen comprendre i acceptar la unitat profunda que hi ha en tot això. Però eixes forces s'han estimat més la unitat amb la UCD per a fer un estatut que està precisament dirigit contra l'esquerra i el nacionalisme».⁹⁷³

Joan Francesc Mira, per la seua part, critica la blanesa dels nacionalistes enfront la violència blavera. Contestant a Lluís Fornés i Josep Guia, afirma el següent: «Claríssim: *nosaltres* [els nacionalistes] no hem fet l'haca, *ells* sí; el cel, doncs, serà nostre, i la terra, per ara, és d'ells. I no és qüestió de tirar-li *tota* la culpa de *tot* al PSOE, i de seguir la tertúlia. Certíssim Lluís, ningú no ha eixit al carrer a fer recular els cavalls d'Atila. Perquè no es tractava de fer l'haca tant com ells, que és el sembla proposar Josep Guia; no es tractava de posar les *nostres* bombes en les *seues* llibreries, sinó de frenar les haques, d'aturar els bàrbar. (...) ¿On eren els 25.000, els 10.000, o només mil [nacionalistes] per defensar quan calia els alcaldes i regidors, aquells infames nous d'octubre? ¿On eren per defensar el Palau de la Generalitat? ¿On per defensar les senyeres que tant estimen? Un miler de patriotes decidits, convençuts i mínimament organitzats, hagueren impedit moltes derrotes de què es queixa Guia. Tan simple: hagueren impedit l'envalentonament silvestre de la dreta que sabem, i l'acolloniment estèril de l'esquerra que sabem. (...) No hem tingut, com qualsevol nacionalisme que

⁹⁷² JOSEP GUIA: “Què fer a València”. *Saó*, 50 (agost-setembre 1982), p.22.

⁹⁷³ CARLES DOLÇ: “Socialisme, nacionalisme i cultura”. *Saó*, 50 (agost-setembre 1982), p.22

valga la pena, l'activisme valent i visible que calia. *Ells* sí que l'han tingut. No precisament valent, però sí visible i violent. I per tant, han guanyat la terra. Ara, nosaltres, ¿quin cel ens queda per consol a l'altra vida?». ⁹⁷⁴

D'altra banda, Doro Balaguer veu les coses més confuses de cara al futur. Per a ell, l'Estatut entra dins d'una generalitzada voluntat política de “cancel·lar la qüestió nacional valenciana”. Afirmar que la nova organització autonòmica és un sistema eficaç per aturar el procés de conscienciació col·lectiva. I adverteix: «En poc de temps s'haurà de produir l'esgotament (inadvertit per la majoria) d'allò que diem “la lluita nacional”, les “aspiracions nacionals”, fins i tot, la “recuperació”, el “redreçament”, o com es vullga, de la nostra identitat. En una paraula: la normalització del País Valencià». ⁹⁷⁵

Més enllà de la pura indignació, hi ha veus més pragmàtiques que animen l'esquerra valencianista a continuar treballant sense conformisme dins del marc autonòmic. El consell de redacció de *Saó*, com hem dit, aposta per “la resistència activa”, mentre que Manuel Sánchez Ayuso i Enric A. Llobregat proclamen iniciar dins de l'autonomia una nova política cultural al servei del canvi social. ⁹⁷⁶ En aquest corrent es mouen igualment Josep Maria Jordan Galduf, qui advoca per “dinamitzar totes les vies de participació possibles i potenciar els diferents moviments socials”. ⁹⁷⁷ I també Vicent Badia, que afirma que en les circumstàncies més adverses es pot fer país i que cal continuar treballant per afavorir “la unitat dels valencians demòcrates, progressistes i nacionalistes”. Igualment Emèrit Bono, que veu la realitat valenciana “com un procés en marxa i inacabat” i opta per fer una política valenciana d'esquerres que treballi “en la possibilitat de ser”, “en allò que deu ser” el País. ⁹⁷⁸ I també Lluís Aguiló, que afirma que “aquest és l'Estatut que tenim i del qual cal partir en el futur” per a seguir “lluitant contra l'Estatut d'Almansa des de dins” i fer “l'estatut el de tots els valencians”. ⁹⁷⁹

⁹⁷⁴ JOAN F. MIRA: “El cel serà potser nostre, però ara la terra és d'ells”. *Saó*, 51 (octubre 1982), p.7.

⁹⁷⁵ DORO BALAGUER: “Futur incert”. *Saó*, 50 (agost-setembre 1982), p.11.

⁹⁷⁶ Vegeu MANUEL SÁNCHEZ AYUSO: “Per una nova política cultural”. *Saó*, 50 (agost-setembre 1982), p.40. I ENRIC A. LLOBREGAT: “La força d'ela veritat”. *Saó*, 50 (agost-setembre 1982), p.24.

⁹⁷⁷ JOSEP Mª JORDAN GALDUF: “1976-1982: una breu reflexió”. *Saó*, 50 (agost-setembre 1982), p.25.

⁹⁷⁸ EMÈRIT BONO: “L'esperança d'un desesperat? *Saó*, 50 (agost-setembre 1982), p.13.

III. Resposta de Saó als esdeveniments del procés autonòmic valencià (1977-1982)	
Esdeveniment	Resposta de Saó
11 de novembre de 1981. S'escenifica en una declaració institucional del Consell la tornada del PSPV-PSOE al govern preautonòmic. Es proclama la "unitat valenciana" amb l'objectiu d'incorporar els socialistes en el procés autonòmic. Els partits parlamentaris treballen per arribar a un consens en l'Estatut. Enrique Monsonís continua de president.	<i>Saó</i> qualifica l'esdeveniment de "pau valenciana". Se n'alegra del retorn socialista al Consell, però afirma que el preu d'aquesta "pau" és alt. <i>Saó</i> afirma que l'esquerra, i en particular el PSOE, ha fet "concessions doloroses" a la dreta quant a les senyes d'identitat. Acusa els socialistes d'haver abandonat el valencianisme i plegar-se al centralisme.
21 de desembre de 1981. La Comissió Constitucional de les Corts espanyoles debat l'Estatut de Benicàssim. Abril Martorell, amb el suport d'UCD i AP, aconsegueix imposar el nom de "Regne de València" en l'Estatut. La Comissió aprova finalment el <i>Proyecto de Estatuto de Autonomia del Reino de València</i> amb el vot en contra del PSOE.	<i>Saó</i> interpreta el fet com una nova imposició de la dreta. Anomena el projecte estatuari "Estatut d'Almansa" i "Estatut de Madricàssim". Acusa al bloc blaver (UCD i AP) de trencar els acords de Benicàssim. Afirma que Abril Martorell és la punta de l'iceberg del blaverisme que lluita contra la identitat valenciana.
31 de gener de 1982. Celebració del III Congrés Nacional del PSPV-PSOE. Aprova l'acceptació definitiva d'accés a l'autonomia per la via de l'article constitucional 143.	<i>Saó</i> considera aquest acord com una nova renúncia dels socialistes en consonància amb els acords de Benicàssim. Crítica el dèficit democràtic que suposa no accedir a l'autonomia pel 151.
9 de març de 1982. El Congrés vota l'Estatut. UCD perd la votació i es descarta el nom de "Regne de València". Escalada de violència blavera, agressió als consellers socialistes.	<i>Saó</i> condemna de nou la violència. Denúncia les contradiccions de la UCD i d'Abril Martorell, que no prem el botó de l'escó i no vota a favor de <i>Estatuto de Autonomia del Reino de València</i> .
29 d'abril de 1982. Es crea una nova identitat valenciana. El Congrés aprova l' <i>Estatuto de Autonomia de la Comunidad Valenciana</i> . Aquest estatut adopta un nou nom per al territori –Comunitat Valenciana–, oficialitza la Senyera amb franja blava i denomina "idioma" al valencià. L'Estatut es promulga en el BOE com a llei orgànica l'1 de juliol.	Per a <i>Saó</i> açò és el cim dels entrebancs per a impedir una autonomia plena del País Valencià d'acord amb la seua identitat. Fa responsable a la dreta blavera i els seues aliats mediàtics. Crítica durament al PSPV-PSOE per haver claudicat davant la UCD. <i>Saó</i> considera que s'ha comés una injustícia contra el valencianisme nacionalista que va ser pioner la lluita per l'autonomia.
28 d'octubre de 1982. Primeres eleccions autonòmiques. Victòria del PSOE. Joan Lerma, és elegit president de la Generalitat Valenciana. AP (hereva d'UCD), segona força parlamentària. En juny de 1983 es constitueixen les Corts Valencianes.	La recuperació de les institucions d'autogovern, passats 275 anys de la desfeta d'Almansa, és valorada per <i>Saó</i> de forma positiva. Manifesta el seu recolzament a l'autonomia, però no oblida la incongruència que suposa la pèrdua dels senyals d'identitat en l'Estatut .

La presidència transitòria de Joan Lerma fins a les eleccions autonòmiques del 28 d'octubre de 1982, també està salpicada per la polèmica. Enrique Monsonís fa una consulta al Consell d'Estat per l'elecció de Lerma, ja que entén que ell havia de continuar essent president del Consell preautonòmic fins a les eleccions d'octubre. Això

⁹⁷⁹ LLUÍS AGUILÓ: *Saó*, 50 (agost-setembre 1982), p.6.

genera una nova polèmica jurídic-política que bloqueja la institució de la presidència de la Generalitat.⁹⁸⁰ Malgrat això, la UCD es desintegra en tot l'Estat i el comicis autonòmics donen majoria absoluta al PSPV-PSOE liderat per Joan Lerma. Es constitueix la Generalitat Valenciana (organisme absolutament diferent del seu homònim medieval) que denomina les noves institucions autonòmiques, entre elles com a part fonamental les Corts Valencianes, que es constitueixen en juny de 1983. L'autonomia començava a caminar.

El posicionament de *Saó* és clarament a favor de l'autonomia, això sí, amb les reserves pròpies del nacionalisme d'esquerres. *Saó* aplaudeix la recuperació de l'autogovern després de 275 anys de la desfeta d'Almansa. La revista informa positivament sobre la constitució de la Generalitat Valenciana. Aquest esdeveniment històric és destacat en l'editorial «Ja tenim Generalitat» però sense deixar de subratllar les incongruències de l'Estatut a causa de les concessions fetes a la UCD quant als senyals de la identitat valenciana. La reflexió que hi fa *Saó* sobre el nou moment històric la que segueix tot seguit:

«Després de vora tres-cents anys de la desfeta d'Almansa, la Generalitat valenciana torna a tenir contingut polític. Ja ens govern un president. El primer president autonòmic. I a més d'esquerres. Cal saludar, doncs, el fet positivament. *Saó* se n'alegra perquè es pot dir que hem donat un pas cap a l'autogovern.

No falta, però, tornar a dir ací els nostres reserves. Els lectors les coneixen i les comparteixen. Ningú no pot ofendre's si afirmem que no és aquesta la Generalitat amb què havíem somniat. Tampoc no és —estem segurs— la que desitjaven molts socialistes i molts del electors que amb el seu vot han obligat que Monsonís fes marxa enrere amb el seu desgavellat muntatge jurídic per impedir a Lerma la presidència. De totes formes, per arribar a aquesta efemèrides històrica s'han hagut de fer moltes i doloroses concessions al llarg d'aquests anys. El grau d'autonomia que ara tenim és el resultat de tota aquella política de reconduccions del procés autonòmic, consensos i balls d'articles constitucionals.

Som d'acord que no s'ha de mirar sempre cap arrere; tampoc, però, no cal oblidar-ho tan ràpidament com si el present que tenim ens hagués plogut del cel, virginalment, sense intervenció de varó. Perquè vaja si n'ha hagut que ens

⁹⁸⁰ *Ibidem*. FELIP i SANZ, p.409.

han fotut l'autonomia! No direm noms, en dia tan assenyalat en el qual la Generalitat ja funciona i cal saludar esperançadament l'esdeveniment. Empentem, doncs, el nou govern autonòmic cap avant!

Resta, doncs, clar que en oferir el nostre recolzament sincer al primer president autonòmic de la recuperada Generalitat valenciana ho fem des de l'exigència de valencians que no ens sentim satisfets per els coses assolides fins ara. Desitgem ser governats des del País Valencià i per al País Valencià, amb les mateixes competències que les anomenades autonomies històriques. Mai no compartirem l'argumentació d'alguns dirigents socialistes segons la qual, per a dur a terme el desficaciat procés autonòmic valencià calia fer concessions en el problema dels símbols –puix que, segons ells, no eren importants– per tal de poder-se dedicar a solucionar els vertaders problemes dels valencians; és a dir, l'atur, el TBC, l'exportació de la taronja i la competència de els marroquines, la fàbrica de pellets, el pagament als industrials tèxtils per part de Líbia, el boicot dels francesos als nostres productes agrícoles, etcètera. No compartim aqueixa divisió i jerarquització de problemes a l'hora de defensar la identitat valenciana. Tot és igualment important: la cultura i l'economia, l'agricultura i la indústria, els drets col·lectius i els llibertats individuals. De fet, gràcies a les aberrants concessions en el terreny cultural avui tenim Estatut, Generalitat, president i govern valencià. No mirem, doncs, cap arrere. Cap avant, mar endins!». ⁹⁸¹

Saó també informa positivament de l'acte de constitució de les primeres Corts Valencianes de l'autonomia. Encoratja als dirigents polítics de la Generalitat “que convertesquen l'Estatut d'Autonomia en un punt de partida i no arribada”. I recorda al Consell que “governe per a tots els valencians” i no oblide que la recuperació de la Generalitat ha estat “gràcies també a l'esforç i tossuderia en definir i defensar la identitat valenciana de molts que, malgrat no estar representats en les Corts –per culpa concretament de la clàusula del 5%–, són tan valencians com els que ens governen”. Amb aquestes paraules *Saó* fa una declaració clara i contundent reivindicant el paper del valencianisme nacionalista en el tardofranquisme i la Transició, que fou el gran perdedor en l'Estatut d'Autonomia. ⁹⁸²

⁹⁸¹ “Ja tenim Generalitat”. Article editorial. *Saó*, núm. 53 (desembre 1982), p.3.

⁹⁸² “Data històrica”. *Saó*, núm.60 (juliol-agost 1983), p.4.

Aquesta etapa de reivindicació de l'autonomia per al País Valencià la tanca *Saó* amb una llarga entrevista al president de la Generalitat, Joan Lerma, realitzada per Josep Antoni Comes el 4 d'octubre de 1983 en el despatx presidencial del Saló Daurat. En aquesta entrevista Lerma –utilitzant un discurs polític pragmàtic i possibilista– nega que el PSOE haja fet concessions a la UCD en l'Estatut i assegura que l'autonomia valenciana té les mateixes competències que les comunitats anomenades històriques, així com Andalusia i Canàries. El president de la Generalitat contradiu els plantejaments de *Saó* (i del valencianisme nacionalista en general) sobre el fet de les claudicacions de l'esquerra davant la dreta blavera en l'Estatut. En l'entrevista Lerma empra de nou l'argument de pau social i el de la integració en el projecte estatuari de la major part de la societat que havia utilitzat al Congrés durant el debat per a la seua aprovació, malgrat deixar arrimat al marge els nacionalistes. Ho explica d'aquesta manera:

«L'estatut d'Autonomia no és una dolorosa concessió a la UCD. Com he dit adés pense que el poble valencià té consciència autonòmica, encara que hi ha alguns sectors retardaris i clarament contraris; per això, en el procés autonòmic, cal anar a un ritme que la gent siga capaç de seguir. (...) Per a fer poble cal incorporar tots al procés. Aquesta ha estat la meua preocupació. De fet, el que es pretenia en les negociacions de l'Estatut era incorporar al procés de transformació de la nostra realitat social tot un ample col·lectiu de valencians. Per descomptat que amb el número de vots en la mà es poden fer moltes coses –aquest no és el problema–. El problema és evitar que els elements retardaris, que sempre hi ha, no puguen aprofitar els nostres errors per a tornar arrere. L'Estatut ho ha evitat, per això pense que no cal reformar res. Encara que en les qüestions simbòliques hi haja gent que s'haja sentit ofesa i marginada, el que és ben cert que en allò que són realitats [les competències autonòmiques] no tenen perquè sentir-se ofesos. He repetit altres vegades que hi ha sis estatuts d'autonomia: els d'Euskadi, Catalunya, Andalusia, Canàries i el nostre, que tenen el mateix sostre de competències, i que és el màxim que permet la Constitució. Encara que aprovat, com el de Canàries, per la via del 143, representa la possibilitat d'acomplir totes les aspiracions del poble valencià».⁹⁸³

La gent “ofesa i marginada” a la que es refereix Joan Lerma és el valencianisme nacionalista, corrent social i de pensament on es troba *Saó*. Malgrat que s'ha assolit finalment l'Estatut, després de molts entrebancs polítics i violència blavera, per a *Saó* el

desenllaç final del procés no és del tot satisfactori. El resultat és una autonomia buida de continguts quant als senyals d'identitat, una autonomia atorgada des de Madrid i una autonomia amb un greu dèficit democràtic en no haver accedit a ella per la via del 151.

6.18.2.5. *Saó en contra de la violència blavera.*

Les iniciatives aglutinants i convergents que necessitava el poble valencià per accedir a l'autonomia, de les quals parlava Josep Maria Soriano el 1978 en constituir-se el primer Consell preautonòmic, es van quedar en aigua d'encenalls. El resultat final és el que hem descrit anteriorment. I en aquest resultat té molt a veure la violència del blaverisme (i el suport que rep de *Las Provincias*), que mediatitza molt l'esquerra. Les investigacions realitzades per Alfons Cucó, Jesús Sanz, Josep Maria Felip, Rafael Xambó, Francesc Viadel i Vicent Flor, entre altres autors, constaten com la forta crispació social promoguda per les forces polítiques, socials i mediàtiques blaveres durant la Transició determinen no sols la derrota del valencianisme nacionalista sinó també algunes concessions transcendents del PSPV-PSOE en l'Estatut d'Autonomia pel que fa als senyals d'identitat. La persistent violència (verbal, física i mediàtica) del blaverisme desconcerta els valencianistes d'esquerra. *Saó* manifesta aquesta desorientació o perplexitat en un bon nombre d'articles. Tots els elements negatius que sustenten ideològicament el blaverisme i la seua violència (anticatalanisme, populisme, antiintel·lectualisme, conservadorisme, retòrica antimodernitzadora, provincialisme i espanyolisme), causen sentiments d'indignació i impotència en la cristiana *Saó* en veure com la irracionalitat i la raó de la força s'imposen al diàleg i la convivència. I causen igualment en *Saó* una postura clara de condemna, desaprovació, rebuig i crítica ferma. Josep Antoni Comes expressa de forma contundent i clara quina és la postura de *Saó* sobre aquest problema:

«En tota vertadera democràcia ha d'haver llibertat d'expressió per defensar les pròpies idees; però civilitzadament, amb raons i arguments, mai amb crits, bregues, insults i fòbies. Quan la dictadura franquista el mot "comunista" servia per posar fora de circulació persones i idees contràries. Ara sembla haver-ne trobat un altre amb la mateixa finalitat: "catalanista". I la xenofòbia catalana pareix el nou "Gibraltar" descobert per algú per tal de galvanitzar certs esperits somorts. (...) Com a creients volem afegir una

⁹⁸³ «Som una nacionalitat. Entrevista amb el President de la Generalitat». *Saó*, 62 (octubre 1983), p.23-25.

última paraula. La guerra, l'odi, la xenofòbia són anticristians cent per cent.
(...) Malgrat el que haja fet l'Església en el passat, hui és inconcebible que
persones que es tenen per seguidors de Crist desitgen la mort d'un poble
germà. Per aixé camí mai retrobarem la nostra identitat».⁹⁸⁴

Saó qualifica els nombrosos actes violents anticatalanistes, que en el fons són antivalencianistes, de bastants maneres: “rabiós i irracional anticatalanisme”, “histèria blava”, “atemptats feixistes” i “actes terroristes”. Entre desembre de 1978 i setembre de 1981 hi ha una escalada de la violència blavera. Fins i tot l'Arquebisbe de València arriba a condemnar en la primavera de 1979 els actes violents blavers, encara que amb certa ambigüitat i sense assenyalar ningú segons *Saó*.⁹⁸⁵ Aquests anys es produeixen els atacs més virulents en la guerra del símbols (crema de senyeres quatribarrades en el Palau de la Generalitat i altres edificis públics) i agressions físiques contra Josep Lluís Albinyana, Manuel Girona i l'alcalde de València, Fernando Martínez Castellano. També explosions amb bomba en la impremta Vila de València, on s'elaboren les revistes *Valencia Semanal*, *Cal Dir* i *El Poble Valencià*. I els atemptats frustrats amb bomba contra Manuel Sanchis Guarnier i Joan Fuster.⁹⁸⁶ L'intent de matar Fuster tingué una resposta contundent del valencianisme nacionalista en un multitudinari aplec de suport a l'escriptor celebrat en la plaça de bous de València el 9 d'octubre de 1981. Per a *Saó* aquesta repetició d'actes violents té com a objectiu impedir el definitiu retrobament i recuperació nacional del País Valencià i provocar por i replegament del poble a l'hora de defensar els seu dret a una autonomia plena d'acord amb la seua identitat. I no s'equivocava, la reacció del poble fou de por i tedi, i la de l'esquerra de divisió i concessions al blaverisme. Enfront de la desestabilització de la convivència democràtica, *Saó* reafirma una vegada més el seu suport al Consell i als ajuntaments democràtics, alhora que demana “respondre amb racionalitat i fermesa a la irracionalitat i la histèria”.⁹⁸⁷

⁹⁸⁴ JOSEP A. COMES: “Xenofòbia anticatalana”. *Saó*, 11 (abril 1979), p.4.

⁹⁸⁵ “Exègesi d'una nota informativa episcopal”. Article del consell de redacció. *Saó*, 19 (juny 1979), p.6-7.

⁹⁸⁶ *Saó* publica en dues ocasions extenses cronologies de les accions violentes del blaverisme. Una d'elles en l'article citat “Exègesi d'una nota informativa episcopal”. I l'altra en el text “Breu Cronologia de l'anticatalanisme” (*Saó*, 86. Març 1986. P.19-20), que és un recull confeccionat bàsicament de dades del llibre *La cara secreta de la política valenciana* de Jesús Sanz.

⁹⁸⁷ Vegeu “Saó i els atemptats feixistes”. Article del consell de redacció. *Saó* núm.19 (juny 1979), p.4. I també JOSEP A. COMES: “Els fets de Quart”. *Saó*, núm. 21 (setembre-octubre 1979), p.9. Anys després, Josep Lluís Albinyana, en una entrevista en *Saó*, augurarà que la violència blavera “es tornarà a presentar quan es facen de bell nou reivindicacions nacionalistes serioses”. Vegeu EMILI MARIN: Entrevista amb Josep Lluís Albinyana, ex-president del Consell”. *Saó*, núm. 86 (març 1986), p. 21-24.

La resposta de *Saó* a la violència és fa més concluent encara quan es tracta d'agressions a persones. La revista protesta de forma enèrgica contra els atacs a Joan Fuster, Sanchis Guarner, Josep Lluís Alminyana i Manuel Girona, que en aquell moment eren els màxims representants del nacionalisme cultural (els dos primers) i polític (els dos últims). *Saó* condemna les agressions (amb toronges, ous, pedres i bastons) que van rebre el 26 d'abril de 1979 Josep Lluís Alminyana i el Conseller d'Interior a l'aeroport de Manises en tornar de París, on clausuraren una setmana dedicada al País Valencià. O els atacs físics i insults que sofriren Alminyana i Manuel Girona a Quart de Poblet el 3 de setembre de 1979, que va donar lloc al tancament de 71 alcaldes de partits d'esquerra a l'ajuntament d'aquest poble de l'Horta.⁹⁸⁸ Igualment *Saó* torna a reprovar l'agressió que pateix Manuel Girona el 10 de juliol de 1980 per grups blavers per haver aprovat l'edició d'obres en llengua vernacle. En aquesta ocasió, *Saó* es solidaritza novament amb Girona i encoratja a l'equip de govern de la Diputació de València a continuar el treball pel redreçament de la llengua i cultura del País Valencià.⁹⁸⁹ Així mateix, després de la mort de Manuel Sanchis Guarner (16 de desembre de 1981), *Saó* fa un emotiu obituari en el que recorda l'intent de matar al professor amb un paquet-bomba el 4 de desembre de 1978, “perquè encara hi ha qui no pot suportar la veritat que ell deia”.⁹⁹⁰ Cal recordar que l'homilia del funeral de Sanchis Guarner la van oficial Josep Antoni Comes, Emili Marín i Pere Riutort.

Tanmateix, la gota que desborda el got de la indignació fou l'intent d'acabar amb la vida de Joan Fuster. L'11 de setembre de 1981 esclaten dues bombes en casa de l'escriptor a Sueca. Afortunadament Fuster no es troba en aqueix moment dins de la vivenda, però els explosius causen importants destrosses a la biblioteca i a l'arxiu. Aquest atemptat genera una allaud de condemnes contra la violència blavera per part del valencianisme progressista i els partits democràtics de dins i fora del País Valencià. Molt emotiu fou –com hem dit– l'homenatge a Fuster que reteren unes vint mil persones a la plaça de bous de València, el 9 d'octubre del mateix any. *Saó* no es manté al marge i reprova l'atemptat contra l'assagista en un vibrant article de Cristòfor Aguado, titolat «La creu de Joan Fuster». Reproduïm tot seguit uns fragments de l'escrit d'Aguado on

⁹⁸⁸ Aquestes condemnes apareixen resumides en l'article ja citat “Exègesi d'una nota informativa episcopal”, així com en “Breu cronologia de l'anticatalanisme blaver (I)”. *Saó*, núm. 86 (març 1986), p.19-20.

⁹⁸⁹ “Avant Girona!”. *Saó*, núm. 30 (juliol-agost 1980), p.2.

⁹⁹⁰ “Sanchis Guarner ha mort”. *Saó*, núm.43 (desembre 1981), p.6.

es percep la fractura social irreconciliable entre el valencianisme d'esquerres i el blaverisme dretà espanyolista, que s'havia atrevit a atemptar contra el principal ideòleg del nacionalisme valencià, precisament un 11 de setembre (diada nacional de Catalunya) amb un missatge clar contra el nacionalisme català en general. En aquest article Aguado expressa l'amarga impotència dels nacionalistes per lliurar-se d'una escalada de violència dirigida premeditadament contra ells, que té com a objectiu impedir la normalització cultural i política del poble valencià.

«I és que l'atemptat contra Joan Fuster, a més d'un delictes personal reprovable, ha pres la dimensió previsible de crim de lesa pàtria, de crim sacríleg contra la icona de Fuster: la imatge de l'únic País Valencià possible que ell ens ha perfilat clarament.

Què han aconseguit els vils i impunes terroristes, sinó la condemna indignada de la gent civilitzada i l'increment del secular memorial de greuges del nostre poble? A tall han estat de matar-nos Fuster, de furtar-nos el nostre país més estimat i admirat a l'ensem que odiat i temut, d'acabar sense trellat amb una vida i una obra fructífera. Haurien, però, frenat el moviment irreversible inspirat en el pensament fusterià? Haurien callat la seua veu, repetida per milers de nosaltres com un eco imperible? Sols haurien creat un màrtir que no ens cal: el volem ben viu i per molts anys! Les seues bombes setembrines han produït sols les litúrgies solidàries i reivindicatives de l'octubre d'enguany, esdevingut més expiatori i festiu de Joan Fuster. Tant de bo que aquests actes, l'acadèmic i el massiu de la plaça de bous, hagen contribuït a conèixer i valorar l'alt intel·lectual que tenim a casa nostra: el teòric i clarificador del nacionalisme valencià –i català en general– contemporani; l'assagista i pensador de dimensió europea; el lector i parlador eruditíssim; l'investigador; el poeta.

No ens el mereixem, els destarifatats valencianets. Aquest desgavell de país que li ha tocat en sort accentua i palesa la seua creu onomàstica: la creu d'expressar-se principalment en una llengua minoritària, problemàtica i minusvàlida; la creu de la solitud del qui va amb el fanalet buscant amics-interlocutors vàlids; la creu de viure i treballar a un país alienat nacionalment que lapida en la seua ignorància als qui més ens preocupem per ell. Joan de la Creu Fuster: qui més gratitud, elogis i flors deuria rebre del poble valencià és, contràriament, qui rep més bombes... Quina creu i quin país més destarifatats!

Les dues bombes setembrals contra Fuster són un símbol de les que sistemàticament es llancen contra tot intent de normalitat valenciana. Les dues bombes constants que atempten incansables, una, contra la recuperació i repristinació del nostre passat col·lectiu (falsificació de la senyera, de la història i de la llengua); l'altra, contra la ferma voluntat de futur».⁹⁹¹

Un any després el mateix Joan Fuster, en una entrevista en *Saó* (en la que apareix una foto de l'escriptor contemplant el seu arxiu destrossat per les bombes de l'11 de setembre), parla de la violència blavera i deixa clar quins són els responsables polítics d'aquesta onada de furiosa coacció. A la pregunta "Què opines de tota la histèria blavera?", formulada per Emili Marín i Vicent Cardona, l'escriptor contesta el següent:

«Podria ser divertida si sols es quedara en paraules. Però com tots sabem no és això, és realment perillosa. El blaverisme ací és anticatalanisme, cosa que fa quasi impossible el diàleg. Però que conste: a aquests no els interessa la llengua ni res, van a desfer i a trencar. Crec que el que ha faltat és més fermesa en les institucions democràtiques, ja que hagueren pogut parar aquest disbarat. La UCD n'és culpable; per preocupacions electoralistes no ha tingut por de cultivar aquesta paranoia i a més donar-li el seu suport. Els partits d'esquerres. No sé, no sé... Torne a dir que l'eixida té una vessant cultural, però almenys amb un cert poder polític que la faça possible».⁹⁹²

Certament, com deia Fuster, la manca d'enteresa de les institucions democràtiques era una de les causes del creixement d'un monstre que s'havia fet fort a l'ombra de la dretana UCD. I el que és més greu encara, la bèstia continuarà atacant en l'autonomia. La violència blavera proseguirà amb impunitat els anys posteriors a l'aprovació de l'Estatut d'Autonomia i sols comença a remetre (sense desaparèixer del tot) després de les eleccions autonòmiques de 1987, quan UV obté grup parlamentari a les Corts Valencianes i 213 regidors, set dels quals a la ciutat de València. El cert és que l'Estatut amb senyera amb franja blava no satisfà totalment els blavers, restava encara per liquidar la llengua. El govern socialista de Joan Lerma, malgrat que l'Estatut denomina "valencià" a la llengua vernacla, fa oficial i empra en les institucions de la Generalitat i en l'ensenyament les Normes de Castelló, que respecten la unitat del català. A més, la Llei d'Ús i Ensenyament del Valencià posa fi a les veleitats secessionistes del Decret de

⁹⁹¹ CRISTÒFOR AGUADO MEDINA: "La creu de Joan Fuster". *Saó*, núm. 41 (octubre 1981), p.4

⁹⁹² VICENT CARDONA i EMILI MARÍN: "Entrevista amb Joan Fuster". *Saó*, 49 (juliol 1981), p.26.

Bilingüisme de 1979, aprovat per la UCD. I això dona nous arguments anticatalanistes al blaverisme. Per tant, la violència continua activa entre 1982 i 1987.

El 1982 els blavers ataquen de nou als socialistes en la processó cívica del 9 d'octubre, mentre que el blaver alacantí Vicente Ramos inicia en *Las Provincias* una campanya contra l'ensenyament del valencià. A l'agost de 1983 associacions blaveres i AP de l'ajuntament de València demanen que Joan Fuster, Raimon, Eliseu Climent, Joan Oleza i Andreu Alfaro siguen declarades "persones non grates" per una intervenció d'aquests en un programa televisiu sobre el País Valencià. El 22 de març de 1984 el grup d'AP de les Corts Valencianes publica un manifest contra les Normes de Castelló. El 24 de gener de 1985 els blavers rebenten la conferència del noramericà David Rosenthal a la Llotja de València sobre Ausiàs March, mentre que el 28 d'abril blavers ataquen un grup de visitants de la tomba d'Ausiàs March a la catedral de València.⁹⁹³ Les malifetes del blaverisme s'instal·len com una malaltia endèmica en el cos social valencià.

Saó no deixarà de denunciar la contradicció que suposava el fet que, malgrat les concessions fetes per l'esquerra en l'Estatut quant als senyals d'identitat, la dreta continue atacant la llengua i agredint i insultant impunement polítics i intel·lectuals valencianistes. *Saó* no exculpa tampoc al PSPV-PSOE d'aquests fets ignominiosos. Afirmar que els blavers, "malgrat haver-li arrancat a l'esquerra el que volien, continuaran fent l'haca i insultant-la i agredint-la. Mai NO en tindran prou de concessions", I afegeix: «*Saó* ha rebutjat i rebutjarà sempre la violència. Ens dol que l'esquerra parlamentària siga tractada públicament així, però ho veiem vindre. De les successives baixades de pantalons no es podia esperar altra cosa. És la paga normal, almenys des dels temps de Viriato. No cal pegar-li moltes voltes. El Dia nacional del País Valencià no serà la festa de tots els valencians mentre no estiga fonamentada en la veritat i la fidelitat al nostre origen».⁹⁹⁴

A més de la condemna de la violència, *Saó* intenta comprendre intel·lectualment el moviment blaver, que havia aconseguit tenir força política mentre que el valencianisme polític no aconseguia eixir de les catacumbes culturals. A mitjan dels anys vuitanta el blaverisme creix políticament al si de la UV de Ramon Izquierdo i Vicente González Lizondo. Ja no era un corrent de grups d'exaltats dispersos agredint i insultant l'esquerra, sinó diputats i regidors elegits democràticament i instal·lats en les

⁹⁹³ Article ja citat "Breu cronologia de l'anticatalanisme blaver (I)". *Saó*, núm. 86 (març 1986), p.19-20.

⁹⁹⁴ "De nou, un nou d'Octubre vergonyós". Article del Consell de redacció. *Saó*, 51 (octubre 1982), p.4-5.

institucions, amb capacitat per aplicar polítiques blaveres des de les seues parcel·les de poder. *Saó* analitza en març de 1986 el fenomen del blaverisme, en un Quadern en el que col·labora Jesús Sanz, qui fa una dissecció històrica d'aquesta doctrina anticatalanista basant-se en la realitat política d'aquell moment i en anàlisis anteriors que aquest historiador havia fet en el seu llibre *La cara secreta de la política valenciana*. Sanz és explícit en definir el blaverisme en *Saó*. Es tracta d'un moviment orquestrat inicialment pel franquisme residual (els primers impulsors són els franquistes alcalde de València, Ramón Izquierdo, i president de la Diputació de València, Ignacio Carrau), incubat per la UCD d'Abril Martorell, Manuel Broseta i Emilio Attard (i posteriorment per Alianza Popular), fins al punt que aquests partits inclouen dirigents blavers en càrrecs públics. El blaverisme, segons Sanz, hereva el caire populista i manipulador del Movimiento franquista i aconsegueix trencar la convivència democràtica i neutralitzar el valencianisme fusterià, que és considerat un enemic interior infiltrat des de Catalunya contra el qual cal combatre. Per a Sanz, el blaverisme havia madurat amb UV i a l'altura de 1986 estava valorant anar a les eleccions sols o en coalició amb algun partit centristes.⁹⁹⁵ UV cercava instal·lar-se en el poder i al final ho aconsegueix amb cert èxit en les eleccions locals i autonòmiques de 1987.

El resultat final d'aquest procés de recerca o redifinició de la qüestió nacional valenciana en la política, tal com hem avançat adés, és la derrota del valencianisme d'arrel fusteria, perseguit i demonitzat per la dreta i oblidat i marginat per l'esquerra parlamentària. Aquest moviment nacionalista d'esquerres –pioner i impulsor de la lluita per l'autonomia i la democràcia en el franquisme i la Transició– havia quedat exclòs de la democràcia per la que tant havia batallat. La conseqüència més immediata de tot açò serà la frustració, el desengany i un fort sentiment d'injustícia històrica (per als nacionalistes) que Cristòfor Aguado resumeix amb bastant dramatisme en *Saó* en l'article «Plor pel poble que ens han furtat».

«Quin destí tragicòmic el nostre, el dels pèrfids i endimoniats catalanistes! Ens fan aparèixer com a traïdors al poble precisament als qui pretenem despertar-lo. Ens han estigmatitzat davant de la gent senzilla amb la marca terrible del catalanisme, que ens fa passar com a leprosos detestables, bo i robant-nos el títol legítim de valencianistes, que sempre hem exercit. Han aconseguit que el mot “català” no siga sinònim, sinó antònim de “valencià”: el nom íntim i entranyable de llengua valenciana

⁹⁹⁵ JESÚS SANZ: “El blaverisme polític busca padrí”. *Saó*, núm.86 (març 1986), p.15-18.

ens l'han fet qüestionar, en oposar-lo a la llengua catalana. El blau en la senyera, afegitò apòcrif, en el qual ni ens fixavem (quan nosaltres –i no ells- l'onejàvem en els anys letàrgics), en l'han fet avorrir. L'Himne de l'Exposició, que molts de nosaltres cantàvem en la nostra llengua mentre molts d'ells entonaven el “Cara al Sol”, ens l'han fet rebutjar no sols intel·lectualment sinó afectivament. La nostra llengua, que nosaltres – quan ells feien de fins– parlàvem en públic en la castellaníssima ciutat de València, ara la volen representar en exclusiva. Sí, ens han furtat el molt pobre i desorientat poble nostre».⁹⁹⁶

6.18.2.6. *I després de l'Estatut què? Repensar el nacionalisme, enfortir l'autonomia.*

El plor de Cristòfor Aguado era el plany general del valencianisme nacionalista. Però en una societat democràtica no hi ha altre camí d'arribar al poder i de canviar les coses que els vots. Durant el període preautonòmic i les dues primeres legislatures de l'autonomia –és a dir, entre 1978 i 1987–, el nacionalisme serà una força política minoritària amb dificultats per convertir-se en un partit autònom, incapaç de superar la barrera electoral del 5% que imposa l'Estatut per accedir a les Corts Valencianes. Els diversos partits nacionalistes que es formen en aquest període i que en bastants casos es presenten a les eleccions en coalició (UDPV, Bloc pel Socialisme i l'Autonomia, PNPV, MCPV, Bloc d'Esquerra d'Alliberament Nacional, UPV i EUPV) fracassen en totes les eleccions generals i autonòmiques realitzades abans de 1987. Els partits nacionalistes sols aconseguixen algunes de regidories en ajuntaments. El vot nacionalista d'arrel fusteriana es dispersa i dilueix. Es divideix entre la fidelitat a partits estrictament nacionalistes (vot fàcilment computable) i el vot útil donat a formacions estatals de forta trajectòria valencianista al País Valencià com el PCPV i del PSPV-PSOE (vot difícilment computable). El triomf del PSPV-PSOE en totes les eleccions celebrades entre 1977 i 1987, que li confereix el control total de l'administració, i el fracàs del vot estrictament nacionalista, fan entrar en una etapa de crisi al nacionalisme valencià.⁹⁹⁷ I a

⁹⁹⁶ AGUADO MEDINA, C.: “Plor pel poble que ens han furtat”. *Saó*, 32 (novembre 1980), p.4.

⁹⁹⁷ En les eleccions generals de 15 de juny de 1977 s'hi presenten la UDPV i el Bloc pel Socialisme i l'Autonomia, format pel PSPV i el MCPV. La UDPV obté 47.512 vots (21 2,58% del cens) i el Bloc 29.832 (1,605 del cens). En les segones eleccions generals, l'1 de març de 1979, el vot nacionalista té per a triar el PNPV de Francesc de Paula Burguera, el MCPV-OEC i el Bloc d'Esquerra d'Alliberament Nacional (BEAN), on i és el PSAN. El PNPV obtenia 13.828 vots (0,74% del cens), el MCPV-OEC 12.355 (0,66%) i el BEAN 9.620 (0,51%). Per la seua banda, el PSOE –deglutits els líders del PSPV- hi obté 698.677 vots i el PCPV 224.104 vots, que representen el 37,40% i el 12,02% dels cens respectivament. El 28 d'octubre de 1982 se celebren les terceres eleccions generals i ara s'hi presenta una nova formació nacionalista, la Unitat del Poble Valencià (UPV) liderada per Pere Major, que incloïa el

això cal afegir –com hem vist en l'apartat 6.18.1.2 – l'ascens del blaverisme polític de la mà d'Unió Valenciana, que aconsegueix un diputat al Congrés en les generals de 1986 i sis diputats al parlament valencià en les autonòmiques de 1987. El valencianisme d'esquerres no es converteix en un moviment social de masses amb poder polític en les institucions, es queda relegat al món cultural i universitari mentre el regionalisme blaver copa l'associacionisme i guanya el carrer.

Davant la feblesa del nacionalisme polític, i amb un Estatut d'Autonomia que assumeix les tesis blaveres quant als senyals d'identitat, a partir de 1982 i fins a ben avançat 1987 *Saó* reorientarà els debats i reivindicacions en dues noves direccions: repensar el nacionalisme valencià i enfortir l'autonomia. En aquesta nova etapa el PSPV-PSOE governa amb majoria absoluta a la Generalitat Valenciana i és a aquest partit –juntament als partits nacionalistes– als que dirigeix *Saó* les seues propostes, reivindicacions o crítiques.

6.18.2.6.1. *Repensar el nacionalisme valencià.*

La percepció i posicionament de *Saó* respecte a la situació del nacionalisme polític i el seu paper en l'autonomia evoluciona i madura de 1982 a 1987. A partir de l'aprovació de l'Estatut d'Autonomia, el debat i la reflexió sobre el nacionalisme valencià en *Saó* s'orienta en tres direccions. La primera se centra en l'anàlisi autocrític de les causes de la seua derrota en la Batalla de València. La segona mira cap al futur i planteja estratègies viables perquè els partits nacionalistes amplien la seua base social i puguen aconseguir diputats als parlaments espanyol i valencià. I la tercera –davant les consecutives derrotes del nacionalisme en les eleccions que tenen lloc entre 1983 i 1987– focalitza el debat en la necessitat de reformular l'ideal nacionalista. *Saó* inicia el debat de repensar el nacionalisme a partir de maig de 1983 –pocs mesos després de les primeres eleccions autonòmiques en les que la UPV no aconsegueix entrar en les Corts– amb l'objectiu de construir “un nou nacionalisme” amb força electoral. Aquest

PNPV, l'Agrupament d'Esquerres del País Valencià (AEPV) i independents. També es presenta altra opció nacionalista: Esquerra Unida del País Valencià (EUPV), que inclou el MCPV i la Lliga Comunista Revolucionària. La UPV obté 27.827 vots, mentre que EUPV arriba als 8.342 vots. Pel que fa al PSPV-PSOE ara és definitivament el partit majoritari del País Valencià amb 1.117.931 vots, mentre que el PCPV hi obté 98.199 vots. La situació no millora per al valencianisme nacionalista en les eleccions autonòmiques. En les eleccions de 8 de maig de 1983 la UPV obté 53.813 vots (el 3,48% del cens). Informació obtinguda de JOSEP LLUÍS PITARCH: “Presència del nacionalisme en deu anys d'eleccions”. *Saó*, núm. 92 (octubre 1986), p.14-15.

revisionisme es veu reforçat amb la publicació de tres assaigs sobre la qüestió nacional valenciana que revisen les tesis de Joan Fuster i a les que *Saó* donarà publicitat. Es tracta de *Crítica de la nació pura* (1984) de Joan Francesc Mira, *És molt senzill: digueu-li Catalunya* (1985) de Josep Guia, i *De impura natione. El valencianisme, un joc de poder* (1986) d'Eduard Mira i Damià Mollà.

1a. Causes del fracàs del nacionalisme polític valencià, segons *Saó*. Les primeres reflexions autocrítiques sobre les causes de la marginació política del valencianisme nacionalista comencen a formular-se en 1979 i amb més insistència a partir de 1982, en ple estancament del procés estatuari i descartada ja definitivament la via del 151 d'accés a l'autonomia. Després de les segones eleccions generals, celebrades l'1 de març de 1979, *Saó* llança la veu d'alarma: «Quelcom no funciona als partits i a les entitats nacionalistes –tàctica, estratègia, programa, no ho sabem– quan, malgrat els esforços culturals de tants, no s'hi aconsegueix aplegar al poble valencià, almenys amb la mateixa força que aplega la irracionalitat [el blaverisme]». ⁹⁹⁸ *Saó* viu amb desencís el fet que no hi ha un context social i polític de recepció favorable al valencianisme d'arrel fusterià, malgrat que aquest havia estat una força motora en la lluita per l'autonomia i les llibertats durant el franquisme. *Saó* portava alguns anys culpant d'aquest fracàs a l'ofensiva del regionalisme espanyolista blaver i la seua violència al carrer, però això sols era una de les causes, segurament la més determinant, tanmateix hi havien altres més que no es podien menysvalorar. S'imposa, doncs, una reflexió profunda on s'analitzen també les febleses internes i contradiccions del nacionalisme, així com la responsabilitat de l'esquerra parlamentària.

Per tant, a més la virulència populista del blaverisme dretà, trobem una combinació d'altres causes, que són les descrites tot seguit: ⁹⁹⁹

- El nacionalisme al País Valencià és un moviment fortament culturalitzat que sent l'opressió de la cultura castellana a través de l'Estat i ha decidit recuperar les senyes d'identitat pròpies –llengua, història i tradicions– que les diferencien d'altres nacionalitats. És un moviment cultural de resistència format per sectors heterogenis vinculats al món de la cultura i la universitat. El nacionalisme ha donat precisament en l'àmbit cultural els seus fruits més espectaculars i

⁹⁹⁸ “Revolució cultural valenciana”. Article editorial. *Saó*, núm.17 (març 1979), p.3.

⁹⁹⁹ Aquestes causes són plantejades totes pel consell de redacció a través de l'editorial o la secció “En punta”, a més d'alguns col·laboradors analistes polítics en diversos articles d'opinió.

significatius. Aquesta és la força del moviment de recuperació nacional i alhora la seua feblesa. Es tracta d'un moviment jove ascendent, com no deixava de repetir Manuel Sanchis Guarner, però que no ha donat el salt qualitatiu vers una forma d'actuació política coherent davant la violència i les constants manipulacions del blaverisme. Segons aquesta interpretació, només amb una política netament valenciana (feta per partits nacionalistes) es pot començar a pensar en les possibilitats de futur de la llengua i cultura valencianes. Aquesta interpretació la planteja el consell de redacció i col·laboradors com Francesc Pérez Moragon, Vicent Franch, Antoni Quiles, Joan Francesc Mira, Cristòfor Aguado i Paco Blay.¹⁰⁰⁰

- Dificultats del nacionalisme polític per plasmar-se com una força política autònoma forta. A causa de la barrera del 5% que imposa l'Estatut d'Autonomia i a la deglució dels vots i líders nacionalistes en partits parlamentaris amb un passat valencianista progressista. La deglució es produeix en el PCPV (després EUPV) i sobretot en el PSOE, que ha absorbit els nacionalistes procedents del PSPV. Els màxim defensors d'aquest plantejament són el consell de redacció, amb Emili Marin com a cap més visible, així com Josep Lluís Pitarch i Paco Blay. «L'exigència del 5% –afirma Pitarch– ha estat una maniobra del PSOE (quan pactaren l'Estatut d'Autonomia), clarament adreçada al vot nacionalista, al qual obsessivament tractaren de barrar el pas a les institucions».¹⁰⁰¹ A més d'això, Pitarch i Blai afirmen que hi ha prou valencianistes nacionalistes per traure diputats en les Corts –encara que no la majoria per governar– però que no voten a partits estrictament nacionalistes per por que torne la dreta a la Generalitat, per això actua dissolt entre els partits majoritaris. És un vot “útil” que es reforça més encara a partir de 1983 amb la presència del socialista Ciprià Ciscar en la Conselleria d'Educació i l'aprovació de la Llei d'Ús i Ensenyament del Valencià, que desperta certes esperances de normalització de la llengua en bona part dels nacionalistes.¹⁰⁰² Emili Marin també critica amb duresa aquest vot dissolt nacionalista. «El “PSOE –afirma– ha aconseguit mentalitzar molta gent

¹⁰⁰⁰ Aquesta tesi la planteja d'una manera molt il·lustrativa FRANCESC PÉREZ MORAGON en “Nacionalisme i cultura”. *Saó*, núm. 44 (gener-febrer-1982), p.13-14.

¹⁰⁰¹ JOSEP LLUÍS PITARCH: “Presència del nacionalisme en els 10 anys d'eleccions”. *Saó*, 92 (octubre 1986), p.14.15.

¹⁰⁰² Vegeu PACO BLAI: “Pels carrers del País”, *Saó*. 18 (abril-1979). I JOSEP LLUÍS PITARCH: “Presència del nacionalisme en els 10 anys d'eleccions”. *Saó*, 92 (octubre 1986), p.14.15.

que el vot nacionalista és només eficaç votant-los a ells. El que és cert és que es tracta d'un sofisma, però el poder té l'atribut de donar verosimilitud a la pitjor de les mentides».¹⁰⁰³

- Manca de suport de la burgesia valenciana al nacionalisme. La burgesia s'inclina pel blaverisme anticatalanista i el sucursalisme econòmic i polític de Madrid. Aquesta tesi és general en el món del valencianisme progressista. Ja ho havia explicat molt clarament Joan Fuster però es comprova amb cru realisme en la Batalla de València. En canvi, el suport de certa burgesia havia estat determinant en l'èxit electoral dels partits nacionalistes a Catalunya i el País Basc, i inclús del regionalisme andalús i canari. El consell de redacció de *Saó* manté aquesta interpretació, igualment com Joan Francesc Mira, Lluís Aguiló, Vicent Franch, Antoni López i Paco Blai.
- Poca cohesió dels nacionalistes polítics entorn plantejaments compartits sobre la transformació i modernització del País Valencià. La manca de cohesió es deu a diverses causes. Per una banda, els partits existents estan dividits, no en les idees referents a la identitat nacional del poble valencià però sí en les vies polítiques de redreçament. Els plantejaments en aquest sentit entre la UPV i el PSAN són bastant exemplificadors. El primer pretén la recuperació del País Valencià actuant dins del marc constitucional de l'Estat autòmic, mentre que el segon advoca per la independència estricta dels Països Catalans. D'altra banda, el fet de no poder entrar en les Corts per la barrera del 5% resta visibilitat als nacionalistes i la possibilitat de fer arribar millor les seues idees i propostes a la societat. «La clàusula del 5% és hui per hui un entrebanc injust i fortíssim, difícilment de superar», afirma *Saó* amb indignació arran de les eleccions autonòmiques de 1983. A més d'aquests dos factors citats cal afegir un tercer. En les eleccions municipals de 3 d'abril de 1979 i les locals i autonòmiques de 8 de maig de 1983 la UPV aconsegueix regidories en una vintena d'ajuntaments, però els càrrecs nacionalistes actuen poc coordinats i amb ideologies de classe poc coincidents.¹⁰⁰⁴
- Manca de mitjans de comunicació nacionalistes enfront d'un sistema comunicatiu castellà de masses hereu del franquisme i hostil al valencianisme

¹⁰⁰³ EMILI MARIN: "Tems de fer". *Saó*, núm. 91 (setembre-octubre 1986), p. 6-7 i 27.

¹⁰⁰⁴ "A votar toquen". Article editorial. *Saó*, núm. 57 (abril de 1983), p.3.

fusterià. Aquest fet, que anys després estudiaran amb profunditat autors com Rafael Xambó i Francesc Viadel, ja comença a ser apuntat per *Saó* el 1982 com un dels principals entrebancs que troben els partits nacionalistes. *Saó* és conscient que el seu paper en el sistema comunicatiu valencià és modest, ja que la revista s'adreça fonamentalment a una elit cultural i política molt adepta. El que lamenta *Saó* és l'absència de mitjans de comunicació de masses (diaris, ràdios i televisions) capaços de fer arribar el missatge nacionalista al poble. Però la realitat s'imposa una vegada més als desitjos. El sistema comunicatiu valencià, amb *Las Provincias* al front, es posa en contra de l'opció valencianista fusteriana. I no sols vetant al mateix Joan Fuster i altres intel·lectuals nacionalistes en periòdics de major difusió (*Las Provincias* i *Levante*), sinó també criticant aquesta opció nacional mitjançant la manipulació, la mentida i la mediatització. I el més greu encara és que els pocs mitjans que donen suport al nacionalisme tenen una curta durada i van tancant sistemàticament per manca de recursos econòmics. *Saó* lamenta aquesta situació: «Perquè si bé fins fa poc comptàvem amb un diari,¹⁰⁰⁵ un programa radiofònic¹⁰⁰⁶ i poc més, on encara podríem, amb certa mida, confrontar les informacions, conèixer per on anaven els tirs i crear un cert estat d'opinió, ara ni això. El poble pla, eixe que ha de decidir a les urnes el futur pròxim del país, ja no pot llegir ni escoltar altres anàlisis i programes que els d'"ells".¹⁰⁰⁷ Ací tota la informació que el poble valencià rep –i rebrà– és –i serà– unidireccional, demagògica i antinacionalista».¹⁰⁰⁸ *Saó* n'és conscient del paper de *Las Provincias* en l'ascens del blaverisme i el desprestigi del fusterianisme. Per això, de tant en tant, Antoni López Quiles (amb el pseudònim Toni Cova) critica a Maria Consuelo Reyna, a la que fa responsable primera de l'embolic identitari.¹⁰⁰⁹ El que és evident, com afirma J.M. Figueres, és que l'enfrontament entre el nacionalisme espanyol i els nacionalismes

¹⁰⁰⁵ *Saó* es refereix al *Diario de València* (subtitulat "Periódico independiente del País Valenciano") dirigit primer per Joan Josep Pérez Benlloch i després per Jesús Montesinos. Va eixir el 17 de desembre de 1980 i va tancar el 8 de juny de 1983 per manca de recursos econòmics, escassa tirada i poca publicitat. Aquesta capçalera, escrita en castellà, va donar cobertura informativa i cert suport al valencianisme d'esquerres.

¹⁰⁰⁶ *Saó* es refereix al programa radiofònic en català de *De dalt a baix*, dirigit per Toni Mestre, emès per Radio peninsular de fins a principis de 1982. Reaparegué en RNE en juny de 1983 amb el nom *Ara i ací*.

¹⁰⁰⁷ Per "ells" *Saó* es refereix a *Las Provincias*, la premsa del Movimiento, RNE i *Aitana* de TVE.

¹⁰⁰⁸ "Atenció a les becaines estiuencs!". Article editorial. *Saó* núm.49 (juliol 1982), p.3.

alternatius ha estat sempre objecte de combat periodístic desigual a favor sempre de l'espanyolisme. I el cas valencià no és una excepció.¹⁰¹⁰

- **Manca de consciència identitària del poble valencià.** Aquest factor és la base del problema. Per a *Saó* una de les causes principals del fracàs del nacionalisme polític és el feble sentiment nacional dels valencians. Això es constata amb la derrota dels nacionalistes en les eleccions generals de 1977 i 1979¹⁰¹¹ i les autonòmiques de 1983. En aquests últims comicis els partits estatals (PSPV-PSOE, Coalició Popular i PCE-PCPV) acaparen el 91,39% dels vots enfront el 3,09% de la UPV, que no entra en les Corts Valencianes. *Saó* ho explica amb aquesta frase lapidària: «La majoria dels valencians dels anys vuitanta no són nacionalistes i els que ho són no saben viure dins de les actuals coordenades sociopolítiques».¹⁰¹² Els estudis de camp donaran la raó a *Saó*. L'enquesta realitzada pel Centro de Investigaciones Sociológicas (CIS) el 1984 sobre l'arrelament nacionalista revela que el 22% dels valencians se sentia únicament espanyol, el 14% més espanyol que valencià i el 54% tan espanyol com valencià, en contrast amb un 9% que se sentia més valencià que espanyol i un insignificant 1% que es proclamava únicament valencià. En definitiva, sols un 10% es reconeixia més valencià que espanyol. Però la situació no ha evolucionat vers a una major consciència nacional, tot el contrari, ha disminuït. En 2011 el CIS constata que sols el 7,5% se sentia més valencià que espanyol i un 1,3% solament valencià; és a dir, solament un 8,8% es declara no espanyolista.¹⁰¹³ En conclusió, el que predomina és clarament un sentiment espanyolista, o en tot cas un regionalisme valencià espanyol.

2a. Estratègies viables perquè els partits nacionalistes amplien la seua base social i puguen aconseguir diputats als parlaments espanyol i valencià. Davant el poc èxit

¹⁰⁰⁹ Hi ha especialment dos articles molt crítics d'Antoni López contra Reyna. Un és TONI COVA: "Estimada meva". *Saó*, núm.73 (novembre 1984). p.6. (citada i reproduït parcialment en l'apartat 6.10). L'altre és TONI COVA: "Els consells de la Reyna". *Saó*, núm 72 (octubre 1984), p.6.

¹⁰¹⁰ Vegeu FIGUERES, J. M. (2002). *Prensa i nacionalisme. El periodisme en la reconstrucció de la identitat catalana*. Barcelona: Pòrtic.

¹⁰¹¹ "Revolució cultural valenciana". Article editorial. *Saó*, núm.17 (març 1979), p.3.

¹⁰¹² "O ara o mai". Article editorial. *Saó*, núm. 47 (maig 1982), p.3.

¹⁰¹³ Vegeu J.R., F.A, i J.G: "Sentimiento identitario, la doble personalidad". *Levante-EMV*, 9 d'octubre de 2012, p. 10. I també HÉCTOR SANJUAN: "Nosaltres, els espanyols". *El Mundo* (edició de València), 9 d'octubre de 2012, p.5.

electoral del valencianisme nacionalista, *Saó* insisteix en dos fets bàsics per superar aquesta situació de marginalitat política.

- Desenvolupament d'una conscienciació ciutadana sobre la qüestió nacional, especialment entre les classes treballadores, per mitjà de campanyes d'informació i de formació de la consciència valenciana. Aquesta idea la plasmarà en diverses editorials. *Saó* anomena aquesta tasca de conscienciació identitària "revolució cultural valenciana".¹⁰¹⁴ *Saó*, igual que Joan Fuster, opina que «la qüestió de classe passa per la qüestió nacional i que la qüestió nacional per la de classe»¹⁰¹⁵ Per tant, advoca per una resistència cultural activa que ha de consistir, entre altres coses, en «augmentar els canals d'informació i formació populars: xarrades, fulls ciclostil·lats, pòsters, pintades, festes i cançons nacionalistes i setmanes culturals i cíviques on oferir dades, xifres i arguments que facen pensar i ajuden al canvi d'actituds».¹⁰¹⁶
- La unitat dels partits nacionalistes en les eleccions. Després de dos derrotes electorals consecutives en les generals de 1977 i 1979, *Saó* fa una crida desesperada al crit de «O ara o mai» en la que demana la unió de totes les forces polítiques nacionalistes en una sola candidatura de cara les legislatives de 28 d'octubre de 1982. «El que es demana als partits –afirma–, per tal que el nacionalisme valencià deixi, d'una volta per sempre, de celebrar desfetes i s'apunte algun tant, és que demostrin que són nacionalistes de debò i que tot i mantenir les esmentades diferències sobre el model de societat futura, de cara al moment present, facen bloc respecte a la recuperació de la nostra identitat nacional». I afegeix: «Allò ben cert és que sense poder polític, és a dir, sense polítics nacionalistes als òrgans directius del país, ni la recuperació cultural ni la crisi econòmica tindran una situació concorde amb els vertaders interessos dels valencians. Per això desitgem que els partits nacionalistes arriben a pactar uns acords mínims».¹⁰¹⁷ Aquest desig es complirà parcialment en constituir-se la coalició d'Unitat del Poble Valencià (UPV), fruit de la unió del PNPV, l'Agrupament d'Esquerres del País Valencià (AEPV) i independents. La UPV suposa el primer intent seriós d'aglutinar el nacionalisme valencià de centre i

¹⁰¹⁴ "Revolució cultural valenciana". Article editorial. *Saó*, núm. 17 (març 1979), p.3.

¹⁰¹⁵ "O ara o mai". Article editorial. *Saó* núm.47 (maig 1982), p.3.

¹⁰¹⁶ "Atenció a les becaines estiuencs!". Article editorial. *Saó* núm.49 (juliol 1982), p.3.

¹⁰¹⁷ "O ara o mai". Article editorial. *Saó*, núm.42 (maig 1982), p.3.

esquerra moderada, i es convertirà durant alguns anys en el referent nacionalista d'arrel fusteriana. Però no s'uniren tots els partits, el PSAN anirà per altre costat. Tanmateix el naixement d'UPV és valorat per Saó com un "progrés significatiu".¹⁰¹⁸ Malgrat aquesta unió de forces, UPV aconsegueix uns minsos resultats electorals en les generals de 1979 i les autonòmiques del 1983 (22.000 vots) i no obtindrà representació parlamentària.

3. Reformulació de l'ideal nacionalista. El nou fracàs d'UPV el 1983 fa entrar el nacionalisme valencià en una espiral especialment complicada. Davant d'aquesta situació Saó planteja una nova reformulació del nacionalisme. I aporta dos idees. Per una banda, demana als estudiosos que elaboren algun assaig del tipus *Nosaltres els valencians* per tal de repensar els ideals nacionalistes, i per altra la celebració d'unes jornades entre teòrics i militància activa per a definir el nacionalisme de finals de segle.¹⁰¹⁹ Però realment les aportacions més importants de Saó a la revisió del nacionalisme han estat tres:

Primera aportació: Recolzar la unitat dels partits nacionalistes al voltant de la UPV en els seus inicis difícils.

Segona aportació: Propiciar debats (i després publicar-ho en la revista) entre dirigents polítics nacionalistes (incloent el blaverisme i el nacionalisme independentista) juntament amb periodistes i estudiosos del fet nacional per analitzar la qüestió identitària valenciana des dels màxims angles possibles.

Tercera aportació: Servir de tribuna divulgativa i de debat de tres noves obres teòriques sobre el fet nacional valencià editades als anys vuitanta: *Crítica de la nació pura*, *És molt senzill: digueu-li Catalunya* i *De impura natione*

Pel que fa a la primera aportació, cal assenyalar que des de la derrota de la UDPV i el PSPV en les generals de 1977 fins al 1982 el nacionalisme polític va donant tombs. El 1982 es dona un pas important, naix la UPV com una coalició formada pel PNPV i l'AEPV, a la que després es va unir EUPV (derivada del PCPV) per a les eleccions autonòmiques de 1983. El 1984 les dues primeres formacions acorden la transformació de la coalició en un partit unificat, mentre que EUPV opta per no integrar-se. La primera conferència política d'UPV és rebuda per Saó amb satisfacció. Saó felicita efusivament

¹⁰¹⁸ "A votar toquen". Article editorial. *Saó*, núm. 57 (abril 1983).

¹⁰¹⁹ "Repensar el nacionalisme". Article editorial. *Saó*, núm. 58 (maig 1983), p.3.

el nou partit “per haver arribat amb esforç, seny i doloroses renúncies d’alguns d’ells, a posar dempeus un moviment polític unitari capaç d’aglutinar el nacionalisme valencià”.¹⁰²⁰ A partir d’aleshores *Saó* manifesta el seu suport a UPV i dóna espai a destacats líders d’aquest partit (Vicent Àvarez, Ernest García i Vicent Pitarch) perquè expressen les seues idees i propostes nacionalitàries.¹⁰²¹ Dins de l’espectre de formacions nacionalistes d’arrel fusteriana, entre les que s’hi troba també el PSAN, *Saó* opta pel pragmatisme i s’inclina més per un partit no independentista d’àmbit territorial estrictament valencià com és la UPV. Això no lleva que *Saó* té molt clar els llaços culturals i lingüístics dels Països Catalans, però l’anticatalanisme visceral del blaverisme -que tenia ja un diputat al Congrés-¹⁰²² i la deglució de nacionalistes en el PSPV-PSOE, aconsellen seguir un camí de cert possibilisme polític dins del marc autonòmic. I això que la UPV no és un partit cohesionat. De fet, en UPV hi ha un debat intern intens entre els partidaris i detractors de definir-se com una formació interclassista i no únicament d’esquerres, i entre els que estan a favor o en contra d’anar a les eleccions en coalició amb EUPV. Malgrat aquestes contradiccions, per a *Saó* el moment que viu el nacionalisme és un “temps de fer” en el que cal tenir “paciència històrica” perquè pugua madurar políticament i arribar finalment a les Corts.¹⁰²³ Per a refer el nacionalisme i que deixi de ser extraparlamentari, *Saó* proposa abandonar l’ortodoxia i cercar “una actualització del llenguatge, del comportament polític i de l’oferta electoral”.¹⁰²⁴ El cert és que, malgrat les bones intencions, el temps i la paciència no juguen a favor del nacionalisme valencià. A principis dels vuitanta hi ha un forta divisió interna dins dels partits estrictament nacionalistes i també al si dels partits

¹⁰²⁰ “Primera conferència de la UPV”. Article del consell de redacció. *Saó*, núm. 74 (desembre 1984), p.4.

En la mateixa línia d’aprovació a aquesta força política es manifesta *Saó* dos anys després, en la celebració de la segona assemblea d’UPV, en l’article “Alegrent-nos, el nacionalisme cavalca de nou”. *Saó*, núm. 85 (gener 1986), p.5. Igualment la revista es fa ressò de la forta divisió interna d’UPV en l’editorial “La unitat de la unitat”. *Saó*, 93 (novembre 1986), p.3. I continuarà informant sobre l’evolució i propostes d’aquest partit en el futur, com per exemple en l’article publicat arran les eleccions europees de 1988 sota el títol: “Congrés de la UPV”. *Saó*, 109 (gener 1988), p.5.

¹⁰²¹ Vegeu els articles d’opinió següents: ERNEST GARCIA, VICENT ÀLVAREZ i ANDREU BANYULS: “Unitat del Poble Valencià”. *Saó*, núm. 88 (maig 1986), p.19-21; VICENT ÀLVAREZ: “Ajuntaments i projecte nacionalista”, *Saó*, núm. 91 (setembre-octubre 1986), p.2; I també VICENT PITARCH: “De pactes i projectes polítics de la UPV”. *Saó*, núm. 92 (octubre 1986), p.2.

¹⁰²² El partit blaver UV s’havia presentat a les eleccions generals de 1982 dins de Coalició Popular i obtingué un diputat, l’ex-alcalde franquista Miguel Ramón Izquierdo. Aquest serà diputat entre 1982 i 1999. El 1989 UV aconsegueix un segon diputat, González Lizondo, que romandrà en l’escó fins a 1994.

¹⁰²³ Aquestes idees les plasma en els articles: “Paciència històrica”. *Saó*, núm. 91 (setembre-octubre 1986), p. 5. I també l’article d’EMILI MARIN: “Temps de fer”. *Saó*, núm. 91 (setembre-octubre 1986), p. 6-7 i 27.

¹⁰²⁴ “Mantenir-se o guanyar”. *Saó*, núm. 90 (juliol-agost 1986), p. 4.

d'esquerra obrera que recullen en el seu programa propostes nacionalitàries. El debat se centra en si cal prioritzar un espai polític nacionalista amb pactes i coalicions o bé donar preferència a un espai d'esquerres. Això serà un dels cavalls de batalla que debilitarà i diluirà el nacionalisme aquests anys, segons Francesc Pérez Moragon. Els valencianistes progressistes no saben molt bé com encaixar i fer viable allò que Joan Fuster va dir en el discurs dels Premis Octubre de 1981: «Jo sóc dels qui creuen que només hi ha una línia salvadora: la que pugua unir les aspiracions classistes –de les classes populars–, la llibertat màxima i el redreçament nacional».¹⁰²⁵

Les eleccions autonòmiques del 10 de maig de 1987 són un laboratori on aquestes dues concepcions estratègiques s'enfronten. La UPV liderada per Pere Major es presenta en coalició amb EUPV, encapçalada per Albert Taberner, que obté 159.579 vots que donen sis diputats, dos d'ells d'UPV. Els nacionalistes Pere Major, per la circumscripció de València, i Aureli Ferrando, per la de Castelló, entren en les Corts. Poc de temps després, el pacte es trenca i els dos diputats nacionalistes se'n passen al Grup Mixt. Hi ha una forta guerra interna en la UPV entre els partidaris i detractors del pacte amb EUPV, conflicte que al final guanyen els segons. *Saó* no dubta en reprovar la divisió dels nacionalistes. A partir d'aleshores *Saó* es distancia de la UPV i orienta el debat polític sobre el fet nacional en donar veu a tots els corrents del nacionalisme valencià.¹⁰²⁶ En els anys següents UPV anirà en solitari a les eleccions i no alçarà el cap, en canvi EUPV es consolidarà. El nacionalisme haurà d'esperar dues dècades per recollir fruits. El 2000 la UPV es reconverteix en el Bloc Nacionalista Valencià, que entrarà en les Corts per primera vegada en 2003.

Per altra banda, quant a la segona aportació –propiciar debats sobre el fet nacional entre polítics, periodistes i estudiosos–, *Saó* aborda aquesta problemàtica des de tres dimensions: el paper del País Valencià en el context dels Països Catalans, el cas valencià en relació amb partits nacionalistes d'altres nacionalitats de l'Estat no castellanes, i òbviament el nacionalisme polític valencià vist individualment en el seu ambient sociopolític.

Un dels reptes més complexos als que s'enfronta *Saó* és explicar l'encaix del País Valencià en la cultura catalana i els anomenats Països Catalans, que tanta animadversió aixecava entre la dreta valenciana i mitjans de comunicació afins. Aquesta delicada qüestió la tracta sense embuts en el Quadern «...de nació catalana», de març de 1985, en

¹⁰²⁵ FRANCESC PÉREZ MORAGON: "Cap a on va el nacionalisme?". *Saó*, 92 (octubre 1986), p.16-17.

el qual escriuen els valencians Josep Lluís Blasco, Vicent Cardona i Cristòfor Aguado, i els catalans Enric Llarch (economista), Rafael Castellanos Llorenç (lexicògraf i membre dels Grups de Defensa de la Llengua) i Josep-Lluís Carod Rovira (líder del partit independentista Nacionalistes d'Esquerra). *Saó* deixa clar des del principi el seu posicionament al respecte en l'editorial «Som una nació» que presenta el Quadern. *Saó* acata el marc constitucional de l'Estat de les autonomies com un espai on es pot treballar per consolidar l'autonomia, però considera que és una organització política-administrativa provisional que cal superar. Al mateix temps *Saó* accepta el terme Països Catalans sols per a definir un territori lingüístic i cultural, i no com un concepte polític-estatal, però sense renunciar al dret a decidir sobre l'autodeterminació en el futur. La revista defensa la idea que el País Valencià puga decidir altra relació política diferent amb l'Estat, perquè la unitat territorial d'Espanya per a *Saó* “no és cap dogma de fe inamovible”. Transcrivim una part de l'article «Som una nació» on queda patent aquest possibilisme polític de *Saó*:

«En torn al tema dels “països catalans”, ací a casa nostra, hi ha massa visceralitat i poca racionalitat. Amb aquest número, *Saó* voldria ajudar a rebaixar la primera i augmentar la segona.

No ignorem que es tracta d'un tema delicat, conflictiu, sobre el qual hi ha un munt d'opinions encontrades, fins i tot dins dels mateixos nacionalistes. (...) Dels diversos significats que hom pot donar a l'expressió “països catalans”, l'idiomàtic sols els neguen els qui tots sabem, i com que aquesta negació científicament no s'aguanta, cal mantenir de totes la validesa de l'expressió en aquest grau: “països catalans” = països que parlen una mateixa llengua. Idèntica validesa té l'expressió a nivell històric i cultural, si bé no és tan clara la definició de cultura. Tanmateix, el que a molts posa nerviós no és el passat –encara que també; vegeu, si no, els esforços per esborrar-lo–, sinó el futur. Per això aquest número no mira cap arrere, sinó cap avant.

És innegable que amb Catalunya i les Illes i d'altres països de parla catalana formem una “nació cultural”, amb el mateix dret que la formen els països que parlen i resen a Déu en castellà. Qui va definir Ausiàs March com a cavaller de “nació catalana”, d'on hem tret el títol del número, ho tenia clar. El problema es planteja quan hom constata que una nació cultural està condemnada a mort si no compta darrere amb un estat. (...) Sobre la legalitat de treballar pel futur polític del País Valencià més enllà de les coordenades

¹⁰²⁶ “La batalla injusta, del nacionalisme”. *Saó*, núm. 100 (juliol-agost 1987), p.4.

oficials, voldríem afegir unes paraules. Solucions polítiques se'n donen de tots els colors: estat de les autonomies, estat federal, independència... Hom pot discutir quina és la més encertada, realista, possible, legal, etcètera. En això *Saó* ni entra ni ix. Ara bé, el que no es pot negar és el dret que té tothom a parlar-ne del tema, a debatre'l seriosament i a defensar un projecte polític, per molt utòpic que sembla. Al respecte, aplicant al nostre cas, les ponderades i clarividents paraules de monsenyor Setien, bisbe de Sant Sebastià, sobre la constitucionalitat de treballar per la independència d'Euskadi, cal dir també que “els països catalans són un objectiu perfectament perseguible”. Si Fraga, per exemple, ha dit repetidament que vol modificar el títol VII de la Constitució –el referent a les autonomies– per tal de restringir-les més encara, per què no s'ha de poder modificar en sentit contrari i ampliar-lo de continguts? I si “loapitzen”¹⁰²⁷ les autonomies i d'altres que projecten retallar llurs competències en ordre al Mercat Comú, per que no poden haver altres lleis que ens reconeguen com a nació en el concert de la futura Europa de les nacions, i no dels estats.

De cap de les maneres es pot invocar el respecte a la Constitució per a privar el poble sobirà del dret de pensar amb veu alta i de modificar, si estima convenient, l'actual unitat territorial d'Espanya. Aquesta no és cap dogma de fe inamovible. Pensem, per exemple, que la divisió provincial espanyola sols té 150 anys d'existència i que durant molts segles Espanya ha existit com una mena d'estats federats.

Voldríem acabar recordant als nostres lectors que la referència última d'una revista d'inspiració cristiana com *Saó* no és la Constitució ni l'Estatut d'Autonomia, sinó el que és just i ètic. Els acatem, sens dubte, però com que tenim clar que no tot el que és legal necessàriament és sempre just, un gran servei que la fe pot prestar a la societat consisteix en dissentir de vegades de la legalitat per tal que aquesta s'apropi a la justícia».¹⁰²⁸

En «...de nació catalana» *Saó* intenta veure la qüestió nacional des de diverses perspectives. Cristòfor Aguado analitza la consciència nacional que comencen a sentir els escriptors de la Renaixença de tot l'àmbit lingüístic català, sense anomenar el

¹⁰²⁷ El terme “loapitzen” fa al·lusió a la Llei Orgànica d'Harmonització del Procés Autonòmic, més coneguda com LOAPA.

¹⁰²⁸ “Som una nació”. Article editorial del Quadern “...de nació catalana”. *Saó*, núm.76 (març de 1985).p.3.

territori amb un sol corònim.¹⁰²⁹ Josep-Lluís Carod Rovira va més lluny i fa una cronologia de fites històriques, des de 1900 fins a 1945, en la que recull els principals esdeveniments culturals, lingüístics i polítics que assumeixen una visió conjunta de Països Catalans, com per exemple el I Congrés Internacional de Llengua Catalana de 1906.¹⁰³⁰ Per la seua banda, Rafael Castellanos planteja el dilema de si els Països Catalans “som una nació, sinó sobretot si volem ser una nació”. Castellanos afirma que els Països Catalans no es troben “en una situació de plenitud nacional”, és encara una nació per fer, per la qual cosa la independència no és assolible en un futur immediat. «Per això, em sembla equivocat –assegura– de plantejar la lluita per la independència com una oposició a la lluita per una autonomia política. L’objectiu immediat pot ser una autonomia que ens permeti avançar cap a la independència». El que proposa Castellanos és que els diversos territoris de parla catalana treballen conjuntament en tasques d’infraestructura cultural i de difusió de consciència cívica nacional salvant els criteris regionalistes actuals. I conclou: «Cada vegada és més necessària una àmplia campanya de difusió dels Països Catalans, de manera que el seu coneixement, encara que fos d’una manera elemental, arribés al carrer. Mal podem avançar políticament si el nostre poble no sap ni tan sols que són els Països Catalans»¹⁰³¹ Així mateix, la proposta de Josep Lluís Blasco és molt avançada per a la seua època, però alhora més complicada d’assolir. Blasco, segurament arrossegat per l’entusiasme del recent ingrés d’Espanya en la Comunitat Econòmica Europea, planteja l’alliberament nacional dels Països Catalans dins d’una Europa reorganitzada en la que tinguen cabuda les nacions sense Estat. Una Europa unida de pobles lliures que hauria de superar les mancances de l’estat burgès nascut de la Revolució Francesa i solucionar la qüestió de les nacions oprimides. «En aquesta perspectiva –afirma Blasco– la vertebració nacional dels Països Catalans s’estalviaria moltes de les reticències que l’espanyolisme recalitrant anima en la societat valenciana en forma d’anticatalanisme».¹⁰³² Igualment resulta allisonadora l’anàlisi d’Enric Llarch sobre l’evolució de l’estructura econòmica dels Països Catalans entre 1957 i 1981. Llarch, autor del llibre *Creixement i dependència econòmic dels*

¹⁰²⁹ CRISTÒFOR AGUADO: “Quan encara no se’n deien Països Catalans”. Dins del Quadern “...de nació catalana”. *Saó*, núm.76 (març de 1985).p.25-26.

¹⁰³⁰ JOSEP LLUÍS CARORD ROVIRA: “Països Catalans: dades per a una cronologia (1900-1945). *Saó*, núm.76 (març de 1985).p.21-24.

¹⁰³¹ RAFAEL CASTELLANOS LLORENÇ: “Els Països Catalans, encara”. Dins del Quadern “...de nació catalana”. *Saó*, núm.76 (març de 1985).p.14-16.

¹⁰³² JOSEP LLUÍS BLASCO: “Els Països Catalans: un projecte polític”. Dins del Quadern “...de nació catalana”. *Saó*, núm.76 (març de 1985).p.17-18.

Països Catalans, arriba a la conclusió que malgrat que s'ha donat una convergència o apropament de l'estructura productiva dels sectors econòmics de Catalunya, Balears i el País Valencià, hi ha una dependència externa per una manca d'institucions financeres pròpies controlades pel capital autòcton que provoca una important pèrdua de capacitat de decisió i, per tant, d'articulació interna de l'economia dels Països Catalans.¹⁰³³

Saó vol fugir també d'una mirada estreta del nacionalisme valencià com un fet aïllat i marginal i tracta d'oferir als seus lectors les visions d'altres nacionalismes perifèrics amb aspiracions i problemes semblants als valencians. En el Quadern «Autonomies històriques: espanyolisme versus nacionalisme», d'octubre de 1984, *Saó* ofereix un repàs de la història del procés d'accés a l'autonomia de Galícia, Catalunya, País Basc i Balears. L'originalitat d'aquest número radica en què aquest tema és analitzat pels directors de quatre revistes cristianes nacionalistes semblants a *Saó*, editades en aquests territoris. Es tracta d'Andrés Torres Queiruga d'*Encrucillada*, Jesús Mari Zalakain d'*Herria Eliza 2000*, Josep Maria Totosaus de *Quaderns de Pastoral* i Pere Labrés Martorell de *Lluc*. Els esmentats autors examinen com l'assumpció de l'autonomia en aquestes nacionalitats també travessa el seu particular calvari, és a dir, aconsegueixen l'autogovern en un procés de conflictes i tenses negociacions entre partits espanyolistes d'àmbit estatal i partits nacionalistes d'àmbit gallec, basc, català i balear. Els quatre autors descriuen esdeveniments històrics on es constata un enfrontament entre el nacionalisme espanyol-castellà dominant (representat majoritàriament per UCD, AP i PSOE) i els nacionalismes perifèrics, que són defensius i reivindicadors dels seus drets nacionals (representats principalment pel Bloque-PSG, PNV, CiU, PNV, HB i el Partit Socialista de Mallorca i de Menorca). Hi ha clarament una lluita de nacionalismes que sols a Catalunya i el País Basc es resol electoralment en la primera legislatura de forma favorable als partits nacionalistes autòctons, mentre que Balears i Galícia –igual que el País Valencià– seran governades per partits espanyolistes.¹⁰³⁴

¹⁰³³ ENRIC LLARCH: “ Països Catalans: una economia cada vegada més dependent”. Dins del Quadern “...de nació catalana”. *Saó*, núm.76 (març de 1985).p.11-13.

¹⁰³⁴ Catalunya i el País Basc celebraren les seues primeres eleccions autonòmiques el març de 1980, amb la victòria dels partits nacionalistes CiU i la coalició EAJ-PNV, respectivament. En aquests dos territoris els partits estatals queden relegats a l'oposició. En canvi a Galícia i Balears el procés s'inverteix. Les primeres eleccions regionals de Galícia (celebrades en 1981) donen la victòria a la Coalición Popular liderada per AP, seguida de prop per UCD, mentre que el nacionalista Bloque-PSG es queda com la quarta força política amb tres diputats. A Balears es dona una situació semblant. Celebra els seus primers comicis autonòmics en 1983 amb la victòria de la Coalición Popular, seguit del PSOE i el partit regionalista Unió Mallorquina, mentre que la formació nacionalista d'Esquerres Partit Socialista de Mallorca i Menorca es queda com a quarta força política. La diferència entre aquestes dues últimes comunitats autònomes i el País Valencià és que sí aconsegueixen tenir en la primera legislatura diputats nacionalistes, mentre a València no serà fins a 1987 quan entra UPV en les Corts Valencianes. Hi ha altra

Aquesta experiència la repeteix *Saó* el 1986, però ara la visió dels nacionalismes perifèrics la donen líders de partits polítics nacionalistes. En el Quadern «Eleccions i nacionalisme», publicat en maig de 1986 amb motiu de les eleccions de 22 de juny del mateix any, *Saó* convida alguns representants de partits nacionalistes d'esquerra aleshores minoritaris perquè expliquen la seua percepció del seu fet nacional. Hi col·laboren Mateu Morro del Partit Socialista de Mallorca (PSM), Francesc Vicens d'Esquerra Republicana de Catalunya (ERC), Xabier Markiegi d'Euskadiko Ezkerra i Ernest García, Andreu Banyuls i Vicent Àlvarez d'Unitat del Poble Valencià. Aquestes formacions polítiques expliquen per què es presenten a les eleccions, què pretenen aconseguir a curt i llarg termini pel que fa al redreçament nacional del seu territori i quines són les principals dificultats que hi troben per tal de tenir una política de masses.¹⁰³⁵ En aquest Quadern *Saó* també publica com a colofó la declaració dels partits nacionalistes d'esquerra de l'Estat reunits a Sant Sebastià els dies 10 i 11 de maig de 1986. En aquesta trobada i participaren el PSG-Esquerra Galega, ERC, Euskadiko Ezkerra, el PSM i la UPV. Una de les conclusions és que la recomposició de l'esquerra no pot donar-se sense el reconeixement explícit dels fets nacionals. Aquest partits valoren l'estat autonòmic com un camí per aconseguir en el futur una fita competencial més ampla en les distintes comunitats autònomes. Consideren, a més, que el procés contempla la necessitat futura de reformar la Constitució i dels estatuts d'autonomia, alhora que rebutgen la LOAPA i la política del “café para todos” que tracta, segons ells, de situar el fet autonòmic com un procés de descentralització i no respon a la voluntat d'autogovern real de la resta de comunitats autònomes que conformen l'Estat. Els sota-signants de la declaració defensen el reforçament del nivell d'autogovern, refusen la creació d'una administració perifèrica de l'Estat que reforça el centralisme i les despeses públiques i aposten per un procés de transformació de la Comunitat Econòmica Europea que obligue a l'Estat espanyol a una major presència de les regions en les institucions europees. L'esquerra nacionalista rebutja no sols la LOAPA sinó també el Fons de Compensació Interterritorial tal com està concebut, perquè reparen en el fet que “l'autonomia política només pot descansar en una autonomia financera, la qual cosa és possible si acostem el criteri de la financiació autonòmica a les disponibilitats tributàries de cada comunitat, la referència idònia seria el del Concierto-Cupo vigent a Euskadi”.

diferència important pel que fa als partits espanyolistes: mentre a Galícia i Balears governa AP a al País Valencià és el PSPV-PSOE.

¹⁰³⁵ “Eleccions i nacionalisme”. Quadern de *Saó*, núm 88 (maig 1986), p. 3 i 18-23.

Per aquests partits la verdadera solidaritat descansa en el desenrotllament dels autogovernos, “d’aquí que considerem necessari que el Fons de Compensació Interterritorial es destine a projectes concrets de desenvolupament”¹⁰³⁶ Cal parar l’atenció en com algunes d’aquestes reivindicacions nacionalistes plantejades fa més de 25 anys tenen avui una renovada vigència i són objecte de confrontació –encara– en la política actual espanyola.

Més endavant, el maig de 1987, *Saó* torna a reflexionar sobre el nacionalisme valencià, però ara amb una visió exclusivament regional, en el Quadern «Urnes per a un país, d’eligenda natione». En aquesta ocasió *Saó* posa la mirada en les eleccions de 10 de juny de 1987. L’anàlisi ara no se centra en el plor i el lament, sinó en veure els avanços –molt modestos encara– del nacionalisme polític valencià des de 1977 ençà i les perspectives de futur. En aquest sentit Josep Lluís Pitarch fa un acurat repàs històric de la participació dels partits nacionalistes en les eleccions,¹⁰³⁷ mentre que Francesc Pérez Moragon analitza cap a on va el nacionalisme. Ambdós autors coincideixen en veure el nacionalisme com un fenomen difús, feble, dividit, dispers i amb projectes indefinits, elements tots ells que vistos en conjunt faran difícil que aquest moviment pugui créixer molt en els anys següents. No s’equivocaren. Moragon ho explica així amb un to entre irònic i amarg: «De nacionalismes, n’hi ha molts. No diré que tants com nacionalistes, però ho podia haver escrit sense exagerar gaire. L’escassa potència de les organitzacions, sumada a la crua història que tenen darrere, i de vegades a la poca cohesió entorn a plantejaments compartits, fan que el mínim denominador comú es redueix a principis genèrics, poc desenvolupats, per no crear tensions internes excessives»¹⁰³⁸ O dit d’altra manera, poquets i mal avinguts.

A més a més, en aquest mateix número *Saó* publica un interessant debat realitzat en la seu de *Saó* sobre el nacionalisme en el marc de les eleccions autonòmiques de 1987. Hi participen el periodista Adolf Beltran, Ximo Díaz (el militant de Coalició Valenciana), Aureli Ferrando (cap de llista d’UPV per Castelló), Agustí Flors (militant del PSOE i col·laborador de *Saó*), Manuel Giner (president regional d’Alianza Popular),

¹⁰³⁶ “Declaració dels partits nacionalistes reunits a Donostia el 10 i 11 de maig”. Dins del Quadern “Eleccions i nacionalisme”. *Saó*, núm 88 (maig 1986), p. 22-23.

¹⁰³⁷ Vegeu l’article ja citat de JOSEP LLUÍS PITARCH: “Presència del nacionalisme en deu anys d’eleccions”. Dins del Quadern “Urnes per a un país, d’eligenda natione”. *Saó*, núm 98 (maig 1986), p.14.15.

¹⁰³⁸ FRANCESC PÉREZ MORAGON: “On va el nacionalisme?”. Dins del Quadern “Urnes per a un país, d’eligenda natione”. *Saó*, núm 98 (maig 1986), p.16-17.

Joan Ribó (secretari general del PCPV dins de la coalició EUPV-UPV) i el socialista Vicent Soler (Conseller d'Administració Pública de la Generalitat). La taula redona es realitza en la redacció de *Saó* i és moderada per Emili Marin.¹⁰³⁹ Amb aquest col·loqui *Saó* fa realitat una de les seues recomanacions per a repensar el nacionalisme: asseure en un mateix lloc teòrics, militància i líder polítics per reflexionar al voltant del nacionalisme de finals de segle. La part més fútil d'aquest debat són els punts coincidents entre els partits sobre el procés autonòmic, malgrat les diferències existents entre ells al voltant de la llengua i els símbols i malgrat les suspicàcies d'AP vers el valencianisme nacionalista. Tots els polítics que participen veuen l'autonomia com un instrument vàlid per l'autogovern i el redreçament del poble valencià, encara que UPV i EUPV ho plantegen com una etapa i aposten per caminar cap a un Estat federal. També estan tots d'acord amb el paper de les comarques com a element vertebrador del País Valencià, encara que AP diu que no s'ha de prescindir de les diputacions. Igualment es manifesten a favor de la normalització del català per mitjà de la LUEV, encara que UPV qüestiona la viabilitat de la política lingüística de la Generalitat davant el procés de substitució lingüística que s'estava produint a les grans ciutats del país. Sobre la normalització lingüística Joan Ribó dona amb una de les claus per a la supervivència de les llengües minoritàries en el món actual. Afirmar que cal crear TVV i valencianitzar Aitana, les cadenes de ràdio i el cinema. «Sense un ús normal del valencià als mitjans de comunicació –assegura– tot el que està fent-se a l'escola –i és un encert de l'actual govern valencià– podria venir-se'n a terra».¹⁰⁴⁰ Per la seua banda, Adolf Beltran, l'únic no polític de la taula, centra més la seua reflexió en qüestions nominalistes sobre el nacionalisme, al que defineix com una presa de consciència de la identitat d'un poble i com a una política conformadora de les estructures d'un país, i per a ell fallen les dues coses al País Valencià.

En aquesta revisió del nacionalisme polític *Saó* recull també l'opinió de persones del món de la cultura. Una d'elles és Joan Francesc Mira, el qual centra la seua anàlisi en el sucursalisme polític valencià, que segons l'escriptor és el pecat de la política valenciana. Per a Mira, el fet que el vot majoritari dels valencians vaja dirigit a partits espanyolistes i no a formacions nacionalistes d'obediència valenciana “és una mostra d'un país sense política pròpia, i un país sense política no és un país, és una simple demarcació

¹⁰³⁹ “Partits polítics i qüestió nacional”. Dins del Quadern “Urnes per a un país, d'eligenda natione”. *Saó*, núm 98 (maig 1986), p.18-24..

¹⁰⁴⁰ “Partits polítics i qüestió nacional”, p.22.

administrativa”. I continua dient: «Malament podem pensar els valencians que som un país, si els polítics que majoritàriament ens representen no ho pensen. Mai no ens creurem que som un país (i si no ens ho creiem, no ho serem) si els que nosaltres votem no s’ho creuen».¹⁰⁴¹ Altre teòric del nacionalisme que escriu en *Saó* és Gustau Muñoz. Aquest reflexiona sobre la viabilitat a curt termini de les diferents opcions nacionalistes. Muñoz, atenent les circumstàncies especials del País Valencià al voltant del conflicte identitari, opta per un nacionalisme no radical ni excloent. No veu viable a curt termini el nacionalisme independentista, del que diu que concentra no més de dos centenars de persones a València. Muñoz defensa un nacionalisme que sense “renunciar a les veritats històriques elementals” i sense “fer concessions a la incultura” no utilitze “l’absurda exaltació il·limitada de la pròpia identitat” ni la “mitificació i l’obnubilació ultrancera”.¹⁰⁴²

Finalment, quant a la tercera aportació de *Saó* al debat nacionalista, és a dir, com a tribuna d’anàlisi de noves obres teòriques sobre el fet nacional valencià, la revista –com hem dit abans– es fa ressò de tres assaigs significatius sobre el nacionalisme publicats entre 1984 i 1986. D’entrada cal dir que l’única d’aquestes tres obres que és elogiada pel consell de redacció de *Saó* és *Crítica de la nació pura* de Joan Francesc Mira, mentre que *És molt senzill: Digueu-li Catalunya* de Josep Guia i *De impura natione* de Damià Mollà i Eduard Mira són examinades per col·laboradors de la revista, com ara Agustí Colomer, Josep Iborra, Vicent Luna Sirera i Vicent Brotons Rico.

El llibre que comença la nova dècada és *Crítica a la nació pura* de Joan Francesc Mira. L’obra va obtenir el Premi d’Assaig Joan Fuster dels Premis Octubre 1984. Apareix vint-i-dos anys després de *Nosaltres, els valencians* però sense cap pretensió d’esmenar la plana a Joan Fuster. En tot cas, l’assaig de Mira complementa la visió fusteriana sobre el fet nacional valencià-català, ja que partint d’una perspectiva antropològica ajuda a entendre el nacionalisme espanyol-castellà i el seu caràcter expansiu-dominador. Sense entrar d’una manera directa en l’anàlisi de la societat valenciana, Mira analitza el comportament de les nacions i els nacionalismes. De tots els nacionalismes arreu del món: els expansius-dominadors i els defensius-reivindicadors. Una de les aportacions més originals del llibre és la distinció entre nació cultural, nació política i Estat, conceptualització que resulta operativa a l’hora

¹⁰⁴¹ JOAN FRANCESC MIRA: “El pecat i la penitència”. *Saó*, núm.88 (maig 1986), p.5.

¹⁰⁴² GUSTAU MUÑOZ. “El nacionalisme possible: una visió crítica”. *Saó*, núm.94 (desembre 1986).

d'analitzar la realitat nacional d'Espanya. Per a Mira, Espanya és un Estat i una nació política, producte no d'un procés d'unitat, sinó de l'expansió de l'Estat castellà. Espanya és propietat històrica i intel·lectual de Castella, que no es reconeix com a nació diferent o igual a la nació basca o catalana. Castella es reconeix només com a nació espanyola coincident amb el mapa de l'Estat, diu Mira. A més, la consciència nacional espanyola és el resultat de l'acció productora d'adoctrinament i d'acció simbòlica a l'escola, la política i altres estructures de l'Estat. Un adoctrinament que fa difícil que l'Espanya acastellanada –com diu Mira– pugui entendre els nacionalismes perifèrics, fins al punt de veure'ls com a enemics de la unitat de la pàtria quan manifesten reivindicacions sobiranistes. Oferim alguns extractes molt il·lustratius de *Crítica a la nació pura* on Joan Francesc Mira reflexiona sobre la identitat espanyola, que amb el seu exclusivisme contamina o distorsiona la consciència –o manca de consciència– identitària dels valencians.

«La por dels espanyols de doctrina a la reducció del mapa –afirma Mira– no ve solament d'haver estat educats en la *grandeza*. Aquesta por, més que por simple és terror a trobar-se disminuïts en el propi «ser» nacional: l'espanyol s'identifica, fa coincidir la pròpia identitat nacional, amb *tot* el mapa d'Espanya. Per tant, si una part d'aquest mapa se'n desprèn, si el mapa es redueix i canvia de forma, ¿què seria Espanya? Seria, en primer lloc, *menor*, i ser espanyol seria *menys ser* (ara, evidentment, ser espanyol és ser més que ser que català o basc, i és un argument de fons ben usual contra els nacionalismes perifèrics. (...)El problema, *el gran problema nacional* de la Península, és el de l'*España Pequeña*; mentre els espanyols no s'entenguen a si mateixos, no es puguin autoidentificar, etc., *sense* Euskadi ni Catalunya (ni el País Valencià ni Galícia), ací no hi ha estat plurinacional possible; ja que una de les nacions, la més grossa, és incapaç de reconèixer-se ella mateixa. Mentre tinguen necessitat d'incloure els *altres* per a poder imaginar la identitat *pròpia*, el problema no té solució. Mentre l'*España Pequeña*, per a poder ser alguna cosa, tinga necessitat de ser *Grande*.(...) Perquè la frontera de l'estat marca per a ells l'àmbit d'identitat suprema, perquè consideren el nostre territori part del seu territori, la nostra identitat part de la seua identitat, perquè no poden entendre que puguem ser una *altra* cosa no inclosa ni subordinada, per coses així».¹⁰⁴³

¹⁰⁴³ JOAN FRANCESC MIRA (1984). *Crítica a la nació pura*. Extractes del capítol “Breu memòria d'Espanya (Epíleg prescindible)”, pp.179-184.

En *Saó* el llibre de Mira és bastant comentat. Vicent Cardona, Rafael Castellanos, Vicent Luna, Vicent Brotons i Agustí Colomer, li dediquen comentaris elogiosos. Malgrat que el llibre parla sobre nacionalisme en general, d'ell se'n desprenen una sèrie de conclusions del tot vàlides per al cas valencià i català en general. Mira s'allunya de les teories essencialistes i historicistes dels orígens de la nació i planteja que el projecte nacionalista ha de passar pel reforçament de la identitat col·lectiva, sense renunciar a explicitar les bases unitàries de les característiques nacionals, i que aquest procés de recuperació s'ha de fer fa per etapes i amb una fase prèvia i necessària de conscienciació per a adquirir la voluntat de ser nació. En *Crítica de la nació pura*, Mira esbossa la qüestió nacional valenciana-catalana de forma solapada sense entrar d'una forma directa a analitzar-la. El fet nacional valencià resta camuflat en una conceptualització de la teoria de les nacions on el lector per comparacions, similituds i paral·lelismes extrau les seues conclusions i les pot extrapolar al País Valencià.¹⁰⁴⁴ En aquest sentit Vicent Cardona afirma que *Crítica a la nació pura* és una obra complementària a *Nosaltres els valencians*, i que cal “convertir-los en llibres de capçalera de tots els valencians que aspirem a tenir clares les nocions de pàtria, nació, poble i que som i cap a on volem anar”. Cardona opina que l'assaig de Mira és la base teòrica d'un possible valencianisme polític fort, ascendent, que redrexe la societat valenciana vers la seua component històrico-catalana.¹⁰⁴⁵ El judici de Cardona és compartit pel consell de redacció de *Saó*, que qualifica també el llibre de Mira com una obra de capçalera.¹⁰⁴⁶ Així mateix, per a Rafael Castellanos, les reflexions de *Crítica de la nació pura* són adequades per a ser conscients de les limitacions presents i de les possibilitats de futur dels Països Catalans. «Les reflexions de Mira serveixen per a conèixer-nos millor –afirma–. Dir que no som encara una nació en plenitud, però que ho podem ser, no hipoteca en res el futur i, en canvi, ens fa veure les limitacions».¹⁰⁴⁷

¹⁰⁴⁴ Joan Francesc Mira escriurà sobre la qüestió nacional valenciana dotze anys després en l'obra *Sobre la nació dels valencians* (1997). En aquest assaig Mira proposa una fórmula política nacionalista d'estricta obediència valenciana i entra en el que s'anomena tercera via del nacionalisme valencià.

¹⁰⁴⁵ VICENT CARDONA: “Comentari de la nació pura”. *Saó*, núm.76 (març 1985), p.19-20.

¹⁰⁴⁶ En l'editorial “Som una nació” (*Saó*, 76. Març 1985, p.3) s'afirma: «El problema es planteja quan hom constata que una nació cultural està condemnada a mort si no compta darrere amb un estat. Quin estat, però, el modern que està en crisi? Quico Mira ho explica molt bé bé al seu llibre *Crítica de la nació pura*, que tots hauríem de tenir-loc com a capçalera».

¹⁰⁴⁷ CASTELLANOS LLORENÇ, R.: “Els Països Catalans, encara”. *Saó*, 76 (març de 1985).p.14-16.

Un any després de la reflexió de Mira apareix una obra polèmica que irrita tant a blavers com a nacionalistes moderats. Es tracta de l'assaig de Josep Guia *Es molt senzill: digueu-li Catalunya*. Mentre Joan Francesc Mira –igualment que Joan Fuster– planteja un projecte de recuperació nacional per etapes, tenint en compte la singularitat regional del País Valencià, Guia crema etapes i propugna la unitat nacional de tots els territoris de parla catalana amb el nom de “Catalunya”. El líder del PSAN du a l'extrem màxim les tesis de Fuster, renuncia a la denominació de “Països Catalans” i parla d'un estat federal anomenat “Catalunya”, on estaria integrat el País Valencià juntament a les Balears i la pròpia Catalunya. I va més enllà encara, utilitza el gentilici “català” per a referir-se als habitants de tota la nació, mentre que a nivell regional el gentilicis utilitzats són els de catalunyesos, valencians i de balears. Guia planteja una estratègia a seguir en forma de propostes d'acció per assolir la independència de “Catalunya”, a la que considera una nació oprimida i ocupada per Espanya. I més encara, Guia planteja que la recuperació nacional, que ell veu com un camí cap a la independència, ha de partir del centre (Catalunya) cap a la perifèria (Balears i el País Valencià). Guia proposa la superació del que ell anomena “distraccions regionalistes”, és a dir les divisions territorials imposades per Espanya (províncies i autonomies), que segons afirma són la principal eina d'opressió. Per tant, el primer pas cap a l'alliberament nacional segons Guia és assumir el nom de la nació: “Catalunya”. Per als nacionalistes no independentistes aquest posicionament era prematur plantejar-lo en un moment que començava a caminar l'autonomia i després del que havia passat en la Batalla de València. Per als blavers, el llibre de Guia suposa una demostració clara del que ells anomenen “imperialisme català” i exacerba més el seu anticatalanisme.

Josep Guia no tarda en ser contestat intel·lectualment. Un any després es publica *De impura natione* d'Eduard Mira i Damià Mollà, que rep el Premi d'Octubre 1986. Aquesta obra inaugura públicament el que s'anomena tercera via del nacionalisme valencià, també anomenat valencianisme de conciliació. L'obra suposa una revisió seriosa de les tesis de Joan Fuster. Mira i Mollà, tot i que admeten la unitat de la llengua catalana, reivindiquen un model nacionalista valencià propi deslligat dels Països Catalans. *De impura natione* veu el pancatalanisme un model impossible d'encaixar dins de del l'estat autonòmic. El llibre presenta com a proposta fonamental establir un diàleg entre les parts en conflicte de la Batalla de València (els catalanistes i els blavers) respecte a la identitat valenciana i l'inici d'un debat que duga a la resolució del problema nacional dels valencians. Una idea que causà una gran polèmica fou plantejar

—sense qüestionar els lligams lingüístics i històrics dels territoris de llengua catalana— la reformulació del nacionalisme valencià agafant allò més útil del valencianisme fusterià i les demandes més respectables del ratpenatisme, enteses les dues opcions de manera complementària. *De impura natione* obri un gran debat polític i mediàtic, inclús Unió Valenciana veu amb uns ulls algunes propostes del llibre. La premsa regionalista valenciana en castellà —*Las Provincias* i *Levante-EMV*— aplaudeix l’assaig, però sobretot el diari de l’Editorial Prensa Ibérica que va jugar un paper essencial, ja que en els moments inicials de la publicació del llibre dedica pàgines senceres a analitzar-lo. La continuació *De impura natione* és el *Document 88. Destinat (sobretot) a nacionalistes* de Vicent Franch Ferrer, Rafa Company, Miquel Nadal Tàrrega i Agustí Colomer. Aquesta obra pretén construir un valencianisme de consens prenent com a referent el valencianisme de la II República. El principal desig del terciarisme ha estat assolir un consens entre els dos corrents enfrontats en la Batalla de València.¹⁰⁴⁸

Feta aquesta breu explicació sobre els llibres de Guia i el duo Mira-Mollà, mirem tot seguit com es desenvolupa el debat en *Saó* al voltant d’aquestes obres. *De impura natione* rep l’atenció contraposada d’Agustí Colomer (nacionalista demòcrata-cristià defensor de la tercera via) i de Josep Iborra (nacionalista d’esquerres i amic de Joan Fuster). La postura de Colomer és d’adhesió quasi plena al llibre. Destaca el caràcter conciliador de l’obra i valora sobretot la crítica que fa al fusterianisme. Tanmateix assenyala que l’assaig és ambigu i falla a l’hora de fer una formulació teòrica d’un projecte nacional valencià diferent, cosa que sí fa Fuster. És a dir, malgrat que Mira i Mollà esbossen la necessitat de pacte i diàleg dels dos corrents valencianistes antagònics, per encetar la tercera via no plantegen un projecte nacionalista alternatiu superador del blaverisme i el fusterianisme. Colomer també critica l’oblit que fa *De impura natione* d’esdeveniments i figures recents del valencianisme més situats al centre com la UDPV, les revistes *Sicània* i *Valencia Cultural* i les figures de Josep Senent i Martí Domínguez, així com les propostes nacionalitàries de Manuel Sanchis Guarner. Amb tot, Colomer és condescendent amb l’obra i arremet sense contemplacions contra el corrent fusterià. Ho explica amb aquesta sinopsi:

¹⁰⁴⁸ La tercera via idea es reforça en les tertúlies de l’Hotel Inglés de València iniciades el 1987, dirigides per Vicent Franch, on s’intenta fer dialogar blavers i catalanistes. Per aquell escenari passaren personatges tant distants ideològicament com Josep Guia i Vicente González Lizondo, però també altres dirigents polítics, rectors universitaris, empresaris, editors i intel·lectuals, tots de l’òrbita del valencianisme.

«Malgrat aquestes mancances, els autors encerten a assenyalar els errors comesos per Fuster i els seus deixebles. Així, hom hi fa referència a la falta de percepció, per part de l'autor de *Nosaltres els valencians*, del procés d'industrialització que anava gestant-se al País Valencià, miopia que el porta a construir com a model industrialitzador el català. Els fets posteriors mostraren l'aparició a finals dels cinquanta i al llarg dels seixanta d'un model propi genuïnament valencià de modernització. La supèrbia intel·lectual que ha envaït gran part del nacionalisme fusterià i el “menyspreu que mostraren devers el vernaclisme emotiu casolà” també se signifiquen a *De impura natione* com a entrebancs insuperables per a l'arribada del missatge fusterià a la gent. L'iconoclatisme gratuït, els errors terminològics i la ceguesa davant l'esperit crioll –tan ben descrit per Emili Gómez Nadal i tan superficialment tractat pels autors– conformen bàsicament el mural d'errors del fusterianisme apuntats per Mira i Mollà».¹⁰⁴⁹

En l'altra banda, Josep Iborra valora l'èxit del llibre per la insòlita participació del blaverisme en el debat, cosa que no havia fet en la Transició on mostrà un desmesurat exhibicionisme de violència. «Per primera vegada –afirma–, després d'una guerra total, el “blaverisme” parla d'un llibre escrit en català, premi Joan Fuster i publicat per una editorial inequívocament catalanista, i ho fa amb una disposició “oberta”. ¿No n'hi ha per a posar-se les mans en el cap? ¿Què han vist, per exemple –per citar alguns personatges del camp “blavero” – el president de Valencia 2000 i el de Lo Rat penat?». ¹⁰⁵⁰ La resposta la dona tot seguit el crític literari. *De impura natione*, assegura Iborra, accepta el dualisme aragonés-castellà/català en la configuració del regne fundat per Jaume I, no considerat com a fonamental pel nacionalisme fusterià que exclouïa la component castellano-aragonesa a l'hora de definir la identitat dels valencians, ni pels espanyolistes que negaven la component catalana. En canvi, Mira i Mollà admeten que el castellà és un element constitutiu essencial de la personalitat valenciana. Per tant, segons Iborra, si el castellà defineix amb el valencià la identitat dels valencians, els blavers ja no tenen perquè sentir-se inquiets, ja que per una banda queda abolida l'acta de naixement catalana dels valencians de bona part de l'antic regne. A més, argumenta Iborra, pel que fa al dualisme valencià-català quant al nom de la llengua, el blaverisme tampoc té motius per sentir-se desassossegat atés que la terminologia ajuda a esborrar el nom “català”, perquè el català dels valencians es pot dir “valencià” però el castellà dels

¹⁰⁴⁹ COLOMER, A.: “*De impura natione*: una reflexió necessària”. *Saó*, 95 (gener-febrer 1987), p.30.

¹⁰⁵⁰ JOSEP IBORRA: “La follia valenciana”. *Saó*, núm. 95 (gener-febrer 1987), p.31.

valencians només es pot dir “castellà”, que a més és la llengua dominant i sufoca l’element més feble que és el “valencià”. Josep Iborra arriba a la conclusió que *De impura natione* amaga el problema real de fons, que és la marginació en què es troba el valencià. Per a ell el plantejament de Mira i Mollà és un “postnacionalisme” que vol dir: “no patiu més, accepteu les coses com són, sigueu una cosa i l’altra..., tindreu, així, una mort dolça”.¹⁰⁵¹

El rebombori polític i mediàtic que causen els llibres de Joan Francesc Mira, Josep Guia i Eduard Mira-Damià Mollà, va estimular els professors alacantins nacionalistes Vicent Luna i Vicent Brotons a escriure un breu assaig comparatiu d’aquestes obres, que ajuda bastant a entendre-les. El treball resultant es titula «Tres lectures per a la reflexió nacionalista» i va rebre el IX Premi Ramon Muntaner de l’Editorial Saó.¹⁰⁵² Partint d’aquests tres llibres, des d’un plantejament clarament fusterià, analitzen sis punts bàsics del debat nacionalista: el nom del territori, la posició dels valencians dins de l’Estat, els símbols, la unitat de la llengua, el redreçament nacional i el projecte de futur. Per a Luna i Brotons *De impura natione* aposta per un pacte pragmàtic al voltant de la identitat valenciana que “no és ni carn ni peix” i que al final acaba allunyant el País Valencià de les seues arrels catalanes. *De impura natione* no qüestiona la unitat de la llengua, però proposa un pacte polític al voltant del nom de la terra i els símbols que tinga com a base la conciliació entre fusterians i ratpenatistes. Igualment com a projecte de futur l’obra esbossa un País Valencià dins de l’Estat de les autonomies establint una mena de jocs de poder on València ha d’alçar la veu enfront de Madrid i de Barcelona. Per a Luna i Brotons el plantejament *De impura natione* és confús i du a una major indefinició nacional del poble valencià. Ambdós professors afirmen que el pacte dels símbols i el nom del territori ja s’havia fet en l’Estatut d’Autonomia “entre partits sucursalistes que acaben assolint les tesis del ratpenatisme més irrespectuós i irracional”. Per tant, segons Luna i Broton, el pactisme *De impura natione* oculta amb subterfugis (i tampoc dóna eixides clares) el problema nacional valencià. Ambdós professors veuen més clarificadors i coherents les propostes nacionalistes de Mira i Guia, els quals critiquen obertament el nom artificiosament inventat de “Comunitat Valenciana”, perquè saben que “darrere s’amaga una intenció política gens innocent de designar els valencians administrativament i negar-los la identitat nacional”, si bé Guia

¹⁰⁵¹ *Ob.cit.* IBORRA: “La follia valenciana”.

¹⁰⁵² LUNA SIRERA, V. i BROTONS RICO, V.: “Tres lectures per a la reflexió nacionalista”. Treball guanyador del IX Premi Ramon Muntaner. *Saó*, núm. 102 (novembre 1987), p. 28-31.

llança una proposta radical i es defineix clarament pel nom de “Catalunya”, carregat de força emotiva i amb prestigi i validesa internacional. Luna i Brotons qualifiquen de lúcids *Crítica de la nació pura* i *És molt senzill: digueu-li Catalunya* quan al tractament de la llengua i el projecte de futur. En les obres de Mira i Guia el fet lingüístic és fonamental i indestruïble de la identitat nacional, el fet de parlar català és un element potencial per a construir una nació. Mira i Guia consideren el nacionalisme independentista per definició, encara que el primer opta per uns Països Catalans dins d’una confederació d’Estats ibèrics mentre el segon munta un projecte d’Estat sobirà català no confederat. En definitiva, per a Luna i Brotons els tres llibres són una mostra per començar a reconèixer el conflicte nacional dels valencians i uns bons revulsius de reflexió dinàmica per començar a treballar en un projecte nacional.

Comptat i debatut, creiem que *Saó* va posar sobre el tapet una visió bastant equilibrada d’aquestes obres de reflexió nacionalista. Mentre que *Las Provincias* i *Levante-EMV* reproveixen o distorsionen l’obra de Josep Guia i sobredimensionen informativament *De impura natione*, *Saó* –sense ocultar les seues preferències– posa els tres llibres en un mateix pla d’igualtat analítica amb la intenció d’oferir els seus lectors un bon material per repensar el nacionalisme del futur, que al capdavall és un dels objectius de la revista.

6.18.2.6.2. *Enfortir l’autonomia.*

Malgrat la feblesa d’un nacionalisme polític que no alça el cap, i malgrat tenir un Estatut d’Autonomia que crea una nova identitat valenciana, *Saó* entén que per primera vegada en quasi tres segles el poble valencià ha recuperat l’autogovern i cal aprofitar aquesta oportunitat històrica. *Saó* acata els resultats electorals i s’instal·la en un pragmatisme reivindicatiu sense renunciar als seus principis. Per tant, la revista reformula les seues demandes valencianistes en aquelles coses noves que es poden construir amb l’autonomia. Això es resumeix en el concepte “enfortir l’autonomia”. En aquest sentit, durant 1982-1987 *Saó* realitzarà un marcatge permanent al Consell en cinc qüestions principals:

1. La Generalitat ha de desenvolupar la normalització de la llengua en tots els àmbits socials, començant per l’ensenyament i l’administració pública. I això implica que el Consell ha de tenir ferma en la defensa de la unitat de la llengua enfront dels intents de secessionisme lingüístic del blaverisme. La defensa de la

normalització del català, com veurem després amb amplitud, es converteix en un dels principals cavalls de batalla de *Saó* en els anys que van de 1982 fins a 1987.

2. La Generalitat no ha de renunciar al sostre competencial contemplat en l'Estatut i la LOTRAVA i ha d'accelerar la transferència de competències. El Consell no ha de mantindre una actitud sucursalista i submissa davant el Govern central en la qüestió competencial ni en altres problemes que afecten al País Valencià. En aquest sentit, *Saó* critica l'executiu socialista quan té la percepció que aquest s'ha plegat a imposicions centralistes de Madrid. Un exemple d'açò es produeix en el transcurs del conflicte dels Altos Hornos del Mediterráneo (AHM) de Sagunt. El 4 de febrer de 1983 el govern central, dins del seu pla nacional de reconversió industrial, decideix tancar el forn número 2 d'AHM. Això provoca una gran mobilització social al Port de Sagunt i nombroses vagues dels treballadors de la siderúrgia durant 1983 i 1984. El 4 d'abril de 1984 els treballadors d'AHM acaten el tancament a canvi de la promesa del govern de crear 2.100 llocs de treball fins a 1987. En aquest conflicte el Consell no està a l'altura de les circumstàncies i accepta la decisió de Madrid. *Saó* acusa al Govern de tenir poca ètica i al Consell de blanquesa en la defensa dels interessos dels valencians. Per a *Saó* la lluita dels AHM s'havia convertit en una prova excepcional del grau de consciència autonòmica i la voluntat dels polítics de desvetllar-la i consolidar-la. Però no es produeix ni una cosa ni l'altra.¹⁰⁵³
3. La Generalitat ha de fomentar la consciència del País Valencià per mitjà d'una política valenciana i campanyes de sensibilització i programes culturals. Per a *Saó* l'èxit de la consolidació de l'autogovern radica en la convicció dels valencians per l'autonomia i en l'assumpció d'una consciència identitària que sostinga tal convicció. Cap de les dues coses es produeix.
4. La Generalitat, en l'assumpció de les seues competències autonòmiques, ha de crear i desenvolupar un servei valencià de salut i un sistema de serveis socials modern que atenga les persones més necessitades, i que vaja més enllà de les tres capitals de província i arribe a les comarques. Aquesta reivindicació de *Saó*, que el Consell socialista sí realitzarà amb certa solvència, s'emmarca dins dels

¹⁰⁵³ Aquesta crítica per la qüestió dels Alts Forns de Sagunt apareix en l'article "Sagunt no es rendeix". *Saó*, núm.60 (juliol-agost 1983), p.4.I també en "Construir una societat, i no sols un estat democràtic". *Saó*, núm. 62 (octubre de 1983), p.3.

plantejaments cristians de la revista d'atenció a la qüestió social i l'opció pels pobres i les persones més desfavorides.¹⁰⁵⁴

5. Suport i defensa a l'entrada d'Espanya en la Comunitat Econòmica Europea (CEE) tenint en compte els interessos econòmics valencians. *Saó* demana que en les negociacions d'ingrés a la CEE (fet que es produeix l'1 de gener de 1985) la Generalitat trasllade al Govern central les necessitats estratègiques del País Valencià, sobretot pel que fa a l'agricultura exportadora (i molt especialment els cítrics) i la indústria. En aquesta línia economicista són molt lúcids els articles de Vicent Ventura, Víctor Fuentes, Emèrit Bono, Manuel Sánchez Ayuso i Josep Maria Jordan Galduf.¹⁰⁵⁵ Per altra banda, *Saó* veu també l'entrada a la CEE com la possibilitat (utopia diu *Saó*) d'una nova redefinició d'Europa on es tinga en compte el paper de les “nacions ocultes”.¹⁰⁵⁶

¹⁰⁵⁴ Aquesta reivindicació és habitual en *Saó* els primers anys de l'autonomia, però hi ha dos documents que plasmen aquesta demanda de *Saó* amb amplitud i propostes definides. El primer és el Quadern “El canvi en la sanitat”. *Saó*, núm. 60 (juliol-agost 1983), p. 3 i 28. I el segon el Quadern “Marginació i serveis socials”. *Saó*, núm. 65 (gener-febrer), p. 3 i 12-23.

¹⁰⁵⁵ L'europeisme des d'una perspectiva dels interessos valencians està present en *Saó* en un bon nombre d'articles. Un dels que millor reflecteix aquest plantejament és VICENT VENTURA: “L'agricultura valenciana i el Mercat Comú”. *Saó*, núm. 23 (desembre 1979), p.14-15. I també el Quadern “El futur de l'economia valenciana”, *Saó*, núm. 23 (desembre 1979), p.9-17, on escriuen a més de Vicent Ventura, els professors de la Universitat de València Josep M. Jordán, Víctor Fuentes, Emèrit Bono, Manuel Sánchez Ayuso, J. A. Tomàs Carpi i J. Honrúbia López. Igualment *Saó* analitza de nou la qüestió de la CEE en el Quadern “L'agricultura valenciana i Mercat Comú”. *Saó*, 67 (abril 1984), p. 16-27, on escriuen Eladi Arnalte, Joan Ramon Peris (secretari de la Unió de L'auradors del País Valencià) i Emili Marin, qui fa una extensa entrevista a Vicent Ventura amb la CEE com a tema monogràfic. De la mateixa manera, ofereix una extensa anàlisi sobre els reptes de l'economia valenciana JOSEP M. JORDAN: “La integració en la CEE: desafiaments per a l'economia valenciana”. *Saó*, núm. 85 (gener-febrer 1986), p.15-18.

¹⁰⁵⁶ “L'ingrés a Europa”. Article editorial. *Saó*, núm 67 (abril 1984), p.3.

6.18.3. La defensa de la unitat de la llengua i la seua normalització.

6.18.3.1. Context sociolingüístic valencià en la primera època de Saó.

Saó és favorable a la dignificació i recuperació de l'ús i el prestigi social de la llengua enfront del procés de substitució lingüística del català pel castellà al País Valencià. És una de les reivindicacions principals de la revista. La defensa de la llengua en tots els seus aspectes bàsics que poden garantir la seua supervivència (unitat de la llengua catalana, normativització i normalització i ús social) és un dels problemes centrals que es repeteix de forma constant en la publicació en un bon nombre d'articles editorials i dels col·laboradors. No és d'estranyar, doncs, que *Saó* compte en les seues planes amb importants referents intel·lectuals i filòlegs valedors de la llengua que intenten aclarir el conflicte lingüístic i la qüestió del nom de l'idioma alhora que reclamen la seua normalització. Entre ells els més destacats són Joan Fuster, Manuel Sanchis Guarner, Antoni Ferrando, Giuseppe Tavani, Enric Valor, Vicent Pitarch, Josep Giner Marco, Josep Iborra, Josep Lluís Pitarch, Abelard Saragossà i Ferran Fabregat.

La llengua és per a *Saó* la base essencial de la identitat valenciana i per això cal protegir-la i preservar-la. L'estima per la llengua i la seua normalització queda palesa en *Saó* en "*Els 10 manaments que ha d'observar tot valencià que es diga amant de la seua llengua*", publicats pocs mesos després d'eixir la revista amb un llenguatge propi de predicació religiosa, però amb enginy i claredat d'objectius. Els deu manaments en defensa del valencià són els següents:

1. Estima la teua llengua per damunt de totes les coses.
2. No l'embrutisques amb paraules lletges i expressions grolleres.
3. Esforça't a parlar-la i escriure-la bellament, estudiant la gramàtica i llegint publicacions valencianes.
4. Siga la primera llengua que ensenyas als teus fills.
5. Siga la llengua en què preguntes a Déu.
6. Siga la llengua en què escrigues les teues cartes, les teues notes, els teus comptes.
7. Siga la llengua de totes les coses de la teua professió.
8. Siga la llengua que faces valer en les teues relacions i en tots els teus actes, privats i públics.
9. Afavoreix l'escola, el llibre, el periòdic i el teatre en valencià.

10. Tin pertot arreu on vages l'orgull de la teua llengua, perquè ella t'acredita d'ésser un home que té una pàtria pròpia.¹⁰⁵⁷

Feta aquesta introducció en la que es constata la importància que té la llengua per a *Saó*, per tal d'entendre la seua postura davant la problemàtica de l'idioma vernacle al País Valencià, cal primer veure de manera sintètica el context sociolingüístic valencià existent en la primera època de *Saó* (1976-1987) en tres qüestions fonamentals: el conflicte lingüístic valencià, la polèmica sociopolítica sobre el nom de la llengua i els estàndards escrits de la llengua. Perquè són precisament aquests tres elements sobre els quals giren molts dels debats polítics i culturals analitzats per *Saó*.

1. El conflicte lingüístic valencià. Es caracteritza per l'existència d'una dinàmica de substitució lingüística (del català pel castellà) limitada geogràficament en les comarques catalanoparlants, que representen el 54,8% del territori i concentren en 1976 més del 85% de la població valenciana. El procés de substitució lingüística no és homogeni ni generalitzat al llarg de la història, en ell conflueixen dinàmiques d'abandó de la llengua pròpia amb altres de dura repressió. El català coneixerà entre els segles XVI i XX una progressiva expulsió dels usos lingüístics més cultes i socialment més prestigiosos, primerament dels àmbits literaris i després ampliada a l'administració, l'Església i l'escola; i més endavant als mitjans de comunicació, fins a quedar relegat a funcions comunicatives familiars i socialment menys rellevants. La imposició del castellà després de la desfeta d'Almansa de 1707 ha estat decisiva en aquest procés. Durant els segles XVIII al XX el govern aprova legislació específica per a uniformitzar lingüísticament l'Estat amb el castellà com a idioma dominant. Especialment rotundes foren la Real Cédula de Aranjuez del 23 de juny de 1768, que manà l'ús general del castellà en els tribunals de justícia i el sistema educatiu de tota l'antiga Corona d'Aragó, i la Real Provisión del Consejo de Castilla, del 22 de desembre de 1780, que imposa l'ensenyament en castellà.¹⁰⁵⁸ Posteriorment, les diverses constitucions espanyoles dels segles XIX i XX han ratificat i consolidat la implantació del castellà com a llengua oficial a tot l'Estat.

Paral·lelament, en convertir-se el castellà en llengua d'Estat i de prestigi, s'ha produït al llarg del temps un creixent abandó de la transmissió generacional del català que ha produït un canvi lingüístic a favor del castellà. El procés de dimissió lingüística s'ha fet

¹⁰⁵⁷ JOAN LLUÍS SANXIS: "Els 10 manaments que ha d'observar tot valencià que es diga amant de la seua llengua". *Saó*, núm.3 (novembre-desembre 1976), p.11.

¹⁰⁵⁸ MANUEL ALCARAZ: *El régimen jurídico de las lenguas en la Comunidad Valenciana*, p. 14-15.

seguint una direcció de classe i estatus social descendent, és a dir, en primer lloc l'abandó es produí en les classes socials més elevades de l'antic règim (noblesa i patriciat urbà), després en la burgesia com a mecanisme reductor psicològic de distanciament de classes, i més tard –per imitació a la burgesia– en les classes populars. Aquest canvi lingüístic va acompanyat de la construcció d'un discurs simbòlic que justifica la desigualtat de llengües i el bilingüisme social en les zones catalanoparlants com una cosa normal. Dit discurs es basa en la falsa creença que el castellà és sinònim de modernitat i de noves oportunitats de progrés social, mentre que el català representa una llengua antiga que té a veure amb la tradició, el folklore i el passat, i per tant és una llengua inútil per a l'ascens social. En el fons aquesta diglòssia lingüística es fonamenta en la superioritat del castellà, que molts catalanoparlants valencians accepten sense oposar cap resistència. El fet és que aquest argument es cau pel seu pes quan comprovem que el bilingüisme existeix només en les comarques catalanoparlants, mentre que les castellanoparlants són monolingües. La distorsió de la substitució lingüística arriba al seu punt més esperpèntic i perillós amb l'afirmació del blaverisme que la substitució no és del *valencià* pel *castellà*, sinó del *valencià* pel *català*.

Malgrat tot, fins a la Guerra Civil de 1936-1939 es manté encara una hegemonia del català sobre el castellà. L'any 1918 s'oferiren aquestes dades. El País Valencià tenia 1.641.139 habitants, dels quals 1.300.338 parlaven català (el 79,2% de la població) i 340.751 castellà (20,%).¹⁰⁵⁹ El canvi radical cap a la substitució lingüística es produeix durant la dictadura del general Franco. En el franquisme hi ha una prohibició i repressió de les llengües espanyoles diferents al castellà, alhora que es produeix un potent desenvolupament dels mitjans de comunicació, especialment els audiovisuals en castellà (TVE i RNE), així com la intensificació del fenomen migratori de població castellanòfona al País Valencià, si més no fins a començaments dels anys vuitanta. L'onada migratòria més forta es produeix entre 1955 i 1975 amb població procedent majoritàriament d'Andalusia, Extremadura i Castilla-La Mancha, i s'assentà en les ciutats industrials i turístiques. El nou component demogràfic, amb un saldo migratori brut de 326.426 persones de 1961 a 1970, introdueix una important variable en la situació lingüística.¹⁰⁶⁰ Això ha fet que la substitució lingüística segueixca una dinàmica

¹⁰⁵⁹ Ob. Cit. ALCARAZ: *El régimen jurídico de las lenguas...*, p.16 (citant a P. Asins. “Declaració Valencianista-base 5ª, *La Correspondencia de Valencia* (27-11-1918), i Alfons Cucó i Ricard Blasco (eds). *El pensamiento valencianista (1868-1939)*. Antologia, p.167 i següents.

¹⁰⁶⁰ Vegeu RAFAEL NINYOLES: (2008). “Els reptes de la normalització: societat, economia i llengua”, en *Llibre Blanc de l'Ús del Valencià II. Iniciatives per la foment del valencià*.pp.19-32

geogràfica expansiva des dels centres urbans grans cap als nuclis periurbans i rurals. De fet, en les tres principals ciutats (València, Alacant i Elx) el canvi de llengua està molt avançat —a penes es parla català— i en les ciutats mitjanes la situació és molt inestable. El cert és que durant el franquisme aquesta onada migratòria i creixuda dels mitjans audiovisuals, sobretot l'impacte de la televisió, va accentuar més encara la situació de diglòssia d'una llengua popular catalana amb la superposició del castellà com a llengua escrita formal i de prestigi en l'administració, l'escola i els mitjans de comunicació.¹⁰⁶¹ Els estudis estadístics sobre l'ús de la llengua constaten una disminució progressiva dels catalanoparlants valencians en els darrers quaranta anys. L'any 1970 el 69% de la població valenciana parlava català, segons l'*Informe Sociològic sobre la situació social de España* realitzat per la Fundación Foessa.¹⁰⁶² Els estudis realitzats posteriorment per la Generalitat Valenciana entre els anys 1985 i 2004, tot i que són fets amb un metodologia molt més moderna i diferent a la de Foessa, mostren una evolució a la baixa.¹⁰⁶³ La població valenciana major de 15 anys de les comarques catalanòfones que parla bé o perfectament el valencià ha passat del 59,5% l'any 1985 al 58,43% en 2004. O dit d'altra manera, el 2004 en les comarques catalanòfones valencianes hi ha un 58,43% de catalanoparlants bilingües i un 40,5% de castellanoparlants monolingües en castellà, que se sumen a la població també majoritàriament monolingüe de les comarques de l'interior. Si bé és cert que durant el període 1983-1995 s'observa un augment dels catalanoparlants (l'any 1995 representen el 62,2%) com a conseqüència —entre altres factors— del desenvolupament de polítiques lingüístiques en l'ensenyament, l'àmbit social i els mitjans de comunicació en el marc de la Llei d'Ús i Ensenyament del Valencià.¹⁰⁶⁴ Tanmateix, des de finals dels anys noranta i durant i els primers anys del segle XXI s'observa un lleuger retrocés fins arribar al 58,43% de parlants el 2004, tal

¹⁰⁶¹ Vegeu per a aquesta qüestió les obres de JOAN FUSTER: *Nosaltres els valencians* i *O ara o mai*. I també RAFAEL NINYOLES: *El conflicte lingüístic valencià*, MANUEL SANCHIS GUARNER: *La llengua dels valencians*, ANTONI FERRANDO: *"Vint-i-cinc anys de conflicte lingüístic al País Valencià"*, i ANSELM BODOQUE: *La política lingüística dels governs valencians (1983-2008)*.

¹⁰⁶² *Ob. Cit.* NINYOLES, p.22.

¹⁰⁶³ Sobre la realitat sociolingüística valenciana hi ha biografia abundant i rigorosa. Destaquen sobretot les prospeccions sociològiques dirigides per Rafael Lluís Ninyoles, cap del Servei d'Estudis i Investigació Sociolingüística de la Generalitat Valenciana. Un resum de les enquestes realitzades per aquest departament entre 1985 i 2004 el podem trobar en el *Llibre Blanc de l'Ús del Valencià-I. Enquesta sobre la situació del valencià 2004*, editat per l'Acadèmia Valenciana de la Llengua.

¹⁰⁶⁴ Un resum molt acurat de la política lingüística de la Generalitat Valenciana durant el Consell presidit per Joan Lerma el podem veure en BALTASAR VIVES MONJO (2008). "Fonament i punta de llança del futur del valencià (1982-1995), en *Llibre Blanc de l'ús del Valencià-II*, p.53-90.

com hem dit.¹⁰⁶⁵ Aquesta regressió es fa més palesa encara si comparem els usos lingüístics del País Valencià amb els de la resta de territoris de llengua catalana. En el quadre següent es poden apreciar aquestes diferències.

Usos lingüístics del català. Població adulta major de 15 anys (en %). Any 2004							
	Catalunya¹	Balears	País Valencià (zona cat.)	Franja d'Aragó	Andorra	Catalunya Nord²	L'Alguer
Parla català prou bé o perfectament	78,3	74	58,43	88,8	78,9	37,1	61,3
Llegeix català prou bé o perfectament	81,7	79,6	51,07	72,9	89,7	31,4	46,5
Escriu català prou bé o perfectament	61,8	46,9	27,28	30,3	61,1	10,6	13,6
Parlants	5.698400	706.065	2.407.951	49.398	57.395	145.777	26.000
Parlants resta del món	350.000						
Total parlants	9.440.986						
1. Les dades de Catalunya corresponen a l'any 2008.							
2. Departament dels Pirineus Orientals de França. Elaboració pròpia.							
Fonts: Enquesta d'usos lingüístics 2004 a Andorra, l'Alguer, Balears, Catalunya Nord i la Franja d'Aragó (Generalitat de Catalunya, Govern d'Andorra i Govern de les Illes Balears). Enquesta d'usos lingüístics 2008 a Catalunya (Generalitat de Catalunya). Llibre Blanc de l'ús del valencià 2004 (Acadèmia Valenciana de la Llengua). Dades sociolingüístiques de l'IEC i diversos organismes dels Països Catalans anys 2003-2004.							

Veiem que en les comarques catalanoparlants del País Valencià sols el 58,43% parla la llengua vernacle, mentre que la xifra augmenta de forma aclaparadora a Catalunya (78,3%), Balears (74%) i Andorra (78,9%), inclús en la Franja Oriental d'Aragó (88,8%) i la ciutat italiana de l'Alguer (61,3%). Només la zona francesa de la Catalunya Nord, amb un 37,1% de catalanoparlants, supera al País Valencià en el procés de substitució lingüística. Aquestes dades constaten el perillós camí envers la desaparició que està seguint el català en terres valencianes si no s'adopten aviat les polítiques lingüístiques adequades.

La substitució lingüística ha estat contestada per sectors de la societat valenciana. Políticament els moviments socials de resistència i oposició al canvi lingüístic, i amb

¹⁰⁶⁵ Als factors de la immigració de població de l'Espanya castellana i la influència dels mitjans audiovisuals cal sumar en les primeries del segle XXI l'al·luvió d'immigrants procedents d'altres països, els quals s'integren en la societat valenciana parlant castellà i no català. De fet, l'any 1986 el 75,13% dels residents del País Valencià havien nascut en aquest territori, el 22,51% en altres comunitats autònomes d'Espanya i el 2,36% en l'estranger. Però quan arribem a 2004 trobem que el 68,51% de la població és nascuda en terres valencianes, el 19,61% en altres llocs de l'estat i l'11,88 en altres països.

una voluntat de definir el conflicte lingüístic com un problema polític, naixen a principis del segle XX amb el sorgiment del valencianisme polític, però només han tingut uns nivells de mobilització social respectables en les darreres dècades d'aquesta centúria. *Saó* forma part d'aquest moviment contestatari. Aquests sectors són fruit del nou valencianisme d'inspiració fusteriana nascut als anys seixanta. I més encara, segons destaca Alfons Cucó en *Roig i blau*, els sectors socials i polítics favorables a la recuperació del valencià que intenten frenar la substitució lingüística aconseguiren en la Transició introduir el problema lingüístic en l'agenda política valenciana. La Transició suposa una nova fase en la història del conflicte lingüístic. L'enfrontament civil en la Batalla de València acabà provocant que la llengua ocupés un lloc preeminent en la lluita política, desplaçant a un segon nivell el debat sobre les iniciatives de recuperació i normalització de la llengua.¹⁰⁶⁶

2. El nom de la llengua vernacle. Una ramificació del conflicte lingüístic és la polèmica sobre el nom de la llengua, que assoleix la seua màxima virulència en la Transició. Com hem vist en el capítol anterior, el pacte de l'Estatut d'Autonomia és ambigu pel que fa a la identitat de la llengua. A diferència dels altres territoris del domini lingüístic català (Catalunya, Balears, Andorra, Aragó, l'Alguer i Catalunya Nord), que reconeixen que el català és la llengua parlada en una part o la totalitat del territori, l'Estatut d'Autonomia del País Valencià i la LUEV anomenen la llengua *valencià* i *idioma valencià*, sense fer cap al·lusió directa o indirecta a la llengua catalana.¹⁰⁶⁷ És cert que la reacció conservadora anticatalanista aturà qualsevol vinculació de la identitat valenciana a Catalunya, malgrat que la ciència històrica i la lingüística confirmen aquests vincles, però també és veritat que en aquell temps hi havia una manca de consciència d'unitat lingüística entre la immensa majoria dels valencians i una herència històrica particularista quant al nom de la llengua, que afegia encara més dificultats a un possible raonament unitarista en l'Estatut.

En aquell moment la consciència d'unitat de la llengua catalana quedava reduïda a un sector minoritari vinculat sobretot al valencianisme progressista, l'esquerra política i sindical i el món de la universitat i la cultura. Cal tenir present que la denominació de *valencià* és pràcticament l'única que s'usa de manera popular des de fa segles. Els

¹⁰⁶⁶ *Ob.cit.* BODOQUE: *La política lingüística dels governs valencians*. p.52-53.

¹⁰⁶⁷ *Ibidem.* BODOQUE, p.86.

origens d'aquesta denominació, com han posat de relleu Sanchis Guarner i Antoni Ferrando, es remunten al segle XV, en què, a causa de la puixança de la ciutat de València dins de la Corona d'Aragó, s'implanta la denominació patronímica de *llengua valenciana*, que desplaça progressivament els anteriors noms de *romanç*, *catalanesc* o simplement *català*. La denominació particularista es reforça en el segle XVI amb la desaparició de la Cancilleria Reial, que provoca l'evanescència de l'estàndard escrit unificat en les institucions reials i amb això la posterior dialectització de l'idioma entre els segles XVI i XX, fet que anirà paral·lel a la pèrdua de consciència idiomàtica. El moviment de la Renaixença recupera certa consciència i denomina la llengua comuna *llemosí*, però la seua influència és molt limitada en la societat. Al llarg del segle XX, tot i que es manté la denominació popular de *valencià*, en els àmbits intel·lectuals s'accepta la unitat de la llengua catalana i s'obri pas a la necessitat de comptar amb una codificació normativa compartida. El moviment unificador qualla amb les Normes de Castelló de 1932, que són l'adaptació de la normativa fabriana al País Valencià. Els escriptors valencians rebutgen ara el nom de *llemosí* i accepten els nom de *català* i *llengua catalana*. Aquesta serà la pràctica més comuna (*valencià* dirà el poble, *català* els intel·lectuals) en les dècades centrals del segle XX i fins a l'actualitat.¹⁰⁶⁸

El nou valencianisme fusterià suposa la presa de consciència de la unitat lingüística i incrementa l'ús del terme *llengua catalana*, que no serà mai acceptat en l'Estatut d'Autonomia. Per tant, el pacte estatuari de 1982 no resol la identitat de la llengua ni supera l'ambigüitat onomàstica, més bé tot el contrari, la institucionalitzarà afirmant que els dos idiomes oficials són el castellà i el valencià. A partir d'aleshores el secessionisme interpretarà que l'Estatut d'Autonomia sanciona legalment les seues tesis, ja que consideren que la referència *idioma valencià* és sinònim d'una *llengua valenciana* diferent a la *llengua catalana*. En canvi, en el valencianisme progressista hi ha dos posicions. Per a una part dels unitaristes –seguint Anselm Bodoque– el terme *valencià* facilitava la pau social, no negava la unitat de la llengua i feia més fàcil bastir polítiques lingüístiques de recuperació de la llengua. En canvi, altre sector dels unitaristes pensava que no aclarir que *valencià* és sinònim de *llengua catalana* constituiria una font de conflictes, com així ha esdevingut.¹⁰⁶⁹ *Saó* s'insereix en el primer moviment, usa el terme *valencià* en un sentit unitarista.

¹⁰⁶⁸ *Ibidem.* BODOQUE, p.86-87.

¹⁰⁶⁹ *Ibidem.* BODOQUE, p.88.

3. L'estàndard escrit o normativa de la llengua. El tercer element de discòrdia lingüística entre els valencians va associat a l'estàndard lingüístic que cal usar per a escriure la llengua. En el període 1976-1987 hi ha dos subestàndards normatius en competència al País Valencià, un unitarista i l'altre secessionista.¹⁰⁷⁰ El model normatiu més generalitzat entre el món editorial, universitari, la premsa i la cultura és el que s'anomena subestàndard valencià convergent tradicional, que té el seu origen en les Normes de Castelló de 1932 i que els treballs posteriors de Carles Salvador, Sanchis Guarner i Enric Valor –entre altres– feren convergir aquest model amb la resta de subestàndards catalans, respectant les particularitats dialectals valencianes, així com la tradició literària clàssica i l'etimologia. Aquest model unitarista és el que utilitza *Saó* i la immensa majoria de la premsa valenciana en català. El segon model és el secessionista, que es presenta com un subestàndard propi enfrontat al català. Aquest model pretén conscientment marcar distàncies ortogràfiques, morfològiques, sintàctiques i lèxiques amb els subestàndards catalans. Els criteris secessionistes els dona Miquel Adlert en la seua obra *En defensa de la llengua valenciana* (1977), en la que exposa perquè s'aparta d'una trajectòria prèvia on acceptava la unitat de la llengua i la normativa fabriana. Aquest llibre anima els sectors blavers a fer una nova codificació que arriba al seu colofó amb les Normes del Puig, elaborades per l'Acadèmia de Cultura Valenciana amb un clar esperit rupturista.¹⁰⁷¹ Les Normes del Puig són acceptades també el 24 d'octubre de 1979 per Lo Rat Penat, entitat que durant el franquisme impartia cursos de valencià seguint les Normes de Castelló. Això creà una crisi interna en l'entitat. L'assemblea de Lo Rat Penat, en el ple del 29 d'octubre, obligà a dimitir a la directiva, presidida pel moderat Emili Beüt, per no acceptar la normativa del Puig.¹⁰⁷²

El primer consell preautonòmic presidit pel socialista Josep Lluís Albinyana impulsà el subestàndard convergent tradicional, que defensaven l'esquerra i sectors no

¹⁰⁷⁰ Seguim la classificació d'ANSELM BODOQUE: *La política lingüística dels governs valencians (1983-2008)*, p.92-102. L'autor explica quins models d'estàndard lingüístic han seguit o han promogut els diversos governs preautonòmics i autonòmics del País Valencià, les universitats i el món editorial i de la cultura. Badoque fa una classificació de quatre models: el subestàndard valencià convergent tradicional, el subestàndard convergent orientat, el subestàndard valencià particularista i el model lingüístic secessionista. En aquesta investigació farem esment sols al primer i el quart model, ja que ambdós entren en conflicte en la Transició i adquireixen més protagonisme en el període que abraça aquesta tesi.

¹⁰⁷¹ Les Normes del Puig deuen la seua denominació al fet que foren presentades a El Puig el 1981. En una primera etapa (1979-1981) portaven accents amb un sistema diferent a les Normes de Castelló. Després s'eliminen tots els accents excepte els diacrítics. Quant a l'ortografia, morfologia i lèxic, les Normes del Puig es basen en el subdialecte *apixat* de l'Horta i marginen a la resta de parles valencianes.

¹⁰⁷² FLOR: *Noves glòries a Espanya. Ob. Cit.* p.350.

anticatalanistes d'UCD. El segon govern preautonòmic, format exclusivament per UCD i presidit per Enrique Monsonís, impulsà el contra-model secessionista. Així mateix, durant el tercer govern preautonòmic (ja amb el PSPV-PSOE dins del Consell), els consellers d'esquerra usen el model convergent tradicional i els de dreta el secessionista. En l'autonomia, el govern socialista de Joan Lerma promourà el model convergent tradicional en l'ensenyament i l'administració, atés que era el més usat pel món editorial, els escriptors, les universitats valencianes i pel conjunt dels usuaris més habituals de la llengua. O dit amb altres paraules, malgrat que l'Estatut anomena *valencià* a la llengua, en la seua forma escrita assumeix la normativa unitarista del català. Es pot dir que l'únic èxit realment significatiu del valencianisme progressista en la Batalla de València –i segurament el més important– és haver aconseguit generalitzar i fer vàlid el model normatiu unitarista convergent, evitant així el secessionisme idiomàtic. I a aquest triomf va contribuir *Saó*.

6.18.3.2. Contra el secessionisme idiomàtic. Del Decret de Bilingüisme de la UCD a la Llei d'Ús i Ensenyament del Valencià del PSPV-PSOE.

Saó forma part del moviment valencianista progressista que intenta frenar la substitució lingüística. El problema de l'idioma en la triple vessant explicada anteriorment (conflicte lingüístic, la qüestió del nom i la normativització i normalització de la llengua) comença a ser analitzat en *Saó* pràcticament des dels seus inicis. El tractament de la qüestió lingüística té tres moments diferenciats en les quals *Saó* adapta el seu discurs a la conjuntura sociopolítica de cada moment.

Una primera fase, que comprén els anys 1976-1978, en la que s'intenta sensibilitzar sobre la situació de marginació de la llengua i que culmina amb el Pla Experimental per a l'Ensenyament del Valencià de 1978, aprovat pel primer govern preautonòmic.

Una segona fase, que discorre entre els anys 1979-1982, marcada per la guerra dels símbols, l'aparició de les Normes del Puig i el polèmic Decret de Bilingüisme de 1979 del Ministeri d'Educació que dóna peu al secessionisme idiomàtic, el qual és contestat per *Saó*. Com a contrapunt, en aquesta fase té lloc la commemoració dels 50 anys de les Normes de Castelló, fita que serveix de revulsiu en la lluita contra el secessionisme que mantienien els sectors defensors de la unitat de la llengua.

I finalment una tercera fase, que es desenvolupa en l'autonomia durant els anys 1983-1987, caracteritzada per l'aprovació i el desplegament de la Llei d'Ús i Ensenyament del Valencià de 1983, que rep el suport de *Saó* amb algunes reserves.

6.18.3.2. 1. Explicació del conflicte lingüístic (1976-1978).

Els tres primers anys de *Saó* el discurs es focalitza prioritàriament en explicar la marginació històrica que pateix de la llengua i el procés de castellanització, que afecta també a l'Església, així com la ferma convicció que per salvar la llengua cal una política de revalencianització o normalització lingüística que deu ser promoguda per les noves institucions democràtiques sorgides en l'autonomia. En *Saó* està molt present la teoria de la possible extinció de la llengua, una idea formulada de forma tan vehement per Joan Fuster en la seua obra –especialment en *O ara o mai*– que va calar fons en el valencianisme nacionalista. Segons aquesta interpretació, el català està condemnat a mort amb el temps si no s'alteren les relacions de domini del castellà. D'ací la importància que es dóna a les polítiques públiques de normalització lingüística per a conjurar la desaparició de la llengua. Aquesta hipòtesi també planteja que la normalització plena de la llengua només serà possible amb el reconeixement de la unitat lingüística del català per part de les institucions i la societat, cosa que implica el rebuig del secessionisme lingüístic que és concebut com un perill per a la supervivència de l'idioma. En aquesta línia d'anàlisi es mouen els articles dels membres del consell de redacció de *Saó* Josep A. Comes, Vicent Badia i Joan Lluís Sanchis¹⁰⁷³, i dels col·laboradors Joan Fuster, Vicent Ventura, Josep-Lluís Aracil, Josep Giner i Miquel Josep Martínez.¹⁰⁷⁴ I també l'humor gràfic d'Harca i Quique retratant en clau d'humor

¹⁰⁷³ Aquests redactors insisteixen bastant en denunciar i rebel·lar-se contra la diglòssia lingüística. Aquest enfocament s'observa en els articles següents: JOSEP A. COMES: “¿Valencià o català? Castellà!”. *Saó*, núm. 5 (gener 1977), p.4.; JOAN LL. SANXIS: “¿Valenciano o catalán?”. *Saó*, núm 8 (octubre 1977), p. 6.; VICENT BADIA: “El poble que ja anem fent. Consideracions a l'entorn de les diversificacions polítiques i culturals”. *Saó*, núm. 19 (1979), p.8.

¹⁰⁷⁴ En canvi, Fuster, Ventura i Aracil expliquen el conflicte lingüístic dels del punt de vista de la història, la política i la sociolingüística, alhora que plantegen clarament la normalització de la llengua mitjançant polítiques lingüístiques adequades. Aquests plantejaments els veiem en els articles: JOAN FUSTER: “País Valencià, una realitat amarga”. *Saó*, núm. 8 (octubre 1977), p. 9-10.; JOSEP LL. ARACIL: “Aclariments al voltant del terme bilingüisme”. *Saó*, núm. 13 (juliol-agost 1977), p. 7.; VICENT VENTURA: “El problema valencià de ser el que som sense inventar-se una nova identitat”. *Saó*, núm. 8 (octubre 1978), p. 9-11. I finalment JOSEP GINER: “L'accentuació”. *Saó*, 50 (agost-setembre 1982), p. 21, el qual fa una explicació filològica sobre l'ús de l'accentuació en les llengües romàniques, i en particular en el català, en contraposició a les Normes del puig promogudes per Xavier Casp i Miquel Adlert. De tots aquests autors, el més incisiu és Joan Fuster, qui fa responsable dels processos de castellanització a les classes altes valencianes, especialment la burgesia, una interpretació molt recurrent en la seua obra. Cal afegir també el tractament que es fa del conflicte sobre la llengua des del punt de vista de la legislació. En aquest sentit és

l'embolic identitari del poble. Quique resumeix amb genial ironia com es manifesta el conflicte lingüístic valencià. En una vinyeta seua publicada a l'octubre de 1977, que il·lustra l'article «Diada del País Valencià», apareix un senyor de classe benestant aixecant una pancarta on es llegeix “Sóc valencià”, alhora que l'home contesta amb veu baixa: “Pero como ancha es Castilla hablo a mis hijos en castellano”.¹⁰⁷⁵

Cal assenyalar, però, que en els anys inicials de *Saó* encara no es manifesta la polèmica del nom de la llengua amb tota la seua cruesa, són moments encara de moderat optimisme quant a la recuperació del català. En 1978 el govern preautonòmic havia posat en marxa el Pla Experimental per a l'Ensenyament del Valencià, que consistia en introduir la llengua com a assignatura voluntària fora dels horaris de classe en els cicles d'EGB (segona etapa), BUP i FP. Sorprenentment qui desenvolupa el pla és un conseller de la UCD, l'advocat il·licità Josep Lluís Barceló. Aquest segueix criteris lingüístics unitaristes i agafa professorat format en els cursos de l'Institut de Ciències de l'Educació (ICE) de la Universitat de València. En la gestió del Pla Experimental tenen un especial protagonisme dos col·laboradors de *Saó*. Es tracta del professor de llengua Josep Lluís Pitarch, que va ser el director del pla, i del sociolingüista i professor castellanenc Vicent Pitarch i Almela. Aquest últim acompanya el conseller Barceló al Ministeri d'Educació per tal de defensar el pla a Madrid, el juliol de 1978. El pla compta també amb la col·laboració del director de l'ICE, Manuel Sanchis Guarner, i especialistes en pedagogia i ensenyament com ara Carme Miquel, Remei Miralles, Jeremies Barberà, Vicent Simbor, Toni Roderic i Tudi Torró. Aquest pla és la primera experiència d'ensenyament oficial del català en tota la història del País Valencià.¹⁰⁷⁶ En el Pla Experimental participen en el curs 1978-79 uns 88 centres d'EGB i 29 d'ensenyaments mitjans amb un total de 24.592 alumnes.¹⁰⁷⁷ Els enemics de l'idioma van titllar el pla de *catalanista* i Barceló rebé tot tipus d'improperis i fins i tot amenaces de violència. Però, malgrat això, Barceló tira endavant amb el pla, confiant amb el paper docent a la universitat. Així mateix, Josep Lluís Barceló aconsegueix també que el Consell reconega (en la sessió del dia 2 d'octubre de 1978) la unitat de la llengua

interessant l'article de MIQUEL JOSEP MARTÍNEZ SÁEZ: “Notes sobre normalització lingüística al País Valencià. Crítica de l'actual legislació”. *Saó*, núm.58 (maig 1983), p.18-19.

¹⁰⁷⁵ JOSEP A. COMES: “Diada del País Valencià”. Article no signat. *Saó*, 8 (octubre 1977), p. 4.

¹⁰⁷⁶ Sobre el Pla Experimental i els orígens de l'ensenyament del català al País Valencià, vegeu JOSEP LLUÍS PITARCH: “Cinc anys de lluita per la llengua”. *Saó*, núm. 64 (desembre 1983, p.10-13). I també VICENT PITARCH ALMELA: “Una experiència històrica: l'ensenyament català al País Valencià”, en *Treballs de sociolingüística catalana*, núm 12 (1994), pp.77-90. Barcelona: institut d'Estudis Catalans.

¹⁰⁷⁷ VIVES MONJO, B. (2008). “Fonament i punt de llançament del futur del valencià (1982-1995)”, p.56.

catalana per primera vegada, i darrera, en la història contemporània del País Valencià. L'acord deia així: «No es pot parlar de valencians, catalans i balears com a pobles diversos, ja que en realitat existeix una unitat lingüística que prové d'un tronc comú i tots parlem una mateixa llengua amb la seua diversitat dialectal».¹⁰⁷⁸

En aquest context, unes setmanes abans, el 30 de juny, la Universitat de València havia aprovat el seu *Informe sobre la llengua del País Valencià*, en que –utilitzant arguments filològics i històrics– afirmava que el valencià forma part del sistema lingüístic català. De moment, els unitaristes mantenien la iniciativa.

6.18.3.2.2. Polèmica al voltant del Decret de Bilingüisme i el secessionisme lingüístic (1979-1982).

L'any 1979 comença en Saó una segona fase quant al debat lingüístic. Dissortadament el Pla Experimental només resisteix el primer curs de la seua implantació. La crispació social pel conflicte identitari assoleix dimensions desmesurades, el PSPV-PSOE declina les seues responsabilitats i abandona el Consell, el qual passa a mans de la UCD, alhora que Barceló és foragitat de la conselleria. Es produeix aleshores una reacció del blaverisme. La nova etapa al front de la Conselleria d'Educació és gestionada per l'ucedista José Peris Soler (conseller durant 1979-1981) i la independent Amparo Cabanes Pecourt (consellera entre setembre de 1981-novembre de 1982). Aquests quatre anys venen carregats d'una intensa polèmica lingüística. El 1979 es produeix un gir absolut de la UCD cap al secessionisme idiomàtic. El 21 de febrer UCD es manifesta partidària d'una acadèmia de la *llengua valenciana* per a fer front a l'Institut d'Estudis Catalans. I el 12 de juny Peris Soler s'alinea amb el secessionisme.¹⁰⁷⁹ La controvèrsia comença el 3 d'agost de 1979 amb l'aprovació pel Ministeri d'Educació del mal anomenat Decret de Bilingüisme, que adopta el terme “llengua valenciana” i obri el camí cap a una política secessionista.¹⁰⁸⁰ L'objectiu d'aquest decret era continuar el Pla Experimental i ampliar l'ensenyament del valencià (la llengua com a assignatura) en els cicles educatius de preescolar, primària, primer grau de FP i batxillerat. Però el seu esperit secessionista provoca la indignació

¹⁰⁷⁸ VICENT PITARCH: *Valencians singulars. 40 anys de Valencià de l'any*. p.30-31.

¹⁰⁷⁹ *Ibidem*. FLOR, p.349-350..

¹⁰⁸⁰ Ens referim al *Real Decreto 2003/1979, de 3 de agosto, por el que se regula la incorporación de la Lengua Valenciana al sistema de enseñanza del País Valenciano*. Cal indicar que el Govern també aprovà decrets similars per a l'ensenyament de la llengua vernacla a les Balears, Euskadi, Catalunya i Galícia.

generalitzada dels sectors progressistes i nacionalistes, entre ells *Saó*. Peris Soler avorta el Pla Experimental en no desenvolupar el Decret de Bilingüisme. S'excusa en què necessita una ordre ministerial que sancione i desenvolupe dit decret. L'esperada ordre s'aprova finalment el 7 de juliol de 1980,¹⁰⁸¹ però tampoc es posa en marxa l'ensenyament de la llengua. La següent jugada de la Conselleria és la creació de la Comissió Mixta de Bilingüisme, designada paritàriament pel Govern i el Consell, que devia decidir sobre l'espinos tema de la gramàtica i l'ortografia. Les discussions sobre la normativa de la llengua paralitzen el procés. Un moment de crisi màxima té lloc quan la Comissió decideix acceptar els títols de mestre de valencià impartits per les entitats secessionistes Lo Rat Penat i el GAV en igualtat de condicions amb els de l'ICE de la Universitat de València, la qual cosa provoca fortes crítiques de Manuel Sanchis Guarner, representant de la Universitat i la personalitat de més prestigi científic en la Comissió.¹⁰⁸² Però la protesta del professor cau en sac foradat. Finalment Amparo Cabanes aprova el Decret de 19 de juliol de 1982 per mitjà del qual autoritza a donar classes de valencià als posseïdors de diplomes del GAV i Lo Rat Penat, encara que manté als de l'ICE, així com llicenciats en filologia i mestres d'EGB que acrediten suficient coneixement.¹⁰⁸³ Se sumava a la ignomínia el fet que el GAV estigués involucrat en actes de violència blavera. En definitiva, tot un seguit de maniobres calculades –les quals qüestionen el model de llengua a ensenyar, l'ortografia i la idoneïtat del professorat– aconsegueixen paraitzar l'aplicació de l'ordre ministerial. Com afirma Josep Lluís Pitarch en *Saó*, “UCD no pot aplicar la seua pròpia legislació perquè *ensenyar valencià és ensenyar català*, i amb professors de català”.¹⁰⁸⁴ Realment ací radica el problema. El govern d'UCD no vol un professorat format amb criteris lingüístics unitaristes i intenta guanyar temps obstaculitzant el desenvolupament d'aquesta ordre.

Això no obstant, els disbarats d'Amparo Cabanes no acaben ací. La consellera es manifesta a favor d'usar les Normes del Puig en l'escola, cosa que produeix un gran rebuig entre els mestres i un conflicte amb el Ministeri d'Educació, que recomana una

¹⁰⁸¹ *Orden de 7 de julio de 1980 por la que se desarrolla el Real Decreto 2003/1979, de 3 de agosto, que regula la incorporación de la lengua valenciana al sistema de enseñanza del País Valenciano.* (BOE núm. 168 de 14 de juliol de 1980). Aquesta ordre sancionava l'obligatorietat de l'ensenyament de la llengua en tots els cicles contemplats en el Decret del Bilingüisme.

¹⁰⁸² MANUEL ALCARAZ : *Régimen jurídico de las lenguas en la Comunidad Valenciana.* p. 54.

¹⁰⁸³ *Decreto de 19 de julio de 1982 por el que se establece qué profesores estarán facultados en enseñanza en idioma valenciano.* (DOCPV de 19 de juliol de 1982).

¹⁰⁸⁴ *Ob. Cit.* “Cinc anys de lluita per la llengua”, p.11.

solució científica i pedagògica. Fins i tot Cabanes, en l'últim moment del seu mandat, arribà a convocar 200 places de professors de valencià amb la intenció de col·locar docents amb títol del GAV i Lo Rat Penat, però l'operació no resultà gens fàcil ja que no hi havia dos-cents professors secessionistes i n'hagué de seleccionar també d'entre els unitaristes, cosa que ho intenta fer cometent irregularitats administratives. Per tot això, el 20 d'octubre de 1982 hi ha una mobilització d'ACPV, CCOO i FETE-UGT contra la contractació de professorat de valencià.¹⁰⁸⁵ Així les coses, davant el bloqueig del Decret de Bilingüisme, en la part concreta a la introducció del valencià a l'escola, Acció Cultural del País Valencià (ACPV) encarrega un informe jurídic on denuncia que la Conselleria està actuant de forma il·legal per no desenvolupar el decret, per la qual cosa recomana al professorat desobeir l'administració i que continue impartint valencià amb llibres de gramàtica unitària. Amb tot, ACPV crea una Coordinadora d'Ensenyants compromesos amb la normalització de la llengua que actua per a forçar l'aplicació del Decret de Bilingüisme.¹⁰⁸⁶ El cert és que –segons Josep Lluís Pitarch i Baltasar Vives–, l'ensenyament de la llengua abans de la LUEV es mantingué en bastants escoles gràcies a l'activisme de molts professors que adoptaren certa desobediència civil davant la Conselleria. Comptat i debatut, no serà fins al curs 1983-1984 –en el marc de la LUEV– quan s'impulsa realment l'ensenyament de la llengua pròpia.

La política de Peris Soler i Amparo Cabanes –i també de Lo Rat Penat i l'Acadèmia de Cultura València– és durament contestada i titllada d'absurda, incoherent i anticientífica pel món de la cultura, la universitat, els sindicats de l'ensenyament i partits nacionalistes. Hi hagueren nombrosos comunitats, telegrams i manifestacions de protesta. A partir de l'octubre de 1979 *Saó* difon aquest malestar i publica escrits de protesta de col·lectius i institucions que defensen la unitat de la llengua. Les respostes de condemna més fortes que recull *Saó* venen d'ACPV, el XVI Congrés Internacional de Lingüística i Filologia Romànica, la Comissió Diocesana Justícia i Pau, el Col·legi de Doctors i Llicenciats de València i l'Assemblea d'Intel·lectuals, Artistes i Professionals del País Valencià, de la qual formava part *Saó*. Paral·lelament a aquesta acció de crítica i denúncia dels sectors progressistes, l'any 1982 se celebra el cinquanté aniversari de les Normes de Castelló de 1922, que és un revulsiu per al valencianisme progressista en la seua lluita contra el secessionisme idiomàtic. Igualment, durant 1982, *Saó* donarà

¹⁰⁸⁵ PACO BLAY. "L'ensenyament en valencià: omega et alfa". *Saó*, núm 52 (novembre 1982), p.6.

¹⁰⁸⁶ *Ob. Cit.* "Cinc anys de lluita per la llengua", p.13. I també JOSEP LLUÍS PITARCH: "L'aplicació del Decret de Bilingüisme". *Saó*, núm. 50 (agost-setembre 1982), p.32.

importància informativa i difusió als actes commemoratius de les Normes de Castelló, símbol de la unitat de la llengua catalana al País Valencià.

És important també destacar que en aquest convuls període de vigència del Decret del Bilingüisme, *Saó* és dels pocs periòdics nacionalistes escrits en català de difusió regional que contesta el desgavell lingüístic secessionista de la dreta. Afortunadament la lluita no era en solitari. Juntament amb *Saó* lluitaven contra el secessionisme idiomàtic i per la normalització de la llengua algunes poques publicacions més de nova creació i amb un tiratge molt limitat com són *Trellat*, el butlletí d'Acció Cultural del País Valencià, *All-i-Oli*, *L'Espill*, *Lluita* del PSAN i *Cal Dir* del PCPV. I també la premsa en castellà progressista com *Valencia Semanal*, *Noticias al Día* i les pàgines valencianes del *El País*. En la part contrària, justificant la política lingüística del Consell i amb molts anys d'experiència i gran influència en la població adquirida sota l'ombra del franquisme, hi són *Las Provincias* i *Levante*, TVE, RNE i l'Agència Cifra.

Abans de l'aprovació del Decret de Bilingüisme *Saó* ja portava tres anys denunciant les maniobres secessionistes de la dreta. Recordem la “guerra de les misses” i la lluita a favor del *Llibre del Poble de Déu*. De la mateixa manera, *Saó* també va participar en plataformes cíviques culturals laiques per la recuperació de la llengua i cultura valencianes. En la tardor de 1976 *Saó* s'integrà en l'Assemblea d'Intel·lectuals, Artistes i Professionals del País Valencià, de la que Josep Antoni Comes fou un dels portaveus de cara als mitjans de comunicació. A l'octubre d'aquell any *Saó* va publicar un comunicat de protesta de l'Assemblea d'Intel·lectuals que denunciava “la repressió cultural i política que sofreix el poble del País Valencià”. Aquell any proliferaren les prohibicions, multes i suspensions de festes populars i activitats culturals on havien de participar intel·lectuals, artistes i entitats del món del valencianisme progressista. Les autoritats franquistes, segons denuncià l'Assemblea, van prohibir les concentracions nacionalistes de l'Aplec de la Safor i la Trobada dels Pobles, així com actuacions dels grups musicals Al Tall i Els Pavesos. També van suspendre la festa de l'Autonomia de la Vall d'Uixó, recitals de Vicent Andrés Estellés i conferències d'Emèrit Bono, Vicente Ruiz Monrabal, Laura Pastor, Josep Guia, Vicent Pitarch i Manuel Sanchis Guarner, entre altres. Igualment l'Assemblea d'Intel·lectuals denuncià la prohibició a València de la Diada Nacional del 9 d'Octubre, contràriament al que passava a Catalunya on sí es va autoritzar la Diada de l'11 de Setembre. Tot això és interpretat per l'Assemblea com “una reiterada persecució a la nostra cultura” que “desacredita les reiterades manifestacions de voluntat democràtica fetes pel Govern Suárez, i mostra la inexistència

de garanties per a l'exercici dels drets humans i és una prova més de la incapacitat del govern per a resoldre els nostres problemes polítics i nacionals".¹⁰⁸⁷ El que si està clar és que les forces del franquisme encara viuen, i amb la UCD i AP al front, s'entestaven a impedir qualsevol manifestació que suposés la reivindicació i recuperació de la cultura autòctona enfront de l'establiment polític i cultural castellanitzat.

De la mateixa manera *Saó* va recolzar l'*Informe sobre la llengua del País Valencià* de la Universitat de València de 1978. En bastants articles utilitzà aquest document com argument d'autoritat científica contra el secessionisme idiomàtic, sobretot per a contrarestar les crítiques del blaverisme contra el *Llibre del Poble de Déu*.

Amb aquests antecedents, la resposta de *Saó* al Decret de Bilingüisme és contundent i perseverant. Joan Lluís Sanxis valora la importància del decret com un primer pas cap a la normalització de la llengua, tot i que reconeix que el nivell d'obligatorietat d'ensenyament està molt per baix dels decrets en vigor a Catalunya, Galícia i el País Basc. Tanmateix, Sanxis qualifica de disbarat polític que s'incloga el terme "llengua valenciana", perquè això dóna joc als secessionistes i a la confusió del poble. Considera també negatiu la paràlisi de l'Església valenciana en la recuperació de la llengua i el seu silenci davant les maniobres secessionistes.¹⁰⁸⁸ Més explícit i didàctic contra el polèmic decret és Paco Blay, el qual entra de ple en l'arrel del problema, que s'enfonsa en el substrat més profund del conflicte lingüístic valencià. Ho explica així:

«Les raons d'aquesta resposta són: en primer lloc, el projecte d'ordre ministerial fins ara conegut no reconeix la unitat de la llengua parlada i escrita al Principat, les Illes i el País Valencià; després tampoc no sanciona l'obligatorietat del seu ensenyament almenys en les comarques valencianoparlants, quan allò normal seria l'ensenyament en valencià; finalment, i açò ja és més greu, dóna preferència a poder ensenyar-la als diplomes donats per institucions privades tipus Lo Rat Penat o l'antic Centre de Cultura Valenciana [a partir de 1978 Acadèmica de Cultura Valenciana] front als concedits per la mateixa Universitat (llicenciatures en romàniques, hispàniques, cursets de l'ICE, etc). A més, caldria afegir que: a) és molt més restrictiu que, per exemple, Catalunya o les Illes, on sí es reconeix la unitat de la llengua. ¿Per què la restricció? ¿Per por o debilitat? ¿Per complex d'inferioritat i província en el pitjor sentit de la paraula? o ¿Més aviat per i

¹⁰⁸⁷ "Comunicat de l'Assemblea d'Intel·lectuals, Artistes i Professionals del País Valencià". *Saó*, núm. 3 (novembre-desembre 1976), p. 17. Aquest comunicat fou aprovat per l'Assemblea l'octubre de 1976.

¹⁰⁸⁸ JOAN L. SANXIS: "A propòsit del Decret de Bilingüisme". *Saó*, 21 (setembre-octubre 1979), p.5.

amb la imperdonable mala intenció de “descafeïnar” el perillós i creixent nacionalisme dels valencians?; i b) no té gens en compte els conceptes de bilingüisme i diglòssia, error per a mi tan gros o més que els anteriors, puix que consagra legalment una situació que ni històricament ni sociolingüísticament és clara. (...)

Podrà el lector adonar-se'n de què és el que pot passar amb les intencions autonòmiques del partit del Govern, i quina autonomia ens espera –cas d'aplegar-hi, és clar– si és aquesta UCD la que l'ha de dur endavant: un vertader desastre i tot un “greuge” difícilment digerible, car se'n fot de de les investigacions i conclusions dels filòlegs i lingüistes (v.gr. l'”Informe sobre la llengua dels valencians” de la Facultat de Filologia); i no sols els valencians, menysprea la institució universitària (¿és pot ser més “cínic” i “burro”?), i constitueix tota una clara confessió de “gavisme” (açò no cal explicar-ho). I quina ens espera, Senyor! Quanta paciència en de tenir en aquest País Valencià per a conviure i suportar aquesta gent!». ¹⁰⁸⁹

No s'equivocava molt Blai, l'Estatut d'Autonomia no reconeixeria la unitat de la llengua catalana i, a més, la LUEV introduirà la denominació “idioma valencià” que donaria peu a interpretacions secessionistes. Malgrat tot, *Saó* és conscient del paper que devia jugar el sector educatiu en el redreçament cultural del País Valencià, per això reivindica una “escola arrelada al País, a la seua llengua, història i cultura, capaç de formar la consciència de poble lliure i autònom». ¹⁰⁹⁰ *Saó* entén l'escola en valencià en un sentit ampli, en tots els seus nivells que van des de preescolar fins a la universitat, i no sols de manera restrictiva com contemplava el Decret de Bilingüisme. Per això *Saó* no deixa d'oposar-se a qualsevol model educatiu limitatiu. De fet, quan s'aprova l'ordre ministerial de 7 de juliol de 1980 que desenvolupa el Decret de Bilingüisme, *Saó* critica durament les restriccions de la norma. Per a *Saó* aquesta ordre en cap moment intenta contrarestar la diglòssia i el bilingüisme, més bé els consolida, per diverses raons. En citarem només tres de pes. Primera: exclou del COU i la FP de segon grau de l'assignatura de valencià. Segona: en les zones catalanoparlants on existeixen centres amb una proporció alta de castellanoparlants, les qualificacions negatives d'aquesta assignatura no es tindran en compte en l'expedient acadèmic. Això és una mala jugada si tenim en compte l'alt percentatge d'immigrants existent al País Valencià. I tercera: el decret preveu també l'ensenyament en valencià (llengua vehicular) únicament en

¹⁰⁸⁹ PACO BLAY: “Sobre el Decret de Bilingüisme”. *Saó*, núm.23 (novembre-desembre 1979), p.8.

preescolar, EGB i primer grau de FP, excloent el BUP i COU, la qual cosa segons *Saó* està fet amb la intenció de tallar la continuïtat amb la Universitat ja que des d'ací s'accedeix a llocs de responsabilitat. La conclusió de *Saó* és que és tracta d'una ordre “poc convincent elaborada per gent poc convençuda” ancorada encara amb la idea de ciutadans de primera (els que parlen només castellà) i de segona (els bilingües que parlen castellà i català).¹⁰⁹¹

El nacionalista Paco Blay, professor d'institut a Alcoi que coneix bé el problema, no abandona aquest tema i torna a la càrrega en els articles «¡Ja hi ha prou!», «El valencià a l'escola: responsabilitats» i «L'ensenyament del valencià: omega et alfa». I amb motius, perquè en els cursos 1980-81 i 1981-82 s'estanca l'ensenyament de la llengua, sobretot en BUP i FP on no hi ha professors contractats per la Conselleria. El cert és que allà on funciona realment la implantació de la llengua és als centres on s'ha aplicat el Pla Experimental de Barceló. Davant d'aquests entrebancs, Blay afirma –amb un apassionament propi d'aquell moment– que els govern central i autonòmic d'UCD, emparant-se en el Decret de Bilingüisme i l'ordre que el desenvolupa, estan agredint la llengua i perpetrant un genocidi contra el poble valencià.¹⁰⁹² I més encara, assegura que aquest retard no obeeix a qüestions purament d'ortografia sinó al fet que “s'està sabotejant amb abús d'autoritat la normalització cultural de la comunitat valenciana, de la qual la llengua és una part importantíssima”. Per això demana responsabilitats polítiques.¹⁰⁹³ Francesc Blay també critica durament les maniobres d'Amparo Cabanes per a contractar professorat blaver. Afirmar que el procediment utilitzat per la Conselleria és il·legal perquè vulnera la normativa administrativa, ja que tot professor titulat (incloent el de valencià) havia d'estar inscrit en les delegacions provincials del Ministeri d'Educació i aquest no era el cas de molts cursellistes del GAV i Lo Rat Penat.¹⁰⁹⁴ En definitiva, per a Blay –i amb ell el consell de redacció de *Saó*–, la gestió de Peris Soler i Cabanes calia recordar-la com un període trist caracteritzat per un boicot sistemàtic a la recuperació de la llengua.

¹⁰⁹⁰ “Principis per una política escolar democràtica i democratitzadora”. *Saó*, 24 (gener 1980), p.3.

¹⁰⁹¹ PACO BLAY: “L'ensenyament del valencià: poc convincent”. *Saó*, 31 (setembre-octubre 1980), p.4.

¹⁰⁹² PACO BLAY: “¡Ja hi ha prou!”. *Saó*, núm.32 (novembre 1980), p.8.

¹⁰⁹³ PACO BLAY: “El valencià a l'escola: responsabilitats”. *Saó*, núm.41 (octubre 1981), p.7.

¹⁰⁹⁴ «L'ensenyament del valencià: omega et alfa». *Saó* núm. 52 (novembre 1982), p.6.

I. Posicionament de Saó sobre la qüestió lingüística valenciana en els àmbits de la política, l'ensenyament i la cultura (1976-1983)	
Esdeveniment	Resposta de Saó
Octubre 1976. L'Assemblea d'Intel·lectuals, Artistes i Professionals del País Valencià denuncia la repressió cultural.	<i>Saó</i> , que forma part d'aquesta organització, publica un comunicat on denuncia la suspensió d'actes festius i culturals d'intel·lectuals i artistes nacionalistes per part les autoritats franquistes municipals.
30 de juny 1978. La Universitat de València aprova l' <i>Informe sobre la llengua del País Valencià</i> on reconeix la unitat del català.	<i>Saó</i> valora positivament aquest informe. En bastants articles nomena aquest document com a argument d'autoritat científica contra el secessionisme lingüístic promogut per la dreta política i mediàtica.
Setembre 1978. Es posa en marxa el Pla Experimental per a l'Ensenyament del Valencià. Josep Lluís Pitarch (col·laborador de <i>Saó</i>) és nomenat director del pla.	<i>Saó</i> valora positivament el pla que introdueix per primera vegada en la història l'ensenyança de la llengua vernacle en l'escola. Ho considera una fita històrica i reivindica seguir avançant més en la normalització lingüística.
3 d'agost de 1979. Aprovació del Decret de Bilingüisme. Es tracta del Real Decret 2003/1979 del Ministeri d'Educació que regula la incorporació de la "llengua valenciana" en els cicle de preescolar, EGB, Batxillerat i FP.	<i>Saó</i> reprova i condemna reiterades vegades aquesta normativa. <i>Saó</i> , tot i que veu positiva la introducció de la llengua en l'escola, considera que el decret és insuficient per a una completa normalització lingüística. Acusa al govern d'UCD d'intentar trencar la unitat de la llengua catalana en introduir el terme secessionista "llengua valenciana".
24 d'octubre de 1979. Lo Rat Penat accepta les Normes del Puig.	En l'article «Les penes i els treballs de Lo Rat» <i>Saó</i> critica a l'entitat per abandonar la normativa fabriana.
7 al 12 Abril de 1980. El XVI Congrés de Llengua i Filologia Romàniques condemna la política lingüística del Consell d'UCD.	<i>Saó</i> publica el comunicat del Congrés «Contra la secessió idiomàtica al País Valencià», signat per 36 eminents filòlegs de diversos països d'Europa, Amèrica del Sud, Canadà i Japó.
20 de maig 1980. El prestigiós romanista Giuseppe Tavani envia una carta a Adolfo Suárez, en la que denuncia l'error científic del Decret de Bilingüisme per no reconèixer la unitat de la llengua.	<i>Saó</i> recolza i publica l'escrit de l'eminent filòleg. Tavani explica al president del Govern espanyol les modalitats dialectals del català i els territoris on es parla, tot negant taxativament que el <i>valencià</i> i el <i>català</i> siguin llengües distintes i autònomes. Qualifica els intents secessionistes de "error macroscòpic".
14 de juny de 1980. La Primera Assemblea d'Intel·lectuals, Artistes i Professionals del País Valencià denuncia l'ocultació de la identitat valenciana i el genocidi cultural contra la llengua pròpia.	<i>Saó</i> publica el «Manifest de Xàtiva», en el qual l'Assemblea condemna també les agressions feixistes contra personalitats del valencianisme nacionalista, alhora que exigeix l'ús del valencià en la ràdio, la creació d'una televisió valenciana i la conversió dels diaris del Movimiento en mitjans democràtics.
Octubre de 1980. IX Premis Octubre. Manuel Sanchis Guarner, Joan Fuster, Josep Maria Castellet, Maria Antonia Oliver, Montserrat Roig i Maria Aurèlia Company condemnen el secessionisme.	<i>Saó</i> informa sobre la setmana dels Premis Octubre i publica el discurs de cloenda de Joan Fuster, titulat «Un adéu de confiança». Fuster afirma que les maniobres contra la unitat de la llengua són un intent d'extirpar i matar el valencià.

Fora com siga, no hem d'oblidar que allò que està minant el procés d'implantació de la llengua en l'ensenyament és el secessionisme. I això té una resposta quasi massiva dels unitaristes que mantenen l'hegemonia en els sectors de la cultura, l'ensenyament i

la universitat. De fet, entre la primavera de 1980 i la tardor de 1982 es succeeixen els comunicats, les cartes, les queixes i les manifestacions de protesta del món de l'educació i la cultura –tant de dins com de fora del país– contra els intents de desmembrament idiomàtic del govern Monsonís. *Saó* recull aquest malestar en un bon nombre d'articles i manifestos. La primera protesta significativa ve del XVI Congrés Internacional de Lingüística i Filologia Romàniques, celebrat a Palma de Mallorca els dies 7 al 12 d'abril de 1980, organitzat per la Càtedra Ramon Llull de la Universitat de Barcelona i l'Estudi General L·lulià de Palma sota el patrocini de la Societé de Lingüistique Romane de França. Davant el caire que estava adquirint el conflicte lingüístic valencià, el comité organitzador del congrés redactà un comunicat de condemna al secessionisme –signat per 36 eminents romanistes estrangers– que fou enviat a Enrique Monsonís. *Saó* no dubta i decideix publicar l'escrit sota el títol «Contra la secessió idiomàtica al País Valencià». El document és una breu però contundent declaració per la unitat de la llengua. Vegem tot seguit el seu contingut.

«Els romanistes sotasignats, aplegats al XVI Congrés Internacional de Lingüística i Filologia Romàniques, manifesten llur satisfacció pels avanços darrerament obtinguts en el procés de normalització de la llengua catalana amb la creació de nous centres d'investigació, la incorporació de la llengua als diversos nivells d'ensenyament, l'increment de la producció bibliogràfica, i d'altres manifestacions culturals, per bé que no encara en la producció escaient als mitjans de comunicació social. S'oposen, tanmateix, als intents de secessió idiomàtica que propugnen al País Valencià certs grups de pressió, per raons desproveïdes de base científica. El català, com qualsevol llengua, té una estructura definida i els romanistes del XVI Congrés consideren rebutjables aquests intents de fragmentació lingüística».¹⁰⁹⁵

¹⁰⁹⁵ «Contra la secessió idiomàtica al País Valencià». *Saó*, num. 28 (maig 1980), p.26. Aquest manifest fou signat per 36 eminents filòlegs: Kurt Baldinger (República Federal Alemanya), Piere Bec (França), Manuel de Paiva Boleo (Portugal), Luis F. Lindley Cintra (Portugal), Eugène Coseriu (República Federal Alemanya), Joseph Cremona (Gran Bretanya) Antonio Geraldo da Cunha (Brasil), Adriano da Gama (Brasil), Gaston Dunlong (Quebec, Canadà), Udo L. Figge (República Federal Alemanya), Gasca Queirazza (Itàlia), Artur Greive (República Federal Alemanya), Giuseppe Grilli (Itàlia), Maria Grosmann (, Itàlia), Albert Henry (Brussel·les, Bèlgica), Herold Hilty (Suïssa), Iorgu Iordan (Romania), Sophia Kantor (Israel), Georg Kremnitz (República Federal Alemanya), Félix Lecoy (França), Alberto Limentani (Itàlia), Helmut Lüdtke (República Federal Alemanya), Michael Metzeltin (Holanda), Kristin Müller (Àustria), Pietro Palumbo (Itàlia), Herbet Peter (Àustria), Max Pfister (República Federal Alemanya), Xavier Ravier (França), Aurelio M. Roncaglia (Itàlia), Takeshi Shimmura (Japó), Georges Straka (França), Koji Takeuchi (Noruega), Giuseppe Tavani (Itàlia), Madaleine Tyssens, (Bèlgica), Alberto Varvaro (Itàlia), Mario Wandruszka (Àustria), Veiko Vääänen (Finlàndia), Max W. Wheeler (Gran Bretanya).

Per altra banda, un dels signants del comunicat, el prestigiós romanista italià Giuseppe Tavani,¹⁰⁹⁶ pren la iniciativa d'enviar pel seu compte una carta al president del govern, Adolfo Suárez, en la que manifesta el seu “estupor i sorpresa” amb el Decret de Bilingüisme en reconèixer una “llengua valenciana” distinta del català. Ho explica de la següent manera: «M’ha xocat particularment la falta de reconeixement, en aqueix Decret, de la unitat lingüística catalana; és a dir, del fet –de sobra conegut per tots els qui sense prejudicis polítics i nacionalistes ens dediquem a la lingüística romànica en general i a la iberoromànica en particular– que les províncies de Barcelona, Girona, Tarragona, Lleida, les illes de Mallorca, Manorca, Eivissa i bona part de les províncies de Castelló, València i Alacant parlen totes la mateixa llengua, mitjançant modalitats dialectals molt menys diferents entre elles que les que hi ha, per exemple, entre els dialectes italians. Dit d’altra manera, entre el valencià i el barceloní hi ha diversitats lingüístiques molt menys accentuades que les que separen el romano del florentino; assegurar que el valencià és una llengua distinta del català és un error macroscòpic des del punt de vista científic, perquè l’estructura fonològica, morfològica, sintàctica i lexicogràfica de les dues varietats catalanes és la mateixa».¹⁰⁹⁷ El filòleg, a més, fa una defensa de la normalització de la llengua al País Valencià. Recomana fer una delimitació d’àrees catalanoparlants i castellanoparlants i desenvolupar una política d’ensenyament d’ambdues llengües en tots els nivells educatius amb absoluta paritat de drets. L’opinió d’un especialista estranger tan rellevant com Tavani és utilitzat pel valencianisme progressista com un argument d’autoritat científica enfront els secessionistes, però la UCD valenciana no fou mai desautoritzada per Suárez. Abril Martorell i Broseta continuaren sense fre de Madrid la seua política anticatalanista.

Poc de temps després la reprovació de la política del Consell arriba de la mateixa intel·lectualitat valenciana. El 14 de juny de 1980 se celebra al Gran Teatre de Xàtiva la primera Assemblea d’Intel·lectuals, Artistes i Professionals del País Valencià, la qual aprova un enèrgic comunicat que denuncia les agressions contra la llengua i cultura autòctones del País Valencià. L’escrit és batejat com el «Manifest de Xàtiva». Veiem

¹⁰⁹⁶ Giuseppe Tavani (Roma, 1914) és considerat un dels principals especialistes del món en llengües iberomàtiques. Especialitzat sobretot en filologia catalana, és catedràtic de Filologia Romànica de la Universitat de la Sapienza de Roma, membre de la Societat de Linguistique Romane, vicepresident de l’Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes, vicepresident de l’Associazione Italiana di Studi Catalani i membre de la Societat Filologica Romana. És doctor Honoris Causa de les universitats de Barcelona, Santiago de Compostela i Lisboa, així com membre de l’Institut d’Estudis Catalans. Tavani va participar el 1986 en el II Congrés Internacional de Llengua Catalana.

¹⁰⁹⁷ GIUSEPPE TAVANI: “Carta al president Suárez”. *Saó* 33 (desembre 1980), p.27. La lletra fou escrita en italià. *Saó* la publica en una pàgina sencera traduïda al català amb una imatge de l’original.

primer què és l'Assamblea i després els continguts de la declaració. Cal destacar la indubtable importància d'aquest aplec, perquè per primera vegada el valencianisme cultural de diverses professions i col·lectius s'uneix i condemna amb una sola veu els atacs conscients a la llengua per part de la dreta política i mediàtica.

L'Assamblea d'Intel·lectuals naix el 1976 amb l'objectiu d'aglutinar el valencianisme progressista cultural per lluitar per la identitat valenciana i la unitat de la llengua i la seua normalització enfront dels intents disgregadors de la dreta. Després de mesos de preparació a través d'una comissió promotora, liderada per Vicent Ventura, l'Assamblea es reuneix per primera vegada a Xàtiva, on aconsegueix aplegar vora 400 persones. Entre els assembleistes inscrits poden citar-se Joan Fuster, Vicent Andrés Estellés, Vicent Ventura, Eliseu Climent, Andreu Alfaro, Doro Balaguer, Vicent Pitarch, Josep Antoni Comes, Joan Francesc Mira, Pere Miquel Campos, Enrique Cerdán Tato, Ricard Blasco, Valerià Miralles, Lluís Alpera, Josep Lozano, Just Ramírez, Artur Heras i Manolo Boix. En aquesta convenció hi ha bastants col·laboradors de *Saó*, fins i tot el mateix director de la revista. Josep Antoni Comes fou un dels integrants del secretariat permanent de l'Assamblea, juntament als col·laboradors de *Saó* Vicent Ventura, Gustau Muñoz, Francesc Pérez Moragon, Josep Lluís Pitarch, Vicent Pitarch, Just Ramírez i Doro Balaguer. Val a dir que l'Assamblea comptava amb l'adhesió d'un bon nombre d'intel·lectuals i artistes d'altres llocs del domini lingüístic català, així com de partits d'esquerra, sindicats i diverses entitats culturals valencianes.¹⁰⁹⁸

Els intel·lectuals reunits a Xàtiva qualifiquen la situació del moment de “genocidi cultural com a conseqüència d'una vella política antinacional continuada actualment per la UCD”. Denuncien que tot això “s'emmarca dintre del context d'una política cultural generalitzada, autoritària i centralista”, que es manifesta sobretot en la “censura en activitats artístiques, la repressió a les llibertats d'expressió i la política de consens i tebiesa dels partits polítics que estan al Parlament, els quals no han sabut oposar-se a aquesta situació”. El «Manifest de Xàtiva» és un document molt clarificador de com se sentia d'agredit i d'incòmode socialment el valencianisme d'arrel fusteriana davant el populisme, la demagògia i la violència d'una dreta sense cultura democràtica que havia aconseguit –amb el suport dels mitjans de comunicació afins– posar el poble en contra precisament dels que veritablement havien lluitat en el franquisme (i ho continuen fent en la Transició) per la recuperació de la identitat valenciana. El blaverisme s'apropia de

¹⁰⁹⁸ “Primera Assamblea d'Intel·lectuals, Artistes i Professionals del País Valencià”. *Saó* núm. 29 (juny 1980), p.22.

la *valencianitat vertadera* i aconseguix que el poble veja els valencianistes progressistes com *antivalencians catalanistes*. Tot seguit reproduïm textualment els vuit punts del «Manifest de Xàtiva» amb la intenció d'evitar esbiaixar els seus continguts per mostrar l'elevat grau de virulència que estava assolint el conflicte identitari i com d'irreconciliables eren els dos corrents enfrontats.

«1. Denunciem la constant ocultació de la identitat nacional del País Valencià, així com el continu falsejament de la seua història, que es tradueixen en negar la nostra realitat històrica, amagant la nostra catalanitat, impedit els lligams amb Catalunya i les Illes Balears, i rebutjant la senyera històrica que ens identifica, ens és comuna, i, a més a més, ha estat el símbol nacional en la lluita antifranquista.

2. Refusem el Decret de Bilingüisme y el projecte d'Ordre Ministerial que el desenvolupa perquè aquesta política del partit del Govern persegueix la ràpida agonia de la llengua, al no establir de manera efectiva l'obligatorietat del seu ensenyament i no garantir el seu nivell universitari. D'aquesta manera es vol contribuir a la dissolució de la nostra consciència nacional.

3. Defensem la unitat de la llengua catalana parlada amb diverses modalitats a Andorra, la Catalunya Nord, el Principat, el País Valencià, les Illes Balears, l'Alguer i la Franja aragonesa.

4. Exigim la llibertat del nostre poble per autogovernar-se en totes aquelles matèries que integren la nostra vida política, cultural, social, econòmica i administrativa.

5. Protestem pels continus atemptats contra les persones que defensen símbols propis del País Valencià. Exigim d'immediat l'ús de la nostra llengua a la ràdio, la creació d'una televisió valenciana i la conversió dels diaris dependents de la cadena "Medios de Comunicación del Estado" (*Levante, Información, Mediterráneo*) en instruments democràtics al servei d'una informació objectiva i de la recuperació cultural del poble valencià.

6. Denunciem la constant manipulació de les manifestacions culturals del poble amb l'intent interessat de dividir-lo i enfrontar-lo i, així mateix, de contraposar demagògicament els diversos sectors intel·lectuals amb la resta de les classes populars.

7. Denunciem les maniobres de la dreta reaccionària, que per a defensar els seus exclusius interessos, intenta amagar els problemes reals del País: atur, crisi econòmica, ofegament del procés autonòmic... donant volada a tot

tipus de mesures xovinistes i feixistitzants.

8. Exigim el dret a l'autodeterminació dels pobles i el respecte a totes les llibertats individuals i socials. Així mateix, refusem: els atemptats contra el nostre patrimoni artístic i ecològic; totes les lleis i pràctiques socials que repreneixen la dona (penalització de l'avortament, restriccions al divorci...), els homosexuals i d'altres comportaments socials avui marginats».¹⁰⁹⁹

Saó assumeix plenament les denúncies i reivindicacions d'aquest manifest. I més encara, l'Assemblea d'Intel·lectuals tampoc escatima retrets a l'esquerra parlamentària. En les conclusions del manifest critica la blanesa dels socialistes i comunistes valencians i els demana “una assumpció més responsable de la nostra qüestió nacional i una defensa conseqüent del procés de redreçament cultural i de plena autonomia per al País Valencià a través de l'article 151”.¹¹⁰⁰ No serà aquest l'únic toc d'atenció a l'esquerra. En novembre del mateix any, quan ja està decidit per la UCD reconduir l'autonomia valenciana per la via constitucional del 143, el Secretariat Permanent de l'Assemblea acusa els partits parlamentaris d'estar negociant l'Estatut clandestinament i critica “el clima de xantatge permanent per part de la UCD i de les concessions successives del PSPV-PSOE i del PCPV (PCE)” en les negociacions.¹¹⁰¹

Enmig d'aquest embolic polític no hem d'oblidar el blaverisme cultural, representat per Lo Rat Penat i l'Acadèmia de Cultura Valenciana (ACV). Com és sabut, Lo Rat Penat l'havia fundat Constantí Llobart al segle XIX. Fins a 1979 aquesta entitat havia reconegut la unitat de la llengua catalana i durant el franquisme va usar les Normes de Castelló en els seus escrits i cursos. El 24 d'octubre de 1979 l'assemblea de l'entitat accepta les Normes del Puig i obliga a dimitir Emili Beüt de la presidència, essent substituït pel secessionista Xavier Casp. Així mateix, l'ACV és una evolució del Centre de Cultura Valenciana, entitat pública depenent de la Diputació de València. L'últim president provincial franquista, l'anticatalanista Ignacio Carrau, reconvertí l'antic centre en l'ACV com a bastió cultural del blaverisme contra la Universitat de València i el valencianisme fusterià. L'ACV serà la promotora de les Normes del Puig. Aquestes dues entitats són diana fàcil de les crítiques de *Saó*, especialment Lo Rat Penat per haver

¹⁰⁹⁹ «Manifest de Xàtiva». *Saó* núm. 29 (juny 1980), p.22-23.

¹¹⁰⁰ *Ob. Cit.* «Manifest de Xàtiva». p.23.

¹¹⁰¹ “Assemblea d'Intel·lectuals, Artistes i Professionals del País Valencià”. Comunicat del Secretariat Permanent de l'Assemblea. *Saó*, núm. 32 (novembre 1980), p.13.

abandonat la normativa fabriana. Vicent Cardona escriu un article molt crític contra l'entitat publicat, titulat «Les penes i els treballs de Lo Rat», on fa un repàs a la lloable trajectòria cultural unitarista de l'entitat, però reprova la falta de serietat i coherència que suposa haver renunciat a l'edició de llibres, cursos de llengua, els Jocs Florals de literatura i altres activitats culturals que aquesta entitat havia promogut sense complexes fins a 1979 fidel a la unitat de la llengua.¹¹⁰²

Tanmateix una de les coses que més preocupa al valencianisme cultural en aquest moment és que el futur Estatut no reconegués la unitat de la llengua catalana. A l'altura de 1980 això encara no estava tancat, però a la vista de com avançaven les negociacions estatuàries i el caire que estava adquirint l'escalada de violència blavera, tot apuntava que el projecte estatuari resultant no admetria la unitat lingüística. El món de la cultura desconfiava dels partits parlamentaris, els acusava de claudicar en aspectes bàsics de la personalitat valenciana. Per això l'Assemblea d'Intel·lectuals avisa que “s'oposarà fins i tot amb l'organització de desobediència civil a la negació o ignorància de la unitat de la llengua catalana, de la qual el valencià és part fonamental i inseparable, especialment tenint en compte que tot escissionisme lingüístic –més enllà de les legítimes variants reconegudes per la filologia romànica– condueix inexorablement a la desaparició de la llengua dels valencians com a forma normalitzada d'expressió i comunicació”. I adverteix que si en el futur Estatut es consuma el secessionisme idiomàtic, així com la renúncia a la històrica Senyera de les quatre barres i el nom de “País Valencià”, denunciarà el cas valencià “als organismes internacionals encarregats de defensar els drets humans contra els intents de genocidi cultural i nacional dels pobles oprimits”.¹¹⁰³

El cert és que en la tardor de 1980 els ànims estan molt caldejats. El valencianisme progressista veu esvair-se el seu model nacionalitari entre la boira gris del pactisme polític. De fet, el sopar dels IX Premis Octubre, celebrat a l'hotel Astòria de València, focalitza tota l'atenció en el conflicte lingüístic. Els discursos del professor Manuel Sanchis Guaner i dels escriptors Josep Maria Castellet, Maria Antonia Oliver, Montserrat Roig, Maria Aurèlia Company i Joan Fuster són vertaders al·legats en defensa de la unitat de la llengua i de condemna absoluta als intents de trossejar-la en diverses ortografies.¹¹⁰⁴ El parlament de cloenda de Joan Fuster –titulat «Un adéu de

¹¹⁰² VICENT CARDONA: «Les penes i els treballs de Lo Rat». Saó, núm.26 (març 1980), p.6.

¹¹⁰³ *Ob.cit.* “Assemblea d'Intel·lectuals, Artistes...” Saó 32, p.13.

¹¹⁰⁴ Les intervencions d'aquests autors es troben resumides en RAMON HARO: “IX Premis Octubre”. Saó, núm. 32 (novembre 1980), p.25.

confiança» i publicat en *Saó* – és molt categòric en aquest sentit.¹¹⁰⁵ L'assagista de Sueca afirma que les maniobres secessionistes són un intent d'ofegar, extirpar i matar el valencià. Fuster dóna en el clau. Transcrivim tot seguit un fragment del discurs on analitza el problema amb la seua habitual causticitat.

«He dit que la maniobra va “contra l'idioma”. Podríem dir-ne, també “contra la unitat de l'idioma”. Tanmateix la “unitat de l'idioma” mentre hi haja algú que el parle i tinga consciència de parlar-lo, no quedarà mai a la mercè d'una ortografia grotesca ni de la ignorància vociferant d'un grup de paranoides, per més recursos de què disposen o més agressivitat que manifesten. La “unitat de l'idioma” és un fet objectiu, i ells mateixos, a la seua manera, la confirmen només en obrir la boca. Parlar “en valencià” és parlar “en català”, els agrada o no: la fauna que s'anomena “anticatalanista”, quan parla “en valencià” –que no és sempre, ni tan sols sovint–, està parlant “en català”, encara que no ho vulga o no ho sàpia. El problema és tot un altre. El problema és que volen ofegar el “valencià”, tracten d'estirpar-lo, de matar-lo, de postergar-lo definitivament a la condició de patuès insalvable, prolongant així una tàctica multiseccular de la nostra classe dominant».¹¹⁰⁶

La paralització del Pla Experimental per a l'Ensenyament del Valencià a l'inici del curs aviva més encara el malestar. UCD interpreta el Decret de Bilingüisme al seu arbitri i intenta avalar els títols de llengua del GAV i Lo Rat Penat, però no desenvolupa el decret en el sentint de continuar i ampliar el Pla Experimental, cosa que implica l'incompliment de la normativa. Davant d'aquesta situació, ACPV encarrega un informe jurídic que retrau aquestes irregularitats, per la qual cosa recomana als mestres unitaristes que continuen donant valencià seguint els temaris i llibres del Pla Experimental. *Saó* recolza el posicionament d'ACPV i critica sense embuts la política de la Conselleria. Els articles de Paco Blay són concloents en aquest sentit, com hem explicat més amunt. Però no acaba ací la cosa. En novembre de 1980 *Saó* publica el Quadern «Al voltant de l'ensenyament en valencià» en la que fa un repàs crític de la

¹¹⁰⁵ JOAN FUSTER: “Un Adéu de confiança”. *Saó*, núm. 32 (novembre 1980), p.15. *Saó* reproduïx íntegrament el discurs de cloenda dels IX Premis Octubre de 1980, tot denunciant que “una vegada més, la premsa local no ha considerat digne de què figurés en les seues pàgines”. Joan Fuster havia estat fent el discurs de tancament dels Premis Octubre des de l'any 1971. En 1980, tot i que l'al·locució de Fuster gira al voltant del problema de la llengua, l'assagista vol acomiadar-se d'aquesta funció i demana que l'any vinent siga altra persona que faça aquest parlament, d'ací el títol “Un Adéu de confiança”.

¹¹⁰⁶ *Ob cit.* FUSTER: “Un Adéu de confiança”. *Saó*,. 32.p.15

situació.¹¹⁰⁷ L'article editorial d'aquest número, titulat «No a la secessió idiomàtica», és bastant aclaridor quant a la ideologia nacionalista de la revista. *Saó* denuncia que el que pretén realment el moviment secessionista és mantenir la superioritat del castellà i marginalitzar el català. L'argumentació que hi dóna *Saó* està en concordança amb el discurs de Fuster en la nit dels Octubre. Ho dilucida així:

«Els agrade o no als anticatalanistes, parlar “en valencià” és parlar “en català”, deia Fuster en l'acte de Cloenda dels Premis d'Octubre d'enguany. La “unitat de l'idioma” és un fet tan objectiu i científic, explicat fins a la sacietat per veus més autoritzades que la nostra, que en dedicar aquest número al tema sols volem cridar ben fort contra la secessió idiomàtica i dir que no estem disposats a consentir-la. (...) Encara que sembla a voluntarisme desesperat, cal conscienciar-nos de què és l'hora de l'acció i no de les lamentacions ni de les discussions inútils. Per això tampoc volem caure en el joc que ens han muntat sobre la “qüestió de noms”.

(...) Amb l'excusa del nom es va contra la substància. Perquè tan de bo si els defensors d'eixa pretesa nova “llengua valenciana” la parlaren i obligaren a aprendre-la a tothom. En poc de temps, malgrat la particular ortografia, s'adonarien de què el 99% d'allò que parlen i escriuen és correcte català. I com que ho saben, ni la conreen ni la conrearan mai. Emparant-se en interpretacions sibil·lines del bilingüisme existent i en exaltacions espanyolistes, fruit de la mala consciència [identitària] valenciana, continuen i continuaran parlant i imposant el castellà fins a reduir el valencià a la llengua d'anar per casa. És la tàctica de sempre de la nostra classe dominant. Si de cas, ara amb més força política i amb més diners».¹¹⁰⁸

El desassossec del món de la cultura i l'educació va *in crescendo*. El novembre de 1980 el Col·legi de Doctors i Llicenciats de València s'afegeix a la protesta contra el Decret de Bilingüisme. Aquesta entitat és una de les més representatives del sector educatiu, agrupava 4.800 col·legiats de Filosofia i Lletres i Ciències. La junta de govern d'aquesta organització havia demanat diverses vegades una reunió amb Enrique

¹¹⁰⁷ Quadern «Al voltant de l'ensenyament en valencià». *Saó*, núm.32 (novembre 1980), p. 3 i 8-25. Aquest Quadern inclou els articles de RAFAEL LL. NINYOLES: “Del conflicte lingüístic al País Valencià”; JOAN FUSTER: “Un adéu de confiança”; RAMON HARO: “IX Premis d'Octubre”; PACO BLAI: “¡Ja hi ha prou!”; i VICENT BADIA: “Reflexions de l'element rector prop del fet diferencial”. A més a més, el Quadern recull un comunicat sobre la unitat de la llengua de l'Assemblea d'Intel·lectuals, Artistes i Professionals del País Valencià i diversos articles sobre l'ensenyament del català a les comarques de la Costera, la Safor, la Marina Alta i l'Horta, elaborats per col·lectius de mestres d'aquestes comarques.

¹¹⁰⁸ «No a la secessió idiomàtica». Article editorial. *Saó*, núm.32 (novembre 1980), p.3.

Monsonís i el delegat provincial del Ministeri d'Educació per tractar el problema de l'ensenyament de la llengua, però els dirigents d'UCD no sols no els concedeixen cap audiència sinó que a més exclouen el col·legi de la Comissió Mixta de Bilingüisme, contràriament al que ocorre en altres comunitats autònomes bilingües on els col·legis de llicenciats estan integrats en tals comissions. Aquest menyspreu és contestat amb un contundent comunicat de premsa. *Saó* es fa ressò de la queixa i publica la declaració. El Col·legi de Doctors i Llicenciats denuncia la seua exclusió de la Comissió Mixta i l'intrusisme que està propiciant la Conselleria d'Educació en autoritzar els títols del GAV i Lo Rat Penat. El Col·legi reivindica el paper de la Universitat com a màxima instància científica i tècnica en l'expedició de títols. Igualment condemna les maniobres d'UCD en la Comissió Mixta per fer aparèixer la Universitat com a extremista. «Denunciamos –exhorta el comunicat– el intento de desprestigio y aislamiento de la Universidad y alertamos a la sociedad sobre el mismo, pues en cualquier lugar donde se produce esa disociación entre la Universidad y la sociedad en la que debe estar inmersa, es inmediata la decadencia cultural y la colonización».¹¹⁰⁹

I per si fora poc per enutjar més encara el món de l'ensenyament, en la tardor de 1980 els blavers difonen una versió falsa del dictamen *La lengua de los valencianos*, signat el 1975 per destacats membres de la Real Academia Española de la Lengua i la Real Academia de la Historia, en el que reconeixen la unitat del català. Sis anys després, en plena Batalla de València, el blaverisme no mostra cap escrúpol i edita sense citar la procedència una versió manipulada del citat dictamen on s'afirma que el “valenciano es un idioma autóctono del Reino de Valencia y que el catalán provino del valenciano, por lo que se le debe considerar dialecto”. La resposta de *Saó* no tarda en arribar. La revista denuncia la mentida en l'article «Una qüestió d'ètica» on publica el dictamen original juntament amb la versió falsificada pels secessionistes per tal que els lectors puguin comparar les dues i adonar-se'n de l'engany. L'escrit aclaratori el signa la Comissió Diocesana Justícia i Pau de València, entitat catòlica progressista que titlla la maniobra de “fet ignominós”. El vertader dictamen reafirma la unitat de la llengua i qualifica de “culturalmente aberrante todo intento –como el que contemplamos– de desmembrar el País Valenciano de la comunidad idiomática y cultural catalana”.¹¹¹⁰ Cal recordar que el

¹¹⁰⁹ El comunicat està escrit en castellà. “Colegio de Doctores y Licenciados. Declaración de la junta de gobierno sobre la Comisión Mixta de Bilingüismo. *Saó*, núm. 32 (novembre 1980).

¹¹¹⁰ “Una qüestió d'ètica”. Escrit de la Junta Diocesana de Justícia i Pau de València. *Saó*, 34 (gener-febrer 1981), p.5. La versió original del dictamen *La Lengua de los valencianos* és la següent:

dictamen de 1975 fou propiciat per donar suport a Sanchis Guarner contra els atacs que estava rebent per part de sectors secessionistes. A més, és important destacar que el cardenal Vicente Enrique Tarancón va signar temps després aquest dictamen a favor de la unitat lingüística, concretament el 30 de juny de 1975. Aquesta adhesió li costaria – deu anys més tard– el boicot del blaverisme, justament el 1985 quan el Conseller de Cultura, Ciprià Ciscar, el vol integrar en el Consell Valencià de Cultura, per la qual cosa AP i UV el veten i l’acusen de catalanista, encara que temps després el religiós entra en una llista de consens dins de la quota del PSOE.¹¹¹¹ La postura de Tarancón respecte a la llengua ha estat també un dels motius pels quals *Saó* sempre ha admirat i recolzat la figura del cardenal.

La circulació dels fals dictamen de *La lengua de los valencianos* no és casual. Ix a la llum en un moment que el Senat debatia sobre el nom de la llengua com a conseqüència d’una interpel·lació al Govern sobre el Decret de Bilingüisme feta pel senador socialista Josep Bevià, el 28 de setembre de 1980. En el debat intervenen, a més de Bevià, els també senadors valencians Alfons Cucó (PSOE) i Manuel Broseta (UCD) i el Ministre d’Educació, Juan Antonio Ortega y Díaz-Ambrona (UCD). La premsa dóna publicitat al debat, especialment *Levante* que a partir del 14 d’octubre publica les intervencions dels senadors. *Saó* no es manté al marge i analitza també aquest esdeveniment en l’article «La llengua del valencians, catalans i balears al Senat», d’Antoni Sempere. El debat, segons Sempere, estava ja mort en origen ja que no serveix per canviar el Decret de

«Los firmantes, miembros de número de las Academias de la Lengua y de la Historia, habiendo conocido la peculiar controversia que durante meses pasados se ha hecho pública en diversos órganos de prensa valencianos, acerca del origen de la lengua hablada en la mayor parte de las comarcas del País Valenciano, y a petición de personas interesadas en que demos a conocer nuestra opinión sobre este asunto, científicamente aclarado desde hace muchos años, deseamos expresar, de acuerdo con todos los estudiosos de las lenguas románicas: Que el “valenciano” es una variante dialectal del catalán. Es decir, del idioma hablado en las Islas Baleares, en la Cataluña francesa y española, en una franja de Aragón, y en la mayor parte del País Valenciano, el principado de Andorra y en la ciudad sarda del Alguer. Por todo ello, nos causa sorpresa ver este hecho puesto públicamente en duda y aún asperamente impugnado, por personas que claramente utilizan sus propios prejuicios como fuente de autoridad científica, mientras pretenden ridiculizar e incluso insultar a personalidades que, por su entera labor, merecen el respeto de todos y en primer lugar el nuestro. Se hace fácil suponer que tras esas posiciones negativas se ocultan consideraciones y propósitos que en nada se relacionan con la verdad de un hecho suficientemente claro para la filología y para la historia. Es culturalmente aberrante todo intento –como el que contemplamos– de desmembrar el País Valenciano de la comunidad idiomática y cultural catalana por la que, como escritores e intelectuales españoles, no tenemos sino respeto y admiración, dentro de la cual el País Valenciano ha tenido y tiene un lugar tan relevante».

Aquest dictamen fou signat per Damaso Alonso, Jesús Pabón, Agustín Millares, Vicente Aleixandre, Emilio Alarcos, Fernando Lázaro Carreter, Antonio Buero Vallejo, Alonso Zamora Vicente, Tomás Navarro Tomás, Salvador de Madariaga, Luis Rosales, Pedro Sainz Rodríguez, Marqués de Lozoya, Pedro Lain Estralgo, Miguel Batllori, Ramón Carande, José María Pemán i Camilo José Cela.

¹¹¹¹ FÚLVIA NICOLÀS: “El Tarancón que no recorda ningú”. *El Temps*, 547 (desembre 1994), p.22-27.

Bilingüisme, que continua intocable. Bevià i Cucó defensen la unitat de l'idioma, Broseta manté la individualitat de la *llengua valenciana* respecte del català, mentre que Díaz-Ambrona no es mulla i afirma que es tracta d'un problema polític que cal resoldre'l comptant amb la voluntat del poble valencià i la ciència. Antoni Sempere dóna en la clau del problema: «La conclusió del debat senatorial és que no ha aprofitat per a res, doncs, els problemes no se solucionen allí on són, sinó en la cúspide dels partits d'UCD i el PSOE els quals, a espatlles de la “voluntad de los valencianos” i amb el màxim secret, ho decideixen tot. Mentre que aquests senyors no es posen d'acord, ni arguments científics ni poble valencià aprofiten per a massa cosa».¹¹¹²

L'any 1981 comença amb l'aplec de la II Assemblea d'Intel·lectuals, Artistes i Professionals, que se celebra a la Sala Escalante de València el dia 31 de gener, sota el lema «Per la unitat de l'idioma, per una cultura popular». Assisteixen unes 300 persones. *Saó* està present. És precisament Josep Antoni Comes qui llegeix l'acta de la sessió anterior i coordina les intervencions. La novetat d'aquest acte és la intervenció dels polítics Rafael Garró (PCPV) i Alfons Cucó (PSPV-PSOE), els quals exposen la postura dels seus respectius partits sobre la llengua, símbols i política autonòmica. Ambdós afirmen, segons recull *Saó* en la crònica de l'acte, que llurs respectius partits recolzen la via del 151 d'accés a l'autonomia, la senyera quatrribarrada i la unitat de la llengua, que són “punts innegociables”. Asseguren també que des de la tardor de 1979 no havien hagut converses oficials amb la UCD –però sí contactes informals sense apropament de postures– per desbloquejar el procés autonòmic.¹¹¹³ El cert és que unes setmanes després, a partir del cop d'Estat del 23-F, el camí cap a l'autonomia dóna un gir de 180 graus en direcció contrària a la que afirmaven els dos polítics com a “punts innegociables”. A partir del 23-F tot serà negociable en l'Estatut, incloent la llengua.

¹¹¹² ANTONI SEMPERE: “La llengua del valencians, catalans i balears al Senat”. *Saó*, núm.32 (novembre 1980), p.4-5.

¹¹¹³ ANTONI SEMPERE: “II Assemblea d'Intel·lectuals, Artistes i Professionals del País Valencià”. *Saó*, núm. 34 (gener-febrer 1981), p.23. En aquesta Assemblea assistiren els principals patums del nacionalisme, com ara Joan Fuster, Andreu Alfaro, Vicent Ventura, Vicent Andrés Estellés, Ricard Blasco, Pere Riutort, Josep Guia, Ernest García, Vicent Álvarez, Emèrit Bono, Francesc Pérez Muntaner, Vicent Pitarch, Doro Balaguer i Francesc de Paula Burguera, entre altres.

II. Posicionament de Saó sobre la qüestió lingüística valenciana en els àmbits de la política, l'ensenyament i la cultura (1976-1983)	
Esdeveniment	Resposta de Saó
Octubre de 1980. Informe Jurídic Acció Cultural del País Valencià. Denuncia les il·legalitats de la Conselleria d'Educació en l'aplicació Decret de Bilingüisme i recomana als mestres que continuen donant valencià.	<i>Saó</i> recolza la proposta. Paco Blai denuncia en l'article «L'ensenyament del valencià, poc convincent» la denominació <i>llengua valenciana</i> en el Decret de Bilingüisme, els intents de la Comissió Mixta de Bilingüisme d'oficialitzar els títols de valencià del GAV i Lo Rat Penat, i els entrebancs que posa la conselleria al Pla Experimental.
Novembre de 1980. El Conseller d'Educació, Peris Soler, paralitza l'ensenyament del valencià. S'inicia el curs sense aplicar el Decret de Bilingüisme.	<i>Saó</i> publica el Quadern «Al voltant de l'ensenyament en valencià». Defensa una escola arrelada al País i a la seua llengua, història i cultura. En l'editorial «No a la secessió idiomàtica» acusa al secessionisme de voler mantenir la superioritat del castellà.
Novembre de 1980. El Col·legi de Doctors i Llicenciats València, que agrupa 4.800 col·legiats, critica la seua exclusió de la Comissió Mixta de Bilingüisme.	<i>Saó</i> publica el comunicat del Col·legi, el qual reivindica el paper de la Universitat com a màxima instància científica per a expedir títols de professor de valencià. Denuncia i condemna també les coaccions que pateixen els mestres del Pla Experimental del Valencià.
Desembre de 1980. Els blavers difonen un fals dictamen de les acadèmies la llengua i història espanyoles on s'afirma que el <i>valencià</i> és un idioma autònom i diferent del <i>català</i> .	<i>Saó</i> denuncia la mentida i publica el vertader dictamen, que fou signat el 1975 per eminents intel·lectuals, encapçalats per Damaso Alonso. El dictamen reconeix la unitat de la llengua i qualifica de “culturalment aberrante” tot intent de “desmembrar el País Valencià de la comunidad idiomàtica y cultural catalana”.
31 de gener 1981. II Assemblea d'Intel·lectuals, Artistes i Professionals del País Valencià. Enèrgica condemna al secessionisme idiomàtic.	<i>Saó</i> publica el comunicat de l'Assemblea «Aturar la barbàrie». Subratlla que mantenir la unitat normativa de la llengua ofereix avantatges culturals, econòmics i socials per al poble valencià. En canvi el secessionisme suposa la mort lenta de la llengua.
7 de març de 1981. Presentació de les normes secessionistes de les Normes del Puig al monestir d'aquest municipi de l'Horta.	<i>Saó</i> condemna en successius editorials i articles aquesta normativa i la irresponsabilitat d'UCD per donar suport a aquesta maniobra. Afirmar que el secessionisme posa en perill la pervivència de la llengua.
Març de 1982. <i>Saó</i> demana la dimissió de la Consellera d'Educació, Amparo Cabanes, per recolzar els secessionistes.	En l'editorial «Desemparada Cabanes, ves-te'n», <i>Saó</i> anima a les entitats cíviques a exigir la dimissió de la consellera. <i>Saó</i> fa responsables a la UCD per haver nomenat Cabanes, i al PSOE per haver-ho beneït.

L'Assemblea, malgrat les manifestacions dels dos polítics de l'esquerra dient que encara no hi havia res perdut, no pot obviar els entrebancs de la Comissió Mixta de Bilingüisme a l'ensenyament de la llengua i la situació de menyspreu que viu la Universitat i Sanchis Guarner en aquest organisme. Tampoc poc deixar de costat l'Assemblea el fet que el moviment secessionista –més envalentit ara amb les Normes del Puig i l'Acadèmia de Cultura Valenciana– va guanyant adeptes entre la dreta i

amplis sectors de la població de l'Horta. És per això que l'Assemblea demana aturar en sec el perill secessionista. Fa una crida a l'Ajuntament i la Diputació de València –dos institucions governades pel PSPV-PSOE– per a que disolguen l'Acadèmia de Cultura Valenciana, i insta als organismes públics que “no ajuden de cap forma a institucions que van en contra de la unitat de la nostra llengua”. L'Assemblea té també paraules d'agraïment i reconeixement als ensenyants de la llengua i la “labor infatigable de Sanchis Guarner en la Comissió de Bilingüisme”, alhora que demana a la Universitat que Joan Fuster siga anomenat catedràtic de literatura catalana. Finalment reclama als partits que les negociacions de l'Estatut siguen públiques.¹¹¹⁴

Realment l'Assemblea d'Intel·lectuals desconfia dels dirigents polítics, als que acusa de negociar l'Estatut d'esquenes a l'opinió pública i de manca de fermesa a l'hora de defensar la llengua vernacle. L'estancament del procés autonomista pel conflicte identitari posa en entredit la capacitat de la classe política per trobar solucions factibles. Davant d'això, l'Assemblea publica en *Saó* un suggeridor comunicat, titulat «Aturar la barbàrie», en el que remarca –sense abandonar els arguments filològics i històrics que sustenten la unitat idiomàtica– els valors i avantatges culturals i econòmics que suposen per al poble valencià mantenir l'ortografia unitarista. Així mateix, aquest escrit va més enllà del repetit discurs de denuncia i crítica a les incongruències dels secessionistes, que també les cita i recorda, per a subratllar els beneficis socials de la unitat lingüística. Els autors del comunicat exposen així la seua argumentació:

«En separar el valencià dels altres parlars catalans, com se separa una branca del seu arbre, s'està contribuint a la mort de l'idioma a les nostres terres, ja que se'l desposseix del seu abric natural (els quasi nou milions de parlants), se'l priva de l'intercanvi enriquidor amb els altres dialectes, se'l condemna a una literatura solitària, se li tallen les seues possibilitats d'utilització editorial, científica, administrativa, periodística i literària. La secessió del valencià suposa el seu aïllament, i en conseqüència la seua reducció a una llengua engabiada i domèstica, incapaç de competir amb els poderosos mitjans de la llengua oficial de l'Estat. (...) En comptes de defensar les diferències dialectals amb els altres parlars catalans, el que es

¹¹¹⁴ SEMPERE. *Ob cit.* p.23.

fa és condemnar-lo com a llengua de cultura. ¿És això el que volen els nostres polítics? Doncs això és la barbàrie».¹¹¹⁵

Però en política les coses sempre poden anar de mal en pitjor. El nomenament d'Amparo Cabanes com a Consellera d'Educació, el setembre 1981, lluny de calmar les aigües lingüístiques les agita fins a l'extrem de provocar la tempesta perfecta.¹¹¹⁶ Aquesta professora de paleografia i història medieval de la Universitat de València aconsegueix en pocs mesos tirar-se damunt el món de la cultura i l'ensenyament. No és per a menys. Cabanes aconsegueix en poc de temps oficialitzar les Normes del Puig en el Consell, legalitzar els títols de valencià del GAV i Lo Rat Penat per mitjà d'un decret, i convocar 200 noves places de mestre amb la intenció de contractar titulats secessionistes de les entitats abans citades. Cabanes havia donat un pas extremadament perillós cap a la escissió idiomàtica que troba una ràpida resposta de les universitats, la intel·lectualitat i la immensa majoria d'ensenyants. Durant el mandat de Cabanes es multipliquen les concentracions en instituts i universitats, els comunicats de sindicats i d'associacions culturals i docents contra la seua política, així com escrits i declaracions en premsa exigint la seua dimissió. *Saó* és una de les publicacions que demana la dimissió de la consellera. De igual manera, les diades nacionalistes del 25 d'Abril i el 9 d'Octubre de 1981 i 1982 es converteixen en clams multitudinaris exigint la marxa de Cabanes, així com la de Broseta i Abril Martorell, que són considerats els cervells intel·lectuals del secessionisme. Un dels crits més corejats en les manifestacions nacionalistes és «Abril, Broseta, Cabanes, fora del país!». L'atemptat en bomba a Joan Fuster havia contribuït a radicalitzar més el valencianisme nacionalista. La fustigació de la dreta a la unitat de la llengua aconsegueix traure al carrer el valencianisme progressista amb un elevat grau d'irritació com no s'havia vist fins ara. Per als nacionalistes, amb Cabanes s'havien aplegat els quatre genets de l'apocalipsi lingüístic, açò és, ella mateixa amb Manuel Broseta, Abril Martorell i María Consuelo Reyna.

¹¹¹⁵ "Aturar la barbàrie". *Saó*, núm. 39 (gener 1981), p. 6. Es tracta del comunicat de la II Assemblea d'Intel·lectuals, Artistes i Professionals del País Valencià. El signen els membre del secretariat permanent de l'Assemblea: Doro Balaguer, Josep Antoni Comes, Francesc Fuster, Emili Marin, Vicent Martínez Sancho, Valerià Miralles, Elvira Mondragón, Gustau Muñoz, Joan Oleza, Francesc Pérez Moragon, Jaume Pérez Muntaner, Josep Lluís Pitarch, Vicent Pitarch, Just Ramírez i Vicent Ventura.

¹¹¹⁶ Amparo Cabanes Pecourt (València, 1938) fou Consellera d'Educació del govern d'Enrique Monsonís entre setembre de 1981 i novembre de 1982. A continuació, durant un curt període de temps, seria Consellera sense cartera al govern de Lerma. Més endavant formà part de les llistes electorals de la coalició d'AP i UV en les eleccions autonòmiques de 1983, però no va aconseguir l'acta de diputada. En els últims anys de la seua carrera professional ha exercit de catedràtica de paleografia a la Universitat de Saragossa. Ha estat també fins a 2009 presidenta de la Real Academia de Cultura Valenciana.

La línia de *Saó* durant el mandat de Cabanes no pot ser més crítica. *Saó* condemna en successius editorials i articles les Normes del Puig i la irresponsabilitat d'UCD per donar suport a aquesta maniobra. Reitera moltes vegades que el secessionisme posa en perill la pervivència de la llengua. Josep Antoni Comes, Paco Blai, Joan Lluís Sanxis, Vicent Cardona i Josep Lluís Pitarch, entre altres, condemnem no sols el secessionisme sinó també la congelació del Decret de Bilingüisme en allò referent a la implantació progressiva del valencià a l'escola. *Saó* és converteix en la tribuna dels sectors intel·lectuals i docents contra la política de Cabanes. Especialment forta és la protesta dels professors, ACPV, CCOO i FETE-UGT contra la implantació dels títols del GAV i Lo Rat Penat i el sistema de contractació de mestres de valencià. *Saó* dona el seu suport a aquesta mobilització. En última instància la revista també demana responsabilitats polítiques, culpa a la UCD per haver nomenat Cabanes i al PSOE per haver-ho consentit. Tota aquesta oposició la plasma *Saó* en el flamant editorial «Desemparada Cabanes, ves-te'n», de març de 1982, on exigeix la dimissió de la consellera i anima a les entitats cíviqües valencianistes a secundar aquesta proposta. Creiem interessant reproduir uns fragments d'aquest editorial, perquè reflecteix de forma molt viva l'elevada temperatura que havia assolit el conflicte lingüístic i el fort malestar dels mestres i del valencianisme cultural d'arrel fusteriana contra l'ofensiva del blaverisme idiomàtic. Per al valencianisme progressista, Amparo Cabanes representava una espècie de Pandora que havia destapat la caixa de tots els mals que afligien la llengua, i sols havia deixat com a únic ítem d'esperança la seua dimissió.

«Desemparada Cabanes, ves-te'n!»

La dimissió de la senyoreta Cabanes, consellera d'Educació del País Valencià, ha estat demanada ininterrompudament des de l'endemà del seu nomenament. I a la mida que transcorre el temps, les seues dissortades actuacions i omissions la fan inajornable. I no precisament perquè no resolga cap dels problemes que l'ensenyament en generals té plantejats, que això tothom sap que està molt embolicat i que s'ha de resoldre des de Madrid amb una visió d'Estat, sinó per la seua incapacitat per a solucionar un problema propi del país i pel qual ja hi ha directrius legals suficients: l'ensenyament del valencià a les escoles. No sols no ho ha solucionat sinó que ho entrebanca tot el que pot i més amb circulars i declaracions insultants per a la llengua dels valencians i s'aprofita del càrrec per a desautoritzar els esforços positius que d'altres institucions, com per exemple la Institució Alfons el Magnànim i sobretot els col·lectius de mestres, estan realitzant per

tal que els xiquets aprenquen la llengua com cal. Com diu l'evangeli a propòsit dels fariseus i que a la senyoreta consellera li escau divinament: "Ni entren ni deixen entrar". Tanmateix, igual també que els fariseus, la consellera s'esquinça els vestits i els en dona per a salar cada volta que s'entera de les actuacions i comunicats seriosos dels estaments qualificats en el tema. Són rabietes explicables perquè ningú li fa cas. Fins i tot, al president Monsonís agrada recordar-li diplomàticament la soledat amb que és troba anomenant-la sempre "Na Maria dels Desamparats" Cabanes. I és clar, quina autoritat moral pot tenir una consellera que no acompleix ella mateixa decrets i ordres ministerials superiors? No fa molt i des de distints indrets del País llegíem a la premsa com diferents col·lectius de mestres i entitats, com Acció Cultural, li recordaven, amb dades i arguments jurídics, la il·legalitat de les seues actuacions.

Tanmateix, la inutilitat de la consellera no sols s'estén al problema de la normalització de la llengua. Des de la conselleria s'haurien d'haver potenciat altres aspectes de l'educació i tampoc ho fa. Ni tal sols promou els estudis paleogràfics, que és allò seu, encara que alguns companys del departament universitari ho dubten. Aleshores per a què la volem? Millor anar-se'n, no? Ja li ho han demanat en tots els tons imaginables, en públic i en privat, particulars i col·lectius. De manera especial i ferma ho han fet els teòricament subordinats seus: els mestres. Ara ho fem també nosaltres i animem totes les entitats culturals i cíviques del país que encara no ho hagen fet, a què ho facen.

(...) Clar que en tot aquest assumpte hi ha un altre problema que cal no oblidar: la responsabilitat que li escau a la UCD per haver-la col·locada al front d'eixa conselleria, i al PSOE per haver-ho beneït amb els acostumats pactes i concessions a canvi de no-res. Però aquesta és una música massa coneguda i repetidament denunciada i no cal insistir-hi. Si de cas, no oblidar-la ara que s'acosten les eleccions. Si de resultes d'aquests concerts, els "tio Canya" es troben, cada vegada més, com a forasters i estranys a sa casa, no sols caldrà tirar les culpes a la Cabanes, encara que també i per això demanem que se'n vaja aviat, sinó als irresponsables polítics que posaren en eixes mans tan paleogràfiques l'educació dels valencians».¹¹¹⁷

Però darrere de la baralla sobre el nom de la llengua i la normativa secessionista s'amaga el vertader conflicte lingüístic, que no és altre que el domini del castellà sobre

¹¹¹⁷ "Desemparrada Cabanes, ves-te'n!". Article editorial. *Saó*, núm. 45 (març 1982), p.3.

el català, la situació de diglòssia que manté el castellà com a llengua de cultura i redueix el català a parla popular i domèstica. I el que és més greu encara, la gran majoria dels detractors de la unitat del català no fan més que defensar la *llengua valenciana* en castellà; no es caracteritzen per usar el vernacle, simplement parlen i escriuen sols en castellà, o en el millor dels casos –aquells que sí parlen valencià– accepten de bon grat la supremacia del castellà. En tot cas, uns i altres, no es preocupen per aplicar polítiques de normalització de la llengua pròpia. I inclús, alguns d’ells, com Amparo Cabanes, recomanen als ciutadans estudiar anglés en lloc de valencià. Davant d’aquests esdeveniments, diversos autors denuncien en *Saó* l’autèntic conflicte lingüístic, així com el castellanisme inherent al blaverisme sota la farsa de la qüestió de noms. Ho fan els més solvents escriptors, lingüistes i periodistes valencianistes del moment com ara Joan Fuster, Manuel Sanchis Guarner, Rafael Ninyoles, Vicent Ventura, Antoni Ferrando, Vicent Pitarch, Enric Valor, Josep Giner, Francesc Ferrer Pastor, Josep-Lluís Aracil i Josep Lluís Pitarch.¹¹¹⁸ Però malgrat la denuncia sistemàtica del conflicte lingüístic i la preocupació que causa en tots aquests autors la manipulació del nom de la llengua, tots ells pensen que el secessionisme està condemnat al fracàs. En això són optimistes. Ho expliquen amb molta clarividència Manuel Sanchis Guarner i Joan Fuster. *Saó* publica dos interessants articles d’aquests intel·lectuals on analitzen la qüestió lingüística. És tracta de «El valenciano es una variante del catalán» de Manuel Sanchis Guarner i «El “cisma” lingüístic aparent» de Joan Fuster.¹¹¹⁹

En «El valenciano es una variante del catalán», Sanchis Guarner, després d’aclarir les causes històriques que expliquen el secessionisme valencià, afirma que aquest està

¹¹¹⁸ Ja hem fet esment en un punt anterior als articles de Ninyoles, Ventura, Fuster i Pitarch sobre la qüestió lingüística. Són igualment interessants i clarificadors en la mateixa línia els de FRANCESC FERRER PASTOR: “On sou, valencians?”. *Saó*, núm.50 (agost-setembre 1982), p.17; JOSEP GINER MARCO: “Unitat de la llengua i unitaristes a ultrança”. *Saó*, núm. 50 (agost-setembre 1982), p. 2 i 51; ENRIC VALOR: “Per la normalització lingüística”. *Saó*, núm.50 (agost-setembre 1982), p.44.; i JOSEP LLUÍS ARACIL: “Aclariments al voltant del terme bilingüisme”. *Saó*, núm.13 (juliol-agost 1978), p.7.

¹¹¹⁹ Cal dir, per a evitar equívocs, que aquests dos articles no són exclusiva de *Saó*, són reproduccions dels publicats en altres periòdics que *Saó* reimprimeix pel seu interès i la vigència dels raonaments en un context sociolingüístic especialment conflictiu. L’article «El valenciano es una variante del catalán» de Sanchis Guarner apareix per primera vegada publicat en castellà en *El País*, el 14 de desembre de 1979, en plena polèmica sobre el Decret de Bilingüisme. *Saó* el reproduïx en desembre 1981, pocs dies després de la mort del professor i en un clar homenatge pòstum a ell. Però no oblidem que aquest article, a més d’homenatjar la figura de Sanchis Guarner, exposa la doctrina del filòleg sobre el tema de la llengua i d’aquí el seu interès per als lectors de *Saó*, i més encara si tenim en compte que aquest escrit no perdia vigor perquè a finals de 1981 el conflicte identitari estava al roig viu. Així mateix, «El “cisma” lingüístic aparent» de Joan Fuster apareix en *Serra d’Or*, núm. 269 (febrer 1982). *Saó* el reproduïx dos mesos després, concretament en l’abril, en ple debat al Congrés del projecte d’Estatut d’Autonomia que incloïa la denominació *valencià* i *idioma valencià* sense reconèixer la unitat de la llengua catalana. Per tant, el context politico-lingüístic també era l’adequat per retraure un escrit de Fuster que continuava tenint plena validesa i actualitat.

condemnant al fracàs perquè la immensa majoria d'escriptors i estudiosos usen la normativa unitarista. «Salvo rarísimas excepcionesb –afirma el filòleg–, unánimemente los literatos valencianos son enemigos de la secesión idiomática, si bien la mayoría de ellos se complacen en usar las peculiaridades regionales morfológicas y léxicas. Además, no es aventurado pronosticar que el intento secesionista está condenado al fracaso inmediato, como siempre ha sucedido con similares tentativas precedentes. Todas las lenguas tienen una diversidad dialectal interna más o menos acusada, pero en todas partes la tendencia gramatical no es hoy divergente, sino convergente. ¿Quién se acuerda de Alberdi, el argentino que a principios del siglo actual pretendía crear para su país un *idioma nacional* disgregado del castellano? Los argentinos saben muy bien que los que más habrían perdido serían ellos».¹¹²⁰

Per la seua banda, Joan Fuster arriba a la mateixa conclusió en «El “cisma” lingüístic aparent». L'escriptor reflexiona sobre el fet que aquells que defensen la separació entre el *català* i el *valencià* no es proposen recuperar i difondre la *llengua valenciana* sinó que pretenen mantenir l'hegemonia del castellà a ultrança. Fuster, sense menysvalorar la força del blaverisme, adverteix el següent amb el seu habitual mordacitat:

«El “secessionisme” lingüístic valencià no és una invenció d'avui, però cada vegada que s'ha plantejat ha quedat reabsorbit per la tendència unitària. I que conste que no nego el mal que poden fer els secessionistes, ara, patrocinats per UCD i per la burgesia del *sano regionalismo*. (...) Avui el secessionisme no afecta ni poc ni molt la cada dia més nombrosa multitud de poetes i de narradors i fins i tot de dramaturgs valencians que s'obstinen a escriure la seva llengua. L'ortografia dissident? Tan se val. No li auguro un futur massa sòlid, encara que l'acceptin oficialment les pròximes institucions autonòmiques d'UCD. Entre altres raons, perquè no les utilitzaran: amb el castellà en tindran prou. D'altra banda, aquestes vel·leitats no solen tenir resistència davant el fet viu de l'idioma».¹¹²¹

¹¹²⁰ MANUEL SANCHIS GUANER: “El valenciano es una variante del catalán”. Saó, núm.43 (deseembre 1981), p. 11-13.

¹¹²¹ JOAN FUSTER: “El “cisma” lingüístic aparent”. Saó 46 (abril 1982). L'article apareix il·lustrat amb una càustica vinyeta d'Harca criticant el secessionisme. En la il·lustració apareix una porta de color negre, que simbolitza l'entrada de l'Acadèmia de Cultura Valenciana, coronada per un cartell amb el següent text: «L'Arre a l'Aca Demia». Aquesta frase és una clara al·lusió a l'expressió valenciana “fer l'aca”, que en castellà significa “hacer el burro”. Cal afegir que en els cercles valencianistes l'ACV s'anomenava amb qualificatiu despectiu de “l'ACA”.

III. Posicionament de <i>Saó</i> sobre la qüestió lingüística valenciana en els àmbits de la política, l'ensenyament i la cultura (1976-1983).	
Esdeveniment	Resposta de Saó
Juny de 1982. Acaba el curs i continua estancat el pla de l'ensenyament del valencià.	Josep Lluís Pitarch condemna en <i>Saó</i> la congelació del Decret de Bilingüisme en allò referent a la implantació progressiva del valencià a l'escola. Enric Valor demana en <i>Saó</i> avançar més en la normalització lingüística.
Setembre de 1982. Amparo Cabanes convoca 200 places de mestre de valencià i vol contractar titulats del GAV i Lo Rat Penat.	20 d'octubre de 1982. Mobilització dels mestres de valencià per a oposar-se al sistema de contractació d'Amparo Cabanes. <i>Saó</i> dona suport a la protesta. Aquest mateix dia rebenta la presa de Tous.
Abril de 1982. Aprovació de l'Estatut d'Autonomia que recull el nom d'"idioma valencià".	<i>Saó</i> critica la imposició de les tesis del blaverisme quant a la identitat valenciana, lamenta el no reconeixement de la unitat de la llengua i planteja com a qüestió prioritària de l'autonomia la normalització lingüística.
20 d'octubre de 1982. Mobilització d'ACPV, CCOO i FETE-UGT contra la contractació de professorat de valencià	<i>Saó</i> dona el seu suport a aquesta mobilització. Denuncia que la contractació de mestres secessionistes aprovada per Amparo Cabanes és il·legals en donar-se irregularitats administratives.
28 d'octubre de 1982. El PSPV-PSOE obté la majoria absoluta en les eleccions autonòmiques. Més endavant UCD es descompon.	<i>Saó</i> valora positivament la recuperació de l'autogovern i de les Corts Valencianes. Demana que al nou govern resolga l'embolic lingüístic i encete una política eficaç de normalització de la llengua.
Desembre 1982. Culminació dels actes commemoratius dels cinquanta anys de la signatura de les Normes de Castelló de 1932.	<i>Saó</i> s'adhereix a la celebració en el Quadern «Primer cinquantenari de les Normes de Castelló». La celebració serveix de revulsiu al valencianisme nacionalista en la seua defensa de la unitat de la llengua.
23 de novembre 1983. Entra en vigor la Llei d'Ús i Ensenyament del Valencià, que defineix el marc legal de recuperació de la llengua.	<i>Saó</i> valora positivament la LUEV. Publica el Quadern «La Llei d'Alacant», on manifesta que encara és possible la normalització de la llengua. Demana al Consell fermesa i convicció en l'aplicació de la llei.

El temps donarà la raó a Fuster i Sanchis Guarner. L'hegemonia dels unitaristes en el món de la cultura, l'ensenyament, la indústria editorial i la premsa en valencià ha estat decisiva per al manteniment de la unitat de la llengua al País Valencià. A partir de 1983, amb l'aprovació de la LUEV, els successius governs autonòmics del PSOE i PP han mantingut la normativa unitària en l'Administració, tot i que les institucions governades pel PP usen l'anomenat subestàndard particularista, i malgrat que la dreta continue vivificant en moments puntuals l'anticatalanisme i l'aïllament cultural i lingüístic dels valencians de Catalunya i Balears. En canvi, les Normes del Puig són usades per un grup molt reduït d'escriptors vinculats a Lo Rat Penat i l'Acadèmia de Cultura Valenciana,

sense a penes projecció fora de la ciutat de València. La barbàrie secessionista a la que es referia *Saó* ha estat finalment aturada, o almenys de moment conjurada.

Però en la Transició aquesta barbàrie encara revoloteja sobre la unitat lingüística. L'encabotament del govern preautonòmic d'UCD amb la *llengua valenciana*, la campanya sistemàtica de *Las Provincias* fustigant l'esquerra valencianista i avivant l'anticatalanisme, i les maniobres de Broseta i Abril Martorell des de Madrid per trencar les vinculacions culturals i polítiques entre Catalunya i el País Valencià, han estat un intent conscient i planificat des de les altes instàncies del poder per disgregar el valencià del català. Almenys és aquesta la interpretació dels fets que fa *Saó* –com hem vist– del conflicte sobre la identitat valenciana en la Batalla de València.

Això no obstant, la batalla per la unitat de la llengua no estava perduda. Com ve intueixen Fuster i Sanchis Guarner, la lleialtat lingüística d'una part important de la *intelligentsia* valenciana manté viva la flama de la llengua unitària. De moltes maneres. Mitjançant la creació literària, artística i científica, per mitjà de l'organització d'activitats culturals de tota mena, a través col·laboracions en revistes especialitzades o l'activisme social en entitats cíviques valencianistes. I fins i tot en la participació de manifestacions de protesta al carrer contra la política secessionista. Es tracta d'iniciatives aparentment disperses però que caminen en una única direcció: la recuperació i difusió de la llengua i cultura autòctones. És un valencianisme positiu que, malgrat la violència blavera i el desdeny de la premsa conservadora, aconsegueix dignificar i elevar la llengua almenys en els àmbits de la cultura i l'ensenyament.

En aquest context, l'any 1982 se celebra el cinquantenari de les Normes de Castelló, un esdeveniment que aconsegueix aglutinar al valencianisme progressista en la seua lluita contra el secessionisme idiomàtic. ACPV organitza al llarg de l'any una sèrie d'actes culturals de tota mena per commemorar l'efemèride lingüística que integrà ortogràficament el valencià al tronc comú català. Paral·lelament, l'entitat liderada per Eliseu Climent crea les Comissions Sanchis Guarner per a promoure la figura d'aquest reconegut filòleg i historiador, el principal cap visible del valencianisme cultural de la Universitat de València en la lluita contra el secessionisme idiomàtic.¹¹²² *Saó* participa amb efusiva convicció en aquesta commemoració. Un bon nombre d'articles de divulgació històrica i d'anàlisi tracten l'efemèride i les seues repercussions. Les Normes de Castelló són per a *Saó* la clau que havia consolidat en les últimes dècades un ampli

¹¹²² “En el cinquantenari de les Normes de Castelló”. *Saó*, núm.45 (març 1982), p.4.

moviment cultural, literari i científic en català al País Valencià. Allò que en els cercles valencianistes del franquisme s'anomenava col·loquialment “la cultureta”, però que malgrat el diminutiu del mot havia fet i continuava fent una tasca ingent en la recuperació de la llengua. Per a *Saó* les Normes de Castelló són una ferma esperança per a la cultura valenciana en català. Francesc Blai ho exposa amb molta precisió amb aquestes paraules.

«La consolidació d'aquest moviment i l'única salvació, a nivell fins i tot de *marketing*, la constitueix sens dubte les Normes de Castelló. Mantenir-les per damunt de tot és imprescindible. I ho és al marge de plantejaments polítics *catalanistes*. Les lletres valencianes, vulga's o no, passen ineludiblement per les Normes de Castelló. Cosa que no implica una flexibilitat en la utilització de girs i mots que permeten un període d'adaptació i de recuperació del propi patrimoni. Ja hi ha gent que ho fa. Normes de Castelló, per tant, i flexibilitat en la seua aplicació, com volien Carles Salvador i el mateix Fabra, són per a mi dos pilars fonamentals, de moment almenys, de l'actual *política lingüística*».¹¹²³

Aquesta commemoració és també per a *Saó* un moment oportú de reafirmació de la unitat lingüística. *Saó* posa les Normes de Castelló com a exemple d'autoritat i de consens científic enfront les acientífiques i arbitràries Normes del Puig, com una espècie de contraverí per no rendir-se al desmembrament idiomàtic. El Consell de redacció de *Saó* en açò és prou explícit. En l'article «Una ortografia diferent no fa una llengua distinta», *Saó* exposa la seua opinió al respecte.

«Qui ho ho anava a imaginar! Quan semblava que amb l'acceptació de les Normes de Castelló, fa ja 50 anys, per intel·lectuals i entitats culturals de les terres valencianes, eixíem del silenci de segles, de l'anarquia de la llarga letàrgia en que estàvem i ens havíem afonat. Ara, amb l'aprovació per la Conselleria d'Educació (UCD) –que no té en açò competència– d'unes normes ortogràfiques inventades per l'autodenominada *Acadèmia de Cultura Valenciana*, que tampoc té cap autoritat ni reconeixement oficial, volen interrompre el procés de *recuperació, normalització i dignificació* lingüística arrancat al País Valencià de la tradicional unitat idiomàtica amb Catalunya i les Balears. Unitat que no significa cap subordinació a res i a ningú, sinó que es tractava d'unes normes ortogràfiques, element unificador de l'estructura de tot idioma, sense perjudici de les varietats morfològiques i

¹¹²³ PACO BLAI: “La més ferma esperança: les Normes de Castelló”. *Saó*, núm.47 (maig 1982), p.5

lèxiques de la nostra parla valenciana. (...) Un escrit en valencià amb les Normes de Castelló és el *pus bell catalanesc del món* i un escrit “ab o én” de les normes de l’ACA¹¹²⁴ és llengua catalana igualment, però amb faltes d’ortografia. Perquè si no ho sabieu la dotzena de llibres, més o menys escrits [amb les Normes del Puig], tots entren igualment en el catàleg de l’INLE, ja que una ortografia diferent no fa una llengua distinta».¹¹²⁵

Però en aquest article *Saó* no es conforma sols amb la crítica. Assevera que, en cas de prosperar el secessionisme idiomàtic, denunciarà les institucions valencianes al Tribunal Constitucional i a l’organisme de la UNESCO competent en la matèria.¹¹²⁶

L’aportació principal de *Saó* a aquesta efemèride lingüística és el Quadern «Primer cinquantenari de les Normes de Castelló», publicat el desembre de 1982 com a colofó d’un any ple d’actes culturals. *Saó* s’esmera en aquest document tan especial. En ell col·laboren rellevants intel·lectuals del moment. Es tracta d’un complet i acurat Quadern dividit en tres blocs. Una primera part que inclou unes entrevistes amb els dos únics signants vius de les normes: Adolf Pizcueta i Alfonso, president de la Fundació Huguet de Castelló; i Àngel Sánchez Gozalbo, membre fundador de la Societat Castellonenca de Cultura. Ambdós intel·lectuals són dues figures del nacionalisme valencià que fan de lligam entre les generacions dels anys seixanta i setanta i els intents autonomistes de principis de segle. En segon lloc, els investigadors Ricard Blasco i Luís Aguiló expliquen el context cultural i polític de l’època que feu possible la signatura de les Normes de Castelló. Blasco se centra en l’anàlisi del valencianisme cultural durant la Segona República fent un acurat recorregut per la premsa valencianista de l’època, mentre que Aguiló s’endinsa en l’ambient polític del moment per veure com era tractada la qüestió nacional valenciana pels partits polítics. Finalment, el tercer bloc inclou tres col·laboracions referides a les Normes de Castelló. La primera és de l’aleshores rector de la Universitat de Barcelona, Antoni M. Badia i Margarit, que ofereix una magnífica conferència pronunciada a València l’abril de 1982 (publicada en exclusiva per *Saó*) amb motiu dels actes organitzats per la Universitat de València al voltant de les Normes de Castelló. El segon és l’article del catedràtic de la Universitat de Basilea nascut a

¹¹²⁴ Cal precisar que “l’ACA” és el nom despectiu amb què el valencianisme nacionalista anomena a la blavera Acadèmia de Cultura Valenciana.

¹¹²⁵ “Una ortografia diferent no fa una llengua distinta”. Article del consell de redacció. *Saó*, núm.48 (juny 1982), p. 5. Cal aclarir que l’INLE era l’Instituto Nacional del Libro Español, organisme autònom depenent del Ministeri de Cultura que, entre altres coses, enregistrava els llibres publicats en les diferents llengües de l’Estat i concedia subvencions al món editorial. L’INLE fou suprimit pel Govern el 1986.

¹¹²⁶ “Una ortografia diferent...”. Ob. Cit.

Castelló, Germà Colom, que és també una conferència poc coneguda al País Valencià dictada a la Universitat de Barcelona en homenatge a Pompeu Fabra. I el tercer és un article signat conjuntament pel degà de la Facultat de Filologia de la Universitat de València, Joan Oleza, i del professor Joan Ramon Borràs, que escriuen sobre el futur de les Normes de Castelló al País Valencià. Tots aquests autors coincideixen en la vigència de les Normes de Castelló com a base de l'unitarisme idiomàtic al País Valencià que cal preservar. Cal afegir finalment que una inesperada malaltia va privar a *Saó* de comptar amb la col·laboració del filòleg mallorquí i coordinador del *Diccionari català-valencià-balear*, Francesc de Borja Moll.¹¹²⁷

6.18.3.2.2. *Aprovació i de la Llei d'Ús i Ensenyament del Valencià de 1983 i els seus efectes immediats.*

La caiguda d'Amparo Cabanes i la seua substitució pel socialista Ciprià Ciscar, el 29 de novembre de 1982, suposa la paralització de la política secessionista i el desbloqueig de l'ensenyament de la llengua. El 3 de desembre de 1982, amb un Consell presidit per Joan Lerma, s'aprova un decret per regular la incorporació de la llengua al sistema educatiu i es crea la Comissió Tècnica d'Ensenyament del Valencià. Després de la victòria del PSPV-PSOE en les eleccions autonòmiques de maig de 1983, el Consell impulsarà la recuperació de la llengua. La figura clau d'aquest procés és Ciprià Ciscar, un personatge sensible a les reivindicacions lingüístiques dels socialistes nacionalistes. La primera mesura d'envergadura d'aquest conseller serà el projecte de la Llei d'Ús i Ensenyament del Valencià (LUEV), aprovada el 18 de novembre de 1983 per les Corts Valencianes reunides a Alacant, amb un intent de què fora coneguda com la Llei d'Alacant per tal d'integrar la ciutat en el procés autonòmic.

La LUEV fou aprovada amb els vots a favor del PSPV-PSOE i del PCE i l'abstenció d'AP. Cap vot en contra, però sense el suport explícit de la dreta, cosa que augurava que el conflicte no s'havia acabat. Tanmateix, aquesta llei suposa un salt qualitatiu en

¹¹²⁷ «Primer cinquantenari de les Normes de Castelló». Quadern. *Saó*, núm.53 (desembre 1983), p.11-30. Es tracta d'un dels més complets Quaderns publicats per *Saó* en la seua primera època. Un document de primer ordre no sols vàlid i interessant per als lectors sensibilitzats per la qüestió lingüística valenciana, sinó també un material de consulta imprescindible per estudiosos en la matèria. El Quadern conté els següents articles, per ordre d'aparició: JOSEP MIQUEL FRANCÉS: "N'Àngel Sánchez Gonzalbo"; EMILI MARIN: "N'Adolf Pizcueta i Alfonso"; RICARD BLASCO: "Unes notes sobre el valencianisme cultural en temps de la II República"; LLUÍS AGUILÓ LÚCIA: "El context polític de les Normes de Castelló"; ANTONI M. BADIA i MARGARIT: "En el cinquantenari de les Normes de Castelló"; GERMÀ COLOM i DOMÈNECH: "Les Normes de Castelló i unes consideracions ortogràfiques"; JOAN OLEZA i JOAN RAMON BORRÀS: "Futur i perspectives de les Normes de Castelló".

l'autonomia valenciana. Per a Benito Sanz i Miquel Nadal, la LUEV elaborada pel PSPV-PSOE és una herència doctrinal de l'esperit del valencianisme socialista del PSV, GARS i PSPV. La reivindicació del nacionalisme socialista dels anys seixanta (amb la històrica pintada de 1965 de «Parlem valencià») esdevenia una realitat estatuària divuit anys després en un parlament valencià. La LUEV és l'allargada ombra del PSV en el procés autonòmic.¹¹²⁸ En canvi, el nacionalisme polític, com hem explicat, queda exclòs de les Corts Valencianes i es convertirà en una ideologia marginal que no participa en la construcció política de l'autonomia. Les polítiques públiques de la identitat i la construcció de l'autonomia seran dissenyades pel PSPV-PSOE.¹¹²⁹

La LUEV intenta fer un difícil joc d'equilibris atenent la realitat sociolingüística valenciana i una dreta refractària a la normalització de la llengua que parla de valencianisme en castellà. I no sols la dreta mostra les seues reserves vers la llengua pròpia. De fet, abans de l'aprovació de la llei, en la tardor de 1983, tant AP com el PCPV-PCE havien presentat esmenes que preconitzaven la no obligatorietat de l'ensenyament en valencià. Fins i tot un sector del PSPV-PSOE defensava el mateix internament.¹¹³⁰ I més encara. AP torna a la qüestió de noms amb esmenes en les que demana la denominació "idioma valencià", alhora que volia incloure les ciutats de València i Alacant dins de la zona de predomini lingüístic castellà adduint la realitat sociolingüística d'aleshores.¹¹³¹

El mapa lingüístic valencià en aquell temps és bastant complex. Està format per una majoria de comarques catalanoparlants enfront d'una minoria de castellanoparlants, així com minories de grups d'immigrants castellanoparlants en municipis catalanoparlants, fins arribar a l'extrem que en algunes ciutats és minoritària la població catalanoparlant, com és el cas d'Alacant, Elx, València i alguns municipis del cinturó industrial de l'Horta, per exemple. I per damunt de tot açò se superposa una situació de diglòssia en la que la llengua privilegiada en tots els aspectes és el castellà. La LUEV havia d'abordar aquest encaix de boixets. El primer escull fou el nom de la llengua. Per a trobar el consens la LUEV usa d'una manera molt estudiada el nom de *valencià* i el terme *nostra llengua*, i en algunes ocasions *idioma valencià*, com a concessió a la dreta.

¹¹²⁸ SANZ i NADAL. *Tradició i modernitat. Ibidem.* pp.276-283.

¹¹²⁹ SANZ i NADAL. *Ibidem.* pp. 272-273.

¹¹³⁰ BENITO SANZ i MIQUEL NADAL: *Tradició i modernitat.* p.278-280.

¹¹³¹ VIVES: "Fonaments i punta de llança del futur del valencià". *Op.cit.* p.57.

La denominació *valencià* –confirmada jurídicament en l'Estatut d'Autonomia i la LUEV– sense fer cap referència a la totalitat de la llengua catalana reforçarà les interpretacions secessionistes, fins al punt d'iniciar un absurd periple judicial que arriba fins als nostres dies. El conflicte al voltant del nom jurídic de la llengua comença el 1985. La Universitat de València, en aprovar els seus primers estatuts, estableix la doble denominació equivalent de *valencià* i *llengua catalana*. Posteriorment aprovarà la titulació de Filologia Catalana. Doncs bé, qualsevol referència a la llengua catalana serà modificada pel Consell socialista i recorreguda judicialment per grups de dreta, perpetuant *sin die* el conflicte sobre el nom de la llengua. La LUEV va fallar en dues coses molt importants. La primera, com hem vist, en la qüestió onomàstica de la llengua. La segona en el fet de no regular una entitat de referència en matèria lingüística per a traslladar el problema de la normativa lingüística a l'àmbit acadèmic i no polític, com per exemple l'IEC a Catalunya, la Universitat de les Illes Balears a les Illes, o la Reial Acadèmia de la Llengua Basca al País Basc, tal com regulen les respectives lleis de normalització lingüística d'aquestes comunitats autònomes. El Consell socialista no va voler que fos la Universitat de València entitat de referència per l'oposició de la dreta a la mateixa. Es perd així una oportunitat històrica. Si la LUEV hagués designat un organisme amb competències normatives s'hauria evitat la continuació dels enfrontaments per la qüestió del nom de la llengua. Temps després, el 1998, el Consell crearà l'Acadèmia Valenciana de la Llengua com a organisme competent en matèria lingüística. En conclusió, en no resoldre la LUEV aquestes dos entrebancs heretats de la Transició, s'ha perpetuat el secessionisme i s'ha propiciat un aïllacionisme de la resta de regions del domini lingüístic català. Els diversos governs del PSPV-PSOE –i en el futur també els del PP– practicarán una política aïllacionista que transmet a la ciutadania la percepció que el valencià i els valencians no tenim res a veure amb la resta de la comunitat lingüística catalana. Per tant, la LUEV fou la segona oportunitat (després de l'Estatut) per a superar el problema irresolt dels noms i la unitat de la llengua.¹¹³²

No obstant, el que sí assenta i perpetua el Consell socialista és el model lingüístic normatiu unitari. El manteniment per part de la Generalitat Valenciana de les Normes de Castelló en l'ensenyament i l'Administració, en consonància amb la línia defensada per

¹¹³² Per tenir més informació sobre aquestes qüestions, vegeu DDVV (2008): *Un diagnòstic de la Llei d'Ús. 25 anys d'aplicació, un informe i 10 mesures d'implicació*. València: Mesa per l'Ensenyament del Valencià. Es tracta d'un acurat informe de 115 pàgines on s'analitzen les deficiències de la LUEV. L'esmentat document ha estat elaborat per la Mesa per l'Ensenyament del Valencià., formada per la Federació Escola Valenciana, STEPV, CC OO, ACPV i FAPA-València i el Departament de Didàctica de la Llengua i la Literatura de la Universitat de València.

la Universitat de València, donava un sentit vertaderament unitari al nom de *valencià* que recollia l'Estatut i la LUEV. I això *Saó* ho entén així. La batalla per la unitat de la llengua l'havia guanyat el valencianisme progressista, però durant les primeres legislatures de l'autonomia els secessionistes –amb *Las Provincias* al front– continuaran mediatitzant la política valenciana per mantenir l'aïllacionisme lingüístic.

A partir de 1983, amb el secessionisme conjurat, que no desterrat, comença una nova batalla més dura que l'anterior, que encara continua avui: la batalla per la normalització de la llengua. El principi inspiradors de la LUEV –més teòrics que reals en la pràctica– són superar la diglòssia a favor de la llengua pròpia a través de la intervenció dels poders autonòmics, propiciar l'ús oficial normal del valencià, la prohibició de discriminació per causa de la llengua usada i l'aplicació de la llei amb criteris de progressió i voluntarietat amb algunes excepcions.¹¹³³ L'esperit de la LUEV, segons Manuel Alcaraz, és evitar problemes d'índole política i permetre el desplegament tècnic de la llei però mai amb la intenció d'afavorir el retràs de la normalització.¹¹³⁴ Això no obstant, en la pràctica no serà així. Les polítiques lingüístiques de la Generalitat topen amb el mur del bilingüisme diglòssic. De fet, l'article 24 regula les excepcions en l'ensenyament, el que el converteix en el capítol més polèmic de la llei. Mentre el castellà és d'obligatorietat general en tots els nivells educatius i tots els territoris, el valencià té excepcions de tipus personal en les zones catalanoparlants i de tipus territorial en les comarques castellanoparlants.

Per al valencianisme cultural, la LUEV consagra la superioritat del castellà sobre el valencià perquè regula el dret de la població a usar el valencià però no el deure d'usarlo, mentre que la Constitució sí garanteix el dret i el deure d'usar el castellà.¹¹³⁵ A més, tal com afirma Vicent Pitarch, la LUEV no és una llei de normalització de la llengua sinó de promoció lingüística, és un catàleg de certs usos oficials del català però sense cap intenció d'equiparar realment les dues llengües oficials.¹¹³⁶

¹¹³³ Vegeu la *Llei 4/1983, de 23 de novembre, d'Ús i Ensenyament del Valencià*.

¹¹³⁴ MANUEL ALCARAZ. *El régimen jurídico de las lenguas en la Comunidad Valenciana*. Vegeu el capítol IV: *La Ley de Uso y Enseñanza del Valenciano*, p.131-179.

¹¹³⁵ Aquesta interpretació estatuària en el camp de la llengua ja apareix en *Saó* en l'article de MIQUEL J.MARTÍNEZ SÁEZ: "Notes sobre la normalització lingüística al País Valencià. Crítica a l'actual legislació". *Saó*, núm.58 (maig 1983), pp.18-19.

¹¹³⁶ Sobre les diferències entre normalització i promoció lingüística, vegeu VICENT PITARCH (1984). *Reflexió crítica sobre la Llei d'Ús i Ensenyament del Valencià*. València: Tres i Quatre.

Saó recolza la LUEV amb les reserves pròpies del nacionalisme del moment. Després d’alguns anys d’un virulent conflicte al voltant de la llengua, *Saó* no acaba de creure’s que aquesta llei durà la *pax lingüística*, però l’accepta com un camí vàlid –una llei de mínims, això sí– per començar la normalització. I a mesura que avança l’ensenyament en valencià i queda garantida la unitat de la llengua en el model ortogràfic-gramatical usat per la Generalitat, la seua línia editorial serà de suport crític a la política lingüística del Consell socialista; és a dir, aprovarà tot allò que supose programes de valencianització i criticarà tot allò que siguen entrebancs, obliterats i lentitud del procés normalitzador. En aquest sentit *Saó* mostra una vegada més el seu pragmatisme, pensa que és més important tenir escola en valencià –començar de veritat un camí de normalització de la llengua– que no malbaratar energies intentant resoldre les baralles polítiques del nacionalisme polític. Com hem explicat abans, *Saó* planteja a partir de 1982 repensar el nacionalisme i donar suport a les formacions polítiques nacionalistes autonomistes per tal que entren en les Corts Valencianes, però a partir de 1984 abandona aquesta línia a causa del desencís que li provocquen els continus baralles internes de la coalició UPV-EUPV. En això *Saó* és de l’opinió de Joan Fuster, el qual, en un article en premsa publicat arran de les eleccions autonòmiques 1983, afirmà que s’estimava més escola en valencià que no coalicions electorals nacionalistes que entre tots “no alcen un gat del rabo”.¹¹³⁷ El cert és que alguns patums del nacionalisme, com Fuster i el mateix Vicent Ventura, es van mostrar moderadament favorables a la política d’ensenyament de la llengua encetada per Ciscar, cosa que no agradà a alguns dirigents nacionalistes, com és el cas de Josep Luís Pitarch, qui arriba a dir en *Saó* que Fuster i Ventura llençaven massa prompte les campanes al vol quan realment no “tot s’ha normalitzat o està en camí de normalitzar-se”.¹¹³⁸

Independentment d’aquesta discrepància, el cert és que Fuster i Ciscar van mantenir una relació molt cordial més enllà de l’afinitat política o intel·lectual. En una entrevista concedida al periodista Salvador Enguix, Ciprià Ciscar afirma que per Joan Fuster “sempre vaig sentir un gran afecte i admiració, encara que no coincidira amb tot el que ell deia”. I de Ciscar, Fuster arribà a dir que “és el millor polític que ha donat la Transició valenciana”.¹¹³⁹ Per a Fuster –al marge de les seues idees sobre que el País

¹¹³⁷ Aquesta anècdota la contenen Benito Sanz i Miquel Nadal en *Tradició i modernitat*. p. 277.

¹¹³⁸ PITARCH. Op.cit. p.13.

¹¹³⁹ SALVADOR ENGUIX: “Seremos mucho más transparentes” (Entrevista a Ciprià Ciscar). La Vanguardia (24 de març de 1994).

Valencià sols podria assolir la seua plenitud en el marc dels Països Catalans–, la normalització de la llengua era la principal prioritat en aquest moment i aquesta normalització havia d’impulsar-se des del poder polític. En una entrevista realitzada per Emili Marin i publicada en *Saó* el 1982, Joan Fuster deixa totalment clara aquesta qüestió: «La tasca cultural més important i la més fàcil és, sense lloc a dubtes, el redreçament de tota la qüestió de la llengua. Hem de normalitzar la nostra llengua primer a nivell d’escola i després en tots els altres nivells. Entenc que, una vegada aconseguït el primer, la resta serà més fàcil. La política cultural cal que nasca de les institucions».¹¹⁴⁰ Així doncs, no és d’estranyar que *Saó*, malgrat algunes reticències puntuals, donés el seu suport a la LUEV.

Un mes després de l’aprovació de la llei *Saó* publica el Quadern «Política lingüística. La Llei d’Alacant», en el que fa una acurada reflexió sobre la importància i possibles repercussions de la llei. En aquest Quadern col·laboren Vicent Pitarch, Antoni Ferrando, Josep Lluís Pitarch i Baltasar Vives. El document es completa amb una llarga entrevista amb Ciprià Ciscar. Amb aquest Quadern, *Saó* és la primera publicació valenciana en iniciar un debat públic seriós sobre la LUEV.¹¹⁴¹

Saó valora com un progrés històric inqüestionable el reconeixement oficial del valencià en l’Estatut i la LUEV, després de 275 anys fora de la llei. En l’editorial «La Llei d’Alacant» qualifica la LUEV com a fita irreversible de la política lingüística del Consell. «El fet que el valencià torne a l’escola –afirma *Saó*– és un fet d’indubtable transcendència històrica, encara que ens hagués agradat que la llei no fos tan aigualida i vaga en alguns dels seues articles. Saludem, doncs, amb optimisme i fonamentada esperança aquest pas jurídic i legal vers la recuperació de la nostra llengua». Tanmateix, *Saó* posa el dit en la nafra –una vegada més– en la qüestió del nom i també en els dèficits de la llei quant a la promoció de l’ús social de la llengua.

¹¹⁴⁰ EMILI MARÍN: “Entrevista amb Joan Fuster”. *Saó*, 49 (juliol 1982), pp.22-26

¹¹⁴¹ Quadern «Política lingüística. La Llei d’Alacant». *Saó*, núm.64 (desembre 1983), pp. 3, 10-26 30. Es tracta d’un document molt acabat que inicia un debat públic sobre la LUEV. La presència de sis destacats lingüistes i escriptors, així com els artífexs de la LUEV, Ciprià Ciscar i Baltasar Vives, donen a aquest Quadern un valor històric i testimonial de primer ordre. Els articles publicats són els següents per ordre d’aparició: JOSEP LLUÍS PITARCH: “Cinc anys de lluita per la llengua”; BALTASAR VIVES: “Una llei apropiada i oportuna”; VICENT PITARCH: “La llengua catalana a l’ensenyament, en la Llei d’Ús i Ensenyament del Valencià. Del no res a la misèria”; ANTONI FERRANDO: “¿Encara és possible una normalització lingüística al País Valencià?”; MANUEL SANCHIS GUANER, ALFONS GUIRAU, ANTONI FERRANDO i JAUME PÉREZ MUNTANER: “Una codificació policèntrica però convergent”. I finalment EMILI MARÍN: “Entrevista amb Ciprià Ciscar, conseller de Cultura, Educació i Ciència”.

«Ara bé, tot i que donat l'actual empobriment lingüístic i autonòmic al País, sembla que no era factible una altra llei substancialment distinta d'aquesta, pensem que no s'hauria d'haver mirat tant cap a la consecució del consens dels grups parlamentaris –que en definitiva no s'ha produït– quan a les opinions del tècnics (filòlegs i lingüistes) i haver tallat així de soca, legalment i jurídica, la utilització per part de la dreta del tema de la llengua com a instrument de lluita política. Ens referim, per exemple, a l'ocultació que s'ha fet del nom científic de l'idioma i de la seua unitat, o no tenir previst l'organisme oficial consultiu en matèria lingüística, o haver deixat fora de l'ús àrees bàsiques de la vida cívica, com ara el treball i les relacions comercials i econòmiques, sobre les quals la llei també hauria d'incidir si realment es pretén que la utilització de la llengua siga un fet normal. Tanmateix, tornem a dir-ho, no és hora de lamentacions, sinó d'esperança. El que ens cal és, doncs, que la llei s'acompleisca per tots i que aviat els reglaments adients subsanen les limitacions. Que la normalització siga un èxit depén de la decidida voluntat normalitzadora dels governants –s'han donat tres anys de plaç– i també dels governats, de nosaltres, de tot el poble valencià».¹¹⁴²

Saó és premonitori en un dels aspectes de la llei que més maldecaps donarà en el futur al Consell i les universitats valencianes. Ens referim al nom de la llengua, és a dir, al fet jurídic que la LUEV adopte el nom de *valencià* i no *català*. El reconeixement del català com a llengua pròpia en els estatuts de la Universitat de València, així com l'aprovació del títol de Filologia Catalana, provocarà que entitats ultradretanes com el grup estudiantil Alternativa Universitaria i el mateix govern valencià –tant del PSPV-PSOE com del PP– imposen modificacions en els acords del Universitat o en el pitjor dels casos interposen recursos judicials contra qualsevol acord que no incloga el nom oficial estatuari de *valencià*.

Cal advertir, però, que els col·laboradors del Quadern no són tan benèvols amb la LUEV com el consell de redacció de *Saó*. El catedràtic de Filologia Catalana de la Universitat de València, Antoni Ferrando, l'anomena “aigualida llei” i “lleï de mínims”, ja que, si bé contempla l'ensenyament de la llengua en alguns cicles de l'educació i el seu ús en determinats àmbits de l'Administració, mostra una gran ambigüïtat pel que fa al l'ús en els mitjans de comunicació i en àmbits socials i l'economia, entre altres punts

¹¹⁴² “La Llei d'Alacant”. Article editorial. *Saó*, núm. 64 (desembre 1983), p.3.

febles.¹¹⁴³ Per a Ferrando la restitució del valencià implica tres coses fonamentals: la condició de llengua vertaderament pròpia, socialment normal i culturalment vàlida per als valencians. I això no ho assegura la LUEV. Per tant, Ferrando arriba a la conclusió que la normalització efectiva de l'idioma dependrà exclusivament de les decisions polítiques del govern valencià. I per a que això siga possible cal també una ideologia que exigisca com a irrenunciable la recuperació de la llengua. És a dir, l'èxit del procés de normalització lingüística –i posa com a exemple els casos de Quebec, Flandes i Israel– és inseparable d'una recuperació de la consciència nacional. I és ací precisament on més falla la societat i la política valenciana. Per això, Ferrando es pregunta si encara és possible una normalització lingüística al País Valencià al marge de la lleialtat lingüística d'una part del poble. Antoni Ferrando conclou la seua dissertació dient que la mateixa vaguetat de la LUEV pot permetre a la Generalitat iniciar un autèntic procés de normalització lingüística, però que això depén en última instància de la voluntat política d'iniciar amb fermesa aquest camí.

En una línia molt més crítica es manifesta Vicent Pitarch.¹¹⁴⁴ Per al sociolingüista castellonenc, la LUEV no és una llei de normalització lingüística sinó una normativa legal que garanteix certs usos del català en alguns àmbits. Pitarch, per demostrar les deficiències de la LUEV, compara l'articulat de normativa valenciana amb la Llei de Normalització Lingüística de Catalunya (LNLC), en tractar-se de situacions sociolingüístiques homòlogues, tot i que també és crític amb la llei catalana per les concessions que hi fa al bilingüisme castellanitzador. Per no allargar-nos citarem només un exemple dels molts argüits per Pitarch. Un aspecte bàsic i elemental, que marca una gran diferència entre els processos de normalització de Catalunya i el País Valencià, és la consideració o no del català com a llengua vehicular de l'ensenyament. Mentre que la LNLC reconeix que el català ha de vehicular de manera progressiva tot l'ensenyament (article 14), la LUEV tan sols admet que aquesta vehiculació es duga a terme en la mesura de les possibilitats organitzatives dels centres (article 19.1). Aquest fet apuntat per Pitarch és important, perquè tindrà repercussions futures. En el anys posteriors es veurà que les “possibilitats organitzatives dels centres” no seran sempre les més idònies, cosa que farà que l'ensenyament en valencià (llengua vehicular) vaja a un ritme molt més lent que a Catalunya, fins al punt que en el curs 2007-2008 (per citar un exemple)

¹¹⁴³ ANTONI FERRANDO: “¿Encara és possible una normalització lingüística al País Valencià?”. *Saó*, núm.64 (desembre 1983), pp. 19 i continua en la 30.

l'ensenyament en valencià en l'educació infantil i primària representava sols el 30% de total de l'alumnat del País Valencià d'aquests cicles. O dit d'altra manera, el 70% de l'ensenyament es feia en castellà com a llengua vehicular.¹¹⁴⁵

Aquesta postura crítica de Ferrando i Pitarch és contrastada amb una visió més autocomplaent donada per Baltasar Vives, aleshores Director General d'EGB de la Generalitat Valenciana i un dels artífexs de la LUEV. En l'article «Una llei apropiada i oportuna», Vives fa un repàs històric del procés de castellanització del País Valencià iniciat després dels Decrets de Nova Planta per a indicar que la LUEV és un projecte legislatiu transcendent que “permetrà iniciar la possibilitat de recuperació del valencià, procés no mancat de la voluntat política i institucional necessàries”. Igualment Vives destaca com a punta de llança d'aquesta llei l'ensenyament del i en valencià, un element que considera bàsic i necessari per garantir la vigència social de la llengua.¹¹⁴⁶ De fet, serà precisament en l'ensenyament on la Generalitat canalitzarà en els pròxims anys quasi totes les seues energies i inversions en política lingüística.

La percepció política en aquest Quadern l'aporta Ciprià Ciscar en una extensa entrevista de cinc pàgines realitzada per Emili Marín. Un Ciscar satisfet afirma que la LUEV és un fet històric que garanteix “l'ensenyament obligatori del valencià i el reconeixement del dret que el ciutadà té a la seua utilització”. El Conseller també és explícit a l'hora d'afirmar que la normativa ortogràfica utilitzada per la Generalitat Valenciana és aquella que prové de les Normes de Castelló. Amb això deixa clar que el Consell abandona les vel·leïtats secessionistes. Així mateix, el conseller respon amb ambigüitat calculada la pregunta de Marín de per què la LUEV amaga el nom científic de la llengua dels valencians. Ciscar no se'n ix del discurs pactista del PSPV-PSOE i deixa clar quina és la postura del Consell en aquesta qüestió: «Tal volta això hagués pogut ser. Però també cal acceptar sempre una realitat, i la realitat és que l'Estatut d'Autonomia, com en el seu dia la Constitució, fou el resultat d'un pacte i d'un compromís. Aqueix pacte arribà fins on pogué arribar, i jo entenc que ha estat positiu

¹¹⁴⁴ VICENT PITARCH: “La llengua catalana a l'ensenyament, en la Llei d'Ús i Ensenyament del Valencià. Del no res a la misèria”. *Saó*, núm.64 (desembre 1983), pp. 16-19.

¹¹⁴⁵ Dades facilitades per la Federació Escola Valenciana. En el curs 2007-2008 hi havia un total de 1.726 centres en valencià i en castellà d'educació infantil i primària existents al País Valencià, amb 427.646 alumnes, dels quals s'impartia ensenyament en valencià en 774 centres amb 128.706 alumnes, el que representa el 30% del total d'alumnat. La proporció en l'educació secundària era menor. Dels 757 instituts en valencià i en castellà existents amb 305.579 alumnes, sols 295 centres amb 54.214 alumnes imparteixen totes les assignatures en valencià, el que representa sols el 17,7% de l'alumnat. A Catalunya, en canvi, durant el mateix curs, el 100% de l'alumnat d'aquests cicles estudiaven en català.

¹¹⁴⁶ BALTASAR VIVES: «Una llei apropiada i oportuna». *Saó*, núm.64 (desembre 1983), pp.14-15.

perquè el fet que hi haja un Estatut d'Autonomia que ha pogut ésser assumit per la majoria del poble valencià ens permet treballar amb una certa tranquil·litat. Problemes hi ha, però hem trobat el clima adient per a poder treballar, sense massa dificultats, pel retrobament de la nostra cultura i per la seua defensa. Però que quede clar que del tema de la llengua no s'ha perdut res malgrat el que molts interessats diuen».¹¹⁴⁷

D'aquest Quadern, mereix la nostra atenció, pel seu valor com a document històric, l'article «Cinc anys de lluita per la llengua», de Josep Lluís Pitarch, el qual fa un repàs del procés de normalització encetat pel conseller Josep Bevià en el Pla Experimental per a l'Ensenyament del Valencià de 1978 i la història d'entrebancs secessionistes del Decret de Bilingüisme. Aquest article ens ha proporcionat bastant informació sobre els esdeveniments politico-lingüístics del convuls període 1978-1982. Igualment cal parar l'atenció en l'article, aquest pel seu valor filològic, titulat «Una codificació policèntrica però convergent», signat per Manuel Sanchis Guarner, Alfons Guirau, Antoni Ferrando i Jaume Pérez Muntaner. Es tracta d'un document sobre la llengua que el Departament de Lingüística Valenciana publicà el 1977 i que el 1983 tornà a reeditar l'Institut de Filologia Valenciana i també *Saó*. És un breu assaig en el que els autors, fidels a la unitat de la llengua, advoquen per un subestàndard valencià convergent amb la resta de dialectes catalans. Tot i que aquest article es feu set anys abans, amb l'aprovació de la LUEV *Saó* creu oportú traure'l a la llum per reafirmar la necessitat de la unitat lingüística i remarcar al nou Consell socialista que aquest devia ser el camí, sobretot perquè en la memòria de tots encara esmussava el convuls període secessionista de Peris Soler i Cabanes al front de la Conselleria d'Educació.

Vist amb perspectiva històrica, passats 309 anys des de l'aprovació de la LUEV, podem dir que aquesta fou una llei de mínims que es va aplicar el mínim. A més, en amagar el nom de *català* o una *modalitat de la llengua catalana* com recull l'Estatut de les Illes Balears, evità que es perpetués la virulència del conflicte sobre el nom de la llengua amb el consegüent desgast polític que això podia suposar per al partit de govern, però no evità un calvari judicial a les institucions i col·lectius –com la Universitat de València, per exemple– que empen el nom oficial de *català*. En els anys successius es desenvolupa –no sense entrebancs de la dreta– una certa política de normalització lingüística que va tenir especial incidència en l'ensenyament. La LUEV, malgrat la seua

¹¹⁴⁷ EMILI MARÍN: “Entrevista amb Ciprià Ciscar.”. Op. cit. Cal destacar que aquesta entrevista fou realitzada dies abans de la promulgació de la LUEV en el DOGV, el 29 de desembre de 1983.

moderació tant en els continguts com en els objectius que planteja, ha estat durant bastant anys una llei amb llibertat vigilada per *Las Provincias* i Unió Valenciana. Amb tot, la LUEV és la llei valenciana de la democràcia amb més de vigència.

6.18.3.3. *Usar el valencià: un dret però no un deure.* *Saó* reivindica els drets lingüístics del poble valencià.

A partir de 1983 la línia de *Saó* respecte a la llengua evoluciona. La revista abandona la pesada qüestió de noms –accepta el terme oficial de *valencià* de l'Estatut i la LUEV en un sentit unitarista– i se centra en defensar i reivindicar la normalització de l'idioma en tots els àmbits possibles. Mantindrà una línia d'exigència al Consell en aquesta qüestió i reprovarà a aquells que marginen o entrebanquen la recuperació de la llengua. És un nou període en la lluita per la llengua que vindrà marcat per l'ascens del blaverisme polític, ara encapçalat per la UV de Ramon Izquierdo, Vicente Ramos i Vicente González Lizondo, i per la continuïtat de *Las Provincias* en la seua aberrant xenofòbia anticatalanista. De fet, el 26 de novembre de 1983 UV convocà a València una manifestació contra la LUEV i en defensa del *idioma valencià* i presentà un recurs contra la llei davant del Defensor del Pueblo. A això s'afegeixen 1.955 signatures en contra de l'aplicació de llei presentades en gener de 1984 en la Conselleria de Cultura, a més d'altres 1.115 signatures de pares i mares d'alumnes del col·legi la Puríssima d'Alzira que reclamen les Normes del Puig.¹¹⁴⁸ I tot això sense oblidar una AP castellanitzada i al·lèrgica al valencià que es consolida com la primera força de la dreta valenciana i que s'havia abstingut en la votació de la LUEV. Amb un panorama com aquest, el Consell socialista camina amb peus de plom i extrema la moderació en la seua política lingüística. Això de “treballar amb certa tranquil·litat”, com preconitzava Ciprià Ciscar, no serà possible. La dreta política i mediàtica no donarà respir a un Consell que es veurà obligat a aplicar una política lingüística moderada. Per això, els termes “tebiesa”, “marxa lenta” “dèbil política lingüística” seran bastant habituals en *Saó* a l'hora de definir la manca o la dilació d'alguns programes normalitzadors del govern valencià. En aquest quadrienni que va de 1984 fins a 1987 *Saó* fa un marcatge continu a la política de normalització lingüística de la Generalitat, a la que demana més diligència i fermesa en aquest assumpte.

6.18.3.3.1. Suport a la introducció de la llengua en l'escola.

L'inici del curs escolar 1984-1985, coincidint amb el primer any d'aplicació de la LUEV, és aprofitat per *Saó* per a plantejar les seues primeres reivindicacions al Consell. En l'editorial «Respecte i protecció per la llengua del País Valencià», *Saó* demana a la Conselleria de Cultura una campanya de sensibilització ciutadana a favor de l'ús social de la llengua que Ciprià Ciscar s'havia compromés fer a l'hivern de 1983, alhora que exigeix valencianitzar la toponímia del País i avançar en la creació d'una televisió autonòmica valenciana.¹¹⁴⁹ Aquest editorial forma part del Quadern «L'ensenyament en valencià» en el que *Saó* reflexiona sobre la situació de la llengua en el sistema educatiu. Dos dels col·laboradors del Quadern –Marc Adell i Toni Ròderic– se centren en qüestions de didàctica i pedagogia de l'ensenyament en valencià com a llengua vehicular.¹¹⁵⁰ Val a dir que en aquesta ocasió *Saó* no fa cap crítica negativa a la política d'introducció de la llengua en l'educació. En aquesta qüestió tan important per a *Saó*, el consell de redacció sempre mostrarà el seu suport als ensenyants i encoratjarà la Generalitat a seguir per aquest camí. *Saó* n'és conscient que almenys en l'ensenyament del i en valencià sí s'estava avançant realment, encara que a un ritme massa lent per a revista. De fet, l'any 1986 *Saó* torna a editar un segon Quadern, titulat «Més sobre l'ensenyament en valencià. La llei i la realitat», en el que fa una anàlisi positiva del procés d'introducció de la llengua en l'escola. El Quadern recull la versió de l'Administració autonòmica de com estava evolucionant l'ensenyament sota l'empara de la LUEV, així com diverses experiències reals en alguns col·legis i instituts. En aquest suplement col·laboren Honorat Ros Pardo (coordinador del programa d'ensenyament en valencià de la Conselleria d'Educació entre 1983-1985), la Coordinadora de Pares per l'Ensenyament Públic en Valencià (CAPPEV), i els docents Joan Pellicer, Cristòfor Aguado, Carme Rufino Bey i Maria Josep Traver.¹¹⁵¹

Sens dubte, 1983 obri un decenni de forta empenta en el desenvolupament del català al País Valencià, un període definit per un increment en la competència lingüística de la

¹¹⁴⁸ TONI COVA: “Tips”. *Saó*, núm.65 (gener-febrer 1984), p.4-5.

¹¹⁴⁹ «Respecte i protecció per la llengua del País Valencià», *Saó*, núm.71 (novembre 1984), p.3. En el mateix número, en la pàgina 4, apareix l'article “Campanya a favor de l'ús social del valencià” en el que *Saó* informa sobre aquesta qüestió.

¹¹⁵⁰ Vegeu *Saó*, núm.71 (novembre 1984) els articles de MARC ADELL: “Ensenyament en valencià, per què?”, pp.14-14; i de TONI RÒDERIC: “Passos didàctics i legals necessaris per a un encertat ensenyament en valencià”, pp.18-19.

¹¹⁵¹ «Més sobre l'ensenyament en valencià. La llei i la realitat». Quadern de *Saó*, núm.93 (novembre 1986), pp.12-25.

població a través de la implantació de la llengua en el sistema educatiu i la formació d'adults. Durant 1982-1987 Conselleria e Cultura, Educació i Ciència crea estructures organitzatives adients per desenvolupar aquesta política educativa. Abans de l'aprovació de la LUEV es van crear el Servei de Normalització Lingüística (1982), la Comissió Tècnica d'Ensenyament del Valencià (febrer 1983) i el Gabinet d'Ús i Ensenyament del Valencià (octubre 1983). I després, per a executar la LUEV, es van constituir la Comissió Intedepartamental per a l'Aplicació i Ús del Valencià (juliol 1984) i la Junta Qualificadora de Coneixements de Valencià (octubre 1985), que impulsa els cursos de llengua en els cossos de funcionaris i el professorat de la Generalitat. Tot açò dona resultats. Pel que fa a l'ensenyament de la llengua com a assignatura, calgueren quatre cursos per aconseguir la implantació total en tots els centres ubicats en municipis de predomini lingüístic català i dos més per a completar aquest objectiu en les poblacions de domini castellà. De fet, en el curs 1986-1987 ja s'impartia valencià en el 100% dels centres públic i privats d'educació primària i de secundària de les comarques de parla catalana. I a les zones castellanoparlants l'any 1986 estudiaven l'assignatura de valencià el 45% de l'alumnat. Tanmateix, l'ensenyament en valencià (com a llengua vehicular) creix més lentament. El curs 1983-1984, quan s'aplica per primera vegada la LUEV, hi havia tan sols 10 centres d'infantil i primària (amb 1.432 alumnes) on s'impartia ensenyament en llengua vernacle. Sols s'havia crescut això des de la creació a principis dels anys setanta de les tres primeres escoles en valencià: Tramunta, la Masia i la Nostra Escola Comarcal. Però això canviarà en els pròxims anys i arribem al curs 1986-1987 tenint 168 centres públics i privats d'EGB (amb 11.375 alumnes) i 84 centres d'educació secundària amb línies d'ensenyament en valencià.¹¹⁵²

Això no obstant, en els anys vuitanta a penes s'avança en polítiques de promoció social de la llengua i creació i suport als mitjans de comunicació en català. A més, la LUEV no va servir per a estimular en l'Església la normalització de la llengua. En matèria de mitjans de comunicació és on més es veuen les mancances. Fins a 1989 el Consell no fa res per a contrarestar la castellanització de l'espai comunicatiu valencià. El 1984 s'aprova la llei de creació de RTVV però les emissores autonòmiques TVV i Canal 9 Ràdio no comencen les seues emissions fins a l'octubre de 1989. En canvi, a

¹¹⁵² VIVES. *Ibidem*.pp. 59-69. S'implanten tres tipus de programes d'ensenyament atenent la realitat sociolingüística del País Valencià: Programa d'Immersion Lingüística (és voluntari i va adreçat a alumnes majoritàriament castellanoparlants), Programa d'Ensenyament en Valencià (per alumnes majoritàriament catalanoparlants residents en territori lingüístic valencià) i Programa d'Incorporació Progressiva (adreçat a centres de territori lingüístic català que tenen una composició elevada d'alumnat castellanoparlant).

partir de 1985 ja es pot veure la televisió pública catalana TV3 al País Valencià, gràcies als repetidors instal·lats per ACPV d'Eliseu Climent. Tampoc hi haurà ajudes per a la premsa en valencià durant alguns anys. Serà a partir de 1989 quan la Generalitat Valenciana destine per primera vegada subvencions a aquest capítol, encara que amb unes quantitats ben minses.¹¹⁵³ És precisament en aquests dèficits on centra *Saó* les seues crítiques. Per tant, la creació d'una TVV, la defensa del dret dels valencians a veure TV3, l'increment de les línies d'ensenyament en valencià en tots els cicles educatius, la demanda de subvencions per a la premsa en llengua pròpia i la normalització social de l'idioma –especialment en camps estratègics com la funció pública, l'economia, la universitat, el món laboral i l'oci–, seran els camps de normalització més reivindicats per *Saó* durant els anys 1983 a 1987.

En 1986 hi ha cert malestar entre la intel·lectualitat nacionalista. La política d'ús social de la llengua era pràcticament inexistent, mentre València es preparava per a la celebració del V Centenari del Descobriment d'Amèrica sota el patrocini de la Generalitat Valenciana. La commemoració se celebraria el 1992 amb els fastos de l'Exposició Universal de Sevilla, però anys abans s'estaven fent en diverses ciutats espanyoles activitats per a la celebració de la fita. El Govern havia nomenat una comissió nacional especial per a l'ocasió, presidida per Luis Yáñez. El senador Alfons Cucó fou el president de la comissió valenciana. A València es commemorà el magne esdeveniment amb la celebració d'un congrés sobre la figura de Lluís de Santàngel (el banquer valencià que finançà l'expedició a Amèrica), que fou inaugurat el 5 d'octubre de 1987 per Joan Lerma.¹¹⁵⁴ *Saó* critica durament que la Generalitat financie aquesta commemoració, símbol del nacionalisme espanyol, així com altra celebració significativa que tingué lloc l'abril de 1986, el Congrés València Capital de la II República. En l'article «Diners desvalencianitzadors» *Saó* qualifica aquests dos esdeveniments de “campanyes d'espanyolització” perquè creu que han de ser patrocinats pel Govern central i no pel Consell, el qual s'ha de dedicar a activitats valencinitzadores. I acusa al Consell de practicar “una política ben poc valencianista”

¹¹⁵³ L'any 1989 la Generalitat per mitjà de dos decrets regula una línia d'ajudes al valencià en la premsa i altra per a la creació, inversió i renovació tecnològica de la premsa local i comarcal. Entre 1989 i 1991 es concediren subvencions en aquests conceptes per un total de 36 milions de pessetes, dels quals pràcticament la meitat va anar a parar a la revista *El Temps*. XAMBÓ. *Ibidem*. p.93. *Saó* rebrà ajudes per lús del valencià enperò amb unes quantitats molt moderades.

¹¹⁵⁴ ADOLF BELTRAN: “Un congreso estudia el papel de de Santàngel en el descubrimiento de América”. *El País*, 6 d'octubre de 1987. Font: elpais.com/diario/1987/10/06/cultura/560473209_850215.html.

per desatendre qüestions importants en matèria de normalització de la llengua. I no dubta en demanar la “urgent revalencianització”, tot recordant a la Generalitat les assignatures pendents en qüestions de política lingüística.

«És clar que aquests governants –apunta *Saó*– són molt lliures d’esmerçar els diners públics en allò que consideren més convenient, però és urgent la revalencianització del país, i no només pel que fa a l’ensenyament de la llengua: el sotrac del teatre i de la cançó, la ràdio i la TVV en català, la subvenció de la premsa en la nostra llengua, inevitablement deficitària, la promoció de la recerca en disciplines i projectes d’extracció estrictament valenciana... La revalencianització, doncs, del país no admet més ajornaments. Aquesta actitud, que no dubtem a qualificar d’escandalosa i de vergonyosa, si bé els adjectius podrien ésser força més contundents, contrasta amb la que segueix el poder en relació al II Congrés Internacional de la Llengua Catalana, on la por, les absències, els entrebancs i la mesquinesa han estat la seua més elevada norma de conducta. I no és que el Congrés constitueca una salvífica panacea ni que el País Valencià no haja tingut alguna relació amb Amèrica, però una política que prioritzés les qüestions més peremptòries en termes de recuperació del País Valencià és la que hauria de practicar un govern autènticament valencià. Allò que fa aquest, ho poden fer ben bé des de Madrid».¹¹⁵⁵

6.18.3.3.2. En defensa del dret dels valencians a rebre i veure TV3.

La defensa del dret dels valencians a veure TV3 és també una de les lluites de *Saó* en la seua primera etapa. *Saó* creu en l’espai de cultura i comunicació català i considera un dret dels valencians –i un avanç significatiu– que TV3 arribe al País Valencià. La història de TV3 al País Valencià està plena d’entrebancs i persecucions, més pròpies d’una dictadura que no d’una democràcia. Comença al desembre de 1983 quan ACPV crea el col·lectiu “Amics de TV3” i inicia la campanya “Sí a TV3”. Unes 150 entitats valencianes signen un manifest on reclamen la instal·lació de receptors. El primer repetidor de TV3 s’instal·la a Sueca l’abril de 1985 per un grup de radioaficionats, encapçalats per Manolo García. Aquest munta un petit repetidor que permet rebre el senyal de TV3 procedent de Montcar (Tarragona) i repetir-lo per tota la Ribera Baixa. Davant del fet, intervé la Delegació del Govern, presidida pel socialista Eugenio Burriel,

¹¹⁵⁵ “Diners desvalencianitzadors”. Article del consell de redacció. *Saó*, núm.86 (març 1986), p4.

que el 25 de maig envia la Guàrdia Civil a tancar el repetidor. És a partir d'aleshores quan s'inicia el conflicte. Un equip d'advocats coordinat per l'expresident del Consell, Josep Lluís Albinyana, acorda presentar una querella criminal contra el Delegat del Govern al que s'acusa d'intentar coartar la llibertat d'expressió i d'abús d'autoritat. S'adhereixen a aquesta querella un centenar de personalitats del món cultural, artístic i professional del País Valencià, entre ells Joan Fuster, Eliseu Climent, Doro Balaguer, Joan Francesc Mira, Juan Gil-Albert, Vicent Ventura, Andreu Alfaro, Raimo, Emèrit Bono, Vicent Pitarch. Josep Lluís Blasco, Vicent Andrés Estellés, Raimon, Vicent Pitarch i d'altres més. S'adhereix també a la querella el director de *Saó*, Josep Antoni Comes. Els tribunals de justícia van resoldre a favor dels querellants. Després de la decisió judicial, ACPV va instal·lar repetidors al territori valencià gràcies a una campanya de recaptació de fons mitjançant la subscripció popular 150.000 bons de 100 pessetes cadascun. Aquesta victòria fou la primera batalla d'una llarga guerra que es prolongarà fins al moment present. Les emissions de TV3 sempre han resultat incòmodes per al Consell i el govern central, que han tractat d'una manera o d'una altra de clausurar-les en un intent esquizofrènic de tallar els vincles culturals i lingüístics entre Catalunya i el País Valencià. Joan Lerma va veure en TV3 un perillós competidor de TVV. I el Govern central socialista –amb els anticatalanistes Alfonso Guerra i José Barrionuevo– una ingerència molesta de Catalunya en els assumptes valencians. De fet, el 13 de desembre de 1986 Alfonso Guerra –vicepresident del Govern– i Gregorio Peces Barba –president del Congrés– demanen que actue el Ministeri de Transports i Comunicació per a tancar TV3 al País Valencià. El cert és que aquests són els primers d'entrebancs d'una llarga llista promoguts pels governs de Joan Lerma, Eduardo Zaplana i Francisco Camps, qui finalment aconsegueix tancar TV3 al País Valencià el 17 de febrer de 2011. Per al món de la cultura i la comunicació en català, la persecució de TV3 al País Valencià obeeix a una estratègia del govern espanyol de fracturar l'espai català de comunicació, un fet que és compartit pels dos partits majoritaris (PSOE i PP), inclòs pels seus dirigents regionals tant de Catalunya com del País Valencià.¹¹⁵⁶

¹¹⁵⁶ Sobre els orígens de les emissions de TV3 al País Valencià i les Illes Balears, vegeu MARCEL·LÍ CUNYAT: "Ones subversives". *Saó*, núm. 94 (desembre 1986), pp.20-21. Cal destacar també un acurat i documentat resum històric sobre el calvari de TV3 al País Valencià en el setmanari *El Temps*. Es tracta del document "RIP TV3 al País Valencià: Sueca 20-04-1985/València 17-02-2011)". *El Temps*, núm. 1393 (21 febrer de 2011), pp.3 i 19-40. Es tracta d'un ampli reportatge històric que inclou a més declaracions de condemna de personalitats del món de la cultura i la comunicació dels territoris de llengua catalana, elaborat pels periodistes Víctor Maceda i Violeta Tena Gemma Aguilera.

En l'inici del conflicte de TV3, *Saó* se suma a la reivindicació dels veïns de Sueca, no sols adherint-se Josep A. Comes a la querella interposada contra Eugenio Burriel, sinó animant també la població valenciana a ajustar les seues antenes de televisió per poder rebre TV3. El juliol de 1985 *Saó* denuncia els primers intents d'apagar TV3, ho ve com un atac a la llibertat d'informació i acusa a Burriel de dictatorial i al Consell d'actuar amb por a *Las Provincias*. El to de la crítica és irònic i acusatori, *Saó* desaprova la política d'aïllacionisme cultural del País Valencià respecte a Catalunya que practica el govern socialista central amb el suport de la dreta mediàtica.

«Extremenys, bascos, catalans, andalusos i valencians d'Alacant, amb un petit ajust de les antenes, poden veure les televisions veïnes respectives: portuguesa, francesa, argelina i telemurcia. Ningú tampoc els ho ha impedit ni tractat molt menys de clandestins. Només nosaltres no podem veure la veïna televisió catalana. A sant de què? Sembla que com les ones "convergens" i unides [al·lusió al govern de CiU de Catalunya] que arriben d'allà d'alt seran dretanes, el supergovernador [Eugenio Burriel] no vol carregar amb la responsabilitat que la nostra consciència nacional es deforme per allò que "El País Valencià serà d'esquerres o no serà" [al·lusió a una reflexió de Joan Fuster]. Per això, velant per la nostra ortodòxia política, paternalment, dictatorialment, franquísticament, vol impedir que puguem veure TV3. Tanmateix, la raó de fons –i conya a banda–, l'expressen els xiquets de Sueca amb molta claredat i innocència: si alguna vegada els seus pares els endollen la TVE, de seguida diuen: "Lleve això, pose la que parla en valencià". Ho compreneu? Una televisió feta a Catalunya, que resulta que parla en valencià, que els xiquets de Sueca, que no saben res del merder dretà de la llengua, entenen sense necessitat de rètols ni diccionaris. Aquesta és la veritat que cal amagar al poble, perquè si no tota la política lingüística actual se n'aniria a terra. Llàstima que les indecisions, en aquest terreny, dels nostres actuals governants –que per altra banda accepten presidències d'honor en congressos d'una llengua unitària– [II Congrés Internacional de la Llengua Catalana], la por a la Reyna de Las Tres Provincias [manera irònica de *Saó* d'anomenar *Las Provincias*] i el sucursalisme polític els haja dut a aquest nou ridícul atzucat».¹¹⁵⁷

Els primers repetidors de TV3 pateixen un calvari quasi inacabable. L'abril de 1986 la polèmica continua. *Saó* torna a la càrrega en l'article «L'afer superflu de TV3». La

¹¹⁵⁷ "Per a comunicar amb TV3 només cal ajustar l'antena (encara que no li agrade al senyor governador)". *Saó*, núm. 80 (juliol-agost 1985), p.5. Article del consell de redacció de *Saó*.

revista condemna –una vegada més– els impediments del Govern per veure TV3 i reivindica l'ampliació dels canals en català: «No cal recordar tampoc, que, a més de TV3, que és un fet improhibible, voldríem una TV valenciana i una Aitana en què la nostra llengua tingués el lloc que li pertoca».¹¹⁵⁸ Finalment, després d'alguns entrebancs, el 1987 ja es veu TV3 per tot el País Valencià. *Saó* felicita ACPV per la seua tossuderia i aprofita l'esdeveniment per desmuntar alguns arguments dels secessionistes i criticar la política socialista. «El fet ha posat de relleu moltes coses fins ara proscries – diu *Saó*–. En primer lloc, la unitat de la llengua. Llevat d'algun mot i de la fonètica barcelonina, tothom ho entén sense necessitat de diccionari. L'altra cosa que s'ha revelat és la mala consciència socialista. Ara parlen de “competència deslleial” d’“ingerència indeguda”, de “colonització”... quan encara dubten si fer tota la programació de la futura TVV en valencià i quan de no haver-se plegat a les exigències del govern central, fa temps que ja la veuríem. Posar valls i murs a les ones? Què absurd i que poc modern i democràtic! El que cal fer és una TVV tan bona que els catalans es veguen obligats també a muntar repetidors per veure-la. La resta, en un país lliure, són romanços i legalismes. Benvinguda, doncs, TV3 i que vostès la disfruten amb salut!»¹¹⁵⁹

Més enllà de 1987 *Saó* no ha deixat de defensar el dret del poble valencià a veure i escoltar TV3, així com el dret a la reciprocitat de totes les cadenes autonòmiques de ràdio i televisió que emeten en llengua catalana. Després de molts conflictes i judicis entre ACPV i el Consell, el 17 de febrer de 2011 l'entitat nacionalista es veié obligada a tancar els repetidors en no poder front a una suma de multe que superava els 700.000 euros imposada pel govern valencià. TV3 s'apagava al País Valencià després de 26 anys d'emissions. Això no obstant, quasi dos anys després –concretament el desembre de 2012–, el Tribunal Suprem anul·là el tancament de TV3 decretat el 2007 pel Consell dels repetidors de la Carrasqueta, Mondúver i Bartolo), així com la primera de les sancions (300.000 euros) imposades pel govern valencià contra ACPV.¹¹⁶⁰ L'afer de TV3 passarà als annals de la història com un dels capítols més vergonyosos de l'autoodi i d'anticatalanisme irracional de la dreta valenciana.

¹¹⁵⁸ “L'afer superflu de TV3”. *Saó*, núm. 87 (abril 1986), p.5. Article del consell de redacció de *Saó*.

¹¹⁵⁹ “Benvinguda TV3”. *Saó*, núm. 98 (maig 1987), p.5. Article del consell de redacció de *Saó*.

¹¹⁶⁰ “FRANCESC ARABÍ: “El supremo tumba el cierre de TV3 y la sanción del Consell a Acció Cultural”. *Levante-EMV* (13 desembre 2012), p. 5. Vegeu també del mateix autor un resum històric de la lluita judicial d'ACPV contra el Consell per mantenir TV3 al País Valencià en l'article “30 años de asedio en el monte”. *LEVANTE-EMV* (16 desembre 2012), p.12.

6.18.3.3.3. *Lluita per la creació d'una ràdio i televisió valenciana pública íntegrament en català.*

El dret a TV3 es converteix a mitjans dels anys vuitanta en una bandera més del valencianisme i dels partits d'esquerra. Això no obstant, malgrat el suport a TV3, una de les principals prioritats per a *Saó* en el procés de normalització de la llengua al País Valencià és la creació d'una televisió i ràdio valenciana íntegrament en català. *Saó* n'és conscient que en una societat moderna i industrialitzada, una llengua que no té presència en els mitjans de comunicació està condemnada a desaparèixer. Per això la insistència de tenir una RTVV. La importància que dóna *Saó* a aquest assumpte queda palés en el Quadern «Televisió Valenciana», editat el desembre de 1986, dos anys després de l'aprovació de la llei de creació de RTVV. A finals de 1986 RTVV encara era un projecte. El periodista Joan Àlvarez és l'encarregat pel Consell de redactar l'informe que temps després servirà de base documental per als informatius. Estava previst adjudicar les obres del centre de RTVV a Burjassot abans de finalitzar 1986. El Consell ja havia aprovat una inversió de 4.400 milions de pessetes durant tres exercicis per a dur a terme el projecte.¹¹⁶¹ Tanmateix, encara no estava clar si la futura televisió es faria al cent per cent en llengua vernacla. Tampoc estava definit quin model de llengua s'utilitzaria. Les forces conservadores, encapçalades per AP, UV i *Las Provincias*, no volien una televisió íntegrament en català, advocaven per plasmar el bilingüisme social en la futura TVV i l'aïllacionisme lingüístic utilitzant un estàndard valencià oral molt particularista. *Saó* edita l'esmentat Quadern per reivindicar precisament tot el contrari, i també per remarcar la importància dels mitjans de comunicació –en aquest cas una ràdio i televisió valenciana d'abast regional– en la recuperació i normalització de llengües minoritàries com el català. En l'editorial «Sí a l'ús de la nostra llengua... també a la TVV», *Saó* deixa clar quin model vol per la futura televisió valenciana.

«Un lloc on l'ús de la llengua necessàriament haurà de ser normal és la futura Televisió Valenciana. Polítics i professionals estan d'acord en què la normalització de l'idioma dependrà en gran mesura de l'ús que se'n faça en aquest canal. Declaracions i argumentacions en aquest sentit en trobareu al llarg d'aquestes pàgines. Tanmateix, hom tem que l'invocat bilingüisme ens jugue una mala passada i la TVV no vinga a equilibrar la balança, sinó que

¹¹⁶¹ «Algunes dades sobre la TVV». *Saó*, núm. 94 (desembre 1986), p.19.

se sume al plat dels dos canals de TVE, d'Aitana i d'aquest projectat tercer canal autonòmic estatal, tots els quals ja atenen de sobra, la cultura i llengua dels castellanoparlants. Ens quedaria només la TV3 i les hores de valencià que graciosament la TVV ens volgués concedir.

Com que encara estem a temps, i ens consta la bona voluntat dels qui, de moment, estan al front del projecte, volem alçar la nostra veu en favor d'una Televisió Valenciana en valencià.

Desterrat l'idioma dels mitjans de comunicació o amb una timidíssima presència, el seu perill d'extinció és evident. O hi ha una voluntat política i ciutadana de donar-li prestigi i futur, o els enemics declarats de la llengua pròpia del País Valencia acabaran convertint-la, legal o il·legalment, en un dialecte negligible. Cal esforçar-nos, doncs, i apostar per un ús del valencià ferm, dilatat, ample, exigent i digne. Tots tenim la paraula».¹¹⁶²

En l'esmentat Quadern, l'historiador Ricard Blasco i els periodistes Manuel Peris i Eduard Sancho, tots tres entrevistats per *Saó*, donen el seu suport al projecte audiovisual autonòmic. Tots tres consideren imprescindible una televisió valenciana per donar credibilitat al procés de normalització lingüística, encetar la recuperació cultural del País Valencià i aturar el procés de regressió de la llengua.¹¹⁶³

No entrarem ací a analitzar el resultat i l'evolució de RTVV, no és aquest l'objectiu de la tesi. Però és convenient recordar que les esperances que posaren *Saó* i un bon nombre de periodistes, intel·lectuals, artistes i professionals en la RTVV se'n vindrien a terra molt aviat. Amb el pas del temps, l'ús de la llengua en RTVV anirà disminuint i l'estàndard oral degradant-se i castellanitzant-se. El procés, que ja comença en l'etapa socialista sota la direcció d'Amadeu Fabregat amb la seua famosa prohibició en la cadena de 593 paraules considerades "massa catalanes", s'ha agreujat i incrementat més encara durant el govern del PP fins a límits que ratllen l'esperpent. Avui, mentre Ràdio 9 i Punt 2 emeten pràcticament tota la seua programació en català, Canal 9 –l'emissora de major audiència del grup RTVV– fa un ús feble de la llengua pròpia que en ocasions no supera el 36% de la seua programació. TVV, a diferència de les seues homòlogues de Catalunya, Galícia i el País Basc, no emet íntegrament en llengua vernacla. La

¹¹⁶² "Conveniència i possibilitat de la TVV". *Saó*, núm. 94 (desembre 1986), pp.17-19.

¹¹⁶³ "Algunes dades sobre la TVV". *Saó*, núm. 94 (desembre 1986), p.19.

castellanització de TVV és un fet evident.¹¹⁶⁴ La cadena que va nèixer amb la finalitat principal d'impulsar la utilització del valencià, no sols no ha complit aquesta missió sinó que s'ha convertit en un mitjà d'ús partidista del govern de torn.¹¹⁶⁵ L'observació que feia Joan Fuster en *O ara o mai*, quan afirmava que la ràdio i la televisió en castellà eren un dels factors més determinants de la desestabilització social del català, continua avui penjant com a espasa de Damocles sobre la llengua.

Però tornem als anys vuitanta del segle XX. Les línies de recuperació o normalització de la llengua avançaven lentament i a ritmes diferents. El lleuger increment que experimenta en el sistema educatiu contrasta amb la lentitud (i en molts casos inexistència) d'altres sectors, com és en la pròpia Administració autonòmica, el món econòmic i laboral, l'oci i l'Església. En la Generalitat hi ha un nivell alt de normalització lingüística en la Conselleria de Cultura i Educació, però fora d'aquest departament ens trobem amb una absència total o quasi absoluta en la resta de conselleries. Administracions com la Diputació de València, a través de la Institució Alfons el Magnànim, o iniciatives normalitzadores desenvolupades per uns pocs ajuntaments, seran l'excepció de la regla. El procés de recuperació del català en la dècada dels vuitanta no és de normalització sinó de promoció d'usos de la llengua en àmbits determinats, sense marcar cap obligatorietat o deure a la població i deixant sempre la qüestió en mans del voluntarisme polític o social. No és d'estranyar, doncs, la denúncia constant de *Saó* en el procés de castellanització i de substitució lingüística, que pinta un panorama negre on el valencià es precipita cap a l'extinció. En la primavera de 1987, quan es compleix la primera legislatura autonòmica, el valencianisme nacionalista no veia un horitzó massa falaguer per al català. Els dies 22, 23 i 24 d'abril d'aqueix any s'havia celebrat en alguns pobles valencians el II Congrés Internacional de Llengua Catalana. Aquest esdeveniment aglutina tots els sectors del valencianisme progressista cultural, entre ells *Saó* i ACPV, que és l'entitat que organitza els actes del congrés al País Valencià. En aquest context, ACPV difon un «Manifest cívic per la llengua», el

¹¹⁶⁴ Un estudi de programació realitzat el 2006 per CCOO de RTVV revela que el percentatge del valencià en Canal 9 és del 36%. Per contra, el nivell d'ús del castellà arriba al 64%, pujant al 77% en la franja horària de màxima audiència. Per a la qüestió dels usos lingüístics de RTVV i la resta dels sectors de la comunicació valenciana, vegeu RAFAEL XAMBÓ (2001). "El cas valencià". *En El català en els mitjans de comunicació. Situació actual i perspectives*. Barcelona: Societat Catalana de Comunicació; i FRANCESC MARTÍNEZ (2010). *Periodisme contra les cordes. El valencià en els mitjans de comunicació*. Paiporta-l'Horta: Denes.

¹¹⁶⁵ Un interessant document on s'analitza l'evolució i resultats de les emissores públiques autonòmiques és el Quadern de *Saó* «20 anys de RTVV». *Saó*, núm. 345 (gener 2010), p.13-24. En aquest suplement hi ha els anàlisis de Rafael Xambó, Toni Mollà, Yolanda Verdú, Francesc Martínez Sanchis i Juli Esteve, a més s'una entrevista amb Rosa Solbes –primera directora de Ràdio 9– realitzada per Ana Crespo.

qual és publicat per *Saó*, on fa una crida a la ciutadania i institucions per la normalització del valencià. L'amenaça de la desaparició de la llengua planeja sobre aquest manifest: «Ara, més que mai, aquesta amenaça pot arribar a consumir-se. Ara, més que mai, el valencià perd terreny i posicions en la vida pública, en la vida religiosa, social i familiar, enfront del castellà. I no és prou que siga marginalment ensenyat a les aules, o que siga, només en teoria, llengua cooficial. Si, al govern, a la política, a l'economia, a l'escola, a l'església, a la ràdio i a la televisió, al carrer i a casa, els valencians no tornem a usar, en primer lloc i sempre, conscientment, fermament, el nostre idioma, l'estarem assassinant entre tots cada dia».¹¹⁶⁶

Cert és que quatre anys de govern autonòmic són pocs per a valorar un procés de normalització lingüística que evidentment necessita més temps per donar resultats factibles. Però no és menys cert que el Consell socialista actua mediatitzat en aquesta matèria per *Las Provincias* i la pressió de la dreta castellanitzada que no cessa. En el món del valencianisme nacionalista hi ha la convicció que el Consell actua en la política lingüística mediatitzat pels cops de Maria Consuelo Reyna en la seua columna d'opinió «La Gota». L'anticatalanisme, la manipulació i la maledicència de Reyna calen com gota fina fins arribar a desestabilitzar immunològicament el cos feble de la política lingüística de la Generalitat. Rafa Xambó ja ha explicat amb molta solvència com el discurs de confrontació social i antivalencianista de *Las Provincias* durant la Batalla de València aviva el conflicte lingüístic i mediatitza els pactes de l'Estatut d'Autonomia.¹¹⁶⁷ Tanmateix, malauradament, les dues primeres legislatures de l'autonomia no seran millors en aquest sentit, *Las Provincias* manté un obsessiu acaçament a la Conselleria de Cultura i Educació en matèria lingüística perquè no es desencarrile de la *verdadera valenciania* i no caiga en les urpes del *catalanisme*.

6.18.3.3.4. *Recolzament a la Universitat de València en la seua defensa de la unitat de la llengua i el dret a usar-la en les aules.*

Però realment, la tan cloquejada valenciania de *Las Provincias* amaga un castellanisme gens dissimulat. De fet, uns dels capítols més funestos del conflicte lingüístic d'aquest període –en el que *Saó* pren partit en defensa del dret a la normalització de la llengua i el reconeixement de la unitat lingüística– té com a protagonista la Universitat de

¹¹⁶⁶ “Manifest cívic per la llengua”. *Saó*, núm. 97 (abril 1987), p.25.

¹¹⁶⁷ XAMBÓ. *Ibidem*, pp.43-74.

València. Aquesta institució afrontarà a partir de 1985 diversos plets judicials pel fet de reconèixer la unitat de la llengua catalana. *Las Provincias* s'encrueleix contra l'equip rectoral presidit pel nacionalista Ramon Lapiedra i llança una nova croada anticatalanista. Cal subratllar que Josep Guia és membre de l'equip de Lapiedra i llavors exercia de vicerector encarregat dels estatuts. El fets que motiven les crítiques anticatalanistes són dos. Primer: l'any 1985 la universitat inclou en l'article sisé dels seus estatuts la doble denominació *llengua catalana-valencià*.¹¹⁶⁸ Segon: la junta de govern aprova el 20 de juny de 1986 la llibertat d'elegir la llengua en la docència, cosa que permet al professorat donar les classes en català.

Els estatuts de la Universitat de València reberen una doble pressió simultània. La primera prové del govern valencià del PSPV-PSOE, que intervé el text amb un intent de diluir les referències a la denominació unitària i el nom "País Valencià". La Generalitat modifica alguns articles: els relatius a la llengua pròpia de la universitat –català o valencià– i al nom del territori: País Valencià o Comunitat Valenciana. El text definitiu –aprovat finalment pel Consell el 28 d'octubre de 1985– inclou totes eixes possibilitats, alternativament, en distints apartats.¹¹⁶⁹ Per altra banda, la segona ofensiva ve del sindicat estudiantil d'extrema dreta Alternativa Universitària (AU), presidit per Juan García Sentandreu. AU presenta dos recursos davant l'Audiència Provincial de València contra la Universitat. El primer és contra l'acord de 20 de juny de 1986 que atorga al professorat llibertat de llengua en la docència. AU considera que això suposa una imposició del català sobre el castellà. L'Audiència falla a favor d'AU en una històrica sentència d'11 de novembre de 1986. Es tracta d'una decisió judicial favorable als drets dels castellanoparlants enfront dels catalanoparlants. *Las Provincias* i la dreta ho vénen com una victòria contra el catalanisme, el valencianisme democràtic en canvi ho interpreta com una mostra més de la discriminació secular que pateix la llengua vernacla. La sentència afirma que l'acord de la Universitat vulnera l'article tercer de la Constitució, que fa referència a l'ús de les llengües de l'Estat. «Debe tenerse presente – dicta la Audiència– que al utilizarse como llengua acadèmica el castellano no se impide

¹¹⁶⁸ L'article sisé estableix la doble denominació: «Com a institució pública, la llengua pròpia de la Universitat de València és la llengua pròpia del País Valencià. Als efectes d'aquets estatuts hom admet com a denominacions seues tant l'acadèmica, llengua catalana, com la recollida en l'Estatut d'Autonomia, valencià». (Font: *Un diagnòstic de la Llei d'Ús. 25 anys d'aplicació*. pp.87).

¹¹⁶⁹ Es tracta del Decret del Consell de la Generalitat 172/1985, de 28 d'octubre, pel qual s'aproven els Estatuts de la Universitat de València. (DOCV núm. 313 de 04.12.1985). Aquests estatuts seran vigents fins a 2004, any que la Universitat aprova uns nous estatuts per adaptar-se a la Llei d'Ordenació Universitària de 2001.

la comprensión de los valencianoparlantes, puesto que todos ellos tienen el deber de conocerla, como oficial del Estado que es, en virtud de lo preceptuado en el artículo 3º de la constitución; mientras que el conocimiento y utilización de las lenguas autóctonas, según el mismo precepto, no es un deber jurídico sino un derecho».¹¹⁷⁰ El segon recurs judicial d'AU és contra el nom de “català” recollit en els estatuts de la universitat. AU al·lega que el nom oficial de la llengua és “valencià” o “llengua valenciana”, segons recull l'Estatut d'Autonomia i la LUEV. Una altra sentència de l'Audiència Provincial, aquesta dictada el 18 de maig de 1989, dóna novament la raó al sindicat estudiantil i commina la Universitat que s'ajuste a la realitat jurídica autonòmica.¹¹⁷¹

El litigi judicial camina acompanyat d'aldarulls estudiantils. AU protagonitza greus altercats contra les autoritats universitàries. El 16 d'octubre de 1984 aquest sindicat realitza una concentració a la Facultat de Dret contra l'equip rectoral on s'insulta a Ramon Lapiedra. I el maig de 1985 militants d'AU i el GAV irrompen cridant en el paranimf de la Universitat mentre es debaten els estatuts i obliguen a suspendre la sessió.¹¹⁷² En la part contrària, estudiants nacionalistes increpen el Conseller de Cultura, Ciprià Ciscar, als crits de “Botifler, botifler!” i “Fora el PSOE de la universitat!”, en un acte commemoratiu del quart aniversari de la mort de Manuel Sanchis Guarner celebrat el 16 de desembre a la Facultat de Filologia. Una estudiant va llegir un manifest en què

¹¹⁷⁰ Text extret de l'article de JOSEP IBORRA: «Normalitzar, discriminar a la Universitat». *Saó*, núm. 93 (novembre 1986), p.21-22.

¹¹⁷¹ La Universitat recorre la sentència al Tribunal Suprem, però perd de nou en la sentència de 20 de novembre de 1992, la qual confirma la decisió de l'Audiència Provincial de València de 1989. Però la Universitat no es rendeix i presenta un recurs d'empara al Tribunal Constitucional (TC), que falla a favor de la Universitat en la històrica sentència 75/1997 de 21 d'abril de 1997. La sentència 75/1997 deixa ben clar que la denominació “valencià” en l'Estatut no és excloent de l'equivalent “català”. El TC reconeix que la denominació “llengua catalana” té el suport científic i acadèmic confirmat per la legislació de l'Estat. El TC reconeix també que la llengua catalana aplicada a la llengua pròpia dels valencians és plenament conforme a l'Estatut d'Autonomia i la LUEV. L'abast de la sentència 75/1997 s'estén a tots els àmbits i no sols a l'universitari, malgrat que la qüestió del litigi fos potestat de la Universitat de València. Així ho ha confirmat en els últims anys el Tribunal Superior de Justícia de la Comunitat Valenciana i el Tribunal Suprem en 18 sentències consecutives, totes les quals contra les pretensions secessionistes de la Generalitat Valenciana. (Font: *Un diagnòstic de la Llei d'Ús. 25 anys d'aplicació*. pp.87-88).

Per altra banda, hi ha altre exemple greu d'encabotament del Consell en no reconèixer la unitat de la llengua. El govern del PP s'ha oposat a reconèixer en les oposicions convocades per la Generalitat la llicenciatura de Filologia Catalana, aprovada i vigent en diverses universitats valencianes. Això ha comportat que la Generalitat haja perdut 33 judicis i vora 100.000 euros en despeses judicials, ja que en totes les ocasions el Tribunal Superior de Justícia de la Comunitat Valenciana ha donat la raó a les universitats. (Font: SERGI PITARCH: “El Consell lleva gastados unos 100.000 euros en juicios tras perder 33 sentencias por no reconocer Filología Catalana”. *Levante-EMV*, 17-agost-2012, p.7. Malgrat que les reiterades sentències al més alt nivell (Tribunal Superior de Justícia, Tribunal Suprem i Tribunal Constitucional) reconeixen la unitat de la llengua, açò no s'ha reflectit en cap text legal de la Generalitat per tal de superar de manera definitiva un problema que ha servit per entrebancar la normalització de la llengua i disgregar la comunitat lingüística catalana.

¹¹⁷² FLOR. *Ibidem*, p.353.

es protesta per la ingerència de la Generalitat en els estatuts universitaris.¹¹⁷³ Davant del malestar del món universitari i cultural no és casualitat que la Generalitat, el mateix dia que aprova el decret dels estatuts, decrete també la creació de la Junta Qualificadora de Coneixements del Valencià (organisme encarregat d'establir les proves de coneixements del valencià per a població adulta i d'expedir els certificats corresponents) amb un intent de donar-ne una de calç i altra d'arena.¹¹⁷⁴

La controvèrsia evidentment transcendeix les aules i els tribunals de justícia. Dos dels col·lectius més actius del nacionalisme cultural del moment, ACPV i *Saó*, entren de ple en una nova batalla per la llengua. Ambdós critiquen amb contundència la intromissió del Consell en els estatuts de la universitat i sobretot la sentència d'11 de novembre de 1986 de l'Audiència, la qual defensa el dret dels castellanoparlants a no rebre classes en català. ACPV inicia a finals de 1986 la campanya ciutadana «Sí a l'ús de la nostra llengua», que culmina amb manifestacions en les principals ciutats del País Valencià. Aquesta campanya va comptar amb el suport de nombroses organitzacions cíviqües i culturals. Per la seua banda *Saó*, des de l'àmbit periodístic, s'adhereix a aquesta campanya alhora que publica articles sobre la qüestió signats per personalitats representatives del valencianisme progressista. En aquesta línia són molt clarificadores les reflexions fetes per Josep Iborra i Joan Francesc Mira.

La primera incursió de *Saó* en aquesta polèmica és mitjançant l'editorial «Qui renúncia a la seua llengua, renúncia a la seua pàtria». Agafant com a missatge aquesta coneguda frase de Manuel Sanchis Guarnier, *Saó* fa una dura reprovació al Consell per haver modificat els estatuts de la Universitat de València. *Saó* qualifica el fet com una nova renúncia i concessió lingüística del PSPV-PSOE a la dreta.

«Per fi ha arribat el que havia d'arribar. Primer fou el “canvi” de País per *Comunitat* o *Castelló+València+Alacant*; després, l'afegitó del blau en la Senyera del rei En Jaume, l'oficialitat de l'*himno* i ara l'atac a la llengua. Lògic. Les abaixades de pantaló diuen que tenen això: que s'acostuma i les troba gustoses. L'última concessió de la Generalitat socialista a la dreta valenciana, modificant els estatuts de la Universitat, que defineixen la

¹¹⁷³ FULVIA NICOLÁS: “Los estatutos de la Universidad de Valencia entran hoy en vigor”. *El País*, 17 de desembre 1985.

¹¹⁷⁴ Es tracta del Decret 173/1985, de 28 d'octubre, del Consell de la Generalitat Valenciana, de creació de la Junta Qualificadora de Coneixements de Valencià. (DOCV núm. 313 de 04.12.1985).

llengua dels valencians com a català, no és un simple canvi de nom ni de demostració d'aqueix repetit voler ser “el govern de tots els valencians” i de no “reobrir la guerra de l'idioma”. Més bé és tot el contrari. Es tracta d'una calculada voluntat política d'arraconar la minoria nacionalista i d'ofrenar a Espanya, maltractada i morta, l'expressió més significativa de la nostra cultura diferenciada». ¹¹⁷⁵

Igualment acusa al Consell d'intentar separar el valencià de l'àrea cultural i lingüística catalana. I no se n'oblida tampoc de criticar les febleses de la política lingüística del govern valencià i de l'exclusió de Vicente Enrique Tarancón en el Consell Valencià de Cultura. ¹¹⁷⁶ *Saó* interpreta totes aquestes accions com un doblegament del Consell a les pressions de la dreta, tot i que reconeix “l'autèntica tasca de retrobament nacional” que desenvolupen alguns dirigents socialistes en altres administracions. Enfront de tot açò *Saó* demana al goven autonòmic valencià un canvi de rumb en la seua política lingüística.

«Endavant, tots castellans i morta la cuca, mort el verí. En efecte, el que cal és fornir a l'oposició [Coalició Popular], o a ells mateixos [el PSOE] si tornen a tenir deu milions de vots, la major quantitat d'instruments legals per a reconduir o reconvertir la dèbil política lingüística actual, separar el valencià de la seua àrea cultural pròpia fins que morirà. Indicis són el doblegament de les autoritats autonòmiques front a les campanyes de certes comarques contra l'obligatorietat de l'ensenyament del valencià, l'escassísim esforç oficial per normalitzar el seu ús, la vergonyosa exclusió de les primeres figures intel·lectuals i artístiques del Consell Valencià de Cultura (fins la coenta i provinciana eliminació del cardenal Tarancón) i el menyspreu demostrat vers els arguments científics i l'autonomia de la Universitat. Tot i respectant i reconeixent que hi ha militants del PSOE que han fet i fan una autèntica tasca de retrobament nacional des de les seues respectives parcel·les de poder, està clar que les directrius generals del partit no van en aqueixa direcció. Encara s'està a temps, doncs, d'agarrar un altre camí. Perquè si és cert el que deia el

¹¹⁷⁵ «Qui renúncia a la seua llengua, renúncia a la seua pàtria». Article editorial. *Saó*, 82 (octubre 1985), p.3.

¹¹⁷⁶ Com hem explicat, la dreta va boicotejar l'entrada del cardenal Tarancón en el Consell Valencià de Cultura (CVC) per considerar-lo catalanista. Això no obstant, el desembre de 1985 ingressa en aquesta dins de la quota del PSPV-PSOE. Va ser membre del CVC fins a la seua mort l'any 1994.

professor Sanchis Guarner, ”qui renuncia a la seua llengua, renuncia a la seua pàtria, i el qui renega de la seua pàtria és com el qui renega de seua mare”. I malparits, per favor, no volem considerar ningú». ¹¹⁷⁷

Però el fons del problema radica en la mateixa Constitució. Josep Iborra –aleshores director de l’ICE de la Universitat de València– és categòric quan analitza en *Saó* la sentència d’11 de novembre de 1986 que lleva el dret dels professors a impartir les classes en català. Ho conta en l’article «Normalitzar, discriminar la Universitat». Incideix en la clau de la sentència (la diferència jurídica que fa la Constitució entre el deure i el dret a conèixer i usar les diverses llengües de l’Estat) i en les conseqüències jurídiques que d’això se’n poden derivar. Per a Iborra aquesta sentència suposa una clara discriminació del català, perquè conèixer i usar el castellà és un deure –és obligatori– mentre que usar el català és un dret –és voluntari– que els ciutadans poden exercir o no lliurement. Per tant, com que no hi ha igualtat de condicions entre les dues llengües, no es pot veritablement normalitzar el català al País Valencià perquè en cas de conflicte sempre s’anteposaran els interessos lingüístics dels castellanoparlants. Iborra explica el dilema d’una forma lúcida i perspicaç.

«Ens queda, doncs, el “dret”. El “dret a què? ¡A parlar en valencià quan ningú no vulga fer la punyeta dient que “no lo entiendo” i no en té el deure? «Aleshores, què vol dir “normalitzar”? ¿Com podem normalitzar una llengua en una societat –la nostra– que pot, si vol, ignorar-la? O, encara pitjor, ¿que s’hi pot oposar amb la Constitució en la mà? Perquè qualsevol temptativa de normalització sempre *pot* ser recusada com una maniobra “discriminadora”. Més encara, si tenim en compte que després de més de dos segles de discriminació dels valencianoparlants –de substitució “pacífica” i violenta de la nostra llengua per l’altra– ens trobem ja en “minoría”, com recorda la demanda i la corresponent sentència. Permanentment discriminats, ara seguim sent discriminats: si volem normalitzar “discriminem”. No sols és que no podem recuperar l’espai perdut, guanyat com siga pel castellà, sinó que ni tan sols podem funcionar en condicions “formals” d’igualtat. Els discriminadors de sempre s’han fet una llei per seguir dalt del burro. És un fet consumat i, ara, segellat constitucionalment, democràticament!». ¹¹⁷⁸

¹¹⁷⁷ «Qui renúncia a la seua llengua... *Ob.cit.*p.3

¹¹⁷⁸ JOSEP IBORRA: “Normalitzar, discriminar a la Universitat”. *Saó*, 93 (novembre 1986), p.21-22.

Per la seua banda, Joan Francesc Mira és més càustic. Descriu el fet com una batalla en una llarga guerra entre els defensors i enemics del català. En l'article «La victòria», dilucida amb la seua habitual mordacitat la seriositat de l'assumpte. Per a Mira, aquesta sentència és molt greu perquè ara no és va contra el nom de la llengua sinó contra la llengua mateixa, contra el dret del català a existir. I lamenta amb trista ironia l'alegria que mostra la dreta valenciana que aplaudeix la sentència.

«I bé, han guanyat ells. En la llarga guerra *contra* la nostra llengua, contra el nostre país, contra la nostra existència, *ells* han guanyat una altra batalla. Judicial, aquesta vegada, una simple sentència per la qual un professor, en el seu *propi* país, no pot fer classes en el seu *propi* idioma. (...) Però és igual, no és aquesta la qüestió. La qüestió és que han guanyat i van bojós d'alegria. Els feixistes declarats i els dissimulats, la dreta eterna i la moderna, els blavers oficials d'UV i els neo-blaveros discrets de la Coalició, els d'Espanya i els del Regne, tots alhora, abraçades, adhesions i sopars de felicitat compartida. D'alegria perfectament descarada de la llengua d'*ells* contra la llengua *nostra*. Ara no és qüestió de noms, de català o valencià; ara es tracta de la substància de la cosa: de si podem obligar legalment (o judicialment o policialment, no sé si és el mateix) els professors, i per extensió qualsevol funcionari que tracte amb el públic, a usar només el castellà; si ens poden obligar a tots a fer servir públicament, a casa nostra, la llengua de Castella. I sí que poden, diu la sentència. Alegria i festa, doncs. El cop no va contra el nom de la cosa, sinó contra la cosa mateixa».¹¹⁷⁹

No acaba ací el dit acusador de *Saó*. La revista reitera la seua condemna a la sentència en els articles «Volem classes en català»¹¹⁸⁰ i «Un dret sense deure: usar el valencià», on lamenta que després de segles de marginació i discriminació, ara, en democràcia, al català se li lleva el deure d'un ús normal com a llengua. Una situació que, segons *Saó*, perpetua la diglòssia i dilueix la novella política lingüística de la Generalitat. Quan apareix publicat «Un dret sense deure: usar el valencià», el març de 1987, l'Audiència de València havia dictat altra sentència tallant una experiència d'ensenyament en valencià en un col·legi d'Almassora. El raonament respecte a la llengua era el mateix que el de la sentència de 1986 que falla en contra de la Universitat. El consell de redacció de *Saó* aprofundeix en la qüestió legal del deure i del dret i afirma que els problemes de legalitat que pateix la normalització del català al País Valencià no

¹¹⁷⁹ JOAN FRANCESC MIRA: «La victòria». *Saó*, núm.93 (novembre 1986), p.7.

¹¹⁸⁰ «Volem classes en català». *Saó*, núm.93 (novembre 1986), p.4.

es deuen a la l'Audiència, que és "miop i absurda, però no culpable", sinó a les lleis i els polítics que les redacten, com són en aquest cas la Constitució i l'Estatut d'Autonomia. *Saó* argumenta aquesta asseveració fent una comparativa del que regulen sobre l'ús del castellà i les llengües pròpies els estatuts d'autonomia de Catalunya, País Basc i el País Valencià. I ací es veu el dèficit del cas valencià. Mentre Catalunya blinda en el seu estatut el deure a conèixer i usar el català –encara que de forma ambigua però efectiva quant a política normalitzadora–,¹¹⁸¹ els estatuts basc i valencià garanteixen el dret (sense deure) a usar les seues respectives llengües vernacles. Davant d'açò *Saó* conclou: «Que no ens escandalitze, doncs, aquesta sentència i les altres, ja que l'escàndol són les lleis, segons les quals estem obligats a conèixer el castellà i simplement se'ns reconeix el deure a usar i saber la nostra llengua, sense cap deure legal, per molt llengua oficial que siga».¹¹⁸² Malgrat això, *Saó* manifesta el seu suport a la universitat i centres educatius i encoratja els professors i alumnes a no defallir en l'exercici d'un dret tan constitucional com estatuari.

A banda de la crítica periodística, *Saó* també se'n fa ressò de la mobilització ciutadana en contra de la sentència. A la redacció arribaren nombrosos escrits de solidaritat amb la Universitat de València i de condemna a la decisió judicial, però se'n publicaren només uns pocs. De tots aquests, cal destacar el manifest que enceta la campanya «Sí a l'ús de la nostra llengua», organitzada per ACPV contra la prohibició del català com a vehicle d'ensenyament universitari. El manifest posa el dit en la nafra en la vessant més dolenta del conflicte lingüístic valencià, que no és altra que l'oposició acèrrima a la normalització del català per part de sectors castellanoparlants vinculats a la dreta més intransigent, com és el cas del sindicat estudiantil AU. Heus ací un petit extracte de la proclama d'ACPV on es subratlla aquesta qüestió, amb un llenguatge no exempt de l'argumentari de la teoria a l'extinció de la llengua.

«Quan la llengua pròpia és vista per alguns dels seues dipositaris i usuaris com un dialecte sense prestigi, sense futur, negligible, només útil per a netejar sabates, és que el principi del fi és pròxim. (...) És ben significatiu que la persecució contra l'idioma s'haja mostrat obertament, a cara descoberta, contra la mateixa existència de la llengua. No els importa que de la nostra llengua en diem valencià, mallorquí, rossellonés

¹¹⁸¹ L'article 6.1. de l'Estatut d'Autonomia de Catalunya de 1979 assevera respecte del català que la "Generalitat crearà les condicions que permetin d'arribar a llur igualtat plena quant als drets i deures dels ciutadans de Catalunya".

¹¹⁸² «Un dret sense deure: usar el valencià». *Saó*, 96 (març 1987), p.4. Article del consell de redacció de *Saó*.

o català. Allò que els molesta, els fot, allò que persegueixen i que volen prohibir és que la parlem i que l'escrivim, que no parlem i escrivim com ells, que no ens vestim amb el seu uniforme. No els importa com ens identifiquem, els molesta que existim».¹¹⁸³

Comptat i debatut, com hem vist, *Saó* s'involucra en totes aquelles reivindicacions i accions ciutadanes del moment que suposen un avanç en la normalització de la llengua, alhora que critica els entrebancs a la mateixa i demana a la Generalitat Valenciana més fermesa i diligència en les seues polítiques lingüístiques. En el següent quadre, a mode de conclusió, fem un resum d'alguns esdeveniments i fets lingüístics que tenen lloc entre 1983-1987 en els que *Saó* pren part activa.

Posicionament de <i>Saó</i> sobre alguns fets i esdeveniments relatius al procés de normalització lingüística del català al País Valencià (1983-1987)	
Esdeveniment	Resposta de <i>Saó</i>
1983. Aprovació de la LUEV. La LUEV suposa un avanç significatiu en la normalització de la llengua. El curs 1986-1987 el 100% dels alumnes de les comarques catalanoparlants estudien el valencià com assignatura, alhora que hi ha ensenyament en valencià en 168 centres d'EGB i 84 de secundària.	<i>Saó</i> recolza la llei amb reserves, lamenta que no reconega la unitat de la llengua. Dóna suport a la introducció de la llengua en l'escola. <i>Saó</i> publica dos Quaderns (en 1984 i 1986) per analitzar l'estat l'ensenyament en valencià. En l'editorial «Respecte i protecció per la llengua del País Valencià» demana al Consell una campanya d'ús social de la llengua.
1984. Aprovació de la llei de creació de RTVV. L'Estatut d'Autonomia contempla la creació de mitjans audiovisuals en valencià gestionats per la Generalitat. No queda clar si TVV emetrà íntegrament en valencià ni l'estàndard oral que usará.	<i>Saó</i> recolza el projecte però critica el retard en la seua posada en marxa. El 1986 analitza en un Quadern la situació del projecte de TVV i publica l'editorial «Sí a l'ús de la nostra llengua...també a la TVV», on exigeix una televisió totalment en valencià.
1985. Comencen les emissions de TV3 al País Valencià. El Govern central i el Consell posen entrebancs a TV3. ACPV s'enfronta al poder per instal·lar repetidors per rebre TV3. Comença un conflicte judicial i polític que es prolongarà anys.	<i>Saó</i> recolza TV3, que no veu incompatible a tenir en el futur una TVV. Josep A. Comes s'adhereix a la querrela criminal interposada per un grup d'intel·lectuals contra el Delegat de Govern per prohibir TV3 al País Valencià. <i>Saó</i> s'adhereix a la campanya d'ACPV «Sí a TV3».
1985. La Universitat de València inclou en els seus estatuts la doble denominació llengua catalana-valencià. El Consell modifica els estatuts i el sindicat estudiantil AU presenta un recurs judicial.	<i>Saó</i> recolza a la Universitat. Condemna l'acció d'AU. Qualifica la intervenció del govern valencià com una intromissió inadequada en l'autonomia universitària. Acusa al Consell de fer més concessions a la dreta.
1986. La Universitat de València acorda donar llibertat de llengua en la docència. Això suposa la possibilitat de donar classes en català. AU presenta altre recurs judicial.	L'Audiència de València falla contra la Universitat. <i>Saó</i> condemna la sentència i s'adhereix a la campanya d'ACPV «Sí a l'ús de la nostra llengua» contra la decisió judicial.

¹¹⁸³ «Manifest llegit en l'acte diguem no a la Sentència». *Saó*, núm.94 (desembre 1986), p.27.

6.18.3.4. *La participació de Saó en el II Congrés Internacional de la Llengua Catalana i el suport a esdeveniments culturals fidels a la unitat de l'idioma.*

Altra de les particularitats de *Saó* és la seua preocupació per potenciar la consciència lingüística unitària i trencar l'aïllacionisme idiomàtic i cultural del País Valencià amb la resta de territoris de llengua catalana. *Saó* explica i difon esdeveniments culturals i lingüístics unitaris amb repercussió en tots els Països Catalans. Exemple d'açò són les acurades i documentades informacions que recull la revista de trobades tan significatives com la Renovació de la Flama de la Llengua Catalana, la Marxa per la Llibertat (1976), el Congrés de Cultura Catalana (1976-1977) i el II Congrés Internacional de la Llengua Catalana (1986). Tots són esdeveniments culturals de gran magnitud, els objectius dels quals són recuperar els drets lingüístics i difondre la consciència d'unitat de la llengua, un fet que *Saó* considera imprescindible perquè el País Valencià assolisca coneixement de la seua identitat com a poble diferenciat de l'Espanya castellana. Una tasca informativa i formativa que molt poques publicacions valencianes s'atrevien a tractar en aquell moment per evitar ser titllades de catalanistes per la dreta i *Las Provincias*. La importància que dóna *Saó* a la consciència lingüística unitària queda palesa sobretot en la publicació de dos Quaderns dedicats exclusivament al II Congrés Internacional de la Llengua Catalana. I cal afegir que *Saó* no és un actor informatiu contemplatiu sinó actiu, ja que forma part del consell d'entitats promotores d'aquest congrés al País Valencià, el qual és coordinat per Antoni Ferrando.

Comencem per l'esdeveniment més antic: la **Renovació de la Flama de la Llengua Catalana**. Es tracta d'un acte amb caràcter reivindicatiu i festiu que organitza cada any una entitat de la Federació d'Entitats Excursionistes de Catalunya, en la qual també hi ha integrats centres excursionistes del País Valencià. Consisteix en renovar anualment la simbòlica Flama de la Llengua, que crema a l'atri de l'abadia de Montserrat sota la llegenda: «L'encengué la fe, la portà l'esforç i la manté la voluntat d'un poble». Aquest esdeveniment s'inicià el 1968, però es fa ininterrompudament des de 1970. Des de llavors, cada any, pels volts del 20 de febrer, en memòria del naixement de Pompeu Fabra, es recupera la festa a través de la Renovació de la Flama de la Llengua. La flama és encesa davant la tomba de Pompeu Fabra a Prada (Rosselló) i arriba a Montserrat duta –recorrent a peu camins i muntanyes– per alguna de les entitats excursionistes com a símbol del compromís d'un poble amb la seua llengua. A Montserrat els pelegrins amb la flama són rebuts per l'abat i posteriorment es fa una missa i activitats culturals diverses. En l'acte de 1968, la filla de Fabra, Carola, va ser

l'encarregada d'encendre la flama davant la tomba del seu pare.¹¹⁸⁴ Amb el pas del temps s'hi han afegit associacions excursionistes de la resta del domini lingüístic, que inicien el seu pelegrinatge a Montserrat encenent la flama a la tomba d'algun escriptor significatiu de llengua catalana, fins a reunir quatre flames que simbolitzen cadascun dels territoris del domini lingüístic. Especial importància té la festa de la Renovació de la Flama de la Llengua de 1981 per l'alta participació valenciana. *Saó* es fa ressò de l'esdeveniment. Aqueix any es feu un reconeixement als cantants per la seua aportació a la recuperació de la llengua. El grup del País Valencià, coordinat per la colla excursionista d'Albalat de la Ribera, va eixir el primer diumenge de febrer des de la catedral de València, on prèviament havia encés la flama sobre la tomba d'Ausiàs March. La comitiva valenciana arribà a Montserrat el 22 de febrer on s'ajuntà amb les flames procedents de les tombes de Jaume I (Catalunya), Ramon Llull (Illes Balears) i Pompeu Fabra (Rosselló). El País Valencià va estar representat per Al Tall, Carraixet, Paco Muñoz i Lluís Miquel, a més de l'adhesió d'altres que no van poder anar com Raimon i Ovidi Montllor. Igualment arribaren al monestir tres autobusos i un munt de cotxes particulars de poblacions de la Ribera Alta, l'Horta, la Costera i la Safor. L'acte tingué el moment més àlgid amb l'encesa totes alhora de les quatre flames portades per cantants de cada país.¹¹⁸⁵ Cada any *Saó* publica unes reflexions sobre aquesta celebració singular, conscient, això sí, que el seu valor principal és ser un símbol d'unitat lingüística i un principi de reflexió i de creació de consciència nacional.¹¹⁸⁶

La **Marxa per la Llibertat** fou també altre esdeveniment nacionalista de gran repercussió en la Transició. És un moviment no-violent dut a terme l'estiu de 1976 per reclamar l'amnistia i les llibertats bàsiques i nacionals dels països de llengua catalana. En un principi només havia de ser una marxa a Catalunya, però es va anar ampliant a d'altres territoris com la Catalunya Nord i el País Valencià. La Marxa fou promoguda per Pax Christi de Barcelona, un moviment catòlic que treballa per la pau i els drets humans. Sota el lema "Poble català, posa't a caminar", la Marxa estava formada per vuit columnes (cinc de Catalunya, dos de Catalunya Nord i una del País Valencià), que partint de diferents indrets recorreren a peu el territori fins a confluïr totes al Monestir

¹¹⁸⁴ Pàgines web de la Federació 'Entitats Excursionistes de Catalunya' (www.feec.cat) i Enciclopèdia Catalana (www.encyclopedia.cat).

¹¹⁸⁵ JOAN LLUÍS SANCHIS: "Renovació de la Flama de la Llengua". *Saó*, núm.35 (març 1981), p.23. Els pobles valencians assistents a aquesta festa foren Albalat de la Ribera, Algemesí, Genovés, Lloc Nou d'en Fenollet, Sueca, Quart de Poblet, València, Mislata, Gandia, Vinalesa, Refelbunyo, Foios i Massamagrell.

¹¹⁸⁶ Vegeu en aquesta línia l'article "Nova flama de la Llengua" (*Saó*, 56. Març 1983, p.4).

de Poblet.¹¹⁸⁷ La columna valenciana fou vehiculada per la Taula de Forces Polítiques i Sindicals del País Valencià i va sortir de Guardamar del Segura. Tanmateix, aquesta iniciativa no va quallar a les Balears. El març de 1976 Pax Christi convoca l'inici de la marxa, la qual és prohibida el 22 de maig pel Ministeri de Governació, dirigit per Manuel Fraga. Però els organitzadors acorden desobeir la prohibició. Així doncs, la Marxa esdevenia il·legal, element que li dóna una inusitada major cobertura informativa i que fa que ni cap governador ni alcalde la pogués autoritzar. Entre els dies 1 i 3 de juliol arrancaren les diferents columnes. Els primers dos dies hi hagueren 150 detencions i 123 empresonats. Foren habituals durant el recorregut els atacs de grups d'extrema dreta. El 12 de setembre del 1976, la marxa va ser interrompuda a la plaça Major de Montblanc, amb fortes càrregues policials. Malgrat això, aquest moviment va rebre la solidaritat dels veïns de 300 pobles per on va passar. Les columnes de "marxaires" difongueren, mitjançant concentracions, mítings i col·loquis, les reivindicacions nacionalistes i democràtiques. La marxa va representar un revulsiu sobretot a Catalunya. Al País Valencià comptà amb l'adhesió de personalitats i entitats del món del nacionalisme polític i cultural, entre els quals es troba *Saó*, que feu una cobertura informativa en els dos primers números. El 12 de setembre unes 300 persones de la Marxa de la Llibertat aconseguiren arribar al seu punt final. *Saó* descriu la fita amb aquest llenguatge emotiu: «Al Monestir de Poblet han quedat 8 senyeres de les 8 columnes, com a mostra de què, malgrat tot, hem caminat (o de què, malgrat tot, seguim caminant). El poble dels Països Catalans camina».¹¹⁸⁸

Juntament a aquests dos moviments esmentats, on es fa necessari certa resistència física per aguantar llargues marxes per caminals i pujols, s'hi van organitzar actes més assossegats al resguard de les universitats i centres culturals. Un dels més representatius fou el **Congrés de Cultura Catalana**, celebrat al llarg de 1976 i 1977. Aquesta convenció s'organitzà al voltant d'un conjunt de seccions, treballs i actes culturals diversos per a la promoció de la cultura catalana. Nasqué d'una iniciativa aprovada pel gener del 1975 pel Col·legi d'Advocats de Barcelona. El filòleg i historiador Jordi Rubió

¹¹⁸⁷ Les columnes de Catalunya són batejades amb els noms de Tramuntana, Lluís Companys, Francesc Macià, Rafael de Casanova, Abat Escarré. Les de Catalunya Nord s'anomenaren Francesc Soler i Josep de la Trinxeria, mentre que la del País Valencià rebé el nom del territori.

¹¹⁸⁸ "Marxa de la Llibertat". *Saó*, núm. 2 (octubre 1976), p.15. Hem aconseguit obtenir més informació sobre aquest esdeveniment en "La marxa dels Països Catalans". *Saó*, núm. 1 (juliol-setembre 1976), p.17. I també en "La Marxa per la Llibertat torna a caminar 36 anys després". En www.vilaweb.cat (12 de setembre 2012). Sobre la Marxa hi ha l'estudi a càrrec de COLOM, Àngel. i ROSÉS, Jordi. (1977): *40.000 hores detinguts: La Marxa de la Llibertat*. Barcelona: Edicions Autogestionades de Pax.

Balaguer fou nomenat president d'honor del Congrés, amb quatre vicepresidents: Joan Miró per Catalunya, Joan Fuster pel País Valencià, Francesc de Borja Moll per les Illes Balears, Pere Ponsich per la Catalunya del Nord i Joan Martí Alanís per Andorra. El Congrés fou presentat a València el 6 d'abril de 1976, a Perpinyà el 12 de juny, a Palma el 27 del mateix mes, a Andorra la Vella el 10 de novembre i, finalment, a Barcelona el 8 de desembre. La tasca primordial del congrés va ser fer un balanç de la realitat sociocultural dels Països Catalans del 1936 fins a 1976, amb l'aportació dels projectes de futur a curt i mitjà termini. Al caliu del congrés foren organitzades cinc campanyes de mobilització popular en defensa del patrimoni natural, la identificació del territori, de l'ús oficial del català, la revitalització dels valors populars i del folklore i de les institucions. Al Congrés s'hi inscrivieren 12.400 persones i rebé l'adhesió de més de mil cinc-cents entitats, entre elles *Saó*. Els actes de cloenda del congrés culminaren el 8 de desembre de 1977 al Palau de Congressos de Barcelona.¹¹⁸⁹

Saó no dubta a informar sobre l'esdeveniment davant el buit dels diaris de València, a no ser que fos per etiquetar-lo de pancatalanista. L'interés de *Saó* és doble. Per una banda, el congrés ofereix un munt d'estudis i anàlisis sobre temàtica de llengua, història i cultura popular que permeten ampliar els coneixements de la cultura als països de llengua catalana. I per altra part brindava la possibilitat d'aprofundir en el fet religiós en aspectes tals com la religiositat popular, les institucions eclesials, els moviments catòlics, la producció cultural religiosa i la projecció de futur dels practicants i creients. Membres del consell de redacció de *Saó* participaren en el congrés. Tanmateix, malgrat la seua rellevància, al País Valencià sols tingué repercussió en l'àmbit de la universitat i la cultura. El poble, segons *Saó*, va rebre una informació esbiaixada i manipulada del congrés. «Com a d'altres activitats en pro del redreçament de la nostra cultura, no han mancat ni mancaran, al nostre País la veu dels habituals inquisidors denunciant el Congrés com una maniobra més del pancatalanisme, del “butoni” pancatalanista. Sols esperits miops i ximplés es pararan davant raons semblants. I no cal dir que d'eixos esperits n'estem ben assortits! Tothom que tinga qualque cosa positiva per aportar-hi, té les portes obertes. És una oportunitat més per aquells que estimem de debò la pàtria

¹¹⁸⁹ Font: www.enciclopedia.cat. Tots els treballs del Congrés de Cultura Catalana foren editats en tres volums. Amb posterioritat al congrés, el 1979 fou constituïda la Fundació Congrés de Cultura Catalana, amb seu a Barcelona, amb l'objecte de dur a terme moltes de les iniciatives proposades en les conclusions congressuals dels diferents àmbits.

valenciana, país o regió o regne, que tot és el mateix, i el nostre compromís [el de *Saó*] no naix d'un nom, sinó d'un poble, el nostre poble».¹¹⁹⁰

A mitjans dels anys vuitanta, tot i que l'anticatalanisme i el secessionisme no desapareixen, es comença a viure un ambient polític de certa normalitat democràtica i autonòmica. Minva la crispació que havia caracteritzat el conflicte identitari de la Transició. S'albira un nova etapa històrica quant al devenir de la llengua. El català és idioma cooficial a les Balears, Catalunya i el País Valencià, on s'inicia un procés de redreçament de l'idioma sota l'empara dels estatuts d'autonomia i lleis de normalització o promoció lingüística.¹¹⁹¹ Es dona el pas cap al procés de recuperació de la llengua. El català ix de les catacumbes de la prohibició i es fa present a l'escola i en alguns àmbits socials. En aquest context, l'any 1986 se celebra el **II Congrés Internacional de la Llengua Catalana**. Es tracta d'un congrés sociolingüístic organitzat per les principals institucions dels territoris de parla catalana sota la presidència d'Antoni Maria Badia i Margarit. Es feia vuitanta anys després del primer congrés –realitzat a Barcelona el 1906–¹¹⁹² amb l'esperança que de la mateixa manera que aquell donà pas al procés de normativització de la llengua –normes ortogràfiques, gramàtica i diccionari– aquest incidiria positivament en el procés normalitzador de l'ús del català en el present i el futur.¹¹⁹³ El de 1986 és un congrés que analitza els problemes i les qüestions relacionats

¹¹⁹⁰ “El Congrés de Cultura Catalana”. *Saó*, núm.2 (setembre-octubre 1976), p.15.

¹¹⁹¹ Es tracta de la Llei de Normalització Lingüística de Catalunya de 1983, la Llei d'Ús i Ensenyament del Valencià de 1983 i la Llei Normalització Lingüística de les Illes Balears de 1986.

¹¹⁹² El Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana fou un congrés lingüístic celebrat a Barcelona el 1906 per iniciativa i sota la presidència d'Antoni Maria Alcover. Foren constituïdes tres seccions d'estudi: la filologicohistòrica, la literària i la sociojurídica, presidides per Alcover, Rubió i Lluch i Ramon d'Abadal, respectivament. Un dels orientadors estrangers fou Bernhard Schädel. Hi hi hagué representants de totes les zones de l'àmbit lingüístic català, que tractaren aspectes de l'idioma al Principat, al País Valencià, al Rosselló, a les Balears, a l'Alguer i a la Grècia del segle XIV. Els principals representants valencians foren Teodor Llorente i Lluís Fullana. Font: www.enciclopedia.cat.

¹¹⁹³ La revista *Saó* ofereix entre juny de 1985 i juliol de 1986 una amplíssima i documentada informació del II Congrés Internacional de la Llengua Catalana. Això ens ha permés fer una aproximació històrica de la repercussió d'aquest congrés al País Valencià i de la participació de *Saó* en el mateix. Ho hem pogut esbrinar a través dels següents articles publicats en *Saó*:

ANTONI FERRANDO: “Els valencians davant la convocatòria del II Congrés Internacional de la Llengua Catalana”, *Saó*, núm.79 (juny 1985), pp.15-16. “II Congrés Internacional de la Llengua Catalana”. *Saó*, núm.79 (juny 1985), pp.17-18.

CRISTÒFOR AGUADO: “El futur, l'ús i l'ensenyament de l'idioma al País Valencià”. *Saó*, núm.79 (juny 1985), pp.22-27.

ANTONI FERRANDO: “Història de la llengua”. *Saó*, núm.79 (juny 1985), p.27. Parlament pronunciat per Antoni Ferrando en l'acte de convocatòria del congrés celebrat el 30 de juny de 1985 al Monastir de Poblet.

ANTONI LÓPEZ QUILES: “II Congrés Internacional de la Llengua Catalana. Crònica d'una convocatòria”. *Saó*, núm. 80 (juliol-agost 1985), p.25.

amb els usos de la llengua i la seua normalització, és a dir, és un congrés de sociolingüística que pretén també reforçar la consciència lingüística unitària. En aquesta fita participa activament *Saó* en una doble faceta: com a entitat promotora del congrés al País Valencià i com a mitjà de comunicació que informa i del mateix.

El congrés es convoca oficialment el 30 de juny de 1985 al Monestir de Poblet en un acte solemne obert per Badia i Margarit i tancat pel president de la Generalitat de Catalunya, Jordi Pujol. Per tal de descentralitzar el congrés, es constitueixen set seccions d'estudi que s'ubiquen en diferents ciutats: Plantejaments i processos de normalització lingüística, coordinada per Aina Moll (Lleida); Mitjans de comunicació i noves tecnologies, coordinada per Francesc Vallverdú (Perpinyà); Sociologia de la llengua, coordinada per Modest Reixach (Girona); Llengua i dret, coordinada per Josep Maria Puig Salelles (Andorra); Lingüística social, coordinada per Isidor Marí (Illes Balears); Ensenyament, coordinada per Joan Martí Castell (Tarragona) i Història de la Llengua, coordinada per Antoni Ferrando (València). Hi hagué representants de totes les zones de l'àmbit lingüístic. Al congrés es realitzà una profunda reflexió sobre la situació present de la llengua i sobre les mesures que caldria prendre per a assegurar-ne la seua normalització.

En la crida del Monestir de Poblet de 1985 assisteix una nodrida representació valenciana. Hi és també *Saó*, representat pel director Josep Antoni Comes i els membres del consell de redacció Antoni López i Joan Lluís Sanxis. Hi ha, però, absències notòries com la dels presidents autonòmics balear i valencià, Gabriel Canellas i Joan Lerma, respectivament, els quals es limiten a enviar escrits d'adhesió malgrat que havien estat nomenats presidents d'honor del congrés. Tanmateix, especialment meritòria és la intervenció del representant de la Generalitat Valenciana, Baltasar Vives, el qual fa un difícil discurs d'adhesió al congrés sense pronunciar en cap moment les

ANTONI FERRANDO: "II Congrés Internacional de la Llengua Catalana. Constitució del Consell d'Entitats Promotores al País Valencià". *Saó*, núm. 84 (desembre 1985), p.29.

"II Congrés Internacional de la Llengua Catalana. Composició del Consell d'Entitats Promotores del Congrés al País Valencià". *Saó*, núm. 85 (gener-febrer 1986), p.25.

"II Congrés Internacional de la Llengua Catalana. L'Acadèmia de Cultura Valenciana i el Congrés". *Saó*, núm. 86 (març 1986), p.25.

JOSEP A. COMES: "Inauguració del II Congrés de la Llengua". *Saó*, núm.87 (abril 1986), p.29,

ANTONI LÓPEZ: "Del I al II Congrés de la Llengua Catalana: avanços". *Saó*, núm.90 (juliol-agost 1986), pp.1-19.

JOSEP LLUÍS PITARCH: "El II Congrés de la Llengua Catalana vist per dins". *Saó*, núm.90 (juliol-agost 1986), pp.20-21. Josep Lluís Pitarch és aleshores Secretari territorial del Congrés en representació d'ACPV.

denominacions “català” o “llengua catalana”.¹¹⁹⁴ Més taxatiu en canvi es mostra el catedràtic de Filologia Catalana de la Universitat de València i col·laborador de *Saó*, Antoni Ferrando. Aquest fa un emotiu parlament on adverteix que sense la recuperació de la consciència idiomàtica unitària serà inviable la normalització social de la llengua.¹¹⁹⁵ Una observació que no oculta la seua preocupació pel secessionisme i l'aïllacionisme lingüístic valencià.

En els mesos posteriors a l'acte de Poblet es dona un pas important que impulsa el congrés des de la societat civil valenciana. El 30 de novembre de 1985 es constitueix a Castelló de la Plana el Consell d'Entitats Promotores del Congrés Internacional de Llengua Catalana del País Valencià, sota la coordinació de la Universitat de València i ACPV. La resposta a la iniciativa de persones com Antoni Ferrando i Eliseu Climent va ser determinant per a la creació d'aquesta plataforma cívica de suport i difusió del congrés. En l'acte constitutiu de l'esmentat consell s'inscriuen inicialment 16 entitats, entre les que hi figura des del primer moment *Saó*. El consell agrupa les institucions i centres d'investigació més significatius del valencianisme progressista. A més de les tres entitats ja esmentades, s'afegeixen la Fundació Ausiàs March, l'Institut d'Estudis Juan Gil-Albert d'Alacant, la Fundació Huguet, el Centre Carles Salvador, la Fundació Josep Renau, la Universitat d'Alacant, la revista *Afers* i *Paraula Cristiana*, entre altres. A aquestes setze primeres entitats se'n sumen progressivament un centenar més fins arribar a 119. Hi havia divuit ajuntaments, un bon nombre d'associacions culturals locals, instituts d'estudis comarcals, la Diputació de Castelló, l'Escola d'Estiu del País Valencià, centres d'ensenyament i colles excursionistes, l'Associació de Professors de Llengua Catalana, el Col·legi Universitari de Castelló, i fins i tot entitats festives com falles, grups folklòrics i l'emblemàtica Germandat dels Cavallers de la Conquesta de Castelló. En definitiva, podem dir que l'heterogeni Consell d'Entitats representa la part més activa del valencianisme cultural del moment. A més de la implicació de 119 entitats, les quals organitzen actes de reivindicació diversos, en vora 200 municipis valencians es creen comissions populars amb l'objectiu d'organitzar tot un seguit d'activitats de difusió i vindicació de la llengua, com ara xerrades, jornades, grups

¹¹⁹⁴ El Secretari general del II Internacional de Llengua Catalana, Josep Espar, afirma en *Saó* que el paper de la Generalitat Valenciana no va ser gens fàcil, atés el context anticatalanista que hi havia aleshores a València, però envià un representant al Congrés i col·laborà institucionalment per garantir la unitat d'instàncies polítiques dels set territoris de parla catalana. Font: EMILI MARIN: “Entrevista amb Joosep espar, secretari general del congrés”. *Saó*, núm. 90 (juliol-agost 1986), pp.24-26.

¹¹⁹⁵ FERRANDO: “Història de la llengua”. *Ob.cit.* p.27.

d'estudis i concentracions. S'arribaren a realitzar més de cent conferències a càrrec d'especialistes de reconegut prestigi en les principals ciutats del domini lingüístic. Un cas rellevant, per la peculiar situació sociolingüística del lloc, el desenvolupen les comissions alacantines, les quals enceten la campanya "Alacant, sí a la llengua" que culmina en una gran manifestació a la ciutat d'Alacant el 15 de desembre de 1985. Tot aquest seguici d'activitats té com a objectiu provocar el màxim impacte ciutadà possible. La valoració del congrés per part dels coordinadors n'és en general positiva, inclús en el mateix bressol del blaverisme que és la ciutat de València, on no hi van haver incidents malgrat la campanya en contra de *Las Provincias*, segons destaca Josep Lluís Pitarch, secretari territorial del congrés al País Valencià en representació d'ACPV.¹¹⁹⁶ Hi manquen, com és obvi, les associacions culturals representatives del blaverisme com Lo Rat Penat i l'Acadèmia de Cultura Valenciana (ACV). L'absència d'aquesta última entitat és criticada per *Saó*. Ho fa a través de Vicent Badia Marin, el qual havia estat nomenat el 1958 director de l'ACV (aleshores Centre de Cultura Valenciana) i durant uns anys havia exercit de secretari de la Secció de Cronistes del Regne d'aquesta entitat. El 24 de febrer de 1986 Vicent Badia envia una carta al president de l'ACV, Eduard primo Yufera, en la que demana la convocatòria d'una junta de govern urgent per aprovar l'adhesió de l'entitat al Congrés i la designació d'un representant en el Consell d'Entitats Promotores.¹¹⁹⁷ Aquesta carta mai serà contestada, l'ACV persistirà en l'aïllacionisme i el secessionisme lingüístic.

Per a *Saó* aquest esdeveniment representa una oportunitat històrica per reflexionar sobre les polítiques de normalització del català que s'estaven aplicant, especialment al País Valencià. La rellevància que dona *Saó* a aquesta fita és tradueix en l'edició de dos Quaderns dedicats al congrés. El primer d'ells es titola «El miracle de la llengua», editat en juny de 1985. La portada d'aquest número especial està carregada de simbolisme. En ella apareix el rostre d'Einstein traient la seua llengua amb quatre ratlles roges sobre la galta esquerra que representen la Senyera unitària. El Quadern anuncia la celebració del congrés i inclou les col·laboracions d'Antoni Ferrando, el monjo de Montserrat Josep Masot i Cristòfor Aguado,¹¹⁹⁸ a més d'una àmplia entrevista amb el filòleg d'origen

¹¹⁹⁶ PITARCH: "El II Congrés de la Llengua Catalana vist per dins". *Ob.cit.* p.22.

¹¹⁹⁷ VICENT BADIA MARIN. "II Congrés Internacional de la Llengua Catalana: L'Acadèmia de Cultura Valenciana i el Congrés". *Saó*, núm.86 (març 1986), p.25

¹¹⁹⁸ ANTONI FERRANDO: "II Congrés Internacional de la Llengua Catalana. Constitució del Consell d'Entitats Promotores del País Valencià". *Saó*, núm.84 (desembre 1985), p.29.

turc-armeni Joseph Gulsoy, especialitzat en llengua catalana i coneixedor en profunditat de les qüestions específicament valencianes.¹¹⁹⁹ L'editorial d'aquest Quadern, amb el provocador títol «No hi ha cap poble originàriament bilingüe», és tota una declaració de principis lingüístics de *Saó* sobre l'estat de la llengua i la seua normalització. *Saó* creu que el component substancial de la identitat nacional del País Valencià és la llengua catalana, la qual sols pot sobreviure amb una completa normalització social, fet que passa irremeiablement per reemplaçar decididament el castellà. Cas contrari, la llengua està condemnada a desaparèixer. Novament la teoria sobre l'extinció de la llengua que tant impregna el nacionalisme d'arrel fusteriana. Però això té fonaments reals per a *Saó*. La revista considera que el principal obstacle a la normalització del català és el bilingüisme diglòssic implantat en els últims segles, on el castellà és la llengua dominant que no vol renunciar als seus privilegis. Un fenomen que es tradueix en una substitució lingüística accelerada del català pel castellà. Sols la voluntat política de la Generalitat per desenvolupar una decidida normalització del català pot trencar aquesta estructura sociolingüística, un empeny polític que segons *Saó* no existeix. Més bé el que hi ha realment és “una apatia normalitzadora”, apunta *Saó*. A l'altura de 1985 les mesures de normalització que s'estaven aplicant resulten clarament insuficients per a invertir el procés de substitució lingüística i de transculturació que pateix el País Valencià. El panorama que pinta *Saó* és bastant derrotista.

«En la normalització lingüística ens juguem el futur nacional. Fins ara sols comptem amb un ensenyament escolar de la llengua i, per desgràcia, prou

¹¹⁹⁸ Quadern “El miracle de la llengua”. *Saó*, núm. 79 (juny 1985), p.3 i 15-27. Aquest suplement inclou els següents articles al voltant del II Congrés Internacional de la Llengua Catalana:

- Article editorial “No hi ha cap poble originalment bilingüe”, p.3.
- ANTONI FERRANDO: “Els valencians davant la convocatòria del II Congrés Internacional de la Llengua Catalana” (pp. 15-16) i “Història de la llengua” (p.27).
- JOSEP MASOT: “la projecció exterior de la cultura catalana”, p.20-21.
- CRISTÒFOR AGUADO: “El futur, l'ús i l'ensenyament de l'idioma al País Valencià”. pp.22-24.
- EMILI MARIN. “Entrevista amb Joseph Gulsoy”, pp.25-27.

¹¹⁹⁹ Joseph Gulsoy (Ordu, Turquia 1925) lingüista que des del 1949 resideix a Canadà. Es doctorà en filologia romànica i fou deixeble de Joan Coromines a Xicago, mercè el qual s'interessà per la filologia catalana. Professor a la universitat de Toronto, ha estudiat diversos aspectes del català, castellà i portugués. Pel que fa a les seues obres relacionades amb el País Valencià, va publicar *La lexicografia valenciana* (1965) i va editar l'any 1964 el fins ara inèdit *Diccionario valenciano-castellano* que va elaborar el 1800 el metge i lingüista valencià Manuel Joaquim Sanelo. Gulsoy va col·laborar també en el *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana* de Joan Coromines. El 1997 fou nomenat doctor honoris causa per la Universitat de Barcelona i el 1998 va rebre la Creu de Sant Jordi.

migrat. Cal que el cos social l'use normalment. També els mitjans de comunicació i fins i tot els immigrants. Que tot açò requeresca temps, prudència, constància, etcètera, ja ho hem dit, però hem de desfer també totes els fal·làcies d'un malentés bilingüisme que únicament pretén perpetuar la diglòssia. Tal volta ha arribat l'hora –i el congrés potser siga una immillorable ocasió– de denunciar que no hi ha bilingüisme, el que hi ha és una voluntat política –que ve de lluny– de substituir una llengua per altra. (...) O siga, sense voluntat política vertaderament normalitzadora, el bilingüisme actual és un parany molt ben col·locat i calculat: dins de poc tots castellans i s'ha resolt el problema!». ¹²⁰⁰

No més optimista es mostra Antoni Ferrando quan descriu la situació sociolingüística de la llengua en l'acte de constitució del Consell d'Entitats Promotores.

«Si té algun mèrit celebrar un Congrés Internacional de la Llengua Catalana amb el sol objectiu d'estudiar-ne la situació sociolingüística i d'impulsar-ne la normalització, és perquè la nostra llengua s'enfronta avui amb el major repte de la seua existència: o conscienciem els nostres conciutadans de la necessitat d'exigir els nostres drets lingüístics i convertim la llengua catalana en el vehicle normal de comunicació i cultura del País Valencià o la nostra llengua es veurà reduïda en pocs anys a l'ús familiar, i això només en els àmbits rurals. En altres paraules: o fem un esforç decidit per a proclamar obertament la nostra voluntat de ser valencians, o ben aviat esdevindrem una mera referència geogràfica de la cultura castellana». ¹²⁰¹

La clau per superar aquest futur de tenebrisme lingüístic respecte al català és desenvolupar una enèrgica política de normalització de la llengua. Les receptes que hi dóna *Saó* per recuperació de l'idioma són bàsicament sis. Aquestes propostes són plantejades per Antoni Ferrando i Cristòfor Aguado:

1a. Desenvolupament de polítiques de normalització de la llengua per part dels poders públics, principalment la Generalitat Valenciana, que és la institució que li correspon la major responsabilitat històrica en el procés.

2a. Foment de la consciència nacional valenciana des dels poders públics.

¹²⁰⁰ “No hi ha cap poble originàriament bilingüe”. *Saó*, núm.79 (juny 1985), p.3. Article editorial.

¹²⁰¹ ANTONI FERRANDO: “II Congrés Internacional de la Llengua Catalana. Constitució del Consell d'Entitats Promotores del País Valencià”. *Saó*, núm.84 (desembre 1985), p.29.

3a. Alfabetització general de la població en català. Ensenyament de i en català en tots els cicles educatius, des de l'etapa infantil fins a la universitat.

4a. Mitjans de comunicació totalment en català.

5a. Litúrgia en llengua pròpia i valencianització de l'Església.

6a. Un ús clar i exemplar de l'idioma per part dels polítics i dels responsables públics en general.¹²⁰²

Crida l'atenció comprovar com 28 anys després d'aquests plantejaments tan suggeridors, i trenta anys després de l'entrada en vigor de la LUEV, la majoria d'aquestes proposicions no s'hagen desenvolupat (o si s'han fet, sols parcialment) i a penes s'haja erosionat el dur basalt del bilingüisme diglòssic a favor del castellà.

El segon Quadern de *Saó* dedicat al II Congrés Internacional de la Llengua Catalana es publica el juliol de 1986 –ja finalitzada la convenció– sota el títol «El Congrés i el futur de la llengua». El suplement ofereix informació sobre el desenvolupament d'aquest esdeveniment i algunes de les seues conclusions i propostes de futur. En el Quadern col·laboren Antoni López Quiles, Josep Lluís Pitarch i Josep Antoni Comes. Incorpora també una entrevista d'Emili Marín realitzada al polític, assagista i promotor cultural català Josep Espar Ticó, secretari general del Congrés.¹²⁰³ Ací *Saó* fa una crida a la lluita per salvar la llengua. En l'editorial «El congrés comença ara» afirma que després d'aquesta fita s'inicia un procés de treball ingent per la normalització de la llengua. És un clam de combat de *Saó* pel futur de l'idioma que pretén implicar un ampli espectre de la societat.

¹²⁰² Aquest plantejaments queden aclarits i desenvolupats en els següents articles:

ANTONI FERRANDO: "Els valencians davant la convocatòria del II Congrés Internacional de la Llengua Catalana". *Saó*, núm.79 (juny 1985), pp.15-17. I també en aquest número i del mateix autor: "Història de la llengua", p.27. Vegeu igualment en ANTONI FERRANDO: "II Congrés Internacional de la Llengua Catalana. Constitució del Consell d'Entitats Promotores del País Valencià". *Saó*, núm.84 (desembre 1985), p.29.

CRISTÒFOR AGUADO: "El futur, l'ús i l'ensenyament de l'idioma al País Valencià". *Saó*, núm.79 (juny 1985), pp.22-24. Aguado, a diferència de Ferrando, insisteix també en la necessitat de la normalització de la llengua en l'Església com un pilar essencial en el procés.

¹²⁰³ Quadern: «El Congrés i el futur de la llengua». *Saó*,90 (juliol-agost 1986), pp.3 i 17-26. Inclou els següent articles: Editorial: "El Congrés comença ara", p.3.

- ANTONI LÓPEZ QUILES: "Del I al II Congrés de la Llengua Catalana", pp.17-19.

- JOSEP LL. PITARCH: "El II Congrés de la Llengua Catalana vist per dins", pp.20-21.

- JOSEP ANTONI COMES: "Un text únic per a la litúrgia en català", pp.22-23.

- EMILI MARIN: "Entrevista amb Josep Espar, secretari general del Congrés", pp.24-26.

«No mirem, però, el passat. Ens preocupa el futur. Perquè els catalanoparlants no ens hem reunit en un ritual congrés de panxacontents, commemoratiu d'un altre da fa vuitanta anys, sinó conscients de la perillosa cruïlla en què actualment s'hi troba la llengua catalana: o encerta ara definitivament la direcció correcta o ja no serà socialment una llengua viva. Que no debades el procés de desvalencianització a què estem sotmesos és cada volta més accelerat, progressiu i profund. Encertar, però, la direcció no és treball sols d'un any. Per això diem que el congrés no s'ha acabat; comença ara en cada persona, en cada entitat, en cada sector social, en cada vila o ciutat, en cada comarca, en tots els països catalans».¹²⁰⁴

Així doncs, per a caminar en la direcció correcta de la recuperació de la llengua, agafant algunes de les conclusions del congrés, *Saó* destaca set pilars fonamentals sobre els quals ha d'alçar-se l'edifici de la normalització lingüística.

1r. Treballar per la normalització de la llengua en tots els països de parla catalana, en tots els àmbits: ensenyament, administració pública, ús social, economia...

2n. Impuls d'un mercat de productes culturals que abaste tots els territoris del domini lingüístic català.

3r. Creació d'un espai català de comunicació.

4t. Reconeixement i protecció de les llengües minoritàries per part de la Comunitat Europea, especialment la llengua catalana als estats espanyol i francès.

5é. Reconeixement institucional per l'Estat espanyol de la unitat de la llengua per mitjà d'una declaració conjunta del govern central amb els governs de les comunitats autònomes de parla catalana.

6é. Supressió de les barreres internacionals per poder cooperar des de l'Estat espanyol amb la Catalunya francesa.

7é. Redacció i aprovació d'un text únic per a la litúrgia en català.

Aquest últim punt el proposa en el Congrés el director de *Saó*, Josep Antoni Comes, el qual participa en l'àrea de religió de la secció sociologia de la llengua. Des de *Saó* es proposa que la Congregació del Culte Diví del Vaticà convoque els presidents de les comissions diocesanes de la litúrgia dels països de llengua catalana per tal d'acordar un

¹²⁰⁴ «El congrés comença ara». *Saó*, 90 (juliol-agost 1986), p.3.

text únic dels llibres litúrgics per a tot el domini lingüístic.¹²⁰⁵ Aquesta proposició es fonamentava en exemples reals que s'estaven donant en altres indrets del món. Des de feia alguns anys funcionaven comissions internacionals litúrgiques de les llengües anglesa, castellana, francesa o alemanya, que havien realitzat la versió única del text litúrgic per a tots els països que parlen el mateix idioma. Tanmateix, la moció de *Saó* en aquell moment semblava una quimera. De fet, no arriba a materialitzar-se. El plantejament de *Saó* pretén resoldre una situació molt concreta de la problemàtica valenciana (el secessionisme lingüístic i l'hostilitat de l'Església oficial a la valencianització) que no es donava a Catalunya i Balears. Respon més a una raó científica filològica i d'afany de superació dels intents de segregació idiomàtica d'una part de l'Església valenciana que no a una base objectiva d'un consens real per aprovar un text litúrgic únic en català. Eren massa les resistències existents, sobretot en les diòcesis de València i d'Oriola-Alacant. Tampoc hi havia massa interès des de Catalunya i Balears. I a més, tant Balears com el País Valencià tenien les seues pròpies versions oficials dels textos litúrgics amb ortografia unitària avalada pel Vaticà (*El Llibre del Poble de Déu* en el cas valencià), que eren una adaptació a les variants regionals de l'*Ordinari de Missa* de Catalunya. Als països de llengua catalana la qüestió litúrgica en l'idioma vernacle s'havia resolt d'aquesta manera. Així i tot, com hem explicat en l'apartat 6.17.2, el problema valencià més preocupant és el poc ús que se'n fa del català en la missa (sols s'usa el 2% de les celebracions religioses), tant si els rectors empren *El Llibre del Poble de Déu* de Pere Riutort com les versions apòcrifes secessionistes de Josep Almiñana.

¹²⁰⁵ Aquesta proposició de *Saó* llegida en el II Congrés Internacional de la Llengua Catalana és pot veure en JOSEP A. COMES: "Un text únic per a la litúrgia en català". *Saó*, 90 (juliol-agost 1986), pp.20-21.

6.18.5. Estimem la nostra terra. La construcció de la identitat mitjançant el foment del coneixement de la cultura valenciana.

6.18.5.1. La història com a mestra del present. Les fites històriques reivindicatives del valencianisme (9 d'Octubre i 25 d'Abril).

El nacionalisme, qualsevol nacionalisme, fa un ús polític de la història. Interpreta la història per a justificar la seua proposta nacional. Construeix relats sobre el passat per a emmarcar les interpretacions del present. El nacionalisme procura engrandir les seues bases socials amb la difusió dels valors i símbols de la llengua i cultura pròpia, és a dir, amb interpretacions del món i de la història amb categories pròpies enfrontades a les nacions veïnes. Analitzant la producció discursiva nacionalista de *Saó* i la teorització que fa de la nació dels valencians, observem una narrativa historicista i essencialista. El valencianisme nacionalista d'arrel fusteriana, del que *Saó* és un clar exponent, tot i propugnar modernitat (estatut d'autonomia, llibertats democràtiques, normalització lingüística, denominació moderna de "País Valencià", organització comarcal per superar el model provincial i europeisme), no escapa del discurs essencialista. La idea de nació que planteja per al País Valencià parteix de les essències fundacionals, té una substància ancestral històrica i lingüística que parteix de la conquesta de Jaume I amb la llengua catalana com a principal element identificador i configurador del país. Al voltant del català, que arriba al territori valencià amb els repobladors de Catalunya, gravita la construcció de la identitat nacional valenciana. Una recreació que se sustenta i reforça en el llarg període d'independència política de l'antic Regne de València respecte de Castella durant els segles XIII, XIV i XV. Hi ha, per tant, una creença en una procedència comuna fonamentada en la història, on es barregen llengua, tradicions, institucions, literatura, art, mites, economia, religió, símbols... Així doncs, la llengua i la història es converteixen en la prova de l'existència secular de la nació comuna que es diferencia de les altres nacions. Per tant, la nació dels valencians no és fruit d'un acte de voluntat present sinó que existeix per la tradició, per la història, en un passat intemporal d'una comunitat de llengua.

A més, el valencianisme d'arrel fusteriana és un nacionalisme reivindicador –propi d'una nació sense Estat– que se sustenta en el discurs de la pèrdua, el qual és molt visible en *Saó*. La pèrdua dels Furs i de l'autogovern polític en la batalla d'Almansa, la pèrdua de l'ús del català en els espais de cultura i els centres de poder polític, religiós i econòmic. La pèrdua de la memòria històrica de l'època foral anterior a la creació de la

corona d'Espanya, l'oblit dels referents valencians en els camps de la literatura, l'art, la ciència, la política... a causa de l'assimilació castellana, perquè la història ensenyada a les escoles en els últims segles ha construït un relat històric vinculat a Castella. El discurs de la pèrdua en *Saó* segueix el model mític reivindicatiu que descriu el filòleg francès Algirdas Julien Greimas basat en la relació següent: heroi militant nacionalista/salvació de la nació/Estat oponent/destinatari del discurs.¹²⁰⁶ El subjecte-heroi militant nacionalista busca l'objecte del desig (la salvació de la nació oprimida) en l'autogovern, l'autodeterminació o bé la independència, drets que han estat històricament usurpats per la nació dominadora (Castella). L'oponent és tot aquell que impedeix aquest desig, especialment l'Estat-nació espanyol al que se li reclama l'autogovern o el dret a l'autodeterminació, i fins i tot els mateixos conciutadans de la nació que n'estan en contra. El destinatari d'aquest discurs és la nació com a comunitat en història i destí. Hi ha en *Saó* un ampli repertori d'articles d'opinió i de divulgació històrica on s'evoquen les peculiaritats primordials i transcendents de la nació dels valencians. Articles que estan, en la seua majoria, impregnats del discurs de la pèrdua i del model mític reivindicatiu de Greimas.

Saó considera que és possible construir la identitat nacional dels valencians a partir de la seua narració. I per a això tira mà de la història, del relat del passat. Un discurs historicista on es mitifiquen i reivindiquen personatges i institucions claus de l'època foral, i fins i tot la Senyera històrica de les quatre barres. Un relat que parla també de derrotes, de pèrdues i retrocessos, com per exemple el Compromís de Casp, els segles de la Decadència, la batalla d'Almansa, els Decrets de Nova Planta, la castellanització i la repressió franquista contra la llengua catalana. En definitiva, *Saó* fa un ús públic i mediàtic del passat mitjançant la recuperació de la memòria històrica dels valencians amb el desig de crear una consciència nacional que lluite per reparar allò que s'ha usurpat i imaginar una nova nació. La finalitat de tot açò és refermar una personalitat valenciana diferenciada de la cultura castellana i deslegitimar el nacionalisme espanyol i la seua versió local (el blaverisme).

En aquesta narració nacionalista de *Saó* ocupen un lloc destacat les fites històriques reivindicatives del valencianisme, el 9 d'Octubre i el 25 d'Abril, amb les que s'intenta fer partícips els ciutadans i crear una solidaritat entre ells per legitimar l'existència de la comunitat-nació. Aquests tipus de rituals cívics, però, no escapen del "nacionalisme

¹²⁰⁶ GREIMAS, A. J.(1976). *Semántica estructural*. Madrid, Gredos.p.276.

banal” al que es refereix el sociòleg britànic Michael Billing quan diu que les nacionalitats són recordades constantment als ciutadans per mitjà de commemoracions patriòtiques.¹²⁰⁷ Posem per cas, per a l'àmbit espanyol, els dies de la Hispanitat (12 d'octubre) i de la Constitució (6 de desembre). Doncs bé, *Saó* ressaltarà en les seues pàgines la importància i les fites valencianistes del 9 d'Octubre i el 25 d'Abril, les quals s'instal·len dins de l'exaltació nacional discursiva la primera, i el discurs de la pèrdua la segona. Ambdues celebracions es plantegen com una reafirmació de la personalitat nacional valenciana enfront del procés assimilacionista castellà.

El 9 d'Octubre és per excel·lència la diada nacional del poble valencià. La data commemora el dia de l'entrada a València del rei Jaume I el Conqueridor l'any 1238.¹²⁰⁸ Per al valencianisme progressista simbolitza l'acta de naixement del poble valencià amb substància nacional catalana, però aquesta celebració no té el mateix significat per a tots els valencians. La festivitat del 9 d'Octubre es va començar a festejar a partir del primer centenari (any 1338). Després de la derrota d'Almansa es deixa de celebrar, però renaix de nou a finals del segle XIX com a conseqüència de la Renaixença, que redescobrí el significat del 9 d'Octubre amb l'homenatge a l'estàtua de Jaume I al Parterre, que fou inaugurada el 20 de juliol de 1891. A partir d'ací se succeiran diversos cicles. Durant la dictadura de Primo de Rivera no es va impedir la festa ja que es tractava d'una exaltació moderada del valencianisme, molt lluny de les reivindicacions nacionalistes de bascos i catalans. En temps de la Segona República i la Guerra Civil la festa entra en decadència, davant la contradicció que suposava per als republicans exaltar la figura d'un rei. La festivitat es recupera de nou durant el franquisme. A partir dels anys seixanta la celebració és assumida pel règim i la converteix en un vague espectacle folklòric buit de reivindicació valencianista. El franquisme consolida la parafernàlia barroca i militar de la tradicional processó cívica del trasllat de la Reial Senyera (amb franja blava) des de l'Ajuntament de València a l'estàtua de Jaume I que coneguem avui.¹²⁰⁹ La mort de

¹²⁰⁷ BILLIG, M.: "El nacionalismo banal y la reproducción de la identidad nacional", en *Revista Mexicana de Sociología*, núm. 1/1998.

¹²⁰⁸ El 23 d'abril de 1238, Jaume I va ocupar el Grau de València i va establir el seu quarter general en Russafa preparant la presa de València. Dies abans del nou d'octubre, els musulmans de la ciutat de València, van desplegar la "senyal del rei" (La Senyera) sobre les muralles de València en senyal de rendició. El 9 d'octubre Jaume I va fer la seua entrada triomfal a València, després dels pactes de capitulació realitzats amb el rei musulmà Abul Djumayl Zayyan, el 28 de setembre de 1238.

¹²⁰⁹ La processó cívica del 9 d'Octubre és un ritual institucional que consisteix en la baixada solemne de la Reial Senyera des del balcó de l'Ajuntament de València, mentre sona l'Himne Nacional i són disparades les vint-i-una salves d'honor. A continuació es realitza la processó cívica de les autoritats civils i militars de València amb la Senyera al front fins a la catedral, on entra la comitiva per la porta barroca. A continuació és col·locada la Senyera en el presbiteri de la catedral. Després d'un *Te Deum* en

Franco va suposar un nou repunt de la festa. L'any 1976 el Plenari de Parlamentaris del País Valencià declara la data de 9 d'Octubre Dia del País Valencià. Durant la Transició continua celebrant-se la processó cívica del 9 d'Octubre, però aquesta es converteix en l'escenari predilecte dels aldarulls blavers. Grups violents del blaverisme aprofiten la celebració per insultar, agredir i acusar de *catalanistes* les autoritats democràtiques socialistes, fet per la qual ha rebut en més d'una ocasió l'apel·latiu de “processó incívica”. Aquesta processó, tot i que té una base històrica valencianista, és un cerimonial rutinari del nacionalisme espanyol a València i en la Transició es converteix en un dels ritus més importants del blaverisme, que ha aconseguit patrimonialitzar l'acte bandejant el valencianisme nacionalista.

Per la valencianisme progressista el 9 d'Octubre adquireix un significat radicalment diferent. La processó cívica és considerada per aquest corrent un acte blaver, despersonalitzador i espanyolista. Per las nacionalistes el 9 d'Octubre suposa el naixement del poble valencià amb substrat lingüístic català, i per això cal celebrar aquesta fita cada any per recordar a tothom d'on venim, què som i què podem ser. Per al valencianisme nacionalista el 9 d'Octubre és per damunt de tot una festa reivindicativa dels drets nacionals del País Valencià enfront de l'assimilacionisme castellà. El 9 d'Octubre reivindicatiu és assumit per l'esquerra nacionalista antifranquista com una mena més de lluita contra el règim i es perpetuarà així durant la Transició. I la manera més adequada de fer-ho és mitjançant la celebració de trobades, aplecs, manifestacions i actes culturals diversos que serveixen de plataforma o altaveu per exigir l'autonomia política, la normalització de la llengua catalana i graus majors d'autogovern, i fins i tot la independència.¹²¹⁰ Per a *Saó* aquest caràcter reivindicador de la identitat valenciana (d'origen català) és el vertader significat del 9 d'Octubre.

Cada any *Saó* convidarà els seus lectors a participar en els aplecs nacionalistes del 9 d'Octubre. Ho farà a través d'editorials o articles d'opinió publicats en la secció «En Punta». Durant la Transició, el 9 d'Octubre és per a *Saó* un dia de retrobament de la identitat perduda i de reivindicació dels drets nacionals del País Valencià. Les demandes

acció de gràcies, la Senyera és treta per la porta dels apòstols de la catedral i segueix la processó fins al Palau de la Generalitat per a més tard arribar al Parterre, lloc on es troba l'estàtua de Jaume I, realitzant-se una ofrena de corones de llorer i de flors al peu del monument. En aquest acte participa s'interpreta l'Himne Regional, que és cantat pel públic assistent amb les estrofes inicials del “Per a ofrenar noves glòries a Espanya...”. Vegeu per a aquesta qüestió FLOR. *Noves glòries a Espanya*. Ob.cit. pp.160-162.

¹²¹⁰ Els aplecs nacionalistes més representatius per a la celebració del 9 d'Octubre són els convocats cada any per ACPV en diverses ciutats valencianes i l'anomenat Aplec del Puig, celebrat el darrer diumenge d'octubre i organitzat pel PSAN amb un plantejament reivindicatiu independentista.

de *Saó* en aquesta data se centren fonamentalment en exigir l'Estatut d'Autonomia i la normalització de la llengua.¹²¹¹ No falten tampoc articles essencialistes lloant la figura de Jaume I com a “pare de la pàtria valenciana”,¹²¹² o articles molt crítics amb la festa de la Hispanitat en contraposició al 9 d'Octubre.¹²¹³ A més d'això, en alguns articles d'opinió política elaborats per Josep A. Comes, Francesc Blai, Ramon Haro, Lluçia Romero, Vicent Franch, Emili Marin o Antoni López, aquests aprofiten la diada per denunciar els entrebancs al procés autonòmic o els aldarulls violents de militants blavers en el trasllat de la Senyera al Parterre.¹²¹⁴ A partir de 1983, després de la constitució del primer govern autonòmic, l'estratègia de *Saó* respecte a aquesta efemèride s'adapta als nous temps. Ara les reivindicacions del 9 d'Octubre s'orienten en tres direccions: demanar l'enfortiment de l'autonomia, exigir el desenvolupament d'una política lingüística ferma des de la Generalitat i reclamar el foment de la consciència identitària del poble des dels poders públics. I més encara. El 9 d'Octubre és un bon motiu per *Saó* per a editar Quaderns especials dedicats a la identitat valenciana. Tres casos paradigmàtics són els Quaderns «País Valencià: qüestió oberta» (octubre de 1977), «València, un país per fer» (octubre de 1978) i «El País Valencià als segles XVII-XIX. Una història nostra poc coneguda» (octubre de 1980). El Quadern de 1977 parla de qüestions identitàries candents com la primera celebració del 9 d'Octubre després de la dictadura, l'origen de la llengua dels valencians, el buit polític valencià en les estructures de l'Estat, la franja blava en la Senyera o el tan denigrat “meninfotisme”

¹²¹¹ Aquest discurs reivindicatiu queda ben marcat en l'article de JOSEP A. COMES: “Diada del País Valencià”. *Saó*, núm.8 (octubre 1977), p.3.

¹²¹² Un exemple clar i concís el trobem en VICENT CARDONA: “Jaume I: un homenatge popular”. *Saó*, núm.2 (octubre 1976), p.21. En aquest article Jaume I és valorat com un dels primers reis d'Europa amb una visió federalista en fundar les regnes de València i Mallorca i unir-los a la seua corona.

¹²¹³ JOSEP ANTONI COMES. “Menys 1492 i més 1238”. *Saó*, núm.92 (octubre 1986). Aquest article és una resposat de Saó a la participació de la Generalitat Valenciana en l'organització del V Centenari del Descobriment d'Amèrica, que a València es va plasmar en un congrés d'història on es va analitzar, entre altres coses, la figura del valencià Lluís de Santàngel.

¹²¹⁴ En aquesta línia interpretativa es mouen els articles següents: JOSEP A. COMES: «El nostre calvari autonòmic». *Saó*, 36 (abril 1981), p.11-15; RAMON HARO ESPLIGUES: “Cap a un altre 9 d'Octubre”. *Saó*, núm. 40 (agost-setembre 1981), p.4.; “Data històrica”. *Saó*, núm.60 (juliol-agost 1983), p.4.; JOSEP A. COMES: “Xenofòbia anticatalana”. *Saó*, 11 (abril 1979), p.4.; JOSEP A. COMES: “Exègesi d'una nota informativa episcopal”. *Saó*,19 (juny 1979), p.6-7; CONSELL DE REDACCIÓ: “Saó i els atemptats feixistes”. *Saó*, núm.19 (juny 1979), p.4.; JOSEP A. COMES: “Breu cronologia de l'anticatalanisme blaver (I)”. *Saó*, núm. 86 (març 1986), p.19-20; CONSELL DE REDACCIÓ. “Després del 9 d'Octubre”. *Saó*, núm. 62 (octubre 1983), p.5; I també els editorials: “Cal esser presents en la festa nacional”. *Saó*, núm.14 (setembre-octubre 1978),p.3.; i “Som una nació”. dins del Quadern “...de nació catalana”. *Saó*, núm.76 (març de 1985).p.3.

valencià.¹²¹⁵ Així mateix, el Quadern de 1978 se centra en analitzar el procés d'assumpció de l'autonomia i el paper que poden jugar les comarques en el futur marc autonòmic.¹²¹⁶ I per últim, el Quadern de 1980 –més historicista que els anteriors– se centra en esbrinar algunes de les claus que expliquen l'anomenada Decadència valenciana durant l'Edat Moderna, és a dir, de com han influït la pressió de la monarquia dels Àustries i el comportament submís de la burgesia i l'Església valenciana en la regressió de la cultura catalana al País Valencià i en la manca de pes polític dels valencians en les estructures de l'Estat.¹²¹⁷

Això no obstant, a partir de l'aprovació de l'Estatut d'Autonomia – igual que en la Senyera, l'himne i el nom de la llengua i el territori– també s'imposen les tesis blaveres en la celebració del 9 d'Octubre. I el PSPV-PSOE ho assumeix. Són els “9 d'Octubre tenyits de blau”, com diu *Saó* repetides vegades. El ritual folklorista de la processó cívica del 9 d'Octubre esmortit pel franquisme es convertirà en un dels actes oficials centrals de la Generalitat Valenciana. El discurs institucional de Joan Lerma el 9 d'octubre de 1983 –el primer que se celebrava amb institucions d'autogovern després de la Nova Planta– marcarà la pauta a seguir en el futur. El president del Consell, dins de la seua línia pactista i de recerca del màxim consens social possible en l'Estatut, afirma que ha conclòs el període reivindicatiu, que el parèntesi centralista ha quedat tancat i que “no hem de conquistar una terra que ja és nostra” perquè els valencians “hem recuperat la nostra identitat, la nostra cultura i el nostre idioma”.¹²¹⁸ Així doncs, la diada nacional del País Valencià, tot i sustentat-se sobre el fons historicista de la figura de Jaume I, deixarà oficialment el to reivindicatiu en segon pla. Aquest quedarà ara en mans d'una minoria nacionalista.

El 9 d'Octubre que institucionalitza l'autonomia assumeix l'aïllacionisme històric de Catalunya que propugna el blaverisme, ja que oculta al substrat lingüístic-cultural català que arranca de la conquesta de Jaume I. Lògicament *Saó* critica aquesta concepció

¹²¹⁵ «País Valencià: qüestió oberta» (octubre de 1977), p. 3-15 En aquest suplement col·laboren Vicent Ventura, Joan Fuster, Manuel Sanchis Guarner, Vicent M. Rosselló, Ramon Gascó, Vicente Ruz Monrabla i Xavier Ribera.

¹²¹⁶ «València, un país per fer» (octubre de 1978), p.3-22. En aquest Quadern col·laboren Francesc de Pauli Burguera, Josep Guia, Josep Espasa, Vicent Ventura, Vicent Soler, Vicent M. Rosselló, Víctor Fuentes, Vicent Miquel i Diego i Josep M. Soriano Bessó.

¹²¹⁷ «El País Valencià als segles XVII-XIX. Una història nostra poc coneguda». (octubre de 1980), p.3 i 419. En aquest Quadern col·laboren els historiadors Vicent LL. Salavert Fabiani, M. Carme Barceló, Lluís J. Garín, Manuel Ardit, S. Albunyana, Joan Brines i Joan Crusellas.

¹²¹⁸ “Després del 9 d'Octubre”. Article del consell de redacció. *Saó*, núm.62 (octubre 1983), p.5.

aïllacionista i de renúncia a la reivindicació. Per a *Saó* encara queda molt de camí per aconseguir els drets lingüístics i nacionals del poble valencià. I en boca de Quique no dubta en anomenar aquest 9 d'Octubre oficial "Dia de la vergonya nacional". L'article «Després del 9 d'Octubre», publicat el 1983, és especialment crític amb el blaverisme, el Consell socialista i l'esquerra nacionalista. *Saó* considera que s'ha desvirtuat la identitat valenciana i que el poble té un "difús i confús sentiment de valencianitat" com a conseqüència de l'acció combinada del blaverisme irracional, les concessions del PSPV-PSOE a la dreta i la crisi dels partits nacionalistes.¹²¹⁹ Per a *Saó* el "vertader" 9 d'Octubre ha de tenir un significat més arrelat a la veritat històrica:

«Un 9 d'Octubre amb la senyera mab franja blava, per molt "reial" que es denomine no és del rei, sinó una senyera històricament apòcrifa, no és el Un 9 d'Octubre. Un 9 d'Octubre que canta l'himne regional al rei fundador d'un regne independnet, d'un estat, i que ofrena a Espanya el nostre país dividit o partit en tres províncies, no és el 9 d'Octubre. Un 9 d'Octubre que no recupera el sentit cristià-eclesial d'ésser autèntica Església de Jesucrist, és a dir, Església valenciana al sevei del poble valencià, no és un 9 d'Octubre. Un 9 d'Octubre lingüísticament valencià només aquest dia no és Un 9 d'Octubre. Puix la llengua pròpia dels valencians està especialment relligada amb allò que representa el 9 d'Octubre».¹²²⁰

Tanmateix no podem obviar en aquesta investigació que els diversos discursos nacionalitaris construïts en aquell moment (blaverisme, estatuari estricte i valencianisme nacionalista) recreen el passat en funció d'interessos polítics concrets del present i del projecte identitari que vol construir cadascun. La interpretació del 9 d'Octubre és un clar exemple dels usos polítics de la història on la figura mítica de Jaume I –autèntic convidat de pedra en aquest conflicte– és manipulada, reinterpretada o sacralitzada, segons els casos. El resultat final ha estat la construcció d'una nova identitat valenciana diferent a la que uns i altres propugnaven en els inicis de la Transició.

Altra festa valencianista per antonomàsia és el 25 d'Abril. Aquest dia es commemora la pèrdua de les institucions forals després de la derrota d'Almansa de 1707, fet que, com ja hem explicat, provocà l'ocupació de Castella i la imposició de la seua llengua. O com diu Lluís Llach en la seua cançó «Venim del nord, venim del sud»: "Dissortada terra que va perdre a Almansa el seu dret a ser..." El 25 d'Abril és una diada reivindicativa per al valencianisme nacionalista. Se celebra anualment amb manifestacions i actes reivindicatius de caràcter polític i cultural. Aquesta fita, instituïda

¹²¹⁹ Ob. Cit. "Després del 9 d'Octubre".

¹²²⁰ «El 9 d'Octubre "vertader». *Saó* núm.82 (octubre 1985), p.5.

pel valencianisme de principis del segle XX com el “Dia del Dol Nacional”, fou recuperada amb força els anys setanta pel nou valencianisme fusterià com a fita reivindicativa. Serà en la Transició quan el 25 d’Abril assolirà la seua màxima dimensió de masses. A partir de 1978 ACPV organitzarà els aplecs nacionalistes del 25 d’Abril en diverses ciutats valencianes amb una notable participació de gent. Algunes d’aquestes trobades arribaran a reunir més de 25.000 persones. Destaquen sobretot els celebrats a València, Castelló, Gandia i Alacant i Xàtiva a finals dels anys setanta i principis dels vuitanta. Aquestes trobades tenen una doble component, festiva de matí amb actuacions musicals i actes culturals, i reivindicativa de vesprada amb una manifestació unitària. Especialment significatiu és l’aplec de 1982 a Castelló en commemoració del cinquantenari de les *Bases per la unificació de l’ortografia valenciana* de 1932. Igualment el de 1984 on ACPV descentralitza l’aplec i se celebra en diversos pobles i comarques amb un seguit d’activitats culturals.¹²²¹ Els aplecs del 25 d’Abril es converteixen en un lloc habitual de confluència del valencianisme cultural i polític. Intel·lectuals, artistes, polítics, estudiants, docents i militants culturals es donen cita en aquesta singular diada, la qual es converteix també en una espècie de ritual d’iniciació de milers de joves valencians en la música en català. Són habituals en aquests encontres les actuacions de referents de la Nova Cançó com Raimon, Lluís Llach o Maria del Mar Bonet i de solistes i grups folk de nova creació com Al Tall, Lluís el Sifoner, Lluís Miquel, Els Pavesos o Carraixet, entre altres. La música és transforma en una magnífica aliada de la reivindicació idiomàtica i les llibertats nacionals.

Saó dona bastant tractament informatiu al 25 d’Abril. Cada any per l’abril anunciarà la convocatòria de la diada, i cada any pel maig hi publicarà un resum d’allò més significatiu de la festa. Aquesta és concebuda per *Saó* com com una diada per “demanar la devolució del que és nostre”¹²²² i “una festa d’exigència i reivindicació” i de “retrobarment del País”.¹²²³ I més encara, el 25 d’Abril és també per a *Saó* una forma “d’eixamplar la base nacionalista i de reforçar el fet comarcal, element bàsic per a consolidar la nostra personalitat nacional”. És tal la importància d’aquesta diada per a *Saó* que en 1983 demana la seu reconeixement i oficialització per part de la Generalitat. Cal dir que anys després el 25 d’Abril serà declarat dia de les Corts Valencianes com a fita simbòlica per celebrar la recuperació de l’autogovern. Amb tot, els aplecs del 25

¹²²¹ “Un 25 d’Abril diferent”. Article editorial. *Saó*, núm.68. (maig 1984), p.3.

¹²²² “Dades per a una festa”. *Saó*, núm.57. (abril 1983), p.4

¹²²³ “25 d’Abril”. *Saó*, núm.67 (abril 1984), p.29.

d’Abril dels anys vuitanta tenen un ressò més emocional que no polític, aquestes concentracions de masses mai reflectiran en les urnes un vot nombrós per garantir la presència del nacionalisme polític al parlament valencià.

6.18.5.2. *Senyeres amb blau. La guerra dels símbols en Saó.*

Un dels capítols de la Batalla de València que viu *Saó* amb més vehemència és l’anomenada “guerra de les banderes”. Ja hem explicat anteriorment (apartat 6.18.1.3) que *Saó* considera la bandera representativa de tot el País Valencià la històrica Senyera de les quatre barres de l’antiga Corona d’Aragó, que en terres valencianes pren com punt de partida el Penó de la Conquesta de 1238, mentre que l’anomenada Reial Senyera amb franja blava és la bandera municipal de València, una més entre tantes del País Valencià que afegeix sobre la quadribarrada una banda cromàtica amb una corona reial o bé –en bastants casos– l’escut heràldic local. És la postura que manté el valencianisme nacionalista. La “quatribarrada”, com s’anomena popularment la Senyera, es converteix en l’emblema del nacionalisme. L’ús d’aquesta Senyera ja era freqüent en les reivindicacions valencianistes dels anys vint del segle XX, i continuarà com a símbol de l’esquerra nacionalista tant en la lluita antifranquista com en el conflicte identitari de la Transició contra la dreta espanyolista.

6.18.5.2.1. *Saó davant la “guerra de les banderes” (1978-1980).*

El moment més àlgid de la polèmica dels símbols té lloc durant 1978, 1979 i 1980. En a penes tres anys el País Valencià passa del roig al blau amb el substrat de fons de la violència blavera. Precisament els aldarulls més sonats del blaverisme es produeixen amb motiu de les banderes. Les quatre barres són per als blavers la bandera catalana que cal bandejar. *Las Provincias* ensenyava a odiar-la i el GAV a cremar-la, arriar-la o agredir les persones que la porten o la defensen, que són qualificades de *catalanistes* i *traïdors*. L’autoodi vers la Senyera és tan gran que fins i tot el món blaver l’anomena despectivament “La màrfega”, paraula que significa matalaf de palla, espart o herbes, o vestit mal fet. Darrere de tot aquest moviment anticatalanista es troben els franquistes espanyolistes Ramon Izquierdo i Ignacio Carrau, que des de les institucions que presideixen –ajuntament i diputació de València, respectivament– donen suport als

grups blavers i s'apropien d'institucions històricament valencianistes com Lo Rat Penat i el Centre de Cultura Valenciana.

Igualment, no hem d'oblidar tampoc que la senyera de la ciutat de València també rep els corresponents qualificatius despectius, com per exemple “La “blavosa”, “La tricolor” o “L’afegitó apòcrif”, terme aquest últim que usa sovint *Saó*. Això no obstant, fins a 1978 les senyeres amb blau i sense blau convisqueren a la ciutat de València amb normalitat i sense cap agressió. S'exhibien ambdues en esdeveniments socials, culturals i esportius. Durant alguns anys Lo Rat Penat va traure el Penó de la Conquesta en la processó cívica del 9 d'Octubre sense cap oposició. I en la celebració de la victòria del València CF en la lliga de 1971 i la gran manifestació del 9 d'octubre de 1977 exigint l'autonomia, milers de persones portaven eufòricament senyeres quadribarrades i blavoses. La batalla dels símbols comença el 1978, quan UCD amb el suport de *Las Provincias* assumeix l'estratègia de l'anticatalanisme per debilitar electoralment el PSPV-PSOE. «La Paella de Els Països Catalans», el famós i conegut article xenòfob de Manuel Broseta publicat en *Las Provincias* el 23 de juliol de 1978, marca la doctrina anticatalanista d'UCD. L'ofensiva de les forces del franquisme –encara molt vives– no anirà sols contra la llengua, també contra el símbol més visible que pot identificar el poble valencià amb els seus orígens catalans. No oblidem que les banderes indiquen nacionalitat i representen els ciutadans i els governs. Per tant, la defensa acèrrima de la senyera amb blau es converteix en un pilar cabdal de l'estratègia aïllacionista de la dreta valenciana, basada en la negació i ocultació dels vincles històrics i culturals del País Valencià i Catalunya.

La Senyera d'or i flama desperta el que s'anomena en cercles nacionalistes la “histèria blava”, terme que *Saó* usa sovint. *Saó* relata de forma detallada aquest dolent conflicte.¹²²⁴ El 26 d'octubre de 1978 hi ha una concentració blavera davant la Generalitat per exigir que la Reial Senyera siga la bandera oficial de la futura comunitat autònoma. El 23 d'abril de 1979 els consellers socialistes i comunistes del govern preautonòmic aproven la Senyera quadribarrada amb l'escut del Consell (una variació de l'escut personal del rei Pere el Cerimoniós) en el centre de la mateixa com a emblema valencià diferenciador d'altres comunitats autònomes que comparteixen la mateixa bandera (Catalunya, Balears i Aragó). UCD i AP ho rebutgen i la consideren

¹²²⁴ El consell de redacció de *Saó* ofereix dues detallades cronologies del conflicte al voltant dels símbols i la llengua en “Exegesi d'una nota informativa episcopal”. *Saó*, núm.19 (juny 1979), pp.6-7. I també en “Breu cronologia de l'anticatalanisme blaver (1)”. *Saó*, núm.86 (març de 1986), pp.19-20.

anticonstitucional. D'immediat el GAV, la força de xoc del blaverisme, llança els seus addictes al carrer. La vesprada 24 d'abril els blavers es manifesten al centre de València i arranquen la bandera quadribarrada del balcó de l'ajuntament. Quan la manifestació passa pel Palau de la Generalitat, hi ha un perill real d'assalt a l'edifici, on estava Albinyana, el qual s'atrinxera amb un grup de polítics d'esquerres i periodistes, sota la protecció de la policia local de València. El governador civil, el franquista Manuel Pérez Olea, no envia la policia nacional per protegir Albinyana i no dóna cap explicació d'aquests aldarulls. El 25 d'abril Josep Lluís Albinyana penja la quadribarrada en la Generalitat. Desenes d'ajuntaments i la Diputació de València segueixen l'exemple del Consell. La reacció de la dreta no es fa d'esperar. El mateix dia hi ha una manifestació blavera contra l'adopció de la bandera del Consell. Hi ha noves amenaces d'assalt al Palau de la Generalitat. A més, aqueixa nit es col·loquen bombes en els domicilis particulars d'Albinyana i del primer alcalde socialista de València, Fernando Martínez Castellano, que serà substituït al oc de temps per Ricard Pérez Casado. Aquests incidents mai foren aclarits. I més encara, el 5 de juny el governador civil suspèn l'acord de la diputació d'hissar la senyera del Consell. Quedava clar de part de qui estaven les autoritats franquistes.

Saó es posa de part del Consell. Aprova la seua decisió d'oficialitzar la senyera de les quatre barres, condemna la violència blavera i demana un debat racional entre els valencians sobre aquesta qüestió on prevalga la veritat històrica. Ho escriu Paco Blai: «Si la bandera del País Valencià –o del Consell– ha de ser una altra, que es demostre històricament i amb arguments racionals, no amb bombes ni amb campanyes de premsa. S'ha plantejat el lector quins són els motius que els mou a imposar pel mitjà que siga la tricolor, quan tots que en últim terme –ells també ho saben– un color més o menys pot ser en definitiva una xorrada? El que fot realment és un País Valencià autònom, nacionalista i d'esquerres, no la quatribarrada en si».¹²²⁵

1979 és un any especialment violent per la qüestió de la bandera. Els blavers li la tenen jurada a Albinyana i el segueixen a quasi tots els llocs. El 26 d'abril militants del GAV agredeixen Albinyana en l'aeroport de Manises al seu retorn de París. Aqueix mateix dia els blavers arranquen la Senyera del Palau de la Generalitat i atemptem contra la conselleria de Transport, on trenquen els cristalls de les finestres i llancen sobre la façana rajoles, ous i taronges. Però no queda ací la cosa. A l'abril, en la Fira del

¹²²⁵ PACO BLAI. "Pels carrers del país". *Saó*, núm.19 (juny 1979), p.7.

Llibre de València són destruïts els pals on oneja la senyera del Consell, alhora que es produeix el robatori de les banderes del Palau de la Generalitat i dels ajuntaments de València, Paterna i Catarroja. Alguns alcaldes socialistes pateixen també les iredes de la riuada blavera. Martínez Castellano és increpat en l'acte de constitució de l'Ajuntament de València i els cotxes dels primers edils de Paterna i l'Alcúdia de Crespins sofreixen sengles atemptats. Hi sovintegen també les amenaces de mort a diversos consellers, diputats i senadors d'esquerres i a l'alcalde socialista d'Alcoi, Josep Sanús. L'onada blava continua imparable. El 12 de maig de 1979 té lloc a València la segona manifestació contra la decisió del consell d'oficialitzar la bandera quadribarrada, a la qual assisteixen dirigents d'UCD, AP, GAV, URV i Fuerza Nueva, i on es llancen insults a Albinyana i altres autoritats democràtiques i grits anticatalanistes. Aquesta manifestació és concebuda pel blaverisme com un acte de desagreuament a la senyera de la ciutat. Saó pren part en la polèmica i demana amb un to conciliador que es respecte la decisió del Consell i dels ajuntaments d'hissar la senyera de les quatre barres, alhora que planteja la celebració d'un referèndum per resoldre la qüestió dels símbols. Josep Antoni Comes, en l'article «Ningú no ha ofès la senyera de la ciutat de València», és bastant explícit en aquest raonament.

«Nosaltres sols voldríem dir de tot cor als partidaris de bona voluntat de la franja blava, que cap valencià ben informat no té res en contra de la senyera de la ciutat de València ni vol toldre-la de cap balcó. Al contrari, València –i Borriana– poden i deuen sentir-se orgullosos del privilegi que els atorgà Pere el Cerimoniós de tenir la senyera coronada i tothom els ho respecta. Allò que es demana és altra cosa: el dret que també tenen a ondejar la senyera d'or i flama els partidaris d'ella i el dret del Consell a tenir la pròpia bandera.

Quina haja de ser la senyera del País Valencià caldrà que ho decideasca el poble en un proper referèndum, però, per tal que aquest siga vàlid, abans hme d'aconseguir un espai i un temps on totes les opinions puguen expressar-se i airejar-se de paraula i amb fets, sense insults, difamacions i atemptats. Els racionals hem de dirimir les qüestions amb raons i arguments.

Dintre d'aquest camí de normalització i d'igualtat de drets s'inscriu –al nostre parer– la decisió del Consell i de molts ajuntaments d'hissar les quatre barres. En definitiva es tracta de sumar i no restar. Fins un cec veu que, hui per hui, uneixen molt més a tots els valencians les tres banderes al

balcó de l'Ajuntament que no sols la senyera de la ciutat de València o la bandera de l'Estat».¹²²⁶

Però aquesta crida de *Saó* al debat racional, al respecte mutu i al dret del poble a decidir sobre els símbols, queda totalment ofegada dins de l'immens soroll de la manipulació mediàtica de *Las Provincias* i la violència al carrer que no cessa. De fet, el 3 de setembre de 1979 Albinyana i Manuel Girona són agredits per militants blavers a Quart de Poblet en el transcurs d'una visita oficial que realitzen a l'ajuntament de Quart per assistir al ple que aprovava la petició de l'autonomia per la via del 151. Aquest incident provoca la tancada en l'ajuntament d'aquest municipi de més de 90 alcaldes d'esquerra en protesta contra la violència blavera i exigint al governador civil la detenció dels agressors i més protecció a les autoritats democràtiques. Durant els tres dies que va durar el tancament, l'Horta Sud es converteix en el punt de mira de la política valenciana. Tota la premsa de València, i algunes capçaleres comarcals, com el mensual *L'Horta*, se'n feren ressò de la polèmica. El conflicte va arribar fins a tal punt que una comissió d'alcaldes es trasllada a Madrid per a entrevistar-se amb el Ministre de l'Interior. Però tot es queda amb bones paraules, la violència contra els *catalanistes* continuarà imparable.¹²²⁷ I per si fora poc, en la festa del 9 d'Octubre es bota foc a la bandera del Consell al balcó de l'Ajuntament de València, mentre que en la processó de la senyera tricolor són agredides i insultades les autoritats democràtiques, en particular l'alcalde Ricard Pérez Casado.

El desembre de 1979 dimiteix Albinyana i els blavers prenen la revenja al Consell. El 14 de gener de 1980, Enrique Monsonís arria la Senyera de les quatre barres de la Generalitat. El blau va guanyant la batalla. I en aquesta victòria són decisives les falles, copades per dirigents blavers, com és el cas de Pascual Lainosa, president de la Junta Local Fallera (JLF) durant la Transició, el qual, com recordarem, protagonitzà a l'abril de 1976 un encés debat en *Las Provincias* amb Pere Riuort a causa dels insults que va rebre el sacerdot per blavers a la Llotja de València. La JLF es converteix en una de les institucions més actives del blaverisme. En la dècada dels setanta les falles havien estat copades per dirigents franquistes, que creen el brou de cultiu d'una valenciana

¹²²⁶ JOSEP A. COMES: «Ningú no ha ofès la senyera de la ciutat de València», *Saó*, núm.19 (novembre 1979), pp.4-5.

¹²²⁷ Sobre els fets de Quart de Poblet vistos pel periòdic mensual *L'Horta* (1978-1981), vegeu FRANCESC MARTÍNEZ (2007). "Información de agitación cívica. La prensa comarcal valenciana en la Transición", en *II Congreso Internacional Historia de la Transición: El papel de los medios de comunicación*. pp.293-308.

temperamental conservadora i folklòrica que s'arroga ser un dels símbols fonamentals de la identitat valenciana.¹²²⁸ És el l'esquerra anomenarà bunker-barraqueta. Amb aquest substrat ideològic no serà difícil la inclinació de les falles cap al blaverisme en la Batalla de València, fins al punt de convertir-se en la força social més activa d'aquest moviment. De fet, el 1980 el VII Congrés General Faller aprova un reglament on especifica que la senyera amb franja blava serà la "única" del Regne de València i oficialitza l'Himne Regional. Havien "oblidat" que de 1953 fins a 1978 l'estandart oficial de la JLF fou el Penó de la Conquesta. I com a nota de societat, el 20 de desembre del mateix any el nou governador civil de València, José María Fernández del Río, imposa a Maria Consuelo Reyna l'Ordre del Mèrit Civil concedida pel Govern d'Espanya. El blaverisme ja tenia en les altars la seua heroïna.

Enfront l'ofensiva blavera, el valencianisme nacionalista, que no respon amb violència –cal recordar-ho–, sols li resta la crítica periodística i el dret a la queixa. A l'octubre de 1980 l'Assemblea d'Intel·lectuals, Artistes i Professionals del País Valencià es pronuncia enèrgicament sobre la qüestió dels símbols. *Saó* publica el comunicat. «No es pot admetre –s'afirma en l'escrit– que l'oportunisme polític d'uns i altres impose afirmacions desproveïdes de la raó històrica segons les quals hem de renunciar a la Senyera tradicional valenciana –quatre barres roges sobre fons groc– a favor de la bandera de la franja blava, per més afegitons, escuts i distintius que s'hi vulga sobreposar. Hi ha, a més, la infidelitat que semblant decisió suposa als llargs anys de la lluita contra el franquisme durant els quals les quatre barres històriques varen continuar el simbolisme de la lluita del poble valencià pel seu alliberament».¹²²⁹

Però no es té en compte ni la "raó històrica" ni la possibilitat de fer un referèndum sobre la bandera perquè el poble decidira, com demanaven els nacionalistes. La resta de la història ja la coneguem. Fruit del pacte entre UCD i el PSOE, l'Estatut d'Autonomia reconeix finalment la senyera de la ciutat de València com a bandera oficial del País Valencià, deixant una ampla frustració entre el valencianisme d'esquerres. El poble valencià tampoc votà en referèndum el seu Estatut com havia fet Andalusia, Catalunya, Galícia i el País Basc. Com diu Vicent Flor, l'autonomia suposa el pas definitiu del roig

¹²²⁸ Sobre el paper del món faller en l'expansió del blaverisme vegeu FRANCESC VIADEL: No mos fareu catalans. Història inacabada del blaverisme, pp.113-121.

¹²²⁹ "Assemblea d'Intel·lectuals, Artistes i Professionals del país Valencià". Comunicat publicat per Saó, núm.32 (novembre 1980), p.13..

al blau, però sense oblidar que aquest pacte blau acabaria essent gestionat pels “rojos” de 1982 a 1995, és a dir, pel PSPV-PSOE.¹²³⁰

La forma com es desenvolupen els esdeveniments del conflicte dels símbols i el resultat final acordat en l'Estatut no agrada gens a *Saó*. La revista havia mantingut una continuada defensa de la postura nacionalista en aquest assumpte. Juntament als habituals articles informatius i d'opinió sobre la polèmica, *Saó* recull també veus científiques autoritzades que expliquen l'origen de les dues senyeres en pugna des d'un punt de vista estrictament històric. Aquesta funció formativa la duen a terme Manuel Sanchis Guarner en l'article «La franja blava en la bandera de la ciutat de València», i Gaspar Iranzo en «La Senyera valenciana», el qual fa un acurat resum del llibre de Pere M. Orts Bosch *Història de la Senyera del País Valencià*. Ambdós autors deixen clar que l'emblema històric de l'antic Regne de València és la bandera d'or i flama, és a dir les quatre barres, les barres catalanes que són l'ensenya reial de Jaime I i que ja es troben usades pel comte de Barcelona Ramon Berenguer IV i que el seu fill, Alfons el Cast, convertirà en l'emblema de la dinastia i de tota la Corona d'Aragó.¹²³¹

Joan Fuster escriu també en *Saó* sobre la deriva del roig al blau en la “guerra de les banderes”, a l'abril de 1983, quan ja estava aprovat l'Estatut d'Autonomia i havia estat totalment desterrada la senyera quadribarrada de l'Olimp de l'oficialitat autonòmica. En l'article «Sobre banderes i escuts», Fuster fa un crítica burlesca de la catalanofòbia del blaverisme en el seu acèrrim rebuig a les quatre barres, tot incidint en la contradicció que suposa que no els blavers no qüestionen la gran majoria d'escuts heràldics locals del País Valencià que inclouen la bandera d'or i flama. Reproduïm breu article pel seu interès pedagògic. Fuster, sense entrar en qüestions polítiques del pactisme estatuari, fa un alleujament incisiu i irònic –sense cap concessió a l'adversari– i denuncia la impostura històrica que suposa elevar l'emblema municipal de València a la categoria de bandera oficial del País Valencià

«Ara ja ens hem acostumat a dir, per exemple: “la quatribarrada” (o se n'ha de dir “quadribarrada”?). I la veritat no sé per què. L'altra, la del “blau”, ¿no és també “quatribarrada”? Pot ser a base ‘augmentar les dimensions de la “franja blava” acabaràn convertint-la en una bandera simplement blava; però

¹²³⁰ FLOR. *Ibidem*, p.82.

¹²³¹ Vegeu MANUEL SANCHIS GUARNER: “La franja blava en la bandera de la ciutat de València”. *Saó*, 8 (setembre-octubre 1977), p.13-14. . I “La Senyera valenciana”: *Saó*, núm.57 (1983), pp.7-8.

mentrestant... Si, com assegura irritadament la “blaveria”, les “quatre barres” són “catalanes”, ¿deixaran de ser “catalanes” pel fet d’afegir-los el “blau”? No ho veig gens clar. La cosa encara es complica més quan pensem que els escuts, començant pel mateix escut de la ciutat de València, tota l’heràldica local en aquest país, és “quatribarrada”, sense ni un pèl de “blau”, de “verd” o de “color lila”. Que jo sàpia, ningú no ha protestat d’això. ¿O és que la “catalanitat” va només lligada a les percalines patriòtiques? En bona lògica la campanya antiquatrebarres hauria d’extendre’s als emblemes municipals: els dels taxis, els del paper timbrat de l’Ajuntament, els dels casalets fallers, els de la Universitat i els –municipals o no– dels vells monuments de la Llotja, la Catedral, la Generalitat... És possible que, un dia, els defensors de la “personalitat balensiana” emprenguen l’operació de pintar una miqueta de “blau” allà on les ignominioses “quatre barres” apareixen solitàries, amb la seua insolència catalanesca. Sense eixir de València, ja tindrien treball per a temps. Seria, també, un treball vandàlic. No importa. El podrien acompanyar amb el cant del “Para ofrendar...”. La paradoxa de la catalanofòbia autoctonista és que està condemnada a aguantar “quatre barres” catalanes – amb blau o sense blau– per tots els cantons».¹²³²

Cert. Però els blavers havien aconseguit imposar la “seua” bandera i d’ara endavant aquesta –i no l’altra– penjaria en tots els edificis oficials del País Valencià, incloent les comarques del nord, del sud i de l’interior on aquesta senyera els era històricament aliena. Per a *Saó* la cosa estava ben clara. L’adopció de la senyera amb blau en l’Estatut era el colofó de tot un procés despersonalitzador –promogut per la dreta i acceptat per l’esquerra parlamentària– que cercava la negació i ocultació de les arrels catalanes del País Valencià i l’exclusió del nacionalisme valencià. Això suposava un retrocés històric en el valencianisme. El veredict de *Saó* sobre la simbologia autonòmica que naix el 1982 és totalment pessimista. «En tot cas –afirma *Saó*–, dissociar 9 d’Octubre, senyera de les quatre barres i reivindicacions nacionals fóra un pas enrere en la trajectòria del moviment valencianista: una claudicació en la lluita necessària».¹²³³

¹²³² JOAN FUSTER: “Notes d’un desficiós. Sobre banderes i escuts”. *Saó*, 57 (abril 1973), p.7.

¹²³³ “El 9 d’octubre i el Penó de la Conqueta”. *Saó*, núm. 61 (setembre 1983, p.5.

6.18.5.2.2. Saó i la llei de símbols de 1984.

Això no obstant, la batalla dels símbols no acaba el 1982 amb l'Estatut. Té una petita prolongació l'any 1984 on *Saó* adquireix un especial protagonisme. Aqueix any la Generalitat estava preparant el projecte de llei de simbologia heràldica valenciana, l'anomenada llei de símbols, que finalment seria aprovada el desembre per les Corts Valencianes.¹²³⁴ En aquest context *Saó* veu una oportunitat d'integrar la Senyera de les quatre barres en els àmbits oficials. El 22 de maig el consell de redacció adreça un escrit a Ciprià Ciscar demanant que la futura llei reconega el Penó de la Conquesta com a bandera històrica i del poble valencià.¹²³⁵ I fins i tot *Saó* proposa a la Generalitat una redacció concreta: «Es reconeix el penó foral propi dels reis de València des de Jaume I i totes les altres ensenyes històriques i tradicionals valencianes». En l'escrit *Saó* exposa també que tal reconeixement no suposaria cap novetat ni obstacle en el dret estatuari autonòmic. I posa com a exemple els casos de Castellà-Lleó i del País Basc, que havien reconegut els seus penons històrics juntament amb les banderes autonòmiques. *Saó* veu en el reconeixement del Penó de la Conquesta “una decisió de justícia equilibrada que evitaria ulteriors conflictes i frustracions col·lectives”. I més encara, adverteix sobre els efectes de possibles indecisions per part del Consell: «Seria vergonyós que a l'hora d'enumerar i honorar com cal els símbols de la nostra identitat, per pors o altres motius inconfessables, s'oblidàs el més important, històricament, de tots».¹²³⁶ Aquesta iniciativa en cap moment qüestiona l'oficialitat senyera amb franja blava.

La campanya de *Saó* pel reconeixement del Penó de la Conquesta té un ampli ressò en àmbits nacionalistes i aviat rep el suport d'ACPV, del programa radiofònic *De dalt a baix* i d'Unitat del Poble Valencià, entre altres col·lectius. El 12 de setembre la junta directiva d'ACPV acorda donar suport a la proposta de *Saó* i envia una carta per a tal fi

¹²³⁴ Ens referim a la *Ley de 4 de diciembre de 1984 por la que se regulan los símbolos de la Comunidad Valenciana i su utilización*. Font: BOE, núm.23. 26 de gener de 1985. Aquesta llei regula l'ús de tres símbols: la bandera autonòmica (senyera amb franja blava), l'Himne Regional i l'emblema de la Generalitat Valenciana, que es constitueix amb l'heràldica de Pere el Cerimoniós. Aquest escut és el mateix que tenia la bandera del Consell que va oficialitzar Josep Lluís Albinyana.

¹²³⁵ Ciprià Ciscar va remetre la proposta de *Saó* al Conseller de Presidència, Rafael Blasco, el departament del qual era el responsable de l'elaboració de l'anomenada llei de símbols per a la seua presentació a les Corts. El Cap de Gabinet Tècnic de la Conselleria d'Educació i Cultura, Vicent Todolí, va comunicar al consell de redacció aquest tràmit administratiu en data 14 de juny de 1984.

¹²³⁶ “*Saó* demana el reconeixement del Penó de la Conquesta”. Article editorial. *Saó*, 69 (juny 1984), p.3.

al Conseller de Presidència, Rafael Blasco.¹²³⁷ *Saó* va rebre nombroses adhesions i cartes de felicitació de lectors i amics per haver pres aquesta iniciativa.

Lògicament els interessos de la dreta no van pel mateix camí. *Las Provincias* insisteix en incorporar a la futura llei un símbol que el blaverisme havia defensat acèrrimament en la Transició que restava encara per oficialitzar. Ens referim a l'Himne de l'Exposició Regional de 1909, que les forces conservadores volien ara fer oficial a tot el País Valencià. Es tracta –recordem– de l'himne amb lletra de Maximilià Thous i música de José Serrano, que comença amb l'estrofa: “Per a ofrenar noves glòries a Espanya”, el qual fou convertit en Himne Regional el gener de 1925 pel règim de Primo de Rivera. Aquest himne, que traspua espanyolisme i regionalisme, serà repudiat pel valencianisme dels anys vint i trenta del segle XX (que farà himnes alternatius, com per exemple el *Vent de Ponent*) i pel nou valencianisme fusterià, que adopta com a himne oficiós la música de la Muixeranga d'Algemesí, a la qual s'incorporarà més tard la lletra del cantant d'Al Tall, Vicent Torrent.¹²³⁸ No obstant, en la Transició el blaverisme convertirà l'Himne de l'Exposició en altra arma més d'anticatalanisme i exclusió del valencianisme nacionalista. Els blavers no es conformen sols en cantar la lletra de Thous en actes oficials i en la tradicional *cremà* de les falles, van més enllà i implanten l'himne en altres àmbits civils on hi ha concentració de gent. Un d'aquests espais foren els banquets de boda. Durant els anys de la Batalla de València, i fins i tot després, va ser un ritual bastant estés a València i l'Horta cantar l'Himne de l'Exposició en el moment de traure el pastís nupcial. En aquest cerimonial els comensals s'aixecaven massivament en peu i entonaven l'himne. L'adhesió visceral del blaverisme a l'himne arribà en les bodes fins a l'esperpent més ridícul. Cal dir també que en aquestes cerimònies hi havia sempre una minoria–nacionalistes, és clar– que es quedaven asseguts la cadira com si la cosa no anara amb ells.

En aquest ambient, el Consell presidit per Joan Lerma assumirà finalment les tesis blaveres. En la tardor de 1984 ja estava clar que l'Himne de l'Exposició seria inclòs en la llei de símbols. El govern autonòmic ho havia anunciat. El nacionalisme valencià només li queda el dret a la batistot. *Saó* intervé en la polèmica i publica un crític article de Josep Antoni Comes, sota el títol «L'himne de la Comunitat Valenciana», en el que atribueix la seua oficialització al fracàs del nacionalisme polític i a la feble consciència

¹²³⁷ “El Penó de la Conquesta”.*Saó*, 72 (octubre 1984), p.28.

identitària del poble valencià. Afirmar també que l'himne "és una bona expressió" del valencianisme dels partits parlamentaris. Ho explica amb aquest raonament.

«Ni l'Estatut d'Autonomia atorgat des de Madrid (i el seu subsegüent desenvolupament) plasma els objectius del nacionalisme militant ni les forces democràtiques que ens governen tenen intenció d'arribar més lluny. En l'*Himno* trobem una bona expressió del seu valencianisme. En canvi, si el nacionalisme polític hagués assolit els seus objectius i el poble valencià fóra conscient de la seua personalitat diferenciada, tindríem ara una altra concepció d'autonomia i de la seua inserció en l'unitat espanyola que mai hagués permés que l'himne fóra el servil "Para ofrendar". Tanmateix, com ja assenyalaven els nacionalistes de la Segona República, la seua substitució sols serà possible quan el poble tinga clares les necessitats i les reivindicacions autèntiques del País Valencià. Aleshores demanarà un himne que les reflexe degudament. En aquesta llarga i penosa tasca pedagògica estem».¹²³⁹

Així les coses, el 4 de desembre de 1985 les Corts Valencianes aproven la llei de símbols, la qual no sols no inclou el Penó de la Conquesta com havien demanat *Saó* i altres entitats nacionalistes, sinó que a més converteix en oficial de tot el país l'Himne de l'Exposició per a més frustració dels nacionalistes. En aquest retrobat conflicte dels símbols, una vegada més, la dreta se n'ix amb la seua, el PSPV-PSOE assumeix les tesis blaveres i el valencianisme nacionalista sorgeix amb una ferida identitària. La dreta i l'esquerra parlamentària imposen de nou una política d'ocultació i negació d'un discurs identitàri que relacionara el País Valencià amb Catalunya. I més encara, la nova identitat valenciana autonòmica de la democràcia sorgia de la deconstrucció d'uns símbols bressolats en bona mesura en la llar de les dictadures de Primo de Rivera i Franco.

Les crítiques del nacionalisme a la llei de símbols no es fan d'esperar. La reacció de *Saó* no pot ser més negativa. L'exclusió del Penó de la Conquesta d'aquesta llei irrita enormement al consell de redacció, que respon amb l'irat editorial «Traïdorenc oblit», el títol del qual ho diu tot. *Saó* acusa al Consell socialista de transigir una vegada més

¹²³⁸ Sobre la qüestió de l'himne regional valencià, vegeu PÉREZ MORAGON, F. (1981). *Contra l'Himno regional*. València: Edicions 3 i 4. I PÉREZ MORAGON, F. (2010): *Himnes i paraules. Misèries de la Transició valenciana*.

¹²³⁹ JOSEP A. COMES: «L'himne de la Comunitat Valenciana». *Saó*, 71 (setembre 1984).pp.11-12. En aquest article, Comes fa un acurat repàs de quasi tres pàgines de la història de l'himne des de 1909 fins al moment present, basant-se fonamentalment en el llibret *Contra l'Himno Regional* de Francesc Pérez Moragon. El director de *Saó* no escatima tampoc qualificatius despectius en la terminologia nacionalista en referir-se a l'himne, l'anomena "l'*Himno*" o "himne espanyolista, derrotista i servil".

davant la dreta en relació als símbols més importants de la identitat valenciana: la llengua, el nom del territori, la bandera i l'himne. Aquesta política té dues conseqüències negatives per al País Valencià, segons *Saó*. La primera: fonamenta la identitat valenciana sobre la mentida històrica. I la segona: foragita i considera dolents els nacionalistes valencians. *Saó* reprova amb duresa la cadena de renúncies del PSPV-PSOE al voltant de la qüestió identitària, i amb més motiu encara si es té en compte que els símbols que s'accepten en Estatut i la llei de simbologia havien estat rebutjats pels socialistes durant la lluita antifranquista i els primers anys de la Transició. A continuació reproduïm alguns fragments d'aquest editorial on es constata d'una manera molt clara la fidelitat de *Saó* a l'ideari del nou valencianisme fusterià. Ens trobem amb un dels editorials més durs de *Saó* escrits contra el govern socialista de la Generalitat en a aquesta primera etapa de la publicació.

«L'aprovació de l'Himne de l'Exposició Regional de 1909 com a himne de la Comunitat Valenciana, que no del País, ha estat la darrera (?) concessió del Partit Socialista a la dreta valenciana. Primer va accedir a canviar el nom del país, després a què s'afegira el blau a la tradicional senyera i finalment a què no sols la música sinó també la lletra de "himno" esdevinga símbol nacional.

La cosa, però, no acaba ací. A més d'aquestes concessions directes, n'hi ha hagut d'indirectes, encara més vergonyoses; com, per exemple, oblidar-se (?) de consignar en l'Estatut d'Autonomia el nom científic de la nostra llengua i el deure –no sols el dret– de tots els valencians a aprendre-la i a usar-la. A més d'aquest "oblit" han donat suport, qui sap si fins i tot legal, a l'actual campanya de la dreta contra l'obligatorietat d'ensenyament en valencià.

(...) L'"oblit", però, més vergonyós, que motiva fonamentalment aquesta editorial, és el del Penó de la Conquesta en la llei de simbologia valenciana suara aprovada per les Corts. Resulta tan ignominiós que els mateixos diputats socialistes, escorreguts i avergonyits, es veieren obligats a justificar, amb arguments que no compartim, el que és injustificable.

En primer lloc, no és veritat que l'exclusió del Penó o Senyera del rei Jaume, l'única del País i de la ciutat fins al segle passat, s'haja degut a dificultats de procediment d'última hora. *Saó* es va dirigir en maig passat al Conseller de Presidència tot demanant-ne la seua inclusió. (...) Si hagués hagut voluntat política d'incloure'l, de maig a novembre hi havia temps de sobra per a subsanar tots els defectes de procediment. Ha estat, doncs, un oblit traïdorenc.

En segon lloc, cal recordar als amics socialistes que els vots, per molt nombrosos que siguen, no fan bona una política fonamentada en la mentida històrica. (...) No oblidem que part del poble valencià té unes demandes, pel que respecta als símbols, allunyades de la veritat històrica. Tothom sap, però, com aquestes foren fabricades, al temps de la Transició, per rles instàncies poderoses de la dreta. Si la PSOE li hagués interessat contrarestar-les, huaguera pogut fer-ho també des de les seues instàncies d epoder i avui la majoria dels valencians tindria una informació correcta i la demanda social dels símbols s'ajustaria a la veritat. Ara bé, quan no s'ha fet aquesta política, dir que lúnica actualitat que es pot construir és cedir –ells diuen consensuar– a les pretensions de la dreta resulta difícil de pair. Màxime quan tots els símbols avui rebutjats han estat durant bastants anys defensats pel PSOE. I encara hi ha altra cosa més trista: amb aquesta política per molt “integradora de tots els valencians” que s'autodefenesca, de fet, el que es propicia és foragitar del País tots els nacionalistes o a ser considerats com a valencians dolents. Tota una altra cosa seria si, després d'una correcta i continuada campanya de conscienciació nacional, els valencians decidiren suïcidar-se com a poble diferenciat i dedicar-se a “ofrendar nuevas glorias a Espanya”. Aleshores seríem els primers en respectar la voluntat popular. Tanmateix, com aquest no és el cas, ni de bon tros, seguirem fent costat als qui de debó volen tornar al nostre poble la identitat i la dignitat perdudes. Denunciarem també als que, des de dins o des de fora del poder, s'oposen a aquesta recuperació tot i que en altres aspectes de la política puguem tenir una coincidència bàsica».¹²⁴⁰

La llei de símbols tancava el convuls període de la batalla identitària i encetava una identitat transmutada construïda per la dreta i gestionada per l'esquerra. Una identitat fonamentada en l'aïllacionisme, la negació i l'ocultació dels vincles lingüístics i culturals amb la resta de territoris de llengua catalana. Trenta anys després la situació descrita més amunt es manté inalterable. *Saó* encara continua lluitant per tornar al poble la “identitat i la dignitat perdudes”. Un poble que majoritàriament ha assumit complaentment els símbols reconeguts en l'Estatut d'Autonomia de 1982 i la llei de simbologia valenciana de 1984. Un poble sense consciència identitària diferenciada (només l'1% dels valencians se sent més valencià que espanyol) que mira de front a Espanya i dóna l'esquena a Catalunya. El valencianisme d'arrel fusteriana fracassà en el seu intent de construir la identitat dels valencians entorn una idea de nació valenciana de

¹²⁴⁰ “Traidorenc oblit”. Article editorial. *Saó*, núm.74 (desembre 1984), p.3.

fonament català en contraposició a l'Espanya castellana, una nació oprimida per la que cal lluitar per garantir la seua supervivència, perquè es troba amenaçada pel nacionalisme dominador espanyol que descatalanitza i acultura. I fracassà precisament en els seus ingredients més essencialistes (el nom de la llengua, la bandera i l'himne). Aquest plantejament racionalista i intel·lectualista fou arrasat no sols per la força destructiva de l'anticatalanisme fabricat per la dreta, també pel poder subjacent de les mentalitats, modes de pensar i de sentir dels individus configurats al llarg dels segles que no es poden erosionar en a penes uns anys. I serà precisament el blaverisme, que inventa altre essencialisme nacional, la ideologia que sí sabrà connectar amb la mentalitat del poble. No importa que els símbols que professa hagen estat macerats en règims oligàrquis com els de la Restauració i les cavernes de les dictadures primoriverista i franquista.

L'Estatut d'Autonomia de 1982 i la llei de símbols bandegen el plantejament essencialista del valencianisme nacionalista, és a dir, el poble valencià opta per "voluntat present" per una nova identitat alhora que rebutja la nació que "existix per la tradició i la història". I això genera un vertader dilema en *Saó*. És a dir, el dilema entre renunciar al nacionalisme essencialista, on la pertinença a una nació es basa en l'arrelament d'una història i llengua ancestral, o acceptar democràticament una nova identitat pactada i creada en l'Estatut d'Autonomia en acte de voluntat política.

6.18.5.3. Estimar és conèixer. Impuls del coneixement del País Valencià mitjançant estudis de totes les disciplines del saber.

La història és un tipus de saber que es troba codificat i regulat per la interpretació que la societat fa de si mateixa. En el cas valencià, en el moment del naixement de *Saó*, el poble tenia assumit una visió de la història d'Espanya forjada per les gestes de Castella, que havia construït la historiografia espanyola des del segle XIX ençà i que el franquisme havia dut a les seues màximes conseqüències. La història valenciana dins de la Corona d'Aragó, com a Estat independent i amb una cultura i llengua pròpies, quedava diluïda, oculta i sobreposada per la història de la "nació" espanyola sota l'hegemonia de la cultura castellana. L'aculturació del poble valencià havia arribat a tal punt que aquest a penes tenia referències de la seua pròpia història. En la dictadura franquista l'escola es converteix en una eficaç constructora de consciència nacional espanyola, que oculta i dilueix les nacionalitats no castellanès. Posem només un

exemple. Als col·legis s'estudiava els Cervantes, Góngora, Lope de Vega o Quevedo del Segle d'Or castellà, però no els Ausiàs March, Joanot Martorell o Isabel de Villena de l'època clàssica de la literatura catalana, que precisament havia tingut lloc a València. Restava encara viu en la cultura popular el mite de Jaume I, encara que molt distorsionat i minimitzat davant la “grandesa” dels reis fundadors d'Espanya –Isabel i Fernando– i els monarques de la casa d'Àustria. En definitiva, la història valenciana i els seus personatges més emblemàtics havien quedat amagats. I sense coneixement de la història no pot haver consciència de poble diferenciat.

Aquesta situació comença a trencar-se a partir dels anys seixanta. Les obres al voltant del País Valencià realitzades per Joan Fuster, Sanchis Guarner i Joan Regla, entre altres, així com l'edició de *L'estructura econòmica del País Valencià* (1970) coordinada per Ernest Lluch,¹²⁴¹ la celebració del I Congrés d'Història del País Valencià (1971)¹²⁴² i la publicació de la revista *Gorg* (1969-1971), obrin un procés de conscienciació i de renovació historiogràfica que centra l'atenció en els fets i processos històrics del propi territori. El congrés d'història trenca la visió historiogràfica franquista, la visió de la història espanyola sempre vista des de Castella; a partir d'ara serà vista des del País Valencià. El president de la comissió organitzadora del congrés fou Julián Sanvalero i els vocals Joan Reglà, Vicent Rosselló i Ernest Lluch. El secretari del Congrés fou Emili Giralt i participen activament gent vinculada al Partit Socialista Valencià com ara Alfons Cucó, Sebastià García Martínez. Aquest congrés serà la base de la renovació historiogràfica que viurà el País Valencià durant la Transició i l'actual període democràtic. Segons Benito Sanz i Josep M. Felip, aquestes tres iniciatives cíviques anteriors a la Transició pretenien posar en marxa un procés de reflexió acadèmica que ocupara el buit polític nacionalista. Aquestes publicacions i esdeveniments s'havien convertit en plataformes culturals del valencianisme progressista i per primera vegada es

¹²⁴¹ *L'estructura econòmica del País Valencià* (1970). València: Edicions l'Estel. Obra en dos volums sota la direcció d'Ernest Lluch, professor de la Facultat d'Econòmiques de la Universitat de València. Per primera vegada un equip interdisciplinari estudiava el País Valencià com una estructura unitària, i no estructures provincials o afegides. El grup de col·laboradors era significatiu: Emèrit Bono, Carmen Mestre, Manuel Pérez Montiel, Antoni López Gómez, Esperança Soler, Jordi Petit, Joan Soler, Tomàs Llorenç, Ricard Pérez Casado, Antoni Cañada i Joan Navarro. Font: SANZ i FELIP. *Ibidem*. pp.85-86.

¹²⁴² El I Congrés d'Història del País Valencià se celebrà del 14 al 18 d'abril de 1971. Fou organitzat pels departaments d'Història de les Facultats de Filosofia i Lletres, Dret, Medicina i Ciències Econòmiques de la Universitat de València. No tindrà continuïtat. Hi participaren al voltant de 700 congressistes i es presentaren 400 comunicacions. Entre els assistents destaquen Ricard Pérez Casado, Josep Vicent Marqués i Josep Lluís Blasco, Manuel Ardit, Marius García Bonafe, Jaume Pérez Muntaner, Víctor Navarro, Lluís Aracil, Francesc Vicent Chulià i Víctor Navarro. Font: SANZ i FELIP. *Ibidem*. pp.85-86.

posava com a centre d'estudi el País Valencià com una estructura unitària amb una visió nacionalista. Per al valencianisme fusterià, aquesta tasca de recerca i d'estudi era una forma de “fer país”, és a dir, un instrument imprescindible de redreçament cultural i de creació de consciència nacional.

La revista *Saó* serà una fidel continuadora d'aquesta tradició que posa l'atenció en la recuperació de la memòria històrica per recobrar la identitat valenciana. *Saó* realitzarà una ingent tasca de divulgació de la història i la cultura valencianes en un sentit ampli i vertebrador. I aquesta es farà més urgent i necessària durant la Batalla de València. En el conflicte identitari, el desconeixement del poble de la seua pròpia història serà aprofitada per la dreta. La història valenciana arriba a la ciutadania a cops de xocs de mistificació. Les forces conservadores, amb *Las Provincias* com assot del catalanisme, manipularan sense escrúpols la història del País Valencià amb finalitats polítiques. Farà un ús polític de la història imposant una línia de negació o ocultació de qualsevol vincle del País Valencià amb Catalunya, com ja hem destacat. Reyna no dubta en qüestionar la sapiència de la Universitat de València i desacreditar reconeguts estudiosos i intel·lectuals que no compartien les seues tesis antihistòriques, les quals, disfressades d'un valencianisme xovinista, no fan més que reafirmar el nacionalisme espanyolista més ranci i autoritari. Ja s'ha explicat abans com afronta *Saó* la batalla de la llengua i dels símbols. Ja hem vist com *Saó* demana a la classe política la “veritat històrica” en la recerca de la identitat valenciana i com es queixa d'un Estatut d'Autonomia fonamentat en la “mentida històrica”.

Aquests factors esmentats ajuden a comprendre la importància que concedeix *Saó* al coneixement de la història, entenent aquesta com una “història total”, en el sentit que li assigna Pierre Vilar, és a dir, una història que abraça totes les facetes de la vida humana. Per tant, per a *Saó* és vital la recuperació de la memòria històrica dels valencians en aspectes que analitzen no sols la vida política, econòmica i social, sinó també la cultura, la ciència, la religió, el patrimoni i les tradicions.

El desconeixement del País Valencià pels propis valencians preocupa enormement a *Saó*. Aquesta ignorància no es limita sols a la història, també s'estén a altres elements cabdals que configuren la identitat, com són la llengua (com ja hem vist) i la cultura en una concepció ampla del terme, és a dir, la cultura valenciana com a conjunts de sabers, creences, patrimoni, costums, tradicions i pautes de conducta que formen la personalitat del poble. Una cultura valenciana amb amplitud de mires que no ha de quedar limitada

als estereotips i valors culturals exclusius de València que defensa el blaverisme, perquè el País Valencià és quelcom més que l’Horta. Per tant, *Saó* demana fugir del localisme xovinista i els tòpics de València i conèixer amb més amplitud i profunditat el País Valencià en totes les seues dimensions. És a dir, descobrir aqueix “país desconegut i llunyà”, com anomena *Saó* al territori valencià situat més enllà de les comarques circumdants de València. Així doncs, per a *Saó* el coneixement de la cultura valenciana és –juntament amb la història– un element indispensable per estimar el País Valencià i adquirir consciència nacional. En l’editorial «¿Som valencians? ¡Sí!», de la qual reproduïm un fragment, queda molt ben definida aquesta idea.

«És hora de superar tòpics i eslògans. Cal mamprendre una tasca personal i silenciosa d’estudi i reflexió. Hem de conèixer a fons la geografia, la història, la llengua, les estructures econòmiques, socials, polítiques, etc., del nostre país. Coneixer-ho pels llibres, que gràcies a Déu hi són a l’abast de tothom, i en la realitat. Hem de fressar les nostres valls i muntanyes, visitar els monuments històrics i artístics que tenim, valorar les peculiaritats de les diferents comarques i pobles, parlar amb la gent, crear llaços de germanor... En una paraula, recórrer el País Valencià de dalt a baix –“el camí”, del qual ens parla V. Rosselló–, aprendre a veure’l com una unitat que, malgrat l’esquarterament provincial del segle passat, encara es pot recompondre.

(...) El país Valencià no és sols l’Horta, la Plana o la Ribera. També ho són el Baix Vinalopó, l’Alcalatem o el Baix Segura. ¿I què sabem, la majoria dels valencians dels voltants del cap i casal dels problemes i realitats d’eixes comarques del nord i del sud?». ¹²⁴³

Saó tornarà a insistir en la mateixa idea en el Quadern «Veure país, fer país». Ací la revista proposa augmentar el coneixement o descobriment del País Valencià mitjançant la realització d’excursions i visites culturals, però amb convenciment i estima a la terra. I afegeix el següent: «Cadascun dels indrets que descobrim o visitem hem de sentir-lo com a propi. Sense racismes ni xovinismes. Hem d’enorgullir-nos d’ells, respectar-los i estimar-los com es respecta i estima allò més personal; perquè en definitiva formen part de nosaltres, de la nostra terra, costums i història». ¹²⁴⁴ Per a *Saó*, tenir un coneixement

¹²⁴³ «¿Som valencians? ¡Sí!». Article editorial. *Saó*, núm. 21 (setembre-octubre 1979), p.3.

¹²⁴⁴ «Estimem la nostra terra». Article editorial. *Saó*, núm. 69 (juny 1984), p.3. Dins del Quadern «Veure país, fer país», pp.3 i 15-27. Aquest Quadern inclou diversos propostes d’itineraris culturals pel País Valencià. Per ordre d’aparició, trobem els següents articles: PURA PALOMO i ANTONI FERRER: “País rupestre i ancestral”; MANUEL GIL DESCO i CONXA CHUST MARCILLA: “Apunts de folklore: àrees coreogràfica i indumentarista”; ANTONI BLANQUET: Una ruta pel País Valencià amb interès botànic”;

fructuós del País Valencià suposa comprendre que no hi ha una comarca més valenciana que l'altra. I ho diu sobretot pensant en el xovinisme blaver de València.

«Està fora de lloc, doncs, tractar amb paternalismes o per damunt del muscle a la gent que s'hi trobem per dins del País. Aquesta advertència, si ens ho permeteu, va especialment dirigida als valencians del cap i casal, els quals mai no aconseguiran que la ciutat de València siga això, cap i casal, mentre els seus moradors siguen els que menys coneixen el País i, tanmateix, els que més aires de superioritat es donen quan visiten o parlen amb la gent dels pobles i “de poble”. Perdoneu-nos si us sembla superflu dir-ho però a l'hora de conèixer el País haurem de tenir en compte que no hi ha un únic trage típic, com tampoc no hi tenim un únic ball nacional que ens represente. L'apitxat de l'Horta no representa la fonètica correcta de la llengua, ni tot el camp valencià és tarongerar o arrossar. Hi ha també ametlers i vinyes. El Miquelet no és el melic del País Valencià, com puga ser-ho Cibeles per a Madrid. El “fadri” de Castelló i l'esplanada d'Alacant tenen també el seu grau de convocatòria simbòlica. Tan valencià és el riu-rau de la Marina com la barraca i el mas. I de “marededús” no parlem. En tenim per a donar i vendre. Fins i tot en tenim “morenetes” per a encabritament dels blavers.

Tota aquesta multiplicitat de vessants del nostre País que tenen possibilitat d'eregir-se en banderes de valencianisme dificulta el seu coneixement extensiu i intensiu, però enriqueix sobradament. Cal, doncs, mamprendre'l amb realisme, sense prejudicis i estimar-lo, respectar-lo i sentir-lo com a propi, més enllà del campanaret del propi poble o comarca».¹²⁴⁵

Amb aquestes premisses ideològiques com a punt de partida, *Saó* durà a terme una fructífera labor de divulgació científica de la història i cultura del País Valencià. Aquesta tasca la projecta principalment en sis direccions.

1a. Recupera els esdeveniments històrics i culturals més representatius que defineixen el fet diferencial del País Valencià i la seua adscripció a la cultura catalana, com per exemple la conquesta del segle XIII, l'expansió de la llengua, el Segle d'Or de la literatura catalana o l'organització institucional en l'època foral. I també remarcant les fites i els processos històrics que han produït la pèrdua de la

EQUIP ITINERARIS DIDÀCTICS PER A LA HISTÒRIA DEL PAÍS VALENCIÀ: “Itinerari de la Conquesta (I part)”; ANTONI FERRER: “Termalisme”.

¹²⁴⁵ «Estimem la nostra terra». *Op.cit.* p.3

independència i la personalitat diferenciada del poble valencià, com ara l'època de la Decadència dels segles XVI al XIX, la desfeta d'Almansa de 1707, el paper castellanitzador de l'Església o la repressió cultural del franquisme. En aquest apartat té especial rellevància la recuperació de les fites històriques del valencianisme (9 d'Octubre i 25 d'Abril), que ja hem comentat abans.

2a. Explica el patrimoni sociocultural valencià actual en totes les seues variants, com per exemple la creació literària, les manifestacions artístiques, l'arquitectura monumental, la cultura popular, els espais naturals... En aquest apartat adquireix gran importància la visualització del que s'anomena en cercles culturals la "Segona Renaixença Valenciana", és a dir, l'aparició d'una fornada d'escriptors i investigadors en català sorgits a partir dels anys setanta que publiquen un bon nombre d'obres en quasi totes les disciplines, especialment en narrativa, assaig, poesia, lingüística i història.

3a. Recupera les fites i personalitats clau del valencianisme de preguerra i del nou valencianisme d'arrel fusteriana. En aquesta dimensió destaca sobretot l'obra de literats, artistes i intel·lectuals que han desenvolupat en el passat o realitzen en el present accions cíviques, polítiques i culturals de recuperació i difusió de la llengua i la cultura catalanes al País Valencià.

4a. Posa en valor el paper de les comarques com a espais geogràfics que tenen una història i uns elements socioeconòmics comuns, i que alhora són essencials per a la vertebració territorial del País Valencià.

5a. Publica regularment bibliografia elemental valenciana i novetats bibliogràfiques sobre literatura i recerca en totes les disciplines del saber.

Aquests continguts queden recollits principalment en les seccions «Art i Cultura», «País», «Terres i gents» i molt especialment en els Quaderns, els quals, com hem explicat són suplementos monogràfics que analitzen en profunditat esdeveniments i problemàtiques concretes del País Valencià del passat i del present, i que són elaborats per especialistes de la matèria tractada en articles molt ben documentats, tot aplicant metodologies d'estudi pròpies de les ciències humanes i socials.

6.18.6. Un país invertebrat. El fet comarcal en *Saó*.

La comarcalització del País Valencià ocupa un espai central entre els dogmes dels nacionalistes i es planteja com una possibilitat a l'abast, almenys durant els primers anys de l'autonomia. *Saó* –a més de nacionalista, cristiana i socialista– és fermament comarcalista. Ja hem vist en l'apartat 6.18.1 el significat que té el fet comarcal per a la revista. Les comarques sempre estan presents informativament en *Saó* i són reivindicades com una estructura territorial alternativa a l'organització provincial. Les comarques són per a *Saó* una forma de vertebrar territorialment el País Valencià. I són sobretot espais territorials d'estudi i informació conformats per diverses poblacions que comparteixen uns elements geogràfics, històrics, econòmics, culturals i lingüístics comuns. Per al valencianisme nacionalista les comarques són un puntal important per aconseguir el redreçament cultural i polític del País Valencià.

Però la història de l'autonomia s'assenta precisament en el rebuig i la negació de les reivindicacions valencianistes, incloent les comarques. Com afirma Adolf Beltran en *Saó*, l'Estatut d'Autonomia, en origen, és un estatut pactat contra el nacionalisme, per tant no és d'estranyar que s'haja abandonat també la vertebració territorial del país. La llei de comarcalització que preveu l'article 46 de l'Estatut ha quedat definitivament aparcada.¹²⁴⁶ De fet, el PSPV-PSOE, tradicional defensor de la vertebració del país per mitjà de les comarques durant el tardo-franquisme i la Transició, abandonarà definitivament aquesta idea en arribar al govern autonòmic. A més de renunciar a la bandera i els noms de la llengua i del territori en l'Estatut, mai aprovarà una llei per a crear “circumscripcions administratives comarcals”, com preveu l'Estatut. Ja hem esmentat l'intent frustrat de Vicent Soler de fer una llei de comarques en el primer mandat autonòmic. Hi havia massa oposició interna dins del PSPV-PSOE –sobretot d'Alacant– i un rebuig frontal per part de la dreta, defensora acèrrima de l'estructura provincial.¹²⁴⁷ Els únics avanços que s'han aconseguit en aquesta qüestió han estat principalment dos. El primer és l'aprovació l'any 1982 per part de la Generalitat de la

¹²⁴⁶ ADOLF BELTRAN: “Assinatures pendents de l'autonomia valenciana”. Monogràfic de *Saó* núm. 10: “10 anys d'autonomia” (juny 1992), pp.22-25.

¹²⁴⁷ En les Corts Valencianes, la tramitació d'una llei de comarcalització s'ha intentat en dues ocasions. En els dos casos serà EUPV qui ho proposarà. La primera serà el 1994, amb Lerma en el Consell, el PSPV-PSOE la va rebutjar i el PP es va abstenir. I la segona fou el 2002, amb Zaplana en la Generalitat, on el PP el que s'oposà i els socialistes s'abstingueren. Font: ENRIC ORTS: “Comarcalització”. Dossier del setmanari *El Punt* (edició del País Valencià). Del 20 al 26 de gener de 2008, pp.1-4.

proposta de Demarcacions Territorials Homologables, que coincideix amb el mapa de Joan Soler de 1970. Aquest mapa ha estat acceptat pels partits d'esquerra, sindicats i entitats valencianistes com a referent organitzatiu.¹²⁴⁸ I també pels instituts d'estudis comarcals com a àmbits territorials de recerca i projecció cultural. I el segon, la creació de mancomunitats de serveis de municipis, les quals en la majoria dels casos s'han dedicat a gestionar serveis incòmodes o massa cars d'assumir individualment pels ajuntaments, com ara escorxadors, tractament de residus urbans o depuració d'aigües. Aquestes mancomunitats proliferen en els anys vuitanta. De totes, la més representativa és el Consell Metropolità de l'Horta, creat el 1986 per iniciativa de Ricard Pérez Casado i dissolt el 1999 pel govern d'Eduardo Zaplana.

Aquests organismes supramunicipals (actualment hi ha més de 50 al País Valencià) foren considerats insuficients per a EUPV i partits nacionalistes com UPV. En cap moment les mancomunitats han estat per damunt dels ajuntaments, dels quals depenen econòmicament, i ni molt menys han pogut substituir serveis i inversions municipals de les diputacions. En la primera etapa de *Saó* el poder de les diputacions continua omnipresent en el cos feble de l'autonomia valenciana. I amb això la mentalitat provinciana que erosiona el sentiment d'identitat col·lectiva, tan desnonada per nacionalisme valencià. I així seguiran les coses fins al moment present.

Independentment dels avatars polítics, des del primer moment *Saó* donarà veu a les comarques en diverses seccions fixes. *Saó* continua i amplia la tradició comarcalista encetada per revistes valencianistes antecessores com *Sicània*, *Valencia Cultural* i *Gorg*. Donar veu a les comarques forma part de la línia editorial de *Saó*, ho constata d'una manera molt convincent en diversos escrits fundacionals i ho recorda de tant en tant en alguns articles editorials, com aquest.

«L'atenció als aspectes positius de la realitat oficial del País i de l'Església no ens lleva ni gens ni mica de continuar prestant un servei, creiem que pastoral i evangèlic, als grups més marginats. Sense caure en extremismes volem seguir essent la veu –encara que modesta– dels que no en tenen. I estendre-ho no sols als grups socials i eclesials marginats sinó a les comarques. Malgrat les servituds que imposa el fet que demogràficament el País Valencià es polaritza vers al litoral i dins d'ell principalment en dues zones: l'Horta amb la ciutat de València i al Sud el triangle Elda-Elx-

¹²⁴⁸ El PSPV-PSOE havia assumit l'estructura comarcal des de la Transició, però l'abandona i dóna pas a una estructura provincial l'any 2009, durant el mandat de Jorge Alarte com a secretari general del partit.

Alacant, voldríem, no obstant, que totes les comarques del País es feren presents a les pàgines de *Saó*. Donada la quasi inexistent infraestructura administrativa i econòmica [de *Saó*], això només serà possible amb l'assídua col·laboració dels corresponents. Els animem a exercir de tals».¹²⁴⁹

Les comarques són per a *Saó* una espècie de venta-focs informativa que cal visualitzar i dignificar. I més si tenim en compte l'absència del fet comarcal als diaris de València de major difusió, encara ancorats en el provincialisme informatiu franquista. De fet, les seccions «Noticias de nuestra región» de *Las Provincias* i «Levante al día» de *Levante* se n'ocupen vagament dels municipis de la província de València com a entitats estrictament locals sense fer cap referència a les comarques que pertanyen. Només el *Diario de Valencia* i *Noticias al Día* i l'altra premsa valencianista (com per exemple *Dos i Dos* i *Valencia Semanal*) empen els noms de les comarques de Joan Soler en les seues informacions. Però aquesta premsa, a més de ser efímera, no crea seccions específiques d'informació comarcal. I tampoc ho farà *El Temps*. Haurem d'esperar a 1987. A partir d'aleshores les comarques comencen a ser rendibles en la premsa amb la creació de les edicions comarcals de *Levante-EMV* i *Las Provincias* que tant d'èxit els ha reportat. Per tant, durant bastants anys serà *Saó* qui se n'ocupe regularment i en tots els números del fet comarcal. I ho desenvolupa principalment en dues seccions:

1a. «País». Secció creada el 1976 que perdurarà fins a 1988. Recull cròniques i reportatges d'actualitat local i comarcal elaborades per una xarxa de corresponents. Predomina la temàtica cultural dins de la línia del valencianisme nacionalista i la informació dels grups cristians progressistes. Hi ha també en menor grau continguts econòmics i polítics. Aquesta secció també inclou articles de divulgació de llocs d'interés i costums locals. En l'encapçalament de cada informació hi figura el nom de la comarca on es desenvolupen els esdeveniments. Durant els anys 1976 i 1977 la informació de proximitat és elaborada pels membres del consell de redacció de *Saó* com Josep A. Comes, Vicent Cardona, Paco Blai i Joan Lluís Sanxis. A partir de 1978 s'eixampla la xarxa i es van afegint corresponents que envien regularment cròniques des dels seues comarques d'origen. En altres casos hi ha persones residents a València que coneixen bé la comarca de la qual escriuen o tenen contactes en ella. Tots col·laboren sense percebre cap renumeració econòmica. En el següent quadre destaquem els principals col·laboradors de comarques.

¹²⁴⁹ «Un any més de *Saó*». *Saó*, núm.54 (gener 1983), p.3.

Corresponsals comarcals habituals de Saó en la secció «País» (1976-1987).	
Comarca	Corresponsal/principal activitat que realitza en aquesta època ¹²⁵⁰
Els Ports	Ximo Puig. Periodista, diputat autonòmic del PSPV-PSOE elegit el 1983. Col·laborador de la revista <i>Generalitat</i> de les Diputació de València. Director de relacions Institucionals i Informatives de la Generalitat entre 1986 i 1995.
Alt Maestrat	Enric Capilla (membre d'UPV, activista d'ACPV i cristià progressista).
La Plana Alta	Josep Miquel Francés (prior de la basílica de la Mare de Déu del Lledó de Castelló, historiador de l'art i periodista) i Toni Rodesic.
La Plana Baixa	Josep Pasqual Montoliu (capellà i professor d'antropologia i teologia), Manuel V. Vilanova Guinot (director de Xarxa Teatre) i Francesc Fenollosa (professor de l'ICE de la Universitat de València i expert en doblatge audiovisual en català).
L'Horta	Cristòfor Aguado, José Vila, Antoni Ferrer, Josep Maria Soriano Bessó, Antoni Sanchis (capellà de l'Hospital General de València i teòleg), Joan Lluís Sanxis i Josep Fontestad (president de la mancomunitat de l'Horta Nord pel PSPV-PSOE).
València	Vicent Badia i Imma Mira.
El Camp de Túria	Josep Maria Jordan Galduf, Antoni Ferrer i Joan García.
Els Serrans	Cristòfor Aguado
La Plana d'Utiel	José Máximo Lledó (rector d'Alaquàs i de la parròquia dels Desemparats del barri de Natzaret de València).
Ribera Alta	Lluís Alemany, Ramon Enguix Damià, Onofre Vento, Enrique Abad i Josep Maria Soriano.
Ribera Baixa	Paco Blai, Enric Vidal i Elvira Mondragón (mestra).
La Safor	Josep Piera (escriptor), Vicent Costa i Ramon Haro.
La Vall d'Albaida	Ramon Haro i Miquel Cantó.
La Costera	Joaquim Roca, Joan Lluís Sanchis i Ximo Núñez (capellà de Xàtiva).
L'Alcoià	Alexandre Agulló Guerra (professor d'institut i poeta), Vicent Micó i Àngel Fabregat.
La Marina Alta	Bernat Capó, Tónica Mestre, Emili M. Boils, Guillem Gilabert i Aleix Garcia, Lluís Fornés i Josep Antoni Comes.
L'Alacantí	Miquel Martorell, Armand Picó i F. Sevilla García.
Subsecció	
Coordinador	
«Pels carrers de les comarques del Nord»	Tomàs Escuder Palau
«Pels carrers de les comarques del Sud»,	Paco Blai i Cristòfor Aguado

¹²⁵⁰ En aquest quadre sols figura l'activitat professional d'algunes persones de les quals no hem donat referències biogràfiques en apartats anteriors.

Aquests corresponsals són un grup heterogeni amb una àmplia formació humanística. Predominen els capellans i seglars cristians progressistes, però trobem també escriptors, professors d'universitat, periodistes, polítics d'esquerres, mestres d'escola, cronistes locals i artistes no cristians. Alguns d'ells s'encarreguen també d'elaborar alguna secció fixa de *Saó*. Juntament a aquests, exerciran també de corresponsals comarcals altres membres del consell de redacció que no viuen a València, com és el cas de Ramon Haro (Agullent, la Vall d'Albaida) i Cristòfor Aguado (Picassent, l'Horta).

Hem de destacar el gran esforç que fa *Saó* en aquesta primera època per valoritzar les comarques, malgrat els pocs recursos de la publicació. Durant els primers set anys hi són presents informativament de forma regular almenys 16 comarques de les 32 que conformen el País Valencià. No obstant, aquestes limitacions les intenta suplir *Saó* a partir de 1983 mitjançant la creació de les subseccions «Pels carrers de les comarques del Nord» i «Pels carrers de les comarques del Sud», les quals recollien notícies les comarques de Castelló i Alacant, respectivament. Aquestes subseccions es convertiran posteriorment en seccions independents. A partir de 1988, sota la direcció d'Emili Marin, l'emblemàtica secció «País» es reconverteix en «D'ençà i d'enllà», que romandra operativa fins a 1996. *Saó* mai ha perdut l'objectiu de ser una publicació regional i no únicament de València.

2a. «Terres i gent». Secció divulgativa de les comarques. Creada a l'octubre de 1983, recull articles específics de cadascuna de les 32 comarques valencianes aportant informació històrica, geogràfica, costumista i sociolingüística de cada territori. Una vegada van eixir totes les comarques, aquesta secció es va convertir en un apartat de perfils biogràfics de personatges històrics del País Valencià. Aquesta secció la van coordinar Vicent Cardona, Antoni Ferrer i Joan Lluís Sanxis.

Per altra banda, *Saó* tracta el fet comarcal des d'un punt de vista de reflexió i anàlisi. Ho fa utilitzant com a suport els Quaderns i des de diverses perspectives. La qüestió comarcal és tractada amb més cura i amplitud en els Quaderns següents: «Identitat del poble valencià» (1977), «València, un País per fer» (1978), «El País Valencià llunyà» (1979), «Dos anys d'ajuntaments democràtics» (1981) i «Comarques valencianes de parla castellana» (1983). En aquests suplementes *Saó* analitza l'encaix de les comarques en l'autonomia, la doble identitat lingüística entre les comarques castellanoparlants i les

catalanoparlants, la vertebració futura de les comarques mitjançant polítiques autonòmiques, el paper de les incipients mancomunitats de serveis i de les diputacions, i finalment les diferències estructurals tant de població com econòmiques existents entre les comarques de l'interior predominantment rurals enfront les del litoral on té gran pes la indústria i els serveis, algunes de les quals s'han convertit en àrees metropolitanes. En aquests Quaderns col·laboren alguns dels millors geògrafs, economistes i filòlegs del moment que exerceixen en les universitats valencianes. Entre altres, escriuen Vicent González Pérez (professor de la Universitat d'Alacant) i els professors de la Universitat de València, Vicent Roselló, Joan Romero, Josep Maria Jordan Galduf, Joan Piqueras, Emili Ccasanova, Abelard Zaragoza i Antonio Briz.

La preocupació comarcalista de *Saó* és valorada molt positivament pels lectors. L'enquesta realitzada a un grup de persones subscrites a la revista entre 1976 i 1987 revela que el 79% dels lectors considera que *Saó* ha defensat molt bé o bé les comarques i la comarcalització enfront l'organització provincial. Són minoria els lectors que opinen que *Saó* ho ha fet regular (8,1%), mentre que un 12,9% no contesta. I el que és més important, no hi cap lector que pense que *Saó* ho ha fet malament.

6.18.7. Conclusió. El “nacionalisme responsable” de *Saó*.

Francesc Asensi Botet s'endinsa en el conflicte identitari valencià des d'un punt de vista de l'ètica social. Exposa quatre actituds ètiques davant la qüestió nacional valenciana.¹²⁵¹ La primera l'anomena «hostilitat radical» i va associada als sentiments d'autoodi del poble valencià. La segona és la «inhibició total», que es correspon amb la postura del “meninfotisme”. La tercera és l'«exaltació nacionalista», una conducta irracional que menysprea les altres nacions, tant si ho fa un Estat dominador plurinacional respecte a les altres nacionalitats subalternes com si és un corrent radical de la nació sense Estat que també desdenya a aquest. La quarta és el «nacionalisme responsable», el qual implica un compromís amb la qüestió nacional partint d'una formació històrica i cultural per comprendre la situació actual del País Valencià des d'una perspectiva evolutiva i global. Aquest nacionalisme estudia la realitat de la nació

¹²⁵¹ Vegeu FRANCESC ASENSI BOTET: “Aspectes ètics de les actituds personals davant la qüestió nacional”. *Saó*, núm. 81 (setembre 1985), pp.13-17. Es tracta d'un petit assaig amb el que Asensi va guanyar el Premi Josep Espasa de Saó 1985.

per a entendre-la. La conclusió final d'Asensi és que les tres primeres actituds són rebutjables des del punt de vista ètic, perquè se situen “molt lluny del respecte a l'altre”, mentre que el «nacionalisme responsable» és l'actitud més admissible èticament perquè és conscient de la pròpia identitat, defensa aquesta identitat amb raonaments i no amb violència, i respecta la identitat dels altres per viure amb ells amb concòrdia.

Partint d'aquesta disquisició teòrica, creiem que el concepte del «nacionalisme responsable» –i això és nostre– és el que més s'ajusta al mode com defensa *Saó* el plantejament nacionalitari d'arrel fusteriana. Per diverses raons. El nacionalisme de *Saó*, com hem pogut veure al llarg d'aquesta investigació, no és un nacionalisme d'hostilitat radical interna ni d'exaltació nacionalista de menyspreu i xenofòbia contra el nacionalisme espanyol dominador, ni tampoc adopta una postura d'inhibició total vers el fet nacional. És tot el contrari a això. És un nacionalisme compromés, ètic i respectuós amb els altres. És un nacionalisme intel·lectual que estudia la realitat valenciana per a entendre-la. És un nacionalisme conscient de la pròpia identitat, la qual defensa amb vehemència i sempre amb la raó de les paraules des del respecte als altres nacionalismes. Tot el contrari de la concepció absolutitzadora del nacionalisme espanyol més recalcitrant i del xovinisme xenòfob, anticatalanista i violent del blaverisme.

Per altra banda, creiem que aquest «nacionalisme responsable» de *Saó* és una manifestació moderada del pensament valencianista d'arrel fusteriana. Aquesta percepció l'hem pogut comprovar tant en l'anàlisi dels nombrosos articles que tracten la qüestió nacional valenciana –bastants dels quals hem reproduït alguns fragments– com en la percepció que hi tenen els propis lectors sobre el tractament que fa d'això la revista. De fet, en el qüestionari realitzat als subscriptors de la primera etapa es constata que una immensa majoria de lectors –el 79%– defineix *Saó* com una publicació nacionalista progressista moderada, mentre que el 16,1% la situa dins del nacionalisme autonomista i un minúscul 4,8% en el nacionalisme progressista radical que es podria associar a postures soberanistes. Com hem deixat pales en la investigació, en *Saó* estan presents diverses ideologies polítiques, com ara el socialisme democràtic, la democràcia-cristiana i el nacionalisme polític autonomista, encara que també hi ha una minoria de col·laboradors en la línia del nacionalisme independentista.

La percepció dels lectors que *Saó* és una publicació nacionalista moderada es constata també quan se'ls pregunta quin model d'identitat valenciana defensa *Saó*. Si bé el 95% situa *Saó* en la línia del valencianisme d'arrel fusteriana, un 72'5% l'adscriu a

posicionaments moderats derivats del fusterianisme. Ho expliquen tot seguit. D'aquest 72'5%, el 62,9% adscriu *Saó* en l'anomenada tercera via del nacionalisme valencià i un 9,6% al model estatuari estricte. Ambdós models identitaris no són secessionistes respecte a la llengua catalana, però advoquen per un País Valencià amb un projecte nacional propi. La diferència fonamental entre un model i altre és que la tercera via planteja la possibilitat d'una "nació" valenciana sobirana, mentre que l'estatuari estricte es resigna a ser una comunitat autònoma dins d'una Espanya indivisible.¹²⁵²

Com hem dit, hi ha també un percentatge alt de lectors –el 22,5%– que adscriu *Saó* al model fusterià clàssic, que veu el País Valencià com una part de la "nació catalana" i que sols pot arribar a la seua plenitud nacional integrant-se en un projecte polític dels Països Catalans. Això és també comprensible, ja no sols perquè *Saó* haja donat espai a col·laboradors que abracen l'independentisme estricte, sinó pel fet que durant els anys de la Batalla de València el discurs de *Saó* és molt més extremat en la seua defensa dels postulats del valencianisme nacionalista, ja que s'estava discutint quina simbologia identitària quedaria finalment legalitzada en l'Estatut. Després de l'aprovació de l'Estatut, amb la derrota del valencianisme progressista, el discurs de *Saó* es farà més ponderat però mai abandonarà el nacionalisme.

En conclusió, aquest «nacionalisme responsable» de *Saó* presenta cinc trets principals pel que fa al seu compromís amb el fet nacional:

1r. És un nacionalisme essencialista i culturalista. Predomina més el component cultural, lingüístic i històric. El País Valencià –antic Regne de València– formava part de la Corona d'Aragó i constituïa una nació independent juntament a altres territoris com Catalunya, Balears i Aragó. L'antic regne tenia com a llengua principal i oficial el català. La identitat cultural fonamental i diferenciada del poble valencià és la catalana, sense negar ni menysprear la identitat aragonesa-castellana de les comarques interiors. El País Valencià perd el seu dret a ser el 1707 i entra en una llarg període de decadència i de castellanització, però malgrat això el poble conserva viva la llengua. Segons aquesta concepció valencianista-catalanista, el redreçament cultural ha d'anar unit indistriablement a la recuperació i normalització del català, que al País Valencià rep el nom històric de "valencià". Una llengua que el poble

¹²⁵² En l'apartat 6.16.3 estan desenvolupats els resultats complets de l'enquesta realitzada als lectors de *Saó* pel que fa als continguts i línia editorial de la publicació.

valencià comparteix amb Catalunya, Balears i altres territoris. La llengua, doncs, és per a Saó el principal element vertebrador de la identitat valenciana i, per tant, de consciència nacional. Aquesta fermesa de *Saó* en la dignificació de l'idioma propi és fins i tot reconeguda per Ciprià Ciscar (Conseller de Cultura entre 1981 i 1989), la gestió del qual serà en ocasions criticada per *Saó*. Ciscar diu de *Saó* el que segueix.

«*Saó* representa una fita en la nostra història més recent. Li ha donat suport “ideològic” i permanència ètica a la llengua, i a la cultura dels valencians. El redreçament lingüístic-cultural ha trobat durant aquests darrers deu anys una eina de treball força important en *Saó*».¹²⁵³

2n. És un nacionalisme racionalista i intel·lectual. *Saó* estudia el País Valencià per conèixer el seu passat i la seua realitat present. És també un nacionalisme respectuós amb les altres nacions, incloent l'Estat dominador espanyol. No és un nacionalisme xovinista i xenòfob contra els altres pobles, com el blaverisme anticatalanista. *Saó* usa la raó de les paraules i no la raó de la força per fer-se sentir. Reprova èticament la violència blavera i demana en la qüestió nacional diàleg, debat públic i no violència. En definitiva, *Saó* fa una aportació positiva al valencianisme tant pel seu talent dialogant com per la immensa quantitat d'articles divulgatius –els Quaderns en són un bon exemple– que publica sobre història, sociolingüística, economia, geografia i cultura en general del País Valencià, fet que ha contribuït granment a conèixer millor la identitat valenciana. Ramon Lapiedra, rector de la Universitat de València entre 1984 i 1985, destaca aquesta faceta de *Saó* amb aquestes paraules: «Un veritable oasi de cultura i de consciència nacional en el desert que hem vingut travessant aquests darrers anys i en el qual encara continuem en gran mesura».¹²⁵⁴

3r. És un nacionalisme reivindicatiu i modern. *Saó* defensa la identitat valenciana (llengua, bandera, himne i territori) d'acord als plantejaments teòrics del nacionalisme d'arrel fusteriana, que ja hem descrit. Per a *Saó* aquesta exposició teòrica és la més fidel a la “vertadera” identitat valenciana, la qual associa amb la “veritat històrica”. I amb aquest convenciment demana un Estatut d'Autonomia

¹²⁵³ CIPRIÀ CIRCAR CASABAN: “Davant del desé aniversari de Saó”. Dins de “Setanta-cinc números de Saó”. *Saó*, núm. 75 (febrer 1985), p.16. En aquest número commemoratiu s'inclou declaracions de set personalitats valencianes del món de la cultura i la ciència que donen la seua opinió sobre la trajectòria de *Saó* en els seus primers deu anys de vida. Hi parlen, a més de Ciscar, Antoni Ferrando, Ricard Blasco, Ramon Lapiedra, Josep Lluís Blasco i Josep Iborra i l'escolapi Enric Ferrer Solivares.

¹²⁵⁴ RAMON LAPIEDRA CIVERA: “Un oasi de cultura i de consciència nacional”. Dins de “Setanta-cinc números de Saó”. *Saó*, núm. 75 (febrer 1985), p.16.

d'acord a aqueixa "veritat històrica". I en la defensa d'aquesta identitat lluita contra l'aculturació castellana a fi de garantir la pervivència de la llengua catalana al País Valencià. De igual manera, reprova el model identitari del blaverisme que considera no ajustat a la "veritat històrica". Igualment denuncia amb fermesa les accions de repressió que pateix la llengua i els entrebancs que s'hi posen a la seua normalització. La revista centra el seu discurs nacionalista en els elements de la identitat valenciana que defensa el valencianisme progressista, en contraposició al blaverisme espanyolista. *Saó* és, per tant, una revista d'afirmació cultural de la identitat valenciana i de construcció del País Valencià d'acord a aquesta identitat. Com ja hem dit, més del 90% dels lectors de *Saó* valoren positivament l'explicació i defensa que fa *Saó* de les senyes d'identitat, sobretot el seu paper en defensa de la unitat de la llengua enfront les maniobres secessionistes, una tasca que compta amb la valoració positiva del 93,5% dels lectors. I això ho fa sense concessions ni fonamentalismes.

En el seu model identitari *Saó* planteja una idea de modernitat. Idees com autonomia, normalització lingüística (incloent a l'Església) i organització comarcal alternativa a les províncies, són el la Transició idees modernes que desperten l'oposició visceral de les forces conservadores. Juntament a aquesta visió identitarista hi ha també una idea de transformació social. *Saó* manifesta una clara voluntat de construcció d'una societat millor d'acord a uns principis ideològics pròxims al socialisme democràtic, que cerca l'atenció a les necessitats de les classes populars, la qual cosa suposa una ruptura amb les normes i relacions socials i polítiques controlades per una dreta reaccionària que, malgrat no ser la més votada electoralment, aconsegueix doblegar al PSPV-PSOE per a construir un regionalisme de tall tardofranquista, tancat i aïllacionista respecte a la resta de territoris de llengua catalana. I malgrat els vents en contra, *Saó* defensa la seua visió nacional sense violència, sempre amb l'argumentació raonada de la paraula escrita, amb l'estudi documentat i amb la recerca acurada. I rebutja igualment les estratègies de desinformació de *Las Provincias*. Un diari que converteix en norma la manipulació de la història, que desacredita sense contemplacions personalitats del nacionalisme valencià, que qüestiona amb gosada ignorància la Universitat de València i que després de 1982 imposa una règim informatiu d'autonomia vigilada que mediatitza la normalització lingüística de la Generalitat.

4t. És un nacionalisme democràtic i pragmàtic. El nacionalisme de *Saó*, tot i que aspira a una nació tan independent com siga possible, es possibilista i admet

l'autonomia com una fase que pot conduir a l'objectiu final. Per tant, per pur pragmatisme, *Saó* es mou dins del marc de la Constitució i planteja la consecució de l'Estatut d'Autonomia com una eina de recuperació de l'autogovern perdut el 1707. I després de 1982, malgrat que l'Estatut aprovat no és el que desitja *Saó*, la revista advoca per enfortir l'autonomia en aquelles qüestions que suposen normalització lingüística, conscienciació ciutadana en el fet diferencial valencià i redreçament nacional, alhora que realitza una serena però continuada crítica al Consell socialista quan la seua política no va per aqueix camí. El nacionalisme de *Saó*, segons el que hem pogut esbrinar en aquesta recerca, podríem adscriure'l dins d'allò que anomenem tercera via del nacionalisme valencià, tot i que aquest corrent no presenta una ideologia uniforme sinó més bé el que hi ha són diverses opcions *terceviistes* derivades del paradigma fusterià. *Saó*, conscient que el context polític i social del moment no condueix a una ruptura amb Espanya ni tampoc a un projecte polític entorn els Països Catalans (tampoc ho fa el nacionalisme hegemònic de Catalunya), adopta un posicionament possibilista i accepta el règim autonòmic com quelcom provisional a superar. És a dir, considera l'autonomia com una mena d'instrument polític per començar la reconstrucció nacional amb la idea –idea utòpica, per cert, si veiem que tres dècades després el sentiment identitari dels valencians continua essent igual de feble– d'anar creant una consciència de poble diferenciat que pogués permetre en el futur plantejar majors graus de sobirania. Aquesta idea va associada al suport que dona la revista a partits polítics nacionalistes que es mouen dins del marc autonòmic, com són el PNPV i la UPV. Amb tot, *Saó* no es proclama mai obertament independentista, però no considera immutable la unitat d'Espanya, per la qual cosa accepta la idea del dret del poble valencià a decidir més graus de sobirania política, incloent la possibilitat d'acceptar fórmules d'unió política dels Països Catalans. Aquest plantejament el deixa ben clar *Saó* en el Quadern «...de nació catalana».

5é. És un nacionalisme integrador que facilita el diàleg entre fe i cultura. *Saó* és una barreja de cristianisme progressista i valencianisme cultural d'esquerres agnòstic, que conflueixen en la revista a finals dels anys setanta del segle XX. Tots dos tenen un element ideològic en comú: el nacionalisme d'arrel fusteriana. Això representa un cas insòlit en la història de la premsa del País Valencià. Significa la incorporació d'una part del clergat i sectors progressistes de l'Església al redreçament nacional i a la tasca de la normalització lingüística com a moviment d'acció, i no com un tasca individual i aïllada com havia estat la norma des de la Renaixença ençà. Recordem,

per exemple la labor valencianista en solitari dels sacerdots Vicent Sorribes i Josep Espasa. Significa també la participació activa en *Saó* d'una part representativa de la intel·lectualitat valenciana nacionalista no creient en una publicació de capellans. La confluència d'aquests dos corrents de pensament crea una curiosa paradoxa històrica que defineix altra de les singularitats de *Saó*. Ho expliquem tot seguit. Ens trobem que la revista té una major acollida en el món del valencianisme cultural, que no va majoritàriament a missa, que no pas entre l'Església oficial –tradicionalment aliada a la dreta i contrària a la normalització del català– i els sectors conservadors castellanitzats anticatalanistes, que sí són assidus a la litúrgia dominical i festes de guardar. Recordem, l'any 1982 sols el 16% dels lectors de *Saó* es declara catòlic practicant, la resta es divideix en una amalgama heterogènia d'agnòstics i creients no practicants. Aquesta confluència entre cristianisme i nacionalisme, a més de propiciar un diàleg entre fe i cultura –almenys amb la cultura valenciana–, ha provocat també un transvasament entre un sistema de creences i l'altre, almenys així ho veu la meitat dels lectors. Recordem, en l'enquesta realitzada als lectors de *Saó*, un 50% pensa que sí s'ha produït un trasbals de creences, un 43,5% diu que no i un 6,4% no contesta. Trobem, doncs, coexistència i influències mútues, però sobretot una actitud de respecte i tolerància entre els dos corrents. Una situació que és nova en la història del País Valencià, la qual ha estat marcada per un desencontre i enfrontament secular entre clericalisme i l'anticlericalisme.

Aquesta singularitat de *Saó* ha estat reconeguda tant per agnòstics com per catòlics. Josep Iborra, en referir-se a *Saó*, afirma el següent: «Els responsables de *Saó* han volgut, per una banda, influir en la vida cristiana dels valencians, i de l'altra, contribuir a l'afirmació nacional del nostre poble. Aquest plantejament em sembla fonamental i jo diria, també, històric. Perquè per primera vegada s'ha constituït un front en l'Església valenciana que ha intentat lligar aquest programa amb la realitat diferenciada del poble valencià».¹²⁵⁵ I l'escolapi Enric Ferrer Solivares, afegeix: «A diferència d'altres revistes confessionals, *Saó* s'ha situat sempre en les fronteres del diàleg fe-cultura. És per això que la presència de no creients ha estat un tret característic d'aquesta revista».¹²⁵⁶

¹²⁵⁵ JOSEP IBORRA: "Un plantejament històric". Dins de "Setanta-cinc números de Saó". *Saó*, núm. 75 (febrer 1985), pp.15-16.

¹²⁵⁶ ENRIC FERRER: "Davant el desé aniversari de la revista Saó". Dins de "Setanta-cinc números de Saó". *Saó*, núm. 75 (febrer 1985), pp.15-16.

7. CONCLUSIONS

En aquesta investigació hem analitzat la construcció de la premsa valencianista de la democràcia i de la identitat valenciana progressista partint de la revista *Saó*, que és la primera publicació en català apareguda al País Valencià després de la mort de Franco i un referent periodístic de la Transició en terres valencianes. Creiem que la nostra recerca suposa una important contribució a la història de la premsa valenciana en tant i quant analitza no sols l'esdevenir de la revista *Saó* en la seua primera època, anys 1976-1987, sinó que també s'endinsa en l'altra premsa escrita en la llengua vernacle que nosaltres anomenem identitària que apareix i es desenvolupa en la Transició i la primera legislatura autonòmica i de la qual hem aconseguit catalogar 112 publicacions periòdiques.

En les pàgines següents exposem les principals conclusions d'aquesta investigació que organitzem en dos parts. La primera, mostra els resultats de la recerca mitjançant la verificació i comprovació de les hipòtesis de la tesi. I la segona, exposa les aportacions més importants de la tesi –i també futures línies de recerca– que faciliten un major coneixement de la premsa valenciana de la Transició i primers anys de la democràcia.

7.1. Revisió i verificació de les hipòtesis.

Aquest apartat inclou la revisió de les sis hipòtesis plantejades en el primer capítol i les conclusions principals que s'han obtingut en cadascuna d'elles. L'objectiu general de la nostra investigació ha consistit en explicar com *Saó* posa els fonaments de la premsa valencianista progressista de la democràcia entre 1976 i 1987 i com construeix un discurs al voltant de la identitat valenciana inspirat en el paradigma fusterià, això sense oblidar la seua fidelitat i defensa dels principis renovadors del Concili Vaticà II, que és l'altre pilar que configura la línia editorial de la revista i que està en la base de la seua fundació. Esbrinar els orígens i evolució d'aquests dos elements –el cultural valencianista i el religiós conciliar– que marquen la línia informativa de *Saó* ens ha permés comprovar, amb matisos importants i noves línies d'anàlisi, les hipòtesis que plantegem en la tesi.

1a hipòtesi. Saó assumeix l'herència del valencianisme de tradició cristiana forjat en la lluita antifranquista sota la influència del Concili Vaticà II, així com els plantejaments ideològics, dialògics i d'anàlisi social de les teories de Joan Fuster, que dona lloc a un nou valencianisme d'esquerres diferent al de la II República, i diferent també al blaverisme nascut en la Transició. La singularitat de Saó radica precisament en aquesta doble ideologia (cristianisme progressista i nacionalisme fusterià), que la fa ser la primera i única revista valenciana que assumeix aquests plantejaments. Els resultats de la recerca posen de manifest la verificació d'aquesta hipòtesi. La revista *Saó* és filla del Vaticà II i de *Nosaltres els valencians* de Joan Fuster. Són els dos pilars ideològics de *Saó*.

Pel que fa al primer element, el religiós, en els epígrafs 6.1 fins al 6.11 s'analitzen les arrels cristianes de *Saó* a la llum del Vaticà II. *Saó* va ser fundada per rectors i seglars cristians progressistes. Partíem de la hipòtesi inicial que els fundadors i membres catòlics del consell de redacció de *Saó* es van forjar en la dictadura en els moviments especialitzats d'Acció Catòlica de la JOC i la JARC, inspirats en les idees renovadores del Vaticà II. Però hem pogut comprovar que la influència del concili al País Valencià fou molt més àmplia del que pensàvem ja que en *Saó* conflueixen també sacerdots de parròquies obreres, seglars valencianistes de l'Associació La Paraula Cristiana que reivindicaven la litúrgia en català, preveres renovadors de parròquies populars, seglars de grups cristians de base, capellans secularitzats, cristians procedents dels àmbits universitaris i culturals, cristians de la UDPV i seglars cristians que havien col·laborat en les revistes valencianistes *Sicània*, *Valencià Cultural* i *Gorg*, totes elles nascudes en el franquisme i on trobem algunes línies valencianistes que assumeix *Saó*. Dins d'aquest catolicisme, però, el sector majoritari serà d'ideologia socialista humanista i no el demòcrata-cristià, el qual estarà en franca minoria en la revista. En diversos editorials *Saó* es defineix sense embuts com una publicació sense filiació política ni eclesiàstica i alhora democràtica, socialista i comunitària que assumeix la problemàtica del fet nacional valencià. Catòlics progressistes de la talla intel·lectual com Josep A. Comes, Josep Maria Soriano, Emili Marin, Vicent Cardona, Josep Alba, Emili Tortosa, Pere Riutort, Vicent Badia, Josep Espasa, Joan Lluís Sanxis, Josep Antoni Ferrer, Cristòfor Aguado, Antoni López i Francesc Fayos, entre altres, van confluïr en *Saó* i assentaren les bases d'una publicació singular en la història de la premsa valenciana.

Aquesta recerca ha permés també constatar la presència d'un valencianisme de tradició cristiana oposat al franquisme i l'existència d'altres revistes de pensament cristià produïdes a Catalunya, Galícia, el País Basc i Mallorca –escrites en la llengua autòctona d'aquests territoris– que comparteixen amb *Saó* la defensa del Vaticà II i els drets nacionals dels pobles oprimits. Publicacions com *Serra d'Or*, *Qüestions de Vida Cristiana*, *Encreucillada*, *Zeruko Argia* o *Herria Eliza 2000*, així com altres escrites en castellà com *Iglesia Viva*, *El Ciervo*, *Pastoral Misionera* o *Frontera*, mantenen contactes permanents amb *Saó*. La primera època de *Saó* suposa una gran obertura de la revista al món eclesial progressista del País Valencià i la resta de l'Estat espanyol.

Les idees del Vaticà II d'una Església missionera no tancada i oberta al món, preocupada pels pobres, favorable a l'ecumenisme i a la llibertat religiosa, i encarnada en la realitat cultural de cada poble fins al punt d'acceptar la litúrgia en la llengua pròpia de cada comunitat nacional, van tenir una gran influència en *Saó*. Serà una constant en la nostra revista la defensa d'aquests principis, entre els quals ocupen un lloc rellevant la reivindicació de la missa en català i la valencianització de l'Església, una lluita que no obtindrà resultats positius i que encara continua avui essent una assignatura pendent.

Si bé el progressisme catòlic és l'element fundacional de *Saó*, a partir d'octubre de 1977 es va produir l'entrada en la publicació de la intel·lectualitat agnòstica del nou valencianisme inspirat en l'obra de Joan Fuster. Un camí que enceta Vicent Ventura, que aplanen Josep Espasa, Joan Josep Pérez Benlloch i Vicent Rosselló, i que accepta finalment el mateix Fuster, com hem pogut constatar en aquesta recerca. Entre els catòlics i agnòstics, dos sectors històricament antagònics al País Valencià, es produeix en la Transició un punt de coincidència ideològica: el valencianisme progressista. I sobretot una necessitat estratègica d'apropar-se davant la feblesa de la premsa en valencià i la virulència anticatalanista del blaverisme. Escriure en *Saó* per als nacionalistes agnòstics era també “fer país”, sumar i no restar, almenys així ho van entendre Vicent Ventura i Joan Fuster quan decidiren escriure en la revista, arrossegant així a altres intel·lectuals nacionalistes. L'acceptació dels no creients no suposava cap problema per als capellans de *Saó* ja que això guardava coherència amb el principi conciliar de fomentar el diàleg entre la fe i la cultura laica.

La convergència en *Saó* de la intel·lectualitat nacionalista, àmpliament documentada en els epígrafs 6.13, 6.14 i 6.15, es va traduir en col·laboracions regulars del mateix Joan Fuster i altres prohoms valencianistes, tots ells persones de gran prestigi en la seua activitat professional i d'una forta projecció social. D'aquest sector col·laboren en *Saó* una llarga nòmina d'escriptors de reconegut prestigi com Joan Francesc Mira, Josep Piera, Marc-Vicent Adell, Alfons Cervera, Josep Lluís Sirera, Bernat Capó i Rosa Serrano. Professors d'universitats valencianes com Josep Lluís Blasco, Josep Maria Jordan Galduf, Vicenç Rosselló, Trini Simó, Antoni Ariño, Vicent Franch, Lluís Aguiló Lúcia i Víctor Fuentes. Filòlegs com Josep Giner Marco, Antoni Ferrando, Vicent Pitarch Almela, Josep Lluís Pitarch, Abelard Saragossà i Ferran Fabregat. Historiadors com Ricard Blasco, Francesc Xavier Blai, Vicent S. Olmos i Recared Agulló. Polítics fonamentals en la Transició com Emèrit Bono i Vicent Àlvarez. Crítics de literatura i arts plàstiques i escèniques com Josep Iborra, Josep Doménech Part, Rafael Prats, Rafael Esteve Casanova, Empar Ferrer i Lluís Fornés (el Sifoner). Humoristes gràfics com Juli Sanchis (Harca) i Enric Arenós (Quique). Activistes veïnals i ecologistes com Just Ramírez i Miquel Gil Corell. I per suposat, periodistes de la talla de Rosa Solbes, Emília Bolinches, Manuel S. Jardí, Francesc de Paula Burguera, Toni Mestre i Tomàs Escuder. Cadascú d'ells assumeix de forma conscient el paper de professional compromés amb la cultura autòctona..

Una de les conclusions més contundents d'aquesta tesi és que ha estat l'esquerra agnòstica valencianista, i no la dreta catòlica castellanitzada, la que ha donat el seu suport a *Saó* i ha aportat més lectors. Això marcarà l'esdevenir de *Saó*, sobretot perquè el sector catòlic progressista serà minoritari respecte als no creients. Tot i que el nucli catòlic fundador controlarà sempre la revista, la majoria dels continguts i dels lectors no seran religiosos. De fet, prenent com a exemple els Quaderns editats durant 1976-1987, observem que sols el 16,5% d'aquests suplementes tracten assumptes religiosos, mentre que un aclaparador 83,5% analitzen qüestions relacionades amb la identitat, la política i la societat valenciana en general. Es veu també la poca incidència que té la revista entre els capellans valencians. Els lectors religiosos aniran minvant amb el pas dels anys fins a convertir-se en un grup testimonial. De fet, l'any 1977 el 31% dels subscriptors de *Saó* eren capellans i en 2010 aquests representaven sols el 4,4%. Malgrat això, sempre ha existit entre els dos sectors un ferm respecte a la pluralitat d'idees sense que aquesta convivència haja produït un trasbals de

creences del nacionalisme agnòstic vers la fe cristiana ni una renúncia dels creients a la seua religió.

2a hipòtesi. El model d'identitat valenciana de *Saó*, tot i beure principalment de Joan Fuster, és un nacionalisme cultural progressista a cavall entre el fusterianisme clàssic i l'anomenada tercera via. Hem pogut corroborar aquesta hipòtesi mitjançant la lectura dels textos de la publicació, les entrevistes en profunditat realitzades als tres primers directors de *Saó* i els resultats d'una enquesta realitzada a lectors actuals de *Saó* que es van subscriure al llarg dels anys 1976-1987. *Saó* es pot definir com una revista nacionalista d'anàlisi i reflexió d'encuny fusterià, però amb matisos. *Saó* dona espai als elements identitaris que conformen la personalitat cultural, històrica i lingüística del País Valencià dins del marc general de la llengua i cultura catalana. Per a *Saó* el País Valencià forma part lingüísticament de la "nació catalana", però això no implica necessàriament que s'haja d'integrar a un hipotètic Estat anomenat "Països Catalans". *Saó*, malgrat que admet i defensa el valencià com a part de l'idioma català, reconeix que el País Valencià ha tingut una història institucional diferenciada en temps de l'antic Regne de València dins de l'antiga Corona d'Aragó i que en l'actualitat ha d'assumir un projecte polític propi dins de l'Estat espanyol, sense descartar tampoc en el futur la possibilitat de federar-se o integrar-se amb altres territoris de llengua catalana si la societat valenciana ho decideix. Per tant, el posicionament de *Saó* s'integra més dins del que anomenem tercera via del nacionalisme valencià. Tanmateix, també hi ha una adaptabilitat democràtica de *Saó* a l'Estat de les autonomies. *Saó* respecta el marc de l'Estatut d'Autonomia, malgrat que no és l'estatut que haguera desitjat, alhora que crítica la simbologia blavera que assumeix la Generalitat Valenciana (la bandera amb franja blava i l'himne regional) i els límits polítics que imposa Madrid a una autonomia més plena. En definitiva, *Saó* assumeix el fusterianisme principalment en la part cultural i lingüística, però no en la vessant política, alhora que rebutja sense embuts les tesis del blaverisme, l'espanyolisme uniformista i les ambigüitats i renúncies dels partits polítics autonomistes pel que fa a la identitat valenciana. La percepció generalitzada, tant dels directors i membres del consell de redacció entrevistats com dels lectors subscriptors els anys entre 1976 i 1987, és que *Saó* es mou dins d'un nacionalisme cultural progressista moderat a cavall entre el fusterianisme clàssic i l'anomenada tercera via. De fet, el 62,9% dels lectors considera que el model d'identitat

valenciana que més s'aproxima a la línia editorial de *Saó* és l'anomenada tercera via, mentre que un 22,5% adscriu la revista al fusterianisme clàssic, un 9,6% a l'estatuari estricta i un 4,8% no contesta.

3a hipòtesi. *Saó* ha contribuït a la construcció del valencianisme progressista de la democràcia. És una publicació pionera que ha construït una narrativa identitària ideològicament d'esquerres, que combina i actualitza algunes de les reivindicacions del valencianisme històric amb les tesis del neovalencianisme fusterià. L'estudi de la trajectòria cívica i professional de les 82 persones que més escriuen en *Saó* durant 1976-1987, així com l'anàlisi acurat d'una selecció d'articles escrits per aquests autors, ens ha permès aclarir i explicar els discursos nacionalitaris de la publicació i reafirmar-nos en aquesta hipòtesi plantejada. Però cal afegir que, a més de les grans reivindicacions històriques del valencianisme (l'autonomia política i normalització de la llengua), *Saó* n'incorpora altres noves que sorgeixen en la Batalla de València, concretament el nom del territori –País Valencià– i la defensa de la Senyera i de la unitat de la llengua catalana. Comptat i debatut, *Saó* és una revista nacionalista que reivindica els drets nacionals del poble valencià. El valencianisme de *Saó* s'exposa àmpliament en l'epígraf 6.18 de la tesi, les conclusions del qual es resumeixen en sis idees principals:

1. La lluita per la recuperació de l'autogovern del País Valencià per a superar segles de despersonalització, centralisme polític i assimilació cultural castellana. La Constitució de 1978 articula un nou Estat organitzat en comunitats autònomes. *Saó* veu amb això una oportunitat històrica per recuperar l'autogovern perdut en la batalla d'Almansa de 1707. La reivindicació autonomista en *Saó* s'argumenta amb una narrativa històrica nacionalista, no exempta de cert discurs victimista, que contradueix el discurs històric predominantment espanyol que oculta i subordina la història de la Corona d'Aragó al devenir històric de Castella. Segons aquest discurs nacionalitari, la identitat valenciana de base lingüística catalana comença a forjar-se a partir de 1238, data de fundació de l'antic Regne de València per Jaume I. Per tant, el País Valencià té una llengua pròpia (el català) i una personalitat diferenciada com a conseqüència d'una història de segles articulada en l'antic Regne de València que és anterior a la creació de la corona d'Espanya. Per això, *Saó* recorda regularment les fites històriques del valencianisme: el Dia 9 d'Octubre (celebració de la conquesta de València per

Jaume I) i el Dia 25 d'Abril (commemoració de la desfeta d'Almansa de 1707 que suposà l'abolició dels Furs de València i l'assimilació a les lleis Castella). Assimilació que assoleix la seua dimensió més radical en el franquisme. Per tot això, segons el valencianisme democràtic en el qual s'insereix *Saó*, el País Valencià ha de ser considerat una nacionalitat històrica dins de l'Estat autonòmic. L'Estatut d'Autonomia és concebut per *Saó* com un instrument per al retrobament del poble valencià (amb la història, la cultura i la llengua heretades del passat) i per al ressorgiment del país (mirar cap al futur, crear institucions d'autogovern, revalencianitzar la societat, normalització de la llengua). *Saó* no vol un estatut qualsevol, exigeix per al País Valencia el reconeixement de nacionalitat històrica (igual que Catalunya, Galícia i el País Basc) i el màxim nivell de competències. A més, en la lluita per l'estatut *Saó* assumeix la simbologia del valencianisme nacionalista i criticarà la violència blavera i els entrebancs i renúncies dels partits parlamentaris a una autonomia més d'acord amb el plantejament del nacionalisme valencià sobre la identitat valenciana. Finalment UCD i el PSPV-PSOE pacten un estatut que assumeix bastants plantejaments del blaverisme i que suposa la derrota del valencianisme progressista, fet que *Saó* criticarà molt durament.

2. La reivindicació i recuperació del català com a llengua autòctona del País Valencià. Això porta implícit per a *Saó* tres coses fonamentals: el reconeixement de la unitat de la llengua catalana (el valencià és part integrant del català), el rebuig al secessionisme lingüístic i l'exigència de la normalització lingüística en tots els àmbits de la societat valenciana, incloent l'Església. *Saó* associa la normalització de la llengua a la revalencianització de la societat i manté que la Generalitat Valenciana ha d'abanderar aquest moviment. La defensa de la unitat de la llengua serà uns dels puntals de la línia editorial. Un esdeveniment important on *Saó* reafirma la seua convicció unitària és el II Congrés Internacional de la Llengua Catalana de 1986, en el qual participen membres del consell de redacció. *Saó* considera que el problema més greu de la llengua és la situació de diglòssia i procés de substitució lingüística que pateix el català respecte al castellà. Una situació de llengua minoritària i minoritzada que ve de lluny, que *Saó* explica en un bon grapat d'articles, i que creu que s'ha de redreçar amb l'autonomia. En tot moment *Saó* lluitarà contra els intents de separar el "català" i "valencià" protagonitzats per la UCD, *Las Provincias* i els partits regionalistes blavers. En aquesta lluita *Saó* es posa al costat dels unitaristes.

Tanmateix, *Saó* opta per usar el nom de “valencià” per referir-se al català, però sempre en un sentit unitarista i mai accepta la denominació “llengua valenciana” que té una connotació política secessionista.

3. L'ús del nom modern de “País Valencià” per a denominar el territori. *Saó* manté l'opció de “País Valencià” enfront de qualsevol altra. Aquest plantejament coincideix plenament amb Joan Fuster, el qual defensa el nom de “País Valencià” com una denominació moderna i d'eficàcia política que puga superar la descomposició provinciana que divideix el país en “castellonencs”, “valencians” i “alacantins”. Tot i això, *Saó* reconeix la càrrega històrica del nom “Regne de València” i veu correcte el seu ús en terminologia històrica quan ens referim a l'època foral.
4. La Senyera valenciana de les quatre barres de l'antiga Corona d'Aragó enfront de la bandera amb franja blava de la ciutat de València. *Saó* participa de ple en l'anomenada “guerra dels símbols” i defensa en sintonia amb el valencianisme progressista la Senyera històrica de l'antiga Corona d'Aragó. Intel·lectuals com Joan Fuster, Manuel Sanchis Guarnier i Pere Maria Orts proporcionen arguments històrics documentats per a explicar quina és la bandera del País Valencià. No dubten a afirmar que la senyera valenciana és l'anomenat Penó de la Conquesta de Jaume I. Aquesta es conserva en l'Arxiu Municipal de València. Per a *Saó* és una veritat històrica la bandera de les quatre barres, i la reivindica en la preautonomia i inclús després de l'aprovació de l'Estatut d'Autonomia de 1982 que oficialitza la senyera amb franja blava. De fet, a l'estiu de 1984 *Saó* llançà una campanya ciutadana per demanar a la Generalitat que inclogués el Penó de la Conquesta en l'anomenada Llei de Símbols, que s'estava preparant en els Corts. Finalment la llei fou aprovada (sense Penó) el 4 de desembre del mateix any.
5. El foment de la cultura valenciana i del patrimoni històric i sociocultural valencià per a crear consciència nacional. *Saó* desenvolupa una ingent publicació d'articles divulgatius sobre el País Valencià que abracen totes les disciplines del saber. Es tracta de contribuir d'aquesta manera a la construcció de la identitat mitjançant el foment del coneixement de la cultura autòctona. Per a divulgar la cultura valenciana *Saó* utilitza els Quaderns –suplements especialitzats en temàtiques concretes–, o bé seccions específiques com «Terres i gent» dedicada a les comarques i personatges valencians del món de la cultura, la ciència i l'art. Ho fa

també publicant regularment bibliografia valenciana en la secció «Art i cultura» i fent ressenyes de llibres de temàtica valenciana en la subsecció «Llibres». La singularitat d'aquests articles és que estan elaborats pels principals especialistes en les matèries tractades, convertint-se també en una font bibliogràfica d'interès per a estudiosos i investigadors.

6. El fet comarcal com a element de vertebració del País Valencià. Com a alternativa a un provincialisme despersonalitzador, el valencianisme progressista creu que les comarques són necessàries per vertebrar el País Valencià. Vertebrar-lo en l'àmbit cultural i lingüístic, i vertebrar-lo econòmicament i administrativament dins de l'autonomia. Autonomisme i comarcalisme van units en el nou valencianisme, les comarques –la comarcalització– es veuen en un sentit modernitzador del País Valencià per a superar l'estructura anquilosada de les diputacions provincials. *Saó* defensa el fet comarcal. Aquesta visió es desenvolupa en la secció «Terres i gent» i en alguns Quaderns que analitzen les comarques des de diverses perspectives. I també donant informació de proximitat estricta en les seccions «País», «Pels carrers de les comarques del nord» i «Pels carrers de les comarques del sud», que recullen cròniques, notícies i reportatges de municipis i comarques elaborats per una petita xarxa de corresponsals. En definitiva, les comarques són per a *Saó* un engranatge més de l'autonomia per a la cohesió i vertebració del País Valencià.

4a hipòtesi. *Saó* contribueix a la divulgació del patrimoni sociocultural valencià. **Practica un periodisme d'anàlisi i interpretació en temes valencians.** Aquesta hipòtesi pot quedar perfectament integrada en el supòsit anterior, ja que la divulgació del patrimoni sociocultural valencià és concebut –com hem dit més amunt– per a entendre els trets identitaris valencians i adquirir consciència de poble diferenciat. O dit d'altra manera. Conèixer és estimar. Aquesta tasca divulgativa queda sobradament avalada amb els centenars d'articles elaborats per especialistes de reconegut prestigi que tracten de forma documentada fets i qüestions del País Valencià de temàtica diversa.

5a hipòtesi. *Saó* és una revista cristiana progressista que defensa les tesis renovadores del Concili Vaticà II i la normalització lingüística de l'Església valenciana. Es tracta d'un desenvolupament de la primera hipòtesi pel que fa a l'element estrictament religiós de la revista. Hem pogut verificar amb la lectura d'un bon nombre d'articles de temàtica religiosa que *Saó* és una revista eclesial però no eclesiàstica, oberta al diàleg entre la fe cristiana i cultura laica, fidel als principis renovadors del Concili Vaticà II i a un missatge evangèlic arrelat a les classes populars. L'opció catòlica de *Saó* és d'esquerres. El catolicisme de *Saó* està arrelat al poble, principalment a les persones més necessitades. *Saó* defensa una Església despullada de poder i de riquesa que ha treballar amb i pels pobres. Aquesta concepció, mal rebuda per l'arquebisbat, s'enfronta a la històrica aliança de la jerarquia eclesiàstica amb les classes socials adinerades i la dreta política. Per tant, es produeix una lluita política al si de l'Església valenciana on l'esquerra són les plataformes del progressisme catòlic i la dreta la jerarquia i el cos de rectors i religiosos que accepten el *status quo* oficial. Aquesta lluita de classes se suma a la lluita cultural per la llengua. El Vaticà II propicia l'adopció de les llengües vernacles en el culte catòlic i *Saó* farà seua aquesta reivindicació. Però la jerarquia es nega a acceptar la llengua autòctona i adopta el castellà com a idioma de culte. Malgrat que s'aproven el textos litúrgics en català, l'anomenat *Llibre del Poble de Déu*, l'arquebisbat rebutja la normalització lingüística i fins i tot s'adscriu al blaverisme i accepta textos litúrgics amb normativa secessionista. El conflicte lingüístic al si de l'Església adquirirà el seu punt àlgid entre 1975 i 1980, amb episodis tan vergonyosos com la "guerra de les misses" o la campanya del blaverisme en contra del *Llibre del Poble de Déu* on *Saó* pren partit a favor de la introducció del català en el culte. I més encara, *Saó* anirà més lluny en aquesta qüestió i l'any 1996 editarà – amb l'autorització del Vaticà– la *Bíblica Interconfessional Valenciana* en llengua pròpia, de la qual s'han venut més de 15.000 exemplars. La lluita per una Església autènticament valenciana enfront una Església castellanitzada i castellanitzadora és avui encara una constant reivindicació de *Saó*.

6a hipòtesi. *Saó* és una revista pionera en emprar el català després de la mort de Franco però no és l'única que ho fa. Cent dotze publicacions periòdiques (inclosa *Saó*) aparegudes durant 1976-1987 configuren la primera premsa valencianista de la democràcia que lluita per crear un mercat. L'estudi de la

revista *Saó* no s'ha fet mirant-la com una publicació aïllada de la resta dels mitjans, sinó dins del context sociocomunicatiu de l'època. A l'inici de la tesi ens plantejarem investigar i analitzar l'altra premsa identitària immediatament anterior i coetània a la primera època de *Saó* amb l'objectiu d'obtenir una visió de conjunt sobre el seu paper dins d'un sistema dominat pels mitjans en castellà. No plantejarem cap hipòtesi, hi havia un gran desconeixement d'aquest sector, i els resultats –les característiques d'aquesta premsa i la seua dimensió social i de mercat– van anar sorgint a mesura que avançava la recerca. El balanç ha estat satisfactori, atés que hem catalogat 112 revistes escrites majorment en català que representen la primera premsa valencianista de la democràcia.

Sense oblidar el paper testimonial que desenvoluparen en la dictadura revistes valencianistes com *Sicània*, *Valencia Cultural* i *Gorg*, el vertader esclat de la premsa valencianista es produeix després de la mort de Franco. El desmantellament del sistema repressor franquista contra la cultura catalana permet que la premsa en català reprenca amb força renovada una tradició històrica interrompuda. Es configura un nombre heterogeni de publicacions no diàries d'informació general, culturals, polítiques i especialitzades de temàtica diversa que tenen en comú el tractament de la identitat valenciana. Alguns exponents d'aquesta premsa són *Dos y Dos*, *Valencia Semanal*, *L'Espill*, *El Temps*, *Cal Dir*, *Lluita*, *El Pardalot Engabiati*, *L'Horta*, *Generalitat*, *Allioli*, *Camp Valencià*, *La Casa Verda*, *La Veu de Xàtiva*, *Lletres de canvi*, *Daina* i *Crònica de la Vall d'Albaida*, entre altres. Es tracta de 112 revistes adscrites majorment al valencianisme progressista, sols tres pertanyen a entitats blaveres. És una premsa on conflueixen la generació d'escriptors valencianistes dels anys cinquanta i seixanta i una nova generació de lletraferits, periodistes i intel·lectuals forjats en la lluita antifranquista i en les plataformes democràtiques de la Transició. La premsa valencianista, però, naix amb febleses. És un sector minifundista amb publicacions amb un capital social feble, poc professionalitzades (predomina el voluntarisme periodístic) i amb uns costos de producció baixos que es tradueixen en una periodicitat irregular (el 49,1% de les revistes) i tiratges reduïts (la majoria no superen els 2.000 exemplars) on la figura del subscriptor és decisiva per al manteniment de la publicació. En el desenvolupament d'aquesta premsa adquireix un pes decisiu la societat civil i l'administració. Sols el 22,3% de les revistes són gestionades per societats mercantils, mentre que el 52,7% pertanyen a entitats civils i

un 23,2% a organismes públics. És una premsa, per tant, que no va aconseguir la normalització en el mercat publicitari.

El motiu central d'aquestes publicacions és el coneixement, difusió i normalització de la cultura i llengua catalana al País Valencià, d'ací que els models predominants siguin les revistes culturals (23,2%), d'informació de proximitat (15,1%), estudis locals i comarcals (12,5%), informació política (11,6%) i literàries (8%). La tendència dominant ha estat la fundació d'un munt de revistes de periodicitat no diària la majoria d'elles efímeres (el 62,5% no va durar més de cinc anys) que va disseminar les energies del valencianisme sense poder arribar a crear un diari de masses potent i aglutinador de totes les sensibilitats del nacionalisme. És més, les energies de les forces democràtiques (tant nacionalistes com no) es focalitzen en crear un tercer diari en castellà –*Diario de Valencia* i *Noticias al Día*– alternatiu a *Las Provincias* i *Levante*. Sols *Saó* i *El Temps* aconsegueixen aglutinar l'heterogeni i dispers món del valencianisme democràtic. Però la difusió tan limitada d'ambdues revistes fa que a penes tinguen influència social dins d'un sistema comunicatiu aclaparadorament castellà.

Les diferències entre els dos models són abismals. La premsa en català parteix d'un retard històric que és incapaç de superar durant la Transició i la democràcia. La premsa en català no ha consolidat un mercat ampli de demanda informativa. És una premsa que no ha sigut determinant en el procés definitori de recuperació de la llengua a causa de la seua feblesa. La mínima xarxa de revistes d'informació general existent (*Saó* i *El Temps* com a principals referents) són una gota d'aigua dins de l'immens oceà de premsa en castellà. El creixement de la premsa en català s'ha fet espontani, mancat d'una ajuda institucional planificada i sotmesa a tota classe d'entrebancs i dificultats. Les modestes revistes sorgides–les 112 que hem catalogat– no assoleixen la influència social que la premsa en castellà, assentada en terres valencianes des del segle XVIII, la qual compta amb empreses periodístiques econòmicament fortes, un mercat de lectors guanyat al llarg de dècades de tradició periodística i les ajudes econòmiques del Govern.

7.3. Conclusió final

Saó és una de les publicacions imprescindibles per a conèixer la realitat política i cultural valenciana de la Transició des del punt de vista del valencianisme democràtic. *Saó* encapçala a València (almenys fins a la consolidació d'*El Temps*) el moviment recuperador i de reivindicació de la identitat valenciana en la línia del nou valencianisme fusterià, aspirant a la normalitat cultural en un moment on els enemics acèrrims de la cultura autòctona s'havien conjuminat per a impedir que s'arribés precisament a la normalitat. La relació de forces era molt desigual. *Saó* i la resta de publicacions valencianistes que afloren entre 1976 i 1987 tenien poc de múscul per contrarestar la ideologia espanyolista del blaverisme anticatalanista, que després de la Batalla de València es convertirà en dominant. Una ideologia que transmetien en castellà –i amb eficàcia mediàtica i gran suport de la dreta política i econòmica– els dos diaris hegemònics de la capital: *Las Provincias* i *Levante*. El cert és que *Saó* es va convertir en un projecte de premsa més nacionalment simbòlic que no sociològicament real, perquè representava les idees de sectors nacionalistes minoritaris enfront una massa social important que assumeix els símbols d'identitat valenciana del blaverisme. Però *Saó* nasqué amb les cartes marcades en contra. La premsa en català sorgia d'un parèntesi dictatorial de prohibicions, repressió i clandestinitat, i per tant la seua recuperació en democràcia fou lenta i difícil. Avançar no és senzill quan es comença a caminar amb dècades de retard, *Saó* inicia la cursa quan la premsa en castellà de discurs espanyolista ja estava en la meta. En el territori de lluita ideològica que representa la premsa, *Saó* es va convertir en els anys 1976-1987 en un exemple insòlit de resistència cultural del valencianisme, en un supervivent rar enmig d'un cementeri de capçaleres en català en la dura represa de la Transició on el valencianisme d'esquerres no arriba a tenir poder en les institucions. Només la gran insistència dels promotors i col·laboradors han fet possible la supervivència de *Saó* contra tot pronòstic. I no ha perdut el fil de la continuïtat. L'original confluència en la revista de dues corrents històricament antagoniques (catolicisme i esquerra agnòstica) formaren una família atípica que és va convertir en la clau de la seua permanència. La convergència entre el progressisme catòlic i el món de la cultura valencianista de signe fusterià ha estat la singularitat fonamental de *Saó*. I la fórmula va eixir bé, perquè l'aliança continua avui.

7.3. Aportacions de la tesi i futures línies d'investigació.

Aquesta tesi, segons el nostre parer, aporta informació històrica que proporciona un major coneixement sobre la premsa valenciana escrita preferentment en català durant la Transició i començaments de la democràcia. Un sector de la comunicació que no havia estat estudiat en profunditat i que amb aquest treball completa un capítol necessari en la història de la premsa del País Valencià. La present tesi no sols reconstrueix la història de la revista *Saó* durant la Batalla de València i primera legislatura autonòmica, anys decisius en la construcció de la identitat valenciana progressista, sinó que també analitza 112 publicacions valencianistes coetànies a *Saó* i altres 30 locals i comarcals –142 capçaleres en total– que constitueixen un model de premsa identitària que si bé no serà hegemònica dins del sistema comunicatiu valencià constituirà un sector alternatiu a la premsa provincial en castellà de caire espanyolista. Aquesta tesi aporta igualment informació sobre la participació de persones i col·lectius del valencianisme progressista en un munt de projectes periodístics al llarg dels anys 1976-1987, així com dades sobre el desenvolupament del progressisme catòlic al País Valencià i el dur enfrontament que manté aquest amb l'arquebisbat de València per defensar la missa en català i la normalització de la llengua en l'Església. No menys important és la relació de *Saó* amb altres entitats i revistes cristianes renovadores d'altres llocs de l'Estat. Especialment rellevant són els vincles que manté amb l'Abadia de Montserrat i revistes catòliques conciliars com *Iglesia Viva*, *Frontera*, *Pastoral Misionera*, *Herria Eliza 2000*, *Encreucillada* i *El Ciervo*. A més, en aquesta recerca es fa també un important esforç de recuperació de la memòria en introduir 82 biografies de persones vinculades a *Saó* –directors, membres del consell de redacció i col·laboradors habituals– pertanyents al cristianisme progressista i a la intel·lectualitat fusteriana agnòstica, els dos pilars que sostenen *Saó* des del seu naixement fins al moment present.

Dit açò, només resta plantejar futures línies d'investigació a la llum d'aquesta tesi. Es pot aprofundir més en la recerca de la premsa valencianista progressista de la Transició i primera legislatura autonòmica. Revistes com *Dos i Dos*, *Valencia Semanal*, *El Temps*, *L'Espill*, *Allioli*, *Camacuc*, *Cal Dir* o *El Pardalot Engabiati*, mereixen estudis monogràfics específics que ajuden a aclarir l'ecosistema comunicatiu valencià en el naixement de l'autonomia valenciana. També seria interessant fer una història de la premsa cultural en català, atés el gran nombre de capçaleres que apareixen, tot lligant aquest fenomen amb l'embranchida que experimenta la cultura valenciana en els anys

setanta i vuitanta del segle XX. Igualment seria bo enllestir una història global de la premsa catòlica fidel al Vaticà II escrita en català, gallec i èuskar i analitzar la seua relació amb els moviments nacionalistes d'aquests territoris. I, perquè no, caldria també aprofundir en la premsa local i comarcal de la Transició i fer estudis comparatius amb els diversos models de la premsa de proximitat que s'han produït al País Valencià fins a l'actualitat per tal de completar una història general de la premsa de comarques en l'actual període democràtic. Resta finalment plantejar una continuació de la història de *Saó* més enllà de 1987 on s'analitzen les etapes de la revista sota la direcció d'Emili Marín, Vicent Cardona i Vicent Boscà

8. FONTS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA

8.1. FONTS ESCRITES

8.1.1. Arxius i hemeroteques

Arxiu de l'Editorial Saó SL

Hemeroteca Municipal de València

Hemeroteca de la Biblioteca Valenciana (Fons Nicolau Primitiu)

Biblioteca del MUVIM de la Diputació de València

Biblioteca d'Humanitats Joan Reglà de la Universitat de València

Arxiu de l'Arquebisbat de València

Arxiu de l'Institut d'Estudis Comarcals de l'Horta Sud.

Arxiu particular d'Agustí Colomer Ferrandis

Arxiu particular de Josep Antoni Comes i Ballester

Arxiu particular de Rafael Roca Ricart

Arxiu particular de Joan Lluís Sanxis

Centre d'Estudis i Documentació (Biblioteca Municipal d'Elx)

Fons Local de la Biblioteca Municipal de Catarroja

8.1.2. Premsa i butlletins

8.1.2.1. Col·lecció completa de *Saó*

Saó (núm. 1-102), juliol de 1976-novembre 1987.

Saó (núm. 103-344), desembre 1987-gener 2010.

Saó (monogràfics, núm.1-43). 1989-2009.

8.1.2.2. Altres revistes

Sicània (1958-1959), *València Cultural* (1960-1964), *Gorg* (1969-1972), *Raons* (1968), *Dos i Dos* (1976-1977), *L'Horta* (1978-1981), *Aleluya* (període 1976-1987), *Iglesia en València* (període 1984-1987), *Paraula Cristiana* (1977-1978) i *Trellat* (1980-1983)

8.2. FONTS ORALS

Entrevistes en profunditat realitzades als directors de *Saó*, així com alguns membres representatius del consell de redacció de la revista.

Nom	Càrrec	Lloc i data de l'entrevista
Josep Antoni Comes Ballester	Director de <i>Saó</i> : juliol 1976-novembre 1987	València, 4 -I-2010 València, 19 -VII-2011
Emili Marin Soriano	Director de <i>Saó</i> : desembre 1988-desembre 1994 i novembre 1998-desembre 2009	València, 5-VIII-2010 Pedralba, 13-VII-2011
Vicent Cardona Puig	Director de <i>Saó</i> : 1995-1998	Picassent, 23-VII-2010 Picassent, 14-VII- 2011
Joan Lluís Sanxis	Membre del consell de redacció de <i>Saó</i> des de 1976 fins l'actualitat. Membre de l'Associació Paraula Cristiana	Godella, 11-VII-2011
Josep Antoni Ferrer Perales	Membre del consell de redacció de <i>Saó</i> des de 1976 fins l'actualitat	València, 22-VII-2010 València, 14 -VII-2011
Rafael Roca Ricart	Membre del consell de redacció de <i>Saó</i> des de 1998 fins a l'actualitat	València, 19-VII-2011
Josep Maria Soriano Bessó	Promotor de <i>Saó</i>	Massanassa, 19-I-2012

8.3. BIBLIOGRAFIA CONSULTADA

8.3.1. Bibliografia sobre metodologia en teories de la comunicació i història de la premsa.

ECO, U. (2006). *Cómo se hace una tesis*. Barcelona: Gedisa Editorial.

ALTED, A. (1988). “El testimonio oral como fuente histórica. Aproximación metodológica”, en *Perspectiva Contemporánea*, vol 1, núm.1 (1988).

FOLGUERA, C. (1994). *Cómo se hace historia oral*. Madrid: Editorial Eudema.

FRASER, R. (1993). “La historia oral como historia desde abajo”, en *Ayer*, núm. 12. (1993).pp.79-93.

GABARDA, V. (1995). “La aplicación práctica de la fuente oral como complemento a las fuentes oficiales en el estudio de la represión franquista”, en ALTEDA, A. (ed.). *Entre el pasado y presente. Historia y memoria*. Madrid: UNED. pp.135-143.

GÓMEZ MOMPART, J.LL. (1996). *Metodologías para la historia de la comunicación social*. Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra.

GÓMEZ MOMPART, J. LL. (2004). "Complexitat social i qualitat informativa: cap a un periodisme 'glocal'", en MORENO CASTRO, C., GÓMEZ MOMPART, J. LL. i GÓMEZ FONT, X. (eds.). *Periodisme de complexitat: ciència, tecnologia i societat*. pp.13-30. Universitat de València.

GÓMEZ MOMPART, J. LL. (eds.). (2007). *La recerca en comunicació en el País Valencià*. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

GÓMEZ MOMPART, J. LL. (2008). "Historia de la comunicación e historia del periodismo: enfoques teóricos y metodologías para la investigación", en MARTÍNEZ NICOLÁS, M.: *Para investigar la comunicación. Propuestas teorico-metodológicas*. Madrid, Tecnos. pp. 83-131.

HUMANES, M.L. I GARTUA, J. *El método científico aplicado a la investigación en comunicación social*. INCOM Universitat Autònoma de Barcelona: Aula Abierta. Lecciones Básicas

KAISER, J. (1966). *El periódico. Estudios de morfología, de metodología y de prensa comparada*. Quito: Ediciones Ciespal.

LÓPEZ GARCÍA, X, PEREIRA FARIÑA, X. i VILLANUEVA REY, X. (eds.) (2005). *Investigar sobre periodismo*. Universitat de Santiago de Compostela.

MARTÍNEZ GALLEGRO, F., LAGUNA PLATERO, A. i VALLÉS COPEIRO DEL VILLAR, A. (1995). "Evolució dels estudis d'història de la premsa al País Valencià", en *Anàlisi*, núm. 18. pp.109-130.

McCOMBS, M. (1985), (v. o. 1975): "La comunicación de masas en las campañas políticas: información, gratificación y persuasión", en MORAGAS, M. de (eds). *Sociología de la Comunicación de Masas. Estructura, funciones y efectos*. Barcelona: Gustavo Gili, S.A..

MÉNDEZ RUBIO, A. (2010). *Perspectivas sobre comunicación y sociedad*. València: Publicacions de la Universitat de València.

NOELLE-NEUMAN, E. (1995). *La espiral del silencio. Opinión pública: nuestra piel social*. Barcelona: Editorial Paidós.

PINTOS, F. (2006). "Hemerografía y el método hemerográfico según Kayser", en la revista *Informe Uruguay*, núm. 207. Dia 10 de novembre de 2006.

TIMOTEO ÁLVAREZ, J. (1988). *Historia y modelos de la comunicación en el siglo XX*. Barcelona: Circulo Universidad.

RUSSELL, B. (1984). *Sociedad humana: ética y política*. Madrid: Cátedra.

WIMER, R. D. i DOMINICK, J.R. (1996). *La investigación científica de los medios de comunicación. Una introducción a sus métodos*. Barcelona: Bosch.

8.3.2. Bibliografia sobre història general de l'Estat espanyol i el País Valencià, principalment del franquisme i la Transició.

ARDIT, M., BALCELLS, A. i SALES, N. (1980). *Història dels Països Catalans. De 1714 a 1975*. Barcelona: Edhasa.

- CASANOVA, J. (2002). *Morir, matar i sobreviure. La violència en la dictadura de Franco*. Barcelona: Crítica.
- CASANOVA, J. I GIL ANDRÉS, C. (2012). *Breve historia de España del siglo XX*. Barcelona, Editorial Planeta.
- CORTÉS CARRERES, S. (1994). *València sota el règim franquista (1939-1951). Repressió, instrumentalització i resistència cultural*. València: Publicacions de la Universitat de València i Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- CUCÓ, A. (2002). *Roig i blau. La transició democràtica valenciana*. València: Editorial Tàndem.
- DD AA. (1999). *Historia del pueblo Valenciano*. València: Editorial Prensa Valenciana.
- FABRA, M.A. (2000). *El País Valencià (1939-1959): autarquia i industrialització*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- FUSI, J.P., VILAR, S. i PRESTON, P. (1976). *De la dictadura a la democràcia. Desarrollismo, crisis i transició (1959-1977)*. Historia de España, 13. Madrid: Grupo 16.
- FURIÓ, A. (2001). *Història del País Valencià*. València: Tres i Quatre.
- GABARDA CEBELLÁN, V. (2007). *Els afusellaments al País Valencià (1936-1956)*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- IBARZ GELABERT, J. “El moviment obrer contra el franquisme (1960-1975)”, en *Història del moviment obrer*. Fascicle 14. Revista *El Temps*, Núm. 894.
- LAGUNA PLATERO, A. i MARTÍNEZ GALLEGO, F. (eds.). *La gran historia de la Comunidad Valenciana*. València: Editorial Prensa Ibérica. Vol. VII.
- LLORENÇ, A. “L'Autogovern: un anhel dels valencians”, en *Revista Valenciana d'Estudis Autònoms*, núm.41/42. pp.57-71.
- LLUCH, E. (1976). *La via valenciana*. València: Tres i Quatre. Reeditat en 2003 per l'Editorial Afers.
- MARTÍNEZ GALLEGO, F. i LAGUNA PLATERO, A. (dir.) (2008). *La Democràcia reconquistada*. Vol. 10. En MARTÍNEZ GALLEGO, F. i LAGUNA PLATERO, A. (dir.) *La gran historia de la Comunitat Valenciana*. València: Editorial Prensa Valenciana, SA.
- MARTÍNEZ GALLEGO, F. (2007). “La Transició política al País Valencià (1975-1982)”, en *Historia del País Valencià. Transició, democràcia i autonomia*. Barcelona: Edicions 62. pp. 29-132.
- MARTÍNEZ INGLÉS, A. (1994). *La transició vigilada: del sàbado santo rojo al 23-f*. Madrid: Ediciones Temas de Hoy.
- MONRABAL RUIZ, V. “El largo camino hacia la Autonomía valenciana”, en *Revista Valenciana d'Estudis Autònoms*, núm.41/42. pp.373-421.
- PANIAGUA FUENTES, F. J. i PIQUERAS ARENAS, J. A. (2006). *Diccionario biográfico de políticos valencianos (1810-2005)*. València: UNED Centro Francisco Tomás y Valiente.
- PAULANZAS, N. (1976). *La crisis de las dictaduras. Portugal, Grecia, España*. Madrid: Siglo XXI de España Editores SA.

- PAYNE, S. (1986). *Falange. Historia del fascismo español*. Madrid: Biblioteca de la Historia de España.
- PAYNE, S. (1992). *Franco, el perfil de la historia*. Madrid: Espasa Calpe.
- PÉREZ CASADO, R. (1970). *País Valencià. Geografia i història*. València: Tres i Quatre.
- PRESTON, P. (1998). *Franco, Caudillo de España*. Barcelona: Grijalbo Mondadori.
- REGLÀ CAMPISTOL, J. (1978). *Aproximació a la història del País Valencià*. Barcelona: Edicions 62.
- REIG, E., MARTÍNEZ, A. i PICAZO TADEO, E. (1997). *Capitalización y crecimiento de la economía valenciana 1955-1995*. Madrid: Fundación BBV.
- RISQUES CORBELLA, M. (cord). (2004). *Historia Universal. Fin de siglo. Las claves del siglo XXI*. Madrid: El País SL.
- RUIZ MONTABAL, V. (). “El largo camino hacia la autonomía valenciana”. *Revista Valenciana d’Estudis Autònoms*, 41-42.pp.373-421.
- SANZ, J. (1982). *La cara secreta de la política valenciana. De la predemocracia al Estatuto de Benicàssim*. València: Fernando Torres.
- SAZ CAMPOS, I. (2004). *Fascismo y franquismo*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- SANZ DÍAZ, B. i FELIP SARDÀ, J.M. (2006). *La construcción política de la Comunitat Valenciana, 1962-1982*. València: Institució Alfons el Magnànim-Diputació de València.
- SANZ, B. i NADAL, M. (1996). *Tradició i modernitat en el valencianisme (1939-1983)*. València: Edicions Tres i Quatre.
- TUÑÓN DE LARA, M., ELORZA, A., PÉREZ LEDESMA, M. (ed) (1975). *Prensa y sociedad en España (1820-1936)*. Madrid: Editorial Cuadernos para el Diálogo.
- TUÑÓN DE LARA, M. i VIÑAS, A. (1982). *La España de la Cruzada. Guerra Civil y primer franquismo (1936-1959)*. En *Historia de España*, 12. Madrid: Grupo 16.
- TUSELL, J. I PANIAGUA, J. (2007). *La España democrática. La transición a la democracia. Consolidación de la democracia: el gobierno socialista. El turno de la derecha. La nueva etapa socialista*. Madrid: El País, SL. Obra dirigida per John Lynch.

8.3.3. Bibliografia sobre història de la comunicació i la premsa d'Espanya i el País Valencià, principalment del tardofranquisme i la Transició.

8.3.3.1. Comunicació i premsa a l'Estat espanyol.

- BARRERA, C. (1995). *Periodismo y franquismo. De la censura a la apertura*. Barcelona: Ediciones Internacionales Universitarias.
- CASTRO TORRES, C. (2010). *La prensa en la transición española (1966-1978)*. Madrid: Alianza Editorial.
- DAVARA TORREGO, F. (2004). “La aventura informativa de Cuadernos para el Diálogo”, en *Estudios sobre el Mensaje Periodístico*, núm.10. Madrid.pp.201-220.

DÍAZ NOCI, J. (eds.) (2009). *Kazetaritza hizkuntza: Espainiako kasua (El periodisme en llengües minoritzades: el cas d'Espanya)*. Universidad del País Vasco.

GÓMEZ MOMPART, J.LL. i MARTÍN OTTO, E. (eds.) (1999). *Historia del periodismo universal*. Madrid: Editorial Síntesis.

GUILLAMET, J. (2003). *Història del periodisme. Notícies, periodistes i mitjans de comunicació*. Universitat Autònoma de Barcelona, Jaume I de Castelló, Pompeu Fabra i València.

MACIÀ MERCADÉ, J. (1993) *La comunicación regional y local. Dinámica de la estructura de la información en la España de las autonomías*. Madrid: Editorial Ciencia 3.

MARTÍNEZ GALLEGO, F., BORDERÍA ORTIZ, E. i RIUS SANCHIS, I. (coords.) (2010). *Política y comunicación en la historia contemporánea*. Madrid: Fraga Editorial.

MONTALBES PEREIRA, J. (1989). *La prensa de Estado durante la Transición política española*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas.

QUIROSA-CHEYROUZE, R., NAVARRO PÉREZ, L.C. I GARCÍA RUIZ, C.R. (coord.). (2007). *III Congreso Internacional Historia de la Transición: El papel de los medios de comunicación*. Almería: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Almería.

SINOVA, J. (1989). *La censura de prensa durante el franquismo (1936-1951)*. Madrid: Espasa Calpe

TIMOTEO ÁLVAREZ, J. (ed.).(1989). *Historia de los medios de comunicación en España: Periodismo, imagen y publicidad (1990-1990)*. Barcelona, Ariel, 1989.

8.3.3.2. Comunicació i premsa al País Valencià.

ALTABELLA, J. (1970). *Las Provincias, eje histórico del periodismo valenciano, 1866-1969*. Madrid: Alianza Editorial.

BLASCO, R. (1983). *La premsa del País Valencià 1790-1983*. València: Institució Alfons el Magnànim-Diputació de València.

BELTRAN, A. i MARTÍNEZ, A.(1993). *Periodistes per la democràcia*. València: Unió de Periodistes del País Valencià.

BORDERÍA ORTIZ, E. (2000). *La prensa durante el franquismo: represión, censura y negocio: Valencia (1939-1975)*. València: Fundación Universitaria CEU San Pablo.

DD AA. (1987). *La informació a Comunitat Valenciana*. València: Generalitat Valenciana.

DD AA. (2006). *23 F. 25 anys després*. València: Unió de Periodistes Valencians.

GÓMEZ MOMPART, J. LL. (2010). "Periodistes i periodisme a Espanya i al País Valencià. Sociologia i cultura professional dels informadors", en XAMBÓ, R. (eds.): *Sociologia dels mèdia al País Valencià*. Revista Arxius (Arxius de Ciències Socials), núm.23. València: Facultat de Ciències Socials de la Universitat de València. pp.17-36.

GONZÁLEZ ESTEBAN, J.L. (1999). *Prensa del Sureste: La Verdad, modelo de periódico interregional*. Tesis doctoral inèdita. Universidad Complutense de Madrid. Facultad de Ciencias de la Información. Tesis dirigida per José Antonio Martín Aguado

- GÓMEZ MOMPART, J. LL. (2008). "De la prensa provincial al control audiovisual", en MARTÍNEZ GALLEGO, F. i LAGUNA PLATERO, A. (dir.) (2008). *La gran historia de la Comunitat Valenciana. La Democracia reconquistada*. Vol. 10. València: Editorial Prensa Valenciana, SA. pp.146-163.
- IRANZO MONTES, L.A: *El papel de la prensa diaria durante la Transición a la democracia en Valencia (1976-1982)*. Tesis doctoral inédita. Dirigida per Francesc-Andreu Martínez Gallego i Xavier Giró Martí. Universitat de València, 2012.
- LAGUNA PLATERO, A. i MARTÍNEZ GALLEGO, F. (eds.) (1992). *Historia de Levante. El Mercantil Valenciano*. València: Editorial Prensa Valenciana.
- LAGUNA PLATERO, A. (1990). *Historia del periodismo valenciano. 200 años en primera plana*. València: Generalitat Valenciana.
- LAGUNA PLATERO, A. i LÓPEZ, A. (1992). *Dos-cents anys de premsa valenciana. Actes del I Congrés del Periodisme Valencià*. Generalitat Valenciana.
- LAGUNA PLATERO, A. (eds.) (2000). *La comunicació en los 90. El mercado valenciano*. València: Universitat Cardenal Herrera-CEU.
- LAGUNA PLATERO, A. (2001). *Història de la comunicació: València, 1790-1898*. Universitats de València, Barcelona, Castelló i Pompeu Fabra.
- LÓPEZ GARCÍA, G. (coord.) (2010). *El Ecosistema comunicativo valenciano. Características y tendencias de la primera década del siglo XXI*. València: Tirant lo Blanc.
- MARTÍNEZ GALLEGO, F. i BAS, J.J. (1999). "De la libertad de expresión a la concentración radiofónica. La radio valenciana (1978-1989)", en VALLÉS, A. (eds.). *Historia de la radio valenciana*. València: Fundación Universitaria San Pablo CEU. pp. 215-345.
- NAVARRO DE LUJÁN, V.L. (2006). *Valencia Semanal, la revista del País Valencià: Notas a la edición digital*. València: Faxímil Edicions Digitals.
- NOGUÉS PASTOR, E. (coord.) (2004): *Les publicacions periòdiques valencianes a l'Hermeroteca de la Biblioteca Valenciana*. València: Biblioteca Valenciana. Inèdit.
- PÉREZ MORAGÓN, F. (1980). "Prensa clandestina al País Valencià. 1962-1977". En *L'Espill*, 5 (primavera 1980). València: Editorial Tres i Quatre. pp. 55-96.
- PÉREZ MORAGON, F. (2000). "Nicolau Primitiu Gómez, el pare de la Biblioteca Valenciana". Edició valenciana d'*El País* (Quadern, núm. 116, 4 de maig de 2000, p.16).
- PÉREZ MORAGON, F. (2006). "Gorg, una possibilitat decapitada". Introducció a l'edició facsímil de *Gorg*. València: Faxímil Edicions Digitals.
- PÉREZ BENLLOCH, J.J. (2005). *Al cierre. El periodismo tal como lo he vivido. Memorias*: València: L'Eixam.
- RIUS SANCHIS, I. (2000). *El periodista entre la organización y la represión, 1899-1940. Para una historia de la Asociación de la Prensa Valenciana*. València: Fundación Universitaria San Pablo-CEU (Madrid).
- VALLÉS COPEIRO DEL VILLAR, A. (coord.). (1999): *Historia de la radio valenciana (1925-1998)*. València: Fundación Universitaria San Pablo CEU.
- XAMBÓ OLMOS, R. (1995). *Dies de premsa. La comunicació al País Valencià des de la transició política*. Tavernes Blanques:L'Eixam.

XAMBÓ OLMOS, R. (1996). *El sistema comunicatiu valencià*. Volums I i II. Tesi Doctoral. Facultat de Ciències Econòmiques i Empresariales de la Universitat de València. Tesi dirigida per Manuel García Ferrando i Miguel de Moraguas Spà.

XAMBÓ OLMOS, R. (2001). *Comunicació, política i societat. El cas valencià*. València: Edicions Tres i Quatre.

XAMBÓ OLMOS, R. (eds.) (2010). *Sociologia dels mèdia al País Valencià*. Monogràfic de la revista *Arxius* (Arxius de Ciències Socials), núm.23. València: Facultat de Ciències Socials de la Universitat de València.

8.3.3.3. Premsa local i comarcal del País Valencià.

BALLESTER ARTIGUES, T., ESPINÓS QUERO, A. i MORENO SÁEZ, F. (eds.) (1993): *La premsa a la Marina Alta (1840-1990)*. Coedició amb Institut de Cultura "Juan Gil-Albert", Ajuntament de Dénia i Ajuntament de Xàbia.

BEGUER ESTEVE, V. (1985). "La premsa torrentina hasta 1939". *Torrens*, núm.4. pp.185-208.

BENEITO, A. i BLAY, F. (cord) (2004). *La premsa en les comarques de l'Alcoià-Comtat (1837-1939)*. Alacant: Institut de Cultura Juan Gil Albert.

BLANQUER GARCÍA, J. (1977). *La premsa alcoyana a finales del siglo XIX*. Alcoi: Imprenta La Victoria

CARRASQUER, A. i altres. (1984). "Catàleg de la premsa periòdica a Sueca, 1868-1984". En *Quaderns de Sueca*, juny de 1984.

COMES IGLESIA, V. (1986). "Una introducción al estudio de la premsa en l'Horta Sud", en *Annals*, núm.4. Catarroja: Institut d'Estudis Comarcals de l'Horta Sud. pp.69-119.

DD AA. (1994). *La comunicació local a la Comunitat Valenciana. Jornades. València, 19 i 20 de maig de 1994*. València: Federació Valenciana de Municipis i Províncies.

GARCÍA FRASQUET, G. (1988). *Catàleg de la premsa comarcal de la Safor, 1880-1982*. Oliva: IEC Alfons el Vell.

GONZÁLEZ, J.L. (eds.) (2009). *El estado de la comunicación en Elche*. Elx: Universitat Miguel Hernández.

LAIRÓN PLA, A i VERCHER LLETÍ, S. (2004). *Catàleg de publicacions periòdiques d'Alzira (1856-1976)*. Ajuntament d'Alzira.

MARTÍNEZ ALBIACH, A. (1989). *Cullera, 53 años de periodismo (1883-1936)*. Ajuntament de Cullera.

MARTÍNEZ SANCHIS, F. (2010). *Periodisme local i comarcal. La comunicació valenciana de proximitat*. València: Publicacions de la Universitat de Valencia.

MARTÍNEZ SANCHIS, F. (2010). "La informació de proximitat del País Valencià en l'àmbit dels territoris de llengua catalana", en XAMBÓ, R. (coord.): *Sociologia dels mèdia al País Valencià*. Revista *Arxius* (Arxius de Ciències Socials), núm.23. València: Facultat de Ciències Socials de la Universitat de València. pp.37-58.

MARTÍNEZ SANCHIS, F. (2007). "El dualisme de la premsa comarcal valenciana i els seus desequilibris", en *Embolcats amb el periodisme. Reptes dels mitjans de comunicació catalans (1975-2006)*. Vilanova i la Geltrú: El Cep i la Nansa. pp.153-182.

- MARTÍNEZ SANCHIS, F. (2007). “Información de agitación cívica. La prensa comarcal valenciana en la Transición, en QUIROSA-CHEYROUZE, R. (coord.). (2007). *III Congreso Internacional Historia de la Transición: El papel de los medios de comunicación*. Servicio de Publicaciones de la Universidad de Almería. pp.293-308.
- MARTÍNEZ SANCHIS, F. i RAMOS GONZÁLEZ, A. (2003). *Temps de foscor. La premsa de l’Horta Sud en el franquisme (1939-1975)*. Ajuntament de Catarroja.
- MARTÍNEZ SANCHIS, F. i RAMOS GONZÁLEZ, A. (1997). *La premsa local i comarcal de l’Horta Sud (1976-1996)*. Torrent: Institut d’Estudis Comarcals de l’Horta Sud.
- MONZÓ CUBILLOS, J. (2001). *Catarroja: Un segle de publicacions i mitjans de comunicació (1900-2000)*. Ajuntament de Catarroja.
- MORENO SÁEZ, F. (eds.) (1995). *La prensa en la provincia de Alicante desde sus orígenes hasta 1874*. Alacant: Institut de Cultura Juan Gil Albert. Diputació d’Alacant. Vol I.
- MORENO SÁEZ, F. (eds.) (1995). *La prensa en la provincia de Alicante durante la Restauración, 1874-1898*. Institut de Cultura Juan Gil Albert. Diputació d’Alacant. Vol 2.
- MORENO SÁEZ, F. (eds.) (1995). *La prensa en la provincia de Alicante durante la Dictadura de Primo de Rivera, 1923-1931*. Alacant: Institut de Cultura Juan Gil Albert. Diputació d’Alacant. Vol 4.
- MORENO SÁEZ, F. (eds.) (1994). *La prensa en la provincia de Alicante durante la Segunda República, 1931-1936*. Institut de Cultura Juan Gil Albert. Diputació d’Alacant.. Vol 5.
- MORENO SÁEZ, F. (eds.) (1994). *La prensa en la provincia de Alicante durante la Guerra Civil, 1936-1939*. Alacant: Institut de Cultura Juan Gil Albert. Diputació d’Alacant.. Vol 6.
- NAVARRO PASTOR, A. (1997). *La prensa periódica de Elda, 1866-1992*. Alacant: Institut de Cultura Juan Gil Albert. Diputació d’Alacant.
- ORS MONTENEGRO, M. (1984). *La prensa ilicitana: 1836-1980*. Alacant: Caixa d’Estalvis Provincial.
- ROMEU LLORACH, J. (1981). “La premsa en el País Valencià (el caso de Vinaròs, 1864-1982)”, en *Estudis d’Història Contemporània del País Valencià*, núm. 2. Facultat de Geografia i Història de la Universitat de València. pp.409-432.
- ROMEU LLORACH, J. (1980). “La premsa en el País Valencià (el caso de Castellón, 1900-1931)”. En *Estudis d’Història Contemporània del País Valencià*, núm. 1. Facultat de Geografia i Història de la Universitat de València.
- SANTACREU SOLER, J.M. (1986). *150 anys de premsa a Alcoi*. Alcoi: CAEHA.
- SORIANO GINÉS, V. (2002). *La premsa de Xàtiva. Les publicacions xativines des de “La Fortuna” (1844)*. Xàtiva: Ajuntament de Xàtiva.
- SORIANO GINÉS, V. (2006). *Historia de la premsa. De la Font de la Figuera a Vallada, de Xàtiva a Canals, de l’Alcúdia a Moixent*. Xàtiva: Mateu Impresores.
- VILLORA, M. LL. (1982). “Las publicaciones periódicas de Castellón de la Plana - hasta 1900- existentes en la Biblioteca Pública de la ciudad”, en *Estudis d’Història Contemporània del País Valencià*, núm. 3. Facultat de Geografia i Història de la Universitat de València.

2.3.3.4. Premsa dels Països Catalans.

DD AA. (1995). *L'Associació de Premsa Forana de Mallorca (1978-1995). 17 anys de premsa local*. Sant Joan: Associació de Premsa Forana de Mallorca.

DD AA. (2005). *Reflexions sobre el paper de la premsa local a Menorca*. Alaior: Associació de Premsa Local de Menorca.

DD AA. (2010). *Llibre blanc de la premsa comarcal. Premsa comarcal i local catalana d'informació general i amb difusió de pagament*. Barcelona: Associació Catalana de la Premsa Comarcal.

CARDÚS, S. (1998). *La premsa diària a les Illes Balears, el País Valencià i Catalunya*. Barcelona: Fundació Jaume Bofill.

CORBELLA, J. (1988). *La comunicació social a Catalunya: Panorama general als anys vuitanta*. Barcelona: CEDIC; 1991, *La comunicació social a Catalunya, 1981-1991: Una dècada de canvis*. Barcelona: CEDIC

FERRÉ PAVIA, C. (coord). (2007). *Un país de revistes. Història dels magazins en català*. Barcelona: Associació de Publicacions Periòdiques en Català.

FIGUERES, J. M. (2002). *Premsa i nacionalisme. El periodisme en la reconstrucció de la identitat catalana*. Barcelona: Pòrtic.

GÓMEZ MOMPART, J.LL. (1992). *La gènesi de la premsa de masses a Catalunya (1902-1923)*. Barcelona. Editorial Pòrtic.

GUILLAMET, J. (1984). *La premsa comarcal. Un model català de periodisme popular*. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.

GRIFEU, J. (dir) (1991). *Construir l'espai català de comunicació*. Barcelona: centre d'Investigació de la Comunicació.

MARTÍNEZ SANCHIS, F. (2007). "El periòdic com a agitador col·lectiu" (estudi sobre les revistes en català en el període del segle XIX a 1936). En FERRÉ, C. (coord): *Un país de revistes. història dels magazines en català*. APPEC, Barcelona.

MATEO, R. (1989) *La premsa a Catalunya als anys 80*. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat.

ROVIRA MONTELLS, J.M. (2001). "Oriflama en el marc de l'antifranquisme osonenc", en *Ausa*, núm. 45. Osona: Patronat d'Estudis Osonencs. pp.441-460.

8.3.3.4. Mitjans de comunicació valencians en català.

DD AA. (2002). *El català en els mitjans de comunicació. Situació actual i perspectives*. Barcelona: Societat Catalana de Comunicació.

DÍAZ NOCI, J. (eds.) (2009). *Kazetaritza hizkuntza: Espainiako kasua (El periodisme en llengües minoritzades: el cas d'Espanya)*. Universidad del País Vasco.

DOLZ I GASTALDO, M. (1992). *Premsa i llengua. Ciutat de València 1837-1936*. Tesis doctoral inèdita. Universitat Autònoma de Barcelona. Versió en microfitxa a la Biblioteca de Humanitats Joan Reglà de la Universitat de València.

EDITORIAL AFERS (2008). "Vint volums, cinquanta-dos números i vint-i-cinc anys d'Afers d'història. Dins del CD *Afers. Fulls de recerca i pensament. Números 1-52 (Vol. I-XX). Catarroja 1985-2005*. Catarroja: Editorial Afers.

FERRÉ, C. (eds.). (2007). *Un país de revistes. Història dels magazins en català*. Barcelona: Associació de Publicacions Periòdiques en Català.

MARTÍNEZ SANCHIS, F. (2009) "El periodisme valencià en llengua catalana". En DÍAZ NOCI, J. (eds.) *Kazetaritza hizkuntza: Espainiako kasua (El periodisme en llengües minoritzades: el cas d'Espanya)*. Universitat del País Basc. pp. 555-584.

MARTÍNEZ SANCHIS, F. (2010). *Periodisme contra les cordes. El valencià en els mitjans de comunicació*. Paiporta: Denes Editorial.

NAVARRO CABANES, J. (1928, 1a ed.). *Prensa valenciana*. València: Diario de Valencia.

SÁNCHEZ PANTOJA, A. i PITARCH, V. (2009). *El combat per la premsa. Al Vent i Nosaltres els valencians*. Castelló: Universitat Jaime I.

TORRENT, J. i TESIS, R. (1966) *Història de la premsa catalana*. Barcelona: Editorial Burguera.

VALLÉS CASANOVES, S. (2008). *Acció Valenciana. La consciència desvetlada*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua.

XAMBÓ OLMOS, R. (2002). "El cas del País Valencià", en DD AA: *El català en els mitjans de comunicació. Situació actual i perspectives*. Barcelona: Societat Catalana de Comunicació de l'IEC. pp.189-220.

8.3.4. Bibliografia sobre història de l'Església espanyola i valenciana, el Concili Vaticà II i moviments catòlics d'Espanya i el País Valencià.

AGUADO MEDINA, C. (1979). "A la recerca de l'Església perduda", en *Saó*, núm. 22 (novembre 1979). pp.13-15.

AGUADO MEDINA, C. (1976). "La repristinització de l'Església valenciana", en *Oriflama*, núm. 162 abril 1976. Barcelona.

AGUADO MEDINA, C. (1984). "La increïble i destrellatada història dels textos litúrgics valencians", en *Saó*, núm. 66 (març 1984).pp.17-21.

ANDRÉS-GALLEGO, J. (1997). *¿Fascismo o Estado católico? Ideología, religión y censura en la España de Franco, 1937-1941*. Madrid: Ediciones Encuentro.

ASSOCIACIÓ PARAULA CRISTIANA (1977). Manifest dels col·lectius "Per una Església nostra, una església valenciana". València: Associació la Paraula Cristiana.

BARRERA, C. (2001). "Revistas católicas y conflictos con el poder político en el tardofranquismo", en *Anuario de Historia de la Iglesia*, vol. X. Universidad de Navarra. pp. 101-142.

BLÁZQUEZ, F. (1991). *La traición de los clérigos en la España de Franco. Crónica de una intolerancia (1936-1975)*. Madrid: Edi. Trotta.

BERZAL DE LA ROSA, E. (1999). *Del nacionalcatolicismo a lucha antifranquista. La HOAC de Castilla i León, 1946 y 1975*. Tesis Doctoral dirigida por Pedro Carasa Soto. Universidad de Valladolid, Facultat de Filosofia i Letras.

- BISBES DE CATALUNYA (1985). *Arrels cristianes de Catalunya*. Barcelona: Conferència Episcopal Tarraconense
- BIBLIOTECA DE AUTORES CRISTIANOS. (1965). *Concilio Vaticano II. Constituciones, Decretos, Declaraciones*. Madrid: Editorial Católica, SA.
- BIBLIOTECA DE AUTORES CRISTIANOS. (1971). *Asamblea Conjunta Obispos-Sacerdotes*. Madrid: Editorial Católica, SA.
- CANET LLIDÓ, V. (2007). “El valencià en l'església: 1707-2007”, en *Anuari de l'Agrupació Borriana de Cultura*, núm. 18. pp.93-110. Borriana, 2007.
- CÁRCEL ORTÍ, V. (1986). *Historia de la Iglesia en Valencia*. Arquebisbat de València.
- CÁRCEL ORTÍ, V. (2001). *Historia de las tres diócesis valencianas*. València: Generalitat Valenciana.
- CASANOVA, J. (2001). *La Iglesia de Franco*. Madrid: Ediciones Temas de Hoy.
- CASAÑAS, J. (1989). *El progressisme catòlic Catalunya (1940-1980)*. Barcelona: La Llar del Llibre.
- COLOMER FERRÀNDIZ, A. (1996). *Retrobar la tradició. El valencianisme d'inspiració cristiana de la postguerra a la transició*. València: Editorial Saó.
- COLOMER FERRÀNDIZ, A. (1994). “El fet religiós en les revistes valencianistes Sicània, Valencia Cultural i Gorg”, en *Qüestions de Vida Cristiana*, núm.171. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. pp.49-68.
- COLOMER, A. i MONZÓN, A. (2001). *Emmanuel Mounier i la tradició personalista*. València: Universitat de València.
- COMES BALLESTER, J.A. (1985). “La normalització de la llengua catalana a l'Església valenciana”, en *Quaderns de Pastoral* (núm.91-92). Barcelona: Centre d'Estudis Pastorals. pp.50-60.
- COMES BALLESTER, J.A. (1973). *La Asamblea Conjunta i determinada prensa española*. Tesina inèdita dirigida per José Altabella. Escuela de Periodismo de Madrid.
- COMES BALLESTER, J.A. (2005). *Els meus sermons preferits*. Alaquàs: Edició de Josep Antoni Comes.
- CORRALES ORTEGA, X. (2005). *De la misa al tajo. La experiencia de los curas obreros*. València: Publicacions Universitat de València.
- DD AA. (2009). *Presentació del Grup de Rectors del Dissabte al nou Arquebisbe. Línies prioritàries que li proposem*. València: Grup de Rectors del Dissabte.
- DD AA. (2009). *Ante la crisis eclesial*, en *Éxodo* (abril de 2008). Madrid. Document signat per 300 teòlegs i responsables de comunitats cristianes de base de l'Espanya.
- DÍAZ, C. (2005). *Emmanuel Mounier*. Madrid: Fundació Emmanuel Mounier.
- DD AA. *L'ús de la llengua vernacla en les diòcesis de la província eclesiàstica valentina-País Valencià, Illes Balears*. Circular núm.3 de la Comissió pro “Litúrgia en llengua vernacla”. València: Junta Diocesana d'Acció Catòlica (9 d'octubre de 1972).
- DD AA. (1994). *L'Església en la cultura valenciana*. Número especial de la revista *Qüestions de Vida Cristiana* (núm. 71, maig de 1994). Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

- DD AA: (1997): “La Joventut d’Acció Catòlica especialitzada”. Quadern de *Saó*, num.203 (gener 1997). pp.21-32.
- DD AA. (1994). “650 números de El Ciervo”. Dossier editat per El Ciervo 96, SA. Barcelona.
- DD AA. (1984). “Textos litúrgics valencians”, en *Saó* núm.66 (març 1984). Quadern especial, pp.3 i 16-27.
- DD AA. (2009). “Els textos litúrgics en valencià”. Monogràfic 43 de *Saó* (desembre 2009). 64 pàgines.
- DD AA: (2007). “El cardenal Tarancón, un regal de Déu”. Monogràfic de *Saó* núm. 40 (maig 2007). València, Editorial Saó.(40 pàgines)
- ESTRADA, J. A. (2003). “Recuperar la Iglesia, retos e comienzo de siglo”, en *Frontera*, núm. 28 (octubre–desembre de 2003. Valencia: Asociación Pastoral Misionera.
- ESTRELA, J.E. (1998): *La fe en la paraula. L’Obra de mossén Vicent Sorribes (1903-1986)*. València: Saó Editorial 1998.
- FACULTAT DE FILOLOGIA DE LA UNIVERSITAT DE VALÈNCIA (1978). *Informe sobre la llengua del País Valencià*. València: Universitat de València.
- FERRÉ PAVIA, C. (2000). *Intel·lectualitat i cultura resistents. Serra d’Or, 1959-1977*. Cabrera de Mar (el Maresme): Editorial Galerada.
- GONZÁLEZ DE LA CRUZ, J. (2002): “Del compromiso social al obrerismo nacionalista: la JOC durante el franquismo en el País Vasco”, en *Vasconia. Cuadernos de Historia y Geografía*, núm. 30. Donostia. pp.273-281.
- GÜELL, J. i FONT, P. (2007). *José María Cases Deordal. Pensamiento y testimonies*. Figueres, Gràfiques Canigó.
- JUNTA DIOCESANA D’ACCIÓ CATÒLICA (1972): *L’ús de la llengua vernacla en les diòcesis de la Província Eclesiàstica Valentina - País Valencià, Illes Balears*. Circular núm. 3 de la Comissió "Pro litúrgica en llengua vernacla", València, 9 d’octubre de 1972: Arts Gràfiques, SA.
- IRIBARREN, J. (ed) (1984): *Documentos de la Conferencia Episcopal Española, 1965-1983*. Madrid, Biblioteca de Autores Cristianos.
- IZQUIERDO, J. (1997). *La Bíblia en valencià. De la elecció de la sagrada escriptura en llengua vulgar*. València: Editorial Saó.
- MARTÍ FERRANDO, J.(2011): *Església i món obrer a València. Institut Social Obrer: 1948-1978*. Universidad Católica de Valencia San Vicente Mártir.
- MARTÍN SE SANTA OLALLA SALUDES, P. (2012). *El cardenal Tarancón y la transición a la democracia*. Madrid, Fundación Transición Española.
- MARTÍNEZ GONZÁLEZ, M. *Juan XXIII y la revista El Ciervo. Una ventana abierta para el catolicismo renovador*. Universidad de Navarra. Departamento de Historia.
- MIQUEL DIEGO, V. (1965). *L’Església valentina i l’ús de la llengua vernacla*. València: Editorial L’Estel.
- MONTERO, F. (1994). “La Iglesia y la Transición”, en *Ayer*, 15. Madrid. pp.224-241.
- MONTERO GARCÍA, F. (2009) *La Iglesia: de la colaboración a la disidencia (1956-1975). La oposición durante el franquismo* Madrid: Editorial Ecuentero.

- MONTERO GARCÍA, F., MATEOS LÓPEZ, A. i MORADIELLOS GARCÍA, E. (2007). *El despegue de la Iglesia*. Madrid: Ediciones Eneida.
- MONTERO GARCÍA, F. (ed.) (2010). (2010). *Laicismo i catolicismo*. Madrid: Editorial Universidad de Alcalà de Henares.
- MONTERO MORENO, A. (2005). “La herencia del Concilio Vaticano II”. Ponencia del IV Seminario del Instituto Social León XIII (Madrid) “Los nuevos escenarios de la Iglesia en la sociedad española. 40 aniversario de la Constitución Conciliar Gaudium et Spes”. Madrid, 2005.
- MARTÍN VELASCO, J. (1993): *El malestar religioso de nuestra cultura*. Madrid, Ediciones Paulinas.
- MUÑOZ ALONSO, A. (1990). *El proceso de secularización de la prensa católica en España (1955-1976). La revista Mundo Social*. Universidad Complutense de Madrid. Facultad de Ciencias de la Información. Departamento de Sociología VI. Tesis doctoral.
- NÚÑEZ MOSTEO, F. (2008): “Casadas con un sacerdote: narrativas de la ruptura biográfica de los presbíteros secularizados”, en *RES* núm. 10 (2008) pp. 75-93
- ORIOL I TATARET, M. (2008). *Nació i Magisteri Pontifici*. Barcelona: Editorial Proa. Capítol: “Concili Vaticà II (1962-1965)”. pp.129-183.
- PÉREZ SILVESTRE, O. (1999). *Una veu en el camp valencià. Aproximació a la història de la JARC (1957-1981)*. València: Editorial Saó SL.
- PAYNE, S.G. (2004). *El catolicismo español*. Barcelona: Planeta.
- SECRETARIADO NACIONAL DEL CLERO: *Asamblea Conjunta Obispos-Sacerdotes. Historia de la Asamblea. Discursos. Texto íntegro de todas las ponencias. Proposiciones. Conclusiones. Apéndices*. (1971). Madrid: Editorial Católica, SA.
- REIG, R. i PICÓ, J. (2004). *Feixistes, rojos i capellans*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- ROCA RICART, R (1994). “Poemes des de la sagristia. Poesia religiosa de postguerra al País Valencià”, en *Qüestions de Vida Cristiana*, maig 1994 (número especial *L'Església en la cultura valenciana*). Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.pp.69-82.
- ROVIRA BELLOSO, J.M. (1997). *Vaticano II. Un Concilio para el Tercer Milenio*. Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos
- SIGNES, A. (2008)- (Coord.). *¿Por qué nos salimos? Los secularizados*. València: Carena Editors SL.
- KÜNG, H, SOBRINO, J. i d'altres (2012). “Qué queda del Vaticano II”. Suplement especial d'*El Ciervo*, núm. 737 (setembre-octubre 2012). Barcelona: El Ciervo 96, SA. pp. 10-19.

8.3.5. Bibliografia sobre nacionalisme valencià, llengua i identitat, principalment de l'època franquista i la transició a la democràcia.

ACADÈMIA VALENCIANA DE LA LLENGUA (2005). *Dictamen sobre els principis i criteris per a la defensa de la denominació i l'entitat del valencià*. València: ACV.

ADÁN, J.M. (2005). *Al servicio de Valencia. Apuntes para la historia, 1967-1978*. Albal: Fòrum de la Concòrdia.

ADLERT, M. (1977). *En defensa de la llengua valenciana. Perqué i com s'ha d'escriure*. València: Del Cenia al Segura.

ARCHILÉS, F. (coord) (2010). *Transició política i qüestió nacional al País Valencià*. Catarroja: Editorial Afers.

ALCARAZ RAMOS, M. (1999). *El régimen jurídico de las lenguas en la Comunidad Valenciana*. València: Escobar Impresores, SL.

BADIA MARIN, V. (1980). "De com la dictadura tractava els brots de nacionalisme valencià". En *Saó*, núm. 25. pp. 9-10.

BADOQUE ARRIBAS, A. (2009). *La política lingüística dels governs valencians (1983-2008). Estudi de les polítiques públiques*. València: Universitat de València.

BADOQUE ARRIBAS, A. (2009). "Unió Valenciana (1982-2008). Una aproximació". *Papers*, núm.92, 2009. pp. 197-225.

BALFOUR, S. (2009). "Nació i identitat a Espanya. Algunes reflexions", en *Segle XX Revista Catalana d'Història*, núm.2. Barcelona, Editorial Afers. pp.13-23.

BELTRAN, A. (2002). *Els temps moderns. Societat valenciana i cultura de masses al segle XX*. València: Tàndem.

BELTRAN, A. (1995). *Un País possible. La identitat valenciana i modernització*. Tavernes Blanques: L'Eixam.

BENET, J., FUSTER, J., GARCIA, A., PITARCH, V., TERMES, J. I VILAR, P. (1983). *Els valencians davant la qüestió nacional*. València: Edicions Tres i Quatre.

BROSETA, M. (1979). *Som valencians. Selección de colaboraciones periodísticas publicadas entre 1994 hasta 1979 en el periódico Las Provincias*. València: LP.

BURGUERA, Francesc de Paula. (1989). *És més senzill encara: digueu-li Espanya*. València: Tres i Quatre.

CORTÉS CARRERES, S. (1995). *València sota el règim franquista (1939-1951)*. València-Barcelona: Institut de Filologia Valenciana/Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

COLOMER, A., COMPANY, R., FRANCH FERRER, V. i NADAL, M. (1988). *Document 88. Destinats (sobretot) a nacionalistes*. València: Edicions 3 i 4.

COLOMER FERRÀNDIZ, A. (2007). *Temps d'acció. Acció Nacionalista Valenciana (1933-1936)*. Paiporta: Denes Editorial.

COLOMER, A. (2009). "Vicent Miquel i Diego: la fidelitat a les arrels" *Levante-EMV* (22 de desembre de 2009).

COSTA MAS, J. (1991). "Las comarcas. Propuestas y criterios", en MORALES, A. (director): *Atlas temático de la Comunidad Valenciana*. València: Editorial Prensa Valenciana, SA. pp.841-860.

- CUCÓ, A. (1977). *El valencianisme polític*. Barcelona: Editorial Ariel.
- DD AA. (1996). *El valencianisme que ve*. València: Editorial Saó.
- DD AA (2002): *Francesc Ferrer Pastor: les paraules d'un poble*. Servei de Publicacions de la Universitat de València.
- DD AA. (2004). *Manifest dels ciutadans i ciutadanes sobre la llengua valenciana*. València. Real Academia de Cultura Valenciana (www.racv.es).
- DD AA. (2006). *Joaquín Maldonado Almenar, un patrici valencià*. València: Editorial Saó.
- DD AA. (2005). *Francesc de Paula Burguera. Un valencià de veritat*. València: Editorial Saó.
- DD AA- (2007). *Eliseu Climent. La utopia feta realitat*. València: Editorial Saó.
- DDVV (2008): *Un diagnòstic de la Llei d'Ús. 25 anys d'aplicació, un informe i 10 mesures d'implicació*. València: Mesa per l'Ensenyament del Valencià.
- DD AA. (2010). *Transició política i qüestió nacional al País Valencià. Afers*, 67. Catarroja: Editorial Afers.
- DD AA (2012). *L'Espill* núm.40. Monogràfic commemoratiu del cinquanté aniversari de la publicació de *Nosaltres els Valencians* de Joan Fuster, en el que col·laboren Guillem Calaforra, Josep Guia, Enric Bou, Simona Skrabec, Antoni Martí Monterde, Francesc Pérez Moragon, Lluïsa Julià, Carme Gregori, Neus Penalba, Ferran Requejo, Antoni Furió, Gustau Muñoz, Pau Viciano, Miquel Barceló, Joan F. Mira, Vicent Alonso, Xavi Sarrià, Ferran García-Oliver, Maria Josep Picó, Mirolav Hroch i Dan Diner.
- DD AA (1992). “10 anys d'autonomia”. Monogràfic de *Saó* (44 pàgines). Col·laboren en aquest número especial: Ernest Gracia, Josep Lluís Barceló, Juli Millet, Francesc de Paula Burguera, Amat Sánchez, Adolf Beltran, Ciprià Ciscar, Josep Torrent, Josep Mª Àngel, Jesús Civera, Lluís Aguiló. Emili Marin i Viicent Cardona.
- DD AA (2012). “Joan Fuster, el mestratge perdurable”. Suplement especial de *Mètode*, núm. 18 (tardor 1997) València: Vicerectorat d'Investigació de la Unitat de València. pp.13-25.
- DD AA (2012). “Nosaltres, els valencians: 50 anys”. Quadern. *Saó*, núm. 370 (març 2012). València: Saó Edicions, SL.
- DD AA (2012). “30 anys del nostre estatut d'autonomia”. Quadern. *Saó*, núm. 375 (octubre 2012). València: Saó Edicions, SL.
- DD AA. (2011). *Enric Valor. El valor de les paraules*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua.
- FERRANDO, A. (1990). *La Llengua als mitjans de comunicació*. València: Institut Interuniversitari de Filologia.
- FERRANDO, A (1988): “Vint-i-cinc anys de conflicte lingüístic al País Valencià”, en Rafael Alemany (ed.): *Els processos de normalització lingüística a l'estat espanyol actual*. Benidorm: Ajuntament de Benidor i Universitat d'Alacant.
- FLOR MORENO, V. (2011). *Noves glòries a Espanya*. Catarroja: Editorial Afers.
- FLOR MORENO, V. (2011). “Premsa, poder i anticatalanisme: la vigència de Las Provincias”, en XAMBÓ, R (eds): *Sociologia dels mèdia al País Valencià*. Revista

- Arxius de Ciències Socials, núm. 23. València: Facultat de Ciències Socials de la Universitat de València.
- FUSTER, J. (1962). *El País Valenciano*. Barcelona: Destino.
- FUSTER, J. (1962). *Qüestió de noms*. Barcelona: Aportació Catalana.
- FUSTER, J. (1977). *Nosaltres els valencians*. Barcelona: Edicions 62. (tercera edició).
- FUSTER, J. (1978). *El blau en la senyera*. València: Eliseu Climent.
- FUSTER, J. (1981). *O ara o mai*. València: Editorial Tres i Quatre.
- FUSTER, J. (1982). *País Valencià, per què?* València: Editorial Tres i Quatre.
- FUSTER, J. (1994). *Contra el nacionalisme espanyol*. Barcelona: Edicions Curial.
- GARCÍA PERALES, J.R. (2008). “El valencià i les confessions religioses”, en *Llibre Blanc de l'Ús del Valencià II. Iniciatives per al foment del valencià*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, pp.441-462.
- GUIA, J. (1985). *És molt senzill, digueu-li Catalunya*. Barcelona: El Llamp.
- HOBBSAWN, E. (1991). *Naciones y nacionalismos desde 1780*. Barcelona: Crítica.
- MARTÍNEZ VERDÚ, R. (1990). *El Grup Empresarial Cooperatiu Valencià. Una perspectiva històrica*. València: Grup Empresarial Cooperatiu Valencià, S. Coop. V.
- MARTÍN CUBAS, J. (2007). “La polémica identidad de los valencianos: a propósito de las reformas de los Estatutos de Autonomía”, en *Working Papers*, núm. 258. pp. 1-46. Barcelona: Institut de Ciències Polítiques i Socials.
- MIRA, J.F. (1984). *Crítica de la nació pura*. València: Edicions Tres i Quatre.
- MIRA, J.F. (1997). *Sobre la nació dels valencians*. València: Tres i Quatre.
- MIRA CASTERÀ, J.F. (coord.) (2006). *El valencianisme polític al segle XX. Homenatge a Alfons Cucó*. Catarroja: Editorial Afers.
- MIRA, E. i MOLLÀ, D. (1986). *De impura natione. El valencianisme, un joc de poder*. València: Edicions Tres i Quatre.
- MORA, I. (1992). “Joan Fuster”. Entrevista realitzada en la revista *Nou Dise*, núm.31 (març 1992). pp.18-22.
- NINYOLES MONLLOR, R.LL. (1989). *El conflicte lingüístic valencià*. València: Editorial 3 i 4.
- NINYOLES MONLLOR, R.LL. (2008). “Els reptes de la normalització: societat, economia i llengua”, en *Llibre Blanc de l'Ús del Valencià II. Iniciatives per la foment del valencià*. Capítol 1.1. Reptes actuals de la normalització. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua. pp.19-32.
- OLMOS TAMARIT, V.S. (coord.) (2002). *Joan Fuster*. Catarroja: Editorial Afers.
- ORTS, P.M. (1979). *Història de la Senyera al País Valencià*. València: Edicions Tres i Quatre.
- PARDINES, S. i TORRES, N. (2011). *La política lingüística al País Valencià*. València: Editorial Fundació Nexa.
- PELLICER BORRÀS, J.E. (2007). *Història d'un desig insatisfet. L'ensenyament del valencià fins a 1939*. València, Perifèric Edicions-Publicacions de la Universitat de València.

- PÉREZ MORAGON, F. “El valencianisme i el fet dels Països Catalans (1930-1936)”, en *L'Espill*. pp.57-82.
- PÉREZ MORAGON, F. (1981). *Contra l'Himno regional*. València: Edicions 3 i 4.
- PÉREZ MORAGON, F. (2010): *Himnes i paraules. Misèries de la Transició valenciana*. Catarroja. Editorial Afers.
- PIQUERAS INFANTE, A. (1996). *La identidad valenciana. La difícil construcción de una identidad colectiva*. València: Edicions Alfons el Magnànim i Generalitat Valenciana.
- PITARCH ALMELA, V. (1984). *Reflexió crítica sobre la Llei d'Ús i Ensenyament del Valencià*. València: Tres i Quatre.
- PITARCH ALMELA, V. (1994): “Una experiència històrica: l'ensenyament català al País Valencià”, en *Treballs de sociolingüística catalana*, núm 12. pp.77-90. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- PITARCH ALMELA, V. (2009): *Valencians singulars. 40 anys de Valencià de l'any*. Castelló: Fundació Gaetà i Huguet-Ajuntament de Castelló.
- PITARCH TORTAJADA, J.L. (1983). “Cinc anys de lluita per la llengua”. *Saó*, núm. 64 (desembre 1983, p.10-13).
- ROCA RICART, R. (2011). *El valencianisme de la Renaixença*. Alzira: Edicions Bromera.
- ROCA RICART, R. (2007). *Teodor Llorente, líder de la Renaixença valenciana*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- ROCA RICART, R. (1994). “Poemes de la sagristia. Poesia religiosa de la postguerra al País Valencià”, en *Qüestions de Vida Cristiana*, núm. 71. (maig de 1994). pp.69-82. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- SANSANO, B. (1996). *Quan callen les pedres. Martí Domínguez Barberà, 1908-1984*. València: Editorial Saó.
- SENENT ANAYA, J. (1976). *En defensa del regionalismo. Proceso contra la revista Gorg*. València: Editorial Gorg.
- SANZ, B. i NADAL, M. (1996). *Tradició i modernitat en el valencianisme (1939-1983)*. València: Edicions Tres i Quatre.
- SANCHIS GUARNER, M. (1980). *La llengua dels valencians*. València: Edicions 3 i 4.
- VALLÉS SANCHIS, I. (2000). “Nacionalismes al País Valencià: una proposta de tipologies des de la geografia política”, en *Cuadernos de Geografía*, núm.67/68. pp. 219-239. València: Universitat de València.
- VIADÉL, F. (2009). *No mos fareu catalans. Història inacabada del blaverisme*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- VIADÉL, F. (2012). *Valencianisme, l'aportació positiva. Cultura i política al País Valencià (1962-2012)*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- VIVES MONJO, B. (2008). “Fonament i punt de llança del futur del valencià (1982-1995)”, en *Llibre Blanc de l'Ús del Valencià II. Iniciatives per la foment del valencià*. Capítol 1.3. Etapes del procés de recuperació del valencià. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua. pp.53-90.

XAMBÓ, R. (eds.): *Sociologia dels mèdia al País Valencià*. Revista Arxius (Arxius de Ciències Socials), núm.23. València: Facultat de Ciències Socials de la Universitat de València. pp.103-112.

8.3.6. Bibliografia i articles de premsa que proporcionen informació sobre Saó i col·laboradors de la revista.

AGUADO MEDINA, C. (2000). *Cristòfor Aguado, escrits*. València: Editorial Saó.

ALONSO, V. (2011). "L'escriptor Josep Iborra". Edició valenciana d'El País (Quadern, 3 de març de 2011). p.3.

BELTRAN, A. (2009). *Emili Tortosa, converses amb un directiu compromés*. Paiporta: Denes Editorial.

BELTRAN, A. (2001). "Cristianos". Edició valenciana d'El País (15-10-2001). p.16.

CARDONA, V. (1996). "Diners públics i premsa en valencià". *Levante-EMV* (9-7-1996). p.3.

CASANOVA, E. (eds) (2010). *Josep Giner, precursor de la romanística valenciana*. Paiporta: Editorial Denes.

DD AA. (2002). *Un home lliure*. València: Editorial Saó. Sobre la figura de Rafael Sanús.

DD AA (2005). *Francesc de Paula Burguera. Un valencià de veritat*. València: Editorial Saó.

ESCARTÍ, V.J. (1998). "Vicent Cardona". *Levante-EMV* (23-10-1998). p.52.

ESTRELA, J. E. (1998). *La fe en la paraula. L'obra de mossén Vicent Sorribes (1903-1986)*. València: Editorial Saó.

FAULÍ, J. (1997). "Saó: 20 anys i 200 números". En *Serra d'Or*, 445 (juny 1997). p.33.

FAULÍ, J. (2002). "Vint-i-cinc-anys de Saó". En *Serra d'Or* (gener 2002).

FERRANDO, A. i CORTÉS, S. (1997) *Josep Giner i Marco, Obra filològica (1931-1991)*, Paiporta: Editorial Denes.

CERVERA, A. (1998). "La nit de Saó: o quan l'exportació de bisbes no necessita Julio Iglesias". En la cartellera *Turia*, núm. 1.795 (28 d'ejuny de 1998). pp. 94-95.

COLOMER FERRÀNDIZ, A. (1994). "El pensament valencianista de Vicent Badia Marin". En *Saó*, núm.177. València: Edicions Saó.

FRASQUET, R. i PÉREZ MORAGON, F. (2000). *Vicent Ventura: Un Home De Combat*. València: Publicacions de la Universitat de València.

GAMISANS, F. (1997). "Saó da buena sazón". En la revista *Catalunya Cristiana* (27 de març de 1997). p. 18.

GÓMEZ, A.(2005). "Saó: de la Transició al segle XXI". *Levante-EMV* (23-10-2005). Suplement "Posdata". pp.1-2.

JARDÍ, M.S. (1998). "La noche de Saó". En *Levante-EMV* (15-6-1998). p.3

JORDÁN GALDUF, J. M. (2009). "Saó". En *Levante-EMV* (21 d'abril de 2009). p.3

- LÓPEZ QUILES, A. (1990). "Saó, en consonància amb Europa". En *Revista de Catalunya*", núm 42 (juny 1990). Barcelona: Fundació Revista de Catalunya pp.139-144.
- LEVANTE-EMV (1998). "Saó edita cuatro nuevos títulos con motivo de la entrega de sus premios". En *Levante-EMV* (12-6-1998).
- LEVANTE-EMV (1999). "Levante-EMV concede el premio Importante a la revista cristiana Saó en su 25 aniversario". En *Levante-EMV* (4-11-1999). p.88.
- MARCO, E. (1996). "La Bíblia valenciana s'exhaureix en dos mesos". *Avui* (17-11-1996). p.55.
- MARTÍNEZ SANCHIS, F. (2010). *Nacionalisme i cristianisme progressista. Saó, revista de combat cultural. Antecedents, influències i naixement de la publicació (1945-1976)*. Treball d'Investigació Diploma d'Estudis Avançats del Doctorat Interdisciplinar en Comunicació. Facultat de Filologia, Traducció i Comunicació. Universitat de València. Tutor: Francesc Andreu Martínez Gallego.
- MARIN, E. (2005). "Un país de color blau", a *Treballs de Comunicació*, volum 19 (setembre 2005). Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. pp.260-268.
- MARIN SORIANO, E. (1997). "Noves paraules sobre fe i església". *El Temps* (20-1-1997). pp. 84-85.
- MARTÍNEZ, F. (2004). "Vicent Cardona, un rector il·lustrat", a *Papers de l'Horta*, núm. 21. Torrent: Fundació Horta Sud. p.7.
- MARTÍNEZ, F. (2002). "Josep Ferrís, la força del caminar", a *Papers de l'Horta*, primer semestre de 2002. pp. 31-32. Torrent: Fundació Horta Sud.
- OLEAQUE, J.M. (2001). "Dues dècades i mitja fent Saó". En *El Temps* (16 al 22 d'octubre de 2001). pp.93-94.
- PÉREZ SILVESTRE, S.: *Índex General de Saó (1976-2001)*. València: AVL.
- RIBERA, X. (2005). "Saó". Edició valenciana d'*El País* (17-11-2005). p.12.
- ROCA RICART, R. (2000). *L'alba d'un poble. Biografia de mossén Josep Alba (1913-1998)*. Paiporta: Editorial Denes.
- ROCA RICART, R. (1997). "La vocació científica de Saó". En *Serra d'Or*, núm 449. (maig 1997). Abadía de Montserrat.pp. 12-13.
- ROCA RICART, R. (2000). "Els noms de la festa de Saó". En *Levante-EMV* (16 de juny de 2000). p.4.
- ROCA RICART, R. (2010). "Aproximació a la història de la Fulla de l'Olivar", a *Quaderns d'Investigació d'Alaquàs. Ajuntament d'Alaquàs*. pp.197-218.
- ROCA RICART, R. (2001). "Vint-i-cincanys de Saó". A *Levante-EMV* (20-10-2001).
- SAPENA, A. (2010). "Boscà serà el primer director seglar de Saó en 33 anys". En *Levante-EMV* (10-2-2010). p.25.
- SERRA, X. (2009). *Biografies parcials (1). Els 70 al País Valencià*. Catarroja: Editorial Afers. El llibre inclou les biografies de Josep Maria Soriano Bessó i Lluís Aguiló Lúcia.
- SANCHIS AGUADO, J. (1993). *La etapa negra*. Picassent: Associació Cultural Cristòfor Aguado de Picassent.

SERRA, X. (2010). *Biografies parcials (2). Nascuts abans de la guerra*. Catarroja: Editorial Afers. El llibre inclou les biografies de Josep Antoni Comes, Josep Iborra i Vicenç Rosselló i Verger.

SÒRIA, E. (2003). “Memòria i vida”. Edició valenciana d'*El País* (Quadern, 257. Dia 27 de novembre de 2003). p.4.

VIADÉL, F. i BELTRAN, A. (2005). “Entrevista a Emili Marin, sacerdot i director de la revista Saó” i “Un homenatge a Burguera”. A l'edició valenciana d'*El País* (Quadern, dia 17 de novembre de 2005). p.3.

8.4. PÀGINES WEB

- Acadèmia Valenciana de la Llengua: <http://www.avl.gva.es/>
- Anti Blavers: <http://www.antiblavers.org/>
- Arxidiòcesi de València: www.archivalencia.org/
- Associació d'Escriptors en Llengua Catalana: <http://www.escriptors.cat/>
- Associació d'Actors Professionals dels Països Valencians: <http://www.aapv.net/>
- Associació Cristians pel Valencianisme: <http://www.cristians.net/>
- Bloc Jaume I de l'Alcúdia: <http://www.blocjaume.com/alcudia/>
- Catedral de València: <http://www.catedraldevalencia.es/>
- Centre d'Actuació Valencianista Faustí Barberà: <http://www.faustibarbera.com/>
- Enciclopèdia Wikipèdia: <http://www.es.wikipedia.org/>
- Fundació Valencianista Demòcrata Josep Lluís Blasco: <http://www.paisvalencia.org/>
- Fòrum Cristianisme i Món Avui: <http://www.cristianismeimondavui.org/>
- Gran Enciclopèdia Catalana: <http://www.enciclopedia.cat/>
- Hemeroteca de la Biblioteca Valenciana: <http://www.bv.gva.es/>
- Real Academia de Cultura Valenciana: <http://www.racv.es/>
- Unió de Periodistes Valencians: <http://www.unioperiodistes.org/>
- Valencians pel Canvi: <http://valencianspelcanvi.net/>
- Enciclopèdia Auñamendi-Fondo Bernardo Estornés Lassa: <http://www.euskomedia.org>
- Publicacions de l'Abadia de Montserrat: <http://www.pamsa.com>
- Xarxa Cristiana: <http://www.xarxacristiana.blogspot.com/>